De Gids. Jaargang 173

bron
De Gids. Jaargang 173. Balans, Amsterdam 2010

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001201001_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

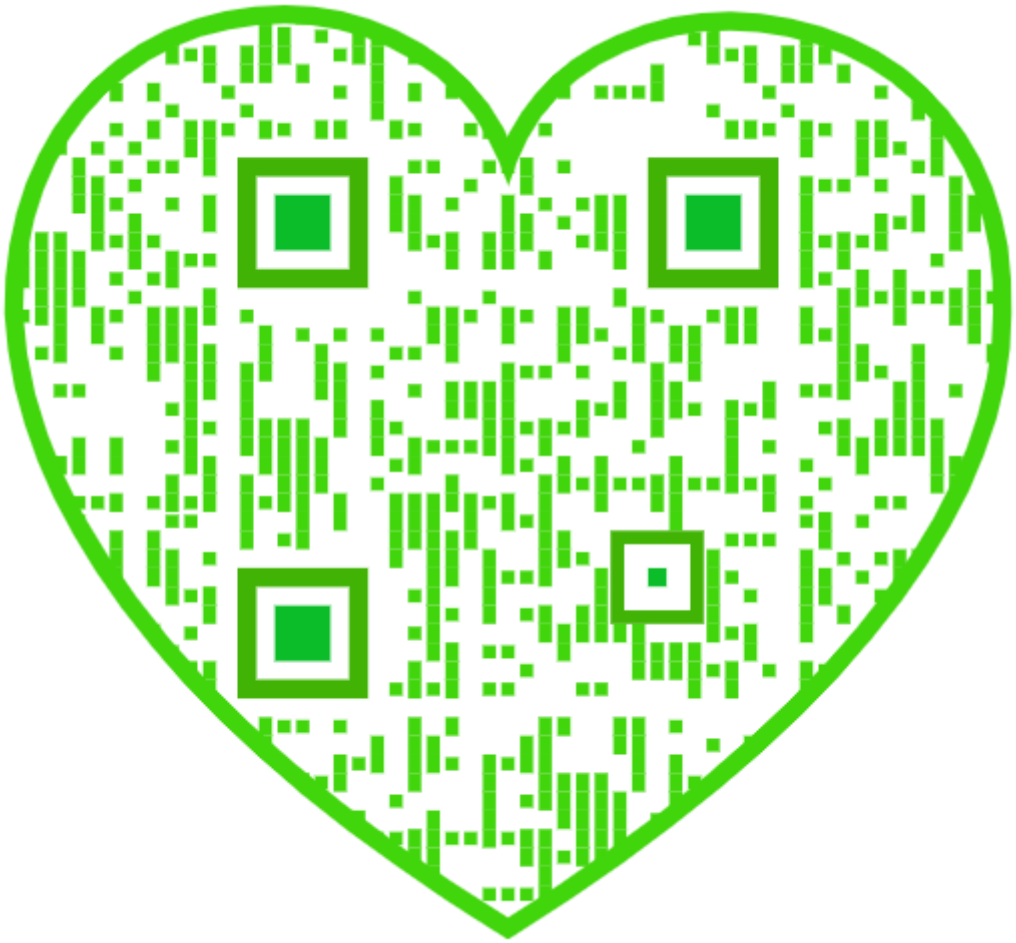

[Nummer 1]

Maria Barnas
De jijboom

Dichters krijgen de meest vreemde verzoeken. Het afgelopen jaar werd ik onder meer benaderd om ‘een ode aan de met uitsterven bedreigde albatros’ te schrijven, ‘iets prikkelends voor de opening van een vergadering over de AOW’ en ‘een serie over de aanleg van de tweede Maasvlakte’. Je kunt gelukkig weigeren. Maar soms is dat niet mogelijk. Omdat je degene kent die het vreemde verzoek doet, of omdat je diegene graag zou willen kennen. Omdat er een vergoeding tegenover staat. Of omdat je de lijst reeds benaderde dichters zo indrukwekkend vindt, dat je er graag op zou staan.

Ik verstop me achter een ‘jij’. Een stevige jijboom stel ik me voor, met uiwaaierende je- en jijtakken, waarachter niemand mij hoort of ziet.

Mensen verschuilen zich graag achter de jijboom, wanneer ze het moeilijk vinden iets over zichzelf te vertellen.

Een uitzondering op dit gebruik wordt gevormd door voetballers. Zij spreken altijd over zichzelf in de tweede persoon. Anton Korteweg laat in het gedicht ‘Vreemde man’ uit de bundel *Tussen twee stilten* (1982) zien hoe dat gaat:

> Dwalend op voetbalschoenen en in rood en wit,
> straat in, straat uit, huilend: je moet
> tegen Benfica in het Parc des Princes
> en hebt nog een kwartier, krap - dat gevoel
> dat ken je toch? En dat er dan ineens
> iemand die ook die kant op moet je bij je naam
> roept - Johan dus -; je stapt snel in en droogt
> je tranen, hij geeft gas en rijdt
> glimlachend de andere kant op - dat gevoel.

Wat ik moeilijk vind om over mezelf te vertellen: ik laat me te gemakkelijk verleiden tot het schrijven in opdracht. De uitnodiging hoeft maar te openen met een compliment en ik heb al toegezegd.

Toen ik een brief kreeg waarin Anna Enquist me vroeg een gedicht te schrijven bij het afscheid van Anton Korteweg als directeur van het Letterkundig Museum hoefde ze me niet eens een compliment te maken. Ze schreef me vanuit haar functie als voorzitter van de Vriendenvereniging van het Letterkundig Museum. Maar ik liet me verleiden door Enquist de dichter.

Ik hoorde haar tijdens een Nacht van de Poëzie een gedicht voorlezen over een foto van een voetballer. Deze man heeft zijn mond geopend als de muil van een woest dier. Het is niet duidelijk of hij schreeuwt in triomf of van pijn. Een beeld dat mijn hoofd is binnengedrongen.

Ik vind het een wonder dat dit mogelijk is: woorden, uitgesproken door een kalme stem, vormen een beeld in mijn gedachten dat zich daar nestelt als een eigen herinnering. Ik zie de gang waarin de foto hangt. Ik zie de zweetdruppels die als een kroon van licht om het hoofd van de voetballer spetteren, al geloof ik niet dat Enquist melding maakte van zo'n kroon.

Het hoofd schreeuwt de pijn uit van de dichter. Ze heeft de voetballer gebruikt als jijboom.

Maar wat een onmogelijke opdracht! Het afscheid van een directeur, die mijn directeur nooit is geweest. Wat heb ik daarmee te maken? Korteweg blijft Korteweg de dichter, van wie we nog lang geen afscheid nemen. Wat moet ik hiermee? vroeg ik me af.

Zwakte van de geest - een mengeling van ambitie en bewondering - deed mij zwoegen op een gedicht dat een afscheid moet voorstellen dat een afscheid weigert te zijn. Zoals elk afscheid een toenadering maar ook een weigering is.

Ik bleek niet de enige die zich graag aan de lijst reeds benaderde dichters zag toegevoegd. Werkelijk elke dichter die ik ooit een fatsoenlijk gedicht heb zien maken, was uitgenodigd. De bundel die hiervan werd samengesteld, was bedoeld als persoonlijk geschenk aan Anton Korteweg. Alleen hij en de dichters die zich hadden laten verleiden tot het schrijven in opdracht, en een enkele medewerker van het LM, zouden dit project onder ogen krijgen.

Ik las een bizarre verzameling gedichten. Een enkel gedicht kwam me bekend voor. (Er is geen afspraak die bepaalt dat je voor opdrachten niet een al bestaand gedicht kunt inleveren. Als de verzoeker er niet uitdrukkelijk bij vermeldt dat hij een nieuw werk verwacht, kun je eindeloos recyclen. Misschien is er wel een gedicht dat op alle vreemde verzoeken van toepassing is. Als het nog niet bestaat, is het een poging waard dit te maken.)

Ik kreeg het idee dat het eeuwig zonde zou zijn als de verzameling niet openbaar gemaakt zou worden.

Ik begon anders naar de gedichten te kijken.

De gedichten gaan wel en niet over Anton Korteweg. De dichters schrijven wel en niet over zichzelf. Uiteindelijk heb ik het persoonlijke aspect van het geschenk aan Korteweg, dat het nu juist zo mooi maakte, moedwillig aangetast, omdat ik zag dat dit project aan het strikt persoonlijke ontstijgt.

Ik zag zo veel manieren om afscheid te nemen, zo veel manieren om toenadering te zoeken. En zo veel manieren om te weigeren het bij een afscheid te laten.

Afscheid is een ruimte die je naar eigen believen kunt inrichten. Je kunt er beloven dat je elkaar zult blijven zien. Je kunt er een feest geven, en zeggen dat je nooit meer terugkomt.

Korteweg zelf weigert afscheid te nemen, terwijl hij afscheid neemt in een gedicht, ‘Op mijn praesenium’ (uit de bundel *Ouderen zijn het gelukkigst*, 2009). Ik hoor het hem voorlezen. Onderkoeld, met een scherpzinnige ironie waar zijn persoonlijkheid van gonst.

De wanhoop is groot. Maar de zelfrelativering, als mens en als dichter, is minstens even groot. Het hele gedicht leidt naar de dood. Daar is niets aan te doen. Je kunt lachen om het feit dat deze man zichzelf - vanachter een jijboom - een oude en geen ouwe lul noemt. Dat maakt hem nog ouder dan hij al was.

Ondertussen zijn de beelden waarlangs je naar de dood afglijdt als objecten, scherp afgetekend en glashelder.

Ik raak ze stuk voor stuk aan:

> Een smaller wordende weg,
> een alleenstaande oude eik,
> een herfstblad in de wind,
> een platgereden egel,
> een achtergebleven glas,
> een speeltuin in de regen.
>
> Waarom is iets niet wat het is
> maar moet het zo nodig verwijzen
> en dan nog als 't kan naar de dood?
> Het antwoord weet je best -
> je bent een oude lul.

Ik wil Anton Korteweg namens *De Gids* bedanken voor het delen van zijn geschenk met onze lezers. Dank komt ook toe aan gastredacteur Sjoerd van Faassen, Hoofd Collecties van het Letterkundig Museum, die het interview van Ad Fransen met Korteweg en de artikelen van vijf biografen over hun werk met de archieven van het museum initieerde.

Anton, tot ziens!

Ad Fransen & Anton Korteweg
Dichten is een soort wonderbaarlijke spijsvermenigvuldiging
Een interview

Overladen met lofdichten nam Anton Korteweg begin 2009 afscheid als directeur van het Letterkundig Museum in Den Haag. Stiekem had hij best nog wel even willen blijven. Al was het maar om te zien hoe 'zijn' museum straks na een ingrijpende verbouwing gaat lopen. Maar niets aan te doen, de 65-jarige moest na dertig dienstjaren met pensioen. Dat hij zich gaat zitten vervelen of achter de geraniums verdwijnt, daar hoeft gelukkig niemand zich zorgen over te maken. Want zijn adviezen zullen in de letterenwereld welkom blijven en Korteweg is naast het Haagse ambtenarenbestaan zijn dichterschap altijd serieus blijven koesteren. Sterker nog: de poëzie lijkt - wanneer je zijn oeuvre sinds zijn debuut *Niks geen Romantic Agony* (1971) overziet - een manier om stand te houden te midden van het tumult en ongerief van alledag.

In zijn gedichten gaat Korteweg op openhartige wijze en met een flinke dosis humor de dagelijkse demonen te lijf. Wanneer je de moeite neemt alle bundels chronologisch tot je te nemen - dus tot en met het onlangs verschenen *Ouderen zijn het gelukkigst* - dan is een van de prettige bijkomstigheden dat de lezer vrij nauwgezet de levensloop van de dichter kan volgen. Genoeg redenen dus voor een uitvoerig gesprek over de kunst en kneepjes van het dichten en voor een terugblik op zijn functie als schatbewaarder van de vaderlandse letteren.

Altijd regeltjes

Als ik Anton Korteweg in zijn Leidse domicilie ontmoet heeft de 65- plusser het maar druk. De dag ervoor was hij in Brussel bij de uitreiking van de Prijs der Nederlandse Letteren aan Cees Nooteboom. Dezelfde avond nog moest hij samen met Joke van Leeuwen en Rascha Peper in Leiderdorp voordragen op de school waar hij vroeger leraar Nederlands was. De volgende dag wacht alweer bezoek aan het Crossing Border-festival. En dan ligt er ook nog een aantal verzoeken om

gelegenheidsgedichten te maken voor bijvoorbeeld Reve-biograaf Nop Maas, die binnenkort zestig wordt. Zo langzamerhand - leg ik hem plagerig voor - begint hij te lijken op een groep mensen waar hij in een van zijn nieuwste gedichten, ‘Erg’, zo de smoor aan heeft:

> Wat me ook mateloos ergert
> zijn mannen die eerste klas
> hun jasje een zitplaats geven
> als had het een kaartje gekocht.
>
> Nu we toch bezig zijn:
> die hordes gepensioneerden
> die het nooit zo druk hadden als nu!
> Gaven ze zich maar over
> aan ouderengolf of -bridge,
> had ik tenminste geen last
> van hun postuum gestreef.
> (Uit: *Ouderen zijn het gelukkigst*, 2009)

Maar de kersverse pensionado dient ons gelijk van repliek: ‘Ten eerste hóéf ik al deze dingen niet te doen en ten tweede zul je mij nooit horen klagen dat ik het nu zo druk heb. En daar gaat het mij in dit gedicht om: mensen die ineens meer tijd hebben om over van alles na te denken, jou daarmee lopen te vervelen en in het ergste geval je ook nog aan het werk willen zetten met hun 65-plus-bezigheden.’

Dat valt wel vaker op in je poëzie: mensen die te veel tegen je aan staan te kletsen maken zich niet geliefd bij jou.

‘Gekwek over het weer of de gezondheid daar koop ik niets voor. Ook met vrienden zullen gesprekken nooit over niks gaan. Obligaat gepraat stoort me, vooral 's ochtends, dan kan ik er helemaal niet tegen. Tegenwoordig mag ik als gepensioneerde elke ochtend om negen uur opstaan, maar tot voor kort moest ik altijd heel vroeg naar mijn werk en probeerde ik ochtendlijke gesprekken te vermijden. Daarom ging ik vanuit Leiden ook nooit met de trein naar Den Haag, maar op de fiets. Heerlijk alleen. Er is ooit weleens iemand naast me komen fietsen, maar dan zei ik gewoon niks terug.’

Indien je per ongeluk toch een kletsmajoor tegen het lijf loopt, dan komt daar wel weer mooie poëzie uit voort. Bijvoorbeeld in een cyclus over een congres voor museumdirecteuren in Italië: ‘Zijn de croissantjes verorberd,/stapt ze opgewekt en voldaan/ op een volgend slachtoffer af-/ een kwekster ging uit om te kwekken./ Bereikt zodoende ongedeerd/ de overkant van de dag.’

‘Dat geldt in het algemeen voor de dichtkunst: als er ellendige dingen gebeuren dan ontstaan de mooiste gedichten. In ieder geval is het zo dat als je alleen maar leuke dingen meemaakt er geen enkel gedicht tevoorschijn komt.’

Je hebt je altijd een tweebenige voetballer gevoeld: ambtenaar en dichter. Sinds je pensionering als directeur van het Letterkundig Museum is één been eraf. Hoe voelt dat.

‘Ik mis vooral de mensen om me heen. Ik heb dertig jaar op het museum gezeten, dus met heel veel mensen ga je uiteindelijk vriendschappelijk om. Dat dagelijks plezier ben ik kwijt. Maar wat betreft het dichten, dat ben ik het afgelopen jaar niet méér gaan doen. Mijn productie is nooit hoger geweest dan een stuk of vijftien per jaar. Het voordeel is wel dat ik ze nu op andere tijden kan schrijven. Het moest tot voor kort altijd gebeuren in de weekenden of in de avonden en nachten.’

Nachten?

‘Soms is het lastig om op te houden met schrijven, zeker als je een gedicht onder handen hebt dat bijna in de kom schiet - om het zo maar eens uit te drukken. Dan voel je een dwang om het zo achter te laten dat je zeker weet dat je er de volgende morgen mee verder kunt. Anders zit je de volgende dag weer twee uur te tobben en uit het raam te staren. Wat overigens ook belangrijk voor 'n dichter is, hoor: turen, staren.’

Hoe ziet voor jou de schrijfprocedure van een gedicht eruit?

‘Ik heb altijd regeltjes. Die borrelden vaak op bij het fietsen naar mijn werk en die noteerde ik 's ochtends gauw op het museum. Het kan voorkomen dat ik daar maandenlang niets mee doe, maar op een gegeven moment worden ze bruikbaar voor een gedicht. Om een voorbeeld te geven: ik heb dus dertig jaar tussen Leiden en Den Haag op en neer gefietst en dan kom je in Wassenaar bij een tunneltje waarop iemand *Astrid I love you* heeft gekalkt. Daar begin ik dan over na te denken, zo van: wat aardig dat een jongen dat voor zijn meisje doet. Op zich kon ik daar niet veel mee, maar dan fiets je maanden later door het volgende tunneltje vlak bij het Haagse Bos en dan zie je ineens levensgroot de tekst staan: *Astrid Skelethoer*. Dat schrijf je dan op en dan denk je heel cynisch: verrek dat gaat snel, in het echte leven duurt dat jaren. Dat wordt dan een gedicht.’

Tunnels

Gebruik de tunnel, staat er, en, die raad gevolgd,
Astrid, I love you. Mooi. So far, so good.
Daal je de Straatweg af het Haagse Bos in:
Astrid skelethoer. Negative Erection.

Zo kom je 's morgens om halfnegen in Wassenaar
in tien minuten maar van de banaalste uiting
van liefde het grofst vertoon van walging.
In 't echt duurt dat zo'n vijf tot zeven jaar.
(Uit: *Stand van zaken*, 1991)

Werk je aan meerdere gedichten tegelijk als je schrijft?

'Nee, ik maak ze een voor een, maar het is wel zo: als je werkt krijg je jongen. Er vallen altijd regels uit die je niet in het gedicht kunt gebruiken, maar die komen weer op een ander velletje terecht. Dichten is een soort wonderbaarlijke spijsvermenigvuldiging.'

Heeft poëzie iets te maken met emoties in de zin van zoals Kloos het omschreef: Kunst is de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie?

'Dat levert alleen maar iets onverstaanbaars op en emoties moet je niet ongestileerd op papier zetten, natuurlijk. Misschien moet je eerder over bewustzijn spreken, want de bron van poëzie is wel dat mensen een bepaald soort bewustzijn hebben. Als we de werkelijkheid zouden accepteren zoals die was, dan was er ook geen poëzie. Dat bewustzijn attendeert ons op allerlei pijnlijkheden waardoor wij geen genoegen nemen met de dingen zoals ze zijn.'

Dichten is in feite toch ook een puur rationele bezigheid, gepuzzel met regeltjes zoals je zelf al aangaf.

'Naarmate je langer bezig bent wel, dan vind je ook niet meer dat een gedicht waarachtig moet zijn, in de zin van: dat er iets moet staan dat je echt hebt meegemaakt. Want je schrijft naar een effect toe.'

Zo heb je in een gedicht een keer je vader laten doodgaan terwijl hij nog leefde.

'Precies, dat soort dingen. Je gaat op een gegeven moment natuurlijk wel beseffen wat werkt. Een beginnende dichter zal gauw de neiging hebben om zijn gevoelens, zijn eigen emoties te stileren. Maar poëzie is ook bedrog, je hoeft het niet te hebben meegemaakt. En bij mij gaat het steeds meer om de klank, het metrum, het ritme, het moet lekker lopen. Mijn eerste gedichten waren veel meer parlando. Maar daar heb je weer zoiets: het eerste gedicht uit mijn derde bundel *De stormwind van zijn hand*, dat was een masturbatiegedicht, gebaseerd op het verhaal van een vriendje van mij. Hij vertelde me dat een van zijn slapies in de kazerne zich afrukte met een zaklamp onder de lakens. En dan kreeg je tegen de muur een prachtige projectie. Dat vond ik een fantastisch verhaal, dat heb ik gewoon naar mezelf toe getrokken. Zo zie je maar dat mijn poëzie lang niet altijd autobiografisch is.'

Maar meestal toch wel.

‘Ja, ook al beschouw ik ze als verhalen, ik blijf meestal dicht bij mezelf.’

Toverlantaarn

Wanneer we, vermoeid, met z'n allen
in onze slaapzaal op de britsen lagen
- de lichten waren nog maar even uit -

dan kon het nooit lang duren of Klaas sloeg
de grijze dekens op en haalde uit
de plunjekast een flinke zaklantaarn.

Wij namen dan waar dat diezelfde zaklamp
toverlantaarn werd: op de witte muur
rees uit het kreupelhout een forse stam,

kreunend onder de stormwind van zijn hand.
(Uit: *De stormwind van zijn hand*, 1975)

Dichters moeten zich niet aanstellen

Je poëzie heeft voor de argeloze lezer iets misleidend makkelijks. Je dicht heel anekdotisch, alsof je het zo uit je mouw schudt.

‘Ja, het zijn soms verhaaltjes, maar dat neemt niet weg dat een gedicht toch twintig velletjes papier kost voordat het er is zoals ik het wil hebben.’

Voor een onbevangen blik op de werkelijkheid lijkt me het dichterschap erg hinderlijk. Overal waar je komt schieten je regeltjes te binnen en in het vervelendste geval symbolen en beelden.

‘Ik denk dat dat eerder met de ouderdom te maken heeft. Alles wat je ziet is zo belast en beladen geworden. Je hebt in je leven al zo veel impulsen gekregen. Het moet heerlijk zijn om met de dingen die je ziet niets anders te doen dan ze alleen maar waarnemen. Dat zit heel erg in mijn poëzie: een verlangen naar een staat van onbewust zijn; misschien nog het best vergelijkbaar met als je hardloopt. Op een gegeven moment bereik je een stadium waarin je alleen maar loopt en aan niets anders meer denkt. Die onbevangenheid zou ik graag willen. Maar bijna alles - en dat zit heel duidelijk in de laatste bundel - bijna alles wat je om je heen ziet wordt symbool.

In het gedicht ‘Voor de brug’ uit je laatste bundel lijk je juist even los

van alle bijbedoelingen waarmee een dichter in de werkelijkheid vaak wordt opgezadeld. Er wordt zelfs opgelucht vastgesteld: 'Ik vind het geen beeld ergens van.'

'Dat is natuurlijk uiterst ironisch bedoeld. Je zou het liever niet willen, maar natuurlijk denk je er van alles bij. Alleen het feit al dat ik het opschrijf, betekent dat ik er iets bij denk. Dat ik een gebeurtenis met een schip verbind met een aankondiging van voortijdig doodgaan; het is toch een bezweren van mijn eigen doodsangst waar ik mee bezig ben.'

Voor de brug

Ik moet wachten en zie tot mijn schrik
hoe de hefbrug al dreigend zakt
voor de Sine Labore Nihil
in zijn lange bange geheel
onder hem door is gegleden.

Ik vind het geen beeld ergens van,
maar een alledaags tafereel.

Er is een brug die zakt,
onder die brug een schip,
voor die brug een man.
(Uit: *Ouderen zijn het gelukkigst*)

Onbevangenheid is ook een rare wens voor een dichter. Ik dacht dat een dichter ons in het algemeen graag andere werelden ontvouwt met een andere taal.

'Nou, een echte lyricus kan de natuur, de bloemenpracht of een leuke meid of zo, gewoon bezingen zonder dat-ie zich van een symbool of een beeld bedient. Het is toch heel vervelend dat alles naar iets anders verwijst. Dat houdt je in wezen af van de beleving van het ding zelf.'

Dan is het dichterschap eigenlijk maar een last.

'Dat ook weer niet, maar leven is leuker dan dichten. Ik heb ook een gedicht geschreven over een weegbree, dat eindigt met: "Enfin, het is je blijkbaar niet gegeven/ een overblijvend, veel voorkomend plantje/ in z'n natuurlijke omgeving waar te nemen/ als wat het is: gewoon een weegbree. Jammer." Dat is precies wat ik bedoel.'

Je geeft met je werk ook niet de indruk een getormenteerd dichter te zijn. Al is het gelag nog zo wrang, de pijn wordt vaak opgelost met ironie, humor en understatement.

‘Dat komt - en dat is wat ik zo bewonder in de poëzie van Leo Vroman die binnenkort vijfennegentig wordt - omdat ik het leven neem zoals het is. En dat klinkt misschien een beetje lullig, maar ik treed het bestaan positief tegemoet. Dat is een beslissing die ik ooit heb genomen, want ik merkte dat dat het beste was voor mijzelf en de mensen om me heen. Ik heb ook altijd een ongelooflijke hekel gehad aan mensen die hun humeurigheid ten aanzien van het leven zo nodig met anderen moeten delen. Dat hoor je niet te doen. Voor groot verdriet, over de dood en de liefde, moet altijd plaats zijn, maar op je werk bijvoorbeeld heb je je chagrijn voor je te houden.’

Jij hebt makkelijk praten, jij stopt achteraf al je chagrijn in je gedichten.

‘Ja, uiteraard, of je houdt het voor je of je geeft met gedichten vorm aan de onvolkomenheden van het bestaan. Poëzie zie ik als een noodzakelijk complement, als een reservoir waarin ik van alles kwijt kan.’

Dus je kanaliseert met dichten je heimelijke gedachtes, je humeuren, je temperamenten.

‘In 1971 is mijn eerste bundel verschenen. Sindsdien heb ik zevenhonderd gedichten geschreven, dus gezien de hardnekkigheid waarmee ik schrijf zou je kunnen zeggen: dat gebeurt alleen maar als het iets wezenlijks is voor jezelf. Anders was ik er wel mee opgehouden.’

Omschrijf de kern van je dichterschap eens in een paar woorden.

‘Ik ben natuurlijk de chroniqueur van mijn eigen leven. Ik moet het niet van abstracties hebben, ik ga geen dingen zitten bedenken.’

En dan vul ik aan: met een focus op de angst voor ouderdom, verval, achteruitgang van de libido.

‘Dat klopt. In deze bundel ligt op ouderdom wel heel erg de nadruk, maar je ziet dat al vijftien jaar geleden toen ik vijftig werd.’

Je debuteerde in de nagalm van de Experimentelen met hun vaak moeilijke, ontoegankelijke poëzie. Heb jij je van meet af aan ten doel gesteld verstaanbaar en realistisch te zijn?

‘Zeker, maar dat komt niet zozeer omdat ik me wilde afzetten tegen de Vijftigers of zo, maar omdat ik poëzie ook als een communicatiemiddel zie. En ik was eerder beïnvloed door J.C. Bloem en Martinus Nijhoff. Nog het meest door Bloem eigenlijk. Hij heeft eens gezegd dat hij met zijn poëzie op een zo eenvoudig mogelijke manier algemene waarheden over enkele essentiële dingen van het leven probeerde te formuleren. Maar wel zodanig dat ze alleen maar van hem hadden kunnen zijn. Dat heeft mij heel erg aangesproken. Dus geen raadseltjes.’

En je bent ook wars van een opvallende habitus als dichter.

‘Komt omdat ik vind dat alleen grote dichters grote dichters moe-

ten zijn. En dan bedoel ik mensen als Harry ter Balkt en vroeger Kees Ouwens. Maar dichters die daaronder zitten - zoals ik, en dat is geen valse bescheidenheid -, de goede tweede garnituur, die moeten zich niet aanstellen en zich ook niet te nadrukkelijk als dichter poneren of er raar bij gaan lopen, in cafés rondhangen. Laat die mensen gewoon aan het werk gaan.'

Met Bloem loop je op nog een andere wijze aardig in de maat. Ook zijn levensloop kun je in zijn bundels goed volgen. Alleen de successievelijke titels van zijn bundels al: Het verlangen, Media Vita, De nederlaag, Avond, Afscheid.

'Ja, maar bij mij zit die boog van jeugd, liefde, verlangen, dood soms ook tussen het eerste en het laatste gedicht van de afzonderlijke bundels zelf in.'

Waren Bloem en Nijhoff al favoriete dichters in je jeugd?

'In mijn jeugd vormden de psalmen en gezangen mijn favoriete poëzie. Ik kom uit een gelovig milieu maar ik had er helemaal geen hekel aan om naar de kerk te gaan. Omdat ik dan de gelegenheid had om het gezangenboek te lezen. In de oude berijming - niet in het nieuwe liedboek voor de kerken, dat is aan mij niet besteed - vond ik een aantal dingen echt prachtig. Regels als: "Steeds geslingerd en bewogen, dobb'ren w'op de levenszee." Schitterend. Dat je iets met taal kunt en er effecten mee kunt bereiken, dat is daar begonnen.'

Een geniaal systeem

Het kan op tienduizenden dagen.
Na nog geen dag,
na meer dan een eeuw,
op alle dagen daartussen.

En wij maar verongelijkt mokken:
jong tot zich genomen,
ze had nog zo veel,
in de bloei van zijn leven,
schoven niet binden,
toch nog onverwachts.

Hadden we dan gewild
dat elke dag uitsluitend
de tachtigjarigen mochten,
de ochtend na hun verjaardag?

Duizend dagen daarvoor
gingen we dan ons verbergen,
radeloos, vergeefs.

Zoals wie van zich af wil
maar heen en weer blijft lopen langs de rails.
(Uit: *Ouderen zijn het gelukkigst*)

Het is altijd zo'n pontificale vraag, maar daar gaat poëzie nou eenmaal ook over, dus: hoe staat deze dichter tegenover de dood?

'Nou, in het gedicht "Een geniaal systeem" wil ik eigenlijk duidelijk maken dat het wel goed is dat je niet weet wanneer je doodgaat. Door die vraag word ik niet gekweld. Het is wel zo dat ik veel aan de dood denk, en aan ouderdom. Ik ben niet eens bang, het zijn meer even van die kleine flitsjes.'

Poëzie als geestelijke volksgezondheid

Op welke leeftijd ging de dichterlijke ader bloeden, om het maar eens plechtig uit te drukken?

'In de schoolkrant is geen enkel gedicht van me te vinden. Ik was wel redacteur, maar ik schreef liever korte verhalen of verslagen van schaakwedstrijden. Mijn eerste gedichten zijn voor de almanak van het Leids Studenten Corps ontstaan. Toen zal ik derdejaars student zijn geweest. Dat was een beetje Piet Paaltjens-achtige poëzie. Paaltjes is vanwege de melancholie en ironie ook altijd een favoriet van me geweest. En wat een heel belangrijke invloed op mij heeft gehad was het boek *The Romantic Agony* van Mario Praz. Over de zwarte aspecten van de romantiek, zoals het doodsverlangen, de spleen en de meedogenloze vrouw.'

Maar je debuut heette Niks geen Romantic Agony. *Hoe zat dat dan?*

'Ik wilde al die thema's niet te zwaar nemen. Hoewel, de angst voor de vrouwen en het geflirt met de dood zat er wel al vroeg in.'

Maar dan neem je er toch weer een humoristisch loopje mee. Moet poëzie per se altijd een beetje grappig zijn voor jou?

'In mijn eerste gedichten ben ik weleens te veel een grappenmaker geweest, maar ik voel me nou ook weer niet verwant met light-verse-dichters als Jan Kal, Driek van Wissen of Jan Boerstoel.'

Toch lezen sommige gedichten als een soort sketch. Die cyclus 'Congres in Toscane', daar heb ik enorm om moeten lachen.

'Leuk dat je dat zegt. Kijk, het is fijn dat ik op kosten van de zaak naar Italië mag. En helemaal onzin is het ook niet. Voor de contacten

is het prima en ik hou daar ook een serieuze lezing, maar je gaat toch altijd met heel gemengde gevoelens naar zo'n congres toe.'

Je bedoelt, er lopen ook meisjes rond - zoals je beschrijft - met een naakt 'oogverblindend stukje buik' en dat brengt de geleerden in verwarring.

'Ja, het is op zich toch weer tragisch genoeg als ik schrijf: "(een hulpmeisje) dat, zo werd gefluisterd, in Florence/ filosofie studeert, met bijvak Engels,/ en hier op dit congres wat bijverdient door stralend, schitterend en flonkerend/ in een stel sukkels zoals zij een flinke botsing/ teweeg te brengen tussen lust en onmacht." Immers, zo veel kunnen die mannen ook niet meer en dat meisje wil veel liever iemand anders.'

Het deed me denken aan dat beroemde gedicht van W.B. Yeats, 'Politics'. Yeats ziet een meisje op straat staan terwijl collega Thomas Mann vanwege het dreigende oorlogsgevaar net alle schrijvers heeft opgeroepen zich in politieke termen uit te drukken.

'Ja, ja, schitterend, en Yeats denkt: weg met de politiek, het enige dat ik wil is weer jong zijn en met dat meisje vrijen. Zoiets is natuurlijk wel het geval tijdens zo'n congres. Want dan zit je daar in een villa in de buurt van Florence te praten over zoiets gewichtigs als The Memory of the World, maar eigenlijk vind je dat meisje met dat blote buikje het leukst.'

Gefrustreerd verlangen, nog zo'n Leitmotiv in je werk. Je gedichten hebben het perspectief van iemand die los wil gaan, maar dat toch maar niet doet.

'Ja, en zich verbaast over de geringe hoeveelheid wellust waarover hij op oudere leeftijd nog beschikt. Het is niet alleen gefrustreerd verlangen maar tevens aanvaarding dat het leven nu eenmaal zo gaat.'

Maar toch, heimelijk denk je ook.: heb ik soms iets fout gedaan? Zoals in het gedicht waarin je zegt: 'Het wil me maar aan niets ontbreken./ Vrouw, pen en fiets lopen gesmeerd./ Al zittend stijg ik almaar hoger./ Wat deed ik allemaal verkeerd?'

'Ja, dat is op zich een duidelijk gedicht, dat een verlangen ademt naar een heel ander soort leven, een losbandig bestaan. Maar ik vind de keuzes die ik heb gemaakt in het leven fout en ook weer niet fout, dat is de spanning die je wel vaker tegenkomt in mijn poëzie. Schrijven is onder de duim houden, het is een vorm van zelfbeheersing. Bovendien, door er in poëzie vorm aan te geven kan ik mijn verlangens toch uiten. Erg prettig. In die zin is poëzie een vorm van geestelijke volksgezondheid om het enigszins revistisch te zeggen. En god, ik heb natuurlijk ook wel romantische kanten. Kijk, in het interbellum had je Slauerhoff, die bevriend was met Du Perron, Bloem, Vestdijk. Maar

Slauerhoff was met al zijn vreemde dames en exotische havens de enige die er een echt romantisch leven op nahield. Al die andere dichters droomden daar alleen maar van en schreven er toch over. Die Slauerhoff-kant heb ik diep in mijzelf ook wel, maar ik ben erg realistisch: zo'n leven als dat van Slauerhoff schiet niet echt op, dat is niets voor mij. Het is met mij eerder zoals in dat gedicht van Bloem, "Aanvaarding": "Ingelijfd bij de bedaarden/ Wordt het hart, dat geen tegenstand bood./ Men begint met het leven te aanvaarden/ En eindelijk aanvaardt men de dood." Van dat soort waarheden ben ik van jongs af aan al doordrongen geweest. En je moet niet vinden dat je hele leven kolkend is en dat alles maar leuk moet zijn. Je moet een tolerantiedrempel voor frustraties opbouwen.'

Je kunt goed horen dat je van calvinistische komaf bent.

'Ja, maar daar heb ik dan wel gemak van. Mensen die bij de geringste tegenslag gaan roepen dat alles onmiddellijk beter moet, dat ze overal recht op hebben, daar voel ik een zekere weerzin voor.'

Ook binnen het huwelijk is het voornamelijk een zaak van veel slikken. Dat maak ik althans op uit een gelegenheidsgedicht dat je hebt geschreven toen je zoon trouwde.

Lekker makkelijk

Je hoeft alleen maar te zorgen
dat die lieve ander in huis
graag stil en ongedwongen
het wittebrood altijd wit houdt.

Houdt die van roggebrood,
lees zwart in plaats van wit dan.
(Uit: *Ouderen zijn het gelukkigst*)

'Ja, zo is het, maar het is ook een heel verneukeratief gedicht. Ik ben vijfendertig jaar getrouwd en weet hoe moeilijk dat geven-en-nemenspel gaat.'

Je beschrijft je twijfels en perikelen binnen het huwelijk vrij openlijk. Het schijnt dat mensen je na optredens daar weleens bezorgd over aanspreken. Ze vinden het vaak zo zielig voor je vrouw.

'Ach, dan antwoord ik vaak: het is maar een gedicht, het gaat over een ik-figuur en een vrouw en wie zegt dat dat Anton Korteweg en zijn echtgenote zijn.'

Dan maak je je er wel erg gemakkelijk van af.

'Ik heb al naar gelang mijn stemming verschillende antwoorden.

Meestal wil ik er niet over praten en antwoord ik: ik ben over mijn verhouding openhartig genoeg geweest in mijn gedichten. Of, als ik er dieper op in wil gaan, dan kaats ik de bal terug en zeg ik: “Denkt u dat het elders zo veel anders is?” Maar om de waarheid te vertellen: mijn vrouw had het er in het begin best moeilijk mee, maar kan daar inmiddels goed mee leven. En waar hebben we het eigenlijk over? Veel mannen schrijven geen gedichten, maar krijgen de grootste heibel met hun vrouw, gaan vreemd en lopen uiteindelijk weg. Dus ik ben met mijn poëzie nog heel netjes, zou je kunnen stellen.’

Dichter en mandarijn

Wat is volgens jou de positie van de poëzie?

‘Poëzie heeft een minder introverte plaats gekregen in de literatuur. Poëzie is minder introvert geworden, er wordt meer mee naar buiten getreden. Ik denk dat je tegenwoordig vooral onderscheid moet maken tussen poëzie in drukvorm en gedichten die je op internet ziet verschijnen, daarop wordt veel poëzie geschreven en gelezen. En dan heb je een heel circuit van slamdichters. Daar heb ik natuurlijk aan moeten wennen, maar dan hoor ik iemand als Erik Jan Harmens en dan vind ik: die blijft niet alleen overeind op het podium maar ook op papier. Het bezwaar is wel dat poëzie die slecht voor het voetlicht valt te brengen omdat de schrijver toevallig niet goed kan voorlezen, het ten onrechte moeilijker gaat krijgen dan vroeger.’

Vroeger kon je de meisjes op het schoolplein nog imponeren met dichtertje zijn. Ik vrees dat je tegenwoordig als een sukkel wordt beschouwd.

‘Geloof ik helemaal niet. Op de school waar ik gisteravond voordroeg, was voor de vierde keer een poëziewedstrijd uitgeschreven voor de onderbouw en bovenbouw. Daar hadden 223 leerlingen aan meegedaan. Het is maar hoe je het brengt en het hangt vooral van de leraren af.’

Ed Leeflang heeft je vanwege je functie als museumdirecteur weleens betiteld als ‘dichter en mandarijn’. Vond je dat vervelend?

‘Nee, je moet willen zijn wie je bent. Er zijn geen vervelendere mensen dan zij die willen ontkennen wat ze in wezen zijn. Dus: de directeur van het Letterkundig Museum is per definitie een mandarijn, of wordt als zodanig beschouwd. Daar valt niet onderuit te komen. Maar de mandarijnkantjes die niet nodig zijn, moet je niet willen praktiseren. Dan bedoel ik het verhevene, het ontoegankelijke, het decreterende. In China waren mandarijnen de hoge ambtenaren die het voor het zeggen hadden.’

Had jij het voor het zeggen?

‘Van buiten krijg je een gezag toegekend dat je niet hebt. Het is toch meer een prozaïsch ambtenarenbestaan, een managerbaan. Sommige eenvoudige dichters vinden ook dat ik ervoor moet zorgen dat ze een prijs krijgen of zo. Dat soort verzoeken heb ik toch wel gehad. Ik ben weliswaar heel lang betrokken geweest bij de Jan Campert Stichting, maar wel met acht anderen. Maar ik weet: als je dit maar lang genoeg zonder al te veel kleerscheuren doet, dan vergaar je een zeker netwerk, een gezaghebbende positie. Maar ik heb het nooit geambieerd. Ik word altijd veel liever aangesproken op mijn dichterlijke kwaliteiten dan op mijn positie in de letteren.’

Gingen die twee hoedanigheden goed samen?

‘Het feit dat ik dichter was heeft mijn functie als museumdirecteur in ieder geval niet tegengewerkt. Want een dichter wordt nog steeds met veel eerbied omgeven, je krijgt er een aureooltje van en daar heeft het museum profijt van gehad. Je wordt door mensen als Kopland of Vroman - die van waarde kunnen zijn voor het museum - net even op een andere manier ontvangen.’

En hoe was de verhouding met de Haagse hoogwaardigheidsbeklederS?

‘De vorige staatssecretaris van Cultuur, Medy van der Laan, had niets met literatuur. Dat kun je iemand niet kwalijk nemen. Die kwam naar mij toe met de vraag: “Zegt u eens welke tien gedichten de beste van Nederland zijn.” Dat doe ik dan. Ergens heb ik wel een ambtelijke kant, dat zit soms ook in de formulering van mijn gedichten. Ik kreeg van ambtenaren op het ministerie soms te horen dat ik zulke mooie brieven schreef.’

Wie stonden er op dat lijstje voor Medy van der Laan?

‘Ik heb nagedacht over wat zij leuk vond en daar rolde poëzie uit van onder anderen Rutger Kopland, Remco Campert, Vasalis en Judith Herzberg. Maar op de muur van haar werkkamer had ze ongeadviseerd dat gedicht van Bert Schierbeek opgehangen; dat je je vooral met zorgeloosheid moest zien te omringen. Kon slechter.’

Je moest ook geld lospeuteren voor het museum.

‘Ik heb altijd een goede hand van bedelen gehad. De Mondriaan Stichting, het VSB -fonds, het Prins Bernhardfonds, maar ook de kleinere Haagse fondsen zijn ons altijd zeer ter wille geweest. En we hadden de mazzel dat ik een heel groot legaat kreeg van wel twee miljoen gulden. Dat was van een rijke mevrouw - ik neem haar naam mee in het graf - die tachtig procent van haar erfenis schonk aan het Rijksmuseum en twintig procent aan ons. En ik heb een oude mevrouw, een op het zijspoor geraakte dichteres, Catharina van der Linde, op het eind van haar leven een beetje geholpen. Zo heb ik gezorgd dat er

een gedicht van haar in een bloemlezing terechtkwam. Toen ze overleed zei ik: het zou me niets verbazen indien het Letterkundig Museum een hoop zou erven. En verdomd: alles! Maar wel onder de notariele voorwaarde dat er een grote bloemlezing van haar werk zou worden uitgegeven bij een gerenommeerde uitgever. Dat was een steen om mijn nek, want het ging om miljoenen. Maar ze had vroeger bundeltjes uitgegeven, onder meer bij Querido. Uiteindelijk - geprezen zij haar naam - heb ik Querido-uitgever Lidewijde Paris gevraagd: help mij. Dat heeft ze gedaan. Ze hoefde er ook niets op te verliezen, de kosten voor de uitgave gingen gewoon van de erfenis af. Dat hebben we met een hoop poeha op het Letterkundig Museum gepresenteerd en aan het eind was iedereen tevreden: Querido, de notaris, de familie én natuurlijk het Letterkundig Museum dat er hartstikke rijk van werd. Zulke legaten gaan in de steunstichting, bij mijn afscheid zat daar zo'n drie miljoen euro in. Mede dankzij dat bedrag hebben we de nieuwe permanente tentoonstelling kunnen inrichten.'

Het Letterkundig Museum kan ook wel wat meer bezoekers gebruiken. Hoe moet dat gebeuren in de zich toch al snel digitaliserende wereld?

'Ik heb aan het eind van mijn periode als directeur nog twee dingen gedaan. Inspelend op de beeldcultuur, want het is gewoon een feit dat mensen makkelijker naar plaatjes kijken dan naar geschriften, heb ik ten eerste een portrettengalerij ingericht. Ik heb alle schrijvers om een portret gevraagd. Ten tweede is er aanhakend op de canongedachte een Pantheon ingericht waarin de honderd belangrijkste dode Nederlandse en Vlaamse schrijvers zijn ondergebracht. Dus als je daarover iets wilt weten moet je haast wel naar het Letterkundig Museum toe.'

Maar wie gaan daar dan heen? De belangstelling voor de klassieken of de canon is juist kwijnende, zeker onder jongeren.

'Ja, dat was ook de angst van Cees Nooteboom bij het ontvangen van de Prijs der Nederlandse Letteren, dat de hele gymnasiumcultuur is verdwenen. Maar anderzijds worden wij steeds trotser op onze eigen cultuur. Je ziet dat toch ook aan de massale belangstelling bij de dood van Claus en Wolkers. En denk eens aan de oudere mensen, die krijgen meer tijd voor cultuur, ook voor literatuur. Verder heb ik met de tophonderd van dode schrijvers natuurlijk een beetje geprobeerd te appelleren aan het snobisme van de mensen. Zo van: dit zijn de honderd schrijvers uit de Nederlandstalige literatuur van wie je iets moet weten. En ik denk dat mensen die in de P.A. de Genestetlaan wonen, toch benieuwd zijn naar wie die man eigenlijk was, wat hij schreef, wat hij voorstelde. Het onderwijs doet daar bijna niets meer aan, maar bij het Letterkundig Museum zijn ze dan aan het juiste adres.'

Is er nog iets waar jij achteraan hebt gezeten maar wat je helaas niet hebt kunnen verwerven voor het museum?

'Het zou me echt een lief ding waard zijn als de nalatenschap van Chris van Geel bij het Letterkundig Museum terechtkomt. Die heeft de zorgzame beheerster en ex-muze, Elly de Waard, onder haar hoede. De verstandhouding tussen ons verliep een beetje moeizaam omdat ik geen tentoonstelling over Van Geel kon maken. Dat kun je soms met mensen hebben, dat de verhoudingen vertroebelen. Maar nu zit mijn opvolger Aad Meinderts erachteraan en hoop ik dat het gaat lukken.'

Je hebt ook weleens moeten bieden op veilingen.

'Met mijn bod op het manuscript van *De Avonden* zat ik goed. Maar het is vaak genoeg voorgekomen dat een particulier er nog eens overheen ging en dan kun je dat maar beter zo laten. Dat was bij het handschrift van Bomans' *Erik* het geval. Je wint toch niet als iemand iets echt graag wil hebben. En later heb je zo'n man misschien weer nodig om een manuscript in bruikleen te krijgen. Dus kun je hem op zo'n veiling maar beter niet op torenhoge kosten jagen. Bij Reves *Avonden* lag het net weer even anders. Iedereen vond dat dat manuscript bij ons thuishoorde. Uit angst om zich voor altijd ongeliefd te maken, durfde niemand over mijn bod van 160.000 gulden heen te gaan. Maar als het even kan, moet je de spulletjes gratis kunnen verwerven. Schrijvers moeten het leuk vinden om hun archief bij het Letterkundig Museum te stallen.'

Jouw papieren als dichter zullen later ook in het Letterkundig Museum terechtkomen. Hoe voelt dat?

'Nou, ik ga ze echt niet opzadelen met elk handschriftje of alle varianten van mijn gedichten. Dat lijkt me gepaster voor Rutger Kopland of Gerrit Kouwenaar. Ik vind dat je wel een erg groot dichter moet zijn of heel veel pretenties moet hebben om te vinden dat dat ook voor jezelf geldt. Ik ben van een andere orde.'

Dat is wat blijft als je weggaat

Robert Anker

Korteweg

Het was een lange weg om hier te komen
Nooit nam hij de kortste weg voor zijn gemak
Al zat hij in een labyrint vol korte wegen.

Hij maakte alle wegen nieuw, en nieuwer
Als je dacht dat zij niet nieuw meer waren
Nieuwlichters trokken aan het kortste eind.

Zo zijn ook zijn gedichten langer waar zij korter
Schijnen, geen late Gorter, niet voorbij de wegen
Maar een derde weg: verbazing en een grimlach.

Het was een lange weg, kijk liever maar niet om
Dan lijkt hij korter en de weg zit niet op slot
Kijk daar ligt hij prinselijk, de toekomst wordt er.

H.H. ter Balkt

For East is East, and West is West, and never the twain shall meet

Onder een verdikkend dek van stikstof
- weg van hier.. naar een betere einder...
De twee treinen van de Transmongolië
Expres op het station van Slyudyanka
dragen gouden sterren op een rood veld

En ook in de Hindelooper kamer stralen
nog de wandtegels en beschilderingen van
kinderstoel, bedstededeur en bank
helder blauw, daarboven rood en goud:
de glorie van een andere materietijd...

(Rotting de leeftocht der infusoriën)
Onder de aanvliegroutes lichten duizend
treinraampjes op als zwammen aan berken
en allerwegen luchtlaag boven luchtlaag
samengekleefd als fijnstof en roetvlok

Zigzag de route van 't pantoffeldiertje
dat alleen beweging kent; o jij, poëzie
arbeidt met lichtsnelheid, brokstukken
van alfabetten zwerven om de aarde...
maar in Slyudyanka bij 't Baikalmeer

staan treinen en reizigers: gedaanten
van leem in de materietijd; blad wuift,
de wolk drijft; onafscheidelijk als van
heersers de zucht naar macht kleven
slot-en-sleutel; bezie de eencelligen

oh Nefertiti, 't hek om je piramiden
of wagensporen gestrand in een bosrand,
wagensporen die haperen in de bosrand...
Grootspraak de wagenmenner, splintert
snelheid de weg; slap hangt de teugel

Toen de geest ineenzonk, bleven wij stof
en de klokken sloegen stoftijd en schemer
Deel 1099 door 11, in 't ruimtestation
wacht nog altijd ons lot op Godot, Roelants
hoorn op de komst van 't reddend leger

Benno Barnard

Hoogst Hollandse dichter

Voor Anton Korteweg

Je vraagt aan een gedicht hoe het gaat
nu het pensioen aan je trekt; op je fiets
sta je tegen de wind in na te denken

over de pientere ironie waarmee je
al een stevig stuk leven enorme
pietluttigheden als de echtelijke liefde

in evenwicht houdt op het dienblad
van je landschap, als een ondeugende
negentiende-eeuwer, die 's nachts

de stoep natschreit, die evenwel
het literair-historisch fanatisme mist
om zich behoorlijk op te knopen. Hop!

nog zevenhonderd keer om Leiden heen:
je kan het, Anton; en in je broek rijst het
verlangen naar je vrouw, wier wang je zoekt.

Die steek, hè, die je somtijds voelt:
da's poëzie. Denk niet aan vrouwen die een tekst
herkauwen, trap door, denk niet aan dichters

als organisten, hun klokgeklots, hun golfgelui...
oeps, kerktoren rammelt, molen wankelt -
voorzichtig nu, dan haal je de dood nog wel.

Maria Barnas

We schrijven elkaar

Ik schrijf je vanuit een andere stad
met een andere pen en een ander gemoed
om met je te delen dat ik geen afscheid
kan nemen van wat ik nog kennen leren moet

en wie. Deze stad is te oud en te wijd
om te passen op een ansichtkaart
zie je. En wanneer ik opsta blijft
er iemand achter die ik ben geweest

en jij. De stad trekt zich terug.
We kiezen een straat. Noemen een dag.
Schrijven elkaar het is tijd.

Mark Boog

Tot nut van het bijzonder

Het museum op de hielen van de tijd,
de tijd op kousevoeten
achter het museum aan.

Een bonte, ronde optocht,
waarin meegesleurd de toeschouwer,
grootogig, kind op de nek,
het zijne denkend
of iets van iemand anders:

‘Het is een museaal genoegen
om te zien.’ Anders is het
om gezien te worden, gered, gebruikt.
Maakt zich uit de aarzelende voeten,
leeft.

Pieter Boskma

Confiscatie

Nu ik een halve eeuw rondloop op deze magistrale aarde,
vol verbazing en bewondering en in het sterkere besef
dat ooit dat ooit dat ooit ik al mijn voetstappen begrijpen
zal en alle woorden die ik schreef, en alles wat ik voelde
zich voorgoed zal samenballen in een liefdesspreuk,
nu wordt het tijd om zelf een landschap te worden
en daarin het dier te zijn, dat alleen maar omziet
omdat overal het schone en overal het goede zich
in gelijke mate uitstrekt als een rilling in het gras,
en dan zachtjes jankend van geluk de avondwolken
open breekt voor een slokje licht, want het wil geen
duister meer, geen krampachtig trachten om de dingen
anders voor te stellen dan ze in hun diepste wezen al
vanaf de aanvang, over zwarte waters zwevend, zijn.

Anneke Brassinga

Alta Via

voor Anton Korteweg, wandelaar

De watten bloezen over de druipende pas.
Om uit te blazen klimt u bovenop de op de top in de bocht
geplaatste picknicktafel. Uw gezelschap
wendt zich zolang af.
O de ootmoedige halm blinkt
en stralend hazelaarblad zou grinniken als het kon
om aanstormende ravijnen, om wat daarachter.
Zoals ze licht opslokt, die zee! Onhoorbaar!
O overtijgend avondrood. O sprankeling
genageld, van alle kanten dicht. Ay adders
wemelend onder het gras -
wie nu geen huis heeft laat zich waaien.

Remco Campert

Poëzie

voor Anton Korteweg

Een woord is blijven openstaan
in het gedicht
zo goed op weg naar volmaaktheid

een klapband
terwijl je fietst bijna thuis
door het landschap
dat zo af is

een klapband
het woord dat openstaat
dat is de poëzie
die het leven zo vol maakt

Bart Chabot

Hoe Anton Korteweg Mijn Onderbroek In Ontvangst Nam

op de dag dat anton korteweg
mijn onderbroek in ontvangst nam
was het schitterend weer
buiten scheen de zon
en dat deed-ie binnen, in het letterkundig museum, ook
vraag me niet hoe de zon
dat voor elkaar kreeg,
binnen schijnen -
soms moet je de dingen nemen
zoals ze zijn

ik had een expositie geopend
of juist gesloten,
daar wil ik vanaf wezen -
ik had iets officieels verricht, in elk geval
maar ik wilde niet met lege handen aankomen
dus had ik een cadeautje meegenomen:
een kleine uitbreiding van de collectie,
zijnde mijn onderbroek, een wit exemplaar
dat door mijn lief
speciaal voor de ceremonie was gewassen -
dat daar geen klachten van kwamen

ik weet niet of anton er van binnen
erg warm van werd,
dat zijn verzameling werd uitgebreid
met gemeld ondergoed
maar zo niet, dan liet hij mooi niks merken -
hij gaf geen krimp

hij pakte 'm van me aan,
vouwde hem open, zodat het talrijke publiek
de aanwinst goed kon zien,
en bedankte me toen hartelijk
voor mijn gulle gift
ja, anton korteweg?
he took it like a man

Emma Crebolder

Voor Anton Korteweg

Van postuur blijft hij de frêle jongen
voor wie alles amper is begonnen. Hij
speelt de krijgsheer die stram het heilig
huis bewaakt, en anderen tot ridder slaat.
Zijn paard staat onder dak op het station.

Soms verlaat hij als Parcifal het museum,
en dwaalt door het woud, en vergeet
de opgeborgen boeken. En ziet
de oude eik die gisteren
door de bliksem werd getroffen.

Maria van Daalen

Voor je collectie

sonnet voor Anton

‘Je kunt leuk haten,’ e-mailt hij, ‘ik zal je
brief geprint aan je collectie toevoegen.’
Je collectie. Al dat verdriet, dat zwoegen
in vijf ordners vol bloed, zaad, tranen, malle

onzekerheid, doodtij van liefdes. Geen ding
zo virtueel als schrijverschap. Geen macht.
Dan: ‘Een mooie kerkdienst gewenst, zondag 8.’
Kortewegs Anton adviseert vergeving,

maar wat werkelijk ontbreekt is mijn goed recht.
Ik scheur mijn kleren, strooi as op mijn hoofdzin,
ren schreeuwend de straat op, de taal in. Vaarwel!

Een nieuw leven: meteen mee begonnen. Tel
kussen, e-mails met rozenblaadjes erin,
aan het museum ontsnapt! Ik ben echt.

T. van Deel

Vervlogen

Ik zag van een vlinder de schaduw
die over mijn vloerkleed bewoog -
Zo beeldt leven zich in duister af
tegen het licht; onwetend wat het
voorstelt vervliegt het tot gedicht.

Jozef Deleu

Notenboom

voor Anton

Onze haan en zijn drie kippen slapen in de notenboom.
Bij zonsondergang wordt een uniek ritueel opgevoerd:
de haan vliegt na verkenning in de notenboom.
Dan volgen de kippen.

De dames zijn minder sterk bevleugeld dan hij,
maar onder zijn bemoedigend gekir slagen zij er in
zich bij hun geliefde te vervoegen, met passende eigenzinnigheid,
typisch voor een ras met imperiale zelfdunk.

Gisterenavond meldde de televisieomroepster
ophokplicht voor pluimvee, uit vrees voor de vogelgriep.
Ter lering werd een plaatje getoond van een kippenhok.
De omroepster maakte er een ongepast grapje bij.

In overleg met het hoogste gezag ten huize
heb ik met bezwaard gemoed in het holst van de nacht
de haan en zijn drie bruidjes uit de notenboom geplukt
en voor het ochtendgloren om het leven gebracht.

Dat leek mij eerbaarder dan ze in een hok op te sluiten.

Maarten Doorman

Doos

In april vroegen ze
    een gedicht voor een doos
Er was net iemand dood
    dus die hoefde niet

Het gedicht moest niet langer
dan zoveel regels voor een man
die wegging en het niet lang
zou maken als hij werkelijk ging

Ze gaven me volop tijd
en een deadline zodat ik wist
waar ik aan toe was
als ik mee wilde de doos in
en waar ik mij aan had
te houden voor de verandering

Anna Enquist

Afsluitdijk

Wat hier wordt afgesloten kolkt
briesend op in je hersens. Je loopt
op water, gedenkt grootvaders,

hun zandzakken en basalt, je begint
een bastante dagmars naar verte,
tussen tamme en wilde zee.

Een stip ben je, met snelheid, verzuring
en suikerspiegel, schuivend langs
schapen en fuiken. Je telt de uren.

Dan krimpen de kilometers, de twee-
endertig. Het uitzicht verdampt
en tijd is één machtig moment.

Je voeten stampen een beurtzang
van pijn en verlichting. Je bent.

Eva Gerlach

Grote Burgemeester

[larus hyperboreus]

Sloeg en sloeg op het dak, zodat ik kwam kijken:

het was vooral de manier waarop hij niet wegging.
Loeren van opzij. Kracht in zijn voeten
van staan tot alles meegeeft, ongezegd.

Ik tegenover hem, moeilijk het kiepraam uit
bijna over de goot maar hij keek, dus
dat in geen geval. Bijna
teruggezakt godsgloeiende. Stonden we daar

elk in zijn hemd. Als hij niet ging, ging ik ook niet.
Tilde hij zijn oksels. Ik mijn mouwen.

Deden we of wind, een trek, geen woord
geen knik, niets dat een mens soms achterlaat.

Luuk Gruwez

Voorgeschiedenis

voor Anton Korteweg

Het was in de tijd dat de dieren nog meertalig waren.
Voorlopers van het Indo-Germaans, fracties Grieks
en Aramees, bepaalde elementen van het janken,
het blaffen en zelfs het kukelen hadden zij onder de knie.

Maar eeuwen, jaren, maanden: nee! En van het etmaal
was alleen de nacht al grosso modo uitgevonden.
De eerste man had de eerste vrouw nog niet verkracht
of in de steek gelaten. En op niet één ster was men van iets zwanger.

In de steek laten? Er viel ondermaans niets in de steek te laten.
De dieren daarentegen, zeer geleerd, beklommen
gezwind een domme bloemkool, een eigenwijze
elfenbank en een of ander monter gezwel:

heel duidelijk was het allemaal nog niet. Het meeste
was maar half geschapen en maar half verboden.
En de helft die reeds bestond, bleek zelden nuchter.
Men had in die tijd massa's vrije tijd.

Er was meer later dan vroeger, meer ooit dan nooit.
In het voorjaar werden de aardappels besteld
en in het najaar kwamen die tot ieders opluchting aan.
Maar niemand die er naderhand van at.

Micha Hamel

Ga fietsen man

De directeur droomt
over die eindeloze baan
na zijn pensioen

Hij wordt dichter
en gaat eindelijk
aan het werk

Jacques Hamelink

Zuster Marie

Zuster Marie van de gekruisigde Jezus, Arabisch
karmelietes, qua mouche haast de kasteleine Teresa

gaf de kippen van Sint Jan voer met een voile
voor, op de cour van het klooster, al op de Karmel

van Bethlehem en wandelde wat in de arcadentuin
en begaf zich terloops op tot de top der amandelbomen,

hoewel, aan het begin hief ze zich aan enige lage amandeltakken
omhoog
en nooit ging ze vrij in het lege, over de hoekcipressen, de centrum-
ceder.

Elma van Haren

Verstaan

Volgens het principe van ‘hier zet men koffie en over’
zwaait de man nu gedag in plaats van de scepter.
  Trouwens, zijn bergschoenen had ie toch altijd al aan!
Alsmaar stond ie klaar om te gaan wandelen, bergen tekst op,
dal van taal in, poëtisch smeltwater tot aan de lippen,
op zoek naar de eeuwige bron van zijn Nijl en langs
the heart of the matter en *the end of the affair*
van levende en dode schrijvers.
  Want het droevige aan dode schrijvers is, dat zij
nooit meer zullen schrijven en het prettige gevolg ervan,
dat ieder spoortje woord en dagboekblad, geheime brief of
erotische notitie, elk vreemdgaan in de taal
nauwkeurig op zijn plank belandt in
het museum van de boordevolle woorden,
  waar het als levend oeuvre elk nieuwsgierig Aagje
  met zijn geurvlag pesten mag.

Kijk: daar wandelt ie zomaar zijn museum uit.
  Laat hem maar gaan! Wuif hem vrolijk na,
wens hem alle geluk en liefde op zijn reis.
  Schenk hem die open-einde-waan!
  Op een dag volgen de bergschoenen vanzelf
  de sporen terug en nestelen zich op hun plek
  op de planken, waar ze zich laten verstaan
  als de tred van een man in de schat van zijn pen.

Erik Jan Harmens

Zomertijd

de stenen zijn geworpen maar het doel is niet bereikt
we zijn niets opgeschoten de heilssoldaat zwijgt
hij ziet op in het duister ontwaart een lief klein kind
zijn alter ego tilt haar op neemt haar mee de diepte in

wie o wie begrijpt
waar dit al toe leidt
een vijand blijkt een vriend
vanaf de maan gezien

zandloper ik heb je lief je verdeelt de dag in vierentwintig
chaos is de dood in de pot maar waar is God
zijn brievenbus is naar de kloten zijn telefoon is afgesloten
mag ik even overgeven zo wil ik niet meer verder leven

en de wereld lijdt
gilt het uit van pijn
de lichten doven uit
als je je ogen sluit

wie o wie begrijpt
waar dit al toe leidt
een vijand blijkt een vriend
vanaf de maan gezien

ik heb mijn rugzak afgeworpen de inhoud was allang bedorven
mijn kamer is mijn wereld en ik heb geen geld maar wat telt
wat telt is liefde zonder woorden een kind vanuit het niets geboren
de brief ongeopend want je weet dat ze 't meent

het is zomertijd
de klok gaat een uur vooruit
en vreet mij op met haar en huid
de lichten doven uit

Kees 't Hart

Voor Anton Korteweg

Museumdirecteur en dichter of moet je ‘of’
Tussen deze woorden zetten alles is onzeker
In het bestaan en zeker in wat je in poëzie
Wil zeggen je hebt alleen wat woorden

Voorzichtige man met iets van een mysterie
In stem en houding net als in zijn gedichten
Waarin verlangen klinkt naar momenten
Van geluk te midden van verstening

Hij zag ze allemaal van nabij en van veraf
De doden en de levenden de opscheppers
En verwaaiden de nederigen en de beleefden
De engerds de patjepeeërs en de revolutionairen

Hij sprak ze toe in woorden en geschrift
Soms enigszins ironisch om de eer die hij bewees
Niet al te larmoyant te laten klinken want doden
En levenden hebben niks aan tranentrekkende verhalen

Ik eindig dit gedicht met een mooi citaat
‘Trouwhartig blaas je maar bellen.
Je maakt ze zo groot als maar kan.
Je laat ze zo laat mogelijk los.

Je moest daar maar mee doorgaan.’

Judith Herzberg

Kort en weg

Zweeft

Zweeft plankton door de zeeën
als deze wolk van mugjes door de lucht?
Ach vloog er maar een walvis over
dan vroeg ik het meteen.

Hier

Hier niet meer heen
help dat onthouden
veel liever Appelscha
het nieuw vertrouwde.

Het

Het is zo stil
alsof het hele veld
tot aan de horizon
in taptemelk met
water aangelengd
gedompeld is.

Ingmar Heytze

Nee,

Het gaat niet waaien omdat je
een molen nadert. Maar ik weet
een villa waar een hoogleraar
woonde die dronk en dronk.

Eenmaal ingedronken liep hij
naar de vijver van het park om
te gaan vissen. Daar stonden ze
eens per kwartaal bij elkaar:

de bomen, de hoogleraar
met zijn hengel, alle sterren
en de maan, de maan en alle
sterren, de hoogleraar met

zijn hengel en de bomen
in het water. Je weet hoe het
afloopt. Daar gaat het niet om.
Het gaat erom dat ze nergens

op wachtten: niet op de politie,
niet op het licht, welbeschouwd
niet eens op vis - laat staan
tot het ging waaien.

Wim Hofman

Oud Schots vissersdorp

geen bomen zie je hier een hond weg jij
lage granieten huisjes
de goot komt aan je kin
aan de zuidkant een deur twee raampjes
de luiken grijs geverfd
ze rammelen in de wind
aan de noordkant een blinde muur
met de rug staan ze naar zee
in dor gras een paar palen waaraan ooit de netten hingen
om drie uur in de nacht opstaan
in de baai zwarte bootjes bij natte zwarte rotsen
af en toe slaat een golf erop en eroverheen
urenlang vissen werken tot laat in de natte nacht
overdag legden de kinderen de blinkende vissen op dak
sloegen met stokken naar de meeuwen weg jij weg jij
vissers zie je hier niet meer
en de kinderen zijn verdwenen weg jij weg jij
de meeuwen niet de meeuwen zijn blijven cirkelen
maken ontelbare witte vlekken
de zee is blijven ruisen
en donderjagen en de wind
waait stevig door
weg jij weg jij weg

Tjitske Jansen

Als je dan tóch verdrietig bent
maak er dan wél een mooi project van.
Ga met je roodste lippenstift in bed liggen.
En mascara. Véél mascara. Nee,
geen waterproof mascara,
het moet juist uit gaan lopen.
Spiegel bij de hand om te kunnen zien
hoeveel je op een filmster lijkt.

Die wijn, die al vijf jaar ligt te wachten
mag open. Het juiste moment
waarvoor je hem bewaarde, is nu.
Rook Belga's of iets Pools of doe alsof.
Was af en toe wat borden af, kijk:
zelfs je tranen vallen in het water.
Eet druiven! Die kun je
voor je ze naar binnen schuift
zo goed tegen je lippen duwen

en dat geluidje als je ze
van hun steeltjes plukt. Denk
terwijl je druiven eet, aan hem.
Lees zijn laatste sms'je.
Zoek de meest dramatische pose
om mee in bed te liggen.
Ga in de meest dramatische pose
in bed liggen. En val dan maar
in slaap.

Roland Jooris

Altijd

Stapel alles
in de innerlijke ruwte
van verkroppen
op

Tast
naar wat ongrijpbaar
in doorwoelde lakens zich
uitdrukt

In het boek
brandt nog altijd een licht
nu het uit en vol wind
naast je hand in de taal
van de nacht ligt

Hester Knibbe

Vrije geluiden

Voor Anton Korteweg

Het zadel op, de lanen in! Vooruit
noordoost dit keer. Vaarwel Den Haag, ha
Kagerplas, langs Drecht en Zuwe, daar de Vecht
dag Nieuwersluis, we gaan nog lange lange niet - Lof aan

de naaf, de derailleur, het groot en klein verzet, spatlap
en bel - o wat een weer, grandeur van licht en vergezicht, zie ginds
het Naardermeer! En verderop lokt

tussenstop: het Muiderslot exact zoals het
wezen mot, zonder geblaat et cetera van laureaat
et cetera, geen Hooft of Tesselscha, gewoon een slok
op vrije kont, niks aan de kop dan transpiratievocht
waaruit - wie weet - een plotse regel dropt of juist
die komma waar je maandenlang

naar zocht. Het leven is mij dunkt gewis een wiel dat
rolt en schrijft: één lange zin met bij- en tussen-, zeer
verrassend soms geïnterpunct, maar lekker vol zolang
geen spijker op de weg je band verpest. Daarom

klim nimmer de pedalen op zonder je plak- en
pennenset. Leve het dichterseelt, het kuitenvet!

Frank Koenegracht

In memoriam

Ik treur om A. Moonen.
Moge het de Heer behagen
hem tot zijn Rust te nemen
want onrustig was hij wel.

Ik hoop maar dat hij bij de lamp zat
toen hij is gestorven
of tenminste de lamp bij hem is komen staan.

Ach, Moonen wat ben ik blij dat jij
nooit bij mij bent komen wonen.

Gerrit Komrij

De schatbewaarder (in de trant van Braga)

Voor Anton Korteweg

Hij is een klankenluis, een lettergrepenteller,
De tweede en derde versies schaft hij aan per meter
En bij de eerste versie klopt zijn hart nog sneller,
Hij is een hongerbuik, een manuscriptenvreter,

Een onzinmakelaar, een vorst van scheurpapier -
Of het een meesterwerk betreft of ansichtkaart,
Hij schoffelt alle letters naar zijn hoofdkwartier,
Maar is het sop de kool, het vlees de wortels waard?

Die zachte en toch zo wilde kruiersdriften - hoe
De mappen, dozen, magazijnen vol te stouwen
Met heerlijke gedachtegangen, valse noten,

Met het gekrabbel van genieën en malloten -
Het zit er op. En kijk, een ongenadig blauwe
En akelig opgeruimde hemel lacht hem toe.

Rutger Kopland

Het tikt

Het tikt Anton - ja het tikt hier
het is hier zo stil aan het worden
dat je begint te horen dat het
heel zachtjes tikt

het is de pendule van de klok
van voorouders we waren zo
jong toen die nog leefden zo
zo onbegrijpelijk jong nog

en nu begrijp je dit tikken dit
tijdeloze dit eindeloze dit nooit
ophouden tot je het niet meer
hoort dit doorgaan tot je

het niet meer hoort

Gerrit Krol

In open lucht

Elke stap is een stap omhoog, het zijn goede bergbeklimmers, maar zodra ze gaan liggen moeten ze oppassen dat ze niet naar beneden rollen. Als ze slapen doen ze dat staande loodrecht op de lijnen van de zwaartekracht en als ze vrijen moeten ze zichzelf blijvend in de gaten houden. Dan hebben wij het in ons vlakke Nederland toch een stuk makkelijker. We kunnen liggen waar we maar willen en de beste plekken om te gaan liggen met z'n tweeën zijn niet de weilanden met hun verre zichtbaarheid, noch de bermen met hun drukte, maar de bossen, de stille bossen, waar nooit iemand komt.

En dan heb ik weer medelijden met de mensen in het Westen, want daar zijn geen bossen en ook het vele water nodigt niet uit tot intimiteit. Nee, als je vrijen wilt en daarbij niet gezien worden kun je het beste in de Gelderse Vallei wonen of in de schaduw van de Hondsrug.

Willy en ik hebben een en ander, zoals u heeft kunnen lezen, al uitvoerig doorgenomen. Uitgangspunt is: wij willen niet gezien worden.

Een probleem daarbij is toch de auto. Een auto aan de bosrand betekent: er is iemand in dit bos. Anderzijds: het blijft toch altijd een fantastisch vervoermiddel. Hij brengt je waarheen je wilt. En snel. Ik ben wel 's op de fiets gegaan, maar zo'n hele Hondsrug, dat doe je ook niet gauw een tweede keer.

Wiel Kusters

Voor het inslapen

Er zijn dingen die ik
steeds maar niet weet.

Het zou kunnen gebeuren
dat ik doodga

een ding word

zonder mijn precieze
schoenmaat te kennen

confectiematen
glazensterkte of

de tijdelijke kleur
van mijn ogen.

Jan Kuijper

Metamorfose

Ik vind er zo'n schat aan onmacht en trots
dat ik het niet wens of vermag te zeggen.
Veel eerder dan er eer mee in te leggen
zou ik mijn woorden op de kale rots
verloren laten gaan; tussen de zeggen,
de russen en het riet is zoiets bots
als weerklank ongehoord. De spiegel Gods
laat zich door handen niet breken met dreggen.

Vlak onder water loert de bullebak.
Hij grijpt je als je nog op het droge staat
en je vooroverbuigt. Meen je in een wak
een niks te zien, dan is het al te laat.
Ik kijk in het gat van het houten gemak
terwijl er een bloem uit mijn bol opslaat.

Astrid Lampe

dit boek spekt je
wie eine Großstadt

vol klinkers
het oude deel kras
één kras en je straat lag open wat een knoeiboel
dit nieuwe hart je fietskoerier
monstert het plan

dit plan spekt ons
wie ein Vorort

froh Ort ja harde banden

hard je banden olijk de boel en evenzo hopla de meisjes de
nieuwste tomtom ha kogellagers en vet het

zelfde plasje data van daarnet maar nu lopend
een lopend buffet (wel vaart houden!)
radijsroos / roos / spiegel - gespiegeld snelbuffet! - kon je keren be-
zin!
je stad een sonnet

Joke van Leeuwen

Parafernalia

Vijf afgescheurde nagels die
hij in de borstzak bewaarde
om de aarde vanachter zijn
niet afgescheurde weg te halen.

Een zin die geknakt achterbleef
zonder boek waarin iemand van
papier hem uitsprak: ‘(onleesbaar),
want moed zoek ik op blote voeten.’

Drie vloeibladen waarin tot
bloeiende vlekken verzonken
woorden bezig geweest waren
bijna te ontstaan.

En het vest van de vrouw die
tot aan zijn dood zo groots
in hem geloofde.

Gwy Mandelinck

1. Routier

Dat ik cirkel met de zonne-
bloemen schijf na schijf

op maat gesneden, dat ik al
mijn passen deelbaar zet

in helften van een hoef,
voor wat er in de verte

ligt een zijderoute
uit de kleren slijt.

2. Na de wandeling

Bespiedt ze mij met
ogen die op water

drijven? Uit een
shampoobad

gestapt. Zij
glimt. Ik spiegel

mij in haar
en zie mijn sterkste kant.

Erik Menkveld

Sneeuwwereld

Een chiromantisch gelag verlieten wij vannacht
en liepen maanovergoten tot ons een gedolven berg,
decenniahoog, een onafzienbaar stijgen
en lokken van spierwitte treden bereikte.

En met onze net gelezen handen, onze lacherig
blootgegeven palmen en ernstig uitgelegde
levens- en gevoelslijnen ineengeslagen
namen wij de handschoen op,
ontstegen in levendige lijven
tree voor tree het aardedonker

en haalden moeiteloos de top:
sneeuwwereld achter glas, helverlicht,
met desolate hemelschans en lege, zinledig
perpetuum mobiele skiliftaankomsten.

En toen? Afdalen het sterrenbeeldig
vonkende attractiedal weer in om elk
ons te storten op de rotsige
herbergsponde - schamele dood

waaruit ik zojuist ben opgestaan: hertbenig
in deze vervaarlijk beloftevolle
lenteochtend vol onvoorspelbare
sneeuwklokjes, honden, zon

Neeltje Maria Min

Herfst 2008

Het is herfst. Er liggen drie kastanjes
op de gekartelde rand
van de steen van A. Roland Holst.
Ze liggen er nog niet lang.
De bolsters glimmen en zijn
geenszins gerimpeld.

Hoe zijn die drie hier aanbeland?
Een kind het handje blauw van kou,
een vrouw van oude tranen blind,
een dichter die zijn schuld betaalt?

Of hoger hand: een geest, de wind!

Leonard Nolens

Al die toekomst

Voor Anton Korteweg

Men blijft alleen met het werk van zijn handen,
Het is voor een ander, een onbekende bestemd.
Of ben ik die vreemde, hier, op een dag die nog komt,
Een nacht die mijn ogen voorgoed heeft gesloten
En opendoet op deze plaats, voorvaderlijk, een plek
Die mij heeft uitgewist om ons beter te zien?

‘Klamp je vast aan je wanhoop en zing ons die kramp.’

Maar nu, vandaag, is er niemand, ook ik niet, niemand
Die kalm de kamer binnenkomt en glimlacht en knikt,
Niemand met wie ik de liefdesaffaire, de moeite deel
Van een maken dat morgen mijn ouderdom overtreft.
Ik ben zestien en denk aan de dood en schrijf straf
Duizendmaal: hoe maak ik meteen met dat eind een begin.

Cees Nooteboom

Dichter

Voor Anton Korteweg

Hout maakt geen bed, zegt Aristoteles in zijn Metafysica.
Tenminste één zin die ik begreep in zijn woud van abstracties.
Hout geen bed, marmer geen standbeeld,
dus taal geen gedicht. Daar heb je een dichter voor nodig.
Jij beheerde een huis vol met dichters

die je nu gaat verlaten om zelf weer te dichten.
Maar ze laten je nog niet gaan, ze klitten aan je, hun welgezinde
bewaarder van brieven en foto's, ze klitten aan je
in kasten en laden, foto's, vitrines,
dagboeken van jaloezie en van lusten,

vol heimwee naar jury's, prijzen, intriges,
alles voorbij! In hun eeuwigheid van papier
wachten de dichters in de stilte van nachtelijke zalen
op de dag van je terugkeer
dichter onder de dichters

eindelijk thuis:
hebban olla vogala nestas
en dan rechtdoor naar de K
en 1000 jaar verder.
Ik schoor me niet en ik schoor me niet

of een gedicht dat nog niet is geschreven
en dat droomt in het ei
van je hoofd.

Tonnus Oosterhoff

Nu weet ik even helemaal niet wat ik moet.

Hoe kan zo iets moois als wij hebben
verkeerd zijn? Het kan niet verkeerd zijn.
Traantjes in de Kia Sorrento.
(Werkklompjes aan de Komatsu.)

Teerzwart papier.
Nog zwartere inkt.
De duivel schrijven.

Jean Pierre Rawie

Connaisseur

Kretzer, Van Cauwelaert,
Bennink Janssonius,
Gutteling, Fleerackers,
Heringa, Endt,

Allemaal namen van
Literatuurmakers
Die buiten Korteweg
Niemand meer kent.

Marc Reugebrink

Veeleer vooruit liep u

Het is niet dat u waakte
over ons en onze ziekte.

Vaak was er niemand thuis - wij
bleven bellen, schrijven, mailen
naar een versproken eeuwigheid.

Niet dat u wachtte, toch
niet op ons in onze stoffelijkheid
en ons te laat. Veeleer vooruit

op het vergeelde, weggegomde, razend
zich verblekende van houthoudend, ongestreken,
van thermisch schrijfpapier liep u

en riep ons nader. De milde troost
van blijven, als er van ons, van u
niemand meer was die ons
van ons nog kon genezen.

Victor Schiferli

Juist wel romantic agony

Juist wel romantic agony! dacht ik, toen ik *Niks geen romantic agony*
kocht, een aan bijna alles lijdende scholier. Het waren de tijden
van synthesizermuziek, massawerkloosheid en kruisraketten.

Veel later schudde ik de hand van de dichter die de stormwind
van zijn hand had bezongen. Wie schreven er mooier over soloseks
dan Ouwens en Korteweg? Hij was inmiddels grijs geworden

en leidde een delegatie Hongaarse literaire critici door zijn museum.
In Hongarije waren ze maar wat jaloers. En dan hadden we ook nog
een dichter als staatssecretaris! Gelaten nam het gezelschap afscheid.

Inmiddels schuil ik als huisvader, met een hond voor de gezelligheid,
bij de open haard, die stevig trekt. Op de televisie niets dan reality.
De romantic agony heeft me soms nog duchtig in zijn greep.

K. Schippers

Pizzicato

Nabije woorden en zinnen zijn zo fragiel dat ze
door een lichte aanraking voorgoed beschadigd
kunnen worden. Lees dit dus niet. Ga anders

naar regel zes. Een oogwenk doet al kwaad. O nee?
Begin opnieuw. Wij gaan verder. De aanraking
van duizenden lezers kan een woord vernietigen.

Het vocht op een vingertop laat het roesten.
Toe nou, kijk uit, je ring, of is het je nagel,
bekrast het licht; voor straf naar vijf. Je huid

is een mantel. Je stem ook. De mantels bedekken
de jeugd. Onbeschadigd. Loop door. Je hebt dit niet
gelezen. Begin vlug te schaken op de wereld. Levende

stukken, een echte koning en koningin! Loper van
Vuurland naar Algiers, toren van Madagascar naar
La Paz. Of blijf hier in de lucht hangen: pizzicato.

Patty Scholten

Portret

Hij oogt nog jong, want zoveel fietsen is
een bron van goede aders en gedichten.
Twee humorhaakjes om zijn mond, er schichten
notenbalklijntjes bij zijn vensternis.

Nu gaat hij weg: een tijdelijk gemis.
Zonder vergaderingen, taaie plichten
gaat hij zich vast meer op het dichten richten
en het museum toont straks weer zijn beeltenis.

Zijn vrouw is een geheim. Men kent haar niet.
In zijn gedichten brengt hij haar in diskrediet,
spreekt van verlangen naar een zachte, jonge elf.

Ik snap het wel, dat is juist zijn intentie,
want zo vermijdt hij ongewenste concurrentie.
Zijn schat houdt hij behoedzaam voor zichzelf.

Rob Schouten

Tussen Emmens en Arends

voor Anton

Wat nu het evenwicht van Korteweg betreft,
mij ontbreekt het vaak aan samenhang.
Soms zet ik uit het lood en radeloos
slechte vrouwen aan die erge dingen doen,
dan weer ben ik geweldig in 't heelal.

Maar kalm tekort en waardig dementeren,
ik hou er heus van maar slaag er niet in...
Misschien is het, denk ik, wel helemaal niet waar.
Komt elke dag zwaarder malend-ie niet thuis
of met een bijl. Weten wij daar niks van.

Toon Tellegen

Voor Anton Korteweg

Op een dag, wandelend door een bos,
raap je je leven op,
houdt het voor je,
kijkt er dwars doorheen: niets, niets...

zou dàt het geweest zijn:
niets?

je zet het weer neer
en loopt verder -
je grijpt af en toe naar je raadselachtige hoofd

maar als je je omdraait -
het is avond geworden -
zie je het nog liggen, half weggezakt
in het pad waarlangs je liep,
het glanst en er branden lichtjes,
kleine lichtjes binnenin

waarom zie je die nu pas?

je gaat zitten, in de schemering, niet ver
van de rand van het bos,
je kijkt naar je leven

het is mooier dan je dacht.

Willem van Toorn

Centrum

Alles hier is bedacht. Je ziet het hoofd
toegewijd stil boven de tekentafel
van de ontwerper, toen hier nog
erfsloten liepen door het bietenland.

Nu zitten wij in wat zijn slimme hoofd
vorm gaf als intiem stadshart voor het nieuwe
centrum - waterpartij, straatmeubilair, caféterras.
In het Grand Café (binnen vanwege regen) zijn ook wij

in het ontwerp geschetst, contour met hier en daar
suggesties van een innerlijk gearceerd.
Jij steekt vragend je hand op naar een dienster
buiten beeld. En in mijn nog leeg hoofd

staat plotseling een reiger aan een slootkant naast
het plakband dat de tekening behoedt
voor schuin afglijden langs de wand achter de bar
met uitvergrote foto's van oude binnensteden.

Anne Vegter

Meten & wegen

voor Anton K.

Lezers vragen wel eens het tijd kost Korte-
weg te zijn. De schotels in de lucht houden,

probeer je. Je doet natuurlijk maar wat.
Iemand zei het past of fluit ernaar

maar iemand zei genen van belangstelling
woekeren / denkers willen verspillen!

Het kost niet per se tijd maar het hoofd
(denken aan de liggende jaren, een tegen-

stelling noemen van verlangen) puilt uit.
Lezers zoeken iemand om in uit te rusten,

schrijven: Anton, jij.

Hans Verhagen

Passage

Als jongetje had ik al meegekregen
hoe haar kersenmond de aardkorst kuste
en ik wou dat ik een wezen was ontstegen

Een dozijn dakloze verloskundigen (m/v) was aangetreden
om het langverwachte kind uit de fluwelen warmte
van zijn tijdelijk verblijf te lokken,
en het in de paarse bibbering van dit uitheemse
in stukken horen slaan door manshoge klokken

Voor mijn wagenwijde ramen staande slaan wij samen
het circuleren van de mensenmassa's gade,
hoe ze in en uit stromen -
dood aan het leven en leve de dood!
Dood aan de afvallende ballen,
aan de afgevallen hoofden van ballen,
de afvallende harten van kalende ballen

Heden is het herfst en oorlog, mijn afvallig volk
heeft zich aan de wijsheid van mijn raam onttrokken,
en de killer-kwallen komen eraan. Oktober 2008,
van overal vandaan dreigen monsterlijke dromen,
eerder dan verwacht. Loopbanen te over. Miljoenen
moeders met elk 30.000 ongeboren zonen

En ik wou dat ik een wezen was ontdaan
van de papegaaise pracht vol angst en beven,
monsterlijk manshoog in de passage
ergens achteraan de nevels van de maan

Marjoleine de Vos

Appelgroen

Hoor! Van de grond roept een appel.
Wil zij geraapt? En of - in taart te eindigen
is mooi voor fruit. Mij zelf maakt het niet uit
of ik als taart dan wel verrot in 't natte gras.
Alleen dat ik dat was, die gave jonge blos
zo kogelrond, vol sap - en dan het steeltje los.

Leo Vroman

Voor Anton Korteweg

Omdat ik aan al dat schrijfgedoe
nu nog geen redelijk end zie
stuur ik mijn hele correspondentie
liefst zo maar naar jullie toe.

Zoals ik Tineke vaak zeg:
al dat lange overwegen
daar kan ik zelf niet goed tegen;
de kortste weg is Korteweg.

Maar nu: wat doen we zonder hem?
Anton weg? Zijn wij alleen?
Waar in dat brave L M
moet ons afval dan heen?

Jij weg? Nee onze verzen zullen even-
als alles verder leven.
Alles wat ooit is geschreven
goed of gebrekkig, blijft gebleven.
Op een lichamelijke manier
blijft onze ziel hardnekkig kleven
tussen papier en papier!

Victor Vroomkoning

Zalig nietsdoen

Aan gene zijde klotst de zee,
er drijven niemandsboten,
bloot glijdt uit textiel, vliegers
deinen tegen het azuur,
een negerjongen slijt zijn ijs,
naast je gaapt een lijf, je zit
erbij en graait ernaar

overpeinst de fietser
op een Zeeuwse dijk,
de zuidwester staat.

Hans van de Waarsenburg

Vrolijk water

voor Anton Korteweg

En daar onder vreemde luchten
Vond ik het huis weer. Klein.
Of het woonde in mijn handpalm.

Of het bestond in een zinken teil.
Zo blond, zo licht, die jongen.
Een lach tegen de tijd, die jongen.

Daar onder vreemde luchten, liep ik
Met hoed op door mijn schemer, zag
Een bibberend lijfje opstijgen. Er is

Niets dacht hij, dat onder vreemde
Luchten zo teder blijkt, dan die jongen
In zijn teiltje vol vrolijk water.

Menno Wigman

Lelijk zijn we

‘Het antwoord weet je best - je bent een oude lul.’

Lelijk, zo lelijk, ja, steeds lelijker
bewegen we ons door de binnenstad.
De goede handel die ons lichaam was
vervloog en bijna elke winkelruit
verspreekt zich, nee, beledigt nu je hoofd.

We hadden haren, wimpers en gezichten,
we leefden, legden lippen tegen lippen
en hielden tot de laatste komma vast
aan het geschipper dat ons lichaam was.

Te koop, te koop. De winkelstraat vergaat
van jeugd en hoop op een gelikter hoofd,
geliefden lopen glashard door je heen.

Jugend, Jugend. Nicht zu haben. Ik las
dat in het Paradijs geen spiegels waren.

Driek van Wissen

Anton kort weg

Er komt een einde aan het werkzaam leven
Van Anton als museumdirecteur,
Hetgeen ik net als iedereen betreur,
Want hij heeft zijn museum vorm gegeven.

Toch zijn we maar een beetje in mineur,
Want straks blijkt vast dat hij toch is gebleven:
Omdat hij zoveel prachtwerk heeft geschreven
Komt hij weer terug via de achterdeur.

Hij heeft hier zijn verdiende loon verdiend,
Maar hij zou het ook zonder meer verdienen
Wanneer voor hem als trouwe Muzenvriend
Als dank voor menig schitterend gedicht
Er ook een Anton Kortewegvitrine
Tot in de eeuwigheid wordt ingericht.

Ad Zuiderent

Et in Condaco ego

Er stond hier een gedicht, geschreven
voor een vriend die liever voortstrompelt
langs bermbescheten paden dan zich
van tankstation naar tankstation te
laten leiden door het zoet geluid
van een zelf geprogrammeerde vrouw.

Ik was heel lullig gestart met plaatsnamen
langs de snelweg Brussel-Antwerpen,
waarvan ik, onderweg vanuit het zuiden
naar huis, niet begreep hoe iemand
zonder beschaamd te zijn de afslag
nemen kon naar een dorp dat zo heette,
hoe ze die naam herhalen konden
in die van de plaatselijke trots,
de voetbalclub, of op hun briefhoofd -

wat vroeger ene Naaktgeboren
deed toen hij in Amsterdam zijn naam
veranderde in N. Geboren
of de zoon van mijn neef Arnold die
zich Monsfort noemen liet, vanwege
Monster... nee, wie geboren is in
Kontich, Reet, die kan wel zeggen dat

de oervorm is: Condacum, plaats waar
het samenkomt, het blijft toch anus
belgici. Zo ongeveer ging dat
gedicht. Hoe werd dit ernst?
    Ik had ontdekt
dat in de buurt ook afslag Waarloos was,
een tankstation; dat leek voor mijn gedicht
een gouden naam van dubbelzinnigheid:
misschien wel nep, maar ook een cordon
sanitaire om al dat andere - maar wat
ik er ook tankte, ik kreeg geen vat
op samenhang, het bleef een holle klank.

Ik dacht: ik zal het krijgen waar ik
het hebben wil, begon opnieuw, ging
namen vervangen, borden verhangen,
nam heel het wegenstelsel op de schop -
maar nee, die van de benenwagen
en de buitenkak, die had het door:
‘Geboren in Reet, getogen in Kontich
staan wij op punt van verdwijnen in Waarloos.’

Anton Korteweg

Weggaan

Als een auto die lang in de regen gestaan heeft
optrekt en wegrijdt, blijft waar hij stond achter
een plek die zich van de rest van de straat
onderscheidt, even nog, tot hij ook nat is
en niet afzonderlijk meer bestaat.

Dat is wat blijft als je weggaat.

Wim Willems
Juffrouw Ida, Anton en, ten slotte, Tjalie

Een gewijde stilte

In mijn geheugen zijn de visuele herinneringen allang versmolten. In beide gebouwen leken de bureaus nog het meest op afdankertjes van Ikea en de tafels zo degelijk dat ze het verlangen aanwakkerden erboven in slaap te vallen. De wanden waren bedekt met schuiflaatjes vol fiches, die de wegen ontsloten naar een papieren wereld in de kelder - of de zolder - van het gebouw. Alleen had het Amsterdamse Meertens Instituut liefst geen bezoekers over de vloer, terwijl het Letterkundig Museum in Den Haag nog weleens een nieuwsgierige gast toeliet. Voor mijn gevoel ging dat evenmin van harte en het vergde ook de nodige inwijdingsrituelen. Alleen al het betreden van de Juffrouw Idastraat gaf mij het idee dat ik afdaalde in de gewelven van een middeleeuwse stad. Weliswaar groeide ik in het Haagse op, maar zonder kennis over de katholieke enclave die zich in het hart ervan bevond.

Het was te danken aan mijn leraar Nederlands op het avondatheneum, dat ik op een dag in dit iele zijstraatje terechtkwam. Op mijn lijst stonden ook wat dunne boekjes, zoals *Oeroeg*, en daarover zou ik volgens hem informatie vinden in de knipselmappen bij juffrouw Ida. Daar verzamelden ze alles uit het land der letteren, dus een visite lag voor de hand. Het kon er bij mij nauwelijks in dat de bronnen van al die schrijvers die ik pas na mijn twintigste begon te ontdekken, gewoon klaarlagen in een chic gebouw in zo'n slaperig steegje. De massieve voordeur leek juist bedoeld om bezoekers af te schrikken. Toch werd er gewoon opengedaan toen ik daar als inhaalscholier aanbelde en uitlegde waarvoor ik kwam. Een man met een hoornen bril - toen al kon geen intellectueel zonder - leidde mij naar binnen en niet lang nadat ik had plaatsgenomen, legde hij twee mapjes met krantenstukken voor me op tafel. Ondanks de verlaagde plafonds kreeg ik het idee in een kloosterzaal te zijn terechtgekomen. Aan de wanden hingen schilderijen van ouderwets ogende mannen, al dan niet met rookwaar tussen hun vingers, die vanuit hun lijst op ons neerkeken. Het waren

de iconen uit ons literaire verleden, zo veel begreep ik al wel. Schrijvers van wie ik vagelijk had gehoord, maar van wie ik nog nooit een letter had gelezen.

Tijdens mijn eerste bezoek kwam ik niet verder dan wat recensies lezen. Van kopiëren had in die tijd nog niemand gehoord, geloof ik, dus ik zat daar een half schriftje vol te schrijven met zinnetjes uit de krant. De kunst van het napraten bleek voldoende om er op avondschool doorheen te zwijnen. Nu was *Oeroeg* ook niet direct een hersenkraker: een verloren jeugdvriendschap had ik bovendien zelf aan den lijve meegemaakt. Alleen van wat zich in het verre Indië afspeelde, begreep ik geen jota. Baboes, djongos, blank, bruin, een revolutie. Het leek wel alsof de lessen geschiedenis op de mulo bij de grens halt hielden. De koloniën overzee kwamen alleen bij aardrijkskunde aan bod, dus doorgrondde ik weinig van het achterliggende conflict tussen de blanke jongen en zijn Indonesische vriendje. Bij het exotische decor kon ik me wel van alles voorstellen, het resultaat van jarenlang bladeren door geïllustreerde atlassen. Eindeloos plaatjes kijken en wegdromen boven de rijstvelden en de trage gang van de buffels van Saïdjah en Adinda - die tragische parabel van Multatuli behoorde tot het standaardrepertoire van mijn schooltype.

Achter de formicatafels van het Letterkundig Museum deed ik feitelijk mijn eerste kennis op over de koloniale geschiedenis, of liever: de nasleep ervan. Toch ben ik nooit meer teruggekeerd naar de Juffrouw Idastraat, zelfs niet tijdens mijn Leidse studie Nederlands. Dat had vooral te maken met het ijzige stilzwijgen dat er heerste. Zowel in een bibliotheek als in een museum waren woorden verboden, wat op mijn zenuwen werkte. Wie wat kwijt wilde, nam zijn toevlucht tot gefluister. Daar zat ik dan, in het gezegende jaar 1973, met achter mijn rug een paar ouderwetse boekenfluisteraars. Ze gaven me het gevoel dat ik een indringer was in hun gewijde kosmos. Vandaar dat ik er geen voet meer over de drempel zette.

Poëzie van een schoolmeester

Die bijna sacrale houding tegenover literatuur raakte ik pas kwijt in het jaar dat Anton Korteweg als docent Moderne Letterkunde aantrad bij de vakgroep Nederlands. Wij kregen les op een etage boven een supermarkt aan het Leidse Levendaal. In een geur van wasmiddelen werden ons de beginselen bijgebracht van de taal die ik al van kindsbeen af gebruikte. Ik dacht dat wij onze dagen zouden doorbrengen met het lezen van literatuur, maar dat bleek een misvatting. Om te beginnen kregen we volop onderwijs over de leer der klanken, de wetten

van de woordvolgorde en de logica van syntaxis. Door alles op te vatten als een puzzel, hakte ik mijn weg door deze jungle van nieuwe vakken. In mijn derde jaar, na de zomer van 1977, schreef het programma een jaar lang negentiende-eeuwse letterkunde voor. Op advies van Anton gingen wij de antiquariaten langs om tweedehands bundels op de kop te tikken van De Genestet, Tollens, Da Costa en andere dichters die niet meteen tot de verbeelding spraken. Maar de docent van wie wij allang wisten dat hij ook zelf gedichten schreef, sprak met zo veel ontzag over zijn dichtbroeders van anderhalve eeuw eerder, dat wij lyriek als een noodzaak gingen beschouwen. Die opvatting veranderde pas toen ik een bundel gedichten van De Schoolmeester in handen kreeg. Ineens was het volop lachen geblazen.

Dat kwam, eerlijk gezegd, door Marita Mathijsen. Net dat jaar publiceerde zij een bloemlezing met brieven van deze tijdgenoot van Jacob van Lennep, die van huis uit Gerrit van de Linde heette. Die brieven geven een speelse blik achter de schermen van de burgerlijke moraal die het lezen van veel boeken uit die tijd zo moeizaam maakt. Weg met de braafheid, volop erotiek en openheid. De epistels van de voormalige theologiestudent Van de Linde aan zijn beschermheer, de gelauwerde Van Lennep, leggen de dubbele literaire bodems van zijn tijd bloot. Maar dan indirect, door zijn levendige stijl, die de brieven aan zijn vriend zelfs na anderhalve eeuw nog leesbaar houdt. De bundel had een paarse omslag, en ik las hem stuk. Dat kwam ook door de bezorger ervan, dus misschien is hier een bekentenis op zijn plaats. In mijn tijd was grijsheid troef op de universiteit. Als kleren de man maakten, gold dat niet bij Nederlands - voor de vrouwelijke docenten evenmin. Een beetje dandy, van welk geslacht ook, kwam ik op de academie niet tegen. Schoonheid leek voorbehouden aan studenten, wat niet bepaald uitnodigde tot een loopbaan in de wetenschap. Dat idee veranderde tijdens een literaire avond in het voormalige Haagse Hottheater. Op het toneel stond niet meer dan een tafel, met daaromheen mensen die over De Schoolmeester praatten. Dat mocht ik niet missen, dus sleepte ik mijn geliefde mee naar de binnenstad. Wie er die avond spraken, zou ik echt niet meer weten. Op één persoon na: de neerlandica uit Amsterdam. In die dagen was Marita Mathijsen blond, droeg ze een strak sluitende, bordeauxrode jurk, had ze haar lippen gestift en sprak ze met niets dan passie. Door haar verschijning besefte ik dat studie en schoonheid wel degelijk konden samengaan. Zelfs mijn vriendin stamelde bij het weggaan: ‘Het kan dus toch, docent zijn en er sexy uitzien.’ Misschien hoefde het bestuderen van de negentiende eeuw uiteindelijk niet de dood in de pot te zijn.

Dankzij de tip van Anton Korteweg en het optreden van Marita

Mathijsen beet ik mij een jaar lang vast in het bescheiden oeuvre van De Schoolmeester. De brieven wezen mij vanzelf de weg naar de verzamelde gedichten, die twee jaar daarvoor in een facsimile-uitgave waren verschenen. Dat ik een ontdekking had gedaan, moesten al mijn vrienden weten. Als zij langskwamen en de wijn voldoende in de man was, nam ik een van beide boeken ter hand en begon zonder schroom voor te lezen. Uit het hoofd is me nooit gelukt, maar menigeen viel voor de schrijnende kolder van De Schoolmeester. Voor de humor van een man met een even romantische als melancholische inborst. Die zelfs op rijm bleef schrijven als hij zich in de steek gelaten voelde door zijn vriend Van Lennep, wanneer deze weer eens maandenlang niets van zich liet horen: ‘O eervergeten dorpspoeet!/ Die op Woestduin slechts zuipt + vreet/ En d'armen schoolpedant vergeet,/ Die thands op 't engelsche secreet/ Aan u nog denkt in 't snijdend leed/ Dat hem zijn laatste schijtpil deed.’ Een carrière in Nederland kon hij vergeten toen bekend werd dat hij een buitenechtelijk kind had verwekt bij een Leidse muzikantendochter. Bovendien kwam niet lang daarna zijn seksuele verhouding met de vrouw van een hoogleraar aan het licht. Hij mocht dan een kanselredenaar van formaat zijn, net als bij Oscar Wilde een halve eeuw later volstonden zijn retorische gaven niet om zichzelf vrij te pleiten. Dus nam hij de wijk naar Engeland, waar hij later als hoofd van een kostschool een geslaagd schaduwbestaan opbouwde. Dankzij de letterkundige vriend van overzee nam hij ook de ganzenveer weer ter hand, wat heeft geleid tot een reeks poëtische bijdragen aan de almanak Holland.

Met de studentikoze arrogantie die bij mijn leeftijd hoorde, en achteraf nogal onbeholpen, verdedigde ik Van de Linde in mijn werkstuk tegen de ingrepen die zijn tekstbezorger Van Lennep had gepleegd. De originele teksten van zijn gedichten vergeleek ik met de wijze waarop ze in de bloemlezing uit 1872 waren afgedrukt. Aan meer dan een paar voorbeelden kwam ik niet toe, maar dat verhinderde mij niet om streng te oordelen. De gearriveerde Nederlandse auteur had zitten knoeien met het rijm, had de klankgrappen onschadelijk gemaakt en schrapte al te nadrukkelijke sneren naar bestaande personen uit de gedichten. ‘Het land van Siegenbeek [de taalkundige] bevrijden’ werd ‘Het land van A.B.C. bevrijden’. De strofen waren zodanig aan de smaak van de tijd aangepast, dat de burgerlijke lezers van zijn almanak er geen aanstoot aan konden nemen. Nu was de schoolmeester aan de andere kant van het Kanaal, zoals veel schrijvers, een perfectionist. Iemand die eindeloos aan zijn verzen sleutelde, om elk woord moest op de juiste plaats te dwingen. Dan nog bleef hij aarzelen om weer iets naar Holland te sturen. Alleen door eindeloos te schrappen

en te herschrijven wist hij het monster van de onzekerheid tot bedaren te brengen. Aan dat alles had de gevierde literator Van Lennep echter geen boodschap. Die had een negentiende-eeuwse reputatie op te houden, dus hanteerde hij het snoeimes zoals het hem uitkwam. Aan de schijn van het fatsoen wenste hij geen concessies te doen, terwijl de vriend in Engeland hem ooit had geschreven: 'Doch God weet wat er buiten mijn weten en buiten weten van Mevrouw [Van Lennep] gebeurt! Jij vertelt mij ook niet meer als je hebben wilt dat ik weten zal en ik geloof dat er tusschen beiden met heele stralen buiten het potje van de Herengracht wordt gewaterd.' Door de literatuurlessen bij Anton Korteweg werd ik me voor het eerst echt bewust van het klassieke conflict tussen schijn en wezen. Ook de drang naar authenticiteit leerde ik kennen, aan de hand van gedichten en brieven die nog altijd tot de canon van de Nederlandse literatuur behoren. Een jaar later verliet de dichtende docent het Leevendaal, om een baan te accepteren als directeur van het Letterkundig Museum. Het zou een hele tijd duren voor ik hem opnieuw tegen het lijf liep, en wel in het nieuwerwetse gebouw achter het station.

Biografen achter glas

De voorliefde voor schrijvers die in de aanval gaan, heeft mij nooit meer verlaten. Zo kwam ik in het laatste jaar van mijn studie in aanraking met de verhalen van Tjalie Robinson, die ook onder het pseudoniem Vincent Mahieu publiceerde. Een schrijver, journalist en voorman van de Indische gemeenschap in Nederland - en Californië. Een man die oosterse en westerse literaire tradities in zich verenigde. Het leverde een niet al te groot, maar verbluffend oeuvre op. Een recensent noemde hem - nog onlangs - de Mohammed Ali van de Nederlandse letterkunde, een eretitel die ik onderschrijf. In de jaren dat ik een biografie over hem schreef, kon een regelmatige gang naar het Letterkundig Museum niet uitblijven. Het instituut verdween in 1985 uit het historische hart van de stad, om onderdak te vinden in de witte blokkendozen achter winkelcentrum Babylon. Aanvankelijk leek ook de ernst verdwenen, want bij binnenkomst kwam ik terecht op de galerijen van de sectie jeugdliteratuur. Overal klassen met jonge kinderen, die uitgelaten rondliepen in dit spiegelpaleis van woorden en illustraties. Een feest van herkenning, maar wat had ik hier te zoeken? Via een sluipweg van trappen kwam ik uiteindelijk terecht in de leeszaal, die er modern uitzag, maar nog altijd de sfeer uitstraalde van een sekte. Gelovige lezers op zoek naar de voetsporen van een schrijver. Op de etage stonden nog wel wat schuifladen, daarnaast echter een ta-

fel met beeldschermen. Zonder eigen druk op de knop viel niet langer toegang te krijgen tot het stof van oude documenten.

Achter glas was een ruimte gereserveerd voor de archiefbezoekers. Veelal mannen - en een enkele vrouw - van een zekere leeftijd, omringd door dozen. Dag in, dag uit bladerden zij door de keurig gerangschikte mappen of door nog niet geïnventariseerde kartonnen boxen met documenten. Pennen waren niet toegestaan, alleen potloden. Wel zag ik de laptops in de loop van de jaren oprukken, wat het overschrijven vergemakkelijkte. De fotokopieermachine heeft allang haar intrede gedaan, maar de dames achter de balie voelen er doorgaans weinig voor om originele stukken onder het lichtapparaat te leggen. Aan de instructies om niet op zulke verzoeken in te gaan, tornen zij niet, een enkele uitzondering daargelaten. Dat maakte mijn bezoeken aan dit museum, toch ook een archief en documentatiecentrum, tot een tijdrovende bezigheid. Hoeveel weken heb ik er niet doorgebracht met het overtikken van brieven, want het ging mij niet alleen om wat er stond. Het idee was ook om op termijn tot een bloemlezing van de correspondentie van Tjalie te komen. In dat opzicht voelde ik me weer net zo als dertig jaar eerder in de Juffrouw Idastraat: een kluizenaar in dienst van de Literatuur. Met de beschikking over een toetsenbord in plaats van een vierkleuren balpen, dat is waar, maar verder gewoon een kopieerder van het dagelijkse leven.

In mijn perceptie werd het glazen archiefhok van het Letterkundig Museum vooral bevolkt door biografen, een slag mensen waar je doorgaans weinig last van hebt. Ze zijn zodanig bevangen door hun onderwerp dat ze eindeloos blijven turen op stukken waar een ander achteloos aan voorbijgaat. Met een geduld waar normale mensen voor op hun voorhoofd tikken, lezen zij documenten waar vaak al tientallen of honderden jaren niemand naar heeft omgekeken. Elke snipper wordt besnuffeld, alsof het aroma van de hoofdpersoon erin is achtergebleven. Velletjes waarin een ander niets ziet dan een opsomming van boodschappen, lezen zij alsof er - tussen de regels door en met onzichtbare inkt - sleutels tot een geheim schrift in zijn te ontdekken. Met de opwinding van een familiegenealoog op jaren stuiten zij op relaties tussen mensen waar niemand van heeft gehoord. Ze wekken de doden tot leven, met als enig doel er zelf mee te kunnen converseren. Af en toe veranderde het glazen aquarium in een spookhol, waar mensen over de barrières van de tijd heen codes met elkaar uitwisselden. Niet alleen papier, ook voorwerpen werden uit de kelders van het gebouw naar boven gehaald. De Underwood-schrijfmachine en de zwarte leesbril van Tjalie Robinson zijn nog in het bezit van zijn weduwe, maar anders had ik die zeker laten opdelven. Een

veredelde vorm van fetisjisme? Het zou kunnen, maar voor een biograaf is herkenning het sleutelwoord. Daarin kan deze erg ver gaan, zoals bleek toen de auteur van het boek over Bob den Uyl diens racefiets wilde bekijken. Met een zweem van trots op het gezicht van de conservator werd het voormalige bezit van de reisboekenschrijver getoond. Als een totem van zijn tochten naar verre landen stond de fiets daar, pardoes midden in het archiefhok. Niemand kon zich meer concentreren, want de biograaf stond erbij, keek ernaar en glunderde.

Te midden van zulk soort mannen - en opnieuw, een enkele vrouw - bracht ik door de jaren heen vele weken door in Antons museum. Af en toe kwam ik hem tegen in de gangen van het complex, waar hij bijna schuchter rondliep. Niet de stevige pas van een directeur op weg naar een belangrijke afspraak, meer een man die deed wat God hem had opgedragen. Hij beheerde al die nalatenschappen, schreef als het zo uitkwam zelf een gedicht en pendelde dagelijks op zijn racefiets op en neer tussen woon- en werkstad. Een veredelde verzamelaar in dienst van het Rijk. Intussen liet zijn gedecideerdheid hem niet in de steek. Vele jaren geleden alweer sprak ik hem aan over de mogelijkheid van een tentoonstelling over Tjalie Robinson. Diens portretschilderij hing in de eregalerij van het museum, dus hij gold hier niet als een volstrekt onbekende. Vandaar ook dat Anton welwillend knikte, hij ging immers over al die schrijvers in Nederland - en uit de voormalige koloniën. Het punt was alleen dat de Indische Letteren niet zo lang geleden al aan bod waren gekomen. Bij die gelegenheid was er ook een schrijversprentenboek gemaakt van Beb Vuyk, Maria Dermoût en H.J. Friedericy, met als titel *In Indië geweest.* Helemaal waar, alleen was dat in 1990 en ik doelde op een expositie in de eenentwintigste eeuw. Anders dan in de tijd van De Schoolmeester kwamen we niet op hetzelfde spoor terecht.

Nu *Tjalie Robinson. Biografie van een Indo-schrijver* alweer een tijdje als boek bestaat en ook een selectie van zijn brieven, *Schrijven met je vuisten*, zou ik me wel weer tot mijn oude docent willen wenden. Mijn pleidooi zou luiden: dat is het nadeel van al die indelingen, de fixatie op stromingen en de aparte classificatie van koloniale literatuur. Uiteindelijk gaat de aandacht dan bijna standaard uit naar de bekende figuren in het literaire circuit, wat bijna altijd schrijvers zijn die hun roem vergaarden buiten het Indische lezerspubliek. Mensen die niet waren getekend door een bruin vel, dus in blanke kringen makkelijker geaccepteerd werden. Niet dat Tjalie Robinson, en evenmin Vincent Mahieu (zijn pseudoniem), te klagen had toen hij zijn opwachting maakte in de naoorlogse literatuur. De uniciteit van dit schrijverstalent stond buiten kijf. Alleen was niet iedereen ervan overtuigd dat de

leefwereld van de Indo, de nazaat van Oost en West, bestaansrecht had in de letteren van vaderlandse bodem. De koloniaal zat lange tijd in het verdomhoekje, wat de zoon van een Indische moeder (en Hollandse vader) absoluut niet beviel. Met als gevolg dat hij zich afwendde van de Nederlandse cultuur en zijn werk vooral aftrek vond in de eigen gemeenschap. De loop van de geschiedenis heeft zijn verhalen uit hun baan geslingerd. Onterecht, zoals Rudy Kousbroek, Marion Bloem en zovele anderen keer op keer hebben opgemerkt. Ik denk wel dat ik Anton Korteweg, met de biografie in mijn hand, er uiteindelijk van had kunnen overtuigen dat Tjalie meer in zijn museum thuishoort dan hij dacht. Maar de directeur van toen is verdwenen, dus ik moet van voren af aan beginnen.

Mathijs Sanders
'Hartelijke brieven van instemming'
Frits Hopman en *De Gids*

Zou iemand zich hem later herinneren? Had hij er wel goed aan gedaan zijn kaarten op de literatuur te zetten? In een handgeschreven autobiografische schets schreef Frits Hopman eind 1924 dat zijn leven op een mislukking was uitgelopen - een avontuur, waarvan hij het einde met belangstelling tegemoet zag. Dat einde kwam zeven jaar later. Sindsdien leeft Hopman bij een heel klein publiek voort als schrijver van korte verhalen, waarvan er enkele in de jaren tachtig en negentig in kleine oplagen werden uitgebracht door bibliofiele drukkers als de Mikado Pers en de Sjaalmanpers. Boudewijn Büch was de laatste die in zijn reeks 'Excentriek' in de *NRC* van 16 juni 1983 aandacht vroeg voor 'het vreemde leven van deze *grote* schrijver'. Tussen de grote doden in het Pantheon, de nieuwe permanente expositie van het Letterkundig Museum, zal men Hopman straks tevergeefs zoeken. In een tijd waarin canons en helden de wind in de rug hebben, kan het echter geen kwaad om aandacht te vragen voor een vergeten auteur als Hopman, 'schrijver van meesterwerkjes maar als levenskunstenaar' volgens Büch 'zo pijnlijk mislukt'.

Geldt voor het Pantheon een strenge ballotage, als archiefinstelling voerde het Letterkundig Museum ook tijdens het directoraat van Anton Korteweg een ruimhartig toelatingsbeleid. Uit Hopmans nagelaten brieven en documenten rijst het beeld op van een wat eenzelvige melancholicus, maar ook van een man die werd gedreven door een verlangen naar erkenning in de literaire wereld en naar een inkomen dat hem in staat zou stellen om zich geheel aan de literatuur te wijden. In het kleine verhaal over deze vergeten schrijver tekenen zich de contouren af van een groter verhaal over de expansie van de Nederlandse literatuur in de vroege twintigste eeuw en over de professionalisering van het schrijverschap. In beide ontwikkelingen speelden culturele en literaire tijdschriften een cruciale rol. Een doos 'Niet nader gecatalogiseerde archivalia' in de collectie van het museum zette mij op het spoor van Hopman en de tijdschriften, een spoor dat leidde naar een ander archief, dat van *De Gids.*

Frederik Jan Hopman werd geboren op 14 juli 1877 en groeide op in een Amsterdams middenstandsmilieu. Tijdens moeizame schooljaren aan de hbs ontdekte hij de literatuur. Multatuli en de Tachtigers vormden de brandstof voor zijn groeiende literaire ambities. Maar Hopman liep niet over van zelfvertrouwen. Het gevoel van maatschappelijke mislukking, schaamte en zelfverwijt overheersten al snel in de vele brieven aan zijn vriend en latere biograaf Kobus van Pesch. Toch waagde hij de sprong naar de literatuur. Op 6 mei 1905 debuteerde hij met het korte verhaal 'Het kruispunt' in *De Kroniek* van Pieter Lodewijk Tak. Met de socialistische sympathieën van Tak en de politieke activiteiten van diens mederedacteur F.M. Wibaut had Hopman weinig affiniteit, maar de oude glans en bekendheid van het weekblad konden hem als beginnend schrijver de nodige zichtbaarheid geven. Als eerste literaire mentor stelde Tak hem in de gelegenheid enkele verhalen in *De Kroniek* te publiceren en zo raakte Hopman bekend met namen van schrijvers als Johan de Meester, Jan Veth, Johan Huizinga, Frans Coenen en Herman Robbers, die spoedig van groot belang zouden blijken voor zijn entree in de literatuur. Toen Robbers begin 1905 aantrad als redacteur van *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* nodigde hij Hopman uit om novellen aan zijn tijdschrift af te staan.

In zijn poging om als schrijver vaste grond onder de voeten te krijgen en hunkerend naar erkenning sloeg Hopman in zijn brieven aan Robbers een deemoedige toon aan. Hij liet zich kennen als 'een beginner, die vaak weifelt tusschen drang tot uiting en besef van ontoereikende vermogens'. Hij was dankbaar voor de vererende uitnodiging, die hij graag aannam ofschoon hij slechts kon schrijven 'in verloren oogenblikken, te midden van geheel ander werk' (25-12-1905). Hopman wilde betrekkingen aanknopen met zo veel mogelijk tijdschriften en kon de sympathie van Robbers goed gebruiken. Zijn brieven lopen dan ook over van lof voor *Elsevier's* - 'de zorgvuldige zetters, de schoone proef, de prompte betaling en het present-exemplaar!' (2101-1907). Zichzelf zag hij als een 'reiziger' en Robbers 'als manager van het warenhuis'. Die manager moest intussen geduld hebben, want 'de schoolmeesterij' zat het schrijverschap van de hbs-leraar Engels danig in de weg (18-03-1923).

Deemoed en dankbaarheid spreken ook uit de voorwoorden van Hopmans novellebundels. De 'verhaaltjes' uit de bundel met de terloopse titel *In het voorbijgaan* (1914) waren geschreven 'als uitspanning tusschen zooveel ander, verdrietend werk'. 'Het boekje heeft geen pretenties', maar de verhalen zouden sommige lezers wellicht plezier geven. De spanning tussen het bedrijvige leven in de wereld en het ge-

droomde leven voor de kunst die uit Hopmans brieven en voorwoorden spreekt, wordt ook verwoord door de ik-vertellers in enkele verhalen en in zijn roman in dagboekvorm *De proeftijd* (1916). Ook zij - introverte eenlingen in een onttoverde wereld - worden geplaagd door een onvervuld verlangen naar een wereld zonder dagtaken, naar de eeuwig levende poëzie. 'Het zal de meesten wel zoo gaan', luidt het in 'Een herfstdroom' uit de bundel *Nachtwaken* (1920): 'Weken achtereen berustend hameren aan moeizame, verdrietende dagtaak. Dan eensklaps en zonder reden weerspannigheid, hartstochtelijk verzet tegen de insluiting door routine en banale omgeving.' Robbers had intussen niets dan lof voor Hopman, die hij in een recensie van *In het voorbijgaan* portretteerde als een diepgevoelige dichter in de gedaante van een pijprokende Engelsman. Hopmans verhalen waren volgens Robbers de beste uitingen van 'hoogere journalistiek', een genre dat weliswaar beneden de 'hoogere litteratuur' stond, maar ook een eigen waarde had. Bladen als *Elsevier's*, *De Hofstad*, het *Amsterdamsch Weekblad* en *De Telegraaf* konden met Hopmans verhalen voorzien in de behoefte van hun groeiende lezersschare aan betere ontspanningsliteratuur.

Wilde hij als literator zijn naam vestigen en leven van de pen, dan bood een baan in de journalistiek vooralsnog de beste kansen. Dat Hopman met 'ander, verdrietend werk' doelde op zijn baan als onderwijzer was voor zijn vrienden in de literaire wereld geen geheim. Zoals voor zo veel schrijvers in deze periode was het schrijverschap ook voor hem noodzakelijkerwijs een deeltijdbezigheid. Maar Hopmans ideaal was onmiskenbaar gemodelleerd naar dat van de Tachtigers, die een exclusief schrijverschap cultiveerden en onvoorwaardelijke toewijding eisten aan de kunst. Met een burgerlijk bestaan was dat totale kunstenaarschap niet te verenigen. Door hem te prijzen als onderhoudende feuilletonschrijver had Robbers hem weliswaar een dienst bewezen, maar de baten waren klein en de 'hoogere litteratuur' was nog niet in zicht.

Daar kwam enige verandering in toen Carel Scharten in 1917 aandacht schonk aan *De proeftijd* in zijn 'Overzicht der Nederlandsche Letteren' in *De Gids*. Anders dan Robbers prees Scharten het 'voortreffelijk litterair gehalte' van Hopmans roman. Hoe beknopt ook, Schartens bespreking moet voor Hopman een ridderslag zijn geweest. *De Gids* oogde dan wel als een bezadigd tijdschrift met meer verleden dan toekomst, maar van het roemrijke maandblad ging nog altijd onmiskenbaar gezag uit. Bovendien sprak die redactie begin 1916 bij monde van de nieuwe secretaris H.T. Colenbrander de wens uit om na een periode van achterstand opnieuw aansluiting te vinden bij de eigen-

tijdse literatuur. Nieuw literair bloed was daarom zeer gewenst. Letterkundig redacteur Johan de Meester wilde het met een oudere jongere als Hopman weleens proberen. Vereerd met de aandacht stuurde Hopman in januari 1917 ‘een studietje’ op, het eerder genoemde verhaal ‘Een herfstdroom’. Hij haastte zich erbij te vermelden dat hij nog maar ‘een beginneling in de letteren’ was. Naar het oordeel van de redactie (genoteerd onder aan de brief van Hopman) was de auteur vooralsnog ‘een welkome Gids-kracht’.

Hopman was niet alleen gevleid door de belangstelling van zijn nieuwe mentor Johan de Meester, ook meende hij dat *De Gids* weleens een bruikbare springplank kon zijn in zijn pogingen te leven in en van de literatuur. Het schoolwerk doodde immers alle poëzie. Op 14 maart 1918 schreef hij aan Colenbrander dat het verschijnen van zijn werk in *De Gids* ‘één groote hulp’ was ‘bij toekomstige sollicitaties naar een betere betrekking’. Die opmerking leidde in de redactie tot bedenkingen. Gaf de ‘sollicitatie-gedachte’ (dixit Colenbrander) niet een wat oneigenlijk karakter aan Hopmans bijdragen?

De Meester nam het op voor Hopman en gaf diens schrijverschap een nieuwe wending. In een poging om van *De Gids* weer een echt kritisch tijdschrift te maken zocht de redactie naar critici die regelmatig de nieuwe Nederlandse en buitenlandse literatuur konden bespreken. Hopman nam de versterkte opdracht graag aan. De ‘sollicitatie-gedachte’ was ook nu niet ver weg. ‘Het is werkelijk ontmoedigend, om de jaren zoo te zien gaan, zonder vooruitzicht van meer tijd aan eigen studie of compositie te kunnen geven en ik maak dan ook van deze gelegenheid gebruik, U te vragen, wel aan mij te willen denken, indien U, of een Uwer vrienden, een minder vermoeiende en verantwoordelijke betrekking te vergeven heeft,’ zo schreef hij op 31 oktober 1920 aan de *Gids*-redactie.

Hopman vatte zijn nieuwe taak als criticus ernstig op. Zijn eerste bijdrage aan de rubriek ‘Bibliographie’, een bespreking van de verhalenbundel *Daadlooze droomen* van Ada Gerlo, was tevens een beknopte uiteenzetting over de compositietechniek van de short story. In een volgende bespreking, een afwijzende recensie van Herman Teirlincks *De nieuwe Uilenspiegel*, vroeg hij aandacht voor ‘die moeilijkste van alle letterkundige ondernemingen: de dichterlijke verbeelding van ons moderne leven’. Het lijkt er sterk op dat Hopman *De Gids* niet alleen gebruikte als stijgbeugel naar de grote literatuur, maar ook als podium waarop hij zichzelf kon profileren als zelfstandig en modern criticus, een voorstander en beoefenaar van verbeeldingsvol maar zakelijk proza. Na deze voorbereidende bewegingen waagde Hopman in mei 1921 een sprong.

Op het gevaar af zijn hand te overspelen greep hij de gelegenheid aan om een grote recensie te wijden aan twee delen van Israël Querido's historische romancyclus *De oude waereld.* Vermoedelijk geprikkeld door een inhoudsloze lofzang op Querido door Herman Poort die begin 1920 in *De Gids* was verschenen, zette Hopman zich aan zijn opdracht. Het resultaat was een felle kritiek op de romanschrijver Querido die door de polemische toon opviel in het deftige liberale tijdschrift, waarin hoffelijke beoordelaars nieuw literair werk doorgaans toetsten aan algemeen geaccepteerde normen. Onder de titel 'Een teleurstelling' brak Hopman de romans van Querido genadeloos af. Deze gevierde schrijver trakteerde zijn lezers op niets dan goedkope effecten, snorkerige woordkunst en 'barbaarschen pronk'. Maar Hopmans teleurstelling gold vooral de Nederlandse critici die dit bombastische romangedrocht als klatergoud hadden aangeprezen. Als recensent der recensenten keerde hij zich tegen 'het meerendeel der critici', het 'koor van beoordelaars' dat doof en blind was van bewondering voor de beroemde literator. Daardoor verlaagden zij niet alleen het peil van de kritiek, maar dat van de hele nationale cultuur. De criticus immers 'vertegenwoordigt het artistiek geweten van de gemeenschap' en hij schaadt het belang door middelmatig werk te prijzen. Een kritiek die 'de middelmatigheid in hyperbolen prijst, verloochent haar heilige functie en bewijst een land, dat voornamelijk in kunsten en wetenschappen wenscht uit te munten, den slechtst denkbaren dienst'.

Hopman noemde geen namen en dus kon iedereen zich aangesproken voelen. Vrienden en bekenden, onder wie *Gids*-redacteur Jan Veth, stuurden hem 'hartelijke brieven van instemming', zo rapporteerde hij aan Colenbrander. In de pers kreeg hij een minder welwillende ontvangst. Zo noemde P.H. Ritter Jr. in *Den Gulden Winckel* van juni 1921 Hopmans kritiek 'onbillijk', aangezien hij de roman niet beoordeelde naar de goede bedoelingen van de schrijver en de smaak van het grote publiek, maar vanuit een particulier literatuurbegrip. Had de lezer niet vooral behoefte aan een onpartijdige en betrouwbare gids? De redactie van *De Gids* was zeer te spreken over Hopmans artikel en verheugde zich in de kleine voorjaarsstorm die het stuk ontketende. Hopman mocht zich dan een polemische scherpslijper tonen, uit zijn stuk bleek dat hij net als de *Gids*-redactie (die anno 1920 nog in jacquet vergaderde) van mening was dat literaire kritiek de nationale literatuur op een hoger plan kon brengen. Hopman ontving een honorarium van 68 gulden (conform het tarief voor vaste medewerkers) en bedankte Johan de Meester en Johan Huizinga voor de 'raadgevingen en den moreelen steun bij de onderneming' (05-05-1921).

In 1927 kon Hopman dankzij het netwerk dat hij via *De Gids* had opgebouwd zijn doel verwezenlijken. Op 1 april van dat jaar volgde hij Johan de Meester op als redacteur 'Kunst en letteren' van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, een felbegeerde want goedbetaalde functie. 'Ik geloof dat ik met de beroepsverandering een goede keus heb gedaan,' schreef hij op 10 april aan Kobus van Pesch. In een brief aan Herman Robbers, waarin Hopman hem dankte voor de 'eerste aanmoediging in 1906 of 1907', noemde hij zijn benoeming 'een volslagen onverwachte verlossing uit de school-sfeer' (20-11-1926). Twee maanden later sprak Frits Hopman zijn jaarrede uit als nieuwe voorzitter van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, in welke functie hij *Gids*-redacteur Colenbrander opvolgde. Hopman stond even in de schijnwerpers. In het boekentijdschrift *Den Gulden Winckel* van maart 1927 bood interviewer G.H. Pannekoek Jr. hem een open podium. In het interview noemde Hopman zichzelf een beschouwende geest, een dagboekschrijver die over zichzelf kon nadenken in de derde persoon. Gevraagd naar zijn mening over de taak van de criticus verwees Hopman zijn gesprekspartner naar de Querido-kritiek van zes jaar eerder, waaruit een lange passage werd overgenomen. Wilde Hopman zichzelf bij aanvang van zijn redacteurschap van de *NRC* nog eens op de kaart zetten als modern criticus? Dat zijn artikel anno 1927 nog altijd de gemoederen beroerde bleek uit de eerste aflevering van het socialistische tijdschrift *Nu*, dat in oktober verscheen onder redactie van Israël Querido en A.M. de Jong. Dat het 'een zoodje in onze litteratuur' was en er geen literaire kritiek van enige betekenis bestond schreven zij toe aan het individualisme dat sinds Tachtig het denken over literatuur domineerde en aan het aanmatigende optreden van 'het ransige prul Frits Hopman' die zichzelf opzichtig op de voorgrond plaatste ten koste van de ware literatuur.

Dankzij *De Gids* was Hopman in 1927 een naam geworden in de wereld van de literaire kritiek. Maar de creatieve jaren lagen toen al achter hem. Het is geen geringe ironie dat Hopman vooral voortleefde in de schaduw van Huizinga, als vertaler van diens *Herfsttij der Middeleeuwen.* Toen Hopman in 1932 na een slopende ziekte overleed was hij al uit het zicht verdwenen. Onder in de doos 'Niet nader gecatalogiseerde archivalia' liggen de knipsels uit de kranten waarin Hopman begin maart 1932 werd herdacht, niet als de schrijver van één boek maar als die van één recensie in *De Gids.* P.H. Ritter Jr. voelde zelfs enige wroeging dat 'wij hem niet eerder en krachtiger in zijn ongemeene waarde hebben erkend'.

Aantekening

De *Autobiografische schets* van Frits Hopman wordt onder signatuur H 805 H1 bewaard in het Letterkundig Museum te Den Haag en werd in de jaren tachtig twee keer uitgegeven, in 1985 bij de Agri Montis Pers te Oosterhesselen en in 1989 bij de Mikado Pers te 's-Gravenhage. Gegevens over Hopman en een overzicht van zijn publicaties staan in de doctoraalscriptie van G.J.M. Hulscher uit 1984 (*Frits Hopman*), die zich bevindt onder de 'Niet nader gecatalogiseerde archivalia' van Hopman (Letterkundig Museum, Den Haag, H 805 [NG]). De belangrijkste bron over leven en werk van Hopman is het 'Levensbericht van F.J. Hopman' door A.J. van Pesch in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1932.* Leiden 1932, pp. 177-192. De besproken recensies van Hopman verschenen in *De Gids* 1920-2 (over Ada Gerlo), 1920-4 (over Herman Teirlinck) en 1921-2 (over Israël Querido). De brieven van Hopman aan Van Pesch zijn ondergebracht in de genoemde 'Niet nader gecatalogiseerde archivalia'. Verder citeerde ik uit het interview met Frits Hopman door G.H. Pannekoek Jr., 'Al pratende met... Frits Hopman', in: *Den Gulden Winckel* 26, 1927, 3, pp. 49-55. Querido's opmerking over Hopman staat in diens opstel 'Stand en bevoegdheid onzer tegenwoordige literatuur-critiek', in: *Nu. Algemeen Maandblad* 1, 1927, 1, p. 93. Ritters artikel bij het overlijden van Hopman staat in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 5 maart 1932. Brieven van Hopman aan Herman Robbers bevinden zich in het Letterkundig Museum, Den Haag, M 805 B1. Brieven van Hopman aan de redactie van *De Gids* bevinden zich in het archief van *De Gids*, Leiden, LTK 1888. Over de geschiedenis van *De Gids* in de vroege twintigste eeuw schreef Remieg Aerts 'Onze grijze tempeltjes', in: Remieg Aerts e.a., *De Gids sinds 1837. De geschiedenis van een algemeen-cultureel en literair tijdschrift.* Den Haag/Amsterdam 1987, pp. 112-141.

Maaike Meijer

Biograaf in het Letterkundig Museum
Voor Anton Korteweg

***'t** Is vol van schatten hier.* Zo luidde de passende titel van een ooit door Anton Korteweg en Murk Salverda gemaakte bronnenpublicatie van het Letterkundig Museum.[1.] Zo, als een schatkamer, heb ik het Museum inderdaad ervaren tijdens het werken aan mijn biografie van M. Vasalis. Over dat project had ik jarenlang gedroomd en in 2004 kon ik er daadwerkelijk aan beginnen. Voordien leek een biografie van Vasalis onbegonnen werk, niet door de hoeveelheid bronnen maar juist door het gebrek eraan. Vasalis publiceerde weinig en liet zich nimmer interviewen. Het verhaal ging weliswaar dat er nog stapels ongepubliceerd werk van haar moesten zijn, maar waar lagen die? Het verhaal ging ook dat Vasalis veel persoonlijke documenten zou hebben vernietigd; zou een biografie dan nog mogelijk zijn? Gelukkig werd ik geholpen door de kinderen van Vasalis, Lous, Hal en Maria Droogleever Fortuyn, aan wie ik werd voorgesteld door Vasalis' uitgevers Wouter van Oorschot en Gemma Nefkens. Na Vasalis' dood in 1998 en na hun bezorging van de postume Vasalis-bundel *De oude kustlijn* in 2002, bleven de kinderen het archief van hun moeder beheren. Ze bleken wel met een biograaf in zee te willen gaan. Na de eerste oriënterende gesprekken gaven ze me toegang tot het archief-Leenmans (Margaretha Leenmans is Vasalis' meisjesnaam) in het Letterkundig Museum. Ik was de enige die daarin mocht, samen met een assistent. Alleen dat al vond ik spannend.

De oogst was kwantitatief gering, maar kwalitatief opwindend. Het ging om een paar dozen heterogene materialen, die grotendeels bij toeval in het Letterkundig Museum terecht zijn gekomen. Mensen die Vasalis gekend hadden werden oud en gingen opruimen. Soms waren het ook hun nabestaanden die brieven van Vasalis naar het Museum stuurden. Het Letterkundig Museum is gelukkig een zo bekend instituut dat iedere ontwikkelde Nederlander weet dat men daar alle geschriften van betekenis voor de Nederlandstalige literatuur heen moet brengen, omdat ze daar op de juiste wijze worden gearchiveerd. Allerlei instituten fuseren tegenwoordig en veranderen dan van naam. Niet

doen! Laat het Letterkundig Museum altijd zo blijven heten, opdat iedereen het ten eeuwigen dage nog vinden kan. Denk aan mij: ik was blij met alle kaartjes, brieven en zelfs halve briefjes die allerlei mensen die Vasalis ooit kenden naar het Letterkundig Museum hebben gestuurd. Toen ik dat materiaal voor het eerst te zien kreeg wist ik nog niet wat ik later nog van de erven zou krijgen: dagboeken, handschriften van literair werk en duizenden brieven. Daarom typte ik alle vondsten tot de laatste komma uit. Losse puzzelstukjes nog, die pas jaren later, toen ik het overige materiaal van de erven had gekregen en vijfentwintig mensen had geïnterviewd, in een groter geheel pasten.

Wat vond ik in het archief-Leenmans in het Letterkundig Museum? Ik doe een greep. Een vroege brief van Vasalis aan Bertus Aafjes, nadat deze in 1941 een recensie had geschreven van Vasalis' debuut *Parken en Woestijnen* en die blijkbaar aan haar had gestuurd. Op 11 februari 1941 schrijft Vasalis terug:

> Het is een wonderlijke sensatie zoo'n kritiek te lezen, en het is mij ten eenen male onmogelijk deze ook maar enigszins objectief te kunnen beoordeelen. Eenige zinswendingen vond ik bijzonder opmerkelijk en ik moest er erg om lachen; b.v.: zij presteeren het in haar verzen op de meest ongecompliceerde wijze gecompliceerd te zijn... [...]

Dat sloeg op Aafjes' ideeën over vrouwelijke dichters die zich volgens hem onopzettelijk raak kunnen uitdrukken. Vasalis vervolgt:

> Het beoordeelen van het poetische is en blijft twijfelachtig. Ik heb mij afgevraagd hoe ik weet dat b.v. die regel van u - als witte duiven in een glazen til - zoo ongelooflijk mooi is. En dat kan men trachten te verklaren met associaties aan duiven, wit, & glas, maar het zegt niets, de regel roept een apart, stil universum op, met geen ander te vergelijken, privé en eigen. - Ik merk tot mijn schrik, dat ik een kritiek over uw poezie aan het schrijven ben - zonder de competentie daartoe te bezitten; het was geen voorbedachten rade. Nogmaals mijn hartelijke dank en vriendelijke groeten, M. Droogleever Fortuyn Leenmans.

Later zou Aafjes een van Vasalis' dierbaarste vrienden worden. Haar latere brieven aan hem heeft ze aan het einde van zijn leven teruggekregen en vernietigd vanwege hun vertrouwelijke karakter. Maar deze - waarin je het contact ziet beginnen - is er nog. Ik vond briefjes aan Jan Greshoff en aan Menno ter Braak, met behulp waarvan ik Vasalis'

eerste schreden op het dichterspad en haar wil tot publiceren in de late jaren dertig nauwkeurig kon reconstrueren. Ik kwam er ook achter hoe ze haar pseudoniem koos: als het aan haar had gelegen, had ze altijd ondertekend met M.L., want ze wilde koste wat het kost anoniem blijven. Ik vond een heel pakketje brieven aan haar eerste uitgever A.M. Stols, bij wie Vasalis' eerste twee bundels (*Parken en Woestijnen* in 1940 en *De vogel Phoenix* in 1947) verschenen totdat ze in de vroege jaren vijftig definitief naar Van Oorschot ging. Die Stols-brieven zijn aanvankelijk zakelijk en heel beleefd. Vasalis is eenendertig jaar en weliswaar al bekend vanwege haar veelbelovende voorpublicaties in *Groot Nederland*, maar toch ook nog een debutant. Vervolgens worden de Stols-brieven persoonlijker. Hij stuurt haar eind april 1942 orchideeën bij de geboorte van haar tweede kind, een groot cadeau in oorlogstijd, waar Vasalis verrukt van is. Ook corresponderen ze over de gestage herdrukken die Stols van Vasalis' eerste bundel maakt, herdrukken waarvan hij er overigens een aantal listig antedateert. Zo lijkt het alsof ze allemaal nog in 1941 verschenen, een wel vaker toegepaste truc in oorlogstijd.[2.] Vasalis sluit zich niet aan bij de Kultuurkamer en het Letterengilde, en mag daarom vanaf het voorjaar van 1942 niet meer officieel publiceren, maar het is Stols die deze ontduiking van de regels regelt. Vasalis heeft niet overzien hoe hij dat aanpakte: Stols vertelde zijn auteurs lang niet alles. Na de oorlog - Vasalis kan zich dan niet verenigen met Stols' overstap naar het in haar ogen in oorlogstijd te Duitsgezinde Elsevier[3.] - wordt zij gereserveerder naar Stols. Af en toe zit er een leemte in die briefwisseling, maar, o geluk, Vasalis bewaarde haar correspondentie met Stols zelf ook. Die kreeg ik van de erven. Daar zitten ook weer leemtes in, maar beide verzamelingen vullen elkaars gaten op. Soms voelde ik me als gebogen over die enorme puzzels van duizend stukjes uit mijn jeugd, met zeeslagen en zeilschepen en heel veel golven en wolken die precies op elkaar leken. Eindeloos verrukkelijk gepeuter waarin elk besef van tijd verdween.

Er was een vroege briefwisseling van Vasalis met romanschrijfster en redacteur Emmy van Lokhorst en haar echtgenoot Paul Hugenholtz, en brieven van en aan de schilder Paul Citroen en de schrijver Vigoleis Thelen - met de beide laatsten sloot Vasalis vriendschap rond 1960. Ook was er een bijzonder grappig en lief briefje aan haar vriendin Fanny de Jong en een aantal brieven aan Bep de Roos, de weduwe van E. du Perron. Het gaat er niet zozeer om dat er iets wereldschokkends in die briefjes staat. Het gaat om een karakter en een stijl die je ineens geopenbaard worden, om een toon, een touch, iets vrolijks of liefs dat levend is en vers - al is het vijftig of zestig jaar geleden geschreven - waardoor je als biograaf het gevoel hebt dat je ineens con-

tact hebt met de persoon die dit schrijft. Het is wat Huizinga de historische sensatie noemde. Het gevoel dat je tegenwoordig bent bij iets, dat je iemand heel even totaal kent - die je op rationele gronden nooit kunt kennen.

De mooiste vondst was het pakket brieven van Vasalis aan Victor van Vriesland. Dat waren er veel. Net als de brieven aan Greshoff en Ter Braak documenteren ze Vasalis' eerste schreden op het dichterspad. Als aankomend psychiater in Santpoort, zevenentwintig jaar oud, is de jonge Vasalis in augustus 1936 met zes gedichten gedebuteerd in *Groot Nederland* en ze heeft de smaak van het publiceren te pakken. Op 11 oktober 1936 schrijft ze Van Vriesland - die een oudleerling is van haar vader, geschiedenisleraar op Haagse Eerste Gymnasium:

> Zeer Geachte Heer,
> Ik wil u even antwoorden op uw schrijven van 6 Oct. aan mijn vader, waarin u te kennen gaf wel meer van mijn verzen te willen lezen, om ze eventueel als schrift van de Vrije Bladen uit te geven. Ik wil u buitengewoon graag toesturen wat ik heb, als u mij even zoudt kunnen berichten, hoeveel het er moeten zijn.
> 6 november vertrek ik voor een half jaar naar Zuid-Africa; misschien kan ik vóór dien tijd een en ander in orde maken? Zeer dankbaar ben ik u voor uw waardeerend oordeel en uw belangstelling,
> Met gevoelens van de meeste hoogachting,
> M. Leenmans
> (M. Vasalis)

'Hoeveel had u er gehad willen hebben?' vraagt ze eigenlijk, met een vertrouwen in haar productiecapaciteit dat in latere jaren sterk zal verminderen. Vier jaar later is dat al merkbaar, maar dan heeft ze inmiddels ook een drukke baan als arts in het Amsterdamse Wilhelminagasthuis, een man en een eerste kind. Bovendien is het dan oorlog. Van Vriesland vindt haar een grote literaire ontdekking en zij vindt hem gek, hartelijk en interessant. Hij heeft haar gevraagd om een serie gedichten voor het Boekenweekgeschenk van 1941, maar ze kan er maar één sturen, 'De kleine zeemeermin', dat begint met de regel 'Mijn vissen leven toch het best bij alcohol'. Op 9 december 1940 schrijft ze dus aan Van Vriesland (ondertekenend met haar roepnaam Kiekie in plaats van met haar pseudoniem):

> Beste Vic,
> Het blijft helaas bij de visschen en de alcohol. Dat is trouwens geheel in overeenstemming met de tijdsomstandigheden. Wij moeten het vleesch afsterven met behulp van de geest (i.d. zin v. spiritus) en van den ichtus. Wees niet boos, I did my bloody best, maar ik kon niets meer uit de citroen van mijn gemoed knijpen. Ik heb een paar heel afgrijselijke sombere en doofstomme versjes gemaakt, die zelfs de welwillendste beoordeelaars tot wanhoop zouden brengen. Nu doe ik het in geen jaren meer. Dag! Gaat het je wel vrij goed? Kiekie.[4.]

Van Vriesland is zeventien jaar ouder dan Vasalis en hij heeft al een bewogen leven achter de rug als hij in de oorlogsjaren vervolgd wordt omdat hij Joods is.[5.] Eerst verlaat hij zijn huis aan de Amsterdamse Postjeskade en vanaf eind 1941 verschuilt hij zich in Bergen, Noord-Holland. Vasalis stuurt berichten uit winters Amsterdam:

14-1-'42

> Lieve Vic,
> Hoe maak je het; ik steek maar even een tentakel uit naar Bergen, die onderweg wel bevriest doch ter plaatse grondig ontdooit. Ik ben er gelukkig zeker van, dat je niet schaatsen rijdt, want het is een lijdensweg, die alleen zeer gezonden & masochisten berijden. De heele dag trekken hier blauwe, beschimmelde smoelen langs, met hun schaatsen rinkelend als geesten met hun ketenen; alleen door onze achter-ruiten is het een mooi en veilig gezicht, want daar zijn de kindertjes op de vijver & je hoort een ijl gejoel.
> [...]
> Ik heb besloten - o.a. ook door jouw gesprek in Bergen - die novellen niet af te maken en liever - als ik het kan en hoe lang het ook duurt - met een roman te beginnen. Ik heb me eigenlijk laten haasten door Stols, dat kan nooit goed zijn; nu ben ik heerlijk opgelucht en zal het hem schrijven, den ouden [*Macaro? onleesbaar*].
> Lieve Vic, deze is alleen dienende om je te begroeten en je nog eens met nadruk te zeggen, hoezeer ons perceel voor korten of langeren tijd voor je open staat onder elke omstandigheid. Dag!
> Je Kiekie

Het handschrift van Vasalis is soms moeilijk te ontcijferen. Behalve een dierbare vriend is Victor een literaire mentor. Vasalis heeft hier nog novellen op stapel staan die nooit meer af zullen komen, evenmin als die geplande roman. Als Van Vriesland te veel pusht dat ze gedich-

ten moet schrijven in plaats van werken als dokter - voor het geld naar hij denkt - legt ze zijn adviezen echter resoluut en boos naast zich neer. Zoals op 6 (of 7) augustus 1942:

> Beste Vic, wat zeg ik, lieve Vic,
> Gisteren kreeg ik je brief met het verwonderlijk individueel-calligraphisch schrift.
> En ofschoon je daarin weer heele leelijke rauwe dingen schrijft over gold-rush en geld-aanbidding, die je verwart met de hartstocht die me tot mijn beroep bracht en nog vasthoudt, ben ik blij weer eens een tastbaar levensteeken van je te ontvangen. Hoe weet je bovendien, dat ik geen beeldschoone versjes schrijf, of dat ik er wéér zou schrijven als ik niet werkte? De geest is juist weer eenige weken in mij vaardig, geheel onafhankelijk van wat ik beleef en wat er gebeurt. In zooverre gelijkt het inderdaad op een zwangerschap (vergeef me dat ik deze gevaarlijke ziekte even memoreer): de vrucht bekommert zich om niets dan om zijn eigen groei.
> Zou je me gauw kunnen schrijven wat je me over de Neve meedeelde in die brief, die ik niet gekregen heb? Hij heeft me te spreken gevraagd, & ik wou graag weten wat er aan de hand is.
> Ik zou je zoo graag weer eens zien & spreken, en als het urgent is of wordt kom ik direct met mijn nageslacht over. Maar het is inderdaad een heksentoer om er uit te breken vooral met het loodzware jongetje op de sterk vermagerde arm.
> Ik ben blij, dat je tot September in Bergen mag blijven, Amsterdam is een vernederde & bedroevende stad geworden.
> De kindertjes zijn goed en een onuitputtelijk vermaak, Lous wordt binnenkort geschilderd, het kost wel een gulden.
> [...] Hail blithe spirit,
> Yours for better or worse, for later or sooner.
> Kiekie

Pas na jaren verder onderzoek vielen alle details uit deze brief op hun plaats. Victor van Vriesland wilde zelf geen kinderen, zowel door het gevaar dat hij in oorlogstijd liep alsook omdat hij vooral leefde voor zijn literaire werk. Hij had dan ook niets met Vasalis' moederschap.[6.] De Neve is de directeur van uitgeverij Contact, voor wie Vasalis in de oorlogsjaren vertaalt. Het jongetje is Vasalis' zoontje Dicky, dat in 1943 sterft aan polio. Dat Vasalis Amsterdam een ‘vernederde & bedroevende stad’ noemt heeft te maken met de razzia's waarbij duizenden Jo-

den werden opgepakt, die net hadden plaatsgevonden en die haar sterk aangrepen. Lousje werd in 1942 geschilderd door Edgar Fernhout, de schilder die een van Vasalis' beste vrienden werd.

Van het aanbod uit de vorige brief van januari 1942 zich te verschuilen bij Vasalis en haar gezin zal Victor later in de oorlog een week lang gebruikmaken. Daarna wordt hij door het verzet naar een onderduikadres in Zwolle gebracht. Vasalis helpt hem zijn zaken te regelen. Haar brieven worden naar zijn onderduikadres gebracht door een koerierster. Het vreemde is dat haar brieven aan Van Vriesland in 1943 abrupt lijken op te houden, terwijl er wel brieven naar een tot dan toe onbekende 'Cor' gaan, vervolgens naar een 'Cees', dan naar 'Ernst Breman' en naar ene 'Tante'. Wekenlang gepiekerd wie dat nu konden zijn. Vasalis kende bij mijn weten geen Cor, haar vriend Kelk werd aangeschreven als Kees, niet als Cees. Ze kende ook geen Ernst Breman, en wie die Tante was? Sjoerd van Faassen, conservator van het Letterkundig Museum, vertelde me dat die brieven allemaal uit de nalatenschap van Victor van Vriesland kwamen. Was 'Tante' dan soms zijn tante? Totdat ik het ineens zag, door al die brieven nog eens drie keer te bestuderen, door te lezen dat Van Vriesland in Zwolle de schuilnaam 'Ernst van Vliet' voerde en later ondergedoken zat bij Paul Breman, leraar Frans in Dalfsen: 'Cor', 'Cees', 'Ernst' en 'Tante' moesten allemaal schuilnamen van de ondergedoken Van Vriesland zijn! Vier series brieven werden nu een, de continuïteit was duidelijk. Alweer een stukje van de zeeslag klaar. Dan ineens zie je haar humoristische kant. Ze kan het in haar brief aan 'Cees' (van 24-9-1943) namelijk niet laten een opmerking te maken over de nieuwe naam: 'Dag lieve Cees, waarom heeft je moeder je zoo gedoopt. Als je het fluistert is het het sissen van de slang.' Als Van Vriesland 'Ernst' heet schrijft ze: 'De naam bevalt me best, alleen moet ik er soms om lachen, omdat deze vlag de lading slechts zoo gedeeltelijk dekt.'[7] Ze vond het ook heel komisch dat Van Vriesland - oude brombeer, groot vrouwenversierder en erudiet kenner van de Franse literatuur - enige tijd later als 'Tante' door het leven ging:

> Lieve tante,
> [...]
> Ik lees de autobiografie van Wells - den eenigen auteur, die ik beter ken dan jij, zeer belangwekkend, en hardgrondig engels. Zijn opvattingen over wat een roman behoort te zijn zouden je blind van afschuw maken. Je bent meer een <u>fransch</u> dametje - of vrouwtje, als je dame beleedigend vindt.
> [...]

Op 4-10-1943 is er weer een brief aan ‘auntie’ waarin Vasalis Victor - die op de Postjeskade woonde - uit de doeken doet dat er een keuringsoproep voor hem ligt:

> Dear auntie!
> [...] Vandaag hoorde ik, dat een vriend van me, die op de Postjeskade woonde een oproep had om door Dr. Roegholt gekeurd te worden. Die keurt voor de sterilisatie. Mijn vriend was niet thuis, ik ging toen naar R. die ik nog goed ken & deze zeide me (of eigenlijk zijn vrouw zei me) dat hij mijn vriend dan wel na nader afspraak kan keuren, hij meende wel, dat deze zwakke asthmatische neurasthene man, die nooit een nageslacht verwekte bij groote getalen vrouwen, op zijn rapport vrijgesteld zou worden, & als steriel ontsterd. Het zal mij benieuwen. Donderdag kom ik met de vroege trein, dan moet ik met het eten weer thuis zijn, sans pardon.
> [...]
> Dag lieve tante, u moet Donderdag wel vroeg op, gaat u Woensdag vroeg naar bed? Haalt u me maar niet van de trein, met uw dikke been, ik ga wel direct naar tante Doc. Bidt u 's avonds maar hard voor uw slonzige, maar u toch zeer toegenegen nichtje,
> Kiek.

Dokter Roegholt voorzag Joden en gemengd gehuwden van valse sterielverklaringen, waardoor ze konden worden ‘ontsterd’ en voorlopig gevrijwaard bleven van deportatie. Vasalis schrijft Van Vriesland dus dat ze die procedure voor hem heeft geregeld.[8.] Van Vriesland leed aan astma en was op voorspraak van Vasalis, die psychiater was, aan het begin van de oorlog een tijdje opgenomen in de Valeriuskliniek in Amsterdam om te bekomen van zijn angst.[9.] De brieven van Vasalis aan Van Vriesland zijn van grote waarde geweest voor mijn biografie.

Het archief-M. Leenmans bevat ook enkele aardige uitwisselingen tussen Vasalis en Stance Eenhuis, medewerker van het Letterkundig Museum, en briefjes van en aan Anton Korteweg, de onvolprezen directeur van het Museum, die haar in 1994 tot optreden in Den Haag trachtte te bewegen. Maar Vasalis was toen al boven de tachtig, en fysiek te wankel om nog aan dat verzoek te kunnen voldoen. Het bevat bovendien een paar stukjes van de hand van haar vader, de historicus en leraar H.A.L. Leenmans. Leenmans was een hartstochtelijke linkse intellectueel. Iets van zijn heftige karakter blijkt uit dit briefje van 15 december 1909 aan Mr. H[enri] Wiessing, redacteur van *De Groene Amsterdammer* - zijn dochtertje Kiekie is dan tien maanden oud:

> Zoudt U zoo goed willen zijn mij even te melden of een artikel van mij, gericht tegen een stuk van Dr. Aeg. W. Timmerman, in de Dec. afl. vd Nieuwe Gids, in uw blad zal worden opgenomen, indien het in behoorlijken vorm is geschreven en niet al te groot is? Het zou dan uiterlijk de volgende week moeten geplaatst worden, opdat de enormiteiten van het artikel van mijn tegenstander niet al te lang ongestraft blijven.
> Met vr. groet, steeds Uwe H.A. Leenmans

Wat een toon, zo dacht ik bij het lezen van dit briefje. Hoe karakteristiek die voor Hal Leenmans was begreep ik pas toen ik van de erven Vasalis verschillende dozen materiaal uit haar vaders archief had gekregen.

Buiten het archief-Leenmans bezit het Letterkundig Museum ook een boeiende verzameling brieven van James Brockway, met wie Vasalis op late leeftijd - in de jaren negentig - bevriend raakte omdat hij haar gedichten zo prachtig in het Engels vertaalde. Brockways brieven zitten in zijn eigen archief en daarbij is nog een aantal kopieën van haar brieven aan hem. Mijn assistent Marleen Castelein schreef er een stuk over, dat later weer tot de helft moest worden ingekort want een biograaf moet kiezen, helaas, en Brockway is een der ten halve gekillde darlings. Buiten het archief-Leenmans stond mij ook de knipselverzameling van alles wat over Vasalis in kranten en tijdschriften werd geschreven ter beschikking. Bij dezen beloof ik dat ik mijn verzameling secundaire Vasalis-bronnen, die inmiddels nog uitgebreider is dan die in het Letterkundig Museum, aan het Museum te beschikking zal stellen.

Ook buiten het Letterkundig Museum vond ik talloze bronnen voor mijn biografie: het omvangrijke archief dat de erven Vasalis zelf beheren uiteraard, maar bovendien feiten en verhalen die ik zelf opspoorde. Met een van die verhalen besluit ik. Cadeautje van Jon Verhave, die via via hoorde dat ik Vasalis' biografie schreef:

> Hoewel ik wist dat mevrouw Droogleever-Fortuyn zich altijd verre gehouden heeft van publiciteit, vatte ik op een zonnige zomervakantiemorgen in 1998 het plan op om haar, zonder dat ik haar daarvoor toestemming had gevraagd, te ontmoeten. Ik vertelde mijn plan aan mijn vrouw, die zich, bescheiden als ze is, er onmiddellijk van distantieerde. Om de situatie te begrijpen is het belangrijk dat je weet dat ik al heel lang leraar Nederlands op een HAVO/VWO school ben en dat ik in een rolstoel zit. Voordat ik mijn plan ging uitvoeren had ik haar adres en telefoonnummer opgezocht. Ik reed

in mijn aangepaste auto naar haar straat in Roden, ongeveer 25 kilometer bij mijn woonplaats Wijnjewoude vandaan, parkeerde mijn auto en verliet hem, gezeten in mijn rolstoel, gewapend met mijn mobiele telefoon. Langzaam reed ik de oprijlaan op, bleef vlak voor haar huis staan en toetste haar nummer in mijn telefoontoestel in. Zij nam op. Ik zei: 'Mevrouw, als u naar buiten kijkt, ziet u mij op het pad staan. Ik zou u zo graag één maal in mijn leven de hand drukken en u zeggen dat ik uw gedichten zo bewonder, maar als u mijn actie impertinent vindt, draai ik me direct om en verdwijn.' Zij antwoordde dat ze naar buiten zou komen. Dat gebeurde.

Terwijl ik getroffen werd door haar prachtige oude, gerimpelde gezicht gaven wij elkaar de hand. Ik vertelde haar over mijn liefde voor haar poëzie en vooral ook dat ik in de loop der jaren dat ik les geef vaak gedichten van haar op school behandeld had en dat ik zelfs één keer een voordrachtswedstrijd in 2-HAVO klassen georganiseerd had, waarbij uitsluitend gedichten van haar voorgedragen werden. Ze vond het heel fijn te horen dat ook pubers sommige van haar gedichten konden waarderen. Daarna zei ze me dat ze me graag in haar huis had willen uitnodigen om een kopje thee te drinken, maar dat dat niet ging, omdat de dokter er was vanwege het feit dat haar man ziek was en dat ze dus bij hem moest zijn. Ik antwoordde dat ik reuze blij en tevreden was vanwege onze ontmoeting en wenste haar sterkte. We namen afscheid. Ik draaide me om en reed bij haar vandaan. Toen ik bij de bocht van de oprijlaan was, keek ik nog een keer achterom. Ze stond er nog en we zwaaiden naar elkaar.

Enkele maanden hierna, op 16 oktober 1998, overleed Vasalis. Drie maanden later stierf ook haar zieke man. Jon Verhave was zeker niet de enige poëzielezer die een weg zocht om Vasalis te bereiken. Vasalis had weliswaar een hekel aan kijkers rondom haar huis. Ze hield totaal niet van fan-bezoek maar ze was ook weer te aardig om deze bewonderaar meteen weg te sturen.

Behalve bij mij had Jon Verhave zijn verhaal vast ook kwijt gekund bij het Letterkundig Museum. Want het Museum leeft, dankzij het materiaal dat het koopt en krijgt. Moge het zich blijven verheugen in langdurige bekendheid.

Eindnoten:

1. Korteweg, Anton, en Murk Salverda (eds.), *'t Is vol van schatten hier...* 2 delen. Amsterdam: De Bezige Bij; 's Gravenhage: Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum 1986.
2. Zie over Stols in oorlogstijd Sjoerd van Faassen en Salma Chen, 'Wij zijn geen collaborateurs,' in: Hans Renders e.a. (red.), *Inktpatronen. De Tweede Wereldoorlog en het boekbedrijf in Nederland en Vlaanderen.* Amsterdam: De Bezige Bij 2006, pp. 251-193.
3. Uitgeverij Elsevier collaboreerde in oorlogstijd echter niet. De houding van directeur Klautz was al vroeg antifascistisch en de uitgeverij bleef tot in 1944 aan de anti-Duitse kant. Financieel dreef Elsevier in de vroege jaren veertig op de kurk van Jan de Hartogs giga-bestseller *Hollands Glorie*, een op den duur verboden boek. Een smet op Elseviers blazoen was wel de band met

NSB -professor Jan de Vries, aan de kaak gesteld door het illegale *Vrij Nederland* in het felle stuk 'Uitgeverij en boekhandel in den oorlog' van 14-8-1944. Ook de voorbereidingen tot het naoorlogse *Elsevier's weekblad* laten zien dat Elseviers houding in 1944 wat opportunistisch werd, waarop het hard werd afgerekend door het eveneens illegale blad *De Vrije Kunstenaar.* Zie Adriaan Venema, *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie. Deel 4. Uitgevers en boekhandelaren.* Amsterdam: De Arbeiderspers 1992. Waarschijnlijk heeft Vasalis zich in haar te absolute oordeel door *Vrij Nederland* en *De Vrije Kunstenaar* laten leiden. De uitgeverij Elsevier had ook niets van doen met de toevallig gelijknamige *drukkerij* Elsevier, die geheel in handen van de bezetter was. Na de oorlog heeft de uitgeverij Elsevier de drukkerij gedwongen een andere naam te kiezen om van haar grotendeels onverdiende slechte reputatie af te komen.

4. 'De kleine zeemeermin' wordt opgenomen in Emmy van Lokhorst, Victor E. van Vriesland (red.), *Novellen en gedichten.* Amsterdam: Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels [maart] 1941, p. 74. Later neemt Vasalis het op in haar tweede bundel *De Vogel Phoenix* (1947). Een eerste versie van dit gedicht stuurde ze al naar Vestdijk in 1935, die er commentaar op leverde. Zie verder mijn bij Van Oorschot te verschijnen biografie (Meijer 2010).
5. Levensbeschrijving van Victor E. van Vriesland door Dirk Kroon, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1974-1975, pp. 98-109. Het grootste deel van de oplage van bovengenoemd Boekenweekgeschenk 1941 wordt op last van de bezetter zelfs teruggehaald omdat de samensteller de Joodse Victor van Vriesland is (zie Venema 1992, p. 110).
6. Victors toenmalige vrouw, Tonny van der Horst, schreef in haar herinneringen dat Van Vriesland haar tweemaal had gevraagd abortus te plegen toen ze toch zwanger van hem werd, wat ze beide keren ook deed, tot haar verdriet. Zie Tonny van der Horst, *Liefde en oorlog. Een autobiografisch verslag.* Amsterdam/Antwerpen: Atlas 1995, pp. 45-47.
7. Vasalis aan 'Ernst' - Van Vriesland - 10-9-1944.
8. Zie voor dokter Roegholt de autobiografie van zijn zoon: Rigter Roegholt, *De stad is een gesprek. Terugblik op mijn leven.* Amsterdam: Aksant 2003, pp. 45-54. Waarschijnlijk maakte Van Vriesland, die al ondergedoken was, er geen gebruik van. De medische verklaring zou hem ook niet lang hebben beschermd: in juni 1944 schafte de bezetter het 'ontsterren' weer af.
9. Van der Horst 1995, pp. 41-45.

Jos Perry

Theun de Vries in 56 dozen
Notities uit het museum

Een stralende ochtend in september; de dag na Prinsjesdag. Brede rivieren van zonlicht stromen door de ramen de leeszaal van het Letterkundig Museum binnen. Terwijl een kilometer verderop de fractievoorzitters in de Tweede Kamer hun aantekeningen ordenen voor de Algemene Beschouwingen, lees ik brieven. Brieven die niet voor mijn ogen bestemd zijn.

Gluren, dat is wat ik doe: 'stiekem, met nieuwsgierige, onderzoekende blik, veelal met half toegeknepen ogen, kijken' (Van Dale). Ook half toegeknepen hebben mijn ogen vandaag overigens de grootste moeite met het lezen van de microfilm. Fijn, die zon, maar ook lastig.

Ooit moeten hier zonneschermen voor de ramen gemonteerd zijn, verzekert Annelies. Maar Paulien heeft ze nog nooit in werking gezien.

'Dat komt op de agenda, voor ons overleg!' zegt Annelies.

Ontroerend, hoe die twee hun best doen mijn probleem op te lossen. Paulien haalt een grote foto van een meter in het vierkant en zet die voor de ruit bij wijze van zonwering. Het is een foto van een romantisch kasteel in een berglandschap.

'Het huis van Komrij in Portugal,' legt ze uit.

Anderhalf miljoen

Alles in dit museum is literatuur, of dient de literatuur. De stofzuiger van Simon Vestdijk, de broek van Belcampo, het kasteel van Komrij - en niet te vergeten de brieven: anderhalf miljoen in getal.

Ik heb ze zelf niet geteld. Ik noem dat aantal op gezag van Anton Korteweg. In de Groote Sociëteit te Maastricht (ook een mooi museum, maar zonder collectie) deed hij laatst, in een even lichtvoetige als heldere voordracht, het verzamel- en bewaarbeleid van 'zijn' museum uit de doeken.[1.]

Alles, of althans zo veel mogelijk bewaren, daar komt het op neer. De vragen van onderzoekers wisselen immers nogal sterk. Het is niet

aan de schatbewaarders de ene vraag goed te keuren en de andere af. Wie weet legt een volgende generatie onderzoekers een brandende belangstelling aan de dag voor de *enveloppen* waarin de letterheren en -dames hun post verzonden en ontvingen. Dan zal iedereen het museum loven en prijzen dat het die enveloppen allemaal heeft bewaard, geordend, van signaturen voorzien en in zuurvrije mappen gestopt.

Nu ik dit voorbeeld verzin, bekruipt me ineens bange twijfel. *Zijn* die enveloppen er nog wel?

Hoe dan ook, de vraag bepaalt de keus van het materiaal. Zo heb ik het als student geleerd en zo heb ik het op mijn beurt aan studenten geleerd. Gewapend met je probleemstelling, als met een *magneet*, ga je het materiaal te lijf. Kwiek zullen alle stukjes informatie die ertoe doen uit dat materiaal omhoogspringen om zich te hechten aan jouw magneet. Het schrijven van je werkstuk, je essay, je boek, is dan verder kinderspel.

Dat is de theorie.

Eerlijk gezegd voelde ik mij nooit helemaal koosjer als ik die doceerde. Zo'n magneet lijkt reuze gemakkelijk. Maar als ik bedenk hoe ik aan een nieuw project *begin*, dan komen daar eigenlijk helemaal geen magneten aan te pas. Integendeel: ik vind alles interessant, wil alles weten, alles doornemen, alle opties open houden. Als er al een centrale vraag is, dan ontdek ik die pas later, onderweg.

Volslagen onwetenschappelijk! En onverantwoord! En vooral vreselijk tijdrovend! Maar het is niet anders.

Er is een troost: andere biografen vergaat het net zo. Ik hoor het in de wandelgangen. Het is ons lot: gigantische hoeveelheden materiaal doorspitten en al van tevoren weten dat je daarvan uiteindelijk 99 procent *niet* zult gebruiken. Inefficiënt? Dom? Maar om dat overblijvende procent te kunnen selecteren, hebben we die 99 procent nu eenmaal nodig.

Schrijverschap

Theun de Vries - hij is het aan wie ik mijn derde biografie wil wijden - kende het probleem zelf ook. ‘De knapen hebben veel te veel brieven en documenten nagelaten!’ moppert hij in een brief aan zijn uitgever Van Tricht. Het is begin februari 1941; hij verzamelt materiaal voor zijn biografie van Rutger Jan Schimmelpenninck, die later dat jaar zal verschijnen bij Leopold.

Zoals vaker is hij met meer dingen tegelijk bezig. Behalve Schimmelpenninck is er zijn grote Babylonische roman (pas na de oorlog verschenen onder de titel *Sla de wolven, herder!*). Tussen de be-

drijven door heeft hij naar eigen zeggen ook nog ‘een tegeltje van de haard geschilderd’ - dat wil zeggen, een verhaal geschreven voor wat zijn eerste bundel Wilt Tjaarda-verhalen zal worden: *De tegels van de haard* (1941). Datzelfde jaar 1941 verschijnt bovendien zijn eerste essaybundel, *Vox humana.* Hij smaakt de vreugden van de productieve kunstenaar in de kracht van zijn leven en de volheid van zijn kunnen: ‘Ik wentel me in creatieve stuiptrekkingen, dat 't een lust is!’[2.]

Dergelijke stuiptrekkingen waren in zijn geval tientallen jaren lang meer regel dan uitzondering. De muzen zijn altijd lief voor mij geweest, merkte hij eens op. Een boek willen maken dat het hele leven en werk van Theun de Vries bestrijkt, lijkt dan ook een suïcidaal project. Niet alleen omdat hij bijna honderd jaar oud is geworden, maar ook en vooral omdat hij in dat lange leven zo veel gepubliceerde en ongepubliceerde bladzijden volschreef (en zo veel bewaarde). Al hebben de twee andere heren over wie ik biografieën schreef, Willem Hubert Vliegen en Victor de Stuers, ook niet stilgezeten, Theun de Vries vormt een categorie apart. Simon Vestdijk mocht dan sneller schrijven dan God kon lezen, Theun de Vries schreef zo veel dat zelfs God zich na lezing van het laatste boek uit dit gigantische oeuvre, van het eerste helemaal niets meer zou kunnen herinneren en dus in arren moede weer van voren af aan zou moeten beginnen.

Het is een oeuvre waarin je eindeloos kunt rondwandelen; elke route die je meende te kennen biedt bij tweede, bij derde bewandeling toch weer andere perspectieven.[3.] Ben je moegewandeld, dan kun je je hart ophalen aan de context waarin dat oeuvre ontstond: biografieën en memoires van tijdgenoten, briefwisselingen met collega's, redacteuren van kranten en tijdschriften, uitgevers in binnen- en buitenland... Met name De Vries' correspondentie met Jan van Tricht, medeoprichter en directeur van uitgeverij Van Loghum Slaterus te Arnhem, waaruit ik in de eerste alinea's van deze paragraaf citeerde, is een goudmijn.[4.] Ze toont hoe ongewoon indringend en stimulerend de bemoeienis van deze uitgever was met de plannen en projecten van zijn auteur. Bijvoorbeeld in het geval van De Vries' derde roman *Eroica* (1934), die voor de schrijver zelf ‘in wezen mijn overgang naar het theoretisch communisme’ betekende.[5.]

Dezelfde briefwisseling brengt ook heel andere zaken aan het licht, zoals De Vries' verrassend pragmatische instelling als het ging om vertalingen van zijn werk. In 1947 wilde Büchergilde Gutenberg te Zürich zijn omvangrijke roman *Sla de wolven, herder!* eventueel wel in vertaling publiceren mits er zo'n tweehonderd pagina's uit werden gehaald. Toch wel heel teleurstellend, zo vond Van Tricht: tweehonderd bladzijden eruit, een reuze werk moest dat zijn. Theun de Vries reageerde

laconiek: och, dat kon eigenlijk best. ‘Er staan zoveel beschrijvingen in, die wel gemist kunnen worden, dat een schrapping desnoods zonder veel pijn kan verlopen.’[6.]

Politiek

Schlag die Wölfe, *Hirte*, de Duitse vertaling van de Babylonische roman, kwam uiteindelijk wel op de markt, maar vele jaren later en via een andere uitgeverij. Vooral in een aantal Centraal- en Oost-Europese landen sloeg het werk van Theun de Vries aan. Dat lag deels aan zijn verteltalent, deels aan zijn politieke kleur. Voor uitgeverijen in landen als de DDR was die kleur een cruciaal criterium bij beslissingen over het al dan niet publiceren van een titel. ‘Ist er Genosse?’ vroeg men steevast. Luidde het antwoord ja, dan sprong het licht op groen.

Dezelfde communistische overtuiging die achter het IJzeren Gordijn de vertaling en verbreiding van Theun de Vries' werk bevorderde, heeft zijn positie in eigen land bemoeilijkt en hem in een betrekkelijk isolement gebracht. Betrekkelijk, omdat er zelfs in de kilste jaren van de Koude Oorlog ook buiten de kring van zijn politieke geestverwanten redacties, uitgevers en collega's te vinden waren die hem niet lieten vallen. Overigens maakte hij hun dat soms wel moeilijk, door zijn heftig opbruisende aard en zijn neiging zijn schepen achter zich te verbranden.

Een van de pijnlijkste mededelingen die De Vries in die tijd ontvangen heeft kwam van Willem Brandt, secretaris van het PEN -Centrum voor Nederland. In een met de hand geschreven brief liet Brandt zijn ‘Zeer geachte Collega’ weten dat het bestuur zich genoodzaakt zag hem van de ledenlijst af te voeren. Het besluit had een dubbele grond: De Vries' lidmaatschap van een politieke organisatie (lees: de CPN) die het optreden van de Sovjet-Unie in Hongarije ‘niet onvoorwaardelijk afkeurt en veroordeelt’, en bovendien ‘de inhoud van een door U rondgezonden stencilcirculaire’.[7.] In die circulaire had De Vries aandacht gevraagd voor verklaringen van een drietal vooraanstaande figuren uit het Hongaarse culturele leven. Zij konden in de opstand van hun landgenoten alleen maar een contrarevolutie zien, die ook nog eens het gevaar van een nieuwe wereldoorlog in zich droeg.

De royementsbrief van Brandt kwam niet onverwacht. De Hongaarse opstand had de gemoederen in heel Nederland, meer in het bijzonder in Amsterdam en nog meer in het bijzonder in het wereldje van Amsterdamse journalisten en literaten, sterk in beroering gebracht.[8.] Weliswaar had Theun de Vries zich in tumultueuze vergaderingen van zowel de PEN als de VvL voor zijn doen gematigd opge-

steld, maar de circulaire die hij nadien verspreidde, gaf zijn tegenstanders een welkom argument in handen om hem alsnog in de ban te doen.

Hij rechtvaardigde zijn standpunt met een argument dat zowel hemzelf als de partij waarvan hij deel uitmaakte tekent: ‘In Hongarije vechten mijn doodsvijanden, de oude nazi's, de oud ss-ers en al wat daarom heen hangt.’[9] Als er in het ene kamp nazi's rondliepen (en dát dat zo was, nam hij aan op grond van ‘inlichtingen, die wij ontvangen’), dan kon een fatsoenlijk mens alleen maar voor het andere kamp kiezen, ook als dat betekende: Sovjet-tanks. Terwijl voor De Vries de Hongaarse opstandelingen nazi's waren of meelopers van nazi's, waren voor een groot deel van de publieke opinie de Nederlandse communisten geen haar beter dan de NSB.

Ruimte voor nuance was er niet en zo zag Theun de Vries zich eind 1956 buiten de kring van goede vaderlanders gestoten en als lid van een verraderlijke vijfde kolonne beschouwd. Zijn gekrenktheid en frustratie klinken door in een brief aan Emmy van Lokhorst: ‘Ik heb over het “Sowjet-Russische communisme” ook wel iets te zeggen, misschien meer, dan jij vermoeden zou. Maar dat doe ik niet, terwijl men mijn Partij met de rug tegen de muur perst en haar een revolver op de borst zet. Dat doe ik, als *ik* daartoe het moment geëigend acht. Niemand kan mij dat moment voorschrijven, noch mij tot een verrader van oude politieke kameraden maken. En dan het voornaamste. *Ik ben een Nederlands auteur.* Als ik - wat ik zelden doe - de vrijheid nemen mag, mijn reputatie hier in 't geding te brengen, dan verklaar ik, dat mijn boeken als bomen in Nederlandse grond staan, en dat niemand ze daar uit kan rukken; dat ik mijn inspiratie uit dit land en dit volk haal.’[10]

Vele jaren later, niet meer partijlid, maar ook geen renegaat, blikt hij in een lange brief aan een oude (ex-)partijgenoot en geestverwant, de marxistische econoom Joop van Santen, terug op de tijd ‘waarin de aangeleerde loyaliteit moest strijden tegen het inzicht dat wij met de CPN in de falsificaties waren beland - politiek, economisch, moreel’. Tussen de regels door bezweert hij Van Santen toch niet toe te geven aan de neiging tot zelfbeklag en verbittering, ‘Het was niet allemaal bederf en bedrog’.[11]

Nog weer later lijkt niet alleen de politiek, maar ook dat deel van zijn oeuvre dat met politiek samenhangt ver van hem af te staan. In een interview aan de vooravond van zijn negentigste verjaardag komt de vraag aan de orde aan welke van zijn boeken hij het meest gehecht is. Hij noemt er verschillende, maar niet één van zijn meer politieke romans als *Het meisje met het rode haar*, *Februari*, *1848*. ‘Ze geven niet

helemaal de persoonlijkheid Theun de Vries weer, ze drukken niet uit wat er in mijn ziel zit.'[12.]

Graan en jenever

Uit een van de 56 dozen 'Theun de Vries' die ik in de leeszaal van het Letterkundig Museum mocht openmaken, kwam het menu tevoorschijn van de 12e oktober 1932: de trouwdag van Aafke Maria Vernes en Theun de Vries. Samen met hun gasten dineerden bruid en bruidegom in Hotel De l'Europe bij het station te Apeldoorn. De menukaart (tomatensoep, ossenhaas, kip, chipolatapudding) bleef bewaard; zo ook een speciaal voor de gelegenheid samengesteld, in kleine oplage gedrukt en aan de bruid aangeboden boekje getiteld *Literair bruidsbouquet.*

In dat boekje treffen we een merkwaardige beschouwing aan van Theun de Vries' literaire mentor Dirk Coster (1887-1956). Onder de titel 'Huwelijk' weidt hij uit over het begrip zinnelijkheid ('de vrouw is van nature niet zeer zinnelijk'). Costers verhandeling mondt uit in de stelling 'dat de vrouw een meer verzield lichaam tot levensinstrument heeft meegekregen, dan den man werd gegeven'.

Bedoelde Coster dat de man, ook de getemde, gehuwde man, uiteindelijk een jager blijft? Aafke Vernes was een kordate vrouw, die naast huwelijk en gezin haar eigen beroep wilde uitoefenen en dat ook een groot deel van haar leven gedaan heeft. Zij was heilgymnaste en masseuse, later fysiotherapeute. Dat hun huwelijk na vijf jaar schipbreuk leed, schreef Theun de Vries zelf ooit toe aan 'des humeurs incompatibles'. Feit is dat zij elkaar tijdens en na de bezetting weer vonden en hertrouwden. Hoewel hij vriendinnen had, bleef het huwelijk deze keer in stand. Later, toen Aafke gestorven was, noemde hij haar 'een sterke vrouw op wie ik kon leunen en vertrouwen'.[13.]

Dertig jaar heeft hij haar overleefd. Het waren jaren van toenemende ongemakken in fysiek opzicht, maar bepaald niet van afnemende creativiteit. Er was veel erkenning en waardering voor zijn werk en persoon; literaire prijzen; een eredoctoraat. Toch bleef hij zich miskend voelen, een buitenbeen: een sentiment dat hij deelde met generatiegenoten die net als hij de Koude Oorlog als communist hadden beleefd en hun portie verguizing hadden genoten en soms gekoesterd.

Afgezien van de ontelbare interviews heeft Theun de Vries in verschillende boeken uitvoerig teruggeblikt op eigen leven en werk.[14.] Intussen had hij zijn reserves bij de wassende vloed publicaties van brieven, dagboeken en andere egodocumenten. Van de trend om hierin *literatuur* te zien die authentieker en interessanter is dan de oude

vertrouwde fictie, moest hij niets hebben. Zich beroepend op het gevleugelde woord van Marsman over het graan des levens dat omgestookt wordt tot de jenever der poëzie, zette hij zich af tegen het cultiveren van de ‘simpele, onversierde en onmiddellijke uitstoot van mededelingen’ en ‘de schaamteloosheid van de ontblote ziel, die lang niet altijd een model van schoonheid of menselijke integriteit blijkt te zijn’. De taak van de kunstenaar is kunst te maken en ‘niet om een langzamerhand in brute realiteitshonger opgefokt publiek te bevredigen’.[15.]

Exit

Daar kunnen we het mee doen. Het is trouwens al weer vijf uur, zie ik. Met mijn laptop onder mijn arm wandel ik het museum uit. Ik groet de portretten, de levende schrijvers en de dode. Theun de Vries hangt er ook; althans, Joop Sjollema's olieverfschildering van hem. Het is beslist geen vrolijke man die mij van het doek aanstaart. ‘Zijn donkere, rechthoekige bril accentueert de gestrengheid van zijn mond [...] Er wringt iets, maar wat?’[16.] Sjollema heeft er erg zijn best op gedaan, een eerdere (vermoedelijk betere) versie zelfs compleet overgeschilderd. Theun de Vries, jarenlang met Sjollema bevriend, was met het eindresultaat niet echt blij; zijn omgeving evenmin. Een mens portretteren blijft een hachelijk karwei. En dan te bedenken dat taal minstens zo hulpeloos is als olieverf!

Eindnoten:

1. Anton Korteweg, ‘Een ongezocht massagraf. Brieven en het Letterkundig Museum’, in: Bindels & Van Melick (red.), *Over niks. Over alles.* Roermond 2009, pp. 27-40; 34.
2. Brief van Theun de Vries aan J.L. van Tricht, 4-2-1941. Collectie Letterkundig Museum (hierna: LM).
3. Zie het uitstekende artikel van August Hans den Boef, ‘Proteus onder de mensen. Het oeuvre, een overzicht’, in: Daan Cartens en Muriël Steegstra, *Vervolg je weg en laat de lui maar dazen! Theun de Vries, getuige van een eeuw.* Amsterdam/Den Haag 2003, pp. 81-96.
4. Een belangrijk deel ervan is gepubliceerd in *Een ‘Friesche Forsythe-saga’. De briefwisseling tussen Theun de Vries en uitgeverij Van Loghum Slaterus rond ‘Stiefmoeder aarde’ en de overige delen uit de Wiarda-cyclus (1934-1958)*, bezorgd door Sjoerd van Faassen e.a. Arnhem/Den Haag 2004.
5. Brief van Theun de Vries aan J.L. van Tricht, 30-10-1933 (LM).
6. Brief van Theun de Vries aan J.L. van Tricht, 5-6-1947 (LM).
7. Brief van Willem Brandt aan Theun de Vries, 17-12-1956 (LM).
8. Duco Hellema, *Negentienzesenvijftig. De Nederlandse houding ten aanzien van de Hongaarse Revolutie en de Suezcrisis.* Amsterdam 1990; G.R. van der Meulen, ‘De Hongaarse opstand van 1956 en de Nederlandse schrijvers’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 98 (1985), pp. 191-214; Hans van de Waarsenburg, *Voetsporen door de tijd. Theun de Vries. Portret van een kunstenaar.* Amsterdam 1984, pp. 109-112.
9. Brief van Theun de Vries aan Bert Bakker, 12-11-1956 (LM).
10. Brief van Theun de Vries aan Emmy van Lokhorst, 20-11-1956 (LM).
11. Brief van Theun de Vries aan Joop van Santen, 16-8-1990 (doorslag) (LM).

12. Interview van Elsbeth Etty met Theun de Vries, *NRC Handelsblad*, 25-4-1997.
13. Toespraak t.g.v. de viering van zijn 70e verjaardag in De Lantaren, Rotterdam, 5-5-1977; typoscript (LM).
14. De belangrijkste: Theun de Vries, *Meesters en vrienden. Literaire leerjaren.* Amsterdam 1962; Theun de Vries en Jan Boelens, *Gesprekken op donderdag.* Amsterdam 1981; Hans van de Waarsenburg, *Voetsporen door de tijd. Theun de Vries. Portret van een kunstenaar.* Amsterdam: Meulenhoff 1984.
15. Theun de Vries, 'Niet op een slof en een schoen', *Optima*, jrg. 17, nr. 4 (sept. 1999), pp. 53-54.
16. Hans van de Waardenburg, 'Theun de Vries door Joop Sjollema', in: *In zijn soort een mooi werk. Schrijversportretten in het Letterkundig Museum.* Den Haag 1993, pp. 119-121.

Willem Otterspeer
Het Canada-dossier

De laatste dag in het archief. Personeel van de Koninklijke Bibliotheek fluistert achter de balie geagiteerd over een obscure negentiende-eeuwse schrijver, nog obscuurder geworden door slechte elektronische ontsluiting. Een grote eekhoorn van het Huygens Instituut zit geconcentreerd nootjes te verzamelen voor de *Volledige Werken* van Hermans. Ik zit een paar tafeltjes verderop, met de restjes van het Canada-dossier.

Het is het eind van een lang parcours, dat met dit dossier begon en ermee eindigt. De twee gele stofomslagen zijn er later, bij de ontsluiting van het archief door het Letterkundig Museum, omheen gedaan. Zo'n ontsluiting - (her)ordening, conservering, beschrijving - is even onvermijdelijk als betreurenswaardig. In zijn oorspronkelijke staat is een archief nauwelijks te bestuderen en niet te beheren. Zoals ik het Hermans-archief voor het eerst aantrof, in het souterrain van het zeemanshuisje van Emmy Hermans in Broek in Waterland, had het alle kenmerken van nauw bedwongen wanorde. Kasten met laden voor hangmappen, waar brieven en andere documenten schots en scheef in gepropt waren, uitpuilende dossiers met krantenknipsels, mappen met daarop thematische aanduidingen als ‘Gekken’, het stond er allemaal en ademde Hermans: chaos en verbetenheid.

Die indruk wekt het nu niet meer. Alles werd overgepakt, in nette mapjes gedaan en in praktische plastic stapellaatjes opgeborgen. Het zogenaamde *respect de fonds*, waarbij het karakter van het oorspronkelijke archief bewaard blijft, is bij elke moderne archiefinstelling wel uitgangspunt maar vrijwel nooit resultaat. Er is iets sereens over het archief gekomen. Hermans is hier niet meer. Je zou hooguit kunnen zeggen: hij is hier geweest.

Het meest de aandacht trekt natuurlijk het dagboekje. Het is niet meer dan een klein schriftje met een zwart kaftje zoals er wel meer in het archief zitten, steeds bedoeld om later bij het schrijven op terug te kunnen vallen. De pagina's zijn niet groter dan 10 × 16 cm, en daarvan zijn er niet meer dan 15 beschreven. Er valt bijvoorbeeld uit op te ma-

ken hoe Hermans zich op de reis voorbereidde. De eerste pagina van het dagboekje bevat een aantal historische gegevens van het land van zijn bestemming.

> Jacques Cartier ontdekt de St. Lawrencebaai in 1535
> De Monts sticht 1605 Port Royal in Akadië. Samuel Champlain in 1608 Quebec
> 1713 (Vrede van Utrecht) Akadië wordt Brits. 1763 Vrede van Parijs, het land van de meren tot aan de kust wordt Brits.
> 1670 'Charter of the Hudson Bay Company' Britse maatschappij die het gebied van de Hudsonbaai exploiteert (pels)
> Canada van 't Ind. Kannatha: nederzetting van hutten
> 1857 Ottawa wordt hoofdstad
> 1867 Brits Noord-Amerikaanse unie. Canada wordt Dominion
> 1866 spoorlijn Montreal-Vancouver
> 1926 Autonomie

Hermans wist precies wat hij nodig had. Geschiedenis was aardig, maar toch niet veel meer dan een paar nuttige data die je kon opzoeken. Verder bevat het boekje indrukken van zijn heenreis, wat losse invallen en de beschrijving van een reisje dat hij samen met zijn vriend en tijdelijke baas Charles Timmer maakte.

In de tweede helft van 1948 verbleef Hermans als houtcontroleur in opleiding in Canada. Zijn vriend Charles Timmer, de echte houtcontroleur,die voor de firma Controla werkte, had dit voor hem geregeld. Hermans maakte er verschillende reizen, onder andere naar New York en naar Toronto. Op die laatste werkte hij zich stevig in de nesten. Het verhaal dat hij er later over schreef baseerde hij op een archiefje dat hij daar speciaal voor aanlegde. Behalve het dagboekje bevat het vooral lange brieven die hij schreef aan zijn ouders en aan de vrienden van dat moment, Adriaan Morriën, Paul Rodenko, Gerard Kornelis van het Reve. Verder zitten er nog brieven in aan zijn uitgever, John Meulenhoff, aan zijn werkgever, het houtinspectiebedrijf Controla, en natuurlijk aan Charles Timmer.

De brieven aan zijn ouders geven iets weer van de onwerkelijke sfeer die er in huize Hermans gehangen moet hebben. Van de kant van de ouders was dit een mengsel van dorre burgerlijkheid en zemelende zelfzucht, van de kant van Hermans een poging vooroorlogs respect te combineren met naoorlogse woede. Die contrasten hadden wel hun voordeel. Het ouderlijke geneuzel over het weer of de familie vindt bij Hermans z'n pendant in nauwkeurige beschrijvingen van het alledaagse leven van de Canadezen. Hun gefleem over de koninklijke fa-

milie wordt zijn afkeer van Nederland, hun gezeur over baantjes zijn projectie van de toekomst. Pa en ma beklemtonen met komische frequentie hun oprechtheid als ze hun zoon het beste toewensen. Maar de eenvoudige bereidheid om bijvoorbeeld de eerste brief die hij hen zond te bewaren (die van 4 augustus) konden ze niet opbrengen. Wat er van zijn brieven aan zijn ouders rest stamt uit zijn eigen doorslagen.

Niet in het archief zitten de agenda's van Hermans. Die zijn nog gewoon in het bezit van de familie en werden mij door Emmy ter beschikking gesteld. Hoe klein die agendaatjes ook zijn (soms niet groter dan 7 × 5 cm) en hoe schaars ook ingevuld, ze verstrekken onmisbare informatie over het skelet van een leven en in dit geval over het parcours van een reis. Wie de informatie van de agenda van 1948 voegt bij wat het dagboekje vermeldt en wat afgeleid kan worden van de datering van brieven en telegrammen, komt op het volgende parcours uit:

Ma. 5 juli 1948, vertrek
Za. 17 juli, aankomst in Cornerbrook
Zo. 18 juli, naar Cox's Cove
Wo. 28 juli, naar Sydney
Za. 7 augustus, Campbellton
Zo. 8 t/m di. 10 augustus, Saint John (N.B.)
Wo. 11 t/m do. 12 augustus, Digby
Vr. 13 t/m zo. 15 augustus, Middleton
Ma. 16 t/m do. 19 augustus, Digby
Vr. 20 augustus, naar Campbellton
Za. 21 t/m zo 29 augustus, Campbellton
Ma. 30 augustus t/m wo. 22 september, reis naar Toronto/Niagara
Ma. 30 augustus, naar Quebec, overnachting in Rimouski
Di. 31 augustus t/m do. 2 september, Quebec
Vr. 3 t/m za. 4 september, Montreal
Zo. 5 september, naar Toronto
Ma. 6 t/m di. 21 september, Toronto
Di. 21 september, naar Montreal
Wo. 22 september, naar Campbellton

Do. 23 september t/m do. 14 oktober, Campbellton
Do. 14 t/m di. 19 oktober, New York
Di. 19 oktober, naar Montreal
Wo. 20 oktober, terug naar New York
Vr. 29 oktober, 's avonds naar Montreal
Za. 30 t/m zo. 31 oktober, Montreal
Zo. 31 oktober, naar Saint John (per vliegtuig, zelfde dag retour of

op ma. 1 november)
Di. 2 november, van Montreal naar Campbellton
Di. 2 t/m 18 november, Campbellton
Vr. 19 t/m za. 20 november, Caraquet
Za. 20 november, van Caraquet naar Campbellton
Ma. 22 november, van Campbellton naar New Castle
Di. 23 november, Chatham
Do. 25 november t/m 8 december, New Castle
Wo. 8 december, vertrek uit Millbank (bij Miramichi)
Do. 9 december, vertrek uit Sydney
Do. 23 december, aankomst te IJmuiden

Het was tijdens de reconstructie van dit parcours dat mij een onbedwingbare neiging bekroop, een bevlieging zou Hermans het genoemd hebben, en evenals hij kon ik er geen weerstand aan bieden. Ik besloot de reizen die Hermans in Canada maakte te kopiëren. Ik had daar drie goede redenen voor. Ten eerste wilde ik eens een tijdje helemaal alleen zijn met Hermans. Wat zou het opleveren als ik zijn stappen een voor een nadeed? De romantische biograaf dus, op het spoor van zijn held.

Maar ik had een nog betere reden. Ik had er behoefte aan in alle mogelijke diepte en detail na te gaan hoe bij Hermans een verhaal tot stand kwam. En daarvoor leek de novelle ‘Een veelbelovende jongeman’ als het ware geschapen. Gebruikmakend van zijn Canadese avonturen manoeuvreerde Hermans in dit verhaal op de grens van autobiografie en fictie. En hij liet zijn biograaf een weelde aan materi- aal na om hem te controleren. Mijn reis zou dus het parcours van de verbeelding volgen. En ten slotte had ik het diepe, onberedeneerde vermoeden dat Hermans daar, in den vreemde, niet alleen de schrijver werd die hij was, maar vooral de Nederlandse schrijver en dat dit zijn grootste tragiek was.

Men kent het verhaal, in 2006 herdrukt in die prachtige uitgave van de *Volledige Werken*, deel 7, met dat voor elke Hermans-lezer onmisbare commentaar. Een jongeman met dichterlijke ambitie en maatschappelijke frustratie, een zekere Sebastiaan Klok, veelbelovend zonder iets van die belofte waargemaakt te hebben, zoekt zijn heil in het buitenland. Het literaire klimaat van zijn land is onverenigbaar met Dichterschap en ‘in den Vreemde’ gaat hij op zoek naar inspiratie. Die blijkt hij niet te vinden op het kantoor van een houtzagerij op Nova Scotia, waar hij werk krijgt. Hij doet een greep in de kas en gaat op weg, naar Niagara, alsof een grote waterval de sluizen van de verbeelding open zal zetten.

We liften met hem mee door New Brunswick en via Quebec bereiken we Toronto, waar hij, even impulsief als hij op pad ging, een auto koopt. Hij heeft geen rijbewijs, kan zelfs niet rijden en veroorzaakt een aanrijding. Vervolgens is hij niet in staat alsnog een rijbewijs te halen of zijn auto van de hand te doen. Met de bus gaat hij naar Niagara en komt daar tot de ontdekking dat Canada eigenlijk Nederland is en dat hij niets is opgeschoten. Uiteindelijk neemt de oorspronkelijke verkoper de auto terug in een transactie die grenst aan het bovennatuurlijke (de deus ex machina is een begrafenisondernemer). Per trein keert de veelbelovende jongeman terug naar Nova Scotia, *a little bit wiser*, maar, zoals de laatste alinea's duidelijk maken, vooral *sadder.*

Veel van Hermans' korte verblijf te Quebec resteert er niet in het archief, eigenlijk alleen een business card van de Tourist Rooms van Madame A.B. Garon, 45, Ste. Ursule Street (near Chateau Frontenac). Daar is het dat hij als nette jongeman een goede indruk maakt op moeder en haar beide dochters, al ziet hij af van het gebruik van ‘de donkerogige Mariette’, zoals hij uitgebreid aan Rodenko zal beschrijven. Snel ijlde hij verder naar Montreal.

Ook daar is hij niet langer dan anderhalve dag. Hij houdt er een programma van het Gayety Theatre aan over. Als hij erheen ging, zag en hoorde hij Len Howard en zijn Gayety Orchestra die de muzikale begeleiding verzorgde van een Vaudeville Revue die aan elkaar gepraat werd door Jay en Lou Seiler (die zelf ook een act verzorgden) en artiesten kende als Steve Dey, Renee and Jim, Joe Cavalon, Yvonne Moray, de Wallen Twins, Stewart and Barbour en Woody and Bobby, maar waarvan de hoofdattractie, gemeten naar de grootte van de letters, een zeker Charmaine was. Als hij erheen ging, moet dat op zaterdag 4 september geweest zijn, want alleen op maandag en zaterdag was er revue, maar dan wel ‘three big shows every day’.

Ook zijn verblijf te Toronto, de plek van de tragikomedie, wordt maar door een paar documenten geïllustreerd. Zo weten we via een bij de traveler's cheques gevoegd uitgavenformulier (‘Important. This record should be kept APART from the traveler's cheques’) waar hij een deel ervan inde: die eerste en de tweede te Sydney op 29 juli 1948, de nrs. 45 en 46 te Saint John op 9 augustus, 47 en 48 te Digby op 18 augustus. Maar het meeste geld had hij duidelijk in Toronto nodig. Daar inde hij, op 7 september, de nrs. 49 t/m 52, en op 15 september nr. 53. Het archief bevat ook de rekening van een overnachting in The Toronto Young Men's Christian Association, van 10 op 11 september 1948 ($2,75).

Pas echt tot de verbeelding spreekt natuurlijk het bewijs van aankoop, van Belmont Motors op 7 september 1948, van een ‘used Ponti-

ac, coach, 163306', tegen een bedrag van $375. Met stempel: 'This car is not guaranteed as to year or condition'. Salesman was een zekere Sutton. Ook is er een 'motor vehicle operator's temporary instruction permit', gedateerd 8 september 1948, op naam van een zekere W.F. Hermans, 27 jaar oud, 5 foot groot. Geldig gedurende zestig dagen.

Intussen ben ik terug van mijn reis. Ik heb alles gezien, elk dorpje en stadje, elke straat waar hij liep, elk hotel waar hij sliep. Voor zover het er nog is natuurlijk, want al die dorpen en steden werden sedertdien stevig onder handen genomen en van de hotels resteerden er nog maar een paar. Maar ook wat er niet was, ook wat hij niet deed, ook wat een romantische biograaf allemaal, alleen met zijn onderwerp en al associërend, te binnen schiet, was van belang. Als in een roes schreef ik een boek over mijn bevindingen en nu zit ik hier om de laatste eindjes af te hechten.

Het zijn hoofdzakelijk financiële papieren, giroafschrijvingen, declaraties, de basis voor de periodieke verslaglegging die Hermans opstelde voor het bedrijf dat hem uitzond, Controla. Het zijn cijfertjes, maar ook deze nietige getallen blijken te gaan over literatuur en leven. In dit geval over het bedrag dat Sebastiaan Klok ontvreemdt uit de kas van zijn werkgever te Musquodoboit. En wat dat met de werkelijkheid van doen heeft.

Hermans heeft altijd doen voorkomen dat slechts een deel van de gebeurtenissen zoals die zijn held Sebastiaan Klok overkomen, ontleend zijn aan zijn eigen ervaringen in Canada. In een brief aan Freddy de Vree, van 27 maart 1964, ging hij uitgebreid in op het autobiografische gehalte van 'Een veelbelovende jongeman'. Hij bestrijdt dat de personen die erin voorkomen zelfportretten zijn. Nee, de novelle was 'eerder een voorstudie voor de mandarijnen in verhaalvorm'.

> Toen ik in Canada was, had ik al heel wat meer geschreven dan acht sonnetten en al een heleboel vijanden gemaakt. Wel was ik soms zeer neerslachtig toen ik in Canada was, o.a. omdat ik voor *De tranen der acacia's* (op 4 januari 1948 voltooid, tenslotte) nog steeds geen uitgever had kunnen vinden. Die Canadese reis is in dit opzicht veelbetekenend voor mij geweest: ik was in die tijd van mening en ben dat in mijn hart nog, dat een schrijver niets anders moet doen dan schrijven. Maar toen, zomer en herfst '48 dus, begon ik te beseffen dat het mij niet zou lukken, door gebrek aan succes, nog niet eens gebrek aan financieel succes, al had ik dat gebrek ook, maar meer nog gebrek aan Anklang. Kortom het gevoel dat een Nederlandse schrijver door zijn hele omgeving wordt opgedrongen: dat schrijven een malle tijdspassering is. Het gevoel dat ik,

> als ik alleen zou blijven schrijven, mijzelf automatisch en voorgoed tot een underdog zou maken, een verliezer die niet eens eenmaal de kans gekregen heeft werkelijk slag te leveren. Daar kwam bij dat ik in Canada besefte, niet alleen dat ik mij maar moeilijk in de wereld bewoog (dat wist ik al wel), maar dat ik daaraan, ondanks alle goede voornemens, niets kon veranderen. Lichtvaardig van de hand in de tand leven, hier een tientje lenend en daar een paar afgedragen schoenen, ondertussen toch vrolijk blijven, kortom de levensstijl van Henri Miller, lachte mij wel toe, maar ik was er ten enenmale niet toe in staat. Dat heb ik mij daar in Canada goed voor ogen gehaald, wat geen vrolijke bezigheid was.

'Mijn geval,' zo eindigt hij de brief, 'was dus wel een beetje anders dan dat van Sebastiaan Klok. De reis die hij maakte, heb ik overigens ook gemaakt, de materiële details kloppen grotendeels, het landschap, de steden, de Niagara, de oude auto, behalve de gestolen 300 dollar, dat hoefde ik niet te doen, want ik had van de (in Nederland gevestigde) zaak die mij stuurde, geld genoeg meegekregen.'

Die 300 dollar gebruikte hij vaker om het fictionele element van het verhaal te beklemtonen. Het aardige is dat zijn agenda de herkomst ervan suggereert. Hij heeft dat bedrag waarschijnlijk bedacht op het moment dat hij, op woensdag 3 november, als hij zijn afrekening maakt van zijn verblijf in New York, in die agenda optekent: 'al geleend 300, gegeven in U.S. 733, ontv. 533.' Dat bedrag was dus reëel genoeg, maar het werd in het verhaal voor iets anders gebruikt. Op precies dezelfde manier fungeerde de sleutel van het verhaal, het feit dat allerlei letterkundigen uit zijn omgeving er in versleutelde vorm in voorkomen, als afleidingsmanoeuvre voor het autobiografische karakter ervan.

Zijn financiële relatie met de N.V. Internationale Handel-Maatschappij Controla, gevestigd aan de Herengracht 256 te Amsterdam, is zorgvuldig geboekstaafd in bijschrijvingen op zijn girorekening nr. 13500. Hermans verdiende per maand bij Controla *ƒ* 174,35. Een deel van het voorschot dat hij meekreeg droeg hij bij aankomst af aan Timmer, een deel ervan hield hij zelf en daarover legde hij verantwoording af via getypte afrekeningen. Over de periode 18 juli tot 1 september bijvoorbeeld was dat een bedrag van $446,70: 44 dagen verblijfkosten à $3 ($132), 44 dagen vertering à $5 ($220), kleding en toiletartikelen ($25), porti ($3,50), fooi Astra ($10), was, kapper ($12) en reiskosten ($44,20: naar Port aux Basques (met slaapplaats, $11,15), naar Sydney (met cabin, $13,05), taxi ($3), naar Digby ($17)).

Leuker is natuurlijk de afrekening over oktober. Voor zijn eigen ad-

ministratie had hij daar, onder reiskosten, ook Montreal-New York en retour opgenomen ($22,15). Timmer was zoals we zagen van die reisjes op de hoogte. Uit het feit dat Hermans in de ‘officiële’ afrekening aanvankelijk hetzelfde bedrag opvoerde onder de post ‘reizen in de provincie Quebec’ mogen we afleiden dat Timmer die afrekeningen doorstuurde naar Controla. En aangezien dat bedrag uiteindelijk uit de afrekening van oktober verdween en terugkeerde in die van november, maar dan als ‘schoenreparatie, stomerij, was’, dacht Timmer ook mee over de manier waarop Hermans te Amsterdam geloofwaardig kon overkomen.

Dat hij geloofwaardig wilde overkomen, dat hij in het algemeen zijn plichten voor Controla, op die reisjes naar Toronto en New York na, getrouw uitvoerde kwam omdat hij (soms) een dienstverband met deze maatschappij, een half jaar controle in Canada, een half jaar verlof thuis, niet zo'n gekke regeling vond voor iemand die schrijver wilde zijn. Pas terug in Nederland moet hij gemerkt hebben dat een verlenging van zijn contract er niet in zat. Pas toen stond hij weer voor het oude probleem: hoe te overleven als schrijver in een klein land dat zijn literatuur niet achtte.

Hij ervoer het als een eclatante nederlaag. Hermans was een schrijver in hart en nieren. Weinigen in Nederland hebben zo veel ernst gemaakt met het schrijverschap als hij. Toen hij terugkwam uit Canada wilde hij nog even ernstig van de pen leven als voor hij erheen ging. Maar dat moest wel zonder Controla. En zonder het tijdschrift dat hem vóór die reis voldoende publicatiemogelijkheden en inkomen gegarandeerd had: *Criterium*. Dat tijdschrift was immers overgegaan in vijandige handen, was *Libertinage* geworden, de spreekbuis van alles wat volgens Hermans tweedehands was in de Nederlandse literatuur.

Stilistisch en psychologisch is ‘Een veelbelovende jongeman’ niet minder een zelfonderzoek geweest. Sterker nog dan in *Conserve* en *De tranen der acacia's* werd hier het realisme van de droom toegepast, dat mengsel van realisme en irrealisme, dat Hermans' stilistisch DNA zou blijken te zijn. Het beleed een psychologie die hij voor zichzelf en voor zijn hoofdpersoon van toepassing verklaarde: karakter als keuze, als woeste greep in een zak met graan. Dit alles maakt van de novelle niet alleen een onmisbaar document in de analyse van zijn werk, maar ook een onmisbaar document in de beschrijving van zijn leven.

Er was maar één ding waar Hermans zich voor interesseerde en dat was hijzelf. Maar dat zelf wilde hij dan ook in alle vormen waarin het zich aan hem voordeed achterhalen. Hermans kende de wisseling van zijn stemmingen. Hoe goed beschreef hij ze niet aan de hand van de

verschillende besluiten die Sebastiaan Klok neemt. Hij wist hoe samengesteld zijn persoonlijkheid was, hoe dicht naïviteit bij gekwetstheid lag, hoe gemakkelijk idealisme overging in opportunisme, hoe snel enthousiasme omsloeg in vertwijfeling, vertrouwdheid in wantrouwen, vriendschap in vijandschap. Zo zat hij in elkaar, hij had ermee te leven.

Wat de achtergrond was van die wisselende, botsende emoties, wat de oorzaak was van de permanente onvrede die eraan ten grondslag lag, was aan hemzelf om uit te zoeken en aan zijn biograaf om te achterhalen. Onvrede is overigens een onmogelijk tam woord voor de orkaan van rancune die in hem woedde, een rancune die rijkelijk gevoed werd door de omstandigheden waaronder hij opgroeide. Maar die daar niet de oorzaak van waren!

Dat Hermans in deze novelle en in veel van wat eraan voorafging of erop volgde wraak neemt op zijn afkomst, is waar, maar hooguit een beetje. Hermans haatte het kleinburgerlijke milieu waaruit hij kwam. Hij leefde wat dat betreft 'De familieroman van de neuroticus' van Freud: de neiging van elk kind om in zijn ouders de enige autoriteit die het kent en de bron van alle geloof te vernietigen door ze te vervangen door andere, door betere. Dat is ook wat een schrijver doet die bang is beïnvloed te worden. En dat was inderdaad een van de diepste angsten van Hermans.

Maar de gewelddadige onvrede die Hermans met het bestaan had en die zich hooguit liet symboliseren in een kleinburgerlijke afkomst, in de oorlog, in de Nederlandse literatuur, in Nederland zelf, kwam primair voort uit een onvervulbare ambitie volkomen uniek te zijn, onvergelijkbaar, eenmalig. Een gelovige die alleen maar in zichzelf gelooft en dat nog niet door dik en dun. Alleen wie kon kiezen, zo wist hij, kon zichzelf zijn. En wie zich daarbij bediende van fictie was dubbel in het voordeel. 'Wie zich uitspreekt via verschillende fictieve personen door welke hij zijn mening laat uitspreken en tegenspreken, behoeft zijn eigen persoon slechts bloot te geven in het noodlot, in de zijnswijze van zijn fictieve personen.'

Dat was wat Hermans deed in 'Een veelbelovende jongeman'. Die veelbelovende jongeman meent in de literatuur de voorwaarden te vinden die hem in staat zullen stellen zichzelf te realiseren. De literatuur om hem heen aarzelt tussen realisme en irrealisme, hij kiest voor het realisme van de droom. De literatuur om hem heen kibbelt over vorm of vent, hij maakt het schrijven zo persoonlijk dat de vorm vanzelf vent wordt. Hij probeert eerst van de pen te leven; als dat mislukt, maakt hij van de mislukking zijn thematiek. Zijn verblijf in Canada maakte hem dit alles klaar als de dag.

Onder op het dossier vind ik nog een losse aantekening. Hermans had een koffer literatuur bij zich toen hij uit IJmuiden vertrok. Eenmaal in Canada kocht hij zo veel pockets als hij van zijn gading kon vinden. Van één boek resteerde een aantekening, 'Bij Dostojevski'. Een bepaald citaat vond hij voldoende de moeite waard om in z'n geheel uit te schrijven. Het betreft een passage uit de befaamde dialoog tussen Sjatov en Stavrogin over nationale identiteit in het algemeen en de Russische volksaard in het bijzonder. Hermans las een Duitse vertaling (*Dämonen*), ik geef die van Hans Boland (*Duivels*):

> Het socialisme is naar aard en wezen atheïstisch, als zodanig heeft het zich van meet af aan gepresenteerd, en wetenschap en ratio zijn de beoogde fundamenten ervan, met uitsluiting van al het andere. Toch hebben rede en feitelijke kennis vanaf het begin der tijden tot in onze dagen nooit meer dan een ondergeschikte functie vervuld in het bewustzijn van de verschillende volkeren, en dat zal ook nooit anders worden. Een volk ontstaat en ontwikkelt zich dankzij heel andere krachten, die veel sterker en bepalender zijn, maar waarvan de bron onbekend en onverklaarbaar is.

Hermans voegt eraan toe: 'Dostojevski is irrationalist. Ik, die deze opvatting onderschrijf, maar mij niet voor de onverklaarbare "Kraft" interesseer, ben een teleurgestelde rationalist.'

Opeens gaat het licht uit in de leeszaal. Het is er aardedonker en alleen bij het licht van het scherm dat mijn op zijn batterij overgeschakelde laptop afgeeft werk ik verder. Na tien minuten komt een medewerkster van het Letterkundig Museum mij met een zaklantaarntje, als Florence Nightingale op het slagveld, uitleg geven. Half Den Haag is in donker gehuld en de generator van de KB laat het afweten. Het gebouw zal ontruimd worden. Maar ik kan niet weg: de lockers zijn elektronisch vergrendeld en houden mijn jas en tas vast.

Medewerkers aan dit nummer

ROBERT ANKER (1946) is dichter en schrijver. In 2008 verscheen *Nieuwe veters - verzamelde gedichten 1979-2006*, en onlangs de gedichtenbundel *gemraad slasser d.d.t.* Vorig jaar publiceerde hij de verhalenbundel *Fortuyn en liefde.*

H.H. TER BALKT (1938) publiceert poëzie, essays, toneel en proza. Zijn grote oeuvre werd meermalen bekroond met de belangrijkste literaire prijzen van Nederland, onder meer de Herman Gorterprijs, de Jan Campertprijs, de Constantijn Huygensprijs en de P.C. Hooftprijs. Zijn meest recente poeziebundel *Vuur* verscheen in het voorjaar van 2008.

BENNO BARNARD (1954) is dichter, essayist, toneelschrijver en vertaler. Hij ontving verschillende belangrijke literaire prijzen, is regelmatig te gast op internationale poëziefestivals en hield in 2002 de Huizingalezing. Boeken van zijn hand zijn vertaald in het Tsjechisch, Hongaars, Servokroatisch en Turks; *Le Castor astral* publiceert zijn werk in het Frans. Recente titels: *Het tongbotje; Gedichten 1981-2005* (2006), *Dichters van het avondland* (2006, bloemlezing), *Een vage buitenlander* (2009).

MARIA BARNAS (1973) is beeldend kunstenaar, schrijver, dichter, columnist voor *NRC Handelsblad* en redacteur van *De Gids.* Zij publiceerde de romans *Engelen van ijs* (1997) en *De baadster* (2000). Voor haar poëziedebuut *Twee zonnen* (2003) ontving zij de C. Buddingh'-prijs. In 2007 verscheen de bundel *Er staat een stad op.*

MARK BOOG (1970) publiceerde verschillende dichtbundels en romans. *De encyclopedie van de grote woorden* (2005) werd bekroond met de VSB Poëzieprijs. In 2008 schreef hij de gedichtendagbundel *Alle dagen zijn van liefde*, in 2009 verscheen de roman *Ik begrijp de moordenaar* en begin 2010 de dichtbundel *Er moet sprake zijn van een misverstand.*

PIETER BOSKMA (1956) debuteerde in 1987 met de dichtbundel *Quest.* Naast vele dichtbundels, waarvan *Het violette uur* (2008) de meest recente is, publiceerde hij de novelle *Een foto van God* (1993), het omvangrijke 'roman-gedicht' *De aardse komedie* (2002), en de verhalenbundel *Westerlingen* (2006). Zijn werk is vertaald in het Fries, Engels, Frans, Duits, Italiaans en Chinees. In 2006 verscheen *Altijd weer dit leven*, een keuze uit zijn gedichten.

anneke brassinga (1948) is dichter, schrijver, en vertaler van onder anderen Broch, Nabokov, Plath, Verne en Wilde. Haar poëzie werd veelvuldig bekroond, en in 2008 kreeg Brassinga voor haar complete oeuvre de Constantijn Huygensprijs toegekend. In dat jaar verscheen ook de essaybundel *Bloeiend puin.* Haar meest recente dichtbundel is *IJsgang* (2006).

remco campert (1929) is dichter, schrijver en columnist. Zijn poëzie werd bekroond met de P.C. Hooftprijs. Recente titels zijn *Nieuwe herinneringen* (2007, poëzie) en *Dagboek van een poes* (2008).

BART CHABOT (1954) is dichter, schrijver en podiumartiest. In 1981 debuteerde hij met de dichtbundel *Popcorn.* In 1989 maakte hij met Remco Campert en Jan Mulder zijn eerste theatervoorstelling, daarna volgden verschillende tournees. Chabot beleefde zijn literaire doorbraak met zijn vierdelige biografie over Herman Brood. In 2007 ontving hij de Johnny van Doornprijs voor de gesproken letteren. Zie ook www.bartchabot.nl.

EMMA CREBOLDER (1942) is dichter en Afrikaniste. Zij publiceerde diverse poëziebundels, zoals *Zwerftaal* (1995), *Dansen met een vos* (1998) en *Toegift* (2006). In maart 2010 verschijnt *Vergeten.*

MARIA VAN DAALEN (1950) is dichter. Zij publiceerde inmiddels zeven poëziebundels, waarvan *De wet van behoud van energie* (2007) de laatstverschenen is. Momenteel werkt Van Daalen aan het NIAS aan een serie gedichten met het periodiek systeem als onderwerp. Tevens bereidt zij een essay voor over de Caribische religie *vodou.* Van Daalen was adviseur van het Tropenmuseum en het Afrika Museum voor tentoonstellingen met vodoukunst en is de enige in Nederland die op Haïti officieel is gewijd tot *mambo asogwe* (vodoupriesteres). Zij is sinds 2006 als docent Poëzie verbonden aan de Schrijversvakschool Amsterdam. Zie ook www.mariavandaalen.nl.

T. VAN DEEL (1945) was sinds 1971 docent Moderne Nederlandse Letterkunde aan de UvA en, eerder nog, sinds 1969, literair criticus van dagblad *Trouw.* Hij is nu dichter en zijn meest recente bundel is *Boven de koude steen* (2007).

JOZEF DELEU (1937) is dichter en prozaïst. Hij richtte de tijdschriften *Ons Erfdeel* en *Septentrion* op en was er tot in 2002 hoofdredacteur van. Hij is samensteller van *Groot Verzenboek* en hoofdredacteur van *Het Liegend Konijn*, tijdschrift voor hedendaagse Nederlandstalige poëzie.

MAARTEN DOORMAN (1957) is schrijver en filosoof. Zijn meest recente boeken zijn *De romantische orde* (filosofie, 2004), *Blindegangster* (poëzie, 2005) en *Paralipomena.* Opstellen over kunst, filosofie en literatuur (2007). Onlangs verscheen *Denkers in de grond. Een homerun langs 20 graven.*

ANNA ENQUIST (1945) is schrijver, dichter, pianist, psychoanalytica en voorzitter van de Vereniging Vrienden van het Letterkundig Museum. Zij debuteerde met de dichtbundel *Soldatenliederen* (1991) en verwierf grote bekendheid met romans als *Het meesterstuk* (1994), *Het geheim* (1997), *De thuiskomst* (2005) en *Contrapunt* (2008). In 2005 verscheen *Alle gedichten.*

SJOERD VAN FAASSEN (1949) is hoofd Collecties bij het Letterkundig Museum. Hij is redacteur van het literair-historische tijdschrift *Zacht Lawijd* en publiceert voornamelijk over de cultuurgeschiedenis van het interbellum. Onlangs verscheen een bijdrage van zijn hand over ex-*De Gids*-redacteur Ed. Hoornik in de bundel *Kritiek in crisistijd. Literaire kritiek in Nederland en Vlaanderen tijdens de jaren dertig.*

AD FRANSEN (1955) is neerlandicus, publicist en schrijver. Hij schreef onder meer monografieën over Gerard Reve (*Hoe Reve zijn verjaardag vierde*, 2006) en Willem Frederik Hermans (*Een Hollander in Parijs*, 2005). Daarnaast publiceerde hij *Coke* (2005), een autobiografische roman. Dit jaar verschijnt zijn nieuwe roman *Al die beloftes.*

eva gerlach (1948) debuteerde in 1979 met de dichtbundel *Verder geen leed*, waarop talrijke bundels volgden. Zij verwierf verschillende literaire prijzen waaronder de P.C. Hooftprijs. Dit jaar verschijnt *Het gedicht gebeurt nu. Gedichten 1979-2009.*

LUUK GRUWEZ (1953) brak in 1985 hij door met de dichtbundel *De feestelijke verliezer*, daaropvolgende bundels werden meermalen bekroond. In 2008 verscheen zijn recentste poëziebundel, *Lagerwal.* Gruwez publiceert ook min of meer autobiografisch proza: *Het bal van opa Bing* (1994) en *Het land van de wangen* (Privé-domein, 1998).

MICHA HAMEL (1970) is componist, dirigent en dichter. Hij componeerde orkestwerken, liederen, kamermuziek en elektronische muziek voor de concertzaal en incidenteel ook muziek voor dans en theater. Hij publiceerde tot op heden twee dichtbundels: *Alle enen opgeteld* (2004) en *Luchtwortels* (2006); begin 2010 verschijnt

Nu je het vraagt. Zijn tragische operette *Snow White* (2008) baarde landelijk veel opzien. Momenteel werkt hij aan een liederencyclus op teksten van Paul Eluard.

JACQUES HAMELINK (1939) debuteerde in 1964 met de verhalenbundel *Het plantaardig bewind.* Datzelfde jaar verscheen ook zijn eerste dichtbundel, *De eeuwige dag.* Sindsdien publiceerde hij vrijwel jaarlijks een bundel poëzie, proza of essays. Zijn werk werd veelvuldig bekroond, met onder andere de Herman Gorterprijs, de Busken Huetprijs en de Constantijn Huygensprijs.

ELMA VAN HAREN (1954) woont en werkt in Amsterdam als dichter en beeldend kunstenaar. Ze heeft zeven bundels voor volwassenen gepubliceerd en twee voor kinderen.

ERIK JAN HARMENS (1970) is dichter en schrijver. Hij besprak poëzie voor *Trouw, De Groene Amsterdammer, Awater en Het Parool*, hij interviewde dichters voor het VPRO -programma *De Avonden* en werkt nu aan een film, een roman en een cd met Nederlandstalige liedjes. Recente titels: *Kleine doorschijnende man* (2007, roman) en *Gospels en psalmen* (2009, poëzie).

KEES 'T HART (1944) is schrijver, dichter en criticus. Tussen 1994 en 1999 was hij redacteur van *De Revisor.* In 2008 verschenen de dichtbundel *Ik weet nu alles weer* en de roman *De keizer en de astroloog.*

JUDITH HERZBERG (1934) debuteerde in 1961 met poëzie in *Vrij Nederland.* In 1963 verscheen haar eerste bundel, *Zeepost.* Hierna volgden onder meer *Beemdgras* (1968), *Zoals* (1992) en *Het vrolijkt* (2008). Vanaf het begin van de jaren zeventig schreef Herzberg ook toneel- en tv-stukken, filmscripts en teksten voor musicals. Zij werd bekroond met onder andere de Jan Campertprijs, de Constantijn Huygensprijs en de P.C. Hooftprijs.

INGMAR HEYTZE (1970) publiceerde tot nu toe acht dichtbundels, drie dagboeken, een bundel miniaturen en *Het beste en de rest*, een keuze uit eigen werk. Hij trad op tijdens verschillende literaire festivals. Naast autonoom werk schrijft Heytze wekelijks een gedicht voor *AD Utrechts Nieuwsblad* en een sportcolumn voor *de Volkskrant.* In 2008 ontving hij de Utrechtse C.C.S. Croneprijs; in 2009 werd hij officieel geïnstalleerd als eerste Stadsdichter van Utrecht en verscheen ook zijn bundel *Utrecht voor beginners. De Domstad in 127 gedichten.*

WIM HOFMAN (1941) is schrijver en beeldend kunstenaar. Hij is vooral bekend als auteur en illustrator van kinderboeken, onder andere het autobiografische *Het vlot* (1988) en het meermalen bekroonde *Zwart als inkt* (1997). Voor zijn oeuvre ontving hij de Theo Thijssenprijs. Hofman schrijft ook gedichten; zijn meest recente bundel is *Op zekere dag*

ziet u plotsklaps de ware liefde (2009). In 2006 verscheen een boek over zijn beeldend werk: *Wim zonder titel* door Ernst Jan Rozendaal en Jan van Damme.

TJITSKE JANSEN (1971) schrijft poëzie en theaterteksten. Haar debuut *Het moest maar eens gaan sneeuwen* trok grote aandacht, en haar meest recente bundel, *Koerikoeloem* (2007), werd bekroond met de Anna Bijnsprijs 2009.

ROLAND JOORIS (1936) is dichter en essayist en was tot 2005 conservator van het Roger Raveel Museum te Machelen-aan-de-Leie. In 1992 bundelde hij zijn verspreid verschenen opstellen over beeldende kunst onder de titel *Geschilderd of geschreven.* In 1997 kreeg hij de Jan Campertprijs voor zijn verzamelbundel *Gedichten 1958-'78.* Voor zijn bundel *Gekras* (2001) kreeg hij de driejaarlijkse Prijs van de Vlaamse Gemeenschap voor Poëzie. Zijn bundel *Als het dichtklapt* (2005) werd genomineerd voor de VSB Poëzieprijs.

HESTER KNIBBE (1946) is dichter. Zij debuteerde in 1982 met *Tussen gebaren en woorden.* Nadien verschenen nog diverse andere bundels, waarvan *Zwerfmotief* (2006) en *Bedrieglijke dagen* (2008) de laatste twee zijn. Haar werk is bekroond met de Herman Gorterprijs, de Anna Blamanprijs en de Adriaan Roland Holstprijs.

FRANK KOENEGRACHT (1945) debuteerde in 1971 met de bundel *Een gekke tweepersoonswesp.* Daarop volgde nog een bescheiden aantal bundels en in 2003 de verzamelbundel *Vroege sneeuw*, die werk omvat uit meer dan dertig jaar. Tweemaal werd Koenegrachts oeuvre als geheel bekroond: met de Anna Blaman Prijs en met de Frans Erensprijs.

GERRIT KOMRIJ (1944) is een gelauwerd dichter, schrijver, vertaler, bloemlezer, criticus, polemist en toneelschrijver. Hij was van 2000 tot 2004 de Dichter des Vaderlands. Zijn meest recente titels zijn *Vila Pouca: kroniek van een dorp* (2008) en *Dansen op spijkers* (2009, gedichten op muziek).

RUTGER KOPLAND (1934) is dichter, schrijver en psychiater. Vertalingen van zijn werk verschenen in het Frans, Duits en Engels, en zijn oeuvre werd bekroond met verschillende grote prijzen waaronder de P.C. Hooftprijs en de VSB Poëzieprijs. In 2006 verschenen zijn *Verzamelde gedichten*, in 2008 zijn veertiende dichtbundel, *Toen ik dit zag.*

ANTON KORTEWEG (1944) is dichter en neerlandicus, en was van 1979 tot 2009 hoofdconservator en later directeur van het Letterkundig Museum in Den Haag. Hij debuteerde als dichter in *Tirade*, in 1968, en publiceerde sindsdien vijftien dichtbundels, waarvan *Ouderen zijn het gelukkigst* (2009) de laatstverschenen is.

GERRIT KROL (1934), schrijver en dichter, studeerde wiskunde en debuteerde in 1961 met gedichten in literaire tijdschriften. Hij heeft inmiddels een groot aantal werken op zijn naam staan; naast verhalen en gedichten schreef hij ook recensies in *NRC Handelsblad*, columns in *de Volkskrant* en verzorgde hij vertalingen en bloemlezingen. Krol werd onder andere onderscheiden met de Constantijn Huygensprijs en de P.C.

Hooftprijs. Zijn meest recente titels zijn: *Duivelskermis* (roman, 2007), *De industrie geneest alle leed* (verzamelde gedichten, 2009) en *Verplaatste personen* (verhalen, schilderijen Otto Krol).

WIEL KUSTERS (1947) was van 1983 tot 1994 redacteur van *De Gids*. Meest recente publicaties: *Zielverstand* (gedichten, 2007); *Koolhaas' dieren. Over de biologie van een schrijver* (2008); *W.H. Auden: Nee, Plato, nee* (vertalingen, samen met Benno Barnard en Huub Beurskens, 2009). Mei 2010 verschijnt *Pierre Kemp. Een leven.*

JAN KUIJPER (1947) heeft zes bundels sonnetten geschreven; de laatste heet *Toe-eigeningen.* Zijn werk is bekroond met de Herman Gorterprijs en de Jan Campertprijs.

ASTRID LAMPE (1955) debuteerde in 1997 met *Rib.* Zij publiceerde vijf bundels. *De sok weer aan* (2000) en *De memen van Lara* (2002) werden beide genomineerd voor de VSB Poëzieprijs. Voor *Spuit je ralkleur* (2005) ontving ze de Ida Gerhardt Poëzieprijs en de Schrijversprijs der Brabantse Letteren. In 2008 verscheen *Park Slope /K'nex studies.*

JOKE VAN LEEUWEN (1952) is dichter, beeldend kunstenaar, podiumartiest en schrijver van kinderboeken. Haar werk is veelvuldig bekroond, onder meer met verschillende Zilveren en Gouden Griffels en de Theo Thijssenprijs. In 2008 en 2009 was zij stadsdichter van Antwerpen. Haar meest recente publicaties zijn *Fladderen voor de vloed* (2007, verzamelde gedichten), *Een halve hond heel denken. Een boek over kijken* (2008) en *Alles nieuw* (2008, een roman met beelden erin).

GWY MANDELINCK (1937) was gedurende achtentwintig jaar artistiek leider van de Poëziezomer in Watou, die hij in 1980 oprichtte. Hij publiceerde zes bundels, waarvan de meest recente *Overval* (1997) en *Schemerzones* (2009) zijn. Voor zijn werk ontving hij onder andere de Prijs van de Vlaamse Provincies en de Maurice Gilliamsprijs.

ERIK MENKVELD (1959) is dichter, prozaschrijver en redacteur. Recente publicaties: *Prime Time* (gedichten, 2005) en *Met de meeste hoogachting* (essays, 2006). Momenteel werkt hij aan de afronding van een roman over de vriendschap tussen de componisten Matthijs Vermeulen en Alphons Diepenbrock.

MAAIKE MEIJER (1949) is neerlandica en literatuurwetenschapper. Zij publiceerde veel op het gebied van poëzietheorie, poëzie-interpretatie, genderstudies, ‘cultural studies’ en de relatie tussen cultuur en migratie. Meijer is hoogleraar genderstudies aan de Faculteit Cultuur- en Maatschappijwetenschappen van de Universiteit Maastricht. Eind 2010 verschijnt haar biografie van M. Vasalis.

CHARLOTTE MUTSAERS is schrijver en tekenaar. Zij schreef tot nu toe twaalf boeken, waarvan de roman *Koetsier Herfst* (2008) het meest recente is. Haar literaire werk werd achtereenvolgens bekroond met de Jan Greshoffprijs, de Busken Huetprijs, de Constantijn Huygensprijs en de P.C. Hooftprijs. Voorjaar 2010 zal de overzichtstentoonstelling *Aangespoeld met pen en penseel* worden geopend in het vernieuwde Letterkundig Museum in Den Haag. Bij de tentoonstelling verschijnt het Schrijversprentenboek *Paraat met pen en penseel.* Zie ook www.charlottemutsaers.nl.

WILLEM OTTERSPEER (1950) is hoogleraar geschiedenis aan de universiteit van Leiden, redacteur van *De Gids* en biograaf van W.F. Hermans. In 2010 verschijnt *Hermans in hout. De Canadese avonturen van Willem Frederik Hermans.*

NEELTJE MARIA MIN (1944) debuteerde op achttienjarige leeftijd met gedichten in het *Algemeen Handelsblad.* Haar werk werd vervolgens in *De Gids* en *Maatstaf* geplaatst, en in 1966 verscheen haar debuutbundel *Voor wie ik liefheb wil ik heten.* Het werd een van de succesvolste Nederlandse dichtbundels uit de twintigste eeuw, waarvan anno 2003 tachtigduizend exemplaren verkocht waren, in eenentwintig drukken. In 2008 verscheen de drieëntwintigste druk. Daarna verschenen van Mins hand nog *Een vrouw bezoeken* (1985) en *Kindsbeen* (1995).

LEONARD NOLENS (1947) is schrijver van gedichten en dagboeken. Hij debuteerde in 1969 met de bundel *Orpheushanden*, heeft in de jaren daarop een indrukwekkend oeuvre opgebouwd en werd onder meer bekroond met de Constantijn Huygensprijs en de VSB Poëzieprijs. Recent werk: *Woestijnkunde* (2008, poëzie) en *Dagboek van een dichter 1979-2007* (2009, verzamelde dagboeken).

CEES NOOTEBOOM (1933) debuteerde in 1955 met de roman *Philip en de anderen.* Een jaar later verscheen zijn poeziedebuut *De doden zoeken een huis* en begon hij ook met reisjournalistiek. Hij werkte voor *Het Parool*, *Elsevier*, *de Volkskrant* en *Avenue.* Met *Rituelen* (1980) brak hij door bij het grote publiek. Zijn boeken werden in meer dan dertig talen vertaald. Voor zijn gehele oeuvre ontving hij de Constantijn Huygensprijs, de P.C. Hooftprijs en de Prijs der Nederlandse Letteren. Recent verschenen van zijn hand de roman *Paradijs verloren* (2005) en *Verleden als eigenschap* (kronieken, 2008), in 2010 verschijnt *Scheepsjournaal. Een boek van verre reizen.* Zie ook www.ceesnooteboom.nl.

TONNUS OOSTERHOFF (1956) is dichter. Recente publicaties: *Ware Grootte*, 2008, *Hersenmutor*, 2008. Bewegende gedichten op www.tonnusoosterhoff.nl.

JOS PERRY (1950), historicus, is verbonden aan de Universiteit Maastricht. Hij publiceerde biografieën van Willem Hubert Vliegen en Victor de Stuers, en werkt met steun van het Fonds voor de Letteren aan een boek over leven en werk van de schrijver Theun de Vries (1907-2005).

JEAN PIERRE RAWIE (1951), dichter en vertaler, studeerde Italiaans, Russisch en Roemeens aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij debuteerde in 1976 samen met

Driek van Wissen met de bundel *De match Luteijn-Donner*, en heeft sedertdien een tiental zeer goed verkopende bundels uitgebracht. In 2006 verschenen zijn *Verzamelde verzen.*

MARC REUGEBRINK (1960) woont en werkt in Gent. Hij was redacteur van *De XXIe Eeuw*, *De Gids* en *yang.* Hij publiceerde twee dichtbundels, *Komgrond* (1988, Van der Hoogtprijs) en *Wade* (1991), de essaybundel *De inwijkeling* (2002) en de romans *Wild vlees* (1998), *Touchdown* (2004) en *Het grote uitstel* (2007, Gouden Uil Literatuurprijs 2008). Hij publiceert regelmatig in *De Morgen*, *De Standaard* en *De Leeswolf.* Zie ook: http://reugebrink.skynetblogs.be.

MATHIJS SANDERS (1971) is als docent en onderzoeker werkzaam bij de afdeling Algemene Cultuurwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij promoveerde in 2002 aan de Universiteit Utrecht op het proefschrift *Het spiegelend venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940.* Hij publiceert voornamelijk over Nederlandse literatuur in de eerste helft van de twintigste eeuw.

VICTOR SCHIFERLI (1967) debuteerde met de bundel *Aan een open raam* (2000, nominatie C. Buddingh'-prijs). Daarna volgden *Verdwenen obers* (2005) en *Toespraak in een struik* (2008, nominatie Hugues C. Pernathprijs). Hij is poëziecriticus bij *Het Parool* en samen met Tjitske Jansen samensteller van Meulenhoffs *Dagkalender van de poëzie.*

K. SCHIPPERS (1936), dichter, romanschrijver, kunstcriticus en essayist, richtte met drie collega-schrijvers het tijdschrift *Barbarber* (1958-1971) op en debuteerde als dichter in 1963 met de bundel *De waarheid als De koe.* K. Schippers ontving tal van prijzen, waaronder de Multatuliprijs, de P.C. Hooftprijs en de Libris Literatuurprijs. Recente romans: *Waar was je nou* (2005) en *De hoedenwinkel* (2008).

PATTY SCHOLTEN (pseud. van Patty Klein, 1946) schrijft voornamelijk diersonnetten. Scholten wordt tot de beste Nederlandse dierendichters gerekend, maar haar poëzie kent ook heel andere thema's. Zeven bundels verschenen er tot nu toe van haar hand, waarvan er twee werden genomineerd voor de VSB Poëzieprijs en de meest recente *Noem mij dier* (2009) is. In Engeland verscheen *Elephants in Love* met vertalingen van James Brockway. Scholten heeft als *writerin-residence* poëzieles gegeven aan de Universiteit van Michigan, VS, en geeft al jaren les op de Schrijversvakschool Amsterdam. Zie ook http://pattyscholten.blogspot.com.

ROB SCHOUTEN (1954) debuteerde in 1978 met *Gedichten I*, waarna een tiental bundels volgden (de meest recente is *Spijsamen* uit 2007), een verhalenbundel, een roman en enige essaybundels. Hij is columnist en criticus bij *Trouw* en bespreekt poëzie voor *Vrij Nederland.* Voor zijn bundel *Infauste dienstprognose* ontving hij de Herman Gorterprijs.

TOON TELLEGEN (1941), is een veelvuldig gelauwerd en zeer productief dichter en schrijver van verhalen voor kinderen en volwassenen.

WILLEM VAN TOORN (1935) publiceerde sinds 1959 een groot aantal poëzie-, verhalen- en essaybundels en (jeugd)romans, waarin het landschap, als decor en spiegel van menselijk handelen, vaak een belangrijke rol speelt. De meest recente zijn *De geur van gedroogde appels* (verhalen, 2010), *De hofreis* (gedichten, 2009), *Projekt Nederland* (essay over 'de markt' en het Nederlandse landschap, 2007) en *Stoom* (roman, 2005). Van Toorn vertaalt ook romans en poëzie uit het Engels, Italiaans en Duits.

ANNE VEGTER (1958) is dichter en proza-, toneel- en kinderboekenschrijver. Recente titels: *Sprookjes van de planeet Aarde* (2006, illustraties Geerten en Judith ten Bosch) en *Spamfighter* (gedichten, 2007).

HANS VERHAGEN (1939) is dichter, journalist, programmamaker voor televisie en schilder. Hij debuteerde in 1961 met *Anatomie van een Noorman*, in 2008 verscheen zijn veertiende bundel, *Zwarte gaten.* In 2009 werd hem de P.C. Hooftprijs voor poëzie toegekend.

MARJOLEINE DE VOS (1957) is redacteur kunst bij *NRC Handelsblad.* Ze schrijft behalve over kunst ook over literatuur en koken, en heeft een tweewekelijkse column op de opiniepagina. Een selectie uit deze columns werd gebundeld in *Nu en altijd: bespiegelingen* (2000). In 2000 verscheen ook haar eerste poëziebundel, *Zeehond graag*, gevolgd door *Kat van sneeuw* (2003) en *Het waait* (2008).

LEO VROMAN (1915) is bioloog, dichter en schrijver. Hij debuteerde in 1946 met *Gedichten*, ontving in 1964 de P.C. Hooftprijs en publiceerde meer dan zestig boeken, waaronder recentelijk onder meer *De mooiste gedichten uit* Hollands Maandblad (2006), het dagboek 2003-2006 *Misschien tot morgen* (2006) en de dichtbundels *Nee*, *nog niet dood* (2008) en *Soms is alles eeuwig* (2009).

VICTOR VROOMKONING (1938) studeerde Nederlands en filosofie aan de Nijmeegse Universiteit, was werkzaam in het onderwijs en debuteerde in 1983 met *De einder tegemoet.* In 2008 verscheen *Ommezien*, *Gedichten 2008-1983.* Hij publiceerde in een groot aantal literaire tijdschriften en zijn werk werd regelmatig onderscheiden en gebloemleesd. Zijn gedicht 'Vuilniszakken' behoort inmiddels tot de canon van de Nederlandstalige poëzie. Zie ook www.victorvroomkoning.nl.

HANS VAN DE WAARSENBURG (1943) debuteerde in 1965 met de bundel *Gedichten.* Voor *De vergrijzing* ontving hij in 1973 de Jan Campertprijs. Van 1995-2000 was hij voorzitter van het PEN Centrum voor Nederland. In 1997 werd hij voorzitter van The Maastricht International Poetry Nights. Recente bundels zijn *Azul* (2006) en *Wie hier nog komt* (2009). Zie ook www.waarsenburg.com.mk.

MENNO WIGMAN (1966) is dichter, vertaler en bloemlezer. In 1997 debuteerde hij met *'s Zomers stinken alle steden.* Zijn bundel *Zwart als kaviaar* (2001) werd bekroond

met de Jan Campertprijs. In 2006 schreef Wigman speciaal voor Gedichtendag de bundel *De wereld bij avond.*

WIM WILLEMS (1951) is hoogleraar Sociale Geschiedenis op de Campus Den Haag (Universiteit Leiden). Zijn werk beweegt zich op het snijvlak van migratie- en stadsgeschiedenis. In 2008 publiceerde hij de alom bejubelde biografie over Tjalie Robinson. Ook schreef hij een aantal autobiografische verhalenbundels, waaronder *Stadskind. Kroniek van een naoorlogse jeugd* (2003) en *Stadsblues. Kroniek van de jaren zestig* (2005).

DRIEK VAN WISSEN (1943) was na een studie Nederlandse taal- en letterkunde veertig jaar werkzaam als docent Nederlands in het middelbaar onderwijs in Hoogezand. Hij is een vormvast dichter die vanaf zijn eerste bundel *Het mooiste meisje van de klas* vooral sonnetten schreef. Veel van zijn gedichten worden tot het light verse gerekend. Van 2005 tot 2009 was hij de tweede Dichter des Vaderlands.

AD ZUIDERENT (1944) is criticus, dichter en essayist en werkte onder andere als wetenschappelijk medewerker Nederlandse letterkunde aan de VU in Amsterdam. Hij debuteerde met de dichtbundel *Met de apocalyptische mocassins van Michel de Nostredame op reis door Nederland* (1968) en publiceerde sindsdien nog elf bundels.

[Nummer 2]

Bij dit nummer

Sinds de religie terug is van nooit weggeweest, is ook de belangstelling voor de religieuze poëzie en het religieuze schrijverschap weer groeiende. Hadewych beleeft meerdere oplages tegelijk en is zelfs al een sterke merknaam geworden. Ook de eigentijdse dichter tast weer rond in dat deel van de menselijke verbeelding dat bekendstaat als God of toch minstens als godsdienst. In Nederland heeft altijd een sterk cultureel onderscheid bestaan tussen de protestanten, die alles 'naar eer en geweten' willen doen inclusief oorlog en handel, en de katholieken, die meer vertrouwen op diplomatie en allebei-eenbeetje-inleveren. Ook in dit *Gids*-nummer zijn deze polen te herkennen, al zijn ze wel van aard veranderd: aan het ene uiteinde staan de twijfel en de kleine zegeningen van de zoeker naar God en godwaardig gedrag, hier vertegenwoordigd in een prachtige gedichtenreeks van Willem Jan Otten. Aan het andere uiterste vinden we de atheïst die op de grens van leven en dood laatste waarheden ontsluiert. Leo 'Nee, nog niet dood' Vroman stuurde een kort gedicht in zoals alleen een zeer oude dichter het kan schrijven. Er wordt geen greintje geloof in uitgesproken maar het is wel religieus.

De BOS meldde onlangs in zijn uitzending dat het boeddhisme inmiddels de tweede religie in Nederland is geworden. Dat kwam onverwacht. Maar ja, wat is een boeddhist? Is een boeddhabeeld in de achtertuin of slaapkamer genoeg? Moeten we het tuincentrum zien als een boeddhistische missiepost? Hoeveel uur per week moet je bepaalde handelingen uitvoeren om jezelf een boeddhist te mogen noemen? Het is vermoedelijk ook geen beschermde titel. Waarom moslims zo veel Nederlanders op de zenuwen werken is omdat je kunt zien dat ze ergens in geloven. Ze kleden zich ernaar en voeren ook dag in dag uit allerlei rituelen uit. Peter Sloterdijk merkte een paar jaar geleden tijdens een lezing in de Lutherse kerk te Amsterdam op dat 'op de plaats waar vroeger bij mensen het geloof zat, nu de belangstelling voor het geloof zit'. Men is geïnteresseerd in een andere dimensie, men wijst niets op voorhand af, alles is even waardevol, maar bepaalde dingen

passen beter bij jou dan bij je buurman. We leven in het tijdperk van de gecustomisede religieuze ervaring, die zich bij gebrek aan pretenties ‘spiritualiteit’ noemt. Een week mediteren in een Tibetaans klooster of onderduiken in een rituele wassing in Zuid-India tezamen met anderhalf miljoen stonede heiligen, het werkt even heilvol als zwarte kousen dragen of carnaval vieren, maar heeft als voordeel dat je je niet voor de rest van je leven aan één kerkgemeente of levensstijl hoeft te onderwerpen. Waarom doen moslims dat dan wel en houden ze krampachtig vast aan één God en één geloofspraktijk, ook nu ze niet meer in een exotisch oord leven? De discussies in de media draaien om de vraag of de islam onze toekomst is of ons verleden.

Gerard Reve nam een unieke positie in tussen nihilistisch calvinisme en plakkerig katholicisme. Hij at niet van twee walletjes, maar gebruikte van beide het beste. De wijnvlek op het op de omslag afgebeelde manuscript laat zich lezen als roomse offerande - bloed - op een protestantse leegte: het wit van de zuivere ziel. Aan Reve valt nog vele jaren te analyseren, zoals ook uit de andere bijdrage over zijn geloof blijkt. Als je nieuwe Nederlanders uit wilt leggen wat oude Nederlanders bezielt, laat ze dan *De Avonden* lezen. Zo zijn wij. Verveling ligt aan de basis van de Nederlandse dadendrang, hetgeen ook valt af te leiden uit een reeks fraaie korte verhalen in deze *Gids*.

Het werkelijke probleem met Marokkaanse jongeren is niet hun geloof, maar dat ze veel knapper zijn dan hun autochtone leeftijdgenoten en hun uiterlijk ook veel beter verzorgen. Het aantal kapsalons is spectaculair toegenomen in de afgelopen tien jaar. Terwijl Nederland al eeuwen vooroploopt als het gaat om het globaliseren van handelsbetrekkingen, lukt het maar niet om ook thuis mondiaal te blijven. Nee, die vluchtelingenstromen stoppen niet in de komende eeuw. Ja, die asielzoekers en ook al die illegalen gaan nooit meer terug. Dat Nederland vol is, hoor je niet meer, het gaat nu om hun cultuur versus onze beschaving. Maar de ‘falende integratie’ is in feite een vergrijzingsverschijnsel. De gemiddelde Nederlander nadert de veertig en heeft een of twee kinderen. Men heeft enig bezit en vreest dit kwijt te kunnen raken. Aan wie? De vraag stellen is hem beantwoorden. Al die beveiligingscamera's en gelinkte databanken zijn natuurlijk niet voor u en mij bedoeld.

Tot slot in dit varianummer van *De Gids* een drietal beschouwingen over politiek, wetenschap en cultuur. Het is merkwaardig dat in de discussies over eigentijdse vormen van religie nooit de heidense positie wordt ingebracht. Ketters kennen we wel, zo is Nederland zelf begonnen in de Tachtigjarige Oorlog. Maar tegenwoordig worden ketters als klokkenluider of houder van een dubbele agenda aan de

schandpaal genageld en uit hun vaste baan gebonjourd. Ketters hebben weinig status meer. Je mag de westerse zeden belachelijk maken, maar je mag ze niet afwijzen. Totale kritiek op het systeem is onvoorstelbaar geworden. Eco-activisten praten in Kopenhagen graag mee met de vervuilers, want als ze dat niet deden zouden ze als terrorist worden opgepakt. Wat de drie beschouwingen in deze *Gids* gemeen hebben is dat ze gelezen kunnen worden als deel van een meer omvattend onderzoek. Elke auteur poogt op eigen wijze een kader of jargon te ontdekken waarin het weer mogelijk is onze cultuur of 'het kapitalisme' te bekritiseren, zonder meteen links of rechts te hoeven worden. De bronnen waaruit geput wordt in dit onderzoek zijn verrassend te noemen: een 'foute' politiek filosoof, een 'ondernemende' natuurwetenschapper en een 'verouderde' cultureel antropoloog. Alle drie deze wetenschappers zoeken naar een binnen hun beroepsgroep of kennisdomein heidens standpunt. Alle drie openen ze een andere blik op wat we als bekend terrein beschouwen. Er is meer mogelijk tussen hemel en aarde dan geld verdienen en medeburgers afzeiken. Veiligheid is niet het enige paradigma om het eigentijdse leven zinvol te maken. De andere dimensie leeft zolang onze Nederlandse taal blijft leven. Daar maken wij ons sterk voor in *De Gids*.

Namens de *Gids*-redactie,
ARJEN MULDER

Leo Vroman

Opheldering

Als ik veel meer wist
van ruimte en tijd
bleek de werkelijkheid
een beschilderde mist

en zou die optrekken
dan zou ik beslist
een heel andere ontdekken

en als die zou verdunnen
dan scheen
mijn oude er weer doorheen
en wist ik meer dan alleen
iets van de hunne

maar van ruimte en tijd
en werkelijkheid

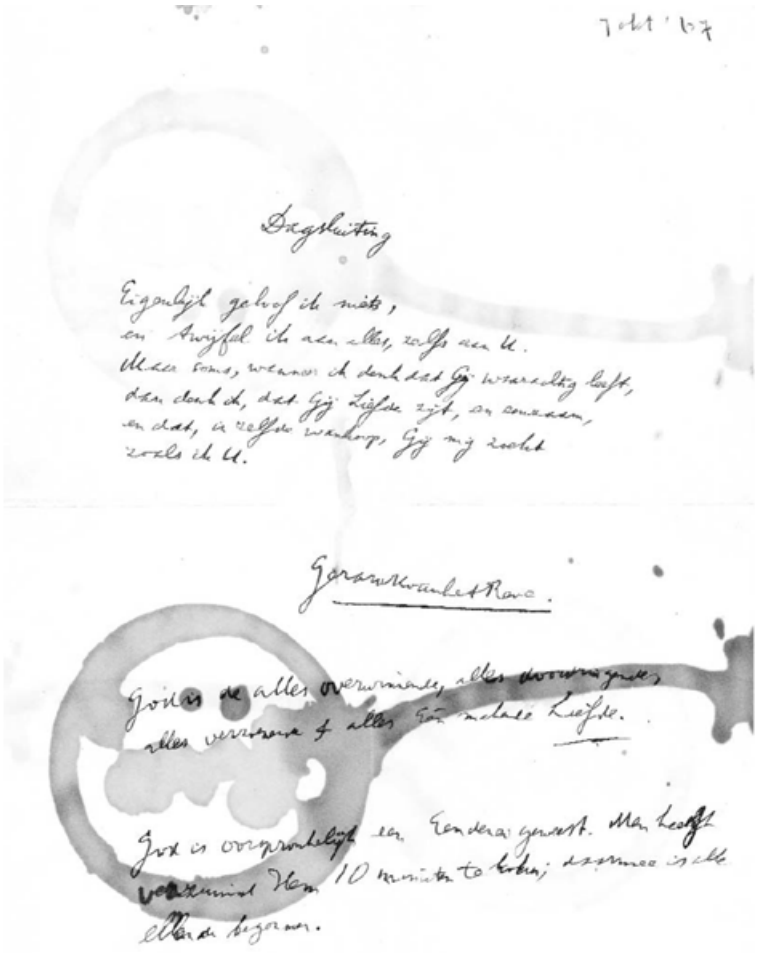
Dagsluiting
Eigenlijk geloof ik niets,
en twijfel ik aan alles, zoals aan U.
Maar soms, wanneer ik denk dat Gij waarachtig bestaat,
dan denk ik, dat Gij Liefde zijt, en eenzaam,
en dat, in volle waarheid, Gij mij zoekt
zoals ik U.
Gerard Kornelis van Reve.

Handschrift Gerard Reve, collectie Nick van Tilburg

Nick van Tilburg

‘God is oorspronkelijk een Eendenei geweest’

Medio januari 2009 kocht ik bij antiquariaat Orfeus in Assen een gebrocheerd exemplaar van Gerard Reves brievenboek *Nader tot U*. Deze paperback was afkomstig uit de nalatenschap van de Friese dichter en neerlandicus Jan Wybenga (1917-1994) en bevatte tussen de achterflap een wat vergeeld, dubbelgevouwen en eenzijdig beschreven blad papier op A4-formaat waarop onmiskenbaar door Reve met de kroontjespen in inkt het beroemde gedicht ‘Dagsluiting’ was uitgeschreven en ondertekend met ‘GerardKvanhetReve’. Het handgeschreven ‘Geestelijk Lied’, dat een mooie weergave is van Reves godsbegrip ‘God is erg eenzaam’ zoals door hem verwoord in zijn *Pleitrede voor het Hof*, week niet af van de definitieve versie:

> *Dagsluiting*
> *Eigenlijk geloof ik niets,*
> *en twijfel ik aan alles, zelfs aan U.*
> *Maar soms, wanneer ik denk dat Gij waarachtig leeft,*
> *dan denk ik, dat Gij Liefde zijt, en eenzaam,*
> *en dat, in zelfde wanhoop, Gij mij zoekt*
> *zoals ik U.*
> *GerardKvanhetReve.*

Rechtsboven op het papier was door Wybenga met blauwe balpen de datum: ‘7 okt '67’ toegevoegd. Bij nadere bestudering was in het papier duidelijk een - omgekeerd - driehoekig gevormd watermerk te zien met daarin de letters ‘G.W. Papier’ (Gebroeders Winter Papier), een belangrijke aanwijzing dat het om een contemporain afschrift ging: Reve maakte in de jaren zestig veelvuldig gebruik van papier met dit watermerk, voor het schrijven van brieven en gedichten. Wat echter het meest in het oog sprong, was een grote roodbruine vlek die een aanzienlijk deel bestreek van het papier onder Reves signatuur. Met enige moeite was door de vlek heen de volgende zin te lezen in Reves

handschrift: ‘God is de alles overwinnende, alles doordringende, alles verzoenende & alles Eén makende Liefde.’ Hieronder stond ten slotte een humoristische maar wat mystieke uitspraak betreffende Reves godsbeeld geschreven: ‘God is oorspronkelijk een Eendenei geweest. Men heeft verzuimd Hem 10 minuten te koken; daarmee is alle ellende begonnen.’

Op zaterdagavond 7 oktober 1967 vond in De Harmonie te Leeuwarden het roemruchte dichtersfestival plaats met tien Friese en tien Hollandse dichters waarbij werd voorgedragen uit eigen werk, onder anderen door de eerder genoemde Wybenga en Reve (negen ‘Geestelijke Liederen’). Zoals bekend stond Reve in deze periode onder zware psychische druk, worstelde hij met het geloof en consumeerde overmatig alcohol, mede in verband met de deadline van 17 oktober waarop hij zijn pleitrede voor eigen verdediging gereed moest hebben in het kader van het hoger beroep van het Ezelproces. Na afloop van het dichtersfestival schopte en sloeg een getergde Reve de organisator/ presentator Simon Vinkenoog finaal tegen de podiumplanken.

Interessant is de ‘verklaring’ van Reve achteraf dat hij die avond ‘flink had gedronken van een afgrijselijk vergiftigde wijn en bezopen was’ en de constatering dat op het papier een duidelijke afdruk zichtbaar is van een kennelijk grote wijnvlek, die is verspreid door het verplaatsen van een glas naar rechts. De vijf regels onder de signatuur zijn dan ook alle aanzienlijker slordiger en minder strak door Reve uitgeschreven dan het gedicht ‘Dagsluiting’ erboven, maar de eerste twee regels werden korte tijd later wel door Reve volledig en letterlijk gebruikt - met een toevoeging - in zijn *Pleitrede voor het Hof*, waarin hij in een briljante stijl zijn immanente godsbeeld onder andere als volgt heeft gedefinieerd: ‘God is de alles overwinnende, alles doordringende, alles verzoenende en alles één makende Liefde, die alle verstand te boven gaat.’ De drie hieronder volgende cryptische regels: ‘God is oorspronkelijk een Eendenei geweest. Men heeft verzuimd Hem 10 minuten te koken; daarmee is alle ellende begonnen.’ zijn echter niet in Reves *Pleitrede* terug te vinden en moeten waarschijnlijk worden toegeschreven aan Reves vrij associërende en benevelde geest op dat moment, mede als gevolg van het overmatig drinken van die ‘afgrijselijk vergiftigde wijn’ tijdens de poëzieavond. Overigens had Reve de laatstgenoemde uitspraak ook al zo'n twintig jaar eerder gedaan - zij het in een iets kortere en minder specifieke vorm - in een brief van 20 oktober 1948 aan W.F. Hermans: ‘God is oorspronkelijk een ei geweest: ze hadden Hem tien minuten moeten koken.’ Hoewel Nop Maas in het eerste deel van zijn biografie dan ook stelt dat Reve er

eind jaren veertig en begin vijftig nog een heidense levensbeschouwing op nahield en toen nog niet echt op weg was naar het christelijk geloof, moet naar mijn inschatting deze mythische zienswijze bij Reve eerder gezien worden als een uitvloeisel van een altijd al aanwezige en persisterende sterke neiging tot symboolgericht en magisch denken, op basis van zijn persoonlijkheidsstructuur met evident schizotypische trekken. In een recent in *Het leven is een barre verschrikking* gepubliceerde brief van Reve aan de fotografe Edith Visser d.d. 31 oktober 1989, wordt deze laatste visie door Reve zélf treffend als volgt onderbouwd: 'Neen, maar weet je wat het is? Ik kan eigenlijk met niemand praten, omdat ik in een mythische en magische droomwereld leef. Ik kan in de verste verte niet te weten komen, wat er in anderen omgaat.'

Dinsdagavond 24 februari 2009 was ik aanwezig in Groningen bij een publieke voordracht van Simon Vinkenoog, georganiseerd door literair dispuut Flanor.

Voor de pauze vond een wat moeizaam verlopend interview plaats, maar Vinkenoog maakte een heldere en alerte indruk en slaagde er toch goed in om - snel en associatief pratend en met zweetdruppels op het voorhoofd - het gesprek gaande te houden en de belangstelling van de toehoorders te blijven vasthouden.

Bij het begin van de pauze om 21.00 uur begaf Vinkenoog zich direct in de frisse buitenlucht om een ontspannend jointje op te steken. Ik volgde de dichter naar buiten en kwam met hem in gesprek, waarbij Simon zich erg vriendelijk en toegankelijk opstelde. Ik stelde hem de vraag of hij zich de bewuste avond van de vechtpartij tussen hem en Reve op 7 oktober 1967 in Leeuwarden nog kon herinneren en hoe het uiteindelijk zo heeft kunnen escaleren. Even leek het of Vinkenoog niet veel zin had om op dit dichtersfestival terug te kijken, maar na enig nadenken antwoordde hij hierop: 'Overdag was er al sprake van forse spanningen bij Reve, toen we onder anderen met Johnny van Doorn in de auto zaten. Reve kon niet goed tegen ons gegiechel tijdens het blowen en zei telkens dat hij niet in onze liefde geloofde.'

Na terugkeer in de zaal van Vinkenoog en de circa zestig toehoorders, werd aan het publiek de gelegenheid geboden tot het stellen van vragen. Toen ik de microfoon kreeg aangereikt, vroeg ik aan de dichter of het klopte dat de meest directe aanleiding van Reves eerder ontstane woede en irritatie tijdens het bovengenoemde dichtersfestival, inderdaad gelegen was in Simons gelasten tot het te vroeg neerhalen van het doek tijdens de act van The Selfkicker. De poëet reageerde op deze vraag aanvankelijk met een wat grimmige blik en zwijgen, maar zei vervolgens: 'Reve was wel een groot dichter en schrijver maar als

Collectie Spaarnestad Photo / C.K. de Groot, 1967. Een grimmig kijkende Reve (half verscholen achter de flessen wijn), een minzaam glimlachende Wybenga met (het bewuste?) dubbelgevouwen papier in zijn hand en Vinkenoog op de rug gezien (gestoken in een soort flower power-jasje en met een bos bloemen in zijn hand), die op het punt staat om Reve door zijn haar te strijken - met alle gevolgen van dien.

mens een klootzak en pathologisch leugenaar, ik ben blij dat ik dit nu vrijuit kan zeggen zonder het risico te lopen om voor een vuurpeloton gezet te worden.' Dit antwoord lokte gelach in de zaal uit. Hij lichtte vervolgens toe: 'Zo heeft Reve bijvoorbeeld herhaaldelijk beweerd dat ik allerlei boeken van hem zou hebben gestolen, hetgeen volstrekte onzin is.'

Hierna droeg Vinkenoog staande op gedreven en bezielende wijze gedichten voor uit zijn vuistdikke poëziebundel *Vinkenoog Verzameld,* op verzoek declameerde hij onder andere de gedichten 'Souvenir de Paris' en 'Ode aan het boek'.

Na afloop van de voordracht kon men boeken door Vinkenoog laten signeren. Toen ik aan de beurt was, liet ik hem eerst het bewuste papier met wijnvlek en datum 7 okt. '67 zien, waarna Simon rustig de tekst ging bestuderen. Zijn eerste reactie was: 'Dat lijkt wel een afdruk van een wijnglas!' Nadat ik verteld had dat het blaadje papier in het bezit is geweest van de die avond optredende dichter Jan Wybenga, knikte hij begrijpend: kennelijk had Wybenga dit vel papier opgeraapt, nadat Reve het gedicht 'Dagsluiting' had voorgelezen en vervolgens - zoals gebruikelijk - het beschreven papier op het podium had laten neerdwarrelen. Vinkenoog deelde mijn mening dat de vijf slordige regels die ontsierd waren door de grote wijnvlek, zeer waarschijnlijk door Reve tijdens die bewuste poëzieavond moeten zijn opgeschreven, nog vóór zijn optreden. Terwijl Vinkenoog wees op de onderste drie geschreven regels 'God is oorspronkelijk een Eendenei geweest' et cetera, zei hij: 'Deze regels van Reve zijn wellicht te beschouwen als onvoltooide dichtregels, maar ze werden in ieder geval tijdens die avond niet door hem voorgedragen.'

Nadat Simon de poëziebundel *Vinkenoog Verzameld* had gesigneerd, overhandigde hij me spontaan zijn visitekaartje en zei dat ik altijd contact met hem kon opnemen als ik nog met vragen bleef zitten. Helaas is dit vervolg er niet meer van gekomen: tijdens de vroege ochtend van 12 juli 2009 is Vinkenoog aan zijn laatste 'trip' begonnen.

Huub Mous

Secularisering en geestesziekte[*]

In de jaren zestig was Reve een psychiatrisch patiënt met een drankprobleem. Beide omstandigheden hebben invloed gehad op zijn werk en op zijn bekering. Jarenlang was hij in een gevecht met zichzelf gewikkeld om van de fles af te komen. Deze zucht naar drank was vanaf 1962 geleidelijk aan komen opzetten. Bij een bezoek aan de kapel van Onze Lieve Vrouw ter Nood in Heiloo - zo schrijft hij in *Moeder En Zoon* - vraagt hij aan Maria om hem van de drank af te helpen en belooft zich te bekeren als dat is gelukt. Als hij zich dan uiteindelijk bekeert, blijft de alcohol hem achtervolgen. Perioden van hevige opwinding worden afgewisseld met zware depressies. Het overmatig drankgebruik leidt tot mentale toestanden die grenzen aan het delirium. Tot vijf keer toe krijgt hij ook een delirium. Op 12 augustus 1966, anderhalve maand na zijn toetreding tot de rooms-katholieke Kerk, eindigt deze geestelijke worsteling in een ultieme crisis. Op weg naar Friesland neemt Reve in Zwolle de verkeerde trein. In totale paniek belandt hij op het station van Beilen, waarna een spoedopname volgt op de psychiatrische afdeling van het Wilhelmina-ziekenhuis in Assen. Diagnose: deficiëntiedelirium, een specifiek delirium dat zich manifesteert als een alcoholist plotseling stopt met drinken. Gebrek aan vitale stoffen hebben lichaam en geest van Reve gesloopt. Het medicijn waarmee hij wordt behandeld is tegretol, een anti-epilepticum dat de verschijnselen van epilepsie onderdrukt. Het wordt ook voorgeschreven aan manische patiënten. Het exacte werkingsmechanisme van dit zware middel is onbekend.

Tegenover Tom Rooduijn verklaarde Reve later: ‘De diagnose was: *Hopeloos*. Ik kreeg allerlei lichten in mijn gezicht. Ik werd voor gek verklaard. Ik zeg: ik word zo mismoedig van al die medicijnen. Toen hebben ze me opwekkende medicijnen gegeven. Ik ben een proefkonijn geweest. Ze hebben nieuwe medicijnen op me uitgeprobeerd. Je ging er van dood of je bleef leven, dus je zat altijd goed. De dokters waren erg goed voor me. Sommige zusters aanbaden mij. Ze zeiden: “U lijkt wel de Heilige Maagd Maria, Moeder van God”. Ik kreeg ver-

schijningen. Maria verscheen aan mij, klom over het hek bij de herten en zei: kom bij het baasje dat echt van jullie houdt.' Tijdens zijn opname werden bij Reve lichte afwijkingen geconstateerd in zijn elektroencefalogram, ofwel 'coppogram' zoals hij dat zelf noemde. In een brief aan Josine M. maakte hij gewag van een mogelijk verband tussen zijn klachten ter zake bewustzijnsvernauwing en hallucinaire waarnemingen. Vele jaren later verklaarde Reve tegenover Rooduijn dat de neuroloog destijds had bedoeld dat hij een verlaagde bewustzijnsdrempel had. Zijn onderbewuste kreeg veel gemakkelijker toegang tot het bewuste dan bij een normaal mens. Daarom zou hij ook in een bepaalde mate helderziendheid hebben gehad. In *Het Boek Van Violet en Dood* ten slotte komt wederom ter sprake wat de afwijking in het patroon van de hersengolven volgens zijn neuroloog te betekenen had. 'Pathologische onderbouw,' had hij te horen gekregen, waarop zijn antwoord was: 'Goddank!' Vincent van Gogh was ernstig gestoord geweest, maar hij was tenminste echt gek.

Volgens de psychiater Trimbos, met wie Reve in die jaren correspondeert, kan de geestelijke instorting geen delirium zijn geweest, zoals Reve in een brief van 15 maart 1968 laat weten aan 'kandidaat katholiek A.' Zeker is dat tegretol reageert op alcohol, waarvan het gebruik dan ook sterk door de artsen wordt ontraden. Hoe dan ook, Reve moet na zijn opname door een hel, zweert de drank voorgoed af, maar ziet ook in dat dit onherroepelijk tot zijn ondergang zal leiden. Een paar maanden later neemt hij, op aanraden van Trimbos, zijn toevlucht tot een compromis. Voortaan drinkt hij alleen nog rode wijn ('roodwijn') en niet voordat de avond is gevallen. Het zal echter niet goed komen met zijn geestelijke balans. Jarenlang wordt hij gekweld door angstaanvallen en een manisch-depressieve golfslag.

Behalve refusal tegen zijn alcoholverslaving, gebruikt hij dan tranquillizers en angstremmende middelen als chloraalhydraat en neureptil, afgewisseld met barbituraatinjecties. Zijn bevriende arts Jan Groothuyse levert hem op verzoek de benodigde medicijnen. Over zijn geestelijke gezondheid maakt hij zich overigens steeds meer zorgen. In 1971 overweegt hij of hij niet opnieuw een encefalogram-onderzoek moet ondergaan, om definitief te weten te komen of er geen sprake is van een afwijking in de hersenen. In die eerste vijf jaren na zijn bekering produceert hij weinig. Het 'Ezel-proces', het hoger beroep en de toekenning van de P.C. Hooftprijs met alle heisa eromheen, dat alles is niet bevorderlijk voor zijn innerlijke rust. Pas in het begin van de jaren zeventig, in de beschermde omgeving van Weert, komt zijn literaire productie weer op gang.

Reve was een psychiatrisch patiënt vanaf zijn puberteit en zou dat

in feite zijn leven lang blijven. Niet alleen schrijven was letterlijk een innerlijke noodzaak om in balans te blijven, ook zijn bekering was dat. Niettemin had hij het vermogen om met een laconieke vorm van luciditeit zichzelf te analyseren. Hoewel hij altijd de beste psychiaters van het land om zich heen heeft gehad - zelfs de in Haren woonachtige Vasalis schoot hem in Assen te hulp - was hij het liefst baas in eigen brein. Door de jaren heen komen de herinneringen aan zijn opname in Assen telkens weer terug. Hij verwijst ernaar in zijn brieven, waarbij niet zelden kritiek doorklinkt op het materialistische paradigma van de psychiatrie: 'En tegenwoordig heeft de mens geen ziel meer, en gelooft men dat alles fysies is,' schrijft hij in 1983. 'Je wordt onder allerlei medicijnen gezet, waar je later moeilijk meer zonder kunt. De klachten zijn van lichamelijke, organische oorsprong, heet het nu, een verstoorde stofwisseling in je kop of in de schildklier. Dat er iets aan de functie van de hersenen mankeert, omdat de ziel (de persoonlijkheid) ziek is, die visie is taboe en een soort multinationaal imperialisme.'

Opmerkelijk is ook hoe hij kort na zijn geestelijke crisis in de zomer van 1966 zelf een verklaring geeft voor de neurotische grondslag van zijn persoonlijkheid. In een brief aan Trimbos doet hij verslag van een jeugdherinnering die hij in dezelfde tijd in vrijwel dezelfde bewoordingen ook per brief toevertrouwt aan Josine M.: 'Voor mijn vierde jaar, of eigenlijk voor mijn vierde verjaardag - dus voor mijn vijfde jaar - zijn er geen herinneringen. Mijn moeder zou me als enige licht kunnen verschaffen als ze nog leefde. Ik heb echter wel een vermoeden. Hoewel ik niets weet, weet ik alles: ik moet verliefd zijn geweest op een jongen, vermoedelijk een paar jaar ouder dan ik, en die verliefdheid onbevangen hebben geuit, waarop die jongen mijn toenadering met grote bruutheid moet hebben afgewezen, mij moet hebben geslagen, en vooral, vernederd. Iedereen mag dit verhaal dwaas en willekeurig vinden - ik weet dat het de waarheid moet zijn. Die jongen heb ik sedertdien moeten zoeken - De Eeuwig Wijkende, die in mijn werk voorkomt als de Meedogenloze Jongen. Als de Dood, & soms als God. Zijn afwijzing van de liefde heeft gemaakt dat ik nimmer volledig liefde kan geven - ondanks al mijn eerlijke en hartstochtelijke pogingen - maar vooral, dat ik nooit volledig, met heel mijn hart, liefde heb durven aanvaarden, want de vrees die weer te moeten verliezen is altijd te groot geweest. Misschien is daarom mijn religie zo heroïsch en belangeloos: het zou kunnen zijn dat ik Gods liefde niet durf te aanvaarden, uit vrees haar weer te moeten verliezen.'

Hoe zat het nu eigenlijk met die 'psychopathologische onderbouw' van Reve? Lag de oorsprong daarvan enkel en alleen in een getrauma-

tiseerde jeugd, of waren er ook dieper liggende oorzaken, die in combinatie met zijn sensitieve aard van belang zijn geweest? Sterker nog: hadden die diepere oorzaken mogelijk iets van doen met een structureel gebrek aan religie en spiritualiteit, waar hij van huis uit mee behept was. Een gebrek dat een verlangen opriep dat gaandeweg steeds minder weerklank vond in de wereld om hem heen. Nu de contouren van het naoorlogse seculariseringproces in al zijn facetten steeds meer aan het licht treden, komt ook het onderzoek op gang naar de psychische en sociale processen die hiermee gepaard zijn gegaan en wellicht ook constituerend zijn geweest voor de ingrijpende veranderingen. Bezien vanuit de vraag wat de mogelijke relaties kunnen zijn tussen een zich snel voltrekkend secularisering sproces en het zich aandienen van een specifieke vorm van geestesziekte, is het 'geval Reve' een wonderlijke casus. Misschien is hij wel het voorbeeld bij uitstek van wat er allemaal mis kan gaan met de psyche, als religie te snel uit de wereld verdwijnt.

Maar hoe kun je een verband aantonen tussen secularisering en geestesziekte? Dat is hoe dan ook een uiterst moeizaam onderzoek, omdat wat je zoekt in je blik zelf verscholen ligt, zoals het laatste wat een vis ontdekt het water is waarin hij zwemt. Het is niet eens zeker of de gevolgen van secularisering positief of negatief te duiden zijn, laat staan of het überhaupt symptomen zijn van een ziektebeeld. Is het de melancholie van een gemis of de pijn van een bevrijding? Die vraag is niet alleen afhankelijk van de vraag wat 'geestelijke gezondheid' eigenlijk is, maar ook van het perspectief van waaruit je de diagnose stelt. Je kunt uitgaan van de zogeheten 'secularisatiethese' en de secularisering beschouwen als een noodzakelijk proces dat eigen is aan moderniteit en vooruitgang. Maar je kunt er ook van uitgaan dat het pleit nog niet is beslecht. Secularisering zou dan geen fataal en onomkeerbaar proces zijn, maar een verlies van een kwaliteit, die juist heroverd moet worden in een tegenbeweging, een voortdurende reactie tegen de moderniteit, die zich overigens al sinds de Romantiek in de westerse cultuur doet gelden.

Al ver voor de oorlog had Freud met de gedachte gespeeld dat een cultuur als geheel de symptomen van een ziektebeeld kan gaan vertonen. Zo wilde hij met zijn psychoanalyse een alternatief bieden voor de wegkwijnende symbolische structuur van de religie. Of zoals Freud het formuleerde in zijn essay *De toekomst van een illusie* (1927): 'Wanneer je de religie uit onze Europese cultuur wilt elimineren, kan dat alleen door een ander stelsel van doctrines, en dit stelsel zou van meet af aan alle psychologische kenmerken van de religie overnemen, dezelfde heftigheid, starheid en onverdraagzaamheid, hetzelfde denk-

verbod terwille van zijn verdediging.' Ook Jung en Jaspers hadden al voor de oorlog verbanden gelegd tussen een geestelijke pathologie van de tijd en de veranderende ziektebeelden van het individu. De een zocht het in een collectief onbewuste laag van de ziel en de ander in 'die geistige Situation der Zeit'.

De gevoelige natuur van de kunstenaar werd daarbij algauw als een seismograaf van de tijdgeest gezien. Maar de gedachte dat 'een zieke cultuur' een goudmijn kan vormen voor de inspiratie van kunstenaars en schrijvers is toch vooral na de oorlog ontstaan. De naoorlogse schrijvers vertolkten het geluid van een nieuwe generatie die door de oorlog de weg kwijt was geraakt. Maar dat lijkt ook het beeld te zijn dat juist de kritiek wilde zien. Na *De Avonden* van Van het Reve leek iedereen 'de stem van zijn generatie' te willen vertolken, en dat nog wel in één boek. Mistroostig, lamlendig, landerig, angstig en verveeld, nihilistisch en existentialistisch en niet te vergeten met een obsessie voor een ontluisterende vorm van seksualiteit. De onmacht om de ander te bereiken lijkt achteraf een uiting van gekoesterde eenzaamheid. In de puinhopen die de oorlog had nagelaten, voelde men zich prettig. De 'asfaltromantiek' - zoals een criticus het noemde - was grotendeels ook valse romantiek. Het cliché van de naoorlogse weltschmerz werd tot hoge literatuur verheven. Als je het zo bekijkt is de naoorlogse literatuur tot 1960 één grote nouvelle-vague-film. De periode van wederopbouw was tegelijk ook een tijd van heimwee naar een verloren transcendentie. Maar was het verlies noodzakelijk en onomkeerbaar, of was dit verlangen op zichzelf niet juist de keerzijde van de vooruitgang? Anders gezegd: was het een tragisch gevoel van nostalgie die zich alleen op verleden richtte, of ook een hoopvol en onderdrukt verlangen dat streefde naar een herstel in de toekomst?

In het hart van de moderne tijd, zo stelt Charles Taylor in zijn boek *A Secular Age* (2007), zal opnieuw het verlangen opkomen naar transcendentie die zich onttrekt aan iedere calculeerbaarheid en menselijke autonomie. Taylor neemt je mee langs lange paden door de geschiedenis om duidelijk te maken wat er in de afgelopen eeuwen allemaal in de menselijke psyche veranderd is. Secularisering houdt volgens Taylor níét in dat de moderne mens zijn beperkte horizon voorgoed heeft afgeworpen. We leven in een tijd waarin het ongeloof dominant is geworden in de cruciale milieus van het intellectuele leven. Een tijd ook waarin een volledig onafhankelijk humanisme voor het eerst in de geschiedenis een alom beschikbare optie wordt. Toch zullen de diepere intuïties van de religie zich volgens Taylor ook in de toekomst blijvend doen gelden. De menselijke aspiraties zullen verder blijven reiken dan dit aardse leven alleen. En ook al wordt in onze se-

culiere tijd de ondergang denkbaar van alle doelstellingen die de menselijke ontplooiing te boven gaan - dat wil zeggen de transformatie van de mens die het christendom voor ogen had - de mens zal zich ook in de komende eeuwen geroepen blijven voelen tot een diepgaande innerlijke breuk met zulke wereldse doelstellingen louter ter wille van zichzelf, de vooruitgang of de mensheid als geheel.

Het seculiere bewustzijn kan volgens Taylor ook niet worden herleid tot universele kenmerken van het menselijk bestaan, net zomin als ons moderne zelfbegrip een universele geldigheid zou hebben. Dat 'moderne zelf' is niet ontstaan in een proces dat noodzakelijkerwijs synchroon liep met het zich terugtrekken van de religie. Het moderne zelf is een historische constructie die afhankelijk is van een zich voortdurend wijzigend wereldbeeld. In de optiek van Taylor is het seculiere bewustzijn ook niet de meest geëigende status van de mens, een toestand die er *deep down* altijd al was, maar in vroeger eeuwen door beperkende omstandigheden werd belemmerd of ter zijde geschoven. Terugkijkend in het verleden is het mogelijk dat wij tijdelijk iets niet zien omdat we het gewoon niet kunnen zien, of misschien niet méér kunnen zien, verblind als we zijn door de denkbarrières die in ons eigen wereldbeeld verankerd liggen. Waar het bij Taylor in wezen om gaat is een verlangen naar transcendentie, dat kennelijk onuitroeibaar is, ook al is het voor velen ondenkbaar geworden dat er meer is tussen hemel en aarde dan de wetenschap ons laat zien.

Om zich het transcendente - in de zin van het bovennatuurlijke - nog voor de geest te halen, lijkt een soort salto mortale nodig of een verminking van het verstand. Maar ook transcendentie, zo beweert Taylor, is een historisch begrip, dat sterk bepaald is door het christendom zelf. Juist het christendom - en met name de Reformatie - heeft eraan meegewerkt om een muur op te bouwen, niet alleen tussen het objectieve, puntvormige 'ik' en de 'wereld daarbuiten', maar ook tussen het natuurlijke en bovennatuurlijke. We leven in een vesting van waaruit we nu een wereld ervaren die geheel ontdaan is van alle betovering. De poreuze scheidingswand van weleer, waardoorheen allerlei magische betrekkingen met de natuur en de bovennatuur een weg konden vinden, is volledig dichtgeslibd, maar dat wil niet zeggen dat deze situatie een noodzakelijk eindstadium is. Het ontstaan van deze ommuring is een ingewikkeld proces geweest, dat zich langs vele lijnen heeft voltrokken, en bovendien nog een heel scala van posities en opties openlaat. Hoe dan ook, het is een diep ingrijpend proces dat ook schade kan berokkenen aan het innerlijk leven. Dat psychiatrie en secularisering in de vorige eeuw iets met elkaar van doen hebben gehad, moge blijken uit de volgende woor-

den van Taylor in zijn boek *Sources of the Self: The Making of Modern Identity* (1989):

> Psychoanalytici hebben vaak opgemerkt dat de periode waarin hysterische patiënten en mensen met fobieën en fixaties het grootste deel van hun klantenkring vormde, vanaf de klassieke periode van Freud, recentelijk heeft plaatsgemaakt voor een periode waarin de belangrijkste klachten draaien om 'egoverlies' of een gevoel van leegte, vlakheid, futiliteit, gebrek aan doelgerichtheid, of verlies van het gevoel van eigenwaarde. Welk verband er precies bestaat tussen deze vormen van pathologie en de niet-pathologische situaties die er parallel mee lopen, is vooralsnog bijzonder onduidelijk. Om een serieuze poging te doen hier inzicht in te verwerven zouden we meer greep moeten krijgen op de structuren van het zelf [...] Maar het lijkt bij voorbaat uiterst aannemelijk dat er een verband bestaat, en dat de betrekkelijk recente verandering in vormen van pathologie de veralgemenisering en popularisering weerspiegelt van dat 'verlies van horizon' in onze cultuur, dat enkele heldere geesten sinds meer dan een eeuw aan het voorspellen zijn.

Vanuit dit brede perspectief bezien komt het werk van Reve in een ander licht te staan. Alles wat bij Reve met ziekte, verwonding, religie en transcendentie van doen heeft, is dan niet af te doen als de problematiek van een psychiatrisch geval, maar vormt juist de kern waar het in dit werk om draait. Het verband tussen een ziekte van de ziel en een vernieuwing van het religieuze symbool is van begin af aan in het werk van Reve aanwezig. De wortels daarvan zijn terug te vinden in Reves 'kapotte Romantiek', zoals Jürgen Hillner het noemde, maar ook in de ideeën van Jung, die Reve op het spoor was gekomen in de behandelkamer van zijn psychiater Schuurman. Voor Reve was het schrijven niet alleen een therapeutische activiteit die noodzakelijk was om zijn geestelijk evenwicht te vinden en te bewaren, maar ook een aanhoudende poging om tot een eigentijdse vorm van religieuze openbaring te komen. Lange tijd heeft Reve geworsteld om los te komen van de letterlijkheid, de feitelijkheid, de bijna obsceen materialistische opvatting van de werkelijkheid die hij van huis uit had meegekregen.

Omdat de wond in zijn eigen ziel de sporen droeg van een zieke cultuur, kreeg het peilen van die wond een veel diepere betekenis dan zijn eigen geïsoleerde bestaan. Dat bevrijdende inzicht had zich niet als bij toverslag aangediend, maar had een lange aanloopperiode gekend, in allerlei onbestemde gedachten over mystiek, religie en de

grondstructuur van de ziel, die zich door de jaren heen hadden gevormd. Het atheïsme was een psychische afwijking, vond Reve. Het was een godsdienst die geen enkele andere godsdienst naast zich duldde. In navolging van Jung bestempelde hij het atheïsme als 'de ziekte van de grote stad' en alleen daarom al was hij naar Friesland gevlucht, waar de cyclische tijd van het religieuze leven in een kleine dorpsgemeenschap destijds nog volop aanwezig was. In Friesland was God nog niet verdwenen, en zeker niet in Greonterp. Tegenover Bibeb verklaarde hij in 1965: 'Dit dorp is katholiek. Er wonen lieve mensen. De buurvrouw zei, toen Hanny hier gelogeerd heeft: "Ik hoop dat het weer goed komt. Ze vertellen zulke vreselijke dingen van die man, maar ik geloof er niks van want het is een aardige man."' En even later: 'Als ik hier tijdens het avondgebed langs de ramen van mijn buurvrouw loop, zie ik haar geknield liggen, het hoofd op de zitting van de stoel.'

In zijn diep beleefde religiositeit was Reve uiterst modern en tegelijk aartsconservatief. Het moderne lag in de poging verstarde geloofsinhouden te versmelten en opnieuw vorm te geven in de beschrijving van alledaagse ervaringen. Het conservatieve lag in zijn hang naar ritueel, symbool en traditionele liturgie van de katholieke Kerk. Met die laatste voorkeur ging hij in tegen de 'vernieuwende' tijdgeest van de jaren zestig, die juist afscheid wilde nemen van alle rituele fossielen uit het verleden. De hernieuwde belangstelling voor het ritueel in het dagelijks leven, die in de late jaren negentig naar voren kwam, heeft Reve niet meer bewust beleefd. Maar ook die ontwikkeling laat zien dat de taal van het symbool niet alleen op religieus niveau van belang is, maar ook in de seculiere woestijn die de jaren zestig in Nederland hebben achtergelaten. Het heimwee naar God steekt opnieuw de kop op in een wildgroei van rituelen bij de collectieve verwerking van een calamiteit of de massale rouw na de plotselinge dood van een beroemdheid. Als God ooit nog terugkeert in het spektakel, dan zal hij verkleed gaan als de dood.

Is de ziekte van de secularisering soms eigen aan een tijd waarin het onvermogen van de mens om nog authentieke religieuze ervaringen op te doen steeds duidelijker aan het licht treedt? Of sterker nog: is deze vermeende ziekte in tijden van secularisering niet een ziekte in de beleving van de tijd zelf? Dat wil zeggen: een tijdelijk onvermogen om het heden ten volle te beleven, omdat er geen kader meer is om die volheid een plaats en een richting te geven. Dat is een vraag die uit het werk van Reve naar voren komt. En als dat zo is, waar ligt dan de kiem van deze ziekte? Is dat iets nieuws en onbekends of juist oud en vertrouwd? Is het een ziekte van het halfvolwassen individu of van een

kwaal van de cultuur in een overgangsfase? Kan zo'n collectieve kwaal, die het individu overstijgt, eigenlijk wel bestaan? Bestaat er zoiets als een collectieve 'ziekte van de tijd' die juist in de individuele beleving van tijd tot uiting komt? Dat zou dan een ziekte moeten zijn die niet alleen een nieuw soort patiënten oplevert, maar ook een nieuw soort schrijvers en kunstenaars doet opstaan, gevoelige naturen die behept zijn met het niet te benijden talent om nostalgie naar een voorbije tijd op te waarderen tot een sublieme ervaring, maar ook om een geestelijk lijdensproces om te smeden tot iets nieuws, iets demonisch wellicht, een zich openbarende orakeltaal die het midden houdt tussen religie en kunst.

Kunst en religie zijn in veel opzichten aan elkaar verwant, niet in de laatste plaats omdat je voor beide een specifieke begaafdheid nodig hebt. Dat er zoiets bestaat als artistiek talent zullen weinig mensen ontkennen, hoewel in de jaren zestig bij menigeen de mening postvatte dat voor het vervaardigen van een kunstwerk geen speciale begaafdheid vereist was. Met religie is het niet anders. Zonder religieus gevoel kun je niet goed over religieuze zaken spreken, net zoals het onmogelijk is over kunst iets zinnigs te zeggen zonder een basaal aanwezige ontvankelijkheid voor een esthetische gewaarwording. Evenals de esthetische gevoeligheid komt religieuze gevoeligheid voort uit een talent dat is aangeboren. Met zo'n talent kun je in meerdere of mindere mate begaafd of behept zijn, al naar gelang het bezit van dit talent als een genade of een last ervaren wordt. Het rationalisme van de Verlichting heeft dit natuurtalent voor de religieuze ervaring over het hoofd gezien. Maar gevoel en religie kwamen in de tijd van de Romantiek opnieuw in elkaars verlengde te liggen.

Theologische vernieuwers, zoals Friedrich Schleiermacher en Rudolf Otto hebben gewezen op het belang van de elementaire ervaring van iets dat een mens te buiten gaat. Diep in de mens zou het besef leven dat er iets is, dat achter, in of boven de wereld schuilgaat en hem steeds weer ontglipt. Het heilige, zoals Otto het formuleerde, is geheimzinnig en suggereert een ijzingwekkend geheim. In zijn optiek was dit heilige ook verbonden met het demonische en het numineuze en uiteindelijk met het gevoel van nietigheid dat een mens kan overvallen als hij geconfronteerd wordt met iets dat ver boven hem uitstijgt. Otto zocht geen irrationeel, maar een buiten-rationeel fundament voor de religieuze ervaring. Daarmee legde hij de oude verbanden tussen religie en kunst bloot. Hij maakte religie los van de moraliteit en verbond haar opnieuw met een individuele ontvankelijkheid, het zogeheten 'Einfühlen'.

Hij wees ook op de religieuze gevoeligheid als verdwijnend en be-

dreigd fenomeen. Zo was hij op zoek naar een nieuwe basis voor alle religies. Een fundament dat in een instinctieve en aangeboren oerdrang moet liggen en strijdig is met alle kerkelijke instituties. Als dit fundament in de menselijke natuur inderdaad bestaat, en zich zelfs in een specifieke begaafdheid kan manifesteren, dan is het voor de gezondheid van de geest een voorwaarde dat dit talent ook de ruimte krijgt om zich te ontwikkelen. Een cultuur die vijandig staat tegenover godsdienst zou 'geestelijk ongezond' kunnen zijn en misschien zelfs specifieke ziektebeelden kunnen genereren. Omgekeerd zou ook een te sterk godsdienstige cultuur een ongezond karakter kunnen hebben, wanneer de behoefte aan authentieke religieuze ervaring te weinig ruimte krijgt. Zowel een anti-godsdienstig als een al te godsdienstig klimaat kan dus verstikkend zijn voor het religieuze talent. 'Dit land stikt van de godsdienst,' zei Gerard Reve in een televisie-interview in 1966, 'maar religie is er praktisch niet te vinden.'

Tegenwoordig is de godsdienst in dit land veel minder prominent aanwezig, maar het is sterk de vraag of hierdoor meer ruimte is vrijgekomen voor authentieke religieuze ervaringen. De religieuze ervaring heeft structuur en context nodig, zoals Evelyn Underhill in haar boek *Mysticism* heeft beweerd. Maar als de structuur en de context zelf verstikkend worden, dan zoekt het religieuze talent van de weeromstuit de chaos op. In die paradox tussen structuur en chaos, tussen gezondheid en geestesziekte, heeft Reve geprobeerd een eigen weg te vinden in de vernieuwing van de religieuze ervaring. Als er sprake is van een ziektebeeld, dat iets van doen heeft met de religie, hoe breed mag je de cirkel dan trekken om de symptomen van deze ziekte in beeld te krijgen. 'Tijdgeest' en 'de ziekte van een tijd' zijn begrippen die je makkelijk in de mond neemt, maar die moeilijk te definiëren zijn, laat staan van een inhoud zijn te voorzien. Voor je het weet raak je immers verstrikt in een cirkelredenering en ga je zien wat je wilt zien. Toch kan het zijn dat elke tijd zijn eigen geestelijke stoornissen voortbrengt, en elke cultuur een eigen psychiatrisch handboek behoeft.

In zijn boek *The Lotus and the Robot* (1960) heeft Arthur Koestler beweerd dat de Japanse cultuur zijn eigen psychiatrische ziektebeelden heeft voorgebracht die veel meer door overmatige schroom en extreme verlegenheid zijn bepaald dan door de seksuele verdringing die in de westerse psychiatrie van de twintigste eeuw zo centraal is komen staan. Maar ook het goddeloze communisme had zijn eigen ziektes gegenereerd. Het vooroorlogse communistische milieu waar Reve uit voortkwam, was niet alleen geestelijk, maar ook fysiek ongezond, zo heeft hij meerdere keren laten weten: 'Het percentage, onder partijgenoten, van bultenaren, horrelvoeten, asthma- en teringlijders, beze-

tenen en querulanten was buitengewoon hoog. Ik kan mij niemand voor de geest halen die niet ziek was, zulks dreigde te worden of niet met ziekte in zijn gezin worstelde,' zo verzuchtte de hoofdpersoon in het verhaal 'Haringgraten', dat deel uitmaakte van het in 1961 verschenen boek *Tien Vrolijke Verhalen.*

Al mag hier dan van enige overdrijving sprake zijn geweest en is de fictie van de literatuur nooit geheel gelijk te stellen aan de feiten van de werkelijkheid, een kern van waarheid zal deze typering van het milieu uit Betondorp zeker hebben gehad. Zo ongezond als het communisme van binnenuit was geweest, zo gezond leek het katholicisme van buitenaf te zijn, vooral aan het eind van de jaren vijftig. Achteraf gezien rijst de vraag of in beide uitersten van dit ideologisch spectrum de ziektekiemen van de verzuiling niet van vergelijkbare aard zijn geweest. De psychische ruimte wordt kennelijk niet alleen in elke tijd, maar ook in elke cultuur anders gedefinieerd. Om een geestesziekte te kunnen onderscheiden die eigen is aan een andere tijd, zou zoiets als een 'bovenhistorisch coördinatenstelsel' nodig zijn, om zo de ruimte van de moderne westerse ziel te kunnen definiëren. Dat metafysisch stelsel van zielkundige lengte- en breedtegraden is helaas niet voorhanden. Wij kijken naar de psychische ruimte van het verleden vanuit een coördinatenstelsel dat eigen is aan onze eigen psychische ruimte.

De vertekening die ons standpunt en onze manier van kijken teweegbrengt, krijgen we niet of nauwelijks in beeld. Het is hoe dan ook een heksentoer om aan deze parallax van de historische blik te ontsnappen. En toch, het grondpatroon van de menselijke psyche lijkt haast voor de eeuwigheid vast te liggen. De mythologische rommelzolder van de klassieke mythologie levert nog altijd de meest adequate metaforen om de grondstructuren van de ziel voor de psychiatrie in kaart te brengen. Wat betekent zoiets als 'de ziekte van Narcissus' in het perspectief van vijfentwintig eeuwen westerse beschaving? Anderzijds zou het probleem van 'de ziekte van de moderne tijd' ook dieper kunnen grijpen dan de ongrijpbare verandering van de psychische ruimte, die door de dialectiek van tijd en cultuur nu eenmaal een gegeven is. Hoe dan ook, de kernvraag is: bestaat er soms een geestesziekte die haar oorzaak vindt in een te snel proces van secularisering? Kan het zijn dat deze ziekte, die wellicht iets van doen heeft met de ervaring van de tijd zelf, tot nog toe uit zicht is gebleven omdat het post- moderne denken zich vooral heeft gericht op de fatale verwevenheid van taal en voorstelling, het failliet van het hegeliaanse denken ofwel het einde van de geschiedenis - en voor de verschraalde beleving van tijd zelf geen oog heeft gehad? Misschien schuilen de kiemen van deze

ziekte niet in de mechanismen van de taal, maar in de psychische ruimte waar de taal uit voortkomt, dat wil zeggen: in de tijd als oergrond van de ervaring van liefde en overgave.

Eindnoten:

* De hierboven afgedrukte tekst is een hoofdstuk uit het boek *Het stille afscheid van de pijn. Gerard Reve en de secularisering*, dat gaat over de Friese periode van Gerard Reve, maar vooral ook over de jaren zestig. Dat is het decennium waarin Nederland in sneltreinvaart veranderde na de stagnatie in de jaren van wederopbouw. Die scherpe tegenstelling tussen de jaren vijftig en zestig lijkt in het werk van Reve doorkruist te worden. Reve koos voor de religie in een periode van massale ontkerkelijking en secularisering en raakte daarbij zelf geestelijk uit balans. Het verband tussen secularisering en geestelijke gezondheid vormt dan ook een belangrijk thema in dit boek, waarin het werk van Reve in een brede context wordt geplaatst, maar ook de eigen ervaringen van de auteur aan bod komen, die hij in die tijd opdeed met instellingen van katholieke geestelijke gezondheidszorg.

Willem Jan Otten
Vier gerichte gedichten

U bent geen neerlandicus.
Genres zullen u worst zijn,

zoveel heb ik opgemaakt
uit de vreemde hoekige
theologisch onhoudbare
taalgevaartes
uw evangeliën.

Zeldzaam betrouwbaar,
speciaal op het punt van de wonderen.

In mijn taalgebied zou elke beetje prozaïst
ze hebben geschrapt,
om te beginnen uw opstanding
in de gedaante van volmaakt intact
en weergaloos depbaar uw zoon.

Wil dan ook velen
mijn vlees noch vis,
traktaat noch gebed,
gedicht noch bewering,
essay noch psalm.

Zo lang het mij lukt u bijtijds af
te breken en toch uit te sparen
u onvermijdelijk mensvormige ruimte
die u niet inneemt,

zo lang weet ik
op *bidden voor eigen intenties* na
(en eenvoudig aandachtig leven)
geen eerbaarder omgang
dan deze.

Noem het dansen.

Aanvaard mij, blinde Pacino, als partner,
dans mij onzichtbaar dwars
door het wemelend spiegelziek feest

Uitgerekend tijdens het gedachtestreepje tijd
waarin mijn ene leven zich voltrekken zou
kwamen de geleerden met het leerstuk
van de oerknal en zijn dijende heelal.

Voor de onbevooroordeelde toeschouwer,
die ik niet was,
ik zag niets in de reductie van u
tot hooiberg zonder speld,

moet het een soort verslaving geleken hebben
aan een steeds nodelozer begin
dat, als we diep genoeg het uitspansel
in keken, alsnog zou zijn gezien.

U stond hier buiten
met uw zeven dagen
uw nok vol lampionnen
zon en maan en sterren
uw neuriënd herhaalde *ja, is goed.*

De Babylonische jood die het neerschreef
heeft u als auteur genoemd.
Hij moet zich de ogen hebben uitgewreven.
Vreemde boel. Zeker vergeleken
bij de omringende kosmogonieën
waarin de ene godheid uit de andere
komt voortgesproten.
Die hadden wel degelijk iets overtuigends.
Ze verklaarden de wereld
uit elkaar verslindende demiurgen
evolutie avant la lettre.

Van u evenwel geen verklaring
eerder het nauwkeurig verslag
van hoe het is
om een drukkende stilte te verbreken
met een binnensmonds liedje dat meezingbaar blijkt.

Om in een plastic zakje met onbekende pitjes
een woud van sequoia's te zien.

Om uit één rib
de volledige Eva te concluderen, inclusief eisprong.

Om in de tunnel tohoewabohoe
een lichtpunt te onderscheiden.

Om in het bladstille oerbos
te komen op wind en waait waar hij wil

Om nog geen week na het uitblijven van de ongesteldheid
al te dromen van volledig een duimzuigend mens

Om ons te leren
te komen op u,
op het onvoorstelbaar hoe,
debuteerde u met poëzie.

Anders dan bij Jupiter en Darwin
is uw wet niet verkrachting,
zie: Wees Gegroet.

Hoe verder van haar laatste eisprong,
eind vorige eeuw,
des te minder ik haar ken.

Steeds minder vat ook
op de onherroepelijke maandagmiddag
maart negentien achtenzeventig.
meer dan dertig jaar geleden
- ik was niet haar eerste,
we kenden elkaar enkele maanden -
toen zij desgevraagd zei: ja,
van jou met jou wil ik een kind.

Het was raar, dat lidwoord,
hoeveel kinderen gaan er wel niet in een kind,
en wat voor.

Ze had een fietstocht gemaakt alleen,
‘om na te denken’,
en op de Nieuwendammerdijk
een omafiets zien staan
met een zitje aan het stuur,
leeg, dat deed het hem,
zij leefde toen al sterk met tekenen,
al had ze het nog niet over u,
toch had ze u nodig.

Van jou met jou kind.

Uw wet is niet verkrachting,
zij is een woord dat verwekt.

Haar ja was dan ook niets minder
dan een conceptie,
er zij licht,
in die orde van grootheid.

Verwekt werd immers
uit de tohoewabohoe van de begeerte
ik
de vader
een man die voordien niet bestond.

Hoe beter ik mij dit herinner
des te onkenbaarder zij mij is.

Niet op te helderen haar vertrouwen,
ook al word ik met haar nog zo intiem.

Zij is mij onkenbaar op uw wijze,
of op zijn minst van uw aartsengel
toen die zei Wees Gegroet

Toen ik hem van u vertelde
van uw aanhoudend aanhoren
luisterde mijn vader zwijgend
haalde hij zijn schouders op.

Niet uit onverschilligheid
laat staan uit ergernis -
verontschuldigend veeleer.

Zijn zwijgen sinds zijn coma -
rivier die 's nachts een verdronkene
stroomafwaarts draagt.

Hij werd zo stil
dat toen hij stierf
hij eerder vermist was
dan dood.

Dat u hem verraste met uw bestaan.

Zijn mond open brak
hersens aan zijn lippen sloot

hem aanhoorde zoals ik hem vertelde
dat u mij

hem vrijuit liet zwijgen sindsdien.

Merijn de Boer
Uit liefde voor Vestdijk

Ooit heb ik in een jaar tijd bijna alle Vestdijks herlezen. Ik deed dat samen met een vrouw met wie ik nu getrouwd zou kunnen zijn. De gedachte dat we iets met elkaar konden krijgen, heb ik in die periode nooit gehad. Pas later groeide het besef dat ik een kans had verspeeld.

Ik ontmoette haar door een advertentie die ik in de krant had gezet: *op zk nr iem om vestdyk mee te lzen (allml), man 40+ vriendelyk.* Dat laatste betrof mijzelf. Ik kon me voorstellen dat er mensen waren die wel Vestdijk wilden lezen maar geen zin hadden om dat met een man te doen. Ikzelf had van begin af aan ook liever een vrouw.

In weerwil van mijn bedoeling kreeg ik voornamelijk reacties van heren, veelal leraar Nederlands en in leeftijd uiteenlopend van eenenveertig tot achtenzeventig. Iemand schreef: 'Lieve, aardige mevrouw (of mag ik je al Ina Damman noemen?), graag lees ik met jou voor het slapengaan alle Vestdijks. Krijg ik daar dan veel zoets voor terug?' Een ander repte over 'wilde Ierse nachten, die wij niet zonder genot zullen ervaren'. Opvallend was dat het merendeel van de brieven was ondertekend met 'Anton Wachter'. Twee mannen noemden zichzelf 'Sint Se- bastiaan'.

Nooit eerder had ik in een week tijd meer dan vijftig brieven gekregen. Maar omdat vrijwel iedereen mijn stukje had gelezen als een contactadvertentie, was er haast geen enkele bij waar ik iets mee kon. De brieven van de 'Anton Wachters' las ik niet eens.

Uiteindelijk bleven er maar drie brieven over (de brief van Elze kreeg ik pas later). Omdat ik niet wilde dat de andere brieven nog langer in mijn huis lagen, ben ik eerst twee dagen bezig geweest met het afhandelen van die correspondentie. Ik ben belegger, en twee dagen niet naar de beurzen kijken betekent doorgaans veel geld verliezen. Het interesseerde me niet. Beleggen doe ik om in mijn onderhoud te voorzien, niet om er rijk van te worden. Bovendien is het vaker voorgekomen dat ik een hele dag niet keek hoe het met mijn aandelen ging. Meestal kostte dat me geld maar soms verdiende ik er juist door,

ook al had ik niets gedaan. Dat laatste stemde me het treurigst, omdat ik begreep dat mijn inspanningen in wezen van geen invloed waren op succes.

Pas toen ik klaar was met het schrijven van de afwijzingen, pakte ik de drie brieven er weer bij. Barbara Grazand, de enige vrouw die overgebleven was, schreef:

> *beste vriendelijke heer,*
> *ik las uw oproepje in de krant. toen ik uw grappige stukje zag, dacht ik meteen: het lijkt me heel leuk om vestdijk te lezen! mijn vader was leraar nederlands en hij las mij als kind altijd boeken voor. bent u ook leraar nederlands? ik denk dat als we afspreken om het samen te doen (om hoeveel boeken gaat het?) het er ook van komt. als ik voor mezelf een boek lees, lees ik het nooit uit. er is altijd wel iets op tv dat ik wil zien en bovendien luister ik liever muziek. gaan we bij u thuis lezen? dan neem ik wel wat te eten mee. ik werk in een bejaardentehuis tot half 8. daarna kan ik naar u toe komen. ik denk dat ik gezellig ben om mee te lezen.*

Twee dagen later kreeg ik alweer een tweede brief:

> *beste maarten! wat superleuk dat ik een brief van je kreeg. natuurlijk begreep ik dat jij die vriendelijke heer van 40+ bent. ik ben er morgenavond om 8 uur. de kelner en de levenden ga ik straks meteen ergens proberen te kopen. ik neem zelfgemaakte nasi mee, zodat je je niet hoeft uit te sloven in de keuken! tot morgen! barbara*

Logisch was geweest om te beginnen bij Vestdijks vroegste werk. Maar als we samen door *De kellner* zouden komen, dan zou de rest zonder moeite volgen. Dacht ik.

In de periode waar ik het nu over heb, krabbelde ik vaak over mijn rechteroorlel. Er zit daar al zo lang als ik weet een klein bobbeltje met een deukje erin; een foutje van de natuur, net alsof ik een gaatje in mijn oor heb laten maken. Maar ik heb nooit een oorbel gedragen.

De avond dat Barbara kwam, krabde ik er vanwege de zenuwen langdurig aan. Ik voelde het gloeien en bedacht om even voor acht dat mijn oor wel vuurrood zou zijn als ze aanbelde. In de hal, een kleine hal waar twee mensen met moeite kunnen staan, hangt een spiegel op ooghoogte. Ik draaide mijn hoofd naar links zodat ik met mijn neus bijna tegen de binnenkant van de deur aan geleund stond, en probeer-

de uit mijn ooghoek te zien of mijn oor rood was. Dat was het. Juist toen ik terug naar de kamer wandelde, ging de deurbel.

‘Jij heet helemaal niet Maarten!’ was het eerste wat ze zei. Ik gaf daar geen antwoord op en keek in het stralende gezicht van een meisje dat nog geen vijftien kon zijn.

‘Welkom,’ stotterde ik. In een reflex begon ik weer aan mijn oorlel te krabbelen. ‘Kom binnen.’ Ik wilde de vraag uitstellen maar het ging niet. Ze maakte een plastic zak open en diepte daar twee volle Tupperware-bakjes uit op. Ze keek me nog steeds stralend aan. ‘Hoe oud ben je eigenlijk?’

‘Zeventien!’ Barbara verdween in de keuken. Ik liep haar achterna en had meteen het gevoel dat het huis mijn huis niet meer was. ‘Ik heb nasi meegenomen, zoals ik had beloofd! Waar zijn de borden? Het is echt heel lekker geworden!’ De meeste dingen die ze zei schreeuwde ze. Misschien was ze dat gewend omdat ze in een bejaardentehuis werkte. Of misschien dacht ze dat ik slechthorend was omdat mijn oor er zo raar uitzag. Het was nog steeds rood. Ik zag het in de weerspiegeling van de afzuigkap.

Niet lang daarna zaten we in de woonkamer samen nasi te eten. Het was inderdaad erg lekker. Ook was het geen pijnlijk gesprek, want Barbara praatte bijna voortdurend, waardoor het leek alsof ze me heel nodig allerlei dingen wilde vertellen die ze tot op dat moment had moeten verzwijgen.

Misschien omdat Barbara het gesprek bepaalde, is het die avond geen moment over Vestdijk gegaan. Wel vroeg ze toen we weer bij de deur stonden welk boek we de week erna zouden gaan lezen. Het kan zijn dat het door de plotselinge intimiteit in het gangetje kwam - maar het lukte me niet om een antwoord te formuleren. Ik keek haar alleen maar aan. Pas nadat ze, enigszins op haar hoede, de deur had opengemaakt en met haar voeten op de rand van het gazon stond, antwoordde ik.

‘Wat dacht je van *Rumeiland*?’ Had ze *De kellner en de levenden* eigenlijk wel gelezen?

‘Vind ik goed! Leuk idee,’ zei ze tot mijn verbazing. ‘En nog iets anders: zou je me aajébé vijf euro vijftig willen geven voor die nasi? Ik moest best veel boodschappen doen enzo, ook vanwege die stukjes groente.’

Ik gaf haar een tientje.

‘Wisselgeld krijg je volgende week, oké?’

‘Oké!’ riep ik terug.

In de weken daarna werd dat betalen een vast ritueel. Een beetje vervelend was dat de nasi steeds duurder werd. Na een paar weken betaalde ik acht euro negentig en daarbij maakte het geen verschil of ik in de week daarvoor te veel betaald had. Daarom zorgde ik er op den duur voor dat ik, na een slordige schatting op hoeveel het uit zou komen - dat was meestal om en nabij de euro meer dan ik de laatste keer had betaald - gepast geld bij me had. Mijn wisselgeld van de week bewaarde ik voor de donderdagavond. Maar ik voelde me hoe langer hoe meer belazerd. Temeer daar we al die tijd met geen woord over Vestdijk hebben gesproken. Het gezelschap was aangenaam maar werd dat steeds minder, omdat ik me niet meer op mijn gemak voelde. Barbara babbelde aan de lopende band over haar werk op het bejaardentehuis en de 'patiënten' die er woonden. Ze noemde die mensen echt patiënten, niet ouderen of bejaarden - oudjes was al respectvoller geweest. Nooit noemde ze de naam van het bejaardentehuis en als ik ernaar probeerde te vragen, denderde ze over mijn woorden heen, om te vertellen over een of andere 'superlieve oma' die haar goudvis Wampi noemde. Waarschijnlijk was ze bang dat ik zou nagaan of er daar misschien ook nasi op het menu stond. En als het niet over haar werk ging, dan ging het wel over haar vader, de leraar Nederlands, die haar, ik vreesde het al op de eerste avond, 'zo waanzinnig aan mij deed denken' in plaats van andersom.

Na een paar weken, de Anton Wachter-cyclus en nog enkele andere titels verder, had ik er genoeg van. Het was bijna goedkoper om uit eten te gaan op donderdagavond en bovendien kon ik niet met haar over Vestdijk praten. De boeken die ik die weken las, had ik al een keer alleen gelezen, namelijk tussen mijn twaalfde en mijn achttiende. Maar mijn bedoeling was nu juist om leeservaringen te délen met iemand.

'Barbara,' zei ik vlak nadat ik veertien twintig in gepaste munt in haar hand had geduwd. 'Dit was de laatste keer.' Opnieuw keek ze me stralend aan. Al die tijd heb ik haar niet anders gezien. Alsof niet tot haar doordrong dat iemand in haar bijzijn zich met de minuut ellendiger voelde. 'Ik wil niet meer dat je komt,' voegde ik nog toe. Ik begon nu aan mijn linkeroorlel te peuteren, terwijl daar helemaal geen bobbeltje zit. Het stralen van haar gezicht verminderde niet. Ze stond weer op mijn grasveld. Het was misschien wel lente toen. Of zomer. In ieder geval regende het niet, want regen zou ik me herinnerd hebben. Het leek alsof ze over mijn schouder in mijn spiegel naar zichzelf stond te kijken.

Toen, terwijl ik me afvroeg wat ik nog meer zou moeten zeggen, antwoordde ze: 'Oké!' Ik moest denken aan wat ze die eerste avond in

mijn huis geschreeuwd had: ‘Wisselgeld krijg je volgende week, oké?’ Er had nog nooit iemand ‘oké!’ in mijn huis geroepen. Ikzelf had het in ieder geval nooit gezegd voordat Barbara in mijn leven kwam. Ik heb haar na die laatste avond nooit meer gezien.

Pas later kwam in me op dat het hele verhaal over haar vader waarschijnlijk verzonnen was. Het maakte Barbara in mijn ogen definitief tot een bedriegster en ik nam me voor voorzichtiger te zijn met het uitnodigen van mensen. De avond dat ik haar voor het laatst gezien had, was ik door de hal teruggelopen naar de woonkamer. Tegen de muur, vlak naast de plek waar we onze nasi aten, staat de boekenkast. Op de onderste twee planken staan romans van verschillende schrijvers, boeken die ik na hun dood van mijn ouders heb overgenomen. De planken erboven waren gevuld met vrijwel het complete oeuvre van Vestdijk, op een paar bibliofiele edities na waarin ik niet was geïnteresseerd. Ik dacht: zoiets kan iemand niet ontgaan. Maar Barbara was het ontgaan. Zoals ze ook geen enkele opmerking had gemaakt over de tekeningen aan de muur: schetsen van naakten, die ik gemaakt heb toen ik nog op school zat. Waarschijnlijk was ik voor haar niet meer dan een van haar bejaarden. Een inwisselbare patiënt. Ik was toen vijfenveertig.

De weken na het afscheid van Barbara heb ik geprobeerd aan andere dingen te denken. Overdag bekeek ik de beurzen, deed boodschappen en 's avonds keek ik tv of speelde schaak op de computer. De donderdagavond werd weer een avond zoals alle andere en ik keek geen boek van Vestdijk meer in. Dat deed ik de weken daarvoor eigenlijk ook al niet meer, maar toen werd de *schijn* van het lezen nog opgehouden. Ik noemde de titel van een roman en deed de week daarop hetzelfde. Ik wist dat Barbara er toch niet over zou beginnen.

Ondertussen lagen er nog steeds twee brieven op het tafeltje naast de bank. Een van de brieven waar ik nog niet op had gereageerd, was van Frans Huppelschoten, maar die had via de krant laten weten dat hij geen interesse meer had in een ontmoeting. In plaats daarvan kreeg ik een nieuwe brief, van Elze. Ik belde haar meteen op.

Eerst hoorde ik alleen maar muziek. Het geluid schalde door een kamer. Daarna blèrde er een stem in de hoorn waarvan ik had gehoopt dat ik die nooit meer zou horen. Hoewel ze haar naam niet zei, herkende ik de stem onmiddellijk.

‘Hallo? Wie is daar?’

En toen: ‘Ik hang op, oké?’ En ze hing op. Ik had geen woord gezegd.

Ik was perplex. Voelde me misselijk worden en probeerde mijn rechteroorlel eraf te trekken. Meteen daarna ging de telefoon over. Elze.

‘Met wie spreek ik?’

Omdat ik niet antwoordde, noemde ze haar eigen naam. Het gevoel in de maling te worden genomen is een van de akeligste gevoelens die ik ken. Ik had weinig zin om terug te praten maar deed dat toch, al was het maar om erachter te komen wat er gaande was.

‘U heeft me een brief gestuurd...’

‘U bent Maarten Ruiters?’ vroeg ze.

‘Ik ben Maarten Ruiters,’ herhaalde ik.

‘Belde u om een afspraak te maken?’

‘Ik bel omdat ik een brief van u heb gekregen.’

Daar reageerde ze niet op. In de kamer waar ze telefoneerde, was het stil. Ik luisterde geconcentreerd als om erachter te komen of de muziek misschien toch op de achtergrond te horen was. Maar ik hoorde alleen haar ademen en het tikken van de klok in mijn kamer.

‘Belt u om een afspraak te maken?’ vroeg ze weer.

‘Ik weet niet wat uw bedoeling is?’

Waarop zij riposteerde: ‘En ik weet niet wat ú bedoelt?’

‘Was dat uw dochter die ik net aan de lijn kreeg?’

‘Waarom vraagt u dat?’

‘Ik ken haar.’

‘Hoe kent u haar dan?’

‘Weet u dat niet?’

En zo modderde het gesprek voort. Op iedere vraag die ik stelde, antwoordde ze met een wedervraag en dat deed ze zo consequent dat ik na verloop van tijd het idee kreeg dat ze écht van niets wist. Uiteindelijk hebben we zelfs een afspraak gemaakt. Waarschijnlijk deed ik dat, omdat mijn verlangen naar een verbinding sterker was dan de angst om belazerd te worden.

Die eerste avond dat ze bij mij was, probeerde ik erachter te komen waarom ik eerst de dochter en daarna de moeder op bezoek kreeg. Ik hield nog altijd rekening met een grote grap ten koste van mij. Elze was zich van geen kwaad bewust. Maar dat begreep ik pas later.

Ze was ingetogener dan ik me haar had voorgesteld naar aanleiding van ons telefoongesprek. Een bang konijntje, dacht ik toen ze voor de eerste keer met gebogen rug mijn kamer binnenliep. Ze keek me bijna nooit recht in de ogen. Vaak keek ze over mijn schouder, alsof er achter mij iemand anders was tegen wie ze praatte.

Ze wilde niet aan tafel zitten. In plaats daarvan zat ze op de bank onder de klok, waarnaast op een tafeltje de telefoon staat. Ik was in

mijn zenuwachtigheid naar de computer gelopen om met een klik op de muis te bekijken hoe het met mijn aandelen stond. Daarna schoof ik een stoel bij en ging tegenover haar zitten. ‘Dus u heeft geen eten meegenomen?’ vroeg ik.

Aan het einde van de avond zat ik alleen in mijn kamer, op dezelfde plek als waar Elze had gezeten. Met mijn trui poetste ik mijn bril en voelde me ellendig. Ik had mezelf voor gek gezet door haar aan het begin van de avond allerlei vragen te stellen over haar dochter. Toen ik er eenmaal achter kwam dat ze geen kwaad in de zin had, besefte ik op hetzelfde moment hoe raar mijn gedrag voor haar moest zijn. Ik probeerde te redden wat er te redden viel. Dat lukte een beetje, beslist niet helemaal. Het laatste half uur werd het pas enigszins gezellig. Elze vertelde dat ze mijn advertentie had uitgeknipt en opgehangen op het prikbord bij haar in de keuken. Ze was hem eigenlijk alweer vergeten, totdat Barbara op een avond *Rumeiland* uit de kast had getrokken.

Vier dagen later belde ik haar op. Gelukkig kreeg ik Barbara niet aan de lijn.

‘Je hebt geluk,’ zei ze, ‘normaal gesproken ben ik overdag nooit thuis.’

‘O.’

‘Normale mensen werken dan,’ zei ze, wat ik geestig vond en tegelijkertijd een beetje pijnlijk; ik werkte ook wel overdag maar dat deed ik gewoon thuis. Zij suggereerde dat normale mensen niet thuis werkten.

‘Wat doet u voor werk als ik vragen mag?’

‘Moeten we elkaar niet inmiddels tutoyeren?’ vroeg zij. Ik moest denken aan ons vorige telefoongesprek toen we ook iedere vraag beantwoordden met een wedervraag. Voor ik iets kon terugzeggen, vertelde ze dat ze accountant was. ‘En jij?’

‘Ik beleg,’ antwoordde ik. ‘Ik ben particulier belegger.’ Dat had ik al een tijd lang aan niemand verteld.

‘Dat vind ik niets voor jou,’ zei ze nadat het een tijdje stil was geweest.

Ik ging met de hoorn over het bobbeltje op mijn oorlel. ‘Ach,’ zei ik met een blik op mijn computer, ‘iedereen belegt tegenwoordig. Een belangrijk voordeel is dat je er de deur niet voor uit hoeft.’

‘Ja, ja, daar kan ik me wel iets bij voorstellen,’ zei ze. Ik vroeg of ze het leuk zou vinden om nog eens af te spreken. ‘Zou u het leuk vinden om...’ zei ik per ongeluk. We spraken af om allebei *Het genadeschot* te gaan lezen.

Elze kwam sindsdien iedere vrijdagavond. Slechts bij uitzondering zegde ze af. Iedere week lazen we een boek. Op *Het genadeschot* volgde *Een huisbewaarder*, de weken daarna lazen we *De filosoof en de sluipmoordenaar, De vijf roeiers, Een alpenroman* en nog maar weer eens *Terug tot Ina Damman en Surrogaten voor Murk Tuinstra.* Van het praten met Elze over de boeken die we gelezen hadden, werd ik rustiger.

Voor het herlezen gold dat het soms zo mogelijk een intensere ervaring was dan toen ik die boeken op mijn twaalfde voor het eerst had opengeslagen.

Het werd steeds vanzelfsprekender dat ze langskwam. Ik heb haar nooit iets gezegd over de geschiedenis met Barbara. Zij heeft er ondanks die eerste avond nooit naar geïnformeerd. Uit wat Elze over haar vertelde, begreep ik dat er altijd moeilijkheden waren. Barbara was niet in het gareel te houden, ze was een keer voor de politierechter verschenen omdat ze een van de bejaarden had bestolen.

Dat Elze weduwe was, wist ik pas na verloop van tijd. Ze ging nog iedere zaterdag naar het graf. Afgezien van de avond dat ze het vertelde, hebben we nooit over hem gepraat, al dacht ik er bij ieder vertrek aan dat ze een dag later voor zijn steen zou staan.

We groeiden naar elkaar toe, geloof ik. Na enkele weken waren we elkaar gedag gaan zoenen bij de deur en na zeventien weken en vijftien romans legde ze op hetzelfde moment een hand op mijn schouder. Als ze vervolgens de tuin uit liep, over het grind en vervolgens langs de heg over de stoep in de richting van haar huis, bleef ik in de deuropening staan tot ze uit beeld was. Wanneer ze zich omdraaide, stak ik mijn hand in de lucht. Daarna was er niets dan de stilte in de tuin en soms het blaffen van de hond in het huis van de buurvrouw.

De avond waarop het allemaal is misgegaan, bespraken we *Bevrijdingsfeest.* Overdag had ik geld verloren, bij benadering het bedrag dat ik sinds de maandag ervoor verdiend had. Toen Elze aanbelde en ik nog even voor de spiegel stond om te kijken hoe ik eruitzag, realiseerde ik me voor het eerst dat het niet vanzelfsprekend was dat een al- leenstaande vrouw wekelijks bij een man op bezoek gaat. Ik had geen tijd om daar lang bij stil te staan, maar het inzicht liet me de avond niet los. *Bevrijdingsfeest* was het zesenveertigste boek dat we lazen. Voor het eerst hadden we moeite om het gesprek gaande te houden. De vier uur per week die Elze bij me was, vulden we normaliter probleemloos met de bespreking van het boek dat we gelezen hadden. Dat het die avond zo moeizaam verliep, lag aan mij. Daar ben ik inmiddels heel zeker van.

De roman was me in de week ervoor gaan tegenstaan. Met moeite

had ik hem op vrijdagmiddag uit gekregen. Tijdens de naar later bleek laatste avond dat Elze bij mij thuis is geweest, zwegen we meer dan normaal en ik zat voortdurend zenuwachtig aan mijn oorlel te krabben. Elze probeerde de stiltes op te heffen door over andere dingen te beginnen. Het was voor het eerst dat ze vragen stelde over mijn jeugd.

'Wat wil je precies weten?' vroeg ik.

'Gewoon,' antwoordde ze (toen nog) vrolijk, 'had je broertjes of zusjes, zat je op een leuke school, wie waren je vriendjes?'

Ik had hier geen enkele zin in. We hadden het tot dat moment al wekenlang gezellig gehad, volgens mij *juist* omdat we praatten over wat we allebei interessant vonden, en zonder dat we alles over elkaar wilden weten. 'Ik was enig kind,' loog ik zonder te beseffen dat ik loog. 'En ik had één vriendje, dat ik voordat we vrienden werden eerst in elkaar geslagen heb. Andere vrienden had ik niet en als ik uit school kwam, tekende ik.' Ik wees naar de tekeningen aan de muur. Elze reageerde niet. Ze fronste haar wenkbrauwen. Terwijl ik steeds zenuwachtiger werd, begon ik te ratelen. 'Later verving ik het tekenen door sporten. Eerst bokspringen en kaatsen, daarna voetbal. Op de middelbare school werd ik voor het eerst echt verliefd...'

Ik hield op, omdat Elze plotseling was opgestaan. Ze keek me neerbuigend aan en verdween naar de wc. Toen ze even later terugkwam, zat ik onderuitgezakt in mijn stoel. Ik had allebei mijn oorlellen beet en begreep dat ik er als een idioot bij zat.

'Maarten,' begon ze, 'Maarten Ruiters. Heb jij in de gaten dat ik je al sinds de tweede keer dat ik hier binnenkwam niet meer zo genoemd heb? Dat boek dat je mij geleend hebt, *Een huisbewaarder*, daar had je ook "Maarten Ruiters" in geschreven. Waarom deed je dat?'

Ik antwoordde niet. Ik wilde dat ze wegging.

'Waarom deed je dat?' vroeg ze nog eens. 'En waarom vertel je me zojuist een romancyclus na, als ik gewoon belangstelling toon? We hebben die boeken nota bene samen gelezen.'

Ik begon haar aanwezigheid in de kamer verschrikkelijk te vinden. 'Omdat ik niet wilde dat je vergat dat het boek van mij was,' antwoordde ik. Het was geen antwoord op haar laatste vraag, maar op haar eerste. Of eigenlijk was het daar ook geen antwoord op. Elze verdween weer naar de gang. Ze kwam terug met haar jas aan.

'Waar maak je je eigenlijk druk om? Fred Bardewijk, Gerard Raven, Bart van der Leeuw: die mensen bestaan waarschijnlijk óók. Dat is toch geen reden om...'

Omdat ik haar onbewogen aankeek, maakte ze haar zin niet af. Ik zat nog altijd onderuitgezakt op mijn stoel met mijn handen aan mijn oren. Elze keek naar me alsof ik een patiënt was. Sinds ik het me kan

herinneren hebben mensen me zo bekeken. En dat was niet eens altijd omdat ik met mijn handen aan mijn oren zat.

Toen ze de voordeur opende, droeg de wind de geur van houtrook naar binnen. Ik keek haar verslagen aan.

'Waarom doe je dit eigenlijk allemaal?' vroeg ze.

Terwijl ik me voornam om nóóit meer aan mijn oorlel te krabben, krabde ik eraan. 'Uit liefde voor Vestdijk,' antwoordde ik zonder kracht in mijn stem. Hoe moest ik uitleggen dat het lezen van Vestdijk toen ik zestien was mijn redding had betekend. Dat mijn leven door die middagen zin had gekregen. Dat ze bovendien het begin van mijn isolement markeerden.

Ze keek me ongelovig aan en draaide zich definitief van me af. Ik keek haar niet na maar staarde naar het koperen naamplaatje naast de deur. Ik heb haar nooit meer gezien.

Toen ik een jaar later mijn huis opruimde, kwam ik de brief tegen die ik toen alweer twee jaar eerder opzij had gelegd maar waar ik nooit op had gereageerd. Omdat ik niet wilde dat Elze de laatste persoon was met wie ik Vestdijk had gelezen, besloot ik dezelfde middag een briefje terug te schrijven. Bovendien was ik met Elze tot de zesenveertig gekomen, wat betekende dat er nog zes boeken van Vestdijk in mijn kast stonden die ik niet kort geleden gelezen had en waarover ik nog met niemand had gesproken. En dan rekende ik zijn essaybundels niet eens mee. Achteraf ben ik blij dat ik het gedaan heb. Want hoewel mijn reactie leidde tot de grootste vernedering die ik naar aanleiding van mijn advertentie ervaren heb, was het de laatste duw die ik nodig had om tot een definitief besluit te komen.

Ik sloot mijn briefje aan een zekere John Schult af met mijn initialen, mijn echte: S.W. Twee dagen later kreeg ik al een enthousiast, zij het verbaasd bericht terug. Hij wilde dezelfde avond langskomen. 'Zonder tegenbericht kom ik,' schreef hij. Ik vroeg me af hoe ik hem dezelfde dag nog kon laten weten dat het niet kon, gesteld dat het niet kon, want een telefoonnummer stond er niet bij. Maar toevallig had ik die avond niets te doen. Het enig mogelijke obstakel was dat hij dacht dat ik een vrouw was. Zichzelf omschreef hij als een vriendelijke heer van boven de veertig.

Toen er om zeven uur werd aangebeld, dacht ik met enige weemoed aan Elze, die bijna een jaar lang wekelijks op hetzelfde tijdstip had aangebeld. Al op het moment dat ik de deur opende, begreep ik dat hij niet zou binnenkomen. Hij droeg een overhemd, waarvan de bovenste drie knopen openstonden, en hij rook indringend naar muskus.

‘Ik dacht...’ zei hij. Hij sprak met een Duits accent.

‘Het spijt me,’ zei ik.

Even later draaide hij zich om en liep de tuin uit, net zoals Elze en Barbara hadden gedaan.

Toen John Schult uit het zicht verdwenen was, liep ik naar binnen zonder de deur dicht te doen. Even later droeg ik één voor één vier loodzware vuilniszakken naar buiten. Ik ging door mijn rug terwijl ik de laatste zak op de stoep zette. Ik had daardoor een reden om meteen naar bed te kunnen gaan.

De volgende ochtend zag ik dat zwervers alle vuilniszakken in de straat hadden opengescheurd. Het was alsof een metersgrote rat zijn spoor had achtergelaten. Ik bekeek de opengescheurde zakken voor mijn eigen huis. Mijn boeken lagen tussen het afval van de buren. *De vijf roeiers* lag naast een hoopje uitgeperste sinaasappels en een lege zak hondenvoer. Er was verder niemand op straat.

Mayra Verheyen

Dakterras

Een beetje raar was ik al wel op mijn achtste. Er zat een piccolotje in me dat soms opeens schril begon te fluiten. Al wist ik zelf op die leeftijd niet altijd waarom, het piccolootje wist het wel. Maar sinds die ene avond op het dak waarover ik jou nu moet vertellen, wil je iets van me snappen en ook je medeplichtigheid bekennen - sinds die avond heeft het fluitje niet meer van zich laten horen. Misschien dat het er nog wel was, maar in een andere gedaante - de gedaante van een kwelduivel die nurks aan mijn touwtjes trok zonder verder nieuwsgierig te zijn naar wat ervan kwam.

De avond begon zoals zo vaak. Vanaf een dakterras stond ik naar de bergen te kijken. Het maakte me opgetogen ze allemaal om me heen te hebben. Mijn bergen waren zo machtig dat ze elke verandering die ze in de loop van de avond nog te zien zouden geven - en die iedereen toeschreef aan het licht, het weer of de tijd - zelf bedachten. Ik tuurde naar hun scherpe kartelranden, waar alleen die paar geiten overheen kwamen die zich als pikhouwelen op het steen vastsloegen. Ik vond het niet erg in mijn eentje daarboven, ik was het gewend tijdens een feest op vreemde plekken terecht te komen, in rare huizen te bivakkeren, in andermans slaapzak te liggen wachten op een nachtkusje.

*

Mijn blote voeten schuifelden over het dak, op zoek naar plekken in het cement die nog warm waren van de zon. Als meisje van acht mocht ik best nog een tijd komen rondhangen tussen de grote mensen beneden in huis, maar ik had me al zo vaak misselijk gesnoept op dat soort gelegenheden en hield er juist van uit hun buurt te zijn als het eenmaal donker werd.

Het dak had iets weg van een afgetrapt veldje met hier en daar wat oude troep. Ik tuurde vanuit een hoekje naar de donkere vormen. Als ik het waagde hun schaduwen aan te raken, zou mijn hand erin worden weggetrokken. En dus stond ik juist op, want ik hield ervan stap

voor stap dichterbij te komen zonder vooraf te weten tot hoever ik zou durven. Een schaduwding kon ineens opzwellen of verschrompelen, plotseling gaan stinken, lawaai maken - maar tot de aanraking zelf bleef alles onzeker. Ik drukte een vlakke hand op een grote gevulde jutezak en wachtte. Zouden mijn spookachtig gelakte nagels zich tot een klauw samenballen of juist ontspannen? Ik probeerde het gepiek van de jute te verdragen en te voelen wat er in de zak zat. Droge lichte dingen. Dingen die los van elkaar bewogen. Mijn vingers gingen alle kanten uit.

'Nee, Breguet & fils,' praatte ik tegen jou, 'geen lijkenbotten die erin zitten. Gewoon de kale maïskolven van afgelopen zomer. Hebben ze daar bij jullie soms alleen maar piekjute voor doden? Of ben jij soms zelf... dood?'

Ik voelde even aan het gouden zakhorloge onder mijn rok. Het zat er nog, het tikte nog. De naam 'Breguet & fils' stond onleesbaar op de wit geëmailleerde wijzerplaat onder het cijfer 12. Volgens mama Parisienne was je het ding in de haast vergeten. Ikzelf twijfelde er geen moment aan of jij had het expres voor mij laten liggen. Bouwjaar 1820. Van zoon op zoon overgegaan.

Ik hoefde niet te weten hoe het uurwerk er binnenin uitzag, er zat een mooie oude tijd in, zoals in de zon.

Ik bewaakte Breguet & fils.

Ik droeg jou met een strenge, eerzuchtige, opvliegende liefde bij me. Eigenlijk had jij míj moeten bewaken, maar oké, dat heb je niet gedaan.

Toen schoot er een vuurpijl langs het dakterras en begon ik te roepen: 'Ze schieten de hemel lek. En lek en nog eens lek!' Het feest kon beginnen.

*

Op 6 januari wordt in de Vallei van de Grote Koning het belangrijkste feest van het jaar gevierd, het gaat drie dagen en nachten door. Iemand had mij wijs willen maken dat elke vuurpijl werd afgeschoten met een dringende oproep aan een heilige. De knal moest een familielid van staar genezen of van een nog ongelukkiger kwaal. De pijl kon afsmeken om alstublieft de koe uit een kloof te verlossen, in ruil voor een kapelletje of een hele processie op blote voeten.

Volgens mij gingen er helemaal geen vrome beden de lucht in. 'En nog eens lek!' riep ik, genietend van mijn rauwe stem die van berg naar berg werd doorgespeeld. Lek met stiekeme inhalige vraagjes! Niemand die ze hardop durfde uit te spreken.

Zelf had ik die avond één vuurpijl om af te schieten. Eerst nog een rondje over het dak, gelastte ik mezelf. Eerst nog even kwaadspreken over een vader die er geen heil in zag zich aan zijn kind bekend te maken. ‘Heeft me ooit als een oneetbaar visje teruggegooid in de Seine. Is er daarna vandoor gegaan. Breguet & fils!’ Ik keek mistroostig in het donker over de rand van het dakterras. Voor altijd zou het visje in zwart water op en neer moeten zwemmen.

Toen haalde ik mijn pijl tevoorschijn, het vuur, dat jou met een zweepslag naar me toe zou klappen. Ik stak een sigaret op, liet de rook als een lichaam binnenglijden, alle holten vulden zich - het voelde als twee wezens die met een lichte druk op elkaar ineenstrengelden. Wat daarna kwam had ik niet van tevoren kunnen oefenen, er was een tik met het brandende sigarettenpuntje voor nodig, dat had ik bij de pijlenmannen afgekeken. Ik nam een trek, drukte mijn sigaret tegen het kopje van de pijl en wist van spanning niet meer of ik daarna zelf losliet of werd losgelaten.

*

Er stak een storm op. Windvlagen vielen de koningspalmen, die in trotse groepjes om het huis heen stonden, van alle kanten aan. Hun lange scherpe bladeren maakten het geluid van opgestuwd water. Ik waande me op een ruige zee - dag en nacht golven die kwamen aanrollen en dan omhoog werden geslagen door terugrollende golven. Geen redden aan. Als ik probeerde een windvlaag rustig uit te zitten brak deze af, veranderde van richting. Vooral mijn hoofd had het te verduren. Alsof een hand met gespreide vingers er niet alleen naar uitschoot, maar mij tegen de grond probeerde te drukken en me daar wilde houden.

Sommige vlagen lieten even iets van het orkest horen dat lager in het dal op het kerkplein speelde. Als er een stukje salsa naar me toe kwam, dan vatte ik dit op als een uitnodigend gebaar. Maar net als ik echt goed wilde luisteren en het verlangen naar het plein sterker begon te worden - daar waren kinderen die dansten, jongens met jongens, meisjes met meisjes, de een die de ander met gestrekte arm leidde en om zijn as liet draaien - had de wind mij alweer afgezonderd van de rest.

De muziek beneden in huis was op het dak niet te horen. Gelukkig maar, ik wist zo wel dat er niet op viel te dansen. Bongo's, gitaren, didgeridoo's, sambaballen en desnoods een lepel in een glas, uren gingen die achter elkaar door met eentonige klanken en ritmes. De ene muzikant vond steeds een nieuwe aanleiding om op de andere in te spelen,

ze luisterden naar elkaar alsof ze half sliepen, tussendoor werden er joints gedraaid. Als er al eens wat werd gezegd, dan zeker nooit opgewonden of uitgelaten. Ramen en deuren waren dicht om de storm, het salsaorkest en de vuurpijlen buiten te houden.

*

Hoe kon ik weten dat, net toen mijn pijl afging en ik jou met ongekende felheid bezwoer als drakenvlieger in mijn dal te landen, midden op het dakterras, er ineens een vreemde het huis binnenschoot? Een vijftiger die zonder zich voor te stellen de rol van gastheer op zich begon te nemen. De volgende ochtend zou Parisienne nietsvermoedend over die man vertellen. Hoe de muzikanten wel even verontrust hadden opgekeken toen hij binnenkwam, maar omdat de man aan het kokkerellen sloeg alsof hij thuis was, tussendoor servetten vouwend van de keukenrol in de vorm van puntmutsen, liet iedereen hem algauw zijn gang gaan. Parisienne vond het zelfs nogal sensueel zoals hij paprika's en aubergines waste, ze met een paar ruwe liefkozingen sneed en in de bakpan om en om keerde. Toen hij allerlei etensresten van tafel veegde, ergens een laken vond en het keurig uitspreidde, zei ze binnensmonds: Dat moet hij zelf weten, daar heeft niemand last van. Hij mocht ondertussen ook het kratje pils mee leegdrinken. Maar ze kreeg ineens de pest aan hem toen hij zonodig een hele verhandeling moest beginnen over de mise-en-place van de ingrediënten en het apart bakken van iedere groente - afgevend op iedereen die de hele boel in de pan door elkaar smeet en het eigene van elke smaak verpestte. Dus toch een lastige ouwe, dacht ze.

Het werk in de keuken was nog niet gedaan of de man stond weer buiten. Iemand had de deur achter hem dichtgegooid. Of was het de storm? Ik wist al een beetje van het leven dat niet aan regels deed, maar nu zou ik er gauw achter komen dat het vooral de mensen waren die zich nergens aan hielden. Iemand kon eerst netjes de tafel dekken en leuke puntmutsen vouwen en nog geen half uur later een achtjarige voor het leven tekenen. Hij kon liefkozend paprika's en aubergines in de pan om en om keren, maar evengoed - een kind nog.

*

De maan stond intussen boven de berg. Met grote vaart woei er een wolk voorlangs, waarvan alleen wat rokerige vlekken overbleven, de rest was door het hemellichaam opgeslokt om er het vreemde licht mee te voeden.

Ik zag een middelgrote man de trap opkomen. Windstoten trokken hem bijna uit elkaar. Als hij naar voren neigde en iets door zijn knieën ging om overeind te blijven, werd er van opzij tegen hem geduwd. Alsof er steeds iemand aan hem ging hangen. De man had maar één arm vrij, met de andere moest hij een hoed op houden. Wat ik in dat weer niet kon zien of ruiken was dat hij stevig had gedronken.

Zijn wit tricot shirt zat strak om zijn buik en leek op het vel van een zware trom. Ik zag een sloffende tamboer. Als hij het waagde om ook maar even stil te staan, duwde de wind hem mijn kant op. Ik kreeg de grijze sliertjes onder zijn hoed in het oog, ze zogen het maanlicht op, glinsterend als vislijn.

Het piccolootje in mij ging heftig tekeer, zijn snerpende gegil kon elk moment ontsnappen. Ik wilde ongezien blijven, maar had evengoed zin om de man te pesten. Ik, pestkopje, bad tot de bergen of ze de tamboer midden op het dak in de storm wilden laten verslappen, waardoor de hand die de hoed op het hoofd moest zien te houden zou loslaten en de trommelarm werd lamgeslagen. En zo geschiedde! Als een sul keek hij naar de grond. Zijn hoed woei omhoog, beschreef een volmaakte cirkel, sloeg neer en - verried mijn schuilplaats.

*

De man voelde zich zo te zien beroerd genoeg om over de rand van het dak te springen, maar toen merkte hij dat er iemand vanuit een hoekje naar hem zat te kijken, alsof haar ogen aan hem trokken. Tot halverwege het terras had hij een paar loodzware benen moeten meeslepen, nu werd hij op slag lichter en leek kracht te putten uit het feit dat een maanachtig wezentje naar hem opkeek.

Hij zei teder, en de toon beviel hem: ‘Jazeker, jij bent verschrikkelijk lief. Stel je toch voor dat een mens het zonder zulke liefde moest doen.’

Hij boog zich naar mij voorover uit dank voor een denkbeeldig applaus. Lange tijd bleef hij zo gebogen staan, op zijn goedmoedigst in mijn ogen kijkend.

Ja, jij had net zulke ogen! Dus het kon heel goed zijn!

Maar waarom begon de man toen voor Klaas Vaak te spelen? Dat zou jij nooit hebben gedaan. Waarom wilde hij meisjes die vanwege de kou in hun mummiezak zaten meteen slapend hebben? Nou, dit meisje bleef mooi zitten waar het zat, niet van plan een oog dicht te doen! Ik trok mijn mondhoeken op, de lippen stevig samengeperst, het gefluit in mij bereikte een krankzinnige hoogte.

‘Kijk ons nou toch trillen,’ zei de man, zijn handen naar me uitstekend. ‘Iets wat met een slok zo te verhelpen zou zijn, maar ze hebben

de deur achter me dichtgegooid. Misschien dat ik te ongevoelig ben voor de signalen van in zichzelf gekeerden...'

Er kwamen steeds raardere geluiden uit zijn keel, de wind duwde alles wat hij zei terug: 'Ko-ko-kok, boe-boe-boekverkoper.' Het ging over wat hij allemaal in zijn leven voor elkaar had gekregen, hij was van alles geweest, had overal gezeten. De enige rol die hem op dit moment overbleef was die van zwerfhond. Eerst probeerde hij een kat - misschien viel een maankind meer op katten - maar de hoge rug en de lichte sierlijke bewegingen waren niet vol te houden na zo veel alcohol. En dus begon hij zich als hond over het dak te slepen. De hond besnuffelde de jutezak met lijkenbotten, pieste er snel met één poot omhoog tegenaan en sprak: 'Jij bent zo lief dat ik iets moois voor je ga maken.'

'Wat dan!' zei ik bars, tegen de wind in.

'Ik heb het meteen even uitgerekend: voor jouw roos neem ik driehonderd gram deeg, driehonderd gram zout en drie druppels water. Nog liever zou ik een roos uit leem maken, tenslotte is dat een tijdje mijn vak geweest, maar vind je het erg, mein Mäuschen, als ik het zó doe?'

*

Vanaf dat moment kon ik alleen nog aan het krijgen van de roos denken. (De salsakinderen op het kerkplein hadden die dag ook allemaal een Drie Koningen-cadeau gekregen.) Het lukte me niet om iets anders dan een echte roos voor me te zien. Ik snotterde om de rozenblaadjes in de avondkou, die ook nog een hele nacht voor zich hadden waarin ze het licht van de maan moesten zien uit te houden. De spooktekening in hun zachte roze vachtjes zou zichtbaar worden.

De man was klaar met zijn geplas tegen de jutezak en draaide zich naar mij toe. Hij noemde me de mooiste kleine vrouw die hij kende, en dat hij daarom zo gauw hij kon een roos voor me ging maken. Nee, zelfs zijn vrouw was niet zo mooi. Nadat hij ook nog had beklemtoond hoezeer hij op rossig met een paar sproetjes viel, ging hij ineens over op een mij vreemde taal, raakte ik het spoor bijster - totdat ik een omslag in zijn toon waarnam. Die omslag betekende dat ik tóch geen roos ging krijgen, de vrouw zou het niet toelaten!

Ik zette alles op alles - mijn woede kon lieflijke vormen aannemen. Toen een windvlaag de hoed op liet vliegen, sloeg ik toe. Met een zwier greep ik ernaar, gracieus uit de mummiezak springend. Ik begon een paar danspassen. Met een strak gezicht liet ik de rokjes die ik over elkaar aanhad fladderen. Zo draaide ik om de man heen, liet me een

keer per ongeluk expres tegen hem aan vallen en trippelde weer van hem weg.

Het lukte me de vreemde naar mij toe te lokken, hij ging half op mijn slaapzak liggen. Ik zette hem zijn hoed op. Hij mocht aan me snuffelen - een zwerfhond met een loopneus van het barre weer. De neus begon bij mijn voeten, toen omhoog naar de knieën - ik zag de roos voor me, mannenvingers die de bloemblaadjes met een kwastje roze lakten. Daarna stokte zijn adem ineens. Zijn opengesperde ogen keken mij van dichtbij aan, maar zagen me niet. Op dat moment wilde ik het stinkbeest van me afslaan en zóú het ook van me hebben afgeslagen, als ik niet allereerst de roos had willen hebben.

Parisienne tikte beneden ritmisch met een lepel in een glas.

*

In de loop van die nacht ging de temperatuur flink omlaag. De bergen stonden schimmig over me heen gebogen en begonnen aan me te trekken. Ik probeerde almaar naar de hoek van het dak weg te kruipen om daar tegen het muurtje aan dood te gaan.

Eerder die avond had de wind me keer op keer met gespreide vingers tegen de grond gedrukt, daarna bestreek de maan me en magnetiseerden de bergen me, en nu - lag ik eindelijk in de luwte. Geen feesten, geen vuurpijlen, geen salsa meer. Geen roos, geen zakhorloge. Er woelde enkel een hand in mijn meisjeslijf. De hand was bezig al mijn bloed af te tappen. Het voelde heel anders dan alleen nog maar willen slapen.

‘Bloed? Ruik je bloed, kind?’ vroeg jij van heel ver weg. Op die vraag hoefde geen antwoord te komen, niets hoefde meer. Ik was al bijna een steen. Soms plakte er even een nattig papiertje aan me vast.

Beeldgedicht
Jan-Willem Anker

Bericht uit het trappenhuis

Sta ik aan haar voordeur?
Niemand is anoniem.
Spiekt door het kijkglas.
Oogt door het spionnetje.
We kennen elkaar wel.

Kennen we elkaar wel?
Het tocht in het trappenhuis
klankkast van het complex.
Ik heb haar nooit gezien.

Wie houdt daar opstal?
Ze zette haar zoon 's nachts buiten.
Soms vroor het ijsbloemen.
Niemand is anoniem
hoewel we elkaar niet kennen.
Ik heb haar nooit aangekeken.

Wat loert mij aan?
Hij was acht en zat op de trap.
Zijn smalle kuiten kalkwit.
Ik heb gedronken. Veel.
Het is donker op straat.
Wijkagenten zag je nooit.
Ik ken ze van horen zeggen.
Dit is geen reprise, hoor je.

Politiestickers zijn stoer.
Vormen een geuzenteken.
Ze visoogt mijn hoofd.

Blaast me bolle wangen.
Het slot is uitgeboord.
Bij de deurmat liggen
muizenvallen op scherp.
Een paar witte kindergympen
die schuurden aan zijn voeten.
De jongen droeg zijn pyjama.

Spookte hij iets uit met muizen?
Het ligt misschien aan anderen.
Bij geluidsoverlast zwijgen ze.
Je weet het niet met mensen.
Ze tappen je elektriciteit af.
Ze horen alleen wat je niet wil.
Betrappen je bij het neuspulken.

Wie veegt zijn voeten af aan haar mat?
Een muizenval voor een gymp.
De deurbel is een terreurkans.
Liefdevol kwel ik niemand.
Voel ik me Siberisch. Drink alleen
omdat ik er warm van word.
De buren verbouwen hennep.
Een plantage op driehoog, dat kan.
Het is stil. Of ik hoor niets.

Bij wie ik aanklop. Niemand.
Ik zou beleefd kunnen aanbellen.
Ik heb haar nooit echt gezien.
Ken haar zoals ik een geest ken.
Wanneer ik van haar droom
droom ik lucide. We praten dan.

De hulpverlening popelde.
Haar zoon ging verloren.
Ogen groen als druiven.
Zijn vader was toen al kwijt.
Er stond een adoptiegezin paraat.
Raar woord. Ook op dit uur.
Of hij een kinderloos gezin adopteerde.
Verloren zonen keren soms om
maar komen nooit terug.

Ik ben lam. Van het padje af.
Ik woon hier helemaal niet
maar lijk op een bewoner.

Wat denkt een slotenmaker
als hij een uitgeboord slot ziet?
Ik kan bij haar gaan klagen.
Terug van weggeweest.

Van wie kreeg ze een roos?
Bij een roos hoort een gedicht.
De stad huist geen anonieme bewoners.
Ik ken het profiel van hun honden.
De geur van hun vacht als het geregend heeft.
Het gedicht steekt haar een hart
Onder de riem bedoel ik.
Ze leest op donkere dagen.

Als het regent.
Als er een zekering is doorgebrand
in de daglichtlamp.
Als het wolkendek niet overdrijft
maar weken blijft hangen.
Het huis maakt eigenheimers.
Als de beeldbuis zwijgt.

Als het sneeuwt.
Ze is een alleenstaande dwingeland
met muizig trappenhuis.
Gedichten zijn voor wereldburgers.
Ik hoor voetstappen galmen.
Die gympen knelden. Men hokt.
Buren knellen ook.
Vrijwillig zitten ze op een kluitje.
Het gezin is een kleine kudde.
Haar zoon moest ze nog stallen.

Is ze aan de beterende hand?
Inzicht spoelt als flessenpost
in het bewustzijn aan
maar haar hoofd is lege zee.

Sta ik aan haar voordeur.
De lamp is stuk, het peertje gebroken.
Ik kan me in het nummer vergissen.
Ik ben nu ouder, begin
een man te worden met verleden.
Roerloos hangt het kroonsteentje
als een open zenuw van de nacht
die grijs en waterkoud is.

Wiens hand beroerde haar klink?
Ze gluurt mij toe. Ik gis.
Handenwrijvend wacht ze mij op.
Hand, zo'n teer wapen.
Men kent me van horen zeggen.
Ik noem dit geen reprise, hoor je.
Haar uitstalling belooft weinig goeds.

Lokt ze muizen met beschuit?
Zet ze die muizenvallen dagelijks op scherp?
Was ik het aas van mijn moeder?
Heeft een agent nog iets gezegd?

We hebben de stickers bij ons.
In de kofferbak ligt het breekijzer.
Je hoeft niet binnen te zijn
om gevangen te zitten.

De voordeur was altijd dicht
eerst van binnen, gebarricadeerd
later van buiten, verzegeld.

Philip Huff
Wij zijn gek en spatten vonken

Ik zat op een bank aan de rand van het zwembad en keek naar de beslagen ruiten. Het was een grijze dag in november en buiten regende het. Binnen waren enkele patiënten aan het zwemmen. Toen kwam Emma naast mij zitten. Emma was een knap meisje om te zien en net als ik eerder die week aangekomen in De Unster. Waarom ze niet zwom, wist ik niet.

Emma knikte naar het gips om mijn arm. ‘Ook een goed excuus, zeg,’ zei ze. ‘Om niet te hoeven zwemmen. Hoe kom je daaraan?’ Ze sprak met een Volendamse tongval.

‘Uit een boomhut gevallen,’ zei ik.

Emma moest lachen. ‘Een boomhut? Wat dan?’

‘Het is een lang verhaal,’ zei ik. ‘En een grote boomhut. Moet jij niet zwemmen?’ Ik maakte een korte beweging met mijn hoofd, in de richting van het water.

‘Kan niet,’ zei Emma. ‘Ik ben ongesteld. Dan ga ik waterverven met m'n kut.’ Ze zei het alsof het de normaalste zaak van de wereld was.

Ik keek Emma aan.

‘Je mond staat open,’ zei ze. ‘Je hebt mooie lippen, weet je dat?’

Ik begon te blozen. Het was even stil.

‘Hou je d'r littekens aan over?’ vroeg Emma. Ze keek weer naar het verband om mijn arm.

‘De dokter zegt van wel,’ zei ik. Toen zei ik: ‘Hoe kom jij dan aan dat litteken op je voorhoofd?’ Ik wees naar een breed litteken dat door Emma's dikke, borstelige linkerwenkbrauw liep.

Emma legde de toppen van haar vingers op haar voorhoofd.

‘Ik was negen,’ zei ze, ‘en ging fietsen op de fiets van mijn moeder. Ik kon alleen bij de trappers komen door erop te gaan staan. Het zadel stak tussen m'n schouderbladen. Ik fietste over straat en moest uitwijken voor een auto. Dus stuurde ik die fiets de stoep op, maar die was te hoog. Ik klapte over de kop en zo met m'n gezicht tegen dat boutje midden op het stuur.’

*

Emma en ik zaten in dezelfde kliniek voor psychiatrische zorg, De Unster in Amsterdam, in de schaduw van het Academisch Medisch Centrum. Emma was een jaar of vierentwintig. Ze zat in De Unster omdat het, zoals ze dat zelf zei, een tijdje niet zo goed was gegaan. Ze had met haar ex-vriendje nogal veel drugs gebruikt: xtc, wiet, cocaïne. Daardoor had ze een psychose gehad. Net als ik.

*

Vlak achter De Unster, bij de in- en uitgang van de doktoren, liep een asfaltweg. Aan de overkant van die weg lag het crematorium van het ziekenhuis. In de vier maanden dat ik in De Unster zat, heb ik geen moment meegemaakt dat er geen rook uit de hoge, grijze schoorsteen van dat gebouw kwam.

Achter het crematorium lag een grote parkeerplaats. Die stond altijd vol met auto's. Naast die parkeerplaats lag een grasveld. Op dat grasveld werd in de zomer gevoetbald, zo was mij verteld, maar gedurende de tijd dat ik in De Unster zat, een winter lang, stonden er alleen maar auto's op dat veld, hun banden in diepe plassen water.

In de eerste vier weken dat ik in De Unster zat, was ik erg naar Emma toe getrokken. In onze vijfde week samen mochten Emma en ik 's middags kort en enkel samen - maar wel zonder begeleiding - naar buiten.

Emma liep graag langs het water naar het metrostation van Holendrecht. Daar kocht ze dan wat lekkers, meestal een roze koek en een blikje cola. Emma liep nooit door het ziekenhuis naar het metrostation, ook niet als het regende, hoewel die route wel korter was.

‘Hou je van voetbal?’ zei Emma op een middag, toen we tussen de auto's op het voetbalveld door naar de waterzijde liepen.

‘Gaat wel,’ zei ik. ‘Ik ben niet zo'n sporter.’

‘Ik wel,’ zei Emma. ‘Ik was spits. En een behoorlijk goede ook. Ik scoorde meer doelpunten dan veel jongens ooit hebben durven dromen dat ze zouden scoren.’

*

Er waren meer jongens van mijn leeftijd in de kliniek. Een van hen heette Joris. Joris was een kleine jongen met bruine krullen en gespierde armen. Hij wilde later gitarist worden. Joris zat een week of twee langer in de kliniek dan Emma en ik. Soms liep hij met ons mee naar

het metrostation. Maar vaker gebruikte hij het vrije halve uur om te oefenen op zijn ukelele. Joris wilde in de zomer aangenomen worden op het conservatorium.

Op een dag, toen Joris met ons meeliep, regende het weer. Emma begon buitenlangs richting het water te lopen. Toen zei Joris: 'Waarom lopen we eigenlijk altijd zo? Het is slecht weer. En door het ziekenhuis is het veel sneller.' Hij bleef staan en keek ons aan.

Ik twijfelde. Het was inderdaad slecht weer - het miezerde en er stond een koude wind - en ik had geen jas aangetrokken. De regendruppels waren zo klein dat ik ze van binnen niet had gezien.

Maar Emma liep door. Aan de overkant van de weg draaide ze zich pas om.

'Ik loop zo,' zei ze. 'Kijk maar wat je doet.' Toen draaide ze zich weer om.

Ik keek naar Joris. Hij keek me aan.

'Je hebt toch wel een eigen mening?' zei hij toen.

Ik knikte en stak de straat over.

'Godsamme man,' zei Joris. 'Het *regent.*'

*

'Die Joris,' zei Emma venijnig. 'Wat denkt dat ventje wel niet? Met z'n eindeloos gepluk aan die suffe banjo van 'm.' We liepen langs het water, en de miezerige regen was in natte sneeuw veranderd. Dunne vlokken vielen op Emma's hoofd en bleven hangen in de plukken haar die op haar voorhoofd hingen, en in de langere, S-vormige plukken aan de zijkant van haar hoofd.

'Het is een ukelele,' zei ik. 'En ik vind het goed wat hij doet. Hij heeft een plan, voor als hij hier weg mag. Een doel. Ik heb geen plan.'

'Geen plan?' zei Emma. 'Jij wilt hier toch ook weg? Daarom neem je toch je medicijnen in en ga je naar psycho-educatie? Omdat je weg wilt? En daarom ga je toch ook naar ergotherapie? En daarom ook voer je gesprekken met de psychiater. Elke dag weer tot de dokter op een dag zegt dat je hier weg mag. En dan ga je terug naar je ouders, terug naar school. Om je diploma te halen. Dat is een plan. *Jouw* plan. Of niet soms?'

Ik wist niet zo goed wat ik moest zeggen.

'En als je geluk hebt,' zei Emma, 'kun je dat plan ook uitvoeren.

Maar als je pech hebt, lukt dat niet. Dan krijg je binnen een half jaar weer een psychose die een streep door dat plan zet. En dan zes maanden later *weer* een - *weer* een streep - en dan nog een en nog een en nog een. Streep op streep op streep. En elke keer dat dat gebeurt, gaat

de kaasschaaf van de psychose over je heen en raspt een deel af van wie je bent.'

We waren bij de waterrand aangekomen en Emma bleef nu staan. Ze keek me aan. Door de sneeuw had ik moeite mijn ogen open te houden.

'En na een psychose of vijf, zes ben je een tien-procent-mens geworden. En tien-procent-mensen kunnen niets meer: niet werken, niet koken, niet naar de wc gaan. Tien-procent-mensen krijgen geen baan, geen huis, geen belastbaar inkomen. Die kosten alleen maar geld. En daarom zijn ze zo met die therapieën bezig: om ons uit die hoek te houden. Rokers, alcoholisten, dikkerds: die betalen ten minste nog belasting. Maar tien-procent-mensen niet, dat zijn dieven. Daarom flikkeren ze er zo veel pillen in, niet om ons te redden, maar om ons uit die tien-procent-hoek te houden. Om onze levens rendabel te maken.

Maar of wij daar belanden, in die verdomhoek, dat hebben wij helemaal niet in de hand. Wij niet en de dokters niet. Want het staat gewoon in onze genen geschreven. En daar doen al die therapieën en medicijnen helemaal niets tegen, tegen wat in je genen geschreven staat. Joris kan dus tokkelen wat hij wil op dat ding van 'm, maar tussen zijn plannen en wat daarvan terechtkomt, komt toch altijd iets anders te staan: dat wat er daadwerkelijk gebeurt.'

Die nacht lag ik in bed en kon ik niet slapen: ik was bang. Ik vroeg me af of ik in aanleg ook zo'n tien-procent-mens was over wie Emma had gesproken. En ik vroeg me af of mijn eigen plannen zouden uitkomen of dat er ook iets tussen zou komen. Nog zo'n psychose, bijvoorbeeld. Door een vriendje, zoals Emma had gehad, waardoor ik weer drugs ging gebruiken.

'Je kunt plannen maken wat je wil,' had Emma die middag gezegd, toen we weer bij De Unster waren aangekomen. 'Maar invloed op wat er gebeurt hebben die plannen niet. Het leven gebeurt gewoon. En *daar* moet je direct op reageren, zonder een draaiboek dat je vertelt wat je moet doen. Ik doe het dus niet, plannen maken. Je moet je laten leiden door de stroom en op gevoel een beetje bijsturen.'

*

In de weken dat ik haar meemaakte, miste Emma nooit een bijeenkomst. Ze wist als geen ander wat de kenmerken van haar ziekte waren, waar ze op moest letten mocht het terugkomen. Wat ze dan moest doen. Maar ze geloofde er niet in.

'Wij zijn gek en spatten vonken,' zei ze. 'Zo zijn we geboren. En of er

vuur komt van die vonken, dat ligt niet in onze hand. Daar doet geen enkele vonkenvanger wat tegen. Geen enkele regendans.'

*

Een week of twee voor mijn vertrek was ik jarig. Ik werd achttien. Het was eind januari en erg koud. Mijn vader en moeder en zus kwamen langs met cadeautjes en taart. Ik wilde Emma aan hen voorstellen, maar die wilde dat niet. Ze liet zich het hele bezoekuur niet zien.

Na het vertrek van mijn ouders en mijn zus liep ik naar mijn kamer om mijn cadeaus op te bergen. Ik had manchetknopen gekregen en een boek van Martin Bril: *Jongensjaren.*

Op mijn bed lag een kleine rood-wit gestreepte envelop. Ik maakte hem open. Er zat een briefje van Emma in.

Emma bood haar excuses aan voor de afgelopen middag. En zei dat ze het wilde goedmaken met mij. Ik moest die nacht mijn wekker zetten, om half een. Ik moest opstaan en naar de nachtverpleging lopen en zeggen dat ik niet kon slapen. Als ik een slaappil had gekregen, moest ik de pil bij hen in het hok innemen. En in plaats van naar mijn eigen kamer te gaan, moest ik naar haar kamer komen. Daar zou mijn kado - zo schreef Emma het - op me wachten.

*

Die nacht, met haar hand in mijn nek, verontschuldigde Emma zich verder.

'Het spijt me van vandaag,' zei ze. 'Maar gisteren was de sterfdag van m'n moeder. Vandaar.'

'Sorry,' zei ik. 'Dat wist ik niet.'

'Niks sorry,' zei Emma. 'Dat kon je ook niet weten. Bovendien was jij vandaag jarig. En dat zijn *mooie* dingen.'

Ik keek Emma aan, en ik herinnerde me ons gesprek van een week of wat geleden.

'Em,' zei ik dus. 'Heb jij echt geen plannen?'

'Natuurlijk wel,' zei ze, en ze richtte zich op in bed. 'Mijn plan is hier weg te komen.'

'En daarna, als je hier weg bent?'

Emma stond op en ging in het raamkozijn zitten, achter het gordijn. Ze deed het raam open en stak een sigaret aan. Ze was lang stil. Ik zag de oranje punt van haar sigaret af en toe oplichten in het donker. Haar silhouet had iets tengers, iets breekbaars, als de pop van de luciferhoutjes die ze onder haar bed bewaarde.

‘Er is wel iets,’ zei Emma toen. ‘Natuurlijk. Er is altijd wel iets.’ Toen was ze weer stil. Het was koud geworden in de kamer, door het raam dat op de kiepstand openstond. ‘Hoe je het ook wil noemen,’ zei ze, ‘er is altijd wel iets.’

‘Maar?’ vroeg ik, na een tijdje.

‘Er is geen maar,’ zei Emma, en ze keek me aan. ‘Het sneeuwt. Kom je kijken?’

*

Toen ik twee dagen later wakker werd en na het douchen naar Emma's kamer liep zag ik allerlei verplegers in de gang staan. Een van hen hield een hand voor zijn mond. Een ziekenhuisbed werd uit Emma's kamer de gang op gereden.

Emma lag op het bed. Haar gezicht was wit en opgezwollen. Haar nek was ook dik, maar blauw van kleur, en er liep een diepe groeve over haar kaak en hals, alsof iemand haar hoofd op een pottenbakkersschijf had gezet en een vinger langs haar draaiende nek had getrokken. Haar voeten staken onder het te korte witte laken uit en waren donkerblauw en wit. Het leek alsof ze heel lang in de sneeuw had gelegen.

Ik had nog niet eerder in mijn leven een lijk gezien.

Sander Kollaard

Onder het zand een hele wereld

Pieter Hartingh, acht jaar oud, stond met zijn voeten in het zand. Hij voelde de ruimte om zich heen: de duinen in zijn rug, links en rechts het strand, boven hem de lucht en voor zich de zee. Het was een nieuw gevoel, die eindeloosheid, en het was alsof hij overal tegelijk kon zijn. Hij keek omhoog, knijpend tegen het licht, en diep inademend gaf hij zich over aan de ruimte en stelde zich voor hoe hij meedreef met de reusachtige wolken die rond het middaguur boven zee waren verschenen en nu boven hem dreven.

'Pieter...! Pieter...!'

Hij keek en zag zijn vader, een eind de zee in al; het water reikte tot aan zijn middel, hoger nog als er loom een golf voorbijrolde. Zijn vader lachte en wenkte, zwaaiend met beide armen.

'Kom...!'

Pieter zwaaide terug, maar bleef staan, gevangen door de ruimte.

'Kom dan.!'

Hij zwaaide nog een keer, maar sloot toen de ogen. De zon brandde op zijn gezicht, zijn borst, de voorkant van zijn benen; in vergelijking voelden zijn rug en de achterkant van zijn benen kil. Zijn voeten, al bijna helemaal begraven in het zand, waren nog kouder; met elke golf spoelde het water om zijn enkels; en als het terugstroomde naar de zee, zakten zijn voeten iets dieper in het weke zand.

Hij hield zijn ogen gesloten en luisterde naar de geluiden: het gedruis van de branding, het gesis waarmee het water over het zand spoelde, het rinkelen van de schelpen als het water terugstroomde. Verder weg hoorde hij een blaffende hond, spelende kinderen; nog verder het klapperen van touw tegen een vlaggenmast. Hij zocht naar het hoge stemmetje van zijn zusje, Anne, maar hoorde haar niet. Wel zag hij haar in gedachten voor zich, spelend op een handdoek naast zijn moeder. Ook mamma zag hij duidelijk voor zich, zittend op een laag, houten klapstoeltje met een zitting van grof katoen, een boek dat op haar opgetrokken knieën rustte in de ene hand, een sigaret in de andere, van de zon afgeschermd door een geel-witte parasol en van de

wind door een verschoten rood windscherm. Onder haar badpak bolde haar buik: binnenkort kreeg Pieter nog een broertje of zusje.

Zijn vader riep opnieuw.

‘Pieter.!’

Hij opende zijn ogen en zag dat zijn vader verder de zee in was gegaan, want het water reikte nu al tot zijn borst. Maar Pieter maakte zich geen zorgen: zijn vader was sterk. 's Avonds, als hij naar bed moest, pakte hij Pieter onder de oksels en tilde hem met een vloeiende beweging op, zodat hij een duizelingwekkende vlucht door de kamer maakte. Toen hij kleiner was tilde zijn vader hem soms boven het hoofd zodat Pieter werkelijk leek te vliegen, de keuken uit, door de woonkamer, via de trap naar de zolder en daar naar zijn kamer, onder de spanten van het dak. Om het gevoel dat hij vloog te versterken, spreidde hij dan zijn armen, en liet hij een denkbeeldige wind langs denkbeeldige vleugels gaan die hem hoger en hoger droegen.

Hij sloot zijn ogen weer en liet zijn lichaam opnieuw uitdijen. Het was nu alsof hij al die ruimte in zich opnam, in zijn lichaam, eerst in zijn borst, toen in zijn buik, toen ook in zijn benen, zijn armen, zijn hoofd. Door al die ruimte zwol hij als een luchtballon, steeg zachtjes op, en zag met een alziend oog: hoe het strand zich naar weerszijden strekte, de duinenrij daarachter, dan weilanden, velden, stadjes... De witte kronkellijntjes van de branding... De zee: zo ongelooflijk, zo eindeloos... En kijk, daar was zijn vader, die met krachtige slagen steeds verder de zee op zwom. En daar zag hij zichzelf staan, op de rand van zand en water, al tot zijn enkels weggezakt in het natte zand...

Hij schrok op van een golf die met meer kracht dan de andere op het strand stortte en rond zijn voeten bruiste. Toen het water terugstroomde en de schelpen liet rinkelen, zakte hij opnieuw dieper in het zand. Hij keek naar zijn voeten. Alleen zijn wreven waren nog net te zien; zijn tenen, hielen en enkels waren onder het zand verdwenen. Zonder dat hij het wilde maakte hij zich een voorstelling van de wereld onder het zand: een kille wereld van schurend zand waarin vreemde wezens leefden, schelpdieren, krabbetjes en wormen.

Pieter stelde zich voor hoe hij in het zand wegzakte en huiverde; razendsnel kroop de angst omhoog, alsof de kilte van die natte wereld optrok langs zijn benen. Hij probeerde zijn voeten los te trekken, maar kon zich niet bewegen. Hij was betoverd. In een poging de betovering te doorbreken wiegde hij zachtjes met zijn bovenlichaam, maar hierdoor zakte hij alleen maar dieper weg. Hij keek naar zijn vader, ver weg op zee, te ver om zijn hulpgeroep nog te kunnen horen, te ver om nog op tijd te zijn en hem uit het zuigende zand te redden. In zijn buik zwol de paniek aan, maar in zijn hoofd bleef hij kalm. Wat gek: dat je

in je buik iets anders kunt voelen dan in je hoofd...

Hij sloot zijn ogen en probeerde zijn lichaam opnieuw uit te laten dijen in de ruimte rondom, op te gaan in die blauwe koepel, mee te drijven met de wolken. Hij zou zichzelf eenvoudig te groot maken om opgezogen te kunnen worden door het zand. Maar het lukte niet: terwijl zijn bovenlichaam naar de hemel reikte, zakte zijn onderlichaam verder weg.

Om aan de oplaaiende angst te ontkomen dacht hij aan Neil Armstrong, de astronaut die afgelopen nacht als eerste mens een stap op de maan had gezet. Pieter had het gezien op de televisie. Pappa had hem heel vroeg wakker gemaakt, toen het nog donker was. Anne hadden ze laten slapen. Mamma zat al beneden, een deken om zich heen gewikkeld, rokend.

Vijf dagen eerder hadden ze de lancering van de Apollo-raket gezien. Onder in het beeldscherm verstreek de tijd tot de lancering, aangegeven met witte, verspringende cijfers. Ze zagen een dubbele toren, links de lanceerinstallatie, rechts de raket, onscherp in de helle zon. De raket, vertelde de commentator, bestond voor het grootste deel uit brandstofreservoirs die tijdens de eerste uren van de reis één voor één afgestoten zouden worden, totdat alleen nog maar de top overbleef. Pieter had zich erover verbaasd hoe langzaam de raket in beweging was gekomen, als een oude, dodelijk vermoeide reus. Geleidelijk won het gevaarte aan snelheid; uiteindelijk, zei de commentator, zou de capsule tien keer sneller dan een kogel door de ruimte schieten.

Vanochtend vroeg was dan eindelijk het grote moment aangebroken. Ze zagen hoe Neil Armstrong, de gezagvoerder, gestoken in een log wit pak de trappen van het ruimtevoertuig afdaalde en op het maanoppervlak stapte, waar hij met trage, lange passen heen en weer begon te lopen.

‘Hier zien we geschiedenis,’ had zijn vader opeens gezegd. Zijn stem klonk vreemd: stijf, plechtig. En toen herhaalde hij het nog eens: ‘Hier zien we geschiedenis...’

Pieter luisterde naar de woorden en keek naar zijn vader en toen weer naar de televisie en dacht: hier zie ik geschiedenis. Maar hij begreep het niet goed. Hij keek ingespannen naar de beelden, maar wist niet waar hij precies moest kijken: naar de astronaut, het rommelige maanoppervlak, de diepe schaduwen die eroverheen lagen, de zwarte achtergrond van het heelal. Hij wilde zijn vader om uitleg vragen, maar durfde niet: aan de toon van pappa's stem - dat stijve en plechtige - hoorde hij dat het ongepast zou zijn om hem nu iets te vragen. Maar toen gebeurde er iets waardoor hij het opeens toch een beetje begreep: hij voelde hoe zijn borst en keel met iets zwaars werden ge-

vuld, en hij wist dat zijn stem net zo vreemd zou klinken als die van zijn vader als hij nu iets zou zeggen.

Na de uitzending was hij naar het raam gelopen. Het was nog vroeg, maar al licht. De eerste zon scheen over de weilanden aan de overkant van het spoor, schuin nog. Hij voelde zich vreemd, belangrijk, op de een of andere manier verbonden met de hele wereld... Er stonden grote dingen te gebeuren. Hij had geen idee wat, maar voelde op een overweldigende manier dat alles, ooit, goed zou komen, en met die gedachte vulden zijn ogen zich met tranen.

Niet veel later, nadat ze hadden ontbeten, reden ze naar het strand, in een NSU die zijn vader van een collega had geleend. Onderweg vroeg hij zijn vader wat geschiedenis precies betekende. Dat wat geschied is, zei pappa, alle dingen die ooit zijn gebeurd. Pieter dacht erover na. Alle dingen die ooit zijn gebeurd... Al die seconden die ooit zijn verstreken, en al de dingen die daarin gebeurden, met alle mensen, overal op de wereld, en nu ook op de maan... Hoeveel was dat wel niet? In zijn eigen leven gebeurde al zo veel. Het meeste onthield hij niet eens. Ja, sommige dingen wel, als ze belangrijk waren. Hoe je tussen de tuinbonen moest schoffelen bijvoorbeeld, zoals hij dat van opa had geleerd. Of hoe pappa boekenplankjes in zijn kamer had opgehangen, vorig jaar, drie metalen plankjes in verschillende, heldere kleuren. Of hoe hij het ijs in de sloot had gebroken op de dag dat Anne werd geboren. En mamma's geur in de woonkamer natuurlijk: boeken en sigaretten. Maar de meeste dingen verdwenen snel uit zijn geheugen: dat was geschiedenis die hij zich niet meer herinnerde. Hé, kon dat...?

Het was nog vroeg toen ze arriveerden, rond achten. Vanuit de duinen woei een vochtige geur van dauw aan. Ze zochten een plek op het nog verlaten strand en zetten het windscherm op. Daarna renden ze naar de zee om te zwemmen. Later bouwden ze op de vloedlijn een meterslang stelsel van waterwerken, kanalen, dijken, met schelpen verstevigde duikers en van wrakhout geïmproviseerde sluizen. Zijn vader werkte onvermoeibaar, ijzersterk, de haren in slierten langs het hoge voorhoofd, de brylcreem er uitgespoeld door het zeewater. Pieter werkte zo hard hij kon in de hoop dat zijn vader het zou zien. Anne hielp ook mee, zo goed ze kon met haar vier jaar, maar opeens zat ze huilend in het zand, ontroostbaar, omdat ‘straks alles weg is’. 's Middags, op het heetst van de dag, aten ze de meegebrachte boterhammen, bruine boterhammen met kaas; ondanks de verpakking van vetvrij papier knisperde het zand mee tussen Pieters tanden. Na het eten lag hij in de schaduw van het windscherm en soesde een uurtje, zich vaag bewust van het geluid van de branding, de wind die af en toe het

zand opjoeg tegen het rode, verschoten doek van het windscherm, het omslaan van de bladzijden van het boek dat mamma las, het zachte zuchten waarmee ze de sigarettenrook uitblies, het gejoel van spelende kinderen in de branding, het geluid van de in het zand ploegende voeten van mensen die langs hun plek liepen - en al soezend verwonderde hij zich over het verschil in afstand van al die geluiden en hoe ze elkaar verduidelijkten en hoe in die akoestiek een kleine ruimte ontstond waarin hij volkomen veilig was.

Opeens was het gevaar bezworen: hij voelde hoe koude natte handen onder zijn oksels werden geschoven, hoe zijn voeten loskwamen uit het zuigende zand, hoe hij opgetild werd.

'Pappa...!'

Hij sloeg zijn armen om zijn vaders nek en drukte zijn gezicht tegen de natte huid van diens hals.

'Wat sta je hier nou? Wil je niet zwemmen...?'

Hij gaf geen antwoord: zijn stem zou hebben verraden hoe blij hij was. Hij klemde zich stevig vast, zijn armen rond de nek, zijn benen rond het middel. Zijn vaders huid voelde koud aan, plakkerig zout van het zeewater. Snel telde hij tot dertien, het getal van zijn geboortedag; al bij de zeven voelde hij zich kalmer worden.

'Hé, ik vroeg je wat... Wil je niet...'

'Onder het zand is ook heel veel,' viel hij zijn vader in de rede, 'allemaal dieren en schelpen...'

Hij probeerde rustig te spreken, maar de opluchting joeg de woorden uit zijn mond. Toen de woorden stokten duwde hij zich af tegen de schouders van zijn vader en keek hem in diens lachende gezicht. Zoals zo vaak verwonderde hij zich over de rimpeltjes rond de bruine ogen en de talloze donkere baardhaartjes die de helft van zijn gezicht bedekten. Zijn vader draaide zich een halve slag om en wees naar de lucht.

'Kijk...'

Hij keek in de aangegeven richting en voelde een scheut in zijn borst: hoog boven hen stond de maan, een bleke halve cirkel, nauwelijks te onderscheiden in het heldere blauw.

'De maan...!'

'Nog een paar uur,' zei zijn vader, 'dan gaan ze weer terug.'

Pieter knikte. Tegen beter weten in probeerde hij iets te onderscheiden op die bleke halve cirkel, een of andere beweging, een miniem teken van leven.

Zijn vader streek een sliert haar van zijn voorhoofd.

'Hé, wil je nou zwemmen of niet?'

Pieter keek over zijn vaders schouder. Hoewel het op het strand zelf al wat rustiger werd, was het bij zee nog druk. Volwassenen en kinderen liepen heen en weer, groeven kuilen, zwommen of speelden met een bal. Een zwart-witte hond stoof het water in, blaffend, maar deinsde terug voor een golf. In de verte hing een waas waarin alles vervloeide. Bij de duinovergang zag hij de vlaggenmast waarvan hij het touw had horen klapperen. Midden op het strand onderscheidde hij het rode windscherm waar zijn moeder nog altijd las. Anne zat een paar meter verderop en bouwde een kasteel; een verzameling fleurige emmertjes, schepjes en harkjes lag om haar heen.

'Ik vroeg je iets...'

Hij keek in de donkerbruine ogen van zijn vader. Rond de pupil, in het bruin, zag hij lichtere vlekjes, geel bijna. Hij streek met zijn handpalmen langs de ruwe wangen van zijn vader, waardoor ze binnenin kriebelden. Opeens sloeg hij zijn vader met vlakke handen op de wangen, iets harder dan hij bedoeld had.

'Nee,' zei hij, 'ik wil rennen...'

Meteen liet hij zich langs het harde lichaam op het zand glijden. Even laaide opnieuw de angst op toen hij het weke zand onder zijn voeten voelde, maar het volgende moment rende hij langs het water.

'Hé, wat ga je doen...?'

Hij hoorde het al niet meer. Hij liep snel, met lichte voeten. Zonder moeite ontweek hij mensen, een emmertje, een paar kwallen. Al rennend stelde hij zich voor dat hij op de maan liep. Zijn passen vertraagden en verlengden zich. Zijn voeten raakten het zand nauwelijks: hij vloog bijna.

Marc Tritsmans

Eiland

hier weet je weer dat grenzen
niet altijd na een zoveelste oorlog
denkbeeldig werden vastgelegd
uit goed of minder goed fatsoen

koester deze helderheid: hoe dit land
duizelingwekkend eindigt bij de rand
enkel beukende zee bepaalt eigengereid
wie hier mag aanwaaien en wie vertrekt

zelfs weggaan krijgt opnieuw betekenis:
veel te lang blijf je op de achterplecht
staan staren naar de witte vuurtoren
die als laatste oplicht in ondergaande zon

Lente (revisited)

en toch altijd opnieuw met dat jongere
bonkende hart en die verliefd knikkende knieën
mij de ogen uitkijkend op al die ritselende, fluisterende,

knisperende frutseltjes, gewichtloos zeilende, lichtgevende
pluisjes, doorkijkvliesjes, kleverig glanzende, zich langoureus
ontvouwende aanhangseltjes, stampertjes, slurfjes

me tot in de diepste uithoek van mijn longen uitleverend
aan dit onzichtbare bombardement van ontketende en
schaamteloos alle grenzen overschrijdende feromonen

me de oren laten volstromen met op de rand van de waanzin
balancerende, watervlugge fuga's, duetten, kakofonieën
van gesnater, gekwetter, trillers, glottisslagen

bij invallende duisternis trachtend me uit dit broeierige,
kolkende feestgedruis los te rukken maar vrezend dat ik
niet meer in mijn andere, koelere leven weer naar binnen wil

Niets persoonlijks

wat ik wil zeggen is dat je in gezegende
tijden van overzicht en overwicht moet
toeslaan: liefhebben, vechten, schrijven
ook jouw cellen streven immers zonder
twijfel naar de hoogst mogelijke vrijheid

je kan toch niet verwachten dat ze zich
eindeloos als jouw lichaam zouden willen
gedragen elk op de door jou verwachte plaats
zich zonder morren kwijtend van de taak
die hun bij jouw aanvang werd opgelegd

voor de eeuwig op de loer liggende entropie
gelden immers geen persoonlijke overwegingen
wees dus beducht en heb begrip voor vage
tekenen, lichte weigeringen, vreemd gedrag
op een dag is de grote opstand onvermijdelijk

Metamorfose

je ziet hen zo onmerkbaar veranderen
van nog jonge sterke veertigers en
vlot de schijn ophoudende vijftigers

in flukse zestigers en krasse zeventigers
hun bewegen door de wereld blijft zo
vloeiend en lijkt wel zonder einde

maar ten slotte moet je het wel zien
gebeuren onder je ondertussen ook al
vijftig geworden ogen knapt er plots

een strak gespannen touw tussen schijn
en werkelijkheid, slaan ze's nachts op
drift, klappen als op een afgesproken teken

dubbel onder het gewicht van jaren, volgt nog
wat vaag gemompel en gestommel tot de grote
verdwijntruc alweer feilloos wordt uitgevoerd

Scherper

natuurlijk is alles er
ook als ik het niet zie
maar hoeveel scherper
wordt het ogenblik

als de ree onbeweeglijk
haar reeënogen op mij
gericht in de zonovergoten
brandgang blijft staan

en wij samen ademloos en
misschien wel gelukkig deze
seconden van ons gezamenlijk
bestaan laten voorbijgaan

Frans van Woerden

Taal in praktijk
Een vertaalverhaal

Vertalen kost zoals bekend meer moeite dan verhalen. Terwijl de verhaler zijn meest wilde en onverantwoordelijke fantasiespinsels en hersenkronkels ruim baan geeft op het geduldige papier, zit de vertaler zich het hoofd te breken om zo getrouw mogelijk in zijn moerstaal mee te kronkelen met des schrijvers kwikzilverende geest. *Eia Poppeia!* Hoe lijdt hij onder 's keizers kuren... maar brengt toch telkens weer het Colosseum tot stand. Persoonlijk zou ik daar, vergrijsd in het vak als ik ben, mezelf op de harp begeleidend de nodige zang over ten beste kunnen geven. Maar laten we met beide benen op 's werelds verharde ondergrond blijven staan, want zeg nou zelf: wie zou daar nu ooit naar willen luisteren? Nee, een no-nonsense verslag is het enige wat kans maakt, snel, efficiënt en met een factuele *approach* der dingen: niet lullen, de feiten! Daarom leek het beter de materie een zo concreet mogelijke vorm te geven: een verhaal over vertalen in de praktijk. Of, nog preciezer gezegd: het gaat om ervaringen opgedaan tijdens een poging om onder optimale omstandigheden een moeilijke vertaling tot stand te brengen. Dus geen technische verhandeling over hoe men naar behoren vertaalt (hoewel dit natuurlijk van het grootste belang blijft, want waar blijven we anders), maar meer een verslag over de *perifere* omstandigheden die ik op een gegeven moment ten behoeve van een bepaald vertaalproject heb trachten teweeg te brengen. Ik heb geprobeerd de praktijk van de taal op te zoeken, de voortdurend wellende bron waaruit het vertalen zich voedt. Het liep uit op een avontuur vol ongewisheid en kerende kansen. Maar steeds in het teken van het vertalen, want ook als het verhaal er niet over gaat, gaat het er toch over. Aan u te ontdekken hoe de vork in de steel steekt!

Het moet in de tweede helft van de jaren zeventig van de vorige eeuw zijn geweest dat mij de eer en het genoegen ten deel vielen een vertaalcontract te mogen ondertekenen ten doel hebbende een lijvige roman van de beroemde en controversiële Franse schrijver Louis-Ferdinand

Céline in goed en stijlvol Nederlands (mijn moerstaal) over te brengen. ‘Getrouw naar letter en geest’, werd mij van redactionele zijde op het hart gedrukt. Een eis die mij volslagen gerechtvaardigd leek en waaraan ik met het grootste plezier van de wereld gehoor wilde geven: alles voor de literatuur tenslotte, kroon der scheppende kunsten. Enigszins beduusd door het hoffelijke onderhoud en nog niet goed doordrongen van de reikwijdte en het veelomvattende van de onderneming waarvoor ik me zojuist had geëngageerd, verliet ik, uitgewuifd door de vriendelijke medewerkers van de uitgeverij, het elegante grachtenpand waar de contractuele plechtigheid die ochtend had plaatsgevonden. Ik herinner me vrij goed, het was wat uitgelopen door een telefoontje van een zekere Jan W. aan de redactie, ik wachtte en keek uit het raam en... *lo*! Wolken voor de zon, een stormvlaag door de bomen, een huivering over het water, alle vogels zwegen stille, het verkeer stokte... Gerommel, een donderslag! Maar het was slechts een ogenblik, toen ging alles weer door en het was over het geheel genomen een prachtige zonnige zomerdag en het grachtwater schitterde en vonkte dat het een lieve lust was. Het contract echter smeulde in mijn jaszak, ik wist me eerlijk gezegd geen raad, waar moest ik het zo gauw laten, in mijn plastic boodschappentas van Jac. Hermans kon niet (brandgevaarlijk), er zomaar in de hand mee over straat lopen zou te veel opvallen, tot een heel klein pakje opvouwen, als een soort dikke postzegel - nee, dat gaf te veel kreuken en vouwen, straks werd dat contract nog onleesbaar, stel je voor! En zo wandelde ik voort, langs de grachten in zomertooi, over kromgerugde bruggetjes en gezellig rommelige pleintjes, en tussen vele auto's en fietsers en voorbijgangers, een beetje verstrooid frummelend met mijn document, nu eens in de ene jaszak, dan weer in de andere, ten slotte toch maar in de Jac. Hermans-boodschappentas, vooruit, tussen de bakker Hartogbroden en twee, gelukkig goed ingepakte, Hollandse Nieuwe.

Maar laten we niet te veel uitweiden over allerhande onbeduidende verwikkelingen rond dat vertaalproject destijds. Waar het om gaat, in mijn herinnering tenminste, is de manier waarop ik het, min of meer intuïtief, heb aangepakt. Kom op, niet eromheen draaien, de feiten, de concrete feiten, nietwaar? Goed dan, na eerst dat boek met zijn intrigerende titel (‘*Mort à Crédit*’, hoe zeg je dat in je moerstaal: ‘Dood op afbetaling’? of ‘Dood op krediet’? of misschien nog anders?) een aantal weken totaal te hebben genegeerd en me met belangrijker zaken te hebben beziggehouden (zoals het betalen - uit het vertaalvoorschot - van de achterstallige huur aan de hospita, het inslaan van een partij Gevrey-Chambertin millésime, het bezoeken van een aantal officiële

recepties, Maison Descartes, stadhuis, Arti & Amicitiae, et cetera, et cetera), kwam er allengs een vage onrust over me, er was iets dat om aandacht vroeg, iets dat eerst aarzelend en heel discreet af en toe zijn neus om de hoek stak, maar langzaam maar zeker steeds insistenter werd. Natuurlijk, ik wist in mijn achterhoofd dat er iets moest gebeuren, dat ik bepaalde verplichtingen had, dingen beloofd had. Ach ja, dat boek, die vertaling, goeie genade, da's waar ook, toch eens naar kijken, al had ik nog ruim de tijd, zo'n anderhalf jaar minstens. Ha, zeeën van tijd.

En zo, in steeds kleiner wordende kringen eromheen cirkelend, komen we ter zake, achteloos slaan we de eerste bladzijde op en...: '*Nous voici encore seuls. Tout cela est si lent, si lourd, si triste... Bientôt je serai vieux. Et ce sera fini. Il est venu tant de monde dans ma chambre. Ils ont dit des choses. Ils ne m'ont pas dit grand'chose. Ils sont partis. Ils sont devenus vieux, misérables et lents chacun dans un coin du monde.*' Geen vrolijk verhaal dit, maar er gaat een vreemde fascinatie van uit, het is als een melodie, een deuntje dat je meeneemt en maar niet ophoudt. En ik houd niet op, draai bladzij na bladzij om totdat het te donker wordt, het is ongemerkt avond geworden, ik kijk naar buiten, de straatlantarens langs de Amstel doen in het zwarte water tien miljoen vonkjes dansen, het is een zwoele zomernacht en alles is doodstil en betoverd.

'Goed, goed, oké, maar nou de feiten, het ging toch om de praktijk van het vertalen, wat deed je, hoe pakte je het aan?'

'Kalm aan mijn jongen, *tout vient à qui sait attendre*!'

Wel, in de loop van de volgende dagen rijpte er in mijn gistende bovenkamer een vaag plan. Al lezend in dat poëtische zelfkantverhaal was het me opgevallen dat het in feite een uiterst geraffineerd in elkaar gezette combinatie van taalregisters was. Een voortdurende afwisseling van familiaire taal in diverse gradaties (van non-formele spreektaal tot en met argot) met descriptieve passages, quasi-voornaam taalgebruik, poëtisch-ritmische stukken, persiflages op (al of niet dode) collega-schrijvers, woordspelingen, enzovoort. Ja, vooral dat laatste, de stukken met woordspelingen in argot en vakjargon, die waren vaak lastig te begrijpen en te vertalen. Zelfs met argotwoordenboeken kwam je er soms niet goed uit. De door Céline-specialisten opgestelde woordenlijsten bestonden destijds nog niet, ik had er in ieder geval geen weet van, er was geen internet, de mens leefde nog bij kaarslicht in zijn spelonk, ha, wat een tijden! Ik kwam af en toe in het restaurant

van de Weesperstraatflat om wat te eten in die grot, om inspiratie op te doen. Er waren ook de cafés van de Albert Cuyp, de marktkooplui van het Waterlooplein (‘Hei-joeh, zal ik jou es 'n stuk antiek in je darreme proppen?!’). Nee, veel schoot je er niet mee op, al gaf het wel sfeer, dat geef ik toe. Maar het eigenlijke werk was toch steeds het je laten verzinken in de tekst zelf, om de diepere lagen te bereiken, dat wil zeggen de onderliggende gedachte van de auteur te doorgronden. En wat betreft dat céliniaanse argot, waarmee de hele tekst in bewust aangebrachte doseringen doorschoten was, daarvoor moest je associatief te werk gaan, maar steeds op basis van de grondbetekenis. Vaak had het Nederlands in taalkundig opzicht slechts een afgezwakte versie van de kracht van het (céliniaanse) Frans te bieden, maar het verhaal op zich moest altijd voorrang hebben, het ging voor alles om het weergeven van de onweerstaanbare, meeslepende kracht van de verhaalstroom. Dat waren zo al lezende en de eerste bladzijden proefvertalende mijn overwegingen.

Intussen nam het vage gistende plan steeds vastere contouren aan. Waarom zou je niet, zo hield ik al mijmerende mijzelve voor, met dit boek en wat schrijfmiddelen naar 's mans land van herkomst gaan? Dat was toch het beste wat je in dit geval kon doen vond ik, want ‘Wilt ge dichters taal verstaan, moet ge naar dichters lande gaan’. Hoe ik eraan kwam weet ik niet, waarschijnlijk vroeger weleens woorden van die strekking gehoord, maar het klonk als een klok! IJzersterke slagzin. Vooruit, in de praktijk van alledag kwam je ze vast wel tegen, die uitdrukkingen en woordspelinkjes, en je kwam ook vast wel behulpzame lieden tegen die je vragen met plezier zouden willen beantwoorden. Ah, *doulce Vrounze, belle enduermie*, wat was ik jong en vol vertrouwen!

Het leek een uitstekend plan dat alleen nog maar ten uitvoer moest worden gebracht.

Kom op, actief aanpakken die handel, er moest een vervoermiddel komen, en schrijfgerei en naslagwerken, allemaal van vitaal belang.

Punt één: een niet te dure, maar werkzame auto. Geduld en systematiek: advertenties uitpluizen, garages bezoeken, dat deed ik steeds in gezelschap van een goede oude kennis, een in het ‘autosleutelen’ ervaren rot die bij het onderhandelen het woord deed en in aanmerking komende voertuigen aan een vluchtige maar professionele controle onderwierp. Je zou het niet zeggen als je hem zag, een slungelachtige, onopvallend geklede jongen van zo'n jaar of dertig, die er altijd een beetje ongeïnteresseerd bij stond, de meeste autoverkopers zagen hem

eerst niet eens staan, wat me toch verbaasde want ik vond dat-ie met die tanige kop van 'm en die samengeknepen lynx-ogen regelrecht uit *For a Fistful o' Dollars* kon zijn weggelopen! Maar goed, voor mijn reisautoproject was Geert in ieder geval echt zijn gewicht in goud waard, *bless my stars*...! Mijn bedoeling was een tweedehands Deux-Chevaux, maar dat bleek niet eens zo makkelijk. 'Wat wil je weten,' bromde Geert, die een man van weinig woorden was, 'zit handel in die krengen...' Op een keer hadden we bijna beet, het was ergens tussen Amsterdam en Zaandam, niet ver van de haven, je zag de kranen in de verte, de exacte plek weet ik niet meer, alleen dat we bij Hanks Workplace, Poldervaart (of Polderweg) 10 moesten zijn. Volgens de advertentie was het een '2-ch., 10 j., red. st., gerev. mot., 1e eig., vr. pr. 400'. Het duurde even voordat we het hadden gevonden, we reden langs vaarten, over smalle dijkjes, tussen eindeloze weilanden, telkens verkeerd, maar bij navraag op een boerderij bleek het vlak in de buurt, jazeker, of ze die kenden, Ome Hank van Hanks Workplace. De boer en zijn zoon, allebei in een kraakheldere verschoten-blauwe overall, leunend op hun mestvork, grijnsden breeduit: 'Karretje kope, hè? Hebbie plentie van, Ome Hank, het is dé place!'

De jongen liep mee naar het dijkweggetje waar onze huurauto stond: 'Zie je die bome gunter, 't boesje daor met die loods? Daor zit-ie. Gewoon rechtuut raije, na 'n kilomaiter of zwietsj kraig-ie richts een wiggetje van de daik af, die neempje, dan goh-je langs de grote vaort aan je linkerhand, tot je links bij een bruggetje koemp, heil smal bruggetje, zo'n trikbruggetje hè, met een trikketting om 'm op te haole, maar hij is nou wel thuus, Hank, ik zag 'm vanuch'end langskomme. Mekkelijk zat!'

'Oké, bedank-hè, mekkelijk zat!' riepen we in koor, mijn oude sleutelvriend en ik.

'En dink erom, da' wiggetje gunter van de daik af, da gaot-er steil omlaag, uutkieke, hè!' riep de jongen nog, hij zwaaide en daar gingen we, lachend en terugzwaaiend, over die dijkweg met links en rechts van ons in de diepte het vlakke polderland, groen en donkerbruin geschakeerd, lappendeken, met zijn in de zon zilverglanzende sloten en vaarten en al de weilanden en rul geploegde akkers, met de strakke rijen populieren langs de wegen eindeloos tot aan de horizon, en her en der langs de sloten knotwilgen, ook keurig in 't gelid, oud en knoestig, lang geleden geplant door zorgzame boerenhand.

Het parcours probleemloos gereden: steile dijkweggetje af, smalle trekbruggetje over (niet opgehaald, dus Ome Hank was thuus), dan eerst een met zwarte sintels overdekt terrein en langs een groot, op

twee in de grond geslagen u-balken torenend reclamebord met Ome Hanks bedrijfstechnische gegevens (in grote handgeschilderde zwarte sierletters de bedrijfsnaam, telefoon- en telexnummers plus een niet onverdienstelijke afbeelding van een frontaal naar voren stormende luxe-auto met twee reusachtige koplamp-ogen boven een breed grijnzende radiatormond), vervolgens de loods en het bomenbosje stapvoets naderend. Auto geparkeerd en, begeleid door twee kwispelende maar ons waakzaam beloerende schapendoeshonden, over een sintelweggetje gewandeld, tussen de loods links en een reusachtige berg oude autobanden rechts. Achter de loods het eigenlijke domein van Ome Hank: een tweede loods, duidelijk de garage, door de open deur is het interieur te zien: rijen aan de muur hangende gereedschappen, werkbanken, een freesbank, en helemaal achterin een brug. Direct naast deze garageloods een rijtje hoge ratelpopulieren en een met donkere dennenbomen omgeven houten, groen en wit geschilderd huis. Hanks chalet, of nee, zijn datscha, schoot het door me heen. Er was iets vreemd aan dat gebouw, eerst zag ik het niet, vanwege de schaduw. Maar opeens besefte ik: het stond op palen, dat huis! Vrij korte palen, maar toch! Op het ogenblik zelf drong het niet goed tot me door, te veel indrukken ineens. Het was nogal stilletjes, waar was de heer des huizes? Zo stonden we het allemaal, met de voortdurend om ons heen draaiende kwispelende en snuffelende schapendoezen, zo goed mogelijk in ons op te nemen, ook de rest van het terrein, de algemene omgeving, die zacht gezegd nogal indrukwekkend was.

Hoe het te beschrijven? Een soort heuvellandschap, met tussen de heuvels overal smalle paadjes en hier en daar een open plek, alleen waren de heuvels reusachtige hopen op elkaar gestapelde auto's, piramides van tientallen voertuigen in diverse stadia van destructie, berghellingen van oud roest, hier een toren van niets dan wielassen in alle soorten en maten kriskras naar alle kanten uitstekend, daar een berg motorblokken en accu's, jungles van kronkelende uitlaatpijpen, een massief oprijzende muur bestaande uit niets dan versnellingsbakken, hopen jerrycans, open containers puilend met roestige stangen, met bouten en moeren en schroeven, verderop hoogopgestapelde olievaten van Shell, Esso, Texaco.

‘Kriebelseklere...’ mompelt mijn sleutelvriend, ‘da's een verzamelaar, die makker.’

Ik wil iets antwoorden, maar dat hoeft niet, want opeens achter ons een krakende stem: ‘Ook 'n goeiemorrege, waar kan ik de heren mee dienen, hierrr Danser en Doekie!’

De honden gehoorzamen meteen, gaan al kwispelend naast hun baasje op de grond zitten. Daar staat-ie, Ome Hank in eigen persoon.

Een stevig gebouwde, welgedane vijftiger in een morsige blauwe overall met olievlekken, grijze stoppelbaard, een goedmoedig lachend enigszins langgerekt gezicht met daarin een paar doordringende staalblauwe kijkers, *piercing steel! Quite a character.*

We leggen uit wat we zoeken, hoe zit het met die Deux-Chevaux van de advertentie?

Hij knikt, gaat ons voor naar een hoek van het terrein waar een aantal Citroën-wrakken staat. Hij wijst naar een glanzend rode Eend: 'Dat is 'm, kan er zo mee wegrijen!'

Ik loop eromheen, ziet er niet slecht uit lijkt me, goed in zijn lak, nieuwe banden zo te zien, van binnen keurig schoon, bekleding stoelen in orde. Ja, ik zie me al rijden in *la belle Vrounze*, door berg en dal!

Sleutelvriend Geert pakt het heel anders aan, hij zit meteen te rukken en te trekken aan de voorwielen, kijken of er speling in zit, doet de moterkap open, keurende blik, voelt eens hier en daar aan een kabeltje, gaat onder de auto liggen, hoe zit het met de uitlaat, de bodemplaat, geen olielekkages?

Ome Hank staat het allemaal onverstoorbaar aan te zien, laat hem maar z'n gang gaan, dat drukke baasje. We maken een proefritje over het terrein, Geert en ik. Terwijl hij de auto een eind achteruit laat rijden geeft hij achteloos zijn mening: 'Bodemplaat verrot, maar verder nog best een goed karretje, motorisch oké, schakeling beetje stug, stuurinrichting oké, moet een nieuw dakje op, het weer zit erin. Maar vierhonderd ballen, nahhh...' Hij snuift, geeft me een zijdelingse blik. Ik moet het even verwerken, slecht nieuws. We rijden terug naar Ome Hank die zijn honden achter een tennisbal aan laat rennen, dolle pret, geblaf en gegrom.

Volgt een korte zakelijke discussie.

Geert: 'Bodempje is verrot, hoekpunten zijn geplamuurd, overgeverfd. Ontbijtkoek.'

Ome Hank: 'Paar zwakke plekkies, moet je niet over lulle. Draagbalk is oké, daar ga je in geen honderd jaar doorheen.'

Geert, koppig: Moet een nieuwe plaat in, popnagelen of lassen.'

Ome Hank, schouderophalend: 'Ach joh, wat maak je me nou, hoeft toch helemaal niet? Loopt alleen maar in de papieren op zo'n manier. Pak 'm mee, driehonderdvijftig!'

Geert, somber naar de grond kijkend: 'Nah, met al die controles ga je zo voor schut met die bak.'

Ome Hank wendt zich tot mij: 'Het is toch voor deze heer hier, kom op heer, da's toch geen geld voor zo'n wagentje, 80.000 gereden, nog geen ton! En zuinig, 1 op 15, 16! Nee, dat zal je de kop niet kosten, neem dat maar aan van Ome Hank! Weet je, er was hier gisteren een verza-

melaar die 't wel zag zitten, als die strakjes weer terugkomt dan is-ie verkocht, hoor!'

Ik klem mijn kaken vastberaden op elkaar, gladde prater die Ome Hank, maar nee, dit doene-me toch maar even niet: ik zie me al aan de kant van de autosnelweg staan met een paar Franse motoragenten die met een schroevendraaier dwars door mijn ontbijtkoeken bodemplaat staan te prikken. *Ah, là, non merci*, dan kon ik mijn hele vertaalexperiment wel vergeten!

Ik zeg dat ik er nog eens even over moet nadenken, breng het gesprek op Hanks monumentale oudroestverzameling die torenhoog om ons heen oprijst: 'Maar hebt u niet iets anders in de aanbieding, meneer Hank? Met alles wat er hier is?'

Nee, dat lag niet zo makkelijk als ik wel dacht, want wat we daar allemaal zagen, dat hele Himalayagebergte aan autowrakken en onderdelen, dat was voor de sleutelende liefhebber. Had je een onderdeeltje van iets nodig, dan ging je ernaar op zoek, aangeland bij het type wagen waar het je om te doen was, sloopte je er de desbetreffende spullen vanaf, meldde je vervolgens met je buit bij Ome Hank, die een prijs noemde waar niet aan te tornen viel, en dat was het dan. Vond je geen wrak naar je gading, dan ging je wat rommelen in de vele bakken met onderdelen, als je echt acuut ergens behoefte aan had ging Ome Hank met je mee en dan kwam er altijd wel iets uit de bus.

We lopen met Hank mee, hij geeft ons een kleine rondleiding. Het blijkt bij nader inzien toch niet zo'n janboel te zijn als ik had gedacht, het is zelfs vrij goed doordacht allemaal. Hij heeft voor elk automerk een aparte afdeling, het gaat per nationaliteit: we komen langs de Amerikaanse wrakken, allemaal keurig gesorteerd, stuk of tien oude naoorlogse Buicks, daarnaast een stuk of wat kriskras door elkaar liggende Ford Mustangs, een handjevol Chevrolets, een oude door sinaasappelkistjes geschraagde Lincoln; iets verderop een berg gammele Volkswagenbusjes, een half dozijn Volkswagenkevers in diverse staten van ontbinding, een stuk of drie nogal verfomfaaide Mercedessen waarvan een er meer als een verfrommelde trekharmonika uitziet, enz., enz. Alles heeft zijn eigen plek, hier de Italianen, daar de Engelsen, en voilà daar heb je de Fransen: in de prak gereden Renaults, Peugeots, Citroëns, er staat zelfs een oude gedeukte Panhard uit de jaren vijftig: 'Lijkt wel een botsautootje hè, met al die butsen, maar hij is motorisch nog perfect in orde!' zegt Ome Hank trots.

Hij vertelt: laatst was er iemand die een zijspiegeltje voor een Eend uit 1954 moest hebben, ze hadden samen die wagen van die baas helemaal gerestaureerd, alles erop en eraan, het zag er allemaal goed strak uit, puntgave ribbeltjesmotorkap, richtingaanwijzers hoog opzij ach-

ter, links en rechts (‘Goofy-flaporen’), handbediende ruitenwisser, chassis voor een deel vernieuwd, nieuwe bodemplaat erin gelast, alles piekfijn in orde. Alleen het zijspiegeltje nog, het enige wat ontbrak. Hank had al zijn Eenden erop nagekeken, maar nop. Toen hadden ze met z'n tweeën de hele container met achter- en zijspiegeltjes ondersteboven gehaald, alles in rijen op de grond uitgestald, heel systematisch, enkel en alleen de Deux-Chevaux-zijspiegeltjes, jaargang bij jaargang gelegd, maar niks, helemaal niks. Die sleutelaar, een oude kennis van Ome Hank, hij kwam daar al sinds jaren, werd er helemaal depressief van, hij bleef maar doorrommelen, dan weer in de ene bak, dan weer in de andere: ‘Godverde-godverde-godver, dat kèn toch niet, Hank, heb je nou niet eentje van die kleredingen in die hele kikzooi van je?’ Het was onbegonnen werk, er zat niet één Eenden-zijspiegeltje uit 1954 bij, ze zochten tot het pikkedonker was, zijn oude sleutelkennis ging in zak en as naar huis, ook al had Ome Hank hem gezworen dat hij eraan zou zien te komen, aan zo'n zijspiegeltje uit 1954: ‘Koem-oep, joeh, Ome Durk, effe gedul’, ik beloof je, Hank vindt er eentje voor je, is 't niet van de week dan is het over twee weken! Let op m'n woorden!’

Ome Hank zuchtte diep, vervolgde: ‘Nou, en weten jullie hoe dat is afgelopen, dat raad je nooit. Die Durk is toen op een keer naar Frankrijk gereden in die Eend van 'm, met de een of andere zijspiegel opzij die helemaal niet erbij paste, met een vriend van 'm. En toen hebben ze daar de ene sloop na de andere afgereden, maar nop, steeds maar nop. Hij heeft het me zelf verteld. Hij werd er niet goed van, telkens maar: “*Non-mossieu, y a pas, zéro, rétroviseur non, non!*”

Nou, en toen op een avond, ze waren al op de terugtocht naar Nederland, zagen ze voor het stationshotel waar ze een kamer voor de nacht hadden genomen, op het plein voor hun hotel dus, opeens een oude Deux-Chevaux staan, eentje met een ribbeltjesmotorkap.

“Kom op, joh, het is er eentje van '54!” siste Durk tegen zijn compagnon (hij heeft het me zelf verteld, hij herkende het model meteen), “kom op, straks als het donker is trek ik zijn zijspiegeltje eraf, we gaan gewoon even nog een ommetje maken straks, “*la promenade pour la nuit, hein!*” en dan halen we 'm eraf, niks an, even een schroevendraaiertje, hup, en klaar is Kees!”

En het is 'm nog gelukt ook, die Durk, ja, mooi is het niet, hè. Maar het is daar natuurlijk wel het land van die wagens, dus alla, die eigenaar zal er zo weer eentje op de kop hebben getikt, zeker weten!’

We knikten, ja, nood breekt wet, maar fraai was het niet.

‘En weet je wat nog het gekste was van alles?’ vervolgde Ome Hank, ‘een paar weken daarna kreeg ik een wrak binnen van... je mag drie

keer raden! Ja, precies, van een ouwe Eend van '54, met een helemaal gaaf zijspiegeltje. Ik heb 't hem maar niet gezegd, aan Ome Durk, hij heeft 't toch al niet makkelijk...'

We slenteren terug tussen de opgetaste autowrakken en bergen oudroest, ik vraag Ome Hank nog een keer of hij niet een of ander wagentje in min of meer rijvaardige staat te koop heeft, maar niks, naks, voorlopig niet. Maar nu hij het weet, zal hij uitkijken naar iets geschikts, iets van om en nabij de 400 gulden, maakt niet uit wat het is. Ik geef hem mijn telefoonnummer, je weet maar nooit.

We stappen maar weer eens op, we zijn van plan nog een paar andere adresjes af te gaan, twee particulieren plus een autosloop richting Haarlem. Ja, maar zo makkelijk komen we niet van hem af, Ome Hank, als we langs zijn groen en wit geschilderde datcha op palen lopen wijst hij gebiedend naar een grote ruwhouten tafel en een paar stoelen: 'Ga maar effe zitten, wat willen jullie drinken, iets fris of moet er soms een borreltje in?' We protesteren zwakjes, maar hij hoort het niet eens, loopt weg en komt even later terug met een enorm dienblad vol rinkelende flessen en glazen die hij snel en geroutineerd op tafel uitstalt: 'Kom op jongens, wat zal 't wezen, een pilsje, een jonge, of toch maar een sjuderans of een Spa rood?'

En voordat we het weten zitten we in de schaduw van de ruisende populieren naast Ome Hanks datcha aan een koele ochtendpils, och joh, wat kèn 't schele, de dag is nog jong en gezelligheid kent geen tijd, waar of niet?

'Maar is dat nou niet een beetje vervuilend, Ome Hank, die tent van je?' vraag ik na het zevende pilsje, een tikje overmoedig geworden en uiting gevend aan mijn milieubewuste bezorgdheid.

Dit heeft een elektriserend effect, hij neemt een ferme slok van zijn pils, gevolgd door een teug uit zijn borrelglas ('D'r gaat niks boven een kopstoot, jongens, neem dat van mij aan!'), zijn staalblauwe kijkers zijn wat waterig geworden maar niet minder alert, en daar gaat-ie, hij steekt van wal: 'Moet je es luisteren, heer, ik weet best wat je bedoelt, het is hier een smerige teringzooi en de wereld gaat eraan ten onder, aan Ome Hanks bedoening met al die olielekkende kankerbakken die je hier ziet, al die hopen oud roest, al die ouwe rubberautobanden! En dat midden in de polder, met al die mooie slootjes en weilanden, en wat dacht je van het grondwater, hè? Heb je daaraan gedacht, d'r zit allemaal olie en benzine en tolueen en benzeen in, in dat grondwater van me, 't is één grote gore smeertroep!'

We zitten verbijsterd naar zijn uitbarsting te luisteren, waar wil hij naartoe met zijn hele verhaal, Ome Hank? Het is één grote zelfbeschuldiging, lijkt het wel! Hij schenkt zichzelf nog eens bij, pilsje, en

nog een jonge, op één been kè-je niet staan tenslotte. Hij maakt een vaag gebaar naar de pijpjes pils op tafel: ‘Eh, *help jurself boys*, geen poespas! Waar was ik gebleven?’ Hij slaat het jenevertje met een snel gebaar achterover, zet het glas met een klap terug op tafel, en dan, met geconcentreerde blik in de verte starend: ‘*Ahhh... yesss!* Dus 't is één grote kankerse teringzooi bij Ome Hank, zo is dat! Maar nou moe-je es effe goe-luistere, joenges, dan zal ik je es wat vertelle... Die troep die je hier ziet, hè, da's wel effe de troep van de wereld waarin we leve, alles wat we niet meer gebruiken, dat komt hier terecht, bij Ome Hank! En wat doet-ie daarmee, Ome Hank? Nou, kijk maar es goed uit je doppen, zie je dat daar op dat terrein van me, alles tot op het kleinste schroefje en boutje uitgesorteerd, keurig in bakken bij mekaar gezet, automerk bij automerk, jaargang bij jaargang, tot en met het merk autoband! Ja, dat hebben jullie nog niet gezien, hè, maar die bandjes zijn allemaal piekfijn uitgesorteerd, Michelin, Goodyear, keurig stapel bij stapel, Firestone, Continental, Pirelli, Dunlop, Vredestein, de hele ouwe tot en met de brandnieuwe, want daar krijg ik ook hele massa's van, je moet es zien wat er voor moois zit aan sommige van die total-losswagens die ik hier binnenkrijg...!’

Hij pakt zijn glas, hikt, zet het weer neer: ‘Maar goed, een gesorteerde troep rotzooi dus zal je zeggen, nietwaar? Goed, best, oké, maar daarmee ben je d'r niet, o nee! Want wat doet-ie daarmee, Ome Hank, met die troep rotzooi? Da's namelijk niet allenig voor de sleutelaar die iets komt uitzoeken voor zijn eigen privébak, nee, naks! Want heb je die garage daar gezien, weet je wat daar gebeurt, daarbinnen?’

Hij staat moeizaam op, loopt langzaam naar de garage toe, wenkt ons: ‘Kom mee, ik zal je es wat laten zien...’

Geert en ik wisselen snel een blik, dit begon een beetje lang te duren, en die andere adressen dan?

‘Oké, die doen we later wel, dit mogen we niet missen. Ome Hank is beroemd...’

Geert knikt, we staan allebei tegelijk op, volgen grinnikend onze gastheer die met een lichte zwaaigang en zonder commentaar door de garage naar een klein deurtje achterin loopt. In het voorbijgaan valt me op hoe keurig het gereedschap gerangeerd is, alles hangt in lange rijen aan spijkers en haken langs de wanden van de loods, perfect gepoetst, het blinkt je tegemoet. Goeiedag, hoe speelt hij 't allemaal klaar, die Ome Hank?

We duiken achter hem aan het kleine deurtje door, trapje af, dan een soort donkere vestibule, hij duwt met beide handen een grote, metalen, zwartgeverfde schuifdeur open, die zacht rommelend over een rail naar opzij rolt en met een bonk tot stilstand komt.

We staan in een reusachtige, helverlichte ruimte, een soortement fabriekshal, met in het midden een brug waarop zich het karkas van een, naar het model te oordelen, vrij ouderwetse auto bevindt, duidelijk een ‘oldtimer’.

Hank loopt eromheen, er klinkt gehamer, we zien iemand in een donkerblauwe overall met een van de achterwielen in de weer. In het voorbijlopen lees ik op de motorkap het woord ‘Dodge’. Zo, Ome Hank knapt oude Amerikanen op!

De monteur, een opgeschoten jongen van een jaar of zeventien, achttien, geeft ons een vage grijns, hamert door op een zware gebogen stang die er vies en verroest uitziet, Ome Hank mompelt iets over de wielophanging. We lopen met hem mee naar een hoek van de werkplaats waar een tweede brug staat waarop een kleiner vehikel onder behandeling is, we blijven op veilige afstand stilstaan, het regent vonken, er wordt gelast. Langs de muur stapels onderdelen, autoportieren, spatborden, bumpers, motoronderdelen. Ome Hank wijst naar wat lijkt op een stuk van een automotor, kijkt vervolgens omhoog naar een takelinstallatie: ‘Straks gaat dat motortje erin, Simca 1000!’

We knikken begrijpend, te veel lawaai voor een gesprek. We lopen weer richting schuifdeur, ik kijk omhoog, naar de neonlichtbakken hoog boven ons, boven langs een van de witgeplamuurde wanden zitten op regelmatige afstanden van elkaar smalle, langgerekte ramen waardoorheen takken en stukken struikgewas zichtbaar zijn. Het dak van deze werkplaats steekt dus een klein eindje boven de begane grond uit, we zitten hier ondergronds!

Als we weer buiten staan is de stilte een weldaad, geruis van de populieren, een merel zit een eindje verderop boven op een torenhoge stapel Vredestein-banden te kwinkeleren. Ome Hank schenkt ons ieder zwijgend een Duvel in, zelf pakt-ie nog een kopstootje. Na een tijdje zegt hij bedachtzaam: ‘Nou, ik hoef 't niet allemaal uit te leggen, hè? Klaar als 'n klont, hoe Ome Hank 't aanpakt: *businessman*! Af en toe een oldtimer opknappen voor de *monnie-in-de-pokket*, want anders draaien we niet. En dan zijn er natuurlijk de klanten die voor d'r onderdeeltjes langskomen. Maar als je maar niet denkt dat 't een vetpot is, jonges, nah, ik draai net quitte elk jaar.’

‘Maar neem nou die Simca 1000, Ome Hank...’

‘Zo, hoor die es! Heb je goed gezien, heer, jij heb’ je oge ook niet in je zak!’ Hij moet lachen, waarom is niet duidelijk, maar het maakt iets los bij hem. Zou hij altijd zo zijn, die Hank, of zat hij vandaag gewoon eens op z'n praatstoel? Ik kijk naar Geert, oké, 't is best, hij heeft zich er allang bij neergelegd dat het vandaag niks wordt, van hem mag het. Heeft voorlopig toch vakantie, net zes maanden olieboorplatform

achter de rug, voor hem geen gebrek aan *monnie-in-de-pokket*... Ik neem me heilig voor de volgende dagen zo veel mogelijk adresjes af te werken om aan een reisauto te komen, vooruit dan maar, vandaag is het verhalendag!

‘Och, ik ken 't jullie wel vertellen, iedereen weet er toch van! Moet je horen wat Ome Hank daarmee doet, met dat soort barrels... Kijk, ik ben indertijd begonnen als lasser, dat heb ik jarenlang gedaan, beetje slordige leertijd gehad, je had alleen een soortement zonnebril op je kop tegen het licht van die brander, verder waren er alleen twee dikke leren voorschorten, tegen de vonken. We waren met 'n stuk of zes, zeven jongens die 's avonds in de kelder bij die ouwe Jip les van hem kregen, hij was wel goed, hoor, die ouwe, meer dan veertig jaar scheepslasser geweest, *all over de wurld*, Yokohama, Singapore, Marseille, Helsinki, Rotterdam, noem 't maar op! Als die twee platen aan mekaar laste, nou meneertje, dan moest je echt zoeken naar waar de naad zat, ja met een vergrootglas, zo puntgaaf deed-ie dat, alsof het één stuk was, één glad stuk metaal! Hij is nog es een keer “Lasser van het jaar” geweest, ergens in de jaren zestig. Alleen had-ie altijd, nou ja bijna altijd, een klerehumeur, als je iets fout deed werd-ie witheet. Logisch, 't was allemaal pikzwart, handje-contantje, steeds voor het begin van de les, vijftien piek de man. En hij was natuurlijk verantwoordelijk, als jij je poten verbrandde ging hij voor schut, hij was als de dood dat er iets gebeurde. Op een keer was een van die jongens moe, er stond daar in een hoek een groot blok ijzer op de grond, nou, hij loopt daarnaartoe, die jongen, en net toen-ie wilde gaan zitten ziet de baas 't, die ouwe Jip dus, nou, ik heb nog nooit iemand zo horen schreeuwen: “Hooo, stop! Godsamme, jai kolerelaier, kè-je niet leze wat daar staat!!! Bè-jai nou helemáál besaudemieterd!” En zo ging-ie wel tien minuten tegen die jongen tekeer. Wat was er nou aan 't handje? Nou alleen maar dat dat blok metaal daar in die hoek gloeiendheet was, Ome Jip had het net voor de les uit de smeltoven gehaald en het stond daar dus om af te koelen. Hij had er een bord met VERBODEN TOEGANG voor gezet, maar ja, die jongen dacht dat dat bord daar gewoon toevallig stond, dat het iets was wat Jip van de straat had gejat, zoals-ie dat ook met andere spullen deed, vaste prik bij Ome Jip, dan weer een zooi ouwe klinkers van een opgebroken straat die daar in die kelder van hem lag, of een partijtje ouwe Amerikaanse koelkasten van de *Djeneral Motors* die hij voor nop ergens had meegenomen, en ook wel eens verkeersborden af en toe. Je reinste grot van Ali Baba. De jongens waren dat gewend van hem, snap je wel, dus zo'n VERBODEN TOEGANG -bord, allicht dat je daar niet op lette. Afijn, dat soort dingen dus, er gebeurde

daar van alles, maar als ik daarover begin zitten we hier morgenochtend nog!’

Hij kijkt ons vragend aan, we knikken, nee, niks aan de hand: vertellen Ome Hank, hoe idioter, hoe beter! Het is vandaag verhalendag! Hij snapt het, da's oké, zelfde golflengte. De stemming zit er goed in, we worden weer bijgetankt, met pils en verhalen!

‘Nou ja, het was niet lang dat ik daar bij ouwe Jip in de leer ben geweest, 't zal zo'n maand of twee, drie zijn geweest, meer niet. Maar goed, een paar van de fijne knepen heb ik er toch van meegenomen, lassen en snijden, speciale legeringen, eigenschappen van allerlei soorten metaal en plastic, toevoegingsmaterialen, reductiemiddelen, borax, kunsthars, noem 't maar op... ja godsamme, als ik daar nog aan terugdenk jonges, al die technieken, smeltlassen, vuurlassen, autogeenlassen, elektrisch booglassen, thermietlassen, we hebben zelfs een paar keer gelast met een elektronenbombardement, maar dat was ergens op een instituut want da's peperduur, zo'n elektronenkanon... Daarna wou ik, net als hij, bij een scheepswerf gaan en van daaruit gaan varen, een beetje *round de wurld*, weet je. Net als Ome Jip. Maar da's toen mooi even anders gelopen, ik nam een klus in een vrachtwagengarage aan, voor een week was het, een paar ouwe Amerikaanse legervrachtwagens opknappen voor een *Army-dump*, dat betaalde goed, die mensen van de *dump* verkochten die dingen weer door als warme broodjes, daar had je indertijd liefhebbers voor, een *Army dump* in Noord-België, niet ver van de grens. Dat schoof goed, ik had 't destijds ook al niet breed, en toen ben ik daar in die vrachtwagentent een tijdje blijven hangen, hè, ik werd er steeds beter in, in dat laswerk. Ja, dan leer je 't pas echt, in de praktijk, en met een paar goeie collega's, van die jongens heb ik wel wat opgestoken. Maar het is vooral vaak doen, praktijkervaring, da's het geheim van de smid, hè? Ha-ha-ha! Hé, da's niet slecht gezegd, wat jullie, jonges?’

Hij moest lachen om zijn eigen opmerking, om die smid en z'n geheim (zelf moet ik onwillekeurig denken aan de praktijkervaring met een ander soort lassen, het lassen van zinnen, en allerlei technieken om de vonken ervanaf te laten spatten), we lachen met hem mee, vooral om zijn manier van vertellen en de hele situatie eigenlijk, zoals we daar zitten, onder de ratelpopulieren, met al die drank op tafel en in onze donder, maar tegelijk ook vlak bij, wat zeg ik, in de schaduw, in de *slagschaduw* van al dat schroot, van al die keurig netjes gesorteerde puinhopen, van al die bergen, die torenhoge piramides wrakken en barrels en afdankertjes en total-lossen, al dat verwrongen en

versleten en verragde en tot gort gereden metaal, rubber en plastic - ja, daar zitten we dan, 'n beetje te zuipen en te kletsen, pal onder die boven ons uitrijzende, boven ons hoofd hangende motorische Apocalyps, midden tussen de gebarsten oliecarters en lekkende benzineblikken, *Cloaca Mundi...! Hanks Workplace.*

Hank sluit zijn ogen, zwijgt een poosje, het verleden werkt in zijn hoofd, hoe ging het toen ook al weer verder? Hij bromt, mompelt iets van 'Goetverdoemme, hoe zat-ut ook alweer, wat deej-ik daarna...?'

We wachten geduldig tot hij de draad weer te pakken zal hebben, Geert en ik. Intussen nog maar eens een pijpje uit Hanks collectie kiezen, er staat een hele batterij op tafel, vooral Belgische brouwproducten - wat niet de slechtste zijn overigens. Geert neemt een Mort Subite, ik maar weer een Duveltje, goed voor de gistende bovenkamer. Ondanks alles komt er langzaam maar zeker een vage bezorgdheid in me boven, langzaam opstijgende vraagtekenvormige gedachten, de *witte wieven* van de twijfel, ik hoor ze, ze fluisteren: '*Eh bien, mon vieux*, als het al zo begint, die mooie vertaalexpeditie van je, hoe moet het dan straks? Stel je voor dat je daar in het land van Balzac en Rabelais tegen een paar dozijn Franse versies van Ome Hank aanloopt? Dan wordt 't niets met dat vertaalprojectje van jou, helemaal niks, naks, *zéro, mon pauvre ami...*' Het koude zweet breekt me uit: ik zie mezelf al zitten in de schaduw van de *Moulin* van Alphonse Daudet, luisterend naar de een of andere *felibrigerende* verhalenverteller, met om me heen de in de zon zinderende *garrigue*, de cicades en de verteller proberen elkaar te overstemmen... Maar ik buig me naar voren om het beter te horen, dat verhaal: '*Un po' plus fort, s'il vous plaît?*' De ander duwt zijn strooien hoed een stukje omhoog, een brede grijns, grote geelachtige paardentanden, een paar donkere poelen van ogen in een langgerekt paardengezicht. Wat?! Godsammekrake! Ik val zowat van mijn stoel, het is Fernandel! M'n mond valt open! Hij lacht heel vriendelijk, maakt een kalmerend gebaar, fronst zijn wenkbrauwen, tuit zijn lippen: '*Tttt, ttt, du calme, cher mossieu, ne vous affolez pas... eh bènggg, où en étionggnous?*' Hij zoekt naar het vervolg van het verhaal, het zijn '*Les trois messes basses*' van Daudet, allicht, kon ook niet anders, ik wist 't, ik wist 't, hoe vaak had ik hem dat al niet horen vertellen, Fernandel, op die oude gekraste grammofoonplaat van hem! - Ik stamel iets om in de sfeer van het verhaal te blijven: '*Euh, pardongg mon révérengg, je vous ai interrompu...*' Zijn gezicht licht op, midden in de roos, hij trekt zijn soutane recht, voilà! hij weet op slag waar hij was gebleven: '*Allons, allons, mon enfant. Gardons-nous du péché de gourmandise, surtout la nuit de la Nativité...*' En vertelt verder over de eerwaarde *ré-*

vérend dom Balaguère en het duvelse koorknaapje Garrigou dat zijn meester tijdens het opdragen van de kerstmis tot de zonde der vraatzucht weet te verleiden, de arme *dom* raffelt ten overstaan van een devoot luisterende kerkgemeente zijn drie ‘stille missen’ af, het water staat hem in de mond, de geuren van het aanstaande heilige kerstmaal maken hem dol, hij denkt alleen nog maar aan wat er straks zal worden opgediend: ‘*Ah, Garrigou, des dindes rôties... des carpes dorées... des truites grosses comme ça...!*’

Opeens een krakende stem, iemand zegt iets vlak bij me, scheurt dwars door het provençaalse droomweefsel heen: ‘Maar jàhh, joenges, van lassen allenig kook je geen pap, hè!’

Ome Hank! Ik schrik overeind, blijkbaar even onder zeil geweest, Geert zit er onderuitgezakt bij, maar wel met open ogen. Ome Hank doet alsof hij niets merkt, pakt de draad van zijn verhaal weer op: ‘Weet je, ik ben toen indertijd een tijdje van garage naar garage gegaan, klusje hier, karweitje daar, steeds in de lassfeer, dat wel. Maar om het verhaal een beetje kort te houden, jullie moeten toch een keertje op huus an (hij moet toch even grinniken als hij ons daar zo voor pampus ziet zitten), ik kom dus op een gegeven moment in een van die garagetenten een zekere Pjero tegen, beetje onduidelijke rommelaar, doet er van alles en nog wat naast, zit zo half en half in de drugshandel, verkoopt af en toe eens een wagentje aan een Poolse autohandelaar, nou ja, allemaal goed schimmig waar die gus mee bezig is. Maar ja, een mens moet wat, hè? Oké, kort en goed, die makker heeft een keer 'n klus voor me, ik ga 's avonds met hem mee naar buiten de stad, het was in de buurt van Bergen op Zoom, als ik me niet vergis, we komen in een ouwe loods waar van alles aan het gebeuren is, een hele ploeg van die autoknutselaars is daar aan de slag, er worden een stuk of drie auto's tegelijk opgebouwd zo te zien. “Tjonge, wat 'n drukte hiero, Pjero,” zeg ik tegen 'm, “waarvoor al die *hurrie*?” Nou, toen heeft die Pjero me uitgelegen waar 't om ging: ze waren daar een soortement racewagentjes in mekaar aan het zetten, voor clandestiene racewedstrijden, snap je? Ja, ik had daar toen ook nooit van gehoord, maar dat schijnt gigantisch populair te zijn in een bepaalde wereld, eens in de zoveel tijd wordt er dan een racecircuit afgehuurd, nu eens hier dan weer daar, er schijnt er zelfs een keer in Zandvoort eentje te zijn geweest, zo'n clandestiene wedstrijd, de directie daar wist zogenaamd van niks, het circuit werd een paar dagen gesloten voor zogenaamde reparatiewerkzaamheden, er was geen publiek, alleen maar een bepaald publiek, als je snapt wat ik bedoel, meer de jongens van de penose, niet? Maar oké, die Pjero vraagt me dus of ik 't zag zitten om

in een paar avonden een paar rooie ruggen te verdienen. Wat is het precies? vraag ik, nou gewoon zegt-ie, barrels lassen voor die races. Ik vraag nog wat verder door en het blijkt dat het gaat om het aan mekaar lassen van delen van casco's van total-losswagentjes tot een geheel, enkel en alleen met het oog op dat soort wedstrijden, als de kooi maar min of meer in mekaar zit, ze pleuren er een motor in, een goeie motor, het gaat om de snelheid en het winnen van zo'n race, niet? En dan koopt zo'n handelaar er een partij van op, van die racebarrels en wordt er gekeken wie zo'n barrelrace wint. Die krengen komen nooit op de openbare weg, daar is het niet voor, zoals je begrijpt. Er wordt zwaar op gegokt, alles pikzwarte poen! Ja, mooie handel, daar sta je van te kijke, hè! Nou, voor mij gingen indertijd hele werelden open, dat ken ik je wel zegge! Maar oké, *monnie-in-de-pokket*, wat wil-je- wete! En zo draait-ie nog steeds, die tent hier van m'n *workplace,* vooral op de barrels!'

Ome Hank leunt achterover in zijn houten tuinstoel, het kraakt vervaarlijk.

'Vooruit, nog een laatste? Je hebt genoeg om... over na te denken (*hik!*), waar of niet, al die sterke verhalen van Ome Hank! En ook nog eens (*hik-hik!*) die sterke drank van 'm... ho maat, hou je roer recht, zo kan-ie wel weer! Op je gezondheid, jonges!'

We heffen het glas, daar ga je, Ome Hank, op je borrels en je barrels!

Hij hinnikt van het lachen, komt die heer effe leuk uit de hoek, hij doet ons uitgeleide, onderweg naar onze huurauto legt hij uit dat hij af en toe gewoon in de stemming is om, als hij het sympathieke mensen vindt tenminste, eens een paar van zijn verhalen af te steken. Het waren er maar een paar, hoor, verzekert hij, hij had er nog hele bakken vol van, containerbakken met verhalen in alle soorten en maten, zoute en gepekelde en pikante en ook hele rauwe en ongezoutene, ha, we moesten nog maar es een keertje langskomen, deed-ie 't nog eens dunnetjes over. En dan had-ie misschien ook een wagentje voor me, een reiskarretje, voor een reisje Frankrijk, daar ging 't toch om, heer? Ja, Ome Hank, maar nou gane me toch echt weer op huus an!

En uitgezwaaid door Ome Hank en nog een eind begeleid door twee uitgelaten blaffende schapendoeshonden, karren we - onverrichter zake maar volgetankt met drank en taal - het sintelterrein af, voorbij zijn reclamebord met de aanstormende superbolide, het trekbruggetje over, de dijk op, het weggetje met in de diepte de polder, het boerenland in al zijn geschakeerde schittering, de sloten, de vaarten, de lappendeken, de strak gerijde bomen verdwijnend naar hun verdwijnpunt, de boerderijen, de horizon, de kranen van de haven in de verte, miniatuurklein, smalle sprieten, aangestipt met een heel dunne sprietpenseel. - Einde eerste bedrijf.

Ted de Hoog

Terugkeer

Zelfs nu je lichtschuw bent teruggekeerd
- even oud als toen je vertrok -
is het alsof je er nog niet bent, de bomen
nauwgezet in bloei, je vader weet de namen.
De zon is oneerlijk verdeeld over voor-
en achterkamer en de krakende vloer
opent een bankrekening van verwijten,
onuitputtelijk krediet - maar je staat
in je recht als een verongelijkte vlinder.
Pas als ik rust zoek bij de dubbele haag
vergeet ik eindelijk wat ik meer verwacht
dan de wind op doorreis langs de boomtoppen.

Herinneringen aan Steenvoorde II

Het is dezer dagen nog de onsterfelijkheid
die mijn nachtelijke angsten regelt -
de wijk is even jong als ik, stroef oerwoud
van knokige steigers en oude ponskaarten
en kalkcirkels op de ruiten, de braak-
liggende landen schreeuwen om toekomst.
Heel Nederland rukt op in de leegte, net als ik,
terwijl bakstenen er vruchtbaarder uitzien
dan de onzelfzuchtige boompjes die sprieterig
de onbespeelbare velden omzomen.
De zon gaat al onder, maar zorgelijk is dat niet
want de nieuwe dag is ruimer dan de vorige;
gerieflijk decennium met stevige even getallen
en Vestaalse stoepranden en ongedoopte pleinen -
wat is je vader nog blij met een auto die in de winter
van 1963 gedurende twee maanden ijzig mediteert.

Ode aan de vaagheid

je gevoelens aan een graf, elk graf
een tuin zonder begrenzing
de ware hoeveelheid liefde
je zelfbeeld, je herinneringen
wat die mensen echt willen
en jij maar geduldig uitleggen
wanneer ze erover beginnen
‘ik ben voornamelijk een sfeermens’

Frans W. Saris

In de wetenschaptechnologiespiraal

Hendrik Casimir was een geliefd spreker; over de meeste mensen die hij gekend had wist hij wel enkele vrolijke anekdotes te vertellen waarmee hij zijn gehoor op z'n minst een glimlach ontlokte. Maar Casimir hield er niet van te lachen naar de fotograaf, zelfs een glimlach kon er niet af. Op de foto op de achterflap van zijn memoires *Haphazard Reality*[*] kijkt hij weg van de lens met een bedachtzame blik, verlegen misschien, wel vriendelijk, maar niet vrolijk.

Om ten minste drie redenen zijn Casimirs memoires de moeite waard: hij heeft de revoluties in de natuurkunde, die onze wereld zo dramatisch veranderd hebben, persoonlijk meegemaakt en met veel gevoel voor humor vertelt hij hilarische verhalen over de hoofdrolspelers; hij komt met een oorspronkelijke visie op de wisselwerking tussen wetenschap en technologie; maar wat uiteindelijk beklijft is zijn serieuze somberheid over onze toekomst.

Hij was een zondagskind, hij kreeg op zijn eerste verjaardag in 1910 een filosofieboek van zijn vader cadeau, waarin deze als opdracht had geschreven: ‘Het boek zal oud zijn als je 't groot zult lezen, maar het zoeken van de geest zal eeuwig wezen.’ Zijn vader, van oorsprong onderwijzer en later benoemd tot hoogleraar pedagogie aan de Universiteit Leiden, was oprichter van het eerste Nederlandsch Lyceum en inmiddels een bekende Nederlander. Als Hendrik in 1926 in Leiden aan de studie natuurkunde begint, daarin geholpen door niemand minder dan Ehrenfest en Lorentz, vrienden van zijn vader, zijn de spectaculaire ontwikkelingen in het vak reeds begonnen. Bij Ehrenfest ontmoette hij ook voor het eerst Einstein: ‘De keren dat ik hem heb horen spreken en op colloquium heb meegemaakt was je natuurlijk meteen erg van hem onder de indruk.’ Hendrik ontmoette er meer natuurkundigen van naam, zoals Nobelprijswinnaars Dirac, Max Planck en ook Wolfgang Pauli.

Na zijn studie nam Ehrenfest hem mee naar Kopenhagen, naar het

instituut van Niels Bohr. ‘In het leven van een jong natuurkundige is dat de belangrijkste gebeurtenis,’ hield Ehrenfest hem voor, en met de woorden: ‘Er kann schon etwas, aber er braucht noch Prügel,’ werd hij bij Bohr geïntroduceerd. Zijn vader, die zich afvroeg of de man bij wie zijn zoon ging werken wel zo beroemd was als deze beweerde, schreef op de envelop van een van de eerste brieven aan hem alleen maar: ‘Casimir, per adres Niels Bohr, Denemarken’. Pas toen de brief zonder vertraging was aangekomen was hij overtuigd.

Het instituut van Bohr was een belangrijke ontmoetingsplaats voor fysici die kort na het ontstaan van de kwantummechanica hun wetenschappelijke loopbaan waren begonnen. Er waren regelmatig conferenties en bijeenkomsten, er werden voordrachten gehouden, colleges gegeven en zo produceerde het instituut wat later de ‘Kopenhagen-interpretatie’ van de kwantummechanica is gaan heten. Er waren altijd natuurkundigen uit de hele wereld te vinden. Landau heeft er langere tijd gewerkt, Dirac, Wilson, ook Pauli, en Gamov. Sommigen bleven kort maar ze kwamen altijd weer terug. ‘Het waren dagen,’ herinnert Casimir zich, ‘when every morning brought a noble chance and every chance brought out a noble knight’. De index achter in zijn memoires bevat vrijwel alle namen van Nobelprijswinnaars in de natuurkunde uit het midden van de afgelopen eeuw.

Casimir, op zijn tweeëntwintigste gepromoveerd en op zijn dertigste tot hoogleraar te Leiden benoemd, vond van zichzelf niet dat hij tot de allerhoogsten behoorde. Hoewel in de theoretische natuurkunde het zogenaamde Casimir-effect en de Casimir-operator bekende begrippen zijn, zei hij bij een interview in *HP*: ‘Ik heb zelf weleens een paar nieuwe dingetjes gedaan, maar ik ben nou weer niet zo'n groot natuurkundige dat ik nieuwe denkwijzen of ideeën aan de natuurkunde heb toegevoegd... Een man als Einstein met z'n relativiteits-theorie of iemand als Bohr met z'n gekwantiseerde atomen hebben hele nieuwe denkbeelden aan de natuurkunde toegevoegd.’ Casimir was hier, geloof ik, te bescheiden, want het effect dat zijn naam draagt betreft een nieuwe interpretatie van het vacuüm die vandaag de dag nog steeds zo productief is dat indien hij nu nog geleefd had hij voor deze ontdekking de Nobelprijs zou hebben gekregen.

Na Kopenhagen en Zürich, waar hij bij Wolfgang Pauli werkte, werd Casimir teruggeroepen naar Leiden. Zijn leermeester Ehrenfest had zichzelf van het leven beroofd. Maar Leiden was voor Casimir te klein geworden en toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak maakte hij een uitzonderlijke ‘move’ naar het Philips Natuurkundig Laboratorium in Eindhoven. ‘Philips had natuurlijk grote voordelen, zeker financieel

gezien. De universiteiten waren tijdens en na de oorlog heel arm, terwijl bij Philips eigenlijk alles kon. Je had een staf van zeer ervaren medewerkers, je kon tamelijk naar willekeur reizen om universiteitslaboratoria in de wereld te bezoeken, je kreeg de belangrijkste buitenlandse tijdschriften allemaal maandelijks op je bureau'.

In 1943 kwam Heisenberg naar Holland en maakte een stevige wandeling met Casimir, die zich nog precies herinnerde wat Heisenberg toen zei: 'Da wäre vielleicht doch ein Europa unter deutscher Führung das kleinere Übel'. De overeenkomst met Heisenbergs bezoek aan Bohr in 1942 is verbluffend. Ook Casimir is geschokt, maar, typisch voor zijn wijsheid, schreef hij de uitspraak van zijn bezoeker toe aan diens genialiteit en het daarmee gepaard gaande onvermogen zich in te leven in het effect van zijn uitspraken op andere mensen. Een milde reactie in vergelijking tot die beschuldigende van Bohr, of die dramatische van Michael Frayn in zijn toneelstuk *Kopenhagen.*

Na de oorlog keerde Casimir niet terug naar de universiteit, de oude kamers, de oude bibliotheek, ze waren nog bijna precies als vroeger, er was geen teken van groei of vernieuwing, geen geld voor apparatuur of reizen, geen mogelijkheid gastgeleerden te ontvangen. Bij Philips werd Casimir in 1946 benoemd tot directeur van het Nat Lab en in 1956 werd hij ook lid van de Raad van Bestuur. Onder zijn leiding, tot aan zijn pensionering in 1972, werd het Nat Lab een van de beste researchcentra ter wereld. Casimir besteedt twee hoofdstukken van zijn memoires om zijn beleid van grote academische vrijheid in de industriële research te verdedigen. Hij behoorde nog tot die researchmanagers die geloofden in 'vrijheid blijheid' en op de vraag hoe wetenschap te managen categorisch antwoordden: 'Niet doen!' Natuurlijk hielp het ook dat in die tijd Philips een vooraanstaande positie verwierf met technische innovaties als de televisiebuis en de micro-elektronica.

'Privé was ik al net zo'n slechte administrateur. Gelukkig is mijn vrouw daarin veel beter en dus laat ik financiën en andere praktische zaken thuis graag aan haar over. Dit was algemeen bekend in het lab...' schrijft Casimir. 'Op een keer vroeg een technicus om een formulier en hij bleef wachten terwijl ik het invulde. "Welke datum is het?" vroeg ik en hij zei, "de tweeëntwintigste" - en voegde er aan toe om mij te plagen dat ik 't niet wist, "februari 1938". Tegen die tijd moest ik een handtekening zetten en om hem te plagen vroeg ik, "welke naam, alsjeblieft"?' Prompt antwoordde hij, 'Dhr. Jonker' - de meisjesnaam van mijn vrouw.'

Reflecterend over industrie en wetenschap na de oorlog mengt Casimir zich in de discussies over tegenstellingen tussen fundamenteel

en toegepast onderzoek en komt met een originele synthese. Eerst onderscheidt hij drie modellen: 1) wetenschap en technologie ontwikkelen zich totaal onafhankelijk van elkaar; 2) hoewel wetenschappers niet geven om technologie dragen ze er onwillekeurig aan bij; 3) de voortgang van technologie en wetenschap is in handen van het militair-industrieel complex. Vervolgens wijst hij alle drie van de hand, immers technologie maakt ontegenzeggelijk gebruik van wetenschappelijke resultaten, ook al duurt het soms lang; en de voortgang van wetenschap hangt af van technologie, dat geldt sinds de invoering van computers niet meer alleen voor experimenteel werk. Als het gaat om nieuwe technologie zijn wetenschappers er vaak als de kippen bij, zij behoren tot de 'first movers'. Aldus introduceert Casimir de 'wetenschap-technologiespiraal': technologie gebruikt wetenschappelijke resultaten, maar met een tijdvertraging; wetenschap gebruikt technologie zonder tijdvertraging. Geheel in lijn met zijn managementfilosofie wordt deze wetenschap-technologiespiraal door niemand of niets gemanaged.

'Hiermee had ik kunnen besluiten,' schrijft Casimir in zijn memoires, en als hij dat had gedaan was zijn boek nog steeds de moeite waard, maar dan was er lang niet zo veel ophef over geweest in de wetenschappelijke wereld en daarbuiten.

'Als wetenschapper en industrieel researchmanager heb ik goede redenen om trots te zijn op wat wetenschap en technologie hebben bereikt,' schrijft Casimir, 'maar als burger van mijn land, als wereldburger, als mens, maak ik mij grote zorgen in plaats van dat ik blij ben'. Menig collega schrok van deze tekst van de hand van zo'n groot geleerde, sommigen reageerden zelfs verontwaardigd. Hoe kon een vooraanstaand wetenschapper en Philips-directeur, maar ook president van de KNAW en van de European Physical Society, zijn zaak zo verloochenen. Maar dit was 1983, de Koude Oorlog was nog in volle gang, een enorme voorraad nucleair wapentuig en langeafstandsraketten hing als een zwaard van Damocles boven ons hoofd. Een verkeerd begrepen signaal kon een wereldbrand veroorzaken die het einde zou betekenen van alle leven op aarde.

Op de voorjaarsvergadering van de Nederlandse Natuurkundige Vereniging zei Casimir naar aanleiding van de energiecrisis: 'Onze samenleving is niet beschaafd genoeg voor kernenergie.' En in het jubileumnummer van *De Gids*, waar hij tot de redactie was toegetreden, schreef hij over een dappere archeoloog die over honderd jaar zou graven in de 'radioactieve puinhopen van onze samenleving'. Casimir tekende petities tegen de Star Wars-plannen van Amerika en vele ver-

ontruste fysici volgden hem. Hij had ons de ogen geopend voor het effect van ongecontroleerde industriële ontwikkeling en waarschuwde reeds voor het langetermijneffect op het klimaat. De kritiek op de consumptiemaatschappij begon de kop op te steken en Casimir zag met lede ogen een indolente generatie voor de Philips-tv hangen. Wetenschap en technologie raakten in het verdomhoekje.

Geen wonder dat Casimir zich bezwaard voelde, hij was er immers van overtuigd dat de wetenschap-technologiespiraal zijn eigen dynamiek had en door niemand of niets gemanaged werd! In zijn ogen zaten wij gevangen in de wetenschap-technologiespiraal. De laatste regels van zijn boek luiden: ‘Wij moeten ervoor waken dat wetenschap en technologie ons niet de baas worden maar dat ze ons ten dienste staan.’

De Koude Oorlog is voorbij, de waterstofbom is in tegenstelling tot alle voorspellingen nooit gebruikt en de eerste langeafstandsraketten zijn reeds ontmanteld, maar dat was voor Casimir vast niet voldoende om met een optimistischer blik te verschijnen op de herdruk van zijn meesterwerk.

Eindnoten:

* Een herdruk van *Haphazard Reality* verschijnt voorjaar 2010 bij Amsterdam Academic Archives.

Jerker Spits
Vriend en vijand
De renaissance van Carl Schmitt

In zijn hoofdwerk *Der Begriff des Politischen* (1932) - in vertaling verschenen onder de titel *Het begrip politiek* - schrijft Carl Schmitt dat ‘de eigenlijke politieke onderscheiding de onderscheiding tussen vriend en vijand is’. De politiek dient volgens Schmitt dan ook rekening te houden met de *Ernstfall*, de noodtoestand, waarin het diplomatieke verkeer het laat afweten en twee partijen onwrikbaar tegenover elkaar staan.

Schmitt wordt beschouwd als een van de voornaamste exponenten van een radicaal machtsdenken, dat in de periode 1933-1945 zijn hoogtepunt bereikte. De in 1888 geboren Schmitt stond met zijn opvattingen aan het einde van een lange traditie. Het Duitse politieke denken van de negentiende en vooral de vroege twintigste eeuw keek met minachting neer op het compromis, de nuchtere blik, de aanpassing, het evenwicht, kortom: op het rationalisme van de ‘politiek als kunst van het mogelijke’. In plaats daarvan had dit radicale denken bewondering voor de geweldenaar die knopen doorhakte en grootse beslissingen nam, de sterke man die de tegenstelling op scherp zette en liet zien wie de vijand was. Veel historici zien het Derde Rijk als het onvermijdelijke eindpunt van honderdvijftig jaar politiek irrationalisme. In de woorden van de Duitse historicus Sebastian Haffner: ‘De catastrofe van deze vorm van politiek denken stond evenzo vast als een dodelijk verkeersongeluk in het leven van een automobilist die autorijden niet als een kunst van aanpassen en zich schikken, maar als zelfverwezenlijking en zelfontplooiing beschouwt, die niet ongedeerd wil aankomen, maar zich koning van weg en ruimte wil voelen.’

Ook vanwege zijn persoonlijke biografie is Schmitt omstreden. Biografen hebben zijn promotie tot kroonjurist van het Derde Rijk uitvoerig gedocumenteerd. In april 1933 werd Schmitt lid van de NSDAP. Hij nam de leiding op zich van de ‘Reichsfachgruppe Hochschullehrer des Bundes nationalsozialistischer Juristen’. Göring benoemde hem tot staatsraad van Pruisen. Berucht is zijn pamflet *Der Führer schützt das Recht* (1934), waarin hij een juridisch fundament trachtte te leggen

onder de in opdracht van Hitler uitgevoerde moorden op in ongenade gevallen partijgenoten en gevreesde concurrenten. In 1936 hield hij een referaat met als titel ‘Die deutsche Rechtswissenschaft im Kampf gegen den jüdischen Geist’. Toen het nieuwe regime niet meer op prominenten uit de Republiek van Weimar was aangewezen, viel Schmitt in ongenade. De SS ontmaskerde hem als katholiek en ‘Jodenvriend’. Schmitt verloor al zijn politieke ambten.

Voor de Amerikaanse bezettingsmacht, die Schmitt in 1945 voor het hof in Neurenberg liet verschijnen, vormde zijn engagement voor en geestelijke verwantschap met het nationaal-socialisme reden hem een publicatieverbod op te leggen en hem een mogelijke betrekking aan welke Duitse universiteit dan ook te verbieden. Schmitt leefde teruggetrokken in het provinciale Plettenberg en werkte in stilte aan de heruitgave van zijn werk. Pogingen opnieuw het podium van het publieke debat te betreden, mislukten jammerlijk. Schmitt was te omstreden.

Schmitts denken leidde een sluimerend bestaan, al verschenen er in de jaren zestig en zeventig door de auteur zelf geredigeerde nieuwe uitgaven, ook van zijn hoofdwerk. Schmitt vond evenwel een kleine schare van fanatieke bewonderaars, ook aan de linkerzijde van het politieke spectrum. Zo groeide zijn *Theorie des Partisanen* (1963), waarin hij de guerrillastrijd van politieke soldaten tegen de staat beschreef, aan het einde van de jaren zestig uit tot een *Geheimtipp* onder de militante vleugel van de Duitse studentenbeweging. In 1982, toen in Duitsland een discussie losbarstte over de verlening van de Goetheprijs aan Ernst Jünger, blikte Joschka Fischer terug op zijn omgang met Jünger en Schmitt: ‘Denk ik aan mijn eigen links-radicale biografie, dan zie ik dat Jünger meerdere keren mijn pad kruiste. Zowel Ernst Jünger als Carl Schmitt gold tijdens de studentenrevolte als een soort *Geheimtipp*, omgeven door de aura van het intellectueel obscene. Want het waren fascisten, zonder twijfel, en toch las men hen met grote belangstelling. Hoe militanter de revolte zich ontwikkelde, hoe meer de strijders, de “fighter” op de voorgrond traden, des te duidelijker werden de parallellen’. Omgekeerd paste de Duitse overheid bij haar bestrijding van de Rote Armee Fraktion in de jaren zeventig de regels van de rechtsstaat aan, en bracht daarmee Carl Schmitts theorie van de noodtoestand in praktijk.

Na Schmitts dood in 1985 verstomde het debat rond zijn persoon allerminst. Vanuit Duitsland zette na de val van de Muur en de ineenstorting van het Sovjetrijk een herijking van Schmitts politieke filosofie in. Tot ver buiten zijn vakgebied bleek Schmitt te inspireren: of het

nu ging om de toegenomen macht van Duitsland na 1989, de NAVO - bombardementen op Servië of de discussie rond de positie van Amerika als enig overgebleven wereldmacht. Ook verschenen nieuwe biografieën, heruitgaven van Schmitts werk en briefwisselingen met tal van tijdgenoten.

Na 11 september 2001 bereikte Schmitts renaissance een hoogtepunt. De *Ernstfall* waar de denker in zijn werk over sprak, leek op deze dag te zijn ingetreden. De dramatische gebeurtenissen in New York en Washington riepen een uitspraak van Schmitt uit de late jaren twintig in herinnering: 'De hoogtepunten van de grote politiek zijn tegelijk de momenten waarop de vijand duidelijk en concreet als vijand verschijnt'. Verschillende uitspraken van Amerikaanse politici bevestigden Schmitts theorie van de radicale en allesbepalende onderscheiding tussen vriend en vijand. Op de gevoelens van woede en ontsteltenis volgde prompt datgene wat de Duitse rechtsgeleerde als een vorm van massatherapie aanraadde: een roep om wraak in de vorm van een vernietigende tegenaanval. In de woorden van Schmitt: *der zäsarische Schlag.* Amerikaanse politici grepen retorisch terug op Ronald Reagan, die ten tijde van de Koude Oorlog als opperste vertegenwoordiger van een Rijk van het Goede tegen een Rijk van het Kwade ten strijde trok. De sporen van dit weinig subtiele vriend-vijand-denken werden zichtbaar bij George Bush, die in zijn toespraken over 'schurkenstaten' sprak die met alle mogelijke middelen dienden te worden 'uitgeroeid'.

Lange tijd leek het voor ons moeilijk de radicaliteit van Schmitts politieke conceptie na te voelen. De alledaagse politiek is immers uit op verzoening en compromis, op het vermijden van crises in plaats van het oproepen hiervan. De gedachte van een vriend-vijand-tegenstelling wekte bevreemding. Hield men zich in Duitsland en Amerika al vanaf de vroege jaren tachtig met Schmitts gedachten over staat en politiek bezig, aan het filosofisch front van de Lage Landen heerste, met uitzondering van het wetenschappelijke werk van Theo de Wit, een opvallend stilzwijgen.

Maar de gebeurtenissen van 11 september 2001 in New York en Washington veranderden ook Nederland. Het liberale concept van politiek en de mogelijkheid door middel van consensus conflicten te bezweren, werd steeds meer in twijfel getrokken. Schmitts scherpe kritiek op de links-liberale, gedepolitiseerde maatschappij leek in toenemende mate te inspireren.

Zo nam de jonge Nederlandse filosoof Luuk van Middelaar in een essay in *Trouw* Schmitts filosofie als uitgangspunt voor de gedachte

dat westerse democratieën militair optreden niet moesten schuwen als zij hun Verlichtingsboodschap willen beschermen en uitdragen. Hij hoopte dat Bush 'Afghanistan met bommen en overvloed de moderniteit zal binnenslepen'. Net als Schmitt was Van Middelaar van mening dat de politiek, als de zaak erom spant, haar tanden moest laten zien. In navolging van Schmitt leek Van Middelaar strijd als kern van de politiek op te vatten. Uiteraard ontstond er de nodige ophef over Van Middelaars opvattingen. Zou politiek niet te allen tijde uit moeten zijn op consensus en verzoening, op het bezweren van conflicten in plaats van op het aanscherpen van tegenstellingen?

Van Middelaar gaf een verrassende draai aan Schmitts denken. Hij paste Schmitts vriend-vijand-gedachte toe ten gunste van een drieeenheid die de Duitser als geen ander verafschuwde: vrijheid, verlichting en democratie. De kroonjurist van het Derde Rijk zou zich in zijn graf hebben omgedraaid. De democratie kan volgens Schmitt immers geen duidelijke keuze maken, maar is slechts tot lafhartige compromissen in staat. 'Vraag een democraat: "Jezus of Barrabas?", en hij zal antwoorden met het instellen van een parlementaire onderzoekscommissie.'

Net als Van Middelaar beriep historicus Bart Jan Spruyt zich in *De toekomst van de stad* (Baarn, 2005) op Schmitt. De moord op Theo van Gogh in 2004 duidde Spruyt als een *Ernstfall* in Schmittiaanse zin. De politieke islam vormde in zijn ogen een grote bedreiging voor de westerse democratie. Deze bedreiging moest volgens Spruyt, oprichter van de conservatieve Edmund Burke Stichting en in 2006 korte tijd werkzaam als adviseur van Geert Wilders, vanuit een vriend-vijand-denken bestreden worden. De titel van een van Spruyts pamfletten, dat net als het stuk van Van Middelaar in de *Trouw*-bijlage Letter & Geest verscheen, was veelzeggend: 'Leve de neoconservatieve revolutie'. De belezen Spruyt wees op het belang van het neoconservatisme omwille van de 'bescherming en verbreiding van beschaving'. Hij verwierp de gangbare opvatting van het neoconservatisme als een bedenkelijke verbinding tussen absolute waarheidspretentie en ongebreidelde militaire macht. 'Neoconservatisme is de enige politieke stroming die ons leert hoe staande te blijven tegenover de vijand van binnenuit en buitenaf omdat het morele helderheid brengt en ons leert in te zien wat er goed is in onze beschaving'. Voor Spruyt was de omstreden Duitse staatsrechtgeleerde uitgegroeid tot een intellectuele leidsman.

Bij zijn neoconservatieve receptie van Schmitt zijn dan ook, zeker vanuit de terugblik, kanttekeningen te plaatsen. Wat opvalt, is allereerst het gemak waarmee *De toekomst van de stad* Schmitts vriend-vij-

and-gedachte op het islamitisch terrorisme projecteerde. Niet elke toegespitste internationale crisis kun je aan de hand van Schmitt verklaren. Geen van de neoconservatieve polemologen die Schmitt na 11 september zo hoog in het vaandel voerden, ging in op diens 'nichtdiskriminierender Kriegsbegriff'. Dit houdt in dat vriend en vijand elkaar volgens Schmitt als opponenten erkennen, en daarbij beseffen dat het bestaan van de een dat van de ander uitsluit. De islamitische terrorist is de vijand van de westerse democraat, op straffe van zijn ondergang. Maar vriend en vijand verketteren elkaar bij Schmitt uitdrukkelijk niet in moreel opzicht. Dat laatste is in *De toekomst van de stad* juist wel het geval.

Als huidige lezer van Schmitt denk je maar al te snel aan voorbeelden uit je eigen tijd. Dat is begrijpelijk. Maar het is goed je naast de actuele zeggingskracht van de Duitse denker rekenschap te geven van de verschillen die tussen Schmitts tijd en de onze bestaan. Schmitts vriend-vijand-denken in verbinding brengen met islamitische terroristen is een spannende intellectuele exercitie, maar even ahistorisch als de connotatie van zijn filosofie met morele kruistochten.

Daarnaast leek er in de neoconservatieve Schmitt-receptie, een receptie die met de overwinning van Obama lijkt te zijn verstomd, sprake van een blinde vlek. Zij paste Schmitts gedachten wel op de politieke vijand in het Oosten, maar niet op de eigen situatie in het Westen toe. En dat is jammer. Want als het om de mensenrechtensituatie in het land van *life, liberty and the pursuit of happiness* ging, leek de Duitse filosoof de juiste diagnose te stellen: in tijden van crises worden mensenrechten als luxueus gezwets ter zijde geschoven. Juist ook door de natie die ze in tijden van vrede quasi als exportproduct verkoopt. Het op handhaving van eigen gezag en uitschakeling van de politieke vijand gerichte beleid van de Patriot Act onder Bush was ingegeven door het motto: *auctoritas, non veritas facit legem.* Autoriteit, niet waarheid maakt het recht. De Schmitt-receptie van Luuk van Middelaar en Bart Jan Spruyt houdt zo het midden tussen een spannende poging Schmitts gedachtegoed te actualiseren en de inzet van zijn gedachten voor een kritiek op de multiculturele maatschappij en de politieke islam.

Giorgio Agamben is een andere filosoof die zich geregeld op Schmitt beroept. In zijn *Stato di eccezione* (2003) staat de stelling centraal dat de uitzonderingstoestand de regel is geworden. Eclecticisme is de Italiaanse filosoof echter niet vreemd. Hij beroept zicht evenzo gemakkelijk op de conservatieve Schmitt als op de progressieve Benjamin. In het denken over macht en beslissingsbevoegdheid neemt de Italiaan

dan ook een andere positie in dan zijn Duitse voorganger. Hij schaart zich niet achter een militaire grootmacht, maar plaatst er vraagtekens bij. Zo gaf hij in 2002 uit protest tegen het buitenlandbeleid van George Bush zijn hoogleraarschap aan de universiteit van New York op. Agamben keerde zich tegen 'veiligheidsmaatregelen' uit naam van de staat: vingerafdrukken en irisscans voor reizigers die het Amerikaanse territorium wilden betreden. Hij waarschuwde, met een verwijzing naar Auschwitz, voor een te machtige staat: 'Ik zou willen suggereren dat tatoeage in Auschwitz zonder twijfel de meest normale en economische wijze leek om gedeporteerde personen op te nemen en te registreren in concentratiekampen. De bio-politieke tatoeage die de Verenigde Staten nu opleggen aan wie hun territorium wil betreden, zal de voorloper zijn van wat men later van ons zal vragen te accepteren als de normale identiteitsregistratie van een goede burger in de mechanismen en koppelingen van een staatsapparaat.' Dat is een groot verschil met Schmitt, voor wie individuele *Freiheit* heel wat minder belangrijk was dan staatkundige *Ordnung.*

Ook de Amsterdamse rechtsfilosoof Marc de Wilde staat uitvoerig stil bij Schmitts omstreden gedachtegoed. In zijn proefschrift *Verwantschap in extremen* (Amsterdam, 2008) probeert hij de verschillen en overeenkomsten tussen Schmitt en zijn politieke tegenpool Walter Benjamin aan het licht te brengen. Terwijl Schmitt carrière maakte als nationaal-socialistische 'kroonjurist', was Benjamin als Jood gedwongen naar Frankrijk uit te wijken. Op de vlucht voor het Duitse leger beroofde hij zichzelf in september 1940 van het leven. Hoewel ze politiek tegengestelde posities innamen, lijken de denkers elkaar te hebben beïnvloed en in hun werk herhaaldelijk naar elkaar te verwijzen.

De Wilde reconstrueert deze verborgen dialoog, zoals de Duitse hoogleraar Heinrich Meier dit eerder deed voor Schmitt en de - eveneens Joodse - Leo Strauss (*Carl Schmitt and Leo Strauss. The Hidden Dialogue*, 1995). De Wilde leest de teksten van Schmitt en Benjamin 'naast elkaar en als antwoord op elkaar, ook wanneer niet met zekerheid is vast te stellen of ze ook daadwerkelijk en bewust als antwoord zijn geschreven'.

Dat maakt De Wildes studie soms wat speculatief. Rechtstreekse beïnvloeding is vaak moeilijk te bewijzen. De Wilde moet heel wat mythes doorprikken. Zo blijkt een felicitatiebrief van Schmitt aan Benjamin, waarin hij Benjamin met zijn *Zur Kritik der Gewalt* complimenteerde, onvindbaar. Derrida voert deze brief op in zijn *Force de loi.* Bron van Derrida's bewering is vermoedelijk een tekst van Jürgen Habermas. En waarom verwijst Schmitt pas in 1956 expliciet naar Benjamin? Uit opportunisme? Wilde hij, door te wijzen op een ge-

dachtewisseling met een gevluchte Joodse denker, na de oorlog bijdragen aan zijn intellectuele rehabilitatie? Nog lastiger is het antwoord op de vraag of Schmitt zich voor 1945 iets van Benjamin aantrok. Gaf Schmitt in de tweede druk van *Der Begriff des Politischen* antwoord op Benjamins kritiek? Ook De Wilde komt hier niet verder dan 'sterke aanwijzingen'.

Niettemin toont De Wilde overtuigend de verwantschap tussen Schmitt en Benjamin aan. Die verwantschap is terug te voeren op een gemeenschappelijke overtuiging, namelijk op de gedachte dat het politieke zich enkel naar analogie van theologische denkfiguren, beelden en metaforen laat begrijpen. Beide denkers bekritiseerden het parlementaire ideaal van een geweldloze 'eeuwige discussie', omdat deze conflicten verhulde en tot een stille afwijzing van verantwoordelijkheid zou leiden. Zij verwierpen het beeld van de geschiedenis als een voortdurende vooruitgang waarin toename van kennis en moreel inzicht gelijk op gaan.

Ook de verschillen tussen beide denkers brengt De Wilde nauwgezet in kaart. Waar Schmitt in 1923, het jaar van Hitlers putsch, oproept de macht aan een 'concrete persoonlijkheid' over te dragen, voert Benjamin in een studie over het barokke treurspel een alleenheerser ten tonele die zijn hand overspeelt en door waanzin wordt gestraft. Zijn schets van een besluiteloze, vertwijfelde vorst lijkt een polemiek tegen Schmitts machtige heerser. Benjamin deconstrueert zo al vroeg belangrijke Schmittiaanse begrippen als 'soevereine vorst' en 'absolute beslissing'. Volgens Schmitt opent de uitzonderingstoestand een ruimte waarin de staat niet langer als rechtsstaat is aan te merken. Het recht maakt plaats voor een 'principieel ongelimiteerde bevoegdheid', waarin ook het doden van de ander is toegestaan; bij Benjamin volgt op de vraag 'mag ik doden?' het onwrikbare gebod 'gij zult niet doden'. Als aartspessimist zag Schmitt de machthebber enkel in staat de catastrofe door repressief geweld uit te stellen, Benjamins streven was erop gericht de onderdrukking door solidariteit te beëindigen.

De Wilde heeft een boeiende dissertatie geschreven die doorgaans goed leesbaar is. Wel had hij zijn eigen positie meer kunnen uitwerken, bijvoorbeeld ten opzichte van Jürgen Habermas of Giorgio Agamben. De laatste verbond Schmitts verdringing van de vijand naar de marges van de rechtsorde met de gevangenen van Guantanamo Bay. De Wilde haalt Agamben wel aan, maar als lezer wil je dan ook graag weten wat hij van hem vindt. Waar Spruyt verrast en prikkelt, toont De Wilde zich een afstandelijke academische beschouwer, die in de discussie over Schmitts actualiteit op de achtergrond blijft.

Verwantschap in extremen toont wel aan dat de politieke scheidslij-

nen in de Republiek van Weimar diffuser en vloeiender waren dan wij tegenwoordig geneigd zijn te denken. De onderlinge gedachtewisseling was opener dan latere tegenstellingen suggereren. In die openheid was ook een omslag naar radicaliteit mogelijk, zoals Schmitts werdegang bewijst. Een radicaliteit die een gewelddadige beslissing voorbij elke verantwoording accepteerde. Een radicaliteit die Schmitt tot een *dangerous mind* maakt.

Moet je Schmitt dan maar negeren, veilig uitschakelen zoals de DDR dit deed met Nietzsche? Nee. Schmitts theorieën zijn obscuur als je ze vanuit rationalistisch standpunt bekijkt. En de tweedeling in vriend en vijand lijkt gemakzuchtig. Wat is er nu makkelijker dan de wereld in goed en kwaad indelen? Bovendien maakt Schmitt weinig verschil tussen de standpunten van zijn tegenstanders. Uiteindelijk lijken alle liberale standpunten voor Schmitt even waardeloos, zolang er geen grote geweldenaar is die belangrijke beslissingen neemt.

Voor Schmitts politieke filosofie pleit echter dat ze een beduidende plaats inruimt voor het niet-berekenbare. Als geen ander weet Schmitt duidelijk te maken waar politiek om kan gaan als de koninklijke weg van consensus en bemiddeling wordt verlaten. De bestudering van Carl Schmitts politieke filosofie dwingt je na te denken over de grenzen van het links-liberale perspectief, dat bij het oneindige gesprek zweert als de koninklijke weg naar een altijd te bereiken overeenstemming. Vanuit dit perspectief is elk politiek conflict niet meer dan een meningsverschil dat met een goed gesprek en veel geduld in principe oplosbaar is. Deze houding kan omslaan in gemakzuchtige naïviteit of een moedwillig sluiten van de ogen. Het is gemakkelijk zich met morele waarden op de borst te kloppen, als je bij elk internationaal conflict aan de zijlijn staat, of onderhuidse spanningen in de maatschappij niet wilt zien.

De gedachte dat de vijand ook in onszelf aanwezig is, wordt hierbij nog altijd niet toegelaten. Achter de problemen die Amerikaanse en Europese politici op de vijand afschuiven, gaan voor een deel ook eigen onmacht, eigen frustratie en eigen gespletenheid schuil. Het islamitisch terrorisme is ook een reactie op een gebrek aan zelfreflectie van het Westen. Velen beschouwen het westerse denken als alleenzaligmakend. De vijand stelt de vraag wat onze identiteit voor de ander betekent. Het was uitgerekend Carl Schmitt, de politiek filosoof die het liberalisme als geen ander verafschuwde, die deze gedachte onder woorden bracht toen hij van de vijand als ‘unsere eigene Frage in Gestalt’ sprak.

Literatuur

Agamben, Giorgio, *State of Exception.* Chicago: University of Chicago Press 2005.
Fischer, Joschka, 'Wider den moralisierenden Saubermann in der Kulturpolitik'. In: *Pflastersand*, Nr. 139, 28.8.-10.9.1982, pp. 13-15.
Habermas, Jürgen, *Carl Schmitt in der politischen Geistesgeschichte der Bundesrepublik. Kleine politische Schriften VIII.* Frankfurt am Main: Suhrkamp 1995.
Koenen, Andreas, *Der Fall Carl Schmitt. Sein Aufstieg zum 'Kronjuristen des Dritten Reiches'*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1995.
Middelaar, Luuk van, 'Et voilà, de moderniteit'. In: *Trouw*, 1 december 2002.
Müller, J.-W., *A Dangerous Mind. Carl Schmitt in Post-war European Thought.* Londen: Yale University Press 2003.
Spruyt, Bart Jan, *De toekomst van de stad.* Baarn, Boekencentrum 2005.
Wilde, Marc de, *Verwantschap in extremen. Politieke theologie bij Walter Benjamin en Carl Schmitt.* Amsterdam: Amsterdam University Press 2008.
Wit, Theo W.A. de, *De onontkoombaarheid van de politiek. De soevereine vijand in de politieke filosofie van Carl Schmitt.* Ubbergen: Pompers 1992.

Arjen Mulder

Met Leo Frobenius in Afrika

Na dagen door de modder te hebben geploegd loopt de Duitse etnograaf Leo Frobenius op 13 april 1905 aan het hoofd van een colonne dragers en assistenten tegen een opengekapte heuvel in het oerwoud op. Op de top staat het Babunda-dorpje Biembe, waar de vuren nog roken, maar iedereen is vertrokken, zelfs de dieren. ‘Straks komen de pijlenregens,’ zeggen de dragers. Frobenius laat de tenten opzetten en wacht af. De plek is fantastisch mooi, jonge Babunda's uit het dorp komen uit de bosrand om hen van dichtbij te bespieden. Tegen de avond verdwijnen ze weer. Tamtams roffelen. ‘Morgen in alle vroegte,’ vertaalt een tolk. Al snel klinkt van ver het antwoord: ‘Wij komen met honderdvijftig man.’ Dan wordt er geseind: ‘Neem extra pijlen mee.’ Antwoord: ‘Vergeet de palmwijn niet.’ Rond middernacht breekt een gigantisch onweer los. Twee dagen later, alweer een stuk verder, vangt Frobenius een verre tamtam op: ‘De blanke die bliksems heeft gemaakt in Biembe heeft een mes laten liggen. We sturen het hem na via de Badinga van Madibu.’

Was dat terecht? Was de interpretatie dat het knallende onweer in de nacht voor de aanval veroorzaakt was door de blanke op de heuvel onjuist, een zaak van dwaas bijgeloof, of erkenden de Babunda's Frobenius terecht als een godheid uit de jungle? Op een dag verschijnt er opeens een man met een vreemde, lichte huidskleur, en een onweer breekt los. Frobenius zelf noemt geen ander motief om onbevreesd in het dorp te blijven dan: ‘Ik was vastbesloten tot vrede.’ Blijkbaar was het onweer zijn middel daartoe. Binnen de ontstane situatie was zowel de interpretatie van de Babunda's correct als die van Frobenius, die beide culturele niveaus overzag, dat van hemzelf als Europees onderzoeker die geen directe invloed kan hebben op de meteorologische omstandigheden, en dat van de dorpsbewoners die, geconfronteerd met een onmogelijk in hun wereldbeeld in te passen bezoek van vreemdelingen, deze directe invloed wel erkennen.

De levensbeschouwing van Afrikanen is een functie van de wereld waarin ze leven. De Europeaan die Afrika bestudeert moet rekening

houden met de wereld waar hijzelf uit stamt en beseffen dat je met feiten niet ver komt als je wilt begrijpen wat er daar gebeurt. Dit continent is niet rationeel maar mythisch en van ver daarvoor nog, ja zelfs van voor de sprookjes die avond na avond rond het kampvuur ontstaan. Er schuilt een onoverbrugbare kloof tussen hoe wij onze daden verklaren en hoe zij dat doen. Ook vandaag nog vertellen alle wereldreizigers dat de mensen overal min of meer hetzelfde zijn, behalve in Afrika, daar zijn ze echt anders. De vraag is nu of wij ons in dit andere Afrika in kunnen voelen. En wat ontdek je dan?

In 1895 was de jonge Leo Frobenius (1873-1938) in Berlijn aanwezig bij een bijeenkomst van de antropologische vereniging op de kamer van professor Bastian, op dat moment de leidende volkenkundige van Duitsland. Er werd een brief voorgelezen van de grote Franse onderzoeker E. Cartailhac, die schreef over een grot nabij het dorpje Altamira in Noord-Spanje die al in 1879 was opengelegd door de baron van Sautuola, maar waar nu schilderingen uit de ijstijd waren gevonden die ‘niet primitief of simpel zijn of op het gekrabbel van al dan niet getalenteerde kinderen lijken - neen, deze beelden zijn ware en grote kunstwerken’. Het feit dat ze van duizenden jaren voor onze jaartelling stammen bewijst ‘dat de mensheid op het terrein van de kunst al eerder een hoogtepunt bereikte, dat niet ver af lag van het huidige’, en de vraag doet zich nu voor ‘hoe dit alles te combineren valt met de overtuiging van de geleidelijke vooruitgang van de menselijke geest’. De Duitse geleerden schudden hun hoofd en spraken professor Bastian na dat er nog veel onderzoek moest worden gedaan, want dat er tienduizenden jaren geleden al een geestelijk niveau gelijk aan het hunne zou zijn bereikt (‘Er werd in die tijd nog makkelijk in perioden van honderdduizend jaar gedacht’), dat was domweg onvoorstelbaar.

Frobenius, vertelt hij zelf vele jaren later in *Das Urbild* (1936), werd die avond evenwel overvallen door andere, opwindender gedachten. Hij had een epifanie. Iets levends, iets wat werkelijk heeft bestaan, kan nooit helemaal verdwijnen. Een cultuur plant zich voort in volgende tijden, past zich aan bij veranderende omstandigheden, wijzigt die, maar de cultuur zelf verandert daar niet bij, ze neemt hooguit een andere vorm aan. Noord-Afrika had tussen de laatste twee ijstijden hetzelfde vruchtbare klimaat en landschap als het Europa waarin de grotschilderingen van Altamira waren gemaakt. Zou in beide gebieden dan niet ook dezelfde cultuur hebben bestaan? En zou deze cultuur, in plaats van te zijn uitgewist door het ijs, zoals die van Altamira, niet hebben kunnen uitwijken naar andere delen van Afrika toen in

het noorden de woestijnvorming inzette? Frobenius' wangen begonnen te gloeien: zou diezelfde cultuur niet nu nog in levende vorm zijn terug te vinden in geïsoleerde streken en randgebieden? Ergens in de wouden of steppen van Midden-Afrika? Ook bij culturen bestonden er levende fossielen, vergelijkbaar met een dier als de longvis of een plant als de ginkgo. Ook die culturen zouden kunnen worden 'geobserveerd, bestudeerd, begrepen en doorgrond', waarmee dan ook kon worden ontraadseld waar onze huidige Europese cultuur uit voort is gekomen, en wat deze behelst. Onze oorsprong leeft nog in Afrika.

Leo Frobenius was geen man van halve maatregelen. Na zijn epifanie zette hij een 'Afrika Archiv' op en werkte zich in een kleine tien jaar door de complete antropologische en etnografische literatuur over Afrika, Oceanië, Zuid-Amerika en Azië heen - al die prachtige reisverslagen van avonturiers en geleerden die in de wildernis hun in Europa ontwikkelde concepten waren gaan testen en met de meest bizarre verhalen terugkwamen. Frobenius deed dit theoretische onderzoek in boekvorm, en tot 1905 verscheen er een trits studies over de maskers en geheime genootschappen van Afrika, de mythologieën van de jonge en de rijpere mensheid in twee delen, een dikke pil over de geschiedenis van de oorlog, een boek over het wereldbeeld van de natuurmens, een duizend pagina's omvattend handboek met spannende verhalen voor aardrijkskundeleraren, een reeks polemieken met gevestigde professoren, die hem zijn verdere leven dwars zouden blijven zitten, plus een samenvattend werk over het tijdperk van de zonnegod. Want dat was Frobenius' kracht, hij kon meer dan feiten verzamelen, informatie schiften en rangschikken. Hij was in staat tot een synthese, hij kon een heel vakgebied overzien zonder de blik op de details te verliezen. De kennis in zijn vroege werk is vast en zeker verouderd, maar wat een plezier is het om in deze boeken te lezen en te bladeren. Alleen al de plaatjes zijn verbluffend.

Vanaf 1905 gaat Frobenius op veldonderzoek uit, met als einddoel een 'planmäßige Durchwanderung Afrikas'. Hij roept de 'Deutsche Inner-afrikanische Forschungsexpedition (D.I.A.F.E.)' in het leven en verlaat Europa. Over zijn soms jaren omvattende tochten door Congo, Nigeria, Mali, Senegal, Algerije, Egypte, Soedan en Ethiopië verschijnen nog geen half jaar na terugkeer in Duitsland al rijk geïllustreerde verslagen, in drie dikke delen soms, zoals *Und Afrika sprach...* (1912-1913), waar meteen ook een Engelse vertaling van verschijnt: *The Voice of Africa* (1913). Zijn nachtelijk optreden in het Babunda-dorpje Biembe was eerder routine dan uitzondering. Want hoe ging dat, dag na dag? Expeditieleider Frobenius trekt aan het hoofd van een colon-

ne van 350 assistenten, tolken, dragers, koks en wat al niet, een dorp binnen op een open plek aan een rivier. Hij laat kamp opslaan en nodigt diezelfde avond nog de eerste van vele oude, wijze dorpsbewoners in zijn grote tent en luistert aandachtig naar hun verhalen. Die boekstaaft hij diezelfde nacht nog. Met elkaar zullen ze uiteindelijk de twaalfdelige reeks *Atlantis, Volksmärchen und Volksdichtungen Afrikas* (1921-1928) opleveren, een verbijsterende prestatie.

Frobenius heeft een zeer praktische onderzoeksmethode. Om het eigene van een stam snel op het spoor te komen laat Frobenius deze observeren en beschrijven door mensen uit andere stammen die hij onderweg heeft uitgenodigd mee te reizen: zij zien het snelst wat de verschillen zijn. Zijn assistenten zwermen over het te onderzoeken gebied uit om alle varianten van een verhaal op te tekenen. Geen uithoek of buitenoord wordt overgeslagen. En overal wordt bewijs gevonden voor Frobenius' stelling dat hier nog de stem van een oercultuur sprak. En wat leerde die ons? Frobenius' verrassende stelling na zo'n vijfduizend pagina's sprookjes en volksverhalen is dat hun belangrijkste kenmerk is dat er geen touw aan vast valt te knopen. Stuk voor stuk zijn het diepe, humoristische en erotisch getinte vertellingen, maar ze lijken als los zand aan elkaar te hangen en hun inhoud verandert ook voortdurend. Wat gisteren als burenruzie begon is vandaag een epos over de scheiding van dag en nacht geworden. Elke verhouding is zoek, er bestaat geen herkenbaar ordenend principe dat alles bijeenhoudt - net zoals kinderen verhalen vertellen.

Toch spreekt uit alle sprookjes eenzelfde wereldbesef, ze komen voort uit dezelfde bron, maar daarvan zijn de vertellers zich niet bewust. Ze hoeven zich ook geen zorgen te maken over de samenhang, want die samenhang is a priori gegeven. Hun wereld is een geheel, en zij kunnen die niet van buitenaf zien. Ze hebben geen wereldbeeld, ze zijn het. En uit dat grondbesef sproeit de ene mooie vertelling na de andere op en kan de ene dag deze ene verklaring voor iets worden bedacht en de volgende dag die andere: het verschijnsel zelf, het ‘wereldbeeld’ of ‘grondbesef’ of wat in die tijd ‘de ziel van een cultuur’ werd genoemd verandert nooit. Je moet de Afrikaanse verhalen dus niet rationeel trachten te begrijpen, je moet je invoelen in wat ze bijeenhoudt, of liever waaruit ze opwellen.

Maar dan gebeurt er iets. Onder invloed van een externe kracht - een inval van een vreemde stam soms, een klimaatverandering waardoor een volk moet gaan zwerven of van levensstijl veranderen, soms een onrust die zich van jongeren meester maakt - kristalliseren de sprookjes uit in een mythologie. Als er grotschilderingen worden gemaakt, beeldt men voortaan niet alleen de dieren af waarop wordt ge-

jaagd, maar ook de jagers. De plaatjes worden illustraties in plaats van dieren in plaats van symbolen daarvan. Zo wordt ook in de verhalen de bron van de sprookjes expliciet gemaakt, zij het opnieuw in de vorm van een reeks vertellingen. In een mythologie wordt verhaald hoe en door wie de samenhang in de wereld is ontstaan; de mythologie is die samenhang zelf.

Symbolen en ideeën zijn niet lukraak te combineren tot mythen en rituelen. Dat is het stapje extra dat de menselijke geest maakt ten opzichte van het sprookjesstadium: de verhalen belichamen bepaalde abstracte concepten, die niet in één woord zijn samen te vatten maar vaak uitgebreide vertellingen nodig hebben om helemaal over te komen. Als Frobenius in *Das sterbende Afrika. Die Seele eines Erdteils* (1928) een Afrikaans idee wil verklaren, vertelt hij een verhaal dat hij ooit op een dorpsplein optekende om maar niets van de complexiteit ervan te verliezen. Elke alledaagse handeling is in het mythologische stadium een ritueel, bedoeld om de wereld in stand te houden, en dan vooral de gang van de seizoenen en de rol van planten en dieren daarbij. Men is religieus maar heeft geen idee dat men ook niet-religieus zou kunnen zijn. In dit mythische universum bestaat niets wat niet leeft, alles kan zich met alles verbinden maar doet dat via een vast patroon, een structuur, bijvoorbeeld volgens de vier windrichtingen, of in een cirkel met een centraal punt. Dat levert dan een vierkante, of een ronde stadsplattegrond op. Door hun interne samenhang kunnen mythen, anders dan sprookjes, zich ongewijzigd verbreiden over grote afstanden en perioden, zodat je de zonnegod van Nieuw-Guinea tot Timboektoe kunt nawijzen. Aldus ontdekte Frobenius dat er in Afrika meerdere mythische universa bestaan: er is niet één enkele oercultuur.

Frobenius had uit zijn vroege literatuuronderzoek een *Kulturkreislehre* afgeleid, volgens welke culturen dienen te worden opgevat als levende wezens, met een eigen verspreidingsgebied. Er zijn kaarten te maken - *Vom Kulturreich des Festlandes* (1923) staat er vol mee - van culturen waarin bijvoorbeeld de swastika linksom draait of juist naar rechts. Die gebieden vallen samen met die waarin een maan- of juist een zonnecultus bestaat. Er zijn culturen waarin de zon mannelijk is en in andere is ze juist vrouwelijk, en tussen die twee zones ligt een overgangsgebied waar de zon beide kan zijn. Uit Frobenius' *idea mapping* valt te extrapoleren in welke richting cultuurzones zich uitbreiden, zodat een indeling mogelijk wordt, bijvoorbeeld in oosterse en westerse motieven, of Oceanische en Afrikaanse. Ondanks een sterke band tussen culturen en de plek waar ze ontstaan is het niet zo dat de

Afrikaanse cultuurzones samenvallen met de klimaatzones, want cul turen die zijn uitgeweken voor een invallende overmacht of die door Wanderlust werden bevangen, vind je op de meest onverwachte plaatsen terug.

De Afrikanen zijn intelligenter dan wij, of nee, zij zijn wijs en wij niet. Wetenschappelijke inzichten veranderen snel, maar intuïties behouden hun waarde. Die blijven geldig. Ook Frobenius weet niet hoe hij zelf aan zijn inzichten komt. Je mag aannemen uit hetzelfde 'Dämonische' in hem waaruit ook echte sprookjesbedenkers als de Bena Lulua tappen, Frobenius' lievelingsstam. Dat het demonische niet tot het materieel van de exacte wetenschap behoort, verhindert Frobenius niet in 1920 een 'Forschungsinstitut für Kulturmorphologie' op te richten, waarvoor hij tot ver in de jaren dertig expedities maakt en boeken publiceert. Cultuurmorfologie vraagt wat de zin en de betekenis, of wij zouden zeggen het nut en de functie is van de vele prachtige artefacten, gebruiksvoorwerpen, gewoonten en verhalen die in de vele prachtige culturen ter wereld bestaan, en hoe al die culturen met elkaar samenhangen. Zoals een bioloog niet hoort te vragen wat er nu precies leeft in levende materie, zo overtreedt Frobenius het antropologische of etnografische taboe door te vragen wat een cultuur in leven houdt, of preciezer gezegd: waarvan een cultuur nu precies de cultus is. Dat maakt zijn geschriften als wetenschap problematisch, maar als essay superieur.

Na de fase van de sprookjes en die van de mythen volgt in het natuurlijke ontwikkelingsproces van elke cultuur de fase van de rijpere mensheid. Deze fase is niet zozeer anti-religieus, als wel niet-religieus. Men gelooft niet langer in mooie verhalen maar alleen nog in nuchtere feiten. Dat wij naar nut en functie van mythe en cultus vragen, komt omdat onze westerse cultuur zich in deze derde fase bevindt. De enige menselijke drijfveren die nu nog erkend worden zijn nood die gelenigd moet worden en de noodzaak van nakomelingschap. De 'materialistische' kijk doorziet de illusies waarin het vroeger zelf geloofde, en doorziet die van anderen ook. Elke hogere, geestelijke invloed wordt door het mechanische denken ontkend, en tegelijk wordt de materie zelf passief verklaard. In plaats van met offers en feesten poogt de rijpere mens de materie te beheersen met behulp van de materie zelf, met werktuigen en machines. Men heeft geen poespas nodig, geen decoratie, geen tijdverlies aan godsdienstige voorschriften. Er is geen god die je schuldig zal verklaren als je iets fout doet, al zullen je tijdgenoten dat wel doen. In deze cultuurfase draait het in het culturele leven om het veroveren van een machtspositie, status, prestige. En er moet altijd om die positie worden gestreden, ook als ze niet

wordt bedreigd. Vrijemarkteconomie heet dat, of de stimulerende werking van concurrentie.

Leo Frobenius verwierp het materialistische denken van zijn tijd. Hij accepteerde het idee niet dat de materie passief en inert zou zijn, want kijk eens wat een vormenrijkdom er in de natuur en cultuur bestaat. Er moest een levenskracht bestaan die materie tot al die wonderen in staat stelde. Die kracht werd rond 1900 de levensgeest of 'ziel' genoemd. Omdat niemand uit de rijpere mensheid die begrippen nog kan snappen, introduceerde Frobenius een ander woord voor de vormende kracht in de cultuur: paideuma. Het paideuma is als een levend organisme waarvan de verschillende culturen de uitingen zijn, de manifestaties. Culturen bewegen zich door de tijd en over grote geografische afstanden. Mensen zijn niet meer dan de dragers van het paideuma. Ze dragen een cultuur een eindje verder door de tijd en soms door de ruimte. Elke cultuur is groter dan de afzonderlijke dragers ervan, elk paideuma groter dan welke cultuur dan ook. Wij zijn deel van een proces dat ons begrip te boven gaat.

'Niet de wil van de mens brengt de culturen voort, maar de cultuur leeft "op" de mensen. (Nu zou ik zeggen: ze "doorleeft" de mens),' formuleert Frobenius een beetje haperend in *Das sterbende Afrika.* Een cultuur is een 'innerlijk vormend wezen'. Bij de Bena Lulua, vertelt Frobenius, wordt onderscheid gemaakt tussen twee soorten verhalen: Mukanda na M'Putu en Tuschimuni. Het verschil wordt door een van Frobenius' zegsmannen als volgt verduidelijkt: 'In de Tuschimuni leven de Gabuluku (een kleine antilope vergelijkbaar met Reintje Vos), de Ngulu (wildzwijn) en de Kaschiama (luipaard). Als er Tuschimuni worden verteld, spreken de Gabuluku, Ngulu en Kaschiama. In de Mukanda's daarentegen wordt alleen gezegd wat ze vróéger hebben gedaan, hoe het vróéger met ze was. Tuschimuni zijn alle dagen, ze zijn gisteren, vandaag, morgen. Mukanda's daarentegen zijn voorbij, ze zijn dood.'

Het paideuma is alles wat er Tuschimuni is aan een levensgemeenschap, een stam, dorp, volk, of natie. Frobenius' intuïtieve methode maakt het mogelijk door alle 'Mukanda' heen te pellen en de levende kern van een verhaal, een voorwerp, een gewoonte te peilen. Het paideuma is niet alleen een groot levend wezen dat mensen verenigt in hun begrip van de wereld, maar leeft ook in elk afzonderlijk individu dat drager is van die cultuur. Net als mensen hebben culturen daarom een speelse kindertijd, een idealistische jeugd en een nuchtere rijpere leeftijd. Het paideuma is een ongrijpbaar begrip en ook Frobenius krijgt er nooit helemaal vat op. Van boek tot boek verandert hij van opvatting en terminologie, maar het paideumabegrip houdt zijn

theoretische bouwwerken toch altijd bijeen. Het heeft enerzijds een leven dat niet anders kan eindigen dan in de dood, en is anderzijds tijdloos, ahistorisch, of levend op een tijdsschaal waarop wijzelf slechts seconden zijn. Het is datgene wat ons levend houdt, onze verbeeldingskracht, onze vormwil, en het is ook datgene waardoor we ons achtereenvolgens vrolijk, sterk en ten slotte 'wiser but sadder' voelen.

In *Vom Völkerstudium zur Philosophie: der neue Blick* (1925) beschrijft Frobenius hoe hij tijdens een expeditie verhalen verzamelt bij de Kuilu-stammen, de Bakuba, Baluba, Bena Ki, Kalebue, Wakussu, Malela, Bena Mai, Bapende, Kaniola en Bena Lulua. 'Alle stammen hadden zeer specifieke fabels en sprookjes. Maar overal waren het overgeërfde oude verhalen. Alleen de Bena Lulua en stammen die met hen gemengd waren, gaven telkens weer blijk van het vermogen, ja de behoefte telkens iets nieuws te creëren. Alle nieuwe scheppingen lieten daarbij dezelfde oorsprong zien. Na een of andere belevenis waren ze spontaan opgedoken, niet zozeer als bewust bedenksel of gewilde creatie, dus als wilsdaad, maar als onbedoelde uitdrukking van een organisch zielsleven, dat zich alleen in zulke vormen uitkristalliseerde als bepaalde gebeurtenissen er aanstoot toe gaven.' Dit citaat laat enerzijds het wetenschappelijk probleem zien dat er aan Frobenius' methode kleeft. Waar precies ligt de grens tussen wilsdaad en onbewuste schepping? En bij wie constateer je dat? Hoeveel mensen moet je spreken voor je iets statistisch verantwoord kunt omschrijven als een 'onbedoelde uitdrukking van een organisch zielsleven'? Anderzijds overtuigt het beeld van de Bena Lulua met hun ongefilterde fantasie, want zo werkt het ook in ons, lezers. Al lezend borrelen in ons de verhalen op, en waar die vandaan komen, zeker niet alleen uit het boek in onze handen.

Frobenius ontdekte stammen en volken met een paideuma dat nog volledig operabel was op sprookjesniveau. En toen deed hij een inhoudelijke ontdekking van de hoogste orde. Er blijken twee soorten sprookjes en verhalen te kunnen worden onderscheiden, die uitdrukking geven aan een tegengesteld levensgevoel, een totaal andere wereldbeschouwing. Er is het vertegevoel en het holtegevoel. Mensen die in kleine huizen wonen en voor wie elke stap buitenshuis zoveel als een overgang naar de vrije ruimte is, hebben het vertegevoel. Het holtegevoel daarentegen hebben mensen die in de vrije ruimte leven en er 's avonds hun tijdelijk onderkomen in opzetten, en die altijd verder zullen trekken omdat ze maar niet de deur uit de gevangenis kunnen vinden waarvan de staalblauwe hemel en pikzwarte nacht het lage

plafond vormen. Het weidse vertegevoel vind je bij boeren die hun leven lang op één stuk grond werken en die alles wat daarop gebeurt vertalen in kosmische termen, in de invloed van een zonnegod, een maangod, moeder aarde en vadertje dood. De ruimte rond hun kleine plekje is oneindig groot. Het nauwe holtegevoel vind je bij heersers, jagers, herders ook wel. Voor deze mensen is de wereld zoveel als een plat vlak met een koepel erover. Erbuiten is niets, zelfs Allah zit erbinnen. Alles is onderworpen aan een ijzeren noodlot, het enige wat je kunt doen is je eer behouden, respect afdwingen, en groter zijn dan de situatie. Heroïsch nihilisme.

Wat de werken van Frobenius nog altijd zo meeslepend maakt is niet alleen de leer of theorie die hij tracht te verbreiden, maar meer nog dat die leer of theorie ontstaat op het moment dat Frobenius haar opschrijft. Hij heeft in Afrika het geheim van de levende tekst ontdekt, hoe die ontstaat bij de oma aan de haard, bij de eposzanger in de lichtkring, bij de etnoloog die in zijn tent zijn observaties uitwerkt. Frobenius publiceerde zijn werk ook onder een literaire noemer. In de zeven delen van zijn grotendeels speciaal voor de gelegenheid geschreven verzamelde werken, *Erlebte Erdteile* (1925-1929), uitgegeven in zakformaat omdat de auteur dat zelf zulke prettige boekjes vond, is een aantal vroege artikelen opgenomen waarvan Frobenius zelf erkent dat ze achterhaald zijn - maar wat laten ze toch mooi zien hoe de ontwikkeling van een onderzoeker verloopt, hoe zijn gedachten vorm krijgen, soms een verkeerde afslag nemen en daarna weer de weg terugvinden... Frobenius' eigen boeken en artikelen vertonen eenzelfde ontwikkeling als de culturen die hij beschrijft: eerst jong en driftig, dan in de kracht van het leven en idealistisch gestemd - *Das sterbende Afrika* is geheel in de lyrische toonaard geschreven - en ten slotte vriendelijk nuchter in het zesde deel van *Erlebte Erdteilen*, genaamd *Monumenta Africana*, en in deel zeven, *Monumenta terrarum*, een overzicht van de bewegingen van de diverse paideuma's op het reuzencontinent Europa-Azië-India-Afrika.

Frobenius gebruikte literatuur als methode om zijn inzichten te verwoorden. De cultuurkunde van zijn voorgangers keek alleen naar de buitenkant van samenlevingen, naar de ‘vormen’ die erin bestonden, of het nu de staatsvorm, de woninginrichting of het wapentuig betrof. Maar een paideuma kun je niet zien. Je kunt het afleiden uit bepaalde voorwerpen en praktijken, maar duiden kun je het zo niet. Een proces, een individu is alleen te begrijpen als je het zowel van buitenaf als van binnenuit doorvoelt en ‘doorleeft’. Je kunt een ander paideuma dan dat van je eigen cultuur leren begrijpen als je het diep op je laat inwerken. Een paideuma is niet alleen collectief maar altijd ook

persoonlijk, en dient daarom zowel door feitelijk onderzoek als door zelfstudie te worden blootgelegd. Je moet het in jezelf productief laten worden, verhalen laten voortbrengen, samenhangen laten leggen. Achteraf zijn die wellicht logisch te reconstrueren met behulp van begrippen en argumentatielijnen, maar in eerste instantie borrelen ze op en geven ze het gevoel ‘dat het klopt’. Dat is het verschil tussen wetenschap en literatuur. Een feitelijke analyse waarin de mythische onderlaag niet meetrilt blijft oppervlakkig en onbevredigend. Zodra je ontdekt hebt welke mythische laag jouw feitelijke inzichten voortbrengt, wordt het ook mogelijk andermans mythen te doorgronden in hun rijkdom en begrenzing. Want hoe is Frobenius op het spoor gekomen van de twee tegengestelde paideuma's van het holte- en het vertegevoel, of van wat hij later de Hamitische en de Ethiopische cultuurvorm zou noemen? Hijzelf werd onmiskenbaar voortgedreven door het onbegrensde verlangen van het vertegevoel.

Frobenius onderscheidde in Afrika vijf verschillende cultuurgebieden: dat van de Syrtische, de Atlantische en de Eritrese cultuur - die alle drie uit andere continenten zijn geïmporteerd - en daarnaast de Ethiopische en Hamitische culturen, die oorspronkelijk Afrikaans zijn. De beschrijving die hij daarvan geeft in *Erlebte Erdteile* is uiterst pregnant. De Ethiopische cultuur is karakteristiek voor gevestigde boeren en daarom georganiseerd rond het leven van planten. De Hamitische cultuurvorm vind je bij jagers en herders en staat in het teken van dieren. Planten worden gekweekt van zaad tot vrucht en terug tot zaad, dieren zijn er nu eenmaal en kunnen worden geschoten of gevangen en geweid. De Ethiopische kijk ziet de tijdelijkheid en het cyclische karakter van de aarde die ons voedt als wij haar voeden, met offers en onze doden. Voor de Hamitische verschijnt alles in het licht van de eeuwigheid: de wereld blijft zoals ze altijd is geweest. Voor de Ethiopiër keert een dode terug in een nieuw leven als hij zijn vergankelijke materie in de aarde terug heeft laten stromen. Voor de Hamiet is een dode een stuk rottend vlees, al was het je zoon of vader - het wordt achterlaten waar het doodvalt. De Hamiet walgt van lijken, de Ethiopiër is niet vies van stinkend lichaamsvocht en bederfsel. Hij leeft altijd in een hechte relatie met zijn voor- en nageslacht, en met de aarde en de hemel en wat die hem bieden aan regen en vruchtbaarheid. De Ethiopische cultuur organiseert zich in de ‘Sippe’, het familieverband of wat later in Duitsland de ‘Wohn- und Werkgemeinschaft’ zou worden genoemd, broedplaatsen van verlangens. De Hamitische cultuur is georganiseerd in ‘clans’: broederschappen van hooghartige lieden die zelfs met en voor hun geliefden eindeloos moeten vechten,

hun verloofde, echtgenote en kinderen. De Hamiet kent geen verlangens, maar verplichtingen.

Het vertegevoel van het Ethiopische paideuma maakt het leven diepreligieus. Het hoeft niet op spanning te worden gebracht met wonderverhalen en kismet, het is van zichzelf mysterieus genoeg: dat uit dood leven ontstaat, met na het zaaien de korte regentijd en dan na de hitte de grote regentijd en ten slotte wordt het gewas rijp en dient men te oogsten, eten en prijzen. Een deel van het graan wordt bewaard en komt volgend jaar op, na een doodse winter. De doden die in de aarde leven zijn belangrijker dan de levenden die de aarde alleen maar bewerken. De levenden lopen in vodden en de doden krijgen de prachtigste lijkgewaden, want zij garanderen de continuïteit van de stam. Zij laten het leven terugkomen. Dit alles is vanuit Hamitisch zicht volslagen absurd. Frobenius' tolk was een Toeareg. De man vertaalde professioneel alle verhalen van de Ethiopische boertjes die ze bezochten, en pas op de laatste avond van de expeditie, na lang aandringen, gaf hij uiting aan zijn weerzin tegen de zeden en gewoonten die hij de afgelopen maanden om zich heen had gezien. ‘Neem dat masker van Tschamba. Die Tschamba is een soort Allah, een god, hun vrouwen beven ervoor. En dat terwijl het een stuk hout is dat uit een boom is gesneden! De mensen hebben het zo gemaakt, mensen die net zo Tschamba waren als alle andere Tschamba's. Maar denk maar niet dat zij aan hun stamgenoten hebben verteld dat ze het gewoon uit een stuk hout hebben gesneden. Het zijn oplichters! En degenen die denken dat dat hout iets anders is, dat zijn narren.’

Hier spreekt de Hamiet. Allemaal flauwekul, je ziet toch dat het niets anders dan hout is. ‘Ik ben in de hemel geweest en ik heb geen God gezien,’ zei de Russische kosmonaut. De Hamiet ziet feiten, geen symbolen. Macht begrijpt hij, eer, dood en heroïek, maar niet verzoening, gemeenschappelijk bezit, reïncarnatie en geduldig doorwerken. Trotse ridders met een streng, hooghartig leven en vrouwen die nooit geïmponeerd raken en zich onderwerpen. De Toeareg: ‘Maar dat een stam zijn lijken wekenlang open en bloot laat liggen tot ze in een zee van stank vergaan en invallen, en dat een andere stam hun dode verwanten het hoofd afsnijdt en in hun eigen hut bewaart, en dat weer andere hun lijken weer opgraven, terwijl nog weer andere ze in hun eigen hutten begraven, en dat ze de schedels eten en drinken brengen, dat ze de schedelbeenderen op moeilijke dagen om raad en bijstand vragen, dat ze met ze omgaan als met levenden, enzovoort, enzovoort’, het was te smerig voor woorden. In zijn eigen cultuur werd een lijk onmiddellijk in een runderhuid geknoopt en ver weg in de wildernis bedekt onder een grote laag stenen, zodat de hyena's en jakhalzen het

niet konden verscheuren. Want dan kon de dode als spook gaan rondzwerven. ‘Een dode is iets volkomen slechts en kwaads. Dat weet ieder verstandig mens. Een lijk vergaat, stinkt en zit al snel vol weerzinwekkende wormen.’

Dat ziet de Ethiopische cultuur ook, maar ze waardeert het. Zo werkt leven als je het z'n gang laat gaan. In de Ethiopische cultuur is ieder mens een persoon, een bijzonder individu. De Hamitische cultuur ziet alleen maar typen, precies zoals grotestadsbewoners elkaar ook vandaag de dag herkennen en inschatten. Bij de Ethiopiërs is het feest als opa doodgaat, want hij is van zijn kwalen af en wordt binnenkort herboren in een kleinkind. Alleen als een man zonder kinderen sterft heerst er diepe rouw. Voor de Hamiet is het doden van een vijand het bewijs dat hij een man is, autonoom, soeverein - tot het volgende gevecht. Met een Hamitische instelling beschouw je je kinderen als je bezit, met een Ethiopische als mensen met wie je een tijd lang samenleeft. Hamieten zijn patriarchaal, Ethiopiërs matriarchaal, en dat merk je. Waar Hamitische vrouwen zich met sluiers zelfs aan je blik onttrekken, raken Ethiopische vrouwen je zonder de geringste gêne aan.

Het is verbazingwekkend dat niemand vóór Frobenius de twee fundamentele levenshoudingen in Afrika heeft herkend. Frobenius' verklaring hiervoor is dat de cultus van de ‘onberispelijke Ethiopiërs’ zo veel verschillende vormen aanneemt dat de meeste onderzoekers niet aan de grotere verbanden zijn toegekomen. Anderzijds kunnen Hamitische volken hun eigen levensopvatting zo goed, maar eenzijdig verwoorden, dat onderzoekers de neiging hebben hen blind te geloven en de cruciale details over het hoofd zien.

Wat gebeurt er als we Frobenius' dubbelmodel van de oorspronkelijke Afrikaanse oercultuur - die volgens zijn epifanie ook de Europese oercultuur moet zijn - toepassen op onszelf? Blijkbaar dienen wij ons het innerlijk gelaagd voor te stellen. Er is een bodem vol krioelend leven, fantasietjes, gekke wendingen, waar slimme barden en getergde oude vrouwtjes ronddolen. Daarop ontwikkelt zich in de adolescentie een goed gestructureerde laag van mythen rond idealen: elke handeling in de materiële wereld is tegelijk een geestelijk proces. Het profane en het sacrale vallen samen. Op deze laag ontwikkelt zich een korst van rijpere leeftijd, als een dode schors die het levende hout eronder beschermt. Dat zijn wij. Wij, Europeanen, die ten tijde van Altamira nog Ethiopisch van cultuur waren, zijn sindsdien steeds meer Hamitisch geworden. Wij zijn machtsdenkers, egoïsten die menen dat alleen onze eigen kijk de juiste is en dat anderen zich nog heel lang moe-

ten ontwikkelen voordat ze ons niveau bereiken. In eigentijdse termen: wij hebben beschaving, zij culturen, en daar hebben ze last van ook. Zij moeten hun geloof nog verliezen.

Ondanks bezwaren van vrijwel de hele antropologische literatuur na Frobenius, zou ik toch aan de termen Hamitisch en Ethiopisch vast willen houden. Want ik herken ze heel goed. Ik ben, schat ik, tachtig procent Ethiopisch en twintig procent Hamitisch. Macht vermag me niet te boeien, maar als ik het moet gebruiken schrik ik er niet voor terug. Ik vind het niet leuk door anderen als pion te worden gebruikt. Ik erken de gang der seizoenen, de verschillende invloed van maan en zon. Mijn medemensen zijn wezens met een eigen leven en ontwikkelingsgang, al zie ik als stadsbewoner mensen vaker als type dan als die ene persoon vol hoogst karakteristieke trekjes. Dit indelen in typen maakt weer veel observaties mogelijk die bij het zoeken naar eigenheid over het hoofd worden gezien. Frobenius' intuïtie uit 1895, dat de oorsprong van onze cultuur nog in Afrika leeft, bracht hem uiteindelijk tot het inzicht hoe innerlijk verscheurd wij zijn, heersend en dienend, hooghartig en gelijkwaardig, kil en warm tegelijk.

De Hamitische cultuur is zoveel als de derde levensfase van het paideuma, waarin de Ethiopische de tweede is. Dit roept de vraag op wat er na de feiten komt, na de materialistische kijk van Darwins *struggle for existence.* Wat leeft er nu werkelijk in een cultuur? De eindconclusie van Frobenius' vele ontmoetingen in Afrika was dat hij de vraag anders stelde. Niet: wat is cultuur, en niet: hoe zit die in elkaar, maar: hoe laat je een cultuur leven, hoe kun je een bijdrage leveren aan het leven van het paideuma, hoe voorkom je dat het paideuma stremt, de cultuur verstart? Frobenius trok eropuit om zijn eigen leven terug te vinden bij de Afrikanen, de oorspronkelijk Europese cultuur, en toen hij die vond werd hij een ander mens. Zijn theorie was correct gebleken, maar je kunt niet met levende materie, met levende cultuur in aanraking komen zonder daar zelf bij te veranderen. Frobenius zag iets in Afrika wat niemand nog gezien had. Met ras had het niets te maken. Leven is creëren, ordenen, afsluiten. Alleen maar sprookjes vertellen is niet genoeg, hoe spannend die ook elke keer weer zijn. Mythisch leven is evenmin voldoende, want niet bestand tegen de uiteindelijke feitelijke blik, die alle mooie verhaaltjes doorziet en als zodanig ontluistert.

Hoe ontstaat paideuma? In *Kulturgeschichte Afrikas* (1933), Frobenius' meesterwerk waarin hij al zijn vroegere theorieën samenvat en overstijgt, herziet hij zijn begrippen voor een laatste keer om het paideumabegrip eindelijk te bevatten. Vóór het eerste cultuurstadium met z'n spontaan opwellende sprookjes bestaat nog een ander stadi-

um, dat niet gedocumenteerd is met verhalen en ook niet met grotschilderingen, al getuigen deze er wel van. Dat oerstadium is alleen in levenden lijve te ervaren, en het komt over je als 'Ergriffenheit': als je zo gegrepen wordt door een verschijnsel waarvan je in leven en dood afhankelijk bent, dat je het als vanzelf gaat naspelen - zoals kinderen doen, en kunstenaars. Gegrepen word je niet door op zichzelf staande feiten - externe kennis -, maar door de werkelijkheid van de verschijnselen die je in jezelf gewaarwordt. Alleen door gegrepenheid ontstaat er levende ervaring, en die ervaring vertaalt zich daarna in de omgang met alles, van het dagelijks leven en de verhouding tussen de geslachten tot het staatsbestel aan toe.

In de Ethiopische cultuur speelt eenieder het leven van de plant na, van zaad en ontkieming tot bloei en zaad dat weer in de aarde verdwijnt en dan een volgende cyclus begint. De eerste kleinzoon die trouwt na grootvaders dood laat zijn jonge bruid met haar lippen een graanzaadje pakken van de schedel van opa, die op een ereplaats in de hut staat, zodat als ze zwanger wordt grootvader in haar kind kan herrijzen om de plantcyclus nogmaals te doorlopen. De Hamitische cultuur is gegrepen door het leven van het dier, en speelt zowel het solitair zwervende roofdier als de leider van de kudde na. Vandaar de paarden, kuddes, de eer, het geweld, het gezag, de onderwerping van anderen. Eerst is er altijd een werkelijkheidservaring, die extra stap die alleen mensen kunnen nemen: te beseffen dat de wereld bestaat, in plaats van er alleen maar deel van te zijn. Dat besef ontstaat als men, 'gegrepen' en in de ban van een plant of een dier, terugkijkt op de eigen werkelijkheid en deze helemaal bevat, als levend geheel. Maar pas als men zich daarvan bewust wordt, na jaren, in een volgende stap in de ontwikkeling van de geest of het bewustzijn, gaat men verhalen vertellen, sprekend als een plant of juist als een dier. Cultuur is de cultus van een oerervaring, aanvankelijk zwijgend, daarna vertellend, daarna organiserend en ten slotte verklarend. De Ethiopiërs zeggen niets bij alle rituelen die ze uitvoeren, ze leggen ook hun kinderen niets uit, maar dezen gaan hen na verloop van tijd exact nadoen, inclusief het bijbehorende ontzag. Het spel van de Ethiopiërs is een 'spel van overgave', dat van de Hamieten een 'spel van de wil'.

Ik ben tachtig procent plant, twintig procent dier. Ik vind dieren bedreigend maar ben dier genoeg om me te kunnen verweren. In een Hamitische cultuur wordt veel te veel vlees gegeten, in een Ethiopische te weinig. Men blijft klein. Frobenius werd 'ergriffen' door de cultuur, door culturen. Hij liep over naar de kant van zijn studieobject. Dat maakte het hem mogelijk anderen te begrijpen, of preciezer gezegd: met hen overeen te stemmen. Van geest tot geest, van lichaam

tot lichaam. Leo Frobenius peilde en doorgrondde het raadsel van het leven en het lukte hem bijna het uit te spreken en vast te leggen in een theorie, maar hij hield een uitgang open. Met de feiten is het leven niet afgelopen, je kunt altijd opnieuw ergriffen worden, door de feiten zelf desnoods. Paideuma kan overal ontstaan, in elk medium, elk landschap, elk klimaat. Het houdt niet op, het organisme stulpt zich uit in telkens andere individuen en groepen, blijft soms lang hangen of is zo weer weg. Iets levends verdwijnt nooit helemaal, het kan verbluffend veel vormen aannemen en van binnenuit veranderen ook, maar het blijft hetzelfde leven. Frobenius vatte de westerse cultuur samen als: 'Wij spelen ons noodlot.' Al onze handelingen zijn gericht op een eindpunt, een voltooiing of verlossing. Wij kunnen besluiten van het paideuma ons noodlot te maken, of van ons noodlot paideuma. Wij zijn vrij. Openheid, meer is niet nodig. Vind uit waarvoor.

Medewerkers aan dit nummer

JAN-WILLEM ANKER (1978) is dichter en *Gids*-redacteur. Hij publiceerde de dichtbundels *Inzinkingen* (2005), *Donkere arena* (2006) en *Wij zijn de laatste geliefden in de wereld* (2009). Momenteel werkt hij aan zijn eerste roman.

MERIJN DE BOER (1982) is neerlandicus. Eerder verscheen in *De Gids* zijn verhaal 'Tragisch wonen'. Hij is redacteur van *Tirade* en uitgeverij Van Oorschot, en schrijft verhalen.

TED DE HOOG was o.a. freelancer voor *De Groene Amsterdammer* en redacteur bij het *Nieuw Israelietisch Weekblad.* Hij publiceerde eerder poëzie in het *Nieuw Wereld Tijdschrift* en *Bunker Hill.* Poëzie is voor hem 'metafysica die door heidenen wordt bedreven'.

PHILIP HUFF (1984) studeerde geschiedenis en filosofie in Amsterdam. Hij debuteerde in oktober met de roman *Dagen van gras*, verschenen bij De Bezige Bij. Het boek werd goed ontvangen in de landelijke pers en genomineerd voor de Debutantenprijs. Zie ook www.philiphuff.net.

SANDER KOLLAARD (1961) is geboren en opgegroeid in Amstelveen. Hij studeerde geschiedenis aan de VU in Amsterdam, waar hij afstudeerde op negentiende-eeuwse architectuur. Sinds 1997 is hij hoofdredacteur van een medische uitgeverij. Momenteel werkt hij aan zijn eerste roman, *Een leeg huis*. Hij woont en werkt in een voormalige pastorie op het platteland van Zweden, is getrouwd en heeft drie kinderen.

HUUB MOUS (1947) is kunsthistoricus en publicist. In diverse functies was hij gedurende dertig jaar werkzaam als organisator en adviseur op het terrein van de beeldende kunst. Hij publiceerde over diverse onderwerpen in tijdschriften en catalogi voor musea, onder meer voor *Kunst- en Museumjournaal* en Museum Boymans Van Beuningen. Hij had zitting in adviescommissies bij de Mondriaan Stichting en het Fonds BKVB in Amsterdam en was in 2000 artistiek leider van het Frysk Festival. Op uitnodiging van het Fries Museum stelde hij in 2008 de tentoonstelling en het gelijknamige boek *De kleur van Friesland*, *beeldende kunst na 1945* samen. In 2005 verscheen van zijn hand: *Reizen door de tijd*, *publieke kunst in Fryslân 1945-2005.*

ARJEN MULDER (1955) is bioloog en essayist. Hij publiceerde onder andere de veelgeprezen essayistische biografie *De vrouw voor wie Cesare Pavese zelfmoord pleegde* (Balans, 2005). In september verschijnt zijn romandebuut *De derde jongen* bij Uitgeverij De Arbeiderspers. Hij is redacteur van *De Gids.*

WILLEM JAN OTTEN (1951) is schrijver. Laatste dichtbundel: *Welkom* (2008), laatste toneel: *Alexander* (2006), laatste roman: *Specht en zoon* (2004), laatste essayistiek: *Onze Lieve Vrouwe van de Schemering* (2009).

FRANS W. SARIS is natuurkundige en oud-*Gids*-redacteur. Meest recente publicaties: *Darwin meets Einstein, On The Meaning of Science* (AUP 2009) en *Waartoe wetenschap?* (LUP 2007), zie ook www.FransWSaris.nl.

JERKER SPITS (1977) is germanist. Hij studeerde Duitse taal- en letterkunde in Leiden en Wenen. In 2008 promoveerde hij op een proefschrift over de Duitstalige autobiografie. Hij publiceerde eerder over Carl Schmitt in *Trouw* en het tijdschrift *Filosofie.* Daarnaast schreef hij korte verhalen voor onder meer *De Brakke Hond* en *De Tweede Ronde.* In december 2008 won hij de schrijfwedstrijd *Duizend Woorden* van VPRO/Nieuw Amsterdam.

MARC TRITSMANS (1959) is milieuambtenaar en dichter. Hij publiceerde tot nu toe acht dichtbundels waarvan de recentste (*Man in het landschap*) in 2008 verscheen. Een nieuwe bundel is in voorbereiding en zal eind 2010 verschijnen.

MAYRA VERHEYEN (1954) studeerde kunstgeschiedenis aan de RU Utrecht; zij rondde in 1984 de Amsterdamse Filmacademie af; schreef filmscenario's en filmsynopsissen; publiceerde her en der verhalen en gedichten; in 1991 verscheen bij Querido haar roman *Doe maar Lissabon*; tussen 2003 en 2009 publiceerde zij zeventien pagina's poëzie in het literaire tijdschrift *De Tweede Ronde*; verder vertaalde of redigeerde zij ruim twaalf jaar non-fictie (met als specialisatie: de kunsten en oosterse religies). Nu, 2010, komt het einde van haar tweede roman in zicht.

NICK VAN TILBURG (1955) rondde in Amsterdam de studies medische biologie en geneeskunde af; momenteel is hij werkzaam als verzekeringsarts in het noorden van het land. Hij is liefhebber en verzamelaar van literatuur, met name betreffende het werk van (en over) Gerard Reve, publiceerde in maart 2006 het boek *Gerard Reve. De laatste signeersessie* en in maart 2009 in *Tirade* 427 het essay 'Halbo C. Kool. Zijn rol in *De Avonden* en relatie tot Gerard Reve'.

LEO VROMAN (1915) is bioloog, dichter en schrijver. Hij debuteerde in 1946 met *Gedichten*, ontving in 1964 de P.C. Hooftprijs en publiceerde meer dan zestig boeken, waaronder recentelijk o.a. *De mooiste gedichten uit Hollands Maandblad* (2006), het dagboek 2003-2006 *Misschien tot morgen* (2006) en de dichtbundels *Nee*, *nog niet dood* (2008) en *Soms is alles eeuwig* (2009).

FRANS VAN WOERDEN (1946) vertaalde onder meer acht romans van Louis-Ferdiand Céline, een keuze uit Chateaubriands *Mémoires d'outre-tombe*, een aantal romans van Fouad Laroui, François Bon, Nedjma, François Bizot, Faiza Guène, Françoise Chandernagor, Alice Ferney, Mathieu Lindon; toneelwerk van B-M. Koltès en Gildas Bourdet en kunstkritieken van Baudelaire. In 2000 publiceerde hij bij uitgeverij J.M. Meulenhoff: *Haal ik de eeuwigheid wel? Een biografie van François-René de Chateaubriand.* Artikelen (meest over vertalen) en korte verhalen in diverse tijdschriften.

[Nummer 3]

Noortje Marres

Bij dit nummer

Hedendaagse debatten over openbare cultuur in Nederland leunen sterk op de tegenstelling tussen een (onder vuur liggende) elitaire geletterde cultuur en een zich almaar uitbreidende populaire, op entertainment gerichte massacultuur. Zo muntte de schrijver Atte Jongstra tijdens een avond in De Rode Hoed in Amsterdam afgelopen april de term het ‘eliteraire tijdschrift’. Jongstra deed daarmee een gebruikelijke constatering - namelijk dat met de opkomst van digitale media het einde in zicht is gekomen van papieren publicaties -, maar suggereerde daarbij dat deze ontwikkeling bijzonder pijnlijke consequenties heeft voor de meer intellectuele en innovatieve varianten van geletterde cultuur, waar literaire tijdschriften in zekere zin symbool voor kunnen staan. Voor deze publicaties, zo is de suggestie, zal deze technische verandering gepaard moeten gaan met een substantiële bijstelling van hun verwachtingen en ambities, in het bijzonder aangaande hun bereik, zowel in inhoudelijke als economische zin: ze zouden moeten erkennen dat hun publiek zich niet meer anders laat definiëren dan als een (krimpende?) culturele elite. Hoewel er inderdaad allerlei aanleidingen zijn te noemen voor dit soort diagnoses, wil *De Gids* met dit nummer ruimte geven aan analyses die de stand en toekomst van de openbare cultuur vanuit andere intuïties en andere aannames verkennen. Het verschil tussen serieuze en populaire cultuur, en in het verlengde daarvan het onderscheid tussen volk en elite, kan namelijk ook overschat worden, en verdient wellicht minder ontzag en respect dan waarmee het nu vaak gehanteerd wordt.

Zo lijkt een aantal recente ontwikkelingen in de openbare cultuur juist in te druisen tegen dit onderscheid, of is daar in ieder geval moeilijk in in te passen. Een goed voorbeeld is Wikipedia, de online encyclopedie die door gebruikers geschreven en door vrijwilligers geredigeerd wordt. Aan de ene kant kan Wikipedia moeilijk tot de elitaire cultuur gerekend worden: haar ‘open’ redactioneel model staat in principe iedereen toe om lemma's te wijzigen en is daarom veel te

amateuristisch om bij de ‘serieuze’ letteren ingeschaald te kunnen worden, zoals René van Stipriaan in zijn bijdrage aan dit nummer vaststelt. Maar aan de andere kant is dit forum nu juist exemplarisch voor het soort van activiteiten dat we gewoonlijk met de serieuze letteren associëren. Het is per slot de achttiende-eeuwse *Encyclopédie des sciences*, *des arts et des métiers* van Denis Diderot die veelvuldig wordt aangewezen als zowel begin- als hoogtepunt van de Europese geletterde openbare cultuur in haar moderne variant. En ook Diderots encyclopedie bevatte bijdragen die door anonieme auteurs geschreven waren, en behandelde naast wetenschap en kunst ook praktische vragen zoals hoe een jas te naaien. Ook Wikipedia ligt thematisch gezien op het kruisvlak van serieuze en populaire cultuur. Zoals Sabine Niederer in haar overzicht van de Nederlandse Wikipedia in dit nummer laat zien, is de samenstelling van thema's niet anders dan divers te noemen: de categorie Folklore is weliswaar groter dan die van Kunst, maar Literatuur is weer beduidend prominenter dan Mode (zie het diagram op pagina 369).

Met dit nummer willen we een aantal van zulke recente technologische, sociale en inhoudelijke ontwikkelingen op het gebied van de openbare cultuur in beeld brengen. De hier verzamelde essays bestrijken zo uiteenlopende gebieden: sommige richten zich op ontwikkelingen in de media, andere op meer ongrijpbare verschuivingen in de geletterde cultuur, zoals de vermeende ‘academisering’ van debatten in de wetenschap. Maar zij hebben met elkaar gemeen dat zij ontwikkelingen in kaart brengen die gemakkelijk buiten beeld blijven, zolang we ons laten leiden door het idee van een strikte tegenstelling (en verloren strijd?) tussen serieuze letteren en populair vermaak. Onze redenering daarbij is allerminst dat elitisme of populisme geen problemen of geen relevante verschijnselen zouden zijn. Er is aanleiding genoeg om vast te stellen dat de openbare culturele en ook politieke instellingen te lijden hebben onder zowel het ene als het andere fenomeen, en er lijkt inderdaad steeds minder ruimte te zijn voor culturele experimenten en serieus intellectueel debat. Maar het maakt uit vanuit welke aannames we deze ontwikkelingen benaderen: hoe moeten we de rol van technologie in de organisatie van openbare cultuur zien? Zijn popularisering en commercialisering in alle gevallen de meest geschikte begrippen om die rol te begrijpen? Zijn er wellicht andere ontwikkelingen op het gebied van openbare cultuur die het verdienen serieus te worden genomen? Hoe kunnen we die tendensen goed in kaart te brengen? Daarbij nemen we het begrip van de republiek der letteren als uitgangspunt.

Re:publiek der letteren

Recente ontwikkelingen op het gebied van openbare cultuur lenen zich goed voor vergelijkingen met de opkomst van de republiek der letteren. Zo wordt de opmars van het internet vaak vergeleken met de snelle verspreiding van de drukpers door Europa en de Nieuwe Wereld vanaf de vijftiende eeuw. Ook de analogie tussen de opkomst van Wikipedia - en ook die van blogs - en de Franse republiek der letteren wordt veelvuldig gemaakt, waarbij je niet alleen kunt denken aan Diderots encyclopedie, maar ook aan de bredere explosie van nieuwe vormen van openbaar debat en culturele uitwisseling onder het Franse Ancien Régime in de achttiende eeuw. Dit soort vergelijkingen is in een aantal opzichten problematisch, bijvoorbeeld omdat het een bepaalde idealistische visie op openbare cultuur in de hand werkt, en ertoe aanzet de nieuwe media door een westerse, eurocentrische lens te bezien. Maar de analogie heeft ook verdiensten. Zo nodigt ze uit tot de verbreding van het debat over openbare cultuur waartoe we met dit nummer willen aanzetten.

Belangrijk in dit opzicht is dat de term republiek der letteren de aandacht vestigt op de opkomst en verspreiding van *nieuwe genres* voor de circulatie van informatie en de uitwisseling van opinies in bepaalde historische periodes. Hoewel de meeste historische transformaties van de geletterde cultuur in verband kunnen worden gebracht met de opkomst van nieuwe technologie zoals de drukpers, is de uitvinding van nieuwe vormen van openbaarheid vaak van doorslaggevend belang geweest: zo wordt Luthers bijbel van 1534 wel de eerste bestseller genoemd, en gelden de achttiende-eeuwse Parijse ‘nouvelles à la main’, een soort handgeschreven nieuwsbrieven, als uitvinders van de roddelrubriek.[1] Je kunt de term republiek der letteren zo opvatten als een waarschuwing tegen de neiging om een al te directe lijn te trekken tussen nieuwe technologie en de gevolgen voor ‘de inhoud’: dat verband wordt bemiddeld door de vormen van openbare cultuur - van literaire genres tot redactionele formules - en juist die zijn in de republiek der letteren aan grote veranderingen onderhevig.

Ten tweede staat de republiek der letteren ook letterlijk voor een brede benadering van openbare cultuur, een waarin zowel literatuur, filosofie, wetenschap, als ook praktische kunsten zoals het grafisch ontwerp en technologie een rol spelen - denk aan de ‘métiers’ in de titel van Diderots encyclopedie. De term ‘republiek der letteren’ herinnert er zo aan dat ‘openbare cultuur’ meer omvat dan de relatie tussen serieuze literatuur en populaire media - van krant tot televisie en internetsites zoals Hyves. Ook de wetenschappen en de beeldende kunsten maken onderdeel uit van deze ontwikkelingen. En met de ver-

schuivingen in de verhoudingen tussen deze disciplines staat meer op het spel dan alleen de kwaliteit van culturele uitingen: op het meest algemene niveau gaat het om het verband tussen cultuur en openbaarheid, en meer in het bijzonder om de relatie tussen de intellectuele cultuur - van literatuur tot (sociale) wetenschap, filosofie, en kunst in ruime zin - en het maatschappelijke en politieke debat.

Ten derde, en ten slotte, is het begrip republiek der letteren bijzonder geschikt om duidelijk te maken wat precies het probleem is met culturele analyses die sterk leunen op het onderscheid tussen hoge en lage cultuur. Veel van deze analyses hanteren expliciet of impliciet een bepaald idealistisch model, waarin de geletterde cultuur als een verloren paradijs of belofte wordt voorgesteld. Een serieuze geletterde cultuur wordt dan als een ideale toestand in het verleden geprojecteerd, als een perfecte situatie die voorafging aan de zondeval van de liberalisering, een waarin de connectie tussen literatuur en het publieke debat nog springlevend was, en de wetenschap nog niet uiteengevallen was in technische specialismen. En dit idee van het verloren paradijs vindt zijn spiegelbeeld in het negatieve idee van een hopeloos gefragmenteerde cultuur. Als gevolg van liberalisering en popularisering, zo is het idee, is de openbare cultuur uiteengevallen in twee onverenigbare delen: een massacultuur en een cultuur van specialisten. In deze voorstelling van zaken is er geen enkele mogelijkheid voor het intellectuele debat om aan te sluiten op een maatschappelijk debat. En de gesloten wereld van de professies lijkt dan nog het enige alternatief voor het massa-evenement.

Nu is deze mythische versie van de republiek der letteren de afgelopen jaren op effectieve wijze ontzenuwd door onder anderen historici, culturele wetenschappers en filosofen. Zo heeft de historicus Robert Darnton laten zien dat men in de achttiende-eeuwse Parijse republiek der letteren minstens net zo druk was met schandaaljournalistiek, pornografie en het verzamelen van politieke laster en roddelpraat als met de serieuze filosofie van Rousseau en Voltaire. En ook de geleerden zelf waren niet wars van ‘lage’ praktijken: een van Rousseaus laatste brieven aan Voltaire bestond uit niet veel meer dan een aantal varianten op de opmerking ‘Meneer, ik haat U’. En auteurs als Michael Warner en Jonathan Israel hebben erop gewezen dat technologische, sociale en economische ontwikkelingen van cruciaal belang waren voor de bloei van de geletterde cultuur in de Nederlandse en later de Amerikaanse republieken. Het abstracte ideaal van de republiek der letteren als een domein dat autonoom is ten opzichte van het politieke bestel en het zakenleven heeft daarmee veel van z'n verklarende kracht verloren.

Vanuit dit historische en contextuele perspectief verwijst de republiek der letteren dan ook niet naar een cultureel domein maar naar een inherent *dynamisch* verschijnsel: een intensivering van publicitaire activiteiten, de toepassing van nieuwe publicitaire technieken, en daarmee gepaard gaand een wildgroei van nieuwe genres, vocabulaires en vormen van openbaarheid, waarbij de rolverdelingen tussen het politieke gezag, de publieke opinie en de culturele elite kunnen verschuiven. En wat de bijdragen aan dit nummer bijeenbrengt is dat zij, via heel verschillende strategieën, een poging doen om het statische, nostalgische begrip van openbare cultuur te ontzenuwen. Voordat ik ze hieronder kort bespreek, wil ik eerst nog het dynamische begrip van openbaarheid wat verder toelichten: want dit is dan wat de re:publiek der letteren die hier verkend wordt onderscheidt van andere benaderingen van openbare geletterde cultuur.

Dynamische openbaarheid

Dat het idee van de republiek der letteren in de zin van een autonoom domein voor rationele uitwisseling over wetenschap, kunst en de publieke zaak aan herziening toe is heeft te maken met de veranderende rol van technologie in de cultuur, maar dat is het zeker niet alleen. De bijdragen aan dit nummer brengen zoals gezegd een heel scala aan technische, sociale, inhoudelijke (of: epistemologische), en ook politieke ontwikkelingen in beeld die in dit opzicht relevant zijn. Maar ik wil hier drie deels gerelateerde tendensen belichten die in meerdere bijdragen terugkeren.

Ten eerste, de verbreding van de disciplines en competenties die vormgeven aan de openbare cultuur. Zoals gezegd houdt de term republiek der letteren al een verbreding in van de geletterde cultuur ten opzichte van de definitie die impliciet of expliciet gehanteerd wordt in debatten over de toekomst van de literaire cultuur. Maar hedendaagse ontwikkelingen in de re:publiek der letteren trekken het verschijnsel nog weer breder, in vergelijking met het klassieke begrip van de republiek der letteren. De traditionele republiek der letteren had kunst, wetenschap en literatuur als haar voornaamste pijlers. Maar vandaag de dag lijkt het logischer uit te gaan van het idee dat er een continuüm is van intellectuele activiteit, dat zowel technologische vernieuwing, informatietechnologie, architectuur, ontwerp en zo verder als de klassieke disciplines omvat. Maatschappelijk gezien verdwijnt dan de quarantaine waarin wetenschap, kunst en literatuur zich bevonden, of waarin zij zich dachten te bevinden. De publieke ruimte laat zich niet meer tot die domeinen beperken, of liever gezegd, de fictie dat dat

ooit mogelijk zou zijn, is haar geloofwaardigheid aan het verliezen.

Veel hedendaagse vernieuwingen vinden plaats op infrastructureel en communicatief terrein, waardoor die technische dimensie niet meer goed te reduceren is tot slechts een praktische voorwaarde voor geletterde cultuur. En een flink aantal van deze vernieuwingen staat in het teken van de reorganisatie van publicatieprocessen. Zo vindt na de opmars van online zoek- en aanbevelingssystemen zoals Google de selectie van waardevolle bijdragen aan het openbare debat steeds meer ná en niet vóór het moment van publicatie plaats. En 'het publiek' is daarmee niet alleen een lijdend voorwerp, maar steeds vaker ook handelend subject van selectionele processen (zie de bijdrage van Richard Rogers aan dit nummer over sociale netwerksites.) Daarbij is de rol van redacties allerminst uitgespeeld, maar een goed begrip van openbare cultuur vereist dat we die rolverschuivingen in acht nemen. Zoals Dirk van Weelden het noemt: wij redacties surfen op wat er om ons heen gebeurt.

Een tweede ontwikkeling kan met een wat onhandige term worden aangeduid als de dynamisering van openbare cultuur. Aan de ene kant heeft ook dit te maken met ontwikkelingen op het gebied van de media. Zo kun je denken aan het almaar toenemende belang van het media-evenement, of aan de inrichting van digitale forums. Je zou kunnen zeggen dat zoeksystemen als Google letterlijk een telkens veranderende mediaruimte genereren: afhankelijk van de ingevulde zoekterm worden andere bronnen aangeboden. Maar aan de andere kant verwijst 'dynamisering' van het publiek ook naar een ontwikkeling die al vele decennia wordt besproken door politieke en culturele wetenschappers en denkers. Zij stellen voor het publiek als een inherent dynamisch verschijnsel op te vatten, als een vorm van organisatie en mobilisatie die onvermijdelijk de gedaante aanneemt van een gebeurtenis, iets dat ook wel wordt aangeduid als de 'eventualisering' van het publiek.[2]

Deze ontwikkeling is allerminst reduceerbaar tot veranderingen op het gebied van de media: het heeft net zo goed te maken met een culturele en politieke situatie waarin 'verandering' en 'beweging' positieve waarden zijn geworden, en waar de relatieve ongrijpbaarheid van culturele en politieke tendensen hun momentum niet zozeer verzwakken maar juist versterken. Deze ontwikkeling wordt door zeker niet alle filosofen en commentatoren positief beoordeeld, zoals valt af te leiden uit de overwegend negatieve opmerkingen over een publiek 'in de greep van' de actualiteit, of van kwesties 'van slechts voorbijgaande aard'. Zoals Willem Schinkel in dit nummer onder meer betoogt, wordt ons denken over het publiek nog steeds beheerst door

een hang naar overzichtelijkheid, en ook, zo kunnen we daaraan toevoegen, door de drang het publiek te 'freeze framen', om het in ons denken tot stilstand te brengen. Het is echter geenszins vanzelfsprekend dat een dynamische geletterde cultuur vluchtig of oppervlakkig is - zoals Arie Altena betoogt in zijn bijdrage over de toekomst van literaire tijdschriften kunnen dynamische media net zo goed een cultuur van de langere adem dienen.

Ten derde wil ik hier nog de meervoudigheid van het publiek noemen. Ook dit is een verschijnsel dat al lang becommentarieerd is, onder meer onder de noemers van de 'pluralisering' en 'fragmentering' van de openbare cultuur. De meervoudigheid van het publiek verwijst dan naar een vermenigvuldiging van culturele forums gedurende de twintigste eeuw, van radio tot sociale netwerksites, van universiteit tot buurtcentrum - een ontwikkeling die de noemer 'pluralisme', met de suggestie van diversiteit, positief kleurt, en 'fragmentatie,' met de suggestie van verloren eenheid, negatief. Maar je kunt hierbij ook denken aan de zich almaar vermenigvuldigende *verschijningsvormen* van het publiek, die het bijzonder moeilijk kunnen maken om de stand van de openbare cultuur eenduidig te duiden. Zo wees René van Stipriaan tijdens bovengenoemd debat in De Rode Hoed op een vreemde samenloop van omstandigheden: enerzijds hebben literaire tijdschriften net als andere gedrukte media te lijden onder dalende abonneeaantallen. Maar aan de andere kant valt een enorme toename waar te nemen in het aantal anonieme gebruikers van digitale archieven. Zo werd een *Gids*-recensie uit 1838 maar liefst 751 keer opgevraagd in één maand, via de website van de DBNL. Wat is nu de juiste manier om de stand van de openbare cultuur de maat te nemen, abonneeaantallen of het aantal opvragingen van artikelen in digitale archieven?

De ene meting suggereert een verslapping van de aandacht voor geletterde cultuur, de andere juist een intensivering ervan. In dit opzicht kan de 'populariteit' van een *Gids*-recensie uit 1838 wellicht ook opgevat worden als een indicatie of voorbeeld van een inherent meervoudige openbare cultuur, die zich niet alleen moeilijk onder één noemer laat brengen, maar evenmin beantwoordt aan het eendimensionale beeld van een geletterde cultuur die dan wel in retraite dan wel in opmars is. Daarnaast wijst het voorbeeld ook op een functie van het publiek die des te belangrijker wordt onder condities van meervoudigheid: wellicht kunnen we ons het publiek voorstellen als bestaande uit groepen die optreden als zaakwaarnemers, als 'verkenners' voor een groter publiek dat 'standby' betrokken is. Dat kunnen professionals zijn maar ook vrijwilligers, amateurs die niet alleen de meest specialistische en exotische ontwikkelingen bijhouden maar ook talen, vaar-

digheden, netwerken en kennis levend houden die voor de hele maatschappij van waarde zijn. Vaak hangt de renaissance van bepaald cultureel erfgoed of een theorie af van zulke zaakwaarnemers die in het verborgene hebben bewaard, onderhouden, hertaald, gekoppeld aan actualiteit, enzovoort.

Over de bijdragen aan dit nummer

Wat de bijdragen aan dit nummer zoals gezegd bijeenbrengt, is dat zij elk een aspect van de hedendaagse openbare cultuur analyseren, en daarbij pogingen doen om het idee van de geletterde cultuur als een verloren belofte op losse schroeven te zetten. Maar zij richten zich daarbij op heel verschillende terreinen van openbare cultuur, en volgen daarbij uiteenlopende strategieën.

Een aantal bijdragen onderzoekt specifieke vormen of genres van geletterde cultuur in Nederland zoals de sociale-netwerksite (Rogers), Wikipedia (Niederer), en de literaire talkshow (Loontjens). In elk van deze gevallen gaat het om vormen die zich moeilijk binnen het idee van geletterde cultuur als verloren belofte laten inpassen. Loontjens' essay concentreert zich op het moment dat Oprah Winfrey besluit om met haar boekenclub William Faulkner te gaan lezen, en zij laat zien hoe zich in dit moment allerlei thema's van de hedendaagse letteren ontvouwen: enerzijds zien we hier een ‘therapeutisering’ van de klassieke literatuur zich voltrekken: Faulkner als self-help. Anderzijds wordt hier de spanning tussen de polen van de culturele hiërarchie opgevoerd: de ‘verhalen’ van zowel Winfrey als Faulkner gaan over opwaartse en neerwaartse culturele mobiliteit, maar geven daar geheel anders invulling aan. Ook Richard Rogers richt zich op een specifiek medium, namelijk op netwerksites zoals het Nederlandse Hyves (acht miljoen leden), en hij is daarbij geïnteresseerd in de vraag welke vormen van publieksonderzoek dit medium mogelijk zou kunnen maken. Het belang van sociale netwerksites is dan dat ze nieuwe manieren bieden om het publiek zichtbaar te maken, manieren die voorbijgaan aan het zogenaamde ‘doelgroepdenken’ dat zo'n voorname rol speelt in het kijkcijferonderzoek en opiniepeilingen, en veelvuldig bekritiseerd is omdat het een opvatting van het publiek als homogene populatie in de hand zou werken.

Andere bijdragen verkennen op meer conceptuele wijze de verhouding tussen geletterde cultuur en het maatschappelijke en politieke debat. Ook deze bijdragen doen hun best om wat de Waalse filosoof Isabelle Stengers een ‘zwarte-gat’-analyse noemt te vermijden: een analyse waarin duistere krachten - zoals commercialisering of acade-

misering - het verschijnsel onder beschouwing geheel en al opslokken. In het essay van Frank Ankersmit gaat het om het niet onrealistische angstbeeld van een specialistische wetenschap, die ervoor zorgt dat steeds minder toonaangevende academici deel willen nemen aan het openbare debat, totdat er alleen nog maar gefragmenteerde, richtingloze waarheid overblijft. Hij laat zien dat achter het gevaar van de 'academisering' veel meer schuilgaat dan de onwil van specialisten om zich tot leken te verhouden. Het is ook een probleem van de wijze waarop kennisvorming wetenschappers ook van de werkelijkheid wég kan leiden. Hij betoogt dat juist het publieke debat een belangrijke rol kan spelen in het bestrijden van dit euvel: het is zaak urgentie terug te brengen in de wetenschap, waarbij urgentie allerminst gelijkgesteld kan worden met 'beleidsrelevantie' of toepasbaarheid op de korte termijn.

Het nummer bevat daarnaast ook twee meer algemene beschouwingen van wat wel de kloof tussen elite en burger wordt genoemd.

Huub Dijstelbloem laat zien dat achter de veelbesproken afstand tussen de burger en de politiek/de elite een heel andere dynamiek schuilgaat, namelijk een transformatie van de staat, die van de verzelfstandiging van een heel aantal van zijn functies. Hiermee zijn allerlei verschuivingen tussen burger en staat, en het publieke en het private domein gepaard gegaan, en Dijstelbloem laat zien dat in ieder geval een deel van de vermeende 'kloof' zich door deze ontwikkelingen op het gebied van *The New Public Management* verklaren laat. Daarmee komt hij via een omweg uit op een klassiek thema van de republiek der letteren: dat van de relatieve autonomie van het publiek ten opzichte van de staat. Willem Schinkel betoogt dat het onderscheid tussen populaire en elitaire cultuur het verdient om zelf tot onderwerp van analyse gemaakt te worden. Hij stelt dat dit onderscheid er niet alleen toe dient om culturele en politieke verhoudingen te verhelderen, maar net zo goed het zicht ontneemt op bepaalde problematieken. Hij richt zich daarbij op één problematiek in het bijzonder, namelijk die van de onoverzichtelijkheid van een pluralistische samenleving waarin er juist niet meer zoiets bestaat als de eenheid van volk noch die van de elite.

Tot slot gaat een aantal kortere bijdragen in op de specifieke vraag van de toekomst van de geletterde cultuur in Nederland. Michiel Leezenberg geeft een bijzonder compact en helder overzicht van het historisch-filosofische fenomeen van de republiek der letteren, en laat zich daarbij verleiden tot een voorspelling: die taalgebieden waarin zich een geletterde publiekscultuur heeft ontwikkeld hebben veel betere overlevingskansen dan die waarin dat niet gebeurd is. Arie Altena

doet een poging de vraag de beantwoorden hoe een *volledig* gedigitaliseerd literair tijdschrift eruit zou zien. Zijn uitgangspunt daarbij is dat wat een tijdschrift is, nauw verbonden is met de informatieformats waarvan het gebruikmaakt, en Altena stelt dat de uitdaging voor het literaire tijdschrift daarbij is om formats te ontwikkelen die geconcentreerd lezen niet in de weg zitten maar juist gemakkelijker maken. Bastiaan Bommeljé werpt in zijn bijdrage een blik op de economische en journalistieke toekomst van de Nederlandse kranten. Die ziet er weinig florissant uit, afgaand op een stroom cijfers die erop wijst dat een financieel model dat uitgaat van stevige abonneeaantallen en advertentie-inkomsten zijn beste tijd gehad heeft. Anderzijds staan de journalistieke standaarden en kwaliteit onder druk. Bovendien lijkt de koers met veel katernen en bijlagen vol 'no need to read'-inhoud een doodlopend en geldverslindend pad. Internationaal groeit juist de overtuiging dat kranten terug moeten naar hun kerntaak: het leveren van 'must-read' journalistiek, zowel op papier als op simpele maar hoogwaardige websites. Een ingrijpende kwalitatieve omslag met bijbehorende organisatorische en redactionele saneringen is onontkoombaar.

René van Stipriaan bespreekt de toekomst van de bibliotheek, en neemt twee ontwikkelingen waar die in eerste instantie tegen elkaar in lijken te gaan maar elkaar in tweede instantie toch zouden kunnen ontmoeten. Enerzijds is er de recente transformatie van openbare bibliotheken tot instrument van stedelijke vernieuwing, waarbij het niet zozeer om boekcultuur lijkt te gaan, maar om het scheppen van een ontmoetingsplek. Anderzijds is er op het moment een grootscheepse digitalisering van het boekenarsenaal gaande, onder meer door Google, maar ook door bijvoorbeeld de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, die 'kastruimte' inderdaad tot een achterhaalde rechtvaardiging voor grote bibliotheken maakt. Christophe van Gerrewey beschrijft zomaar een ochtend in de toekomstige republiek der letteren, waar een schrijver toch nog iets te kiezen blijkt te hebben.

In de beeldbijdrage van Annelys de Vet, ten slotte, gaat het om de uitbreiding van de notie van openbare letteren naar de straat. Je zou kunnen zeggen dat de republiek der letteren zich daar altijd al bevond, op de stoep voor cafés en op affiches. Maar in haar 'straatnieuws' documenteert De Vet de continu veranderende vormgeving van inmiddels-niet-meer-zo publieke diensten in de vooralsnog openbare ruimte: de postbus, het treinkaartje en de bushalte. Ze vestigt de aandacht daarmee op een ander aspect van wat ik hierboven de dynamisering van de openbaarheid noemde: hier verwijst het naar een straatbeeld dat slachtoffer is geworden maar ook symptoom van een ner-

veus soort innovatiezucht die kenmerkend is voor een geglobaliseerde, vercommercialiseerde publiekscultuur. Maar De Vet stelt hier ook iets tegenover, namelijk een imaginaire demonstratie, een die er wat haar betreft zou moeten zijn maar nog niet bestaat, en zo leidt ook een benadering van openbaarheid die zich instelt op verandering tot de vragen: hoe? en wanneer?

Eindnoten:

1. Darnton, Robert, Presidential Address: An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris. *The American Historical Review* 105.1 (2000): 78 pars. 9 Apr. 2010. http://www.historycooperative.org/journals/ahr/105.1/ah000001.html.
2. Zie onder meer Sheldon Wolin, 'Fugitive Democracy', *Constellations* 11 (1994): 11-25.

Frank Ankersmit

Waarheid is nodig maar niet genoeg in de republiek der letteren[1.]

'Gids: 1. leidsman, inz. iemand die er zijn beroep van maakt om reizigers de weg te wijzen' (Van Dale)

I

Laat ik beginnen met een persoonlijke ervaring. Een aantal jaren geleden sprak ik in Berlijn op een congres over 'esthetica en politiek'. Een mooi onderwerp dat in 1795 op de kaart gezet werd door Friedrich Schiller met zijn brievenserie *Über die ästhetische Erziehung des Menschen.* Friedrich Hölderlin, Novalis en Friedrich von Schlegel pikten het thema direct daarna op en het kwam weinig later centraal te staan in de romantische politieke filosofie.[2.] Mijn eigen bijdrage[3.] aan dat Berlijnse congres was een poging om de notie van esthetische eenheid voor de hedendaagse politiek te rehabiliteren. Enerzijds zou dat idee van een esthetische politieke eenheid tegengas kunnen geven aan politieke fragmentatie[4.] en aan ons toenemend onvermogen om voorrang te geven aan onze politieke problemen[5.] - en die beide dingen zijn een groot kwaad. Maar anderzijds is er het gevaar dat die notie van de esthetische eenheid van de politiek ruimte laat aan de totalitaire verleiding. Je moet dus zoeken naar het 'juste milieu' tussen eenheid en fragmentatie. Ik had gehoopt en verwacht dat de discussie over mijn voordracht daarover zou gaan.

Maar tot mijn verbazing, frustratie en zelfs woede bleek dat een lelijke misrekening. Want de discussie verloor zich meteen in de abstracties van Derrida's deconstructivisme en bleef ook daarna steken in de sfeer van de esoterische abstracties. Het was duidelijk dat de problemen van onze democratie geen van de aanwezigen ook maar een zier interesseerden. Over politieke fragmentatie en het daarmee samengaande verlies aan samenhang, overzicht en controle in onze democratie maakte niemand zich zorgen. Niemand had de behoefte om daarover na te denken. Niet de politiek en de democratie zelf, slechts het praten daarover had hun belangstelling.

Maar zijn politieke problemen niet de praktische en concrete problemen par excellence?[6] Natuurlijk vereist hun aanpak overpeinzing. Maar overpeinzing heeft slechts zin voor zover die de politieke praktijk dient. Ik stem van harte in met Tocquevilles uitspraak dat ‘in de politiek niets zo improductief is als een abstract idee’[7] Mijn wezenlijke meningsverschil met de aanwezigen in Berlijn betrof daarom niet de pro's en contra's van die esthetische politieke eenheid, maar de taak van de politieke filosofie. Daar hadden wij blijkbaar zeer verschillende opvattingen over.

II

Nu mag je aan zo'n eenmalige ervaring natuurlijk geen algemene conclusies verbinden. Misschien waren de deelnemers aan het Berlijnse congres wel atypisch voor heel het gilde van hedendaagse politieke filosofen. Dat te meer omdat er direct een aantal uitzonderingen op deze regel te noemen zijn. Zoals Quentin Skinner en Philip Pettit, die een beroep deden op het republicanisme om het verval van de hedendaagse democratische Staat te keren, of Bernard Manin en Nadia Urbinati, die de representatieve democratie tegen het licht hielden, en verder kan je denken aan William Connolly's zorgen over het evangelisme in de v s of die van Chantal Mouffe over het hedendaagse populisme. Maar in eerste instantie zijn dit inderdaad eerder uitzonderingen op de regel dan de regel zelf; en in de tweede plaats betreft het hier vaak, zij het niet altijd, zijlijnen in oeuvres waarvan de belangrijkste accenten toch elders liggen. Voorts heeft met name de Angelsaksische politieke filosofie zeer te lijden gehad van de terugkeer naar natuurrechtelijke c.q. Kantiaanse benaderingen. Paradigmatisch is hier John Rawls, die in zijn befaamde *Theory of Justice* van 1973 heel de concrete, door de historie bepaalde sociale en politieke realiteit welbewust wegstopte achter een zogenaamde ‘veil of ignorance’. Het beeld blijft daarmee toch bestaan van een politieke filosofie die zelden raakt aan de actualiteit en die dat laatste in ieder geval niet ervaart als haar primaire opdracht of uitdaging. Om meer helderheid te krijgen over mijn boze vermoedens over de tegenwoordige politieke filosofie, besloot ik tot een klein empirisch onderzoek.

Om te beginnen maakte ik een lijstje van wat je redelijkerwijs zou kunnen zien als onze grootste politieke problemen wereldwijd. Ik kwam daarbij uit op het volgende zestal. In de eerste plaats de Amerikaanse democratie. Het enige mooie van het presidentschap van George W. Bush was dat niemand nu redelijkerwijs meer betwijfelen kan dat het Amerikaanse politieke systeem slecht functioneert en dat

de Amerikaanse constitutie hoognodig herziening behoeft. Dat is ook geen schande. Die constitutie werd aanvaard in 1787, dus meer dan twee eeuwen geleden en onder geheel andere omstandigheden dan nu. Ik herinner mij nog een Amerikaanse soldaat die in maart 2003 voor de tv-camera verklaarde dat hij in Irak ging vechten om de Amerikaanse constitutie te verdedigen. Dat was een wel heel wonderlijke voorstelling van zaken! Maar het bewijst hoezeer de Amerikanen geheel ten onrechte geneigd zijn om hun constitutie te zien als een soort van seculiere Bijbel waaraan je nooit iets kan of mag veranderen. Een tweede probleem is Europa. Voor Europa geldt wat Benjamin Franklin zei over de dertien koloniën die in 1776 tegen Engeland in opstand kwamen: 'we must, indeed, all hang together, or, assuredly, we shall all hang separately'. Blijft Europa de wankele en kwetsbare constructie die het nu is, dan is het niet bestand tegen de stormen van de toekomst. Dat geldt nog zoveel te meer voor de afzonderlijke lidstaten. Europa is de zwakste partner in de toekomstige multipolaire wereldorde en is volstrekt hulpeloos wanneer het gevecht om de laatste grondstoffen begint en de eerste schokken van de aanstaande ecologische apocalyps zich zullen aankondigen. De constitutionele problemen rond dit project in een continue staat van wording behoeven daarom de aandacht van de politieke filosoof. In de derde plaats is er de afbraak van de westerse staat die bewerkt werd door de vermarkting van de Staat en het zogenaamde 'New Public Management'. In de vierde plaats is er het financiële systeem dat zich in de afgelopen tien jaar ontwikkelde tot een politieke actor van primair belang. In de vijfde plaats heb je de problemen rond immigratie en integratie. En in de zesde plaats zijn er nog het internationale terrorisme en de strijd daartegen. Natuurlijk is dit een keuze waarover je van mening verschillen kan. Maar wie een beetje bijhoudt wat er in de wereld gebeurt, zal hier geen onoverkomelijke problemen mee hebben, naar ik aanneem.

Vervolgens bekeek ik de inhoudsopgaven tussen 2000 en 2010 van de twee belangrijkste tijdschriften op het terrein van de politieke filosofie - *The Journal of Political Philosophy* en *Political Theory* - en turfde hoe vaak er artikelen gewijd werden aan ieder van die zes onderwerpen. Dat leverde het volgende resultaat op: op een totaal van rond de 450 artikelen waren er twee gewijd aan de problemen van de Amerikaanse democratie, drie aan Europa, één aan het 'New Public Management', geen enkel aan het financieel systeem, vijf aan immigratie en zes aan het terrorisme. Het aantal artikelen over deze ernstigste politieke problemen ligt dus tussen de 4 en 5 procent; en neem je de vier grootste problemen samen, dus de Amerikaanse democratie, Europa, de verrommeling van de Staat plus het financiële sys-

teem, dan kom je net boven de 1 procent. Dat houdt niet over, zou ik zeggen.

Toegegeven, de titels van die artikelen kunnen misleidend zijn geweest, misschien zijn die twee tijdschriften niet representatief voor alles wat er in de politieke filosofie gebeurt en er bestaat een bekend cliché dat je kleine leugens, grote leugens en statistieken hebt. Toch kan je hier mijns inziens wel de conclusie aan verbinden dat tegenwoordige politieke filosofen weinig belangstelling hebben voor de politieke actualiteit. Zij zijn meer geïnteresseerd in academische disputaties dan in de vraag welke bijdrage de politieke filosoof leveren kan aan het overwinnen van onze grootste politieke uitdagingen. Hoe anders was dat met de grote politieke filosofen uit het verleden als een Jean Bodin, een Thomas Hobbes, John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Benjamin Constant of Karl Marx!

Bedenk verder dat juist de politieke filosofie aan de wieg stond van de republiek der letteren. De republiek der letteren, als vrijplaats voor de uitwisseling van meningen over vragen rond religie, politiek, ethiek en samenleving, was een enclave in het publieke domein die door de politieke filosofie veroverd werd op de autoriteit van Kerk en Staat. De strijd van politieke filosofen als Spinoza, Locke, Harrington, Sydney, Pufendorf, Thomasius, Montesquieu, Voltaire en van talloze anderen voor de burgerlijke en politieke vrijheid schiep het terrein waarop de republiek der letteren zich vestigen kon en waarop zij al spoedig haar eerste overwinningen behaalde op de door traditie geheiligde machten van Kerk en Staat. De publieke opinie was het geduchte leger waarmee de republiek der letteren de strijd aanbond met Kerk en Staat en die men vanaf het midden van de achttiende eeuw al aanduidde als ‘la Reine du monde’. En, inderdaad, het was de absolute monarchen van die tijd al snel duidelijk geworden dat zij de strijd met dat leger van de publieke opinie beter konden vermijden.[8.]

De republiek der letteren is inderdaad een republiek waar allen gelijk zijn - en dat ontketende een kracht waartegen Kerk en Staat niet waren opgewassen. Niet zozeer omdat de traditie niet bestand was tegen het bijtend zuur van het vrije denken van aan elkaar gelijk zijnde individuen. Want, zoals Tocqueville met zijn gebruikelijke scherpzinnigheid inzag, dat vrije denken leidt meestal tot scepsis en scepsis is zelden een ernstige bedreiging voor de traditie. Veeleer is het zo dat met de republiek der letteren een geheel nieuwe politieke autoriteit het toneel betrad, namelijk die van de publieke opinie. Zoals Tocqueville het zegt:

> In tijden waarin men de gelijkheid roemt, hebben de mensen geen vertrouwen in elkaars opinies omdat zij allen elkaars gelijken zijn; maar juist dat aan elkaar gelijk zijn bewerkt een vrijwel onbeperkt vertrouwen in de publieke opinie; het is immers aannemelijk dat wanneer allen ongeveer hetzelfde oordeelsvermogen hebben, de waarheid wel moet berusten bij het grootste aantal [mijn vertaling].[9.]

Kortom, de grootste bedreiging van het Ancien Régime was niet dat vrije denken zelf, want dat genereerde scepsis ten aanzien van elkaars *individuele opinies* en juist dat bracht de mensen ertoe om blind te varen op de *publieke opinie.* Dat ondermijnde het gezag van Kerk en Staat meer dan waar religiekritiek of pleidooien voor volkssoevereiniteit et cetera ooit toe in staat waren. Zo ontwikkelde zich naast Kerk en Staat een nieuw instituut, omkleed met groter gezag en met een autoriteit die die beide ooit hadden gehad.[10.] In die zin was de notie van de republiek der letteren geenszins een metafoor maar de politieke realiteit par excellence.

De bewoner van de republiek der letteren kan niet anders dan pijnlijk verbaasd zijn over hoezeer de huidige politieke filosofie zich opsloot in haar eigen kleine wereldje, haar interesse verloor voor de grote problemen van de eigen tijd en geen boodschap meer heeft aan en voor het grote publiek. Hoe heeft het zover kunnen komen, zo vraag je je af.[11.]

III

Om de vraag te beantwoorden, moet je het perspectief wat verschuiven. Dit betoog is voornamelijk gewijd aan de plaats van de filosofie, de geschiedenis en de politiek in de republiek der letteren. Maar als je voor veranderingen in hun rol binnen de republiek der letteren een grootste gemene deler hoopt te vinden, dan zal je daarvoor toch het beste bij de filosofie te rade kunnen gaan. Het is immers bij uitstek de taak van de filosofie om dat soort van grootste gemene delers boven water te krijgen. Kortom, zie je in de filosofie iets wat analoog is aan wat we zojuist constateerden voor de politieke filosofie en er een soort van diepere bodem onder is?[12.] Ik meen dat dat het geval is en dat een enkele kanttekening bij de hedendaagse filosofie daarom verhelderend kan zijn. Ik geef meteen toe dat wat ik daar in deze context over zeg natuurlijk nooit meer dan een persoonlijke impressie kan zijn. En ik pretendeer ook nadrukkelijk niet meer dan dat. Daarover moet ik heel duidelijk wezen.

Welnu, wat mij frappeert in de westerse filosofie anno nu is iets waar ik geen goed Nederlands woord voor heb, maar wat het Engelse woord ‘nauseating’ nog het best uitdrukt. Letterlijk vertaald is dat ‘misselijk makend’; maar het is een speciaal geval van misselijk maken. Het is het soort van misselijkheid dat je krijgen kan wanneer je zintuiglijke percepties in strijd zijn met wat je weet dat objectief het geval is. Bijvoorbeeld, je zit in een auto die in een tunnelbuis staat en die tunnelbuis, met jou erin, begint om die auto heen te draaien. Je krijgt dan het gevoel alsof je met de draaiende beweging van die tunnelbuis wordt meegetrokken, terwijl je tegelijkertijd weet dat dat in werkelijkheid niet zo is. Het is een beetje als met dat bekende ‘achteruitrijden’ in trein of auto, maar dan veel sterker. Van die tegengestelde zintuiglijke signalen kan je buitengewoon misselijk worden, zoals ik uit eigen ervaring weet. De enige oplossing is dan gewoon je ogen dichtdoen; dan gaat het weer over.

Welnu, dat uitzenden van tegengestelde signalen is wat ik associeer met de westerse filosofie van nu. Het ene signaal is dat men alsmaar dichter en dichter bij iets komt, zodat de afstand oneindig klein lijkt te worden; terwijl anderzijds de ernst van die steeds maar kleiner wordende rest steeds groter en steeds bedreigender proporties aan gaat nemen.

Ik spreek in raadsels, ik weet het; laat ik daarom eerst een heel ruw beeld geven van wat ik voor ogen heb, voordat ik daarna een paar voorbeelden zal noemen. Je kan zeggen dat de relatie tussen denken en werkelijkheid het belangrijkste thema was in de westerse filosofie sinds 1600. Stel nu dat je die twee steeds beter aan elkaar weet te koppelen en dat daarom, om het met een ruimtelijke metafoor uit te drukken, de afstand tussen beide steeds kleiner wordt. Zo kan je inderdaad aankijken tegen de onmiskenbare successen van de westerse filosofie. Maar veronderstel verder - en daar gaat het hier om - dat wat er nog *rest* van die steeds kleiner wordende afstand ook een steeds taaier en steeds principiëler verzet aantekent tegen iedere poging tot verdere reductie van die afstand. Het is dan alsof de arbeid van de filosoof iets contraproductiefs krijgt: naarmate hij denken en werkelijkheid dichter *bij elkaar* weet te krijgen, jaagt hij ze tegelijkertijd ook juist verder *uit elkaar*. Dat zijn die tegengestelde signalen waar ik het net over had, en die op mij dat ‘nauseating’ effect hebben.

Ik denk dat dat echt een nieuwe situatie is in de filosofie, dat die zich nog niet eerder voordeed en dat die veel te maken heeft met de werkelijk precedentloze *sophistication* van de hedendaagse filosofie. Toevallig las ik onlangs in Beisers onvolprezen *German Idealism* diens uiterst nauwgezette weergave van de zogenaamde antinomieën en pa-

ralogismes van de Rede in *Kants Kritik der reinen Vernunft.*[13.] Daar gaat het om de strijd tussen realisme versus idealisme. Maar bij Kant heb je eerder te maken met een *impasse* dan met echt *tegengestelde bewegingen.* Dat komt doordat in Kants tamelijk ruwe en onzorgvuldige bewijsvoering realisme en idealisme nog vrijelijk naast elkaar kunnen bestaan - pas in de eindconclusies snijden zij elkaar, en eerst daar wijst ieder een andere richting uit. Maar in de veel subtielere hedendaagse taal- en wetenschapsfilosofie zijn realisme en idealisme alsmaar dichter tegen elkaar aan gekropen, ze zijn nu als het ware met elkaar verkleefd geraakt met als gevolg dat alles wat realistisch klinkt, automatisch ook idealistische boven- en ondertonen krijgt, en vice versa. Dat heeft iets hopeloos en uitzichtloos. Je hebt het gevoel dat hiermee iets op zijn einde loopt. Het herinnert aan die postmodernistische bespiegelingen van 'het einde van de filosofie' van een jaar of twintig terug - zij het dat men toen de filosofie altijd zag opgaan in iets anders, in geschiedenis of in de literatuur.[14.] Hier lijkt de situatie eerder te zijn dat wie a beweert, in zekere zin ook niet-a beweert - en zoals we al sinds Aristoteles' wet van de uitgesloten derde weten, is dan ieder redelijk debat en ook alle filosofie onmogelijk.[15.]

Voor de toekomst van de filosofie valt dus maar te hopen dat het 'nauseating' effect dat de hedendaagse filosofie op mij heeft een ervaring is die weinigen met mij delen.

IV

Ik geef een drietal voorbeelden. Dat is natuurlijk buitengewoon onverstandig. Want alles wat ik op deze plaats over die voorbeelden zeggen kan, schiet onvermijdelijk en noodzakelijkerwijs dramatisch tekort, en zal aanleiding zijn tot veel wenkbrauwfronsen bij de experts, zo niet erger. Maar ik kom daar toch niet onderuit, mede omdat eerst die voorbeelden tonen wat mij voor ogen staat en ook waar het op uitloopt met die door tegengestelde signalen beheerste hedendaagse filosofie.

Ik begin met het deconstructivisme van Jacques Derrida (1930-2004)[16.]. Dat is, ruwweg, een theorie over tekstinterpretatie. Derrida's pointe is dat je de betekenis van de tekst nooit definitief kan vastpinnen. Evenwel, dat begrip betekenis *zelf* geeft Derrida niet op. Het resultaat is een soort van negatieve theologie waarbij je van God wel kan zeggen wat die *niet* is, maar niet wat die *wel* is. De speurtocht naar God - of naar betekenis - kan dus nooit afgesloten worden. Met als gevolg een alsmaar hogere berg van interpretaties, maar zonder dat die je ooit definitieve vastigheid biedt aan iets concreets dat buiten die

berg van interpretaties nog een eigen bestaan leidt. ‘Il n'y a pas de hors-texte’ - er is niets buiten tekst of interpretatie - om het in Derrida's zo beruchte eigen woorden te zeggen.[17.] Je blijft hangen in die interpretaties, zonder ooit over de streep tussen interpretatie en tekst heen te kunnen stappen om bij een daarachter liggende betekenis terecht te komen.[18.]

In de Angelsaksische taal- en wetenschapsfilosofie vind je iets wat daar verrassend sterk op lijkt. Ik denk daarbij met name aan de aanval van de tot op de huidige dag zeer invloedrijke filosoof W.V.O. Quine (1908-2000) op de zogenaamde ‘dogma's’ van het empirisme. Het idee is hier dat er, anders dan empiristen beweren, nooit sprake kan zijn van een direct conflict tussen theorie een waarneming. Dat zit hem daarin dat iedere theorie altijd de waarheid van een hele hoop andere theorieën vooronderstelt. ‘No man is an island’, zegt men wel, en met wetenschappelijke theorieën is het niet anders. Dus als je zo'n conflict hebt tussen theorie en waarneming, kan het best zijn dat het echte probleem zit in een van die talloze vooronderstelde theorieën - en dus niet in de theorie die je net aan het testen bent. Dat kan en mag je niet uitsluiten. Er is dan dus geen sprake van conflict tussen *één* theorie en de werkelijkheid, maar alleen tussen een hele *wolk* van theorieën enerzijds en de werkelijkheid anderzijds.[19.]

Zoals je bij Derrida vastzit in een wolk van interpretaties, zo zit je dus bij Quine vast in een wolk van theorieën omdat er van een onproblematische en directe overstap van theorie naar werkelijkheid geen sprake meer kan zijn[20.]. En in beide gevallen blijf je hangen in de sfeer van denken en spreken, terwijl het een bovenmenselijke inspanning vereisen zou om nog de overstap te maken naar waar al dat denken en spreken over gaat.

Het verdwijnen van een directe band tussen taal of theorie enerzijds en de werkelijkheid anderzijds had Quine al aangeduid als ‘the inscrutability of reference’[21.]. En dat brengt mij bij mijn derde voorbeeld: referentie of verwijzing. Prototypisch voor verwijzing zijn eigennamen zoals ‘Karel v’ of ‘Balkenende’, waar je dus met een stukje taal verwijst naar iets in de werkelijkheid. Hechter kunnen taal en werkelijkheid niet aan elkaar gekoppeld worden. Verwijzing geeft ons als het ware de schroeven waarmee we taal en werkelijkheid zo hecht aan elkaar kunnen vastklinken dat zelfs God ze niet meer van elkaar los kan maken. Dus als je het instrument van de verwijzing op de mesthoop gooit van ondeugdelijke en onwerkbare filosofische begrippen, ben je echt heel ver van huis en valt niet goed meer in te zien hoe je taal en werkelijkheid überhaupt nog aan elkaar vast kan knopen.[22.] Taal en werkelijkheid drijven dan voorgoed uiteen. En ja, juist

dat gebeurde in de afgelopen dertig jaar: het wilde maar niet lukken om de noodzakelijke en voldoende voorwaarden aan te geven voor succesvolle verwijzing.[23.]

De gevolgen leken sterk op wat we al bij Derrida en Quine gezien hebben: heel veel taal en theorie was nodig om nog een even breekbare als twijfelachtige band tussen taal en werkelijkheid te handhaven.[24.] En net als bij Derrida en Quine kan je ook hier de associatie met het idealisme moeilijk onderdrukken. Want in alle drie de gevallen krijgen taal, denken en theorie die autonomie ten opzichte van de werkelijkheid waar het idealisme altijd voor gepleit had. Toch is die associatie onjuist. Zoals negatieve theologen het bestaan van God niet betwijfelen, zo houdt Derrida vast aan betekenis, al was het maar om die oneindige proliferatie van interpretaties op gang te houden. En aan het realisme van Quine en de theoretici van de verwijzing valt geen moment te twijfelen.

Juist in dit gegeven ligt de verklaring voor dat uitzenden van tegengestelde signalen waar ik het eerder over had. Stel het je aldus voor. Enerzijds is er de realistische gang van taal naar de werkelijkheid, maar anderzijds bewerkt juist die een sterke terugstoot in omgekeerde richting, naar taal en idealisme. En hoe harder je in de ene richting drukt, des te harder word je weer teruggedrukt in de andere richting. Dit is de ervaring die op mij dat ‘nauseating’ effect had.

En we begrijpen nu ook waar de ziekte vandaan komt waaraan de tegenwoordige politieke filosofie lijdt. Als deelgenoot in de lotgevallen van de filosofie in het algemeen bouwde ook de politieke filosofie een steeds hogere drempel op tussen de politiek-filosofische reflectie en de werkelijkheid waar die betrekking op heeft. Terwijl aan de taalkant van die drempel die stapel van politiek-filosofische reflecties alsmaar hoger werd - uiteindelijk zelfs zo hoog dat niemand meer vermoedde dat er aan de andere kant van die drempel ook nog een echte politieke werkelijkheid bestond. Dat was inderdaad mijn Berlijnse ervaring.

V

Bovenstaande doet twee vragen rijzen. Allereerst: is dit alles een ontwikkeling waar we blij mee moeten zijn of niet? Dat zal ieder voor zich moeten beslissen. Een goede kant is zeker dat door dit ongeremde getheoretiseer vele filosofen nog lange tijd brood op de plank zullen hebben. Hoewel je je wel afvraagt hoe lang dat nog goed kan gaan. Aan de andere kant herinnert de toestand aan al die treurige verhalen die we kennen over Tantalus en Sisyphus en laat die in het geheel geen

ruimte voor het opgewekte optimisme dat de logisch positivisten en de taalfilosofen van de jaren zeventig nog hadden. Als je er zo tegenaan kijkt, is de tweede vraag of de zaak weer vlot te trekken is. Ik zie daarvoor wel een gaatje.

Er is namelijk een discipline waar de kwaal waar de hedendaagse filosofie aan lijdt min of meer endemisch is, maar zonder dat men er daar hinder van ondervindt. Wellicht treffen we hier dus een medicijn tegen de kwalen die de filosofie bezoeken! De discipline in kwestie is de geschiedbeoefening. Dat de geschiedbeoefening lijdt aan dezelfde kwaal als de filosofie van nu werd reeds vastgesteld door Nietzsche in zijn tweede *Traktaat tegen de keer* van 1874:

> En nu snel een blik op onze eigen tijd. Wij schrikken, wij deinzen terug: waar is de duidelijkheid gebleven, waar die zuivere en natuurlijke samenhang van leven en geschiedenis? Hoe verward, hoe hevig en onrustig wervelt alles niet voor onze ogen! Ligt de schuld niet bij ons als waarnemers? Of is de constellatie van leven en geschiedenis werkelijk veranderd, heeft er zich een groot en vijandig gesternte tussen gedrongen? [...] Ongetwijfeld is er zo'n gesternte tussen geschoven, een lichtend en schitterend gesternte, de constellatie is werkelijk veranderd - door de wetenschap, door de eis dat geschiedenis wetenschap moet zijn. Nu regeert het leven niet langer alleen en houdt het de kennis van het verleden niet meer in toom. Alle grenspalen zijn omver getrokken en alles wat ooit was, stormt op de mens af. [...] *Fiat veritas, pereat vita.*[25.]

De gedachte is deze. Het negentiende-eeuwse historisme ontdekte als eerste de natuurlijke en vanzelfsprekende band die leven en geschiedenis altijd verbond: wij zijn wat we geworden zijn, ons leven en onze identiteit liggen in onze geschiedenis. Zo had men het daarvoor nog nooit gezien en dit nieuwe inzicht in onze historiciteit is zeker een van de grootste revoluties geweest in de geschiedenis van het westerse denken.[26.] Maar wie iets nieuws ontdekt, wil dat ook gaan onderzoeken. De ontdekking van de historiciteit van mens en samenleving was daarmee ook de geboorte van de *wetenschap* van de geschiedenis. Wat vroeger natuurlijk en vanzelfsprekend was - en daarom onbestudeerd gebleven -, dat werd nu een object van wetenschappelijk onderzoek.

En toen ging er iets mis, aldus Nietzsche. De discipline van de geschiedbeoefening - de historische discussie, de polemiek over boeken en tijdschriften, het debat over hoe de historicus te werk hoorde te gaan en over duizend en één andere dingen die horen bij het wetenschappelijk onderzoek - al die zaken verwierven nu een eigen autono-

mie ten opzichte van het onderzochte verleden *zelf*. Dat verleden zelf was slechts de aanleiding voor, maar niet langer de inzet van de historische arbeid. Men was drukker bezig met het met elkaar van mening verschillen dan met het verleden zelf. De geschiedbeoefening was niet langer de brug naar het verleden die ze oorspronkelijk bedoelde te zijn, maar een scherm dat het uitzicht op het verleden juist in de weg stond. Net zoals je enthousiaste commentatoren van de muziek hebt die zo lang aan het woord zijn dat er geen tijd overschiet om de muziek zelf nog te horen. De historicus diende nog slechts de wetenschap en niet het 'leven' zelf, zoals Nietzsche het formuleerde met zijn uitspraak 'fiat veritas, pereat vita'.

Dit is de oervorm van wat we hiervoor in de filosofie hebben zien gebeuren. Eerst is er een fase waarin men met een betrekkelijke naïveteit een onderwerp - de geschiedenis of de filosofie - te lijf gaat. Dat zijn de jeugdjaren van een discipline waarin met spontane genialiteit de mooiste resultaten tot stand kunnen komen. Maar dan gaan mensen beweren dat het op zo'n woeste en ongecontroleerde manier echt niet langer kan, dat je methodisch en, vooral, 'wetenschappelijk' te werk hoort te gaan. Dat leidde ertoe dat men de vraag naar probleem x verruilde voor de vraag naar wat er over probleem x al geschreven werd, of erger, naar de vraag van het probleem van het schrijven over probleem x, of nog erger, naar de vraag van wat anderen reeds schreven over het probleem van het schrijven over probleem x. Zo kwamen er hele boekenkasten met dikke boeken te staan tussen onszelf en een historisch of een filosofisch probleem. Alles gaat dan stroever en stroever om uiteindelijk vrijwel tot stilstand te komen, zoals in Derrida's filosofie van de vertraging. Dat is de 'Liebestod' van de geschiedenis of van de filosofie. En het model van dat alles is dus de geschiedbeoefening.

VI

Nietzsches gedachtegang brengt mij bij de kern van de zaak. Die betreft de vraag hoe we aan moeten kijken tegen dat streven naar de Waarheid en niets dan de Waarheid in de geschiedenis, de politieke filosofie, de filosofie zelf. Dient dat de republiek der letteren? Op het eerste gezicht lijkt er maar één antwoord mogelijk op die vraag: ja natuurlijk, de enige betrouwbare gids voor de bewoner van de republiek der letteren is de Waarheid. Want wat is er buiten de Waarheid dan de Onwaarheid? En zou het geen verraad zijn aan de republiek der letteren als die de Onwaarheid op haar terrein zou toelaten? Werd de republiek der letteren in de zeventiende en de achttiende eeuw niet juist

geboren uit de strijd tegen de onwaarheden van Kerk en Staat?

Nietzsche zou het dus heel anders zien. Volgens hem bracht die exclusieve dienstbaarheid aan de Waarheid de republiek der letteren juist de dood. Zoals de geschiedschrijving die alleen oog heeft voor de wetenschappelijke waarheid 'het leven' niet meer dienen kan - inderdaad, 'fiat veritas, pereat vita'. Zo zal het steeds gaan, aldus Nietzsche; in de geschiedenis, in de filosofie en in welke andere wetenschappelijke discipline dan ook. En laten we wel wezen: heeft hij hiermee eigenlijk niet gelijk? Zo is het tenslotte toch ook gegaan? Heeft de republiek der letteren ooit enige terreinwinst geboekt met al die indrukwekkende triomfen van de wetenschap? Werd de republiek der letteren niet juist ter zijde gedrukt door die triomfen? Is het beeld niet veeleer zo dat de republiek der letteren gedoemd is om uiteindelijk helemaal op te gaan in de wetenschappelijke waarheid? Zodat er buiten de wetenschap geen ruimte meer is voor de republiek der letteren? Is dat niet wat wij in onze tijd juist beleven? Heeft de wetenschap in de loop der tijd niet al die terreinen opgeslokt waar de vroegere bewoners van de republiek der letteren zich, met een weliswaar ontwapenend amateurisme, nog vrijelijk konden bewegen? Brengt het zo succesvolle en door ieder redelijk mens aanvaarde imperialisme van de wetenschap daarom niet met zich mee dat er geen ruimte meer kan zijn voor tijdschriften als *De Gids*? Behalve dan als platform voor degelijke en met literair talent geschreven popularisaties van de wetenschap. En waaraan wij - wie zou het bestrijden! - grote behoefte hebben in onze door de wetenschap gevormde sociale en politieke werkelijkheid? Maar is dat niet een wel heel treurige trivialisering van alles waar de republiek der letteren altijd voor stond? Maar waar we, met Nietzsches redenatie voor ogen, alleen in kunnen berusten, zij het met pijn in het hart?

VII

Maar waarom zouden we meegaan met Nietzsches these van die oppositie tussen waarheid en 'leven'. Hier wreekt zich dat Nietzsche nooit zegt wat hij precies verstaat onder 'het leven', waardoor we ons zonder tegensputteren laten meevoeren door zijn retoriek. Op Nietzsches instigatie bezien we waarheid en wetenschap, denk ik, met een bozer oog dan reëel is, en we zijn daarom onnodig bezorgd over het bestaansrecht van de republiek der letteren.

Inderdaad, men kan zijn vraagtekens plaatsen bij Nietzsches redenatie. Hij wil dat de geschiedenis 'het leven' dient en, zoals wij zagen, hij meende dat een wetenschappelijke benadering van het verleden daartoe niet in staat zou zijn. Maar stel dat we de geschiedenis, met

Nietzsche, aan ‘het leven’ dienstbaar willen maken, hebben we dan niet behoefte aan juist de wetenschappelijk meest betrouwbare studies van het verleden? Levert de afgelopen eeuw niet het treurig bewijs van welke politieke rampen je voor ‘het leven’ - in de meest letterlijke zin van het woord - verwachten mag als je je verlaat op dubieuze en ‘wetenschappelijk’ niet verantwoorde geschiedinterpretaties? Was dat niet hoe de goelags en de concentratiekampen van Hitler konden ontstaan? Als we ‘het leven’ willen dienen, hebben we dan niet juist het allerbeste nodig wat de wetenschap kan bieden? Dat wijst in een heel andere richting dan Nietzsches redenatie. Kortom, hoe zit het nu echt met de plaats van de waarheid in de geschiedbeoefening?

Laten we daartoe luisteren naar een van de meest prominente bewoners van de Nederlandse republiek der letteren, namelijk Multatuli. In de *Max Havelaar* komt hij op een bepaald moment over sir Walter Scott te spreken en hij zegt dan het volgende:

> De beschuldiging die zo vaak wordt ingebracht tegen den grooten meester die den Waverley schreef, dat hy dikwyls van 't geduld zyner lezers misbruik maakt door tevele bladzyden aan plaats-beschryving te wyden, komt me ongegrond voor, en ik geloof dat men zich tot het beoordeelen van de juistheid eener zoodanige aanmerking, eenvoudig de vraag hebbe voor te leggen: was deze beschryving noodig tot een juist inzicht van den indruk die de schryver u wilde meedelen? Zoo ja, men duide dan hem niet ten-kwade dat hy van u de moeite verwacht te lezen wat hy zich de moeite gaf te schryven. Zoo neen, dan werpe men 't boek weg.[27.]

Multatuli wijst hier op iets wat behoort tot het wezen van alle geschiedschrijving. Als historisch romancier wilde Scott zijn lezers een indruk, of beeld geven van het verleden waarin zijn romans gesitueerd waren. Hij wilde hierin zijn lezers tot *gids* zijn, hij wilde hun de weg wijzen naar en in het verleden. Dat is *ook* de taak van de historicus. ‘The past is a foreign country; they do things differently there’, zoals L.P. Hartley het eens uitdrukte,[28.] en de hedendaagse lezer behoeft een gids naar en door dat vreemde land.

Welnu, de historicus die de hedendaagse ‘tijd-reiziger’ daarbij tot gids wil zijn, bedient zich daarbij van wat Multatuli aanduidde als die ‘plaats-beschryvingen’. Inderdaad, die ‘plaats-beschryvingen’ worden door de historicus zodanig geselecteerd uit het totaal dat hij op basis van zijn kennis van het verleden zou kunnen bieden, en die zijn zodanig in zijn tekst geplaatst, dat zij de lezer leiden naar juist die plek uit het verleden waar hij de lezer hebben wil. Die ‘plaats-beschryvingen’

zijn als het ware *de weg waarlangs* de historicus - en de historisch romancier - de lezer vanuit zijn woonplaats in het heden voert naar zijn reisbestemming in het verleden.

Deze gids-metafoor toont ons twee zaken. In de eerste plaats: het zal duidelijk zijn dat die 'plaats-beschryvingen' *waar* moeten zijn, dat zij de waarheid en niets dan de waarheid moeten verwoorden over het verleden. Is aan die voorwaarde niet voldaan, dan zal de lezer geheid verdwalen op zijn reis naar het verleden. Maar, en dat is cruciaal in het kader van mijn betoog hier, de waarheid is slechts dienstbaar aan die reis naar het verleden.[29] Vertrekt men vanuit een ander heden, of naar een ander verleden, dan zijn ook andere 'plaats-beschryvingen', andere waarheden nodig. Er bestaat dus niet zoiets als 'de waarheid' over het verleden - en de eis dat de historicus de waarheid en niets dan de waarheid vertelt, is dus evenzeer geheel terecht als *on*voldoende. Dit is wat Nietzsche uit het oog verloor. Terecht bekritiseerde hij historici die alleen maar oog hebben voor de historische waarheid: want zulke historici vergeten dat we zonder reisdoel nooit op onze bestemming aan kunnen komen. Maar Nietzsche zag niet dat dienstbaarheid aan de waarheid daarvoor ook onmisbaar is.

In de tweede plaats: die dienstbaarheid van de waarheid aan het bereiken van onze bestemming in het verleden leert ons ook iets over de aard van de historische tekst. Zoals alle wegen naar Rome leiden, zo zijn er ook vele wegen van het heden naar het verleden. Maar sommige wegen zijn omwegen en sommige leiden naar een andere plek dan onze eigenlijke bestemming. Zo is het ook met de historische tekst: die moet ons juist die 'plaats-beschryvingen' bieden die nodig en van belang zijn om op onze bestemming te arriveren. Daarover zullen historici van mening verschillen, zoals je ook van mening kunt verschillen over wat de beste manier is om van hier naar Rome te reizen. Dat zijn dus meningsverschillen over wat *van belang* is, of wat *belangrijk* is als je op een bepaalde plek in het verleden wilt komen. Daarover is een redelijke discussie mogelijk, maar de *waarheid* kan ons daar niet bij helpen. Het gaat hier immers om de vraag *langs welke waarheden*, langs welke 'plaats-beschryvingen' we het beste van heden naar verleden kunnen reizen.

Samenvattend: aan de geschiedbeoefening kan je twee kanten ontwaren. Allereerst is er de waarheid. Maar die is eigenlijk niet erg interessant. Want op het niveau van die 'plaats-beschryvingen' is er zelden iets mis in de geschiedbeoefening. Historici hebben daar ook zelden grote meningsverschillen over. Maar zij hebben wel steeds grote meningsverschillen over welke 'plaats-beschryvingen', welke waarheden, de beste gids naar het verleden zijn en van belang zijn voor een goed

begrip van het verleden. Niet *waarheid*, maar wat wel of niet *belangrijk* is, dat is waar het in de geschiedbeoefening om draait. En daar kan de waarheid nooit een uitspraak over doen. Belangrijkheid is dus het hoogste criterium. Dat was Multatuli's grote inzicht: de geschiedbeoefening is het vak dat het belangrijke van het onbelangrijke weet te scheiden. Daar ligt haar unieke kracht.

VIII

Ik kom tot een afsluiting. Mijn stelling is dat de bewoners van de republiek der letteren eigenlijk *allemaal* historici zijn. Ook literatoren, filosofen, juristen, economen, sociologen, kortom allen die deelnemen aan het publieke debat zijn 'historici' tussen aanhalingstekens. Zij zijn 'historici' niet omdat zij het verleden bestuderen, maar omdat zij net als historici hun lezers tot *gids* willen zijn op een bepaald terrein en daarom bij de waarheid niet blijven staan. Ieder van hen wil tonen wat vanuit het perspectief van zijn of haar eigen vakgebied van het grootste belang is voor een goed begrip van de wereld waarin wij leven.

Er is wellicht geen beter voorbeeld van wat ik hier bedoel dan Multatuli's *Max Havelaar*, dat exact honderdvijftig jaar geleden verscheen; mijn betoog is daarom ook een beetje ingegeven door de wens om dat te vieren en om de modelfunctie van dat boek voor de republiek der letteren nog eens dik te onderstrepen. Het boek werd dan ook in *De Gids* meteen in datzelfde jaar 1860 lovend besproken door P.J. Veth - en zo hoorde het.[30.] Multatuli toonde met de *Max Havelaar* dat het Nederland van zijn tijd een 'eereschuld' had aan het Javaanse volk, om het uit te drukken in de terminologie van Van Deventer in zijn *Gids*-artikel van 1899. En zo hebben wij een 'eereschuld' aan onze kinderen en kleinkinderen. Een 'eereschuld' die vooral voortkwam uit decennia van berusting in kortzichtigheid en gebrek aan politieke en bestuurlijke moed, waarbij dat alles steeds werd toegedekt met de warme deken van de hypocrisie. Die warme deken werd in 2008 ruw van ons afgetrokken, en we kunnen nu niet meer doen alsof er niets aan de hand is. Voor kortzichtigheid en gebrek aan moed is geen ruimte meer. Des te meer voor de hedendaagse navolgers van Multatuli, die ons met diens gedrevenheid en met diens gevoel voor urgentie attenderen op wat nu gedaan moet worden. Het wachten is dus op de *Max Havelaars* van onze tijd.

Zijn schitterende en rijke studie van de negentiende-eeuwse geschiedenis van *De Gids* besluit Remieg Aerts met een citaat uit een ontwerpverklaring van 1919 over de toekomst van *De Gids*:

> Daarin ligt de werkelijke waarde van een maandschrift-artikel, dat het niet vandaag wil prikkelen of behagen om morgen reeds bij het oud paper te komen, maar dat het een duurzamen plaats kan verwerven op de boekenplank.[31.]

Inderdaad, de afgelopen decennia hebben wij geleden aan de ernstige ziekte van de blikvernauwing. Die is endemisch in onze gehele cultuur. Gezien onze huidige ecologische, economische en politieke crisis is het van groot belang dat wij van die ziekte genezen. Er moet bij ons opnieuw een gevoel van urgentie ontstaan. Liever vandaag dan morgen. Laat daarom de republiek der letteren opnieuw onze gids zijn naar de toekomst!

Eindnoten:

1. Graag wil ik mevr. dr. N. Marres van harte bedanken voor haar suggesties ter verbetering van deze tekst.
2. J. Chytry, *The Aesthetic State. A Quest in Modern German Thought*, Berkeley 1989; 70-107; F.C. Beiser, *German Idealism. The Struggle against Subjectivism,* Cambridge (Ma) 2002; 375-465; F.R. Ankersmit, *Aesthetic Politics. Political Philosophy beyond Fact and Value*, Stanford 1996; 21-64, id., *Political Representation*, Stanford 2002; 91-133.
3. F.R. Ankersmit, Political Monadology, *Theory and Event 8* (2005) issue 3; 1-58.
4. Zonder greep op het geheel heb je ook geen greep op de delen en hun onderlinge samenhang. Om met Hegel te spreken: ‘das Wahre ist das Ganze. Das Ganze aber ist nur das durch seine Entwicklung sich vollendende Wesen. Es ist von dem Absoluten zu sagen, dass es wesentlich Resultat, dass es erst am Ende das ist, was es in Wahrheit ist’. G.W.F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes. Vorrede*, Hamburg: Felix Meiner Verlag 1952; 21.
5. Fragmentatie was ook een van de belangrijkste preoccupaties van de Franse doctrinaire liberalen van de eerste helft van de negentiende eeuw; ook zij concentreerden zich op het probleem hoe een eenheidsstaat te vestigen in een samenleving waarin alle traditionele sociale verbanden verstoord waren geraakt. Zie het excellente opstel L. Siedentop, Two liberal traditions, in A. Ryan (ed.), *The Idea of Freedom,* Oxford: OUP 1979; 153-175.
6. De ethiek leent zich nog tot de abstractie - denk aan de ethiek van Kant - maar de politieke filosofie wordt altijd geïnspireerd door de noden van de eigen tijd.
7. A. de Tocqueville, *Democracy in America. Vol. 11,* New York: Vintage Books 1945; 243.
8. Illustratief is de Calas-affaire, die in 1765 door Voltaire werd aangezwengeld, en waar de autoriteiten uiteindelijk moesten buigen voor de publieke opinie over de zaak in kwestie.
9. Tocqueville, *op. cit.*; 11.
10. Zie ook R. Koselleck, *Kritik und Krise*, Frankfurt am Main 1992; 68-105; J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft,* Neuwied 1962; *passim.*
11. Reeds eerder stelde ik mij die vraag. En mijn suggestie was toen dat het hier gaat om een uitputtingsverschijnsel: alle opties en mogelijkheden zijn al een keer uitgeprobeerd, zoals Thomas Mann in zijn *Doktor Faustus* in de persoon van Adrian Leverkühn toont dat in de muziek een fase werd bereikt waarna er niets nieuws meer mogelijk is. ‘Het interessante is vervelend geworden, met als gevolg dat het vervelende interessant werd’, aldus Manns verrassende diagnose. Zie F.R. Ankersmit, Invitation to historians, *Rethinking History 7.* Winter 2003; 413-439.
12. En die wellicht niet alleen iets verwoordt over de huidige (politieke) filosofie, maar over heel onze mentale of intellectuele cultuur. Van Hegel is de uitspraak afkomstig dat ‘die Philosophie

ihre Zeit in Gedanken erfasst'. Daar zit veel in. De filosofie is het meest ongeremde denken in een samenleving in de zin dat hier aan het speculatieve denken de meeste vrijheid gelaten wordt. Het heeft zijn enige rem in zichzelf, om zo te zeggen. Terwijl in de theologie, het recht, de wetenschap en de kunsten het speculatieve denken aan alle kanten aan banden is gelegd. Het kan zich daar met een paar wiekslagen in de lucht verheffen, maar wordt onmiddellijk daarna weer naar de vaste grond teruggetrokken. De filosofie is daarom, om zo te zeggen, het mentale of intellectuele onbewuste van een tijd; en men kan daaruit veel meer aflezen dan alleen maar de stand van zaken in de filosofie zelf.

13. F. Beiser, *op cit.*; 48-148.
14. K. Baynes, J. Bohman, T. McCarthy, *After Philosophy. End or Transformation?*, Cambridge (Ma) 1987.
15. Dat klinkt dialectisch, maar is het toch niet. De dialectiek staat de ontkenning van de dialectiek *zelf* als filosofische positie niet toe op straffe van zinledigheid.
16. Een heldere en competente inleiding op Derrida is C. Norris, *Derrida*, Cambridge (Ma) 1987.
17. En waarbij ik - overigens geheel in overeenstemming met Derrida's eigen deconstructivisme - in het midden laat wat Derrida daarmee precies bedoeld heeft. Want ook dit is een 'tekst(je)' dat eindeloos geïnterpreteerd kan worden.
18. Het is een kwaal waaraan veel hedendaagse Franse filosofie lijdt en die een eloquent bestrijder vond in A. Compagnon, *Le démon de la théorie. Littérature et sens commun*, Parijs 1998.
19. 'my countersuggestion, issuing essentially from Carnap's doctrine of the physical world in the *Aufbau*, is that our statements about the external world face the tribunal of sense experience not individually but only as a corporate body', W.V.O. Quine, *From a Logical Point of View*, Cambridge (Ma) 1961; 41.
20. J.H. Zammito, *A Nice Derangement of Epistemes. Post-positivism in the Study of Science from Quine to Latour*, Chicago 2004; 15-52.
21. W.V.O. Quine, Ontological relativity, in id. (ed.), *Ontological Relativity and Other Essays*, New York 1969; 41.
22. Wat de vraag doet rijzen wat je denken moet van een filosofie die niet in staat is tot een adequate filosofische verheldering van een voor alle taalgebruik zo absoluut onmisbare functie als de verwijzing. Kant sprak in een soortgelijke situatie van een niet te tolereren 'schandaal in de filosofie'.
23. Keerpunt in het lot van het verwijzingsbegrip was een opstel van Donellan. Zie K.S. Donellan, Proper names and identifying descriptions, in D. Davidson and G. Harman (eds.), *Semantics of Natural Language*, Dordrecht 1972; 356-380.
24. Zoals in de zogenaamde causalistische verwijzingstheorie (waaraan vooral de naam van Saul Kripke verbonden is) en waar heel de geschiedenis van de relatie tussen begrip en werkelijkheid de wankele pijler is waarop verwijzing komt te berusten.
25. F. Nietzsche, *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer. Met een nawoord van F.R. Ankersmit*, Groningen 1983; 48. Nietzsche schreef dit overigens onder invloed van zijn Baselse collega Jakob Burckhardt, ook al een geharnast tegenstander van de verwetenschappelijking van de geschiedbeoefening.
26. Zie daartoe de tweede aflevering van jaargang 2010 van de *Journal of the Philosophy of History* dat geheel gewijd is aan de vraag naar de hedendaagse betekenis van het historisme.
27. Multatuli, *Max Havelaar. Of de koffiveilingen der Nederlandschen Handelsmaatschappy*, Amsterdam 1924; 189.
28. Geciteerd in D. Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge 1985; xvi.
29. Hier ligt ook het verschil met het pragmatisme, waaraan de hier geboden karakteristiek van de geschiedbeoefening misschien mag herinneren. De pragmatist William James definieerde waarheid als volgt: 'on pragmatic principles, if a hypothesis works satisfactorily in the widest sense of the word, it is true'. Bij James is praxis de gids naar de waarheid; in mijn uiteenzetting is waarheid onze gids naar het domein van praxis en handelen.
30. R.A.M. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*, Amsterdam 1997; 279, 280.
31. Aerts, *op. cit.*; 536.

Michiel Leezenberg

Republiek der letteren, volkssoevereiniteit en natiestaat

De notie van een ‘republiek der letteren’ is nauw verwant aan die van een publieke sfeer, zoals met name bekend gemaakt door de Duitse filosoof Habermas. Ze stamt van een Latijnse term, *res publica litteraria* of *res publica litterarum*, die vanaf de zestiende eeuw werd gebruikt, en in de zeventiende door auteurs als Pierre Bayle in Franse vertaling werd verbreid; ze duidt op een niet-geïnstitutionaliseerde gemeenschap van wetenschappers. Habermas' publieke sfeer (*Öffentlichkeit*, of openbaarheid) gaat terug tot wat de Verlichtingsdenker Immanuel Kant het ‘publieke gebruik van de rede’ noemde; ze behelst het vrijelijk en zonder onderscheid tussen adel en volk, of tussen clerus of specialisten en leken, discussiëren over literaire en culturele, en in tweede instantie ook over politieke aangelegenheden.

De twee uitdrukkingen worden vaak als vrijwel synoniem met elkaar gehanteerd; maar er is één belangrijk verschil. De zeventiende-eeuwse republiek der letteren was een welbewust internationaal verschijnsel, terwijl de achttiende-eeuwse publieke sfeer al een veel eenduidiger nationaal karakter had. Je kunt het verschil ook in politieke termen uitdrukken: de republiek der letteren is met het klassieke republicanisme van denkers als Machiavelli en Spinoza verbonden, maar de notie van een publieke sfeer veronderstelt veeleer de liberale natiestaat, zoals die vanaf de vroege negentiende eeuw tot een wereldwijde politieke realiteit werd.

Het is waarschijnlijk geen toeval dat de Duitse dichter Friedrich Klopstock in zijn gelijknamige satire van 1773 al nadrukkelijk spreekt van een *Duitse* geleerdenrepubliek. De reden daarvoor is relatief simpel: Frans en Latijn waren in de loop van de achttiende eeuw hun status van internationale lingua franca van de wetenschappen kwijtgeraakt. Diverse lokale talen kwamen nu op als medium van publieke communicatie. Zo zag de achttiende eeuw ook de emancipatie van het Duits als volwaardige taal van literatuur, wetenschap en wijsbegeerte - een emancipatie die in belangrijke mate het werk was van auteurs als Schiller, Goethe en Kant.

Wat letterenrepubliek en publieke sfeer wél gemeen hebben is een zeker elitarisme. De republiek der letteren behelsde een kleine geletterde elite, die in de zeventiende-eeuwse Lage Landen weliswaar relatief groot was, maar toch zeker niet de volwassen beroepsbevolking als geheel (inclusief vrouwen) omvatte. Ook Kant vond dat publiek gebruik van de rede plaats dient te vinden tegenover een 'publiek van geleerden': daarmee worden dus nadrukkelijk niet de grote massa's bedoeld. Dit elitarisme van letterenrepubliek en publieke sfeer staat in een gespannen verhouding tot het romantische nationalisme, dat de taal en cultuur van het gewone volk opwaardeert, en het onderscheid tussen massa en elite anders opvat: het volk is tegenwoordig niet zozeer de massa of het lage volk, maar veeleer de moderne soeverein, en de culturele belichaming van de natie.

Iedereen kent deze romantische opwaardering van het volk in het Duitse taalgebied; maar dat stond in dit opzicht bepaald niet alleen: in de achttiende en negentiende eeuw valt een vrijwel wereldwijd proces waar te nemen waar allerlei gesproken dialecten gebruikt gaan worden voor nieuwe geletterde en geleerde toepassingen. In de loop van de achttiende eeuw werden diverse spreektalen omgevormd tot schrifttalen; vele daarvan zouden zich in de negentiende eeuw tot landstalen ontwikkelen. Dat gebeurde niet alleen in (West-)Europa, maar ook in bijvoorbeeld het Indiase subcontinent, waar het Urdu tot het nieuwe medium voor hogere cultuur van zowel moslims als hindoes werd; en in het Ottomaanse rijk, waar een begin werd gemaakt met de opwaardering van diverse gesproken talen. Niet alleen talen van christelijke minderheden, zoals het Servisch en het Bulgaars, maar ook talen van (deels) islamitische bevolkingsgroepen, zoals het Albanees en het Koerdisch, werden nu tot medium van geschreven en geleerde cultuur. Tegelijkertijd werd daarmee een groter deel van de bevolking aangesproken dan voorheen het geval was geweest. Het is geen toeval dat de termen die in het moderne Arabisch worden gebruikt voor 'publiek' en 'privé', '*âmma* en *khâssa*, dezelfde zijn die in het klassieke Arabisch duiden op respectievelijk de ongeletterde massa en de geschoolde elite.

Deze omvorming van gesproken dialecten tot publieke talen heeft de vorming van nationale, en nationalistische, publieke sferen mogelijk gemaakt, en de kiem gelegd voor een politiek wantrouwen van de culturele elite: deze opwaardering van gesproken dialecten ging gepaard met de ideologie dat publieke discussie ook voor een groter, minder hoog opgeleid publiek begrijpelijk moest zijn. Het is vooral dit proces geweest dat aan de basis lag van de vorming van de respectieve nationale, en nationalistische, publieke sferen, waar we ook van-

daag de dag nog steeds aan vast zitten. Europese eenwording, economische globalisatie en andere transnationale ontwikkelingen hebben daar niet veel aan veranderd.

Ik ben niet goed in voorspellingen, maar ik vermoed dat deze situatie in 2040 in grote lijnen dezelfde zal zijn. Talen die nu in het onderwijs, en op radio, tv en internet worden gebruikt, zullen ook in de afzienbare toekomst dienst blijven doen. Er zullen wel degelijk talloze talen verdwijnen, maar dat zijn vooral de talen die ook nu al niet worden verspreid met behulp van technologische media. De met uitsterven bedreigde talen zijn precies de talen die het níét tot publiek medium hebben geschopt.

De nieuwe publieke sfeer van het internet lijkt op het eerste gezicht globaal of internationaal; maar ook zij wordt gekenmerkt door het banale en basale feit dat communicatie in een specifieke taal plaatsvindt. Ondanks internationale fora zoals *Eurozine* en *Open Democracy*, of het zich nadrukkelijk als Europabreed cultuurtijdschrift presenterende *Lettre International*, blijft het voornaamste podium voor publiek debat toch in de eerste plaats de natiestaat, of iets preciezer de - nationale - taal waarin de sprekers zich uitdrukken. Het publieke gebruik van een taal is niet alleen de basis voor politiek nationalisme, het is ook wat dat nationalisme zo opmerkelijk duurzaam maakt. Ook in de Arabische wereld heeft de nieuwe publieke sfeer van internet en geprivatiseerde kanalen van satelliettelevisie, zoals al-Jazeera, bepaald niet tot een verzwakking van Arabisch nationalisme geleid - integendeel.

Zal dit structurele nationalisme veranderen, of zal zich een nieuwe internationale republiek der letteren vormen die als lingua franca bijvoorbeeld het Engels, Spaans of Chinees hanteert? Ik betwijfel het. Wat wel met de nieuwe publieke sfeer steeds sterker onder druk komt te staan is het aloude onderscheid tussen elitecultuur en massacultuur. De cultureel-romantische ideologie van de dichter als held van het volk mag inmiddels haar kracht verloren hebben, de politiek-romantische waardering van het soevereine volk is nog springlevend. Zal in de komende decennia ook de negentiende-eeuwse romantisch-nationalistische ophemeling van volk en natie verzwakken? Ik zou haast zeggen dat ik hoop van wel; maar dat zou suggereren dat ik een duidelijk omlijnd normatief alternatief heb, en dat heb ik niet.

K. Michel

Voorop

voorop zwemt een piepklein visje
dat gevolgd wordt door een iets minder iel visje
waarachter een visje van dertien in een dozijn zwemt
met in zijn spoor een iets lijvigere vis die
op de hielen wordt gezeten door een tamelijk forse vis
waarvan de sierlijke vinnen overigens aan zomerjurkjes doen denken
deze vis wordt geschaduwd door een ronduit groot te noemen vis
die op zijn bek lorgnetvormige sprieten draagt als een oude kassier
met in zijn kielzog echt een kanjer - ruw geschat groter
dan een torpedo kleiner dan een rondvaartboot
maar wel met een spuitgat op zijn kop
en als iedereen dan eindelijk keurig op een rij zwemt
gestreept gevlekt gespikkeld grijs groenblauw oranje smaragd
begint als door een onzichtbaar teken - misschien doet de voorste wel blurb -
van voor naar achteren het grote happen

De permanente revolutie*

De Telegraaf, 2 februari 2010 - Door de fikse verhoging van de parkeertarieven krijgt ruim een kwart van de Amsterdammers minder bezoek. Het dure parkeren treil vooral ouderen en mensen met een laag inkomen, zo zeggen ze. Zij krijgen sinds begin 2009 bijna de helft minder visite.

Trouw, 29 mei 2009 - De Nederlandse Spoorwegen hebben in de strijd tegen skimmers een nieuwe voorzetmond voor kaartautomaten ontwikkeld. Het gaat om een techniek die afwijkt van de voorzetmonden op de pinautomaten van banken.

* DE PERMANENTE REVOLUTIE VAN DE ECONOMISCHE KLASSE - ANNELYS DE VET

Algemeen Dagblad, 2 december 2009 - De strippenkaart verdwijnt volledig uit het openbaar vervoer in en om Rotterdam. Vanaf 11 februari volgend jaar kunnen reizigers die in de Rotterdamse regio in tram, bus of metro stappen, alleen nog gebruikmaken van de ov-chipkaart.

De Pers, 25 januari 2008 - De nieuwe tarieven die een taxirit goedkoper moeten maken, blijken de rit juist duurder te maken. Dat blijkt uit onderzoek van RTL Nieuws. Ritten buiten drukke stadscentra worden straks 10 procent duurder. Bovendien hebben nog lang niet alle taxi's een nieuwe meter ingebouwd, terwijl dat vanaf volgende week wel zou moeten.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 27 september 2000 - Minister De Vries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) heeft vandaag het landelijk telefoonnummer 0900-8844 officieel in gebruik gesteld. Vanaf nu is de politie in heel Nederland voor nietspoedeisende zaken bereikbaar onder één landelijk telefoonnummer: 0900-8844.

Maasstad OV, 10 december 2009 - Connexxion zet sinds deze week de nieuwe MAN Lion's Citybussen in. Deze bussen moeten de oude Alliances en Ambassadors vervangen. De Alliances zijn inmiddels al afgevoerd. Ook zijn inmiddels de gelede Citaro's uit Nijmegen overgekomen naar Voome-Putten.

Nationaal adviesbureau Buitenreclame, 21 december 1006 - In 2001 nam het GVB de beslissing om reclame op de buitenkant van de tram en de bussen te verbieden. Amsterdam is nu een van de weinige grote steden waar reclame op de bus en de tram verboden is. In Rotterdam, Den Haag en Utrecht zijn er nog voldoende mogelijkbeden.

De Gelderlander 2 april 2009 - Her monumentale postkantoor op het Jansplein was donderdag voor het laatst open en is sinds vrijdag definitief dicht. Verschillende klanten vergapen zich aan de poster op het raam waar TNT Post meldt dat de klant voor alle postzaken voortaan terecht kan bij het postagenschap aan de Steenstraat, supermarkt Spar, de Plus, de winkel van AKO op het tijdelijk centraal station en op liet TNT Post Business Point.

Kunsthus 2007 - Ontwerpbureau npk industrial dcsignontwikkeltin 2002 het prototype voor een nieuwe tweelingbrievenbus. In 2007 worden alle oude tweelingbrievenbuss en vervangen door deze nieuwe brievenbussen. De kleur rood van de voorgaande brievenbus verandert in oranje, de kleur van TNT Post.

De Volkskrant, 20 september 2006 - KPN kan niet beginnen met het vervangen van de ouderwetse telefooncel, omdat het Franse reclamebedrijf JCDecaux verzet biedt. HeL telecomconcern wil met een concurrent van de Fransen reclame maken in de nieuwe telefooncel. JCDecaux wil gemeenten daar echter geen toestemming voor geven, omdat het stelt het alleenrecht te hebben op het plaatsen van reclame.

Stadskrant Veghel, 25 september 2008 - ING-jasje voor geldautomaat Postbank: De voorbereidingen op de krachtenbundeling van de Postbank en de ING Bank in 2009 zijn in volle gang. Zo veranderen alle blauwe Postbank-geldautomaten in ING oranje.

Trouw, 10 september 2008 - Meer dan vijftig verschillende huisstijlen worden teruggebracht tot één heldere en eenduidige stijl die, zo zeggen de ontwerpers, typisch Amsterdams is: recht voor zijn raap.

Elsevier, 9 maart 2010 - ABN AMRO en Fortis Bank Nederland, tijdens de financiële crisis in handen van de Nederlandse staat gekomen, beginnen volgende maand met het samenvoegen van tie kantoren voor particilieren.

ANP, 11 juli 2008 - Supermarktconcern Albert Heijn is hard bezig met de integratie van C1000-winkels die het heeft overgenomen van branchegenoot Schuitema. Vrijdag opende in Hoofddorp de eerste tot Albert Heijn omgetoverde C1000 zijn deuren.

De Volkskrant, 22 december 2007 - Minister-president Balkenende heeft vrijdag het nieuwe logo voor de rijksoverheid gepresenteerd. Alle ministeries zullen dit beeldmerk - ‘een sobere stilering van het Rijkswapen’ - gaan gebruiken.

De onbegonnen revolutie*

* DE ONBEGONNEN REVOLUTIE VAN HET VOLK - ANNELYS DE VET

VERTROUW
DE
POLITIEK

MEER
VERANT-
WOORDE-
LIJKHEID
VOOR
BURGERS

MEER
AFSTAND
TUSSEN
VOLK &
POLITIEK

OUDER-
WETSE
DEUGDEN

COMPROMIS

IK BEGRIJP
HET SYSTEEM
NIET MEER

WIE
IS ER
SCHUL-
DIG?

TOT WIE MOETEN
WE ONZE WOEDE
RICHTEN?

WIJ ZIJN
MEDE VERANT-

MEER
POLITIEK
CONFLICT

TE VEEL
INFORMATIE
BESCHIKBAAR

Jannah Loontjens

Oprah Winfrey en William Faulkner

William Faulkner schijnt na Shakespeare de meest bestudeerde Engelstalige auteur ooit te zijn.[1] Toch verbaasde het menig literatuurcriticus dat ook Oprah Winfrey in Faulkners werk geïnteresseerd bleek te zijn. In 2005 selecteerde Winfrey drie romans van Faulkner voor haar boekenclub. Oprah's Book Club heeft nooit in hoog aanzien gestaan. Ze zou te veel *feel-good* boeken selecteren en de interpretatie van de boeken te veel met de therapeutische retoriek van de rest van haar show laten samenvallen. In plaats van de literaire kwaliteiten te bespreken, zou ze de intenties en problemen van de fictieve personages psychologisch proberen te doorgronden, alsof ook deze personages te gast waren in haar praatprogramma. Aan de andere kant zijn er ook critici die Winfreys boekenclub verdedigen. Zo schrijft Kathleen Rooney bijvoorbeeld dat Winfrey de eerste culturele autoriteit is die een brug probeert te slaan tussen hoge en lage cultuur. In *Reading with Oprah* (2008) verzet Rooney zich tegen wat zij 'book-snobbery' noemt. Maar, zo schrijft zij, de reacties van de 'belletrist "professionals"' veranderden aanzienlijk na Winfreys *turn to the classics* in 2003.

Winfrey begon Oprah's Book Club in 1996. Elke maand selecteerde ze een boek van een hedendaagse auteur, tot ze er in 2002 mee stopte. Na een pauze van een jaar maakte ze bekend dat ze de draad weer zou oppakken, maar dat ze vanaf nu boeken uit de canon van de wereldliteratuur zou gaan lezen. De eerste klassieker was *East of Eden* (1952) van John Steinbeck, gevolgd door romans als Marquez' *Honderd jaar eenzaamheid* (1967) en Tolstojs *Anna Karenina* (1877). De drie romans die ze van Faulkner uitkoos - *The Sound and the Fury* (1929), *As I Lay Dying* (1930) en *Light in August* (1932) - werden de laatste boeken in haar *turn to the classics.*

Er is vaak gesuggereerd dat haar keuze om met haar boekenclub klassiekers te gaan lezen deels is voortgekomen uit de wens om de aanhoudende kritiek vanuit de literaire hoek te pareren. Het is niet alleen moeilijker de boekenclub te bekritiseren als het om wereldbe-

roemde klassiekers gaat, maar Winfrey begon ook literatuurprofessoren van verschillende universiteiten uit te nodigen om in haar programma over de boeken te komen praten. Nadat Winfrey, op 3 juni 2005, haar 'Summer of Faulkner' had aangekondigd, besloot ze aan deze boekenclubkeuze echter geen televisieshow te wijden zoals ze dat gewoonlijk deed. In plaats daarvan bood ze uitgebreide achtergrondinformatie aan op haar website Oprah.com, inclusief videolezingen van Faulkner-kenners, onder wie Thadious Davis, Arnold Weinstein en Robert Hamblin. Lezers konden vragen stellen aan deze professoren en eerdere antwoorden konden op de website worden nagelezen. Helaas is dit archief ingekort sinds de restyling van Winfreys website in 2008. Van de informatie die is overgebleven, is de grens tussen entertainment en serieus studiemateriaal niet altijd makkelijk te trekken. Zo kun je bijvoorbeeld kennismaken met de stream of consciousness op de webpagina 'Tap into Your Stream of Consciousness'. Hoewel de oefening op deze webpagina de indruk wekt je bekend te maken met de literaire techniek, volgt de oefening veeleer de psychoanalytische definitie van de stream of consciousness, waarbij je alles wat in je opkomt lukraak uitspreekt of neerpent. De verwarring die hierdoor optreedt, is dat de monologen van Faulkners personages worden aangezien voor associatieve *flows* van de auteur zelf. Deze verwarring sluit aan bij de misvatting die voortkomt uit een autobiografische lezing van fictie: in plaats van het verhaal als een bewust bedachte, en bedachtzaam geconstrueerde, tekst te beschouwen, wordt het als een directe en natuurlijke vertaling van de ervaringen van de auteur gezien.

Hoewel ik me moeilijk kan vinden in Winfreys wijze van lezen, fascineert haar boekenclub mij; haar onnavolgbare smaak, van zelfhulpboeken tot Tolstoj, de combinatie van haar macht om boeken tot bestsellers te maken en haar keuze voor een auteur als Faulkner intrigeren mij. De romans die ze van Faulkner uitkoos behoren niet bepaald tot zijn toegankelijkste werk. Vooral *The Sound and the Fury* staat bekend om zijn onnavolgbare begin. De roman opent met een monoloog van Benjy, een verstandelijk gehandicapte jongen, die geen onderscheid maakt tussen herinneringen of waarnemingen. De roman staat niet alleen bekend om zijn ondoordringbaarheid, maar ook om de grimmige kijk op het leven; grimmig en dreigend zoals eigenlijk al Faulkners verhalen. De personages in zijn werk worden vaak achtervolgd door een duister verleden, getekend door een schandelijke gebeurtenis, een misdaad, ras, klasse of een schrijnende familiegeschiedenis. Sociale structuren, codes en controle maken het de personages onmogelijk om te ontsnappen aan de geschiedenissen die hen gevangen houden.

Winfreys bekendste statement, ‘Live Your Best Life’, lijkt dan ook in schril contrast te staan met de beperkte mogelijkheden die Faulkners personages gegund zijn. Als er al enige onduidelijkheid is over de sociale status van een personage in Faulkners werk, dan leidt dit tot ernstig wantrouwen en vaak tot geweld. De hoofdpersoon in *Light in August,* Joe Christmas, weet bijvoorbeeld niet of hij helemaal blank is. Hij lijkt blank, maar er gaan geruchten dat hij ook zwart bloed in zich heeft en uiteindelijk wordt hij vermoord als een ‘uppity nigger’. In *The Sound and the Fury* wordt de verstikking van de sociale machtsstructuren gesymboliseerd door Caddy, die door haar moeder wordt weggestuurd nadat ze een buitenechtelijk kind heeft gekregen. Caddy mag haar kind nooit meer zien.

Het is bewonderenswaardig hoe soepel Winfrey haar presentatie van Faulkners werk, waarin de personages gebrandmerkt zijn door het verleden, weet te combineren met haar geloof in *self-improvement* dat bereikt zou kunnen worden door in het nu te leven. In Winfreys webcolumn is er een boodschap die ze steeds herhaalt: ‘Live in the moment and treasure every breath. I know for sure that to be present with yourself is the most important gift you can have.’[2.] Haar geloof in de positieve uitwerking van het leven in het heden weerhoudt haar er niet van steeds op een bepaald deel van de Amerikaanse geschiedenis terug te komen, namelijk de geschiedenis van de slavernij en de langdurige segregatie in de zuidelijke staten. Al heeft Faulkner een fictieve staat verzonnen, Yoknapatawpha, waar veel van zijn verhalen zich afspelen, dit is duidelijk een zuidelijke staat, waarin racisme zich als een ongeneeslijke ziekte onder de bevolking heeft verspreid.

In die zin kan Winfreys keuze voor Faulkner niet los worden gezien van haar band met Toni Morrison, die net als Faulkner over de gevolgen van de slavernij schrijft en wier boeken regelmatig met die van Faulkner zijn vergeleken.[3.] De interviews met Morrison en de aandacht die zij kreeg binnen *Oprah* worden vaak als voorbeeld genoemd in discussies over de vermenging van hoge en lage cultuur. Voor Morrison betekende haar optreden in Winfreys show een nieuw tijdperk: hoewel sommige van haar boeken al jaren in de winkel lagen, steeg de verkoop van haar romans na haar optreden in *Oprah* in ongekende mate. Daarnaast is Morrisons plotselinge bekendheid ook een belangrijke doorbraak geweest voor de emancipatie van zwarte schrijvers, die nog altijd moeite hadden met het bereiken van een blank publiek.[4.]

In vergelijking met de tragische geschiedenissen die ze in haar boeken beschrijft, is Morrisons levensloop een succesverhaal, net als dat van Winfrey. Dit maakt Morrison tot een ideale gast in *Oprah.* Daarentegen is juist dit aspect van Winfreys boekenclub misschien wel het

meest tegengesteld aan Faulkners principes, die een gruwelijke hekel had aan het belichten van privélevens. In zijn essay 'On Privacy' (2004 [1955]), argumenteert Faulkner dat met het openbaar maken van je persoonlijke leven een deel van je identiteit oplost in algemeenheid. Journalisten die de levens van auteurs beschrijven, beschuldigt hij van het reduceren van de auteur tot 'one more identityless integer in that identityless anonymous unprivacied mass which seems to be our goal' (71). Faulkner verbindt de neiging om over het privéleven van auteurs te schrijven met een mislukking van de *American Dream*, die volgens Faulkner staat voor het recht dat ieder individu heeft op 'individual dignity and freedom' (62).[5.]

Winfrey verdedigt een geheel andere interpretatie van de Amerikaanse Droom: voor haar wordt de vrijheid van het individu weerspiegeld in de prestatiemaatschappij, die de waardes van zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid moet garanderen.[6.] Hoewel volgens Faulkner individuele vrijheid impliceert dat er waardig wordt omgegaan met andermans persoonlijke keuzes en privéleven, ligt bij Winfrey de nadruk op de mogelijkheid van het beklimmen van de sociale ladder en de eigen verantwoordelijkheid in én voor je leven - dat, als je maar genoeg je best doet, een succes kan worden. Als dat succes is behaald, wordt het verhaal publiek eigendom. Precies zoals haar eigen levensverhaal een beroemd voorbeeld is geworden van de Amerikaanse Droom: het verhaal van de door overgewicht geplaagde *African-American woman*, die uit een door armoede geteisterd gezin kwam, maar uiteindelijk een van de machtigste individuen in de Amerikaanse media-industrie werd.

Tegenwoordig wordt de Amerikaanse Droom niet alleen met individuele vrijheid geassocieerd, maar ook met persvrijheid. Voor Faulkner hebben deze twee vrijheden echter weinig met elkaar te maken. Volgens hem heeft de pers juist de macht om iemand zijn vrijheid te ontnemen. Winfrey doet in feite precies waartegen Faulkner zich verzet: ze bespreekt de meest intieme ervaringen van haar gasten in haar show en is geneigd de auteurs van haar boekenclub op eenzelfde wijze te benaderen. Zij doet dit vanuit de overtuiging dat het bespreken van privéproblemen de deelnemers, en de toeschouwers, zal helpen om voor zichzelf op te komen, hun persoonlijkheid te ontwikkelen. Faulkner stond niet stil bij wat Winfrey 'self-actualization' noemt. Integendeel, hij zag een groot gevaar in het belichten van persoonlijke problemen. Als voorbeeld noemt hij de familie van een moordenaar. De ouders van de dader zouden zodanig uitgeput zijn geraakt van alle media-aandacht dat ze de duur van de rechtszaak niet overleefden. Kortom, terwijl Faulkner het belang benadrukt van privacy, die gewaar-

borgd zou moeten worden door de Amerikaanse Droom, laat Winfrey zien dat de Amerikaanse idealen alleen maar uitgelegd kunnen worden door individuele verhalen publiek te maken.

Dit onderhuidse conflict, waar Winfrey zich overigens weinig van aantrekt, raakt aan een aantal interessante vragen rondom de rol van de auteur in de publieke ruimte. Hoewel de Franse filosofen Michel Foucault en Roland Barthes in de jaren zestig de dood van de auteur aankondigden - volgens Foucault zou de auteur in de toekomst niet meer dan een anonieme naam worden - kunnen we vaststellen dat de aandacht voor de persoon achter het boek eigenlijk alleen maar is toegenomen. Het idee dat de literaire tekst op zichzelf staat en dat voor de beleving en het begrip van het boek achtergrondinformatie onnodig is, is een opvatting die vorm begon te krijgen met de modernisten. Behalve Faulkner schreven onder anderen ook T.S. Eliot en Marcel Proust over de autonomie van de tekst. Later werden hun opvattingen nog eens aangescherpt door de New Critics, waarbij William K. Wimsatt and Monroe C. Beardsley het voortouw namen. De New Critics meenden niet alleen dat iedere vorm van auteurspsychologie vermeden moest worden, maar ook dat elke uitleg van buitenaf, inclusief historische context, irrelevant was voor het begrip van de tekst. Als de gegevens niet in de tekst zelf te vinden waren, waren ze ook niet van belang voor de interpretatie. Juist omdat de interesse in de auteur bij lezers lijkt te zijn toegenomen, is het opvallend dat het toch dit standpunt is dat onder critici nog altijd het chicst wordt bevonden.

Het idee dat echte, hoge literatuur geen achtergrondinformatie nodig heeft, en principieel buiten het genre van de autobiografie staat, gaat gepaard met een ander vooroordeel, namelijk dat het uitlichten van biografische gegevens voornamelijk wordt gedaan door *lowbrow* media, damesbladen en roddelpers, terwijl de media die zichzelf tot de hoge cultuur rekenen zich op de literatuur zelf richten. Hoewel Faulkner geen onderscheid maakte tussen verschillende soorten media, verschillende kranten of vormen van publiciteit, sluiten zijn argumenten aan bij de hedendaagse meningen over roddelpers en andere vormen van lage cultuur, zoals Winfreys praatprogramma. De discussie hierover brandde los toen Jonathan Franzen zijn twijfels uitte naar aanleiding van Winfreys selectie van zijn roman *The Corrections* (2001). In de *Philadelphia Inquirer* zei Franzen dat *The Corrections* ten eerste een literair boek is en dat hij eigenlijk had gehoopt ook een mannelijk publiek te bereiken. Ervan uitgaande dat Winfreys boekenclub met name een vrouwelijk lezerspubliek zou bereiken, voegde hij eraan toe: ‘it is a hard book for that audience’ (Rooney, 44). Verder zei Franzen nog: ‘it heightens this sense of split I feel. I feel like I'm solidly

in the high-art literary tradition, but I like to read entertaining books and this maybe helps bridge the gap, but it also heightens these feelings of being misunderstood' (41). Niet lang na deze opmerkingen werd de uitnodiging voor Franzen om in de *Oprah Winfrey Show* te verschijnen ingetrokken.

Franzen bevestigt met zijn uitlatingen het clichébeeld van lage cultuur. Zoals de filosoof Andreas Huyssen in zijn boek *After the Great Divide* (1986) laat zien werd in de negentiende eeuw de populaire cultuur al met de vrouw geassocieerd, terwijl de hogere, authentieke cultuuruitingen tot het domein van de mannen werd gerekend. Huyssen beschrijft Flauberts personage Emma Bovary als een stereotiep voorbeeld van hoe er lange tijd over de aard van de vrouw werd gedacht: zij was passief, naïef, werd gedreven door irrationele verlangens en geloofde in de kitsch van goedkope romannetjes. Door Franzens onderscheid tussen aan de ene kant vrouwelijke lezers en entertainment en aan de andere kant de *literary high art tradition* en een mannelijk lezerspubliek, lijkt er nog niet veel te zijn veranderd in de connotatie van hoge en lage cultuur.

Vlak voordat zijn uitnodiging werd ingetrokken, werd Franzen gevraagd om naar zijn ouderlijk huis te gaan om daar gefilmd te worden voor een item in *Oprah.* Franzen laat zich over deze voorbereidingen laatdunkend uit in een essay dat hij schreef voor de *New Yorker.* Rooney heeft op haar beurt dit essay becommentarieerd en schrijft:

> Television, [Franzen] suggests - and rightly so - is frequently sappy, sentimental and emotionally false. Nonetheless, he still seems willing to disclose a lot more, specifically a lot more emotionally intimate information and almost human interesty detail to the audience of the *New Yorker* than he was to that of the *Oprah Winfrey Show* (64).

Met andere woorden, de context van de *New Yorker* geeft Franzen de kans om details over zijn privéleven prijs te geven zonder sentimenteel of *sappy* over te komen. Dit betekent dat niet zozeer de onthulling zelf sentimenteel of onnozel hoeft te zijn, maar dat vooral de reputatie van de krant of het programma waarin het verschijnt bepaalt of de informatie wordt beschouwd als integer, moedig en gevoelig of dat zij als ongepast intiem, larmoyant en pathetisch wordt afgedaan.

Franzen had achteraf spijt van zijn uitlatingen en zei bijvoorbeeld in *Newsweek* (12 november 2001): 'anybody who enjoys the book is a friend of mine, and that specifically includes Oprah Winfrey.' En in de *Chicago Tribune* (12 november 2001): 'I know the distinction between

high audiences and low audiences is false. I'm not trying to cast myself as a victim. I have no one but myself to blame'. Winfrey heeft nooit op Franzens excuses gereageerd. Volgens Rooney was dat een gemiste kans om de discussie over hoge en lage cultuur in het literaire landschap uit te breiden.

Dat Faulkner geen onderscheid maakt tussen verschillende vormen van publiciteit komt misschien deels doordat er nog niet zo veel verschillende media waren in zijn tijd, maar zijn principiële standpunt is in de eerste plaats een uiting van een diepgewortelde afkeer van de vervaging tussen privé en publiek. Anders dan bij Franzen gaat het Faulkner niet om de soort aandacht, maar specifiek om het onderwerp waar de aandacht naar uitgaat. De boeken die hij heeft gepubliceerd, liggen niet meer binnen zijn macht, schrijft hij, daar kan iedereen op reageren hoe men wil. De schrijver zou iedere reactie van het publiek moeten accepteren, 'from praise to burning' (66). Of de boeken om de verkeerde redenen geprezen worden, zoals ze, altijd, om de verkeerde redenen verbrand worden, lijkt Faulkner niet uit te maken.

De mogelijk onredelijke behandeling van de tekst hoort nou eenmaal bij publiceren. Maar, zo redeneert Faulkner, hij heeft er niet voor gekozen zijn privéleven publiek te maken en die keuze dient andersom ook gerespecteerd te worden.

Die totale afkeer van publiciteit, interviews of achtergrondverhalen deelt Franzen niet met Faulkner, voor Franzen is het eerder de *soort* publieke ruimte die bepaalt of hij zich gemakkelijk voelt bij het prijsgeven van persoonlijke anekdotes of dat hij zich ervoor geneert. Dat is niet verbazingwekkend, wij maken allemaal een selectie van omgevingen en personen aan wie we bepaalde bekentenissen toevertrouwen en aan wie niet. Wat wel verbaast is dat, ondanks de grote hoeveelheid soorten en mengvormen van publieke ruimtes, deze veelheid met betrekking tot cultuur hardnekkig in twee niveaus wordt onderverdeeld: de publieke ruimte waar de hoge cultuur zich manifesteert en die waar de lage cultuur zich manifesteert. Gebeurtenissen zoals Winfreys selectie van Faulkners boeken worden gezien als mengvormen of ontmoetingen tussen de twee vormen van cultuur, maar de tweedeling wordt er desondanks niet door opgeheven.

Hoewel Faulkner zelf liever niets prijsgaf van zijn privéleven, kun je op Oprah.com allerlei teksten vinden over de situatie waarin hij opgroeide, zijn kindertijd, zijn nanny, zijn politieke standpunten. Al tijdens zijn leven verschenen er verhalen over hem, waarop hij in het essay 'On Privacy' reageert. Hij veroordeelt niemand, zelfs niet de journalisten die tegen zijn zin in de stukken publiceerden, maar hij stelt vast dat deze vorm van journalistiek aantoont dat de droom die aan

de basis lag van Amerika hiermee uiteen is gevallen. De Amerikaanse Droom werd geboren uit het verlangen een individu te kunnen zijn zonder te worden geleid door de wil van een massa, een bepaalde natie of religie. Met het belichten van privélevens wordt die basis volgens Faulkner geschonden, hierdoor worden individuen steeds meer deel van een eenvormige massa, of ze nou willen of niet.

Het is verleidelijk om de nadruk die er binnen Oprah.com op Faulkners leven ligt, uit te leggen als Winfreys onvermogen om werkelijk de lage cultuur te ontstijgen; of ze nou Faulkner bespreekt of een zelfhulpboek, haar aandacht gaat ten eerste uit naar de levenslessen die je uit het werk kunt trekken. Ze zal niet snel aandacht besteden aan de taal op zich, aan de woordkeuze, het ritme of verrassende wendingen van zinnen. Maar er is ook een andere kant: literatuur wordt steeds meer deel van uiteenlopende publieke ruimtes, waar de boeken op verschillende wijzen worden benaderd. In plaats van enkel gespecialiseerde aandacht te ontvangen binnen een kring van de literatuurcritici, worden literaire boeken nu ook besproken in nieuws- en praatprogramma's of op dilettantenwebsites.

De vervaging tussen de verschillen in context en podia, evenals de vervaging van de grens tussen privé en publiek is misschien nog wel het zichtbaarst op internet. Aan de ene kant wordt hierdoor alles opgenomen in een ‘identityless anonymous unprivacied mass,’ zoals Faulkner voorspelde. Aan de andere kant wordt hierdoor de kleingeestigheid van een tweedeling in hoge en lage cultuur en publieke ruimtes duidelijk. In het Faulkner-archief op Oprah.com kan bijvoorbeeld moeiteloos worden doorgeklikt naar websites van universiteiten en literaire tijdschriften die over Faulkner schrijven. Natuurlijk bestaan er verschillen in verbeeldingskracht, talent, complexiteit en smaak, maar door die enorme veelheid aan verschillen in twee categorieën te verdelen, ontken je het web van uiteenlopende culturele uitingen. Een web waar wij ons dagelijks doorheen bewegen, waarin reclame gebruikmaakt van klassieke muziek, popmuziek refereert aan schrijvers, schrijvers verhalen situeren in populaire cultuur en populaire praatprogramma's aandacht besteden aan complexe romans van begin vorige eeuw. Om te midden van deze veelheid aan overlappingen, grensgevallen en gefragmenteerde cultuuruitingen nog vast te houden aan een tweedeling is onhoudbaar. Faulkner is een ongeëvenaard schrijver en Winfrey een ongeëvenaarde presentatrice. Hoe Winfrey op Faulkners en andermans boeken reageert is onconventioneel, soms simplistisch, soms larmoyant, maar vooral verrassend en vol aandacht en liefde voor een bepaalde ervaring van lezen.

Genoemde werken

Faulkner, William. *The Sound and the Fury.* New York: Vintage International, 1990.
Faulkner, William. *As I Lay Dying.* New York: Vintage International, 1990.
Faulkner, William. *Light in August.* New York: Vintage International, 1990.
Faulkner, William. *Essays, Speeches & Public Letters.* Edited by James B. Meriwether. New York: The Modern Library, 2004.
Huyssen, Andreas. *After the Great Divide: Modernism*, *Mass Culture*, *Postmodernism.* Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1987.
Kinney, Arthur F. *Critical Essays on William Faulkner: The Compson Family.* Boston: G.K. Hall & Co, 1982
Kooijman, Jaap. *Fabricating the Absolute Fake: America in Contemporary Pop Culture.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008.
Rooney, Kathleen. *Reading with Oprah: The Book Club that Changed America.* Fayetteville: The University of Arkansas Press, 2005.
Young, John. 'Toni Morrison, Oprah Winfrey, and Postmodern Audiences.' *African American Review*, 2001, Volume 35, Number 2.

Eindnoten:

1. Al vijfentwintig jaar geleden schreef Arthur F. Kinney dat 'in the past few years, critical work on Faulkner has exceeded that of any author in English save Shakespeare' (1982: 34).
2. http://www.oprah.com/omagazine/May-2005-What-Oprah-Knows-for-Sure.
3. Op Oprah.com schrijft Philip Weinstein: 'The novels of Toni Morrison and William Faulkner join together to form the most remarkable meditations on race written by American novelists in the century just ended.'
   http://www.oprah.com/oprahsbookclub/Faulkner-101-Toni-Morrison-and-William-Faulkner.
4. Young, John. 'Toni Morrison, Oprah Winfrey, and Postmodern Audiences.' *African American Review,* 2001, Volume 35, Number 2.
5. De ondertitel van het essay is: 'The American Dream: What Happened to It?' Het essay begint als volgt: 'This was the American Dream: a sanctuary on the earth for individual man: a condition in which he could be free not only of the old established closed-corporation hierarchies of arbitrary power which had oppressed him as a mass, but free of that mass into which the hierarchies of church and state had compressed and held him individually thrilled and individually impotent' (62).
6. Zie bijvoorbeeld Jaap Kooijman (2008: 52).

Bastiaan Bommeljé

Een duistere toekomst
Waarom de Nederlandse kranten wegkwijnen

Het goede nieuws is dat in de menselijke geschiedenis nog nooit zo veel woorden werden gedrukt en op papier zijn verspreid als in het digitale tijdperk. In het jaar 2009 rolden bijvoorbeeld wereldwijd voor het eerst meer dan een miljoen nieuwe boektitels van de persen. Na een heel lichte aarzeling in de groei van de papierproductie in 2008 werd vorig jaar weer meer dan 300 miljoen ton papier en karton geproduceerd voor drukwerk. Een derde daarvan wordt nog altijd geproduceerd in de Verenigde Staten, verreweg de grootste producent van papier voor drukwerk, en ondanks de snel groeiende vraag in China ook nog altijd de grootste afnemer. In de Nieuwe Wereld worden immers jaarlijks meer dan 2 miljard boeken, 350 miljoen tijdschriften en 24 miljard kranten gedrukt.

Het slechte nieuws is dat het lezen van en betalen voor al dat moois wereldwijd nogal hapert. Vooral kranten en tijdschriften voelen de hete adem van de moderne tijd in hun nek. Overal ter wereld worden ze van twee kanten bedreigd. Aan de ene kant knaagt de huidige werkelijkheid van dalende abonneeaantallen en dalende advertentie-inkomsten. Aan de andere kant knaagt de twijfel over hoe in de toekomst geld te verdienen aan digitale journalistiek.

Deze bedreigingen zijn reëel, op den duur dodelijk en niet veel kranten lijken te weten hoe ze zich ertegen teweer kunnen stellen. Dit blijft niet zonder gevolgen. Zo hebben we in Nederland het afgelopen jaar de roemloze ontmanteling van het vrijwel failliete uitgeefconcern PCM meegemaakt, waarbij een deel van de krantentitels in handen kwam van het Belgische concern De Persgroep en NRC Media werd doorverkocht aan een investeringsgezelschap waarin de grootste aandeelhouder van de Telegraaf Media Groep (de familie Van Puijenbroek) een aanzienlijke rol speelt. Tegelijk namen we afscheid van de gratis krant *DAG*, van de papieren versie van de *Christian Science Monitor*, van *The Bulletin* (met 128 jaar het oudste - en laatste - opinieblad van Australië), alsmede van de literaire tijdschriften *Bunker Hill*, *Raster*, het Vlaamse *Revolver* en ook *De Revisor* oude stijl.

Ook was er verleden jaar een recordaantal technische faillissementen van krantenconcerns te melden in de Verenigde Staten, waar onder meer de befaamde Tribune Co. (van o.m. de *Chicago Tribune*), de Philadelphia Newspaper Co. (van o.m. *The Philadelphia Inquirer*), Freedom Communication (van o.m. de *Orange County Register*) en de Sun-Times Media Group (van o.m. de *Chicago Sun-Times*) een beroep deden op de 'Chapter 11 Bankruptcy Protection'. En dat terwijl de *Washington Post* en de *New York Times* grote verliezen leden op hun papieren edities, te onzent de toekomst van *HP/De Tijd* aan een zijden draad bungelt bij uitgeverij Audax (dat over 2009 een winstdaling van 60 procent rapporteerde), en de kranten in Nederland opnieuw verder dalende oplages en vooral sterk gedaalde advertentie-inkomsten (van tussen minus 15 en minus 30 procent) moesten melden aan de aandeelhouders.

Niet voor niets heeft de Telegraaf Media Groep het grootste deel van haar tijdschriften inmiddels verkocht, ondergingen de kranten van de Geassocieerde Pers Diensten (GPD) in korte tijd een tweede grote bezuinigingsronde, moest het reeds volledig uitgeklede *AD* in 2009 nog maar weer eens 3 miljoen bezuinigen, is de winst bij het Wegener-concern et een kwart gedaald (na een daling van 40 procent in 2008), en werden de kranten van het voormalige PCM-concern (*NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* en *Trouw*) verkooprijp gemaakt met bezuinigingen van miljoenen euro's per titel.

En het wordt nog erger - veel erger. En dan bedoel ik niet eens dat momenteel bijna een kwart van alle in Europa gelezen kranten gratis dagbladen zijn, en dat dit percentage nog steeds stijgt. Neen, ik heb het over de verwachting dat ook de komende jaren de inkomsten en bedrijfsresultaten van kranten structureel zullen blijven dalen en dat daaruit voortvloeiende nieuwe bloedige saneringen onvermijdelijk zijn. Wie even naar de (al dan niet geopenbaarde) cijfers kijkt, moet vrezen dat de recente analyse van de krantensector door Pricewaterhouse Coopers niet heel ver van de waarheid zit. De conclusie van PWC luidde kort en krachtig dat het huidige bedrijfsmodel van Nederlandse kranten niet meer houdbaar is, en dat in de periode tussen 2009 en 2012 verdere diepe ingrepen en fusies onafwendbaar zijn.

Dat is het optimistische scenario. Wie meekijkt met de koele harde cijfers van Het Oplage Instituut (HOI) ziet bijvoorbeeld dat de betaalde kernoplage van *de Volkskrant* sinds het jaar 2000 met bijna 30 procent is gezakt tot omstreeks 230.000 exemplaren, dat die van *NRC Handelsblad* met zo'n 60.000 exemplaren (of wel circa 25 procent) is gedaald tot onder de grens van 200.000 en dat zelfs de hoop-op-

betere-tijden *nrc.next* nu een plafond lijkt te hebben bereikt met een betaalde kernoplage van omstreeks 67.000, waar ooit 80.000 als vereiste break-even oplage werd gesteld. En dat terwijl *Trouw* en *Het Parool* hun betaalde oplages van respectievelijk omstreeks 90.000 en 80.000 nog slechts kunnen laten verschijnen dankzij rigoureuze inkrimpingen van de redacties. Dan laten we de rampzalige cijfers van het *AD* maar buiten beschouwing, waar na de gedwongen - en geldverslindende - fusie met een aantal regionale titels meer dan 200.000 van de 650.000 abonnees wegliepen. En dit weinig opbeurende nieuws dient men te lezen tegen de achtergrond van nog niet gepubliceerde cijfers uit de mediabranche waaruit blijkt dat de advertentie-inkomsten bij al deze kranten in het eerste kwartaal van 2010 alweer onder de reeds naar beneden geschroefde verwachtingen uitkwamen.

Maar het wordt erger nog - veel erger. Vorig jaar liet het vakblad *Mediafacts* enkele accountants eens aandachtig kijken naar de jaarrekeningen van krantenconcerns. Er rees ogenblikkelijk twijfel over de vraag of de markt de enorme bedragen die aan 'goodwill' als activa in de boeken staan nog onderschrijft. En daarnaast bleek de solvabiliteit (de verhouding tussen het eigen vermogen en het vreemd vermogen op de balans) her en der onduidelijk dan wel twijfelachtig. Zonder pardon concludeerde *Mediafacts* dat verder slachtwerk in de krantensector onvermijdelijk is. Nu ja, dat klinkt in elk geval een stuk vrolijker dan een 'financieel-strategisch rapport' van het onderzoeksbureau AME, waarin werd gemeld dat voor diverse kranten 'de faillissementindicator op rood staat'.

En er is geen troost, want het wordt nog erger - veel erger. Dat blijkt uit een recente zelfanalyse van de Japanse kwaliteitskrant *Asahi Shimbun*, die in Azië te vergelijken valt met *The New York Times*, waarmee men dan ook een alliantie vormt. De krant heeft 6,5 miljoen abonnees, en indien men dat naar Nederlandse schaal vertaalt (zoals *Mediafacts* recent deed in een analyse), zou dat zoiets zijn als *de Volkskrant* en *De Telegraaf* tezamen. Het gaat kort gezegd om een grote krant (die twee keer per dag verschijnt), een journalistiek instituut met liefst 2400 journalisten in dienst en een totaal personeelsbestand van 77.000 employés. Maar tien jaar geleden had *Asahi Shimbun* nog 10 miljoen abonnees, en gedurende dat decennium zijn de advertentie-inkomsten gehalveerd (van 1,5 miljard euro tot 750 miljoen euro). In 2009 leed de krant verlies - voor het eerst in de 133-jarige geschiedenis. Ondanks enorme investeringen in online, tv-kanalen en mobiel aanbod lukt het *Asahi Shimbun* niet om winst te maken met digi-

tale ‘content’. Ondertussen durft men niet nog meer journalisten te ontslaan uit angst de kwaliteit van de krant te ondermijnen en nog meer lezers te verliezen. Tegen *Mediafacts* zei de directeur van *Asahi Shimbun* dat zijn bedrijf waarschijnlijk nog tien jaar kon overleven, maar dat het daarna afgelopen zou zijn.

De neergang van de Japanse kwaliteitskrant is uiterst leerzaam, niet alleen omdat men net als in Nederland (en in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Anglo-Amerikaanse kranten) voornamelijk drijft op een abonneeoplage, maar vooral ook omdat men hier alle digitale strategieën al heeft uitgeprobeerd waar Nederlandse kranten nog mee experimenteren in de hoop en verwachting dat hier de redding schuilt. Hoewel men 700.000 betalende abonnees voor het mobiele aanbod heeft en VT Asahi vele malen professioneler is dan het geschutter van bijvoorbeeld nrc.tv, is de bereidheid om voor digitaal nieuws te betalen ook in Japan erg laag. Hoewel men verwacht dat die bereidheid wel iets zal groeien, blijkt uit elk toegepast rekenmodel dat de toename aan online inkomsten het verlies van papieren inkomsten bij lange na niet goed kan maken.

Mediafacts meldt droog dat analisten de situatie bij de kwaliteitskrant ‘uitzichtloos’ achten. Als enige mogelijke remedie schrijven ze een halvering van het personeelsbestand voor, en de overschakeling naar een veel ‘*leaner and meaner*’ product, en geen alomvattende journalistieke mastodont.

Dezelfde waarschuwing voor kranten als richtingloze duizendpoten uitte Lionel Barber, hoofdredacteur van de *Financial Times*, vorig jaar al in *The New York Review of Books*. ‘De absolute voorwaarde,’ zei hij, ‘voor een rendabele krant en vooral voor betaalde online journalistiek, is het maken van *must-read content* - niet zomaar goede journalistiek, maar *must-read* journalistiek. Een krant die alles over iedereen voor iedereen wil publiceren, smeert z'n kostbaarste goed veel te dun over te veel pagina's, en zo'n krant raakt vanzelf in de problemen.’

Maar het wordt nog erger - veel erger. Uit een zeer recente peiling onder 353 hoofdredacteuren van vooraanstaande Amerikaanse kranten en omroepen blijkt dat die een ander probleem nog veel bedreigender vinden. Ja, de dalende oplages zijn dodelijk, en ja de neergang van advertentie-inkomsten is fataal, maar nog veel funester voor hun beroep achten zij de inhoudelijke en ambachtelijke ‘neergang van de journalistiek’. Liefst twee derde van de hoofdredacteuren meent dat ‘de journalistiek de verkeerde kant op beweegt’, en 60 procent meent dat niet alleen de opleidingen onder de maat zijn, maar dat bovenal internet zorgt voor ‘een aantasting van de fundamentele waarden van de jour-

nalistiek'. De hoofdredacteuren menen dat 'steeds losser wordt omgesprongen met klassieke journalistieke normen, zoals nauwkeurigheid, feiten checken, bronnen raadplegen en wederhoor plegen'.

Op nogal huiveringwekkende wijze komen deze inzichten van de Amerikaanse hoofdredacteuren overeen met de conclusies van visitaties van de opleidingen journalistiek in Nederland. Hoewel de kritische notities van de onderwijsinspectie over deze opleidingen zelden het nieuws halen, klinken ze al jaren met verontrustende regelmaat. Zo reppen visitatiecommissies van 'oppervlakkigheid', 'gebrek aan diepgang', te 'geringe studiebelasting' en te veel studenten journalistiek die wel afstuderen maar bij wie 'belangstelling voor actualiteiten vaak ver is te zoeken, de taalbeheersing gebrekkig is en het ontbreekt aan nieuwsgierigheid'.

Ondertussen heeft bijna de helft van de Amerikaanse hoofdredacteuren die werden ondervraagd in het kader van het 'Project for Excellence in Journalism' de stellige overtuiging dat de eigen nieuwsorganisatie over een jaar of tien kopje-onder zal zijn gegaan als het niet lukt om 'nieuwe verdienmodellen' te ontwikkelen. Maar nog sterker betreuren ze het dat, zoals een van hen het uitdrukte, 'journalistieke standaarden verloren gaan en dat bloggen, roddelen en twitteren verward zullen gaan worden met verslaggeving'.

Grappig genoeg sluit dit vrij naadloos aan bij de beleving onder jongeren van nieuws. Uit vergelijkend onderzoek onder jeugdigen tussen 15 en 29 jaar in Nederland, de VS en Finland bleek dat in deze leeftijdscategorie nauwelijks meer kranten worden lezen, maar dat betaalde kranten wel nog altijd als een veel betrouwbaarder nieuwsbron worden gezien dan gratis kranten, dan de televisie en vooral dan nieuws op internet. En meer in het algemeen geldt dat hoe hoger het opleidingsniveau van mensen, des te geringer hun online nieuwsconsumptie en des te meer tijd men spendeert aan betaalde kranten. Helaas bleek voor Nederland dat de laatste vijf jaar de 'geletterdheid' (ofwel de vaardigheid complexe teksten te lezen en te begrijpen) vooral onder 'hoger opgeleiden' opvallend was afgenomen.

Welnu, dit zijn de koele harde feiten en de vaststelling dat de kranten structureel in zwaar weer verkeren, is zonder twijfel een nogal zonnige kijk op de stand van zaken. Des te sneuer is het dat het er alle schijn van heeft dat de Nederlandse kranten niet alleen de afgelopen donkere jaren van chaos en verspilling precies de verkeerde strategische en redactionele beslissingen hebben genomen om het tij te keren, maar dat ook in de nieuwe situatie van thans (met de dominantie van de Belgische Persgroep en de nieuwe investeerder-eigenaar van NRC Me-

dia) het onduidelijk is of men heeft geleerd van de eigen fouten en van die van anderen. Hoewel ook *de Volkskrant* nu over is gegaan op tabloidformaat, heeft het er immers alle schijn van dat bij alle Nederlandse kranten het heil nog steeds wordt gezocht in het pad dat de analisten bij *Asahi Shimbun* (en andere grote kranten op de wereld) reeds als 'uitzichtloos' hebben betiteld.

Nu valt altijd te bezien of analisten en andere zelfbenoemde deskundigen gelijk hebben, maar het lijkt wel zeker dat in elk geval de eerstkomende jaren de abonnees en de advertentie-inkomsten niet terug gaan komen. Wat de situatie voor de Nederlandse kranten extra gecompliceerd maakt, is bovendien het feit dat men naast de economische en technologische problemen ook nog te kampen heeft met de restanten van het verzuilde verleden, waarvan niemand weet in hoeverre dat nu lezers bindt of afstoot.

Uiteindelijk staat of valt een krant met de tevredenheid van de lezer. En althans deze modale lezer moet helaas berichten dat de tevredenheid de afgelopen jaren niet is toegenomen. Om het simpel uit te drukken: ik nam een abonnement op een ochtendkrant met Kees Schuyt, Kees Fens en Michaël Zeeman als medewerkers en ik krijg nu een krant met Aaf Brandt Corstius als medewerker. En ik nam een abonnement op een avondkrant met Rudy Kousbroek, W.F. Hermans en Karel van het Reve als medewerkers en ik krijg nu een krant met Renske de Greef als medewerker.

Wat ik bedoel te zeggen, is dat het weliswaar begrijpelijk is dat een zekere verjonging wordt doorgevoerd, maar dat ik niet zo goed begrijp waarom dit met een radicale, nietsontziende ontintellectualisering gepaard moet gaan. De Nederlandse kranten hebben hierin een tactiek van de verschroeide aarde toegepast die bij menig lezer hetzelfde gemor heeft doen ontstaan als bij de Amerikaanse hoofdredacteuren. Ik bedoel inderdaad het gemopper over de teloorgang van journalistieke en intellectuele standaarden.

Misschien is het grootste probleem van journalisten wel dat zij zelden luisteren naar het gemor van anderen, en des te meer naar de zelffelicitaties van hun lotgenoten. Desondanks, en omdat ik de kwaadste niet ben, volgt hier geheel gratis een samenvatting van enkele brandende vraagstukken die rechtstreeks de toekomst van de krant betreffen, en die vanuit uitgeefperspectief om een duidelijker antwoord smeken dan veel Nederlandse kranten nu lijken te geven.

- Is 'crossmediale' verbreding de oplossing? Anders gezegd: is een totale digitale optuiging van de geschreven pers met online content, met mobiel aanbod en met breedband-internet-tv wel de oplossing voor

de gestage oplagedaling en het verlies aan advertenties bij de kranten? De ervaringen van *Asahi Shimbun* en andere pijnlijke voorbeelden uit recente tijd leren dat dit in elk geval geen wondermiddel is. Integendeel. Neem *The New York Times.* Enige jaren geleden verklaarde Arthur Sulzberger, uitgever van de *Times*, vol aplomb dat zijn krant alleen kon overleven 'met greep op drie pijlers van het vak: drukwerk, internet, video'. De *Times* heeft nu een eigen televisieproductiebedrijf en diverse tv-stations in bezit, en niet eens om zelf omroepje te gaan spelen, doch met de bedoeling om de mogelijkheden van breedband-internet te benutten. Een en ander heeft bepaald geen gouden bergen opgeleverd. Vorig jaar was de *Times* gedwongen om haar kapitale optrekje aan 8th Avenue in Manhattan als onderpand te geven voor een lening van ruim 225 miljoen dollar om de geldproblemen het hoofd te beiden. Krakend en piepend is het bedrijf begonnen met het terugbetalen van 400 miljoen dollar schuld, en in 2011 begint de terugbetaling van nog eens 366 miljoen dollar van een andere lening, beide onder meer gebruikt om de 'crossmediale verbreding' tot stand te brengen.

Het enthousiasme is inmiddels flink bekoeld: de eerste ontslaggolven bij de digitale redactie zijn neergedaald en er wordt hardop gevraagd of de *Times* alle digitalisering wel in eigen beheer had moeten uitvinden. Studies naar en experimenten met betaalde digitale content hebben tot nu toe weinig reden tot vrolijkheid gegeven.

Zelfs de Britse krant *The Guardian*, met een van de simpelste maar ook een van de succesvolste krantenwebsites ter wereld, heeft over de afgelopen jaren verlies geleden. Wie dat verlies evenwel nader bekijkt, ziet dat vooral de lokale kranten van het Guardian-concern verlies leden, dat de radiostations quitte draaiden, maar dat de simpele, gratis website een behoorlijke groei liet zien in advertentie-inkomsten. Geen uitgebreide *Guardian*-tv hier op de openingspagina, geen *Guardian*-journalisten die elkaar langdurig interviewen voor de camera terwijl je op zoek bent naar nieuws, maar alle multimedia juist op duidelijke afstand gehouden van de geschreven informatie, en een vrij toegankelijk krantenarchief. *Lean and mean*; gratis en goed; dat lijkt er meer op, maar ook *The Guardian* geeft toe dat de inkomsten van de websites niet opwegen tegen de verliezen die de papieren krant lijdt aan abonnees en advertentie-inkomsten.

- Biedt commerciële verbreding de redding? Blijkbaar denken de meeste Nederlandse kranten van wel. Onlangs nog richtte *NRC Handelsblad* een eigen boekuitgeverij op om de publicaties van de eigen journalisten uit te baten. Afgezien van het feit dat dit kan leiden tot kwestieuze of in elk geval ongemakkelijke verhoudingen tussen re-

dactionele en commerciële belangen (zo was de *NRC* zowat de enige krant van Nederland die de eigen profijtelijke 'hertaling' van de Max Havelaar niet bekritiseerde), is het de vraag of dit op termijn substantieel bijdraagt tot de winstgevendheid. Hetzelfde geldt voor de webwinkel 'Luxus' en de recent door NRC Media geopende webshop speciaal voor vrouwen: OneDayForHer. Daar kunnen dames terecht voor A-merk lifestyle-aanbiedingen op het gebied van beauty, fashion, wonen, films en boeken. Via de kranten en websites van NRC Media en geselecteerde partners wordt de aanbieding dagelijks 'gecommuniceerd'. Die activiteit lijkt heel erg op de gestage stroom 'special products' die ook andere kranten te koop aanbieden en 'communiceren', variërend van reizen tot cd's en van boeken tot cursussen.

Tsja, moet men als 'kwaliteitskrant' zoiets willen? Sterker nog, komt men hier niet heel dicht bij de aloude strategie van *Het Vrije Volk* in zijn nadagen? Ook die krant 'kocht' bij wijze van poging de ondergang uit te stellen branchevreemde omzet. En omzet kopen (dus veel investeren om een beetje extra inkomsten te genereren) loopt steevast uit op verzwakking van de 'core business'.

Ooit sprak de toenmalige hoofdredacteur van *NRC Handelsblad* de zorgelijke woorden: 'Deze krant mag nooit een lifestyle attribuut worden.' Nu zetten de hoofdredacties al hun geld op het uitbaten van hun 'merk'. De grote vraag is natuurlijk of een krant als lifestyle-attribuut ademruimte genoeg behoudt voor '*must-read* journalistiek'.

- Zijn journalisten vandaag de dag goed genoeg? Dit is een generaliserende en dus niet erg scherpe vraag. Bovendien loert hier levensgroot het ijdele gemopper dat 'vroeger alles beter was'. Toch dient dit probleem onder ogen gezien te worden, indien de redding van de krant ligt in het produceren van '*must-read* journalistiek'. Het is in elk geval opmerkelijk dat er een temporele relatie is tussen de scherpe teruggang in het aantal abonnees de afgelopen vijftien jaar, de gelijktijdige scherpe toename van het aantal gedrukte pagina's, bijlagen, servicekaternen, columns en andere woekeringen van '*no need to read* journalistiek', en de aanhoudende kritiek van de onderwijsinspectie op de opleidingen journalistiek.

Tegelijkertijd lijkt er een omgekeerd evenredige relatie waar te nemen tussen het dalend aantal universitaire academici dat in de krant schrijft (die vroeger met ruime hand werden ingehuurd om bijvoorbeeld boekrecensies te schrijven) en de evidente ontwikkeling dat journalisten zichzelf als beroepsgroep hebben ontdekt als belangwekkend onderwerp (bijvoorbeeld om als deskundige of columnist op te treden). Deze neiging tot autisme wordt hoogstwaarschijnlijk alleen

maar bevorderd door het feit dat de sociale wortels van journalisten steeds eenvormiger worden. Journalistiek is van een vluchtheuvel voor studie-drop-outs, sociale klimmers en andere relatieve buitenstaanders geworden tot een carrièreperspectief voor de blanke academisch gevormde elite. Dit is de verklaring voor het in journalistieke zin schokkende feit dat de kranten in Nederland volledig verrast werden door de opkomst van Pim Fortuyn en ook zo worstelen met de populariteit van Geert Wilders.

Tegelijkertijd dient beklemtoond dat ‘de journalistiek’ en ‘de journalist’ niet bestaan. Er is een duizelingwekkend spectrum van enerzijds de nieuwkomers die bij *NRC Handelsblad* klassikaal les krijgen van de hoofdredactie over het verschil tussen feit en fictie, of in het vak gerimpelde oude rotten die zich voornamelijk bezighouden met schaamteloze zelfpromotie (namen noemen is te veel eer; u kunt ze gemakkelijk zelf verzinnen), en anderzijds de hardwerkende uitstekende verslaggevers die er zeker zijn, hier en daar.

Desondanks denk ik dat veel krantenlezers wel de algemene trend zullen herkennen dat er sprake is van een steeds verder vervagende grens tussen verslaggeving en opiniërende commentaren op de nieuwspagina's van kranten. De journalist als hoeder van de natie en als herder van de kudde lezers is al te bekend uit het tijdperk van de verzuiling. Het is blijkbaar een diepgewortelde journalistieke traditie die moeilijk af te schudden valt. De belangrijke vraag voor een moderne krant op zoek naar ‘*must-read* journalistiek’ is echter in hoeverre deze opvatting van verslaggeving nu lezers bindt of wegjaagt.

Daarenboven staat wel vast dat de pathologische angst ‘jongeren’ als lezer te moeten binnenhalen heeft geleid tot een scherpe toename van leukigheid als stijlfiguur en ‘op je hurken’-journalistiek. Bovendien hebben het succes van de gratis dagbladen en van eenlettergrepige programma's zoals *Hart van Nederland* bijgedragen tot het misverstand dat debiliteit verkoopt. Het andere misverstand is dat men de jeugd kan binnenhalen als krantenlezer. Dit is een ijdele droom. Het zegt voldoende dat de gemiddelde leeftijd van de lezers van *nrc.next*, ondanks de opgewekte schoolkranttoon van die periodiek, rond de 39 jaar ligt en bij lange na niet tussen de beoogde 24 en 36 jaar.

- Is de gestage oplagedaling van de Nederlandse kranten eigenlijk catastrofaal? De oplagedaling van de landelijke kranten is al tien, vijftien jaar bezig, en substantieel. Toch vallen bij vergelijkingen met kranten als *Le Monde* en de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* met oplages van ‘slechts’ ca. 325.000 in veel grotere landen de oplages van Nederlandse kranten nog altijd gunstig uit. *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* zijn

thans weer aanbeland bij hun oplages van omstreeks 1990. In die tijd werden deze oplages als enorme successen gevierd. De vraag doemt op of de ‘natuurlijke’ omvang van de kranten niet dichter bij dit niveau ligt dan bij dat van het overdadige decennium erna.

Onlangs werd er in *The American Journalism Review* op gewezen dat het ten minste al sinds 1998 duidelijk is dat gedrukte media zouden moeten wennen aan minder grote oplagen en lagere winsten. Desondanks meent de *Review* dat er een solide toekomst is voor kranten die zich richten op een beperkt, hooggeschoold lezerspubliek. Dit soort kranten zou een ‘high focus’ en onbetwiste kwaliteit dienen te hebben, en dus verschillen van de brede katernenstapels die in de jaren negentig mode werden. Deze ‘elite newspapers of the future’, zoals de *Review* ze noemt, zouden moeten kunnen aantonen dat het internet ‘ongecontroleerde *low value* informatie’ brengt en een goede krant ‘beargumenteerde en gecontroleerde *high value* informatie’.

Dit sluit uiteraard vrij naadloos aan bij de observatie van *Financial Times*-hoofdredacteur Lionel Barber: alleen een krant met ‘*must-read* journalistiek’ kan overleven.

Indien dit laatste juist is, dan zou de toekomst van de krant in Nederland helder zijn. Kweek betere journalisten door de opleidingen Journalistiek in Nederland snel veel beter te maken. Herstel eindredactie en fact-checkers in ere. Laat de media veel kritischer naar zichzelf kijken en bovenal doordrongen raken van het besef dat de tijd van oeverloze ditjes-en-datjes-columnistiek definitief voorbij is.

Dunner en beter - veel dunner en veel beter -, dat is de toekomst voor de kranten. Anders gaan ze alleen maar door met zichzelf om zeep te helpen.

Arie Altena

Het literaire tijdschrift in de re:publiek der letteren

0.

Zoals de republiek der letteren van de achttiende eeuw een product was van de drukpers - of preciezer: van een aantal in elkaar grijpende technologische innovaties en sociaal-politieke ontwikkelingen - zo is onze re:publiek der letteren een product van computer en internet. De re:publiek der letteren is interactief. Re: reply, reactie; daarom laat ik me voor de lengte van deze tekst, net als de redactie van dit nummer van *De Gids*, verleiden om het typografisch weer te geven als re:publiek. Het zou beter zijn om te zeggen dat er een ensemble aan factoren is, waarvan een aantal zich centreert rondom de technologische vernieuwingen, die leiden tot de vorming van de re:publiek der letteren, maar het onderwerp van dit tekstje is niet hoe die re:publiek gevormd wordt, ook niet wat haar publieken zijn, en evenmin wil ik al haar kenmerken nauwgezet in kaart brengen. Ik wil alleen proberen te beschrijven waarom ik denk dat er in deze re:publiek der letteren - waarin teksten en ideeën via het internet circuleren, en kennisverwerking online plaatsvindt - toekomst is voor het literaire tijdschrift.

1.

Bij een literair tijdschrift denk ik niet aan stapels bedrukt papier met een kaft eromheen. Een tijdschrift is een bundeling van teksten die op een bepaald moment wordt gepubliceerd. De bundeling is een manier om de aandacht van de lezer samen te ballen. De teksten zijn een samenvatting van een langer gedachteproces, van onderzoek. De samenballing en samenvatting veronderstellen dat het voor de lezer de moeite waard is om er tijd voor vrij te maken en er aandacht aan te besteden. Het doel is niet om onmiddellijk discussie uit te lokken en reacties te scoren. Zo geformuleerd klinkt het droog, en vindt u het wellicht jeukopwekkend saai: tijdschrift teruggebracht tot functie, los van de materiële manifestatie. Maar hoewel geen tekst los van de materië-

le manifestatie bestaat waardoor we de tekst kunnen lezen of horen,[1.] is het als gedachte-experiment toch zinnig om het tijdschrift te reduceren tot de functie. Wat is de behoefte die het vervult? Blijft die behoefte in de re:publiek der letteren bestaan, transformeert ze onherkenbaar, of verdwijnt ze?

Uitgaand van de materiële vorm zou je het argument kunnen aanvoeren dat het literaire tijdschrift een publicatievorm is die ontstaan is dankzij de drukpers en onlosmakelijk is verbonden met de drukwerkcultuur. Bundeling van teksten en periodieke verschijning volgen uit de beperkingen van de drukwerkcultuur - vervallen die beperkingen, dan krijgen, in de wisselwerking tussen lezersbehoeftes en publicatietechnologie, andere 'genres' en leesgewoontes vorm. Exit literair tijdschrift. (Welkom blog!) Er is veel voor dit argument te zeggen, maar het is een te simpele en technologisch-deterministische voorstelling van zaken.

2.

De geletterde cultuur is online. De staatslieden, revolutionairen, filosofen en onderzoekers van de achttiende eeuw navigeerden door een transatlantisch informatienetwerk van gedrukte en geschreven teksten, zij ontwikkelden ideeën door middel van briefwisselingen - met dank aan de posterijen. Hun teksten vonden een plek in enkele van de duizenden tijdschriften, en werden onderdeel van een bredere publieke discussie. Zo ontstond er een 'democratische' publieke sfeer, de republiek der letteren, waarbij de republiek der letteren ook gelezen kan worden als een verwijzing naar de nieuwe republieken (De Republiek der Nederlanden; de Verenigde Staten; de eerste Franse republiek) die vorm kregen mede dankzij de uitwisseling van brieven (zoals tussen Spinoza en Lodewijk Meyer; tussen Jefferson, Franklin en Adams; tussen Voltaire en Rousseau).[2.] Nu circuleren de teksten dankzij het internet en worden ideeën online ontwikkeld en bediscussieerd, in e-mails, op discussielijsten, in blogs en *comments*, in artikelen die men elkaar als pdf toestuurt, of linkt. En dit gebeurt met hulp van protocollen en software voor online kennisdeling en -vorming. De dagelijkse omgang met teksten is digitaal. Daarom is Google er zo happig op om alle boeken te digitaliseren - het is ook de sleutel voor toekomstige *business plans.*

In zeer beperkte mate is de productie van stapels bedrukt papier nog economisch rendabel (bestsellers), en het functioneert nog als strategie om de aandacht van een doelgroep te focussen. Voor de discussie, de idee- en meningsvorming en de literaire ervaring zijn ze

niet centraal. Een tekst die niet online beschikbaar is, wordt tijdens onderzoek gemakkelijk over het hoofd gezien, en kan niet worden gelinkt in discussie. Het heeft geen zin om nog te redeneren vanuit een denkkader waarin het drukwerk centraal staat. Ook argumenteren dat het internet de plek is voor de realtime communicatie, terwijl de verdieping - ah, de verdieping - plaatsvindt in het veilige domein van het drukwerk, een technologie die een rem zet op te snelle verspreiding en onoverdachte reacties, is heilloos. Het heeft zelfs geen zin om die laatste halm aan te grijpen, te zeggen dat papier langer meegaat, minder belastend is voor de ogen, en de concentratie op de tekst zelf vergroot - en zeggen dat daarom het drukwerk zijn functie behoudt. De genoemde zaken zijn tot op zekere hoogte waar, maar verliezen hun relevantie als schrijven, lezen, verspreiden en verwerken van tekst digitaal plaatsvinden.

Een andere manier om dit uit te drukken is te zeggen dat het 'discourse network' - in het Duits 'Aufschreibesystem' - van de eenentwintigste eeuw definitief digitaal is geworden. Met deze term bedoelde de mediatheoreticus Friedrich Kittler het ensemble van factoren die bepalen wat en hoe er geschreven kan worden en hoe teksten circuleren en de cultuur vormen.[3.]

De uitdaging is om instrumenten en 'materiële formats' te ontwikkelen om *verschillende* leeswijzen en *verschillende* manieren van omgang met tekst in de re:publiek der letteren mogelijk te maken en te verbeteren. Dat vereist ook dat we kritischer kijken naar de software en formats die we gebruiken - bijvoorbeeld hoe deze specifieke interacties en communicatiewijzen mogelijk maken en/of andere bemoeilijken.

3.

In de *fine mess* van de re:publiek der letteren is sprake van tekstproductie die een breed terrein bestrijkt: van de tweets (Twitter-berichten van max. 140 tekens) en Facebook-posts, via comments, nieuwsitems, naar blogposts en dan langere artikelen, gescande gedrukte boeken, de online tekstarchieven. Allemaal googlebaar. Boeken en tijdschriften - als vorm, niet als codex - vertegenwoordigen hierin een ander tijdsregime dan een blogpost of een nieuwsitem. Bij verschillende tijdsregimes, lees-, concentratie- en interactiehoudingen horen verschillende publicatievormen. Een tweet is een instant reactie of mededeling, een blog vertegenwoordigt (meestal) een denkproces van een half uur tot een dag, een tijdschriftartikel van minstens een paar dagen.

Gesteld dat de behoefte aan een bundeling van artikelen ‘van langere adem’ blijft bestaan, dan is de kernvraag *hoe* een literair tijdschrift materieel vorm krijgt in de re:publiek der letteren. Wat is het format? Uitgedrukt in technische termen luiden de antwoorden die tot nu toe zijn gegeven: een verzameling html-pagina's, een website, een database van teksten met metadata, een pdf, een groot tekstbestand. Of, iets geavanceerder: xml-bestanden die afhankelijk van het outputmedium hun definitieve vorm vinden, op de iPhone, de laptop of mogelijk zelfs als een stapel geprint papier met kaft, met dank aan de geïntegreerde print-on-demand-service. Van het laatste ken ik nog geen voorbeelden, al is het technologisch geredeneerd de keuze met toekomst.[4.] Het noemen van de technische formats lijkt betekenisloos - immers het literaire tijdschrift ontleent zijn waarde aan de kwaliteit van de teksten en de redactie - maar het technische format is wel een van de factoren die bepalen hoe de tekst verspreid, gelezen en verwerkt kan worden.

Er zou geen enkel beletsel moeten zijn om in de re:publiek der letteren literaire tijdschriften tot bloei te laten komen. Het internet is een uitstekend distributiekanaal voor teksten die een verschillende aandacht en tijdsbesteding van de lezer eisen. Toch zijn die beletsels er wel. Ze hebben te maken met hoe de re:publiek der letteren vorm kreeg.

4.

De doorslaggevende factor voor transformatie van de republiek der letteren in de re:publiek der letteren was dat ‘iedereen’ kon gaan publiceren en zijn of haar teksten kon koppelen aan die van anderen. De programmeerbaarheid zorgde ervoor dat er allerlei ‘slimme’ toepassingen op zijn gebouwd die de directe interactie bevorderden. De lezer (consument en producent) zit achter de schrijf-, lees- en kijkmachine met de vingers op het toetsenbord, kijkt en leest en reageert met toetsenbordaanslagen. Lezen, browsen, zoeken en terugschrijven vormen een continu proces. Een eerste scan van een kennisgebied - wat zoeken, browsen en snel lezen - kan nog dezelfde dag leiden tot een blogpost waarbij je in discussie treedt met dat kennisgebied. Het proces van verwerking en circulatie van kennis is versneld. Je kunt dat proces van ‘in the loop’ zijn productief maken. Sommige schrijvers hebben op hun blog na verloop van jaren een vorm gevonden die ook voor lezers aantrekkelijk is, en die bijdraagt aan (serieuze) kennisvorming.

Het internet lijkt gemaakt voor interactie. Daaruit is het beeld ont-

staan dat het online vooral, zo niet uitsluitend gaat om de continue realtime uitwisseling.[5.] Het doel van 'online' is een levendige uitwisseling in een gemeenschap,[6.] nog beter is dat de gemeenschap gefaciliteerd wordt om zelf de inhoud aan te leveren. Dat functioneert uitstekend, als het misloopt is het omdat het eigenlijk te goed functioneert. Ik wil niets afdoen aan de goede aspecten van alle online discussies en sociale uitwisselingen, en ik denk dat we in de re:publiek der letteren een stuk beter af zijn dan in de republiek der letteren, al was het enkel omdat er zo veel meer intellectuele rijkdom onmiddellijk beschikbaar is.[7.]

Wat wel te denken geeft is dat een groot deel van de toepassingen die de afgelopen tien jaar de aandacht naar zich toe hebben getrokken, vooral het realtime reageren en instant commentaar geven op de voorgrond hebben geplaatst.[8.] Er zijn uitmuntende instrumenten voor realtime interactie, die je soepel in staat stellen om nog voor je hebt nagedacht al gereageerd te hebben. Het gebruik ervan is alledaags. Blogsoftware - hoewel primair gericht op het publiceren van inhoud - komt default met commentaarmogelijkheid. Een blogpost wordt voorgesteld als een uitnodiging tot een conversatie. 'Reageer!' Het sociale aspect - dat lang via blogs werd uitgespeeld - is inmiddels verplaatst naar de sociale netwerksites. Daar heerst het idee dat je zou moeten laten weten wat je nu aan het doen bent. Facebook vraagt: 'Wat ben je aan het doen?' en Twitter: 'What's happening?' Het nu regeert.[9.]

5.

Door de focus op de interactie en het sociale netwerken zou je soms vergeten dat er verschillende tijdsregimes, verschillende behoeftes, en verschillende wijzen van omgang met teksten bestaan. Soms is het fijn om je tijd te verdrijven op Facebook. Soms heeft het zin om te twitteren om mensen te mobiliseren. Soms wil je langere teksten lezen, concentratie, samenballing - zeker als het over literatuur gaat, of bijvoorbeeld om het beantwoorden van de vraag 'op welke manier kunst de confrontatie met de wereld aangaat' zoals literair tijdschrift *nY* vorig jaar in zijn eerste nummer formuleerde.[10.]

We komen er bekaaid vanaf wat 'concentratieverhogende' leestoepassingen betreft - zo noem ik ze maar. Vergelijk het gebruik van een gewone tekstverwerker, zoals MSWord met een fullscreen tekstverwerker. In het eerste geval is achter het tekstvenster waarschijnlijk nog een open browservenster zichtbaar, in de balk onder het scherm de tabs met andere actieve schermen, er zijn lineaals en toolbars in beeld, en wellicht verschijnen er andere *intrusive nuisances* die niet zijn uit-

gezet. Zelfs in de fullscreen-optie van MSWordt blijft er nog allerlei achter op het virtuele papier naar je aandacht lonken. Het programma Writeroom[11.] is een voorbeeld van een fullscreen tekstverwerker: er valt, tegen de egale achtergrond, niets anders te zien dan de tekst die je tikt, geen toolbars, geen scrollbars, geen menu, niets dan tekst. Welk van de twee bevordert de concentratie?

6.

Het internet mag een vlottend medium zijn, het vlottende medium is - omdat het nu het dominante medium is - de omgeving voor de hele geletterde cultuur. Nogmaals: alle vormen van tekstgebruik zijn gemigreerd en gedigitaliseerd, de laptop (of een ander apparaat naar voorkeur) is onderzoek-, schrijf- *en* leesgerei. Het vlottende medium herbergt een enorm archief. In de re:publiek der letteren staat het leesvoer online: essays in literaire tijdschriften, teksten op blogs van journalisten, artikelen op de homepages van onderzoekers, samenvattingen van PhD-studenten, *bits and pieces* overal, negentiende-eeuwse romans compleet in tekstarchieven, de pdf van het filosofische boek legaal downloadbaar, of anders semi-legaal via downloadlinks die je, irritant, dwingen de uitnodigingen om live poker te spelen dicht te klikken. Zo veel blogs om te lezen, tips die voorbijkomen, aanzetten, aantekeningen. Je kunt eindeloos de diepte en de breedte in. Het is frustrerend om al je tijd te besteden aan het zoeken en vinden, te saven op de eigen harde schijf, of meteen te melden op de Facebook-pagina, ook om jezelf eraan te herinneren om het straks, nee morgen, nee, volgende week te lezen, en morgen zoek je naar het volgende, en ja, leer je weer iets.

Wat ik mis is de vormgeving van een langere tijdspanne voor het lezen *en* een manier om een overwogen keuze te maken uit de beschikbare rijkdom. Die keuze is af te leveren bij de lezer op een manier en in een vorm die geconcentreerd lezen bevordert en tijd afsnoept van het zoeken, vinden, browsen. De beste oplossing ligt in het praktiseren van zelfbeheersing, maar ik denk dat we, net zoals we prachtige instrumenten hebben ontwikkeld om de interactie te bevorderen, ook toepassingen kunnen maken om de bundeling, verspreiding en het le- zen van ‘langere artikelen’ beter vorm te geven.[12.]

7.

Hoe zorg je ervoor dat langere teksten hun lezers vinden die ze op een geconcentreerde manier lezen? Hoe zorg je ervoor dat bundeling van

teksten de aandacht van de lezer samenballen? Wat is het softwareformat voor zulke tijdschriften, wat de materiële verschijningsvorm?

De inhoud staat online, de teksten zijn in een open formaat opgemaakt, ze zijn vindbaar, aggregeerbaar, herbruikbaar, citeerbaar, linkbaar, combineerbaar. Ze zijn te gebruiken in verschillende omgevingen, naar pdf te exporteren, of als reflowable epub (het open bestandsformaat voor e-books), zodat het ook mooi typografisch vormgegeven valt te lezen op de iPhone of de laptop.[13.] Hetzelfde geldt voor elke combinatie van artikelen. Tekst is wat ons hier interesseert - maar stilstaand en bewegend beeld kan vanzelfsprekend ook in de mix. De bestanden zijn gecategoriseerd, getagd, en van andere metadata voorzien, zodat ze op grond daarvan verbonden kunnen worden met andere bestanden. Het is een van de manieren om ze te bundelen. Verschillende redacties zetten artikelen uit, schrijven zelf, maken keuzes uit het aanbod en bundelen artikelen op grond van inhoudelijke overwegingen. De lezer kan een 'abonnement' nemen op precies die bundeling - waarvan hij dan weet dat ook anderen die zullen lezen. Maar evengoed kan de bundeling waar de lezer om vraagt het resultaat zijn van een complexe analyse van door de lezer aangegeven voorkeuren ('voeg altijd alles toe waarin "Uwe Johnson", "Chantal Mouffe" of "Carlo Emilio Gadda" wordt vermeld'), vergeleken met voorkeuren van anderen, en het leesgedrag. 'Je eigen literaire tijdschrift', naar keuze meertalig of niet. De bronbestanden zijn die van vele mogelijk over de hele wereld verspreide redacties en er zijn in theorie oneindig veel verschillende combinaties. De lezer kiest de frequentie en het precieze outputformaat van de bundeling - die uiteraard fraai 'leesconcentratie-bevorderend' vormgegeven wordt afgeleverd. Wie voldoende geld te besteden heeft kan altijd besluiten om het als kostbare print-on-demand-uitgave thuis te laten bezorgen. Reageren, commentaar leveren of terugschrijven kan altijd ook nog - want de inhoud is online.[14.]

In principe bestaan al deze technologieën - wat niet zegt dat ze al in praktijk functioneren. Is het nog een tijdschrift? Ik denk het wel, om de eenvoudige reden dat het een redactioneel beargumenteerde bundeling is die op een bepaald moment wordt afgeleverd bij de lezer, op een manier die de lezer vraagt om het geheel geconcentreerd te lezen. Kan de technologie ook voor andere onderwerpen, of voor andere tijdsfrequenties gebruikt worden? Natuurlijk. Is er behoefte aan? Ik zou willen dat het bestond.[15.] RSS, bladwijzers, social bookmarksites, Google, good old-fashioned websites[16.] - het functioneert allemaal uitstekend om teksten te vinden, maar nog niet goed genoeg om ervoor te zorgen dat we lezen zoals we zouden willen lezen.

8.

We moeten op zoek blijven naar een gebruik van software dat bijdraagt aan een cultuur zoals we die graag willen verwezenlijken. Ook als realtime interactie regeert is er behoefte aan de horizon die langere teksten opwerpen, de horizon van een redactionele keuze (of die redactie nu menselijk is, softwarematig, of een combinatie van beide). Een samenballing van aandacht - ook al is die op een complexe manier gemedieerd - is een manier om een publieke zaak te maken. Het tijdschrift is in klassieke zin een publicatie: met teksten die met reden publiek zijn, die je lezen wil omdat het lezen je verhouding tot de wereld vormgeeft. Ik denk niet dat het ouderwets is om langere teksten te lezen zonder meteen te reageren en in discussie te gaan. Ik denk dat we houden van die samenballing van aandacht, zoals we er ook van houden om eindeloze dwaaltochten door het internet te maken. Alleen al daarom is er toekomst voor het literaire tijdschrift in de re:publiek der letteren.

Eindnoten:

1. Zie bijvoorbeeld Roger Chartier, *Inscription and Erasure, Literature and Written Culture from the Eleventh to the Eighteenth Century*, translated by Arthur Goldhammer, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2009. (Vertaling van *Inscrire et effacer*, 2005). De woorden 'jeukopwekkend saai' leen ik overigens van *De Contrabas*-voorman Chrétien Breukers, die het webplatform voor literaire kritiek *De Reactor* van een 'jeukopwekkende saaiheid' vindt (zie http://www.decontrabas.com/de_contrabas/2010/03/omdat-het-avond-werd-en-de-barbaren-niet-gekomen-zijn.html).
2. Zie bijvoorbeeld Michael Warner, *The Letters of the Republic, Publication and the Public Sphere in Eighteenth-Century America*, Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1990.
3. Een mooie term, zij het dat er bij Kittler wel iets van technodeterminisme doorheen spookt. Kittler definieert discourse network als '(T)he network of technologies and institutions that allow a given culture to select, store, and process relevant data. Technologies like that of book printing and the institutions coupled to it, such as literature and the university, thus constituted a historically very powerful formation.' Meer dan twintig jaar geleden stelde hij over het discourse network van het heden: 'Archeologies of the present must also take into account data storage, transmission, and calculation in technological media.' Zie Friedrich A. Kittler, *Discourse Networks, 1800/1900*, trans. Michael Metteer and Chris Cullens, Stanford, Ca., 1990, p. 369). Voor zover Kittler geschreven heeft over het Aufschreibesystem van de 21ste eeuw - zijn boeken gaan over de voorgaande periodes - valt daaruit af te leiden dat hij eigenlijk vindt dat we zouden moeten kunnen programmeren om geen slaaf van het Aufschreibesystem te worden.
4. Merk op dat ik de 'blog' niet noem. Met reden: de blog is een publicatievorm die op het world wide web vorm heeft gekregen, met een eigen format en herkenbare kenmerken.
5. Twitter is een goed voorbeeld, Facebook ook, het meest extreem komt het tot uiting in het idee achter GoogleWave, zie http://wave.google.com.
6. Het succes van een blog bijvoorbeeld, lijkt af te hangen van het vermogen om discussies aan te wakkeren. In het Nederlandse literaire circuit slaagt *De Contrabas* daar goed in. Er moet per slot van rekening wel wat leven in de brouwerij zijn!
7. Het neemt niet weg dat we een kritische houding moeten blijven aannemen ten aanzien van de constructie van die re:publiek, denk aan de politiek van Google, de protocollen die in Wikipedia bepalen wat objectieve kennis is, of hoe leescultuur vorm krijgt door de toepassingen die we gebruiken.
8. Zie ook de kritiek die Jaron Lanier formuleert in het eerste deel van *You Are Not a Gadget*, New York, Alfred A. Knopf, 2010.

9. Een kritische beschouwing van de ‘politiek’ van populaire diensten en toepassingen die de re:publiek der letteren mede vormgeven, en een bespreking van alternatieven ligt buiten de scope van deze tekst. Cru gezegd is iedere klik op Facebook gratis werk in dienst van de machines: de dataminers en profielanalisten.
10. *nY*, 2009, #1, p. 3.
11. Zo'n beetje de enige software - buiten de programma's die je met je computer krijgt meegeleverd - waarvoor ik netjes enkele tientallen dollars heb betaald. Zie http://www.hogbaysoftware.com/products/writeroom.
12. Een kwestie waar ik hier niet op in kan gaan is de vraag of het lezen van langere teksten een speciale vorm van kennisverwerving is, die samenhangt met een specifieke manier van je verhouden tot de wereld, een die niet kan worden vervangen door het browse-, klik- en leesgedrag. Iets dergelijks werd onder andere geopperd door Nicholas Carr in zijn vaak aangehaalde artikel ‘Is Google Making Us Stupid’ uit 2008 (http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2008/07/is-google-making-us-stupid/6868/). Hij verwijst daarin naar Maryanne Wolffs *Proust and the Squid, The Story and Science of the Reading Brain* (New York, Harper Collins, 2007), een samenvatting van tientallen jaren dyslexie-onderzoek dat suggereert dat het lezen van teksten inderdaad zo'n speciale vorm van kennisverwerving is. Heeft hij gelijk, dan is het reden te meer om het online lezen beter vorm te geven.
13. In dit perspectief is ook de kleine hype rondom e-readers en e-books relevant. Net zoals het downloaden van mp3's voor sommige mensen pas ‘toegankelijk’ werd dankzij de iTunesstore, zo zijn er ook mensen voor wie het downloaden van een tekst pas ‘toegankelijk’ wordt dankzij het gebruik van een *dedicated reader* met aansluiting op de Amazon-store. Maar met hun *clunky* interfaces - vergeleken met de iPhone - en het probleem van de gesloten formats, lijken ze tot mislukken gedoemd. De e-readers zijn wel een voorbeeld van de migratie van de leescultuur naar het digitale, en de discussie toont dat er nog terrein openligt voor het vormgeven van de digitale leeservaring. Waarom de iPad wel wat of helemaal niks zal worden kunt u in duizendvoud online lezen.
14. De vraag is altijd: waar komt het geld vandaan? Een ‘lees- en concentratieverhogende tijdschrift-toepassing’ (voor de iPhone-bezitters: een app) die ‘kwaliteit’ levert - ook al zijn de gekozen teksten elders gratis te raadplegen - biedt een gelegenheid om een bijdrage te vragen. Een abonnement nemen is een manier om de schrijvers en redacteurs te ondersteunen bij hun werk, niet om het privilege te verkrijgen van toegang tot de tekst. (Je betaalt zodat anderen het ook kunnen lezen.) Het zou ook mooi zijn als je in zo'n toepassing de mogelijkheid integreert om de opdracht te geven tot het vertalen van een stuk dat is geschreven in een taal die je niet beheerst, of opdracht te geven tot het schrijven van een specifiek essay. Bij voldoende inschrijving kan een vertaler aan het werk gezet worden. Het zal alleen op grotere schaal werken. Tien Nederlanders die een Tsjechisch essay willen laten vertalen zet geen zoden aan de dijk; driehonderd mensen die een vertaling in het Engels of Chinees vragen heeft al wat meer kans van slagen.
15. Begin april 2010 was ik te gast bij MA Media Design van het Piet Zwart Institute, Rotterdam, waar ik de eindpresentaties van het ontwerpproject ‘Do Kindles Dream of Spirit Duplicators’ bijwoonde. Studenten hadden er voorstellen voor elektronische publicaties gemaakt; twee van de voorgestelde concepten waren andere manieren om inhoud te aggregeren én vorm te geven op een manier die de betekenis beter uit laat komen, en het lezen ten goede komt.
16. RSS is de technologie waardoor u een abonnement kunt nemen op een ‘feed’; social bookmarksites zijn sites waar je een verzameling links kunt aanleggen, van trefwoorden voorzien en kunt delen.

Huub Dijstelbloem
De verlaten staat
Over de mars van het publiek uit de instituties

Feestelijkheden met een bijsmaak

Begin dit jaar maakte minister-president Jan Peter Balkenende bekend dat oud-premier en minister van Staat Ruud Lubbers voorzitter wordt van het Nationaal Comité 200 jaar Koninkrijk der Nederlanden. Het Comité zal de voorbereidingen gaan treffen om te vieren dat het in 2013 twee eeuwen geleden is dat met de inhuldiging van de prins als koning Willem I in 1813 de constitutionele monarchie een feit werd en kort daarop de Grondwet werd ingesteld. Het comité gaat bijzondere aandacht besteden aan de 'bewustwording van democratisch herstel, kennis van de rechtsstaat en Grondwet en bevordering van saamhorigheid'.

Of de herdenking een vrolijk feestje zal worden, valt nog te bezien. Wie de discussies in de media volgt, leest weinig rooskleurigs over de toestand van de staat en de maatschappij waarin die zetelt. Wantrouwen jegens de politiek, rancune jegens de elite, een kloof tussen regenteske bestuurders en ongedurige onderdanen, een burgerij die door populisme is bevangen, voortdurende polarisatie in het debat: het is een naargeestig beeld dat associaties oproept met de crisis van de parlementaire democratie in de jaren dertig van de vorige eeuw.

Hoewel overspannen mediaberichtgeving en opiniepeilingen altijd met een korreltje zout moeten worden genomen, is er toch wel iets aan de hand. Dat heeft echter vooral van doen met de transformatie die de *staat* de laatste decennia heeft doorgemaakt, en zijn verhouding tot de samenleving.

De 'samenleving' bezit in sociaal en cultureel opzicht een zekere autonomie. Ons privéleven en de openbare sfeer waarin we ons begeven van publieke expressie, debat, cultureel leven, handel en bedrijvigheid, maar ook sport, spektakel en festivals, kent een eigenstandige positie naast de politieke sfeer. Tussen samenleving en politiek zit dus altijd wat lucht. Er is een 'sprong' vereist om van de eerste tot de laatste te komen. Een democratie kent daartoe *instituties.* Die functioneren

als een ‘springplank’: procedures zoals verkiezingen en referenda, locaties zoals het parlement, en interacties tussen bestuurders en burgers om elkaar de maat te nemen. Het is de staat die in belangrijke mate in deze instituties voorziet.

Om deze instituties vitaal te houden, is burgerlijke betrokkenheid nodig. Taant die, dan gaat de beschuldigende vinger meestal als eerste naar de burger uit. Maar aan die betrokkenheid kan ook afbreuk worden gedaan door de staat zelf. Als deze er niet in slaagt aansluiting met de openbare sfeer te behouden, keert het publiek zich af. Dat is geen waterscheiding tussen elite en volk, aangewakkerd door een wedloop tussen ‘hogere’ en ‘lagere’ politiek, maar een schisma tussen politiek en publiek, ingegeven door een verandering in de positie van de staat. Dat heeft vergaande consequenties voor de democratie. Niet noodzakelijk in de richting van ‘minder’ democratie, wel van een andere *modus* van de democratie. Om de feestelijkheden in 2013 van een serieuze ondertoon te voorzien, mag aandacht daarvoor niet ontbreken.

Opkomst van de regulatieve staat

De afgelopen decennia hebben decentralisering, deregulering, privatisering, verzelfstandiging en bevordering van marktwerking, de staat een andere rol gegeven. Door de scheiding van de *instituties* van de *functies* heeft de staat een sterk *regulatief* karakter gekregen. Aangemoedigd door de OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) hebben achtereenvolgende regeringen als reactie op de economische crises vanaf de jaren tachtig ingezet op terugdringing van de overheidsuitgaven en inkrimping van de verzorgingsstaat. Privatisering werd de mantra in de nutssectoren, zoals de energie- en postvoorzieningen. Verzelfstandiging van de uitvoerende taken van het bestuur kreeg vooral vorm via Zelfstandige Bestuursorganen (ZBO's), onder meer op het gebied van geschilbeslechting, kwaliteitsbeoordeling en toezicht. Private en semipublieke organisaties vielen niet langer zonder meer onder de ministeriële verantwoordelijkheid, maar werden zelfstandig of kregen binnen bepaalde kaders veel vrijheid om zelfstandig te opereren.

Om dit proces voortvarend door te zetten, werd aangeknoopt bij de Angelsaksische managementfilosofie van *New Public Management* (NPM). De gedachte achter NPM was om een scheiding aan te brengen tussen beleid en uitvoering. Door de uitvoering te delegeren aan degenen die dicht op de praktijk zitten, zou er een doelmatiger en effectiever uitvoering van publieke taken ontstaan. Bovendien zouden beleidsdiscussies weer over de doelen van die publieke taken kunnen

gaan en dus meer *politiek* worden. Terwijl bestuurders die beleidsdoelen formuleerden, werden maatschappelijke partijen en ZBO 's belast met de uitvoering van publieke taken. Regulatie van bestuur werd aan particulieren of semipublieke instellingen overgelaten.

Voor deze afslankingskuur was ook wel wat te zeggen. Weliswaar was (en is) de Nederlandse staat lang niet zo groot als de Britse of de Franse, enig overtollig vet zat er wel aan. Daarnaast was door de belangenverstrengeling van de staat met het middenveld het zicht op de kosteneffectiviteit verdwenen. Bovendien was het geen gekke gedachte om voor sommige functies, vooral in door nieuwe technologie en nieuwe markten snel veranderende sectoren, private partijen het voortouw te laten nemen. De staat die als internetaanbieder gaat functioneren en de mobiele telefonie in gaat, is toch allesbehalve een bron voor innovatie.

Desalniettemin bleek de boedelscheiding al snel een aantal nadelen te hebben. Parlementaire controle op de uitvoering van publieke taken werd alleen maar moeilijker. In de praktijk nam daarnaast het aantal nieuwe regels aanzienlijk toe, en daarmee - paradoxaal - ook de 'regulerende' taak van de staat. Zowel deregulering als privatisering had bovendien ook een tegengesteld effect. Gericht op het krijgen van een helder onderscheid tussen het private en publieke domein ontstonden er hybride, publiek-private constructies met soms minder heldere taken en verantwoordelijkheden.

Pessimistisch gesteld gaat de staat tegenwoordig over steeds minder omdat tal van concrete taken 'op afstand' zijn geplaatst. De staat heeft zijn boedel opgeruimd en elders opgeslagen en laat het dagelijks beheer aan anderen over. De Nederlandse filosoof Frank Ankersmit heeft deze situatie met enig gevoel voor overdrijving wel beschreven als een hedendaagse vorm van *feodalisme*: de staat heeft al zijn taken in de uitverkoop gedaan, de burger is tot private partijen veroordeeld voor zijn diensten. Dat mag wat al te sterk zijn aangezet, dat de politiek in de praktijk op veel meer afstand is komen te staan, lijken burgers haarfijn door te hebben. Zij worden dan ook met de consequenties geconfronteerd. Voor hun existentiële voorzieningen in het dagelijks bestaan (wonen, werk, gezondheid, onderwijs, schone leefomgeving) zijn velen afhankelijk van publieke diensten. Onderwijsinstellingen, gezondheidscentra en woningcorporaties zijn echter een soort 'maatschappelijke ondernemingen' die zich als private partijen met een publiek karakter profileren, maar iedere vorm van zeggenschap en controle missen die de burger nog wel op de staat kan uitoefenen.

Dat gebrek aan zeggenschap en controle geldt ook voor de staat zelf. De publieke dienstverlening wordt voor een groot deel uitge-

voerd door wat eens de (zelf)organisatie van het verzuilde maatschappelijke middenveld was, maar wat nu zeer functioneel georiënteerde gestolde bolwerken zijn. Hun autonomie wordt bewaakt door koepelorganisaties en belangverenigingen die kind aan huis zijn in Den Haag.

Deze uitholling van het takenpakket van de staat komt maar spaarzaam tot uitdrukking in het politieke debat. Daarin wordt 'Den Haag' steevast neergezet als het alfa en omega van de democratie. Niet verwonderlijk, want een politicus die eerlijk zegt dat hij of zij 'er niet over gaat', zal weinig stemmen trekken. Van de weeromstuit is de publieke afrekening groot, iedere keer als er een zeker ongenoegen is over de kwaliteit van het onderwijs, de toestand in verzorgingstehuizen of de leefbaarheid van de woonomgeving. Het politieke debat krijgt zo veel weg van een schijngevecht: zowel politicus als burger weet dat de staat hem is ontglipt, maar de eerste verliest zijn bestaansrecht en de tweede zijn democratische betrokkenheid als hij dat toegeeft.

Het ongrijpbare publiek

Inderdaad, een vrolijk stemmende diagnose in de aanloop naar de feestelijkheden van 2013 is dit niet. Evenmin is het echter reden tot grote zorg. Dat de staat van karakter is veranderd en de relatie tussen politiek en burger navenant is gewijzigd, luidt niet noodzakelijk het faillissement van de democratie in. Het klassieke beeld van de democratie met de burger die invloed heeft en de politiek die het vier jaar voor het zeggen krijgt, lijkt echter wel aan vervanging toe. In plaats daarvan krijgt een nieuwe houding van burgers jegens de staat gestalte die nog onwennig en soms wat unheimisch aan doet, maar ondertussen in rap tempo staande praktijk wordt.

Die transformatie naar een nieuwe vorm van democratie is op indringende wijze beschreven door de Franse historicus en politiek filosoof Pierre Rosanvallon. In zijn *La contre-démocratie: La politique à l'âge de la défiance* (2006) schetst hij een helder beeld van het soort democratie waarheen wij ons bewegen. De basis voor die analyse heeft Rosanvallon echter al eerder gelegd en wel in zijn beschouwingen over de crisis van de vertegenwoordigende democratie die hij vanaf de jaren negentig schreef.

Die crisis in de vertegenwoordigende democratie is niet van gisteren. Waar eerder in de twintigste eeuw in de wetenschapsfilosofie en in de esthetica het begrip 'representatie' al ongeschikt werd verklaard om de verhouding tussen beeld en werkelijkheid te begrijpen (een theorie noch een kunstwerk is, zoals de in 2007 overleden Amerikaan-

se filosoof Richard Rorty het mooi verwoordde, een 'spiegel' van de wereld), worden er ook in de politieke filosofie ernstige kanttekeningen bij de adequaatheid van dat begrip geplaatst om de verhouding tussen kiezers en gekozenen te vatten.

Die inadequaatheid heeft alles te maken met de wispelturige aard van het *demos*. Het *demos* in een democratie is eigenlijk een soort *demon* die de machthebbers voor de gek houdt. Die analyse is niet onbekend. Auteurs als eerder de Amerikaanse pragmatist John Dewey (1859-1952) in zijn onvolprezen *The Public and its Problems* (1927) en in het laatste decennium van de twintigste eeuw sociologen en filosofen als Zygmunt Bauman, Ulrich Beck, Bruno Latour en Peter Sloterdijk hebben vergelijkbare diagnoses opgesteld.

Rosanvallon heeft daar in zijn eerdere werk een indrukwekkend hoofdstuk aan toegevoegd. In *Le peuple introuvable* (1998) heeft hij op prachtige wijze beschreven hoe het volk een uiterst problematisch en vooral *ongrijpbaar* begrip is. Hij wijst erop dat in de achttiende eeuw het artikel over 'le Peuple' in de *Encyclopédie* opgetekend door Louis de Jaucourt met enige verlegenheid signaleert dat het een begrip is 'dat moeilijk is te omschrijven omdat er verschillende ideeën in doorspelen afhankelijk van de tijd, de plaats en de aard van het bestuur'.

Voor een *vertegenwoordigende* democratie is dit uiteraard een lastige zaak. Representatie kent van oudsher twee functies: *delegatie*, de overdracht van macht van vertegenwoordigden naar vertegenwoordigers; en *figuratie*, het zichtbaar maken van die verhouding via een zekere identificatie van vertegenwoordigden met vertegenwoordigers. Volgens Rosanvallon voldoet alleen de eerste functie nog, de overdracht. Als afspiegeling van de samenleving, de tweede functie, is de democratie eigenlijk ongeschikt.

Dat heeft veel te maken met de vluchtigheid van het *demos.* De samenstelling van de samenleving is ook nauwelijks via een afbeelding uit te drukken. Een samenleving is geen eenheid, maar een veelheid. Sociale verbanden klonteren samen en brokkelen ook weer af. Alleen wanneer ze enige tijd stabiliseren, is er sprake van een verband met enige vaste vorm. Dat betreft echter *deelverzamelingen*, niet de hele samenleving als zodanig. Mede daarom is het, zeker vanaf het gememoreerde werk van Dewey, usance geworden niet meer over de *demos* als 'het volk', maar als 'het publiek' te spreken.

De term 'publiek' roept connotaties op met theater en toeschouwers, maar stamt oorspronkelijk van de corresponderende Latijnse term in *res publica*, waar ons woord 'republiek' van is afgeleid. De Britse politiek filosoof Raymond Geuss (2001) heeft opgemerkt dat *publica* komt van *populus* dat weer verband houdt met *publicus* en moge-

lijk afkomstig is van *pubes*, een term waarmee in Rome de volwassen populatie werd aangeduid maar die ook 'schaamdelen' betekent en aldus lijkt te slaan op de groep van 'weerbare mannen', of in de woorden van Geuss: *boys with sap in them. Publicus* betekent zo bezien 'horende tot het geheel van het volk'. 'Volk' moet hier niet worden begrepen als de gemeenschap van een natie of de inwoners van een land, maar als het 'volk van de staat'. Instituties waarin het volk participeerde werden in Rome met *popular* aangeduid. Wat wij 'het gewone volk' zouden noemen, werd het *plebs* genoemd, de burgers, in onderscheid van de *patricii* (de adel) aan de bovenkant en de slaven aan de onderkant.

De reden dat Dewey en in zijn spoor onder anderen de genoemde auteurs zich van de term 'publiek' zijn gaan bedienen, is dat er een zekere *dynamiek* uit spreekt. 'Het publiek' is geen vaste sociale of etnische eenheid, maar duidt op een configuratie van personen die in wisselende samenstelling meer of minder bij 'de staat' zijn betrokken. 'Publiek' vormt aldus een tussencategorie, tussen het collectief en het individu in. Analoog daaraan biedt de notie een uitweg uit de tegenstelling tussen volksdemocratie en liberale democratie.

Mede hierom noemt Rosanvallon 'het publiek' een schizofrene notie die tussen het sociale en het politieke gespleten wordt: het verenigt de samenleving niet in sociale zin, noch drukt het deze uit in politieke zin. Hij betoont zich een trouw leerling van Claude Lefort als hij stelt dat die schizofrenie ook in de aard van 'het publiek' *zelf* schuilt: het is altijd gescheiden van zichzelf. Slechts door een specifieke politieke gebeurtenis (*event*) kan deze spanning tijdelijk afnemen. Personen opereren niet per definitie als groep of als individu, maar vormen zich en splitsen zich af al naargelang *de kwestie* die er speelt. Het publiek vormt zich rond specifieke *issues* (zie ook Marres 2005). Pas wanneer het publiek in actie is, zoals tijdens de voor Franse denkers exemplarische revolutie van 1789, valt het met zichzelf samen.

Zo'n geactiveerd publiek is niet van gevaar ontbloot. Denk aan de vele waarschuwingen die er voor de 'opstand der horden' zijn afgegeven. Een dergelijke totaalervaring opent ook de deur naar terreur en deed in de Franse revolutie de guillotine ten tonele verschijnen. Een publiek in volledige staat van paraatheid kent een dodelijke actieradius.

Het is echter niet de revolutie waarvoor Rosanvallon waarschuwt. Eerder wijst hij op de waakstand van revolutie, het wantrouwen. Ook een gepacificeerd publiek kan lelijk bijten. 'Rust' in een democratie is bedrieglijk. In de vorm van 'wantrouwen' zit er altijd een nerveus en argwanend element in de democratie verborgen, dat op onverwachtse momenten zijn tanden kan laten zien. Volgens Rosanvallon is het pre-

cies dat wantrouwen dat de verhouding tussen de regulatieve staat en het publiek kenmerkt.

Tegendemocratie voorbij De Tegenpartij

Die verhouding is haarscherp beschreven in zijn boek *La contre-démocratie: La politique à l'âge de la défiance* (2006). In dat boek, dat onder de titel *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust* in 2008 in een uitstekende vertaling in het Engels is verschenen, geeft Rosanvallon een trefzekere analyse van de betekenis van 'democratie' in een situatie waarin burgers en staat van elkaar zijn vervreemd.

Startpunt van zijn analyse is het wantrouwen dat in vele liberale West-Europese democratieën heerst. Over het algemeen geldt dat wantrouwen als een teken van afnemend draagvlak voor de parlementaire democratie en een toenemende afstand van burgers van (en daarmee onvrede over) hun vertegenwoordigers, de besluiten die ze nemen en de oplossingen die ze aandragen. Te veel wantrouwen maakt een democratie onwerkbaar.

Het komt echter in een ander daglicht te staan wanneer onderkend wordt dat de hedendaagse democratieën in vrijwel alle gevallen afwijken van het origineel. Dat origineel (het Griekse mirakel) fungeert echter niet als ideaalbeeld voor Rosavallon. Zonder een greintje nostalgie onderzoekt hij onbevangen hoe verschillende samenlevingen hebben *gereageerd* op het disfunctioneren van de vertegenwoordigende democratie. Dat leidt ertoe dat hij het zeker ook in Nederland vaak benoemde 'politieke cynisme' van burgers, hun gebrek aan vertrouwen, de onvrede en het onbehagen, niet als onterecht ter zijde schuift, maar van meet af aan als een gegeven accepteert. Sterker nog, dat wantrouwen krijgt tegenwoordig vorm in wat Rosanvallon een *contrademocratie* noemt die druk bezig is de vertegenwoordigende democratie te vervangen.

De rol van wantrouwen in een contrademocratie gaat verder dan de stelling dat enig gezond wantrouwen geen kwaad kan. Die stelling zou nog kunnen worden gezien als een uitwerking van het sceptische idee van (seculiere) gerede twijfel dat door zijn antidogmatisme niet alleen de democratie, maar ook de wetenschappen groot heeft gemaakt. In die sceptische zin is wantrouwen in de meeste democratieën geïnstitutionaliseerd in *checks & balances*: machtenscheiding, bescherming van minderheden ter voorkoming van de dictatuur van de meerderheid, niet alleen *government of the people* maar ook *government for the people.*

Rosanvallon wijst op iets wat meer verontrust: de afwijzende hou-

ding van burgers is geen gebrek van hen of van het systeem, maar een kenmerk van een nieuwe vorm van democratie waarin het publiek geen directe of indirecte betrokkenheid meer nastreeft, maar nog slechts *controle* wil uitoefenen. Dat is een radicale breuk met het vertrouwde beeld.

Hij staaft de opkomst van deze contrademocratie zowel op analytische als empirische wijze met de uitwerking van tal van vormen waarin die controle plaatsheeft: het publiek als waakhond, als vetostemmer en als rechter. Meer begripshistorisch laat hij zien dat dit idee van controle al vanaf het begin van de Franse republiek bestond en werd aangeduid met de term *surveillance.* In tegenstelling tot wat wij heden ten dage zouden vermoeden, duidt die term in zijn oorspronkelijke betekenis niet een soort staatscontrole uit, als in Benthams panopticon of in Foucaults populatiemanagement, maar heeft het juist betrekking op de controle van de politiek door het publiek. Het is geen toezicht van boven- maar van *onderaf.*

Deze accentverschuiving naar controle betekent overigens volgens Rosanvallon niet dat burgers van een actieve naar een passieve modus zijn overgegaan. Ook controle vereist enige inspanning. Eerder is het zo dat de *aard* van de betrokkenheid verandert. Dat kan worden aangezien voor afwezig gedrag, maar wijst er veeleer op dat burgers als een soort rookmelder zijn gaan functioneren.

Het resultaat is dat er sprake is van een soort *regime change* in onze democratie. Waar afzijdigheid van burgers in het normaalbeeld als de ongewenste uitzondering geldt, is het in dit beeld de regel. Dat beeld is ongemakkelijk. Het breekt met enkele vanzelfsprekendheden van de democratie, waarin een zekere mate van betrokkenheid, openbaar debat, publieke uitwisselingen van gedachten en gerichtheid op het algemeen belang als kenmerken van goed burgerschap worden beschouwd. In plaats daarvan lijkt Rosanvallon de ‘reaguurders’ van *Geen Stijl* en de volgelingen van Geert Wilders een zekere mate van legitimiteit te verschaffen.

Zo ver gaat hij echter niet. De contrademocratie waar hij op doelt, is geenszins de praalwagen van een cynische politieke cultuur. De ‘tegendemocratie’ die Rosanvallon schetst, is niet de hedendaagse variant van De Tegenpartij waar Van Kooten en De Bie als de Haagse vrije jongens Jacobse en Van Es furore mee maakten. Burgers in de contrademocratie zijn niet louter door consumentisme en populisme behekst. Rosanvallon geeft aan dat burgers weliswaar consumenten zijn, maar wel hoogopgeleide consumenten, die beseffen dat de hedendaagse politieke vraagstukken (zoals de financiële crisis, immigratie, klimaatverandering en de nijpende vragen rond voedsel en energie)

complex en mondiaal zijn. Ze beseffen echter tevens dat het nog wel even zal duren voordat er een transnationale politieke orde ontstaat die dergelijke vraagstukken bevredigend kan behandelen. Zolang dat op zich laat wachten, willen ze waar voor hun geld en rekenen ze 'de politiek' *case by case* af.

In die opstelling is de dreiging van het populisme inderdaad nooit ver weg. Maar waar Rosanvallon de contrademocratie nog als een constructieve beweging ziet, beschouwt hij het populisme als een *parasiet* die zich volvreet op kosten van de democratie zonder daar iets aan toe te voegen. Afwachtende, afzijdige en afwijzende burgers die niet langer participeren maar hooguit reageren, kunnen beschouwd worden als de nieuwe gedaante van de contrademocratie. Het populisme roept echter het tegendeel op, namelijk een ultieme *volksdemocratie*, waarin de wil van burgers wet is. Maar dat is nu juist in de hedendaagse staat de grote onmogelijkheid geworden.

Daarmee is uiteraard niet gezegd dat het publiek deze onmogelijkheid zelf onder ogen ziet. Misschien zijn de eigen verwachtingen nog onverminderd groot en is het verlangen naar volkssoevereiniteit onaangetast. Voor de staat mag het een hard gelag zijn toe te geven dat het volk niet meer bestaat, voor het volk is het dat niet minder. Het is daarom ook maar de vraag of het er zich naar zal gedragen. In het schijngevecht tussen politicus en burger probeert de laatste evenzeer als de eerste de illusie van invloed hoog te houden. Het populisme moedigt die illusie - ten onrechte - alleen maar aan.

Leegloop van de politieke kerk?

Een vergelijking die tegenwoordig vaker valt te beluisteren, is: zal het democratie net als religie vergaan? Staat straks net als de kerk ook het parlement leeg omdat het vertrouwen en het geloof erin zodanig aan betekenis verliezen dat ze ophouden een collectieve zaak te zijn? Wordt het 'democratische leven' net als het 'religieuze leven' een privézaak die zich uit de instituties en de openbaarheid zal terugtrekken?

In deze vergelijking zit misschien wel meer waarheid dan ons lief is. Niet omdat de democratie niet langer zal bestaan, evenmin als dat de religies zijn verdwenen. In tegenstelling tot wat de modernistische sociologen aan het begin van de twintigste eeuw voorspelden, is met de rationalisering van de maatschappij de religie niet zozeer verdwenen als wel van karakter veranderd.

Datzelfde lijkt nu met democratie het geval te zijn. Een contrademocratie die buiten de instituties van de vertegenwoordigende democratie vooral op controle van de macht is gericht, plaatst het 'publiek'

in de rol van waakhond. Paradoxaal genoeg is dit proces onbedoeld gefaciliteerd en zelfs aangemoedigd door de staat. De relatie tussen politiek en publiek moet tegenwoordig worden begrepen vanuit de veranderende aard van de staat door de scheiding de laatste decennia van *functies* en *instituties* (door verzelfstandiging, liberalisering en marktwerking). De rol van burgers in de democratie volgt die route en verplaatst zich naar buiten, van de instituties af.

Rosanvallon voorziet dat het denken over de nieuwe vorm van de liberale democratie geholpen is bij het idee van een 'gemengd regime'. Dat bestaat uit een mix van de representatieve en de deliberatieve democratie samen met de 'contrakrachten' die hij heeft geschetst. Inderdaad is dat *the big picture* waarbinnen een nieuwe balans moet worden gezocht. Maar wil die cocktail een heilzame werking hebben, dan moet vooraleerst de impact van de contrademocratie worden verdisconteerd in ons 'normaalbeeld'. Met representatie en deliberatie is de nodige ervaring opgedaan. Die gelden ook als 'positieve' democratische krachten. Hoe de 'negatieve' krachten constructief kunnen worden aangewend, is ingewikkelder. In ieder geval lijkt het initiatief om daarmee te experimenteren niet bij 'de politiek', maar bij de burgers zelf te liggen.

De samenleving lijkt hier vooruit te lopen op de politiek en geeft sluipenderwijs zelf een nieuwe invulling aan de democratie die gericht is op controle. Dat is geen spontane uitvinding van het publiek, maar een logisch gevolg van het veranderende karakter van de staat, dat politiek gezien miskend is. Verschuift in een democratie het accent van representatie naar regulatie, zonder het publiek een andere rol toe te kennen, dan corrigeert het binnen de marges die er zijn. Die marges bestaan uit afkeurende stemmen bij verkiezingen en referenda, het uitoefenen van exit ('stemmen met de voeten') en het geven van tegengas waar mogelijk. Zo bezien is het dus goed mogelijk dat het publiek inmiddels beter dan de politiek begrijpt in wat voor staat wij leven.

Literatuur

Ankersmit, F. (2008) 'De plaag van de transactiestaat', in: F. Ankersmit en L. Klinkers (red.) (2008) *De tien plagen van de staat. De bedrijfsmatige overheid gewogen*, Amsterdam: Van Gennep.

Dewey, J. (1927) *The Public and its Problems*, New York: H. Holt and Company.

Geuss, R. (2001) *Public Goods, Private Goods*, Princeton: Princeton University Press.

Marres, N. (2005) *No Issue, No Public*, Proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Rosanvallon, P. (1998) *Le peuple introuvable: Histoire de la representation democratique en France*, Paris: Gallimard.

Rosanvallon, P. (2006) *Democracy Past and Future*, New York: Columbia University Press.

Rosanvallon, P. (2008) *Counter-Democracy: Politics in an Age of Distrust*, Cambridge: Cambridge UP.

René van Stipriaan
De nieuwe bibliotheek

Gemeten aan bouwactiviteiten is het geloof in de openbare bibliotheek groter dan ooit. In maart werd in Almere een nieuwe bibliotheek geopend, een eerbetoon aan de leescultuur van meer dan tienduizend vierkante meter, als onderdeel van een nieuw stadshart dat door Rem Koolhaas is ontworpen. Maastricht, Delft en Amsterdam gingen Almere voor, Utrecht zal in 2015 volgen met een bibliotheek die alle andere bibliotheken in de schaduw zal stellen, grootsteeds, uitnodigend en comfortabel. Om haar toekomstige superioriteit te onderstrepen, circuleren nu al schetsen waarin deze bibliotheek de contouren van een middeleeuwse burcht vertoont. Midden in het drukke centrum van Utrecht, boven op een parkeergarage en een tunnel voor bussen, komt een 'plek voor verdieping en contemplatie'.

Deze nieuwe openbare bibliotheken bestrijden met succes het imago van muffe opslagplaatsen van onooglijk geplastificeerde en geëtiketteerde boekwerken, die werden gerund door schichtige biepmiepen en dienstweigeraars met een vaste aanstelling. Dit oude personeel wordt in de nieuwe behuizingen behoedzaam aan het zicht onttrokken door kek in het pak gestoken hostesses en breedgeschouderd bewakingspersoneel. Roltrappen voeren de bezoeker langs etages waarin verrassende zichtlijnen en spannende doorkijkjes de rijkdom van de architectuur onderstrepen. Ruimtes volgestouwd met boekenstellingen hebben afgedaan. De bibliotheek van Almere heeft het zelfs over een 'winkelconcept'. Niet langer alfabetische rijen boeken in onwrikbare rubriceringen, maar uitstallingen volgens bepaalde leefgewoonten. 'Dienstverlening op maat' zeggen de bedenkers. De Almeerse bibliotheek heeft zelfs een 'versafdeling'. De bibliotheek als verlengstuk van het postmoderne consumentisme. Het bespelen van het individuele welbehagen heeft de eeuwenoude humanistische ordening van de wereld afgelost.

Naast die van 'winkel' zijn moderne bibliothekenbouwers dol op de metafoor 'verhaal', een toverwoord dat de eigen vooruitstrevendheid

onderstreept. ‘Er is niets mooiers dan een mooi verhaal,’ aldus de missie van DOK in Delft. ‘Die verhalen zijn er in verschillende vormen zoals boeken, muziek en kunst. DOK wil die verhalen delen met ieder die op één of andere manier met de maatschappij verbonden is.’ En de nieuwe bibliotheek in Utrecht wordt volgens het architectenbureau Rapp+Rapp ‘in zijn compositie verhalend’. Het is brave retoriek die verhult dat het fenomeen bibliotheek als bewaarplaats van boeken in een diepe crisis verkeert.

Het summum van de verzorgende staat

Omstreeks 2000 werd het feit onontkoombaar dat steeds meer Nederlanders de bibliotheek links lieten liggen. Het aantal uitleningen daalde, ondanks de groei van de bevolking, in vijftien jaar tijd met bijna 30 procent. Vooral volwassenen lieten het afweten. Hun groeiende welvaart en toenemend internetgebruik werden als voornaamste oorzaak van deze desertie aangewezen.

Bibliotheken leken gedoemd binnen enkele jaren ten onder te gaan. Tot de stedenbouwkundigen ingrepen. Niet toevallig zijn de nieuwe bibliotheken van Delft, Maastricht, Amsterdam, Almere en Utrecht alle onderdeel van grootscheepse stedenbouwkundige vernieuwingen. De bibliotheken zijn erin gesitueerd als ontmoetingsplaatsen, als publiekstrekkers, die voor reuring zorgen buiten de kantooruren en die het beton en glas minder levenloos laten lijken dan het is. En het werkt. Het meest spectaculair in de nieuwe Openbare Bibliotheek van Amsterdam waar dagelijks meer dan 5000 bezoekers komen.

Komen deze bezoekers nu ook meer boeken lenen? Cijfers daarover zijn nog niet bekend, maar volgens geruchten blijven de leningen ver achter bij het toegenomen bezoek. Wel zijn dagelijks alle bijna 600 computerterminals met internetaansluiting bezet. Het blijft merkwaardig dat mensen op de fiets springen om elders in de stad dingen uit te voeren die ze net zo goed thuis kunnen doen. Of zou het een blijk van grote verborgen armoede zijn? De bibliotheek als digitale voedselbank? Dat is nauwelijks te geloven. Het zal eerder te maken hebben met ‘onder de mensen zijn’. Mijn zus had vroeger haar eigen kamertje met goed werkende centrale verwarming. Toch sleepte ze haar boeken en schriftjes mee naar beneden om ‘in de gezelligheid’ haar huiswerk te maken. Dat is wat de bibliotheek is geworden: de huiskamer van de stad. Of in de taal van de planologen: ‘the place to be’.

De gezelligheidscultuur heeft ook bezit genomen van de universiteitsbibliotheken. Daar vind je nog maar een enkeling bij de boeken-

uitleen, terwijl aan honderden ‘digitale werkplekken’ studenten zitten te internetten. Volgens hun docenten hebben nog maar weinigen de puf om na te gaan of er misschien in een van de vele honderdduizenden boeken waardoor ze omringd worden iets staat wat niet zomaar een-twee-drie op internet te vinden is. Ik zou het niet durven opschrijven als ik het niet tientallen keren uit de academische praktijk te horen had gekregen. Het vermogen om zonder hulp van een browser informatie tevoorschijn te halen, sterft af.

Er lijkt hier iets ongerijmds aan de hand: terwijl fysieke boeken aan belang inboeten, omdat het internet zo veel zo snel kan leveren, maken die oude bewaarplaatsen een revival door. De oude bibliotheek is dood, lang leve de oude bibliotheek. Hoe kan een instelling haar functie verliezen en toch overleven? Een deel van het antwoord is dat oude systemen altijd de neiging hebben langer te bestaan dan hun functie. Telefooncellen worden al jaren nauwelijks meer gebruikt, toch vind je ze nog hier en daar. Een ander deel van het antwoord is dat de bibliotheken van oudsher niet alleen een bewaarplaats van boeken zijn, maar ook een ontmoetingsplaats. Die functie is alleen maar versterkt, nu de boeken minder belangrijk zijn geworden. Maar een andere verklaring is dat de nieuwe bibliotheek die zich tegen het einde van de twintigste eeuw aankondigde veel langer op zich laat wachten, een volwassen internetbibliotheek, met het planologisch bravoure van Rem Koolhaas, het architectonische raffinement van Jo Coenen, en de verleidelijke belettering van Thonik. Deze digitale bibliotheek leek in 2000 nabij, en is in 2010 verder weg dan ooit.

Een verloren decennium

De jaren tussen 2000 en nu waren opwindend. Het gebruik van internet werd zo algemeen als het gebruik van leidingwater. Het aanbod aan digitale documenten en kennisbronnen op internet verdubbelde ongeveer per jaar. Omstreeks 2000 werden zoekmachines als Yahoo en Altavista afgelost door een nieuwe zoekmachine, die na één keer gebruiken al verslavend was. Op een ondoorgrondelijke manier wist Google juist die bronnen naar boven te halen uit de eindeloze digitale modderstroom op het web die niet alleen interessant maar ook verrassend betrouwbaar leken. Bij Google werd hard gewerkt, niet alleen door de zoekmachine slim te programmeren, maar ook door op de achtergrond via redactie de nodige orde te scheppen. Ook dat laatste werd aan het algemene publiek verkocht als slim programmeren. De internetgebruiker maakte het niet uit, die ging in korte tijd veel scherper zien. Maar Google bleef niet meer dan een groot indexeringsap-

paraat, dat zo goed was als het aanbod, en tot weinig meer in staat was dan het opdreggen van heel veel documenten. Door die in een verrassend goede volgorde te presenteren, was volgens velen het maximum aan gebruiksgemak al bereikt.

De domper kwam in 2004 kort na de beursgang van Google. Zoekresultaten werden beïnvloed door adverteerders en instellingen die betaalden voor hoge rankingen. Uit eigen ervaring kon ik waarnemen wat de gevolgen waren. Bij de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren - waar ik vanaf het begin nauw bij betrokken was - gingen de gebruikerstatistieken tot 2004 steil omhoog, jaar op jaar een groei van ca. 100 procent. Gebruikers gaven hoog op over de betrouwbaarheid van onze site, en daar was dan ook vol op ingezet. In 2004 verflauwde de groei met een scherpe knik naar ca. 15 procent, ondanks het feit dat de omvang van de bibliotheek gestaag bleef toenemen. Adverteerders gingen voor. Het geloof dat Google voor het vinden van de juiste informatie wonderen kon verrichten wankelde. Een kwaliteitskrant transformeerde in een huis-aan-huisblad. Er moest geld verdiend worden.

Het was niet de enige illusie die na 2000 aan diggelen ging. Het digitaal maken van het immense erfgoed verliep chaotisch. Er werd weinig gestandaardiseerd. Partijen die in samenwerking mooie dingen hadden kunnen verrichten, bleven op hun eigen koers varen. Bij letterenfaculteiten en bibliotheken ontstonden en verdwenen talloze databanken en websites. Er werden teksten ingetikt, boeken gescand en zonder al te veel plichtplegingen een website op gestuurd. Op het net heerste een vrolijke anonimiteit. Ook geleerden van grote naam beschouwden het wereldwijde web als een darkroom waar je in en uit kon lopen zonder je bekend te maken of verantwoording af te leggen. De kwaliteitsarmoede was schrikbarend, een ontwikkeling die bekrachtigd werd door de opkomst van Wikipedia, waarin anoniem en ongeautoriseerd de norm werden. Geen wonder dat Google en Wikipedia elkaar in de tweede helft van de jaren '00 moeiteloos vonden. Tussen de vele commerciële hits op de eerste pagina van Google-zoekresultaten prijkt doorgaans op plaats één of twee de ‘kennisbron’ Wikipedia. Inmiddels in de academische wereld gemeengoed. Op de digitale werkplekken wordt er met copy en paste heel wat wetenschappelijk arbeid mee verzet.

Aan het beschikbare geld lag het niet. De overheid stortte in deze jaren vele miljoenen uit over bibliotheken, onderzoeksinstellingen, musea en archieven. Vaart maken met digitaliseren was geboden, het gaf niet hoe. Het bracht soms prachtige projecten voort, zoals de ongekend rijke en goed begaanbare website van het Gemeentearchief

Amsterdam. Maar het aantal mislukkingen was schrikbarend veel groter, met als een van de meest trieste projecten het met vele miljoenen gedoteerde Geheugen van Nederland. Instellingen werden met grote subsidies uitgenodigd er afbeeldingen van hun bezit in onder te brengen. Inmiddels zitten er circa een half miljoen scans in het Geheugen, maar niemand kan er de weg in vinden. Zelfs de instellingen die er veel aan bijdroegen zijn niet meer in staat hun eigen objecten er enigszins coherent uit naar boven te halen. Iemand hoorde ik het project ooit nogal snedig het 'geheugenverlies van Nederland' noemen.

Overal in de westerse wereld gebeurde min of meer hetzelfde. Traditionele instellingen als bibliotheken en musea begaven zich met medeneming van veel historische ballast zoals verouderde databases, en vaak aangedreven door weinig gekwalificeerd personeel, in de digitale wereld. Dat er minder van de grond kwam dan op basis van de geïnvesteerde bedragen verwacht mocht worden, bleef lang onopgemerkt, omdat het elders net zo moeizaam toeging als in eigen huis. De overheden berustten erin en verschansten zich achter de schaarse projecten die wel slaagden.

Het was dit gestumper dat Google eind 2004 tot een even overrompelende als brutale meesterzet bracht. Als de uitgeverswereld en bibliotheken niet in staat zijn de boeken digitaal te maken en bij de begerige consument te brengen, dan doen wij het wel, was de gedachte. Google sloot overeenkomsten met verscheidene prestigieuze wetenschappelijke bibliotheken in de VS en Engeland, en begon op hetzelfde moment te scannen. Duizenden boeken per dag werden verwerkt en verschenen even later op de site van Google Book Search. Het zag er van meet af aan niet al te professioneel uit. De Google-nerds zijn geen boekenmensen, en de Google-marketeers zijn geen humanisten. Geld verdienen was ook hier de voornaamste drijfveer. Ondertussen stonden uitgevers en bibliotheekmensen de gebeurtenissen verbijsterd gade te slaan. Goedgelovigen wisten ondertussen: 'Wat prachtig dat al die boeken nu zomaar beschikbaar komen! Ik vind dingen, je gelooft het niet.'

De doem van het snel tevreden zijn

En zover staan we nu. De digitale bibliotheek die in 2000 alleen maar gebouwd leek te hoeven worden (plan maken, architect zoeken, voor de gebruiker de nodige orde scheppen) is ver weg. Zolang het publiek tevreden is met de chaos aan websites waar overal wel wat interessants te vinden is, lijkt er geen noodzaak om echt systeem aan te brengen. Zolang de op zijn best wisselende kwaliteit die Google Books biedt,

vooral ook academici een gevoel van rijkdom bezorgt, lijkt er geen noodzaak om de kwaliteit te verhogen. Zolang er een ‘iets is beter dan niets’-stemming blijft heersen, is het kennelijk niet nodig na te denken over een alternatief voor Google Books, dat toch weinig meer is dan een slecht begaanbare, en ondoorzichtige baaierd aan gescand materiaal, die nauwelijks meer toestaat dan trial and error. Zoeken op de tast. Google kijkt toe, hoe meer trial, hoe meer advertenties er over het scherm stuiteren.

Bijna utopisch klonken in eerste instantie de plannen die de Koninklijke Bibliotheek begin dit jaar bekendmaakte om ‘alle boeken van Nederland’ te gaan digitaliseren, alles bij elkaar maar liefst 770 miljoen pagina's, met als uiteindelijke ambitie te komen tot ‘één Nederlandse digitale bibliotheek’. Het is een prachtig voornemen, maar het kan alleen een succes worden wanneer iedereen samenwerkt, de kwaliteit hoog is, en er toegevoegde waarde wordt gecreëerd. Dat laatste bedoel ik zo economisch als het klinkt. Natuurlijk gaat het bij zo'n groot project ook om culturele en wetenschappelijke waarde, maar als het stichten van een grote Nederlandse bibliotheek slaagt, dan zal het vooral betekenen dat de informatievoorziening in Nederland heel veel efficiënter is geworden. Het hybride tafereel van de bibliotheekbezoeker die met zijn rug naar die prachtige boekenkasten komt internetten zal tot het verleden gaan behoren. Spijtig voor alle vierkante meters die in de torens en burchten van onze steden zijn of worden gereserveerd voor boeken, maar veel van die meters zullen overtollig worden. De openbare en wetenschappelijke bibliotheken blijven ongetwijfeld tot in lengte van jaren gedrukt actueel aanbod aanbieden en uitlenen, want veel publicaties zullen in eerste instantie alleen in gedrukte vorm beschikbaar zijn. Maar voor het raadpleegbaar houden van oudere boeken zullen bibliotheken nauwelijks meer nodig zijn. Die titels zullen via het internet zo veel makkelijker en sneller hun weg kunnen vinden. Wel zal het onvermijdelijk zijn dat het publiek voor deze efficiënte dienst betaalt - net als het dat doet voor de oude bibliotheek overigens.

Vooralsnog wordt de boekenliefhebber door het internet maar heel zuinigjes bediend. Het digitale aanbod is zelfs voor ingewijden volstrekt onoverzichtelijk, het is nog altijd ongelijksoortig van kwaliteit, en vaak ronduit onbetrouwbaar en van duistere herkomst. Internetgebruikers hebben ermee leren leven en zijn erin gaan berusten. Toch kan het zonder al te veel extra inspanningen zo veel beter. De bibliotheek die zich omstreeks 2000 aankondigde zou het beste van wat er de afgelopen decennia en zelfs eeuwen verschenen is op een geraffineerde manier met elkaar verbinden. Volledige teksten van boeken

zouden vergezeld gaan van informatie over de auteur, van recensies, van fragmenten van tv- en radio-uitzendingen over dit boek, van bestelinformatie, van links naar boekhandels en antiquariaten die het boek leverbaar hebben, enzovoort. Al deze informatie is wel ergens beschikbaar, maar we slagen er maar niet in om die op een zinnige manier te verknopen. Het gevolg is dat de literatuurliefhebber voortdurend de route langs Google of andere zoekmachines moet nemen om over boeken en auteurs meer dan alleen het meest gangbare te weten te komen. Hoeveel comfortabeler zou het kunnen zijn als vooraanstaande informatiebronnen met elkaar verbonden waren? Robert Darnton, behalve wereldberoemd historicus ook directeur van de Harvard University Library, steekt, de laatste jaren overziende, de hand in eigen boezem: 'Experiments of this kind have been tried and failed, I know.' Om er deemoedig aan toe te voegen: 'But we must try again.'

Het hoeft niet zo moeilijk te zijn als Darnton het voorstelt. Waar kennis gesystematiseerd is, en al van oudsher verwijst naar andere kennis, is het slechts een kwestie van goede wil en, vooruit, een beetje technisch vernuft. Binnen de tekst van het boek zou het mogelijk moeten zijn om met een simpele muisklik een woordenboek of encyclopedie te raadplegen. Bij het lezen van een zeventiende-eeuws kookboek, om maar wat te noemen, zou met de cursor staande op vreemde benamingen voor ingrediënten, maten en gewichten in het WNT de betekenis opgeroepen moeten kunnen worden. Zo veel kennis is al mooi geordend aanwezig, vele generaties hebben er met groot wetenschappelijk elan aan gewerkt.

Digitale superbibliotheek

Voorstellen om een begin te maken met het op elkaar laten aansluiten van informatiebronnen werden jarenlang onthaald op het bezwaar dat het 'zo veel werk' was 'om het goed te doen' en dat computers het zo niet nu dan wel binnenkort veel beter zouden kunnen. De onwil om grote (maar eenmalige) inspanningen te leveren voor het aanbrengen van betrouwbare verbindingen tussen op zichzelf goede informatiebronnen heeft de bouw van de grote, rijke en dienstbare bibliotheek voor jaren achterop geholpen. Een ongerechtvaardigd vertrouwen in de wonderen der techniek, die er wel even voor zou zorgen dat van alles met 'handige tooltjes' vindbaar werd, deed de rest. Ondertussen ligt er al jaren een heel hoog rendement voor het grijpen, dat van een bibliotheek waar het beste wat er aan informatie voorhanden is met elkaar verbonden is, zonder de vermoeiende ruis van

Google, en het gebazel van goedwillende maar slecht ingevoerde amateurs. De letteren leven nog in het tijdperk van de slager, de warme bakker en de kruidenier, en wachten met smart op de introductie van een stevig supermarktconcept. En als er toch zoiets uit de grond wordt getrokken, laat het dan maar meteen een Harrod's worden. Je zou er zonder al te veel moeite alles moeten kunnen vinden. Alleen de rotzooi wordt buiten de deur gehouden.

Voorziet het plan van de KB in deze ontwikkeling? Informatiearchitectuur voor een nieuwe digitale bibliotheek speelt in de plannen geen wezenlijke rol, intensieve samenwerking ook niet. Sterker nog, iedereen in de wereld van het boek- en bibliotheekwezen werd geheel overvallen door de plannen. Voor andere digitaliseringsprojecten was de impliciete boodschap: jullie kunnen wel ophouden, wij gaan alles doen; voor uitgevers was de boodschap zo mogelijk nog harder: of jullie het nou leuk vinden of niet, wij gaan *alle* boeken digitaliseren en op het net zetten, dus ook die van jullie. In een lacherige sfeer werd er na het bekend worden van het nieuws door uitgevers gefilosofeerd over de hoogte van de schadeclaim die ze bij de KB gingen presenteren. Maar tegelijkertijd dachten velen dat het niet zo'n vaart zou lopen.

Een tweede Geheugen van Nederland dreigt - het Geheugen waar zelfs Google in zijn betere dagen geen raad mee wist. Het plan voorziet ook niet in het verrijken van de digitaal gemaakte bronnen, met aanvullende informatie. Die grote Nederlandse bibliotheek zal, als de voortekenen niet bedriegen, vooral een weinig begaanbare voorraadschuur van duur gemaakte scans in pdf-vorm worden, zoals Google Books, of het project Gallica van de Franse Bibliothèque Nationale. Dat zijn beide weinig appetijtelijke voorbeelden van grote digitale bibliotheken waarin teksten liefdeloos worden behandeld, van hun context worden ontdaan en ook nog eens geradbraakt door een ocr-programma zonder dat er iemand naar omkijkt. Bovendien is veel van wat de KB zich nu voorneemt te digitaliseren al door anderen gedaan, onder andere door Google, die op dit moment 300.000 boeken uit het bezit van de Universiteitsbibliotheek Gent scant. Al met al komen de plannen tien jaar te laat, zijn ze te duur en vooral ook te kwaliteitsarm.

Voor mijn schets van de KB -ambities ga ik af op het gepubliceerde beleidsplan 2010-2013 en de berichtgeving daarover. Misschien loopt het wel heel anders. Er sluimeren ontwikkelingen waar de jaarplannen van de grote instellingen over zwijgen. Het besef groeit dat de betrekkelijke armoede waarin de letteren op internet verkeren, door nauwe samenwerking wel degelijk snel opgeheven kan worden. Het laatste half jaar worden er meer serieuze samenwerkingsinitiatieven

ontplooid dan in de hele tien jaar daarvoor. En dan heb ik het slechts over wat ik zelf kan waarnemen.

Het zou ondertussen goed zijn wanneer degenen die dicht bij het vuur zitten - schrijvers, journalisten, wetenschappers - hun fantasieën over een echt uitnodigende digitale bibliotheek weer de vrije teugel gaven. De letteren hebben voor hun succes in het digitale tijdperk niet alleen behoefte aan bevlogen architecten van het type Rem Koolhaas en Jo Coenen, maar ook aan intellectueel veeleisende figuren, de Erasmussen en Huizinga's van deze tijd, die liefde voor bronnen en interesse in complexe cultuurverschijnselen tot hun levenshouding maken. Ze zouden door de digitale superbibliotheek in een hogere versnelling gebracht kunnen worden. Als zij eindelijk hun stem verheffen, dan zal die bibliotheek wel moeten verrijzen.

Richard Rogers

Post-demografisch onderzoek: voorbij het doelgroepdenken

Sociale netwerksites zoals het Nederlandse Hyves (met ruim 9,5 miljoen leden), en Amerikaanse voorgangers MySpace (meer dan 200 miljoen leden) en Facebook (meer dan 400 miljoen leden), zijn populaire forums voor sociaal en cultureel onderzoek. Tot nu toe hebben toonaangevende studies zich vooral gericht op hoe gebruikers zichzelf presenteren op deze sites, en hoe online vriendschappen zich verhouden tot vriendschappen in het 'echte leven'. Een andere benadering, aanvankelijk ontwikkeld in de informatica, zoekt naar manieren om de enorme hoeveelheid informatie die mensen in hun zogeheten profielen zetten te ontsluiten voor analyse. Deze online pagina's met persoonlijke informatie bevatten traditionele demografische gegevens zoals geslacht, leeftijd en woonplaats, maar ook 'post-demografische' informatie over hobby's, muzieksmaak, favoriete films, boeken en tv-programma's. Als zodanig bieden sociale netwerksites nieuwe mogelijkheden voor onderzoek, en misschien wel in het bijzonder voor publieksonderzoek. Waar publieksonderzoek van oudsher geassocieerd wordt met kijkcijfertellingen en opiniepeilingen, zouden de profielen die door sociale netwerksites verzameld worden ons op een andere manier inzicht kunnen geven in de eigenschappen van publieken. De vraag is welke vormen van analyse daarvoor het meest geschikt zijn, zowel in praktische als wetenschappelijke, ethische en politieke zin. Hier kiezen we voor een experimentele benadering, een die gericht is op het ontwikkelen van software-instrumenten, zogeheten tools, waarmee de door deze sites verzamelde informatie op vernieuwende manieren ontsloten kan worden voor sociale en culturele analyse.

Hoe kun je post-demografische informatie analyseren? Welke onderzoeksinstrumenten kunnen we ontwikkelen 'boven op' de sociale netwerksites, om deze informatie inzichtelijk te maken? In dit artikel geef ik twee voorbeelden van dit soort tools voor post-demografisch onderzoek.[1] Elfriendo.com werkt met informatie op MySpace, en maakt geaggregeerde profielen op basis van een groep MySpace-

vrienden. Dit maakt het onder meer mogelijk om de smaak van twee vriendengroepen met elkaar te vergelijken. Welke televisieprogramma's zijn favoriet bij de vrienden van Barack Obama? En in hoeverre verschillen die van de vrienden van John McCain? Een tweede voorbeeld dat hier aan de orde zal komen is Leaky Garden (www.leakygarden.net). Deze tool toont voor een specifieke gebruikersnaam een lijst van online diensten waar de betreffende gebruiker lid van is (zoals Twitter, Facebook en MySpace) en genereert zo een metaprofiel voor een gebruiker.

Post-demografisch onderzoek: van leeftijd naar lievelingsboek

Het voorvoegsel post- in post-demografisch onderzoek benadrukt een conceptueel verschil met gevestigde benaderingen in het publieksonderzoek, waarin demografische categorieën zoals leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, etniciteit en woonplaats veelal als organiserend principe dienen: het zogenaamde *doelgroepdenken.* Daarnaast wil het ook een bredere verschuiving markeren in de wijze waarop demografisch onderzoek voor politieke en bestuurlijke doeleinden wordt gebruikt: van de 'bio-politieke' toepassingen van demografie (het besturen van belichaamde subjecten) naar de 'informatie-politieke' doelstelling van post-demografie (het aanbevelen of sturen van informatie aan een bepaalde groep gebruikers). Post-demografisch onderzoek kijkt niet naar de traditionele demografische gegevens, maar juist naar post-demografische data zoals hobby's, helden, favoriete merken en lievelingsboeken waarmee een gebruiker zich online profileert. Hoe kunnen deze informatiestromen worden ingezet voor sociale en culturele analyse?

Daarnaast legt post-demografisch onderzoek een methodologisch verschil bloot tussen twee soorten onderzoekers, tussen demografen en zogenaamde *profilers.* Demografen in deze zin werken over het algemeen met 'schone' data: officiële data (geboortes, sterfgevallen, huwelijken) en door getrainde onderzoekers via enquêtes verkregen informatie, waarbij kiezers- en opiniepeilingen bekende eindproducten zijn. Profilers daarentegen analyseren data die individuele gebruikers van online platforms uit eigen beweging aan een sociale netwerksite hebben verschaft, en maken daar vervolgens gebruik van voor onderzoeksdoeleinden.

Ten slotte kan de post-demografische benadering nog onderscheiden worden van de demografische door middel van het idee van 'digital natives': een sociaal-cultureel begrip dat verwijst naar de generatie

die is opgegroeid met internet, en geen ervaring heeft met handmatig bediende administratieve systemen van voor het internet, zoals kaartenbakken. De term 'digital natives' duidt zo een generatie aan (en is als concept gebaseerd op een bepaalde leeftijdscategorie) en past in die zin nog in een traditionele demografische aanpak. Een post-demografische benadering daarentegen is minder geïnteresseerd in de verschillen tussen generaties (zoals een digitale versus een niet-digitale generatie), maar meer in de methodes die nieuwe mediatoepassingen hanteren, bijvoorbeeld de aanbevelingssystemen waarmee sociale netwerksites vrienden, informatie, evenementen en interesses aan elkaar koppelen, op basis van gedeelde interesses, locatie of reisbestemmingen. De mogelijkheden van dit soort aanbevelingen zijn eindeloos, zolang de informatie op de platforms gedetailleerd is, goed wordt opgeslagen en lang wordt bewaard.

Sociale netwerksites als objecten van post-demografische studie

'Wij definiëren sociale netwerksites als websites waar gebruikers een profiel kunnen aanmaken en connecties kunnen maken tussen dit profiel en andere profielen, met het doel om een expliciet persoonlijk netwerk te creëren.' Aldus begint een Amerikaanse studie naar het gebruik van MySpace en Facebook door tieners, uitgevoerd door het Pew Internet & American Life-project in 2007. 91 Procent van de respondenten gaf hierbij aan de sites te gebruiken om vriendschappen te onderhouden. Minder dan een kwart gebruikte de sites om te flirten. Maar hoe zit het met de niet-gebruikers van deze sites? Dit zijn gebruikers die geen lid zijn van de site maar deze wel bezoeken en die hier toegankelijke profielen bekijken. En sommigen van hen komen puur om data te verzamelen, namelijk de profilers. Ze doen dat dan wel op handmatige wijze, door de informatie scherm voor scherm op te slaan, dan wel met behulp van software en de zogeheten API (application programming interface), een toepassing die Web 2.0-platforms[2] zoals sociale netwerksites aan derden aanbieden om dataverzameling te vergemakkelijken.

Wat is nu het cruciale verschil tussen de nieuwe databanken die momenteel worden aangelegd door online diensten zoals sociale netwerksites, en de traditionele databanken? Het eerste verschil is hierboven al even aan de orde gekomen: waar de laatste zelf profielen toekennen aan personen om hen te kunnen categoriseren, genereren gebruikers van sociale netwerksites hun profielen deels zelf. Kritische intellectuelen hebben gewezen op de sluipende gevaren van een bu-

reaucratisch systeem waarin formulieren ‘verplichte velden’ hebben, die bovendien maar ruimte bieden voor een beperkt aantal letters. Dit zou een verarming kunnen betekenen van het zelf, een van de vele manieren waarop de moderne administratieve systemen mensen tot nummers reduceren. Andere kritische commentaren op inmiddels klassieke vormen van data-analyse betoogden dat de anomalie hier het belangrijkste resultaat van analyse was. Sommige mensen (in de zin van data-constructies) zouden afsteken bij de rest, omdat ze statistisch gezien niet ‘normaal’ waren. Maar wat voor inzichten kunnen we afleiden uit de nieuwe databanken? Nog meer anomalieën?

Een cruciaal verschil met de traditionele databanken is dat online platforms meer en grotere velden hebben, en daarmee veel meer mogelijkheden om jezelf te profileren. De categorie ‘Anders, namelijk...’, de laatste categorie op het traditionele formulier, die als enige ruimte liet voor taxonomische onderbepaaldheid, is hier vervangen door de categorie ‘meer’. In sommige gevallen worden gebruikers uitgenodigd om zelf een categorie toe te voegen of een zelfgeschreven notitie aan hun profiel toe te voegen, een veld voor vrije zelfrepresentatie. En nu de database je uitnodigt om je meer te uiten, rijst de vraag of een nieuwe onderzoekspraktijk mogelijk is, die aansluit op deze nieuwe post-demografische informatie. Wat zegt de manier waarop jij je profiel invult over jou? Vul je alleen de standaardvelden in? Heb je veel lege categorieën? Wat vertellen jouw interesses, en die van je vrienden, aan de profilers?

Jij bent wat je kijkt, leest en waar je naar luistert

Bij het aanmaken van een profiel wordt een gebruiker gevraagd om persoonlijke informatie in te vullen en interesses te benoemen. De standaardvelden voor geslacht, leeftijd, genoten opleidingen en locatie bestaan nog steeds, maar direct daaronder nodigt het profiel uit tot post-demografisch (zelf)onderzoek, met vragen over favoriete media-uitingen, zoals muziek, televisieprogramma's, films en boeken. Zodra het profiel ingevuld is (of tijdelijk klaar is, een profiel is nooit definitief af), begint het sociale netwerken. Je maakt vrienden (door andere gebruikers te ‘frienden’, als vriend toe te voegen), deelt informatie, voegt je bij groepen en accepteert uitnodigingen voor evenementen (vaak door aan te vinken dat je *misschien* komt, zoals dat op Facebook kan met de optie ‘maybe attending’).

Sociaal gedrag werkt aanstekelijk en voedt zichzelf. Hoe socialer je bent, hoe prominenter je aanwezigheid op het platform, en hoe meer

gelegenheid tot sociaal contact. Daarnaast heeft jouw activiteit zijn weerslag op de pagina's van je vrienden, die je tweets (Twitter-berichten), krabbels en commentaren lezen op jouw en hun pagina's. Het platform blijft zo activiteit aanmoedigen, door ruimte te geven voor commentaar op alles wat gepost wordt, en jou op basis daarvan meer vrienden aan te bevelen (die vrienden van vrienden zijn). Al die informatie maakt de mogelijkheden voor analyse schijnbaar eindeloos.

Op praktisch en ethisch niveau zijn er echter wel grenzen aan dit type onderzoek. Praktisch gezien is er de kwestie van het verzamelen van de data, en het aanmaken van de datasets. Welke sociale netwerkdiensten laten derden toe om data te verzamelen, en in welke mate? Dan is er nog de ethische kwestie: in hoeverre en onder welke voorwaarden is het acceptabel om de door sociale netwerksites verzamelde data op te slaan, en deze vervolgens te gebruiken voor onderzoek? Het anonimiseren van de data zou een significant verschil kunnen maken, zo suggereren bepaalde ethische debatten in de sociale wetenschappen omtrent online onderzoek, al hebben wetenschappers laten zien dat anonieme data niet altijd toereikend zijn om anonimiteit ook daadwerkelijk te garanderen. Natuurlijk zijn er regels en normen voor datagebruik, met als meest basale regel dat het de instemming van de gebruiker vereist. Wie zich bij een sociale netwerksite registreert, gaat een overeenkomst aan met het platform, en om lid te kunnen worden moet je eerst akkoord gaan met de gestelde gebruiksvoorwaarden en het privacybeleid. Hierbij blijft echter tot op zekere hoogte onduidelijk wie er voor deze privacy zorg moet dragen. Je zou kunnen zeggen dat gebruikers van sociale netwerksites zelf verantwoordelijkheid op zich nemen voor privacy, omdat zij hun privacy-instellingen deels zelf kunnen kiezen. Al zijn de standaardinstellingen door het platform doordacht, de gebruiker zelf bepaalt de mate van publieke zichtbaarheid door de instelling te veranderen van ‘alleen mijn vrienden mogen mijn profiel zien’ naar ‘ook vrienden van vrienden mogen mijn profiel zien’, of zelfs ‘iedereen’ (de beschikbare gradaties binnen Facebook).

Hoe ontsluiten sociale netwerksites hun data voor onderzoekers? Dit gaat via de eerdergenoemde API, die door het platform beschikbaar wordt gesteld. De API levert de simpele softwarescriptjes aan die onderzoekers in staat stellen om specifieke informatie op te vragen, bijvoorbeeld ‘toon alle vrienden voor gebruiker x’. De beschikbare scripts vallen veelal onder de privacyregeling van de sociale netwerksite, omdat de gebruiker zelf beslist of hij derden toegang geeft tot zijn persoonlijke informatie. Pas als veel gebruikers toegang verlenen tot hun informatie wordt het voor de profilers interessant.

Een andere vorm van post-demografisch onderzoek is niet zozeer geïnteresseerd in persoonlijke informatie als wel in de relatie tussen bepaalde voorkeuren. Denk hierbij aan het aanbevelingssysteem van de online winkel Amazon die aangeeft dat een andere klant die boek x heeft gekocht ook boek y heeft gekocht. Wie die ander was is niet relevant, maar wat hij/zij verder heeft gekocht wel. Supermarkten werken met een vergelijkbare methodiek, waarbij het ook die gaat om de verzameling van producten die tezamen worden verkocht (welke frisdrank met welke chips, bijvoorbeeld). Zo kunnen ze kiezen welke producten samen voor een kortingsactie kunnen worden gebruikt, en gangbare combinaties samen in een schap zetten.

Post-demografische machines

Terwijl ze zichzelf niet zo beschrijven, zijn de sociale netwerksites zelf de belangrijkste machines voor post-demografisch onderzoek. Zij verzamelen de voorkeuren van hun gebruikers, ordenen deze in profielen, en ontsluiten ze voor derden, van vrienden tot profilers. Nu wil ik graag twee voorbeelden bespreken van softwaretoepassingen die boven op deze machines kunnen worden geplaatst, en ze zo inzetbaar maken voor post-demografisch onderzoek.

De eerste toepassing, Elfriendo, verkent een aantal manieren waarop de profielen op de sociale netwerksite MySpace voor onderzoeksdoeleinden benut kunnen worden.[3.] Op Elfriendo.com vul je een voorkeur in, en de tool geeft je een compleet ingevulde profielpagina, gebaseerd op de profielen van MySpace-gebruikers met diezelfde interesse. Voor de hobby ‘schaken’ levert dit een gegenereerd profiel op met als lievelingsboeken de Bijbel en het woordenboek, zie figuur 1.

Figuur 1: Een door Elfriendo.com gesuggereerd MySpace-profiel, gebaseerd op de hobby ‘schaken’.

MySpace-gebruikers met de hobby schaken noemen op hun profielpagina's *The Matrix*, *Lord of the Rings*, *Star Wars*, de Bijbel en het woordenboek als favorieten.

Ook kun je met behulp van Elfriendo vergelijken in hoeverre het ene profiel overeenkomt met het andere, door te bekijken in hoeverre verschillende voorkeuren en interesses bij elkaar passen. Hoe verenigbaar zijn christendom en islam, in de zin dat mensen die een van die twee godsdiensten hebben ingevuld naar dezelfde muziek luisteren? (Alleen de rapper Eminem komt zowel voor in het profiel van islam als dat van christendom, in een steekproef begin 2009). Elfriendo biedt een manier om dit soort vragen te beantwoorden door de profielen van groepen te analyseren, en hun interesses onderling te vergelijken. Zo kun je ook Barack Obama en John McCain invoeren, waarna de profielen van hun vrienden worden geanalyseerd op voorkeuren. De software telt de muziek, boeken, film, televisie en helden die de vrienden van beide voormalige presidentskandidaten hebben ingevuld in hun profielen. De analyse toont een groot verschil tussen de MySpace-vrienden van deze politici, ze hebben maar weinig interesses gemeen (op het gebied van films, muziek, boeken en helden delen de groepen geen enkele voorkeur, maar voor tv-programma's delen ze 16 procent, zie figuur 2). Vrienden van Obama kijken graag de Daily Show, en die van McCain geven de voorkeur aan *Family Guy*, *Top Chef* en *America's Next Top Model*. Beide vriendengroepen kijken graag naar de serie Lost.

Figuur 2: De interesses van de ‘vrienden’ van Obama en McCain. Post-demografische analyse met Elfriendo.com.
Barack Obama en John McCain, de Amerikaanse presidentskandidaten van 2008, hebben ‘vrienden’ met uiteenlopende interesses.

Ten slotte is ook het mogelijk om met behulp van Elfriendo een meer algemene vorm van post-demografisch onderzoek te verrichten, in de zin dat het zich richt op de populatie gebruikers van een site als geheel. In de conclusie van dit stuk geef ik vast een suggestie voor hoe dit soort onderzoek in de toekomst toegepast zou kunnen worden, door de principes uit kijkcijferonderzoek toe te passen op sociale netwerksites.

Het Leaky Garden-project

Om goed te werken moeten sociale netwerken niet alleen mensen insluiten maar ook uitsluiten. De sociale netwerksite Facebook wordt ook wel beschreven als een *walled garden*, een ommuurde tuin. De term verwijst naar de manieren waarop Facebook bepaalde diensten binnen het platform aanbiedt, om ervoor te zorgen dat gebruikers het platform niet verlaten. Zo werkt Facebook met plug-ins voor Flickr (een online platform voor het delen van foto's) en Twitter (een online platform voor het publiceren van korte berichtjes). Sociale netwerksites, en Facebook in het bijzonder, moedigen daarmee ook het gebruik van het platform door andere commerciële partijen aan, vanuit de nieuwe-mediagedachte dat niet alleen de inhoud maar ook de toepassingen van het platform het niveau en de waarde van gebruikersparticipatie - en dus van het platform - zullen doen toenemen.

De tool Leaky Garden geeft een nieuwe dimensie aan post-demografisch onderzoek.[4.] Gebouwd boven op de service usernamecheck, die de beschikbaarheid van een gebruikersnaam controleert voor een lange lijst Web 2.0-applicaties. Usernamecheck.com is een handige dienst. Als je een nieuwe gebruikersnaam overweegt, wil je wellicht eerst weten op welke platforms deze nog niet in gebruik is. Voor het Leaky Garden-project is usernamecheck echter omgebouwd tot een profileermachine. Op Leakygarden.net voer je een gebruikersnaam in en je ziet voor welke platforms en diensten die gebruiker zich heeft geregistreerd.[5.] Wat zegt die lijst over de betreffende gebruiker? Als iemand Flickr- en YouTube-accounts heeft kan dit een bepaalde affiniteit met beeld betekenen, heeft diegene een LinkedIn-profiel dan suggereert dit bepaalde professionele aspiraties, is iemand vooral actief op Last.fm en MySpace, dan zegt dat wellicht iets over de rol die muziek in zijn/haar leven speelt. Deze lijst van applicaties waar een gebruiker zich voor heeft geregistreerd laat zich dus lezen als een metaprofiel (een profiel van profielen), zie figuur 3.

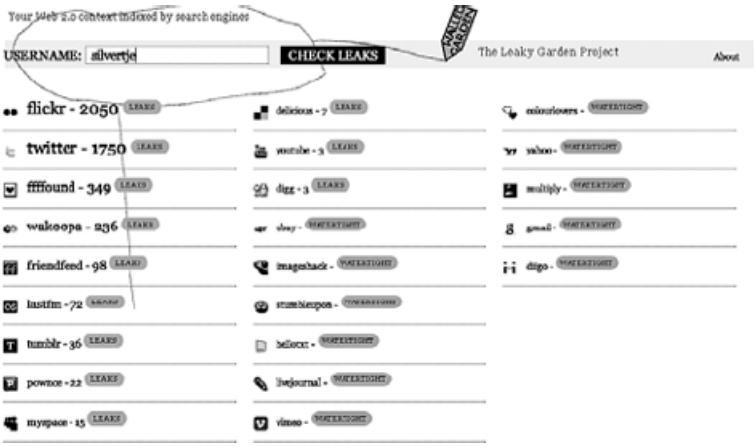

Figuur 3: De persoonlijke context van een internetgebruiker, afge- beeld door Leakygarden.net. De internetgebruiker Silvertje (een alias) is geregistreerd voor de genoemde online diensten. Voor elke dienst toont Leakygarden.net het aantal publiek toegankelijke items dat is geassocieerd met de gebruiker Silvertje.

What would Nielsen do?

Twee methoden domineren het publieksonderzoek in de oude audiovisuele media, het handgeschreven logboek van de televisiekijker of radioluisteraar, en de automatische meter die registreert hoe lang een televisie of radio aanstaat per huishouden (of lid van een huishouden). Baanbrekend in de ontwikkeling van deze methoden was het Amerikaanse bedrijf Nielsen. Nog altijd stuurt Nielsen viermaal per jaar een enquêtepakket naar geselecteerde families in de Verenigde Staten, om hun kijkgedrag vast te leggen gedurende zogenaamde ‘sweeps weeks’ (meetweken). Elke deelnemer vult demografische gegevens in en houdt een lijst bij van bekeken televisieprogramma's. Vervolgens kunnen er gerichte reclames worden geprogrammeerd, toegespitst op de demografie van de kijkers van een bepaald programma (zoals een dagelijkse soapserie).

De logboekmethode heeft echter te lijden onder zogenaamde logeffecten, het feit dat mensen hun kijkgedrag aanpassen als ze weten dat het wordt vastgelegd, en om deze reden geniet een geautomatiseerde methode soms de voorkeur. In de Verenigde Staten werd dat soort registratieapparatuur in eerste instantie ontwikkeld voor radioluisteraars, met de introductie van de Nielsen Audimeter in de jaren veertig. De Audimeter hield bij op welke frequentie de radio was afgestemd en voor hoe lang. De resultaten waren destijds al bruikbaar voor adverteerders, en dat zijn ze nog altijd. Over de allereerste me-

ting met de Audimeter in 1942 schreef *Time Magazine* destijds: 'Vlak nadat de ster van een van de meest populaire avondprogramma's "Good night" had gezegd, kelderde het aantal luisteraars dramatisch. De afsluitende commercial van de sponsor werd dus slechts door een fractie van de luisteraars gehoord' (*Time Magazine*, 1943). Nielsens geautomatiseerde kijkcijfermetingen begonnen in de jaren vijftig en werden naar een hoger plan getild met de Storage Instantaneous Audimeter, een zwarte doos die het kijkgedrag per televisietoestel in huis kon vastleggen en de data dagelijks via een telefoonlijn verzond naar het hoofdkantoor. In de jaren tachtig zijn ook persoonlijke meters ontwikkeld, waarbij elk lid van het huishouden een eigen knop op de afstandsbediening kreeg. Achter de knop, in de database, bevond zich de demografische informatie met geslacht en leeftijd van de kijker, en de meter op het toestel werd gekoppeld aan de desbetreffende locatie.

Televisieprogramma's kregen een eigen puntensysteem, met telkens één punt voor een percentage huishoudens dat keek. De advertentietarieven werden gerelateerd aan deze kijkcijfers en uitgedrukt in kosten per punt. Een show heeft een verwacht kijkcijfer (gebaseerd op cijfers uit het verleden) en een werkelijk kijkcijfer. Voor adverteerders werd het natuurlijk interessant om achteraf te bekijken of de advertentie een goede koop was, en de advertentie wellicht meer kijkers (en de 'juiste' doelgroep) had bereikt dan verwacht.[6.]

Zou post-demografisch onderzoek de ambitie moeten hebben om de machines en metingen van Nielsen en het daarop gebaseerde kijkcijferonderzoek te evenaren? Zijn er post-demografische equivalenten van kijk- en luistercijfers? Het is mogelijk om de kijkcijfermethode van het televisieonderzoek toe te passen op sociale netwerksites, door de interessevelden en demografische gegevens op te tellen. Zo kun je voor een bepaalde netwerksite in zijn geheel specifieke interesses in kaart brengen, zoals ik en mijn collega's voor Hyves hebben gedaan in 2007 (maar zonder hierbij demografische gegevens te gebruiken), zie figuur 4. Onder de interesses van Hyvers staan onder andere favoriete merken, die Hyvers invullen op hun profiel (maar niet met de ijver en precisie die van de Nielsen-proefpersonen werd gevraagd).

Voorbeelden van Hyvers die op onconventionele wijze het 'merken'-veld invullen:

> My Style is My Brand
> ben geen merkentype
> Houd er niet van ge(brand)merkt te worden
> ik ben niet zo van de merken
> I don't spend much time thinking about brands

Popular Brands on Hyves
Source: http://www.hyves.nl/brand/
Method: Scale brands & cloud by value (descending)
Results: 50 Most Popular brands
Date of research: August 6, 2007
H&M G-star Coca Cola Nike
Mc Donalds Björn Borg Hyves Hotmail
Ben & Jerry's Samsung Puma Diesel Replay
Esprit Only Zwitsal All Stars Adidas Vero Moda
Dolce & Gabbana Mexx Dove iPod Albert Heijn Ikea Red Bull
Nokia Bacardi Tommy Hilfiger Heineken Hunkemoller G-sus Nivea
Converse Douglas Hugo Boss L'oreal Zara Gucci Burberry
Chanel K-swiss O'neill Bjorn Borg DKNY Le Coq Sportif

Figuur 4: De 50 meest populaire merken op Hyves. Een voorbeeld van post-demografische analyse van de Nederlandse sociale netwerksite.
Deze 'brand cloud' (merkenwolk) toont de populairste merken onder Hyves-gebruikers. Deze 50 merken worden het meest genoemd in profielen van 'Hyvers'.

> Daar doe ik dus ff lekker niet aan mee he
> Ik merk het
> geen zin in aanvinken

Hoe kun je deze informatie opschonen en tot bruikbare datasets transformeren? *What would Nielsen do?* Je zou de kijkcijfermethode kunnen toepassen op het nieuwe medium. Misschien zouden sommige Hyvers wel deel willen nemen aan Nielsens 'sociale netwerkers'-onderzoek, en het bedrijf brandschone kersverse profielen kunnen leveren. De velden zouden dan in de gaten kunnen worden gehouden door Nielsen, die veranderingen in interesses en voorkeuren stelselmatig zou opslaan. Waarderingen (zoals bijvoorbeeld de 'like'-button op Facebook) zouden van een puntensysteem kunnen worden voorzien, waarbij fans het equivalent zouden kunnen worden van kijkers.

Dit voorstel klinkt wellicht onwaarschijnlijk, maar verwijst naar de grotere vraag of (en zo ja wanneer) standaard onderzoeksmethoden kunnen worden geïmporteerd in een nieuw medium, en wanneer we dat vooral niet moeten doen. Het zet ons ook aan het denken over innovatieve toepassingen van post-demografisch onderzoek die juist breken met de traditie.

Eindnoten:

1. De hier besproken instrumenten voor sociaal en cultureel onderzoek met het Web zijn ontwikkeld door de stichting Govcom.org en het Digital Methods Initiative, het nieuwe-media-onderzoeksprogramma aan het departement Mediastudies van de Universiteit van Amsterdam. (Zie ook www.govcom.org en www.digitalmethods.net.)
2. Web 2.0 is de naam voor een tweede fase in de ontwikkeling van het World Wide Web. Het verwijst naar de overgang van het web als een verzameling websites tot een platform voor applicaties.

3. Elfriendo is ontwikkeld door stichting Govcom.org, tijdens een Artist-in-Residency in het Nederlands Instituut voor Mediakunst in januari 2008, getiteld ‘Space for People: Suggested Fields’.
4. Leaky Garden is ontwikkeld door het Digital Methods Initiative, tijdens het evenement ‘Walled Garden: Communities & Networks post-Web 2.0’ georganiseerd door het Virtueel Platform, november 2008.
5. Tijdens dit project viel het de onderzoekers op dat in het algemeen mensen niet één maar twee gebruikersnamen hebben, een echte naam (voor- en achternaam aan elkaar geschreven als 1 woord) en een alias, d.w.z. een pseudoniem. Dus om een volledig beeld te krijgen van een gebruikersprofiel zul je beide gebruikersnamen moeten invoeren.
6. In Nederland wordt sinds 2002 het kijkcijferonderzoek uitgevoerd door de Stichting Kijk Onderzoek (SKO). De SKO maakt hierbij gebruik van enquêtes, panels, persoonlijke metingen (waarbij de kijker zich aanmeldt zodra hij/zij tv gaat kijken) en sinds 2008 ook van metingen van ‘uitgesteld kijken’ (het later bekijken van opgenomen programma's wordt tegenwoordig in het kijkcijferonderzoek meegenomen).

Willem Schinkel

De blijvende onoverzichtelijkheid
Over volk, elite en de passief reactionaire burger.

Volk versus elite

Verwijzingen naar volk en elite, en naar de vermeende tegenstelling daartussen, zijn tegenwoordig veelvuldig aanwezig in politiek en publiek debat. De tegenstelling tussen volk en elite is niet slechts een stijlfiguur in de publieke discussie, maar heeft jarenlang voeding gekregen uit de politieke wetenschap, die de 'kloof' tussen politiek en burger benadrukte. Op basis daarvan zijn voorstellen gedaan om het politiek bestel te wijzigen en burgers actief bij de politiek te betrekken. Diezelfde kloof heeft het vorige kabinet geïnspireerd zich 'honderd dagen' onder het volk te begeven, overigens hoofdzakelijk via werkbezoeken aan instanties. Het onderscheid tussen volk en elite heeft dus al langer een zekere plausibiliteitsbasis in de 'kloofgedachte'. Expliciete kritiek op de elite bestaat met name in verband met vermeend multiculturalisme, maar meer recent ook in relatie tot de kredietcrisis. 'De elite' is een verschuivend doelwit, en dat doet vermoeden dat 'het volk' evenzeer steeds een andere verzameling vormt. Daarmee komt het bij dit onderscheid niet zonder meer aan op de exacte betekenis van de begrippen, maar meer op de werking die van verwijzing naar het onderscheid uitgaat, zo zal ik hier betogen: te midden van al het hedendaagse spreken over volk versus elite is het van belang de functie van het onderscheid volk/elite nader te bezien. Die functie ligt in het ordenend potentieel van dat onderscheid.

De onoverzichtelijke maatschappij

De meest algemene context van de huidige thematisering van de elite ligt in de onoverzichtelijkheid van de maatschappij: de hedendaagse maatschappij moet leven met het feit dat zij niet langer vanuit één geprivilegieerd perspectief te bezien is. Zij wordt niet langer bijeengehouden op grond van een goddelijke orde die geestelijkheid, adel en horigen samenbindt. Evenmin is het nog plausibel haar te zien als ge-

vormd door de strijd tussen een uitbuitende heersende klasse van bezitters en een uitgebuite arbeidersklasse. Een maatschappij zich zichzelf toenemend als ‘seculier’ definieert, schaft tegelijkertijd het ‘God's eye point of view’ af van waaruit ze nog tot een eenheidsvisie op zichzelf zou kunnen komen. Er is tegenwoordig niet één omvattende beschrijving van de maatschappij te geven. Dat idee vindt bijvoorbeeld weerklank in politieke debatten wanneer over gebrekkige eenheid, cohesie, solidariteit, participatie en integratie geklaagd wordt. Dat ontbreken van een archimedisch perspectief op de maatschappij is één reden waarom zo krampachtig geprobeerd wordt die maatschappij te beschrijven in termen van een nationale cultuur. Het is ook waarom er tegenwoordig zo veel verschillende typeringen van de maatschappij als geheel bestaan die haar via een deelaspect proberen te beschrijven. Netwerkmaatschappij, informatiemaatschappij, kapitalistische maatschappij, postindustriële maatschappij, traditionele maatschappij, multiculturele maatschappij, risicomaatschappij, meritocratische maatschappij, geïndividualiseerde maatschappij, moderne maatschappij, hoog-, laat-, hyper- of postmoderne maatschappij... het zijn allemaal paradoxale pogingen het geheel te vatten in termen van een deel van de veronderstelde waarheid over de maatschappij. Met andere woorden zou gezegd kunnen worden dat die maatschappij te complex geworden is om nog binnen zichzelf gerepresenteerd te worden. Iedere waarheid over de maatschappij is een deelwaarheid, dat is nog de enige omvattende maatschappelijke waarheid. En dat is ook de kracht van de hedendaagse maatschappij: als ze zich moest houden aan wat nog voor mensen omvattend te representeren is, zou ze haar complexiteit nooit kunnen handhaven. Net als een brein is het sociale leven, gelukkig, te complex om binnen een eenduidige menselijke representatie te vatten.

Maar dat is ook de onoverzichtelijkheid waar wij mee moeten leren leven.[1.] Bovengenoemde typeringen van de maatschappij zijn één manier waarop geprobeerd wordt die maatschappij te vatten en overzichtelijk te maken. Maar daarmee wordt de maatschappij feitelijk vermenigvuldigd en steeds slechts tijdelijk en contextgebonden overzichtelijk. Een tweede manier waarop maatschappelijke overzichtelijkheid nagestreefd wordt, betreft de poging de mensen waaruit die maatschappij verondersteld wordt te bestaan te typeren en te representeren. Dat gebeurt bijvoorbeeld door onderscheid te maken tussen ‘geïntegreerde’ en ‘niet-geïntegreerde’ personen, door ‘actief burgerschap’ van een tegendeel te onderscheiden en door allerhande burgers als risicoburger te typeren. Door zo *binnen* de maatschappij onderscheidingen te hanteren, wordt ‘maatschappij’ plausibel, minstens als

breukvlak waarlangs dergelijke differentiaties lopen. Als een ‘huis zonder adres’, zoals Luhmann de hedendaagse maatschappij genoemd heeft,[2.] dat een denkbeeldig adres krijgt door er een kamerindeling in te maken. Een van de tegenwoordig populairste manieren waarop die maatschappij observeerbaar gemaakt wordt, is door referentie aan het onderscheid tussen volk en elite. Ik zou willen stellen dat ook dit een manier is om een onoverzichtelijke maatschappij observeerbaar te maken, overzichtelijkheid te geven en daarmee plausibiliteit te geven. Ik richt me hier met name op ‘de elite’ wanneer het politieke issues betreft,[3.] en ik zou mijn bijdrage willen zien als een pleidooi voor een politieke elite die haar elitaire karakter sterker, en zelfbewuster, omarmt. Maar om te beginnen: wat wil dat zeggen, een politieke elite?

De politieke elite en haar publieken

Wanneer tegenwoordig over de ‘politieke elite’ wordt gesproken, wordt in wezen een pleonasme gebezigd. ‘Elite’, van het Latijnse *eligere*, betekent letterlijk ‘selectie’, ‘keuze’. Het woord is verwant aan wat in het Engels nog ‘elections’ heet. In een democratie, kortom, is de ‘politieke elite’ ergens dubbelop: wie in de politiek zit, is gekozen. Veel minder geldt dat voor allerhande andere elites, of ook voor ‘de elite’ zoals de term soms in het algemeen gebruikt wordt. Een culturele elite bijvoorbeeld, is niet gekozen, maar claimt met succes een *keur* te zijn uit de bevolking. Een keur die in staat is zichzelf op grond van smaakoverwegingen te selecteren en die excellentie claimt. Het vroege sociologische begrip van een elite, zoals dat bij Pareto te vinden is, gaat uit van zo'n ‘naturalistisch’ elitebegrip. Voor Pareto zijn er nu eenmaal op ieder veld een aantal uitblinkers die een elite vormen die natuurlijk overdraagbaar is.[4.] Bij Mosca is het idee van een elite al minder naturalistisch en staan de organisationele capaciteiten van elites centraal.[5.] Maar zoals onder anderen Bourdieu overtuigend heeft laten zien, gaat het bij elitaire selecties uiteindelijk om zelfselecties, om het succesvol kunnen claimen van excellentie op grond van symbolische macht.[6.] Omdat het bijvoorbeeld bij een culturele elite om zelfselectie gaat, heeft zo'n ‘elite’ iets uitermate zelfreferentieels: feitelijk toont de culturele elite haar smaak in haar zelfselectie als culturele elite. Zij proeft zelf dat zij goed smaakt.

Zo niet de politieke elite. Die wordt beproefd door een publiek dat zich eens in de vier jaar (tegenwoordig iets vaker) toont. Dat is een publiek dat uitermate ongrijpbaar is. Zelf als het zich toont, doet het dat zonder substantie, met een ‘stem’ die wordt gereduceerd tot een kwantiteit.[7.] Net als ‘het volk’ bestaat ‘het publiek’ niet zonder meer.

Het is een steeds nieuwe verzameling. Een van de incarnaties van het publiek is het mediapubliek, waarin het publiek zich vooral als kijker toont. Het is dan een publiek dat, via opiniepeilingen, zijn eigen mening consumeert op tv. Zulke publieken vormen geen tevoren bestaande eenheid, maar worden telkens opnieuw samengesteld, bijvoorbeeld binnen zulke peilingen en binnen verkiezingen. In heel letterlijke zin vormen de media daarom een medium van 'het publiek'. Wanneer een tv-zender besluit bij een lijsttrekkersdebat de fractievoorzitter van D66 (drie zetels in de Kamer) mee te laten doen, maar de fractievoorzitter van GroenLinks (zeven zetels) niet, omdat D66 'hoger staat in de peilingen', is duidelijk dat de media eigen geproduceerde werkelijkheidsbeelden (peilingen) versterken. Maar publieken bestaan in meervoud, en afhankelijk van het 'issue' kan een ander publiek ontstaan. Publieken laten zich mobiliseren door media en politiek. Dat betekent dat het idee dat er nu eenmaal een 'publiek' is dat op zijn wenken bediend wordt door politici (die het publiek aanspreken) of media (die het publiek informeren) gecompliceerd wordt.

Het unieke aan de democratie bestaat eruit dat haar elite - de 'keur' van het volk - een *keuze* is. In de politiek drukken zich verschillende publieken uit en 'de politieke elite' is daarmee van niemand. De politiek bewaart haar autonomie juist doordat ze in een democratie nooit volledig toe-eigenbaar is. De tegenstelling tussen volk en politieke elite zoals die tegenwoordig saillant is, berust daarmee natuurlijk op een gebrekkige conceptualisering van zowel 'volk' als 'elite'. Maar dit begrippenpaar is nooit bedoeld als neutrale beschrijving en het zou tamelijk onschuldig zijn de concepten te 'ontmaskeren' of ook zelfs te deconstrueren. De tegenstelling *werkt* in de praktijk en heeft bepaalde werkelijkheidseffecten, maar die bestaan niet uit de creatie van 'volk' en 'elite'. De analyse daarvan is belangwekkender dan de constatering dat de tegenstelling conceptueel slecht gekozen is.

Volk/elite als medium van eenheid

'Elite' is één zijde van een tegenstelling, waarbij 'volk' of 'massa' doorgaans de andere zijde vormt.[8] Dit is een tegenstelling die interessant genoeg zowel binnen als buiten de politiek te vinden is. Wanneer binnen de politiek referenties aan 'volk' versus 'elite' gemaakt worden, gaat het om populisme, maar niet alleen om 'extreme' partijen. Integendeel, populisme is een mogelijkheid die volledig eigen is aan de democratie.[9] De elite kan verweten worden het volk te vergeten. Ze kan gezien worden als losgezongen van de natie, als ondergedompeld in 'multiculturalisme'. In het hedendaagse *multiculturealisme* - de in-

middels politiek correcte retoriek dat we eens multiculturalisten waren maar nu realist geworden zijn en de politieke correctheid achter ons hebben gelaten door eindelijk 'de problemen bij de naam te noemen'[10.] - wordt 'multiculturalisme' gemakkelijk met 'elitisme' geassocieerd.[11.] Afgezien van hun constatieve lading hebben dergelijke tegenstellingen tussen volk en elite bepaalde performatieve effecten. Dat wil zeggen dat referentie aan de tegenstelling volk/elite iets teweegbrengt in de werkelijkheid.

Ten eerste maakt deze tegenstelling het mogelijk de onmogelijkheid van de eenheid van het volk te negeren. Zonder dat de politiek nog een quasi-hegeliaanse expressie van het volk is, moet toch geconstateerd worden dat het volk, in de keuze van zijn politieke elite, niet één is. Door toch 'volk' of 'de mensen' (bijvoorbeeld 'de mensen in de wijken') tegenover 'politiek' of 'elite' te stellen, kunnen delen van het volk impliciet bekritiseerd worden onder gelijktijdige vooronderstelling van eenheid. 'Elite' wordt zo *de omweg die intern conflict onder de bevolking neemt.* Het wordt een *medium van strijd* tussen verschillende klassen, lagen van de bevolking, belangengroepen, et cetera. Die strijd speelt zich idealiter af binnen een publieke ruimte die zich tegenover de politiek bevindt. Maar de tegenstelling volk/elite verplaatst de strijd naar een 'politiek' die er niet voor is uitgerust dergelijke conflicten op te lossen, omdat die politiek mede geïmpliceerd is in 'elite'.

Ten tweede geeft de tegenstelling volk/elite een adres aan overzichtelijkheid. Conflict bindt samen, en het *onderscheid* tussen volk en elite functioneert in de praktijk tegelijk als een *medium van eenheid.* Overzichtelijkheid bestaat nog, is het idee, maar er wordt mee gesjoemeld, het volk wordt ermee om de tuin geleid. De elite is zo een fictie die in het leven geroepen wordt als adres van kwade wil en manipulatiemacht. Als concept waarmee algemeen gedeeld onvermogen toegeschreven kan worden aan een kleine club die door haar monopolisering van overzicht de oorzaak is van het gebrek aan overzicht van 'het volk'. De waarheid is dat dat volk zelf niet weet wie, wat of waar het is. Het heeft het overzicht over *zichzelf* verloren - waarbij retorisch plausibel wordt dat het die ooit had. Dat is waarom het volk niet gerepresenteerd kan worden, anders dan door verwijzing naar 'de mensen in de wijken'. Die mensen zijn al te menselijk: ze willen een rustig leven zonder problemen. Problemen als een krappe beurs, overlast, criminaliteit, te veel of juist te weinig contact met de buren. Het probleem is alleen dat ook de overlastgever, de crimineel en de buurman in de wijk woont en bij het volk hoort. Dat is waarom vrijwel iedereen aangeeft dat anderen meer overlast veroorzaken dan zijzelf. Het 'volk' is

daarmee een fictie die kan bestaan zolang ze niet als meer wordt gezien dan als een individuele poging orde te scheppen. Ten opzichte van een politieke elite wordt het plausibel dat er zoiets bestaat als een volk dat homogeen genoeg is om als verzameld in een 'maatschappij' geïdentificeerd te worden. En de politiek kaatst keihard terug: 'De maatschappij, dat ben jij!' Op de 'elite' mag worden afgegeven, maar *juist* in het idee gemanipuleerd te worden door een elite kan nog plausibiliteit verleend worden aan de overzichtelijkheid van de maatschappij. Via strijd over de betekenis van volk en elite, over de manieren waarop het volk door de elite gepakt of genegeerd wordt, wordt de eenheid van de maatschappij denkbaar. Een fundamenteel niet eenduidig te observeren maatschappij wordt alsnog denkbaar doordat ze uit een tweedeling tussen volk en elite bestaat. Daarbij wordt het volk door de elite gemanipuleerd, maar precies dat geeft geloofwaardigheid aan de *mogelijkheid* van manipulatie en overzicht.

Dat lijkt tegenwoordig een zekere impasse te zijn. Het is tot slot de vraag van welke politiek en van welke publieken verwacht zou kunnen worden dat ze die impasse doorbreken.

Publieken tussen volk en elite, en de geboorte van de passief-reactionaire burger

Het hele idee van een publiek wordt pas mogelijk met het ontstaan van massamedia, om te beginnen met de drukpers. De drukpers maakt een rudimentaire 'publieke sfeer' mogelijk die in eerste instantie vooral bestaat uit een stroom aan pamfletten tegen de macht. Dat maakt duidelijk dat de publieke sfeer in de eerste plaats leidt tot een productie van dissensus, niet van consensus. Daarmee mag, zoals Habermas heeft betoogd, een utopische horizon van consensus geopend zijn,[12.] maar het is de vraag of niet juist dissensus een teken is van een goed functionerende publieke sfeer. Die publieke sfeer wordt in de Franse Klassieke tijd sterk gestructureerd door een intellectueel hofleven waarin het 'essay' opkomt. Wie meetelt, moet kunnen schrijven, en moet laten zien over *brille* te beschikken. De inhoud van het geschrevene is daarbij praktisch minder belangrijk dan de vorm. In de Verlichting breekt de publieke sfeer uit de enge kring van het hofleven. De *homme de lettres* wordt dan onderdeel van een 'respublica literaria'. Hij verhoudt zich kosmopolitisch tot andere intellectuelen via het medium van het schrift. Dergelijke netwerken worden gestructureerd door een saloncultuur die later zal uitmonden in een geautonomiseerd kunstsysteem of veld van culturele productie. Op dat mo-

ment is de ontkoppeling tussen politiek en intellectueel veld voltooid: beide vormen autonome maatschappelijke subsystemen die geen directe invloed op elkaar uitoefenen. Raymond Aron benadrukte daarom in de jaren vijftig al dat er onder elites een heterogeniteit bestond en dat de intellectuele elite niet zonder meer te koppelen was aan de politieke elite. Aron stelde bovendien dat de intellectuele elite juist in het marxisme de 'religie' vond die ze zocht - juist de intellectuele analyse van de machtselite was een manier om een intellectuele elite in stand te houden.[13.] Tegenwoordig zijn koppelingen tussen intellectuele elite en politieke elite welhaast nog minder plausibel. De innige relatie tussen universiteit en beleid is eerder onderdeel van een bureaucratisch complex dan van een invloed uitoefenende intellectuele elite. Zo heeft Zygmunt Bauman betoogd dat intellectuelen niet langer 'legislators' maar eerder 'interpreters' zijn[14.] - en wat dat betreft zijn ze in gezelschap van praktisch iedereen. De eerste publieken mogen dan intellectuele publieken (intellectuele elites) geweest zijn, maar die tijd is voorbij. Elite/volk is niet langer een fundamentele sociale differentiatievorm die 'maatschappij' structureert. Het is nog slechts, hoewel praktisch niet onbelangrijk, een vorm van pleegdifferentiatie die op haar best plausibiliteit geeft aan het bestaan en de observeerbaarheid van 'maatschappij'.

Kritiek op intellectuele of politieke elites heeft dus in constatieve zin weinig inhoud, veel belangrijker zijn de performatieve effecten van die kritiek - die de mogelijkheid van een overzichtelijke maatschappij op een perverse manier paraat houdt. Het heeft daarom geen pas kritiek op 'de elite' te pareren door psychologiserend te spreken over de 'angst' die onder 'het volk' leeft voor immigranten en mondiale economie.[15.] Wie in een publieke sfeer tussen volk en elite stand wil houden en aan oordeelsvorming bij wil dragen, heeft te maken met een ruimte die om twee redenen relatief leeg is. Ten eerste dreigt iedere visie die zich op een traditionele manier van de media binnen de publieke sfeer bedient aan 'volk' en met name aan 'elite' geattribueerd te worden. Dat is bovendien, zoals in het geval van het multiculturealisme, al te vaak een zelfattributie, zoals wanneer krantenredacties menen dat het toch echt tijd is de noden van de mensen in de wijken te onderkennen en mee te gaan in kritiek op een in Nederland nooit bestaan hebbend multiculturalisme. De leegte van de publieke sfeer is ten tweede het gevolg van de mediatypen die tegenwoordig dominant zijn. Tegenover de republiek der letteren staat de 'blogosphere' en de gemeenschap van 'reaguurders'. Publieke oordeelsvorming in elektronische media heeft sterk het karakter van het becommentariëren van veelal eerder gemaakte selecties.

Die selecties kunnen in de commentaren bekritiseerd worden, maar discussies op internetfora hebben een sterk *passief-reactionair* karakter. De 'reaguurder', die er bij voorbaat voor uitkomt 'geen stijl' te hebben, is de prototypische passief reactionair. Maar ook de reactie op een *Volkskrant*-blog heeft een passief-reactionair karakter. Met 'passief-reactionair' bedoel ik dat de activiteit die internetfora en -blogs stimuleren in de eerste plaats een reactiviteit en geen creativiteit is. Men 'reageert' op veelal (niet altijd) hiërarchisch binnen het medium geselecteerde stellingen of posities en doet dat met een zekere passiviteit. Dat wil zeggen: via een medium (het computerscherm) dat alleen al qua architectuur weinig voorbereiding, onderzoek of onderbouwing toelaat. Discussies op internetfora komen bovendien na zo'n vijf reacties terecht in een cul-de-sac van onderlinge censuur en normering binnen de 'virtuele gemeenschap'. Daarmee bedoel ik niet te zeggen dat het internetforum een uitermate geschikt medium is voor de narcistische persoonlijkheid die zijn mening verspreid ziet. Maar wel dat de vormgeving ervan, conform McLuhans idee dat 'the medium is the message', een vorm van interactie uitselecteert die als activiteit vooral reactiviteit behelst, en die daarin een passiviteit met zich meebrengt in die zin dat de nieuwe Grote Verhalen weinig kans maken op de trappen van het internetforum geschreven te worden. Nu is dat ook veel gevraagd, en het idee dat het reageren op internet passief-reactionair is, wil niet zeggen dat ik een conservatieve kritiek verkondig en verlang naar een publieke sfeer waarin intellectuelen onderling aan oordeelsvorming doen. Zo'n publieke sfeer is al te machtsgeladen, en bovendien niet langer praktisch plausibel. Ik denk dat het passief-reactionaire karakter van het internetforum mede voortkomt uit een ervaren onmacht die voortvloeit uit het wegsturen van een mening waarmee niets anders op het spel staat dan het zelf dat de mening verkondigt. Tegelijkertijd gaat achter dergelijke participatie een groot potentieel van mobiliseerbare politieke inbreng schuil. Bestaande politieke partijen zijn (nog) niet toegerust op het mobiliseren daarvan, maar het internetforum, dat nu nog slechts in belangrijke mate tot passief-reactionaire participatie leidt, kan een nieuwe vorm van publieksvorming en van politieke participatie voortbrengen. Een vorm die tevens voorbij de vorming van virtuele publieken rond singuliere issues of belangen gaat.

Conclusie: crisis als kairos

Zulke participatie is niet de 'participatie' die de overheid momenteel voor ogen staat, en ik gebruik 'passief' hier daarom niet als tegenhan-

ger van de ‘actieve burger’. Enkele jaren terug maakte de *Kabinetsvisie andere overheid* duidelijk wat men onder de participerende, actieve burger verstaat: niet een burger die de overheid bekritiseert maar een burger die met de overheid meedenkt. Tegenover de passief-reactionaire burger weet de politiek met name een gedepolitiseerde mantra van ‘participatie’ en ‘actief burgerschap’ te herhalen. Tegenover de reaguurder die met de vinger naar de politiek (of de elite) wijst, weet die politiek alleen de vinger terug te wijzen naar de burger (het volk) die ‘geactiveerd’ moet worden. ‘Civil society’ is de gedepolitiseerde oplossing voor de problemen van het samenleven. Die oplossing gaat gepaard met een opvatting van politiek als probleemmanagement dat ingekaderd is binnen een *democratiekitsch* - een herhalen van het belang van democratie dat zozeer gedeeld wordt dat het kritiekloos en navenant ondemocratisch geworden is.

Tegelijkertijd bestaat een gedegen kans hieruit te geraken. De gedepolitiseerde politiek kan zich herpolitiseren en de passief-reactionaire burger kan zich tot publieken vormen ofwel publiceren. Die kans wordt door context gegeven. In het huidige spreken over ‘crisis’ wordt vergeten dat *krisis* allereerst ‘beslissing’ betekent.[16.] Bij een crisis komt het aan op het *krinein*, het scheiden en het hebben van onderscheidend vermogen, ofwel het ontwikkelen van een nieuwe politieke visie. We mogen van de politieke elite, die ‘keuze’, verwachten dat ze de *crisis* letterlijk neemt, als *keuze* en vooral als *beslissing.* Crisis zou meer als *kairos* gezien moeten worden, als opportuun moment van beslissing, als ‘window of opportunity’ om visies te ontwikkelen die zich niet afvragen of het publiek die visie wel ziet zitten, maar die het publiek *maken.* Politiek geeft daarmee aanzetten tot het voortdurend *publiciteit* genereren. Publiciteit, als mogelijkheid tot publieksvorming, is omgekeerd een eerste garantie voor een politiek die het politieke niet tot probleemmanagement reduceert. Van die combinatie van politiek en publiek verwacht ik het vermogen het verlangen naar overzicht in te perken en om te gaan met de conditie van onoverzichtelijkheid. Hoe dat zal plaatsvinden, is tevoren niet te zeggen, daarvoor is ook de politiek - gelukkig - een te autonoom systeem. Maar ik ben daarin optimistisch. Waar het onderscheid volk/elite slechts op een perverse manier de illusie van overzichtelijkheid in stand kan houden, biedt het onderscheid publiek/politiek de kans het verlangen naar overzichtelijkheid te verruilen voor steeds nieuwe vergezichten.

Eindnoten:

1. Dat is een meer fundamentele onoverzichtelijkheid dan de ‘nieuwe onoverzichtelijkheid’ die Habermas constateerde. Zie: Habermas, K. (1989): *De nieuwe onoverzichtelijkheid.* Amsterdam: Boom. De onoverzichtelijkheid waar het mij hier om gaat, laat zich niet verlichten.
2. Luhmann, N. (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft.* Frankfurt/M.: Suhrkamp, p. 866.
3. Van oudsher is het in de sociologie gebruikelijk het over ‘de elite’ te hebben, waarbij dan, zoals Bottomore al opmerkt, zowel ‘ruling class’ als ‘political elite’ bedoeld wordt. Zie: Bottomore, T. (1964): *Elites and Society.* Harmondsworth: Penguin, p. 44. Dat geldt echter, naast de Italiaanse school van Pareto en Mosca en voor de politieke sociologie van Michels, vooral voor de marxistisch georiënteerde sociologie van elites, die lang dominant geweest is. De marxistische benadering heeft in uiteenlopende incarnaties bestaan, bijvoorbeeld in twee canonieke maar

divergerende benaderingen van de elite, te weten Robert Dahls politieke sociologie en C. Wright Mills' omschrijving van de 'power elite'. Zie: Dahl, R.A. (1961): *Who Governs? Democracy and Power in the American City.* New Haven: Yale University Press; Wright Mills, C. (1959): *The Power Elite.* Oxford: Oxford University Press. In de jaren zestig en zeventig is, met name in het *American Political Science Review*, een heftig debat gevoerd over de status van de elite. Een deel daarvan heeft zijn weerslag gevonden in de neomarxistische benadering van Göran Therborn: Therborn, G. (1978): *What Does the Ruling Class Do When It Rules? State Apparatuses and State Power under Feudalism, Capitalism and Socialism.* Londen: Verso. Hedendaagse (beperkt) hernieuwde aandacht voor de elite in de sociologie heeft echter doorgaans een minder marxistische kijk. Hierin wordt de relatie tussen 'heersende klasse' en 'elite' volledig losgelaten. Ik ga, wat dat betreft, mee met auteurs als Nassehi en Baecker. Zie bijvoorbeeld: Nassehi, A. (2004): 'Eliten als Differenzierungsparasiten. Skizze eines Forschungsprogramms', in: R. Hitzler (red.): *Elitenmacht.* Wiesbaden: VS Verlag, pp. 25-42; Baecker, D. (2007): 'Wozu Eliten', in: *Wozu Gesellschaft?* Berlijn: Kulturverlag Kadmos, pp. 183-205.

4. Zie bijvoorbeeld over economische elites: Pareto, V. (1897): *Cours d'économie politique* (deel II). Lausanne: Rouge. Voor Pareto's verst ontwikkelde sociologie van de elite, zie: Pareto, V. (1963): *A Treatise on General Sociology.* New York: Dover.
5. Mosca, G. (1939): *The Ruling Class* (red. A. Livingston). New York: McGraw-Hill.
6. Bourdieu, P. (1996): *The State Nobility. Elite Schools in the Field of Power.* Cambridge: Polity Press.
7. Zie hierover: Lefort, C. (1992): *Het democratisch tekort. Over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie.* Amsterdam: Boom.
8. Vergelijk: De Certeau, M. (1993): *La culture au pluriel.* Parijs: Seuil, pp. 143-147.
9. Zie bijvoorbeeld: Laclau, E. (2005): *On Populist Reason.* Londen: Verso; Laermans, R. (2009): 'Framing the Sovereignty of "The Democratic State" Sociologically: Reflections on the Political System, Contemporary Populism and Democracy', in: Schinkel, W. (red.): *Globalization and the State: Sociological Perspectives on the State of the State.* Basingstoke: Palgrave Macmillan, pp. 83-105.
10. De term 'multiculturalisme' komt in Nederland überhaupt pas op in de kritiek op het vermeende bestaan ervan. Een historische beleidsanalyse maakt snel duidelijk dat Nederland geen 'multicultureel beleid' gehad heeft en dat het beleid dat gericht was op 'integratie met behoud van eigen identiteit' uiterst expliciet een assimilatiebeleid was (dat assimilatie vanuit initiële eigen kracht propageerde). Zie hiervoor onder meer: Schinkel, W. (2007): *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Klement; Schinkel, W. (2008): *De gedroomde samenleving.* Kampen: Klement; Verkaaik, O. (2009): *Ritueel burgerschap. Een essay over nationalisme en secularisme in Nederland.* Amsterdam: Aksant.
11. Een vergelijkbare kritiek op de elite die de natie, de middenklasse en daarmee de democratie (dat wordt hierin praktisch gelijkgesteld) de rug heeft toegekeerd is door Christopher Lasch verwoord: Lasch, C. (1995): *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy.* New York: Norton.
12. Zie Habermas' analyse van de opkomst (en ondergang) van de 'burgerlijke openbaarheid': Habermas, J. (1968): *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft.* Neuwied am Rhein & Berlijn: Luchterhand.
13. Zie: Aron, R. (2001): *The Opium of the Intellectuals.* New Brunswick: Transaction, h. 9.
14. Bauman, Z. (1987): *Legislators and Interpreters. On Modernity, Post-Modernity and Intellectuals.* Cambridge: Polity Press.
15. Zoals bijvoorbeeld recent: Duyvendak, J-W., E. Engelen & I. De Haan (2008): *Het bange Nederland. Pleidooi voor een open samenleving.* Amsterdam: Bert Bakker. Zie in reactie hierop: Schinkel, W. (2008): 'De Nederlandse droom. Kritiek op het neonationalisme'. *De Groene Amsterdammer* 44.
16. Zie hierover: Koselleck, R. (2006): 'Crisis'. *Journal of the History of Ideas* 67 (2), pp. 357-400.

Sabine Niederer

Cultuur volgens Wikipedia

De Nederlandstalige Wikipedia (nl.wikipedia.org) bestaat sinds 2002 en telt meer dan 597.000 artikelen, waarmee het een van de grotere taalversies van de collectief geredigeerde online encyclopedie is. Wikipedia dankt haar bestaan aan een project dat in veel opzichten haar tegenpool was: een door experts geschreven encyclopedie genaamd 'Nupedia' (en later 'Citizendium'). Een groep academici schreef de artikelen, waarna die door vakgenoten werden beoordeeld en van kritisch commentaar voorzien. Het doel was om een kwalitatief hoogstaande gratis online encyclopedie te maken, met bijdragen van academici van over de hele wereld, en gepubliceerd onder een open licentie. Maar onder meer door het tergend langzame redactionele proces dat oprichter Jimmy 'Jimbo' Wales en zijn werknemer Larry Sanger hadden gemodelleerd naar de academische *peer review*, faalde deze aanpak. Om de boel wat te versnellen suggereerde Sanger een wiki als platform om de eerste versies van de artikelen te publiceren en redigeren: een website waarmee je een onbeperkt aantal onderling gelinkte pagina's kunt aanmaken en deze collectief kunt redigeren, eenvoudigweg in je webbrowser. ('Wiki' is het Hawaiiaanse woord voor 'snel'.) Sanger en Wales maakten van Nupedia een wiki en begonnen in 2001 als zijproject een volledig open encyclopedie, Wikipedia.

Het succes van Wikipedia en de toewijding van haar gebruikers, de zogenoemde *Wikipedians*, kwam (ook voor de oprichters) als een grote verrassing. Door de jaren heen is Wikipedia geprezen als plek waar hordes mensen in hun vrije tijd hun kennis komen delen en zo een steentje bijdragen aan collectieve kennisproductie. Termen als 'open source intelligentie' en 'wisdom of crowds' en 'many minds' beschrijven de magie van een collectieve benadering van kennispraktijken. Maar Wikipedia is ook wel bekritiseerd, onder meer vanwege de grenzen aan precies deze openheid: door het strikt hiërarchische karakter van Wikipedia en de strenge richtlijnen voor de artikelen is het lang zo makkelijk niet om een bijdrage aan Wikipedia te leveren en geplaatst

te krijgen. Maar hoe kunnen we een preciezer beeld krijgen van hoe en waarvoor Wikipedia precies wordt gebruikt? En zouden we met Wikipedia de cultuur kunnen peilen?

Bijgaand beeld toont een overzicht van de categorie Cultuur op de Nederlandstalige Wikipedia (nl.wikipedia.org), in de vorm van een zogenaamde 'Dorling map', waarbij data worden weergegeven als cirkels op schaal. De Nederlandstalige Wikipedia heeft slechts 47 artikelen geclassificeerd als Cultuur, want de meeste artikelen over een cultureel onderwerp vallen binnen een subcategorie. De cirkels representeren elk zo'n subcategorie, het getal staat voor het aantal artikelen binnen die subcategorie. De grootste cirkel (dus de subcategorie met de meeste artikelen) is Folklore. Veel tradities vallen onder deze noemer, zoals het sinterklaasfeest, traditionele balspelen en klederdracht, maar ook jaarlijks georganiseerde nieuwjaarslezingen.

Wikipedia is niet traditioneel in haar scheiding tussen hoge en populaire cultuur. Muziek en podiumkunsten vallen zowel binnen Kunst als Amusement. Musea (evenals Recreatieve Wiskunde!) vallen onder Amusement. En onder de noemer Genre staan computerspelgenres en literatuur zij aan zij. De categorie Kunst (met artikelen van Agitprop tot Zandsculptuur) is kleiner dan de categorie Prijs, die verwijst naar kunst- en cultuurprijzen. De onderwerpen Chinatown en Chinese Vereniging hebben de status van kleine tot middelgrote subcategorie bereikt, met (naast een algemene beschrijving) een twintigtal Nederlandstalige artikelen over Chinatowns en Chinese Verenigingen in verschillende (wereld)steden. Deze visualisatie geeft zo een eerste indruk van de structuur van Cultuur en haar artikelen en subcategorieën op Wikipedia. Voor een verdere analyse zou het aan te raden zijn dieper te kijken in de dataset: hoe ziet de gehele boomstructuur eruit, met subcategorieën van de hier afgebeelde subcategorieën. Maar ook door te bekijken wat de meest actieve categorieën op Wikipedia zijn. Welke onderwerpen worden het meest actief geredigeerd en door hoeveel Wikipedians? Welke categorie groeit het hardst, en welke ligt er juist al een tijdje stil?

Links

Overzicht van (sub)categorieën binnen de Nederlandstalige Wikipedia: http://stats.wikimedia.org/EN/CategoryOverview_NL_Concise.htm.
Wikipedia studies door het Digital Methods Initiative zijn te vinden op: www.digitalmethods. net.
Critical Point of View is een onderzoeksnetwerk voor kritisch Wikipedia-onderzoek, van het Amsterdamse Instituut voor Netwerkcultuur i.s.m. CIS (in Bangalore, India): www.net-workcultures.org/cpov.

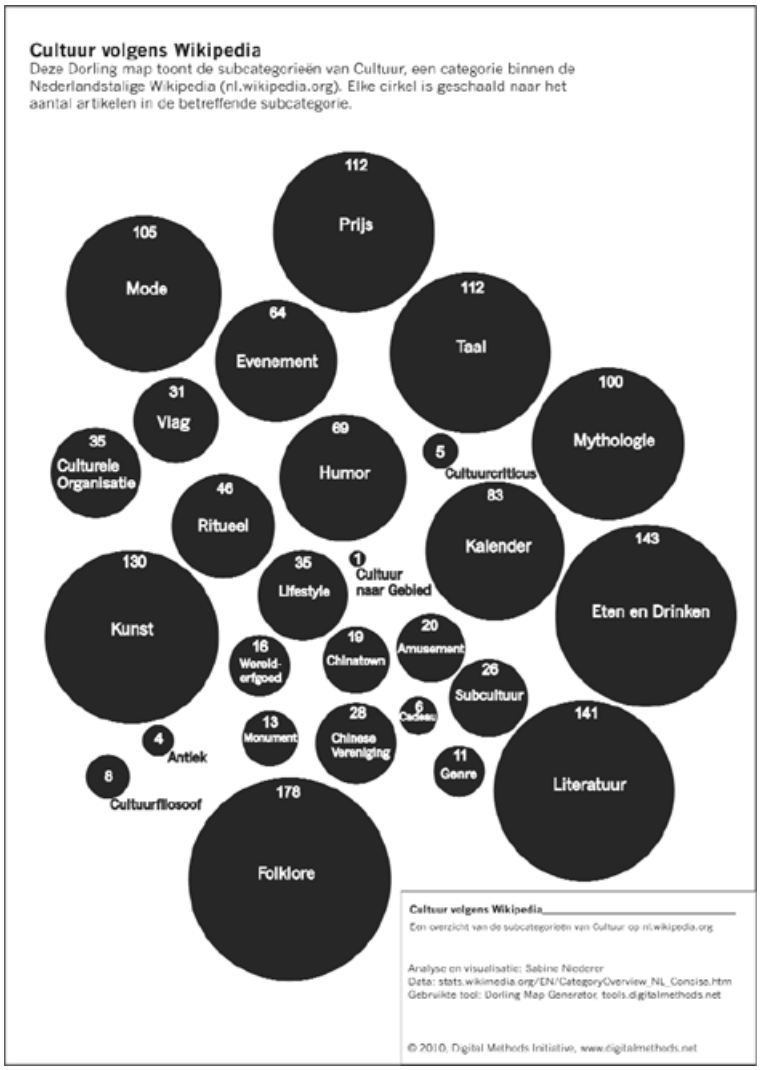

Cultuur volgens Wikipedia
Deze Dorling map toont de subcategorieën van Cultuur, een categorie binnen de Nederlandstalige Wikipedia (nl.wikipedia.org). Elke cirkel is geschaald naar het aantal artikelen in de betreffende subcategorie.

Cultuur volgens Wikipedia
Een overzicht van de subcategorieën van Cultuur op nl.wikipedia.org
Analyse cn visualisatie: Sabine Niederer
Data: stats.wikimedia.org/EN/CategoryOverview NL Concise.htm Gebruikte tool: Dorling Map Generator, tools.digitalmethods.net
© 2010, Digital Methods Initiative, www.digitalmethods.net

Christophe van Gerrewey
De ochtend der letteren

Voor een realist, zo schrijft Hegel in zijn dagboek, is het lezen van de krant bij het ontbijt als het prevelen van een ochtendgebed. Zo komt in het huis van een moderne mens vlak na het ontwaken de buitenwereld binnen: als een gast die niet stoort, maar die, integendeel, de rest van de dag mogelijk zal maken door zijn aanwezigheid. Of het nu rampen of weldaden zijn die de filosofie van Hegel heeft afgeroepen, is niet helemaal duidelijk en zelfs niet erg belangrijk. Het is echter zeker zo dat Hegel diepgaand denkwerk heeft verricht, dag na dag, een heel leven lang, als een idealist, dus volgens volgend schema: opstaan - toilet maken - ontbijten en de krant lezen - aan het werk!

Hegel leefde in de achttiende en negentiende eeuw. Het verlangen naar bewustzijn werd toen als de motor van alle belangrijke dingen beschouwd. Dat bewustzijn lag in de wereld voor het grijpen - dat wil zeggen: het volstond om met open ogen en zinnen alles wat bestond tegemoet te treden, om het als interessant te beschouwen, en om er denk- en levenswerk op te baseren. Vandaar dat een dag van Hegel begon met het lezen van de krant, als de rechtstreekse en onkreukbare afgezant van de buitenwereld. De moderne tijden hebben het realisme niets in de weg gelegd. Het is steeds makkelijker geworden om blikken op de wereld te werpen. De gast die na het ontwaken binnenkomt is steeds groter geworden, steeds scherper en zwaarlijviger tegelijkertijd. Was Hegel in leven gebleven, dan was hij steeds gelukkiger en succesvoller geworden, op voorwaarde dat ook hij niet stilaan aan de boodschappers van de wereld was gaan twijfelen.

In de negentiende eeuw was het lezen van de krant het ochtendgebed, in de eerste helft van de twintigste eeuw luisterde men naar de radio, in de tweede helft keek men naar de televisie, en vandaag, in de eerste helft van de eenentwintigste eeuw, eet de vooruitstrevende en nuchtere mens zijn ontbijtgranen terwijl hij op het internet surft. Alleen zo krijgen we wat we willen, en wat ook Hegel wou: informatie, contact, overzicht en actualiteit. We zijn bij, we zijn er bijna ook *echt*

bij, we weten wat het betekent om vandaag in leven te zijn, we leggen een fundering waarop de uren van de komende dag als bakstenen gestapeld kunnen worden - en onze optimistische tevredenheid over de wereld is het cement.

Natuurlijk, helaas, gaat dat niet zomaar. Krant, radio, televisie of internet: wie vandaag zijn dag op die manier begint, houdt er na een half uur mee op en gaat weer in bed liggen. Ook dat is realisme - maar het is geen realisme meer dat een filosofisch oeuvre doet ontstaan, of, bescheidener: werk, creativiteit, arbeid en bezigheid. Al minstens een eeuw lang, eigenlijk sinds de Eerste Wereldoorlog, is daarom een soort anti-hegeliaans concept van de ochtend ontwikkeld. Wie iets van zijn dag wil maken, die moet de wereld zo ver mogelijk op afstand houden. De geslaagde en productieve dag is de dag waarin - zeker in het begin - al het publieke is vernietigd, en het private op de spits is gedreven. De met kurk beklede schrijfkamer van Proust is het beste en meest letterlijke voorbeeld: Proust stond nooit op, hij ontbeet op bed en schreef tussen de lakens, de hele dag door. Tijdgenoot Valéry is een ander voorbeeld: Valéry stond iedere dag om vier uur op, en las niet de krant (die op dat tijdstip waarschijnlijk nog niet op de deurmat lag), maar las zichzelf: een paar uur lang, tot de zon opkwam, dacht hij na en schreef in zijn *Cahiers* neer wat hij dacht. Valéry beweerde dat de moderne tijd opnieuw om streng bewaakte en afgezonderde kloosters vroeg, waarin alle eigenschappen van de wereld - snelheid, massiviteit, nieuwheid, verrassing, spektakel - zouden worden geweerd, zodat het lezen en het schrijven een kans op overleving werd gegund. Het is zo'n klooster dat het ochtendgebed weer bij zijn oorsprong zou doen aanbelanden: het hoogstindividuele begin van een dag waarin op paradoxale wijze door middel van zeer universele activiteiten een singulier bestaan tot iets zinvols wordt gemaakt - en dus tot iets wat men liever wakend dan slapend doorbrengt.

Het belang van de ochtend wordt in alle onheilsberichten van de afgelopen tweehonderd jaar over de teloorgang van het publieke leven, van de republiek der letteren, van de hoge cultuur en van het intellect, meestal over het hoofd gezien. Nochtans ligt daar de kern van de zaak. Alles wat de afgelopen twee eeuwen is ontstaan, bestaat alleen maar om het de mens makkelijker te maken. Makkelijker op een primaire en onmiddellijke manier; makkelijker gedurende een paar seconden of hoogstens een paar minuten; makkelijker op de zeer korte termijn. Zo is het zeker zeer aantrekkelijk en bevredigend om de dag te beginnen met een bezoek aan nieuwssites, internetfora of e-mailvakjes. Dat genot duurt kort, en slaat meteen om in ontevredenheid. Er kan geen dag op gebaseerd worden.

Dat geldt voor alle fenomenen die door het cultuurpessimisme met de vinger worden gewezen: alles wat ‘de cultuur’ aantast, is op een basale manier hoogst aantrekkelijk. Het is moeilijk om te beweren dat niet iedereen, hoe kortstondig ook, verleid kan worden door een sensationeel nieuwsbericht, een zure maar breed uitgemeten klacht aan het adres van een overheidsinstelling, een oppervlakkig en alleen maar informatief stuk culturele berichtgeving, of een kunstwerk dat overduidelijk en zonder distantie of diepte een wereldse zaak reproduceert. Ook het cultuurpessimisme is eigenlijk ondertussen zelf zo'n fenomeen, dat de mens ontslaat van manieren en methoden om aan cultuur te doen. Er lijken steeds meer redenen te zijn om aan te nemen dat we dat ontslag als een beloning verdiend hebben. Het leven is zo zwaar, de werkdag zo lang, de verplichtingen zo talrijk, de invloeden en de prikkels zo verwarrend en onoverzichtelijk, de loop der dingen zo onrechtvaardig. Met kunst en cultuur is het echter als met dromen. Het komt vaak voor dat dromen pas herinnerd worden in de loop van de dag, en niet vlak na het ontwaken. En zelfs dan is het rendement van die herinnering nooit ogenblikkelijk. Men kan dromen wel interpreteren, maar niet eenduidig; men kan zich dromen wel voor de geest halen, maar nooit volledig; men kan dromen wel navertellen, maar nooit als een voorwerp doorgeven. Daarom wordt de hedendaagse dag zo ingericht dat de mens er alle belang bij lijkt te hebben, en er ook geen moeite voor moet doen, om zoiets van zich af te schudden. Een droom gaat echter meestal over het verre verleden, en bestaat voor de even verre toekomst.

Over veertig jaar zal er vast wel nog zoiets als een literaire cultuur bestaan. Maar ook dan, net zoals nu en net zoals honderd jaar geleden, zal die cultuur elke dag opnieuw 's ochtends geboren worden. Dat zeer prille leven blijft voorhanden, iedere ochtend, en voor iedereen. Het voortbestaan ervan hangt af van alles wat ons, vanaf het moment waarop we onze ogen voor de wereld openen, zo vriendelijk en zo voordelig wordt aangeboden - en dan vooral van de mate waarin we op het aanbod met JA of NEE reageren. We mogen nooit vergeten dat we, wat dat betreft, elk afzonderlijk, meer macht hebben dan in de geschiedenis ooit het geval is geweest.

Medewerkers aan dit nummer

ARIE ALTENA schrijft regelmatig over kunst, literatuur en nieuwe media en is verbonden aan V2_ instituut voor de instabiele media. Voor het Sonic Acts festival, dat hij mede organiseert, stelde hij de afgelopen jaren vier boeken samen, meest recent *The Poetics of Space* (2010) over de ervaring en exploratie van ruimte in hedendaagse kunst en muziek.

FRANK ANKERSMIT (1945) is emeritus hoogleraar in de intellectuele en theoretische geschiedenis. Hij schreef vele boeken en artikelen op de terreinen van de geschiedfilosofie, de politieke filosofie en de esthetica.

BASTIAAN BOMMELJÉ (1955) is uitgever en historicus. Hij werkte eerder als redacteur bij *Elsevier* en *NRC Handelsblad*, en is thans in zijn vrije tijd hoofdredacteur van het literaire tijdschrift *Hollands Maandblad.*

HUUB DIJSTELBLOEM is verbonden aan de leerstoelgroep Wetenschapsfilosofie van de afdeling Wijsbegeerte aan de Universiteit van Amsterdam en aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in Den Haag. Hij is tevens redacteur van *Krisis*. Zijn meest recente boeken zijn *Politiek vernieuwen. Op zoek naar publiek in de technologische samenleving* (2008) en *De migratiemachine. De rol van technologie in het migratiebeleid* (red. met Albert Meijer, 2009).

CHRISTOPHE VAN GERREWEY schrijft verhalen, recensies en essays, over onderwerpen zoals literatuur, kunst, theater en architectuur, in publicaties als *DW B*, *De Witte Raaf*, *NRC Handelsblad*, *Streven*, *Metropolis M* en *Etcetera*, in boeken als *Ruskin*, *Rotterdam* en *Regen of niets*. Hij is verbonden aan de Vakgroep Architectuur & Stedenbouw van de Universiteit Gent.

MICHIEL LEEZENBERG is verbonden aan de leerstoelgroep Wetenschapsfilosofie en het MA-programma 'Islam in de moderne wereld' van de Universiteit van Amsterdam. Van zijn hand verschenen eerder *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (met Gerard de Vries) en *Rede en religie: een verkenning*. Onlangs verscheen de door Hans van Rappard en Leezenberg samengestelde bundel *Wereldfilosofie: Wijsgerig denken in verschillende culturen.*

JANNAH LOONTJENS (1974) werkt aan de Universiteit van Amsterdam, waar zij bij de leerstoelgroep Algemene Literatuurwetenschap aan haar proefschrift *Popular Modernism* schrijft. Van haar hand verschenen de dichtbundels *Varianten van nu* (Bert Bakker, 2002), *Het ongelooflijke krimpen* (Prometheus, 2006) en de roman *Veel geluk* (Prometheus, 2007).

NOORTJE MARRES (1975) is als onderzoeker verbonden aan het Institute for Science, Innovation and Society van de Universiteit Oxford. Zij studeerde filosofie en sociologie aan de Universiteit van Amsterdam, en promoveerde aan diezelfde universiteit op een proefschrift over pragmatistische concepten van het publiek in

de technologische samenleving. Zij legt op het moment de laatste hand aan het boek *Material Publics: Participation after the Object Turn.* Zij is redacteur van *De Gids.*

K. MICHEL (1958) studeerde filosofie en publiceerde vier dichtbundels en twee prozaverzamelingen. Hij vertaalde ook poëzie van o.a. Octavio Paz en Michael Ondaatje. Zijn meest recente publicaties zijn *In een handpalm* (2008) en *Bij eb is je eiland groter* (2010).

SABINE NIEDERER is managing director van het Instituut voor Netwerkcultuur, nieuwe media onderzoeksinstituut aan de Hogeschool van Amsterdam, domein Media, Creatie en Informatie (www.networkcultures.org). Ze is als promovendus verbonden aan het Digital Methods Initiative, het nieuwe media PhD programma aan de Universiteit van Amsterdam, departement Mediastudies (www.digitalmethods.net).

RICHARD ROGERS is hoogleraar Nieuwe Media en Digitale Cultuur aan de Universiteit van Amsterdam, departement Mediastudies. Hij is oprichter van het Digital Methods Initiative, gewijd aan het ontwikkelen van Web-specifieke onderzoeksmethoden. Rogers is directeur van de Govcom.org Foundation, waarmee hij tools ontwikkelt voor analyse van informatiepolitiek op het Web. De bekendste daarvan is de Issuecrawler.

WILLEM SCHINKEL (1976) is universitair hoofddocent theoretische sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Enkele recente publicaties zijn *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij* (2007), *De gedroomde samenleving* (2008), Schinkel, W. (red.), *Globalization and the State: Sociological Perspectives on the State of the State* (2009), *Aspects of Violence: A Critical Theory* (2010).

RENÉ VAN STIPRIAAN is hoofdredacteur van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren. Daarnaast publiceerde hij over de cultuur van de Nederlandse Gouden Eeuw (*Ooggetuigen van de Gouden Eeuw*, 2000, en *Het volle leven*, 2002) en was hij nauw betrokken bij de mediacampagne *Verleden van Nederland*, 2008.

ANNELYS DE VET (Amsterdam / Brussel) is grafisch ontwerper en hoofd afdeling ontwerpen van het Sandberg Instituut Amsterdam, Masters Rietveld Academie. Haar werk onderzoekt de rol van ontwerpen in relatie tot het politieke en publieke discours. Ze initieerde de volgende boeken: *Subjective Atlas of the EU*, *from an Estonian point of view* (2004), *Subjectieve atlas van Nederland* (2005), *De publieke zaak van de grafisch ontwerper* (2006), *Subjective Atlas of Palestine* (2007), *Subjective Atlas of Serbia* (2009). Zie ook www.annelysdevet.nl

[Nummer 4]

Bij dit nummer

Herman Franke is de grote bewegingskunstenaar van onze literatuur. In deze stramme Groninger huist een Amsterdamse danser.

Herman is niet iemand om achterover te leunen bij een bereikt resultaat. Zijn werkzame leven wordt gekenmerkt door breuken. Zijn eerste ideaal was journalist te worden, maar eenmaal de comfortabele aanstelling bij het *Nieuwsblad van het Noorden* op zak, besloot hij de wetenschap in te gaan. Toen hij daar de top had bereikt - een bejubelde dissertatie, een professoraat in het vooruitzicht - dacht hij: kom, ik stap weer 's op. Hij verbrandde alle schepen achter zich en stortte zich in het ongewisse leven van de totale schrijver.

Alles of niks, daartussen bleek veel beweging te zitten. Wie terugkijkt ziet de logica. Herman deed niet veel anders dan waarvoor hij gemaakt was. Hij was altijd al een schrijver, hij had alleen een omweg nodig om het te worden. De omweg van de werkelijkheid, de alledaagse werkelijkheid van de journalist, de geanalyseerde werkelijkheid van de wetenschapper. Daarna kon hij het verder zelf wel af.

Zoveel moed als ervoor nodig is sociale erkenning en welstand aan je laars te lappen, zoveel moed vereist het als schrijver de werkelijkheid naar je hand te zetten. Ook die moed bracht Herman op, met gemak lijkt het wel, alsof er niets anders op zat. Van een autobiografisch schrijverschap naar een volkomen vrije inventie is de weg die parallel loopt met zijn maatschappelijke baan.

In *Die Merowinger*, waarin Heimito von Doderer het portret schildert van een ‘totale familie’, slaagt Freiherr Childerich III von Bartenbruch erin niet alleen zijn eigen grootvader en kleinzoon te worden, maar ook zijn eigen stiefvader en stiefzoon, ja zelfs zijn eigen schoonzoon. Een dergelijke vrijheer is Herman Franke, geheel van eigen makelij.

Herman heeft niet vaak aan *De Gids* bijgedragen, maar de keren dat hij het deed waren dat, zoals ook blijkt uit de herinneringen van zijn

uitgever in dit nummer, van cruciale betekenis. Toen we hoorden dat hij ernstig ziek was, besloten we een speciaal nummer aan het werk van Herman te wijden, over de hele breedte ervan. Herdenken is een goed cultureel gebaar, maar bij leven dank je wel zeggen is beter.

Namens de *Gids*-redactie,
WILLEM OTTERSPEER

Herman Franke & Toef Jaeger
'*Ik wil uitdragen wat alleen ik kan uitdragen*'
Interview

Wat doe je als schrijver wanneer de werkelijkheid zich niet meer naar je hand laat zetten, maar onontkoombaar is geworden? Afgelopen najaar kreeg Herman Franke te horen dat hij aan een ongeneeslijke vorm van prostaatkanker lijdt en niet lang meer te leven zal hebben. Hij zat midden in een groots romanproject, VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD, waarin hij de werkelijkheid juist wél naar zijn hand zet en waarin de scheidslijn tussen realiteit en verbeelding erg dun is. In 2007 en 2008 verschenen de eerste twee delen (*Uit het niets* en *Zoek op Liefde*) van dit project. Wat betekent dit medische vonnis voor het derde deel (*Traag licht*) dat opeens een slotdeel moet worden?

'Ik heb nu heel veel tijd, maar ik kan hooguit enkele uurtjes per dag schrijven, ik lig en zit veel en denk aan de mensen om me heen, aan hoe mijn leven zich ontwikkeld heeft, aan mijn werk, met de gedachte: dit is het dus. De roman die ik nu aan het schrijven ben, wordt ook echt een slotdeel, de afsluiting van mijn oeuvre. Daardoor zie ik veel dingen die ik nooit eerder gezien heb.'

Wat valt je dan op?

'Pas onlangs viel me bijvoorbeeld op dat mijn laatste romans rechtstreeks op de dood afgaan. Ik wist bij het schrijven van *Zoek op Liefde* [dat verscheen in 2008 en deel 2 is van de cyclus VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD] al wel dat ik prostaatkanker had, alleen nog niet dat het ongeneeslijk was. In bijvoorbeeld *Zoek op Liefde* zie je dat de naamloze hoofdpersoon op de hielen wordt gezeten door de dood. Hij weet hem nog net op tijd van zich af te schudden in een spiegelzaal. Tijdens het schrijven had ik dit helemaal niet in de gaten! Dat zijn fascinerende verschijnselen in de literatuur, dat je verhalen een voorafschaduwing van de werkelijkheid blijken te vormen.

Toen ik werkte aan *De verbeelding* [AKO Literatuurprijs 1998] wist

ik dat ik een roman wilde schrijven die vanuit het drukke, volle leven toewerkt naar stilstand. Stilstand is nog geen dood, maar toch. Deze roman [waar de Engelse zeeheld Horatio Nelson vanaf zijn zuil op Trafalgar Square neerziet op de mensheid, en kleurrijke personages hem helpen bij een zoektocht naar het verdwenen portretje van zijn geliefde Lady Hamilton] heeft mij als schrijver bovendien bevrijd, mij ervan overtuigd dat ik alles kan en mag, en dat ik de baas ben, en dat ik kan laten gebeuren wat ik wil. In *De verbeelding* heb ik geen enkele boodschap meer aan wat realistisch is of niet. Daarom kon ik een meisje in haar grafkist laten praten, een standbeeld laten denken, levens met elkaar verbinden van mensen die daar zelf geen weet van hebben, verzonnen schilderijen ophangen in bestaande musea... Ik maakte van admiraal Nelson op zijn zuil de verteller. Dat was natuurlijk een enorme uitdaging, een grote gok. Hij is van steen en hij moest een mens van vlees en bloed worden. Nelson is een verteller met een trauma. Alle personages in *De verbeelding* geven als het ware vorm aan dat trauma en helpen hem de pijn te verzachten door in heden en verleden hun eigen emotionele problemen te doorleven. Die roman is voor mij een spiegel, hij heeft een ander mens en bovenal een vrije, onafhankelijke schrijver van me gemaakt. Toen die roman bekroond werd, dacht ik vrijwel meteen: *free at last.* Datzelfde gevoel, maar dan nog veel sterker, heb ik nu, tijdens het schrijven aan *Traag licht*, mijn slotroman.'

Leg eens uit?

'Ik vreesde tijdens het werken aan *De verbeelding* wel eens dat ik het te dol maakte en mezelf te veel vrijheid toestond, dus toen juist die roman mooie recensies kreeg en werd bekroond, werd daarmee die vrees grondig weggenomen. En nu voel ik me weer vrijer dan vrij omdat het zicht op de dood elke beperking van mijn vrijheid verbiedt, zo voel ik dat... meer weet ik er niet over te zeggen. Het is een goed gevoel. Voor mij was het schrijven aan *De verbeelding* een hallucinerende ervaring waarin alles wat ik me had voorgenomen een andere kant op ging. Het enige dat ik gepland had, was een roman die van leven naar stilstand moest gaan, een thema dat achteraf een grote rol blijkt te spelen in al mijn romans.

Mijn debuutroman, *Weg van loze dromen*, begint na de proloog met de beschrijving van een *living statue. De verbeelding* is in zijn geheel bijna een levend standbeeld, niet alleen de man die aan de voet van Nelsons zuil elke dag zwaar geschminkt verstart in emotionele houdingen. Het fascinerende aan een *living statue* is het stilzetten van de werkelijkheid, van de beweging. Misschien komt het allemaal voort

uit mijn behoefte het leven te rekken. Dat heeft dus niet veel geholpen helaas... In *Uit het niets* (2007) zet de hoofdpersoon op een bepaald moment in zijn fantasie alles stil, de golven op het water, de vogels in de lucht, de bladeren die van de bomen vallen... het heeft misschien te maken met bij leven en welzijn willen ervaren wat dood is, nou ja, je moet er niet te veel over nadenken, vooral tijdens het schrijven niet.'

Heb je er een verklaring voor dat er altijd al veel dood in je werk zat?

'Misschien wel ja. Mijn eerste vrouw was dertig toen ze overleed door een hersenbloeding, van de ene op de andere dag, ook nog in een relationeel heel moeilijke periode. Vanaf die dag stond ik niet meer honderd procent met beide benen aan deze kant, zal ik maar zeggen. Ik ben altijd wel een beetje, soms meer, soms minder, aan gene zijde blijven staan. In die zin nader ik nu als het ware vertrouwd terrein. Om me te handhaven heb ik destijds een sociologische studie gemaakt van de inhoud van rouwadvertenties vanaf het eind van de achttiende eeuw, toen ze voor het eerst in de *Oprechte Haarlemse Courant* verschenen (*De dood in het leven van alledag*, 1985). Ik wilde vooral weten hoe mensen hun verdriet in het openbaar uitdrukten. Op die manier verbond ik me met mijn rouwende lotgenoten in verleden en heden en bleef trouw aan mijn eigen rouw. En toch deed ik iets nuttigs. Het duurde lang, zeker wel een jaar, voordat ik weer gewoon aan het werk kon gaan, wat ik eerst nog als een vorm van verraad beschouwde. De dood was mij voorgoed niet meer vreemd. Als je mijn romans analyseert zul je zeker ontdekken dat er heel veel memento mori in zit... denk eraan dat we allemaal eens doodgaan.'

En hoe ga je het gegeven van memento mori verwerken in het slotdeel van de cyclus?

'Het is niet zo dat ik die vermaning daar expliciet in wil verwerken, maar dat de schrijver gauw doodgaat, dat zal de lezer al op de eerste bladzijde duidelijk worden. *Traag licht* wordt de titel van wat dus mijn laatste roman zal zijn. Ik wilde VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD schrijven vanuit een naamloze ik-persoon, een soort Elckerlyc, een personage dat groter is dan zichzelf. Hij walst door de hele geschiedenis heen. Zijn leven weerspiegelt een beetje de mensheidsgeschiedenis, dat was althans mijn ambitie die nu bruut onderbroken is, maar hopelijk kan ik daar toch in de kern nog recht aan doen.

Toen ik eraan begon wist ik niet uit hoeveel delen de cyclus zou bestaan. Ik noemde het "een doorlopende roman". Tot aan mijn dood zal ik eraan door blijven werken, zei ik in interviews, nou ja, dat komt uit, maar ik had die dood wel iets verder weg gedacht. Ik had me voorge-

nomen elk jaar een deel te schrijven. Kort nadat ik had gehoord dat ik dodelijk ziek ben, besloot ik om van al de delen die ik had willen schrijven, een slotdeel te maken, één groot slotdeel. Ik ben schrijver genoeg om in te zien voor welke fascinerende literaire uitdaging ik opeens gesteld werd. Of het me zal lukken, dat weet ik niet, maar ook als die slotroman niet af is, is die misschien toch wel af. "Af" is een raar begrip geworden. Ik probeer zo veel mogelijk verhalen voor de poort van de dood weg te slepen. Omdat ik weet dat het niet alleen een slotdeel is van VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD, maar ook van mijn oeuvre, voelt het alsof ik mezelf aan het afsluiten ben. Dat heeft gek genoeg toch ook zijn bekoring. Dat je iets moet doen wat helemaal niet kan, ik bedoel dat je plannen maakt zonder te weten hoeveel tijd je hebt, dat je iets af wilt maken terwijl je zeker weet dat je het niet echt af kunt maken, dat is heel bizar. Bizar en fascinerend. Ik hoop dat het me zal lukken mijn werk op een mooie, in mijn stijl passende manier af te sluiten, dat het slotdeel in alle opzichten de kenmerken van al mijn andere boeken zal bevatten. Ik gebruik in al mijn romans stijlen en stemmen die passen bij de vele personages die mijn romans bevolken. Dat zal ook in dit slotdeel gebeuren. Daardoor leg ik de lat wel erg hoog, maar dat heb ik altijd gedaan. En het schrijven, het ambitieus schrijven, houdt me nu op de been. Werkeloos toezien hoe ik eraan ga, dat is niets voor mij.'

Maar betekent dit ook dat je plannen die je had voor de gehele cyclus moet laten schieten, of worden alle plannen verdicht tot één geheel?

'Ik zal natuurlijk veel voornemens moeten beperken of zelfs helemaal moeten laten vallen, maar ik wil inderdaad toch proberen alle plannen tot één geheel te verdichten. In *Notulen* bundelde ik verhaaltjes van amper 400 woorden, die je stuk voor stuk tot romans zou kunnen uitbouwen; nu zal ik romans moeten indikken tot korte verhaaltjes of soms zelfs tot niet meer dan de samenvatting van zijlijnen, uitweidingen en voornemens. De grote lijn van VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD zit natuurlijk in mijn hoofd, inclusief het einde, en wie *Uit het niets* goed leest, zal die lijn aanvoelen, maar het is meer een visioen dat ik van boek tot boek had willen benaderen, zeg maar *unzippen*, uitpakken. Nu zullen heel wat elementen van dat visioen onuitgepakt moeten blijven. Ik had bijvoorbeeld heel graag een roman geschreven over Jacho en Milla, die engelachtige kindertjes die commentaar geven op de schokkende gebeurtenissen in mijn roman *Wolfstonen.* Hoe is het hen daarna vergaan? Werden ze geliefden? Verloren ze elkaar uit het oog? Ik had ook heel graag het hele curieuze proefschrift van Vartor willen schrijven [Vartor is een bewoner van een van de luxeappar-

tementen in *Wolfstonen.* Hij werkt aan een proefschrift over mislukte uitvindingen]. Ik voel me echt bruut stopgezet, ik heb zo veel plannen, als ik niet door pijn geplaagd word, loop ik af en toe nog over van de creatieve strijdlust, maar er is opeens iemand met een stengun voor me gaan staan, die zegt: ho, niet verder, het is afgelopen. De kern van wat ik allemaal nog had willen schrijven, probeer ik toch in dat slotdeel te pakken te krijgen.'

Heb je spijt gehad van je overstap van de criminologie naar het schrijverschap? Ik bedoel: met je wetenschappelijke werk bereikte je misschien wel meer mensen dan met je romans.

'Ik denk inderdaad dat ik als criminoloog - met opiniërende stukken in de kwaliteitskranten en weekbladen, en als deelnemer aan praatprogramma's voor de radio en op de televisie - meer mensen bereikt heb dan als schrijver, maar dat was met een boodschap die ook anderen kunnen uitdragen. Dat is meteen de belangrijkste reden waarom ik voor de literatuur heb gekozen, ik wil uitdragen wat alleen ík kan uitdragen. Ik ben nooit romans gaan schrijven om de wereld te veranderen, maar om in alle vrijheid mezelf los te laten in de taal, en om te weten wat er eigenlijk gebeurt als ik de sluizen openzet zonder enige maatschappelijke verplichting, zonder me te hebben gebonden aan een theoretische visie of een wetenschappelijk standpunt. Wat ik boeiend vind, is te ontdekken wat er gebeurt als je niets plant. Maar als je bedoelt dat ik door te gaan schrijven de criminologie heb verraden, dan denk ik dat dat in zekere zin wel zo is, ja. Als criminoloog was ik partij in een maatschappelijk debat, als schrijver ben ik geen partij, maar, hoe zal ik het zeggen, een geëngageerde buitenstaander, een scheppende waarnemer. Mijn personages koesteren soms zelfs opvattingen over misdaad en straf die ik als criminoloog bestreed, ook in het openbaar. Bij sociologie, de studie die ik volgde voordat ik als criminoloog werkzaam was, ligt dat anders. Dat mensen door en door sociaal zijn, tot in hun intiemste gevoelens en gedachten toe, zit ook in al mijn romans. Al hun problemen zijn alleen maar te begrijpen in samenhang met de groep of groepen waarvan ze deel uitmaken, of, tot hun vreugde of verdriet, juist geen deel uitmaken.'

In je proefschrift Twee eeuwen gevangen *probeer je al veel verschillende levens weer te geven, je kruipt in de huid van zowel bestraffers als gestraften. Die veelheid aan stemmen en personages is sinds* De verbeelding *typerend voor je werk.*

'Je kunt mijn proefschrift beschouwen als een monument voor mensen die op basis van psychologische misvattingen onvoorstelbaar diep

hebben geleden. Vanaf het midden van de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog werden misdadigers bijvoorbeeld jarenlang eenzaam opgesloten vanuit de gedachte dat ze in eenzaamheid tot betere en sociaal vaardiger mensen zouden uitgroeien. Gevangenisdeskundigen waren daar oprecht van overtuigd. In werkelijkheid werden ze gek, pleegden zelfmoord of zaten apathisch in een hoekje van de cel op hun driepotige krukje. Mensen vormen elkaar tijdens het samenleven, niet zichzelf in hun dooie eentje. Dat spreekt ook uit mijn romans, ook al komen daar veel eenlingen in voor, maar die lopen dan vaak ook psychisch vast. Ik heb dat gevangenisboek in een jaar of zes geschreven. Ik had het gevoel dat ik iets deed wat nog niemand ooit had gedaan en dat niemand na mij meer zou doen. Mijn proefschrift, dat later in een verkorte versie onder de titel *De macht van het lijden* is uitgebracht, zit inderdaad vol empathie met de lijdende medemens, zowel in het verleden als in het heden. Zonder die empathie zou ik dat boek nooit hebben geschreven, hebben kunnen schrijven. Maar de bevrediging - in de zin van je in volkomen vrijheid op een eigen manier uitdrukken anders dan een ander dat kan, of in de zin van achterhalen wat je graag van jezelf wilt weten, van onderzoeken hoe de werkelijkheid en mensen in elkaar zitten - is veel en veel groter bij het romanschrijven.'

In hoeverre is het schrijven van je proefschrift met al die 'personages' en je ideeën over hoe we met misdadigers omgaan bepalend geweest voor je overstap naar fictie?

'Dat is moeilijk te zeggen. *Twee eeuwen gevangen* hielp me over de drempel. Ik was de veertig gepasseerd, ik had door mijn proefschrift meer vertrouwen in mijn literaire ambities gekregen en durfde serieus aan mijn eerste roman te beginnen, daartoe hardnekkig aangespoord door Vic van de Reijt, de toenmalige hoofdredacteur van Nijgh & Van Ditmar. Eerdere pogingen tot het schrijven van fictie waren gestrand op het ontbreken van een eigen toon, die ik gek genoeg al wel had gevonden in mijn essays en wetenschappelijke beschouwingen. Ik probeerde denk ik te veel literatuur te schrijven in plaats van gewoon op te schrijven wat ik te vertellen had, waardoor ik mezelf niet meer herkende in wat ik schreef en er na een paar kantjes met afkeer van mezelf en een gesloopt zelfvertrouwen mee stopte. Op een dag, ik woonde nog maar net in Amsterdam, schreef ik aan een Groningse vriend over hoe het mij in het westerse Sodom en Gomorra verging. Zo moet je schrijven, dacht ik opeens, gewoon zo. Dezelfde dag begon ik aan mijn debuutroman, ik had mijn toon gevonden, mijn eigen stijl.

Weg van loze dromen is nog wel op een ware geschiedenis gebaseerd.

Het boek gaat voor een groot deel ook over schuld, ook in de zin van schuld van linkse ideeën, religieuze en filosofische ideeën. De hoofdpersoon gaat aan ideeën te gronde, eerst aan het gereformeerde geloof, dan aan de ideeën van Marx. Hij stapt vanuit zijn starre geloof over naar het fundamentalistische marxisme, wat overigens een heel gebruikelijke stap was in de jaren zeventig. Vervolgens raakt hij als filosofiestudent in de ban van de pessimistische filosofie van Eduard von Hartmann, die eind negentiende eeuw verantwoordelijk werd geacht voor de zelfmoord van nogal wat jongeren. Wanneer een jonge steenwerker na het lezen van Von Hartmann zijn boezemvriend doodslaat omdat hij hem wil verlossen uit het aardse tranendal, daagt een journalist Von Hartmann voor de rechter. Als mensen zulke gevaarlijke conclusies uit je werk trekken, ben je misschien wel de dader, schreef hij in zijn aanklacht. Terwijl ik met deze ware geschiedenis bezig was, ontdekte ik schrijvenderwijs dat ik veel meer fantasie had dan ik dacht. Mijn tweede roman, *Nieuws van de nacht* (1995), is echt totaal, honderd procent fictie, terwijl het wat toon betreft sterk lijkt op een autobiografisch boek.

In al mijn romans - en misschien ook wel in mijn wetenschappelijke werk - doe ik veel met het kantelen van visies die mensen op elkaar en zichzelf hebben. Ik laat vaak dezelfde gebeurtenissen door verschillende personages beleven, zodat ze een heel andere betekenis krijgen. Dat is volgens mij de enige manier om literair recht te doen aan wat de positie van de mens is: we proberen ons staande te houden in de branding, zoekend naar rotsen die er niet zijn. Als je mij zou vragen wat al mijn boeken, ook mijn non-fictieboeken, uitademen, dan is dat, ja, zeg maar gerust de boodschap: goed leven is gokken.'

Maar jouw personages gokken nogal eens verkeerd. Neem bijvoorbeeld je roman Zoek op Liefde *waarin twee neefjes uit vitalistische goklust een geheim ontdekken bij een sprekende plastic sekspop. Wat zij zegt is volgens hen het ergste watje tegen iemand kunt zeggen. Daarna wordt in de roman op zoek gegaan naar wat zij gezegd heeft. Waarom koos je voor de zoektocht naar het ergste wat je tegen iemand kunt zeggen, en niet naar het ergste watje iemand kunt aandoen?*

'Ik heb zelf nooit een doe-vraag overwogen en ik weet meteen ook zeker waarom niet. Doen is heel beperkt. Je komt uiteindelijk bij verfijnde vormen van martelen terecht, het fysieke, dierlijke lijden, bij moord en verkrachting, bij het martelen van mensen voor de ogen van hun kinderen, ouders, geliefden. Ik verbaas me weliswaar vaak over hoeveel fantasie mensen daarbij aan de dag kunnen leggen, hoe verzinnen ze het, denk ik dan, maar bij de vraag waarop in *Uit het*

niets en *Zoek op Liefde* naar een antwoord wordt gezocht, gaat het om de verbeelding, dat vind ik veel interessanter. Ze doet een beroep op wat je je allemaal wel niet voor gruwelijks in psychische zin kunt voorstellen; dat is grenzeloos. De verbeelding dwingt mij en mijn lezers om na te denken over de kern van menselijk lijden, over wat de mens tot mens maakt en hoe je hem daarin het diepst kunt treffen, met woorden, met psychische pijlen. Daar heerst het schrikbewind van de verbeelding. Het lijkt een beetje op het panopticon dat de Schotse filosoof Jeremy Bentham aan het eind van de achttiende eeuw ontwierp, een gebouw waarin vanuit één centraal punt alle gevangenen door één persoon in de gaten gehouden konden worden, maar die gevangenen zelf konden niet zien wanneer dat het geval was, waardoor ze zich eigenlijk altíjd bekeken voelden. Later werden in celdeuren spionnetjes bevestigd waardoor de bewaker naar binnen kon kijken, misschien deed hij dat maar enkele seconden per dag of helemaal nooit, maar vanuit het voorstellingsvermogen van de gevangenen kónden ze altijd bekeken worden en wérden ze dus altijd bekeken. Bij de vraag naar wat het ergste is wat je tegen iemand kunt zeggen, verzint de verbeelding altijd weer iets ergers zodra je even meent het ergste wel bedacht te hebben. De verbeelding is het spionnetje in de muur van psychische zelfbescherming. In *Zoek op Liefde* zet ik de celdeur een beetje open maar wel zo dat de verbeelding blijft zoeken naar iets ergers.'

In Wolfstonen *draait het ook om één centraal gebouw en kijken we als lezer mee in de levens van de bewoners. Dat gebouw, een architectonisch hoogstandje van luxeappartementen staat in een sociale achterstandswijk. Hier speelt wat je een ander kunt aandoen wel een grote rol. Je zou zelfs kunnen zeggen dat je je hier een humanistisch schrijver betoont. Ben je, mede door je achtergrond als criminoloog, een humanistisch schrijver?*

'Zo zou ik mezelf nooit noemen... maar misschien zit er wel wat in. Het menselijk tekort, de menselijke conditie, daarin vinden mijn romans, mijn verhalen hun noodzaak. Misschien ben ik wel gaan schrijven omdat ik wil laten zien hoe dapper mensen zich handhaven in de ogenschijnlijk zinloze en angstwekkende situatie die leven heet, hoe ze zich levenslustig verzoenen met de zekerheid van dood en verval, hoe ze zich schikken in omstandigheden die alleen maar gemaakt lijken om het ze zo moeilijk mogelijk te maken, hoe ze tegen de klippen op naar geluk streven. Nu bijvoorbeeld voel ik me sterk verbonden met alle mensen die in hetzelfde schuitje zitten als ik en die me zijn voorgegaan. Ik ben inderdaad begaan met mijn personages, het zijn

allemaal strevers naar geluk, naar grote momenten, naar vervolmaking, maar daarin lopen ze vast uit onvermogen, door te veel ambitie, ze stranden op de grootheid van hun verlangens, op de grenzen van hun vermogens... ik hou van mensen die de lat te hoog leggen, die onmogelijke dingen nastreven, die meer geluk willen dan er voorhanden is, die hartstochtelijk blijven roeien met de zwakke riemen die ze hebben, die wij allemaal hebben... Ja, in die zin ben ik inderdaad wel een humanistisch schrijver. Met mijn achtergrond als criminoloog heeft dat weinig van doen, geloof ik. Het is waarschijnlijk eerder zo dat ik door mijn humanistische inslag een criminoloog werd die bijvoorbeeld schreef dat er de afgelopen eeuwen veel meer ellende is aangericht met het straffen van misdadigers dan met de misdaden die ze pleegden...'

In VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD, *maar ook in je stukken over autobiografisch schrijven in* De tuinman en de dood van Diana *speelt Groningen een belangrijke rol. In hoeverre is de Groninger in je een rol blijven spelen in je werk?*

'Een heel grote rol, maar volgens mij geldt voor iedere schrijver dat de plaats waar je bent geboren van grote invloed is op je werk. De sleutelscène in mijn werk speelt zich bijvoorbeeld af in Groningen, in de buurt waar ik ben opgegroeid. In *Uit het niets* gaat het over de deelname van de ik-persoon aan een ruwe kerstbomenjacht tussen kerst en oudjaar. Daar wordt duidelijk dat de ik-persoon sociaal onthecht is, hij hoort niet in het milieu van de buurt waarin hij opgroeit, hij is een buitenbeentje in zijn gezin en afkerig van het intellectuele en kunstzinnige milieu waarin hij uiteindelijk zijn weg zal moeten vinden. Maar dit had zich natuurlijk ook in een andere stad kunnen afspelen. Belangrijker is geloof ik de invloed van de Groningse taal en het feit dat ik, zoals Groningers het zeggen, naar "'t west'n" vertrokken ben. Daar zou ik graag nog eens een essay over hebben willen schrijven, over waarom zo veel Groningse schrijvers en kunstenaars hun geboortestreek hebben verlaten voordat ze tot ontplooiing kwamen.'

Maar het is toch ook zo dat de botsing tussen verschillende sociale klassen die je als jongen in Groningen ervoer, centraal staat in je werk, vooral in Wolfstonen.

'Zeker. Mijn werk weerspiegelt de spanning tussen hogere en lagere klasse. Ik groeide op in een buurt die aan de ene kant begrensd werd door een straat waar hoeren achter de ramen zaten en aan de andere kant door een straat met fraaie herenhuizen waarin de stadse elite woonde. Daar komt bij dat mijn moeder haar hele leven heeft geleden

onder de vernederingen die ze als kind ervoer op scholen waar de armen als minderwaardig uitschot werden behandeld; daar kon ze plastisch en vol wrok over vertellen. Algauw behoorde ik zelf tot de elite die door mijn moeder zo gehaat werd, hoewel ze er uiteraard zelf graag deel van had uitgemaakt. Ik heb daar denk ik de neiging aan overgehouden om zowel naar boven als naar beneden te trappen, zoals in *Wolfstonen.* Die roman over hoe het de bewoners van dure koopflats in een oude stadswijk vol sociale spanningen vergaat, is door sommige recensenten gek genoeg heel eenzijdig als een hautaine afrekening met de LPF -horde getypeerd. Ik lees het boek zelf toch zeker ook als een satire op de yuppiecultuur. Maar omdat veel recensenten zelf yuppies zijn, wilden of konden ze dat niet aanvoelen. Overigens gaat die roman voor mij in de kern over angst en dreiging, de personages vrezen elkaar en zichzelf, wat tot een apocalyptisch einde leidt van de spanningen. Zowel mijn romans als mijn essays ademen een diepe weerzin tegen de allesweters, de grote opleggers, de opdringerige opiniemakers. In *Nieuws van de nacht* raakt de hoofdpersoon, zelf een opinievormende journalist, in de problemen omdat hij zijn eigen, vaag incestueuze ervaringen met zijn moeder moeilijk weet te rijmen met hoe daarover in de media, ook in zijn eigen krant, wordt bericht, zonder ruimte voor nuances, met een gemakzuchtige populistische moraal. De media vormen de meest intiemste gevoelens, verpakken ze in sjablonen.

Neem 11 september. Dat is voor mij de dag waarop mijn eerste vrouw overleed, maar na 2001 is het moeilijk geworden om die dag met mijn gevoelens te vullen, die is geclaimd door de aanslag op de Twin Towers. Om dit soort redenen schreef ik een stuk in *NRC Handelsblad* kort nadat prinses Diana was overleden. Het bizarre publieke rouwvertoon en het mediageweld dat daarop volgde, drukte naar mijn gevoel alle aandacht voor andere persoonlijke en gemeenschappelijke emoties weg. Wie op die dagen hardop lachte op straat, was verdacht. En ook vroeg ik me af wat er die week allemaal op de voorpagina van kranten zou hebben gestaan als Diana níét verongelukt was. In mijn romans geven mijn personages lucht aan binnenwerelden die totaal niet mediageniek zijn.

Een grote inzet in mijn romans is recht te doen aan hoe complex de sociale werkelijkheid, menselijke relaties en mensen zijn, ik haat simplificaties en trek graag de boel open, ik noem dat wel eens mijn waaiertjecomplex, en als ik dat zeg, leg ik graag mijn handen met gespreide vingers op tafel om me te onderscheiden van mensen die hun handen tot vuistjes maken als ze praten. Die mensen, de zekerweters, de verplatters, de populisten, maken mij bang. Ik vind het ook een beetje

belachelijk om te menen iets zeker te weten over zoiets complex als het menselijk samenleven of het menselijke innerlijk. Wie het leven en zichzelf wil begrijpen moet met twijfel beginnen en zal uiteindelijk “zekerheden” vinden in nog grotere twijfel. Gelukkig weten mijn personages meestal weinig zeker en twijfelen ze aan alles, en als ze zich zekerheden verschaffen is dat uit wanhoop en angst. Je hoort mij dan ook niet zeggen dat dood gewoon dood is, over en uit. Ik hoop dat de dood zijn zin in complexiteit aan mij zal openbaren. Zo!’

Een verkorte versie van dit interview stond in de boekenbijlage van NRC Handelsblad *(02-07-10).*

Mensje van Keulen
Twee notulen

I

Terwijl hij zijn fiets op slot zette, klapte het voorwiel tegen dat van haar fiets. Het had iets intiems, zou het haar opvallen? Niet te dichtbij komen, had ze gezegd. Niet te dichtbij: hoe schatte je die afstand in?

Deze straat was rustig. Alleen van een huis verderop waar een verbouwing plaatsvond, kwam een gesnerp alsof er ijzer of een harde steensoort werd geslepen. Toen hij binnen stond, in zijn eigen trappenhuis, viel ook dit niet meer te horen. Hij knipperde even met zijn ogen tegen het donker en pakte de krant en reclamefolders van de mat. Bedachtzaam nam hij de eerste treden, als in een spel zonder verstrooiing: wil ik wel naar boven? Ja, ik wil. Nee, ik wil niet.

Had ze gehoord dat hij thuiskwam? Ja, ze had het gehoord. Nee, ze wist het nog niet.

Ze werkte halve dagen, maar misschien was ze nog niet thuis. Ze kon bij een vriendin zijn. Of in de stad. Ze zocht haar zus de laatste tijd weer op, de zus die graag hoorde dat het slecht ging. Hij had niet gekeken of de auto er stond.

Hij bleef staan en het was of hij de snelle slag van zijn hart tegen de muren voelde kaatsen. Hij vroeg zich af of zijn vader ook wel eens zo geweifeld had bij thuiskomst. Over de stoep tussen spelende kinderen door, langs de buxus en hortensia's in de voortuin. Het was niet alleen een trap die voeten zwaarder maakte.

Hij kon omkeren. Nee. Ja. Nee, hij wilde naar boven. Wat ze ook zou zeggen, wat ze ook zou doen.

Misschien was ze vertrokken, echt vertrokken.

Hij nam twee treden, stond stil, deed zijn ogen dicht en zag veel meer. Een envelop zonder opschrift op zijn toetsenbord. Tegen het zwarte pennenbakje. Voor de boeken in een van de middelste vakken van zijn boekenkast. Op een stapeltje boeken in de woonkamer. Op de tafel, de plek waar anders zijn bord stond. Tegen de theepot. Op de vloer, direct achter de schuifdeur, het begin van hun woning.

De krant ontglipte hem bijna, een van de reclamefolders viel. Hij las: *Voor alle kluswerk: PERFECTO.*

Nog drie treden duisternis.

De deur schoof open en daar verscheen ze met haar vlammende haar, in een overval van licht.

II

Boos. Als kind had ze zich al afgevraagd waarom een enkel woord zo'n gewicht kon hebben. Wat kijk jij boos. Als iemand dat zei, terwijl ze alleen maar in gedachten was of in een prettig niets verkeerde, kwam de boosheid vanzelf aangesneld. Is er iets? En ze verzon 'iets'. Je ziet er moe uit. En ze liet haar schouders al hangen en zou haar gezicht willen afschermen.

Ze had hem vanmorgen zien wegfietsen. Hij moest een trein halen. Waar naartoe? Een plaatsje waarvan ze dacht dat het in Brabant lag, maar het bleek Noord-Holland. Zodra hij uit zicht was, had ze zich ziek gemeld. Ziek. Nog zo'n commando, maar daar gaf ze niet aan toe, ze had alleen maar gezwollen ogen. Leugen. Een woord om van weg te rennen.

Ze rende niet weg. Ze ging terug naar bed, viel in slaap en werd wakker van de zon op haar gezicht. Ze ging de verdieping rond, keek naar de voorwerpen waar hij van hield en die waar ze samen van hielden of die ze uit noodzaak hadden aangeschaft. De rechthoekige tafel had een ronde kunnen zijn, de vloer niet voorzichtig grijs maar rood, of zou dat hun ruzies feller hebben gemaakt? Een vraag die vragen baarde, vragen waar je moe van werd.

Ten slotte ging ze zijn kamer in. Ze nam een klein boek uit zijn kast en ging in zijn stoel zitten, haar ellebogen op zijn leuningen. Ze bladerde in het boek. Ze las: 'Vandaag of morgen zou hij haar schuilplaats bereiken' en huiverde. Een volgende regel trok haar ogen naar zich toe: 'Zelfs haar schaamhaar was oranje.' En daarna: 'Hij had een mooi schilderij achtergelaten.'

Ze hoorde hem zijn fiets op slot zetten en ging aan het raam staan.

Ze zag hoe hij zich vooroverboog om het wiel van zijn fiets los te trekken van dat van haar fiets. Laat toch, wilde ze hem toeroepen toen hij zich opnieuw boog. Het wiel was weerbarstig en na de vierde poging hield hij het voor gezien.

Hij deed er lang over om boven te komen. Had hij zich omgekeerd? Was hij weer weggegaan? Ze schoof de wit glanzende deur open. Ze vergat alles wat ze had willen zeggen, ze zocht ook niet naar woorden. 'Blij,' zei ze. 'Ik ben blij dat je er bent.'

Nico Wilterdink

Herman Franke, criminoloog

Herman Franke had al veel geschreven voordat hij besloot schrijver te worden. Hij was een aantal jaren journalist geweest bij het *Nieuwsblad van het Noorden*, had daarna sociologie gestudeerd en was vervolgens criminoloog geworden. Zijn eerste publicatie in boekvorm was een bewerking van zijn doctoraalscriptie, getiteld *Van schavot naar krantekolom* (1981).[1] In deze uitgave van de 'Publicatiereeks Sociologisch Instituut' van de Universiteit van Amsterdam combineerde hij zijn journalistieke, historische, sociologische en criminologische interesses door zich te richten op 'de ontwikkeling van de misdaadverslaggeving in het *Algemeen Handelsblad* vanaf 1828 tot 1900', zoals de ondertitel van het boekje luidde. Jan Blokker betitelde het in een bespreking in *de Volkskrant* (6-2-1982) minzaam als 'een alleraardigst onderzoekje'.

Op basis van dit onderzoekje kreeg Herman Franke een subsidie van de stichting voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO, inmiddels NWO) om verder te werken aan de geschiedenis van de misdaadverslaggeving. Maar het werd iets anders, iets interessanters en omvangrijkers: een geschiedenis van het gevangeniswezen in Nederland vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw. Jarenlang verdiepte hij zich in grote hoeveelheden brochures en beschouwingen, onderzoeksrapporten, ministeriële nota's, ambtelijke stukken, wetsartikelen en parlementaire discussies over de behandeling van gevangenen. In 1990 verscheen als resultaat hiervan zijn proefschrift *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland.*[2]

Dit boek zou als Frankes magnum opus kunnen worden beschouwd, al is hij er minder bekend mee geworden dan door zijn romans en zal hij die zelf misschien ook belangrijker vinden. Het is in elk geval zijn dikste boek: 919 bladzijden, een voor een proefschrift ongehoorde omvang. Maar alles moest erin: gegevens over de inrichting van gevangenissen, de slaap- en werkplaatsen, de voeding die gevangenen kregen en de arbeid die ze moesten verrichten, de aanhoudende stroom van alarmerende berichten over drankmisbruik, wan-

*1

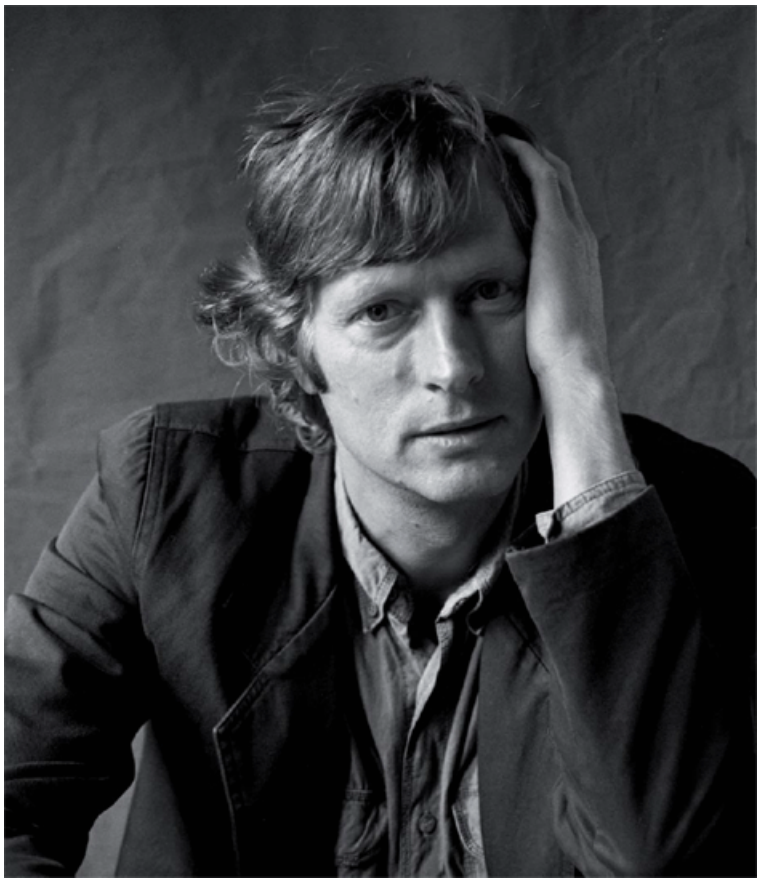

Herman Franke, 1992. Foto © Carla Schoo.

*2

VAN SCHAVOT NAAR KRANTEKOLOM
HERMAN FRANKE
Herman Franke
De dood in het leven van alledag
Rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland
HERMAN FRANKE
Twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland
DE MACHT VAN HET LIJDEN
AUCA
Twee eeuwen gevangen
Misdaad en straf in Nederland
Herman Franke
THE EMANCIPATION OF PRISONERS
A SOCIO-HISTORICAL ANALYSIS OF THE DUTCH PRISON EXPERIENCE

Publicatiereeks Universiteit van Amsterdam, 1981
Nijgh & Van Ditmar, 1985
Balans, 1996
Spectrum, 1990
Edinburgh University Press, 1995

ordelijkheid en zedeloosheid, cijfers over ziektes en sterfte, de opstanden en pogingen tot uitbraak, de vergeefse inspanningen van verenigingen als het Nederlandsche Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, de geleidelijke invoering van het cellulaire stelsel en het regime van eenzame opsluiting, berichten over de onvoorziene gevolgen hiervan, waaronder krankzinnigheid en zelfmoord, de matiging en vervolgens afschaffing van dit stelsel, de toekenning van diverse rechten aan gevangenen, de discussies over alternatieven voor gevangenisstraf, de verharding van de rechtspraak in de jaren tachtig... een duizelingwekkend relaas van feiten, meningen en maatregelen. Er zit echter een duidelijke rode draad in, een lijn waarnaar al die historische gegevens en gebeurtenissen zich laten ordenen. Gevangenen kregen het in de loop van deze twee eeuwen uiteindelijk beter, ze konden aanspraak maken op betere huisvesting en voeding, meer aandacht voor hun gezondheid en geestelijk welbevinden, meer rechten, meer contacten met de buitenwereld: een 'emancipatie van gevangenen', waarin de 'machtsbalans' in hun voordeel verschoof. 'Van zwaar geminachte, haast dierlijk bevonden schepselen die van honger en ellende stierven in slecht verwarmde en onhygiënische hokken en onderaardse holen, werden zij tot goed gehuisveste gedetineerden, die een eigen blad uitgeven, die hun belangen laten verdedigen door een bond en die hun wettelijk geregeld beklag kunnen doen bij een onafhankelijke instantie als zij menen onjuist behandeld te worden.' (p. 10).

De centrale vraag is waarom dat gebeurde. Franke verwerpt het eenvoudigste en meest voor de hand liggende antwoord, namelijk dat het direct zou voortkomen uit een voortschrijdend humanitair besef. Ten eerste werken humanitaire opvattingen in de praktijk vaak heel anders uit dan bedoeld, ten tweede roept deze verklaring de vraag op waarom zulke opvattingen van steeds meer gewicht zouden worden. Maar even ontoereikend is volgens Franke de tegenovergestelde verklaring, waarin de oprichting en de hervormingen van gevangenissen worden gezien als resultaten van een uitgekiende machtsstrategie die erop gericht is en die er ook in slaagt om het gedrag van criminelen des te effectiever te beheersen. De vraag wie die slimme machtsstrategie uitstippelt en effectueert en hoe dat gebeurt, wordt in deze verklaring niet bevredigend beantwoord. In de bekende uitwerking van Michel Foucault[3] wordt 'de macht' gereïficeerd tot een mysterieuze, alles doordringende kracht die onpersoonlijk is maar niettemin bepaalde strategische bedoelingen heeft, waarbij bedoelingen en effecten stilzwijgend aan elkaar gelijk worden gesteld. Dat 'macht' altijd gebonden is aan relaties tussen mensen, en dat ook machtige mensen vaak dingen doen die heel anders uitpakken dan ze hadden bedoeld, ver-

dwijnt hier uit het zicht. Dit is, vind ik, een even heldere als overtuigende en fundamentele kritiek, die opmerkelijk weinig gehoor heeft gevonden.

In de verklaring van Franke zelf spelen humanitaire bedoelingen wel een rol, maar dan als functie van maatschappelijke lange-termijn-processen die verschuivingen in mentaliteit en manieren van denken met zich meebrachten. Met de terugdringing van geweld uit het dagelijks leven door het geweldsmonopolie van de staat groeide bij beschaafde burgers de emotionele afkeer van geweld, ook als dit ter bestraffing van misdadigers werd gebruikt. Lichamelijke tuchtiging, buiten of binnen gevangenissen, moest naar hun opvatting plaatsmaken voor de bejegening van misdadigers als morele wezens die door inkeer en berouw op het rechte pad zouden worden gebracht. Lijfstraffen, inclusief de doodstraf, werden afgeschaft, en in gevangenissen werd eind negentiende eeuw het cellulaire stelsel met eenzame opsluiting ingevoerd. Toen dat niet bleek te werken en vanwege onvoorziene kwalijke gevolgen steeds meer kritiek opriep, werd een andere heropvoedingsgedachte richtinggevend: het streven naar ‘resocialisatie’, waarbij de misdadiger door middel van open en eerlijke groepsgesprekken zou worden voorbereid op een ‘terugkeer naar de samenleving’. Maar ook dat pakte minder goed uit dan was voorzien. Dit telkens weer falen van hervormingen - afgemeten aan het inmiddels vrij algemeen aanvaarde rationele uitgangspunt dat de straf geen uiting moest zijn van wraaklust, maar een middel om criminaliteit te beperken - was volgens Franke een machtsbron van gevangenen, omdat het de legitimering van de bestraffing en het zelfvertrouwen van de bestraffers ondermijnde. Het resultaat was een behandeling van gevangenen waarin langzamerhand meer met hun wensen en behoeften rekening werd gehouden, zonder dat dat van tevoren zo was bedoeld.

In deze verklaring baseert Franke zich uitdrukkelijk op de civilisatietheorie van Norbert Elias, waarmee hij tijdens zijn studie sociologie in Amsterdam vertrouwd was geraakt. Daarmee schaarde hij zich vierkant achter de uitgangspunten van de Amsterdamse ‘figuratiesociologie’, die die theorie als leidraad en inspiratiebron hanteerde.[4.] Ook maakte hij gebruik van latere toevoegingen aan de theorie, zoals de notie van ‘beschavingsoffensieven’[5.]. Franke spreekt in zijn boek van ‘penitentiaire beschavingsoffensieven’, waarmee op telkens weer verschillende manieren geprobeerd werd de geesten van de veroordeelden te bewerken. En telkens weer bleek dat een illusie: veroordeelden werden niet beter, fatsoenlijker, beschaafder van hun verblijf in de gevangenis, integendeel.

Met deze niet alleen qua omvang imposante studie vestigde Franke zijn reputatie als criminoloog. Enkele jaren later verschenen een verkorte en geactualiseerde versie voor een breder publiek (*De macht van het lijden: twee eeuwen gevangenisstraf in Nederland*, 1996) en een eveneens drastisch gekortwiekte Engelse vertaling onder de titel *The Emancipation of Prisoners* (1995), die lovende besprekingen kreeg in internationale vaktijdschriften en een bekroning van de American Society of Criminology. Intussen publiceerde hij ook over andere onderwerpen, zoals de ontwikkeling van de geweldscriminaliteit in Nederland vanaf de negentiende eeuw en de internationale tendens in de richting van zwaardere straffen sinds de jaren tachtig[6], en mengde hij zich via kranten, radio en tv in de aanhoudende publieke discussies over de stijging van de criminaliteit en wat daaraan moest worden gedaan. Herman Franke was een bekende criminoloog geworden en een verdere carrière op dit pad lag voor hand.

Maar daar koos hij dus niet voor. Het veilige universitaire bestaan verruilde hij voor het zoveel onzekerder schrijverschap, met de belofte van publiek succes maar ook het risico van mislukking en marginaliteit. Waarom deed hij dat? Omdat hij dat wilde natuurlijk, omdat hij in de romankunst meer kwijt kon dan in de wetenschap. Maar was er ook een verband met de wetenschap die hij beoefende, de criminologie?

Men zou kunnen beweren dat er een verwantschap is tussen criminologie en verhalende literatuur: de criminoloog en de schrijver worden beiden gemotiveerd door fascinatie met het ongewone, het afwijkende en misdadige. In een beschouwing over het verband tussen criminologie en literatuur heeft Franke op die overeenkomst gewezen.[7] 'Schrijvers zijn misdadigers', beweert hij daar zelfs, want in woorden en gedachten zetten zij de wetten en conventies van de samenleving op losse schroeven. In hetzelfde stuk wijst hij erop dat een opvallend aantal Nederlandse criminologen de letterkunde heeft beoefend: A. Aletrino aan het begin van de twintigste eeuw, en vervolgens de naoorlogse generatie van onder anderen W.H. Nagel (J.B. Charles), C.I. Dessaur (Andreas Burnier), Peter Hoefnagels, Manuel Kneepkens en Koos van Weringh. Maar Franke wijst er ook op dat deze combinatie buiten Nederland niet of nauwelijks te vinden is. De Nederlandse uitzonderingspositie schrijft hij toe aan het feit dat het misdaadcijfer in dit land lange tijd zo laag was dat criminologen weinig te doen hadden en daarom het schrijven van literair werk er makkelijk bij konden doen. Inmiddels is dat veranderd, en dat zou dan tevens kunnen verklaren waarom Herman Franke zelf in tegenstelling tot zijn voorgan-

gers de overstap naar het fulltime schrijverschap heeft gemaakt: criminologen hebben het drukker gekregen, zodat ze literair werk er niet meer naast kunnen doen.

Een echte verklaring voor Frankes keuze voor het schrijverschap is dit natuurlijk niet, maar wel zou die keuze met veranderingen in de criminologie te maken kunnen hebben. De criminologie is de afgelopen twintig jaar niet alleen sterk gegroeid qua aantallen beoefenaren, hoeveelheid onderzoek en geïnvesteerde bedragen, maar ook nog meer een beleidswetenschap geworden dan ze van huis uit al was. Van criminologen wordt verwacht dat ze de oorzaken van misdaad opsporen en op grond daarvan adviezen geven over hoe de misdaad effectief te bestrijden, en die verwachting is de laatste tijd alleen maar sterker geworden. De criminologie profiteerde van de stijgende criminaliteit, maar raakte hierdoor tegelijk meer gebonden aan beleidsopdrachten. In dat veranderende klimaat voelde Herman Franke zich vermoedelijk steeds minder thuis. Het soort historisch-sociologisch onderzoek naar lange-termijnontwikkelingen in misdaad en misdaadbestrijding dat hij beoefende werd gereserveerd voor het specialisme van de historische criminologie, dat eerder tot de geschiedenis dan de eigenlijke criminologie wordt gerekend. Het gedistantieerde perspectief waarmee hij de misdaadbestrijding bezag - sterk bepaald door blinde sociale processen, en steeds met onvoorziene en onbedoelde gevolgen - leende zich slecht voor beleidsadviezen die bij politici en beleidsambtenaren in de smaak zouden vallen.

In zijn polemische stukken over deze materie is Herman Franke vooral een criticus van de illusies van beheersbaarheid.[8] Criminaliteit is een maatschappelijk gegeven waar het justitiële apparaat maar in beperkte mate greep op heeft. Afname of toename van criminaliteit wordt voornamelijk bepaald door processen buiten ieder beleid om - de stijging van criminaliteitscijfers sinds de jaren zestig hangt bijvoorbeeld samen met ‘de spectaculaire welvaartstoename’ (‘er valt eenvoudigweg veel meer te stelen en illegaal te graaien dan in de jaren vijftig’), ‘het afkalven van traditionele gezagsverhoudingen’, ‘ontkerkelijking’ en ‘individualisering’, processen die ertoe hebben geleid ‘dat mensen zich minder gemakkelijk neerleggen bij inferieure maatschappelijke posities’ en vaker gebruikmaken van ‘criminele alternatieven bij het oplossen van hun problemen en bij het bevredigen van hun materiële en emotionele behoeften’. Daar valt zeker op de korte termijn niet zo veel tegen te doen. Onderzoek heeft bijvoorbeeld al lang en breed aangetoond dat strenger straffen niet helpt. Het vergroten van de ‘pakkans’ zet meer zoden aan de dijk, maar stuit op praktische begrenzingen. Met instemming citeert Franke de Amerikaanse

criminoloog William Ryan, die stelde dat 'the relationship between police and prisons on the one hand and crime and criminals on the other is so slight as to be almost nonexistent'.[9] Eerder dan het voeden van de illusies van beheersbaarheid is het dan ook de taak van de criminoloog om de 'idiote overdrijvingen', 'indianenverhalen' en 'pertinente onwaarheden' over de omvang en toename van de criminaliteit te bestrijden die via de media over de omvang en toename van de criminialiteit over het publiek worden uitgestort. Het kwalijke daarvan is dat ze irrationele onveiligheidsgevoelens aanwakkeren, en voornamelijk bepaalde beroepsbelangen - van politici, journalisten, bewakingsindustrie - dienen. Criminologen moeten daar tegenin aan. Ze kunnen er bijvoorbeeld op wijzen dat de stijging van de criminaliteit in feite vooral betrekking heeft op kleine diefstallen, dat de toename van geweldscriminaliteit daar ver bij is achtergebleven, dat die in Nederland nog altijd veel kleiner is dan in de meeste andere landen, en dat de kans om het slachtoffer te worden van ernstig geweld vele malen kleiner is dan gewond te raken of om te komen door een verkeersongeval.

Dat schreef en zei Herman Franke bij herhaling in de tijd dat hij als criminoloog actief was, en daarna hield hij ermee op. Het heeft ook weinig mogen baten. Sensationele mediaberichten over de groei en de gevaren van criminaliteit zijn blijven aanhouden, de publieke verontrusting is navenant groot gebleven, politici gingen steeds meer aandringen op een harde, zo niet keiharde aanpak, de beveiligingsindustrie breidde zich uit, cameratoezicht, het afluisteren van telefoongesprekken en andere inbreuken op de privacy werden normale en vrij algemeen geaccepteerde praktijken, en rechters gingen zwaardere gevangenisstraffen opleggen. Tegelijk begon halverwege de jaren tachtig de stijging van de criminaliteitscijfers min of meer tot stilstand te komen, wat de vraag oproept of de intensivering van vervolging en de verhoging van straffen misschien toch niet enig effect hebben gehad. Vermoedelijk zullen weinig criminologen die vraag zonder meer met ja beantwoorden, maar ook zij ondergaan de invloed van de verharding van het strafklimaat. Het optimistisch elan waarmee een eerdere generatie criminologen aandrong op verlaging van straffen of zelfs afschaffing van gevangenisstraf is inmiddels wel verdwenen.

Van dat laatste, het gevangenisabolitionisme, moest Franke overigens ook niets hebben: ook dat getuigde volgens hem van een ongefundeerde illusie van beheersbaarheid.[10] Gevangenisstraf haalt niet veel uit, maar geschiktere alternatieven zijn niet eenvoudig voorhanden, zo zou men zijn standpunt kunnen samenvatten. Zijn scepsis over zowel de verklarende kracht van criminologische theorieën (al-

tijd beperkt omdat ‘misdaad’ per definitie geen vast afgebakende categorie van verschijnselen is) als de effectiviteit van welke voorgestelde beleidsmaatregelen ook, heeft na verloop van tijd misschien een domper gezet op zijn criminologische ambities, en daarmee het schrijverschap des te aantrekkelijker gemaakt.

Schrijvers zijn misdadigers, aldus een eerder aangehaalde uitspraak van Franke.[11.] Sommigen zijn zelfs misdadigers in de meer gangbare zin van het woord. In hetzelfde artikel noemt hij een reeks voorbeelden van schrijvers die misdrijven hebben gepleegd en daarvoor veroordeeld zijn, zoals de Nederlanders Maurits Dekker, Gerrit Achterberg, Johan Brouwer, Richard Klinkhamer en Otto Veenhoven. Twee Nederlandse namen zijn in deze opsomming opvallend afwezig: Theo Kars en Boudewijn van Houten, die gezamenlijk boeken stalen en in de gevangenis kwamen vanwege het oplichten van de posterijen, en daar elk een roman over hebben geschreven. Misschien dacht Franke niet aan deze auteurs toen hij zijn stuk schreef, of vond hij ze literair niet interessant genoeg, maar mijn vermoeden is dat er (nog) iets anders speelde. Kars en Van Houten, met hun reactionaire hang naar adeldom die zich boven de burgerlijke wetten verheft, passen niet in het beeld van de misdadiger-als-underdog waar de schrijver Franke mee sympathiseert. Aan de hand van Dostojevski en Genet poneert hij (‘zonder enig wetenschappelijk bewijs’) dat veel misdadigers zich al schuldig voelen voordat ze een misdaad hebben gepleegd en in hun misdrijven en de bestraffing daarvan een bevestiging van dat schuldgevoel vinden. Dat is ver verwijderd van het eendimensionale en rechtlijnige hedonisme van iemand als Theo Kars. Bij Franke zitten mensen ingewikkelder in elkaar, met hun ‘duistere regionen... waar schuldgevoel, angsten en driften borrelen als een moeras en kwade gassen opstijgen die zich door de ozonlaag van het geweten willen boren...’[12.] Ambivalentie, onvervulde verlangens, hang naar zelfdestructie, schaamte en schuld - dat zijn centrale thema's in zijn werk

Het zijn echter geen centrale thema's in zijn criminologisch werk. En daarmee is de belangrijkste verklaring voor zijn overgang naar de literatuur gegeven. De zielenroerselen, de emoties en de ingewikkeldheden van het menselijk verkeer die hij in zijn romans probeert bloot te leggen lenen zich slecht voor enig wetenschappelijk onderzoek. Ook omdat hij een nauwgezet wetenschappelijk onderzoeker was, die niets moest hebben van de postmoderne gelijkstelling van wetenschap met ‘verhalen’, werd hij gedwongen tot een keuze. Een misdaadauteur werd hij niet, want ook dat genre was hem te beperkt. Om te kunnen schrijven over wat hem wezenlijk bezighield, moest hij af-

scheid nemen van de criminologie. Maar zijn criminologisch werk, zijn proefschrift voorop, blijft een belangrijke plaats innemen in zijn oeuvre. Niet alleen in de Nederlandse literatuur, maar ook in deze tak van wetenschap heeft hij een blijvende plaats verworven.

Eindnoten:

1. De titel verwijst naar twee manieren waarop strafvoltrekkingen in de openbaarheid kunnen worden gebracht.
2. Uitgegeven als Aula-paperback, Het Spectrum, Utrecht.
3. In Michel Foucault, *Discipline, toezicht en straf. Geboorte van de gevangenis* (Groningen, 1989). Vertaling van: *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (1975).
4. Ook in Engelstalige artikelen in het verlengde van zijn proefschrift, zoals: Herman Franke, 'The Rise and Decline of Solitary Confinement. Socio-historical Explanations of Long-term Penal Changes', *British Journal of Criminology, Deliquency and Deviant Social Behaviour*, 32 (2), 1992, pp. 125-143.
5. Zie ook zijn artikel 'Opvoeding als doelbewuste civilisering. Een penitentiair beschavingsoffensief in het interbellum', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 15 (1), mei 1988, pp. 108-130.
6. Zie Herman Franke, 'Geweldscriminaliteit in Nederland. Een historisch-sociologische analyse', in: H. Franke, N. Wilterdink, C. Brinkgreve (red.), *Alledaags en ongewoon geweld* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1991; themanummer van *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18, 3), pp. 13-45. Engelse versie: 'Violent crime in the Netherlands. A historical-sociological analysis', *Crime, Law & Social Change*, 21 (1994), pp. 73-110. Voorts: B. Berghuis en H. Franke, 'Dutch tolerance under pressure?', *Tijdschrift voor Criminologie*, 1992 (3), pp. 189-197.
7. Herman Franke, 'Alleen de moerassen zijn vruchtbaar. Over de verbanden tussen criminologie en literatuur', *Justitiële verkenningen*, 31 (4), 2005, pp. 82-99.
8. Zie Herman Franke, 'Criminele lasten en de markt van misdaad en straf', *Tijdschrift voor Criminologie*, 36 (1), 1994, pp. 32-36. De citaten in deze alinea komen uit dit stuk.
9. Geciteerd aan het eind van zijn proefschrift (pp. 798-9) en ook in: Herman Franke, 'Criminaliteit en bestraffing', in: N. Wilterdink & B. van Heerikhuizen (red.), *Samenlevingen. Inleiding in de sociologie* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 2007, 6e herziene druk; 1e druk 1985), pp. 329-357, 356-7.
10. Vergelijk zijn vernietigende kritiek op een van deze abolitionisten, de criminoloog Herman Bianchi: 'De criminologische kruistocht van Herman Bianchi', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 7 (4), 1981, pp. 549-565.
11. 11. Zie noot 6.
12. Uit hetzelfde stuk (noot 6), p. 90.

A.F.Th. van der Heijden
De andere wang

Herman Franke is schrijver en criminoloog, daarom bied ik hem hier een criminologisch randverschijnsel aan in verhalend proza.

‘Shittemetitte, waarom zie ik dit nu pas?’ De kleurloos gelakte nagels van de hoofdagente krasten en ritselden onafgebroken over de toetsen van haar digitale archief. ‘Hier, Ot, moet je horen. Veroordeling in 2005, nog geen drie jaar geleden, voor... ik citeer... “een ernstig incident in de relationele sfeer”. Geen nadere bijzonderheden. Maar hier... kom, lees even mee, luie diender. Volgens het rooster behoor jij nog fris en knapperig te zijn.’

Krempel hield van haar als zij zo ernstig in haar werk opging. Vooral wanneer zij, zoals nu, vermoeid begon te worden na een werkdag die al bijna veertien uur duurde. Haar ogen versmalden zich dan, en kregen iets tuurderigs, met hele fijne kraaienpootjes opzij. Als ze met elkaar alleen waren, legde hij zijn handen ter weerszijden van haar hoofd, om de ondiepe rimpels met zijn duimen glad te trekken. ‘Handmatig botoxen’ noemde hij die liefkozing, waar zij zich dan weer onderuit wurmde: ‘Liever kraaienpootjes dan spleetogen.’

Hier op het bureau kon van zulk geflikflooi natuurlijk geen sprake zijn. Terwijl Krempel met schuifelpasjes om de receptiebalie heen liep, bleef hij met zijn ellebogen op het blad leunen, met dit verschil dat ze zich gelijk op met zijn voeten in de richting van Elbarte verplaatsten, als levendige stompjes onder opgerolde mouwen. Hij stond nu schouder aan schouder met zijn verloofde achter de desk. Samen keken ze naar het computerscherm, waarop ruimschoots plaats was voor twee A4'tjes tekst naast elkaar. Elbarte drukte een toets in. Links verscheen een sms-bericht: geen transcriptie, maar een fotografische weergave.

‘Kijk,’ zei ze, ‘dit lijkt al aardig op wat we vanavond aan *Candlelight*-gedichtjes van meneer Dorlas gezien hebben.’

> Sylvie ik zal je geen moment rust meer gunnen ik zal je met god gloeiende staven op de naakte hi ha hielen zitten tot aan de afgrondrand van de wereld en tot aan het einde der tijden met alle verschuldigde minachting jij gaat eraan N

'De radiomuziek moet je er zelf maar bij denken,' zei Elbarte. '*I can get there by candlelight.*'

Otto Krempel voelde de warmte van haar zachte bovenarmen door hun beider uniformmouwen heen. Na veertien uur dienst rook zij maar een klein beetje naar zweet, net genoeg om het te betreuren dat zij straks naar huis moest en naar bed ging en hij tot de volgende ochtend hier moest blijven. ('Wat ruik je lekker, Bart.' 'Zie je wel, ik stink.')

Het dossier-Dorlas stond vol met gevallen van dreiging en stalking. Geliefden die hem vanwege verbale en fysieke agressie de bons hadden gegeven, en dan pas *echt* met een gewelddadige Dorlas te maken kregen. Ex-vriendinnen die hem als veelzijdig stalker hadden meegemaakt, wisten dat zijn doodsbedreigingen niet per se grootspraak hoefden te zijn.

'Hier, dit vond ik ook nog,' zei Elbarte, 'uit de zomer van 2000... Zijn sterkste staaltje. Zijn meesterproef.'

Voor de zoveelste keer door een vrouw verlaten had Dorlas op zondagmiddag een escortgirl besteld. Door voorafgaand drankgebruik was het hem gedurende het afgesproken (en vooraf betaalde) uur geen enkele maal gelukt een prestatie te leveren. Toen het meisje onverrichter zake wilde vertrekken, had verdachte haar terug op de bank geduwd. De deur ging op slot. 'Als je ook maar een vin verroert, ga je eraan. Ik wil nu zien waar je *wel* goed in bent.'

'Ik ga gillen, hoor,' had de doodsbange escort volgens het dossier geroepen. 'Ik schreeuw alles bij elkaar.'

'Doe gerust.' Dorlas had een Firestar M45 kaliber 9 mm Parabellum, gewicht (incl. magazijn met zeven patronen) 9¼ ons, een klein

pistool van Spaans-Baskische makelij, tevoorschijn gehaald, en dit doorgeladen. ‘Iedereen die op jouw gekrijs afkomt, maak ik koud.’

Met het wapen in de hand lukte het verdachte wel degelijk het meisje (19) te penetreren en ruw te verkrachten. Aantekening: ‘Dit geschiedde zonder gebruik van condoom.’

Na de voor hem bevredigende voltooiing van de daad had Dorlas de escort vrijgelaten, niet dan nadat hij haar de grofste doodsbedreigingen had toegevoegd, voor het geval zij mocht overwegen hun ‘romance in reservetijd’, zoals hij het beliefde te noemen, wereldkundig te maken.

Escortbureau GoldenWonderGirls deed aangifte.

‘Ik had de vrouw voor haar diensten betaald,’ hield Dorlas tijdens de verhoren vol. ‘Zij deed haar werk niet, zodat ook ik mijn werk niet kon doen. Toen ik hier na het verstrijken van de kostbare tijd mijn beklag over deed, heeft zij wat trucjes uit het vak toegepast om mij meer prestatiegericht te maken. Uiterst professioneel, moet ik zeggen. Zo daagde zij me uit tot het vertonen van wreed gedrag, om me vervolgens op te kunnen hitsen met haar gespeelde angst. De Firestar vormde daarbij een hulpmiddel. Zo kreeg de middag toch nog een happy end.’

Aldus het proces-verbaal. Aantekening: ‘Voor de Firestar M 45 had verdachte een vergunning.’

De verkrachting onder bedreiging van een vuurwapen leverde Dorlas anderhalf jaar cel op, waarvan vier maanden voorwaardelijk, en een psychiatrisch onderzoek in het Pieter Baan Centrum. In het PBC werd vastgesteld dat Dorlas leed aan ‘extreme verlatingsangst’ en ‘een theatrale persoonlijkheidsstoornis met narcistische trekjes’ - een combinatie die, volgens het rapport, ‘een gevaarlijke onberekenbaarheid in zijn uitlatingen en handelingen teweegbrengt’.

‘Ik heb nooit zo'n hoge pet op van dat Pieter Baan,’ zei Otto Krempel. Hij grinnikte. ‘Maar de deur op slot doen als het hoertje na een uur wil vertrekken, dat kun je gerust extreme verlatingsangst noemen, ja. En een pistool trekken om aan je gerief te komen, noem dat maar eens *geen* narcistisch theater. Geen speld tussen te krijgen.’

‘Schei uit, Ot. Het is niets om over te ginnegappen. Ik ben in dienst van de Nederlandse justitie, dus ik heb me erbij neer te leggen, maar... heb jij dat niet? Als je leest over verkrachting met een doorgeladen pistool op de slaap, en dat de vuilak wegkomt met anderhalf jaar en vier maanden voorwaardelijk... dat je denkt: ze zitten niet vast, ze zijn onder ons, ze kunnen elk moment weer toeslaan? Op uitnodiging van menslievende rechters lopen ze na een korte straf stage om...’

‘Stage... waar?’

‘In de maatschappij natuurlijk, waar ze zo nodig moeten terugkeren. Ze krijgen betaald verlof om stage te lopen, en zo hun licht op te steken. Waar ze de volgende keer kunnen toeslaan. En dan zonder dezelfde fouten te maken.’

‘O, zeker,’ zei Krempel. ‘Nederland is een daderland. Geen slachtofferland. Het heeft te maken met wat in de bijbel staat. Iets wat Jezus zei over iemand de andere wang toekeren. Een vent geeft je een dreun op je oor, en dan keer je hem doodleuk de andere kant van je gezicht toe, want die is nog niet blauw. De dader moet vooral, maatschappelijk gezien, de kans krijgen een volgende mep uit te delen.’

‘Ik moet nog wel eens denken,’ zei Elbarte, ‘aan die vent in Zoetermeer, een paar jaar terug. Die had zijn Poolse chatvriendin uitgenodigd voor een weekendje sex in zijn Zoetermeerse huis, maar hij wist niet zo gauw waar hij zijn gezin moest laten. Hij heeft toen maar zijn vrouw de hersens ingeslagen en zijn twee dochtertjes van drie en vijf onder een kussen gesmoord. Hup, alles in vuilniszakken dumpen, die hap, ergens in een kuil in Brabant. Knuffels erbij, en zand erover. Weet je nog?’

‘Ja, en een paar dagen later dook hij met die Poolse het bed in waarin hij zijn vrouw had doodgeslagen. Hij kreeg 'm gewoon omhoog, geen probleem. Maar wel levenslang vast.’

‘Om de dooie dood niet.’ Elbarte hield op met tikken, en keek haar verloofde fel aan. ‘In hoger beroep werd het levenslang omgezet in twintig jaar. En weet je waarom? Het hof bestond uitsluitend uit vrouwelijke rechters, en die vonden dat die klootzak nog een kans moest krijgen. *In* de maatschappij. *Op* een leeftijd, en nou komt het, dat hij nog een nieuw gezin kon stichten. Voel je 'm? Iemand vermoordt zijn jonge vrouw plus bloedjes van blonde dochtertjes... hij flikkert de hele bups als afval in een zelfgegraven kuil... hij neukt met de Poolse maîtresse op de bloedbevlekte matras... en heeft dan recht op een nieuw huwelijk en het verwekken van vers kroost.’

‘Precies,’ zei Otto. ‘De andere wang van de maatschappij. En justitie treedt op als een rechtvaardige Jezus die predikt dat de dader recht heeft op die tweede wang.’

Nico Dros

Een schuldige liefde
Over het romandebuut van Herman Franke

Begin jaren negentig was Herman Franke een sociale wetenschapper met een imposante lijst publicaties in vaktijdschriften, kranten en bladen. Behalve een lange reeks artikelen was er een aantal boeken van zijn hand verschenen. *Van schavot naar krantekolom*, luidt de titel van zijn allereerste boek uit 1981, waarin Franke, toen een jonge socioloog, de ontwikkeling van de misdaadverslaggeving in het *Algemeen Handelsblad* tussen 1828 en 1900 uiteenzet en analyseert. In 1985 volgde de studie *De dood in het leven van alledag; twee eeuwen rouwadvertenties en openbare strafvoltrekkingen in Nederland.* Dit historische werk laat zien hoe enerzijds de beleving van of rituelen rond de dood en anderzijds de openbare strafuitoefening in de loop der tijd van het *toneel* naar de *kleedkamers* van het sociale leven verdwenen. Dit afschermen van de dood en het verbergen (en geleidelijk minder wreed worden van) de strafuitoefening vormen beide een uiting van het civilisatieproces in West-Europa. De auteur demonstreert hoe de aantasting van het menselijk lichaam - hetzij door ziekte, dood of straf - met het verstrijken van de negentiende eeuw op een groeiende emotionele weerstand van de elite en burgerij stuitte, reden om deze verschijnselen en praktijken zo veel mogelijk achter de sociale coulissen weg te stoppen. De onderzoeker illustreert zijn betoog over deze tweeledige culturele ontwikkeling met fraaie, aanschouwelijke voorbeelden. Enkele jaren later promoveerde Herman Franke op een criminologische studie over het gevangeniswezen in Nederland in de afgelopen tweehonderd jaar: *Twee eeuwen gevangen; misdaad en straf in Nederland.* De in 1990 verschenen dissertatie telt maar liefst 933 pagina's. Een verkorte versie van het boek verscheen in Engelse vertaling - *The Emancipation of Prisoners* (1995) - en ontving van de American Society of Criminology de prijs voor de beste buitenlandse studie.

Sociologie, geschiedenis, cultuurgeschiedenis, criminologie en filosofie. Dat waren de voornaamste terreinen waarop de jonge doctor zich

in de achterliggende jaren met veel geestdrift had bewogen. Het lag voor de hand dat Franke zijn academische inspanningen binnen afzienbare tijd met een of ander professoraat zou mogen verzilveren. En dat zou stellig ook gebeurd zijn, ware het niet dat een ander talent van hem inmiddels de kop had opgestoken. Het zou hem noodzaken van professie te veranderen.

De keuze van zijn onderwerpen, waarin 's levens felheid en menselijk drama een voorname plek opeisen, onthulde dat hij behalve wetenschapper eveneens een zoon van de Romantiek was. Eigenlijk had Franke toen al jaren de gewoonte om zich in gestolen uurtjes te wijden aan het schrijven van fictie. Ooit was hij als twintiger begonnen aan een roman, maar hij had deze onderneming na een aantal hoofdstukken gestaakt. De ambitie om literaire teksten te schrijven zou hem toch niet loslaten en zo was van lieverlee een groeiend aantal verhalen en schetsen ontstaan. Naar zijn eigen maatstaven voldeed dit werk niet. Hij vond de verhaalstof bijvoorbeeld te weinig losgezongen van de autobiografische oorsprong. Of er mankeerde iets aan de toon van het proza. Tussen hetgeen als idee eerder intens in zijn verbeelding had uitgestaan en wat er daarna van op het papier was gekomen, bestonden vooralsnog te grote verschillen. Dus verdwenen al deze schrijfsels in de la. Toch vertrouwde hij erop dat er in de toekomst nog wel iets van zijn literaire aspiraties terecht zou komen. In zijn historische en cultuursociologische werk had hij immers laten zien dat hij een heldere en beeldende stijl bezat, dat hij taferelen indringend kon evoceren en dat zijn stukken van langer adem goed gecomponeerd waren.

Gedurende de jaren dat hij aan zijn proefschrift werkte, kwam Herman Franke helemaal niet meer toe aan dat ‘andere’ schrijven. Maar toen hij deze lijvige studie eenmaal had voltooid, was er opeens weer veel meer ruimte voor zijn literaire ambities. En nu lieten zich ook de juiste vorm en toon vinden. Zijn romandebuut *Weg van loze dromen* uit 1992 kenmerkt zich door een sterk romantisch levensgevoel. Het is de geschiedenis van een schuldige liefde, een ménage à trois met een fatale ontknoping.

Twee van de drie voornaamste personages zijn Lucien en Sanne. Ze zijn beiden exponenten van de grote maatschappelijke veranderingen die zich in de jaren zestig en zeventig hebben voltrokken. Een gevolg hiervan is dat een academische studie ook bereikbaar is geworden voor kinderen uit eenvoudige milieus. Lucien, uit een arbeidersfamilie, en Sanne, uit een rustiek dorpje waar de geur van gras en koeien in de straten hangt, zijn op een dag, los van elkaar maar tegelijk met duizenden andere leeftijdgenoten, uit het ommeland naar de hoofdstad

getrokken. Ze behoren tot de generatie die door de studie en het vrijzinnige leventje dat ze in de stad leidt, breekt met de leef- en ideeënwereld van haar ouders.

Het verhaalheden speelt in de bloedhete zomer van 1990, wanneer Amsterdam op een mediterrane stad begint te lijken. Lucien en Sanne zijn dan alweer geruime tijd afgestudeerd en ze werken allebei. Lucien als universitair docent op het sociologisch instituut en Sanne in de zorg. Samen vormen ze een modern stel dat in zekere weelde kan leven. Hoewel ze, naar de geest van de tijd, allebei niet altijd strikt monogaam zijn, is hun liefde boven iedere twijfel verheven. Maar een verwikkeling uit het nabije verleden werpt een schaduw over hun verbintenis. Tijdens die tropische zomer van 1990 is Sanne de eerste die zich hiervan rekenschap geeft. Liever zou ze het verleden willen vergeten, maar de gebeurtenissen laten zich niet langer wegstoppen. Sanne merkt dat ook Lucien, haar medeplichtige, de laatste tijd steeds vaker aan somber gemijmer ten prooi valt.

De geschiedenis die hen aankleeft gaat terug tot dezelfde figuur, een onmiskenbare antagonist van beiden. Diens naam, Jos Oldemonnikhof, roept een archaïsche en onheilspellende wereld op. Hij is afkomstig uit de gereformeerde kleistreken van zuidwest-Nederland, waar bijbeldrift en bevinding de geesten onbarmhartig regeren. Deze Oldemonnikhof zal tijdens zijn studie in Amsterdam het geloof van zijn ouders en voorouders de rug toekeren. Maar met hetzelfde fanatisme als waarmee hij eerder met het Woord is overstelpt, laaft hij zich nu zelf met de geschriften van negentiende-eeuwse filosofen. Lucien en Oldemonnikhof zijn vrienden die elkaar in nachtenlange gesprekken over filosofische en ideologische stromingen uitdagen en de maat nemen.

Wanneer Jos Oldemonnikhof een vriendin krijgt - Sanne - leert Lucien haar op den duur eveneens kennen. Eigenlijk vonkt het al meteen tussen die twee, maar omdat de situatie nogal precair is, gaan ze elkaar eerst uit de weg. Toch kruipt het bloed waar het niet gaan kan. Zonder dat Sanne haar verhouding met Jos verbreekt, leidt ze op den duur een dubbelleven met Lucien. Aanvankelijk gebeurt dat in het verborgene, tot het tijd wordt om alles op te biechten. Oldemonnikhof laat na een drama te ontketenen. Des sterker laat hij Lucien diens verraad van de vriendschap voelen door hem verder te negeren en zal hij Sanne confronteren met haar overspeligheid.

Lucien en Sanne gaan uiteindelijk samen verder, Oldemonnikhof blijft in cynisme en majesteitelijke gekwetstheid achter. Nog één keer zal Lucien zijn gewezen vriend spreken, tijdens een hoogst ongemakkelijke ontmoeting. Bij die gelegenheid spreekt Oldemonnikhof in

zwartgallige vervoering over Eduard von Hartmann, een Duitse filosoof uit de negentiende eeuw. Lucien begrijpt dat Von Hartmanns vijandigheid jegens de wereld en de mensheid een volwaardig substituut vormt voor het misantropisch calvinisme waarin Oldemonnikhof als kind werd opgevoed.

Niet veel later krijgen Lucien en Sanne bericht dat Jos Oldemonnikhof zelfmoord heeft gepleegd. Dat is een verpletterend bericht en de twee geliefden vragen zich in stilte af in welke mate zij aan de voltrekking van deze onheilsdaad hebben bijgedragen. Wanneer Sanne er in de zomer van 1990 bijna van overloopt, begint ze erover tegen Lucien. ‘Hij staat me in de weg. Ik kan niet over hem heen stappen, zoiets is het. Hij gunt me jou niet, hij beschuldigt me. En terecht.’ En dan begint ze te vertellen hoe gelukkig Jos was met haar. ‘Die man hield van mij, Lucien, meer dan een man ooit van mij heeft gehouden.’

Voor Lucien is dit slechts een groteske onwaarheid en hij gaat er dan ook fel tegenin: ‘Jij hebt hem tot een catharsis gebracht. Dat had een goede hoer ook kunnen bewerkstelligen. Die man had zich aan je vastgeneukt, dat is wat anders dan van iemand houden. Hij hing als een weerloos kind aan je borst. Dat weet je toch, Sanneke, dat wéét je toch.’

Ook probeert Lucien de zelfbeschuldiging van Sanne te ontzenuwen door haar voor te houden dat Oldemonnikhof blijkbaar dood wilde. Want: ‘Hij wilde dood omdat hij al ruim dertig jaar rare ideeën in zijn kop had, omdat ze in dat zwarte dorp met latten over masturberende handen sloegen, [...] omdat een paar filosofen hem alle hoeken van zijn donkere bovenkamertje insloegen, omdat hij een al te romantisch poëticus was, omdat, omdat, omdat, nou ja, omdat hij vroeg of laat dood wilde, groots en meeslepend dood.’

Met die woorden denkt Lucien zijn geliefde te kunnen weerspreken, maar eigenlijk knaagt in hem eenzelfde twijfel.

De roman roept deze driehoeksverhouding van weleer weer tot leven. Daarbij wordt Oldemonnikhof als een onvergetelijk personage uitgebeeld. Door een rampspoedige combinatie van karakter en calvinistische opvoeding staat Oldemonnikhof onbeholpen en verweesd in de wereld. Zijn hoofd is een bunker van metafysische ideeën die de levenspijn moeten bezweren. Hij is van een onverzadigbare eruditie en toont zich welsprekend als een sofist uit de Oudheid. Zijn karakter is steil, om niet te zeggen: stijfzinnig. Tegenover Sanne kan hij zich gevoelloos, arrogant en tiranniek gedragen. Maar achter dat pantser heeft zij bij vlagen een uiterst kwetsbare man gezien die teder en verlegen is. Daarom doet het haar pijn aan hem terug te denken, en knaagt de wroeging om zijn noodlot.

De roman laat zien hoe beide geliefden elk op eigen wijze trachten met dit trauma in het reine te komen. Sanne probeert dat door haar ziel te onderzoeken en haar gevoelens nauwgezet uit te vlooien. Na lang aarzelen doet ze tegenover Lucien ontboezemingen over haar omgang met Jos die ze nooit eerder heeft verteld, maar die hij naar haar idee wel dient te weten. Een onverhoedse bekentenis van haar vriendin Esther, *her sister in evil*, zal haar van pas komen in de verwerking van dit drama.

Lucien pakt het anders aan. Na die zomer trekt hij naar Berlijn, waar men zich opmaakt het eerste jaar van *Wiedervereinigung* te vieren. Tijdens zijn verblijf daar verdiept hij zich verder in de figuur van Eduard von Hartmann. In een oud krantenarchief ontdekt hij verslagen van een smaadproces dat de filosoof indertijd tegen een journalist voerde, omdat deze hem er in zijn kolommen van beschuldigde jongeren tot zelfmoord aan te zetten met zijn nihilistische en levensvijandige denkbeelden.

Langs de weg van historisch onderzoek, door de sfeer van het ideologisch verwarde Berlijn anno 1990 te proeven en overdenken, en na lezing van Sannes brief vol bekentenissen komt Lucien ten slotte bij zichzelf uit. Pas na tal van omzwervingen waar mannen met innerlijke problemen nu eenmaal toe neigen, is hij in staat de emoties van de fatale gebeurtenissen naderbij te halen. Het gaat niet zozeer om de vraag of hij per se schuldig is aan het lot van zijn vriend, maar het is in elk geval een bevrijdende ervaring om die eventuele schuld wel te durven voelen.

Met *Weg van loze dromen* schreef Herman Franke een verrassend rijp romandebuut. Alle fictionele vingeroefeningen uit de voorgaande jaren waren niet voor niets gedaan. Het boek is trouwens veel meer dan de geschiedenis van een schuldige liefde. Het evoceert een tijdsbeeld van de jaren zeventig en tachtig en het zet terloops een links wereldje neer waarin nog gretig wordt gelezen en denken een lust is. De roman bevat behalve scherpe, eigentijdse waarnemingen ook een rijk arsenaal aan ideeën die veelal van negentiende-eeuwse denkers stammen. Zo weet de debutant het individuele, het sociale, het historische en het culturele tot een overtuigende verhaalwereld te smeden.

De geboorte van de romancier kondigde het voortijdige einde van de sociale wetenschapper aan. Een paar jaar later zou Franke de universiteit de rug toekeren. Hij kon het schrijverschap onmogelijk als een bezigheid in deeltijd beoefenen, het eiste zijn volledige toewijding op. Toch is de erfenis van de sociale wetenschap daarmee niet uit zijn verdere werk verdwenen. Franke is een denker over maatschappelijke

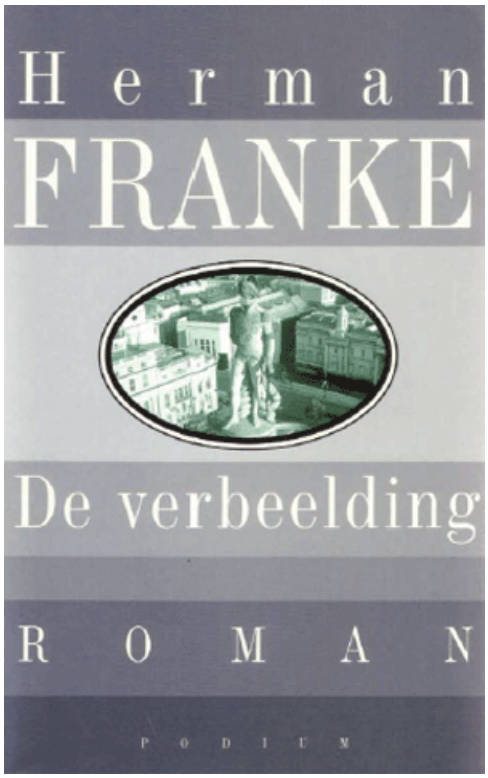
Herman
FRANKE
De verbeelding
ROMAN
PODIUM

Podium, 1998

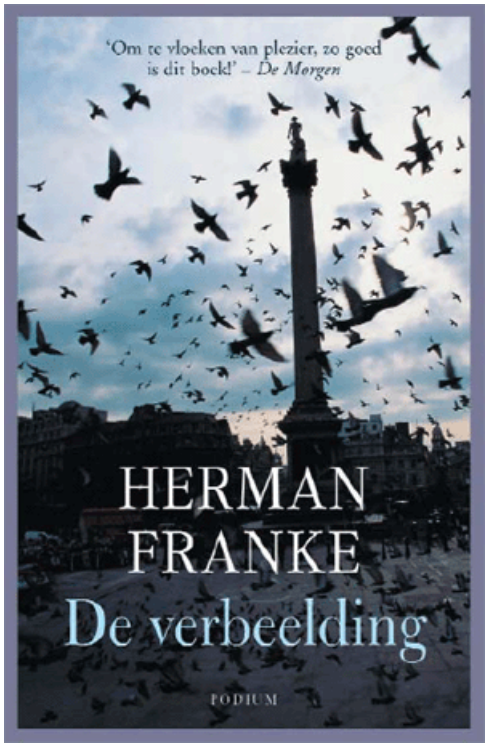
'Om te vloeken van plezier, zo goed is dit boek!' – De Morgen
HERMAN
FRANKE
De verbeelding
PODIUM

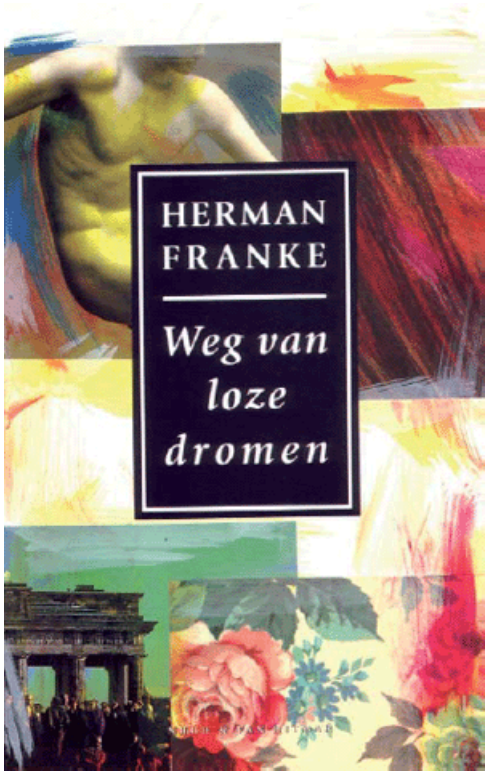

Nijgh & Van Ditmar, 1992

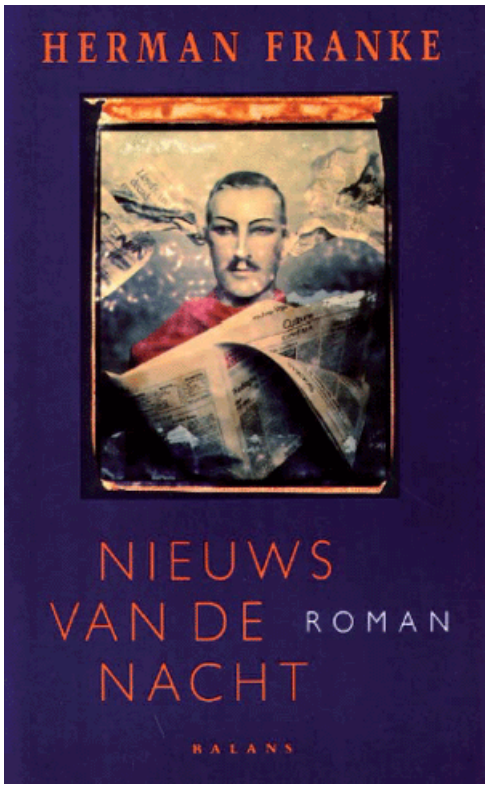

Balans, 1995

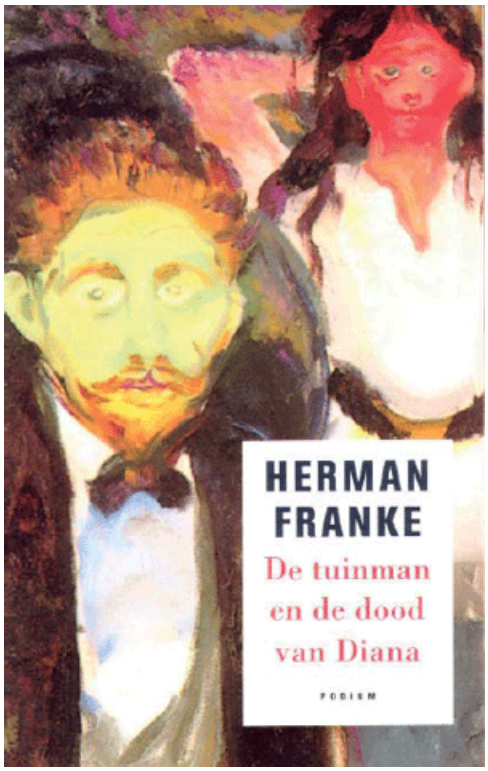

Podium, 1999

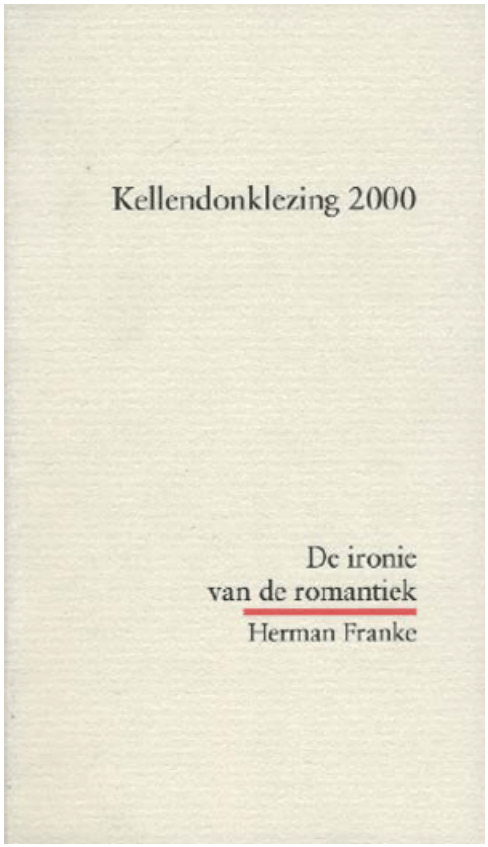

Nijmegen University Press, 2000

en culturele aangelegenheden gebleven. In elk boek dat hij na zijn romandebuut heeft gepubliceerd, of het nu om fictie of non-fictie gaat, vind je deze erfenis terug in de thematiek, in observaties, denkbeelden en betooglijnen. Behalve een zoon van de Romantiek is hij er ook eentje van de Verlichting.

Ten slotte: in de achterliggende halve eeuw is de stroom van boeken, Nederlandstalig of in het Nederlands vertaald, almaar groter geworden. Beroepslezers zijn het overzicht al geruime tijd kwijt, en wie kan het hun kwalijk nemen. Vaak krijgt een klein aantal verschenen boeken onevenredig veel aandacht in de media en krijgt het leeuwendeel van de publicaties nauwelijks of beduidend minder belangstelling. Maar in dat leeuwendeel gaan soms boeken schuil die bijzonder en verrassend goed zijn en waaraan uit onwetendheid niet voldoende recht is gedaan. Omdat zich iedere keer een nieuwe oogst van titels aandient, is het onwaarschijnlijk dat ze die terechte aandacht alsnog zullen krijgen. Het ligt dus voor de hand dat zulke boeken, ondanks hun kwaliteit, voor de vergetelheid bestemd zijn.

Weg van loze dromen is zo'n boek. Bij het verschijnen is het links en rechts in de bladen opgemerkt en geprezen. Maar omdat het indertijd niet speciaal is uitverkoren of met een of andere prijs werd begiftigd, dreigt het thans vergeten te raken.

Dat mag met deze jeugdige, zinnelijke en spritvolle roman beslist niet gebeuren.

Jan Willem Anker
Notuul

Het was de ideale dag om je te verschuilen achter vage bedoelingen. Zonder een kaartje te kopen was hij een willekeurige trein in gesprongen.

'Kome wat komt,' mompelde hij, toen hij vlak voor het fluitje het balkon in stapte. Zwartreizen was niks voor hem, omdat hij altijd de sigaar was. Zolang je niet betrapt werd, had het wel iets heroïsch. Maar van die heroïek bleef weinig over als de conducteur de coupé betrad. De lichtelijk onaangepaste vrijbuiter werd plots gedegradeerd tot ongehoorzaam kind. Een slag voor je gevoel van eigenwaarde, zeker als de conducteur jonger dan jij was. Vermanende vader zonder scheergerei in zijn badkamer.

Zijn opmerkingsvermogen verscherpte zich tijdens de rit. In de verte ontwaarde hij een kerkspits in de steigers. Om een deel van de toren was een groen net gespannen. Het leek op muggengaas. Hij bedacht dat je in de lucht rondjes kon rennen om de kerk. Zouden de restaurateurs zich daar soms aan wagen?

Hij hield van de rommelige terreinen langs het spoor.

Op een kopstation stapte hij uit. Hij had geluk gehad. Om het lot te tarten, groette hij overdreven hartelijk de conducteurs die hem voorbijliepen op het perron.

'En een prettige dag nog verder!'

'Mafketel,' hoorde hij er eentje mompelen.

Hij glimlachte.

Het was een zoete, doordeweekse aprildag, een dag om opgewekt van te kunnen worden. Bij een ijskraam kocht hij een ijsje met drie bolletjes: vanille, yoghurt en banaan. Van sorbetsmaken hield hij niet.

Het was eigenlijk iets te fris voor ijs.

De jonge vrouw die het ijs schepte, droeg het haar in een paardenstaart en had een vooruitgestoken bovengebit dat ze met een sterretjesbeugel probeerde terug te dringen. Maar tegen al dat tandvlees was geen kruid gewassen. Toen ze hem voorzichtig het hoorntje met de

wankele bollentoren gaf, raakte hij opzettelijk haar hand aan en knipoogde.

Ze bloosde hevig.

Tijdens banaan bevond hij zich op een bijna uitgestorven promenade. Op het windvrije terras van een strandpaviljoen zat iemand die hij niet kende. De zee was bruinig en ruiste. Hij stond daar zonder te weten hoe lang. Het was aangenaam, omdat hij de zee geen kans gaf iets te verbeelden wat hij niet was.

Toen zijn tong bij vanille aankwam, keerde hij terug naar het station. Dit keer kocht hij wel een kaartje.

Terug in de stad dwaalde hij nog enige tijd door de oude straten van het centrum. Hij passeerde een sluitsteen die hij nog niet eerder had opgemerkt. Het huis stamde uit de tweede helft van de achttiende eeuw.

Er overviel hem een zacht gevoel van spijt dat hij alleen zijn eigen verleden had, betreurde de beperking van zijn enkelvoudigheid. Hij legde zijn hand op de sluitsteen en gleed ermee over de warme cijfers. Met zijn vinger wreef hij het jaartal schoon. Toen liep hij gedachteloos weg.

Nog voor de avond viel besefte hij dat hij deze dag waarschijnlijk zou vergeten. Maar hij was mooi geweest.

Als hij nou alleen dat kon onthouden.

Gwennie Debergh

De stekjes van de spinnenplant
Over de samenhang in het werk van Herman Franke

Hij staat er al op pagina 18 van Frankes debuutroman *Weg van loze dromen*, doodstil poserend op het Leidseplein in Amsterdam: een 'jongeman die voortdurend als een standbeeld verstijfde en in de raarste houdingen minutenlang bewegingloos bleef staan'.[1.]

Zou Herman Franke vanaf het begin van zijn schrijverschap hebben geweten dat dit beeld zou uitgroeien tot het belangrijkste leidmotief van zijn literaire universum? De kans daarop is reëel, want nu zijn oeuvre vroegtijdig en noodgedwongen moet worden voltooid, valt op hoeveel samenhang er bestaat tussen de romans, verhalen, essays en columns die Franke sedert 1992 ononderbroken heeft geschreven. De coherentie tussen deze genres is terug te vinden in zowel de inhoud als de vorm van de teksten, en kan worden geanalyseerd aan de hand van drie kernbegrippen: verstarring, herneming, gelaagdheid.

Verstarring

Veel personages in Frankes werk zijn gefascineerd door de spanning tussen beweging en stilstand. Het laatste woord vergt enige nuancering, die de ik-verteller in *Zoek op Liefde* zelf aanbrengt: 'Stilstand is niet mooi terwijl een beweging die zich voor dood houdt, prachtig is.'[2.] Het gaat om stilgezette beweging, bevriezing of verstarring.

De mimespeler op het Leidseplein heeft collega's in andere romans van Franke. Een van hen duikt op in *De verbeelding*, als de belichaming van 'een grijsgeschminkte kunstenaar in achttiende-eeuwse kleren',[3.] die zijn beroep uitoefent aan de voet van Nelsons zuil op Trafalgar Square in Londen. Vanop grote hoogte wordt hij gadegeslagen door de admiraal, die zichzelf God van de Verstarring waant en in de houdingen van de kunstenaar op de begane grond zijn geliefde Emma Hamilton herkent. Vol heimwee denkt Nelson terug aan de tijd waarin Emma verstarde tot *attitudes* en daarbij klassieke allegorische poses

aannam als de Eenvoud, de Gevoeligheid, de Extase of het Geluk. ‘Ze was de eerste die van doodstil staan een kunst maakte, een *living statue avant la lettre.*’[4.]

Net als Lady Hamilton bevriezen veel Franke-personages tot kunst en poseren als model voor schilderijen, beeldhouwwerken of foto's. Manou is zo iemand. Ze is de muze van haar geliefde, de schilder Jean-Claude, maar ontdekt na diens dood dat hij haar steeds heeft vereeuwigd in exact dezelfde houdingen als Emma. Op die manier leidt de verstarring van Manous identiteit meteen tot de vernietiging ervan: symptomatisch voor alle personages in Frankes romans. Hun houdingen en karaktertrekken gaan in elkaar over, zodat de grenzen tussen hun verschillende levens verdwijnen.

Naast Emma, Manou en de levende standbeelden zijn er ook minder artistieke Franke-personages die absolute roerloosheid tot kunst verheffen. *Uit het niets* beschrijft hoe Freddie een meester is in het ‘sluiplopen’, een kinderspelletje dat tot doel heeft om zich onbeweeglijk te verplaatsen. In *De verbeelding* gaat de verstilde museumsuppoost Louis op in de schilderijen die hij moet bewaken. Elders in dezelfde roman moeten lakeien ‘stokstijf toezien op het decadente vertier der welgestelden,’[5.] en in *Weg van loze dromen* ziet hoofdpersonage Lucien aan de vooravond van de Duitse hereniging een DDR-soldaat verstijfd op wacht staan voor het herdenkingsmonument tegen het fascisme. Negerend dat toeristen hem aan het lachen proberen te krijgen, trotseert de schildwacht het onvermijdelijke voortschrijden van de tijd en de geschiedenis.[6.]

Elke vorm van verstarring is artistiek, vindt Lord Nelson, die als hij is gesneuveld met genoegen vaststelt hoe de rigor mortis zijn lichaam binnensluipt. Mutatis mutandis formuleert die overtuiging de poëticale drijfveer in het werk van Herman Franke. ‘De tijd is een groot kunstenaar,’ citeert de auteur instemmend zijn bekendste personage.[7.] Grote kunstenaars slagen er immers in om de beweging van het leven te bevriezen in hun werk, en om dat doel te bereiken, slijpen en schaven en polijsten ze tot hun schepping de perfectie heeft bereikt. ‘Leken denken dat een schilderij van de ene seconde op de andere klaar is,’ bedenkt schilder Romney bij de creatie van Emma Hamiltons portret, ‘maar een schilder weet dat het pas klaar is als hij een tijd lang niet meer de aandrang voelt er nog iets aan te veranderen. Er zijn collega's die weken, ja maanden nodig hebben om tot zichzelf te kunnen zeggen: klaar.’[8.]

Vanaf dat ogenblik, waarop het kunstwerk onveranderlijk de geschiedenis ingaat, neemt de tijd het van de maker over. Meedogenloos verlengt de tijd de weken of maanden van twijfel tot jaren en eeuwen,

en houdt hij het verstarde meesterwerk tegen het onophoudelijk wisselende licht van de geschiedenis. De wereld evolueert, ‘maar het kunstwerk blijft en wordt, als het een echt kunstwerk is, mooier en mooier, er hechten zich gedachten, gevoelens en gebeurtenissen aan vast die de maker niet kon voorzien. De tijd haalt uit een kunstwerk wat erin zit. Als er te weinig in zat, laat hij het genadeloos vallen.’[9.]

Toestellen kunnen het stollen van de tijd versnellen, maar de personages in Frankes oeuvre verschillen grondig van mening over de wenselijkheid van het gebruik ervan. Voor Lord Nelson is de fotografie ‘zonder twijfel de mooiste uitvinding van na mijn dood’,[10.] omdat één druk op een knop de tijd voor eeuwig vastlegt. Maar de mimekunstenaar aan de voet van zijn monument is het daar absoluut niet mee eens. Hij verfoeit de duizenden toeristen die hem op een foto vastleggen, omdat ze niet beseffen hoe ze daarmee zijn kunst vernietigen. ‘Dat is dom want het bijzondere aan mij is dat ik stilsta, vol emotie, temidden van beweeglijkheid. Maar op een foto staat iedereen stil. [...] Wat mijn act bijzonder maakt is te filmen, niet te fotograferen.’[11.] Het hoofdpersonage uit de cyclus VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD vindt gewone foto's dan weer weinig avontuurlijk. Geef hem maar driedimensionale stereofoto's, omdat ze met hun visuele diepte veel suggestiever de illusie van beweging opwekken.

Ook over de vroege voorloper van het fototoestel, de camera obscura, hebben de personages zo hun eigen opvattingen. Opnieuw toont Lord Nelson zich een overtuigde minnaar van de techniek. ‘Als ik geen standbeeld had kunnen worden, zou ik het liefst tot in de eeuwigheid opgesloten hebben willen zitten in een manshoge camera obscura met de mogelijkheid om beelden op de gevoelige achterwand van mijn verblijf vast te leggen. Kijken naar een wereld die je op elk gewenst moment kunt laten verstarren, wat kan iemand als ik zich beter wensen?’[12.]

Een echte kunstenaar als schilder Romney beschouwt de uitvinding der fotografie aanvankelijk als een belediging van zijn vakmanschap. ‘Een camera obscura blijft een instrument voor amateurs met weinig talent. Het is speelgoed voor kinderen. Een portretkunstenaar hoort genoeg te hebben aan zijn superieure oog en aan zijn geoefende vingers.’[13.] Uiteindelijk zal hij noodgedwongen toch gebruikmaken van het nieuwe instrument om de miniatuur van Emma Hamilton te kunnen schilderen, en zal hij de superioriteit van het toestel erkennen.

Kunst laat de beweging stollen, maar omgekeerd kan het verstarde kunstwerk de illusie van beweging veroorzaken. In *De verbeelding* wordt Manou bijvoorbeeld duizelig van het kijken naar de schilderijen die haar geliefde Jean-Claude heeft gemaakt. ‘Sneller en sneller gin-

gen mijn ogen van het ene naar het andere schilderij,' tot de afbeeldingen tot leven lijken te komen. 'Er kwam beweging in zijn blik. Mijn schilderijen werkten als de beeldjes van een film die ik afdraaide door mijn hoofd razend snel heen en weer te bewegen.'[14.]

In Frankes latere romancyclus VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD wordt dat principe verder uitgewerkt aan de hand van de door Eadweard Muybridge uitgevonden fotosequentietechniek, een voorloper van de film. Daar creëert de snelle opeenvolging van foto's de suggestie van beweging. Op die manier maakt Franke de cirkel van zijn poëtica rond. Enerzijds wordt de beweging gevangen in stilstaande foto's, anderzijds doet het verspringen van de foto's de beweging herleven. Mensen verstarren tot standbeelden, en standbeelden komen tot leven.

Herneming

In een film kan de illusie van beweging slechts ontstaan door de combinatie van twee factoren: herhaling en variatie. Wanneer het verschil tussen de geprojecteerde dia's te klein is blijft de film stilstaan, terwijl een te grote afwijking tussen de afzonderlijke lichtplaatjes het beeld schokkerig maakt en eveneens de suggestie van beweging opheft.

Net als een film heeft het werk van Herman Franke zijn dynamiek te danken aan het subtiele evenwicht tussen herhaling en variatie waarmee personages, locaties en thema's telkens terugkeren in een nieuwe context.

Kijk naar het levende standbeeld op het Leidseplein, en let op de bijzondere pose die het aanneemt. De acteur richt zijn rechter wijsvinger naar de lucht en kijkt met een priemende blik naar Lucien, het hoofdpersonage van de roman, die als gehypnotiseerd terugstaart en daardoor zelf tot een standbeeld verstijft.

De houding van het standbeeld met de geheven vinger is niet toevallig. Op het bureau van Lucien staat een Christusbeeld waarvan de rechterarm ooit is afgebroken. Een halfslachtige poging tot herstelling wist 'de gebroken arm slechts zo te repareren dat Jezus parmantig zijn vinger in de hoogte stak alsof hij zei: "pas op, jongen, pas op!".'[15.] Dit gebaar keert regelmatig terug in verschillende situaties. Wanneer Lucien na het vrijen met Sanne verdrietig kijkt, roept Sanne 'met opgestoken vinger "pas op, jongen, pas op!" [...] want dat bracht hem altijd aan het lachen'.[16.]

Dergelijke hernemingen en motieven zorgen in elke roman voor samenhang, en in het oeuvre van Franke overstijgen ze de grenzen van de afzonderlijke verhalen. Daarbij wordt niet alleen teruggegrepen op

gebeurtenissen in eerdere werken, motieven krijgen er ook een voorspellende functie door. Is het bijvoorbeeld toeval dat de rechterarm van het Christusbeeld afbreekt, of getuigt het van paranoia zich dat af te vragen als men weet dat ook het beeld van Lord Nelson zijn rechterarm mist?

In *Waarom vrouwen betere lezers zijn* wijdt Franke een column aan het merkwaardige fenomeen van gevolgen die aan hun oorzaak vooraf lijken te gaan. Hij bestudeert hierin vooral de interactie tussen werkelijkheid en fictie: dingen die ooit echt zijn gebeurd *moesten* volgens hem op een bepaalde manier plaatsvinden omdat ze anders niet zouden passen in het werk van latere kunstenaars. Dat leidt tot paradoxale vragen als: 'Zouden de Belgen zich zonder *Het verdriet van België* van Hugo Claus niet heel anders gedragen hebben tijdens de oorlog?'[17.]

Vertaald naar zijn eigen werk creëert het verschijnsel van retrospectieve voorspellingen en gevarieerde herhaling een spiegelpaleis van verwijzingen. Personages reïncarneren, dezelfde gebeurtenissen vinden meermaals plaats, en in de ruimtelijke setting leiden alle wegen naar een aantal vaste plaatsen. Opvallend daarbij is dat de focus telkens verschuift: wat in het ene boek slechts terloops te pas komt, wordt in een volgend werk in het centrum van de aandacht geplaatst. Hoe langer een lezer in het universum van Franke ronddwaalt, hoe gedesoriënteerder en duizeliger hij wordt van alle dwarsverbanden die hij opmerkt.

Een van de centrale locaties in het oeuvre is een braakliggend terrein in een verpauperde negentiende-eeuwse stadsbuurt. Door vandalisme en verloedering trekt de plaats vooral onheil aan, en dus probeert de gemeente in *Wolfstonen* de stadskanker te bestrijden met een 'sociale injectie'. Het stadsbestuur wil de arme wijk nieuw leven inblazen door er een postmodern appartementsgebouw op te trekken voor kapitaalkrachtige yuppen. De mislukking van het experiment zal de hele wijk meesleuren in zijn val.

Nog voor de bouw van het hypermoderne complex doen in de wijk de wildste geruchten de ronde over de voorgeschiedenis van het perceel. Eén daarvan vertelt het verhaal van een manzieke vrouw, die zelfmoord pleegde door haar huis in brand te steken. 'Ze scheen een zoontje te hebben gehad dat bijtijds het brandende huis wist te ontvluchten en zijn hele verdere leven last hield van schuldgevoelens omdat hij in plaats van onmiddellijk de brandweer te waarschuwen, was doorgerend langs eindeloze huizenrijen tot hij er bij neerviel. "Vergeef me," zei hij vele jaren later bij haar graf. Zijn vrouw had hem verlaten, zijn kinderen wilden hem niet meer zien.'[18.]

Het verhaal lijkt veel op dat van Laurens Kemper, en is uitgebreid te lezen in *Nieuws van de nacht.* In die roman werkt Laurens als journalist voor een lokaal dagblad, tot hij ten onder gaat aan de demonen uit zijn verleden. Hij wordt depressief. ‘Ik kon niet lezen, ik kon niet schrijven, ik kon niets. Ik zat maar te zappen; misschien nog wel meer in mijn hoofd dan met de afstandsbediening. En opeens kwamen daar mensen in beeld die ik voor mijn reportages over raciale spanningen in Oud-West had gesproken.’[19.] Hier daagt Franke de chronologie een eerste keer uit: de retrospectieve verwijzing in *Wolfstonen* transformeert in een *flash forward* in *Nieuws van de nacht.*

Aan het eind van die laatste roman blijkt Laurens te zijn opgenomen in de psychiatrie. Zijn echtgenote Vonne heeft hem verlaten en is met hun dochtertje Marieke het huis uit gevlucht. Wie wil weten waarheen, vindt het antwoord in *Uit het niets*, een boek dat pas twaalf jaar later zal verschijnen. Beide vrouwen hebben voorlopig onderdak gevonden bij het naamloze hoofdpersonage van die roman.

Op vraag van zijn psychiatrisch hulpverleners schrijft Laurens de gebeurtenissen uit zijn verleden van zich af. Hierdoor krijgt *Nieuws van de nacht* de structuur van een *selfbegetting novel.* Zijn relaas, en dus de roman, eindigt met de woorden: ‘Pas als het mij uitkomt zal ik zeggen wat ik verzonnen en verzwegen heb om de waarheid te kunnen vertellen.’

Datzelfde zinnetje keert terug in *Uit het niets*, maar hier wordt de laatste zin van de roman gebruikt als het begin van een verhaal, geschreven door de naamloze protagonist. Deze is een portretschrijver: tegen betaling karakteriseert hij zijn klanten als een personage in een boek. Op een dag stapt Laurens bij hem binnen met de vraag hem te portretteren. Hij wil weten ‘hoe “men” tegen hem aan keek’.[20.] Wanneer de portretschrijver Laurens vraagt iets meer over zichzelf te vertellen, antwoordt hij met de slotzin van zijn eigen levensverhaal. ‘Het uurtje dat gewoonlijk genoeg was voor een portret liep uit tot een seance van bijna tien uur, die pas rond middernacht eindigde op de open plek in Oud-West waar zijn ouderlijk huis had gestaan voor het werd verwoest door een brand. Volgens hem spookte het 's nachts op die plek en durfden ze er niet meer te bouwen.’[21.]

De verwijzingen tussen *Nieuws van de nacht*, *Wolfstonen* en *Uit het niets* zijn legio. Tien jaar na de ontmoeting tussen Laurens en de portretschrijver wordt deze in *Uit het niets* geïnterviewd door Mernin, een journaliste, die een woning heeft ‘in een gloednieuw complex vol architectonische snufjes. [...] Het was er erg gehorig. Door de buizen van de heteluchtverwarming hoorde je de wolfstonen van het menselijk verkeer.’[22.] Wie Mernin, hier slechts in het voorbijgaan

geïntroduceerd, beter wil leren kennen, kan terecht in *Wolfstonen*, waar men onder meer verneemt dat ze zich voor elk interview helemaal in het leven van de ondervraagde onderdompelt. Bij de portretschrijver gaat de research minstens even ver. Na een diner en cafébezoek belanden journaliste en geïnterviewde samen in haar appartement.

Mernin blijkt niet alleen de naamloze portretschrijver te kennen, maar is ook een collega van Laurens. Die werkt als bureauredacteur bij haar krant. ‘Het gaat goed met hem. Hij kwam na twee jaar therapie en rust terug bij de krant en nu werkt hij al een hele tijd bij ons.’[23.] Of Laurens psychologisch weer helemaal de oude is, is twijfelachtig. Via Mernin beschuldigt hij de portretschrijver ervan een relatie te hebben met zijn ex Vonne, die enige tijd onderdak bij hem vond. Op de foto die het overspel zou moeten bewijzen - een dame die de woning van de portretschrijver verlaat - staat echter niet Vonne, maar Francien.

Uit verontwaardiging over het pseudojournalistieke werk van Mernin, die het interview louter blijkt te hebben geënsceneerd om hem uit te vragen over zijn privéleven, verlaat de portretschrijver haar flat. Op de trap komt hij een man tegen, ‘die een vioolkist als een baby in zijn armen klemde. Zijn lange haarlokken wiekten als vleugels. Hij schrok zichtbaar van mij en vertraagde zijn pas. Schuchter, met half afgewend gezicht, knikte hij me toe.’[24.] In *Wolfstonen* heet de violist Elto. Hij woont inderdaad in hetzelfde gebouw als Mernin.

Een andere bewoner van het appartementencomplex is Ista, een hoogleraar psychologie. Hij herinnert zich hoe hij als middelbare scholier een tentoonstelling met werk van Jeroen Bosch bezocht en daar *De Tuin der Lusten* voor het eerst zag. ‘Hij was toen erg verliefd op een fragiel, donkerharig meisje met wie hij hand in hand zeker een half uur naar het schilderij had gekeken. Haar hand zweette een beetje, waardoor zijn handpalm hevig jeukte, maar hij liet niet los, voor geen goud. Ze was het enige meisje dat een naam had.’[25.]

Madeleine Dudok Comeheel heet ze, en ze duikt op in vele romans van Herman Franke. Een voorstudie voor het hierboven geciteerde fragment is bijvoorbeeld terug te vinden in de *Notulen*, waar het meisje Madeleine Dominicus van Heel heet. In *De verbeelding* smelten beide namen samen tot Madeleine Dudok van Heel, die de grote liefde is van kunstliefhebber Rogier van der Weyden. In *Uit het niets* keert de herinnering van Ista in letterlijk dezelfde bewoordingen terug, en hier heet het meisje opnieuw Madeleine Dudok Comeheel. Ze was de innig beminde van de portretschrijver, maar beiden zijn elkaar uit het oog verloren. ‘Halverwege het schooljaar verhuisde ze naar de andere

kant van het land. Ik had haar nooit meer gezien. Ze beantwoordde ook mijn wanhopige brieven niet.'[26.]

Zowel Rogier van der Weyden uit *De verbeelding*, Ista uit *Wolfstonen* als de portretschrijver in *Uit het niets* zijn dus verliefd op hetzelfde meisje. Ter herinnering aan hun verdwenen jeugdliefde zullen zowel Ista als de portretschrijver een grote reproductie van Jeroen Bosch' *De Tuin der Lusten* in hun werkkamer ophangen.

Madeleine keert nooit in hun levens terug, maar op een dag hoort de portretschrijver haar familienaam noemen aan het loket van een Amsterdamse gemeentedienst. Hij maakt kennis met haar jongere zus Francien, die hem vertelt dat Madeleine is overleden. Francien 'werkte op een bureau dat de haalbaarheid van gemeentelijke beleidsplannen onderzocht. Ze ging destijds na hoeveel vijandigheid er te verwachten viel tegen de bewoners van ultramoderne koopflats op een open plek in Oud-West, tussen verwaarloosde, negentiende-eeuwse huizen. Later besefte ik pas dat die Mernin in een van die koopflats woonde. Het toeval lijkt op geluk, het komt wanneer het wil maar het laat zich niet afdwingen, tenzij je er een verhaal van maakt, dat snapt een kind.'[27.]

Of een kind ook de talloze relaties tussen de verschillende boeken van Herman Franke nog steeds even helder uit elkaar kan houden, is twijfelachtiger. Maar het is fascinerend hoe de verwijzingen zich slingerend een weg banen door het oeuvre. De teksten die de portretschrijver voor zijn klanten maakt, krijgen bijvoorbeeld een omslag dat is ontworpen door Sanne, 'toen nog de vrouw van mijn vriend Lucien, over wie ik vroeg of laat vast nog wel te spreken zal komen'.[28.] Opnieuw verwijst een voorspelling naar het verleden, want Sanne en Lucien zijn de personages uit de debuutroman *Weg van loze dromen*, een roman over een driehoeksrelatie die slecht afloopt voor hun vriend Jos Oldemonnikhof. Net als Madeleine is Oldemonnikhof een personage dat in meerdere boeken zijn opwachting maakt, ook in VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD.

De vertakkingen zijn eindeloos. Ik zou het nog kunnen hebben over thema's die in alle boeken terugkeren, zoals de sociale spanningen tussen de lagere en de hogere klasse van de maatschappij, of over de locaties die in elkaar worden gespiegeld. Het Londense Trafalgar Square met het standbeeld van Lord Nelson herinnert aan het Nijmeegse Kronenburgerpark met de stenen leeuw in VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD. Het Amsterdamse Vondelpark met de joggende mannen in *Weg van loze dromen* krijgt een pendant in het Parijse Bois de Boulogne waar museumsuppoost Louis zijn rondjes loopt, en diens Centre Pompidou uit *De verbeelding* wordt gespiegeld in het Musée d'Orsay op de slotpagina's van *Uit het niets*.

Niet alle voorbeelden kunnen hier even uitgebreid worden beschreven, maar wie de talloze verwijzingen in elkaar ziet grijpen weet zijn oriëntatievermogen steeds meer in verwarring gebracht. ‘Ik werd duizelig. Beelden van vroeger wisselden elkaar links, rechts, boven en onder in mijn kop af, alsof er iemand in hoog tempo tien diawisselaars zat door te klikken. Ik tuimelde als een stuk wasgoed rond in de gedachtetrommel van mijn geheugen.’[29.]

Gelaagdheid

Spinnenplanten vermenigvuldigen zich door middel van stekjes, die ontstaan aan het uiteinde van een neerhangende stengel. De stengels van zo'n stekje kunnen zich op hun beurt vertakken tot een kleine spinnenplant die met de moederplant verbonden blijft, waarna het proces van vertakking zich herhaalt.

Voor de portretschrijver in *Uit het niets* fungeert de woekerplant als een metafictionele metafoor, waarin ze lijkt ‘op een matroesjka, dat Russische uitpakpoppetje’ dat in de literatuurwetenschap verwijst naar ‘verhalen die verhalen baren die verhalen baren’.[30.]

Frankes oeuvre heeft de vorm van een spinnenplant, met fragmenten die als stekjes vanuit het ene boek naar het andere kruipen en zich vervolgens over de bladzijden verspreiden. ‘Veel schrijvers vertellen verhalen in verhalen die naar elkaar verwijzen,’ legt Franke uit. ‘Maar meerstemmigheid is wat anders dan de literaire matroesjka.’[31.] Bij meerstemmige romans verloopt de vertakking vooral horizontaal, bij matroesjka's gaat het om een verticale inbedding. Van beide technieken zijn in het werk van Franke voorbeelden te vinden.

Het vertelperspectief in *De verbeelding* is een illustratie van de nevenschikkende meerstemmigheid. Volgens de modernistische traditie laat Franke hier in elk hoofdstuk een andere spreker aan het woord. Door die techniek trekken vertellers en personages aan de lezer voorbij als figuren op een draaimolen. Bij elke omwenteling kunnen ze slechts een flard van het volledige verhaal meedelen, en de ingenieuze constructie van de tekst wordt pas bij herlezing volledig duidelijk. ‘Een goede roman leest als een cirkel,’ vindt Franke dan ook. ‘Nooit heb je hem uit, steeds weer wil je hem herlezen.’[32.]

De verbeelding heeft zo'n circulaire, horizontale structuur. Maar de vertellers die elkaar in een dergelijke compositie afwisselen, creëren niet alleen een polyfoon verhaal. Ze doorbreken ook de traditionele chronologie van oorzaak en gevolg. Net als de draaimolen hebben hun verhalen geen begin en geen einde. Ze kunnen er, net als de portretschrijver in de romancyclus VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD,

voor kiezen om hun verhaal ‘zomaar ergens te beginnen, want chronologie doet er niet toe’.[33.]

Door de fragmentatie en het opheffen van de chronologie dreigen de verhalen hun samenhang te verliezen, maar dat wordt gecompenseerd door de details in de tekstflarden. Zodra de draaimolen op snelheid is, vloeien deze details samen tot motieven en creëren zo een nieuwe samenhang in het verhaal, alsof de molen zo snel draait dat de beweging vanzelf lijkt te stollen.

Zo'n terugkerend detail dat alle hoofdstukken van *De verbeelding* in elkaar doet overvloeien is de piëta. Sommige personages hebben het over Michelangelo's meesterwerk in de Sint-Pieterskathedraal in Rome, anderen zien in het maritieme museum van Londen een geseculariseerde versie van dat tafereel: daar hangt het schilderij over *De onsterfelijkheid van Nelson*, waarop ‘het albinowitte lijk van de grote held wordt gedragen door een engelachtige Victoria, die met haar kastanjebruine haar verdacht veel lijkt op Emma in een van haar houdingen’.[34.] Kunstliefhebber Rogier bestudeert dergelijke piëta's als aanvulling op zijn omvangrijke collectie kruisafnemingen. Bij het zien van punkmeisje Amy raakt hij zo in de war ‘dat hij een soort Maria in [haar] zag en als het lijk van Jezus naakt in [haar] armen wilde liggen’.[35.] Tijdens een bezoek aan het maritieme museum ziet Rogier hoe het schoolmeisje Kathy flauwvalt in de armen van haar geliefde leraar geschiedenis. Elders in de roman rijdt buschauffeur Forster per ongeluk zijn eigen dochtertje dood. Na het ongeluk knielt hij op het asfalt ‘en nam haar in zijn armen. Ze was zo slap dat haar arm wegzakte en haar hoofd naar achteren viel.’[36.]

Naast de horizontale versmelting van vertellers en motieven laat Franke zijn verhalen ook woekeren via een verticale, ingebedde compositie. Hij doet dat op twee manieren. De eerste methode combineert een beperkt aantal verhaallagen op een dusdanig paradoxale manier met elkaar, dat de hiërarchie tussen de niveaus verstoord raakt. Wat het ene ogenblik een overkoepelende verhaallaag lijkt, krijgt elders een ondergeschikte functie. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de cyclus VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD. De vingervlugge afwisseling tussen het kaderverhaal en de ingebedde vertellingen zorgt voor een gevoel van desoriëntatie, zeker wanneer die ondergeschikte verhalen ook nog eens verwijzen naar andere romans uit het oeuvre, waar ze deel uitmaken van de overkoepelende verhaallaag.

De tweede manier om verticale diepgang te creëren is door toepassing van het Droste-effect, dat in het werk van Franke meestal wordt opgewekt via twee tegenover elkaar geplaatste spiegels. In *Weg van loze dromen* zet Lucien de problemen in zijn leven bijvoorbeeld ‘graag

tussen spiegels zodat ze elkaar tot in het oneindige verdiepten'.[37.]

Ook de verteller van *Zoek op Liefde* plaatst zijn verhalen graag in een duizelingwekkende weerkaatsing, maar hij beseft dat hij daardoor gevaarlijk spel speelt, en vreest dat hij zijn project niet langer in de hand zal kunnen houden: 'Het portret dat ik schrijf begint zichzelf te spiegelen als die verpleegster op zo'n Drosteblik, ik wil zoveel verhalen tegelijk vertellen dat ik er nerveus van word.'[38.]

Zijn vrees is niet nieuw. In *Uit het niets*, dat aan *Zoek op Liefde* voorafgaat, probeerde de portretschrijver al even vergeefs de controle over zijn verhalen te bewaren: 'Dit portret is uit zijn lijst gegroeid, en buiten de lijst heeft een portret geen begrenzingen, [...] buiten de lijst is een portret een platoons idee zoals romans buiten de kaft het verhaal van alle mensen vertellen.'[39.]

Dat de spiegelstructuur zich niet laat kooien binnen de omslagen van het verhaal, ligt voor de hand. Het Droste-effect is namelijk geen literaire *Spielerei*, maar symptomatisch voor het hele leven. In *Notulen* is daarover de volgende bedenking te lezen: 'Stond de spiegel van de geboorte tegenover die van de dood? Speelde het leven zich daartussen af, in de eeuwige weerspiegeling van het begin in zijn eind en het eind in zijn begin? Was de schepping niet meer dan een reusachtig soort droste-effect?'[40.]

In ieder geval is de schepping van Herman Franke een universum waarin de personages telkens weer worden gereïncarneerd, alsof ze een draaimolen hebben gevonden die voor de prijs van één toegangskaartje eindeloos blijft rondcirkelen.

Eindnoten:

1. *Weg van loze dromen* Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar, 1992, p. 19.
2. *Zoek op Liefde*, Amsterdam, Podium, 2008, p. 8.
3. *De verbeelding*, Amsterdam, Podium, 1998, p. 34.
4. *Uit het niets*, Amsterdam, Podium, 2007, pp. 158-159.
5. *De verbeelding*, p. 34.
6. *Weg van loze dromen*, p. 220.
7. *Waarom vrouwen betere lezers zijn*, Amsterdam, Podium, 2004, p. 220.
8. *De verbeelding*, p. 14.
9. *Waarom vrouwen betere lezers zijn*, p. 220.
10. *De verbeelding*, p. 35.
11. *De verbeelding*, pp. 237-238.
12. *De verbeelding*, p. 35.
13. *De verbeelding*, p. 17.
14. *De verbeelding*, pp. 87-88.
15. *Weg van loze dromen*, p. 18.
16. *Weg van loze dromen*, p. 37.
17. *Waarom vrouwen betere lezers zijn*, p. 36.
18. *Wolfstonen*, Amsterdam, Podium, 2003, p. 9.
19. *Nieuws van de nacht*, Amsterdam, Balans, 1995, p. 147.
20. *Uit het niets*, p. 83.
21. *Uit het niets*, p. 85.
22. *Uit het niets*, p. 81.
23. *Uit het niets*, p. 92.

24. *Uit het niets*, p. 93.
25. *Wolfstonen*, p. 117.
26. *Uit het niets*, p. 98.
27. *Uit het niets*, p. 97.
28. *Uit het niets*, p. 9.
29. *Uit het niets*, p. 243.
30. *Uit het niets*, p. 205.
31. *Waarom vrouwen betere lezers zijn*, p. 199.
32. *Waarom vrouwen betere lezers zijn*, p. 221.
33. *Zoek op Liefde*, p. 60.
34. *De verbeelding*, p. 276.
35. *De verbeelding*, p. 183.
36. *De verbeelding*, p. 313.
37. *Weg van loze dromen*, p. 21.
38. *Zoek op Liefde*, p. 46.
39. *Uit het niets*, p. 196.
40. *Notulen*, Amsterdam, Podium, 2004, p. 54.

Willem Otterspeer
Notuul

Aquaria. Je zag ze niet veel meer. Chinese restaurants hadden ze nog wel eens, maar zelfs de gewone man trok zijn handen ervan af. En daarmee verdwenen ook de winkels die in de harden software ervan handelden. Het verdwijnen van aquaria was een van de vele dingen die hem van de moderne tijd vervreemdden.

Ze hadden hem altijd een vreemde rust ingeboezemd. En ook nu, in het oude restaurant waarin hij zich bevond en dat als het ware opgetrokken leek rond de fluorescerende bak met water, ging er een betoverende werking van uit. Hij realiseerde zich dat het restaurant zelf, waarin een verschaalde Wiener Wald-sfeer hing, voor wie van buiten langs de versleten vitrage naar binnen keek, iets van een aquarium had.

Hij leegde zijn kop koffie, stond op en trok zijn regenjas aan. De draaideur klemde, het restaurant liet hem node gaan. Op vijftig passen afstand lag het station, nat en koud. Overal modder en drukte, stinkende mensen. De spoorrails glommen roestig. Soms gleed een trein binnen, onweerstaanbaar als een begerige slang. Hoe laat zou ze weggaan? Wat zou hij zeggen? Haar ouders zouden erbij zijn. Zou hij gewoon kijken welke trein ze nam en een stuk meerijden?

Toen hij haar de stationstrap op zag komen, geflankeerd door haar ouders, raakte hij in paniek. Ze zal me zien, ze zal niet weten wat te doen, ze zal boos zijn. Hij vluchtte langs de andere kant het perron af, naar een perron aan de overkant. Verscholen tussen de boekenstalletjes keek hij naar haar. Soms lachte ze. Ze lachte en ze zou uit zijn leven verdwijnen.

Opeens, als met een ijskoude druppel op zijn kalende hoofd, zag hij zichzelf staan, kleumende man, weggekropen achter bestsellers, zag hij hoe de dingen werkelijk waren, in een helder grijs. Ze ging weg, terug naar haar man. En die zou zich niet afvragen waarom ze midden in de winter met een lentestemming rondliep. Dat tripje naar haar ouders had haar goed gedaan.

Ze zou niets zeggen en er zou niets gebeuren. Langzaam zou het ge-

heim goudbruin worden, opgeborgen in een herbarium. Korte tijd een uniek exemplaar, later gerangschikt in een reeks, gaver misschien dan de andere, want erg vroeg gevallen.

We reilen en we zeilen, we bestaan en alles voltrekt zich volgens een ijzeren wetmatigheid. God houdt van ons, zoals wij houden van onze vissen. We ruimen wat vuil, trekken wat planten weg, geven wat voer. We knipogen tegen onze vissen, maar zelfs al zouden ze ons begrijpen, ze kunnen het niet terugdoen.

Soms gaat een visje dood, resteert een minuscuul schedeltje, een vertederend graatje.

Hij zag de mensen. Ouders die afscheid namen van hun dochter. Een dochter die wuifde en, hoewel niet uitbundig, lachte. Hij hield van haar. Maar wat ging haar dat aan.

Allard Schröder
De vingerafdrukken van Herman Franke

Waar moet je zoeken om te vinden wat een schrijver beweegt? In zijn boeken, dat spreekt vanzelf - al is dat niet altijd meer zo vanzelfsprekend sinds het vraaggesprek, met de nadruk op de *human interest*-kant, voor sommigen belangrijker bronnen van inzicht zijn geworden. Maar hoe moet je dan naar zijn boeken kijken? Als menig hedendaags recensent, die graag zijn eigen zielenroerselen als toetssteen gebruikt? Als de academicus, die een roman het liefst aan zijn favoriete theorieën en opvattingen afmeet? Of als de kunstpoliticus die nagaat of zijn of haar politieke program wel met het werk is gediend? In wezen is het allemaal narcistisch lezen, waarbij het blikvernauwende stokpaardje van de lezer de enige toetssteen is.

De vraag is: wat moet je doen, als je, zoals ik nu, op zoek bent naar de vingerafdruk van een schrijver? Ik gebruik die vergelijking met opzet, omdat een vingerafdruk weliswaar een onlosmakelijk deel van een identiteit is - alleen jij kunt eraan worden herkend - maar wel van een deel waarvan je je verder niet bewust bent. Niemand herkent zijn eigen vingerafdruk. In de literatuur is die vingerafdruk dat specifieke, onontkoombare, waaraan je een schrijver herkent, maar waarvan de schrijver zelf vaak niet weet dat het als kenmerkend bij hem hoort. Dat is niet een enkele in het oog springende eigenaardigheid, het zijn eerder dingen als opzet, stijl, behandeling van personages, houding, wendingen in de intrige enz., waardoor je denkt: ah, dat is typisch voor hem en je denkt daarbij aan een bepaalde auteur. Natuurlijk gaat die vlieger niet altijd op, schrijvers kunnen zich soms rigoureus vernieuwen, maar ook dan blijft er altijd wel iets van de oude nestgeur over.

Nestgeur. Dat klinkt knus, maar dat bedoel ik niet zo. Het hoort bij iemands land van herkomst, dat eigenlijk nergens ligt; het zou alleen concreet kunnen zijn als het destillaat van een plank met boeken, maar zoiets bestaat waarschijnlijk niet.

Herman Frankes ene land van herkomst is de stad Groningen, wie wil kan ernaartoe gaan en er rondlopen in de zekerheid dat die plek zeker voor een deel Herman Frankeland is, zoals ook uit zijn laatste romans duidelijk wordt. Hij is er thuis. Het andere, veel belangrijkere land van herkomst, dat van de geest, wordt niet in de stad Groningen gevonden, maar in Frankes verhalen, romans en essays. Die laatste noem ik er opzettelijk bij, omdat je ze soms als uitgebreide voetnoten bij zijn verhalend werk kunt opvatten.

Frankes werk te analyseren lijkt soms wel eens overbodig. Zelf heeft de auteur uitvoerig over zijn literaire opvattingen geschreven en op zijn eigen, lucide manier zijn plaats bepaald. Daarvoor hoeft men bijvoorbeeld alleen maar de zeer lezenswaardige en veel te weinig gelezen Kellendonklezing op te slaan. De verhouding van de auteur tot de 'werkelijkheid', volgens Bas Heijne in zijn eigen Kellendonklezing een ernstig verwaarloosd thema in de Nederlandse letteren, is daar op voorbeeldige wijze aan de orde gekomen. Bij Franke luidt het: 'De literatuur waar ik op doel is weliswaar doordesemd van het ironische besef dat elke werkelijkheid voorwaardelijk en illusoir is, maar dringt daarmee juist dieper door in de werkelijkheid van ons bestaan dan de zogenaamd realistische literatuur die "in feite" vaak niet meer is dan opgesierde journalistiek en het risico loopt al achterhaald te zijn door de tijdgeest als het jaar van publicatie nog moet verstrijken. Want als elke werkelijkheid voorwaardelijk en illusoir is, ís dat de werkelijkheid. Daar helpt geen moedertje lief aan. De werkelijkheid voor ons allen is een werkelijkheid van ieder voor zich. Literatuur die hiervan doordrongen is, vlucht niet in een droomwereld, maar is buitengewoon, en dat is het juiste woord, realistisch.'

Maar daarmee is onze vraag nog niet beantwoord.

In Frankes ogen is fictie autobiografischer en heeft daardoor een hoger werkelijkheidsgehalte dan de 'feitelijke' autobiografie, die bij hem op weinig waardering kan rekenen. In het begin-essay van *De tuinman en de dood van Diana* heet het: 'De beste verzonnen verhalen zijn tot in het bot autobiografisch, ook al hebben ze kameleontische lichamen. Ze zijn genadeloos als dromen, ze verraden de schrijver waar hij bij staat, ze maken hem beminnelijk tegen wil en dank, ze openbaren wat hij dacht te verzwijgen, ze onthullen zijn miezerigste drijfveren en sentimenten.' Hij weet dus dat hij vingerafdrukken achterlaat, maar nergens maakt hij duidelijk wat ze dan verraden of wat bijvoorbeeld die miezerige drijfveren zijn.

Hoewel een belangrijk deel van Frankes werk formeel uit romans bestaat - deze tijd wil nu eenmaal altijd romans - lijkt hij zeker in zijn

latere werk eerder een schrijver van verhalen. De structuur van *De verbeelding* bestaat uit een hecht vervlochten netwerk van geschiedenissen, bespiegelingen, verhalende bespiegelingen, en bespiegelende verhalen. De lezer stuitert heen en weer tussen heden en verleden, tussen hoog en laag, jeugd, liefde en dood. Iets vergelijkbaars doet Franke ook in *Wolfstonen* en de cyclus VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD. Die ogenschijnlijk losse vorm is gewild, maar hem tegelijk ook opgedrongen, doordat hij portretten van zijn personages heeft willen schilderen. De 'hoofdpersoon' - kun je hem wel zo noemen? - van VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD maakt er zelfs zijn beroep van mensen te portretteren. Niet alleen uit esthetische overwegingen, maar uit een zeker mededogen - laat ik het zo maar noemen, ook al klinkt het woord sommigen misschien wel wat zalvend in de oren. Enfin, wat ik bedoel bevindt zich ergens in de buurt van deze woorden. Waarmee niet gezegd wil zijn dat Frankes protagonisten futloze watjes zouden zijn. Verre van dat. Van belang is hier dat de auteur oprecht in hen is geïnteresseerd, wat bijna vanzelf spreekt als je personages afsplitsingen van jezelf zijn. 'In elk mens huizen vele persoonlijkheden. Een schrijver houdt van hen allemaal en laat ze beurtelings aan het woord [...] De ikpersonen van een schrijver ontlenen hun identiteit immers aan wat ze te vertellen hebben en niet aan wie de schrijver is in het leven van alledag,' schrijft Franke in *De tuinman en de dood van Diana.*

Hoofdstuk 11 uit *De verbeelding* is niet alleen indrukwekkend, maar in mijn ogen ook kenmerkend voor de schrijver Herman Franke. De gebeurtenis waar het om draait is ogenschijnlijk eenvoudig. Een buschauffeur rijdt op zijn route een jong meisje dood. Formeel gezien treft hem geen schuld, maar daaraan heeft de buschauffeur niets. Met uiterste omzichtigheid en distantie 'registreert' Franke wat er met de chauffeur gebeurt en dat is veel, want in dat hoofd blijft het maar malen. Ik zet dat woord 'registreren' maar tussen aanhalingstekens, omdat hier natuurlijk geen werkelijkheid geregistreerd wordt, alles is door de auteur verzonnen - maar zo werkt de literatuur nu eenmaal, die doet alsof.

Dan is er ineens een zijsprong. 'Camera obscura' heet het tussenhoofdstukje van enkele bladzijden lang. Het terzijde begint met de zin: 'Ik kijk naar de dood.' Aan het woord is de chauffeur die zich in zijn dichtgetimmerde huis heeft teruggetrokken, waardoor het een zwarte doos is geworden, van waaruit hij als in een camera obscura naar de wereld kijkt die door het binnenvallende licht omgekeerd op de muur wordt geprojecteerd. Het intermezzo is van een desolate verlatenheid, die nog verklaarbaarder wordt als in het vervolg van het

hoofdstuk blijkt dat het kind dat de chauffeur heeft overreden zijn eigen dochter was.

In de handen van een doorsnee-auteur is dit een thema om een stevige smartlap mee op te tuigen, maar Herman Franke is geen doorsnee-auteur. Zijn belangstelling blijft niet steken bij het vanzelfsprekende verdriet van de chauffeur. Zijn chauffeur probeert te begrijpen wat hem is overkomen en het een logische plaats te geven. De man is maar een eenvoudige buschauffeur, de vragen die hem bestormen, zorgen bij hem alleen maar voor verwarring.

Toch heeft ook de buschauffeur als ieder mens het vermogen tot verbeelding en via die verbeelding krijgen de verwarring en de wanhoop van de chauffeur onder de handen van de auteur vorm. Tussen de bedrijven door laat Franke hier aan de lezer zien waartoe literatuur in staat is - het wonder voltrekt zich hier dubbelop.

Is dat alles bijeengenomen mededogen?

In elk geval is het een diep gevoelde compassie met ‘het gewone volk’, zoals Franke het elders noemt. In zijn essays vind je die houding overal terug. Als hij het daar over de wereld van vroeger heeft laat hij nooit na onderscheid te maken tussen de gezeten burgerij en de adel, zij die het goed hadden, en de mensen die geen tijd en geld hadden om zich druk te maken over dingen als romantiek of classicisme. Ook de allerkleinsten onder ons, de door de natuur vervormden, zoals ‘Henkie van de bakker’, die spastisch en scheel was, maar bij het spel ‘sluiplopen’ uitblonk, totdat iedereen daarvoor te oud was geworden, hebben zijn interesse. ‘In dat geluk [namelijk dat hij uitblonk] school een bodemloze tragiek,’ lezen we in *Uit het niets*, ‘want toen wij en hij te oud werden om buiten te spelen verloor Henkie elke mogelijkheid te tonen waarin hij een genie was, [...]. Dat was de sadistische maatschappelijke positie van Henkie. Ik heb vaak met medelijden aan hem teruggedacht [...].’ De ‘ik’ waarvan hier sprake is, moet niet verward worden met de auteur, dat wil zeggen, niet formeel, maar zo'n kort commentaar - het gaat in de roman nog even door met dezelfde strekking als het citaat hierboven - hoort bij de schrijver Franke. Die zal ook wel geen bewonderaar zijn van menig Nietzsche-lezer uit het Interbellum, die in het overheersen van anderen niets verkeerds zag. Frankes sympathie ligt bij het ‘gewone volk’.

Ooit heeft hij me uitgelegd dat hij een zwak heeft gehad voor Fré Meis. Als jonge journalist had hij hem op zijn campagnes gevolgd. In Frankes beschrijvingen kwam Meis naar voren als een man met een groot hart, die geen afstand heeft gedaan van zijn soms wat rustieke manieren - waarom ook. Tijdens een bijeenkomst had Fré Meis behoefte aan ruggespraak met een van zijn medestanders. ‘Kom, wie

mouten eeb'm pizzen.' (in het Gronings is 'pizzen' geen ordinair woord, dat is 'miegen'.) Zoiets - het was een incident van niets - heeft Frankes waardering.

Dit is ook een deel van zijn vingerafdruk.

Franke de schrijver is een vredelievend mens. Of hij ook in werkelijkheid in ontwapeningsdemonstraties heeft meegelopen weet ik niet, dat soort zaken komt in zijn romans en verhalen, voor zover ik weet, weinig voor, maar hij heeft een grondige afkeer van geweld. Hij ziet er gewoon niets in, zoals we in *Uit het niets* kunnen lezen. Hij doet er dan ook niet aan, een houding waaraan de buitenwereld geen boodschap heeft, want het kind dat Franke beschrijft, wordt door zijn buurtgenoten als 'smerige roomse' afgetuigd. Met geweld eindigt ook *Wolfstonen*, opnieuw vanuit het perspectief van het slachtoffer, niet dat van de dader. De beschrijving van de roesachtige agressie laat vooral een hartgrondige *afkeer* van geweld zien. In de Kellendonklezing staat hij ook afwijzend tegenover de onmiskenbare aantrekkingskracht die geweld in staat is uit te oefenen - voor hem heeft het die niet. De markies de Sade is geen held van hem. Toch weet hij dat hij het niet ongenoemd kan laten en hij heeft het dan ook afkeurend over het 'huiveringwekkend verbond tussen geweld en wellust', maar als hij ten slotte zijn pleidooi voor het romantisch realisme samenvat is dat weer opzichtig afwezig - hoewel geweld in het romantisch denken zeker aanwezig is - overigens evenals het cultiveren van haat en wreedheid en al die andere zwarte verlangens, die je als beschaafd mens alleen in je verbeelding kunt botvieren.

'Romantisch realisme ontsluit de werkelijkheid en privatiseert het denken en voelen. Romantisch realistische literatuur verkent dimensies van de werkelijkheid die in de hoofden en harten van mensen een zieltogend bestaan leiden. Zij betreedt frank en vrij, maar ook met ingehouden adem, het donkere Kellendonkse bos. Deze literatuur is romantisch in de zin dat zij uit een verstikkende mediawerkelijkheid vlucht in een private werkelijkheid met eigen emotionele schakeringen en verbindingen, waar nog ruimte is voor intieme gekte, subjectieve logica, fantasie, angst voor de angst, verwondering, ongerijmd geluk, mysterie en, inderdaad, stille vertwijfeling,' heet het in de Kellendonklezing.

Deze houding is een deel van Frankes vingerafdruk en eigenlijk het meest wezenlijke. Wat niet in het citaat wordt opgesomd, is toch aanwezig. Het 'kwaad', tussen aanhalingstekens, omdat ik het zonder zijn christelijke connotaties wil zien, lijkt niet te bestaan. Van de criminoloog, die Franke ook is, had je dat eigenlijk niet verwacht - kennelijk is het niet zijn zaak.

Ten slotte de seks. Frankes protagonisten zijn liefhebber, ze genieten van de andere sekse en zijn daarmee graag in de weer. Natuurlijk zijn er de strubbelingen en het gehannes die daarbij horen, maar zelden of nooit *gebruiken* zijn personages elkaar. Kille liefdeloze seks om de seks, technische seks, zul je niet makkelijk aantreffen; als die er al is, is het een uitzondering. De tegenpool van de moderne technoseks is de oude dame uit *Zoek op Liefde* die Franke laat uitleggen dat oude mensen geen seksuele analfabeten zijn en daardoor als onvolwaardig buiten de samenleving zouden staan.

Iemand die steeds zo veel mededogen - of hoe je het ook wilt noemen - en afkeer van gewelddadigheid en liefdeloze gebruiksseks aan zijn protagonisten meegeeft, laat daarmee een vingerafdruk achter. Daarmee is niet gezegd dat dat met opzet gebeurt en dat het een bewust programma is, evenmin is het gezegd dat de mens Franke samenvalt met de auteur en in zijn persoonlijk leven een meedogend mens is, afkerig van geweld, maar met een warme belangstelling voor seks. Hoewel het voor sommigen misschien voor de hand ligt, kun je op grond daarvan beslist niet zeggen dat Franke een geëngageerd auteur is, want zijn werk propageert niets. Het wil helemaal geen misstanden onder de aandacht brengen, de wereld niet verbeteren of wantoestanden aan het licht brengen. Franke moet daar niets van weten. Daarom gaat het hier ook slechts om vingerafdrukken, met al hun terloopsheid. Het zijn sporen die de schrijver in zijn werk achterlaat en die voor hem misschien zo vanzelfsprekend zijn dat hij het bestaan ervan niet eens opmerkt. Ze zijn de grondverf: zelf laten ze niets zien, maar als ze er niet waren zouden zijn boeken er anders uitzien. Voor ons lezers zijn ze de geest die erdoor waait, een destillaat dat fonkelend voor ons neerslaat.

Roel Bentz van den Berg
Notuul

Ze ging haar voordeur binnen, griste de post van de mat en liep er direct mee door naar de keuken, waar ze met haar jas nog aan en het stapeltje enveloppen in haar hand aan tafel ging zitten. Ze had al wel gezien dat er weer een brief van hem tussen zat, de vierde in twee weken, maar maakte geen aanstalten die of welke andere brief dan ook te openen. Ze verroerde geen vin, spitste de oren.

Van buiten klonk, licht verwaaid, het geluid van het draaiorgel dat ze eerder op straat was gepasseerd. Een geluid waar ze, zeker als ze zelf binnen zat, altijd tegelijk opgewonden en melancholiek van werd - alsof haar gevoel niet kon kiezen tussen de twee werelden van verlangen die het orgel fluitend en rinkelend en trommelend bijeenriep: die van de herinnering en die van de verwachting. Van kinds af aan was ze ook altijd al gefascineerd geweest door de mannen die bij het orgel hoorden, en die met lange armen aan het wiel draaiden of heel nadrukkelijk met hun metalen centenbakje rammelden. Ze hadden iets avontuurlijks en exotisch, die mannen, als zigeuners of zeelieden, en iets uitdagend brutaals in hun houding. Een houding die ze in het jaar dat ze met Mark in Californië had doorgebracht, had teruggezien bij een bepaald type mannen-zonder-vast-adres dat je daar vaak aan het werk zag in de bouw of als vuilnisophaler of parkeerwacht. Mannen die het was gelukt om, balancerend op de rand van maatschappij en zelfkant, hun waardigheid te behouden, in combinatie met een ontregelend soort onbeschaamdheid. Je weet, als je ze ziet, dat hun gezichten langzaam maar zeker verfomfaaid zullen raken door drank en gal, en dat ze het op den duur onherroepelijk afleggen tegen degenen die hun school hebben afgemaakt, huizen hebben gekocht, de advocatuur zijn ingegaan. Niettemin beschikken ze over een benijdenswaardig soort kracht, als die van veroordeelden. Ze richten het woord tegen wie ze willen, kunnen iedereen onomwonden de waarheid zeggen. Heel aantrekkelijk had ze dat gevonden, en dan waren ze vaak ook nog eens lang niet onknap om te zien: ruig, gehavend, maar op zo'n manier dat ze net zo goed beroemde acteurs konden zijn of minimalisti-

sche dichters of singer-songwriters. Opeens zag ze, als vlekken voor haar ogen, de spreeuwen voor zich zoals die aan de slingerende weg waar ze met Mark had gewoond altijd op en neer hipten tussen de bumpers van geparkeerde auto's, met daarachter, in de verte, oogverblindend en wit oprijzend vanuit de nevel, de stad.

Toen het straatorgel midden in een blikkerige roffel stilviel, schikte ze de brieven in haar hand tot een waaier en bekeek ze zoals een beroepspokeraar naar zijn kaarten kijkt - om ze dan met een snelle polsbeweging van zich af te gooien wanneer hij ziet dat zijn hand niet goed genoeg is om mee door te spelen.

Menno Lievers

Reflecties over een titel

De titel van Herman Frankes romancyclus VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD plaatst de lezer onmiddellijk voor problemen. Wat betekent deze titel? Hoe moeten we die lezen?

Deze twee vragen zijn aan elkaar verbonden. Wie, getraind als filosoof, geneigd is om teksten in de eerste plaats cognitief te lezen en op hun betekenisinhoud te beoordelen, zal de eerste vraag anders beantwoorden dan een lezer die niet gehinderd wordt door de resonantie van een raadsel.

Een taalfilosoof kan bij ieder woord stilstaan.

‘Voorbij’

Wordt dit woord gebruikt als voorzetsel van plaats? Dan slaat het vooral op ‘ik’, in de zin van ‘verder’. Wordt het gebruikt als bijwoord van plaats en is er een werkwoord weggelaten? Welk werkwoord dan? Of is het een bijwoord van tijd met de betekenis ‘afgelopen’, ‘achter de rug’?

En dan: wat is het bereik van het bijwoord? Slaat het enkel op ‘ik’ en moeten we de titel lezen als (VOORBIJ IK) EN (WAARGEBEURD) of slaat het ook op het voltooid deelwoord ‘waargebeurd’ en moeten we de titel lezen als VOORBIJ (IK EN WAARGEBEURD)? In dat geval kunnen we de tweede helft van de titel lezen als ‘verder dan het waargebeurde’?

‘ik’

Wie is ‘ik’? Is het de schrijver? Of is het een romanpersonage? Of de creatie van de romanpersonage? In al die drie gevallen krijgen de vragen over ‘voorbij’ ook weer een ander antwoord.

‘en’

Moeten we ‘en’ lezen als een logische constante die twee proposities met elkaar verbindt: ‘voorbij ik’ en ‘waargebeurd’? Maar welke proposities zijn dat dan precies?

Of is de titel een opsomming: we hebben ‘voorbij ik’ en we hebben ‘waargebeurd’.

Het kan ook een tegenover elkaar plaatsing zijn, zoals de titel *Waarheid en methode* van Gadamer er een is. Je hebt de waarheid en je hebt, daartegenover, ‘de methode’. Zo zou je de titel kunnen lezen als: je hebt dat wat voorbij ik is, en je hebt het waargebeurde.

‘waargebeurd’

Ten slotte ‘waargebeurd’, niet ‘le moindre des soucis’ van de lezer; want wat betekent ‘waargebeurd’? Wat is waarheid?

Van een filosofisch essay mag je een eenduidig antwoord verwachten op deze vragen. Maar VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD is niet de titel van een filosofische of wetenschappelijke verhandeling, maar van een romancyclus. En de romanschrijver mag al deze vragen opwerpen zonder ze te beantwoorden.

Toch zou het te makkelijk zijn om over het vraagstuk van de betekenis van de titel heen te stappen en fris van de lever te gaan lezen, alsof die er niet staat. Als we dan niet de vragen voor lezing kunnen beantwoorden, ontkomen we er niet aan ze mee te nemen, de romans in.

Uit het feit dat de titel tot zo veel vragen aanleiding geeft kunnen we op z'n minst afleiden dat Herman Franke iets wil tonen over de relatie tussen literatuur en werkelijkheid. Wat hoogdravender en ambitieuzer geformuleerd zou je kunnen zeggen dat Franke in deze romancyclus zijn poëtica probeert te verbeelden. Dat onderscheidt hem in ieder geval al meteen van de meeste van zijn hedendaagse collegaschrijvers die dikwijls over dit soort vragen niet eens hebben nagedacht, laat staan dat zij er een expliciete theorie op na houden.

De allegorie waarmee de eerste roman, *Uit het niets*, van de cyclus VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD begint, bevestigt het vermoeden dat de relatie tussen literatuur en werkelijkheid een van de thema's is. De eerste zin van het verhaal in het boek luidt: ‘Noem me ik.’ Het is een opening die aansluit bij de titel. ‘Ik’ in deze zin is helemaal geen naam, want dan zou het woord met een hoofdletter geschreven moeten zijn. ‘Ik’ wordt dus gebruikt als persoonlijk voornaamwoord. Zoals de Duitse filosoof Gottlob Frege ooit schreef: ‘Das Vorkommen des Wortes “ich” in einem Satze gibt noch zu einigen Fragen Veranlassung.’ Het probleem met ‘ik’ is dat het op ieders lippen naar de spreker verwijst en dus evenveel verwijzingen heeft als er sprekers zijn. ‘Ik’ is dus in zekere zin een naam voor iedereen. Dit is het universele aspect van dat woord. Aan de andere kant staat het woord, iedere keer dat het

daadwerkelijk gebruikt wordt, voor een individu. Dat is het particuliere aspect van ‘ik’. Dus met ‘Noem me ik’ geeft Franke een aanwijzing hoe we ‘voorbij ik’ moeten interpreteren. Het gaat voorbij het particuliere naar het universele. Hij is op zoek naar het universele in het particuliere, wellicht Scott Fitzgeralds adagium indachtig: ‘Begin with an individual and before you know it you find that you have created a type; begin with a type, and you find that you have created - nothing.’

De persoonlijke identiteit van de ik uit deze openingsbladzijden wordt bepaald door zijn beroep: hij is schrijver van portretten. We weten uit andere publicaties van Franke dat hij deze ‘copieerkunst des dagelijkschen levens’ als literatuuropvatting afwijst. Hij moet niets hebben van realistische en naturalistische romans.

Er is dan ook al snel iets geks aan de hand met deze geschreven portretten. De schrijver smokkelt verzonnen details in de beschrijvingen van de geportretteerden binnen. Deze aanvullingen staan herkenning van het portret overigens niet in de weg. Integendeel, de beschreven personen tonen zich juist verguld. De schrijver gaat, hierdoor aangemoedigd, meer en meer verzinnen: ‘Mijn klanten werden echte romanpersonages, ik sleepte ze vanuit de werkelijkheid mijn verbeelding binnen.’ (*Uit het niets*, pp. 12-13)

Het gaat pas mis wanneer de portrettist een opdracht krijgt van een jonge vrouw die hem over zichzelf een verzonnen verhaal vertelt. Bovendien wil ze op haar beurt zelf een portret van de schrijver maken. Ze bedrijven de liefde: ‘een synthetische ervaring’. De jonge vrouw wordt zwanger en de allegorie eindigt met de zin: ‘Wij baarden een jongen en noemden hem ik.’

In het daaropvolgende hoofdstuk lijkt het deze ik te zijn die het verhaal vertelt. De verteller is dus het product van een verzonnen verhaal en de portrettist (‘wij baarden’), een synthese van fictie en realisme. De allegorie geeft zo inhoud aan de titel. De roman vertelt meer dan er over het ik te zeggen valt, dan hoe hij eruitziet, en meer dan wat hij feitelijk heeft meegemaakt, meer dan wat er waargebeurd is.

Dat deze lezing voorbij *hineininterpretieren* is, al blijft het dat natuurlijk ook, wordt duidelijk uit Herman Frankes Kellendonklezing gehouden in 2000, *De ironie van de romantiek.* In deze lezing ontwikkelt hij zijn betoog uitgaande van Kierkegaard, die hij prijst, omdat die als enige zekerheid de existentiële vertwijfeling overhield. Volgens Franke vloeit die vertwijfeling voort uit ‘het volle besef dat de werkelijkheid een illusie is en dat niets waar is en zelfs dat niet.’ (p. 8) Kierkegaards ironie is ‘het moedwillig onder ogen zien dat elke werkelijkheid willekeurig is en dus evenzogoed een andere had kunnen zijn’. (p. 9)

Kellendonk wordt vaak beschouwd (o.a. door Ton Anbeek) als een moderne vertegenwoordiger van deze romantische ironie met als belangrijke kenmerk dat de werkelijkheidsillusie moedwillig wordt doorbroken. Franke eindigt deze paragraaf van zijn essay met de opmerking dat Kellendonks grimmige ironie 'je de adem beneemt als je ook nog eens weet hoe het met de schrijver is afgelopen', (p. 15) Een vingerwijzing dat zelfs auteurs die literatuur zien als sprookjes overvallen kunnen worden door de *Wirklichkeitsanspruch* van hun werk.

Aan het slot van zijn lezing komt Franke hierop terug. Volgens hem hoeft de schrijver zeker niet de werkelijkheidsclaims van zijn werk op te geven. Want als de werkelijkheid een illusie is, dan is dát de werkelijkheid. Daarom houdt hij een pleidooi voor romantisch realisme, dat binnen de context van deze lezing begrepen moet worden als de tegenstelling van romantische ironie (iets wat Aleid Truijens in haar bespreking van de lezing gemist lijkt te hebben, en ondergetekende in de zijne al helemaal). Franke schrijft: 'De werkelijkheid van ons allen is een werkelijkheid van ieder voor zich. Literatuur die hiervan doordrongen is, vlucht niet in een droomwereld, maar is buitengewoon, en dat is het juiste woord, realistisch. [...] Romantisch realisme ontsluit de werkelijkheid en privatiseert het denken en voelen.' (p. 27). 'Voorbij ik' - voor ons allen: 'ieder voor zich' - ik.

Toch blijft de lezer met een problematisch woord zitten: 'waargebeurd'. Want wat betekent 'waar' nog als de werkelijkheid een illusie is? Jaren geleden had ik hierover, staande in café De Zwart, een discussie met Herman Franke, ik meen onder het toeziend oog van Anthony Mertens, al was het eerder een standpuntbepaling. Franke huldigde de opvatting dat iedereen zijn eigen waarheid heeft. Als filosoof gruwel ik van dat soort uitspraken, wat dikwijls verhindert oog te hebben voor het inzicht dat achter die formuleringen schuilgaat.

Mijn weerzin komt hieruit voort: het begrip waarheid wordt in de filosofie van de twintigste eeuw onderzocht aan de hand van oordelen of volledige gedachten, want alleen die kunnen waar of onwaar zijn; halve zinnen zijn dat niet. Het verlenen van betekenis aan een zin is mensenwerk; de waarheid van een zin is dat niet. Heeft een zin eenmaal betekenis binnen een taalgemeenschap, dan bepaalt de werkelijkheid of die waar is. Mensen hebben ooit een metrisch systeem uitgevonden om de lengte van voorwerpen te meten. Ze hadden ook een ander systeem kunnen bedenken. Hebben we eenmaal dat metrische systeem, dan bepaalt de werkelijkheid wat de lengte van een schelp op de bodem van de Sargassozee is, of we die schelp ooit zullen zien en meten of niet. De lengte van die schelp ligt vast. In dit beeld houdt de

wetenschap zich bezig met de feiten, met dat wat waar is, en de literatuur met verzonnen verhalen die per definitie niet waar of onwaar zijn.

Er is veel te zeggen voor deze opvatting. Zo kun je erop wijzen dat Herman Franke door over te stappen van de wetenschap naar de literatuur van het domein van de feiten naar dat van de fictie is gegaan. Die stap vooronderstelt dat er feitelijke waarheden zijn waar de wetenschap naar op zoek is en dus dat de uitspraak 'iedereen heeft zijn eigen waarheid' niet waar kan zijn.

Een tweede argument voor de opvatting is dat Franke zelf in krachtige bewoordingen realistische literatuur afwijst. Maar hoe kan hij realisme onderscheiden van andere vormen van literatuur, als iedereen toch zijn eigen waarheid heeft?

Deze twee argumenten lijken mij nog steeds steekhoudend. Toch blijft er iets knagen, dat Gadamer ooit als volgt verwoord heeft: 'Dass an einem Kunstwerk Wahrheit erfahren wird, die uns auf keinem anderen Wege erreichbar ist, macht die philosophische Bedeutung der Kunst aus, die sich gegen jedes Räsonnement behauptet.'

Dit is een onloochenbaar ervaringsfeit. Hoe is dit te rijmen met het waarheidsbegrip dat we tegenkomen in de twintigste-eeuwse filosofie? Wellicht is dat waarheidsbegrip dat alleen geënt is op correcte oordelen te beperkt. Anselmus van Canterbury heeft er in de dialoog *De Veritate* op gewezen dat we het woord 'waar' ook tegenkomen in uitdrukkingen als 'een ware vriend'. 'Waar' betekent hier niet dat iets feitelijk het geval is, maar dat in deze persoon vriendschap in haar ware, zuivere gedaante tot uiting komt.

Wanneer Herman Franke het heeft over de werkelijkheid van de literatuur, dan lijkt hij daarmee dit waarheidsbegrip te bedoelen. Het voorbeeld dat hij gaf tijdens onze *Auseinandersetzung* in De Zwart duidt daar ook op. Het slachtoffer van een verkrachting heeft haar eigen waarheid. Natuurlijk is het zo dat een slachtoffer er niet mee geholpen is wanneer er een feitelijk relaas wordt gegeven van de gebeurtenissen. De schade die haar berokkend is en het leed dat haar is aangedaan worden vooral bepaald door haar belevingswereld. Wie dat negeert, zou haar niet kunnen helpen. Wat er met haar gebeurd is, omvat meer dan waargebeurd.

Dit voorbeeld suggereert ook een hypothese over wat Franke ertoe bewogen heeft om zijn wetenschappelijke carrière als criminoloog, die ongetwijfeld geculmineerd zou zijn in een hoogleraarschap, op te geven ten faveure van het schrijverschap. Hoe uitputtend hij ook in *Twee eeuwen gevangen* de geschiedenis van het Nederlands gevangeniswezen heeft beschreven, daarmee heeft hij nog niet te pakken wat

er in de hoofden van die gevangenen is omgegaan. Hun belevingswereld maakt echter evenzeer deel uit van die geschiedenis en dus van de werkelijkheid. De wetenschap schiet derhalve in de beschrijving van dat deel van de werkelijkheid tekort.

Het zal inmiddels duidelijk zijn dat er niets te weinig gezegd is met de bewering dat er in de titel VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD een hele literatuuropvatting is gecomprimeerd. Wat in dit essay niet is besproken, is hoe die poëtica is gerealiseerd in de romans *Uit het niets* en *Zoek op Liefde.* Dat is een tekortkoming, want het meest bewonderenswaardige aan dit oeuvre schuilt precies daarin. Al deze abstracte overwegingen zouden maar al te gemakkelijk hebben kunnen leiden tot ideeënromans, waarin de romanpersonages niet gaan leven: tot types en dus tot niets. Dat is niet het geval. Zijn romanfiguren leven, ontroeren en onthullen aspecten van de werkelijkheid die anders gesloten zouden blijven. In de realisering van zijn poëtica betoont Herman Franke zich een ware schrijver.

Dirk van Weelden
Notuul

De man is een grote geparfumeerde heer met glimmende schoenen. Hij zit kaarsrecht op een stoel op het terras van de volkstuin. Sally Bentheim is achter in de vijftig. Opgestoken grijs haar en heldere blauwe ogen. Ze schenkt hem nog een kop jasmijnthee in. Het gezicht van de man staat bedrukt alsof hij voortdurend zijn adem moet inhouden.

‘Wat een vreselijk verhaal, meneer Gijsels. Ik weet niet goed wat ik erop moet zeggen. Waarom komt u mij dat vertellen, als ik vragen mag?’

Ze biedt hem een roombotersprits aan.

‘Nee, dank u, dit warme weer slaat altijd op mijn maag.’

De grens van Sally Bentheims beleefdheid is bereikt. De man heeft niet één keer geglimlacht, niets over haar prachtige tuin gezegd en een deprimerend verhaal opgelepeld over zijn moeder, die, toen hij een jongen van negen was, geestelijke problemen kreeg en is weggelopen. Vijftig jaar geleden. Het kost Gijsels enorme moeite om te spreken. Hij lijkt een man op de rand van een afgrond.

‘Mij werden twee maanden geleden papieren opgestuurd uit de nalatenschap van ene Frans Leits. Daar zaten brieven bij van mijn moeder.’

Gijsels zucht.

‘Frans Leits had een tuin hiernaast, maar meneer Gijsels, maakt u er alstublieft geen quiz van. Ik wil nog boontjes plukken voordat de zon achter in de tuin komt.’

Gijsels kijkt nu met gefronste wenkbrauwen in zijn thee.

‘Die brieven zijn aan uw vader gericht, Oscar Bentheim. Liefdesbrieven, ze was in haar manische toestand smoorverliefd op hem geworden. Ze zagen elkaar in het geheim hier op zijn volkstuin.’

De steek in haar buik verbergt ze goed.

‘Ik heb nooit iets gehoord over mijn vader en een mevrouw Gijsels uit Haarlem.’

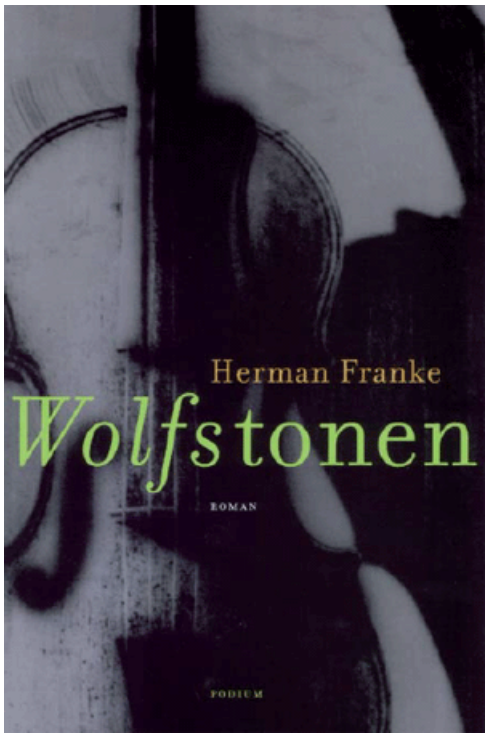
Herman Franke
Wolfstonen
ROMAN
PODIUM

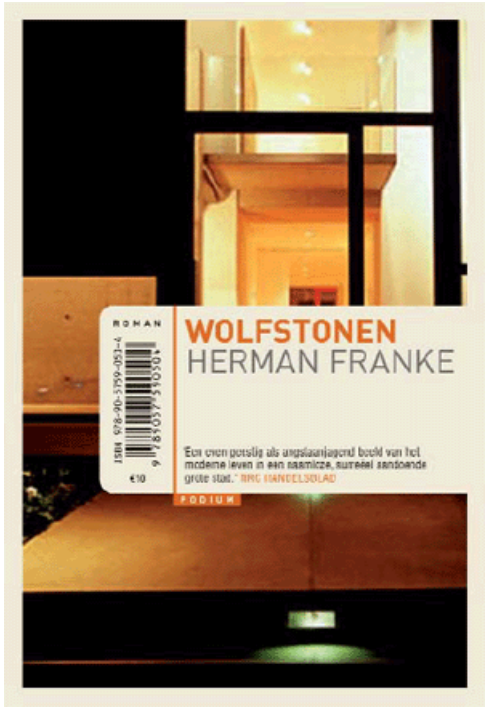
ROMAN
WOLFSTONEN
HERMAN FRANKE
PODIUM

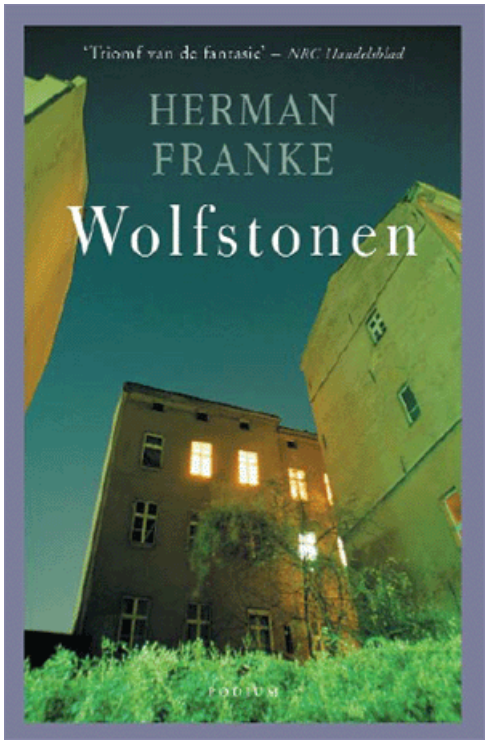
'Triomf van de fantasie' – NRC Handelsblad
HERMAN
FRANKE
Wolfstonen
PODIUM
Podium, 2003

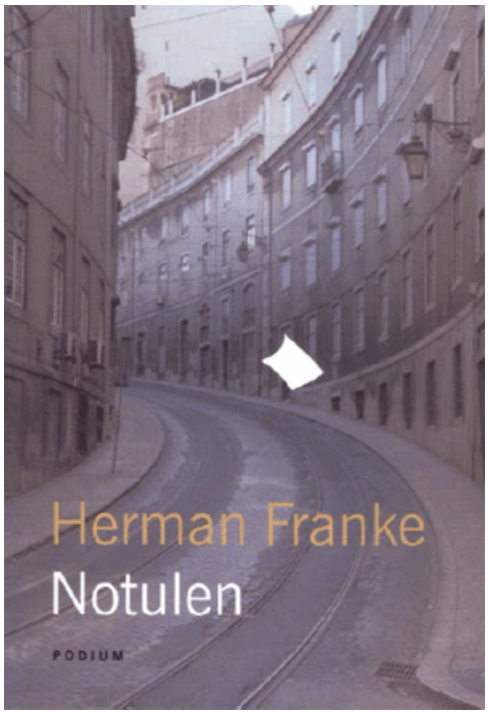

Podium, 2004

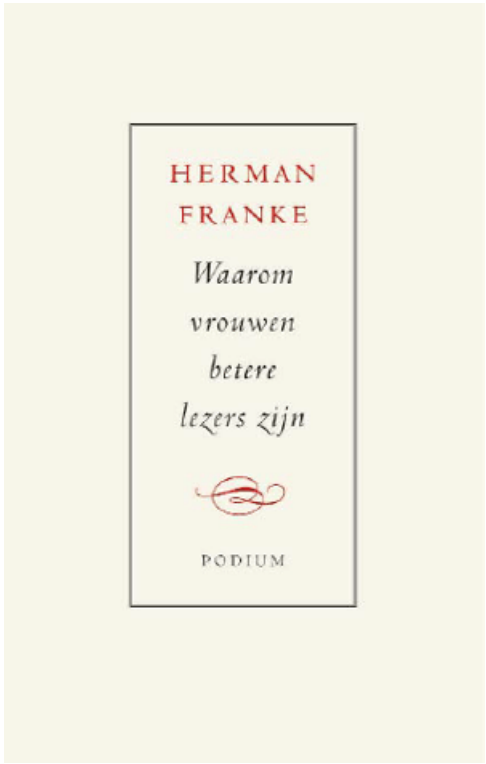

Podium, 2004

‘Mevrouw, ik heb geen rust voor ik haar... Ze ligt hier! Hij moet in paniek geraakt zijn van haar wanen, bang dat het uitkwam...’

‘Vuile schoft, maak dat je wegkomt!!’

Een half uur geleden heeft Gijsels met betraande wangen een telefoon uit zijn binnenzak gehaald. Nu janken er motorzagen en zijn vijf mannen bezig het hele oppervlak van de tuin vrij te maken. Een kleine graafmachine is begonnen met het openrijten van de rulle zwarte aarde. De graafmachine schept de aarde in grote langwerpige bakken op uitschuifbare poten. Op de zeef blijven wortels, bollen en stenen liggen.

De handen van Sally Bentheim zitten aan elkaar vast. De enkels idem dito. In haar mond zit het keukendweiltje, op zijn plaats gehouden door drie lagen hobbytape. Ze ligt op de grond in het schuurtje tussen de werkbank met slakkengif, vloeibare mest, de laatjes met zaden en de hoek met haar vaders schoffel, spades en hark.

De zware, zangerige stem van de graafmachine vertelt haar dat de tuin volledig wordt verwoest. Als ze aan haar vader denkt ziet ze een wegrennende schim. Die brandende ogen van Gijsels, zijn natte wangen; ze is niet alleen woedend op hem, ze bewondert ook zijn radeloze verlangen naar zijn moeder.

De angst verdwijnt uit haar lichaam. Het is of ze in een kano ligt, meegevoerd op een snel stromende rivier. Een gebakerde baby op reis naar het onbekende. Dit is allemaal vreselijk, maar het maakt alles nieuw. Alles, ook het verleden, ook de tuin, ook haar herinneringen.

Straks zal ze worden uitgepakt als een cadeau.

Aleid Truijens

Beuken tegen de wand - de hoge inzet van een columnist

Stapte ik driest op hem af, in dat zaaltje vol opgewonden cultuurdragers? Dat had ik me voorgenomen. Ik wist dat hij zou komen die middag, bij de uitreiking van de Generale Bank Literatuurprijs 1999 (zoals de AKO Literatuurprijs een paar jaar heette), die in oktober 2000 werd uitgereikt aan Karel Glastra van Loon. Want Herman Franke was de vorige, verrassende winnaar geweest, met zijn roman *De verbeelding.* Ik had een missie: klamp hem aan, die Franke. Pols hem voorzichtig. Probeer in elk geval een afspraak met hem te maken. Waarschijnlijker is dat ik niet hem aansprak maar hij mij, die vrouw die nerveus glimlachend om hem heen drentelde. Hoe dan ook. Er werden handen geschud, tien jaar geleden, en er werd bijgeschonken.

Ik was gecharmeerd van de schrijver. Allereerst om wat hij had geschreven, zijn roman *De verbeelding*, zijn essays in kranten en tijdschriften. In zijn essay 'De schrijver en zijn ik', opgenomen in de toen net verschenen bundel *De tuinman en de dood van Diana*, las ik iets wat me raakte: 'Het liefst zou ik met een *one way screen* om me heen cafés en partijtjes bezoeken,' schreef Herman Franke, 'zodat ik onbekommerd kan kijken en luisteren zonder mij zorgen te maken om mijn ik'. Misschien was het beschamende eigenliefde die me dreef naar deze schrijver, want ik was het hartstochtelijk met hem eens; ook ik koester deze geheime wens tot onzichtbaarheid vanaf mijn kindertijd. Maar hij leek me ook gewoon een aardige, oudere jongen, de tengere man die daar druk met een biertje stond te oreren aan de toog. Zijn motoriek, zijn stem - het klopte. Hij viel samen met wat hij schreef, en hoe hij schreef: met een soort weerloze bravoure.

Herman Franke schreef bijvoorbeeld dat zijn 'ík' van vlees en bloed, dat op borrels van literaire prijsuitreikingen stond te lachen en te praten, hem in de weg stond. Die ik verstoorde zijn eigen observaties én het oordeel van anderen over zijn werk. Je kunt het ook verlegenheid noemen. Maar hij had daar in zijn essay iets aan toegevoegd, een waarschuwing tegen mensen zoals ik, die over andermans boeken

oordeelden. Mensen die in een jury gingen zitten en zich oordelen aanmaten, met kolossale prijzen en kolossale afwijzingen tot gevolg.

Hij schreef: ‘In contacten met mensen die misschien in de toekomst mijn boeken moeten recenseren (of die eventueel tegenover anderen informatie over mij zullen verschaffen) verlies ik mijn oprechtheid. Ik heb de neiging om ze naar de mond te praten of juist idioot fel dwars te gaan liggen, zeker als er drank geschonken wordt.’

Een columnist die geen etalage zocht voor zijn fonkelende ego, maar voor zijn ideeën, die zochten we.

Er werd gedronken, die middag, en omdat ieder van ons zo zijn redenen had om nerveus te zijn, nogal flink. Ik hád al eens over een van zijn boeken geschreven, over de prijswinnende roman *De verbeelding.* Ik was geïmponeerd door dat boek. Het verhaal was overdonderend, de verbeeldingskracht breed en diep. Maar ik had ook kritiek gehad. Ik vond het ook wel een beetje druk in dat boek, zo veel levens, zo veel stemmen, zo veel verlangens die zich bij mij binnendrongen. Bovendien was ik een journalist, een lid van de door Franke in zijn stukken verfoeide, schreeuwerige, alles moedwillig platwalsende massamedia.

Toegegeven, ik zou het daags erna inderdaad ‘over hem hebben’, met mijn collega's op de redactie van het boekenkatern Cicero, van *de Volkskrant.* We zochten een columnist. Deze zou, samen met Barber van de Pol, om beurten moeten schrijven over de literatuur en het leven, over zichzelf en de massa, over wens, waan en wereld. De naam van Herman Franke was gevallen. Barber van de Pol en hij zouden een perfect duo vormen in de rubriek ‘De leesclub’, een weldadige vrijplaats tussen al die boekbesprekers, arme gevangenen in hun rol.

Ik had dus alle redenen om een beetje op mijn hoede te zijn, maar Herman nog meer. Toch werd het een ontspannen en vrolijk gesprek - waarover weet ik niet meer. Tollend op mijn benen ging ik naar huis: morgen een kater, maar we hadden een winnaar en ik had bovendien een afspraak. Een paar weken later, in een café, werden wij het eens - opgetogen vertelde ik mijn collega's dat ik de beoogde columnist in mijn netten had gestrikt. Of hij mij natuurlijk.

Het eerste stuk ging over *De familie Moskat* van Nobelprijswinnaar Isaac Bashevic Singer, en ook eigenlijk weer niet. De columnist memoreerde over de prachtige slotzinnen ervan: ‘De dood is de Messias. Dat is de eigenlijke waarheid’, die weer teniet werden gedaan door een omslachtige, saaie beginzin. Maar er was meer mis met de roman van de Nobelprijswinnaar: hij begon op de linkerbladzijde! Net als Hermans debuutroman *Weg van loze dromen.* En net als ‘De leesclub’. Helemaal fout, vond hij. Niemand leest linkerbladzijden, ‘alleen bejaarden en krantengekken die alles lezen, zelfs deze beschouwing. Mensen

als u dus.’ Hermans eerste column in Cicero was een aanstekelijke binnenkomer: een stukje dat fraai in zijn eigen staart bijt zonder ikkerig te zijn, en terloops verklapt wat goede begin- en slotzinnen zijn.

De laatste column verwees ook naar zichzelf, en naar de eerste. De slotzin luidde, naar Gerrit Achterberg: ‘De wereld bloeit. De dood is opgeheven’ - zinnen die wel een beetje op de slotzinnen van Singers boek lijken. De columnist stond op het punt een roman de wereld in te schieten, maar zijn krantenlezers - de bewonderaars en ook de sikkeneurige reaguurders met te veel vrije tijd die altijd wat te vitten hadden - zouden hem missen.

Tussen die begin- en slotzin in peperde Herman Franke de lezer in dat literatuur van het allerhoogste belang is. Hij deed dat verleidelijk, fluisterend, hamerend of geselend, maar nooit humorloos. Hij toonde zich vaak teleurgesteld, soms beledigd of woedend, maar klonk nooit vermoeid of verveeld. Wie deze columnist las, wist dat er iets op het spel stond. Literatuur is een spel dat ernstig en met overgave gespeeld moet worden. In zijn eigen woorden: ‘Ik heb zes jaar lang geprobeerd te laten zien dat literatuur geen navelstaarderig product is voor wereldvreemde leesjunks, maar het culturele hart van een samenleving die niet bang is voor zichzelf, een doodweermiddel tegen de wurgende werkelijkheidsdruk van de massamedia, een spiegel van het collectieve geweten, ja, het enige zuiver onbespoten voedsel voor de geest.’ En, relativerend als altijd maar niets terugnemend: ‘Wat een grote woorden, Franke. [...] 't Kon minder. Met dat mooie understatement uit mijn Groningse moedertaal durf ik mij zelfs wel op de borst te kloppen.’

Ik was het niet altijd met Herman eens, maar liet mij vaak overtuigen. Mooi was zijn observatie dat de eeuwig geroemde ‘soberheid’ van de schrijver Nescio ook wijst op een gebrek aan inlevingsvermogen en op autistische aandoende zelfgenoegzaamheid. Less is niet altijd more, en zeker niet bij Herman Franke.

Zijn afkeer van ‘de media’ die alles wat mooi, persoonlijk en waardevol is plat en inwisselbaar maken, programmamakers die gevoelens uitventen en emoties uitmelken tot ze niets meer betekenen en van journalisten die xenofobe volksmenners aan de macht schrijven vond ik wel eens wat overdreven. Herman projecteerde in zijn columns zijn afkeer van de domme meute en neo-rechtse schreeuwers soms op de brengers van het nieuws - zelf was hij er ook eentje geweest in zijn jonge jaren, vandaar misschien.

Zijn aanval op medecolumnisten die ineens eendrachtig een kruistocht ondernamen tegen de islam, was dapper en terecht. Maar ook hij wist dat in diezelfde krant veel verschillende stemmen klonken

over Pim Fortuyn, Theo van Gogh en de Linkse Kerk, niet alleen die van de hetsers die riepen dat fanatieke moslims onze westerse cultuur zouden vernietigen. In die vermaledijde media klonken en klinken botte en genuanceerde stemmen, stekelige en scherpe observators en dwarsliggers - onder wie hijzelf. Een van de aardigste eigenschappen van de columnist Herman Franke vind ik juist dat hij in staat is om tegelijk schrijver, journalist én criminoloog te zijn; poëtisch, feitelijk, kritisch en analytisch, soms in één zin - een postbesteller tussen kunst en leven, tussen onderzoek en verbeelding, tussen esthetiek en moraal.

Hoge en lage cultuur, daar ging het ook vaak over in Hermans columns. Hij bekent met rode oortjes *De Da Vinci Code* te hebben uitgelezen. Hij zoekt een foto van Da Vinci's *Laatste avondmaal* en tuurt met een loep. ‘En verdomd, de apostel die rechts naast Jezus zit, lijkt echt heel veel op een vrouw.’ Vervolgens legt hij haarfijn uit dat dit niet betekent dat we hier met grote literatuur te maken hebben: ‘Er komt geen enkele zin in voor die beklijft. De personages zijn psychologisch niet eens van bordkarton, ze zijn geheel van een innerlijk leven ontbloot. De dood boezemt hen nauwelijks angst in. Zelfs aan seks doen ze niet. Het zijn marionetten die in dienst van de schrijver monomaan bezig zijn met het oplossen van kunstzinnige cryptogrammen.’

Herman schreef zelfs, heel democratisch, een enquête uit onder zijn lezers: wat onderscheidt literatuur van lectuur? Uit de antwoorden fröbelde hij een column, waarin alle mogelijke antwoorden wel voorkwamen. Zelf voegde hij maar één zin toe, de mooiste, de meest afdoende: ‘Literatuur wil onder de huid van het leven kruipen, terwijl lectuur die huid slechts aaien wil.’

De somberman kreeg niet helemaal gelijk. In de afgelopen hysterische decennia werd de literatuur niet weggedrukt door de massasellers, er kwam geen volksgericht tegen de islamieten en de malloten van de PVV maken elkaar wel af. Toch is het goed dat er schrijvers bestaan als Herman Franke, die beseffen dat schrijverschap meer eist dan wat ongestoord, vernuftig spel in de omheinde, veilige speeltuin van de kunst.

Ik had één keer het geluk om met Herman daarover publiekelijk in debat te gaan. Het was een discussie over literatuur en moraal, onder leiding van Gert J. Peelen. Ik verdedigde de stelling dat de literatuur een morele vrijplaats was, waarbinnen de moraal tot het uiterste beproefd en opgerekt mocht worden.

Met die uitspraak tergde ik Herman, zag ik. Hij vond een vrijplaats vrijblijvend. Schrijvers, beet hij zijn publiek toe, zijn ‘misdadigers zonder strafblad’; een schrijver zoekt de uiterste grens op en laat te-

gengestelde opvattingen de strijd aangaan. Geen zandbak voor literaire taartjesbakkers, geen vrijplaats voor vrije geesten. Niet een bevallig dansje maken op een springkussen, maar beuken tegen de wand, tot het uiterste gaan, dat is de taak van iemand die zich schrijver noemt.

Ik verdedigde koppig mijn stelling, toen die middag, maar intussen ben ik het allang met mijn opponent van weleer eens. De literatuur is een morele arena. Kunst is het echte leven niet, maar in literatuur klopt wel de polsslag van het leven. Schrijvers liegen de waarheid. Het gaat altijd over de vraag hoe we moeten leven; elk dilemma is een moreel dilemma. De inzet van de gladiatoren in de arena moet hoog zijn.

In de krant wordt daags na verschijnen de vis verpakt, maar Hermans gedachten sijpelden door in de hoofden van de beste lezers. Zulke schrijvers blijven we lezen en herlezen, nog jarenlang.

Edzard Mik
Notuul

Ze kwamen elkaar tegen in de Van Baerlestraat. Twee schrijvers, de ene tien jaar ouder en aanmerkelijk grijzer en gerimpelder dan de andere, maar beide strevend naar de eeuwigheid. Ze kenden elkaar amper maar knepen in de remmen en bleven tot hun eigen verrassing staan. Als schooljongens hingen ze over hun stuur, het kwam tot een gesprek over wat er uit zou komen of net uitgekomen was, de verwachte of geïncasseerde ontvangst. Nooit zouden ze krijgen waar ze recht op hadden, dat stond buiten kijf. De oudere schrijver mopperde met overgave, meer omdat het hem goed deed, bitter was hij niet. Hij sprak binnensmonds en nogal snel, alsof het woord hem elk moment ontnomen zou kunnen worden.

De jongere schrijver weet nu dat de oudere schrijver gelijk had: er was geen tijd te verliezen, zelfs niet op straat, met een vage bekende.

Donker grommend reden touringcars langs, de oudere schrijver was meer dan eens onverstaanbaar en de jongere herinnert zich dan ook vooral zijn taaie, breekbare voorkomen, zijn melancholieke hondenblik en zijn onverwachte aardigheid; het was geen aardigheid als bezwering van angst of woede, zoals hij die van de meeste schrijvers kende, maar aardigheid die gemeend was en hem gratis en voor niets werd verstrekt, zonder enige verplichting tot terugbetaling.

Nerveus blikte hij over de voorover leunende oudere schrijver heen, als om ergens op de verrommelde vlakte van het Museumplein houvast te vinden. Helemaal durfde hij niet in de bestaanbaarheid van die belangstelling en blik te geloven. Even later hees hij zich op zijn zadel, gooide zijn arm omhoog en schaamde zich dat hij nog niet alles van de oudere schrijver had gelezen, al zijn romans, verhalen, columns, en ook die befaamde notulen niet. Maar thuis moest er iets gebeuren, de leegte bedwongen, hij begroef zich weer in het bedrieglijke perspectief van zijn eigen schrijverij, en schamen doet hij zich nog steeds.

Manon Uphoff

Een duizelingwekkende stilstand

Het regent stevig uit een sombere grijszwarte wolk terwijl ik probeer enkele zinnige opmerkingen te formuleren over het werk van de schrijver Herman Franke (geboren 1948 in Groningen). Het is niet nodig, vaak is het zelfs niet wenselijk om de schrijver wiens werk je leest persoonlijk te kennen. Meestal gebeurt dat ook niet. De schrijver in kwestie is al jaren dood en jij leest het werk en warmt je aan het nog kloppende, levende ervan of je kleumt er al wat bij en gooit nog maar een kooltje op het vuur. In het geval dat je de levende schrijver kent, is de volgorde meestal dat je het werk eerst las en daarna door omstandigheden in aanraking komt met de auteur. (Je bent zelf schrijver en het is een collega, je bent bewonderaar en je stalkt de schrijver en achtervolgt hem of haar met je eigen misbaksels, in de hoop door bemiddeling van de auteur zelf het veld van de literatuur te kunnen betreden, je bent criticus, interviewer, na de kritiek of door het interview ontstaat er een contact). In dit geval was het omgekeerd; de schrijver Franke en ik ontmoetten elkaar op de uitgeverij waar we beiden onder contract stonden, ik debuteerde en had op dat moment (1995) nog niets van hem gelezen, net zomin als Franke iets van mij (de inkt in *Begeerte* moest nog drogen). Herman Franke was toen nog vooral bekend als vooraanstaand criminoloog, en hij had als fictieschrijver *Nieuws van de nacht* geschreven.

Een vriendschap begon, langzaam en behoedzaam, en in de periode van de vijftien daaropvolgende jaren lazen we elkaars werk vlak voor en na het ontstaan, bespraken met elkaar problemen die zich voordeden tijdens ‘het scheppingsproces’ (een mooi maar vertroebelend woord voor de langdurige periode van waanzin waarin je je tanden zet in brokstukken en fragmenten en je personages uit hun windsels probeert te wikkelen tot iets ontstaat dat enigszins lijkt op het werk dat je ooit, in de mist van de nacht of bij het gloren van een ochtend voor ogen heeft gestaan, dat schemerde en danste boven het moeras, de personages vrij van windsels, naakt en betoverend, maar gevaarlijk, als dwaallichtjes). We leverden commentaar en correspon-

deerden, meestal via internet, over schrijven, kunst en 'het leven', meestal het leven. Ook was er het slempen en plempen in de kroeg, waarbij ik altijd weer tot de jammerlijke constatering moest komen dat mijn woorden in de wijn gistten tot een dikke brij, en dat weinig vrouwen beneveling, laat staan dronkenschap als een medaille kunnen dragen, waar Herman hooguit iets van zijn schuchtere, nuchtere Groningse tongval verloor en wat meer moduleerde. Maar *wat* hij zei sneed onveranderlijk hout en van de kennis waaraan steeds iets nieuws werd toegevoegd, ging nooit iets verloren. Ik moet toegeven dat ik me in het begin wel eens overweldigd voelde door de kwikzilverige, tintelende manier waarop Franke deze kennis in beweging bracht, in een altijd ontwikkeld, elegant parlando.

Terwijl ik werkte aan het beruchte, vaak verlammende tweede boek, verscheen van Franke *De verbeelding.* Een meanderend loflied op de verbeeldingskracht waarin we een duizelingwekkend aantal door obsessies gedreven personages volgen die in hun bestaan worden geobserveerd door het standbeeld van admiraal Nelson. Het boek ontving de Generale Bank Literatuurprijs en met duivels genoegen liet de jury zich ontvallen dat de keuze eindelijk eens unaniem was geweest. 'Om te vloeken van plezier zo goed', schreef *De Morgen* en Michaël Zeeman, de rookomwolkte criticus die zijn slagschaduw over zo veel Nederlandse boeken heeft laten vallen en slechts enkele zorgvuldig uitlichtte, prees *De verbeelding* uitvoerig: 'Ik neem mijn hoed diep af voor deze roman.'

In *De tuinman en de dood van Diana* (uitgekomen in het jaar 1999, dus nog voordat hysterie nationaal leitmotiv werd) ging Franke met een vooruitziende (of was het een terugziende?) blik in verhalende essays in op de (publieke) waan van de dag, de beperkte houdbaarheid van nieuws, verschijnselen als massahysterie (het massale verdriet en de publieke rouw die volgden op de dood van Lady Di) en vooral ook op de in zijn ogen beperkende, verplattende, vervlakkende mediawerkelijkheid. Als ik weer langs een zoveelste poster van Jantje Smit fiets, alweer in zo'n kekke, te strakke onderbroek, of - ranzigheid is me ook niet vreemd - een programma volg als *Ranking the Stars* en van geen van de daar aanwezigen weet *of* en *wat* ze ooit gepresteerd hebben, wat hun speciale kunde is waarmee ze dit, weliswaar slibberige, plekje in de spotlights verdienen, sla ik graag 'De geboorte van de pulpdemocratie' op: 'Bij een nieuw verschijnsel hoort een definitie. Nu, de pulpdemocratie is *een democratie waarin politiek en cultuur meer en meer bepaald worden door een massa die zijn opinies, emoties en stemgedrag sterk laat beïnvloeden door de commerciële televisiezenders en de pulpbladen, die op hun beurt weer gedreven worden door een voetzoekerige*

mengeling van commerciële winzucht, gewetenloze sensatiezucht, oprechte domheid en een ranzig moralisme van conservatieve snit.' Al ben ik, anders dan Franke, aan deze pulpdemocratie niet volledig onthecht. En natuurlijk volgde de bijtende kritiek dat de auteur toch vooral wetenschapper, filosoof was, een theoretisch spel speelde, of optrad als een (belerende) moralist. Bovendien, zo meenden critici, was deze hele mening elitair. Maar het is alleen elitair als de aanname is dat 'de massa' slechts kan bestaan uit mensen met een lagere opleiding. Dat staat er echter niet. De echt elitaire denker gaat ervan uit dat hij nooit onderdeel van 'een massa' is of zal kunnen worden. Wat zal ik zeggen? Geef mij meer van zulke wetenschappers, filosofen, moralisten. Geef mij, als er dan geleerd gaat worden, zo'n leraar![*] Hoe dan ook, als er al sprake is van een leraarachtige kwaliteit of karakteristiek, dan hou ik daarvan, zoals ik ervan hou in het werk van Nabokov, in het werk van John Ruskin, in het werk van Montaigne - en dat is omdat in het werk van deze schrijvers tegelijk een weelderigheid en generositeit aanwezig zijn, de 'lessen' zijn van zo'n kwaliteit en overvloed, ze getuigen van gulheid.

Het essayistische element in het werk van Franke is als een constante onderstroom, op sommige plaatsen welt het op door een wak in een verhaal waar we net lekker 'in' zaten - hè, verdorie, denk je, moet dit nu? Zoals ik ook wel vloekend door passages in *Anna Karenina* of *Oorlog en vrede* of *Schuld en boete* (ik hecht aan deze oudere titel) heb geploegd, zoals ik recent door Jonathan Littells *De welwillenden* struinde, en steeds in de diepe en ondiepe plassen van fictieloosheid viel, poelen van meningen, opvattingen, theorieën, opeenstapelingen van feiten. De gemakkelijkste kritiek is de kritiek van de verveling, maar de vraag moet zijn welke discrepanties of overeenkomsten, welke fricties en wrijving er bestaan tussen de weergegeven opvattingen (het wetboek), het wereldbeeld of de wereldbeelden, en het leven zoals dat door de personages wordt geleefd. Bewegen ze zich als vissen in koel water van gemakzuchtige opvattingen? Of wroeten ze door de donkere blubberstromen die de visies en opvattingen van een tijd vormen? Wat zijn in het werk van Franke die visies, wat zijn de feiten en de ficties?

* Maar de onderzoeker, leraar, wetenschapper wordt in het huidig tijdsgewricht liefst beschouwd als een rudimentair verschijnsel, het graag willen leren, of het graag willen overdragen gezien als een knieval of misdrijf. Zoals twijfel en bedachtzaamheid, de bereidheid tot het veranderen of bijstellen van een mening een misdrijf is tegen het fatsoen van een onbuigzame wil. Recht is beter dan kronkelig. [Reden misschien waarom essaybundels nauwelijks verkopen, waarom er in het Nederlands geen (fatsoenlijke) integrale vertaling is van Nabokovs *Lectures on Russian Literature en Lectures on Literature* (al verschijnen er magistrale deelwerkjes in vertaling van Robert-Jan Henkes & Erik Bindervoet).]

In 2007 schreef ik voor *De Revisor* een stuk over de roman *Zoek op Liefde.* Franke was toen al geprezen en gelauwerd, de roman *Wolfstonen* was verschenen, het kleine, maar elegante en gevoelige *Notulen*, talloze columns, essays en kritische artikelen voor onder meer *de Volkskrant. Zoek op Liefde* was het tweede deel van wat een cyclus moest gaan worden (een reeks van jaarlijks te verschijnen boeken) waarin de schrijver, zo meldde deze, zich geen beperkingen meer oplegde; de grens van deze reeks zou bepaald worden, zo had hij besloten, door het leven zelf; zolang er leven was zou hij jaarlijks een boek toevoegen. Het einde van deze cyclus zou dus samenvallen met het einde van de auteur, en de cyclus zou het leven volgen, of er vooruit vlieden, naar voren bewegen, de blik (van een nog diffuus vertellend Ik) op het meebewegende verleden gericht; een Ik dat zich voortspoedde, maar toch stilstond. De reeks ving aan met de roman *Uit het niets.*

Inmiddels had ik al zijn werk gelezen. Uit de proloog van *De tuinman en de dood van Diana* ('Sommige mensen hebben een ego dat schittert als een diamant. Voor de spiegel verblinden ze zichzelf. Anderen koesteren een genadeloos negatief zelfbeeld. Ze zijn zichzelf tot vijand. Ik hecht gelukkig niet zo aan mijn ik. Er is geen mens gelijk, maar veel meer dan ze van elkaar verschillen, lijken mensen op elkaar') had ik eerder al kunnen opmaken dat er bij Franke geen hard, dik geloof is in de onbreekbaarheid, de afgeslotenheid of de compactheid van het Ik. Zelfs niet als dit 'ik', zoals bij Nelson, in steen is vervat. Integendeel, hoe krachtiger de gevangenis van het omhulsel, hoe vliedender en waaiender dit ik. Die onthechtheid, zo bleek, mocht ook in *Uit het niets* en *Zoek op Liefde* gezien worden als een dragende, stuwende kracht. Motto, opdracht, leitmotiv, samen met het volgende: 'Heel lang heb ik gedacht dat liefde het kunstaas was van de grote aanjager, de vleesgeworden oerwil, de motor van de schepping. [...] tegenwoordig denk ik daar anders over, de liefde schept zelf.'

'Noem me Ik', zo begon *Uit het niets.* 'Het moest nog beginnen. De mensen lichtten er op als schimmen en verdwenen meteen weer.'

'"Ha, ha",' lachte een vrouw, vol van borst, bil en gelaat, en ze viel in vrouwenstukjes uiteen. Alles was er, maar ook nog niet. Het kwam eraan. Homo potentialis. De mens als idee. De stuwende oerwil. De wil tot willen ad infinitum. [...] En dan, zomaar een heldere eenling. [...] De eerste ik is daar, zijn eerste voorzichtige stapje is voor de mensheid een reusachtige sprong voorwaarts, miljarden zullen hem volgen. Ik de eerste, Ik de tweede, Ik de derde, Ik IV, Ik V, Ik VI, Ik VII, Ik VIII, Ik IX... Ik de Zoveelste + 1, Ik de Zoveelste + 2, Ik de Zoveelste + 3... Ik de Zoveelste + 72.456.754.'

Het is in dit breken, verstrooien van het ik, van vele ikken, in het schuif- en legspel met de spiegelende scherven en splinters dat we naar de werkelijkheid van ons bestaan kunnen kijken, een bestaan dat zich in de boeken van Franke hoogst zelden op één plek, of in één ruimte afspeelt, of in één tijdsgewricht. Het bestaan is er een sequentie van stilstaande beelden, foto's, snapshots van beweging. Onmogelijk maar mogelijk, zoals je in de schilderijen van Turner beweging ziet in de kleurvlakken die in elkaar overlopen en over elkaar heen liggen. Nee, denk je, deze wolken kunnen hier niet drijven, maar ze drijven toch en je wrijft in je ogen. In dit beweeglijke zijn er ook overeenkomsten met een schrijver als Jeanette Winterson. Hoe dan ook, we kijken niet naar één realiteit, maar naar verschillende, door elkaar heen spelende realiteiten. Franke zelf zegt hierover: 'De werkelijkheid bestaat dus niet. Er is een werkelijkheid die sterft van de werkelijkheden die heel eigenwijs en zelfbewust geen andere werkelijkheid boven zich dulden. We leven in een anarchistisch universum. Mensen delen een schijnwerkelijkheid, of zoals Frans Kellendonk het in zijn essay "Idolen" beschreef, "een menselijke doorsnee of plak van de werkelijkheid, een smal reepje van een groot en pikkedonker bos zoals dat, vol valse schaduwen en spookachtig verkleurd, oplicht in het schijnsel van een zaklantaarn".' Een heel mooie beschrijving, meent Franke, 'vooral omdat je meteen inziet dat de zaklantaarn zich ook - in andere culturen, in andere tijden, in andere hoofden - op een ander reepje kan richten'. Maar: 'literatuur, en zeker de literatuur die zich met verbeeldingskracht wil losmaken van de platte mediawerkelijkheid en een eigen universum wil scheppen, wijkt van het smalle bospaadje af en begeeft zich met trillende benen in het grote, donkere bos met alle angsten, gevaren en chaos die daar heersen, waar niets meer zeker is. Dat is literatuur die zich durft voor te stellen wat er gebeurt als de banden met de dominante maar flinterdunne schijnwerkelijkheid worden doorgesneden. Pas buiten het felbeschenen reepje bos komt literatuur bij emoties en gedachtewerelden die dreigen te sneuvelen in de ongelijke strijd tegen de robuuste mediarealiteit. Maar dan moet je als schrijver wel je verbeelding durven vrijlaten en ook wel eens even je eigen leventje, de familie, of het bureau durven vergeten.' Om eraan toe te voegen: 'Mij is natuurlijk gevraagd of ik zelf in *De verbeelding* het donkere bos heb betreden? Ik heb dat in ieder geval geprobeerd.'

Ik weet niet of ik het eens ben met de aanname dat we alleen maar een flinterdunne schijnwerkelijkheid delen, ik vrees dat we wel degelijk een hele echte realiteit met elkaar delen, en dat we elkaar die realiteit ontzeggen. Feit is dat in het werk van Franke een voortdurende anatomische les wordt uitgevoerd op het ik, diens ideeën en werkelijk-

heid. Dit gebeurt op een dusdanig soepele, lenige wijze dat het is of je kijkt naar een arts die zonder enige angst incisies maakt en dwars door huid en vetlagen snijdt. Met hetzelfde scalpel gaat Franke tijd en ruimte te lijf, snijdt hij door heden en verleden. De ene na de andere individuele en 'unieke' waarheid wordt opgetild en afgezet tegen de 'onvermijdelijke' waarheid van een ander, al even uniek geacht leven, verliest macht. Want we zijn niet gek, we weten dat er miljarden (elkaar opvolgende) ikken zijn (geweest). Pas wie het eigenbelang van elke gevonden waarheid tot zich door laat dringen loopt de kans er nu en dan van los te raken, wordt *doordringbaar*. Dit maakt het lezen tot een tocht over ijs dat nu eens dik, dan weer bros en dun is, je dondert naar beneden in een onderwaterruimte, daar beweegt zich het verleden, alles gaat door, vrouwen, mannen, vaders, moeders, verloren kinderen; je kruipt naar boven, je grijpt een schim, je bent het zelf en ook weer niet, en daartussendoor jaagt, zeker in de laatste boeken, steeds ook een in het groen gekleed, buitelend Gronings mannetje met Gronings tinkelende bellen aan de muts, een Repelsteeltje dat almaar krachtiger de eigen stem laat horen, pesterig zingend 'niemand weet, niemand weet, dat ik Repelsteeltje heet', die je tussen de ervaringen van tientallen, honderden anderen ook de zijne voortovert, maar bijna koppig weigert aan die eigen ervaringen een grotere betekenis toe te kennen, ze te laten prevaleren, of het ik er een vorm van afgeslotenheid of afronding mee toe te kennen. 'Ik hou er niet van als mensen zich een vastomlijnd beeld van me vormen, want ik ben nog lang niet af, vind ik.' Al gebeurt dit zijns ondanks af en toe toch, en levert dit, vanwege de gehechtheid van dit ik aan die ervaringen en beelden en herinneringen, hoe onbetrouwbaar of beweeglijk die soms ook zijn - 'hoe schijnbaar onbeweeglijk het geheugen zich binnen de schedel ook volvreet met herinneringen, het lijkt veel op vloeibaar rubber' - vaak de krachtigste en ontroerendste passages op.

Wie in het werk van Franke op zoek gaat naar het *ene* karakter, die *ene* persoonlijkheid om in weg te zakken, om het eigen ik in onder te dompelen, gaat vergeefs op zoek. Wie een duidelijke analyse wil, de anatomie van het vertellende ik, raakt de grip kwijt, zinkt weg en trapt door het dunne ijs van de verhalen, valt naar beneden in een ruimte waarin wat omlaag hing weer omhoog groeit. 'Wat al gebeurd is, verdwijnt niet, wat uit het niets lijkt te komen, was er al, alles wat gebeuren zal, gebeurt, en het gebeurt allemaal tegelijk en steeds weer. *Want zijn is, en niet is wat niet is.* Wie schrijft moet niet proberen alles tegelijk te vertellen en wie leest moet geduld hebben, want wie alles tegelijk wil vertellen, *vergeet* het wezenlijke en wie ongeduldig leest, *mist* het wezenlijke' (*Uit het niets*). Wijsgerigheden en platitudes, puur ver-

halende fictie en wetenschappelijke verhandelingen wisselen elkaar af en volgen elkaar op, perspectieven vloeien in elkaar over tot je jezelf de vraag stelt, waarom? Vermoeid raakt van dit *in* en *uit* de ander getrokken en geduwd worden en ineens begrijp je dat het nog zo gek en ongemakkelijk niet is dat wij allemaal slechts over één lichaam, één enkele verblijfplaats beschikken waarin 'onze geest' woont en dat het waaien en verwaaien slechts door en met en in deze gevangenis mogelijk is.

Je zou Franke kunnen verwijten dat hij, al schrijvend, probeert aan te tonen wat er allemaal mogelijk is, wat er geschreven kan worden, hoever we kunnen gaan, hoeveel wetten er gebroken kunnen worden in het schrijven, wat de overweldigende ruimte van de fictie is. Jaja, denk je, ik geloof je, laat het maar en geef me alsjeblieft het afgesloten *lichaam* van een verhaal, een verhaal waaraan ik me kan overgeven. En dat komt dan weer. Je geeft je over. Daarna jaagt hij je weer weg. Tegelijk laat hij zien hoe het *juist* de allerpersoonlijkste, allerindividueelste ervaringen, gedachten en herinneringen zijn waarin het wezenlijk en gedeeld menselijke zich openbaart, en door je onder te dompelen in tomeloze sequenties van die ervaringen, door je er een duizelingwekkend aantal van te geven, herschept hij de chaos waarin we leven en moeten leven. De verankerden (rood haar, hazenlip, mannenlichaam, vrouwenlijf) verliezen zichzelf in het kijken, in de beweging, de erotiek, het orgasme en de grote dood.

Ineens begrijp je *waarom* de constructie van al die Ikken dan toch nodig en onvermijdelijk is. De waarheid kan dan wel een duizendkoppige zijn, en het Ik de (valse) (schijn)constructie die ons in staat stelt te leven, zoals de constructie, de ordening, de volgorde in een roman ook vals is misschien, verzonnen of schijn, maar zonder dat geen boek. En zonder een lichaam geen bestaan en zonder bestaan geen Ik. Het komt dan mogelijk wel 'uit het niets', maar is het niet wezenlijk? De schrijver formuleert zelf het antwoord. Want hoe ongrijpbaar en meanderend ook, het Ik *doet* ertoe. Voor wie het lichaam heeft, is het alles. 'Hoe weet je of iets wezenlijk is? Wat is dan niet wezenlijk? Waarom zou niet alles wezenlijk zijn? zou Ilonka vragen' - 'Maar ik ben Ilonka niet, laten we dat even vaststellen.

Ik ben ik.

En ik ben mijn eigen meester.'

Iedere schrijver van belang voegt een onvervreemdbare, eigen stem toe aan het voortdurende, gonzende gesprek van het bestaan. In het werk van Franke botst de kracht van de menselijke verbeelding tegen de zwaartekracht van de menselijke werkelijkheid, hoe divers en versplinterd in miljarden ikken deze ook is. De dansende, beweeglijke,

vliedende, meanderende en van stilstand dromende schrijver Herman Franke laat in zijn door obsessies beheerste personages, en vooral ook in zijn van scherpe bedachtzaamheid doortrokken essays, zien dat niets zich voorgoed laat grijpen, wij zijn zelf de lantaarns die streepjes van het bos belichten. *Maar we hebben batterijen.* We raken leeg. En daar brandt weliswaar weer licht... maar dat is weer een ander licht, en dat is weer een ander verhaal...

Jan Siebelink
Pastiche op een notuul

In het voorjaar van 2006 lunchten Herman en ik in Brasserie Van Baerle. Het was een warme, zonnige dag. We zaten in de schaduw van een bloeiende blauwe regen, dronken witte wijn.

Het geloof kwam ter sprake. Herman vertelde dat hij in een katholiek gezin was grootgebracht, dat hij nu weliswaar atheïst was, maar het niet in zijn hoofd zou halen te schamperen over geloven in een God.

'Je weet het maar nooit, misschien bestaat Hij wel. Nee hoor, ik ben niet iemand die het lot zal tarten.' Zijn toon was heel ernstig, zijn ogen lachten niet. Het was aangenaam dat we vrijwel eender over deze dingen dachten.

Het eten werd geserveerd. Beiden hadden we risotto met zwarte rijst besteld. We lieten een tweede fles komen. De trossen blauwe regen wiegden in de lauwe wind, de risotto smaakte voortreffelijk, de Chardonnay steeg ons een beetje naar het hoofd.

'Jan...' begon hij. En hij vertelde over zijn plan voor een roman die in delen moest verschijnen. Terwijl hij de ideeën daarvoor ontvouwde, bewoog hij nadrukkelijk zijn schouders, boog zich dichter naar mij toe, was ten slotte een en al beweeglijkheid. Zijn blik insisteerde. Hij moest vol zijn van wat hem voor ogen stond: de schildering van een fresco, een *somme romanesque.*

'Een roman-fleuve,' veronderstelde ik. 'Zoals Zola die schreef. Of een Roger Martin du Gard. Over een familie, een tijdperk.'

'Ja...' kwam er aarzelend uit. 'Maar ik wil een zo vrij mogelijk genre. Niets mag van tevoren vastliggen. In een cadans van gemiddeld één per jaar wil ik steeds nieuwe delen laten verschijnen. Er zal geen eind aan komen, geen afsluitend boek. Natuurlijk, op een dag zal ik er niet meer zijn. Dan houdt het vanzelf op.'

Ik vond het een mooi plan. Vooral het idee van absolute vrijheid die hij zichzelf gunde stond mij aan.

'En jij bent nog jong,' voegde ik eraan toe. 'Veel jonger dan ik.'

VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD

Podium, 2007

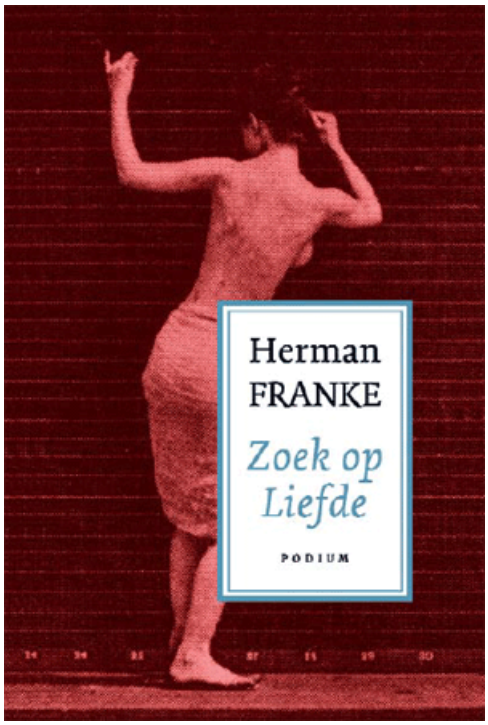

Podium, 2008

Podium, 2010

Herman Franke, 2009. Foto © Carla Schoo.

De tien jaren verschil maakten ons even stil. Herman had mij jonger gedacht. Ik hem ook.

‘Je kunt nog vele delen schrijven,’ zei ik. ‘In het tempo dat je jezelf hebt opgelegd, zeker meer dan de negentien delen van Zola's cyclische roman.’

We hieven het glas, klonken op wat nog geschreven zou worden. Herman herhaalde dat niets van tevoren mocht vastliggen.

‘Ik wil mijn personages in de stroom van de tijd zetten, maar ze zullen niet ondergedompeld raken, zullen te midden van het collectief een eigen authentiek leven blijven houden.’

‘Secretaris van je eigen bestaan, want je Groningse katholieke jeugd zal er toch in voorkomen, en tegelijk archivaris van de tijd waarin je leeft.’

‘In ieder geval moet de vrije vorm die ik voor ogen heb het mogelijk maken om uit de chaos van de realiteit... Zeker, ik wil het dagboek van mijzelf en dat van mijn generatie bijhouden. In beide wil ik nadenken over de thema's die mij altijd hebben beziggehouden: recht en onrecht, het lot, ijdelheid, de obsessie van het Niets, het mysterie van de dood. Ik weet, het klinkt allemaal erg verheven... Ik heb een keer, in 2004, een kort verhaal geschreven. Het is opgetekend in *Notulen.* Jij was trouwens nog bij de presentatie. Daarin staat deze zin: ‘Als hij zo doorging, zou hij sterven zonder dat hij aan gene zijde zou kunnen vertellen waar hij was geweest. [....] Ik heb niet om me heen gekeken, ik heb niet geluisterd, ik heb nooit gedaan wat ik wilde. Ik weet niet eens... wat liefde is.’

Joost Nijsen
De wording van Voorbij ik en waargebeurd (*Uit het niets*, 2007; *Zoek op Liefde*, 2008; *Traag licht*, 2010)

De relatie van de auteur met zijn uitgever is vaak vergeleken met een huwelijk. Het oeuvre vormt het kroost, en dat kroost moet gevoed, gekleed en anderszins begeleid. Alleen in een ideale wereld kunnen de 'ouders' het over alles eens zijn. Soms wordt langdurig gekibbeld. Soms vinden explosieve ruzies plaats die vervolgens worden bijgelegd. En soms worden ze het niet meer eens. Dan wordt er gescheiden. Vertaald naar de literaire wereld: de auteur slaat in dat geval de deur voorgoed achter zich dicht en begint, al dan niet met medeneming van zijn papieren kroost (werk aan de winkel voor een *mediator*) een nieuwe relatie.

Herman Franke en ik zijn nimmer gescheiden. Als er vuile was slingerde, hielden we die keurig binnen. Ons huwelijk begon bij Nijgh & Van Ditmar in 1992 met zijn debuutroman *Weg van loze dromen*, zette zich voort bij Balans met de roman *Nieuws van de nacht* (1995) en zijn standaardwerk over misdaad en straf in Nederland, *De macht van het lijden* (1996). Ook toen ik Podium begon in 1997, zette zich de wederzijdse trouw als vanzelfsprekend voort. In 1998 vierden Herman en ik de geboorte van zijn lijvige, met de AKO Literatuurprijs bekroonde roman *De verbeelding*, in 1999 gevolgd door *De tuinman en de dood van Diana* (een hem typerende combinatie van fictie en non-fictie) en de grote, profetische roman *Wolfstonen* (2003). Kort daarop speelde hij virtuoos met het genre van het ultrakorte verhaal in *Notulen* (2004) en bundelde hij zijn bruisende en altijd grondig gedocumenteerde *Volkskrant*-stukken over literatuur in *Waarom vrouwen betere lezers zijn* (2004).

En toen moest mijn partner Franke eens goed nadenken over het vervolg van zijn oeuvre. Misschien moest hij bijkomen van de wervelstorm aan boeken die hij gebaard had. Een jaar verstreek. In 2006, hartje lente, diende zich bij Franke de conceptie aan van een project dat hem sindsdien heeft beziggehouden. Dit kan ik reconstrueren

dankzij onze correspondentie, die pas intensief werd sinds 2000, toen we beiden aan het mailen sloegen. (Internet heeft in die zin een nog nauwelijks in kaart gebrachte impuls gegeven aan auteur-uitgeverscorrespondenties.)

Toen ik hem in maart 2006 vroeg naar zijn plannen voor een nieuw boek, schreef hij:

Deze maand wil ik nog even lekker rustig doorwerken, ik stel voor dat we begin april (in de eerste week) 's avonds eens een pilsje gaan drinken. Zullen we vast woensdag 5 april prikken? [13-3-2006]

Op de geplande dag kwam hij hierop terug.

Jij wilt vanavond vast graag naar Barcelona-Benfica kijken en wat mij betreft heeft ons gesprek geen enkele haast. Ik heb het bovendien erg druk omdat ik het een en ander [...] af moet/wil hebben voordat ik volgende week voor een dag of tien naar Frankrijk ga. [...] Is dat goed? [5-4-2006]

Toen ik per kerende mail antwoordde: *'Op zich was ik geheel gekapt en gekleed voor onze historische ontmoeting [...]'*, stemde hij alsnog in met een ontmoeting die avond.

In Café Welling dronken we glazen bier en spraken we over zijn toekomstige werk. Herman worstelde sterker dan voorheen met literaire conventies en verklaarde zich minder aan te willen gaan trekken van de grenzen tussen fictie en non-fictie, feit en verzinsel, autobiografie en verbeelding.

En zo, al pratende, openbaarde hij die avond het idee van een serie boeken waarin hij zich volkomen vrij zou kunnen bewegen. 'Een laboratorium!' zal ik instemmend geroepen hebben. 'Een literaire werkplaats! Een experiment, maar dan leesbaar!'

Misschien was het nu toch een historische ontmoeting gisteravond. Ik werk er al weer aan. Wat vind je van 'Anarchistische vertellingen'? [6-5-2006]

Uitgevers doen weinig liever dan over titels meedenken. Ik schreef, zo te lezen nog met Wellings vuurwater in mijn aderen:

Niet gek, ANARCHISTISCHE VERTELLINGEN. *Ik kauw ook nog na op* BOEK ZONDER EINDE *en* ANARCHISTISCH UNIVERSUM, *al klinkt dat laatste misschien toch te zeer alsof Vogelaar en Polet een troonsopvol-*

ger gevonden hebben. Wat dacht je, zonder gekheid, van FRANKE'S LABORATORIUM? Dat LABORATORIUM vind ik altijd zo'n mooi woord dat nieuwsgierigheid oproept naar wat daar dan gebrouwen wordt. Maar het mist weer die samenhang waar je naar streeft, dat organische. LITERAIR ORGANISME is het ook niet hè? ANARCHISTISCH ORGANISME? Hm. Jouw ANARCHISTISCHE VERTELLINGEN krijgen onbedoeld misschien iets politieks, door de verbinding van Anarchisme en zoiets bijna Russisch als Vertellingen. Rustig op broeden! Belangrijker nog dan de uiteindelijke vlag is de schuit waar die vlag op wappert. En ik geloof dat je dat schip aardig voor ogen hebt. Er zitten kajuiten in, patrijspoorten, masten, motoren, diepe verborgen loodsen, mysterieuze machinisten, er wandelt daar een vrouw op het dek in witte jurk, er staat een schipper op een sigaar te kauwen - en hoewel al die elementen van andere orde zijn (een mens, een vertrek, een wolk die voorbijschuift), ze zijn net als gedichten, verhalen, essays en romans toch met elkaar door hun maker verbonden tot dat ene schip. Of zoiets. Heel benieuwd hoe je de contouren gaat schetsen van een eerste deel, hopelijk te verschijnen over ruim een jaar. Keep in touch. Dan komt er ook een moment dat jij zekerheid voelt en met mij een Anarchistisch Verdrag zult tekenen, waarborgende 5 boeken in 5 jaar [...]. Ik vroeg aan Harminke [=Harminke Medendorp, kort daarna Hermans vaste Podium-redacteur - JN] of ze jouw verschenen werk eens integraal wil lezen. Ze knikte gretig genoeg. Vrijheid in gebondenheid! [6-4-2006]

De volgende dag reageerde hij.

Die titel laten we nog maar even, die komt wel, dit vind ik allemaal te weinig poëtisch, te veel 'in de keuken'. Ik voel me erg gedreven, dat is het belangrijkst, en ben erg blij met je inhoudelijke steun (afgezien nog van de centen). Overigens dacht ikzelf meteen aan The Canterbury Tales. [7-4-2006]

Vlak voor vertrek naar zijn huis in Frankrijk begon hij zijn literaire messen verder te slijpen.

Jouw schets van wat mij voor ogen staat [...] geeft er blijk van dat we goed met elkaar gepraat hebben. Het is nogal wat, maar steeds als ik bedenk dat er nu geen weg meer terug is, geeft me dat een warm, strijdlustig gevoel. Ik ga doen wat ik moet doen, dat zorgt zo maar voor rust in mijn kop. Over die titel nog even. Ik was van plan deel 1 de titel 'Voorbij ik en waar gebeurd' te geven, maar hoe meer ik erover nadenk, hoe meer ik geloof dat dit de hoofdtitel moet zijn. Poëtischer en toch de lading dekkend

en richting gevend. Dat 'anarchistische vertellingen' (Frankenbury Tales) laat ik misschien wel af en toe ergens vallen. Mijn plan is om je over ruim een maand [...] wat te laten lezen over hoe ik het eerste deel zie en misschien voeg ik er al wat geschreven stukken bij. Daarna doe ik mijn aanvraag bij het Fonds. En dan moeten we het grote Verdrag maar sluiten. Ik ga er in Frankrijk lekker over nadenken bij de houtkachel met een glas wijn tussen het snoeien door. Het zou inderdaad mooi zijn als Harminke mijn werk las, want dan pas heeft het zin haar bijvoorbeeld iets van deel 1 te laten lezen. Ik zet hoog in. En zo hoort het, en het hoort bij mij. [...] [10-4-2006]

Tegen de zomer keerde hij terug uit Frankrijk. Hij had er niet stilgezeten.

We hebben daar bij Welling goed gepraat over mijn plannen, en ik werk er sindsdien elke dag gedreven aan [...] met toenemend vertrouwen en plezier, voor mij is er geen weg meer terug, ik heb mezelf uitgedaagd en nu zal ik het doen ook: elk jaar een boek van pakweg 200 blz. (misschien iets meer) als delen van een doorlopende cyclus met als werktitel 'Voorbij ik en waar gebeurd'. Ik neem mij voor het eerste deel over een jaar in te leveren, zodat het in het najaar kan verschijnen, enzovoorts. Bij de komende werkbeursronde van het Fonds zal ik het als project aankondigen/aanvragen, tevens als uitvloeisel van mijn vorige project (een dik verhalenboek, d.w.z. dat die verhalen in deze cyclus verwerkt zullen worden. Zo, dan weet je dat vast, noem het maar gerust een literaire hemelvaart. [25-5-2006]

Nauwgezet en plichtsbewust als altijd bracht hij die zomer het Fonds voor de Letteren op de hoogte van zijn plannen. Ik citeer uit het werkplan:

Die roman-in-wording wil ik niet op de klassieke manier, dat wil zeggen als een op zichzelf staande roman, naar buiten brengen. Dat komt omdat ik de jaren die mij als schrijver nog gegund zullen zijn, monomaan wil werken aan één doorlopend boek (met delen die afzonderlijk leesbaar zijn) waarin zowel mijn al geschreven verhalen, die roman-in-wording en ander proza dat ik (deels in afgeronde vorm, deels in fragmenten) al geschreven heb en nog schrijven zal, een plaats zullen krijgen. [12-6-2006]

Met een lach en een kruisje heb ik het hele plan gistermiddag in de bus gedaan van het schrijvershuis, een gedenkwaardig moment vond ik het.

En gisteravond bij de boekpresentatie van Allard Schröder (essaybundel) en daarna bij Welling, heb ik er stevig op gedronken. Nu aan het werk. [15-6-2006]

Mijn voorstel dit ook nog even samen te vieren, wees hij verstandig van de hand:

Ja, het is nogal wat waartoe we ons verbinden (wat dan nog weer een eufemisme is) en dat zouden we 'eigenlijk' moeten vieren, maar ik hecht erg aan het spreekwoord dat je de huid niet moet verkopen voordat de beer geschoten is en dus hou ik het liever bij een eenvoudig glas bij overhandiging van het getekende contract. [...] Overigens vroeg De Gids *mij om een verhaal en ik heb toen brutaalweg een groot fragment (pakweg 7000 woorden) uit het boek opgestuurd. Onderstaande reactie van Willem Otterspeer deed mij erg goed [...] en zal jou vast ook zeer aanstaan. Het fragment stuur ik je nu als bijlage. Je grote vertrouwen in mijn ambitieuze plan waardeer ik zeer. Dat wist je misschien al, maar ik zeg het nog maar eens een keer.* [4-8-2006]

Nieuwsgierig las ik deze vingeroefening van een fragment dat zijn plek zou vinden in het in 2007 verschenen eerste deel, *Uit het niets.*

Heden kan ik melden dat ik het geheel met Willem Otterspeer eens ben en je fragment uit VIEW *['Voorbij Ik En Waargebeurd'] uitstekend vind. Van genoten. Och mijn hemel wat ontroerend de jongen die in een noodlottige reflex de bal met de hand aanraakt... en dat bloemenmeisje... Ook is me nog veel duidelijker hoe je de dingen gaat vervlechten, ik bedoel dus waan en werkelijkheid, het ik en het algemene, je ene boek met het andere, et cetera. Voor een uitgever ook goed nieuws dat het desalniettemin, dus ondanks die meerdradigheid, zo leesbaar blijft!* [29-8-2006]

Het werd herfst en bij het fragment in *De Gids* werd van de doorlopende roman gewag gemaakt. Herman meldde me dat met een mengeling van trots en plankenkoorts.

Het staat nu dus ook zwart op wit in het openbaar: elk jaar deel van VIEW*. Ik word er wel een beetje nerveus van maar dat kan ook van de koffie komen of van de omslag in het weer. Kijk jij wel eens naar Cultura (www.cultura.nl)? Vanmorgen was daar een discussie van wel twintig jaar geleden geloof ik tussen Mulisch, Nooteboom, Ferron, Theun de Vries en Frank Martinus Arion over 'engagement in de literatuur'... en die discussie had net zo goed nu gevoerd kunnen zijn, met dezelfde argu-*

menten, dezelfde standpunten en hetzelfde resultaat (geen enkele schrijver trekt zich er natuurlijk iets van aan). [4-10-2006]

Ik ga, om ons hier vooral bij de wording van VIEW te houden, even met sprongen door de vele mails heen die we in deze jaren wisselden, over de exploitatie van zijn andere werk, over andere auteurs, over het literaire klimaat, maar evengoed over de liefde, politiek en televisie, afwisselend serieus en veroordelend, lichtzinnig en provocerend. Herman lardeert zijn mails met spot en zelfspot, zoals toen hij opperde, naar aanleiding van een groslijst in *NRC* leidend naar uitverkiezing tot 'beste Nederlandse roman aller tijden', zoals andere auteurs zijn achterban te mobiliseren:

(Want) zo chique ben ik nou ook weer niet, in feite ben ik een opgeklommen straatjongen, nog een zoon van een middenstander ook en de broer van een in meubels handelende broer die in een vol Olympisch stadion tijdens een in heel Europa uitgezonden wedstrijd bij de speaker een goed gevulde, zogenaamd gevonden portefeuille bracht met het verzoek dat even om te roepen en die vervolgens grijnzend zijn portefeuille terugvroeg met de woorden: bedankt voor de reclaame! [10-1-2007]

Ondertussen was hem door het Fonds een werkbeurs toegezegd, zoals ook de latere delen zodanig ondersteund zouden worden, dat Herman zich voltijds met zijn ambitieuze project kon bezighouden. Dat deed hij dan ook. In de eerste helft van 2007 was hij zo in beslag genomen door het voltooien van het eerste deel, dat hij zelfs voor het Boekenbal zijn huis niet uit kwam:

Kijk, ik sta natuurlijk altijd vol humor in de actualiteit ['Humor' was dat jaar het Boekenweek-thema, JN], maar nee, ik hoef deze keer niet. Als ik de volgende dag al om 8 uur moet beginnen, drinkt het ook niet lekker weg en een boekenbal zonder zuipen is een zware taakstraf. [31-1-2007]

Op 30 mei was het zover: het manuscript van deel 1, inmiddels definitief *Uit het niets* getiteld, bereikte onze burelen.

Misschien is het een historische dag voor Podium en de wereld, zo romantisch ben ik wel, maar hoogstwaarschijnlijk is het gewoon de dag waarop ik me contractueel verplicht heb deel 1 van 'Voorbij Ik En Waargebeurd' in te leveren. Zeker is dat dit het manuscript van Uit het niets *is. Ik zou heel graag willen dat jullie het nu snel lazen, zodat ik [...] aan*

deel 2 kan beginnen ruim voordat de onrust van 'de ontvangst' begint. Verder zeg ik niks en drink er een glas wijn op. [30-5-2007]

In de zomer gaven redacteur Harminke Medendorp en schrijver dezes hun commentaar, op een manuscript dat, zoals bij deze auteur te doen gebruikelijk, al bij inlevering van de eerste versie vergaand voltooid was en ons enthousiasme losmaakte.

We zijn onder de indruk van deze compositie en zullen er de trotse uitgevers van zijn, of jij nu wilt of niet. Gefeliciteerd. De kop is eraf [...]. Ik weet, het gaat bij jou nooit om de ene dimensie van het goed vertelde verhaal, de 'anekdote', en je spel met ik en verzonnen ik etc. is hier natuurlijk sowieso ongeveer zelf het onderwerp... maar dat neemt niet weg dat het hele fijne vertellingen zijn. Heel gaaf vinden we de ik-jongen en zijn beschermer Jan Schut, prachtig hoe je dat langzaam uitrolt en in elkaar laatpassen [...]. En toon je je een klassiek schrijver over de trits eenzaamheid, liefde en dood. Ik zie dat als een intrigerende paradox van je nieuwste boek: juist waar je als het ware het autobiografische genre tart, omdraait en uitdaagt, schuilen juweeltjes van autobiografische vertelkunst. [...] Harminke zal nu de stok overnemen [...] Vervolgens lak je dit mooie meubel af en kunnen we met recht gaan adverteren: 'De beste planken / zaagt men bij Franke'.

Herman reageerde per kerende mail: *'Heb je dat nou zelf verzonnen van die planken? Bij ons thuis ging de reclamegrap: Meubels van Franke / zijn van de bovenste planken!'* [11-6-2007]

Voor de auteur moge bijval vanuit zijn uitgeverij waardevol zijn, spannender en voor de verkoop relevanter is het oordeel van de beroepslezers, zeker in het geval van deze 'doorlopende roman', waarbij de ontvangst van deel 1 ook een oordeel zou kunnen inhouden over het project als zodanig. Beiden zagen we nieuwsgierig uit naar de recensies, en deelden onze zorg toen ik bij een belangrijke criticus als reactie op de aankondiging in de catalogus signaleerde dat deze 'een soort van vermoeidheid voelde bij boeken die het begin vormen van een lange serie'. Herman was hier resoluut over:

Ik schrijf een doorlopende roman waarvan dit het eerste deel is, klaar af. En dat eerste deel is een nieuwe Franke, ja. Het valt toch allemaal niet te sturen Joost, het kan goed en het kan slecht vallen, maar ik ga me niet verschuilen uit angst voor wat vermoeide recensenten ervan zullen vinden. [4-9-2007].

We vierden de verschijning later die herfst met een presentatie op de uitgeverij. Daarna gingen auteur en genodigden elders nog even voort.

Tot sluitingstijd doorgezopen aan de tap bij De Zwart waar de stamgasten geheel ontredderd reageerden op de muziek [in dit café wordt gewoonlijk geen muziek gedraaid - JN], Klukhuhn wilde bijna op de vuist met de barkeeper die met satanisch genoegen de volumeknop opendraaide (nou ja, ik zal het wel weer verzinnen), dus een bonkende kop vandaag... ik wilde even bedanken voor hoe prachtig het boek eruitziet en voor hoe alles verlopen is. [...] Of dit nou typisch Franke-proza is, weet ik niet, want dit is de waarheid, en niets dan de waarheid. [20-10-2007]

Een van de eerste recensenten leek geen raad te weten met het eerste deel van dit grens- en genreverleggend romanproject. Waar ik als trotse uitgever gehoopt had op unanieme lof, rechtte Herman met gespeelde bombast zijn rug.

Zoals mijn moeder altijd zei: wie voor tirannen zwicht, verliest meer dan lijf en goed, dan dooft het licht. Maar misschien was dit toch mijn moeder niet want dan zou het wel Gronings geweest zijn, denk je ook niet? [2-11-2007]

Zijn standvastigheid werd kort daarop beloond met een lovende recensie in *NRC Handelsblad* (een dag later uitmondend in een vermelding van beste boek van die week, met vier sterren): ‘Op half montere, half bijtende toon, jongleert Franke hier met observaties, herinneringen, anekdotes, nieuwsfeiten, wereldraadsels, sociale vraagstukken en met verhalen over zichzelf en anderen.’

Hiermee was het in Welling begonnen romanproject met recht gelanceerd, gezien en begrepen. Herman pakte alweer zijn koffer en toog naar zijn Franse onderkomen, waar hij hard aan de slag ging met *Zoek op Liefde.* Deels daar, deels in zijn Amsterdamse woning concentreerde hij zich hoofdzakelijk op dit tweede deel, dat in eerste versie in de zomer van 2008 gereedkwam en ons bureau bereikte - enkele maanden nadat hij naar het ziekenhuis moest voor een onderzoek, dat uitwees dat hij aan prostaatkanker leed. In de herfst volgden behandelingen (in onze mails wisselden we nu regelmatig medisch nieuws uit, hij over zijn ziekteverloop, ik over de ziekte waaraan later die herfst mijn broer overleed).

Herman nam in die periode ondertussen geen gas terug en schaafde noest aan ‘de planken’ van *Zoek op Liefde.*

Het moet al wel heel raar lopen wil het me niet lukken om voor 1 oktober het manuscript in te leveren, dus zet de persen maar stop of aan, weet ik veel. Het telt ruim 70.000 woorden [...]. Tot mijn grote geluk heb ik hard en energiek kunnen werken [...]. PSV heeft dik verloren, banken gaan failliet, de olieprijs zakt, de inflatie stijgt, Afghanistan wordt niks, maar je maintiendrai, luctor et emergo. [17-9-2008]

Op 3 oktober, op driekwart van lezing van zijn tweede deel, mailde ik hem:

Wil oordeel uitstellen maar je alvast melden dat het een plezier is dit te lezen, dat het ook, met behoud van diepzinnigheid et cetera, zeer toegankelijk is, eigenlijk strakker dan het eerste deel, vanwege die goeie cliffhangers met neef-van-neef steeds in park, de voornemens, het ergste wat je iemand kunt zeggen... kortom het zoude me wel verbazen als ik dit niet heel goed blijf vinden. [3-10-2008]

Herman kreeg ook van andere meelezers goede reacties en kon opgelucht ademhalen, temeer daar de behandeling van zijn ziekte gunstig verliep.

Het is me enorm mee gevallen. Ik voel me gewoon prima. [...] In feite leven we allemaal met een tijdbom in ons. [...] Ik heb al veel zin in deel 3! Ik heb gisteren de voorlopig definitieve versie van Zoek op Liefde *bij Harminke ingeleverd. Het is mooi dat we het toch nog voor Kerst gedrukt krijgen. [...] Donderdag gaan we naar Frankrijk, eindelijk even helemaal niks, alleen maar maaien, snoeien, klussen en lezen bij het houtvuur. [...] Morgen de Amerikaanse verkiezingen. Als McCain wint, deugt er iets niet in de leiding van de schepping.* [3-11-2008]

Nog net voor de feestdagen kon *Zoek op Liefde* het licht zien. Herman stelde voor samen op het nieuwe jaar te gaan klinken.

Dat jaar moeten we mild stemmen want wat minder ellende dan in 2008 zou erg welkom zijn. [22-12-2008]

En het jaar begon feestelijk met een luisterrijke presentatie van *Zoek op Liefde* op ons kantoor en aansluitend in zijn bovenhuis. Het gunstige ziekteverloop had hem optimistisch gestemd. Hij nam het er die avond eens goed van:

Hier werd het half zes vrijdagnacht met jenever en al, maar de kater de volgende dag was zoet want het was een mooie presentatie en een bijzondere avond. Vandaag heb ik met Nico Dros geschaatst op de Ankeveensche plassen dus ik zit hier met stramme benen en een blauwe heup. Halverwege maakte ik een rotsmak, daarna schaatsten we rechtstreeks naar de koek en zopie waar we een dampende halve rookworst verorberden met chocolademelk. Met 'schaatshoesen' mocht je het café niet in, stond met haneletters op een bordje. Weinig allochtonen op het ijs, misschien dat Wilders daar iets mee kan. [11-1-2009]

Zoek op Liefde ontlokte uiteenlopende reacties in de literaire pers. Herman en ik gingen daar, zou je in therapeutentaal zeggen, 'binnen ons huwelijk beiden anders mee om'. Maar het geloof in de doorlopende roman wankelde geen moment. We blusten ons ongenoegen af in een café nabij Hermans huis, waarna hij voorstelde:

Laten we maar gewoon weer aan het werk gaan en doen waar we ieder op ons eigen terrein goed in zijn: uitgeven en schrijven. [...] Met de literaire wereld moet ik sowieso weinig te maken hebben als ik schrijf, en ik schrijf elke dag. Ook wil ik geen ruis en er is al meer dan ruis genoeg in mijn werkkamer. [16-2-2009]

In mei bereikte me andermaal een vastberaden bericht, van een schrijver die zich steeds minder aantrok van de literaire wereld en steeds meer concentreerde op eigen leven en werk. Hij had toen nog sterk de hoop dat behandeling hem zou genezen.

Als je blijft doorbeuken, bezwijken op den duur zelfs de dikste deuren. Intussen dank ik god of wie/wat het ook voor het zeggen heeft, dat ik me levend en wel in volle vrijheid kan wijden aan het magnum opus en ook anderszins door de grote verdeler goed bedeeld wordt met tennislust, liefde en Frans klustalent. [...] Om Bloem te parafraseren: we hadden het zoveel slechter kunnen hebben. [18-5-2009]

Maar in de zomer staken 'de sluipmoordenaars' van zijn ziekte opnieuw de kop op. Hij begon het ergste te vrezen en nam een heldhaftig besluit. De doorlopende, meerdelige roman VIEW zou met een klinkend derde en laatste deel afgerond worden. (We werden het kort daarna tevens eens over een toekomstige uitgave van de vele essays die hij vanaf begin jaren tachtig geschreven had.)

'Wat moet je anders dan van de nood een deugd maken?', schreef hij ons op 21 september bij een concepttekst betreffende het slotdeel

Traag licht, dat niet lang na dit bijzondere *Gids*-nummer in druk zal verschijnen.

De laatste woorden in deze kleine epistolaire compositie laat ik waar ze horen, bij de auteur, gelicht uit zijn mails van oktober tot afgelopen voorjaar:

De DSB-bank is failliet maar ik nog niet. [19-10-2009]

Jij vecht met de liefde, ik met de dood. Leve de romantiek. [16-11-2009]

Het lukt me nog steeds om elke dag goed te werken. Dit even vanuit het front. [25-11-2009]

Ik wil PRIMO een mooi slotdeel van VIEW uit de brand redden. [26-11-2009]

Vandaag voel ik me een stuk beter en wil dan meteen dat Trage licht versnellen, maar dat schijnt medisch niet verstandig te zijn. Nou, dan morgen maar. Ja, ik hou de hoop levend met een beetje verbeelding. [18-2-2010]

Ik schrijf weer elke dag! Ik heb heel voorzichtig de hoop dat deze verbetering een tijdje zal aanhouden. En nog lente ook. Je zou je er bijna gelukkig door gaan voelen. [2-3-2010]

Medewerkers aan dit nummer

JAN-WILLEM ANKER (1978) is dichter en redacteur van *De Gids.* Hij publiceerde de dichtbundels *Inzinkingen* (2005), *Donkere arena* (2006) en *Wij zijn de laatste geliefden in de wereld* (2009). Momenteel werkt hij aan zijn eerste roman.

ROEL BENTZ VAN DEN BERG (1949) is schrijver, medewerker van *NRC Handelsblad* en redacteur van *De Gids.* Hij studeerde filosofie en maakte gedurende vijfentwintig jaar programma's voor de VPRO. In 2009 verscheen zijn vijfde boek, *Engelen in regenjas*, een bundel met essays en verhalen.

JOS COLLIGNON (1950) is opgeleid als jurist aan de Universiteit Utrecht, schreef aanvankelijk als universitair correspondent voor *de Volkskrant*, begon in 1977 regelmatig voor *NRC Handelsblad* te tekenen en stapte in 1980 weer over naar *de Volkskrant*, waar hij op de Forum-pagina sinds 1992 zelfstandige politieke prenten maakt.

GWENNIE DEBERGH (1975) studeerde Germaanse Talen aan de Vrije Universiteit Brussel en promoveerde in 2006 op een proefschrift over *Het verdriet van België.* Momenteel werkt ze als wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit Keulen.

NICO DROS (1956) is historicus en schrijver van fictie en non-fictie. Zijn meest recente boek, *De sprekende slang; een kleine geschiedenis van laaglands fundamentalisme* (Amsterdam, G.A. van Oorschot) verscheen 1 maart jl. Zie voorts: www.nicodros.nl.

HERMAN FRANKE (1948) begon te schrijver voor de schoolkrant en vervolgens als journalist voor het *Nieuwsblad van het Noorden.* Hij studeerde sociologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Universiteit van Amsterdam, werkte daarna als hoofddocent aan het Criminologisch Instituut Bonger en publiceerde intussen criminologische studies, artikelen en opiniestukken, en in 1992 zijn eerste roman *Weg van loze dromen.* Halverwege de jaren 1990 besloot Franke zijn criminologische carrière vaarwel te zeggen en zich geheel aan de literatuur te wijden. In 1998 brak hij door bij het grote lezerspubliek met de roman *De verbeelding*, waarvoor hij de AKO Literatuurprijs kreeg toegekend. In de afgelopen jaren heeft hij zich gewijd aan een experimenteel, doorlopend romanproject getiteld VOORBIJ IK EN WAARGEBEURD. Nadere informatie op www.hermanfranke.nl en in deze *Gids.*

A.F.TH. VAN DER HEIJDEN (1951) debuteerde in 1978 als Patrizio Canaponi met de verhalenbundel *Een gondel in de Herengracht* en schreef sindsdien een groot aantal romans, novellen en verhalen, waarvan de roman *Doodverf* (2009) het meest recent verschenen is. Zijn werk werd veelvuldig bekroond.

TOEF JAEGER (1971) is freelance publicist. Ze schrijft recensies voor *NRC Handelsblad* en *Onze Wereld* over Angelsaksische en Zuid-Afrikaanse literatuur, zat van 2007 tot eind 2009 in de redactie van *De Revisor* en werkt momenteel aan een boek over de schrijver/schilder Henk van Woerden.

MENSJE VAN KEULEN (1946) debuteerde in 1972 met *Bleekers zomer.* Ze publiceerde romans, verhalen en kinderboeken. In 2003 werd haar oeuvre bekroond met de Annie Romeinprijs. Haar meest recente titel is de verhalenbundel *Een goed verhaal* (2009).

MENNO LIEVERS (1959) is docent theoretische filosofie aan de Universiteit Utrecht en medewerker van *NRC Handelsblad.* Hij was van 2001 tot eind 2009 redacteur van *De Revisor*, schreef het kinderboek over filosofie *Dat is waar* (2003) en de roman *De val van Hippocrates* (2009).

EDZARD MIK (1960) schreef romans, korte verhalen, scenario's en libretto's, en is redacteur van *De Gids.* Zijn laatst verschenen roman is *Goede tijden* (2009).

JOOST NIJSEN (1958) is oprichter/eigenaar van Uitgeverij Podium en publiceert ongeveer wekelijks een column over literaire en boekindustriële onderwerpen op www.uitgeverijpodium.nl. Voorheen was hij uitgever bij zijn eenmansuitgeverij Joost Nijsen (1980-1987, o.a. oprichting en uitgave van literair tijdschrift *Optima*), Nijgh & Van Ditmar (1990-1994) en Balans (1994-1997). Hij was ook enkele jaren hoofd-

redacteur van *Boekblad* (1987-1990). In 1990 studeerde hij af aan de Universiteit van Amsterdam met een onderzoek naar W. Versluys, uitgever van de Beweging van Tachtig.

WILLEM OTTERSPEER is redacteur van *De Gids*, hoogleraar Geschiedenis aan de Universiteit Leiden en de biograaf van W.F. Hermans, wiens correspondentie met Gerard Reve en Rudy Kousbroek hij onlangs bezorgde. Zijn meest recente boek is *Hermans in hout. De Canadese avonturen van W.F. Hermans* (2010).

CARLA SCHOO is sinds 1993 werkzaam als freelance fotografe, met als specialisatie portretfotografie. Zij is de levenspartner van Herman Franke.

ALLARD SCHRÖDER (1948) is onder andere auteur van romans, verhalen en essays, en was van 2001 tot eind 2009 redactielid van *De Revisor.* Zijn roman *Raaf* (1995) werd bekroond met de Halewijnprijs, de roman *Grover* (1999) werd bekroond met de ECI-prijs en genomineerd voor de AKO literatuurprijs, de roman *De Hydrograaf* (2002) werd met diezelfde prijs bekroond en genomineerd voor de Librisprijs. Zijn laatstverschenen publicatie is *Wenst* (2009).

JAN SIEBELINK (1938) was jarenlang onderwijzer, studeerde Franse taal- en letterkunde en schreef een groot aantal romans, waarvan *Knielen op een bed violen* (2005) de bekendste is en *Suezkade* (2008) de meest recente. Zie ook www.jansiebelink.nl.

ALEID TRUIJENS (1955) is journalist en schrijver. Zij is columnist en recensent voor *de Volkskrant.* In 2007 verscheen haar roman *Vriendendienst.* Momenteel werkt zij aan een biografie over F.B. Hotz.

MANON UPHOFF (1962) debuteerde in 1995 met de verhalenbundel *Begeerte* die werd genomineerd voor de AKO Literatuurprijs. Daarna volgden de roman *Gemis* (1997, nominatie Libris Literatuurprijs), novellen en verhalenbundels. Haar laatstverschenen roman is *De Spelers* (2009). Zie ook www.manonuphoff.nl

DIRK VAN WEELDEN (1957) studeerde filosofie in Groningen, is schrijver en redacteur van *De Gids.* Hij debuteerde in 1987 samen met Martin Bril. In 1992 ontving hij de Multatuliprijs voor zijn roman *Mobilhome.* Zijn meest recente roman is *Het middel* (2007), zijn meest recente publicatie het reisverslag *Een maand in Manhattan* (2009), geschreven naar aanleiding van de televisieserie die hij presenteerde. Zie ook www.dirkvanweelden.net.

NICO WILTERDINK is hoogleraar cultuursociologie aan de Universiteit van Amsterdam.

[Nummer 5]

Bij dit nummer

In de zomer blijkt het platteland nog te bestaan. De stadsbewoner luistert er vol sympathie naar de overpeinzingen van de landman bij wie hij op de boerderij kampeert en stelt vragen over het vee, het gewas, de zorgen en vreugden van wie nog afhankelijk is van factoren waar werkelijk geen invloed over te verwerven valt, zoals uitblijvende regenval, vroege hagel, de bliksem in een rieten dak. Waar de rest van het jaar graanvelden alleen nieuws zijn als er graancirkels in verschijnen, blijken er nu herten in rond te hopsen, en muizen waar de buizerd op loert. Veel wilde planten groeien er tegenwoordig niet meer tussen tarwe en rogge, en onder maïs houdt al helemaal niets het uit, maar soms is er opeens een berm met esparcette of een wilde nachtorchis - soorten die je zelfs niet aantreft in de wildeplantenberm langs de snelweg, waarin toch zeldzaamheden als veldsalie en bevertjesgras als onkruid woekeren. En op het land lees je ook nog eens wat. Poëzie die in de rest van het jaar licht belachelijk overkomt, blijkt waarheden te verkondigen en bespeelt onderlagen die we absoluut niet mogen vergeten op gevaar van zelfverlies. Op zo'n zomeravond, na weken buitenlucht, duiken vragen op waarop geen afdoend antwoord wordt gevonden. Waarom gaan we eigenlijk terug naar de stad? Wat is er mis mee als jij gewoon de kinderen en het huishouden doet terwijl ik werk, waarom moeten we allebei een baan hebben? En wanneer stoken wij nu eens een lekkere fik in de stad?

Vakantie is bedoeld om ons die afstand te geven van waaraf we kunnen overzien dat we ook een ander leven hadden kunnen leiden en dus niet de gevangenen van onze huidige leefwijze zijn, maar integendeel de vrije bespelers ervan. De geglobaliseerde wereldburger hecht zich des zomers een tijd lang aan een plek of een landschap en blijkt nog in staat wortel te schieten, uitlopers te laten groeien naar vergeten domeinen, en een illusie van compleetheid te beleven. Een illusie, want de vakantie duurt maar twee of drie weken en dan begint de stedelijke levenscyclus gewoon weer aan een nieuwe ronde en sleurt al haar inwoners met zich mee. Wij weten wat wij kwijt zijn om-

dat we het ieder jaar opnieuw verliezen. Maar dat geestelijke gemis levert net genoeg onbehagen op om onze aandacht scherp te houden, onze gevoelens te testen, kennis te wegen, inzichten op te doen en te ontlopen: hieruit komt alle literatuur, beeldende kunst, wetenschap, emotionele intelligentie en cultuur voort. We doen alsof we wortels hebben, terwijl het alleen maar sociale contacten zijn. ‘Einsamer nie als im August,’ schreef Gottfried Benn. Vakantie is een nulpunt. Geld is niet belangrijk. Tijd is er in overvloed. De ruimte komt tot stilstand. De zon is een levende god. En dan spreekt de wereld, alsof we haar niet proberen te vernietigen, alsof we nog steeds volledige mensen zijn. Wat ze zegt? Dit is een *Gids* vol augustusgedachten.

Namens de *Gids*-redactie,
ARJEN MULDER

Jacques Hamelink

Volledig graan

Die van de zeise zitten diep onder het maaiveld te smoken.
Van de wiek van de zelfbinder gevloerd het volledig graan.
Enkel de hovaardij om de aanneming als tijdelijk knecht
onder de knechten met de hooivork houdt me op de been.

Me zwaar, de macabere sprakeloosheid van vee eenvoudig
die gedurende de nijpendste uren in de veldgemeente voer,
wanneer paarden en wagens stonden van de zon geblokkeerd,
zij almeer vergrimd tegen de graanmuur de schoven doorstaken.

Maar op hard erf, vóór de schuur en de dorsvloer, doemde
het brandblusrode infernale dorskastgevaarte op, doende
daarbovenuit de mecanicien met de oliespuit, de leeuwogige
zwart geblakerde loondorser, een rode zakdoek als halsdoek om.

Zo staat de graanoogst in het teken van de Schitterende,
met Arauna's runderoffer. Met het branden van het stro.

Primaire wereld

Geëxposeerd onder de zon de gekromdheid
van zowel mensdom en gedierte als graan
op de platte barbaarse aarde kromgebogen
staand, een stampij Bruegheliaans goudkrom.

Dit het koninkrijk van krompoot en kromprater
van wie ook de klauwen en de rugge kromstaan
van de pikke. Die het teken is op de kalender
van het jaar, gekromd naar de varkensslachting.

Naar door de muizen aangevreten uitgedroogde
scheutaardappels vorstvrij onder de bedstee;
de kromme spijker, roestig, rechtgeslagen en
opnieuw gebruikt. Na de kermis het kraaiendom.

Ik spuug voor ik de spa insteek nog in mijn handen
als mijn grootvader deed. De felle wurm kromt zich.

Wiedsters

Tussen hen en het hof liggen ruwweg gemeten.
In de strenge kooiriten zijn ze opgebracht.
Uitgekozen hanteersters van de lange houweel
waar ze nu op geleund staan, de blik omhoog.

Ze hebben de zon, het voorjaar, onder gekheid
het hoogwaardige vlas gediend. Daarbij het vuur
aan hun wangen de loslopende veldbries opdrong,
hij grof met hun werkdagse klederdracht spelend.

De brui gaven ze aan straf aldoor de ogen neer
naast elkaar naar het gewas gerekt gaan. Een rij
vermoeiden die verpoost, de rug strekt schijnt het.
Om, in de oude tijdrekening, half 10 in de voornoen

uit de bare lucht rondom het wiedewiedewied
waarvan de kooi wiedsters staat uitgewied.

Leghorn

De krijgsbedrijven zijn over ons hoofd heengegaan,
hebben uiteindelijke helmen bij ons achtergelaten.
Locale krijgsgeschiedenis aan de balk. De mooiste
en meest waardeloze helm, van blik, was de Franse.

Uit de helm van Amerikaanse makelij krijgen de kippen
hun gerst. Van alle helmen schept de lichte en diepe
Amerikaan het best. Schept uit de om haar wurmenmeel
verbannen, boerenantiek ossebloedig gepolitoerdgewezen

kleerkist de gerst. En wordt terug in de gerst geschoteld.
Op het kistdeksel sneed de oudgediende de kip de kop af.
Het lijf van de leghorn repte zich. Blanke glorieborst
het renstro rond. Stokte. Schreed. Stiet tegen muur op.

Als met de schephelm een hoofd het deksel van de gerstkist
opengestoten had was ik niet of weinig verraster geweest.

Melksters

De melksters, lachebekse boerenmeiden,
zaten als sibyllen met een hoofddoek op
op hun driepikkel onder hun moederkoe
en dienden, hangende de barstensvolle

hobbezak van haar mamme, het mysterie
dat als melk door hun habiele vingers
uit de spenen in de sneeuwschuimige emmers
spoot. En al wie dorst had dronk daarvan,

en was ingewijd, zoals hij/zij die pas
dronk nadat de diverse purificaties
in het karnkot hadden plaatsgevonden
nooit. De uitdaging der melksters staat.

Of jij bij degenen hoort die ook van de droge
kak van de koestaart ongezuiverde koemelk drinken.

Het lied van de koe

Bij de muur van fluitekruid, onkruid van standing,
neemt mijn afgegraasde wei een geheel nieuwe wending

en vangt mijn volgende maaltijd aan van mateloos gras.
Daaraan doet zich mijn boer alleen met de ogen te gast.

Op het hof graven de hoenders zich rulte onder de haag.
De kopboom staat hier dat ik de hitte eronder verdraag

en de ataraxie doet me plezier van mijn kleine koeter.
Dat hij me zachtjes verweidt maakt mijn melk echt zoeter.

Huislui excuseer mijn gebulk naar een bonk huis en schuur,
als ik niet tijdig gemolken word wordt mijn melk me zuur.

Mysterie is, adoratie zij op de dreef de pronkende pauw.
Dat zij nu kome en me melke, de jongedochter of O.L.V.

Waar ik mistbank lig hoor ik rondom de puiten kwaken.
Mijn zomermaan, een zilveren broekstuk op zwart laken.

Roodkopermunt

Uit mijn grootvaders kabinet zou in mijn verzameling
overgaan de roodkoperen munt met de kop van een Indiaan,
met veren getooid en met aan de tegenkant de ringbaard
van Thomas Jefferson en de kenspreuk, *In God We Trust*.

Landverhuizers van de familie woonden jaren aan een stuk
als ratten in een gat onder de grond in de Nieuwe Wereld.
Maar ze redden het. Kwamen later in modieuze kledij joyeus
op bezoek terug, onschokbaar, superieur in ruste, verheven

boven wedijver met ons kleinbehuisdgeblevenen, ons, liploos
trots op de uitzaaisels van ons zaad aan de ene ware Overkant.
Alsof ons ras en geslacht daardoor meer armslag kreeg. Als in
een impetus mee met de overweldigende armslag van dat Amerika.

Dat gaven zijn vingertoppen de mijne te voelen met de munt van bloedverwanten, ook
jagers van elanden en reebokken in the Veldt, lui die allang bv. Hamlin heetten.

Geheim accoord

Het mysterie is met de Mammenmoeder,
wordt gedragen door de Mammenmoeder,
dat beseften we en hingen haar rok aan,
achter haar kont, het mysterie verwant.

Na korte opstand van de hengst konden we
zijn krauwende voorhoeven afglijden zien
de manenhals van de merrie af, verstonden
we tussen bespringing en baring het verband.

Ze trokken de vale zak slap kalf met man
en macht uit de scheur achterin de koe Bette
en het mysterie dat zich ons zo openbaarde
ging ons verstand, scheen het, niet te boven.

Wisten wij veel. De kinderen werden geperst,
kwamen we tot een accoord, uit moeders kont.

Rit van victorie

De Oorlog paradeerde vlak langs de voordeur bij ons.
Ik bereed op de hoge stoep in de stijgbeugels staand
met jolijt mijn hobbelpaard en galoppeerde maar en al
galopperend inspecteerde ik het heir en vergaloppeerde

me, over de scherpe stoeprand heen rechttoe-rechtaan
de afgrond in. Over de kop, uit mijn dak gegaan, aan
assige zwarte loopgrond geschaafd en in paniek lag ik
onder mijn hobbelpaard. Kon, lam, niet eronder vandaan.

Deze je prilste keer dringt het wreedst tot je door:
hoe als door geboorterecht doorluchtig ben ik geweest
en hoe zwaar aan de heirkracht van de aarde ten prooi
ik gevallen ben. Om te brullen van je miserabiliteit.

En dit. Op je hoge stoep manifesteer je je nooit meer
zo met je houten sabel veldheerlijk op je hobbelpaard.

Klaproos uit duisternis

De grond was met de kak van koeien en paarden gevlakt,
geplaveid, keihardgestampvoet. Als ik van die Virginia
poëzie schrijven wou, ik had na dagwerk en avondstudie
pas na middernacht tijd, ging genadeloos de stop eruit.

Het heugt me dat ik in de ongeluchte aardeduisternis
van de leefkamer met de rolluiken nonkierig neergelaten
en zonder dat ik, de hysterie van Rimbaud, ervoor met
mijn vuisten op mijn ogen hoefde stompen sterretjes zag.

Van die, en Arthur, opgefrist viel me de euforie in
van de klaproos, bloeiend waar de bodem stenig is,
waar de graangolf krachteloos tot staan komt, dicht
tegen een tractorpad aan. Daar was de vermaledijde

meester langsgegaan, in de verloren tijd stil blijven
staan voor de zaligspreking, roos van zijn voorkeur.

Liefde in het geel

Vele gelen zijn er en er is het frisse geel
van dit welhaast onkruid, elke uit de kluiten
gewassen steel een fijngespriete halfheester
in de berm na aan de bushalte naast de autoweg.

En er was eens de kleurgolf mee met de geurgolf
waar ik met de vrijmoedigheid van de inboorling
naast liep, niet in doordrong; het intens, luw
en vruchtbaar geel waarmee ik me kleuren wou.

En er is - nu dat deze aangewaaide rulle fleur,
nu dat deze bermzandplant me tot schoolvoorbeeld
strekt: onder de uitlaatgassen welig gedijen -
windovermeesterd het hele koolzaadbloeiveld.

Van grasgroene en okere liefden ben ik besmeurd
geweest, van deze liefde in het geel het meest.

Bas van Putten
De natuur

I

Met mijn stad, die een afzichtelijke plek was, kon ik leven. Mijn huis was goed, de kloostercel op zolder ruim genoeg voor mijn gedachten. Het is een misverstand, vond ik, dat dichters moeten zijn waar de citroenen bloeien, en geur op kleur de licht- en ademloze poëzie kleineren met hun volheid. De kunst leek het me juist in een ontbladerde provinciestad, ver van het paradijs, te leren dromen van het andere, het verre. Tegen mijn uitzicht had ik de gordijnen, tegen de vluchtneiging de aansporing van Rilke die, zo dacht ik toen, op de verbeelding doelde: gehen Sie in sich. Nooit was ik weggegaan, als de voorzienigheid ons niet op nieuwe buren had vergast.

Ik zag ze op straat hun inventaris uitladen; een man, een vrouw en twee knapen in de prepuberteit, beiden frontsoldaten voor een volgende oorlog, met koppen even bleek en anoniem als hun toekomstige gedenkstenen, bereid tot elke strijd die anderen waren begonnen. Ik hoorde de vader met een klankarm zwoegende tenor de boedel regisseren en zijn vrouw berispen op een toon die voor haar bestwil woede tot bezorgdheid dempte. Er was een soort pneumatische amechtigheid in zijn geluid. Het was alsof die stem door een versleten balg op sterkte werd gehouden. Zijn volume fluctueerde op onlogische momenten anarchistisch als een oud harmonium.

Net zo schrok ik van haar, al sprak zij geen woord. Ze was een ruïne. Alles hing, van schouders en borsten tot mondhoeken en moreel. Daar stond iemand die door niemand wordt geholpen, omdat zij op doet geven wie haar ziet. Scherp zag ik haar vergrauwen in een huwelijk, dat verdrietige gezin. Ik zag het volhouden, het uitzingen, de stemloze aanvaarding. En dacht: hun liefde is voorbij. Er is geen wil, ze hebben het onmogelijk gemaakt. Misschien is het maar beter ook. Straks zetten ze een derde nutteloze loopgraafsnotneus op de wereld, wiens overschot geen lijkschouwer zou identificeren - niets bepaaldelijks. Gedenk de mens, het doven van zijn licht. Bedenk, ook dat: dit was wel degelijk mijn stad.

Iets later, tot kennismaken was het nog niet gekomen, sprak de buurman me aan toen ik zijn huis passeerde. Hij stak zijn hoofd door het toiletraampje en vroeg me, met een ironie die even koddig vastliep als de duldzaamheid jegens zijn vrouw: mag ik een handtekening?

Ik dacht: hij heeft me op tv gezien. Hij wil geen handtekening, hij wil aandacht. Zijn vraag is een eis en een signaal; hij eist gemeenzaamheid, hij seint dat ik niet naast mijn schoenen hoor te lopen. Hij denkt dat ik geloof dat ik het ver geschopt heb, niet wetend hoe ik lijd onder mijn televisierol, die ik alleen vervul om niet te hoeven schrijven van zijn centen. Hij wil dat ik hem toelaat in mijn leven, maar ik mag hem niet betrappen op begeerte, behaagzucht zou hem diskwalificeren als een aandachthoer. Vandaar zijn vermaning, vermomd als zelfpersiflage; zo laat hij boeten voor zijn wereldbeeld.

Dat alles ging, omdat hij niet in staat was zijn motieven te verbergen, in één moment van inzicht door mij heen. Het was niet uit neerbuigendheid alleen dat ik doorliep zonder iets terug te zeggen. Ik was ontzet en vernederd.

Spanning is een loep voor oog en oor, een verhoogde ontvankelijkheid voor bronnen van onbehagen, die het bewustzijn binnendringen als het tikken van een klok die je door de gewenning aan zijn regelmaat nooit eerder hoorde. Het is een stress die masochistisch hongert naar zijn stimuli, of irritatie niet verzacht wil worden maar gevoed.

Zijn stem, voor minder sensitieve stervelingen nauwelijks hoorbaar, werd een fixatie en een plaag. Hij drong dwars door de muren die hem ook overdag gevangenhielden in zijn semi-werkloze staat van huisschilder in crisistijd, terwijl zijn vrouw tegen de klippen op uit werken ging. De moedeloosheid van zijn dictie ontwrichtte me, als ik hem in de weekeinden vanuit de keuken zijn ruïne hoorde vragen of ze nog een ‘stukje van dat lekkere krentenbrood’ bliefde en ik, denkend aan spijs en spijsvertering, opnieuw een tros besmette woorden uit mijn woordenboek moest schrappen. Een andere keer blokkeerde hij 's ochtends in het gangpad, als ik mijn kinderen naar school bracht, met zijn zoons de doorgang naar de straat om mij te strikken voor verbroederende ochtendconversatie over weer en wereld. Wie en wat hij ook mocht hebben opgegeven, niet mij. Goeiemorgen, klonk het dringend amicaal, en een verwachtingsvolle glimlach plooide zich.

Opzij, zei ik. Dat deden ze, met de gejaagdheid die mijn trots gelijk gaf. Eerloos buigend volk.

's Avonds hoorde ik ze ruziemaken, mensen onder elkaar.

Ik besloot te verhuizen.

Niets weerhield me. Mijn moeder, de enige die me aan mijn ge-

boortestreek had kunnen binden, was drie jaar eerder overleden, met mijn vader lag ik overhoop, met de familie had ik het contact verbroken. Economische verplichtingen in de Randstad had ik afgezworen. Wat buur betreft: ik hield het geen dag langer met hem uit. Mijn aversie was verwarrend sterk. Maar waarom, dacht ik, ben je zo kwaad op deze mensen? Ik denk dat ik vertrok omdat ik het begreep zonder het goed te kunnen zeggen; het gaf een explosieve onrust die besluiten eiste. Had iemand me destijds de vraag gesteld, dan had ik gezegd dat ik allergisch ben voor plebejers die op mijn huid in tuinen vegeteren, mijn privacy niet respecteren en niet vechten, behalve tegen afwijzing door beter hout dat zich niet met hun verdriet encanailleert. Dat het geen standsbesef maar geestelijke reinheid was om daar niet naast te willen wonen. Dat ik hun vreugdeloze koppen niet kon aanzien. Dat ze op hun eigen hadden moeten blijven.

Waar moeten we heen? vroeg mijn vrouw. Naar waar geen mensen zijn, zei ik, en zo ver mogelijk, en waar het mooi is. Ik kocht een huis in Drenthe en werd vluchteling.

II

Mijn huis grenst aan een groot natuurgebied. Om in het bos te komen hoef ik maar de straat over te steken. Voor het eerst in mijn leven woon ik ‘in de natuur’. Er zijn meer bomen dan mensen, meer weiden dan wijken, meer boeren dan boekhouders, meer drinkers dan kroegen. Na sluitingstijd daalt in het dorp een vooroorlogse stilte neer, van mei tot herfst alleen gebroken door toeristisch geroezemoes op de terrassen aan de Brink. 's Nachts is het er zo donker dat in onbewolkte nachten sterren kleine halogeenspots lijken, aan een duister firmament gebed in een verpoederde corona van vaag schemerlicht. Zonder een zaklantaarn zou ik het pad van achterdeur naar schuur niet vinden. Het zwart verspert de weg.

De mensen zijn beleefd gereserveerd, tevreden blanke zielen met een laagcalorisch geestesleven en een burgerzin die alle emancipatoire revoluties overleefde. Men harkt, men maait, men oogst en zaait van jongs af aan, de vaders leren er hun zonen houthakken en timmeren, de moeders lappen er de ramen. Kunst wordt hier niet geboren. De nood is niet hoog genoeg. De mijne was het wel, dacht ik. Ondenkbaar dat de schoonheid van het land me van mijn werk zou houden, ondanks mijn theorie over de bloeiende citroenen. Noord-Nederland is geen Italië.

Toch had ik geen idee hoe het zou zijn buiten de stad te leven. Mijn verhuizing was noodweer, vlucht verdraagt zich niet met rijp beraad.

Voorzover ik er gedachten over had, zal ik hebben gehoopt dat ik mijn stadsritme zou kunnen handhaven, met de bonus van stillere wandelroutes en betere uitzichten. Mijn leven zou niet wezenlijk veranderen. Ik zou mijn vrouw en schoolgaande kinderen uitwuiven, mijn ochtendwandeling volbrengen, koffie zetten en me stevig rokend voorbereiden op de gruwel van de eerste regels. In zekere zin is dat uitgekomen. Toch is er meer gebeurd, maar wel zo sluipend dat ik er pas nu, na tweeënhalf jaar, iets over mee kan delen. Kijk ik terug, dan voel ik hoe ik door mijn innerlijke emigratie ben veranderd.

De westerling ziet de natuur als een oord van heilzame verpozing. Hij werkt in de stad, hij rust op het land, of likt er zijn wonden. In zijn morele rangorde gaat het land boven de stad. De natuur staat voor de ongerepte, onbevlekte wereld, voor zuivere lucht en het zalvende groen, een idylle; de stad voor druk, vervuiling, ambitie, roddel, competitie. Natuur is loutering, de stad verderf. Zo was het in de Romantiek, zo is het nu, zo dacht ik ook. Ik hoorde mijn Amsterdamse luisteraars nostalgisch zuchten als ik vertelde over de reeën die ik in mijn woud ontmoet, de ruisende boomtoppen, over de zon die door de kruinen zijn verstrooide banen werpt over een lichtgevend gebladerte, de oude beukenlaan die op mistige herfstavonden als een middeleeuwse zuilengalerij gotisch vernevelt aan de einder, met de vochtgeblakerde kaarsrechte stammen glad en hard als ijzeren pilaren. Over de grijs gevroren akkerlanden van de winter, die in de lente uit de dood herrijzen met hun waas van groen. Ach! kreunde mijn door smog en ellebogenwerk vergiftigde gehoor, als wij dat toch eens hadden, en dat jij dat hebt!

Maar zo, als het beloofde land, heeft de natuur mij niet voor zich gewonnen. Als ik die indruk heb gewekt, heb ik gelogen. Ik zie haar schoonheid panoramisch algemeen, nooit in de biologische details. Flora en fauna zijn decor voor me gebleven. Ik ben geen amateurbotanicus of vogelaar geworden. Ik kan een mees net van een kwikstaart onderscheiden. Mijn natuur is een fictie. Ik zie het vreemde, niet het eigene. Ik ben toerist gebleven, gast. De stadsmens kan zich niet harmonieus met de natuur verbinden. Hij kan er niets betekenen. Hij melkt geen koeien, ploegt geen akkers. Mijn natuur is een vraag. Zij vraagt mij dagelijks: wat heeft je hier gebracht?

Dat vragen stedelingen elkaar nooit. Hun biotopen zijn het antwoord: samenzijn. De stad is het domein van de verstikkende consensus. De stad is de plaats waar iedereen dezelfde boeken leest, dezelfde kunst bewondert, dezelfde geestigheden debiteert, en op hetzelfde moment hetzelfde vindt van Wilders en Cohen. Geestverwanten vinden elkaar op websites als Facebook, waar mutual admiration socie-

ties elkaars daden en werken prijzen, Cohen als redder des vaderlands aanwijzen en Wilders als fascist bestempelen. Ik denk dat het weinig zin heeft aan te voeren dat de PvdA met haar Elatiks en haar theedrinkers, haar sluipsgewijze ondermijning van de scheiding tussen kerk en staat, misschien net zo'n bedreiging voor de geestelijke vrijheid is geweest als Wilders' rednecks het nog kunnen worden. Ik geloof dat de standpunten er als zodanig nauwelijks toe doen omdat ze meer dan algemene fatsoensnormen, een globale scheiding tussen goed en kwaad, een visie op comfort vertegenwoordigen. Men wil elkaar in godsnaam niet ontrieven, voor nadere bespiegeling ontbreken tijd en wil, uit eensgezindheid put men kracht, het moet gezellig blijven. De wereld is hard genoeg; men zoekt wat zachtheid en een afzetpunt. Ik begrijp die behoefte, maar een principiële striktheid droeg me op er afstand van te nemen. Het is de striktheid die me naar het oosten voerde met de radicaliteit die ik voor vrije wil had willen houden. Het was benauwdheid voor de mensen, dat vooral.

Wat ben ik ver gekomen en ver heen. Van de gemeenschap ben ik afgesneden. In de taal ben ik alleen mijn eigen koninkrijk. Ik lees geen kranten. Ik ben nergens lid van. Amsterdam is twee uur rijden, op doordeweekse dagen drie. Lokale contacten onderhoud ik niet. Soms zie ik wekenlang geen mens. Volgens experts zou ik er wel bij moeten varen. Frei sein, einsam sein, schreef Schumann.

Toch is juist dat de grote vraag geworden. Vrijheid is ook zekerheid, het vertrouwen dat je op het goede spoor zit. Dat verlies je op het platteland, waar niemand klaarstaat om het je te geven. Dat was niet waarvoor ik vreesde; mijn grootste kapitaal was dat ik zonder kon. Maar zonder mensen om je heen zie je pas goed dat er geen oriëntatiepunten zijn. Er is geen spoor. Je bent je eigen spoor. Welk spoor is dat, waar niemand je voorgaat? Wie volgt? Wat had je gezegd willen hebben, tot wie sprak je? Hoe belangrijk vind je het gehoord te worden?

Mijn spoor, dat zijn mijn sporen in het bos, een heen noch terug van deur tot deur, een lus buiten de tijd. Mijn natuur is niet het ongerepte maar het ongedefinieerde, het nulpunt van zijn, de onverharde weg naar niemand weet waarheen, en zonder één garantie op onthullend inzicht. Een lab waarin ik zelf het proefdier ben.

Tijdens mijn wandelingen is het zo stil dat ik mijn bloed kan horen kruipen. Ik hoor mijn voetstappen, mijn adem, soms mijn ademnood. De zintuigen stellen scherp op de elementairste gewaarwordingen, knielend tot een ondergrens van weten waar geen feit ontkenbaar is. Men leeft, men loopt, men ademt.

Vaak dacht ik aan niets. Denken hoeft niet in een bos. Er is geen politiek, geen kunst, geen wetenschap, de bomen kunnen zonder. De on-

genode mens wordt er zo onbelangrijk dat hij opgeeft. Ik viel uiteen: ik registreerde verlies van standvastigheid, verlies van houvast, verlies van decorum. Soms liet ik in het openbaar, gegarandeerd onopgemerkt, een boer. En ik formuleerde de wet van de vlucht: ontkoppeling is ontbinding.

Ik leed niet. Ik zocht en vond betrekkingen. Een van mijn vaste routes - ik heb er drie of vier, met minimale variaties - voert langs een weide met een zwarte pony. Ik stop altijd.

Dag paard, zeg ik. Ik moet dat zeggen om te horen dat ik woorden heb. Het paard steekt zijn kop over het hek en snuffelt aan mijn jas. Ik aai het, elke dag. Het wacht op me. Ik ben gehecht aan het paard. Ik ben tevreden over ons contact. Het hoeft niet meer te worden dan het is.

Misschien verlangde ik te weten of ik het alleenzijn kon verdragen. Dat kon ik. Ik werd niet somber en de kwaadheid sleet, ik zag er het belang niet meer van in. Er gebeurde iets anders: Ik neutraliseerde. Ik zag de bomen ruisen, zag de vogels in de lucht. Stel, dacht ik, dat je zo zuiver mogelijk zou moeten zeggen wat je ziet. Ik kwam niet verder dan de namen zelf: vogels, lucht, de wind. Ik had geen woorden meer. De adjectieven en de metaforen: weg. Gelaten zag ik ze ten hemel varen. Ik treurde niet, ik keek ze na alsof ze vreemden voor me waren. Wat hadden ze betekend? Daar ergens in de verte moet ik zijn, dacht ik, of wat ik *ik* noemde en woorden had; wat is er over? Wat als het niets is? Nog eens: ik leed niet. Ik aaide het paard, ik kookte voor mijn kinderen, ik zag de dagen nachten worden en de nachten lichten, ik zag de velden bloeien en verwelken; ik haalde mijn schouders op. Gedenk de mens, dacht ik, gedenk het doven van zijn licht.

III

Voor het eerst in mijn leven kreeg ik niets gedaan. Het schrijven zoals ik het kende, nuchter dialectisch redenerend, was onmogelijk geworden. Ik moest mijn teksten woord voor woord bijeenrapen, als iemand die op goed geluk aan een Rubik-kubus sjort tot bij toeval alle velden op hun plaats zijn gevallen, scheppend als een chemische reactie. Over een column van 700 woorden deed ik drie volle dagen, over een bescheiden muziekessay meer dan een week. Aan het resultaat was de worsteling niet af te zien, hoorde ik zeggen. Alleen ik wist dat het geheel buiten mijn jurisdictie viel. De geest was als het ijs dat bloemen op de ramen tekent.

Ik had het beangstigend moeten vinden. Schrijven was mijn brood, ik kon niets anders. Stagnatie zou mijn ondergang betekenen. Maar

wat ik vroeger aan neerslachtigheden had doorstaan leek in niets op de kalm gedragen onbestuurbaarheid van die dagen. Ik sliep goed, tot paniek of wanhoop kwam het niet. Mijn stemming was neutraal, somber noch opgewekt. Wel sprak ik weinig, formuleren ging moeizaam; ik kleedde me slecht; ik rookte als een ketter. Het effect van muziek, die me aangreep, wees op een aangeslagen afweermechanisme. Misschien was ik ziek, maar als het een ziekte was, kon ik er niets aan veranderen. Ik zag mijn aandoening als onomkeerbaar, pech of straf.

Ik protesteerde toen mijn vrouw zei dat ik verwilderde. Juist niet, vond ik. Ik ben de kalmte zelf. Ik kan alleen niet meer schrijven. Er is niets aan te doen, zolang ik geen idee heb wat het is. En ik tast in het duister.

Ga eens te rade bij jezelf, zei ze.

Ik zag er niet veel in. Het laat zich raden wat je aantreft, diep in de geest. Niks goeds. De grote, boze, onwrikbare dingen. Ik dacht aan mijn buurman. Walging is wat het is, een luidkeels nee, dat krijg je niet aan kant met analyse. En hoe, vroeg ik, zou ik de woorden voor een diagnose moeten vinden? Je vraagt de klok zichzelf gelijk te zetten.

Ga naar een psycholoog, zei ze.

Maar ik wist dat ik met psychologie niet ver zou komen. Een schrijver is wat hij in derden ziet. Een kijkend ik is niet per se een reflecterend ik. Wat je ziet is ongetwijfeld wat je bent, maar vraag niet hoe. Zelfs als je uitzicht sleutel tot een inzicht is, een spiegel is het niet. Zien is instinct, iets wild zintuiglijks. Bewustzijn ondermijnt het met de vraag waarom. Wie vraagt wie hij is, weet het niet goed genoeg.

Wat een mens is weet ik nog, in generieke zin: de som van zijn driften. Ik dacht aan mijn buurman. Ik had hem aangerekend waar hij part noch deel aan had, zijn DNA. Het is mongolen kwalijk nemen dat ze dom zijn. Toch had ik de verleiding niet kunnen weerstaan, hij stond me tegen. Kies, zou je zeggen. Het is het een of het ander; de plicht van objectiviteit of het recht op gemak. Maar ik had nooit willen kiezen. Dan wik je als mens, als moralist. Ik zocht mijn gading waar de beste woorden waren, moraal of geen moraal. Het was een dwang, niks plicht. Ik zag in buur geen mens, hij was een onderwerp. Ik keek niet als mens, ik las hem als schrijver. Had ik het schrijven als morele opdracht opgevat, dan zou ik op verzachtende omstandigheden zijn gestuit, zijn onmacht en zijn ongeluk. Dan had ik hem gespaard, misschien had ik hem wel vergeven. Maar het kwam mij beter uit dat niet te doen; hij was als bron van overlast een grijpbaar doelwit. Iemand moest hangen en ik wist waarom: hij leek me nutteloos. Schrijven was wraak. Geheime wraak, want ik was weggegaan.

Of ik hem miste? Dat kon zijn. Soms was er schrijversheimwee naar

de transparantie van zijn onbelangrijkheid, die me zo dankbaar expliciet de stof had aangereikt voor werkbaar leedvermaak. Toch was ik voor hem op de vlucht geslagen en zou ik dat waarschijnlijk blijven doen, zoals ik altijd was gevlucht, wist ik, voor iedereen die me te na getreden was, met of zonder goede reden: familie, werkgevers, vrouwen, zelfs mijn zoon, die me frustreerde door zich niet te uiten. Hoe kwam dat? Je talent voor liefde, dacht ik, is beperkt. Er komt te vaak iets tussen, kleinigheden en iets groots: de druk van de ander. Je ziet de mens als barrière voor je uitzicht. Hij is de muur voor je raam, de ruis in je oor. Hij moet weg.

Wat was er voor de mensen in de plaats gekomen? Paard, boom, vogel, licht en donker, de zuiver objectieve dingen. Ik had er geen behandelbare thema's in gevonden; ze waren wat ze waren. Restte het ik, dat ik als onderwerp had willen mijden. Het is als alle mensen. Het kermt als het klop krijgt, het bijt als het beet heeft. Je moet het kort houden. Het is een werktuig. Niet voeren, niet paaien, niet sparen. Zorg dat het werkt.

Alleen wist ik niet meer hoe ik het kon gebruiken en waarvoor. Van niets waarin ik had geloofd leek me de noodzaak nog gegeven. Dat krijg je als je de natuur ziet gaan en komen met de kracht die alle zwakte pijnlijk maakt, veel kunst tautologie en nog meer kleine grieven onbelangrijk. Alleen het paard hield stand. Het paard, dat hield de wacht bij weer en wind. Het stond en duldde wat de mens zou breken.

Mijn vrouw zag me kijken. Ze vroeg wat ik voelde.

Melancholie, zei ik. Meer niet.

Toen werd me iets duidelijk. Het leek op liefde. Ik hield van het paard, ik hield van de vogels. Als ik dat niet kon uitleggen, dan zou het kunnen zijn dat ik de drang niet voelde, of vond dat het er niet toe deed. Misschien was ik tevreden met de vaststelling. Misschien was dat nieuw voor me. Misschien was me exact het tegenovergestelde van een depressie overkomen. Misschien had ik rust gevonden en stond ik op de drempel van een nieuw bestaan zo ongekend vertrouwd dat ik van schrik verstomde. Het inzicht verlichtte me.

Wat zou het mooi zijn, dacht ik, als ik daar te zijner tijd de woorden voor zou vinden, want het roert me. Dan word ik dichter, met dank aan het paard.

Maar ik wist ook dat ik me zulk opportunisme niet meer kon veroorloven. Er was me te veel duidelijk geworden. Ik hield van het paard, omdat ik iedereen had opgegeven. Het was mijn afvoerput voor onverbruikte gevoelens, goede en kwade. De kwade waren half verteerd door spijt; de rest, een wroegend sentimentenoverschot, zocht onkieskeurig nederig affectie. Het paard moest mijn vriend zijn,

al zou het mijn gevoelens nooit beantwoorden. Ik zou die eenzijdigheid moeten aanvaarden als het paard zijn leven, omdat ik er niets aan kon veranderen. Ik beminde uit schaamte. Niets kan ondubbelzinnig zijn, zelfs een paard niet. Het was een les, zo door het stof te gaan. Op die geschonden wereld kon ik bouwen. Gehen Sie in sich. Dus toch.

Tierstück

Stom paard gevonden in het bos waar ik de herten zie bevriezen
door mijn adem
bekommerd buikig vee op grove poten stond het doorgezakt
vertekend als een harteloos verliefde schets van
kindermededogen
ik zag mijn zoon en was zijn vader bij de eerste blik

Stom paard waar is mijn jammerloze trots gebleven
Bij het hek streelde ik ruig beschaamd je houten nek met
speelgoedfranje
en wachtte op het teken van een zee die neemt en geeft
je voelde warm en hard en roerloos onbezield alleen
niets in je ogen zag ik ons begrijpen
stom paard wat weet je van de stomme liefde die we boeten
stom paard je had mijn hart gestolen als je wist

stom paard wie heeft je daar alleen gelaten
wiens schuld heb je me nagedragen
wie gaf je tijd zo eeuwig als de dood te staan
wat wacht in je dat het zo lang kon wachten
stom paard wat had je te verbergen
stom paard ik heb je naar de slacht gebracht

IV

Op een heuvel in mijn bos staat een met mos bedekte stenen reuzenbank, als een zwaar beeldhouwwerk verankerd in de aarde. Een bekwame fotograaf zou het tableau tot schilderij van Caspar David Friedrich kunnen shoppen, een voorbestemde ondergang. Als ik over vijftig jaar kon terugkeren, zou ik het meubelstuk niet terugvinden: door zandgronden en struikgewas verslonden.

Op die bank heb ik vandaag gedacht over de eer, het voorstellingsvermogen en de rede. De eer eist oprechtheid. Het voorstellingsver-

mogen omkadert het domein van denken. De rede stelt de grenzen.

Voorstellingsvermogen wordt geboren uit verlangen en onwetendheid. Frederick Prokosch schreef *Storm and Echo* zonder in Afrika te zijn geweest, de componist van *La Bohème* kende Parijs alleen van horen zeggen. Ik wist niets van het paard. Maar ik creëerde het, in vrije verzen. Het is mijn paard geworden. Heb ik het goed gezien?

Over de esthetische aspecten van de poëzie moet het niet gaan. Het lezen is inspectie. Ik wil weten of ik heb gezegd wat ik bedoelde, of dat ik heb gereikt waar ik naar tastte. Het doel is rondzwervende noties te fixeren en vermoedens te arceren met hulplijnen voor gedachten in wording. Mijn gedicht is gereedschap, schets van een staat van denken en voelen.

Om te beginnen zie ik mij mijn binding met het paard herkennen als gelijkenis voor de betrekkingen tussen mijn zoon en mij. Dat doe ik naar waarheid, de overeenkomsten kloppen. Mijn zoon is een bekommerd kind, dat zijn plaats in het leven niet kan vinden of verwoorden. Hij is ‘stom’; hij spreekt zich niet uit, niet tegenover mij. Hij kan of wil of durft het niet, uit angst niet te voldoen aan mijn eisen van welsprekendheid en analytische doorzichtigheid. De kwetsbaarheid van het paard ontroert omdat ik weet hoe ik mijn zoon blokkeer en hem uit drift mijn tederheid onthoud. Het krijgt goedmaakliefde die een dier niet kan weigeren, en die ik alleen daarom durf te geven: ik kan geen nee meer horen. Ik druk mijn spijt daarover uit met de woorden ‘harteloos verliefde schets’, ik transformeer in mijn gedicht een jongen tot het dier waarvoor ik onweersproken diep kan voelen, zoals een kind met teder egoïsme van een dier houdt: knuffelbeest. Het paard wekt bij het kind geen mededogen, het voedt wat dat gevoel moet worden. Het is oefenstof, net als voor mij.

Dan geef ik toe dat ik me daarvoor schaam. Ik aai het paard om iets recht te zetten. Maar ik maak het goed met de verkeerde, en aan de ogen van het paard zie ik dat het zinloos is: *niets in je ogen zag ik ons begrijpen.* Stom paard, zeg ik, wat weet je van de stomme liefde die we boeten? De stomme liefde, dat zijn wij, mijn zoon en ik. Die is gepland, gepoogd, mislukt.

Ten slotte stel ik vragen.

Stom paard wie heeft je daar alleen gelaten?

Ik.

Wiens schuld heb je me nagedragen?

De mijne.

Wat wacht in je dat het zo lang kon wachten?

De loyaliteit van het kind, die ik niet kan belonen.

Stom paard wat had je te verbergen?

Dat heb ik gevraagd. Maar ik gaf het op toen ik geen antwoord kreeg.

Stom paard ik heb je naar de slacht gebracht.

Dat is juist gezegd. Zo beleef ik het. Ik heb een kind aan zijn lot overgelaten.

Het is zwaar. Verdacht is ook dat ik als dader spreek. Door het gedicht wek ik de indruk met een biecht verlost te willen raken van een schuld. Dat doe ik niet. Ik heb naar eer en geweten ons probleem beschreven, en ik erken dat ik het niet heb kunnen oplossen. Ik was te boos op hem. Boos was ik, omdat een gemeenschappelijke onmacht ons niet toestond nader tot elkaar te komen. Ik heb me gewroken.

Wanneer mijn zoon soms dagenlang niet wilde eten, perste ik hem de Brinta door de strot.

Als hij onderweg in paniek raakte omdat we ergens later zouden arriveren dan beoogd, treiterde ik dat we reddeloos waren verdwaald.

Ik bestreed zijn obsessies. Ik pakte hem de houten schijven af die hij de hele dag als tollen over het parket liet wieken.

Ik heb geschreeuwd dat hij zich als een idioot gedroeg.

Ik vroeg hem wat er was als hij het niet kon zeggen.

Ik heb hem door elkaar geschud als ik geen weg meer zag.

Ik werd gek van hem. En al die tijd gebood ik hem zich als normaal mens te gedragen. Te laat, altijd te laat, ontdekten we dat hij leed aan het Asperger-syndroom, gekenmerkt door ‘beperkingen in de sociale interacties en een beperkt repertoire aan interesses en activiteiten’: autisme-light. Dat is niet normaal. In mijn verkeer met hem ben ik er, zoals dat gaat, voor het gemak van uitgegaan dat ik dat wel ben. Maar de beschrijving van de aandoening slaat ook op mij. Misschien ben ik alleen behendiger met taal, de taal die ik voor hem zo anders schijn te moeten spreken. Niets kwelt me zo als dat. Ik kan hem niet vinden.

Hij is nu vijftien. Hij haalt tienen voor Latijn en Grieks. In zijn vrije tijd speelt hij computerspelletjes. Hij taalt niet naar drank, hij taalt niet naar meisjes, hij voetbalt niet op straat, hij heeft geen vriendjes, hij spreekt niet met mij, hij schuilt in zijn kamer. Wie hij is, wat hem drijft? Hij kan het niet zeggen. Soms trek ik hem tegen me aan en aai, meer kan ik niet. Het is te laat. Hij duldt het maar. Hij is wel degelijk mijn paard.

Dat denk ik op mijn stenen bank, als ik het bos hoor ritselen. Een ree verschijnt, roodbruin en wonderlijk als water op de maan; wild, aan mijn voeten. We zien elkaar. Het ree verstart. Ik zwijg. Tussen ons in welt een wachten. Dan sta ik op, waarna het dier met dichterlijke bogen uit het zicht golft. Ach.

Melancholie ontstaat waar onuitsprekelijke dingen even tastbaar

lijken. De blik van een vragend kind; het wankele gebeente van een veulen; het oog van mijn paard. Een wals van Strauss, met Carlos Kleiber op de bok. Dat de concertmeester zijn vrouw slaat en de hoboïst een harteloze gokker is - de zonden vervliegen in een helend sentiment, een gemeenschappelijk verlangen naar het ongeschondene. Kathleen Ferrier, ten dode opgeschreven, in Mahlers ‘Abschied’, waar de ontdekking wordt gedaan dat niet de hemel maar de lieve aarde het beloofde land was, en wordt betreurd dat het pas doordringt als het einde nadert.

Ik weet het nu, lang voor mijn tijd gekomen is. Hoe moet ik voort? Ik kan toch niet ontkennen dat het prachtig en vervullend is, een ree in het bos. Wat zou ik meer verlangen?

Nu, ik heb zorgen. Mijn hoofd is vol. Er zitten twee boeken in, die ik niet kan schrijven nu ik me de tijd niet kan veroorloven. Ze vervuilen het brein zoals aanslag een afvoer. Ze beletten de doorstroming. Ik heb een kind dat niet in mijn systeem past. Ik ben vierenveertig. Soms ben ik kwaad, ik heb geen tijd, dat stomme bos, wat moet ik veel. Intussen zie ik dat de wereld af is. Ik hoef met goed fatsoen geen hand meer uit te steken. Ik zit op mijn bank, synchroon met de tijd, niet sneller, niet langzamer. Ik stroom mee, volg het ree met golvende ogen.

Thuis wacht mijn zoon.

Ik houd niet van mezelf, zei de pianist Svjatoslav Richter in een documentaire. Mij ging een licht op. Hij had zijn werk gedaan, ontweken wat het zou vertragen. Bekennen deed hij pas toen hij was uitgespeeld. Toen zag hij wat hij was vergeten. Stom paard. Maar hoor ik hem Schubert spelen, dan weet ik dat ik alles goed zou kunnen maken, zo eenvoudig. Daar is een kunst natuur geworden. Alleen voor hem niet, hij moest boeten, het was roof geweest.

Nan Prüst
Waldeinsamkeit

Ik tilde mijn fiets door de voordeur naar buiten, op straat stapte ik langzaam op. Het nieuwe meisje woonde nu een week op zolder. Al een paar dagen gaf het me rust om op haar trage manier door de stad te fietsen. Ze fietste voorovergebogen, alsof ze windkracht acht op kop had, ook als het windstil was. Nadat ik het een keer gedaan had vond ik het prettig. Als het waaide was de houding zeer effectief, als het niet waaide was je ten minste op het ergste voorbereid. Tot voor een week had ik als Herman gefietst, die op de eerste verdieping woonde; met mijn kont half over het zadel gezakt, bovenlijf naar achteren, ik kwam overal te laat.

Ik draaide de Maliesingel op, langs de majestueuze huizen, langs nummer 9, het huis waarin ik ooit zou wonen. Niet dat ik paranormaal begaafd was, toch waren er dingen die ik wist en dit was er één van. In de zijstraat zette ik de fiets tegen een lantaarnpaal. Ik liep de stenen trap op en belde aan bij nummer 34. Zoals gewoonlijk duurde het even voor de zoemer klonk, ik duwde de zware deur open, liep door de hal en nam plaats in de lege wachtkamer.

L.M.C. Rouwenaar *(drs.)* nam de gesprekken op, jammer genoeg mocht ik ze niet mee naar huis nemen.

‘Ze zijn deel van het dossier,’ had hij gezegd. ‘ik heb ze nodig voor het geval ik moet verwijzen.’

Ik vroeg me af waarnaar dan, want volgens mij ging het al een stuk beter. Veel viel er trouwens niet over te dragen. Onze sessies bestonden voornamelijk uit zwijgen van mijn kant en een geïnteresseerd blijven kijken van zijn kant. Deze keer verliep het echter anders en stelde hij, zodra ik binnen was, voor om ‘de behandeling en het dagelijks leven wat meer te mengen. Het lijkt me goed als je naast je therapie ook zangles neemt.’

Ik zweeg.

‘Resuscitatie,’ zei hij ter verduidelijking.

Ik knikte.

‘De zwarte bolletjes en streepjes omzetten in je eigen klank.’

‘O,’ zei ik.

‘Leven geven aan dode materie. Begrijp je hoe belangrijk dat is?’

Ik vroeg me af waarom hij dat zei. Ik deed het tenslotte iedere dag met mezelf.

‘Probeer te voelen wat de componist gevoeld heeft. En welk deel daarin van jou is. Bezieling. Geen slechte opdracht al zeg ik het zelf.’

Dat laatste mompelde hij, hij leek tevreden met zichzelf. Onmiddellijk benijdde ik hem daarom. En ik stemde mompelend in. Aan het einde van de sessie kreeg ik een adres en een telefoonnummer.

‘Hij is net begonnen en heeft nog wel plaats.’

Hij liep met me mee naar de voordeur. De vorige keer had ik drie kwartier in de wachtkamer gezeten, omdat ik in de huid was gekropen van de vrouw die zo hysterisch had zitten huilen voor ze de spreekkamer was binnengegaan.

Het adres was in Zuid, ik kwam erlangs op de terugweg en besloot af te stappen. Op het naamplaatje naast de verveloze deur stond dezelfde naam als die van mijn psycholoog. Ik belde aan en hoorde iemand de trap af stommelen. De voordeur ging moeizaam open, wat veroorzaakt werd door een stapel folders en kranten. De jongen in de deuropening was iets ouder dan ik, een paar jaar leek me, en aan de trekken in zijn gezicht te zien onmiskenbaar de zoon van. Ik liet hem het papier zien waarop zijn vader het adres geschreven had.

‘Je komt voor een les?’

‘Ik kom voor een les.’

‘O, kom dan maar binnen,’ zei hij enthousiast.

‘Ja, dan kom ik maar binnen,’ antwoordde ik met dezelfde intonatie.

Met grote stappen ging hij me voor naar de bovenverdieping, ik volgde met dezelfde stappen, zij het wat langzamer omdat ik ze nog niet gewend was. Boven aan de trap sloeg hij linksaf. In de kamer lagen boeken en muziek op de tafel en stoelen en opgestapeld langs de muren. Alleen de piano was vrij van rommel. Ik trok mijn jas uit terwijl hij de klep boven de toetsen opende. Dat gebaar, hij deed het met zo veel aandacht, ik nam het in me op. Hij sloeg een paar noten aan en eindigde met een toonladder.

‘Nou, laat maar eens horen,’ zei hij.

Met dichtgeknepen keel en de zenuwen in mijn lijf klonk het alsof ik met mijn fietsband langs de stoep schaafde.

‘Probeer het eens met één toon,’ zei hij en hij sloeg een toets aan.

Ik probeerde de toonhoogte te onthouden, wat me op een of andere manier niet lukte. De klank ontglipte me, als een van de vissen

waarnaar ik elke nacht in het donkere water greep en die met zijn kronkelende bek zo hard tegen de opening tussen mijn vingers duwde dat hij bijna ontsnapte, terwijl ik kneep en kneep tot ik...

De jongen legde even zijn hand op mijn schouder. Ik schrok op en voelde hoe mijn hand gebald was tot een vuist. Hij opende zijn mond, maar in plaats van iets te zeggen zong hij. Het was dezelfde toon die hij had aangeslagen op de piano, toch was de klank totaal anders. Het geluid dat uit zijn mond kwam was veel groter dan hijzelf. Ik werd erdoor omringd, het vulde de hele kamer. Die ene toon glipte onder de kieren van de ramen naar buiten en ik stelde me voor dat mensen op straat bleven staan om te luisteren. Hoe ze van hem hielden zonder hem ooit gezien te hebben.

'Nu jij,' zei hij en hij knikte bemoedigend.

Mijn pogingen om iets van zijn zangkunst te benaderen liepen volledig stuk. Dat had hij snel door. Zijn schouders hingen meer en meer en naarmate de les vorderde keek hij me nauwelijks nog aan. Na ongeveer een half uur stond hij abrupt op en begon wat rond te rommelen. Uiteindelijk trok hij uit een la een cassettebandje, dat hij in een kleine recorder stopte. Het klepje was eraf gebroken. Het duurde even voor hij een stopcontact had gevonden tussen de rommel op de vloer. De recorder zette hij op de piano.

'Dit is een test, een test,' zei hij.

Hij controleerde of zijn stem was opgenomen. Weer achter de piano legde hij zijn vinger op zijn lippen. Hij speelde een aantal toonladders en een lied. Eerst alleen de melodie, daarna nog eens en dit keer zong hij de woorden erbij, ze leken door de kamer te zweven. Ik luisterde met mijn ogen dicht. Toen het lied was afgelopen, was het of alles natrilde. En daarna leek zijn ziel de ruimte te verlaten om me in totale eenzaamheid achter te laten.

'Waldeinsamkeit,' zei hij en ik begreep wat hij bedoelde.

Hij maakte afspraken met me, eerst over geld, daarna schreef hij op verschillende dagen mijn naam in zijn agenda.

'Je moet flink oefenen,' zei hij.

Ik knikte. Ik gaf hem een hand bij het weggaan, de zijne was warm en zacht.

De bibliothecaresse legde het boek in mijn handen alsof het iets heel kostbaars was. Ze had het uit het archief gehaald zei ze, en of ik er voorzichtig mee wilde zijn. Het was oud en vergeeld, hier en daar zaten er kleine scheurtjes in het papier dat bij de hoeken omkrulde, toch was de kaft nog heel. Met dezelfde voorzichtigheid pakte ik het op en nam het mee naar huis. Thuis opende ik het boek en vond de muziek.

Ik staarde lang naar de lijnen en noten, bladerde van de ene bladzijde naar de andere en weer terug.

Twee dagen liep ik tweedehands winkels af. Uiteindelijk vond ik een goed werkende cassetterecorder waar ik thuis het klepje vanaf brak. Ik stopte het cassettebandje in het apparaat. De opname duurde 12 minuten en 52 seconden. Urenlang luisterde ik naar de stem van mijn zangleraar. Als ik het bandje terugspoelde en afspeelde, terugspoelde en afspeelde werd ik geraakt door zijn stem. Ik kon zijn warme hand in de mijne voelen en ineens herinnerde ik me hoe de zon op mijn gezicht scheen, hoe stilte klonk zonder eenzaamheid.

De eerstkomende dinsdag dat ik een afspraak had met drs. Rouwenaar, vroeg hij me naar de zangles. Ik zei dat ik erg tevreden was.

'Ik voel me beter. Ik denk erover om voorlopig hier geen nieuwe afspraak te maken.'

Dat laatste was niet waar, maar zodra ik het gezegd had klonk het als de waarheid. Ik probeerde het uit te leggen, maar ik kwam er niet uit, het was of iemand mijn keel dichtkneep. Rouwenaar keek me langzaam knikkend aan, maakte een notitie en mompelde iets over een lange wachtlijst. Aan het eind van de sessie drong hij niet aan op een nieuwe afspraak. Hij sloeg mijn dossier dicht en zei alleen: 'Je hebt mijn nummer als het nodig is.'

Bij het afscheid bleef hij in de deuropening van de spreekkamer staan. Onzeker liep ik de gang door, langs de wachtkamer. Ik aarzelde, toch negeerde ik het ritmische geklap uit de wachtkamer dat werd gemaakt door de jongen die na tien keer klappen één stap zette. Terwijl ik de voordeur opende en de stenen trap afliep, viel het me op hoe zacht het buiten was. Ik ademde diep in. Terwijl ik naar huis fietste probeerde ik het anders, rechter op. Ik voelde me ineens zo kwetsbaar, zonder huid. De weg naar huis was langer dan ik dacht.

Eenmaal thuis kwam ik Herman tegen in de hal.

'Je hebt bezoek,' zei hij. 'Ik heb je moeder binnengelaten. Ze vroeg of je hier woonde.'

Hij maakte zich breed en keek me aan alsof hij recht had op uitleg.

Iets in me verdween. Mijn moeder. 'Ik was toevallig in de buurt,' zou ze zeggen. Haar gebruikelijke leugen. Ze woonde nog altijd in het huis waarin ik opgroeide, aan de rand van een ijskoud, diep meer, ruim dertig kilometer van hier. Ze moest de nodige moeite doen om hier te komen, eerst met de bus, dan de trein, daarna weer de bus. Die moeite interesseerde haar niet, net zomin als het haar interesseerde dat ik haar niet binnenliet. Ze kwám, zodra ze erachter was waar ik woonde. Soms wachtte ze me op, soms had ze haar eigen sleutel, sim-

pelweg geregeld via de huisbaas. ‘Voor noodgevallen,’ had ze weleens gezegd. Ze had mijn huisbaas ongetwijfeld verteld waarom ik een noodgeval was.

Ze zat in de stoel bij het raam en had mijn vader meegebracht. Dit keer had ze hem tussen de vuile koffiekopjes op het IKEA-tafeltje neergezet. Hij keek haar niet aan, hij keek langs haar. Als ik op een bepaalde afstand achter mijn moeder ga staan en mijn rechterhand omhoog steek, vind ik het punt waarnaar hij kijkt. Zijn ogen zijn dan op mijn hand gericht, het is niet veel, toch is het meer dan niets.

Ze laat er geen gras over groeien. Haar vragen zijn ook dit keer hetzelfde. Eerst kort over deze kamer, gevolgd door de verwijtende, over mijn onvindbaarheid. ‘Dacht je dat het me dit keer niet zou lukken Lily? Ik laat je toch nooit gaan.’ Daarna begint ze over mijn vader, over die ene dag. ‘Heeft hij nog iets gezegd? Over mij? Hoe is hij in het water terechtgekomen? Wie gaat er nu zwemmen op dat uur? Had hij gedronken? Hij en zijn ziekelijke manier van aandacht trekken. Geef antwoord.’

Ik zwijg.

Uiteindelijk zegt ze: ‘Jij hebt het toegestaan. Dit is jouw schuld.’

Ik antwoord niet.

Meestal gaat ze huilend weg. Ook dit keer.

Huilen zoals zij, ik kan het niet.

Mijn vader blijft achter ook al neemt ze zijn foto mee. Hij staat op een paar meter afstand, half voorovergebogen, zijn bleke bovenlijf weerspiegelt in het donkere meerwater. Hij zegt: ‘Je mag niets doen, niets zeggen, tegen niemand, begrepen?’ Ik beloof alles, hij is mijn vader, ik wil hem niet verliezen. Zijn ogen staan helder. ‘Dit is wat ik wil,’ zegt hij, waarna hij zich afkeert en de volgende stap zet, dieper het water in.

Het begint te schemeren, in de vuile ruit verschijnt een meisje. Om haar heen wordt schaduw zichtbaar die als diep, donker water naar haar toe kruipt. Ze zit hier al uren, roerloos, ze staart me aan. Ik denk dat ze erg bang is. Ik zou haar willen vasthouden, haar willen troosten door te zeggen dat het voorbij gaat, maar ik weet dat ze het niet zal horen. Dus wacht ik met haar. Het is het enige wat ik kan doen: wachten tot ze verdwijnt.

Fred Feddes

Sherlock Holmes, Dracula en Sigmund Freud

De verfilming van *Dracula* die Francis Ford Coppola in 1995 maakte, werd met twee beweringen aangeprezen: de Amerikaanse regisseur was trouw gebleven aan de toen precies honderdjarige roman van Bram Stoker, en hij had het verhaal in freudiaanse zin geïnterpreteerd.

Dat was wonderlijk. Wie een boek verfilmt kan proberen tekstgetrouw te zijn, en een freudiaanse visie geven kan ook. Maar met *Dracula* kan het niet allebei tegelijk. Toen Stoker in 1888 begon te schrijven, was Freud een onbekende dokter in Wenen die wilde weten of cocaïne hielp tegen morfineverslaving, of andersom, en toen *Dracula* in 1895 verscheen, was hij in termen van naamsbekendheid nog niet veel verder. Een freudiaanse uitleg is een uitleg achteraf, en dus niet getrouw aan Stoker. Een getrouwe interpretatie van Stoker vereist dat we proberen de freudiaanse invloed op ons denken te vergeten.

Zo is het ook met freudiaanse interpretaties van Sherlock Holmes, Dorian Gray of Dr. Jekyll en Mr. Hyde, en hun auteurs Arthur Conan Doyle, Oscar Wilde en Robert Louis Stevenson. Ze waren tijdgenoten van Freud, iets oudere tijdgenoten zelfs, en dat Freud later invloedrijker is geweest, betekent niet dat hij en hij alleen onze reisgids in hun tijdperk kan zijn.

De literatuurhistoricus Harold Bloom heeft ooit, in *The Western Canon*, voorgesteld om te stoppen met het freudiaans uitleggen van Shakespeare. Volgens hem kun je het beter omdraaien en dus Freud shakespeariaans interpreteren. Want: ‘A Shakespearian reading of Freud illuminates and overwhelms the text of Freud; a Freudian reading of Shakespeare reduces Shakespeare’. Eerder had de dissidente freudoloog Peter Swales geopperd om Freud te analyseren aan de hand van Cervantes.

Dat zijn prikkelende gedachten, die nog interessanter kunnen zijn bij toepassing onder tijdgenoten. Door met Sigmund Freud en Sherlock Holmes te jongleren kunnen we beiden beter begrijpen.

De noden van de metropool

Freud had met de genoemde Britse auteurs gemeen dat hij leefde in een nog jong verschijnsel, de metropool. Wenen liep hierin royaal achter op Londen, dat in 1890 al vier miljoen inwoners had. De twee steden hadden met elkaar gemeen dat ze het centrum waren van een wereldrijk.

Het leven en samenleven van mensen in een metropool was niet meer geheel nieuw, maar nog altijd vol raadsels. Het was prettig dat je er anoniem kon leven, maar angstaanjagend dat anderen het ook konden. Wat deed het grotestadsleven met de geest, het gedrag en de weerbaarheid van mensen? Van wie kon je op aan, en hoe kon je dat weten? Schrijvers, denkers, psychologen, stadsbestuurders en vele anderen probeerden er iets van te begrijpen, van de mens, van de stad, van de oppervlakte en van de diepte, en zongen er de lof van of huiverden diep of deden beide tegelijk.

De kwestie wordt duidelijk wanneer we het urbane bestaan vergelijken met het leven in een klein dorp. Daar woonden, net als in de stad, aardige en onaardige, betrouwbare en onbetrouwbare mensen, en voornamelijk mensen die meestal te vertrouwen waren maar soms ook niet. Al die mensen kende je van naam en je leerde van jongs af aan hoe je hun karakter en gedrag kon inschatten. Pas een beetje op voor Hotse met zijn losse handjes, zo leerden dochters van hun moeders, en nadere toelichting of een op wetenschap gestoelde sociaal-psychologische classificatie was niet nodig.

In de grote stad kon een mens in een uur tijds meer medemensen tegenkomen dan in honderd jaar in het dorp, en het waren bijna allemaal onbekenden. Ook die konden betrouwbaar en onbetrouwbaar zijn, en in tweede instantie anders dan op het eerste gezicht. Dat riep om een razendsnelle, systematische methode om onbekenden op waarde te schatten; een systeem om willekeurige individuen handzaam in een beperkt aantal categorieën onder te brengen. Het is begrijpelijk hoe het komt dat wetenschappen en pseudowetenschappen, ook de sociale, niet in dorpen maar in steden opbloeiden, namelijk alleen al uit noodzaak.

Zo werd in de negentiende eeuw de gelaatkunde of fysiognomie populair. Het was een ideaal systeem, want het leerde dat het karakter van een mens direct aan zijn postuur, en vooral zijn gezicht, was af te lezen. Schouders, wenkbrauwen, jukbeenderen, kaaklijnen en lipvormen verraadden in één oogopslag de geest in het vlees in de kuip. Iedereen kon het leren.

Helaas was de gelaatkunde zelf niet te vertrouwen. Dat wetenschappelijk onderzoek het systeem al spoedig als onzin ontmaskerde,

had, net als bij de astrologie, echter nauwelijks invloed op de populariteit. Hooguit werd de gelaatkunde iets nadrukkelijker een vrouwenhobby. Misschien omdat vrouwen gevoeliger waren voor bijgeloof, misschien omdat mannen gevoeliger waren voor het gezag der wetenschappen, misschien omdat de metropool voor vrouwen nog iets beangstigender was dan voor mannen, en dus hun behoefte aan een ordeningssysteem groter ook al bood dat systeem slechts schijnzekerheid. En misschien geloofden mannen er evenzogoed in, maar dan stiekem.

Dat was de stand toen Bram Stoker *Dracula* schreef. De verwarde, bangelijke Jonathan Harker stort in dat boek zijn hart uit bij prof. Abraham van Helsing, een wijze man met een markante kop: 'Dokter, weet u wat dat zeggen wil, aan alles te twijfelen, zelfs aan jezelf? Neen, dat zou u niet kunnen met zulke wenkbrauwen als u hebt!'

Het spel met de gelaatkunde

Waarop de hooggeleerde Van Helsing antwoordt: 'Zo, zo, bent u gelaatkundige! Ik leer hier met ieder uur.'

De gelaatkunde was te mooi om waar, maar ook te mooi om onwaar te zijn. Ze kon bijvoorbeeld nog heel goed dienen als grondstof voor literatuur. Oscar Wilde maakte er gebruik van in *The Picture of Dorian Gray*, waar immoreel gedrag zich onherroepelijk in valse gelaatstrekken aftekende. En R.L. Stevenson deed het ook in *Dr. Jekyll and Mr. Hyde*, toen hij de slechte Hyde kleiner en krommer maakte dan de goede Jekyll.

Beiden hanteerden de fysiognomie echter om vervolgens haar schijnzekerheden te ontmantelen. Niet Dorian Gray zelf maar zijn jeugdportret krijgt de valse trekken die hij met zijn levenswandel verdient, terwijl hij er zelf schuldeloos blijft uitzien. Zo ontpopt de gelaatkunde zich als valstrik en verrader.

Stevenson liet van de praktische betrouwbaarheid van de gelaatkunde zo mogelijk nog minder over. De goede Jekyll en de slechte Hyde blijken twee gedaanten van dezelfde persoon. Bovendien is juist Jekyll de eerstverantwoordelijke aanstichter van het kwaad. In deze rechtschapen ogende man had kennelijk al die tijd een monster gescholen. Achter ieder afleesbaar gelaat kan een ander, gruwelijker gelaat loeren.

Ook Bram Stoker speelt met de gelaatkunde in plaats van haar te geloven, maar hij speelt evengoed met de scepsis van de wetenschap. Net als Van Helsing houdt Stoker afstand, maar intussen gebruikt hij wel de gelaatkundige waarneming om, via Jonathan Harkers echtge-

note Mina, een mooi portret van de professor te tekenen: ‘Een man van gemiddelde lengte, stoer gebouwd, met breed-uitgezette borstkas; de fiere houding van het hoofd wijst op verstand en kracht. Het gladgeschoren gezicht heeft een vierkante kin, een vastberaden mond, rechte neus met beweeglijke neusvleugels en dikke, borstelige wenkbrauwen. Zijn voorhoofd is breed en het roodachtige haar valt aan twee zijden langs het hoofd neer, terwijl de grote donkerblauwe ogen, naar gelang van zijn stemmingen, teder of streng staan.’

Terwijl Van Helsing als geen ander weet hoe ongefundeerd de theorie is, is bij niemand de karakterologische gelaatsduiding zo treffend als bij hem. Mina is intelligent genoeg om geen gelaatkunde nodig te hebben voor haar mensenkennis, maar niet zelfverzekerd genoeg om dat zelf in te zien. Van Helsing dekt het conflict tussen wetenschap en bijgeloof hoffelijk en mild ironisch toe, en bevestigt daarmee toch weer de indruk van wijsheid die zijn houding en gelaat hadden gewekt.

De alchemistische fase van de stadssociologie

Dat het wetenschappelijke echec van de gelaatkunde mooie, spannende boeken kon opleveren, was een schrale troost in het stedelijke leven van alledag. De behoefte aan ordening, handreikingen en verantwoord, praktisch begrip bleef dringen. Het zou nog enkele jaren duren eer sociologen, zoals die uit de school van Chicago, hun ambitieuze pogingen deden tot wetenschappelijk begrip van het stedelijk leven, maar aanzetten ertoe waren er alom. De negentiende eeuw was de alchemistische fase van de stadssociologie, een schemerig brouwsel van verkeerde aannamen, valse starts, toevallige vondsten en probeersels, waaruit later een respectabeler wetenschap zou kunnen oprijzen.

Een van de filosofen van deze wetenschap-in-wording was Sherlock Holmes. In eerste instantie was hij privédetective, speurder naar misdaad, maar tussen de *cases* door wijdde hij zich graag aan bespiegelende pogingen een bredere visie op de stedelijke cultuur te ontwikkelen.

Illustratief is het begin van *The Blue Carbuncle*, een geschiedenis die zich afspeelt in de toch al reflectieve kersttijd. Zijn chroniqueur James Watson vertelt hoe hij Holmes aantreft terwijl deze nauwkeurig een haveloze hoed bestudeert:

> ‘I suppose,’ I remarked, ‘that, homely as it looks, this thing has some deadly story to it - that it is the clue which will guide you in the solution of some mystery, and the punishment of some crime.’
> ‘No, no. No crime,’ said Sherlock Holmes, laughing. ‘Only one of those whimsical little incidents which will happen when you have four million human beings all jostling each other within the space of a few square miles. Amid the action and reaction of so dense a swarm of humanity, every possible combination of events may be expected to take place, and many a little problem will be presented which may be striking and bizarre without being criminal.’

‘So dense a swarm of humanity’: kan de negentiende-eeuwse metropool treffender worden getypeerd?

In Holmes' visie op het stedelijke leven speelt de gelaatkunde nauwelijks een rol, zo wordt duidelijk in de twistgesprekken met Watson, die nog wel waarde hecht aan indicatoren als een gezicht met ‘nobele trekken’. Ook oudere ordeningsprincipes, zoals dat van de rangen en standen van de Engelse klassenmaatschappij, blijken significant onbetrouwbaar.

Holmes is ervan doordrongen dat de schaal van de metropool zo groot is dat ze slechts vanaf een hoger abstractieniveau kan worden bevat. Vooralsnog ontleent hij, zoals zijn kerstoverdenking laat zien, het model hiervoor aan zijn favoriete tak van wetenschap, de scheikunde. De stad is als een vat met vele chemicaliën waartussen zich velerlei verbindingen kunnen en zullen voordoen, maar welke chemicaliën het zijn, en welke verbindingen, dat is nog grotendeels onbekend.

Erg ver komt hij niet met deze benadering, en hij weet het zelf. De studie van het stadsleven vergt een nieuwe, onorthodoxe wetenschap, die niet eenvoudig op een bestaande discipline kan worden geënt maar haar ingrediënten van her en der moet roven.

In hun allereerste verhaal, *A Study in Scarlet*, geeft Watson een verhelderend overzicht van Holmes' kennis. Hij weet niets over literatuur, filosofie, astronomie en politiek en zeer veel over scheikunde en sensatielectuur, terwijl zijn kennis van plantkunde, aardrijkskunde, anatomie en de Britse wet als ‘wisselend’, ‘praktisch, maar beperkt’, ‘nauwkeurig maar onsystematisch’ en ‘gedegen praktisch’ wordt getypeerd.

‘Zijn onwetendheid was al even opvallend als zijn systematische kennis,’ merkt Watson op. Hij verzucht: ‘Kon ik er maar achter komen waar die kerel zo hard aan werkt door de grootste gemene deler van zijn talenten te vinden [...] ik kan het beter meteen opgeven.’

Het lijkt inderdaad een ratjetoe, maar dat is het niet, zo legt Holmes

uit. Dat de aarde om de zon draait, bijvoorbeeld, wil hij niet eens weten: ‘Wat heb ik verdomme met het zonnestelsel te maken [...] Als we om de maan draaiden, maakte dat voor mijn werk geen enkel verschil.’ Zijn devies: ‘Een echt goeie vakman is heel selectief wat betreft hetgeen hij in zijn bovenkamer opslaat. Hij kiest uitsluitend dat gereedschap dat hem van nut kan zijn voor zijn werk.’

Dat werk blijft werk in uitvoering, en de gereedschapskist verandert voortdurend van samenstelling. Watsons lijstje van het eerste uur is slechts een momentopname waaraan Holmes uiteenlopende brokken, flarden en strengen van kennis zal blijven toevoegen. Hij is zich, zo kan de conclusie zijn, bewust van de omvang en de complexiteit van het vraagstuk van de metropool, maar is nog lang niet klaar met een onderzoeksrecept.

Zelfs op het beperkte terrein van de misdaaddetectie is zijn methode minder helder dan het lijkt. Holmes benadrukt graag het wetenschappelijke en ‘strikt logische’ karakter van zijn werk, dat naar zijn zeggen nauwgezet de methode van observatie en deductie volgt. Maar bij nadere beschouwing blijft er weinig over van de rationele, mechanistische glans die hij suggereert. Observatie en deductie betekenen immers weinig zonder Holmes' even immense als eclectische parate kennis. Het methodisch gehalte daalt verder als hij zich laat ontvallen dat hij ‘een soort intuïtie’ voor betekenisvolle details heeft. En na afloop van een zaak waarin hij de politie van een blamage heeft gered, legt Holmes aan Watson uit dat de betrokken rechercheur een uitstekend vakman is die over alles beschikt wat nodig is voor het speurderswerk, behalve over de cruciale eigenschap: verbeelding.

Sherlock Holmes was een briljante overgangsfiguur, die het probleem in volle omvang zag, het probeerde te doordenken, maar nog niet kon oplossen, als een overgangsfiguur tussen alchemie en scheikunde. Zijn positie en prestaties rechtvaardigen een nadere vergelijking met Sigmund Freud.

De geoloog en de geograaf

Uiterlijk leken Holmes en Freud niet op elkaar en ook hun karakters verschilden sterk.

Met dat karakter en uiterlijk is, overigens, iets merkwaardigs aan de hand. Sherlock Holmes is een fictief personage. Fictieve personages zijn dikwijls gemodelleerd naar mensen die wel echt bestaan, maar bij Sherlock Holmes is dat juist andersom. Eerst kwam Holmes, beschreven door Arthur Conan Doyle en getekend door Sidney Paget, en daarna kwam een echte filosoof die huiveringwekkend veel op hem

leek. We kennen hem als Ludwig Wittgenstein.

Net als Holmes was Wittgenstein lang en mager, met een strenge, spitse kop. Tijdgenoten benadrukken de indruk van ongenaakbaarheid die beiden wekten, hun hang naar ascese en een zweem van zelfdestructie. Over hun seksuele activiteiten en geaardheid hing lang een waas van geheimzinnigheid en ambiguïteit, zelfs van aseksualiteit; van Wittgenstein wordt inmiddels aangenomen dat hij homoseksueel was, van Holmes wordt het vaak vermoed, al ontbreekt hard bewijs. Als filosoof getroostten ze zich uiterste inspanningen om tot een strikt logisch en rationeel systeem te komen, waarna door iedere porie toch weer mystieke noties bleken te kunnen binnensluipen. Heeft de werkelijkheid hier een filosoof gevormd uit de mal van een fictieve feuilletonheld?

De verwantschap tussen Holmes en Wittgensteins stadsgenoot Freud is vooral te vinden in hun werkwijze. Met hun overeenkomsten en verschillen geven ze elkaar reliëf.

Een klassiek Holmes-verhaal begint met gestommel op de trap. Een onbekende wordt binnengenood, gaat zitten, doet zijn of haar verhaal, Holmes luistert en stelt af en toe een vraag, die meestal triviaal lijkt, de bezoeker vertrekt, en Holmes vertrouwt Watson toe dat hij in grote lijnen het raadsel reeds heeft opgelost, zij het dat bepaalde details nog nader onderzoek vergen.

Freud zou het een consult noemen.

Freud liet, bij wijze van exotisch detail, zijn bezoekers liggen in plaats van zitten, maar voor het overige ging het er bij hem niet zo veel anders aan toe. Ook hij luisterde, ontwaarde in het verhaal van zijn cliënten een patroon dat voor henzelf nog verborgen bleef, en stelde vragen die voor de verwonderde cliënten onbelangrijk leken, maar die cruciaal waren voor de toetsing van zijn hypothese.

Beiden gingen ernstig te werk, maar ontkomen niet aan de indruk dat ze ook weleens bluften.

Hier ongeveer houden de gemakkelijke overeenkomsten op. Beiden speurden naar verborgenheden, maar Freud zocht ze in de binnenwereld en Holmes in de buitenwereld. Beiden lieten de gelaatkunde ver achter zich. Freud ging naar binnen, wroette in het karakter achter een mogelijk bedrieglijk uiterlijk. Holmes radicaliseerde de oppervlakkige oriëntatie van de gelaatkunde: hij keek niet naar de vastliggende gezichtskenmerken maar naar sporen op mouwen en onder schoenen, en zocht niet naar het verborgen wezen of karakter van een mens, maar naar diens verborgen daden.

Freud en Holmes verhouden zich tot elkaar als de geoloog tot de geograaf.

En met die vaststelling is ineens het geopsychologische verschil tussen Londen en Wenen, tussen het Britse wereldrijk en Oostenrijk-Hongarije, tussen een zeemacht en een binnenlandmacht in het geding.

De twee grootmachten

Een klassiek Holmes-verhaal gaat aldus verder. Een gepensioneerde topmilitair, woonachtig in of even buiten Londen, is plotseling overleden terwijl er bij hem werd ingebroken. De gedachte aan moord ligt voor de hand maar het lijk vertoont geen sporen van geweld. Holmes vindt uiteindelijk de verklaring in een ver verleden, toen de officier als eenvoudig soldaat, in Australië, Voor-Azië of India, of op een schip voor de kust van Afrika, een kameraad bedroog, waarna hij zijn fortuin kon maken terwijl de oude makker berooid en halfdood over de wereld zwierf. Bij hun weerzien na een halve eeuw schrikt de succesvolle officier zich letterlijk dood.

De sleutel ligt dus, net als bij Freud, in het verleden. Het verleden bevindt zich echter niet in de diepte maar in de verte. Een persoonlijke geschiedenis is niet verticaal opgebouwd, in lagen, maar horizontaal, verspreid over plaatsen en langs routes over heel de wereld. Wie zijn verleden wil verlaten, verhuist naar een ander continent, naar een ander deel van het Rijk. En wie zijn geschiedenis tot rust wil brengen, wendt zich naar het centrum, naar Londen. Dat deed ook de jonge Afghanistan-veteraan dr. Watson, aan het begin van *A Study in Scarlet*: ‘I naturally gravitated to London, that great cesspool into which all the loungers and idlers of the Empire are irresistibly drained.’[1]

Zo weerspiegelen de Holmes-verhalen de Britse wereldmacht, waarvan de geschiedenis zich liet vertellen in het platte vlak van de stafkaart, aan de hand van uitdijende grenzen, met de blik naar de horizon, over nieuwe zeeën en nieuwe vlakten. Het verklaart mogelijk waarom Holmes zijn theorie van de stad maar niet rond kreeg. Zelfs of juist de metropool Londen was geen gesloten systeem - niet gesloten en nauwelijks een zelfstandig systeem - maar een functie van een heel wereldrijk, een fase in de bewegingen van vele individuele levens, geen hermetisch vat met chemicaliën maar veeleer een vergiet of een badkuipputje.

De geschiedenis van Oostenrijk-Hongarije daarentegen was er vooral een van voortdurende herstapeling en herschikking van gebieden, heerschappijen en namen. Over oude grenzen en slagvelden heen werden nieuwe geschreven, en daarover weer nieuwere. Een blik in de geschiedenis was een blik omlaag. Wie de geschiedenis wilde kennen

moest schrapen en graven, laag na laag die geweld en pijnlijke herinneringen hadden moeten toedekken, maar het zat er nog allemaal. Wie lang genoeg groef, kon hopen een 'oorsprong' bloot te leggen waarin alle markeringen en kwetsuren nog afwezig waren; een prille kindertijd; een mooie droom.

De plekken en de mensen lagen stil, bij Freud, en de tijd klom op.

De analyse reisde niet over zee en land maar daalde af.

Nu wordt ook duidelijk waarom Freud meer toekomst had dan Holmes. De expansie waarin het holmesiaanse perspectief zijn plaats had, kon niet eindeloos duren. Toen de Amerikanen hun laatste *frontiers* hadden bereikt, en met een schok beseften dat hun niet meer aardoppervlak gegeven was dan ze nu hadden, dat ze in het vervolg alles *daarbinnen* moesten doen - ongeveer toen omarmden ze de psychoanalyse.

Niet de vampier, maar de angst

We keren terug naar *Dracula*, en dus naar een tijd voor er een freudiaanse interpretatie van dit verhaal, of van wat dan ook, mogelijk was.

Iedere verfilming van *Dracula* is in ieder geval in één opzicht ontrouw aan het boek: graaf Dracula is veel te veel en veel te scherp in beeld.

Aan het begin van de roman gaat assistent-makelaar Jonathan Harker uit Londen op bezoek bij de graaf in Transsylvanië omdat deze belangstelling heeft voor de aankoop van een woning in de Britse hoofdstad. Harker vindt de reis geweldig maar het verblijf afschuwelijk, zoals het een holmesiaanse Engelsman betaamt. Hij voelt zich niet op zijn gemak op slot Dracula, vindt de graaf eng, herinnert zich de angst voor de graaf die hij bij de bevolking had opgemerkt, en wordt ook zelf almaar banger. We krijgen, via zijn brieven, in deze eerste vijftig bladzijden van de roman een weliswaar uitvoerig maar ook oncontroleerbaar en vermoedelijk onbetrouwbaar beeld van graaf Dracula. We weten niet in welke mate Harkers verslagen door koorts en angst en heimwee zijn vertekend. Misschien is zijn gastheer inderdaad een vampier, maar evengoed kan het Victoriaanse zenuwgestel van de verteller overbelast zijn.

En daarna is het afgelopen met de zichtbaarheid van de graaf. In de rest van het boek zien we hem nog één keer wegschieten (in een film mag dat niet meer dan een schim en een fractie van een seconde zijn) en één keer als een razende door een huis rennen (enkele seconden, met schokkerige camera). Aan het einde houden we hem weliswaar vrij langdurig in het vizier, maar het zicht wordt dan ernstig belem-

merd door de afstand en door zware sneeuwval (diffuus beeld).

Dracula is dus, gemeten in de duur van zijn lijfelijke aanwezigheid, niet de hoofdpersoon van het boek en vampirisme niet het thema. Het thema is angst en de hoofdpersonen zijn de Londense vrienden, kennissen en geliefden, met een enkele Amerikaan erbij, die met Jonathan Harker ten strijde trekken tegen wat zij zien als de oorzaak van hun levensgevaar. Het thema is de ratio die zichzelf uit alle macht beetgrijpt om niet gillend uiteen te vallen.

De angst kunnen we, freudiaans, duiden als angst voor seksualiteit en, holmesiaans, als een geopsychische angst, de angst van de eilandbewoners voor de duistere diepten van het vreemde en toch zo nabije continent Europa. De freudiaanse duiding is al vaak vertoond, de holmesiaanse bied ik hierbij aan voor nader onderzoek door anderen, deskundiger dan ik op het terrein van de Britse psychogeschiedenis.

Het scharnierpunt

Want de holmesiaanse interpretatie van *Dracula* voert naar het domein van de internationale betrekkingen en hun boven- en ondergrondse drijfveren. Niemand in Londen maakt zich zorgen, of heeft zelfs maar weet van de zorgen die hij zich zou kunnen maken, zolang Dracula ver weg in Transsylvanië zit. De ellende begint met wederzijds contact.

Graaf Dracula reist vanuit Transsylvanië naar Engeland, en nog wel dankzij een Britse makelaardij, en nog wel op een schip. De zelfbenoemde graaf-*busters* weten dat een relatie tussen Groot-Brittannië en continentaal Europa onvermijdelijk is, maar vrezen de onbeheersbare gevolgen. Europa moet het liefst op afstand blijven... dat kan niet... er loert gevaar... wat te doen?

De Britten zoeken een scharnierpunt tussen zichzelf en het continent, een gids die de geheimzinnige krachten begrijpelijk kan maken en de duistere angsten kan bezweren, een ankerplek in het herkenbaarste deel van Europa.

De gids vinden ze, let wel, in Nederland.

De hoofdpersoon der hoofdpersonen in *Dracula* is prof. dr. Abraham van Helsing, M.D.D.Ph., D. Lit., enz., hoogleraar te Amsterdam, eminent geleerde op zeer veel terreinen, waaronder dat van de kennis van uiteenlopende obscuriteiten. Hij is een wonderlijke, indrukwekkende, raadselachtige, erasmiaanse man, met pijnlijke, nooit helemaal opgehelderde lijdenservaringen en af en toe verwarde uitvallen van huil- of lachlust, die opereert op het scherp van de snede tussen de heldere blik en de troebele, zompige angsten. Hij kan, als Nederlander,

uitkijken over zee en is daarin verwant aan de Britten, terwijl hij tegelijkertijd de huiveringen voelt en ten dele doorgrondt die het duistere binnenland over zijn rug jaagt.

Als de Anglo-Amerikaanse club zich dan toch, noodgedwongen, met dat enge continent moet inlaten, dan graag via Nederland: dat is verwant genoeg, Europees genoeg en klein genoeg. Een Franse professor voor deze rol, of een Duitse, of zelfs maar een Belg, had niet gekund.

Met toegeknepen billen en in godsnaam maar vertrouwend op Van Helsing, treden de Londenaren Europa tegemoet. Wie wil, kan *Dracula* een xenofoob boek vinden - maar dan niet veel xenofober dan het land en de tijd waarin het ontstond.

En mogelijk was het behalve een weerspiegeling ook een bezwering van de angst. Toen ze de bloedzuiger Dracula hadden weerstaan, hadden de Engelsen het ergste achter de rug. Ze waren gehavend, maar ook gesterkt. Ze hadden het overleefd. Nu konden ze zich, met een begin van opgeluchtheid, opmaken voor de twintigste eeuw, de eeuw van de Europese wereldoorlogen, het verlies van het wereldrijk, de Europese Unie en de Kanaaltunnel.

Eindnoten:

1 De Nederlandse vertaling van Hans Dorrestijn uit 1989 mist de beeldende kracht van ‘gravitated’, ‘cesspool’ en ‘drained’, die samen een zuigend, slurpend, middelpuntzoekend effect hebben. De vertaling luidt: ‘Onder deze omstandigheden oefende Londen natuurlijk een grote aantrekkingskracht op mij uit, dat toevluchtsoord van alle armoedzaaiers en leeglopers van ons koninkrijk.’

Patrick van IJzendoorn
De rode lijn: van Ealing naar Epping

De Londense metrolijnen hebben hun kleuren niet voor niets. Blauw is vanzelfsprekend de kleur van de ‘koninklijke’ Victoria Line. Het geel van de Circle Line is een verwijzing naar de zon, terwijl het grijs van de Jubilee Line te maken heeft met de kleur van de slagschepen op de Theems, de rivier waar de lijn vier keer onderdoor duikt. De District Line is groen omdat hij groene buitenwijken als Richmond en Wimbledon bedient. Het meest symbolisch is echter de rode kleur van de Central Line, de lijn die als de ‘Orient-Express’ door de metropool rijdt, eerder een verzameling buitenwijken dan een stad.

De bijna 120 jaar oude Central Line mag dan wel de rode en langste lijn van de stad zijn, de populairste lijn is het niet. Sterker, de lezers van de *Evening Standard*, *Het Parool* van Londen, verkozen de lijn een paar jaar geleden tot de vervelendste lijn, samen met de zwarte Northern Line, de Londense Noord-Zuidlijn. De reden is simpel: te druk, te vol, zeker in de spits. Hoewel de treinen bijkans in polonaise rijden, staan er vaak rijen bij de ingang van de stations, met name rond zessen in het zakencentrum, wanneer de accountants, fondsbeheerders en derivatenhandelaren teurgkeren naar de slaapsteden, tuindorpen en buitenwijken. Naar Ealing Broadway bijvoorbeeld, de welvarende buitenwijk in het westen van Londen waar mijn 32 haltes tellende reis door de slagader van Londen begint. Hoewel de nabije omgeving van het station een modernistische misère vormt, is het woord ‘komedie’ de eerste associatie die de Engelsen met Ealing hebben, dit vanwege alle komedies die in de plaatselijke filmstudio's zijn opgenomen. Ealing was jarenlang het Engelse Hollywood, maar inmiddels is de ‘H’ vervangen door de ‘B’. De studio's worden steeds vaker het domein van goddelijk dansende actrices in romantische films waar miljoenen mensen in Bombay, Madras en Calcutta naar kijken, alsmede in nabijgelegen Aziatische buurten als Southall en Hounslow.

De schoonmaker heeft alle gratis kranten en waterflesjes wegge-

haald, met hier een daar een in de haast vergeten boek, paraplu of kunstgebit. Passagiers stoppen hun metropas terug in het hoesje van IKEA, hoofdsponsor van de ‘tube’, en de machinist laat de trein piepend koersen in de richting van Acton. Deze naam is een verbastering van ‘Oak Farm’, maar boerderijen zijn er amper meer in deze buitenwijk, die evenveel stations telt als Amsterdam. Lange tijd heeft Acton een ruige bijklank gehad. Misschien is het geen toeval dat The Who er vandaan komt, de rockgroep voor wie de houdbaarheidsdatum van instrumenten doorgaans één optreden bedroeg. Het is het demografische afvoerputje van aangrenzende wijken. De publicist Toby Young, auteur van het hilarische *How to Lose Friends and Alienate People*, noemde Acton ‘het Nieuwe Shepherd's Bush’, de wijk waar de koophuizen te duur waren geworden voor deze vader van vier kinderen.

We passeren drie stations: West, North en East Acton. Het spoor lijkt te zijn aangelegd op een vuilnisbelt. Tussen de rails en de achtertuinen liggen autobanden, bankstellen en vuilniszakken, stille getuigen van de Britse onverschilligheid jegens de openbare ruimte en de beslissing van de gemeente om grof vuil niet gratis op te halen. Elke halte zijn er meer reizigers, zoals gebruikers van de ondergrondse werden genoemd voordat ze de kapitalistische eretitel ‘klant’ kregen. Vóór het tijdperk van de gratis kranten was het altijd een spelletje voor me om te kijken of passagier en krant bij elkaar pasten. De bouwvakker met zijn *Daily Mirror*, de student met zijn *Independent*, de onderwijzer met zijn *Guardian*, de advocaat met zijn *Times* (met *The Sun* heimelijk ingevouwen), de belegger met zijn zalmkleurige *Financial Times*, de vrouwen met de Femail-bijlage van de *Daily Mail* en de lezer van the *Daily Telegraph* (vanwege haar verlicht-reactionaire wereldbeschouwing ook wel *Ye Olde Tudorgraph* genoemd) die op weg was naar een van de herenclubs aan Pall Mall. Als een leerling van Sherlock Holmes kon je vervolgens raden wie waar uit zou stappen. In ons tijdperk van de oneindige keuzevrijheid beperken de meeste mensen zich tot de *Metro* in de ochtend en de *Evening Standard* in de avond. Of boeken. Ik ontwaar tijdens mijn odyssee de Bijbel (Nieuwe Testament), een boek over de hooligans van West Ham United, *The Secret History*, *Freakonomics*, de verzamelde seminars van Jacques Lacan, *The Power of Less: The Fine Art of Limiting Yourself to the Essential*, *Last Train from Liguria*, *A Short History of Tractors in Ukrainian* en *The Sword of Shannara.* Een willekeurige selectie uit Waterstones.

De kans is groot dat een verstokte *Guardian*-lezer uitstapt in White City, een naam die associaties oproept met een enclave in het Zuid-Afrika tijdens de Apartheid, maar die slechts verwijst naar de witte paviljoens van de tentoonstellingen uit het Edwardiaanse tijdperk. Sinds

jaar en dag staat ‘White City’ symbool voor de BBC die daar haar kantoren en studio's heeft. Hoewel ze vaak onder vuur ligt, is ‘Auntie’, zoals de staatsomroep liefkozend wordt genoemd, een van de instellingen die een eenheidsgevoel losmaken, waarmee ze dezelfde status heeft als de National Health Service. Er stappen niet alleen journalisten en ander omroeppersoneel uit - van boekhouders tot health & safety-managers - maar ook steeds meer koopjesjagers. Sinds een paar jaar staat op de grens tussen White City en Shepherd's Bush het grootste winkelcentrum van Europa, Westfield geheten. Alle bekende winkels zitten daar, niet kriskras door elkaar zoals in gewone winkelstraten, maar geordend per categorie. Wie aan de White City-kant begint te winkelen kan aan het andere einde met volle tassen instappen in Shepherd's Bush, het eerste ondergrondse station aan deze kant van de lijn. De Bush is een multiculturele buurt waar zich in de loop der jaren steeds meer artiesten gevestigd hebben, onder wie Anton Corbijn.

Het multiculturele gehalte van het naburige Holland Park blijft op het eerste gezicht beperkt tot de naam, de buitenlandse miljonairs en hun Filipijnse nanny's. In de hoek van deze Victoriaanse buitenwijk met haar Royal Crescent, gemodelleerd naar een soortgelijk bouwwerk in het kuuroord Bath, staan echter drie betonnen woontorens. Anders dan in Parijs wonen rijk en arm in Londen vaak op een steenworp afstand - soms al te letterlijk - van elkaar. Elke buurt, hoe rijk ook, moet een bepaald percentage sociale huurwoningen bezitten, die vaak gebouwd zijn op plekken waar tijdens de Blitz de bommen en tegen het einde van de oorlog de V1- of V2-raketten zijn neergekomen. Ook Notting Hill, de volgende halte, is zo'n gemengde wijk. Dankzij de romantische komedie met Hugh Grant en Julia Roberts heeft het een exotische klank, wat wordt benadrukt door de hippe Portobello Market die aan de zuidzijde wordt geflankeerd door pastelkleurige huisjes. In deze wijk woont onder anderen premier David Cameron, het middelpunt van de zogeheten Notting Hill Set, die concurrentie krijgt van de Primrose Hill Set waar de Labour-talenten zich bevinden. Een van de leden van de Notting Hill Set is Rachel Johnson, de zus van de Londense burgemeester, hoofdredacteur van *The Lady* en auteur van *Notting Hell.* Dit boek gaat onder meer over de moeite die het kost om telkens weer het juiste merk kinderwagen of sofa te kopen. Deze existentiële keuzes zullen ook voorkomen in de reality-soap *Notting Hill.* De buurt is niet altijd rijk geweest. In de jaren vijftig vestigden zich hier de immigranten uit de West-Indies, wat zou leiden tot de eerste rassenrellen. Een aandenken uit die tijd is het jaarlijkse Notting Hill Carnival. Ter herinnering aan het feit dat er nog steeds arm-

lastigen in Notting Hill wonen is de Poundland, de knakenwinkel, het Poolse Harrods, prominent aanwezig. Hier wonen niet alleen hedgefondsbeheerders en politici, maar ook de terroristen die op 21 juli 2005 metrowagons probeerden op te blazen, onder meer in Shepherd's Bush.

Minder gevarieerd is Bayswater, de buurt met de hoogste hoteldichtheid van Londen die onder meer bediend wordt door de stations Queensway en Lancaster Gate, uitstaphaltes voor toeristen, gewapend met een *A-Z*, de bijbel van Londen. De stations zijn pas gerenoveerd, met vertraging en ver over de begroting. Dit renovatieproject werd uitgevoerd door het inmiddels failliete Metronet, een van de twee bedrijven die de Londense ondergrondse mochten beheren. Het idee was dat in de publiek-private samenwerking niet alleen de winsten maar ook de eventuele risico's bij het bedrijfsleven kwamen te liggen. Dat eerste bleek het geval te zijn, het tweede helaas niet. De laatste jaren heeft de belastingbetaler de scherven mogen oprapen. De bedrijfsmatige modus operandi is niet populair bij het personeel, dat geacht wordt als robots te werken. Een paar jaar geleden vaardigde het management een anti-humoroekaze uit nadat machinisten pogingen hadden gewaagd om de passagiers te vermaken. ‘Dames en heren, sorry voor de vertraging,’ sprak een machinist ooit, ‘ik weet dat u graag zo snel mogelijk thuis wilt zijn, tenzij u met mijn ex getrouwd bent. In dat geval kunt u het best naar het andere perron gaan en de eerstvolgende trein in de tegengestelde richting nemen.’

De meeste passagiers lezen, staren voor zich uit of slapen door het schelle piepen heen dat mensen waarschuwt voor opengaande of sluitende deuren. Gesprekken blijven doorgaans beperkt tot ‘pardon’ of ‘excuse me’ wanneer mensen tegen elkaar opbotsen, zonder dat er, pragmatisch als de Londenaren zijn, aandacht wordt besteed aan de schuldvraag. Wanneer er toch een gesprek ontstaat, dan kan dat leiden tot onvoorziene complicaties. In de Agony Aunt-rubriek van *The Spectator* dook dit voorjaar deze brief op: ‘I sat in the Underground next to a man who was just finishing the *Daily Telegraph* crossword. He wanted me to help with 17 down and we started chatting. My wife got out at Oxford Circus while I went on to Notting Hill Gate. Later she said the man had seemed exceptionally nice and we wondered was it rude not to exchange addresses and telephone numbers?’ Het antwoord was veelzeggend: ‘Had you been on Eurostar it would be different, but it is undignified to ask for the details of an agreeable stranger met on the tube. How poignant, though.’ Wie spreken wil kan beter naar Speakers' Corner gaan, op de hoek van Hyde Park waar de halte Marble Arch is. De bescheiden Londense variant op de Boog van Con-

stantijn of de Arc de Triomphe staat er een beetje plompverloren bij, zo midden op een verkeersknooppunt en er is sprake van om het gevaarte naar het park te verplaatsen.

Bond Street kent twee avondspitsen: eerst eentje voor vermoeid kantoorpersoneel, een uur later gevolgd door de infanterie van de consumentenbond die zich heeft vermaakt bij John Lewis, Top Shop en Selfridges. Honderd jaar geleden had Harry Selfridge voorgesteld om een directe verbinding van het station naar zijn warenhuis te maken, en het station gemakshalve Selfridges te noemen. Dat was tegen de ongeschreven regel dat stations geen persoonsnamen dragen. Grootheden uit de Engelse geschiedenis, van Boadicea tot Nelson, van Newton tot Churchill, schitteren op Harry Becks kleurrijke metroplattegrond door afwezigheid. Waar de Fransen helden van de Republiek vereren met een metrostation, daar is de Londense plattegrond geografisch van aard, de halte Victoria niet meegerekend. De enige Engelse metrokaart met persoonsnamen hangt in Tate Modern, een persiflage van Simon Patterson. Deze popkunstenaar heeft elk station vernoemd naar een bekend persoon. In zijn visie heet het volgende station op onze route Titian, maar in werkelijkheid is het Oxford Circus, waar een in Japan bedachte Shibuya-kruising is aangelegd, waar voetgangers kriskras kunnen oversteken, volgens burgemeester Boris Johnson ‘a triumph for British engineering, Japanese innovation and good old common sense’.

De ondergrondse is een plek van stilzwijgend contact. Flirten blijft beperkt tot die ene wenk, die ene vluchtige blik in het voorbijgaan, nog korter dan de beroemde afscheidsscène met Celia Johnson en Trevor Howard uit *Brief Encounter.* Voor wie meer wil is er een tweede kans in een krantenrubriek waar mededelingen staan als ‘Saw you last Thursday at Covent Garden Tube Station. I kept smiling at you and I was the one wearing the yellow blouse. Fancy a drink?’ Uit een onderzoek kwam naar voren dat Bermondsey het meest romantische station is, en onze volgende halte, Tottenham Court Road, het minst, en dat terwijl het aan de rand van Soho ligt, de uitgaanswijk van Londen, compleet met bordelen en telefooncellen die dienen als prikborden voor seksadvertenties. De naam Soho staat voor South of Holborn, de volgende halte op onze reis naar het Verre Oosten. Holborn bedient Bloomsbury, de wijk die bekend werd door de intellectuelen van de Bloomsbury Group. De meeste dichters en denkers zijn weggeprijsd, en de laatste restjes intellectueel erfgoed bestaan nu uit enkele grote uitgevershuizen, de London School of Economics en het British Museum, door W.F. Hermans in ‘Monoloog van een anglofoob’ omschreven als een roversmagazijn. Er wonen steeds minder mensen, laat

staan mensen die er geboren en getogen zijn, wat betekent dat de oude Cockney-uitspraak - 'Hoe-bun' - nagenoeg is uitgestorven. Het heet nu in universeel Engels 'Hol-born'. We stoppen op Chancery Lane, de plek waar Woolf met tranen in haar ogen de vernietiging van de Blitz beschreef. 'A vast gap at the top of Chancery Lane. Smoking still. Some great shop destroyed: the hotel opposite like a shell...' Van oudsher staat deze buurt bekend als het territorium van de pruiken en toga's, van de Queen's Counsels in hun eeuwenoude Chambers en Inns of Court, op loopafstand van zowel Bow Street voor de bagatelzaken, de Old Bailey voor de moordprocessen en de Royal Courts of Justice voor het hoger beroep.

Het symbolische middelpunt van Londen is natuurlijk St. Paul's Cathedral, de volgende halte. Lange tijd mocht geen gebouw in Londen hoger zijn dan dit imposante bouwwerk van Christopher Wren, maar die regel is in de loop van de twintigste eeuw versoepeld. Na de Blitz was St. Paul's zo ongeveer het enige gebouw in de omgeving dat nog overeind stond, alsof Hitler mededogen had getoond. Hiermee werd de kathedraal het stenen symbool van de Britse onverzettelijkheid in tijden van tegenspoed. In 1965 vond hier de uitvaartplechtigheid van Winston Churchill plaats, menselijk symbool van diezelfde onverzettelijkheid. Wrens wonder mag de aanval van de nazi's hebben overleefd, dezer dagen dreigt St. Paul's te verstikken door de kantoorgebouwen, niet gebouwd met glas in lood, maar met glas in staal. Iets verderop ligt een van de grootste metrostations van Londen: Bank, genoemd naar de Bank of England. Omdat het perron in een bocht ligt klinkt het hier om de paar seconden 'mind the gap', een mededeling die een eigen leven is gaan leiden in de populaire cultuur. Bank ligt midden in de City, hart van het oude zakencentrum van Londen - de Docklands is het nieuwe. In de Thatcher-jaren is de City sterk veramerikaniseerd. Voorheen waren banken en andere financiële instellingen veredelde herenclubs, met lange 'luncheons' in een laaghangende sigarenwolk. Met de komst van Amerikaanse bedrijven was er geen plaats meer voor heren als Montagu Norman, de president van de centrale bank uit de jaren dertig die niet met de Rolls-Royce maar met de Central Line naar kantoor ging. Zijn stiefzoon Peregrine Worsthorne beschreef dit ritueel als volgt in *In Defence of Aristocracy.* 'He travelled by tube from Notting Hill Gate to Bank, causing quite a sensation by so doing. Indeed the spectacle of this tall figure with a Charles I beard, season ticket tucked in the ribbon of his silk hat worn at a jaunty angle, descending into the underground at 8.30 a.m. sharp and ascending thirty minutes later at the Bank - where the buses were held up to allow the Governor to cross Threadneedle Street - became al-

most as much of a tourist attraction as the Changing of the Guard outside Buckingham Palace.'

In de schaduw van het grote geld ligt sinds halverwege de zestiende eeuw de Nederlandse Austin Friars-kerk, de oudste Nederlandstalige protestantse kerk ter wereld. Gepreekt en gebeden wordt er nog steeds, maar eens per maand is de kerk het tafereel van de City Lunches waar Nederlandse zakenlieden kunnen netwerken. Het kerkje ligt nabij Liverpool Street Station waar Nederlandse Engelandvaarders in het tijdperk voor Eurostar, Eurolines en EasyJet arriveerden, na twee uur eerder te zijn aangemeerd in Harwich Parkeston Quay, in het globaliseringsesperanto 'Harwich International Port' geheten. Liverpool Street is in de jaren tachtig gemoderniseerd en op het dak van het station ligt een pleintje waar de marktanalisten na hun werk croquet kunnen spelen. Wie Liverpool Street via de achteruitgang verlaat belandt zonder waarschuwing in Spitalfields, domein van Bengaalse immigranten en de knutselaars van de Britart-beweging. Met man, macht en regelgeving probeert Spitalfields de opmars van de glazen kantoorgebouwen tegen te houden.

Bethnal Green had minder geluk dan St. Paul's. Dit volgende station is de plek waar op 3 maart 1943 een door paniek bevangen massa de ondergrondse bestormde om dekking te zoeken voor de Duitse luchtaanvallen. Bij het massale gedrang vonden 173 mensen de dood. Na de oorlog oordeelde een onderzoekscommissie dat irrationeel massagedrag de voornaamste oorzaak van de tragedie was. Bethnal Green maakt deel uit van het beruchte Londense East End, het domein van de havenarbeiders, de Cockneys, de East End Boys die, zoals bezongen door de Pet Shop Boys, tijdens uitgaansavonden op zoek gingen naar de West End Girls. Voor sociologen was dit een paradijs. Vooral Michael Young, vader van de eerder genoemde Toby en auteur van het Labour-manifest dat de basis vormde van de verrassende verkiezingsoverwinning van 1945, schreef volop over dit gebied. Young trof er een uniek universum aan. Het vallen van de avond beschrijft hij als volgt: 'When dusk is falling, the homing pigeons glide down over the Mansion House, the Stock Exchange and the Bank of England before fluttering into the backyards of Bethnal Green. As the country-bound business men hurry away from their offices in Lloyd's or Mincing Lane a few hundred yards away, Mr Smith gets back from the docks, waters the flowers in the window-box and settles down to his tea. Mrs Smith pulls the curtains aside to see if she can spot her children playing under the railway arches. All she can see is the rush-hour trains to Ilford and Colchester steaming out of Liverpool Street Station...' Vanaf de jaren zestig vestigden Aziatische immigranten zich hier, de plaats

innemend van de plaatselijke bewoners die hun arbeidershuisjes verruilden voor betonnen flats in de buitenwijken.

Het East End was ook het domein van gangs, de High Mobs, de onderwereld waarbinnen de gebroeders Ronnie en Reggie Kray de plaatselijke godfathers waren. Na te hebben gediend in het leger en een iets te fanatieke invulling van de bokssport, begon de tweeling zijn criminele carrière in Mile End, onze volgende halte, waar ze een snookerhal opkochten. De vorige eigenaar had de twee proberen af te persen waarna zijn hand met een mes werd vastnageld aan een van de biljarttafels. Ze bouwden een zakenimperium op dat reikte tot in Soho. Ronnie werd een beschermeling, en schandknaap, van Lord Boothby, een conservatieve politicus. De begrafenis van Ronnie in 1995 had bijkans de status van een staatsbegrafenis en een paar jaar geleden zei Tony Blair dat hij liever de rechttoe rechtaan criminaliteit van de Krays had dan het willekeurige geweld van vandaag de dag. Iets verder naar het oosten tekenen hijskranen de horizon. Tienduizend bouwvakkers werken hier aan de aanleg van Olympische stadions en huizen voor sporters. Maar sport is wel het laatste waar de Olympische Spelen van 2012 over gaan. Londen heeft dit vierjaarlijkse spektakel binnengehaald als middel om het East End met enige vertraging klaar te maken voor de eenentwintigste eeuw. Dat protest tegen deze gang van zaken niet wordt getolereerd, merkte de psychogeograaf Ian Sinclair. In zijn boek *Hackney: the Red-Rose Empire* had hij zijn bedenkingen geuit tegen grootscheepse regeneratieplannen, wat ertoe leidde dat hij zijn werk niet mocht voorlezen in de plaatselijke bibliotheken. Epicentrum is Stratford. Het nieuwe station, opgetrokken uit staal, glas en plastic, valt niet te onderscheiden van soortgelijke bouwwerken elders. Naast het station verrijst, net als in Shepherd's Bush, een Westfield-complex, een teken dat het gebied definitief is toegelaten tot de moderniteit. De synergie tussen sport en winkelen verloopt niet vlekkeloos. De plaatselijke voetbalclub West Ham United, bekend om haar gewelddadige aanhang, wil graag het nieuwe stadion betrekken, maar Westfield vreest een tweewekelijkse invasie van proletarisch winkelende voetbalsupporters.

Na Leyton en Leytonstone komt het spoor weer aan de oppervlakte, een blik biedend op de eindeloze buitenwijken. Veel laagbouw met hier en daar een torenflat, aangelegd zonder interventie van een schoonheidscommissie. Voor de structuur biedt de Engelse taal een mooie term: *higgledy-piggledy*, de stedenbouwkundige uitwerking van het Engelse pragmatisme en de allergie voor grote projecten naar continentaal model. Dit zijn arbeiderswijken waar stemmen voor de Labour-partij tijdens de verkiezingen niet worden geteld maar gewo-

gen. Haltes krijgen landelijke namen. Snaresbrook. South Woodford. Woodford. Buckhust Hill. En dan Debden, de wijk waar in de jaren vijftig en zestig veel Eastenders uit Bethnal Green en Mile End heen zijn verhuisd, net zoals de Jordanezen en masse naar Almere en Purmerend migreerden. Gezelligheid maakte daarbij plaats voor comfort. Het leven buiten de deur - vrouwen met de witte was in de voortuin en de mannen in *the public house* - maakte plaats voor een binnenshuis bestaan. Tijdens zijn veldwerk zocht Michael Young families op met de vraag of dit het 'New Jerusalem' was dat in het kader van het naoorlogse vooruitgangsoptimisme was beloofd. Het antwoord is ambigu, en licht melancholisch: 'Debden is separated from Bethnal Green by half an hour in the train and an age in behaviour. Instead of the bustle and shouting of the street markets, there are the hygienic halls of a few multiple stores. Instead of the fierce loyalties of the turnings, there are the strung-out streets on which everyone is a stranger. In Debden the bevy of groups which surround the household has disappeared. Instead of the compact group of kin there is the geographically isolated household. Not that geography makes a gulf. Many families at Debden do preserve some contact with their relatives. But compared to the people of Bethnal Green, the families of Debden are on their own.' In plaats van een bezoek aan de bioscoop staat nu de televisie aan.

Ongemerkt zijn we het graafschap Essex binnengereden. Voor de vele wijken buiten de Circle Line is de metro de levensader, zoals onlangs te zien was op de tentoonstelling 'Going Underground'. Dit deel van de stad is het domein van de Essex Man, ook wel de Mondeo Man genoemd, naar het type Ford waarin hij zich voortbeweegt, al dan niet als verkoper van verzekeringen. Binnen de sociologie staat dit stereotype voor de gemiddelde vertegenwoordiger van de *working* of *lower-middle class* die in de jaren tachtig de hoeksteen was van Margaret Thatchers electorale succes. Van huis uit is de Essex Man een Labourstemmer, maar hij viel voor de 'van krantenjongen tot miljonairdroom' die het thatcherisme hem bood. Dit Engelse neefje van de Reagan-Democraten wordt vaak vergezeld door de Essex Girl, door *Time Magazine* omschreven als 'a lady from London's eastern suburbs who dresses in white strappy sandals and suntan oil, streaks her hair blond, has a command of Spanish that runs only to the word Ibiza, and perfects an air of tarty prettiness. Victoria Beckham - Posh Spice, as she was - is the acknowledged queen of that realm'.

Binnen de brede coalitie die de Conservatieve Partij is, staat deze Essex Man tegenover de Cameroons, die we een uur geleden tegenkwamen in Notting Hill. Waar de Essex Man gelooft in de meritocra-

tie, een woord dat uitgevonden is door Michael Young, daar hebben de Cameroons een zwak voor het paternalisme. De rit eindigt in Epping, een duizend jaar oud provinciestadje dat in het parlement werd vertegenwoordigd door Winston Churchill. Hier, op 27,5 kilometer van het Londense centrum, begint het platteland van Essex waar de geitenkaas gemaakt wordt die op de boerenmarkten van Notting Hill te koop wordt aangeboden. De machinist stapt uit, de schoonmakers stappen in, klaar om de wagons gereed te maken voor de terugtocht naar Ealing Broadway, door de slagader van Londen die de Essex Man, de East End Boys, de effectenhandelaren, de advocaten, de uitgevers, de koopjesjagers, de nanny's, de toeristen, de gentlemen, de yuppen, de televisiepersoonlijkheden en de forensen noodgedwongen tot elkaar brengt.

Thomas Heerma van Voss
Geluk

Zijn naam is Matthijs en hij houdt van vis. Hij is achttien jaar. Hij is meer op mij gesteld dan ik op hem. We zijn op dezelfde dag geboren.

Ik weet nog dat ik dacht: waarom ga ik hier naar binnen? Een paar minuten later zaten we met zijn vieren aan tafel in de tuin.

Zijn moeder vertrekt continu naar de keuken, waarvandaan ze ons wel kan zien maar niet kan horen. Er valt ook nauwelijks iets te horen, ik inspecteer mijn bestek nu al voor de derde keer. Af en toe werp ik een blik in de richting van Matthijs, die hij soms beantwoordt maar meestal niet opmerkt. Het voelt onwennig. Als hij en ik elkaar al zien, zitten we meestal naast elkaar op de bank, met een televisie voor onze neus en een bak popcorn tussen ons in. Maar de vorige keer had hij er plotseling op gestaan dat we samen iets gingen eten. Hij had een onbekend jazzrestaurant gevonden waar het erg gezellig was, vertelde hij, op een toon alsof het ging om een staatsgeheim. Voor zover ik wist hield hij niet van jazz, maar dat deed er kennelijk niet toe.

Er waren twee hoofdgerechten in het restaurant: rode poon en biefstuk. Ik bestelde biefstuk, hij rode poon. De rode poon was nog niet ontdooid, werd ons verteld. Matthijs vroeg: ‘O, hoe lang duurt dat?’

‘Een half uur of een uur,’ antwoordde de blonde serveerster, alsof er maar twee opties waren.

‘Dan wacht ik,’ zei Matthijs met een vreemde glimlach. Zijn ogen bleven iets te lang gericht op de serveerster.

Ik besloot mijn bestelling te veranderen; het leek me onpraktisch mijn biefstuk al op te hebben voordat zijn rode poon ook maar ontdooid was.

Na anderhalf uur kwamen ze eindelijk, onze rode ponen. Ik was blij dat de muziek in de tussentijd aan de harde kant had gestaan, zodat we geen serieus gesprek hoefden te voeren. Ik praat namelijk niet zo graag met anderen, en al helemaal niet met Matthijs, eenvoudigweg omdat hij me nog nooit met een opmerking heeft weten te verrassen.

‘Zag je hoe die serveerster naar ons keek?’ vroeg hij. ‘Ze gaf ons een

teken.' Hij nam een grote slok van zijn cola. Het was zijn derde glas. 'Zelfvertrouwen, daar draait het om.'

'Oké,' antwoordde ik, en ik begon van mijn vis te peuzelen. Er zaten veel graatjes in.

Matthijs had daar geen last van, leek het, want hij had de zijne binnen een mum van tijd op. 'Hmm, wat lekker,' zei hij en hij liet een boer. Ik keek hem ernstig aan, kreeg ineens met hem te doen. Maar dat zag hij niet.

Terloops pulkte ik een graatje tussen mijn tanden vandaan, terwijl ik luisterde naar zijn intensieve gekauw. Een paar minuten was dat het enige geluid dat tot me doordrong.

Toen vroeg hij hoe het met mijn ouders ging, alsof hij die goed kende.

Ik vroeg hoe het met hem ging, alsof dat me interesseerde.

'Goed,' zei hij opgewekt. 'Ik ben met wat dingen bezig.' Welke dingen dat waren liet hij in het midden, waarschijnlijk wilde hij dat ik ernaar vroeg.

Ik liet de helft van mijn eten staan. In mijn broekzak zocht ik alvast naar mijn portemonnee om te betalen.

'Ik wil een toetje,' zei hij toen, het was eigenlijk meer roepen dan zeggen. Hij leek niet door te hebben dat de avond wat mij betrof lang genoeg had geduurd.

Het kostte de blonde serveerster opvallend veel tijd om de dessertkaart tevoorschijn te halen. Het duurde vijf minuten voordat Matthijs zijn keuze had gemaakt, toen gingen er nog eens een paar minuten voorbij voordat het tot hem doordrong dat ik echt geen toetje wilde, en vervolgens was de bereidingstijd van zijn dame blanche - die hij tot mijn verbazing bestelde als 'een db'tje', wat de blonde serveerster vanzelfsprekend niet begreep - ook niet kort te noemen.

In totaal kostte de maaltijd €52,60. Nog voordat ik mijn mond kon opendoen zei Matthijs: 'Laten we er zestig van maken. We delen wel.' Ik twijfelde of ik hem erop moest wijzen dat hij drie cola's en een toetje meer had genomen dan ik. Zoals zo vaak kwam ik niet verder dan twijfel. Zwijgend legde ik dertig euro op tafel.

Met het geld in zijn hand liep hij naar de serveerster. Het duurde enkele minuten voordat hij terugkwam, met een grote glimlach op zijn gezicht. 'Ik had sjans,' zei hij terwijl we de straat op liepen. Ik had nog nooit iemand zoiets over zichzelf horen zeggen, ik had nu ik erbij stilstond Matthijs sowieso nog nooit iets over vrouwen horen zeggen.

'Nog een paar keer en ik heb haar nummer.'

'Goed zo,' zei ik. 'Dat mag ook wel voor zo'n fooi.'

'Ach, mijn ouders betalen toch.'

Toen kon ik er ineens niet meer tegen. Ik trapte tegen een lantaarnpaal, maar hij zag het niet, hij liep vlak voor me, en daarna wilde ik schreeuwen, zo hard als ik kon, schreeuwen dat ik hem niet meer wilde zien, dat ik nooit meer rode poon wilde eten, dat hij me alleen maar somberder maakte dan ik al was, dat deze avond pure tijdverspilling was geweest, dure tijdverspilling nota bene - maar in plaats daarvan mompelde ik iets over haast en een vergeten afspraak, en fietste vervolgens de andere kant uit. Ik nam me voor nooit meer met hem af te spreken. Maar dat doe ik vaak als ik hem net heb gezien, eigenlijk altijd.

‘Zullen we weer 'ns wat leuks doen?’ zei hij gisteren door de telefoon. Hij belde me via zijn vaste lijn, anders had ik zijn nummer van tevoren wel herkend.

Ik vroeg me af wat hij zich bij ‘wat leuks’ voorstelde. Ik vroeg me af wat hij aan het doen was. Ik vroeg me af hoe zijn dagelijks leven eruitzag. Ik vroeg me af waarom ik zo weinig wist van iemand die ik mijn hele leven al kende. Ik vroeg me af of hij nog een keer vis wilde eten. Ik vroeg me af waar hij het woordje ‘weer’ vandaan haalde. Ik vroeg me af waarom ik toestemde.

‘Ik moet je iets vertellen,’ voegde hij er op de valreep aan toe.

Ik zei dat ik graag bij hem thuis kwam eten, uit een soort wraakgevoel, om de mislukte avond in het visrestaurant goed te maken, om zijn ouders ditmaal ook voor mij te laten betalen. Maar ook dat blijkt een verkeerde keuze te zijn geweest, nu we al een tijd lang zwijgend aan tafel zitten.

Zijn moeder is inmiddels voor de derde keer opgestaan en naar binnen gelopen. Ditmaal roept ze zijn vader. Als die niet meteen reageert voegt ze toe: ‘Schiet nou op.’ Zijn vader staat op. ‘Woef,’ zegt hij, en ondertussen doet hij een hondje na. ‘Woef.’

Ik en Matthijs kijken naar hem, en vervolgens naar elkaar, en dan besluit ik mijn bestek weer te inspecteren. Het ziet er weliswaar wat goedkoop uit, maar verder lijkt er weinig mis mee. Goedkoop maar functioneel, zoiets. Vrijwel alles in dit huis oogt trouwens goedkoop maar functioneel. Zelfs de deurknoppen hebben een vreemd soort plastic gloed over zich.

‘Wat wilde je nou vertellen?’ vraag ik, maar voordat Matthijs heeft kunnen antwoorden is zijn vader al weer terug. ‘Woef,’ doet hij weer zijn matige hondenimitatie. Hij moet hard lachen. Matthijs valt hem bij. Ten slotte kies ik ervoor ook maar mee te doen.

Nog voordat we zijn uitgelachen wordt zijn vader alweer geroepen.

En weer loopt hij de keuken in.

Ik hoor Matthijs' moeder zeggen: ‘Ik heb gekookt, dus jij serveert.

Jij speelt ook niet in je eigen toneelstukken.' Ze komt met lege handen naar buiten. Ze draagt een strak en licht doorschijnend truitje. Bij elke stap die ze zet lijkt haar hele lichaam mee te bewegen. Zelfs haar nek, die me doet denken aan de rollades die mijn moeder wel eens voor me klaarmaakt, trilt een beetje mee.

Ze schenkt alleen zichzelf wijn in, terwijl Matthijs' vader alle pannen op tafel zet.

Ik onderdruk de neiging 'Woef' te zeggen.

'Weet je hoe lang we jouw ouders al kennen?' vraagt zijn moeder. Ik realiseer me plotseling dat ik ben vergeten hoe ze ook alweer heet, maar het lijkt me niet het goede moment daarnaar te vragen. 'Meer dan dertig jaar.' Blijkbaar was het niet de bedoeling dat ik haar vraag zou beantwoorden. 'Hij was zijn sleutels kwijtgeraakt, en toen ging hij maar rondjes door de buurt lopen.' Ze wijst ter verduidelijking naar haar man, die meer bezig is met het eten dan met zijn vrouw. 'En iedere keer dat hij langs één bepaald huis kwam zag hij iemand op een stoepje zitten. Verslagen, onderuitgezakt. Na een tijdje besloot hij maar met hem te gaan praten, hij had toch niets te doen, hij kon zijn huis tenslotte niet binnen. Die man was jouw vader. En het klikte. Een week later gingen we met zijn vieren uit eten en sindsdien zijn we elkaars beste vrienden. We kennen elkaar door en door.'

Ik knik, maar ze kijkt gek genoeg geen seconde mijn kant uit. In hoog tempo werkt ze haar vis naar binnen. Al etende zegt ze tegen zijn vader: 'Zeg jij ook eens wat.'

Matthijs laat een zachte boer, die niemand lijkt op te merken. Hij is klaar met eten.

'Waarover?' vraagt zijn vader na een korte stilte. Hij heeft een gigantische neus, een kleine bril en vies, ongewassen krulletjeshaar tot op zijn schouders. Officieel is hij regisseur, maar hij is al meer dan twintig jaar bezig met de financiering van zijn laatste toneelstuk, een stuk waarin naar eigen zeggen toneel en cinema in elkaar overlopen. Hij heeft Robert de Niro op het oog voor de hoofdrol, heeft hij mijn vader een paar jaar geleden verteld, na een paar glazen wijn. Verder is er nog weinig over bekend.

Zijn moeder praat weer door. 'Gisteren zagen we je ouders nog. We waren op weg naar een stel ontzettend goede vrienden van ons, die op een heel bijzondere plek wonen, in de buurt van Friesland.'

Zijn vader veert op. 'Ja, prachtig is het daar, een soort grote boerderij, waar...'

'Nee,' valt ze hem in de rede. 'Nee, nee, het is helemaal geen boerderij.' Ze neemt nog een hap.

Hij verschuift zijn bril en zegt zacht: 'Jawel.'

‘Nee, bij een boerderij denk je meteen aan iets heel anders. Het is juist heel modern, met meerdere verdiepingen, en het licht valt prachtig naar binnen.’

‘O, zo,’ zegt zijn vader. ‘Ja, dat licht is adembenemend. Vooral op zolder.’

Matthijs haalt zijn mobiel uit zijn broekzak. Of hij doet kort over het spelen van een spelletje, of lang over het sturen van een sms. Waarschijnlijk het laatste, Matthijs stuurt graag sms-en. Vroeger ook aan mij, maar daar reageerde ik zelden op. Toch vind ik het jammer dat hij er nu mee gestopt is.

‘Er is geen zolder, bij een zolder denk je aan iets heel anders,’ zegt zijn moeder, die meer en meer overtuigd lijkt te raken dat ze weet wat men denkt. ‘Dit was een bovenverdieping, met drie trappen ernaartoe, en met een glazen plafond. Maar we dwalen af; wat ik wil zeggen: je hebt ontzettend leuke ouders.’

Ze praat verder, in haar eentje, niemand onderbreekt haar. Ik kan niet lang naar haar luisteren, haar stem is eentonig, vlak, saai. Ineens vind ik het niet meer zo gek dat ze al jaren geen baan heeft; bijna alles wat ze zegt ontgaat me. Wel hoor ik haar na een tijdje over mijn vader zeggen: ‘Wat een aardige man.’ En niet lang daarna over mijn moeder: ‘Wat een lieve vrouw.’ Misschien kent ze mijn ouders toch niet zo goed als ze denkt.

Er valt een stilte.

‘Lekkere vis,’ besluit ik te zeggen.

‘Dat is het enige waar ik niks aan heb gedaan,’ antwoordt zijn moeder.

‘Ga je nog op vakantie?’ vraag ik een minuut later aan niemand in het bijzonder.

‘Ja,’ antwoordt Matthijs. Zijn moeder loopt zonder iets te zeggen van tafel, zijn vader houdt zijn lippen stijf op elkaar. ‘We gaan naar Nice. Naar een hotel.’

‘Met zijn drieën?’

‘Nee, met zijn vieren. Sabrina gaat ook mee.’

Ik vraag niet wie Sabrina is.

‘Sabrina is een meisje dat ik een paar maanden geleden heb ontmoet in Rotterdam. We hebben toen een geweldige dag gehad met zijn tweeën.’

De tevredenheid is van Matthijs' gezicht af te lezen, een tevredenheid die ik al jaren niet meer ervaren heb. Ik vertel hem maar niet dat ik het vreemd vind dat maanden geleden een dag doorbrengen met een onbekend meisje dat Sabrina heet genoeg is om samen op vakantie te gaan.

Ik denk aan de blonde serveerster in het jazzrestaurant.

Ik wil Matthijs vragen wat hij me aan het begin van de maaltijd wilde vertellen, wat zo belangrijk was. Maar nog voordat ik iets heb gezegd fluistert hij: ‘Zo meteen.’

Zijn vader lijkt het niet te merken, die lijkt amper meer iets te merken.

Matthijs loopt van tafel.

Mijn bord is nog halfvol. Ik neem een paar happen, maar het eten smaakt me niet, en bovendien is het ondertussen lauw geworden.

‘Hoe gaat het met je film?’ vraag ik.

‘Goed.’

Ik onderdruk de neiging naar De Niro te vragen en neem een laatste stukje koude vis.

Dan draait zijn vader zich plotseling naar me toe, friemelt even aan zijn bril en zegt: ‘Vind jij ook niet dat het goed gaat met Matthijs? Hij was altijd zo somber, zo stil, we hebben hem zelfs naar een psychiater gestuurd, maar de laatste weken straalt hij echt. Hij heeft veel nieuwe vrienden, ook dat meisje waar we mee op vakantie gaan. Hij lijkt gelukkiger dan ooit. Is het jou ook opgevallen?’

‘Een beetje,’ antwoord ik. Ik heb wel gemerkt dat Matthijs vaker glimlacht dan gewoonlijk, maar of glimlachen en geluk veel met elkaar te maken hebben betwijfel ik.

Zijn moeder komt terug. ‘De wc was verstopt.’

Matthijs volgt, hij heeft zichzelf een nieuwe portie vis opgeschept.

Terwijl hij deze opeet, begint zijn vader de tafel af te ruimen. Ik reik hem ter vergemakkelijking enkele pannen aan. Zijn moeder blijft zitten. Ze kijkt uit over de betegelde tuin als een vorstin over haar koninkrijk.

Na het eten gaan Matthijs en ik op mijn verzoek een film kijken. Om nog het gevoel te hebben dat ik mijn tijd nuttig besteed.

Het is een actiefilm over een wereldberoemde Franse gangster. Na een kwartier versiert hij een dame. Matthijs mompelt voor zich uit: ‘Die man heeft veel zelfvertrouwen, hij weet echt hoe je het moet aanpakken.’ Hij haalt een papiertje uit zijn broekzak en schrijft wat op.

Zijn moeder wenst ons welterusten, ik bedank haar voor het eten. ‘Geen dank, je kan altijd bij ons terecht,’ zegt ze. ‘Ook als Matthijs er niet is.’

Ik knik aarzelend en kijk weer verder. De Franse gangster roept zijn medegevangenen op om de bewakers aan te vallen, in opstand te komen. Het merendeel van de mensen doet mee. ‘Die man heeft echt uitstraling,’ fluistert Matthijs. ‘Die man... is geweldig.’

De film duurt lang. ‘Wat wilde je me nou zeggen?’ vraag ik als hij eindelijk is afgelopen.

Hij legt zijn vinger op zijn lippen en gebaart dat ik mee moet komen. Hij holt een trap op, en nog een, naar zijn kamer. ‘Maak het jezelf gemakkelijk,’ zegt hij. Hij vergeet het licht aan te doen, waardoor ik hem nauwelijks kan zien.

Omdat ik geen stoel zie ga ik voorzichtig op het bed zitten. Een waterbed.

‘Ja, dat is nieuw,’ zegt hij. ‘Waterbedden zijn erg romantisch.’

Een opmerking die ik negeer.

‘Dit zijn ze.’ Hij laat twee boeken zien. *The Game* staat er op het ene, *The Rules of the Game* op het andere. ‘Dit wilde ik je vertellen. Deze boeken veranderen je leven. Het gaat over een man die van een zwijgzaam, verlegen iemand zoals jij en ik, is veranderd in een echte charmeur, die alle dames kan krijgen die hij maar wil. Hij heeft een stappenplan geschreven voor hoe je binnen een maand een date kan regelen. En het werkt. Ik was altijd stil, ik wist niet hoe ik het moest aanpakken. Met de dames, bedoel ik. Nu weet ik hoe het moet. Ik ontmoet nieuwe mensen. Ik schrijf alle goede zinnen op, alle zinnen waar ik iets aan heb in het contact.’ Hij haalt het papiertje uit zijn broekzak. ‘Ik ben gered.’

Ik schuif opzij, het water klotst. Wanneer heb ik voor het laatst met een meisje afgesproken? Langer geleden dan ik zou willen in elk geval. Maar ja, de mensen die mij bellen wil ik niet spreken, en de mensen die ik wil spreken bellen mij niet. Sowieso bellen er steeds minder mensen.

‘Wil jij dat niet: nieuwe mensen ontmoeten?’

Ik knik. ‘Maar,’ voeg ik toe, ‘volgens mij is het ook genetisch bepaald of je aanleg hebt voor zulke dingen.’

‘Vergeet de genen,’ zegt Matthijs stellig, ‘dat staat ook in dit boek. Het gaat om zelfvertrouwen. Zelfvertrouwen is de sleutel tot een succesvol leven. Als je dat weet, komt uiteindelijk alles goed. Ik heb mezelf gevonden.’ Hij trommelt triomfantelijk op de boeken.

Matthijs is iemand op wie ik een beetje hoor neer te kijken, op wie ik mijn hele leven een beetje heb neergekeken. Toch voel ik me even, heel even jaloers worden. Daarna vind ik mezelf achterlijk.

Ik sta op en zeg dat ik de boeken graag een keer van hem leen, maar nu moet gaan. ‘Ik heb een afspraak,’ mompel ik. Terwijl ik overeind kom vind ik hem een beetje naar vis ruiken, maar het kan zijn dat ik me dat verbeeld.

‘Nu al? Wil je niet nog iets doen? Een biertje gaan drinken? Stappen?’

‘Afspraak,’ is het enige wat ik uitbreng.

We lopen de trap af.

Ik ga naar de kapstok om mijn jas aan te trekken, en plotseling is hij verdwenen. ‘Matthijs?’ roep ik tevergeefs. Verward loop ik heen en weer door de gang, tot ik zie dat de deur openstaat. Hij staat op de stoep, hij praat tegen een meisje met een hond. Het meisje is niet onaantrekkelijk, ze kan gerust mooi worden genoemd.

‘Matthijs, ik ga.’

De twee draaien zich naar me toe zonder iets te zeggen, alsof ze nog iets van me verwachten. Zonder erover na te denken zeg ik: ‘Hoe heet je moeder eigenlijk?’

Het meisje fronst haar wenkbrauwen. Matthijs legt zijn hand op haar schouder, fluistert haar iets toe wat ik niet kan verstaan, en loopt dan naar me toe.

‘Wie is dat?’ vraag ik zachtjes.

‘Dat is Saskia. Ze is haar hond aan het uitlaten.’

‘Woef,’ zeg ik instinctief. Van een afstand kijkt Saskia me raar aan, ook Matthijs lijkt geen idee te hebben hoe hij moet reageren.

Ik haal mijn fiets van het slot en zeg dat we binnenkort maar weer wat moeten afspreken. Ik merk dat ik twijfel of Matthijs me dit keer wel zal bellen, ik heb het idee dat het in elk geval langer zal duren dan gewoonlijk. We kijken elkaar even aan, en voordat hij terugloopt naar de blondine buigt hij zich naar me toe. ‘Ik ben gelukkig, Thomas, ik ben gelukkiger dan ik ooit nog zal zijn.’

Rogi Wieg
Transition

Als de wegdraaiende aarde
van de zon en daarvan de zichtbare gevolgen:
de ondergang, rozeblauw
boven een groenzilveren zee. Zo moet
het zijn gegaan.

John Coltrane in Huntington Hospital,
16 juli 1967, waar zijn zieke
lever even een polyfone structuur
zoekt, meerstemmigheid om nog te leven.

Maar er waren alleen witte instrumenten,
stil, zo stil dat ze niet antwoordden
op de laatste mooie vraag van Coltrane.
Zou het zo zijn geweest?

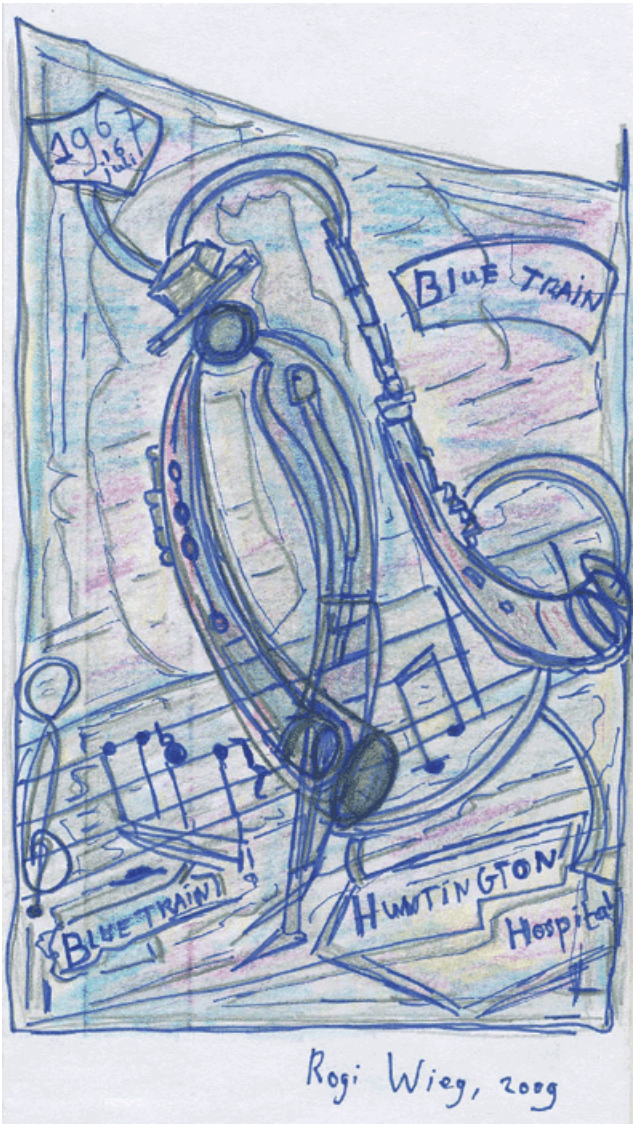
1967
BLUE TRAIN
BLUE TRAIN
HUNTINGTON
Hospital
Rogi Wieg, 2009

David Baneke
Wie leidt, wie volgt?
Wetenschap en maatschappij van fin de siècle tot wederopbouw

In november 1939 organiseerde Adriaan Fokker, curator van Teylers Natuurkundig Laboratorium (en neef van de vliegtuigbouwer), een lezingenserie over 'De betekenis en de rol der wetenschap in de maatschappij'. In zijn openingsrede beschreef hij hoe Martinus van Marum, een van de grondleggers van Teylers Museum, waar de lezingen plaatsvonden, geloofde dat de wetenschap de mensheid welvarender en wijzer zou maken. Dat was rond 1800. Anderhalve eeuw later, in 1939, vroeg Fokker zich af hoeveel daarvan was terechtgekomen. Want er werd getwijfeld, ook door hemzelf:

> Wel heeft door techniek de wetenschap ons materiële overvloed geschonken, niettemin is er de misère van de werkeloosheid. Wel heeft zij de wereldafstanden doen krimpen, en de volkeren in nauw contact gebracht, maar wij beleven den oorlog. Heeft de wetenschap den mens slechts tot overmoed gebracht, en hem niets kunnen leren van de kunst om anderen te verdragen en het hunne te geven, van de kunst om met anderen, en met zichzelf gelukkig te zijn?
> Ligt de fout aan de wetenschap? Abstraheert zij teveel? Is ze te blind voor wat ze niet begrijpen kan? Vergeet ze de menselijke hartstochten? De drift van het bloed? Of ligt de fout aan de maatschappij, dat zij in domheidsmacht onmachtig is de waarheid in te zien omtrent haar eigen kortzichtigheid en krankzinnigheid, en dat zij weigert zich overeenkomstig beter inzicht in de ware werkelijkheid te gedragen of te laten gezeggen?

In de vijf lezingen die volgden bespraken vijf vooraanstaande wetenschappers welke rol hun vakgebied in de maatschappij zou kunnen, en misschien moeten, spelen. De Utrechtse hoogleraar Hugo Kruyt sprak bijvoorbeeld over scheikunde en Jan Tinbergen over economie.

Aan het slot van de serie sprak Fokker opnieuw. Hij concludeerde, weinig verrassend, dat de wetenschap onmisbaar was in de moderne

samenleving. Maar, waarschuwde hij, ook ‘bedrijvigheidsmensen’ kunnen niet worden gemist. Hij karakteriseerde hen als de tegenpolen van wetenschappers: ‘Twijfel komt bij hen niet of zelden op. Zonder aarzelen doen zij. Verlammende onzekerheid kennen zij niet.’

Voor een goed functionerende maatschappij was de verhouding tussen theoretici en practici allesbepalend, zei Fokker. Begrepen ze elkaar, dan was alles in orde. Helaas kwam dat maar zelden voor. Politici luisteren zelden naar wetenschappers: ‘bij jongens ziet men zelden zin voor studie en zucht om de baas te spelen verenigd’. Het omgekeerde kwam echter ook voor: ‘dat men zonder oordeel des onderscheids van de wetenschap verwacht, dat zij alles weet, en alles kan’. Ook dat was gevaarlijk, vond Fokker. Een al te groot vertrouwen in de wetenschap kon gemakkelijk omslaan in het tegendeel. ‘Men gunt de wetenschap haar nog-niet-weten niet. Zij moet alles weten, of men concludeert dat zij niets weet.’

De thema's die Fokker besprak zijn nog steeds actueel. Ook in 1939 waren ze niet nieuw. In de voorgaande halve eeuw was er eindeloos over geschreven en gesproken. Door iedereen die vond dat hij of zij er verstand van had - vrijwel iedereen dus - maar vooral ook door wetenschappers zelf. Dat waren niet de bekende vaderlandse helden uit die tijd, zoals Lorentz, Kamerlingh Onnes en Van der Waals, maar vooral een jongere generatie, onder wie bijvoorbeeld Philip Kohnstamm, Jacob Clay, Leo Ornstein, Hugo Kruyt en Adriaan Fokker. Zij verkondigden hun mening in boeken en brochures, in oraties en afscheidsredes, en in tijdschriften zoals *Onze Eeuw* en *De Gids*.

De debatten begonnen aan het einde van de negentiende eeuw, toen intellectuelen terugblikten op een eeuw van optimisme en vooruitgang in wetenschap en techniek. De Groningse filosoof en psycholoog Gerard Heymans omschreef de negentiende eens als ‘één langen sint Nicolaasavond’. Maar aan het eind van de eeuw begonnen steeds meer mensen zich af te vragen waar dat eigenlijk allemaal toe geleid had. Waren mensen gelukkiger geworden? Waren alle maatschappelijke problemen opgelost? Was de mensheid wel *wijzer* geworden van al die kennis? De vraag stellen was hem beantwoorden.

Kennelijk was wetenschappelijke kennis op zichzelf niet genoeg. Sommigen gingen zelfs zo ver om de wetenschap ‘bankroet’ te verklaren, omdat ze de hoge verwachtingen niet had waargemaakt. Het bewijs daarvoor werd geleverd door moderne maatschappelijke problemen zoals armoede, alcoholisme, moreel verval, amerikanisering, de nervositeit van het moderne stadsleven, de overspecialisatie in de wetenschap, de vervlakking van de cultuur, en de onbegrijpelijkheid van de moderne kunst. Deze problemen werden vaak toegeschreven aan

de wetenschap en techniek, die voortraasden in een tempo dat voor gewone stervelingen niet meer bij te houden was. Tegelijk was die onbegrijpelijke moderne kunst overigens niet zelden het resultaat van pogingen om diezelfde maatschappelijke en culturele spanningen te verbeelden. Het modernisme was de vorm waarin intellectuelen de problemen van de moderniteit probeerden te vangen. Iedere kunstenaar deed dat op geheel eigen wijze, met een explosie van artistieke stromingen en stijlen tot gevolg. Die veelheid van stijlen werd door anderen weer opgevat als teken van 'fragmentatie', een van de grote problemen van de moderne cultuur. Zo vloeiden probleem en reactie in elkaar over.

Wat moest er dan gebeuren? Daarover verschilden de meningen nogal - ook in het politieke en filosofische denken heerste de fragmentatie. Toch zijn er wel enkele grote lijnen in te ontdekken. De opvallendste daarvan is dat vrijwel niemand de natuurwetenschap en techniek helemaal afwees, hoeveel kritiek er verder ook was. Wel betoogden veel cultuurcritici dat de wetenschap in de negentiende eeuw te eenzijdig was geworden. Ze had zich te veel gericht op stofjes, krachten en getallen, en te weinig op het menselijke bewustzijn, intuïtie, creativiteit en verbeelding. In 1907 benoemde J.D. Bierens de Haan zichzelf en zijn nieuwe *Tijdschrift voor Wijsbegeerte* tot woordvoerders van een nieuwe 'wijsgeerige beweging' die in navolging van de Tachtigers probeerde om de eenzijdige wetenschappelijke aandacht voor het materiële hier-en-nu te doorbreken. Het is ook niet toevallig dat juist in deze tijd psychologie als wetenschap ontstond. Heymans zei in 1909 dat de eeuw van de natuurwetenschap voorbij was, terwijl de eeuw van de psychologie voor de deur stond.

Sommigen gingen verder, en wilden wetenschap combineren met metafysische en spirituele ideeën. Dat leidde tot een wildgroei van wat Jan Romein de 'kleine geloven' noemde: een veelvoud van utopische en mystieke stromingen en strominkjes. Ze werden geleid door 'duizend-en-één profeten', gemodelleerd naar figuren als Tolstoj, madame Blavatsky en Rudolf Steiner. Overigens hadden politieke leiders als Troelstra en Kuyper in deze periode ook vaak profeetachtige trekken. Onder studenten trok de filosoof Bolland met zijn hegeliaanse 'zuivere rede' bewonderaars, terwijl veel kunstenaars en onderwijshervormers gecharmeerd waren van de theosofie en haar afgeleiden. Wat al deze stromingen gemeen hadden, was dat hun aanhangers hun ideeën, hoe spiritueel of mystiek ook, nooit als vervanging van wetenschap beschouwden, maar eerder als uitbreiding ervan. Veel wetenschappers deden dan ook zelf vrolijk mee. Bekende voorbeelden zijn de wiskundigen en fysici uit de 'signifische kring' rond Frederik van Eeden.

Wat al deze denkers gemeen hadden was hun zoektocht naar een alomvattende synthese: een filosofisch systeem waarin wetenschap, psychologie, religie, kunst- en maatschappijvisie samen zouden komen. Synthese was het ultieme tegenwicht tegen de fragmentatie in cultuur en maatschappij. Het was de filosofische tegenhanger van ‘gemeenschap’, een ander kernbegrip uit deze periode. In wetenschappelijke context was het ook de tegenhanger van ‘analyse’, de dominante wetenschappelijke stijl uit de negentiende eeuw. De achterliggende gedachte was dat de analyserende wetenschap zich bezighield met het uiteenrafelen van de natuur in steeds kleinere deelprocessen van oorzaak en gevolg. Dat was bijzonder succesvol geweest, maar het grotere geheel was uit het oog verloren. Dus was na analyse ook synthese nodig, of zoals pedagoog Rommert Casimir het aan het eind van de Eerste Wereldoorlog formuleerde: na afbraak moet opbouw volgen.

De kritiek op wetenschap ging dus samen met een groot vertrouwen in diezelfde wetenschap: ze was misschien een verkeerde kant op gegaan, maar met wat aanpassingen was ze toch nog de beste methode om problemen op te lossen. Bovendien was ze in staat zichzelf te corrigeren. Het debat ging over de grenzen van de wetenschap, maar tegelijk ook over hoe de wetenschappelijke methode kon worden toegepast op terreinen die ze tot nu toe links had laten liggen, zoals persoonlijkheid en emotie.

Wie deze debatten volgt ziet in de eerste heft van de twintigste eeuw iets interessants gebeuren. De inhoudelijke kritiek op wetenschap bleef: er is een hoge mate van continuïteit in het publieke intellectuele debat, ook na de Eerste Wereldoorlog. De vorm ervan veranderde echter. Na de Eerste Wereldoorlog, en vooral na de economische en politieke crises van de jaren dertig, verdween de metafysica naar de achtergrond, terwijl het maatschappelijke en politieke engagement juist sterker werd. In 1939 vroeg Fokker zich af of de maatschappelijke problemen kwamen doordat wetenschap te ver van de maatschappij stond, of doordat de maatschappij te weinig naar wetenschap luisterde. In het begin van de twintigste eeuw had de nadruk vooral op de eerste analyse gelegen, maar in Fokkers eigen tijd verschoof de nadruk naar de tweede. Cultuurcritici uit het Interbellum betoogden dat de samenleving niet met de nieuwe mogelijkheden van wetenschap en techniek kon omgaan. De rampen van de Eerste Wereldoorlog en de economische crisis van de jaren dertig waren daar het bewijs van.

Vooral politici kregen de schuld. In de negentiende eeuw hadden wetenschappelijke intellectuelen zich in de eerste plaats gericht tegen religieuze leiders die niets van wetenschap begrepen of wilden begrij-

pen, maar in de twintigste eeuw werden vooral politici het doelwit van die beschuldiging. Politici waren meestal opgeleid als jurist en een enkele keer als theoloog, maar zelden als natuurwetenschapper of ingenieur. Ze hadden dus geen verstand van natuurwetenschap of techniek, twee centrale elementen van de moderne maatschappij. Mede daardoor bleven ze steken in eindeloze discussies. De oplossing lag voor de hand: geef wetenschappers en ingenieurs een grotere rol in het openbare bestuur. Technocratie, het idee dat maatschappelijke problemen een optimale oplossing hebben, die gevonden kan worden door wetenschappelijke en technische 'deskundigen' zonder dat daar politiek over onderhandeld hoeft te worden, kreeg in het Interbellum veel aanhang.

Vooral ingenieurs schoven zichzelf naar voren als de nieuwe maatschappelijke leiders. Zij hadden zowel de benodigde theoretische kennis als de praktische vaardigheden om die kennis in daden om te zetten. Ze waren in Delft of Wageningen opgeleid voor een praktische carrière in de industrie of landbouw, niet als kamergeleerde of als elitaire bestuurder. Als deskundige, daadkrachtige leiders pasten ze veel beter bij de moderne maatschappij dan de incapabele politici die de moderne maatschappij niet meer begrepen, of de krachteloze 'intellectuelen' die vanuit hun leunstoel gratuit commentaar gaven zonder zelf actie te ondernemen. Dat hadden ze bewezen tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen grote delen van de economie centraal werden aangestuurd door commissies van ingenieurs en ondernemers. De Zuiderzeewerken bevestigden nog eens tot welke grootse daden ze in staat waren. Ir. Cornelis Lely werd een voorbeeld van een 'deskundig leider', net als bijvoorbeeld Walther Rathenau in Duitsland en Herbert Hoover in Amerika (die zijn reputatie overigens weer verloor toen tijdens zijn presidentschap de economische crisis uitbrak).

De technocratische idealen lijken op het eerste gezicht het tegendeel van de uitgesproken onpraktische utopieën van enkele decennia eerder. Toch kwamen ze voort uit dezelfde achterliggende zorgen. Vaak zijn beide soorten ideeën dan ook bij dezelfde mensen terug te vinden, bijvoorbeeld bij de fysicus, pedagoog en vrijzinnig-democraat Philip Kohnstamm, en bij de ingenieur, maatschappijcriticus en sociaal-democraat Isaac de Vooys, een van de grondleggers van TNO. Beide ideologieën gingen ervan uit dat moderne culturele en maatschappelijke problemen voortkwamen uit een verstoorde relatie tussen wetenschap en techniek enerzijds en cultuur en maatschappij anderzijds. Ze zochten de oplossing echter in tegenovergestelde richting. Rond de eeuwwisseling vond men dat de wetenschap zich aan moest passen aan de maatschappij, later dat de maatschappij meer rekening

moest houden met de wetenschap.

Dat laatste is overigens te simpel gesteld. De technocraten vonden wel degelijk ook dat de wetenschap moest veranderen. De Vooys pleitte bijvoorbeeld voor een revolutie in de maatschappijwetenschappen, die waarlijk maatschappelijk moesten worden. Hij doceerde zelf 'technologie', ofwel de studie van de toepassing van techniek in industrie en samenleving, aan de Technische Hoogeschool in Delft. In dezelfde periode ontwikkelde Jan Tinbergen een nieuwe vorm van economie, waarin natuurkundige methoden werden toegepast op de maatschappij. Hij stond ook aan de basis van het Plan van de Arbeid, het visitekaartje van de nieuwe planideologie.

De ideeën over de hervorming van de wetenschap, het belang van deskundig leiderschap, de zoektocht naar synthese en de inrichting van de toekomstige maatschappij kwamen samen in debatten over het onderwijs. Tijdens het Interbellum woedden er heftige discussies, onder meer in *De Gids*, over het nut van klassieke talen en wiskunde, over de aansluiting tussen hbs en universiteiten, en over het belang van feitenkennis versus 'inzicht'. Tegelijk doken overal alternatieve onderwijsvormen op die de eenzijdigheid van 'doodse' feitenkennis wilden vervangen door inzicht in de hele, complexe werkelijkheid. Van Boekes Werkplaats tot de antroposofische Vrije Scholen, iedereen wilde kinderen voorbereiden op een betere maatschappij. Het experimentele Nederlandsch Lyceum van Rommert Casimir werd gesteund door prominente wetenschappers als Lorentz en Lely. Later kreeg vooral de methode van Maria Montessori veel aanhang onder academici. Philip Kohnstamm werd zo gegrepen door de onderwijsdebatten dat hij zijn leerstoel thermodynamica inruilde voor een hoogleraarschap pedagogiek. Zijn ideeën zouden na de oorlog een belangrijk stempel drukken op de onderwijspolitiek van de PvdA.

De onderwijshervormingen hadden een uitgesproken politieke kant: ze waren bedoeld om toekomstige burgers te wapenen tegen populisten met hun holle retoriek en de massa die zich door hen liet meeslepen. Daartegen hielp alleen een goede opleiding in kritisch denken, verantwoord oordelen en daadkrachtig handelen, gegrondvest in een solide wetenschappelijke basis die de hele werkelijkheid omvatte: natuur, mens, maatschappij en filosofie. De zoektocht naar een alomvattende synthese is hierin duidelijk terug te zien. Uiteraard werd dit politieke aspect versterkt door de politieke ontwikkelingen in de jaren dertig. De roep om sterke politieke leiders klonk steeds harder. De combinatie van synthetisch denken en technocratisch handelen moest ervoor zorgen dat een nieuwe leider geen populist, maar een daadkrachtige intellectueel was.

Tijdens het Interbellum bleef het vooral bij veel schrijven en debatteren, zonder veel aanwijsbare concrete gevolgen. Toch hebben deze discussies een belangrijk stempel gedrukt op de Nederlandse maatschappij van na de oorlog - in de economische politiek van de wederopbouw, de inrichting van de verzorgingsstaat, en de grote onderwijshervormingen. Veel van de hoofdpersonen waren nauw betrokken bij de 'Doorbraakbeweging', die kort na de oorlog heel invloedrijk was. De sporen van de zoektocht naar synthese zijn ook duidelijk terug te zien in de psychologie, sociologie en criminologie van de Utrechtse School, die na de oorlog een belangrijke rol speelde in de opbouw van de Nederlandse verzorgingsstaat.

Ook later, toen de doorbraak op politiek niveau was doodgebloed, bleven 'deskundigen' een belangrijke rol spelen in het openbare bestuur. Waar mogelijk werd ideologische 'politiek' vervangen door 'beleid' op basis van deskundige adviezen. Een groot deel van het naoorlogse sociale, economische en onderwijsbeleid kwam op deze manier tot stand. Zo is er een directe lijn van de cultuurkritiek uit het fin de siècle naar de wederopbouw.

Dit is een bewerking van de toespraak bij de uitreiking van de Gouden Erepenning van Teylers Tweede Genootschap aan David Baneke voor zijn boek *Synthetisch denken: natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij 1900-1940* (Verloren 2008).

Leo Vroman

Nog een wens

Ik zag nog zo graag
een ontstellend groot
iets gebeuren voor mijn dood,
maar wat, dat is de vraag:

laat bijvoorbeeld een krom stuk maan,
of nee, een welbespraakte
kip tegen een stokdove haan,
of een uit kinderbout gemaakte
kastanjeboom de honderd meter
met hindernissen
of nog beter
het halve heelal
en in elk geval
iets met walvissen

maar wolken waarop een gouden poort,
en ik in hansop met een lamme vlerk
of twee na het eind van mijn leven

met een harp, een halo en zo voort
dat lijkt mij al te sterk
overdreven.

Drukte

In grote stiltes is het zo druk,
met op de plaats geschuifel van
het altijd onverkozen
gescharrel in mijn haast levenloze
hermetisch gesloten hersenpan,
binnen die stilte zo druk,
het komen en gaan van dode gezichten,
zwakke gedachten, het per ongeluk
ontstaan van zwakke gedichten
die ontbindende verdwijnen
bijna voor ze er zijn en
dus blijkbaar niet de mijne.

Zelfs dromend kon ik voelen dat
mijn brein een menigte bezat,
een menigte die niet beweegt
maar mompelt en de voeten veegt.

Eens heb ik op een stroom gehoopt
die golft, kolkt of samenloopt.
Nu eindelijk hoor ik alles gaan.
Van mij vandaan,
zachter, maar waarheen zachter?
Daar kom ik niet achter
niet achteraan.

Gregor Verwijmeren
Vrouw, vijver, reiger

De vijver kwam als bonus. Hij was niet genoemd in de brochure en toen Sara bij de eerste bezichtiging van het huis de tuin in liep en haar blik langs de sering liet gaan, moest de makelaar haar bij de elleboog grijpen om te voorkomen dat ze erin stapte. Ze vroeg zich af wat ze moest met die met brak water en groenwier gevulde microkrater in haar tuin. Haar vriendin Mira was op bezoek en vanuit de slaapkamer op de eerste verdieping keken ze de tuin in.

‘Maak er een visvijver van. Goudvissen, voorntjes... We hadden er vroeger thuis een. Altijd leven in de tuin en je hebt er bijna geen onderhoud aan.’

Het was tenminste iets, iets om vorm te geven, te voeden - iets dat van *haar* zou zijn. Dus nam ze de bus naar het centrum en stapte voor het eerst de kleine dierenwinkel binnen die ze al ruim twintig jaar voorbij fietste. Een ouderwetse deurbel gaf de opmaat tot een kakofonie van gefladder, gefluit en geritsel, begeleid door het regelmatige geborrel van de luchtpompen en doorkliefd door een enkele onregelmatige, niet thuis te brengen kreet. Een geur die haar aan de kinderboerderij uit haar jeugd herinnerde drong in haar neus: pis en zaagsel met iets van zoetwater erbij. De weinige ruimte was maximaal benut: van hoog tot laag reikten de kooien, aquaria en terraria. Vlak onder het plafond waren overdwars planken aangebracht, volgestouwd met pakken voer met rattengif broederlijk ernaast. Ze keek in een terrarium en zag tegen het glas geplakt een dier waarvan ze het bestaan vergeten was: de wandelende tak. Het gevoel bekroop haar dat duizend ogen haar bespiedden, alsof de bewoners inschatten met welk doel ze hier kwam.

‘Kan ik u helpen mevrouw?’

De stem klonk voordat zijn eigenaar zich liet zien. Een lange, kale man, vergroeid met de winkel waar hij bij iedere wending zijn hoofd moest intrekken en ondanks de warmte gekleed in een vest, kwam vanachter een kast tevoorschijn. Op zijn voorhoofd prijkte een wijnvlek - kleiner en roder dan die beroemde van Gorbatsjov maar net zo

uitgelopen. Net een kapotgeslagen framboos, dacht Sara, *de beesten loeren erop en moeten daarom achter slot en grendel.* De man informeerde naar de vijver en vroeg of Sara bepaalde vissen in gedachten had.

'Goudvissen, voorntjes?'

'De goudvis is een woeler. Dat is met de planten in uw vijver niet aan te raden. Wat dacht u van wat goudwindes?'

De man maakte een armgebaar naar een aquarium op ooghoogte. Als hij haar had verteld dat het goudvissen waren die er hun baantjes trokken, had ze hem ook geloofd. *Goudvis light*, zei ze bij zichzelf. Haar ogen werden getrokken naar een hoger aquarium waar een exotisch gekleurde vis met uitwaaierende staartvin heen en weer schoot - zo eentje die in de finale van een James Bond-film de slechterik de das omdoet.

'En wat is dat voor vis?'

'Een shubunkin, mevrouw, ook een echte beginnersvis. Zit niet aan uw planten maar jaagt insecten aan het wateroppervlak en springt daarbij weleens uit het water op als een dolfijntje. Een actieve, winterharde vis die graag de goudwinde achter zijn staart zit. Een juweeltje in uw vijver.'

Ze verliet de winkel met een dozijn vissen: zes goudwindes, zes shubunkins. Bij de bushalte veroorzaakte ze, als aquatische tegenhanger van de rattenvanger van Hamelen, enige opwinding bij een groepje kleuters. In de bus, de plastic zak op de zitting naast haar en de kinderen hangend over de leuning, wachtte ze tevergeefs tot de shubunkins de goudwindes achternagingen. Als gegoten in massief glas hingen ze in het water. Ze moest ze de tijd geven; net als zijzelf waren ze net uit hun omgeving geplukt.

Ze opende de voordeur en stapte op een brief die op de deurmat lag. Ze bevroor even toen ze het handschrift herkende. Neuriënd raapte ze de brief op en legde hem in de meterkast op een paar andere, eveneens ongeopende brieven. Ze goot de vissen over in een emmer, nam uit een van de deels uitgepakte verhuisdozen een oude soeppan, haalde daarmee water uit de vijver en mengde het bij het water in de emmer. Ze zette de kookwekker en verschoof voor de derde keer die dag de bank, zó dat ze weer zicht op de tuin had. Daarna maakte ze een Nespresso - dankbaar, als een duiker die de oceaandruk ontvlucht in zijn duikerklok. Soms kon ze zich er nauwelijks toe zetten 's ochtends brood te smeren of stond ze apathisch voor de garderobekast, niet in staat een keus te maken uit de kleren die bij een andere vrouw leken te horen, maar er was altijd koffie. Als ze 's avonds in bed lag en op de dag terugkeek, leek die vaak een gehallucineerde aaneenschake-

ling Nespresso's. Waarom je zorgen maken over je maag als je hart al is geperforeerd? Terwijl het apparaat zijn perswerk deed nam ze een mondaine houding aan, keek over haar schouder naar de bank en zei opgewekt: ‘You like one as well, George?’

Ze installeerde zich op de bank met haar koffie en luisterde de voicemail af. De stem van haar dochter Karin galmde door de half gemeubileerde kamer, met op de achtergrond de geluiden van het restaurant waar ze twee dagen per week werkte: ‘Ma, ik heb geen tijd je te komen helpen met verven en ik begrijp ook niet dat je me kunt *vragen.* Ik heb volgende week tentamen en Patrick komt dit weekend over uit Londen. Sterkte ermee, ik moet ophangen.’

Met een ruk stond ze op en liep de tuin in; afgewimpeld door haar eigen kind - haar oogappel, haar hartendiefje, dat haar ‘suf’ en ‘voorspelbaar’ vond en geen gelegenheid onbenut liet om dat te laten blijken ook. Ze hadden alle gelegenheid een verhaal te smeden nu ze thuis het rijk alleen hadden, zij en haar vader: de officiële versie tegen haar apocriefe. Ze voelde zich buitengesloten, opgeprikt, en een gevoel van onrecht overspoelde haar. Karin was nog steeds niet langsgekomen in haar nieuwe huis.

Ze sloeg haar hakken tegen elkaar en slikte het gif van de wrok weg. Ze mengde nog een pan vijverwater bij de emmer, leegde haar kopje en nam haar favoriete kookboek op schoot. Toen de kookwekker afging nam ze de emmer en goot de inhoud voorzichtig in de vijver. De gevangenschap van zich afschuddend, schoten de vissen alle kanten op. De ongelijke schubben van de shubunkins schitterden in de zon.

Ze ging ze een goed leven schenken en zichzelf een nieuw.

Toen ze een uur later met twee volle boodschappentassen de keuken in liep zag ze een reiger, grandioos misplaatst in haar stadstuintje, stapvoets de vijver benaderen. Behoedzaam, als liep hij op eieren, leek hij zijn passen uit te meten, maar de bewegingloze kop met de snavel als een peillood op de vijver gericht liet geen twijfel over zijn doel. Ze liet de tassen vallen en rende de tuin in, zich inhoudend toen ze de vogel tot vlakbij naderde - de plotselinge nabijheid en omvang van het beest appelleerden aan het instinct: afstand bewaren! Maar *hij* had een grens overschreden. Met een paar majestueuze vleugelslagen maakte de reiger zich los van de grond, trok vlak voor hij over het dak scheerde als een vliegtuig zijn onderstel in, en verdween uit zicht.

Ze knielde bij de vijver en telde de vissen. Ze was net op tijd geweest: onwetend van het afgewende gevaar zat een aantal shubunkins inmiddels de goudwindes achterna. De wijnvlek wist waarover hij het had. Ze belde naar de winkel en vroeg hoe ze haar vissen kon beschermen.

‘Mevrouwtje,’ tetterde de man om boven zijn kroost uit te komen, ‘wilt u eens en voor al van die etters af zijn, schaf dan een buks aan. Gaat u dat te ver: koop een vijvernet of schrikdraad. Daarvoor verwijs ik u naar een tuincentrum.’

Een advies een dierenvriend waardig, dacht Sara en ze vroeg zich af waarom de man, als hij al muizenvallen en rattengif verkocht, haar niet zelf een buks probeerde te slijten.

Die avond zat ze in de tuin met haar collega Lidia. Ze hadden al wat wijn op toen ze het tuintafeltje uitklapte en het eten serveerde: zeebaars en een salade van gegrilde groente. Lidia, een paar jaar jonger dan zijzelf en de kinderwens voorbij, leidde een leven dat vergeleken bij de collega's van haar leeftijd wat uit het gelid liep - en niet alleen omdat ze rookte.

‘Ga een keer mee salsadansen. Je moet niet in je eentje gaan zitten kniezen. Leuke kerels te over.’

Sara lachte. ‘Wil je me proberen te koppelen? Ik ben nog geen maand alleen. De gedachte aan een vent in mijn leven doet me rillen.’

Dat was maar half waar. Ze had de weinige mannelijke aandacht van de laatste tijd gretig tot zich genomen, als om zich ervan te verzekeren dat ze nog een partij was. Openlijk, in de vrijpostige modus, had ze geflirt met de verhuizers en ze had een lichte paniek gevoeld toen ze het huis verlieten, alsof haar laatste kans verkeken was. Maar ze was op haar hoede. Mannen, resumeerde ze: volmaakt tevreden, in zichzelf gesloten, harige wezens. Het ene moment ben je allergisch voor hun aanraking of nabijheid, het volgende wil je ze in je voelen en door hun gewicht verpletterd worden. Dan, net als ze als teken van huiselijkheid een buikje beginnen te kweken, belazeren ze je met een ander.

Ze reikte Lidia het stokbrood aan en vroeg om het gesprek een wending te geven wat ze van de vijver vond. Ze had zichzelf betrapt op iets van trots, toen ze haar bij de vijver had zien knielen - onschuldig, maar niettemin.

‘Leuk, die goudvisjes hebben -’

‘Geen goudvissen, goud*windes.* De goudvis is een woeler. Goudwindes en shubunkins - Japans voor driekleur. Ik had vanmiddag een ongenode gast: een reiger op jacht naar een snelle lunch. Heb je weleens een reiger van dichtbij gezien? Indrukwekkend, de vleugelslag, die kille, gluiperige ogen. Maar ik ga hem een lesje leren. Morgen koop ik schrikdraad voor om de vijver, eten we de volgende keer gegrilde reiger.’

‘De nek schijnt een delicatesse te zijn.’

‘Met kikkerbilletjes. Hollandse schotel uit eigen sloot.’

‘Volgende maand in de *Allerhande.*’

Ze lachten en Sara stond op om een tweede fles chardonnay uit de koelkast te halen. Toen ze terugkwam nam het gesprek een wending die het alleen met Lidia kon nemen.

‘Had het allemaal ook anders kunnen lopen?’ vroeg ze.

Wat bedoelde ze, wat wilde ze haar duidelijk maken?

‘Hoe bedoel je?’

‘Dat je... dat je misschien volhardend bent en principieel, maar dat je hem misschien had kunnen vergeven. Heb je het überhaupt overwogen? *Hij* wilde toch met je door?’

Ze had weer dat gevoel alsof de wereld om haar heen opzwol, de dingen op haar inzoomden: het huis, de tuin, de schalen en wijnglazen voor haar.

‘Jij hebt makkelijk praten omdat je alleen maar scharrels hebt gehad. Je weet niet wat het is te worden belazerd.’

Overkill. Ze had meteen spijt van wat ze had gezegd.

‘Sorry, dat was niet nodig.’

‘Nee, ik was fout,’ zei Lidia. ‘Dat was te kort door de bocht.’

Zwijgend dronken ze van hun wijn, twee door simultane vuistslagen gevelde boksers.

Het was de wijn die de hobbel had veroorzaakt en het was de wijn die hem weer glad trok. Het was makkelijk Lidia te vergeven. Had Mira zoiets gezegd dan zou het anders liggen. Maar dan: Mira zou nooit zoiets zeggen.

Toen ze opstond om het dessert te halen zag ze haar buurvrouw op de eerste verdieping bij het open raam staan.

‘Proost!’ riep ze en ze hief haar glas.

Zonder iets te zeggen sloot de vrouw het raam.

Vanaf de bank keek ze naar de uitgestalde onderdelen: de paaltjes, de isolatoren, de draadspanners en het schrikdraad zelf, lang genoeg om een voetbalveld tegen hooligans te beschermen. Ze had flink in de buidel moeten tasten, maar het verhaal van het meisje van het tuincentrum klonk overtuigend: het isolerende verendek van de reiger maakte een lichter apparaat volledig ongeschikt. En de veiligheid en gebruiksvriendelijkheid van het apparaat was vergeleken met die van vorige generaties superieur. Toch voelde ze zich, na de gebruiksaanwijzing ettelijke keren te hebben bestudeerd, als een beginnende cursist Russisch die na wat aan het cyrillisch alfabet te hebben geroken op het Rode Plein wordt gedropt. Het project leek zich aan te sluiten bij die reeks klusjes die ze altijd en vanzelfsprekend aan haar man had overgelaten: *Windows XP Service Pack 2*, cv-ketel, fiets.

Ze zuchtte. De behulpzame buurman aan haar linkerhand, een single van ergens halverwege de veertig, zat in Afrika voor een of ander project; die aan haar rechterhand zou ze nog niet vragen als het huis in de fik stond. Ze hadden haar dan misschien niet benaderd als een melaatse, maar wel als een vreemde, exotische vogel en intussen gretig door elk gaatje getuurd. Andere opties: haar collega Geert - maar die zou het als een verkeerd signaal kunnen opvatten - en Philip - maar dat was natuurlijk geen echte man, al zouden ze wel een hoop lol hebben samen. Ze pakte de telefoon en legde hem weer neer voor ze een nummer had getoetst. De straat oprennen dan maar en een willekeurige man aanhouden? Help, klusalarm!

Nadat Lidia gisteravond laat naar huis was gegaan (‘Bel me, ieder moment’), had ze nog lang in de tuin gezeten en in haar eentje de tweede fles chardonnay geleegd, luisterend naar het geroezemoes van de stad. Toen ze de tuindeur achter zich sloot, had ze zich afgevraagd hoe zó'n klein huisje zó leeg kon zijn. Ondanks de uren werk die ze er alleen en met anderen in had gestoken, voelde ze er geen enkele band mee. Het leek een decor - een duwtje tegen de wand en het zou instorten. Zoals vaker na een avond met Lidia was ze onrustig, kon de slaap moeilijk vatten. Als een trapezeartiest voelde ze zich, zwevend tussen twee collega's vlak voor het moment van vrije val. Woelend, op de rand van de slaap balancerend, zag ze afwisselend Lidia en haar man voor zich, tot hun contouren in elkaar leken te glijden tot één gezicht. Ze was opgeschrokken en uit bed gestapt en had zich met het restant avondeten voor de tv gezet.

Ze stond op en schoof de onderdelen van de set geïrriteerd met haar voet in de hoek. Ze liep de deur uit, de wijk in. Ze meed de drukke winkelstraat en liep door naar het kleine parkje waar ze, toen ze als twintiger ruim een jaar in de wijk woonde, vaak had zitten lezen of studeren, liggend op een deken in het gras. Onderweg kwam ze langs het pand waar indertijd het postkantoortje huisde waar ze altijd haar geld opnam: tweehonderd gulden per keer, met girokaart en handtekening. Als je niet op tijd was of de rij te lang zat je 's avonds weleens zonder boodschappen. Nu kon je geld tappen op elke tweede straathoek en een gesloten supermarkt was een zeldzaamheid. Het pand was omgebouwd tot kinderdagverblijf. Tekeningen en plakwerkjes met het thema zomer - zon, strand, bootjes - hingen voor de ramen.

Ze ging zitten op het laatste vrije bankje in het parkje. Ze kende het als een oase van rust maar door de plaatsing van enkele speeltoestellen was het inmiddels tot een ware kindermagneet uitgegroeid. Voor haar ruzieden twee kinderen om de schommel. Het jongste, dat aan de bavianenkont te zien nog luierdragend was en op de schommel niets te

zoeken had omdat het er bij lange na niet zelf op kon klimmen, zette het op een krijsen. De moeder pakte het op, zette het op de glijbaan en liet het gecontroleerd naar beneden glijden. Het lachte voor het beneden was. Sara dacht aan het huis aan de andere kant van de stad waar het dit weekend weer een drukte van jewelste zou zijn. Het parkje drukt opeens op haar en ze stond op, rusteloos door een teveel aan déjà vu.

Ze liep naar de winkelstraat. In het Turkse winkeltje waar vroeger een bakker had gezeten, kocht ze baklava: comfort food voor bij de koffie. Even later stond ze met een Nespresso in haar hand in de keuken en keek dromerig de tuin in.

Eerst zag ze zijn schaduw over het gras glijden en toen de reiger zelf.

Hete koffie gutste over haar vingers en ze slaakte een kreetje. De reiger maakte een bocht, leek te kapseizen, stuurde bij, landde als een fraai gekalligrafeerde komma. Hij klapte zijn vleugels in, schudde kort met zijn lijf en bleef roerloos naast de vijver staan. Ze had de deurklink in haar hand maar iets hield haar staande. Gebiologeerd, als versteend keek ze naar de vogel. Archaïsch, prehistorisch, kwam het dier haar voor. Hij *wist* iets, iets dat zo helder was als een rechthoek en haar juist daarom steeds ontschoot.

Ze voelde iets in zich rijzen toen de reiger met half gespreide vleugels in de vijver sprong en ze zijn kop in het water zag schieten. Iets oranjes lichtte op in zijn bek. Met de snavel omhooggericht schrokte de reiger de vis op. Ze zag de keel zijn werk doen, samentrekkende bewegingen maken. *Go on boy, eat your heart out.* Opnieuw legde de reiger aan en schoot toe. En nog eens. Ze gaf hem alle tijd, telde mee, telde mee met de reiger tot ze wist dat er geen vis meer in de vijver zat.

Rogi Wieg
De natuurwetten

Ik lees fysica en denk, half blind
- want dat ben ik -,
dat ik doodga,
niet nu, straks.
Iedereen, zelfs die ene,
die ene die nu naakt...

En weer blaast hij zich
naar een hogere entropie, Dexter Gordon,
al is het één, Eén, 1 CONSTANTE.
Ik dank u voor de aandacht,
Ster, zonnestelsel, golfje,
allerliefste. Godverdomme,
De natuurwet van het ene 1
is heel zwart aan het einde,
met hier en daar wat fluctuaties.

Blind man in the dark.
I Blowed And Gone.

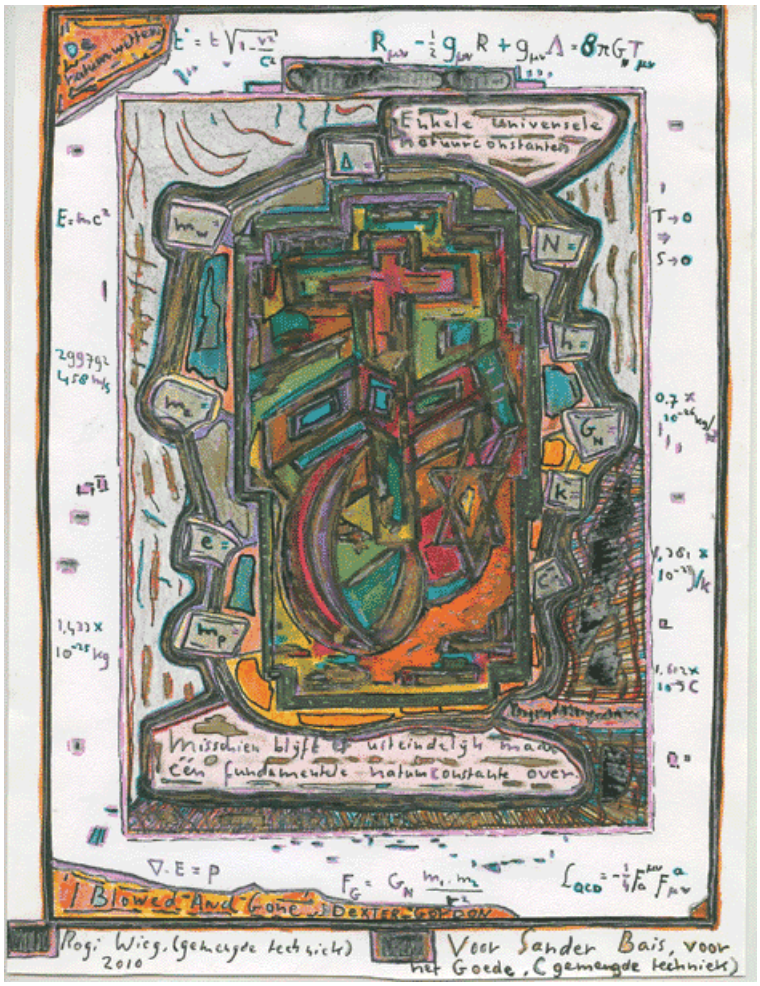
De natuurwetten
Enkele universele natuurconstanten
Misschien blijft er uiteindelijk maar één fundamentele natuurconstante over.
Blowed And Gone
DEXTER GORDON
Rogi Wieg. (gemengde techniek) 2010
Voor Sander Bais, voor het Goede, (gemengde techniek)

Rogi Wieg
Dexter Gordon is/is-niet

Het begin van ons complexe heelal uitdrukken in eenvoud. Het *allereerste* begin.

Eenvoud waaruit *alles* is ontstaan en waaruit alles is af te leiden. Unificatie in *alle* opzichten. Kan dat? Ik bedoel: 'eenvoud' uitgedrukt in toegepaste wiskunde. (Dexter Gordon kon dan uit deze eenvoud ontstaan!) Het zou schitterend zijn, totale unificatie en 'daarin' herleid slechts één fundamentele natuurconstante. Een van de grootste 'verlangens' van vele nadenkende mensen. Fysicus Sander Bais is zo iemand. Dat weet ik heel zeker.

Maar zelfs als men er ooit in slaagt, zeg maar, één eenheid te formuleren, blijft de richting van de pijl van de tijd in ons heelal hetzelfde. - Onze tijd is niet symmetrisch in deze kosmos. - De pijl van de tijd wijst altijd dezelfde kant op; *grootschalig* gezien in de richting van *toenemende chaos.* En daardoor zal het einde van alles volstrekte duisternis, chaos en misschien eeuwige uitdijing van onze kosmos zijn. Onze kosmos zal zich dan in een staat bevinden van gigantische entropie. Dat is hetzelfde als een enorme chaos. Totale chaos. Sterrenstelsels zijn verdwenen. Er is geen licht meer. Wat overblijft is een heelal dat helemaal leeg lijkt. Of 'is'. En tóch: men noemt deze naar de maximale entropie toe gaande ruimte: 'warmtedood'. Ik zou zeggen: dat is heel vreemd, want voor reusachtige chaos heb je heel veel energie en vele, vele 'ongeorganiseerde' materiedeeltjes nodig, o.a. met verschillende snelheden. Alles verdeeld over een haast onmetelijke ruimte. Nee! De chaos die men bedoelt, de maximale entropie, is een maat voor het aantal micro-toestanden die op een 'magische' wijze zijn ingeweven in de ruimte. In de structuur van de ruimte. Deze micro-toestanden worden 'quantum-gravitationele micro-toestanden' genoemd. Wat of hóé die toestanden exact zijn, weet men nog niet. Zo nu en dan ontstaat er een kortlevend deeltje, uit fluctuaties van de zogenaamde 'quantumvelden', die óók zijn verweven met de ruimte zonder licht en materie. Men spreekt soms ook over 'vacuümenergie', in dit verband. 'Vacuümenergie' die heel, heel klein is. 'Quantumvelden', 'gravitatio-

nele micro-toestanden', 'vacuümenergie'. Betekenen deze woorden in feite allemaal *hetzelfde* in zo'n kosmos? Tja...

Er is in de toekomst, als gezegd, dus 'niets': duisternis, schijnbaar lege ruimte en uitdijing van het heelal. Maar er is dan tóch wel 'iets'. En dat 'iets' heeft een onvoorstelbaar grote entropie. Onvoorstelbaar veel chaos. Ja, zo is het ongeveer.

Zal ons heelal zo eeuwig blijven groeien? Men weet het (nog) niet. Kan de pijl van de tijd omkeren, zodat de kosmos zichzelf gaat samentrekken tot...? Een 'punt'? Een 'punt', zoals het heelal ooit begon? En in het allereerste begin: één echte fundamentele natuurconstante die er nog steeds moet zijn!!! Krachten verenigd tot één kracht, één oermacht. Maar al begon ons heelal op een zeer eenvoudige wijze, een '1 éénheid', dan is er dus nog geen ontkomen aan de warmtedood. De zwarte, enorme, 'lege', groeiende kosmos. Komt zeker. Treurig maar ook zo mooi - melancholisch en eenvoudig.

Sander Bais weet dat 'zijn' slechts een korte onderbreking is van 'niet-zijn'. Zo eenvoudig is het. Zo... schitterend triest.

Basje Boer
Polonaise

Juni geeft nog eens, binnensmonds vloekend, een klap op de lichtknop maar er gebeurt niets; het blijft donker. Ze probeert een van de sleutels zonder te zien welke het is, en nog een. De sleutel glijdt in het slot en ze duwt de deur met haar schouder open, haar zware tas bungelend aan haar arm. Ze doet het licht aan met een klap! op het lichtknopje.

Juni zit op de bank en kijkt afwezig de post door. De tv-commercials staan op *mute.* Juni neemt een slok van haar wijn; een goeie fles. Ze zal een glas voor Dickie bewaren. Haar oog valt op de eettafel in de hoek van de kamer: er is *iets* dat haar aandacht trekt, of eerder wordt haar aandacht getrokken door het ontbreken van *iets.*

Juni zet haar wijnglas neer. In haar hoofd is een ballon opgeblazen die geen plek vrijlaat voor gedachten. Ze staat op en loopt naar de tafel, staart naar de leegte die een voorwerp had moeten zijn: een laptop. Adapter. Paperassen. Agenda. Boek.

Hai Juun, Tessa hier. Is Dickie er ook?

Tessa, hai. Dickie is net de deur uit. Eten met een klant.

Weet ik niks van. Waar zou dat ge-eet moeten plaatsvinden dan?

O Tes, je kent me toch, ik zou het bij God niet weten. Belt-ie je strakjes even terug?

Hij belt me strakjes even terug ja, prima Juun. Hoe istie daar?

Z'n gangetje, z'n gangetje. En met jou en Gijs? Hoe is het met het kroost?

Op rolletjes, op rolletjes. Gijs heeft een dipje maar ja, Gijs heeft élke herfst een dipje dus daar maken we ons geen zorgen om.

Zakelijk dipje of mentaal?

Mentaal schat, mentaal. Thank God. Daar zijn ten minste pilletjes voor.

Ach so.

En die kids vermaken zich wel. Luna lijkt haar puberjas eindelijk uitgetrokken te hebben en voilà, er zat een kleine vamp onder. Alle

rukkertjes uit de buurt slenteren achter dat kind aan als honden achter een loopse teef. En Hubert, ach. Nichteriger met de dag, zal ik maar zeggen. En maar klagen dat geen meisje hem ziet staan. Kom toch uit die kast, denk ik dan. Toch, Gijs? Vindt Gijs ook. Niet opstaan, schat, je hebt een dipje, laat mij dat maar doen. Afijn. Juun?

Ja?

Ik ga je hangen, kind.

Ja.

Dickie belt me strakjes even?

Dickie belt je strakjes even.

Wie is de knapste vrouw van heel het universum?

Dat ben ik.

Zo is het maar net. Kusjes.

Kusjes.

Dickie heeft niet alles meegenomen wat van hem was. Juni legt Dickies achtergebleven bezittingen op de houten vloer van de woonkamer, in een lange polonaise van willekeurige objecten: sokken (groen) - sokken (met ruitje) - flosdraad - USB -stick - boek (*Koken voor macho's*) - boek (Godfried Bomans) - boek (Dan Brown) - boek (*Understanding Basic Electronics*) - vulpen - leren handschoenen - antiroosshampoo - polaroidfoto (van een avond waar Juni niet bij was; Tessa en Gijs staan er wel op, rood aangelopen van de alcohol en verliefd) - cd (Rosenberg Trio) - trouwring. (De trouwring lag op haar hoofdkussen. Geen briefje, geen telefoontje, geen boodschap doorgegeven aan een goede vriend ((Gijs of Tessa, Kees, Pascal, Lieselotte Lindeman, zijn rare broer desnoods)), wel een trouwring.)

Juni schroeft haar eigen strakke trouwring van haar ringvinger en legt hem naast die van Dickie. Aan de binnenkant van haar ring staat gegraveerd: *Voor altijd Dickie.* Aan de binnenkant van die van Dickie staat: *Het is altijd Juni.* Ze houdt de Voor Altijd Dickie-ring in haar ene hand en de Het Is Altijd Juni-ring in haar andere. Ze beweegt de ringen zoals ze vroeger haar poppen liet bewegen, dansend over de houten vloer alsof ze lopen.

Hallo Juun, zegt Het Is Altijd Juni.

Hallo Dickie, zegt Voor Altijd Dickie.

Ik moet je wat vertellen, Juni.

Je noemt me nooit Juni. Je zegt schatje of liefje of Juun of Juuntje. Je noemt me nooit Juni.

Vandaag noem ik je Juni.

Wat wil je me vertellen, Dickie?

Ik ga bij je weg.

Waarom ga je bij me weg?

Omdat ik je saai vind. Omdat ik een ander heb. Omdat ik een gezin wil en jij niet. Omdat ik je niet meer aantrekkelijk vind. Omdat ik vind dat je nooit naar me luistert en altijd zeurt, hoewel dat strikt genomen natuurlijk helemaal niet waar is. Omdat ik homo ben. Omdat ik nog maar drie maanden te leven heb en ik als een kat een rustig plekje opzoek om helemaal alleen dood te gaan. Omdat ik niet goed genoeg voor je ben.

Ik begrijp het.

Het spijt me.

Blijf je altijd van me houden, Dickie?

Nee, jij blijft altijd van mij houden, Juni.

Zie ik je nog een keer?

Nee, nooit meer.

Als Juni de ring terugschuift om haar vinger, is het niet de Voor Altijd Dickie maar de Het Is Altijd Juni. Haar eigen trouwring rolt ze in het balletje groene sokken. De polonaise van Dickie-spullen - de sokken, sokken, flosdraad, stick, boek, boek, boek, boek, pen, handschoenen, shampoo, foto, cd - gaan in een kunststof opbergdoos die ze bij de deur zet. (De doos gaat a) met het vuil mee, wordt b) opgeborgen op zolder of c) in de garage of d) alle spulletjes gaan terug op hun plek, alsof de gedachte aan Dickie nog een paar nachtjes blijft slapen.)

Juuntje, Tessa hier.

Tes, hai.

Is die man van je al eens komen opdagen?

Hij kwam, hij ging, ik zit weer alleen. He-le-maal vergeten om je belletje door te geven.

Hè, wat jammer nou. Staat z'n gsm ook nog eens uit. En op mijn smeekmails geen respons. Ben jij nou met die slapjanus getrouwd?

Ik ben met die slapjanus getrouwd.

Gaat-ie wel een beetje, Juun? Je klinkt pips.

Niks aan de hand, lieverd, gewoon een beetje moe.

Je bent zwanger.

Ik ben niet zwanger.

Je bent zwanger.

Ik ben niet zwanger.

Waarom ben je nou niet zwanger?

Waarom moet ik zwanger zijn?

Lieverd, ik gun je alle wijsheid, alle liefde, alle succes en verrukkelijke seks maar boven alles gun ik je de eindeloze voldoening van het moederschap.

Tes.

Ja.

Ik ga je hangen.

Oké, lieverd. Dickie belt me strakjes even?

Dickie belt je strakjes even.

Wie is de knapste vrouw van heel het universum?

Ik ben de knapste vrouw van heel het universum. Geef klapzoenen aan Gijs en Luuntje en Huub.

Doe ik toch. Kusjes.

Kusjes.

De polonaise gaat niet mee met het vuil. De doos blijft naast de buitendeur staan. Juni laat de deur naar de hal een stukje open zodat ze hem vanaf de bank kan zien. Het duurt een week voordat ze het deksel eraf schuift en haar ringvinger (*Het is altijd Juni*) nog eens langs de boeken laat glijden. Ze pakt het bolletje geruite sokken uit de doos en trekt ze aan haar blote voeten. Die zitten best goed. Die gaan niet meer uit.

Tessa vraagt nog eens of Dickie er is ('Hij is net even hardlopen'). Lhana ('Lunchen'). Piet Verhoeff ('Doet een dutje'). Adwin van kantoor ('God, ik zou niet wéten waar-ie is'). Maar als Dana belt ('Schat, waar heb je je echtgenoot verstopt?'), zegt Juni: Wacht even, lieverd. Ze legt de hoorn op het bijzettafeltje en doet een paar passen in de richting van de trap. Schat, roept ze, liefje. Behoedzaam maar snel, op Dickies geruite sokken, rent ze de trap op en roept vanaf de bovenste tree naar beneden, haar stem vervormd door het uiteinde van haar mouw: Ik ben bezig, liefje. Kan het wachten? Juni rent weer even geruisloos de trap af en roept van beneden naar boven: Dickie, ik heb Dana voor je aan de lijn. Wat zal ik zeggen, lieverd? Vanaf de bovenste tree roept ze naar zichzelf terug: Zeg haar dat ik zo even terugbel. Juni glimlacht zoals Dickie zou glimlachen, kijkt naar beneden naar haar onzichtbare zelf en daalt de trap weer af, langzaam dit keer, zodat haar hartslag tot bedaren kan komen. Ze pakt de telefoon van het tafeltje.

Schat? Mijn echtgenoot belt je strakjes even terug. Kusjes.

De polonaise komt uit de doos. De rij ligt in de woonkamer, op de eettafel, in Dickies lege werkkamer, in de badkamer of op het bed; van hoofdkussen naar voeteneind, alsof de spullen hun eigenaar zijn.

Kees belt. Dickie roept van boven aan de trap naar zijn echtgenote, zegt haar dat hij 'net even wilde gaan douchen' en voegt daar nog allerlei overbodige informatie aan toe. Dat hij zo veel van haar houdt bijvoorbeeld, en dat hij eens lekker voor haar gaat koken die avond.

Kees, zegt Juni buiten adem in de hoorn, hij ging net even douchen. Belt-ie je straks even terug. Trouwens.

Zeg het es.

Zit ik nou helemaal fout als ik denk dat jij die trui nog had?

Welke trui?

Die trui van Dickie, zo'n ruig schippersding. Zaten we van de zomer in de tuin - Dickie, Petra, jij en ik -, kreeg jij het opeens zo ontzettend koud, weet je nog?

Je hebt helemaal gelijk, Juun. Dat ruige schippersding. En wárm dat ik 't had! Dat ding ligt al weken - wat zeg ik? máánden! - gewassen, gestreken en gevouwen voor 'm klaar. Breng ik 'm morgen even langs, toch?

En dat is geen probleem, Kees?

En dat is geen probleem, Juun.

Met de trui erbij is de polonaise al langer dan het bed. Juni legt een lijst aan van alle spullen die Dickie heeft uitgeleend en telefoneert ze stukje bij beetje bij elkaar: de wijnencyclopedie die Ingrid in de armen geduwd kreeg omdat ze op cursus zou gaan, een paraplu die was blijven staan bij de Lindemannetjes, de reiskoffer die Lieke van tegenover had geleend toen ze een weekendje Londen deed en een op maat gesneden pak dat Dickie had uitgeleend aan zijn jongste broer die wat karakter betreft zijn negatief is maar ironisch genoeg wel exact hetzelfde postuur heeft.

Dit is de polonaise:

Hoofdkussen
Dan Brown
Flosdraad
Matras
De opgerolde sokken met de Voor Altijd Dickie erin
Koken voor macho's
Godfried Bomans
Cd
Understanding Basic Electronics
Vulpen
Shampoo
Voeteneind
Handschoenen
USB-stick
Polaroidfoto

Kruipend over de rand van het bed:
Schipperstrui
Op de vloer
Wijnencyclopedie
Reiskoffer
Paraplu
Op de drempel naar de gang
Pak

En op de gang staat Juni met de geruite sokken aan haar voeten en de Het Is Altijd Juni aan haar ringvinger. Ze pakt de trui uit de polonaise en ruikt eraan, trekt 'm aan.

Hè bah, je gaat me toch niet zeggen dat-ie er alweer niet is?
Tes?
Juun.
Hij is er alweer niet.
Nou, hoe istie met jou dan?
Z'n gangetje, z'n gangetje. En met jou?
Nou Juun, die kinderen van mij zijn eindelijk doorgeslagen. Dat hebben ze van Gijs, hè, dat krankzinnige. Luun wil aan de pil, zegt ze. Nou, daar komt niets van in, zeg ik. Maar het is voor m'n puistjes, zegt dat kind nog. Amehoela, denk ik dan. Dat kind is veertien. En Hubert komt ineens aandacht tekort. Gaat-ie roepen dat-ie automonteur wil worden. Prima, zeg ik, dat lijkt me nou echt een mooi vak. Begint-ie te schreeuwen dat hij heus wel weet wat sarcasme is. Dat ik bourgeois ben. Waar heb je dat woord geléérd, denk ik dan.
En Gijs?
Van de roze pillen af, godzijdank. Kunnen we eindelijk weer een beetje rollebollen. Is echt funest voor je seksleven, zo'n depressie. Zeg, Juun.
Tes?
Er staat een man voor de deur met een pakje. Moet ik even voor tekenen.
Ga je me hangen?
Ik ga je hangen.
Ik ben de knapste vrouw van heel het universum.
Als je het maar weet. Kusjes.
Kusjes.

Juni zit boven aan de trap, de schipperstrui om haar schouders, de geruite sokken aan haar voeten. Ze draait de Het Is Altijd Juni rond en rond en rond haar vinger. Dan legt ze haar handen op haar buik, onder de trui.

Dickie, je bent er nog.

Ik ben er nog.

Ben ik er nog?

Je bent er nog. Je bent de knapste vrouw van heel het universum.

Wanneer ga je?

Ik denk dat ik blijf.

Ben ik er nog?

Nog even.

Zal je me vergeten?

Ik zal je vergeten.

Dickie?

Voor Altijd Dickie.

En ik?

En jij een stem aan de telefoon. Jij de ring om mijn vinger. Jij een flard van een gedachte voor het slapengaan. Jij de lucht die de buik onder mijn vingers vult.

Is het tijd om te gaan?

Remco Ekkers

Herinneringen aan Fritzi ten Harmsen van der Beek

Op 28 juni 1957 schreef Fritzi ten Harmsen van der Beek - ze werd dertig -: ‘Nu is het wachten op de avond indigo,/ teleurgesteld en bijna teder. Desperaat.’ De haar resterende 52 jaar waren niet erg vrolijk. Op zaterdag 4 april 2010 overleed Fritzi in Groningen, in het verzorgingstehuis waar ze sinds twee jaar was opgenomen. Frederike Martine, geboren in 1927. Haar zoon Gilles was al in 2006 overleden.

Gilles werd meermalen genoemd in de bundel *Kus of ik schrijf*, in opdrachten met name, maar het eerste gedicht gaat over zijn geboorte en in andere gedichten kunnen we zijn helaas treurige levensloop met verslavingen volgen, ondanks de gunstige voortekenen in Lyon: ‘Ach lieveling, toen in/ dus jouw tijd, gloeiden die lichtjes, drie dag lang.// Het leek me een goed teken. Op de tekenen moet je/ letten, leer ze lezen of begrijpen, want dan zal je weten// wat ons nog te wachten staat. [...]// Hoe blij ik niet was op 3 december, om// dat ik je moeder was, van toen af an: Altijd.’

De onbevlekte ontvangenis van Maria is een dogma van de katholieke kerk dat op 8 december met een hoogfeest gevierd wordt. In Lyon branden dan drie dagen de kaarsen achter de ramen. Ook na de geboorte van Gilles. Volgens het gedicht hebben de lichtjes te maken met de herinnering aan de bemoeienissen van de Maagd met de pest in Lyon.

Frederike was getrouwd met de adellijke Eric de Marechal le Font St. Margeron de la Fontaine. Het huwelijk was geen succes. Dat is waarschijnlijk te lezen in ‘Bij het weerzien zei de impertinente prinses:’, een zeer vilein relaas over de verhouding tussen twee gelieven en een superieur vrouwelijke depreciatie van het mannelijk geslachtsorgaan: ‘en voel ontzet met/ / fijnste handschoenlederen hand naar de hou-/ vast aan je beminde buik: Ai decoratie?!// En zwel maar op, welk of vervel, verval en/ ik hoop flauwtjes liever, - o liever nu geen// toespraken of bloemen.’

Fritzi ten Harmsen van der Beek was de dochter van twee tekenaars van kinderboeken. Haar vader had veel succes met het maken van een strip voor Flipje, het fruitbaasje van Tiel. Zij kreeg een prinsesselijke, vrije opvoeding en werd met haar broer door haar vader achtergelaten met een aanzienlijke erfenis, die door beide kinderen in een onwaarschijnlijke haast werd verbrast. Hierover kunnen we lezen in het verslag van Annejet van der Zijl, *Jagtlust.*

In een gedicht uit *Kus of ik schrijf* zit de dichteres in de trein met een vrouw die haar zoon in het ziekenhuis gaat bezoeken; het is een droevig verhaal. Ze heeft geen geld om iets voor hem te kopen, maar ‘Toen dacht ik, in de tuin van notaris/ groeien frambozen heel voor niks, geen/ mens die ze ooit komt plukken, dus toen/ ben ik er heen gegaan op me fiets.// Ach wat is het nu 's morgens al vroeg helder, ik/ moest op voor dag en dauw, met me elastieke kousen/ aan, voor m'n aderen, weet u; een dikke das, tegen/ ochtendkou: uit stelen. En dat voor een oude vrouw!’

De dichteres vertelt maar niet dat zij ook op reis is naar haar zoon en waar deze is. In een ander gedicht schrijft ze over het gevangenisbezoek.

In 1965 kocht ik het zojuist verschenen *Geachte Muizenpoot en achttien andere gedichten*, liep dagenlang met de bundel rond en overviel kennissen en vrienden met citaten, en als ze even wilden luisteren of lezen, met complete gedichten. Toen heb ik met verbazing geleerd dat niet alle Nederlands studerenden een vanzelfsprekende affiniteit tot poëzie bezitten. In de bibliotheek van het Nederlands Instituut in de Groningse Boteringestraat, las ik Lucia bijvoorbeeld de zo beroemd geworden ‘vertroosting aan mijn neerslachtige poes’ voor. Lucia luisterde geamuseerd toe en vroeg na ‘de hemelsblauwe hortensia’: ‘Goh, hou jij zo veel van gedichten?’ ‘Natuurlijk,’ zei ik toen nog verbaasd. Mijn vrouw begreep het gelukkig beter. Een vaste uitdrukking in huis werd ‘Goedemorgen hemelse mevrouw Ping, is u de zachte nacht bevallen en hebben de geheimzinnige planten naar behoren gegeurd?’ De verschillende poezen werden aangesproken als ‘halmstaartige voortreffelijke’ of ‘radarbesnorde’, ‘dubbelgepuntmutste, mevrouwogige poezin’. Ik nodigde haar uit om te komen lezen in Warffum op een avond van de faculteitsvereniging ‘Parnassus aan de AA’.

De kritiek bleek overrompeld door de oorspronkelijke versvorm, de onverwachte enjambementen, de gedurfde woordkeuze, de bizarre zinsconstructies, het steeds weerkerend stafrijm, de eigenzinnige

beeldspraak en de ongebruikelijke samentrekkingen. De term ‘barok’ viel. De recensenten waagden zich niet aan het bespreken van haar ideeënwereld, maar wel meenden zij te kunnen vaststellen dat de dichteres de epitheta ironisch en relativerend verdiende.

Ik bestudeerde uitvoerig haar foto op de achterkant van de bundel: een vrouw die wel wat weg had van Mies Bouwman, maar treuriger lijkt, intelligenter en minder aangepast. Haar ogen zijn wijd open: zij kijkt graag en nauwlettend. Hoewel er lichtjes blinken aan de bovenkanten van de pupillen is het verdriet van haar opgetrokken mondhoeken zachtjes naar boven gekropen, langs de diepe lijnen naar haar neus. Het heeft gerust op de rimpeltjes onder haar oogleden en is toen door de pupillen naar binnen gesprongen. Daardoor draagt het hele gezicht de sporen van een existentiële treurigheid. De mond is tegelijk weerloos en weerbaar. De spottende mondhoek beschermt haar tegen vaderlijk medelijden en begrip. Waar het open overhemd en het zwarte, tamelijk lange en slordige haar op non-conformisme wijzen, blijkt tevens haar vrouwelijke aandacht voor zachte kleding (ladyroy heette de stof).

In de eerste gedichten van de bundel *Twee raadselrijmen die samen een antwoord vormen dat bij nader inzicht is zoekgeraakt* wordt het verdriet uitgesproken: ‘Wat een ding ben ik in goed of kwaad?/ In oorsprong omhoog gevallen maar groeiend lager/ en ondermaanser steeds zich vermoeiend en kwijtend/ van stoeten ritseldingen...’ en ‘Tederheidshalve/ onverteerbaar is wat vervuld voortdurend lediger en/ bevredigd alleen allener en alleen vredelozer maakt, nu:/ Hoe een ding en ben ik zo zoekgeraakt?’

Liefde brengt geen uitkomst; zij blijft een eenzaam avontuur.

In 1976 zag ik hoe Fritzi uit vriendschap een tentoonstelling opende, maar het eigenlijk niet wilde. Ze zag eruit als een stervende mus. Ik schreef haar een brief waarin ik vertelde over al onze poezen, die op allerlei manieren jammerlijk omkwamen.

Na de brief durfde ik haar op te zoeken. Het dorp was en is nog klein: een molen, een school, kleine huisjes, een inmiddels beroemd café- restaurant aan het water. Fritzi woonde achter het schoolplein, midden in een oud straatje waar geen auto kan komen. Er was geen bel. Ik klopte dus maar en opende na enige tijd de deur. Ik hoorde haar stem tegen de hond en daar kwam ze aanlopen, de adellijke grote hond achter haar aan. Ze zag er beter uit dan ik had verwacht, wel slordig, maar vooral jonger dan bij de opening van de tentoonstelling. Het musje

leek hersteld. Fritzi verbaasd, afwachtend. Ik stelde me voor, hopend dat ze mijn naam zou herkennen, maar nee.

'Kom even in de gang, anders loopt de hond weg.'

Toen zei ik iets dat een verkilling veroorzaakte. 'Ik wou iets vragen over uw gedichten.' Ik vervolgde snel: 'Misschien wil je eh wilt u uit uw werk voorlezen?'

'O jé, nou, ja, zeg maar je, daar heb ik eigenlijk niet zo veel zin in, maar kom even verder.'

Ze aarzelde nog steeds of ze me binnen kon laten. Wie weet wat ik voor poëzie-zeikerd of -plakkerd was. Terwijl we het keukentje binnenliepen, zei ik: 'Ik heb u een paar weken geleden een brief geschreven.'

Verrast draaide ze zich om. 'Bedoel je die brief over de poezen?'

'Ja,' zei ik, ook verrast. Fritzi straalde: 'Dat vond ik zo'n enige brief, o ja, over... hoe is het nou met nummer 13?' Ik antwoordde dat hij beschermd wordt opgevoed.

'Ja, weet je, ik krijg wel vaker brieven en meestal vind ik dat vervelend, maar deze, nee, enig. Dus jij bent... Hoe heette die plaats toch waar ik toen was? Warffum ja.'

Volgde een nogal stormachtig ophalen van herinneringen. Fritzi bleek zich vrij veel te herinneren van haar optreden tien jaar terug. 'Ja, we zaten in de restauratie van het station iets te drinken. Ik was zo zenuwachtig. Ach God, hoe is het toch met die jongen met die ene arm? O, ik vond het zó knap, ik had nog nooit iemand met één arm gezien en hij deed alles zo keurig en hij chauffeerde zo handig. Veel later heb ik ook iemand ontmoet en die kon heel goed pianospelen met zijn linkerarm, eh hand en toen moest ik meteen aan die jongen denken die me naar Warffum bracht. Hoe zou het daar toch mee zijn? En jij, je bent wel veranderd zeg, veel ouder. Nou ja, ik ben natuurlijk ook... Nee, ik zou je niet herkennen, maar die brief. Ik zei tegen R., mijn huisgenoot, zou dat nou dezelfde jongen zijn?' Plotseling zei ze: 'Ik heb nog een gedicht van jou.' Ik verbaasd. 'Ja, jij hebt een gedicht gemaakt bij dat optreden, om me in te leiden of zoiets, op die mevrouw Ping.' Ik wist het niet meer.

'Ik heb het bewaard,' zei ze een beetje verlegen. 'Ik heb een rood mapje met een paar herinneringen en daar zit het in. Ik heb dat mapje nog gezocht, maar in de storm van de laatste weken...' Volgde een uitleg van de storm, chaotisch en toch duidelijk. Kort gezegd: Gilles, haar zoontje, zoals ze hem consequent noemt, moest gered. Ze is het type moeder dat haar kind uit de hel zou halen. Zie 'De geschiedenis van in de trein'. Als alle mensen Gilles hebben opgegeven, gelooft zij nog heilig in hem. Die band tussen moeder en kind is zeer irrationeel.

> Maar moeders zonen, moeten, móéten gelukkig
> zijn. En wel: van álle moeders alle zonen,
> ja, coute que coute, zoals me al zei, in
> een gedicht dat ik nog becommentarieerd, u
> retourneren, monsieur, sire de qui? nu ja, in
> elk geval weer-omstuur zal.

Hij was verslaafd aan heroïne, net als zijn vriendin, die er nog bij dronk. Heel onverkwikkelijke toestanden, rotzooi enz. Over die vriendin geen goed woord. ‘Wat heb ik daar toch mee te maken?’ Gilles en vriendin waren aan het afkicken. De dokter hielp haar ook. Ze was drie maanden nuchter en dat was verdomd erg hoor, al die schuldgevoelens over wat je niet met je leven hebt gedaan en die dokter, Stienstra, een tandarts eigenlijk. ‘Ken je die ook? Uit Aduarderzijl?’ Jazeker, van de Hamsterkring, die maandelijks een culturele avond organiseert, onder leiding van dokter Jansma. Fritzi moest gisteravond uit eigen werk voordragen. ‘Weet je,’ zeg ik, ‘dat al in 1965 gedichten van jou daar geklonken hebben? De bundel *Geachte Muizenpoot* was nog maar net uit.’ ‘Ach...’ Stienstra vertelde daar hilarische verhalen uit zijn praktijk. ‘Er was daar ook een zekere Donald. Ik weet zijn achternaam niet meer, iets uit Duitsland, een plaatsje of zo.’ ‘Elzas.’ ‘Hij woonde bij een melancholieke gasfitter, die rechten had gestudeerd, maar die liever werkte met zijn handen en zijn klanten hun eigen uurloon berekende.’ ‘Daar was ook Bart, die zich heel theatraal ophing op het toneel van de schouwburg in Groningen. Stel je de toneelmeester voor die hem vond, de volgende ochtend.’

‘Hier in de straat,’ zegt Fritzi, ‘kwam een meisje op me afrennen, in paniek. Ze wist niet meer welke deur ze moest hebben. Haar vriendin lag in het water, door het ijs gezakt. Ze waren aan het zoeken. Ik stopte het kletsnatte, huilende kind bij buren in een heet bad. Pas na acht dagen werd het vriendinnetje onder het ijs gevonden door dezelfde jongen die het rennende meisje wel uit het water kon vissen. Er is pas nog iemand in de straat gestorven. Er gebeuren allemaal nare dingen in het dorp en het zijn zulke aardige mensen hier, heel veel aardige mensen. Trouwens, er wonen in Groningen heel veel aardige mensen. Te gek gewoon. Maar wat kwam je nou doen hier? Optreden? Nee. Je moet Guépin maar vragen. Ik zal hem bellen, ik moest hem toch al een keer bellen.’ Ze belt en begint een chaotisch gesprek over Madeira, geeft de telefoon dan aan mij. De hooggeleerde heer weigerde vriendelijk naar Groningen te komen. (Pas later ging hij er doceren aan de universiteit.) Fritzi zegt: ‘Waarom ga je zelf niet voorlezen?’ Maar nee, de organisatie wil een bekende naam. We overwegen nog Hendrik de

Vries, Gerrit Krol, Vasalis. We drinken thee en haar huisgenoot komt binnen. Hij is nogal jong en bekijkt me wantrouwend, maar ontdooit als hij hoort dat ik de poezenbriefschrijver ben. We praten in de zitkamer, waar een adellijke ligbank staat, een piano en langs de wanden en in de vensterbanken een chaotische verzameling van onwaarschijnlijke frutsels en kunstvoorwerpen. Fritzi heeft het over afkicken en zegt dat je merkt dat je niet meer serieus wordt genomen, je verliest je identiteit. Er wordt over je gesproken, als ‘hoe is het nou met 'r?’ De huisgenoot zegt dat het moeilijk is om het respect te heroveren. ‘Je weet hoe het gaat met jezelf, als iemand je een keer teleurgesteld heeft, tenminste bij mij gaat het zo hoor, dan duurt het lang voor ik niet meer denk: o ja, jij hebt toen dit of dat. Je weet hoe het ging met Gilles. Jij was toen steeds met die sherry bezig en toen had Gilles wel even het vertrouwen verloren.’ Ik zie Fritzi verstrakken. Zij lijkt zich letterlijk terug te trekken. Dan zegt ze: ‘Ik geloof niet dat Gilles mij ooit niet meer vertrouwde, ik kan me niet voorstellen... Tussen Gilles en mij...’

Als ik wegga zegt Fritzi dat ze wel eens langs wil komen op de fiets, dat ik nog eens moet komen. Ze kijkt en zegt: ‘Ik had je niet herkend.’

Toen ik de volgende keer op bezoek was, zag het er allemaal vrolijker uit. Er waren nog meer fantastische kunstwerken, gemaakt van veren en schelpen en stukjes glas. Haar gesprekken waren overdonderend vrolijk en ze sprak zoals ze gedichten schrijft, duizelingwekkend van grammaticale eigenzinnigheden, prachtige vergelijkingen. Ze vertelde bijna struikelend van enthousiasme een verhaal dat me sterk deed denken aan het hilarische ‘Op de wiede, zonder passion, wel met Matthias, zonder hond’, over schapen die op hun rug liggen en gered moeten worden. Hij vindt het hek en ik ‘het stomme schaap en kantel om, waarop het// immer sprakeloos verdween weer, in de drom de droom/ van andere schapen. O herder Jesu, wáárom bent/ U niet alom en moeten M. en ik uw vuile werk/ opknappen, indien schaap, U zou het mij niet/ moeten lappen: is onze herder er nu niet of wèl.’

De laatste keer was zes jaar geleden. Ze wilde niemand meer ontvangen, was boos dat ik zomaar aanbelde, herkende me na enige tijd, verontschuldigde zich, maar nee, ze had andere dingen aan haar hoofd. Ik realiseerde me dat ik haar nooit meer zou zien. En dat speet me.

Fritzi ten Harmsen van der Beek wilde volgens Annie van den Oever in haar proefschrift over het groteske en Fritzi haar werk zien als ‘onzin’, als werk dat niet per se gezien en niet begrepen hoefde te worden, maar dat daarentegen in het verborgene zou mogen blijven, zoals de

versieringen die op onzichtbare plekken zijn aangebracht in kathedralen.

Er is niet alleen de weerzin naar voren, naar buiten te treden, er is ook de overtuiging dat met het blootgeven, prijsgeven aan de buitenwereld iets wordt ontraadseld, ‘tot oplossing wordt bedorven’. Denk aan Astrid Lampe. Wie leest interpreteert en beperkt daarmee de betekenis. Deze moet dubbelzinnig blijven, raadselachtig. Het ‘ik’ is in wezen onbekend en moet dat blijven, kan alleen even in de liefde begrepen worden. Het synthetiserend lezen van een tekst reduceert de tekst tot een betekenis en doet te weinig recht aan allerlei kwaliteiten van de vorm. Alleen in de taal van het gedicht blijven de geheime, lokkende krachten werkzaam.

Volgens Fritzi ten Harmsen van der Beek zoeken mensen altijd overal iets achter: ‘Ja, ze zitten altijd te denken, hè, het houdt niet op, en maar denken [...] Niet eens gewoon wat lezen, nee, denken [...] Interpreteren.’

Xavier Roelens

Naar John Ashberry

In de lopende band en de hoogspanningskabels,
in de moederborden en de ijzerplatenhuisjes, niet
verlangen dat minder, of recht om van arme landen
te verlangen, en eenmaal gezouten is kabeljauw
voedzaam proviand voor lange reizen - dat appels
ook niet altijd even groot van de boom vallen, maar
dat aandeelhouders over schouders meekijken,
hulploos ophalen naar het gezelschapspel en achter
de afsluitdijk drijven scholen dode bruinvissen rond.
Contouren verdwijnen, ach wat, het is ieders verhaal.
Voor het ineenzijgt als een pudding wandelt een wit
masker met een fietser mee, want als als als, als niets
of niemand de ontwikkeling van een kabeljauweitje
zou belemmeren, als de helft van de kinderen te
beïnvloeden tegenover 3% volwassenen, als lood
en kwik in de nachtlucht opfladderen, waar zijn de
schouders, snurken ze tussen hun bladen? En hoeveel
koppen koffie biedt ontbijt voor helderheid?

Naar b. zwaal

at uit een dam water sijpelt maar niet het slijk, neen, dat graan
aan koeien, koeien stukken van mensen en mensen op slachtafval
neerstrijken, neen, dat een linkerhand in haar lies kruimelen laat-
avondprogramma's
aan hongerigen, met het onoverzicht in overtal,
vele keuzes open: men moet zorgen dat de soep niet groter, motor
niet roker, men moet zorgen dat de hond zich niet binnen afschudt.
verlichte rivieren overstroomden hun plichtland en legerden slib.
Kan men met oprukken of terugtrekken of dekking geven nog een
land van gedaante veranderen, met een dweil de gang, dan maakt
men liever eerst een extern expertiseonderzoek, het liefste een
permanent extern expertiseonderzoek met blinkende oogjes vol
langetermijninkomsten,
men moet 's avonds eten op tafel hebben
staan en als de ogen groter dan de buik dan past de buik zich aan.

Naar Bernardo Soases

Bomen schudden in de wind, een eenvoudige
setting, een moeder met een kind op de arm
wandelt ettelijke kilometers tot een rivier en
ruilt het kind voor 20 l water: met wat voor
opluchting verlost gedonder, met wat voor
uitzicht staan huizen in oksels van rivieren,
giet men teer en cement uit over planten, men
wil alles communiceren terwijl in de wereld
bijna alles zich tegen bijna alles verweert.
Men vouwt papieren bootjes van de leugen.
Zekerheid aardt niet, meer men die op twee
of vier gedachten hinkt, dromen is de natuurlijkste
en ergste van alle drugs, hallucineert
een rivier rotsen, stokken, duizenden kiezels
in haar droge monding, de zee is als de zon,
maar nat, teleurstelling vindt oorsprong in
ettelijke kilometers wandelen voor een stadse
verwenning, magnesiumgebrek veroorzaakt
in extreme gevallen gewelddadig gedrag.

Marwin Vos

1

dit is de oppervlakte
waar alle reacties plaatsvinden
we breiden de oppervlakte uit
zodat er veel kan gebeuren
de gebeurtenissen en het oppervlak
reageren op elkaar
we breken het oppervlak
en de breukdelen
hebben zelf ook weer allemaal hun oppervlak
wij houden van de dunne grens tussen buiten en binnen
we houden van hard materiaal mechanica

2

wervelende wind
eerste beweging
schrijdt mijn blikveld binnen
'n mooi landschap
chaos in 't hoofd - vreemde attractoren
ze werd geprikkeld met de tuimelstruik mee te lopen

de beweging van het zand
in de vroege zee
prentte zich
in alle biomoleculen in
klop klop klop 't roet in 't ontwerp
de korrels in de huid maakten de meisjes sterk

gewrichten zijn snelwegen
ze moeten bewaakt
een wilde oplossing
beweging die eerst
tot menging leidde
leidt nu tot scheiding

3
faseportret

wat, in de korrels zand in de huid van de meisjes
gaat mij hier nu aan? wat, in de beweging van de lucht
die het zand meevoert de zee over de bergen op gaat liggen
alpenweiden hard gras bedekt met sneeuw, de meisjes
uitgegleden vast komen zitten, droogt het zand de huid
bedelft haar onder pakken ijs, gletsjers die nu smelten
smelten een eeuw komt vrij met mantel veldtas tatoeëring -
knikt, een blikje snijdt en radieert, trekt het puikje
van de wetenschap, de beweging trekt verder tot de
werveling breekt, toppen van vingers ribbels een luspatroon, dwars
op de stroom oneffenheden - ebt de zee weg of stijgt zij, hoe wint
de kever de dauw, hoe beweegt de kalidistel? verenigt het zand zich
met het zand in de zee, maalt zij in een cirkelende beweging alle
moleculen linksom totdat zij opstijgt en breekt? en onder de huid
ruimte waar ketenvormige moleculen naar het oppervlak kunnen
bewegen en de catastrofe heelt?

Frans W. Saris

Vrede op aarde

Over *Anthill*, E.O. Wilson (Norton 2010)

‘Professor, zou u een mier willen zijn?’ vroeg een van onze studenten aan Ed Wilson toen de entomoloog en schrijver uit Harvard voor de Tinbergenlezing in Leiden was. Ter voorbereiding hadden we met de studenten zijn boek *Human Nature* gelezen en aan het eind van de discussie, waar hij zichtbaar van genoot, vroeg Wilson of er soms nog andere vragen waren dan die over dit ene boek. Zo kwam de verrassende vraag tevoorschijn. Wilson hoefde er niet over na te denken. ‘Ik een mier? Neen, alsjeblieft niet!’ Want, zo voegde hij eraan toe: ‘Mieren voeren continue oorlog, hun hele leven lang.’

Het kiezen van een boek uit het oeuvre van Wilson was niet eenvoudig. Zijn bekroonde werk *The Ants* is magnifiek maar niet geschikt voor studenten, veel te dik, en dat geldt ook voor zijn meest controversiële werk *Sociobiology.* Het zou goed zijn als studenten *Consilience*, zijn bekende pleidooi voor de eenheid van wetenschap, lazen, maar dat gaat niet over de evolutie, het onderwerp van de Tinbergenlezing. *The Future Of Life* gaat meer over het milieu en biodiversiteit, net als het romantische *Biophilia.* Als Wilson nog eens naar Nederland komt dan is zijn nieuwste boek, *Anthill*, de beste keuze. Niet alleen omdat het een fascinerende synthese is van alles wat hij tot nu toe geschreven heeft, maar ook en vooral vanwege de boodschap van dit prachtige boek.

Het is mede aan Wilson te danken dat we na de oorlog in de boekwinkels een aparte sectie ‘literaire non-fictie’ kunnen vinden, een genre dat inmiddels kan concurreren met de roman, zeker in populariteit. Nu verenigt hij in één boek de microkosmos van mieren en de samenleving van mensen met de macrokosmos in de biosfeer, drie werelden in evolutionair perspectief, en nu niet langer als non-fictie maar in de vorm van een roman. Wat in werkelijkheid niet zal gebeuren, is mits geloofwaardig opgeschreven wel mogelijk in fictie.

De centrale stelling van zijn geruchtmakende *Sociobiology* uit 1975 was dat sociaal gedrag van dieren, dus ook dat van mensen, evolutionair bepaald is. Aanvankelijk werd Wilson hierom verguisd, zoals Buikhuizen in ons land, maar thans zijn evolutionaire sociologie en psychologie geaccepteerde takken van wetenschap. Recent heeft ook een kleine groep literatuurwetenschappers de evolutietheorie omarmd met een bundel essays, getiteld *The Literary Animal.* Wat maakt sommige boeken tot blijvers? Waarom staan er van de meer dan honderd Griekse tragedies die bekend zijn, nog maar vijftien op het repertoire? 'Stories are the genes of our non-genetic cultural evolution', zo luidt de centrale stelling. Kunst in het algemeen en literatuur in het bijzonder vragen zo veel van zowel de kunstenaars als het publiek, van schrijvers als lezers, dat ze allang zouden zijn weggeselecteerd indien ze geen adaptatie zouden zijn, als ze geen evolutionair voordeel zouden bieden voor ons mensen. Die verhalen die bijdragen tot ons overleven, die verhalen zullen ook zelf overleven. Wilson schreef het voorwoord voor *The Literary Animal* en heeft nu met *Anthill*, de daad bij het woord voegend, een roman geschreven die van mij tot de literaire canon mag behoren.

Zoals bekend is in Amerika de evolutietheorie verre van geaccepteerd, de creationisten zijn in de meerderheid en bestrijden de evolutionisten. Wilson hoopte beide partijen in het Darwin-jaar tot elkaar te brengen met het boek *Creation.* Of je nu gelooft in de Schepper of niet, dacht Wilson, beide partijen zullen toch geloven in de schepping. Creationisten en evolutionisten zullen toch allebei gemotiveerd zijn de biodiversiteit in stand te houden. Dit lijkt zo'n nobel idee, toch moet het voor Wilson een treurige desillusie zijn geworden. Op zijn reis door Amerika tijdens het Darwin-jaar moet Wilson groepen fanatieke creationisten zijn tegengekomen die van biodiversiteit helemaal niets moesten hebben. In *Anthill* beweren fanatici dat de Schepper de wereld voor de mens geschapen heeft, zoals in de Bijbel staat, en mensen zouden naar believen van Zijn schepping mogen profiteren. Wilson moet er stevig van langs hebben gekregen, hij zal zelfs bedreigd zijn, want, zo lezen wij, volgens de fanatici behoren mensen die niet in de Schepper geloven geëlimineerd te worden. Hoe met deze fanatici, christenen en moslims, om te gaan, daarvoor heeft Wilson een fictieve oplossing bedacht.

Het verhaal van *Anthill* wordt verteld door een hoogleraar ecologie van Florida State University, die zelf geen kinderen heeft maar de jonge Raphael, roepnaam Raff, leert kennen en zijn mentor wordt. Raff is de hoofdpersoon van het boek; hij groeit op in een dorpje in het zui-

den van Alabama, net als Wilson, met in zijn achtertuin het laatste stukje ongerepte natuur dat nog te vinden is langs de Golf van Mexico. Raffs moeder hoort tot de aristocratie van de zuidelijke staten, zijn vader tot de ‘rednecks’. Tegen de zin van zijn ouders exploreert Raff het natuurgebied, soms met een vriendje maar meestal alleen. Hij is zo gefascineerd door alles wat leeft en groeit rondom Lake Nokobee dat hij onder leiding van zijn mentor vele zeldzame planten en dieren vindt, waarvan sommige op de rode lijst staan, en een kolonie mieren ontdekt die waarschijnlijk een nieuwe soort zijn. Zo wordt hij een ware veldbioloog nog voor hij goed en wel de school verlaat. Het ligt voor de hand dat Raff naar de universiteit gaat, maar zijn ouders kunnen dat niet betalen. Zijn vader verdient met 't eenmanszaakje in ijzerwaren net genoeg voor zijn gezin plus één dag in de week vissen of jagen en drinken met vrienden. Dan springt de rijke oom van moeders kant in als sponsor voor de hele universitaire opleiding, maar onder één voorwaarde: dat Raff na ‘college’ net als zijn oom naar een Law School gaat. Zo kan hij toch naar Florida State University, waar hij zich ontwikkelt tot een van de beste studenten.

Raffs afstudeerscriptie *The Anthill Chronicles*, over de oorlog tussen vier mierenkolonies bij Lake Nokobee, vormt het centrale en meest aangrijpende deel van het boek. Hij beschrijft hoe verkenners de andere mierenkolonies bespioneren, hoe krachtpatsers eropuit gaan om indruk te maken op de tegenpartij en als dat niet helpt en als er dan toch oorlog moet komen, hoe van beide partijen duizenden, soms tienduizenden mieren als zelfmoordcommando's ten strijde trekken volgens een strategie van omsingeling, verminking, vergiftiging, uitroeiing en kannibaliseren. Na *The Anthill Chronicles* weet je wat de uitdrukking ‘mensen sterven als mieren’ betekent. Wilson heeft nog een toegift in petto: ‘When defending the nest, elders were among the most suicidally aggressive. They were obedient to a simple truth that separates our two species: where humans send their young men to war, ants send their old ladies.’

Raff heeft van zijn onderzoek aan de mierenkolonies in het natuurgebied rond Lake Nokobee geleerd dat oorlog voeren bij mieren genetisch bepaald is. De mierenkoningin kent geen geboortebeperking, zij legt iedere vijftien minuten van haar leven een ei; daarmee creëert zij in het eerste jaar een kolonie van tienduizenden mieren. Wilson noemt het een superorganisme vanwege de verregaande specialisatie en onderlinge afhankelijkheid. De mierenkoningin blijft doorgaan met eieren leggen, het is nog het enige wat zij doet, en haar kolonie groeit met zo'n dertigduizend mieren per jaar naar meer dan een miljoen in twintig jaar, die natuurlijk ook een twintig keer zo groot terri-

torium nodig hebben. Oorlogen met andere mierenkolonies zijn onvermijdelijk, het is een kwestie van territoriumdrift.

Met zijn uitzonderlijke *Anthill Chronicles* is de student Raff meer dan welkom op de beste Graduate Schools van Caltech en MIT, maar hij kiest voor de Harvard Law School, en niet alleen vanwege de belofte aan z'n oom. Raff heeft een missie: door zijn onderzoek heeft hij begrepen dat ook mensen lijden aan een bepaalde vorm van territoriumdrift. Projectontwikkelaars hebben het gemunt op het laatste stukje ongerepte natuur langs de Golf van Mexico. Raff voorziet een oorlog, niet in het echt maar wel in de rechtszaal, tussen projectontwikkelaars en de plaatselijke milieuorganisaties. Om zich hierop terdege voor te bereiden kiest hij voor de beste Law School.

Na Harvard gaat Raff werken bij de grootste projectontwikkelaar in zijn geboortestreek, maar hij wordt ook actief in de milieuorganisatie en hij raakt bevriend met een van de toonaangevende journalisten uit de regio. Zo zit hij als een spin in het web en kan hij een oorlog tussen projectontwikkelaars en milieuorganisaties voorkomen. Als het natuurgebied op de markt komt weet hij dit voor zijn werkgever te bemachtigen én deze ervan te overtuigen dat het ontwikkelen van enkele grote landgoederen aan de rand van de ongerepte natuur ook financieel de voorkeur verdient boven grootschalige woningbouw. Zo maakt hij zijn vernoeming waar naar de aartsengel Raphael die vrede op aarde brengt door de mensen te genezen van hun driften. Maar juist als Raff ook in de publieke opinie als redder van het natuurgebied wordt gezien, dreigen fanatieke creationisten hem te vermoorden.

Anthill eindigt met een bloedstollende scène waarin een typisch Amerikaanse freak opduikt, die in totale afzondering van de maatschappij in de ongerepte natuur leeft en die de fanatieke creationisten in kleine brokjes voert aan een monster dat, net als in Loch Ness, van Lake Nokobee een mythisch natuurgebied maakt. Mocht Ed Wilson vanwege het verschijnen van dit fantastische boek naar Nederland komen, wat ik hoop, dan is er vast een student die zal vragen: ‘Professor, zou u een freak willen zijn?’

Arjen Mulder

Esthetiek van de bruutheid

‘Bee en duizend keer nee. Wij Duitsers strijden niet voor onze plek onder de zon. Dat is geen belang waarvoor de wereld in vlammen zou opgaan. Het gaat om meer in deze oorlog. Europa is ziek van een oude erfelijke kwaal en wil weer gezond worden. Daarom wil het deze verschrikkelijke bloedgang. Wij buiten in het veld voelen het diepst hoe deze gruwelijke maanden niet alleen - fysiologisch gesproken - een politieke krachtenverschuiving zullen opleveren, maar - geestelijk gezien - een diep *bloedoffer* inhouden, dat alle volken voor één gezamenlijk doel willen brengen. Zelfs de gewone soldaat buiten is met al het politieke gebrul niet zover te brengen dat hij de Franse, Belgische, Russische en Engelse soldaten gaat *haten.* Hij wurgt zijn tegenstander, maar hij haat hem niet.’ En: ‘Haat is onzuiver. Maar de wereld wil zuiver worden, zij wil deze oorlog. Welke Europeaan wil deze wereldoorlog niet nu? Zelfs de Engelsen niet! Het volk heeft instinct. Het weet dat het gezuiverd zal worden door de oorlog. *Voor deze zuivering wordt de oorlog gevoerd* en *het zieke bloed vergoten.*’

Dit citaat, van Franz Marc, de geliefde schilder van blauwe paarden, gele koeien, hoekige tijgers, aapjes, veulens, poezen en slapende hertjes in het bos, door hem eind 1914 geschreven tijdens een gevechtspauze in de Vogezen nadat hij de slag bij Hartmannsweilerkopf had overleefd in de eerste bloedige maanden van wat later de Eerste Wereldoorlog zou gaan heten, dit citaat geeft de doorstane verschrikkingen zin, niet vanuit patriottische motieven of een Schmidteaanse opvatting van de vijand als legitimatie van alle politiek, maar als een door alle strijdenden tezamen gebracht mensenoffer, bloed dat in de aarde stroomt ter uitdrijving, niet van zonden maar van ziekten, van een onzuiverheid in de Europese ziel, want zo heet het stuk: ‘Het geheime Europa’, dat wil zeggen het Europa waarover gezwegen werd door geopolitici en lebensraumdenkers, maar dat gecelebreerd en geleefd werd door de mannen in het veld, ‘buiten’, onder de open hemel. Maar aan wie werd geofferd, voor welk ideaal, welke wrede god?

‘In deze oorlog strijden niet, zoals in de kranten staat en de heren

politici zeggen, de centrale machten tegen een externe vijand, ook niet het ene ras tegen het andere. Nee, deze grote oorlog is een *Europese burgeroorlog, een oorlog tegen de interne, onzichtbare vijand van de Europese geest.* Dit moet een keer hardop gezegd en begrepen worden, dan zal men tegelijk begrijpen dat wij na het vreselijke bloedoffer van de oorlog de innerlijke vijand, de niet-god en demon van Europa, de domheid en de matheid, het eeuwig doffe, met alle wapens telkens weer moeten bestrijden om tot helderder klanken, tot de helderheid van het Europese type door te dringen.'[1.]

Een bloedroes. Doodsgerochel. En de geest verjongt zich door het uitscheiden van de droesem van dofheid, matheid en domheid die de eeuwen erin achter hebben gelaten, en wordt fris, stralend en verstandig als ooit. Had Marc een klap van de molenwiek gekregen? Shellshock? Oorlogstrauma? 'Liefste,' schrijft hij op 23 november 1914 vanuit Hageville aan zijn vrouw Maria als hij haar 'Het geheime Europa' toestuurt: 'Ingesloten het manuscript voor de Frankfurter Z. Ik ben benieuwd of het je bevalt en of je het begrijpelijk vindt. Natuurlijk ontbreekt het me hier aan rust om vorm en expressie helemaal uit te werken, vooral ook aan stilte om de gedachteconstructie geheel in evenwicht te krijgen. Ik moet de uren waarin ik kan werken al te zeer stelen. Maar toch zou ik het gedrukt willen weten, juist nu, op dit buitenissige tijdstip waarin iedereen uitsluitend aan het heden en aan morgen denkt. Misschien antwoordt er wel iemand, dat zou me heel goed van pas komen voor een repliek. Want ik ben er in diepste wezen van overtuigd dat mijn gedachten over Europa waar zijn, althans *mogelijk* zijn - en dat laatste zou meer dan waar zijn, want het zou ook heel de taak voor de toekomst insluiten.'[2.]

Hier is geen ijzervreter aan het woord, de toon is er een van gelatenheid. Marc was als schilder in staat een landschap vanuit het perspectief van een dier tot stand te laten komen en ook het dier zelf te tonen vanuit het perspectief van andere dieren. Hij schilderde zijn dieren niet als symbolen die een opvatting van zuiverheid of onschuld moesten illustreren, hij liet ze zelf zuiver en onschuldig zijn, dat wil zeggen: niet door enigerlei menselijke overweging aangetast, vol angst, kracht en vertrouwen, en daarin zichzelf genoeg. Zo is hij ook midden op het slagveld in staat zowel de strijdenden van buitenaf te bezien als hoe ze zichzelf begrijpen. Het veroveren van andermans terrein of het wraak nemen voor oude vernederingen die ook gewoon vergeten hadden kunnen worden, zijn bezigheden die vanuit buitenhistorisch perspectief geen zin hebben. De soldaten haten hun vijanden niet, ze eren hen als partners in een onderneming waarin belangrijker zaken op het spel staan dan het eigen leven of de nationaliteit van hun respectieve-

lijke belastinginners. Maar wat dan? Wat ziet Marc? Waarin bestaat ‘de helderheid van het Europese type’?

In de maanden voor het uitbreken van de oorlog had Marc de diervorm uit zijn doeken laten verdwijnen en was abstract gaan schilderen. Hij liet de kleuren en lijnen van het schilderij zichzelf organiseren via hem, om de scheppende krachten zelf te tonen in plaats van de vormen waarin ze (als bij toeval) uitkristalliseren. Hij was het dier voorbij. Achter het front, na de strijd, ontdekt hij te zijn overgelopen naar het kamp van een ander soort levende wezens. Op 13 april 1915 schrijft hij aan Maria: ‘Ik ben meer dan ooit verliefd op bloemen en bladeren. Ik kijk nu zo anders tegen ze aan, er is altijd wel het een of andere gevoel van medelijden bij, een soort medeweten: we kijken elkaar aan, zwijgend en met zo'n gebaar van: “Wij begrijpen elkaar wel; de waarheid is heel ergens anders; wij beiden stammen allemaal van haar af en keren eens tot haar terug.”’ De buitenhistorische helderheid van het slagveld liet Marc doordringen tot het weten van de planten, tot hun kijk op de wereldgeschiedenis, waar ze buiten staan - aan de kant van de waarheid. Planten zijn niet duf of dom, planten haten niet. Ze glimlachen hooguit om de menselijke overdrijvingsdrang. Hun bloemen en bladeren offeren zich elk najaar op om de plant volgend jaar weer als nieuw boven de grond te krijgen.

Zet dit inzicht nu eens af tegen een uitspraak van de Italiaanse schrijver Cesare Pavese, daags na de Tweede Wereldoorlog, in een artikel voor *l'Unita* getiteld ‘Terugkeer naar de mens’. ‘Deze jaren vol angst en bloed hebben ons geleerd dat angst en bloed nog niet het einde van alles zijn. Eén ding blijft in alle terreur bestaan: de open ontmoeting van mens tot mens.’[3.] Dat was Paveses hoop: hoeveel het fascisme ook verpest heeft, we kunnen de ander nog altijd aankijken met een gebaar van ‘wij begrijpen elkaar’. Dat is, na al het gemoord in de jaren ervoor, een vrij beperkte opbrengst, zo'n alledaags inzicht. Franz Marc beleefde de open ontmoeting van mens tot plant, en andersom, en wist dat er na het einde altijd een volgend begin komt, op bloei volgt verrotting, terugkeer naar de aarde, ‘zuivering’, en in een volgende cyclus wordt er opnieuw uitgelopen en gebloeid. De Europese geest waarover Marc het heeft is plantaardig, en niet menselijk zoals die waarover Pavese het had. Het ‘bloedoffer’ van de wereldoorlog is bij de noordelijke Marc gericht tot de god van de vegetatie, een chtonische godheid, die in de aarde schuilt. Demeter eerder dan Artemis, de godin die de zuiderling Pavese uiteindelijk tot zelfmoord zou drijven.[4.]

Drieënveertig keer Auschwitz

Het verschil tussen het jodendom en het christendom is dat in het eerste geloof het mensenoffer wordt afgewezen - God geeft Abraham een geitje als offerdier in plaats van zijn zoon Isaäc - terwijl het offer in het christendom wordt gezien als de verlossing van ons allen: Jezus stierf voor onze zonden. Dat kan op ongelovigen een aanmatigende indruk maken - 'mijn zonden zijn van mij' - maar het is, als je eenmaal aanvaard hebt dat je dingen kunt doen die zwaar op je ziel drukken en je ontwikkeling belemmeren of verwringen, esthetisch gesproken een veel bevredigender oplossing dan bijvoorbeeld het boeddhistische karmabegrip, volgens welk je levenscyclus na levenscyclus dient te doorlopen om je te zuiveren van het in je opgehoopte gedragsafval. Het oosterse verlangen om via een achterdeurtje uit het wentelend rad van de geschiedenis te ontsnappen naar een principieel onkenbaar nirvana wordt in het Westen gepareerd met een gewonde en gestorven godheid die je alleen maar als je verlosser hoeft te aanvaarden om elke dag opnieuw met een schone lei te kunnen beginnen en uiteindelijk, op de Jongste Dag, herboren te worden in een nieuwe wereld waarin Jezus' verlossing niet meer nodig is omdat er niet langer gezondigd kan worden.

Franz Marc had in het jaar voordat hij vrijwillig ten strijde trok een bloedoffer geschilderd in zijn *Tierschicksale* (1913). In een aan alle kanten doorschoten bos hollen dieren weg - een paard met veulen, wolven, everzwijnen - maar een ree middenvoor heft de kop recht omhoog om zich te laten treffen. Het hert begrijpt dat de situatie een offer verlangt en biedt zich aan. Dood mij opdat, opdat wat eigenlijk? De andere dieren leven? Een toevallige verwoesting een wilsdaad wordt? Op 17 maart 1915 schrijft Marc aan zijn vriend Bernhard Koehler over een ansichtkaart die hij van hem ontving met daarop een afbeelding van zijn 'Lotgevallen van de dieren': 'Ik was zo verrast en onthutst door het plotselinge effect dat het op me had. Ik bekeek het als een geheel onbekend werk, een voorgevoel van voor de oorlog, dat iets choquerends heeft. Ik ga zo weinig prat op wat ik doe en ben zo zelden tevreden met mijn dingen (eerder het tegendeel), maar deze keer was ik compleet geschokt, het beeld is te merkwaardig, als in een trance gemaakt.'[5.] Marc ontdekt dat hij in 'Het geheime Europa' had uitgeschreven wat hij in *Tierschicksale* geschilderd had.

Wat maakt het dieroffer zo aangrijpend? Dit, dat het dier zichzelf aanbiedt en niet door een ander is aangewezen om te worden geofferd. Waarom is het beeld van de stervende Jezus aan het kruis op al die westerse schilderijen zo onthutsend (terwijl oude afbeeldingen van de woestharige God de Vader of het stralende duifje van de Heili-

ge Geest eerder een beetje mallotig zijn)? Wat maakt Steve McQueens *Hunger* (2008) zo'n snijdende film, waarin het doodhongeren van IRA-strijder Bobby Sands even waardig getoond wordt als Jezus' kruisiging op een paneel van Bellini of een altaarstuk van Grünewald? Het geheim van al deze lijdenskunst is dat de verschrikkelijke inhoud ervan draaglijk wordt gemaakt doordat ze de kijker dwingt na te denken over de wijze waarop het in beeld is gebracht, dus over het geraffineerde gebruik van de technische middelen. De zuiverheid van de vormen en compositie biedt een tegenwicht bij de smerigheid van het offer en dat creëert een wankel evenwicht, een besef van de grootsheid van de kunst die ons verheft boven de kleinheid van de dagelijkse of zelfs kosmische zinloosheid van het bestaan.

Een onschuldige die zich opoffert om de schuldigen van hun lasten te bevrijden en het leven te zuiveren, bevredigt een fundamentele behoefte van de westerse mens. Het zelfoffer kan een gebaar tegen de leegte zijn, de troost dat er tenminste iemand is die het niet accepteert. Het kan ook een overtreffing zijn van de rotwereld waarin we terecht zijn gekomen of die we in stand houden. Jan Palach die zich in brand steekt als de Russische tanks door Praag rollen: het heeft de geschiedenis niet veranderd, maar wel boven het niveau van bot machtsvertoon en onmachtig geschutter verheven. Dat het bos wordt verwoest in *Tierschicksale* is pech hebben, maar dat het hert zich offert maakt er een noodlot van, tilt de gebeurtenis op naar wat Ernst Jünger de 'Schicksalszeit' noemde, de tijd waarin alles met betekenis geladen is omdat het bij wijze van spreken in de sterren geschreven staat.[6.] In de Schicksalszeit is wat anders een kosmisch complot zou zijn waarin de mens bewustzijn wordt geschonken, zelfbesef en besef van de wereld, en daarna domweg doodgaat, einde verhaal, veranderd in een groter proces dan dat van onze individualiteit alleen, een machtige beweging waarin we niet mee worden gesleurd maar waaraan we een bijdrage leveren en die wij in evenwicht houden.

De oude Grieken hadden niets met zelfoffers. Als Prometheus op een rots vastgeklonken dagelijks onder helse pijnen zijn lever opgegeten ziet worden door een arend omdat hij de mensheid het vuur en daarmee de techniek heeft geschonken, draagt hij zijn lot niet gelaten of heroïsch, maar scheldt hij oppergod Zeus uit die hem zijn straf heeft opgelegd, vervloekt hij alle mindere goden die hem komen opzoeken om te troosten of te treiteren, en verkondigt hij ten slotte hoe Zeus uiteindelijk aan zijn einde zal komen, op een wijze zo gruwelijk dat Prometheus zelf die weigert uit te spreken.[7.] In het oude Griekenland steeg de rook van geslachte dieren op naar de hemel, terwijl het bloed langs het altaar de aarde in droop om de chtonische goden rus-

tig te houden, ook al waren zij verslagen en verjaagd door de Olympiërs - want je wist maar nooit met die kwade geesten van vroeger. Vervolgens at men het geroosterde vlees zelf op.[8] Het doden van pasgeboren kinderen als vorm van gezinsplanning werd de hele Oudheid door normaal gevonden en zou pas in 317 n.C. door keizer Constantijn de Grote bij wet worden verboden. Tot die tijd verbaasden Griekse filosofen en Romeinse geschiedschrijvers zich erover dat zo'n nuttige hygiënische maatregel niet was toegestaan bij de Joden, zelfs niet bij kinderen met een handicap.

Dit laatste wordt gememoreerd in Gunnar Heinsohns *Warum Auschwitz?* (1995) ter illustratie van de unieke positie van het jodendom in de westerse beschaving. De auteur vat in het boek tweeënveertig theorieën samen die een antwoord pogen te geven op de in de titel gestelde vraag, waarbij hij telkens kort maar krachtig aantoont waarin de verklaringen tekortschieten of in strijd zijn met de overgeleverde feiten. Ten slotte plaatst hij er zijn eigen theorie naast of tegenover. De steutel tot de Holocaust is volgens Heinsohn alleen te vinden als we de vraag durven stellen waarom Hitler nu juist de Joden wilde uitroeien. De reden was niet dat hij een definitieve oplossing meende te hebben gevonden voor het antisemitisme dat al eeuwen een hinderlijk onderdeel vormde van de westerse beschaving, zoals zijn aanhangers en slachtoffers meenden te begrijpen. Voor antisemitisme zijn geen Joden nodig, zoals de naoorlogse geschiedenis eens te meer aantoonde. Nee, zegt Heinsohn, de reden was dat in het jodendom het leven heilig is verklaard met het vijfde gebod van het 'Gij zult niet doden'. Of om het anders te zeggen: omdat het jodendom het geweten heeft uitgevonden, het besef dat het fout is een ander te doden.

Hitler wilde Rusland tot aan de Oeral veroveren en alle inwoners ervan uitmoorden zodat al die lege lebensraum geherkolonialiseerd kon worden door zijn Duitse volk, net zoals de door hem bewonderde Europese kolonisten in Amerika de indianen hadden uitgeroeid om bezit te nemen van het land voorbij de last frontier (een holocaust waardoor ze Amerikanen werden). Er was echter één probleem bij de uitvoering van zijn masterplan met Rusland: Duitse soldaten bleken niet bereid er zomaar op los te moorden. Hitler bedacht een methode om die remming radicaal de wereld uit te helpen: hij besloot het geweten als zodanig om zeep te helpen. En hij deed dat, bij gebrek aan beter, door systematisch de bevolkingsgroep uit te roeien die het verbod om te doden had ingesteld en nog altijd belichaamde. Met vele citaten van Hitler weet Heinsohn zijn theorie aannemelijk te maken - al blijft het natuurlijk de drieënveertigste theorie.

Je zou kunnen menen Hitler op een denkfout te betrappen: als het

werkelijk gelukt zou zijn alle Joden uit te roeien, zou de rest van de mensheid ook geen last meer hebben gehad van een knagend geweten en er dus ook niet voor teruggeschrokken zijn op hun beurt de Duitsers uit te moorden. Maar die consequentie aanvaardde Hitler, want zoals in Hirschbiegels *Der Untergang* (2004) nog eens onderstreept wordt, kon het verliezende Duitse volk wat hem betreft in z'n geheel worden uitgemoord, vrouwen en kinderen eerst. Dat dat niet is gebeurd bewijst dat het geweten dieper wortel had geschoten dan Hitler meende. Het mooie en ontroerende van Heinsohns Auschwitz-theorie is dat de Joden erin alle eer wordt gelaten: juist de Holocaust toont aan hoezeer de zaak uit de hand kan lopen als mensen zich niet aan het vijfde gebod houden.

De Nordic saga's

'Laten we ook na de oorlog waakzaam blijven en de wapens in de hand houden, om alles wat vrede wil, wil rusten, de tijd weer klein wil maken, niets meer wil, op te jutten en opnieuw te enthousiasmeren voor de strijd om de "geest van Europa" die alleen maar op ons soldaten en arbeiders, op onze hand wacht.' Nogmaals Marc in 'Het geheime Europa'. Ik ontmoette ooit een oudere Nederlandse dichter die ik een brief had gestuurd om mijn bewondering voor zijn werk te laten blijken. Hij zat aan een cafétafel op me te wachten en toen ik mijn jas had uitgedaan en naast hem ging zitten, monsterde hij me en zei: 'Ja, ja, viking-genen, ik zie het meteen.' Hijzelf had diepbruine ogen en donker krulhaar, een zuiderling voor Nederlandse begrippen. De avond liep verder alleen maar op misverstanden uit, want de grote man mompelde en het werd erg rumoerig, maar die ene uitspraak is me altijd bijgebleven. Alleen al vanwege de tijdschaal waarop naar een uiterlijk werd gekeken. En dat het natuurlijk waar is dat die genen van mij ook al rond het jaar 1000 ergens in Europa aanwezig moeten zijn geweest. Het zette mij er in elk geval toe aan boeken te zoeken over mijn vermeende voorouders, die ik me op grond van oude schoolplaten voorstelde als een stel plunderende en brandschattende prachtkerels. Weken op woeste en ijskoude zeeën, rukkend op het achterdek en dan eindelijk land om de bloeddorst te lessen. Wat bleek?

Wie in een boekhandel of bibliotheek op zoek gaat naar de wortels van de Europese beschaving wordt voor de oude Grieken en Romeinen naar de afdeling wereldliteratuur verwezen, voor de Joods-christelijke traditie naar theologie en spiritualiteit, en voor de Germaanse, Keltische en Noorse wortels naar de afdeling jongensboeken of, in gespecialiseerde antiquariaten, naar de plank met 'foute' en verdachte

werkjes uit het Interbellum. De laatste jaren valt een kleine hausse te constateren, niet zozeer in de belangstelling voor als wel in de bereidheid van uitgevers tot het publiceren van oorspronkelijke teksten uit de Arthur-mythologie en de IJslandse saga's, al blijven critici zich er ongemakkelijk bij voelen en prijzen zij eerder de kwaliteit van de vertalingen dan de inhoud, de moraal of de historische waarde van de vertellingen. Want er wordt wat af gemoord, gescholden, gepest, in de fik gestoken en verwoest, daar op onze noordelijke oergronden, en niemand die ermee schijnt te zitten, niet in de meest hoofse epossen en niet in de meest volkse avonturenromans. Altijd doorvechten tegen alles wat klein en zwak is (dom, mat, dof), dat is de beproefde methode waarmee de Europese geest zich van oudsher groot houdt.

In de *Saga van Grettir*, een IJslands verhaal dat rond het jaar 900 speelt, komt een merkwaardige passage voor. Het verhaal begint met de onsterfelijke regels: ‘Er was een man die Önund heette. Hij was de zoon van Ofeig de Sjokker, wiens vader Ivar Paardenlul heette.’ Grettir is een beer van een vent die een spoor van afgeslachte tegenstanders en platgebrande woningen achterlaat, en niet eens omdat hij zichzelf wil bewijzen of last heeft van een overschot aan adrenaline, maar meer omdat hij pech heeft, de situatie loopt vaak uit de hand zonder dat hij daar veel aan kan doen, hij houdt van een robbertje knokken, maar dat doen alle potige jongens in zijn tijd. Als je op IJsland een man doodde, diende je daarvoor een afkoopregeling te treffen met de familie van de vermoorde, of als het een slaaf betrof met diens eigenaar. Dat regelde je via een bekende van beide families of met een wijs man uit de buurt. Werd er geen regeling getroffen, dan diende de zaak te worden voorgelegd aan de regionale Ding, een soort rechtsvergadering, en als het zelfs daar niet lukte toog men naar de Alding, waar heel IJsland eens per jaar samenkwam om de ruzies bij te leggen. Van onafhankelijke rechtspraak was geen sprake: men nam altijd flink wat vechtersbazen mee om de eigen kant van de zaak goed te kunnen behartigen, en het liep regelmatig uit op strijd, die dan ook weer diende te worden bijgelegd en afgekocht, et cetera. Moord was juridisch gesproken geen moreel vergrijp, maar een economische handeling. Als iemand zich van geen enkele regeling iets aantrok of niet kwam opdagen, werd hij vogelvrij verklaard. Vogelvrij betekende dat je voor een periode van vijftien jaar door niemand mocht worden geholpen, en door iedereen gedood. Dat overkwam Grettir.

Maar voor het zover was, speelt die merkwaardige passage waarin als door een kier de gedachte- en gevoelswereld van de oude IJslanders zichtbaar wordt. Op de boerderij van boer Thorhal in Schaduwdal spookt het zo dat al zijn schaapherders ervandoor gaan, waarna hij

herder Griezel in dienst neemt, die net uit Zweden is overgekomen. Griezel is nergens bang voor en de kudde bloeit weer op. Maar dan wordt het kerstavond en weigert Griezel te vasten zoals de gewoonte vereist. Tegen de christelijke vrouw van boer Thordal zegt hij: 'Jullie hebben allerlei vormen van bijgeloof waar ik weinig heil in zie. Ik weet niet of de mensen vandaag de dag beter af zijn dan toen ze zich niet met zulk soort onzin inlieten. Ik heb meer op met de oude gebruiken toen de mensen heidenen werden genoemd, en nu wil ik mijn eten en verder geen smoesjes.'[9] Na het eten gaat hij met de schaapskudde het besneeuwde land op, maar komt die avond niet terug. De volgende ochtend wordt hij gevonden, dood, zwart als de hel en gezwollen als een os. Hij moet vermoord zijn door de kwade geesten die Schaduwdal teisteren. Zijn lijk is zo zwaar dat de knechten hem ter plekke onder een laag stenen moeten begraven. De chtonische geesten zijn daarmee tot rust gebracht (zijn bloed is in de aarde gedropen), maar nu begint Griezel zelf te spoken. Nacht na nacht berijdt hij de daken van de boerderij van Thorhal, schopt alles stuk waar hij bij kan komen, doodt dieren en mensen. En dat gaat twee jaar zo door, tot alleen de boer en zijn vrouw nog op de boerderij durven wonen.

Dan komt Grettir langs. Hij durft wel de strijd met Griezel aan te binden. Hij verbergt zich onder een deken in de boerderij, en als de geest van Griezel om middernacht het houten huis in komt duikt Grettir op hem en volgt er een strijd waarbij het hele pand verwoest wordt, tot aan de dakspanten en balken toe, totdat Griezel eindelijk het onderspit delft. Net voor zijn tweede dood zegt Griezel dan tegen Grettir: 'Je bent vastbesloten geweest mij op te zoeken, maar het zal je niet verwonderen dat je er weinig bij kunt winnen. Want ik kan je dit vertellen: je hebt nu slechts de helft van je rijpheid en kracht verworven die jou was voorbestemd als je mij niet had ontmoet. Ik kan je de kracht die je al hebt verkregen niet afpakken, maar ik kan je verzekeren dat je nooit sterker dan nu zult worden, hoewel je nu sterk genoeg bent, zoals velen tot hun schade zullen ondervinden. Je hebt tot nu toe door je daden aanzien verworven, maar vanaf nu zul je je schuldig maken aan misdaden en moorden en bijna al je daden zullen je onrust en ongeluk brengen. Je zult verbannen worden en gedwongen zijn in alle eenzaamheid onder de blote hemel te leven. Ik leg ook de vloek op je dat jij die ogen van mij altijd voor je zult zien en ze zullen je eenzaamheid ondraaglijk maken en je uiteindelijk de dood in drijven.' Deze voorspelling komt natuurlijk uit, Grettir sterft ten slotte (betoverd door een heks) op een eilandje voor de kust waar hij de laatste jaren van zijn leven vogelvrij onder de open hemel leefde. Maar waar het om gaat is die zin: 'Ik kan je de kracht die je al hebt verkregen niet

afpakken,' met de suggestie dat Grettir nog veel sterker had kunnen worden, en met de tweede suggestie dat zijn kracht voortaan kwaadaardig zal zijn. Kracht is waar het om gaat op deze oerlaag van het Europese bewustzijn, kracht waar je door het noodlot toe bent voorbestemd, en die je tot rijpheid moet brengen, tot wasdom.

Het is deze kracht die met bloedoffers gezuiverd moet worden als Europa in Franz Marcs woorden 'ziek is van een oude erfelijke kwaal en gezond wil worden'. Maar wat is die kwaal waarvan de symptomen domheid, matheid en het eeuwig doffe zijn? In het heidense Europa, waar Griezel de zegsman van is, is het kwaad geen zondeval en ook geen innerlijke vijand die met gebed en vasten bestreden moet worden, of waarvan je verlost kunt worden door een heiland. Het kwaad is een kracht die van buiten komt en die bezit van je neemt: Griezel is er bezeten van geraakt. Deze kracht is wel te verslaan, zoals Grettir doet, maar tekent je dan voor het leven. Het bloedoffer is geen innerlijke zuivering, zoals het christendom die voorstelt, maar een uitdrijving van krachten die van elders komen en de macht over je leven hebben overgenomen. 'Ik werd geleefd door krachten waar ik geen zeggenschap over had,' vertelt menig overlevende zelfmoordenaar achteraf. Dit verklaart ook de vele gevechten met draken waar de verhalen uit de oude West-Europese orale cultuur vol mee staan, van *Beowulf* tot de *Saga van de Völsungen.* In *Beowulf* is de gelijknamige held hoogbejaard, maar als enige dapper genoeg om de strijd aan te gaan met een monster dat nacht na nacht uit de aarde kruipt en dan mannen uit de grote hal van het koninklijk paleis meesleurt en opvreet. Beowulf hakt de kop af van het beest, maar dan duikt de moeder van het monster op om wraak te nemen, en ziet Beowulf geen andere optie dan zelf de onderaardse grot in te springen om de hopeloze strijd aan te gaan. Hij doodt ook het moedermonster ten slotte, zijn kracht is groter dan die van het kwaad, maar hij sterft er zelf bij - en het goud dat na zijn zelfoffer in de grot wordt gevonden brengt vervolgens alleen maar nieuwe ellende.

In de *Saga van de Völsungen* uit de dertiende eeuw zaait de jonge Sigurd Sigmundszoon met zijn zwaard Gram dood en verderf in een veldslag: 'Hij hieuw zowel mannen als paarden neer en ging door de gelederen heen en zijn beide armen waren bloedig tot de schouders... Sigurd sloeg op koning Lyngvi in, kliefde zijn helm en hoofd en zijn gepantserde borst en vervolgens sloeg hij in op Hjovard, zijn broer, sloeg hem in twee helften en hij doodde alle zonen van Hondezoon die nog leefden en ook het grootste deel van hun strijdmacht.'[10.] Dat hij al die zonen doodde was omdat zij anders hun leven lang verplicht zouden blijven wraak op hem te nemen. Sigurds zwaard Gram is ge-

smeed door zijn opvoeder Regin, aan wie hij in ruil ervoor moest beloven de draak Fafnir te doden, die Regins erfenis heeft gestolen (want in feite zijn broer is). Sigurd gaat naar de heide waarover Fafnir dagelijks naar het water kruipt om te drinken. Regin raadt hem aan een kuil te graven op het drakenpad om van onderaf het zwaard in Fafnirs hals te steken - en maakt zich dan snel uit de voeten. Sigurd graaft de kuil, maar dan verschijnt er een oude man aan de rand die hem aanraadt nog een paar aangrenzende kuilen te graven, die als overloop kunnen dienen voor het vele bloed dat uit de gewonde draak zal stromen en waarin hij anders verdrinken zou. Sigurd graaft de extra kuilen. De draak verschijnt. Sigurd boort zijn zwaard in diens hals, het bloed spat eruit. De draak verwenst Sigurd en zegt hem dat het goud dat hij nu zal stelen zijn ondergang zal worden, en sterft.

Dan verschijnt Regin weer op het toneel. Hé, heb je overleefd? Mag ik je wat vragen, wil je het hart uit het lichaam van mijn broer snijden en voor mij braden? Sigurd legt een vuurtje aan, snijdt het hart uit, maar als hij proeft of het gaar is, bemerkt hij dat het bloed van de draak hem in staat stelt de vogels te verstaan. De koolmeesjes zeggen juist tegen elkaar: ‘Daar zit Sigurd, hij braadt Fafnirs hart. Dat moet hij zelf opeten. Dan zou hij wijzer zijn dan wie ook.’ Tweede meesje: ‘Daar ligt Regin, hij wil degene verraden die hem vertrouwt.’ Een derde: ‘Hij moet zijn hoofd eraf slaan, dan kan hij alleen heersen over die enorme berg goud.’ ‘Hij is niet zo slim als ik dacht,’ zegt een volgende mees, ‘als hij Regin spaart nadat hij zijn broer heeft gedood.’ Want al was het zijn eigen wens, Regin zal de dood van zijn broer op Sigurd moeten wreken. Waarna Sigurd Regins hoofd afslaat met Gram, het drakenhart opeet en het goud meeneemt - het goud van de Nevelingen dat hem uiteindelijk naar zijn ondergang voert. Niet Fafnir is hier het kwaad, zoals Regin gesuggereerd had aan de nog jonge en onervaren Sigurd, maar Regin zelf, want het grootste kwaad is iemand verraden die je vertrouwt. Het kwaad komt van buiten, maar is niet altijd als zodanig herkenbaar. Verraad is in deze barre drakenwereld geen vergissing waarover je bitter kunt wenen, zoals Petrus doet nadat hij driemaal Jezus verloochend heeft voordat de haan kraait - maar een strategie waarvoor je kop zonder pardon mag worden afgehakt.

Waarheid van de Europese geest

Bij de sondering van de bewustzijnslaag die door de oude Nederlandse dichter werd aangeduid als ‘viking-genen’ en door Franz Marc als ‘de Europese geest’, duiken twee strategieën op: die van het offer en die van de wraak. Het offer is nodig om een innerlijke vijand onschadelijk

te maken, het bloed te zuiveren van iets wat de kracht ervan aantast, een kwaal die Marc omschrijft als dofheid en mufheid, onverschilligheid of, als hij wat woedender wordt, als een verlangen naar vrede, rust, kleinheid, zo kan het ook wel, laat ook maar. Het offer is een symbolische handeling die op het eigen innerlijk is gericht en die symbolischer wordt naarmate ze materiëler en fysieker wordt uitgevoerd. Vandaar zelfverbranding, zelfmoordaanslagen, vliegtuigen in hoogbouw, stirb und werde, mijn god, mijn god, waarom hebt gij mij verlaten. Wraak daarentegen is nodig om een externe vijand uit te schakelen, die door zijn gedrag heeft bewezen een vijand te zijn. Wraak kan tot haat leiden, het offer kan dat nooit. Je offert een dier niet omdat je er een hekel aan hebt, net zomin als je jezelf haat als je je opoffert voor een zaak die groter is dan jijzelf. Ook de terrorist kent de mensen niet die hij met zich opblaast en ze zijn gelijk aan hem in hun gedeelde dood.

Het offer kan wel voortkomen uit woede - zoals bij Beowulf en vermoedelijk ook Jan Palach. Woede (de actieve variant van wanhoop) is een emotie die op dagelijkse basis en met eenmalige ingrepen te beheersen valt, net zoals het offer een eenmalige handeling is die één probleem aanspreekt en oplost. Haat daarentegen is een existentiële toestand die om extreme uitdrijvingsmaatregelen vraagt: er moet altijd iemand anders gedood worden om zelf te kunnen leven. Dat de man die Grettir uiteindelijk doodt hem luid en duidelijk haat, wordt hem uiterst kwalijk genomen in IJsland, want woede was genoeg geweest. Een van de sterke kanten van Heinsohns drieënveertigste Auschwitz-theorie - waarmee hij opnieuw het jodendom alle eer laat - is dat hij de Holocaust geheel losweekt uit de ‘Europese’ laag van offer en wraak en de daarmee verbonden schuldgevoelens waardoor alle andere theorieën worden bespookt. In Heinsohns visie haatte Hitler de Joden niet, net zomin als hij van zijn Duitse volk hield. Hij zat met een geopolitiek probleem en de enige oplossing die hij zag was er één waarvoor er eerst een ethisch probleem uit de wereld moest worden geholpen. Hitler zag het geweten als een inbreuk op de Europese geest - en geef hem daar maar eens ongelijk in.

Hoe actief is deze ‘Europese geest’ nu nog, of om het smaller te stellen, hoe actief is de boven beschreven ‘nordische’ variant ervan (want ook Cesare Pavese riep de Europese geest aan met zijn pleidooi voor de open ontmoeting van mens tot mens: de mediterrane variant). Is de nordische laag voor meer bruikbaar dan het herwaarderen van barre oude verhalen, rotstekeningen en meer eigentijdse kunst? Valt ze nog politiek in te zetten, of zal ze het domein van de worlds of warcraft en andere fantasygames nooit meer verlaten? Recente pogingen

om in West-Europa haatbewegingen op gang te brengen tegen externe 'vijanden' hebben al evenzeer gefaald als pogingen om enigerlei vorm van aantasting van de Europese geest van binnenuit te zuiveren via een offer. Elke poging tot dat laatste wordt onmiddellijk herkend als laffe moord, of als het zoveelste geval in een stijgende trend van zelfmoord onder ontheemde jongeren. Wraak en offer zijn esthetische vormen van politiek, hoe onsmakelijk het er ook bij aan toe gaat. Hun overtuigingskracht schuilt in hun presentatie. Tijdens de oorlog op de Balkan zag ik een in Bosnië gestationeerde Amerikaanse soldaat op de tv brullen: 'Die mensen hier geloven nog in de geschiedenis!' Waarmee hij suggereerde dat wij, geciviliseerde westerlingen, dat niet meer doen. Is dat zo? Of is de geschiedenis een soort MMORPG geworden, een massively multiplayer online role-playing game, waaraan je op vrijetijdsbasis deel kunt nemen, om daarna iets verstandigers te gaan doen (werken bijvoorbeeld)?

De 'Europese geest' lijkt net zoiets te zijn geworden als het Oedipuscomplex, waar ook niemand meer in gelooft terwijl je de effecten ervan nog wel degelijk geamuseerd bij je kinderen en jezelf kunt constateren. Zijn de duistere chtonische goden gestorven? Ik denk van niet. Leef eens een paar weken of maanden zonder enigerlei medium te gebruiken, geen internet, geen telefoon, geen radio, krant, boek, beelden. Toen ik het experiment uitvoerde in Denemarken hoorde ik na tien dagen de rendiergod achter de heuvels draven, en na drie maanden mediavrij in Griekenland te hebben gezworven, herkende ik de wilde cyclaampjes als de voetafdrukken van Pan, of een andere, wulpsere godheid. Toen ik begin jaren tachtig in een kraakpand dat zojuist met veel geweld was heroverd op een knokploeg stond te wachten op de politie die ditmaal ons eruit zou slaan, schoot een lange reeks beelden door mijn hoofd van opstanden, branden, barricades, gemoord en geplunder en langdurig geschater. Ik herkende ze nota bene: de Radenrevolutie in München, bestorming van het Winterpaleis, Commune van Parijs, Münster, en ja, ook vikingen voeren mee in dit spoor. Grof geweld of medialoosheid zijn blijkbaar twee vormen om de oude 'Europese geest' te laten herleven. In dat kraakpand ging het om bloedwraak en offer, in de heuvels van Jutland om naderend bevrijdend geweld, in het dal op de Peloponnesos om de verleiding van het onmenselijke dat mij in mijn menselijkheid zou bevestigen. Wat zijn wij voor rare heidenen, wij Europeanen? Dit is ons diepste inzicht. Zonder geloof en hoop valt prima te leven, alleen zonder liefde niet.

Eindnoten:

1. 'Das geheime Europa' in: Franz Marc, *Schriften* (red. Klaus Lankheit), DuMont Buchverlag, Keulen 1978.
2. Franz Marc, *Brieven van het front* (vertaling Pim Lukkenaer), Uitgeverij Vrij Geestesleven, Zeist 1987.
3. Geciteerd in: Arjen Mulder, *De vrouw voor wie Cesare Pavese zelfmoord pleegde*, Balans, Amsterdam 2005.
4. Cesare Pavese, *This Business of Living, Diaries 1935-1950* (translated by A.E. Murch), Peter Owen Limited, Londen 1961.
5. Geciteerd in: Alois Scharf, *Franz Marc*, Rembrandt Verlag, Berlijn 1936.

6. Ernst Jünger, *An die Zeitmauer*, Klett-Cotta, Stuttgart 1959.
7. Aeschylus, *Prometheus Bound and Other Plays*, Longman 2001.
8. Jane Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, Cambridge University Press 1903.
9. *De saga van Grettir* (vertaling Marcel Otten), Ambo, Amsterdam 2003.
10. *De saga van de Völsungen* (vertaling Marcel Otten), Ambo, Amsterdam 1996.

Medewerkers aan dit nummer

DAVID BANEKE is historicus, gespecialiseerd in de geschiedenis van de natuurwetenschappen. Hij promoveerde op een onderzoek naar de rol van natuurwetenschappers in publieke debatten in de eerste helft van de twintigste eeuw. Daarnaast publiceerde hij onder andere over de geschiedenis van de Nederlandse astronomie.

BASJE BOER (1980) studeerde fotografie aan de Rietveld Academie en publiceerde in 2006 de roman *Kiestoon.* Zie ook www.basjeboer.nl

REMCO EKKERS (1941) studeerde Nederlandse taal- en letterkunde in Groningen, doceerde letterkunde aan verschillende instellingen en gaf poëzielessen, cursussen en lezingen over letterkunde en mythologieën. Vanaf 1999 is Ekkers freelance letterkundige; zijn meest recente uitgaven zijn *De Feeëntrein* (2004); *Liefde als levensweg; HRH in Ventspils* (2008) en de poëziebundel *Pinksterbloemen in september* (2010).

FRED FEDDES (1957) schrijft hoofdzakelijk over ruimtelijke ordening en aanverwante terreinen. Hij was samensteller en medeauteur van *Oorden van onthouding* (1997) over natuur in Nederland en van *Polders!* (2005, met Adriaan Geuze). Momenteel werkt hij aan een gids voor de ruimtelijke geschiedenis van Amsterdam, *Alias Amsterdam* (verwacht 2011).

JACQUES HAMELINK (1939) debuteerde in 1964 met de verhalenbundel *Het plantaardig bewind.* Datzelfde jaar verscheen ook zijn eerste dichtbundel, *De eeuwige dag.* Sindsdien publiceerde hij vrijwel jaarlijks een bundel poëzie, proza of essays. Zijn werk werd veelvuldig bekroond: voor zijn verhalen ontving hij de Vijverbergprijs en de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs, voor zijn gedichten de Herman Gorterprijs, voor zijn essays de Busken Huetprijs en voor zijn gehele oeuvre de Constantijn Huygensprijs. In 2010 verscheen de bundel *Germania, een canto.*

Na het afronden van zijn middelbare school besloot THOMAS HEERMA VAN VOSS (1990) het eerste deel van zijn vrije jaar te gebruiken om te schrijven, zowel muziekinterviews en -recensies als fictie. Sinds september 2009 studeert hij Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam. In oktober 2009 verscheen zijn debuut, de novelle *De Allestafel.*

ARJEN MULDER (1955) is bioloog en essayist. Hij publiceerde onder andere de veelgeprezen essayistische biografie *De vrouw voor wie Cesare Pavese zelfmoord pleegde* (2005). In september verschijnt zijn romandebuut *De derde jongen.* Hij is redacteur van *De Gids.*

NAN PRÜST (1958) volgde de docentenopleiding Dramatische Vorming te Arnhem en was jarenlang betrokken bij het maken van nieuwsuitzendingen voor de commerciële omroep als nieuwsregisseur. Van 2001 tot 2003 volgde zij de deeltijdopleiding aan de Schrijversvakschool te Amsterdam; ze schrijft sindsdien korte verhalen.

BAS VAN PUTTEN (1965) is schrijver, musicoloog en medewerker van *De Groene Amsterdammer.* In 1996 won hij de Pierre Bayle-prijs voor kunstkritiek en in 2001 de Debutantenprijs voor zijn romandebuut *Doorn.* In 2009 verscheen zijn roman *Nachtlied.* Momenteel werkt hij aan een biografie van Peter Schat.

XAVIER ROELENS (1976) was medesamensteller van *Op het oog, 21 dichters voor de 21ste eeuw* (2005) en organisator van het eerste BK Slam, is recensent voor *Cutting Edge* en bovenal hoofdredacteur van *Kluger Hans, tijdschrift met literatuur als inzet.* Hij debuteerde in 2007 met *er is een spookrijder gesignaleerd.* De hier gepubliceerde gedichten komen in zijn tweede bundel die naar verwachting *Stormen, oliewolken, motetten* zal heten.

FRANS SARIS natuurkundige en oud-Gidsredacteur. Meest recente publicaties: *Darwin meets Einstein, on the meaning of science* (AUP 2009) en *Waartoe Wetenschap?* (2007), zie ook www.FransWSaris.nl.

GREGOR VERWIJMEREN studeerde in Utrecht cultuurgeschiedenis en enkele jaren aan het conservatorium. Nadat het lange tijd bij plannen en eerste aanzetten is gebleven, stort hij zich sinds twee jaar vol op het schrijven, ironisch genoeg nu hij minder tijd heeft dan ooit. Hij is vader van drie kleine kinderen en werkt in de bibliotheek van het Koninklijk Conservatorium. Zijn productiefste schrijfuren zijn die 's ochtends in de forenzentrein. Hij is een groot voorstander van de uitbreiding van het aantal stiltecoupés.

MARWIN VOS woont en werkt in Amsterdam. Zij publiceerde eerder in *De Gids*, *Deus ex Machina*, *Poëziekrant*, *Yang*, *De Brakke Hond* e.a. In 2006 verscheen de bundel *Zij is niet vast, zij is veranderbaar.* Andere teksten, beeld en kleine animaties zijn te bekijken op www.marwinvos.nl

LEO VROMAN (1915) is bioloog, dichter en schrijver. Hij debuteerde in 1946 met *Gedichten*, ontving in 1964 de P.C. Hooftprijs en publiceerde meer dan zestig boeken, waaronder recentelijk o.a. *De mooiste gedichten uit Hollands Maandblad* (2006), het dagboek 2003-2006 *Misschien tot morgen* (2006) en de dichtbundels *Nee, nog niet dood* (2008) en *Soms is alles eeuwig* (2009).

ROGI WIEG (1962) was vele jaren een actief dichter, schrijver, schilder en muzikant. Tegenwoordig heeft hij chronische oogproblemen en is hij psychisch ernstig ziek. Wieg schrijft slechts zo nu en dan nog een vers. Een enkele keer maakt hij een tekening of een klein schilderij. Wel speelt hij veel piano: jazz en blues. Voorbeelden voor hem zijn o.a. McCoy Tyner, Danilo Perez, Chick Corea, Michiel Borstlap, Herbie Hancock, Bud Powell, Keith Jarrett, Kenny Drew, Red Garland, Mal Waldron, Ray Bryant, John Lewis, Mike Longo, Hank Jones, en uiteraard Thelonius Monk. Ook het pianospel van bassist en componist Charlie Mingus heeft Rogi Wieg sterk ‘getroffen’, net als het keyboardspel van Robert Irving III en Adam Holzman. Wieg houdt zich al heel lang serieus bezig met fysica en wiskunde, en studeerde een aantal jaren scheikunde.

PATRICK VAN IJZENDOORN (1971) correspondeert vanuit Londen voor *De Groene Amsterdammer*, de *VPRO Gids* en voor de boekenbijlage van *NRC Handelsblad.* In 2008 verscheen van zijn hand het boek *Londen denkt*, elf essays over het politieke en filosofische debat in Engeland.

[Nummer 6]

Bij dit nummer

Geen activiteit van de mens staat zozeer in het centrum van een cultuur als het eten. Eten mag dan een basisbehoefte zijn, wat er gegeten wordt, met wie en volgens welke regels is bij uitstek cultureel bepaald.

Het vertelt wie we zijn en hoe we ons tot de ander verhouden, het spreekt van onze identiteit en de sociale organisatie waarin we verkeren. Religies onderscheiden zich met rituelen rondom voedsel; elk sociaal milieu heeft codes die bepalen wat en hoe en met wie gegeten wordt; op kleinere schaal is het gezamenlijk eten het brandpunt van het gezinsleven en het elkaar voeren een liefdesdaad, eten onthouden of weigeren een machtsmiddel, waar zelfs baby's zich al van bedienen. In arme landen is het zorgvuldig bereiden van eten een uiting van waardigheid in rijkere landen is uitgebreid en verfijnd koken voor velen een levensvervulling geworden, aangejaagd door kookboeken en kookprogramma's op tv.

Deze *Gids* stelt het eten als culturele activiteit aan de orde. De redactie nodigde een keur aan auteurs uit om te schrijven over onderwerpen als eetgewoonten bij de klassieken, in de Arabische cultuur, bij allochtone en autochtone Nederlanders, eten in de Middeleeuwen, etiquette bij de adel, maar ook eten en liefde, eten en walging, eten in Las Vegas, et cetera - 'Aan tafel!' moet dan ook vooral overdrachtelijk begrepen worden. Naast langere essays zijn korte, persoonlijke beschouwingen en gedichten opgenomen. Joost de Vries, redacteur van *De Groene Amsterdammer*, maakte een portret van/interview met een van de meest toegewijde eters van Nederland: Johannes van Dam. In een ingekorte versie zal zijn interview ook in *De Groene* verschijnen.

De redactie heeft Louise O. Fresco, schrijfster, columnist voor *NRC Handelsblad* en hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, bereid gevonden gastredacteur te zijn voor 'Aan tafel!' Zij schreef ook de inleidende beschouwing voor dit nummer.

Namens de *Gids*-redactie

ROEL BENTZ VAN DEN BERG
LOUISE O. FRESCO
EDZARD MIK

Louise O. Fresco

Geroosterde wolf en gedeconstrueerde olijf: voedsel als werelbeeld

I. Soep voor een keizerrijk

In 1330 verscheen een nogal curieus handboek, getiteld *Yin-shan cheng-yao* of 'De gepaste en essentiële dingen voor het voedsel en de dranken van de Keizer'[1]. We kennen het via een uitgave uit 1456, niet lang geleden opnieuw vertaald en geannoteerd als *Soup for the Qan* (keizer)[2]. Het is geschreven in het Chinees door een zekere Hu Szuhui en bevat naast reisverhalen ongeveer tweehonderd vaak geïllustreerde recepten, waaronder vele die ons nu exotisch voorkomen, zoals *shulen* of 'banketsoep' van zwaan en geroosterde wolf, organen van sneeuwluipaarden, zongedroogde schapenmaag, gefermenteerde merriemelk en sorbet van rozenblaadjes. De basis van de classificatie is het onderscheid tussen 'soep', het voedsel dat sterk maakt, en de lichtere vloeibare gerechten en dranken. Sommige ingrediënten zijn typisch Mongools, zoals zure appelen, geroosterde granen, schapenvlees en gefermenteerde melk. Andere komen uit de Turkse en islamitische tradities: kekererwten, gestoomde en gebakken broden en ingemaakte vruchten, siroop en jam. Van de Russische vlaktes haalde de auteur het wolvenvlees, gelardeerd met olijven van de kusten van de Zwarte Zee. Het recept voor curry met venkelbrood is daarentegen weer afkomstig uit Kasjmier. Uit de Perzische keuken stammen kruiden zoals kaneel, saffraan, rozenwater, zwarte peper en fenegriek. Typisch Chinese onderdelen zijn kool, uien, karper, gefermenteerde sojabonen en -saus, en natuurlijk witte kleefrijst.

Hu Szu-hui was een Oeigoer die Turks en Chinees sprak en als lijfarts diende voor een aantal Mongoolse keizers uit de Yuan-dynastie (1279-1368) die ieder slechts kort heersten vanwege hun zwakke gezondheid. Het handboek bevat dan ook uitgebreide gezondheidsvoorschriften onder het motto 'voedsel is medicijn en medicijnen zijn voedsel'. Hu's recepten weerspiegelen de eerste echte internationale 'cuisine', een *fusion cooking* avant la lettre, ontstaan langs de Zijderoute. Hoe revolutionair dat was blijkt uit de commentaren uit latere bronnen, die zich beklaagden over de ongelukkige invasie van primi-

tieve Mongoolse gewoontes in de geraffineerde Chinese keuken.

Als lid van een minderheidsgroep, niet Mongools en niet Chinees, was Hu Szu-hui een meester in culinaire politiek. Hij besefte maar al te goed dat hij ingrediënten uit verschillende delen van het Mongoolse rijk in zijn gerechten moest combineren zonder de Chinese of de Mongoolse bijdrage te verwaarlozen. Hij opereerde als een culinaire entrepreneur die keizerlijke koks instrueerde, gezanten naar alle uithoeken zond om zaden en recepten te verzamelen, en tuinlieden aan het werk zette om de nieuwe planten te laten acclimatiseren, verder op te kweken en te kruisen. De keukens, de tuinen en de voorraadruimtes, met alles wat daarbij hoorde aan staf en materiaal, vormden een centraal onderdeel van het keizerlijke bestel, het resultaat van zorgvuldige politieke afweging, gastronomie en gezondheidsbeleid. Hu's Soep voor de Keizer was dus ook de soep voor een keizerrijk, het versterkende voedsel voor wie over alles wilden heersen.

Niet alleen aan het Mongoolse hof, maar overal en altijd is wat aan tafel geserveerd wordt de weerspiegeling van een wereldbeeld. Preciezer: een wereldbeeld in morele zin, over wat goed en kwaad is om te eten, voor lichaam en geest, en waarom dat zo is. Om aan deze voorschriften te voldoen zijn weloverwogen beslissingen en een complexe organisatie van de voedselvoorziening nodig. Dat geldt zelfs in situaties van absolute schaarste en isolement. Ook indianenstammen in de Amazone of boeren op het Indiase platteland kennen uiterst nauwkeurige, beredeneerde classificaties van wat eetbaar is en wat niet, en wanneer of in welke combinatie. Daarmee beperken zij wat ze uit hun omgeving consumeren, ondanks de schaarste: de ene plant of vogel is gevaarlijk, de andere juist goed, de ene mag alleen in de regentijd gegeten worden, de andere alleen door mannen en nooit door zwangere vrouwen. Reeds in de vroegste beschavingen zijn aan voedsel waarden toegekend die veel verder gaan dan de opbrengst aan eiwitten en calorieën. Voedsel biedt een raamwerk om de wereld om ons heen te ordenen. En voor ons, westerlingen van de eenentwintigste eeuw, nauwelijks beperkt door schaarste in aanvoer of gebrek aan koopkracht, is voedsel bovendien een statement, een serie van impliciete en expliciete keuzes over wat wij als goed, gezond en statusverhogend voedsel beschouwen. Met ons voedselpatroon verklaren wij wie wij zijn, wie wij willen worden en hoe de wereld er volgens ons uitziet.

II. Slow en Whole Food

In 1986 opende de hamburgerketen McDonald's pal naast de Spaanse Trappen op de iconische Piazza di Spagna in Rome zijn eerste Itali-

aanse vestiging. Voor de Italianen was dit niet minder dan een imperialistische provocatie van een Amerikaanse supermacht die door het opdringen van zijn abjecte eetgewoontes de oude en rijke Italiaanse cultuur wilde corrumperen. Mede in reactie op die gebeurtenis werd de Slow Food-beweging opgericht, met als doel tegenwicht te bieden tegen de Amerikaanse fastfood(eet)cultuur en het eigene in ere te herstellen, in Italië en al snel ook in de rest van de wereld. Slow Food 'bevordert het recht op genieten, aan tafel en elders, door middel van het bestuderen, beschermen en bekendmaken van landbouwkundige en gastronomische tradities uit alle hoeken van de wereld, om het genieten van vandaag aan toekomstige generaties over te dragen', zo stelt de beginselverklaring. Het gaat uit van een model dat kennis en genieten combineert: weet wat je eet, en geniet van wat je weet en eet. Daarvoor is een kleinschalige landbouw nodig en een nauwe band tussen consument en producent. In de loop van de tijd heeft Slow Food een indrukwekkend nationaal en internationaal netwerk opgebouwd van koks, boeren en gastronomisch geïnteresseerden. Slow Food organiseert een jaarlijkse Salone del Gusto (een Jaarbeurs van de Smaak) en werkt aan een encyclopedie van de smaak door de documentatie van lokale productiemethoden en producten, zoals bijvoorbeeld de meer dan 200 Italiaanse kazen die op aanstekelijke wijze worden beschreven en mede dankzij hun acties een eigen appellation côntrolée of vergelijkbaar bewijs van originaliteit hebben gekregen[3].

Slow Food bouwt hiermee ook voort op eerdere bewegingen die kleinschaligheid en de lokale kennis in ere wilden herstellen, het *small is beautiful*-gevoel uit de jaren zeventig, en op de groeiende aandacht voor gemeenschappen die nog 'verbonden zijn aan de aarde', zoals bergboeren en nomadische herders. Slow Food is in Europa de bekendste, maar zeker niet de enige beweging van deze aard. Bijna overal zijn in het laatste decennium verwante initiatieven voor boerenmarkten en lokale productie ontplooid en winkels met 'natuurlijk', 'groen', 'eerlijk' en 'biologisch' voedsel ontstaan. In Nederland kennen we sinds enkele jaren supermarkten zoals Organics en Marqt, en bijvoorbeeld ook de boerenmarkten nieuwe stijl, die collectief het milieubewustzijn uit de sfeer van geitenwollen sokken en met muizenkeutels gelardeerde reformwinkels hebben getrokken, en via mooie ontwerpen en trendy winkelruimtes het ambachtelijke salonfähig hebben gemaakt bij groeiende aantallen stedelijke huishoudens uit de professionele middenklasse met dubbele inkomens. In het verlengde daarvan zijn nu ook Marokkaanse en Turkse winkels, met hun platte broden, lamsvlees, amandelen en houmous, oorspronkelijk bedoeld voor specifieke bevolkingsgroepen, in zwang geraakt bij toeristen die

deze landen als originele vakantielanden hebben ontdekt.

De VS maakten overigens al veel eerder de overstap van de *sixties counterculture* uit Californië, de cultuur van zelf brood bakken, volkstuintjes op de campus en de Whole Earth Catalog (1968-1972) die een autonome hippielevenswijze stimuleerde[4]. De professionalisering kwam al vanaf 1980 dankzij de oprichting van The Whole Food Markets in Texas door een groep zakenlieden die vond dat het tijd werd voor een economisch succesvolle aanpak van het alternatieve circuit.

Dankbaar speelt in het Westen de reclame hierop in: jampotjes krijgen weer een geruit doekje met een touwtje over de deksel gestrikt, opdat de suggestie gewekt wordt dat oma zelf op het aanrecht de jam heeft staan inkoken. De boerenstand, ooit synoniem met een oerconservatieve klasse van weidevogelmoordenaars, is aan een ongekende opmars bezig. Jochem, de slimme jongen van de Rabobank-reclame, troefde keer op keer de concurrentie af door zijn boerenafkomst niet te verloochenen. Het is geen toeval dat juist *Boer zoekt Vrouw* zo populair is, en *Bouwvakker zoekt Vrouw* niet bestaat.

Achter Slow Food, Marqt en Whole Foods staat een wereldbeeld waarbij authentiek en elitair verbonden worden met de oprechte wens ‘iets’ goeds en duurzaams en eerlijks te doen, en een nieuwe, zij het selectieve belangstelling voor het platteland. De oorspronkelijke benadering van Slow Food, eten en genieten volgens de lokale traditie, is eigenlijk alleen weggelegd voor degenen die zich de reis naar dat ene speciale truffelrestaurant hoog in Piemonte kunnen veroorloven. En zoals een recent debat tussen Slow Food en de Italiaanse tak van McDonald's laat zien staat lokaal niet altijd gelijk aan kwaliteit[5]. In extremo doorgevoerd zou de nadruk op lokaal voedsel immers betekenen dat Noord-Europeanen geen citrusfruit mogen eten en Marokko of Israël geen citrus voor de export mag produceren.

De wereld van Slow en Whole Food is een wereld van verlangen, het verlangen te horen bij het kleinschalige, het echte, zoals het vroeger nog leek te bestaan - voedsel zoals de natuur het bedoeld zou hebben. Het is het verlangen van de stedelijke consument die de grote afstand die er bestaat tussen metropool en dorp probeert te overbruggen door terug te grijpen op het verleden van traditie en saamhorigheid. Het onbehagen over grootstedelijke en mondiale ontwikkelingen wordt zo geneutraliseerd en letterlijk eigen gemaakt door het eten van het unieke en authentieke.

Het gedachtegoed van Whole Foods heeft ook een sterke impuls en zelfs een nieuwe reïncarnatie gekregen, juist ook bij de stedelijke professionele klassen in Europa, dankzij de groeiende aandacht voor klimaatverandering en het doorsijpelen van het begrip duurzaamheid in

alle sectoren van de samenleving. Terwijl de supermarkten van de Slow en Whole Food- en aanverwante bewegingen moeten oppassen geen paradijs voor snobs te worden, worden zij nu in razendsnel tempo ingehaald door de grote supermarktketens en voedselproducenten. Het assortiment met groene, duurzame, biologische en eerlijkehandel-labels heeft zich razendsnel uitgebreid. Terwijl producten met een 'biologisch' keurmerk nog steeds niet meer dan een fractie van de markt vertegenwoordigen, zijn duurzaam en groen mainstream aan het worden in de grote supermarkten. De verwarring is er niet kleiner op geworden nu steeds meer producten labels dragen die de consument wijzen op wat verstandig en verantwoord is. Maar de boodschap is onmiskenbaar. Wie goed kiest, zorgt voor zichzelf en het milieu, en dat is nog betaalbaar ook. De wereld van het genieten en het authentieke wordt daarmee weer teruggebracht naar het haalbare van elke dag. Een maakbaar, hanteerbaar bestaan. Zo wordt het nieuwe adagium: vertel me waar je je boodschappen doet en wat je koopt, en ik vertel je wie je bent.

III. Voedsel als een verzameling moleculen

Ferran Adrià is de chef van het beroemdste restaurant ter wereld, el-Bulli, in Noord-Spanje, waar volgens zijn eigen zeggen jaarlijks twee miljoen verzoeken binnenkomen voor een maximum van 8000 couverts. In een als kunst bedoeld fotoboek van meer dan 500 pagina's dat iedere minuut van het dagelijks werk in het restaurant omvat, van de zonsopgang boven zee tot het uitdoen van de laatste lamp, inclusief het wassen van tafelkleden en servetten en de uitgebreide administratie van de gerechten en ingrediënten, documenteert hij zijn 'creatieve methoden'[6]. De kern daarvan wordt gevat in een aantal filosofische begrippen, zoals associatie, minimalisme, symbiose, sferificatie, reconstructie en deconstructie, toegepast op ingrediënten en voedsel. Adrià is een van de voormannen van de moleculaire gastronomie, de toepassing van wetenschappelijke inzichten en technieken, met name uit de chemie en de fysica, bij het koken en, in het geval van Adrià, bij het ontwerpen van een gastronomische stijl en ervaring, een manier van voedsel opnieuw ervaren. Een aantal wetenschappers is hem voorgegaan, zoals de Franse chemicus Hervé This die wilde begrijpen wat er precies gebeurt als eiwitten stollen en schuim wordt opgeklopt. In de moleculaire keuken behoren instant vrieskisten op basis van vloeibare stikstof, vacuüm kookapparaten en CO_2-injectoren tot de standaarduitrusting.

In de moleculaire benadering staat de pure sensatie centraal: typerend is de fluorescerende oranje schuimbol die in een oogwenk oplost in de mond zodat er niet meer overblijft dan de textuurloze smaak en geur van worteltjes. In dit soort gevallen heeft het eindproduct geen herkenbare visuele relatie meer met de originele ingrediënten of het gerecht waaruit het is ontstaan. Ook is er een klasse producten die de eter op het verkeerde been zet, met name mousses en crèmes in uiteenlopende kleuren zoals gele tomatenmousse die lijkt op sinaasappelbavarois maar smaakt naar zure tomaat. Of omgekeerd, tomatensap gemaakt van sinaasappel.

Het hoogtepunt van deze benadering vormen zonder twijfel de producten die ogenschijnlijk identiek zijn aan het origineel, maar op een totaal andere manier tot stand zijn gekomen en een gedeconstrueerde vorm van het origineel blijken te zijn.

Emblematisch hiervoor is de recreatie door Ferran Adrià van de olijf in een bolletje van versgeperste olijfolie dat in een bad van natriumalginaat (een polymeer afkomstig uit bruine algen) zijn olijfvorm krijgt en vervolgens op de tong 'explodeert'[7]. Het lijkt op een olijf, maar het is een concentraat, een bedenksel van de mens. Met dezelfde techniek maakt Adrià bijvoorbeeld ook kaviaar van appelsap.

Hoewel moleculaire koks soms ook belangstelling hebben voor lokale producten en terroirs (kleine gebieden met originele en unieke streekproducten), is hun wereldbeeld heel anders dan dat van Slow Food. Slow Food grijpt terug op de traditie en speelt in op de nostalgie naar een niet of nauwelijks bestaand, geïdealiseerd verleden, terwijl de moleculaire keuken de grote sprong voorwaarts maakt naar de mens als ontwerper die zich onafhankelijk maakt van het keurslijf van de natuur. De moleculaire ontwerper neemt de ingrediënten niet als een gegeven waarmee gerechten worden samengesteld, maar bouwt smaken en sensaties op vanaf de eerste molecuul om volledige ingrediënten en producten te bereiken. Dankzij de inzet van geavanceerde chemische en fysische technologie wordt voedsel *larger than nature.*

Moleculaire koks vormen daarmee de technologisch geavanceerde tak van een bredere beweging: op steeds meer plekken is voedsel design aan het worden, met zijn eigen stilisten en ontwerpers, en een knipoog naar de kunst, of zelfs met de pretentie van kunst. Al eerder hadden de Italiaanse futuristen het futuristische voedsel gelanceerd, opzettelijk controversieel en onmogelijk. Zo streefden zij naar spaghettiloze maaltijden, te eten zonder vork en mes, zo snel opgediend dat er nauwelijks genoeg tijd was om een hap te nemen. Sommige gangen waren niet bedoeld voor consumptie, ze mochten alleen aan de disgenoten worden getoond om hun smaakpapillen te stimuleren.

Voor de designers gaat het niet meer om het eten van voedsel maar om de concepten zelf waarbij voedsel het hoofdonderdeel vormt van installaties. Prachtige voorbeelden hiervan zijn te vinden bij Marije Vogelzang en ‘Proef’, de ‘eating design studio's’ in Rotterdam en Amsterdam. Warme melk in een beker van chocolade = chocolademelk, boterhammen waarop met chocoladepasta staat geschreven: ‘boterham met worst’ à la *Ceci n'est pas une pipe.* Voor Marije Vogelzang is het design ondergeschikt aan het verhaal en is technologie slechts een detail: ze presenteert bijvoorbeeld wit voedsel als onderdeel van een witte begrafenismaaltijd[8].

Met voedsel als ontwerp, al of niet moleculair, breekt de mens definitief met de natuur. Het brein van de eter moet om de tuin geleid worden, het voedsel en de omgeving moeten gemanipuleerd worden zodat nieuwe associaties ontstaan. De kok is de nieuwe keizer.

IV. Koken en kennis

Het is al vaker gezegd: eten is een werkwoord. Het vraagt niet alleen de fysieke inspanning van boodschappen doen en de bereiding, het opdienen en het consumeren zelf. Wie eten bereidt en eet, verhoudt zich tot de wereld, tot andere mensen vroeger, straks en nu, hier en elders. Met degenen die ooit begonnen planten en dieren te domesticeren, met de wetenschappers die ze verder veredelden en technieken ontwierpen die de landbouw en het voedsel in potentie veiliger en productiever dan ooit hebben gemaakt, met de boeren die trots zijn op hun land en hun werk, en de arbeiders die de boontjes en mango's plukken en inpakken, onder al dan niet menswaardige omstandigheden, met de bakkers die nog steeds in alle vroegte het deeg kneden, zij het nu meestal met een machine, met degenen die het land en de zaden en de kennis hierover na ons zullen gebruiken en voor wie wij de wereld zo duurzaam mogelijk moeten houden.

Mijn eigen repertoire als kok is eenvoudig, op het sobere af. Voor mij geen venkelmousse met lavendel, noch met truffel geklopte schapenkaas, laat staan opgeklopt schuim van het spek van Iberisch varken. Groentesoep, gegrilde gemengde groenten, met grof brood, olijfolie, een glas wijn en een harde kaas en kersen toe - dat is voor mij al een hoogtepunt. Volgens vele criteria ben ik een gemankeerde kok, niet uit angst of gebrek aan kennis, maar uit tevredenheid met de eenvoud.

Koken is een kwestie van kopiëren en combineren, meer associatie en herinnering dan wetenschap. Ik bedenk wat er voorradig is en wat elkaar kan vervangen. Geen kaas? Dan yoghurt laten uitlekken en zouten. Geen suiker of honing voor een cake? Dan twee geprakte ba-

nanen laten karameliseren. De vele jaren die ik heb doorgebracht in landen waar weinig te krijgen was, hebben mij geleerd dat bijna alles samengaat en het een sport is om er iets van te maken voor je naar de winkel rent. Koken is een kwestie van wat er toevallig in de buurt is. Soms is ‘in de buurt’ een winkel, soms de markt of, af en toe, een gebied waar je zelf groene asperges en paddenstoelen kunt plukken, of een appelboomgaard. Soms is ‘in de buurt’ gewoon je eigen voorraadkast waar nog een zakje linzen van de afgelopen zomer blijkt te liggen. Mijn houvast in alle seizoenen zijn tomaten, vers of in blik, omdat er altijd weer iets verrassends tevoorschijn komt als je tomaten gebruikt: dikke saus of dunne, zuurder of zoeter, ruikend naar het voorjaar in de bergen, of gecombineerd met lamsoor uit Walcheren, zodat de tomaten ineens zo natuurlijk lijken te horen bij de kust van de Noordzee waar zij niet vandaan komen en slechts zelden groeien.

Koken is niet meer dan het transformeren van de weefsels van plant en dier door te snijden, te schillen, te weken en te verhitten opdat er iets eetbaars ontstaat dat wij makkelijker kunnen verteren, dat voedzamer is en dat wij smakelijker vinden dan de rauwe en losse ingrediënten. In zijn eenvoudigste vorm is koken beperkt tot het toevoegen van water en hitte, of zelfs tot hitte alleen, zoals bij roosteren. In zijn ingewikkeldste vorm is koken verfraaien, combineren, verkleuren, deconstrueren volgens de technieken van de moleculaire keuken tot we niets meer herkennen behalve de bedoeling.

In Nederland en in veel andere delen van de wereld eten we nu veel veiliger en gevarieerder eten dan ooit tevoren. De situatie in arme landen is een heel andere, omdat corruptie, slechte regelgeving en gebrek aan toezicht vaak leiden tot tekorten en oneerlijke verdeling, of vreselijke vergiftigingsdrama's. Toch is alles wat met eten samenhangt ook hier in het Westen moeizaam geworden. We eten te veel, te snel, te ondoordacht, terwijl we beter weten. Terwijl 15 procent van Nederland de culinaire verfijning zoekt, schrokt een meerderheid zijn kant-enklaarmaaltijden snel naar binnen, al dan niet achter de computer of met de mobiele telefoon of de afstandsbediening in de hand. Terwijl drukke yuppen (M/V) in het weekeinde uitgebreid staan te kokkerellen en niet terugdeinzen voor zelfgemaakte gevulde ravioli en truffelschaafjes, is meer dan 20 procent van onze maaltijden afkomstig van benzinestations, treinstations en andere gelegenheden die tot voor kort geen voedsel verkochten. Als je arm bent is voedsel een obsessie, en als je rijk bent wordt het dat weer. En ironisch genoeg, de echte rijken zoeken nu juist naar datgene wat de armen eeuwenlang tot voedsel heeft gediend, *la cucina povera* - waar veel wordt betaald voor heel weinig maar geserveerd in een luxe omgeving.

Kennis maakt onze keuzes niet eenvoudiger. Want hoe weeg je af wat je moet doen als de ene vis op de rode lijst van de MSC (Marine Stewardship Council) staat en van de gekweekte vis net bekend is geworden dat de kwekerijen de natuurlijke populatie negatief beïnvloeden? Dit weten we wel: dat een eenvoudige en verantwoorde maaltijd geen kwestie is van individuele voedingsmiddelen, hoe ingenieus ze ook gemanipuleerd worden. Maar er zijn wel een paar dingen waar iedereen op moet letten. Op zout, calorieën, vetsamenstelling, toegevoegde suiker. Op voldoende fruit en groenten, soms vis en weinig vlees. Op het aanrechtdoekje en de snijplank vol bacteriën. Op de productieketen: hoe is het verpakt, hoeveel energie zit er in feite opgeslagen in het product, welke afstand heeft het afgelegd, wat is de balans aan broeikasgassen? Wordt er wel een redelijke prijs betaald voor wat ik eet? Kan voedsel zo goedkoop zijn dat we nu nog maar 11 procent van ons huishoudinkomen eraan hoeven te besteden?

Inkopen en koken zijn slechts de voorbereidende stadia van waar het eigenlijk om gaat: het stillen van geestelijke en fysieke honger, het samen langdurig aan tafel zitten, om naar elkaar te luisteren, om te filosoferen over de wereld. Voedsel betekent delen en gastvrijheid. Dat was altijd zo, maar in onze moderne samenleving is, *on our watch*, iets vreselijk misgegaan. Ik ken geen treuriger gezicht dat zozeer de absurditeit van onze overvloed symboliseert, dan dat van eenzaam kauwende mensen die slenteren in een winkelstraat vol winkels met verwisselbare voorwerpen en kleding die ze niet nodig hebben.

Wie kookt spreekt zich uit over politiek, over de wereld, of het nu gaat om de keuken van de keizer, de exclusiviteit van elBulli, de restaurants met duurzame streekproducten. Het wereldbeeld dat ik bij koken heb is dat in tijden van overvloed het doel van koken het delen van de eenvoud moet zijn.

Eindnoten:

1. Sabban, Françoise. ‘Cuisine à la cour de l'empereur de Chine: les aspects culinaires du Yinshan Zhengyao de Hu Sihui’. Medièvales 5 (Novembre 1983), 32-56.
2. Paul, Ed, E. Buel and Eugene N. Anderson. Appendix by Charles Perry. *A Soup For The Qan: Chinese Dietary Medicine of the Mongol Era as Seen in the Hu Szu-hui's Yin-shan Cheng-yao.* Kegan Paul/Routledge (2000).
3. Slow Food Arcigola Editore, *Formaggi d'Italia, Guida alla scoperta e alla conoscenza.* Bra, Italia 1999.
4. http://www.slowfood.com.sloweb/ita/dettaglio.lasso?cod=C2744B88o78bei9AA7QWQ285 CE73 over de Italiaanse koeien die gebruikt worden in de hamburgers.
5. Zie ook mijn *Nieuwe spijswetten. Over voedsel en verantwoordelijkheid.* Bert Bakker (2006).
6. Ferran Adrià, Juli Soler & Albert Adrià: *A Day at elBulli. An Insight into the Ideas, Methods and Creativity of Ferran Adrià.* Phaidon Press, Londen (geen jaartal).
7. Zie voor een demonstratie http://www.youtube.com/watch?v=gKWgmxokc1A
8. Marije Vogelzang - *Eat Love* - Bis Publishers (geen jaartal). En haar website: www.marije-vogelzang.nl/studio/home.html.

Pablo Neruda

Ode aan de wijn[*]

Wijn met de kleur van de dag,
wijn met de kleur van de nacht,
wijn met purperen voeten
of bloed van topaas,
wijn,
met sterren bezaaide zoon
van de aarde,
wijn, glad
als een gouden zwaard,
zacht
als slordig fluweel,
walsende
en hangende wijn,
lieflijke,
mariene,
nooit paste je geheel in een glas,
in een gezang, in een man,
koraal, kuddedier ben je,
of op zijn minst wederkerig.
Soms
voed je je met herinneringen
die sterfelijk zijn,
op jouw golf
gaan we van graf tot graf,
steenhouwer van de bevroren tombe,
en huilen we
voorbijgaande tranen,
maar
jouw prachtige

voorjaarskleed
is anders,
het hart klimt op naar de takken,
de wind beweegt de dag,
niets beklijft
in jouw onbeweeglijke ziel.
De wijn
beweegt de lente,
als een plant groeit de vreugde,
muren vallen,
rotsen,
kloven worden geslecht,
gezang wordt geboren.
Jij, o wijnkan in de woestijn
met de inhoud die ik bemin
zei de oude dichter.
Moge de kruik met wijn
haar kus bij die van de liefde voegen.

Mijn lieveling, opeens
is je heup
de weelderige welving
van het glas,
je borst is de druiventros,
het licht van de alcohol je haardos,
de druiven je tepels,
je navel het zuivere zegel
gestempeld in je flessenbuik,
en je liefde de cascade
van onuitwisbare wijn,
de klaarheid die in mijn zintuigen neerdaalt,
de aardse schoonheid van het leven.

Maar niet alleen liefde,
verzengende kus
of verschroeid hart
ben jij, levenswijn,
maar ook
vriendschap van de wezens, transparantie,
koor van discipline,
overvloed aan bloemen.
Met liefde zie ik op een tafel

wanneer men praat
het licht van een fles
met intelligente wijn.
Laat ze die drinken,
laat ze gedenken, bij elke
gouden druppel
elk topazen glas
elke purperen lepel
dat de herfst heeft gewerkt
om de kruiken met wijn te vullen
en laat de donkere man leren
tijdens zijn handelsceremonieel
de aarde en haar taken te gedenken
bij het voortbrengen van het gezang van de vrucht.

Ode aan de tomaat

De straat
raakte gevuld met tomaten,
middaguur,
zomer,
het licht
gespleten
in twee
helften
tomaat,
door de straten
loopt
het sap.
In december
raakt de tomaat
los,
bestormt
de keukens,
komt binnen met het middageten,
gaat gemakkelijk
zitten
in de keukenvitrines,
tussen de glazen,
de botervlootjes,
de blauwe zoutvaatjes.
Ze straalt
eigen licht uit,
welwillende majesteit.
Wij moeten haar, helaas
vermoorden:
het mes
verzinkt
in haar levende vruchtvlees,
het is een rood
ingewand,
een frisse,
diepe,
onuitputtelijke

zon,
vol van Chileense
melanges,
ze sluit een vrolijk huwelijk
met de heldere ui
en om het te vieren
laat zich
de olie
vallen,
de zoon,
de essentie van de olijf,
op haar halfopen hemisferen,
de peper
voegt
zijn aroma toe,
het zout zijn magnetisme:
het zijn de bruiloften
van alledag,
peterselie
zwaait
met vlaggetjes,
aardappels
koken energiek,
het gebraad
klopt
met zijn smaak
aan de deur,
het is tijd!
laten we gaan!
en op
tafel, in de taille
van de zomer
toont ons
de tomaat
aards hemellichaam,
herhaalde
en vruchtbare
ster,
haar draaiingen,
haar geulen,
opvallende volheid
en overvloed

zonder bot
of bolster,
zonder schubben of doorns,
ze geeft ons
het geschenk
van haar vurige kleur
en haar volledige frisheid.

Ode aan een grote tonijn op de markt

Op de groene markt,
kogel
van de diepe
oceaan,
zwemmend
projectiel,
zag ik je,
dood.

Al wat om je heen lag
waren slabladeren,
schuim
van de aarde,
wortelen,
tuilen,
maar
van de waarheid
van de zee,
van het onbekende,
van de
onpeilbare
schaduw,
diep
water,
afgrond,
was jij de enige overlevende,
geteerde, geverniste
getuige
van de diepe nacht.

Jij alleen, donkere kogel
uit de afgrond,
trefzeker,
slechts op één punt
vernietigd,
steeds
opnieuw geboren,

zijn gevleugelde vinnen
in de stroom verankerend,
tollend
in de snelheid,
bij het doorkruisen
van
de
mariene
schaduw
als een rouwende pijl,
speer van de zee,
onbevreesde tonijn.

Dood zag ik je,
overleden koning
van mijn eigen oceaan,
groen
elan, onderzeese
spar,
schroef
van de zeebevingen,
daar,
stoffelijk overschot,
op de markt
was
niettemin
jouw vorm
het enige gerichte
te midden van
de verwarde nederlaag
van de natuur:
tussen de broze groente
lag jij
alleen als een schip,
bewapend
tussen peulvruchten,
met flank en voorsteven zwart en geolied
alsof je nog steeds
het vaartuig van de wind was,
de enige
zuivere
zeemachine

die intact
de wateren van de dood
bevaart.

Ode aan de citroen

Uit die bloesems,
losgeslagen
door het licht van de maan,
uit die
getergde
geur van liefde,
ondergedompeld in aroma,
ontstond
het gele van de citroenboom,
vanuit hun planetenstelsel
daalden de citroenen af naar de aarde.

Sappige handelswaar!
De kusten, de markten
vulden zich
met licht, met goud
van het land,
en we openden
twee helften
van een wonder,
bevroren zuur
dat droop
uit de hemisferen
van een ster,
en de diepste vloeistof
van de natuur,
onoverdraagbaar, levend,
onherleidbaar,
ontstond uit de frisheid
van de citroen,
uit zijn geurige huis,
uit zijn geheime, zure symmetrie.
In de citroen sneden
messen
een kleine
kathedraal uit,
de onzichtbare apsis

bracht de gebrandschilderde ramen van zuur aan het licht
druppelsgewijs
rolden de topazen,
de altaren,
de frisse architectuur omlaag.

Dus toen jouw hand
de hemisfeer vastpakte
van de doorgesneden
citroen op je bord,
goot je
een universum van goud,
een
gele bokaal
vol wonderen uit,
een van de geurige tepels
aan de borst van de aarde,
een lichtstraal die vrucht geworden is,
het piepkleine vuur van een planeet.

Ode aan de gebakken aardappelen

Het spettert
in de olie
en brengt de vreugde
van de wereld
aan de kook:
de gebakken
aardappelen
gaan
de pan in
als besneeuwde
veren
van ochtendzwanen
en komen er
halfverguld uit door het knetterend
amber van de olijven.

Knoflook
voegt daaraan
zijn aardse aroma toe,
peper,
stuifmeel dat lange, harde wegen achter zich liet,
en
opnieuw
aangekleed
in een dracht van ivoor vullen ze het bord
met de herhaling van hun overvloed
en hun smakelijke eenvoud van de aarde.

Ode aan het zout

Dit zout
uit het zoutvaatje
heb ik zelf gezien in de zoutmijnen.
Ik weet dat
niemand
me zal geloven,
maar
het zingt,
het zout zingt, de huid
van de zoutmijnen zingt,
zingt
met een mond gesmoord
door de aarde.
Ik huiverde in die
afgelegenheden
toen ik de stem
van
het zout
hoorde
in de woestijn.
In de buurt van Antofagasta
weerklinkt
heel
de salpeterhoudende pampa:
gebroken
is de stem
droevig
het gezang.

Vervolgens, in haar holten,
kermt het zout, een berg
van begraven licht,
transparante kathedraal,
kristal van de zee, vergetelheid
van de golven.

En vervolgens, op elke tafel
van deze wereld
strooit
jouw dartele
substantie,
zout,
het licht van het leven
over
de spijzen uit.
Bewaarder
van de scheepsruimen
van weleer,
ontdekker
was je
in de oceaan,
een stof
die vooropging
langs de onbekende, halfopen
paden van het schuim.

Zeestof, de tong
krijgt door jou een kus
van de mariene nacht:
de smaak grondvest in elk
gekruid gerecht jouw oceanië
en zo leert de nietige,
de piepkleine
golf uit de zoutstrooier
ons
niet alleen zijn huiselijke witheid
maar ook de kernsmaak van het oneindige.

Eindnoten:

* VERTALING VAN DE ODES: CATHARINA BLAAUWEN DRAAD

Ineke Sluiter

Chez Tantalus[*]

De vijftiende satire van de Romeinse dichter Juvenalis loopt over van minachting voor de Egyptenaren. In dat land aanbidt men niet alleen allerlei dieren, zoals krokodillen, slangen en apen, maar zelfs groenten als uien en preien komen voor goddelijke status in aanmerking: verboden te bijten! Maar tegenover die belachelijke overgevoeligheid staat dat dit barbaarse volk zich wel onbekommerd overgeeft aan kannibalisme en dat vindt Juvenalis werkelijk iets ongehoords en ongelofelijks. Volgens hem zal zelfs Odysseus alleen maar hoongelach hebben veroorzaakt toen hij probeerde zulke enge verhalen aan zijn gehoor te slijten, over makkers van hem die opgevreten werden door de Cycloop of door Charybdis. Maar Juvenalis weet van een waar gebeurd incident in Egypte, waar een hoogoplopende ruzie tussen twee naburige steden eerst leidde tot schelden en stenen gooien, dan tot gebruik van wapens, en ten slotte, als één man struikelt terwijl hij probeert zich in veiligheid te brengen, tot een lynchpartij. De menigte rukt hem letterlijk uit elkaar en ze eten hem op. Vechtend om ook een stukje te bemachtigen likt de op hol geslagen horde zelfs de laatste bloeddruppel nog op van de grond. Dit gedrag, zegt Juvenalis, is volkomen onnatuurlijk. Van nature voelen mensen empathie voor hun soortgenoten, zij zijn bij uitstek sociale wezens. Bij dieren zul je dit gedrag nooit aantreffen (daar vergist hij zich trouwens in). Het is duidelijk: het incident toont aan dat deze Egyptenaren zich buiten de menselijke gemeenschap plaatsen, het zijn ‘barbaren’, wezensvreemd aan wat Juvenalis als mensen in de ware zin van het woord beschouwt.

Bij zijn beschrijving van het kannibalistische incident geeft Juvenalis nog een heel opmerkelijk stukje commentaar. De massa nam niet de tijd, zegt hij, om het vlees te koken of te braden, dat zou te lang hebben geduurd en rauw smaakt het vlees even goed. En eigenlijk is hij blij toe dat ze dat niet gedaan hebben: zo hebben ze in elk geval het vuur niet ontheiligd, dat door Prometheus van de Olympus was gestolen en aan de mensen gegeven. Met die opmerking plaatst Juvenalis

* Het laatste gedeelte van dit essay is een aangepaste versie van een eerder stuk in *Vrij Nederland*, 5 juli 2010.

zich in een lange traditie over de symbolische betekenis van voedsel, vuur en koken. In zijn betoog is het eten van rauw voedsel iets dat bij dieren hoort - zij het dat geen dier volgens hem een soortgenoot zou opeten. In die zin staan de Egyptische kannibalen moreel nog onder de natuurlijke categorie van de dieren, maar in elk geval is het duidelijk dat zij vér gezakt zijn onder de norm van menselijkheid. Als de Egyptenaren het vlees gekookt hadden, was hun maaltijd een afgrijselijke travestie geworden van écht menselijk gedrag en dat was nog aanstootgevender geweest. Normaal gesproken onderscheidt de mens zich symbolisch doordat hij zijn eten kookt. Daarmee staan de mensen tussen de dieren en de goden, want dat koken geschiedt met behulp van het vuur, een goddelijk element. De mensen kunnen alleen maar over dat vuur beschikken doordat de cultuurheld Prometheus het van de goden gestolen heeft. De Egyptenaren deden gelukkig gewoon wat dieren altijd doen, en bezoedelden niet ook nog het heilige element vuur door het vlees eerst te koken.

Juvenalis gebruikt een traditioneel mythologisch motief. Het verhaal van Prometheus biedt ons inderdaad informatie over de speciale plaats van de mens in de wereld tussen goden en dieren en over de vraag wat voedsel, en speciaal het koken ervan, daarmee te maken heeft. Prometheus is de zoon van een Titaan en krijgt het in onze oudste bron (Hesiodus) bij herhaling aan de stok met de oppergod Zeus. Bij het inrichten van wat de eerste offerplechtigheid zal worden, stelt hij Zeus op de proef door twee porties te maken van het offervlees. Eén stapel bestaat uit alle eetbare delen van het offerdier, maar afgedekt door de onappetijtelijke huid; de andere stapel bevat alle botten, maar erbovenop ligt een aantrekkelijke laag vet. Zeus doorziet het bedrog, kiest toch willens en wetens voor de botten en het vet, maar straft vervolgens wel de bedrieger: hij onthoudt de mensheid het vuur. Prometheus omzeilt ook dit probleem door voor de mensen het vuur te stelen. Opnieuw volgt er straf: nu laat Zeus de vrouw scheppen, een kwelling voor alle mannen. En Prometheus zelf wordt aan een rotsachtig gebergte vastgeketend, waar dagelijks een paar gieren zijn lever komen wegvreten. De Grieken herleiden op deze episode van het eerste offer hun gewoonte om offermaaltijden te organiseren, waar het offerdier gedeeld wordt tussen goden en mensen, en de mensen gezamenlijk het vlees van het slachtoffer koken of braden en opeten. Het vermogen om vuur te beheersen onderscheidt mensen van dieren; ermee koken onderscheidt de mens niet alleen van de dieren, maar ook van de goden. Dieren eten rauw voedsel, goden eten ambrozijn en drinken nectar. Alleen de mens kookt zijn eten, met behulp van een element dat zowel deze positieve als een destructieve functie

kan hebben. Vuur staat voor gevaar en kan dodelijk zijn, maar het kan ook juist weer tot leven wekken (denk aan de Phoenix) en, als gezegd, het is essentieel om te koken. Hoe mensen (controle over) het vuur kregen is een thema in mythes over de gehele wereld.

De krachtmeting tussen mensen en goden aan de hand van voedsel vinden we niet alleen in het Prometheus-verhaal; het is ook het thema van de mythe van Tantalus, een sterveling die op voet van gelijkheid omgaat met de goden. Als die situatie hem naar het hoofd stijgt en hij zijn superioriteit aan de goden wil demonstreren, doodt hij zijn eigen zoon Pelops, braadt het vlees, en zet die geperverteerde mensenmaaltijd voor aan de goden. Niemand trapt erin, alleen Demeter neemt verstrooid een hapje van de schouder, maar dat komt omdat ze verdriet heeft over haar dochter Persephone, die geschaakt is. Natuurlijk grijpen de goden ook hier in. Pelops wordt opnieuw gekookt, ditmaal niet als voorbereiding op een maaltijd, maar om hem weer tot leven te wekken. Uit dit deel van het verhaal zien we ook weer het verband tussen vuur en zowel sterfelijkheid als onsterfelijkheid. Het ontbrekende stukje schouder wordt aangevuld met de eerste prothese uit de westerse literatuur, gemaakt van ivoor. En Tantalus wordt veroordeeld tot een eeuwig verblijf in het akeligste gedeelte van de onderwereld, de Tartarus, waar de ergste misdadigers wonen. Hij staat daar in het water maar kan er niet van drinken, en vlak boven zijn hoofd hangen heerlijke vruchten maar hij kan er niet van eten. Een tantaluskwelling is het. Psychofysioloog (echt waar) Blair-West verbindt de situatie van Tantalus met de moderne ‘restraint theory’, die een direct verband ziet tussen dieet houden en jezelf voedselbeperkingen opleggen aan de ene kant en ‘binge eating’ aan de andere kant, wat het fameuze jojo-effect creëert. Als Tantalus ooit was bevrijd, was hij een kandidaat geweest voor obesitas! Dat is een nuchter modern verband. Als mythologisch verhaal kan het verhaal van Pelops ook wijzen op diepe gedachten over dood, herrijzenis en transfiguratie. Voor een vijfde-eeuwse Griek, die alweer vrij ver van die interpretatie af stond, zal het verhaal waarschijnlijk verwezen hebben naar het taboe op mensenoffers.

Nog een laatste voorbeeld van een confrontatie tussen goden en mensen, die leidt tot een voedselcatastrofe. Ovidius vertelt in zijn *Metamorfosen* het verhaal van Erysichthon, alweer een sterveling die zijn plaats niet kent en die zonder zich iets aan te trekken van de goden een aan Demeter gewijde eik velt, een echte woudreus. De woudnimfen eisen dat hij gestraft wordt, en Demeter laat Honger halen (zij kan niet zelf met Honger praten, want de graangodin en Honger kunnen nooit tegelijk op dezelfde plaats zijn). Wat volgt is een indringende be-

schrijving van deze godin, die op een uiterst onherbergzame plaats woont en er zelf uitziet en zich gedraagt als een verhongerde. Met nagels en tanden krabt en scheurt zij de paar dorre sprieten die er groeien uit de rotsige akker. Haar haar ziet er slecht uit, haar ogen zijn hol, ze is lijkbleek, haar lippen zijn grauw, haar keel is rauw, haar huid verhard. Je kunt haar ingewanden er dwars doorheen zien. Haar ribbenkast is volkomen ingevallen, je ziet de heupbotten uitsteken. Waar haar buik moet zitten is, zoals Ovidius zegt, alleen maar plaats voor een buik, haar borsten hangen slap, vingers en tenen lijken extra lang, de knieën zijn knokig. Dit monster werpt zich op Erysichthon, die nu door razende en onstilbare honger overvallen wordt. Als een bezetene eet hij alles waarop hij de hand kan leggen en verslindt zo letterlijk zijn gehele vermogen tot hij alleen zijn dochter nog maar overheeft. Die huwelijkt hij uit voor geld en zij verandert elke keer van gedaante - het verhaal staat niet voor niets in de *Metamorfosen* -, ontsnapt zo aan haar echtgenoot en keert terug naar haar vader, die haar prompt opnieuw uithuwelijkt, of beter gezegd: verkoopt. Maar zelfs dit staaltje van ondernemerschap helpt Erysichthon onvoldoende. Ten slotte vreet hij zichzelf aan, en eet steeds meer van zijn eigen lichaam op. Wie de goden verzoekt, raakt ook in dit geval die vorm van zijn menszijn kwijt die met eten samenhangt: Prometheus wordt nog bij leven de prooi van vogels die normaal gesproken aaseters zijn, Tantalus lijdt eeuwig onder de onmogelijkheid zijn honger en dorst te stillen, Erysichthon wordt eveneens door constante honger gekweld en vervalt tot auto-kannibalisme.

Deze en dergelijke verhalen laten iets zien van de symbolische waarde van voedsel in de Oudheid. De beheersing van vuur en het eten van gekookt voedsel zijn onderscheidende kenmerken van de mens, van vitaal belang voor zijn gevoel van culturele identiteit. Mensen eten geen rauw voedsel of aas, zoals de dieren. Zij koken hun eten en onderscheiden zich daarmee ook van de goden. Met de bijbehorende verhalen construeren mensen hun symbolische plaats in de kosmos. Wie zich te buiten gaat aan kannibalisme plaatst zich buiten de menselijke samenleving in de culturele (en dus, volgens deze redenering, volle) zin van het woord. Wie de goden op de proef stelt met mensenvoedsel verstoort de kosmische orde op een andere manier. Degene die ons bij uitstek heeft geleerd over ‘Le cru et le cuit’, ‘Het rauwe en het gekookte’, te denken als elementen van een symbolische orde is de Franse antropoloog en structuralist Claude Lévi-Strauss. Kenmerkend voor zijn denken is de idee dat alle culturen betekenisvolle opposities creëren, op die manier een web van betekenisvolle relaties weven en symbolische orde aanbrengen in het bestaan. Taboe en

gebod staan tegenover elkaar (en hebben vaak ook op voedsel betrekking); ‘gekookt’ staat zowel in oppositie tot ‘rauw’ als tot ‘rot’. Als je voedsel in zijn natuurlijke staat ziet is het rauw, laat je de natuurlijke processen hun gang gaan dan zal het rotten, grijpt de mens in dan kookt hij het. Het eten van gekookt voedsel is een universele menselijke trek en het is zonder twijfel een culturele trek. Denkt Lévi-Strauss. Maar een recent boek geschreven door een evolutiebioloog ziet koken weliswaar eveneens als iets typisch menselijks, maar gebruikt als kader om het fenomeen uit te leggen niet zozeer de symbolische orde die erdoor wordt ondersteund, maar de evolutie zélf van de mens als soort. Daartoe begint Richard Wrangham aan de andere kant, bij de dieren.

Een voorbeeld dat hij goed had kunnen gebruiken is dat van de panda's. Die zijn schattig maar triest. Bijna de helft van elk etmaal brengen ze kauwend door, in een wanhopige poging om voldoende energie te halen uit zo'n tien kilo beroerd verteerbare en niet al te voedzame bamboe. Geen wonder dat ze amper de energie kunnen opbrengen om eens per jaar te paren. Ook andere dieren, zelfs primaten, hebben een dagtaak aan kauwen en bijkomen van het kauwen. Hoe zijn wij mensen aan die nachtmerrie ontsnapt? Richard Wrangham denkt dat dat komt doordat onze verre voorvaderen erachter zijn gekomen dat je eten ook kunt koken. Die uitvinding heeft alles mogelijk gemaakt wat ons tot mensen maakt. Doordat ons gekookte eten beter verteerbaar is dan rauw voedsel konden we ons kleinere ingewanden permitteren. De energie die niet naar onze darmen hoefde werd besteed aan veel grotere hersenen. Zowel darmen als hersenen zijn namelijk ‘costly tissue’, het kost veel energie om ze aan de gang te houden en het ziet er dus naar uit dat het een kwestie van kiezen is: spijs verteren of nadenken. Minder uren kauwen per dag betekent dat je langer en intensiever kunt jagen. Een keerzijde is er ook: de taakverdeling tussen mannen en vrouwen liet de mannen jagen en de vrouwen groenvoer en bessen verzamelen... en koken!

Wranghams boek is een intrigerende en vaak geestige verkenning van de rol van koken in de evolutie. Onderweg komen we ‘raw food’-liefhebbers tegen, die zich in onze moderne tijd dit culinaire modeverschijnsel alleen kunnen permitteren omdat een beetje afvallen vaak niet erg is en de hoge kwaliteit van de moderne voedingsstoffen maakt dat ze niet fataal ondervoed raken. (Tantalus is er niets bij; je vraagt je af tot welke excessen van ‘binge eating’ deze moderne variant van ‘restraint’ kan leiden). ‘Rauw’ heeft hier niets meer te maken met ‘bestiaal’, maar wordt juist symbolisch in verband gebracht met een vermeende ‘natuurlijke’ leefwijze voor een mens. Het boek landde op

mijn bureau nadat ik net een indringend gesprek had gevoerd met een collega die gewapend met slechts een zakje noten de dag probeerde door te komen. Zij volgde het holenmens-dieet. Ik informeerde of ze bekend was met de gemiddelde levensverwachting van de holenmens. Dat was ze niet. Maar dit ter zijde.

Het zal duidelijk zijn dat het boek van Wrangham van compleet andere uitgangspunten uitgaat dan het werk van Claude Lévi-Strauss, maar er niettemin volledig mee in overeenstemming te brengen is. Natuurlijk behoeft een evolutionair zo productief fenomeen als koken symbolische (dus culturele) verankering. Daartoe dienen al die verhalen, die de uitvinding van het vuur en het koken niet zomaar vastleggen, maar het in een waardestelsel onderbrengen en het voorzien van een korset aan voorschriften en taboes. En hoewel daarin universalia zijn aan te wijzen, krijgen de verhalen ook een cultureel specifieke vorm. Zo doen mensen dat ook met de rest van hun discoursen van waarden en normen. Groepsvorming, bijvoorbeeld, is een natuurlijk fenomeen met evolutionair waardevolle trekken. Maar de manier waarop de waardering van anderen in waardeconcepten en evaluatief taalgebruik wordt uitgedrukt is cultureel specifiek: het Griekse concept van *xenia*, 'gastvriendschap', kent bijvoorbeeld geen directe parallel in de moderne West-Europese cultuur. De symbolische verkenningen van Lévi-Strauss gaan heel goed samen met Wranghams kader van de evolutieleer; de rol van koken is een prachtig voorbeeld van de co-evolutie van culturele en natuurlijke verschijnselen. De cruciale ontdekking van hoe je vuur beheersbaar kunt houden was één ding. Maar degene die de eerste mastodont-kebab boven dat vuur hield: die voorloper van Gordon Ramsay heeft ons de tijdwinst opgeleverd waardoor zowel de Grieken als wij ons kunnen wijden aan bespiegelingen over Prometheus en Tantalus.

Literatuur

Primaire bronnen:

Hesiodos, *De geboorte van de goden; Werken en dagen.* Vertaald door Wolther Kassies. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 2002.
Juvenalis, *Satiren.* Vertaald door M. d'Hane-Scheltema. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 2007.
Ovidius, *Metamorphosen.* Vertaald door M. d'Hane-Scheltema. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep 1993.

Secundaire literatuur:

Blair-West, George W., 'Tantalus, Restraint Theory, and the Low-Sacrifice Diet: The Art of Reverse Abstraction', *MedGenMed* 9(4), 2007, pp. 18vv.

Lévi-Strauss, Claude, *The Raw and the Cooked. Mythologiques, vol. I.* Londen 1969, Chicago 1983 (= *Le Cru et le cuit*, Parijs 1964).
Wrangham, Richard, *Catching Fire. How Cooking Made Us Human.* Londen 2009 (= *Koken. Over de oorsprong van de mens.* Amsterdam 2009).

In dit essay heb ik me beperkt tot de rol van vuur en koken in de Griekse mythologie en haar visie op de plaats van de mens in de kosmos. Wie zich wil oriënteren op de opvattingen over voedsel in het klassieke Athene van de vijfde en vierde eeuw voor Chr., wat 'normaal' eetgedrag was en wat werd gezien als 'problematisch eetgedrag', en de expressieve mogelijkheden van dieetkeuze voor persoonlijke identiteit, kan te rade gaan bij de volgende werken:

Davidson, James N., *Courtesans and Fishcakes. The Consuming Passions of Classical Athens.* Londen 1997.
Olson, S. Douglas & Alexander Sens, *Matro of Pitane and the Tradition of Epic Parody in the Fourth Century BCE.* Text, transl., and comm., Atlanta 1999.
Wilkins, John, *The Boastful Chef. The Discourse of Food in Ancient Greek Comedy.* Oxford 2000.
Wilkins, John, David Harvey & Mike Dobson (eds.), *Food in Antiquity.* Exeter 1995.

Geert Jan van Gelder

Goede en slechte tafelmanieren, Arabisch en Europees
Al-Ibsjiehi (1388-CA. 1446) en Erasmus (1466-1536)

Eten is een zeer persoonlijke zaak: men zet voedsel om in zichzelf - wat zou er persoonlijker kunnen zijn? Maar het kan ook een uiterst sociaal gebeuren zijn. In de traditionele Arabische cultuur wordt altijd grote nadruk gelegd op het sociale karakter van eten. In zijn boek over gierigaards beschrijft de negende-eeuwse schrijver al-Djáhiz de niet-Arabieren, voornamelijk Perzen, als vrekkig. Zij eten in afzondering, ieder voor zichzelf. Als de voor-islamitische Perzen aan een banket zaten zwegen zij, anders dan de Arabieren, die onderhoudende conversatie tijdens de maaltijd essentieel achtten. Het veelduidige Arabische woord *ádab* (goede manieren, beleefdheid, eruditie, schone letteren, literatuur) wordt door de Arabische filologen al of niet terecht in verband gebracht met *ma'doeba*, 'banket, gastmaal'.[1.] De Arabieren beroemen zich, niet zonder reden, op hun gastvrijheid, misschien de hoogste sociale deugd, die zich gewoonlijk uit in het verschaffen van eten. Het is daarom niet verrassend dat er zeer veel geschreven is over goede manieren tijdens het eten. De regels voor de eet-ethiek en etiquette zijn te verdelen in richtlijnen voor de gastheer en voor de gast. De basisregel is dat de eerstgenoemde zo vrijgevig is als hij kan, en dat de gast zich niet te gretig moet tonen. In de Hadith, het uitgebreide corpus van anekdotes over wat de profeet Mohammed zei of deed, staat al gedetailleerde informatie. Het grote standaardwerk van de theoloog al-Ghazáli (gest. 1111), *Ihyaa' oelóem addien* (De herbeleving der godsdienstwetenschappen), bevat een hoofdstuk over tafelmanieren.[2.] Het begint als volgt:

> Men moet beginnen met de woorden *bismillaah* ('in de naam van God') en eindigen met *al-hámdoe lillaah* ('God zij geprezen'). Het is goed on *bismillaah* te zeggen bij elke hap, zodat men niet door gretigheid wordt afgeleid van denken aan God; of men kan *bismillaah* zeggen bij de eerste hap, *bismilláhi-rrahmaan* ('in de naam van God, de barmhartige') bij de tweede, en *bismillahi-rrahmánirrahiem* ('in de naam van God, de barmhartige, de erbarmer') bij

> de derde hap, hardop, om anderen aan God te herinneren. Men eet met de rechterhand, beginnend en eindigend met het zout. Men neemt kleine happen en kauwt goed. Men strekt niet de hand uit om iets te pakken voordat men de eerste hap heeft doorgeslikt, want dat zou ongepaste haast zijn. Men mag geen gerecht veroordelen. De Profeet (God zegene en behoede hem) had nooit kritiek op eten: als hij het lekker vond at hij het, en als hij het niet lekker vond liet hij het staan. Men moet eten van wat dichtbij op tafel staat...[3.]

Niet alle geschriften in het Arabisch over eetgedrag zijn zo vroom. In de hieronder vertaalde tekst komt God alleen voor in overdreven eden die worden gezworen, en als gebruikelijke vrome formule aan het eind van het hoofdstuk. Er is nog één ander religieus element: een gast mag vragen naar de gebedsrichting (en het toilet). De tekst staat in een zeer populaire anthologische encyclopedie, een rijke bron van *adab* in al zijn betekenissen, samengesteld in de eerste helft van de vijftiende eeuw door de Egyptische auteur al-Ibsjiehi: *al-Moestátraf fi koell fann moestázraf* (Wat bekoort / Van elk genre en soort).[4.] Hoofdstuk 35, over eten en voedsel, begint met een religieuze rechtvaardiging van lekker eten: God heeft immers in de Koran eten aanbevolen en geprezen als een van Zijn zegeningen; de Profeet en de vromen van weleer konden ook genieten van eten. Onthouding, ascetischer gedrag, wordt overigens ook geprezen. De eetgewoonten van de Profeet worden uitgebreid besproken. Grappen en grollen tijdens de maaltijd zijn niet uitgesloten: de Profeet moest lachen toen Á'isja, zijn lievelingsvrouw, pap smeerde op het gezicht van Sauda, een van zijn andere vrouwen.[5.] Na anekdotes over veelvraten komt de etiquette van eetbezoek aan de orde, eerst de plichten van de gastheer en vervolgens die van de gast: het is dit laatste gedeelte dat hier in vertaling wordt geboden.[6.]

De auteur put uit een reeks van oudere werken, waaronder een verhandeling over goed tafelgedrag getiteld *Fawá'id al-mawá'id* (Al wat nuttig is / Bij het zitten aan de dis), door de dertiende-eeuwse Egyptische schrijver, dichter en slager (*djazzaar*) Djamaal ad-Dien Jahja al- Djazzaar. Daarin staat ook de amusante lijst van gasten met ongewenst gedrag die al-Ibsjiehi opsomt. Dit subgenre heeft een lange geschiedenis: de oudste soortgelijke lijst wordt al geciteerd door al-Djahiz en verschillende versies duiken op in de loop der eeuwen, culminerend in een tekst door Badr ad-Dien Mohammed al-Ghazzi (1499-1577), *Adaab al-moe'ákala* (Etiquette voor banketten), met 81 schertsende benamingen en verklaringen.[7.] Daarin vindt men bijvoorbeeld

nog de krabber (iemand die aan zijn lijf of hoofd krabt als hij aan tafel zit), de wauwelaar (praat onverstaanbaar met volle mond), het vieze mannetje (praat onder het eten over zweren, puisten en excrement; hij snuit zijn neus, spuugt en maakt braakgeluiden), de vitter (heeft kritiek op gerechten), de kameel (strekt zijn nek om niet op zijn kleren te morsen), de pietlut (verwijdert nauwgezet graatjes, stronkjes, stengeltjes, velletjes, en legt die demonstratief voor zich neer), de friemelaar (zit te spelen en te frunniken aan de tafel, de schotels enz.), de likker (likt zijn vingers en steekt ze weer in de gemeenschappelijke schotel), de monopolist (eigent zich de enige opscheplepel toe), de negeerder (verwaarloost zijn buurman-tafelgenoot en biedt hem niets aan), de klaploper-parasiet, de zwijger, de zuiger (zuigt merg uit botten en legt ze dan terug in de pot), de slankelijner (een gierige gastheer die zegt hoe gezond het is om weinig te eten), de braker (steekt zijn vingers ver in de mond als hij een hap neemt alsof hij wil braken; steekt dan zijn vingers in de gemeenschappelijke schotel of veegt ze af aan de groente), de schoonmaker (braakt als hij vol is, om meer te kunnen eten), de sprokkelaar-bij-nacht (eet en drinkt zonder goed te kijken, slikt een vlieg door, verslikt zich in een botje), de os (steekt telkens zijn tong uit om zich de lippen af te likken) en de bruut (een gastheer die de stemming bederft door het personeel of de kok uit te schelden, te bedreigen of te slaan).

Erasmus, oudere tijdgenoot van deze al-Ghazzi, schreef zijn late werk over net gedrag *De civilitate morum puerilium* (Over burgerlijke wellevendheid: goede manieren voor kinderen, 1530) ongeveer een eeuw na al-Ibsjiehi's encyclopedie. Dit invloedrijke boekje, dat al snel in vele talen werd vertaald, telt zeven hoofdstukken: het lichaam en lichamelijke verzorging, kleding, gedrag in de kerk, tafelmanieren, omgang met anderen, spel en bed (geen seks: het is in eerste instantie een boekje voor kinderen). Het is het vierde hoofdstuk, over eetgedrag en tafelmanieren, dat hier relevant is.[8.] Vergeleken met de Arabische teksten en al-Ibsjiehi in het bijzonder valt op hoeveel het traktaatje van Erasmus daarmee gemeen heeft. De titel van het vierde hoofdstuk, ‘De conviviis’, maakt al duidelijk dat ook voor hem eten een sociaal en gezellig gebeuren, een ‘samen-leven’ is: ‘laet'er vrolijckheidt zijn in de Gastmalen, laet'er de dertelheyt uytblijven’. Dat hij meer aandacht schenkt aan het respect dat men dient te tonen aan meerderen en ouderen komt omdat het werk is geschreven voor en gericht aan een elfjarige jongen, Hendrik van Bourgondië, heer van Veere. Anders dan onze Arabische auteur zegt Erasmus dat men een aangeboden ereplaats moet weigeren: ‘geeft gaerne aen een ander over de eere van de plaets ende genodight of versocht zijnde tot een eerlijcker plaets, wei-

gert die vriendelijck'. Al-Ibsjiehi legt veel nadruk op de ongepastheid van valse bescheidenheid: een gast moet de gastheer niet beletten zijn gastvrijheid te tonen, en hem daarmee beroven van al wat eervol is volgens Arabische normen. Dit element ontbreekt in *De civilitate*, hoewel het ook in het Westen een rol speelt.[9.]

Maar veel van wat Erasmus aanbeveelt of veroordeelt zou ook in een Arabische tekst kunnen staan. Was de handen voor het eten; ga vooraf naar de wc ('uw waeter eerst heimelijck gemaeckt hebbende of oock uw gevoegh gedaen hebbende'); maak de broekriem wat losser, want tijdens de maaltijd misstaat dat; vertel af en toe een verhaal, of luister beleefd; wees matig; val niet als een wolf als eerste aan; goed kauwen; neem van wat dichtbij staat ('laet hy dat niet uyt-kiesen uyt de geheele schotel of disch 't welck slampampers doen, maer laet hy nemen dat by geval voor hem leght') - maar als dat erg lekker is, bied het een tafelgenoot aan. 'Het is 't werck der boeren de vingers in het sop te doopen [...] also is 't oock ongeschickt de schotel om te draeijen op dat de lekkerste beetjes tot uw souden koomen, ofte de besmeerde vingers af te likken met de mondt'. Het vermengen van speeksel is een belangrijk taboe: 'Het is niet al te eerlijck een gewoonte een ander toe te reicken dat half van u afgegeten is [...] het is boerachtigh wederom in het sop te doopen voor aen afgeknabbelt broodt, gelijck het oock leelijck is de gekaude spijse uyt de keel of mondt te nemen ende die weder of het tafel-bordt te leggen.' Men make geen varkensachtige smak- en zwelggeluiden; duw je buurman niet met de elleboog: 'ondertusschen moet ghy uw wachten dat ghy niet moejelijck (d.i. in de wegh of hinderlijck) syt met de ellebooghe dien die naest aen u aensit'. Zit niet 'te waghelen of te wippen [...] nu eens op dese, dan weder op D'andere bil', want dat wekt de schijn 'van eenen die somtydts een wint des buycks laet of van eenen die se tracht te laten'. Staar niet aandachtig naar anderen: 'het is oneerlijck onder het drinken anderen aen te sien met starrende oogen', 'het is onbeleeft met ront om gaende oogen waer te nemen wat een iegelijck eet ende het betaemt niet al te langh de oogen op iemandt van de gasten geslagen te houden'. Men moet niet zitten friemelen of onsmakelijke dingen doen, als dwangmatige plaatsvervangende bezigheid: 'Sommige eeten of drincken sonder ophouden niet om dat sy honger of dorst hebben maer om dat sy andersins haer gebaer niet kunnen bestieren ten sy dat sy of het hooft klouwen of dat sy in de tanden peuteren of dat sy potsen maecken met de handen of dat sy met een mesken spelen of hoesten of rocchelen of spuwen.' Waar een Arabische auteur spreekt van de 'kameel', als spottende benaming van iemand die overmatig zijn nek strekt aan tafel, daar vergelijkt Erasmus iemand die zijn nek op de rug buigt om

het onderste uit de kan te krijgen met een ooievaar - kon het Nederlandser?

De vergelijkingen met kameel of ooievaar illustreren het levendige en retorische karakter van beide teksten. Erasmus lardeert zijn betoog met talrijke vergelijkingen, veelal met dieren: de ooievaar wordt opnieuw opgeroepen voor een schrokop (‘haestelijck geheele brokken in te slocken is het werck der ojevaren’), en hij monstert bovendien het paard (niet slobberen!), de wolf (niet haasten!), de hond (‘Het is honde-werck de beenen met de tanden af te knagen’), de kat (‘met de tongh het tafel-berdt of schotel te lecken waer aen suycker of iets anders soets is blijven hangen is het werck der katten’), en het varken (‘andere geven in het kauwen een geluydt door het op en neder gaen der lippen op de manier der varckens’). De Arabische schrijver zoekt het in het hierboven al beschreven genre van treffende menselijke metaforen: de zwemmer, de schaakspeler, de inspecteur en alle anderen, en in het inlassen van anekdotes.

Net als in al-Ibsjiehi's tekst valt religie op door bijna totale afwezigheid. Erasmus rept niet van gebed vooraf of na afloop; Homerus, Horatius en Martialis worden geciteerd maar niet de Bijbel of de kerkvaderen. Er is slechts een terloopse aanbeveling om een kniebuiging te maken als er toevallig een crucifix aanwezig is. Erasmus beveelt matig alcoholgebruik aan. Dat wijn niet in de Arabische tekst wordt genoemd is niet noodzakelijkerwijs een gevolg van het islamitische wijnverbod: er zijn talloze moslim-Arabische verhalen en gedichten over wijngenot en handleidingen voor goed gedrag tijdens een drinkgelag; maar eten en drinken vinden doorgaans niet tegelijkertijd plaats: drinken volgt op eten.

Het schijnt dat er gemeenschappen op aarde zijn of waren waar samen eten niet in trek is. ‘De Zafimanelo in Madagascar doen de deur op slot wanneer zij eten en bijna niemand ziet hen eten. De Waroea staan niet toe dat iemand hen ziet eten of drinken, vooral niet iemand van het andere geslacht.’[10.] Waar of niet, het lezen van zulke vreemde gewoonten geeft mij altijd een prettig gevoel: ik ben gelukkig geboren en opgegroeid in een cultuur waar eten niet als iets obsceens wordt gezien. Teksten als die van al-Ibsjiehi en Erasmus versterken dit gevoel: wij hebben redelijk veel gemeen met beide culturen uit het verleden. Er is niet al te veel veranderd: het is beter te geven dan te ontvangen, geen overmaat en gretigheid, men diene contact met elkaars speeksel zo veel mogelijk te vermijden, goede conversatie, en andere dergelijke redelijke adviezen. Burgerlijke wellevendheid - het klinkt inderdaad burgerlijk, maar men dient haar te koesteren in deze tijd van uit-demuur eten, de Snelle Hap en tv-maaltijden.

Vertaling van al-Ibsjiehi, *al-Moestatraf*, hoofdstuk 35, sectie 'de etiquette van de gast'[11.]

Een gast behoort zich onmiddellijk te schikken naar de gastheer in diverse zaken. Zo hoort hij te eten en zich niet te excuseren door te zeggen dat hij al genoeg gegeten heeft: hij hoort te eten zoveel hij kan.

Men vertelt dat een bedoeïen eens een gast kreeg. Hij leidde de man zijn tent in en zette hem eten voor. De gast zei: 'Ik heb geen honger, ik heb alleen een plaats nodig om te slapen.' De bedoeïen antwoordde: 'Als dat is wat je per se wil, wees dan maar iemand anders gast! Ik zie niet graag dat je mij publiekelijk prijst maar mij onder ons bespot!'

Een zekere koopman zei: 'Aboe Hafs Mohámmed ibn al-Kásim al-Karchi[12.] nodigde mij uit zodat ik hem een baal stof van mijn handelswaar kon tonen. Toen ik bij hem zat werden schalen met fruit aangedragen. Ik stond op, maar hij zei: "Zeg, wat is dat voor een vulgair gedrag! Ga zitten!" Ik ging weer zitten, zeker van zijn gastvrijheid. Ik begon te eten, eerst een peer in één hap, dan een appel in één hap. Daarna werd de maaltijd geserveerd. Ik had honger en at een flinke hoeveelheid. Toen ging ik naar huis. Ik was nog niet wakker de volgende ochtend of de bediende van de man arriveerde op een muilezel en overhandigde mij weer een uitnodiging. "Mijn beste man," zei hij, "ik eet weinig en ik heb een trage spijsvertering. Maar ik vond het erg prettig met jou te eten gisteravond. Laat mij alsjeblieft niet in de steek!" Telkens als ik vaarwel had gezegd kwam de bediende, die mij vroeg te komen. Als gevolg van mijn nauwe betrekkingen met de man maakte ik een fortuin en won groot aanzien.'

De etiquette vereist dat een gast niets vraagt over het huis van de gastheer, behalve de gebedsrichting naar Mekka en de plaats waar men zijn behoeften kan doen. Hij moet niet gluren in de richting van de vrouwenvertrekken. Hij moet niet protesteren wanneer de gastheer hem een eervolle plaats om te zitten toewijst. Hij moet niet weigeren zijn handen te laten wassen. Wanneer hij ziet dat de gastheer ergens anders gaat zitten moet hij hem niet weerhouden.

In een of andere anthologie wordt vermeld dat een nobele, gastvrije man geregeld ruziemaakte met zijn gasten en hen slecht behandelde. Toen een schrander persoon daarvan hoorde, zei hij bij zichzelf: 'Het komt mij voor dat deze man een nobel karakter heeft; zijn slechte humeur is een gevolg, denk ik, van de slechte manieren van zijn gasten. Ik moest mijzelf maar eens opdringen aan hem om de ware aard van de situatie te weten te komen.' De man vertelt: 'Dus ik zocht hem op en groette hem. Hij vroeg me: "Zou je mijn gast willen zijn?" "Ja graag," zei ik. Hij ging mij voor; bij zijn huisdeur aangekomen nodig-

de hij mij binnen. Hij vroeg mij te zitten op de meest eervolle plaats. Ik ging zitten. Hij bracht mij een kussen om op te leunen en een schaakspel. “Kun je spelen?” vroeg hij. Ik zei ja en we begonnen te schaken. Toen het eten werd geserveerd bood hij mij de lekkerste beetjes aan, die ik opat. Na de maaltijd bracht hij een bekken en een waterkruik en goot het water over mijn handen; ik liet het toe. Nadat hij mij mijn schoenen had gebracht ging hij mij voor om mij uitgeleide te doen. Ik liet hem begaan, maar toen hij terug naar binnen wilde gaan zei ik: “Mijnheer, kunt u mij alstublieft helpen?” “Wat kan ik voor u doen?” antwoordde hij. Ik vertelde hem mijn probleem. “Ah,” zei de man, “ik moest wel zo zijn, als gevolg van de onbeleefdheid van mijn gasten! Daar komt iemand op bezoek, ik zeg dat hij op de ereplaats moet gaan zitten en hij weigert! Dan serveer ik de maaltijd en telkens als ik hem iets lekkers aanbied slaat hij het af. Dan wil ik water over zijn handen gieten zodat hij ze kan wassen, en hij zweert dat hij liever zijn vrouw verstoot dan mij dat toe te staan! Dan wil ik hem uitgeleide doen maar hij laat het niet toe. Dan zeg ik bij mezelf: die man laat iemand niet de baas zijn in zijn eigen huis! Daarop begin ik hem uit te schelden, te vervloeken, en te slaan!”’

Een dichter zegt hierover:

> Een gast die wijs is en beleefd
> zal nimmer tot zijn gastheer protesteren:
> Een man is baas in eigen huis
> en vrij zijn gast te weren of te eren.

Er zijn verschillende zaken die afkeurenswaardig zijn voor een gast. Daartoe behoort overmatig veel eten (behalve als hij een bedoeïen is, want dat is hun gewoonte). Men volge niet de methode van gulzigaards die een zak van vetvrij papier meebrengen waarin zij wat rest van de schotels, de soep en de zoetigheden storten om mee naar huis te nemen. Soms neemt iemand een jong kind mee en instrueert hem te huilen zodra het moment van vertrek is aangebroken, zodat hij extra eten meekrijgt in naam van het kind.

Mensen met slechte tafelmanieren zijn er in vele soorten. Onder hen vindt men de uitkijk, de teller, de slurper, de schudder, de knabbelaar, de verbijsteraar, de kneder, de zwemmer, de verdeler, de tandenstoker, de afhaalchinees, de wasverzachter, de sproeier, de inspecteur, de afdroger, de kersenpikker, de verver, de blazer, de verdediger, de flankspeler, de schaakspeler, de ruimtelijke-ordeningman, de wenser, en de bemoeial.

De uitkijk is iemand die nog grote honger heeft wanneer de maaltijd voorbij is: je ziet hem steeds verlangend naar de deur kijken, denkend dat alles wat binnenkomt eetbaar is. De teller verdiept zich in het tellen van de schotels; hij somt ze op, op zijn vingers, hij wijst ernaar, en vergeet zichzelf. De schepper schept wat op van het eten aan één kant van de schotel en plaatst het aan de andere kant. De slurper neemt een hap in zijn mond en slurpt en smakt zeer hoorbaar bij het kauwen en slikken; het ontgaat zijn disgenoten niet en hij geniet daarvan. De schudder neemt een hap in zijn mond en schudt dan zijn vingers schoon in de gemeenschappelijke schotel. De knabbelaar knaagt met zijn voortanden aan een hap, fatsoeneert hem tot een mooie vorm en legt hem dan terug in de pan. De verbijsteraar staart zijn disgenoten in het gelaat zodat die verbaasd terugkijken en niet zien dat hij het vlees voor hun neus wegneemt. De kneder kneedt het voedsel met zijn vingers voordat hij het weer teruglegt op de schotel. De zwemmer strekt zijn armen links en rechts uit om de schotels te pakken. De verdeler eet de helft van wat hij heeft opgepakt en legt de rest terug van zijn mond in het eten. De tandenstoker pikt voedselresten van tussen zijn tanden met zijn nagels. De afhaalchinees neemt het eten mee naar huis. De wasverzachter sopt het eten in de soep; terwijl hij de ene hap doorslikt is hij al een volgende aan het verzachten. De sproeier ontleedt op onhandige wijze een kip, zijn disgenoten besproeiend. De inspecteur onderzoekt het vlees grondig met zijn vingers. De afdroger veegt het vet van zijn handen met het eten en eet het vervolgens op. De kersenpikker vult zijn bord met de lekkerste beetjes. De verver transporteert het eten van de ene schotel naar de andere om het af te koelen. De blazer blaast op zijn eten. De verdediger legt het vlees voor zich en beschermt het met zijn handen tegen zijn tafelgenoten. De flankspeler duwt zijn buurlieden aan tafel opzij, meer ruimte scheppend voor zichzelf, zodat hij gemakkelijk bij het eten kan komen. De schaakspeler pakt een schotel op en zet een andere schotel in plaats ervan. De ruimtelijke-ordeningman zegt tegen degene die de schotels neerzet: ‘Zet deze hier, en die daar!’, zodat het gerecht dat hij lust voor hemzelf terechtkomt. De wenser zegt: ‘Ach, was ik maar de enige eter!’ De bemoeial zegt na de maaltijd tegen de gastheer: ‘Er zit nog eten in de potten, geef de mensen toch nog wat, want sommigen hebben nog niets gehad!’

Er zijn gasten die pas hun mond opendoen met conversatie als de handen worden gewassen na het eten; de bediende staat maar met de waterkruik in zijn hand, terwijl de mensen wachten. Dan is er degene die zijn handen wast met potas en dan met het verzamelde slecht riekende vuil zijn tanden poetst. Iemand anders komt binnen en begint

over architectuur: ‘Deze deur had daar gemoeten, die alkoof zou hier moeten zijn.’ Na de architectuur gaat hij over op de tafelschikking. Hij zet het fruit op een andere plek neer. Als iedereen goed hongerig is excuseert hij zich, zegt dat hij geen eten hoeft, en heeft geen oog voor de andere gasten en hun hevige honger. Iemand maakt de ronde langs de vrienden van een gastheer en zegt hoezeer het hem spijt dat hij hen zo lang niet heeft gezien, dat hij zich in de steek gelaten voelt door hun afwezigheid, aldus de eer van de gastheer aantastend.

Men vertelt dat een slechte zanger geen enkele avond zonder werk zat. Dat kwam zo: als men hem vroeg ‘Waar ben je geweest?’ antwoordde hij: ‘O, diverse lieden!’ Als men vroeg ‘Waar heb je gegeten’? zei hij: ‘In mijn maag.’ Als men vroeg ‘Waar heb je gedronken?’ zei hij: ‘In mijn mond.’[13.]

Iemand anders hoort dat zijn gastheer zijn bediende heeft opgedragen inkopen te doen. Hij zegt, zwerend bij God dat hij anders zijn vrouw zal verstoten: ‘Hij hoeft niets te kopen voor mijn eten!’ Aldus speelt hij de baas over zijn gastheer en beschaamt hij hem, als hij niets te eten heeft in huis. - Men vraagt zich af: als hij niets wil eten, waarom is hij dan gekomen? Een ander ziet dat de gastheer een vertrouwelijk gesprek heeft met een vriend; hij vraagt: ‘Wat heeft u tegen onze vriend gezegd?’ Of iemand dringt bij zijn gastheer aan op haast met de maaltijd: hij klaagt over hevige trek en verbeeldt zich dat hij zo keurig gedrag tentoonspreidt. Zoiets is goed in eigen huis, maar niet bij anderen thuis. Iemand anders zegt tegen de gastheer: ‘Wie gaat er voor ons zingen?’ Als dan een naam wordt genoemd, zegt hij: ‘Verkeerd! Waarom heb je zo-en-zo niet uitgenodigd?’ Een ander vraagt de huisheer hoe het met zijn potentie gesteld is. De man antwoordt: ‘Ik ben oud en mijn potentie en mijn libido zijn niet meer zo sterk’, of ‘Niet meer wat het geweest is!’ Dan zegt de gast: ‘Maar ik, ik zweer bij God: er gaat geen jaar voorbij of ik ben potenter en heb er meer zin in dan tevoren!’ Hij gaat tekeer zodat zelfs de echtgenote van de gastheer het kan horen. En ander soort gast klaagt over zijn vrouwelijke huisgenoten en vertelt hoeveel hij uitgeeft aan hen en hun kleding, hoe goed en vrijgevig hij is, en hoe slechtgehumeurd en arrogant zijn echtgenote is. De vrouw van de gastheer pakt daarop uit en vertelt wat zij te stellen heeft met haar echtgenoot - het leidt soms tot een scheiding! Een andere gast heeft een hoge dunk van zichzelf, vindt zijn eigen geparfumeerde kleren prachtig en geniet van de geuren. Wanneer gezang weerklinkt valt hij zogenaamd in zwijm en wendt extase voor. Hij schudt zijn hoofd heen en weer, staat op en waggelt, om de mensen te laten zien hoe welgevormd hij is en hoe elegant en origineel hij beweegt. Hij beeldt zich in dat hij hevig verliefd is[14.] en dat iemand hem

binnenkort een *billet-doux* van de echtgenote van de huisheer zal overhandigen. Tegen iemand anders zegt men: ‘Laten we gaan schaakspelen!’ Maar hij weigert en houdt zich liever bezig met meeneuriën met de muziek en met kletspraat over wat hem niet aangaat. Dan is er de gast die de baas speelt en bevelen uitdeelt aan de bedienden van zijn gastheer, diens kinderen vernedert, en denkt dat hij hun goede raad geeft. Er is een ander: de gastheer biedt hem iets aan en zegt: ‘Hier, eet maar!’ Hij antwoordt: ‘Ik eet alleen als mijn vriend ook iets krijgt.’ Een gast hoort dat er een bedelaar aan de deur is; hij geeft hem iets, op kosten van de gastheer zonder diens toestemming. Of hij zegt: ‘Moge God je helpen!’ Ten slotte is er degene die namens de gastheer maar zonder diens toestemming of opdracht anderen uitnodigt tot de maaltijd.

De meeste mensen vervallen in deze fouten. Wij vragen God dat Hij ons het rechte pad ingeeft en ons behoedt voor de kwade zaken in onszelf, door Zijn genade en goedertierenheid. Hij is de Vrijgevige, de Nobele, de Barmhartige, de Genadevolle: er is macht noch kracht tenzij door God, de Verhevene, de Almachtige. God zegene en behoede onze heer Mohammed, zijn familie, en zijn gezellen.

Eindnoten:

1. Over eten in de Arabische literatuur zie Geert Jan van Gelder, *Of Dishes and Discourse: Classical Arabic Literary Representations of Food*, Richmond, Surrey, 2000, ook verschenen als *God's Banquet: Food in Classical Arabic Literature*, New York. Over Arabische eetcultuur in het algemeen, zie bijvoorbeeld Sami Zubaida en Richard Tapper (red.), *Culinary Cultures of the Middle East*, Londen, 1994, Marjo Buitelaar en Geert Jan van Gelder (red.), *Eet van de goede dingen! Culinaire culturen in hetMidden-Oosten en de Islam*, Bussum, 1995 *(moi-publicaties, Nieuwe Reeks,* nr. 14).
2. Zie Hans Kindermann, *Über die guten Sitten beim Essen und Trinken: Das ist das 11. Buch von al-Ghazzali's Hauptwerk. Übersetzung und Bearbeitung als ein Beitrag zur Geschichte unserer Tischsitten*, Leiden, 1964.
3. al-Ghazali, Ihyaa' *'oeloem ad-dien,* Cairo, z.j, II, 5. - Waar ik spreek over ‘tafel’ of ‘tafelmanieren’ dient men te bedenken dat in plaats van een tafel vaak een mat wordt gebruikt in een Arabische context.
4. Over de auteur zie Kelly Tuttle, ‘al-Ibshihi’, in Joseph E. Lowry en Devin J. Stewart (red.), *Essays in Arabic Literary Biography, 1350-1850*, Wiesbaden, 2009, pp. 236-42. Middeleeuwse Arabische titels rijmen vaak.
5. ibid., I, 181.
6. ibid., I, 184-87.
7. Arabische tekst gepubliceerd door Oemar Moesa Basja in *Madjallat al-Madjma' al-'Ilmi al-'Arabi bi-Dimasjq* (Damascus), 42 (1967), pp. 503-24, 732-57. Over dit genre zie Geert Jan van Gelder, ‘Arabische tafelmanieren: literatuur, lexicografie, werkelijkheid’, *Sharqiyyât* (Nijmegen), 3: 2 (1991), pp. 1-15. Over al-Ghazzi zie Ralf Elger, ‘Badr al-D n Mu ammad al-Ghazz’, in Lowry en Stewart (red.), *Essays in Arabic Literary Biography*, pp. 98-106.
8. *De civilitate morum puerilium, per Desiderium Erasmum Roterodamum Libellus, ab autore recognitus. Unà com Scholiis doctissimi uiri Giberti Longolij*, Leiden, 1539, pp. 50-64 (te raadplegen met Google Books op het internet). Ik heb de Nederlandse vertaling uit 1678 gebruikt voor citaten: *Het boeckje van Erasmus aengaende de beleeftheidt der kinderlijcke zeden*, facsimile herdruk Amsterdam, 1969 (met de Latijnse en de Nederlandse tekst zinsdeel voor zinsdeel; zie pp. 28-45 voor het hoofdstuk ‘De conviviis / Van de gastmalen’).

9. Het herinnert mij aan een zich van tijd tot tijd herhalende woordenwisseling tussen mijn vader en zijn schoonmoeder: ‘Poeh, wat wil je drinken?’ ‘Ik hoef niets.’ ‘Je moet toch wat drinken!’ ‘Goed dan, waar je het meest van hebt.’ Zij kreeg dan een glas kraanwater.
10. J.G. Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, verkorte uitgave, Londen, 1967 (1e uitg. 1922), p. 262, mijn vertaling.
11. al-Ibsjiehi, *al-Moestatraf fi koell fann moestazraf*, Cairo, 1952, i, 184-87 (het hoofdstuk over eten beslaat pp. 176-87). De annotering is beperkt tot een minimum.
12. Waarschijnlijk is hij Aboe Dja'far Mohammed ibn al-Kasim al-Karchi (gest. 954 of 955), vizier onder kalief al-Radi (“Dja'far” en “Hafs” lijken qua schriftbeeld enigszins op elkaar zodat een foute lezing mogelijk is). Hij was “langzaam met schrijven en lezen, gastvrij en respectvol jegens bezoekers” (al-Safadi, *al-Wafi*, dl. IV, Wiesbaden, 1974, p. 349).
13. De strekking van deze anekdote is mij niet geheel duidelijk.
14. Een passieve lezing is hier in principe ook mogelijk: ‘dat hij hevig bemind wordt’, maar lijkt minder waarschijnlijk (het is chic om zelf hevig verliefd te zijn).

Mustafa Stitou

Hoofdhonger

Ik schraapte kattenhaar van de bank,
knipte mijn nagels, pulkte in mijn neus,
ving een spin, rukte met wanten aan

brandnetelstengels uit de grond, plukte
bessen die, dacht ik, giftig waren,
en alles ging de ketel in, mijn strandemmertje

dat ik met slootwater had gevuld. Ik lokte
mij het schuurtje in en dwong mij
een slok te nemen, huiverde

van genot toen ik huilend proefde want
hoewel ik wist dat er niets gebeuren ging
de kans bestond dat ik op slag veranderde

in een gevleugelde slang die mij voor straf
verscheurt en verschalkt, opvreet met huid en haar,
vernietigt, wegvaagt, eindelijk.

Frits van Oostrom

Alles of niets
Eten als levenshouding bij hovelingen en devoten in laat-middeleeuws Nederland

Het Haagse hof

Van zondag 7 tot en met dinsdag 9 januari 1369 vond op het Binnenhof in 's-Gravenhage een groots festijn plaats, met elke dag een uitgebreid diner in de Ridderzaal voor ongeveer tweehonderd gasten. De eerste dag waren er drie gangen, de tweede vier, de derde vijf, en met op alle dagen een speciaal *banket* als slotstuk. Qua smaak zal het eten aan de zure kant geweest zijn, vermoedelijk om alle Duits georiënteerde gasten te plezieren. Liefhebbers van de Franse keuken zullen wel wat zoetigheid hebben gemist.

Het menu van deze driedaagse is een van de vroegst gedocumenteerde vorstelijke feestmalen van middeleeuws Europa. De feestelijke gelegenheid betrof het huwelijk van Catharina van Beieren, dochter van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren, met hertog Eduard van Gelre. Uiteraard was het huwelijk gearrangeerd en niet uit liefde aangegaan, hetgeen maar al te zichtbaar moet zijn geweest aan het paar dat voor het altaar stond: de bruidegom drieëndertig jaar oud, zijn bruid was negen. Vanwege haar tedere leeftijd was overeengekomen dat het meisje in Den Haag zou blijven wonen totdat zij de algemeen als huwbaar aanvaarde leeftijd van twaalf jaar zou hebben bereikt. Dat was het geval in augustus 1371, toen Catharina naar het hof van Gelre ging om daar fluks te worden beslapen, want de dynastie moest voort. Er zou niet veel van komen, want hertog Eduard nam al op 24 augustus deel aan de slag bij Baesweiler van de Geldersen tegen de Brabanders. Gelre won, maar de hertog zelf vond er de dood, vermoedelijk door een pijlschot uit eigen gelederen. Catharina was daarmee op twaalfjarige leeftijd weduwe; de Gelderse rekeningen vermelden nauwkeurig aankoop van zwart laken voor haar rouwkleding. Acht jaar later zou zij opnieuw worden uitgehuwelijkt, en wel aan een neef van haar eerste man, die in 1383 hertog van Gelre werd. Maar toen Catharina op 10 november 1400 stierf, eenenveertig jaar oud, had zij nog steeds geen kinderen gekregen.

Maar terug naar dat menu. De eerste dag betrof de eerste gang wildbraad (*venisoen*), vleestaart en schapenvlees. De tweede gang bestond uit geroosterde vis en zurige gelei. Derde gang bracht kip met gestampte amandelen, gekruid met gemberpoeder en komijn, begeleid door een kandeel van ei, wijn, suiker en specerijen. Op naar de tweede dag. De eerste gang: snoek en pastei; de tweede wildbraad van mannetjesvarken, rundvlees en paling in gelei. De derde gang: gebraden zalm en schapenvlees. De vierde was een gelei van vis, begeleid door in wijn en specerijen gekookte kweeperen, gebonden met gestampte amandelen en gemengd met wit vlees van kapoenen. (Dit was een gerecht uit de Arabische keuken en daarom *mameny* genoemd, naar sultan Al Mahmun uit de negende eeuw.) Op de derde dag kregen de bruiloftsgasten als eerste gang wildbraad van hert, gebraden snoek en schapenvlees. Daarna pastei en kip in amandelmelk met suiker en specerijen. De derde gang behelsde geroosterde vis en gelei, en daarna als vierde gang gekookt gevogelte. De vijfde gang: taartjes uit de oven, zure zult en prik in warme saus.

Ter afsluiting van alle diners was er *banket*, zoals de toenmalige term luidde. Terwijl bij het diner de warme schotels werden opgebracht (vandaar de benaming *gangen*, naar de lopende bediening), werd het banket genuttigd in een aparte ruimte - thans de Rolzaal - waar een buffet van voorgesneden koude gerechten stond opgesteld en de gasten zichzelf bedienden. Keus was er volop. Geroosterd vlees van fazanten, jonge ganzen, konijnen, eenden, speenvarkens en gemzen. Koude vishapjes van snoek, steur, zalm, lamprei en rivierkreeften. Verder kaastaartjes. Plus steevast de kop van een everzwijn, ter plekke geportioneerd.

Bovenstaand hoofdmenu werd gul geflankeerd door bijgerechtjes zoals ongewijde ouwels en tarwebrij met melk, eidooiers en saffraan. Ook kwamen er tussendoortjes die soms spectaculaire pronkgerechten waren, zoals zwanen nog in hun veren bereid en een keer een zogenoemde ‘pelgrimsoptocht’: geopend door een reusachtige lamprei als pelgrimsstaf voorop gedragen, gevolgd door een rij vergulde snoeken. Het gezelschap at weinig of geen groenten of salades en al helemaal niet vers, want dat heette ongezond te zijn. Voor de gezondheid dronk men wel wortelsap gemengd met rozenwater - goed voor de ogen - en nam men, vrij opmerkelijk, *dyamargariton:* een likzalf van gestampte parels en een keur aan andere ingrediënten, weggewerkt met wijn als medicijn ‘tegen de ziekten van het hart’. Verder vloeide als drank rijnwijn, *clareyt* (rijnwijn met honing, gember en kaneel gezoet) en wijnen uit Granada en Kreta plus Griekse malvesie en rode bordeaux. Bier dronk men niet aan tafel; wel door de dag heen.

Het Haagse bruiloftsmaal is niet gedocumenteerd - zoals de meeste middeleeuwse diners - vanuit een kookboek, maar via de grafelijke boekhouding: de rekeningen van het hof, waarin men nauwgezet administreerde waar men geld aan uitgaf. Dit biedt de unieke kans om niet alleen te weten wat men zoal at, maar ook hoeveel ingrediënten daarvoor werden ingeslagen. Een kleine greep. Uit Zeeland betrok het hof ten behoeve van het feest 2000 eieren, 4 tonnen haring en 26 tonnen zout. Uit Kennemerland 22 ossen, 70 zwanen en 5 roerdompen. Uit Amstelland 27 vaten bier; uit Henegouwen een everzwijn en 2000 rivierkreeften; uit Geervliet 42 schapen; en van de vaste Leidse hofleverancier voor vis betrok men 1200 snoeken en 50 extra vette palingen. Daarnaast werd nog veel meer vis ingeslagen, onder andere uit Pijnacker, waar zich de grafelijke kweekvijvers bevonden. Uit de duinen maakte men 273 konijnen buit, 2 herten en - vrij schamel - 6 fazanten.

Enkele totalen laten zich ramen: 4000 eieren, 2200 snoeken, 8200 prikken, 4 tonnen steur. Plus 156 pond geconfijte specerijen, 52 pond honing en 72 kazen van Brie. Gegeven het aantal eters van rond de tweehonderd - meer kan men in de Ridderzaal met goed fatsoen nog steeds nauwelijks kwijt - betekent dat grofweg per persoon gedurende deze driedaagse zo'n 20 eieren werden geconsumeerd en minstens 50 vissen plus 10 kreeften. Er moet enorm geschranst zijn, maar veel zal ook terug naar de keuken zijn gegaan. Van daaruit zullen personeel en lagere hovelingen zich wellicht dagenlang hebben gespijzigd met de liflafjes, zolang die niet te zeer bedorven smaakten. En wellicht hadden de bedelaars die vaste gast waren aan het toenmalige Binnenhof, ook nog een voedzame driedaagse.

Bij de devoten

Vrijwel tezelfdertijd heerste er in Gouda op een korte paardrit van het Haagse hof een heel ander eetregime op hoogtijdagen. Daar ging het niet om consumptie, maar om onthouding. ‘Op feestdagen waarop we ter communie gaan, willen we ons door onthouding voorbereiden, zodat we tenminste gedurende drie voorafgaande dagen geen vlees eten. [...] Verder zullen we tijdens de advent geen vlees nuttigen en drie dagen per week vasten met 1 maaltijd per dag’. Aldus de *Consuetudines* (het huishoudelijk reglement) van de Moderne Devoten. In hun stadse huizen volgden deze broeders en zusters van het gemene (=gemeenschappelijke) leven de gebruiken die in middeleeuwse kloosters gangbaar waren sinds de vroegste tijden - en dat terwijl zij zelf formeel geen kloosterlingen waren, maar leken in de wereld. Zon-

der een religieuze gelofte te hebben afgelegd, leefden zij in communes voor God en geloof in armoede, kuisheid en versterving. Op vastendagen beperkten zij het aantal maaltijden, en onthielden zij zich volledig van vlees (vis mocht wel) en soms ook zuivel. Het aantal vastendagen voor de broeders is becijferd op circa 135 per jaar. Daarbovenop kwamen nog eens zoveel dagen van onthouding, zoals de hierboven vermelde driedaagse aanloop ter communie.

Bovendien is van individuele broeders en vooral veel zusters van de moderne devotie bekend dat zij deze regels voor zichzelf nog verder voerden en zich individueel extra ascese oplegden. Over zuster Griet van Gorchem wordt verteld: ‘Zeer godsdienstig en stichtend was zij aan tafel. Ze nam altijd het slechtste en meest minderwaardige, want ze had liever dat de zusters het beste aten dan zij zelf. Wanneer haar soms iets beters werd voorgezet, dan placht zij dat niet aan te nemen, maar zei “Ga het maar aan die of die brengen [...] ik heb er geen behoefte aan, ik stel me wel tevreden met moes en melk”.’ De bejaarde zuster Fenne Wilminck deed zelfs haar best om steeds het slechtste stuk te krijgen; daarbij soms zoveel reuring makend dat ze straf kreeg, die ze dan weer deemoedig onderging. Deze competitie in onthouding kon zover gaan dat ze zorgelijk werd, en gecorrigeerd moest worden. Niet voor niets eindigen de *Consuetudines* met een waarschuwing tegen overdrijving. Zonodig moet in een devoot huis de rector optreden om te voorkomen dat iemand door extreme versterving ‘zichzelf vernietigt en zich onbekwaam maakt tot geestelijke en lichamelijke oefening’. Men was zich ervan bewust - stellig uit ervaring - dat excessieve abstinentie eerder leidde tot ‘een stemming van zwijmelen dan van innigheid’.

Vooral van devote vrouwen zijn extreme onthoudingen bekend. Zuster Geertrui van Willen kon soms niet opstaan van het vasten, en leed dan zo'n honger dat het bloed uit haar neus sprong. Lidwina van Schiedam oefende zichzelf in steeds verder gaande versterving. Tot haar negentiende jaar nuttigde zij hooguit een stukje verwarmde appel of wat brood gedoopt in bier of melk. Daarna één keer per week wat aangelengde wijn, een lepeltje suiker en een dadel of muskaatnoot. In een volgende fase leefde zij enkel op water en ten slotte louter van de hostie. ‘En zij dankte Onze Lieve Heer daarvoor met hart en ziel’. Vasten en versterven lijkt onder de vrouwen tot een cultus te zijn uitgegroeid die door Caroline Bynum en anderen is geëtiketteerd als ‘holy anorexia’. Men legt hier een verband tussen theologie en de diëtetiek. Christus biedt zich in de hostie aan als spijs, en onthouding van gewoon voedsel kan de opperste concentratie op deze ultieme spijziging bevorderen - vooral bij vrouwen, die van nature het dichtst bij

voeden staan, en die aldus hun hele lichaam inzetten voor het religieuze doel, ook door het uitgespaarde eten aan de armen weg te schenken.

Het is een fascinerende visie die met reden heel veel weerklank heeft gevonden, maar zich wel moet hoeden voor eenzijdigheid. In elk geval is uiterste voedselonthouding zeker niet alleen door vrome vrouwen gecultiveerd. Ook mannen richtten zich veelvuldig op versterving. Geert Grote zelf (1340-1384), de grondlegger van de Moderne Devotie, beperkte zich tot een enkele maaltijd per dag en nam net zo gemakkelijk eten tot zich dat ongezouten was of aangebrand of reeds beschimmeld. Zijn lievelingsgerecht waren gekookte erwten met een haring. En dat voor een van huis uit zeer gefortuneerde man, die zich met het grootste gemak iedere avond *venisoen* en *mameny* had kunnen laten voorzetten.

Misschien laat zich het devote vasten, nog beter dan gendergewijs, sociaal-psychologisch duiden. In broeder- en zusterhuizen trad men als volwassene in; men werd er niet als kind in geplaatst zoals zo vaak in kloosters het geval was. Dat betekende dat de devoten een heel leven in de wereld achter de rug hadden waarvan zij zich wensten te distantiëren, intussen in de stad tussen gewone mensen woonachtig blijvend. Naast andere kleding was een andere eetcultuur misschien wel de beste uiterlijke belijdenis van deze wereldverzaking. (Een andere vroege voorman van de devoten, Floris Radewijns, noemde de hang naar zachte kleren samen met de zucht naar zoet en lekker voedsel een verwerpelijke uiting van begeerte.) Bovendien konden vasten en versterving de concentratie op het spirituele leven bevorderen.

Misschien is het wel juist hierom dat de devote teksten zo geregeld spreken in metaforen van smaken, proeven en honger in de geest? Als aansporing om vooral innerlijk te tafelen klinkt het met zoveel woorden door rond de wansmakelijke brij die in het zusterhuis te Diepenveen geregeld op het menu prijkte: geraspte roggekruimels aangemaakt met olie en mosterd, vermengd met pastinaak, een beetje stokvis en bijna bedorven schol. Tegen dit walgelijke gerecht konden de zusters dagen van tevoren opzien. ‘Maar ze hadden inwendige spijs te eten, die men van buiten niet zag, namelijk het heilige en nederige leven en het lijden van onze lieve heer Jezus Christus. Die poogden zij intens te proeven [...] en dit maakte voor hen alle voedsel smakelijk’.

De weegschaal

Heilige anorexia, hoofse boulimia. De eetcultuur is in de Middeleeuwen niet zozeer regionaal gedefinieerd als wel sociaal. Eten reflecteert

iemands positie, en kan zelfs een levenshouding zijn. Ascetische hovelingen zijn net zo ongewenst als devote lekkerbekken. De middeleeuwer at zoals dat paste bij zijn milieu, terwijl voor dat milieu doorgaans geboorte doorslaggevend was. Meer smaken waren er meestal niet; variatie genoeg, maar weinig keus.

Maar niettemin. Geert Grote had wel degelijk een grote keus gemaakt, toen hij in 1374 zijn luxe leven als juridisch adviseur voor kerk en wereld verliet en het familiefortuin wegschonk ten behoeve van de eerste huizen van het gemene leven. Er waren er meer zoals hij. Harmen Sticken was een vooraanstaande edelman in Gelre die door de prediking van Grote tot inkeer en boetedoening kwam, en wiens dochter de eerste priorin werd van het devote zusterhuis te Diepenveen. In dat zusterhuis bevond zich ook Griete van Nyenbeeke, een zuster van hoogadellijke afkomst, maar in Diepenveen - zo vertelt haar biografie - ‘at ze alsof ze haar hele leven niet anders dan spek en warmoes had geproefd’. Ook zuster Katharina van Naaldwijk was als voorname jonkvrouw kind aan huis geweest op het Binnenhof en een gewilde huwelijkspartner, maar vertrapte bij haar intrede haar bontgevoerde blauwe overkleed met gouden lovertjes. Toen jaren later Katharina's deftige moeder Diepenveen een keer bezocht, was zij zo onder de indruk van de vroomheid daar dat zij de zusters bedeelde met... gebraden ganzen. De pater van Windesheim (onder wie Diepenveen ressorteerde) gaf hiervoor speciale toestemming, en de vrouwe van Naaldwijk zelf ‘was steeds bij het braden aanwezig en bemoeide zich overal mee, want zij wilde dat het gebraad op de juiste wijze bereid werd’.

Zuster Jutte van Culemborg was opgegroeid in het kasteel ter stede waarvan haar vader heer was, en was in de wereld ‘zo kieskeurig dat zij van een gebraden kip alleen de zachte lever at’. Toen zij uit roeping intrad in Diepenveen en hoorde dat de zusters daar niets anders aten dan brij en bonen, sloeg haar de schrik om het hart. Maar uiteindelijk ontpopte zij zich tot een voorbeeldige eetster, ‘want alles wat zij dronk en at smaakte haar uitstekend [...] Zuster Jutte placht altijd te zeggen dat zij niet proefde of de boter ranzig was of het brood zuur’. Intussen leefde haar zuster als vrouwe van Arnhem op het hertogelijke slot te Arnhem, en herinnerde Jutte zich hoe zij in dat milieu van de kip alleen de lever bliefde, ‘terwijl ik nu met genoegen aan een kaal botje kluif’.

De keuze tussen beide eetculturen mocht dan radicaal verschillend zijn, in de praktijk en de beleving kwamen beide soms voelbaar dicht bijeen. Maar terwijl aan het Haagse hof peper en gros werd ingeslagen om *venisoen* en wat niet al te kruiden, was *peper* onder de devoten de

benaming voor een met kruiden toebereide pap van scharbier (het vocht dat in de ketel overblijft, en dat niet is gegist), gebakken uienkoppen, olie en azijn. En toch verruilde iemand als zuster Liesbeth van Heenvliet, dochter van een van de aanzienlijkste ridders van Holland, ‘haar oude, lichtzinnige en veeleisende [!] levensstijl voor een leven in nederigheid, onderdanigheid en eerzaamheid. [...] De beste kost die zij at bestond uit moes, brij, bonen en melk. Verder beperkte zij zich tot het grofste en onsmakelijkste dat zij in de schotels kon vinden’.

Gids-redacteur Johan Huizinga typeerde de moderne devotie in een beroemd geworden embleem als ‘het knusse geestelijk verkeer in stille intimiteit van eenvoudige mannetjes en vrouwtjes, wier grote hemel zich welfde boven een minuscuul wereldje, waar al het sterke ruisen van den tijd aan voorbij streek’. Zoals blijkt uit de verkleinwoordjes - steevast pejoratief bij Huizinga - bezag hij ze rijkelijk neerbuigend: transcendentie onder een stolp. Maar misschien was Huizinga hier toch iets te kleinerend? Voor menigeen zal de keus voor het devote leven in elk geval een stormachtige beleving zijn geweest, die henzelf en hun omgeving heftig moet hebben beroerd. Een weg vol weerstand ook, die in zijn onthechting van consumptie en comfort nog steeds iets indrukwekkends heeft. Dat wij als disgenoten van *De Gids* zelf veeleer erfgenamen zullen zijn van de hoofse dan van de devote eetcultuur, mag aan zo'n weging misschien extra voedsel geven.

Literatuur

Voor concrete gegevens is in het bovenstaande dankbaar gebruikgemaakt van A. Janse en J.M. van Winter, ‘Een bruiloftsmaal aan het Hollandse hof in 1369’, in *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 3 (2000), 162-195 en van K. Goudriaan, ‘Aan tafel bij de broeders en zusters van het gemene leven’, in *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 29 (2003), 435-454. De levens van de Diepenveense zusters worden geciteerd naar *Hemels verlangen.* Samenstelling Wybren Scheepsma. Amsterdam, 1993 (Griffioenreeks). Voor de these omtrent spirituele vrouwen en versterving zie C.W. Bynum: *Holy Feast and Holy Fast. The Religious Significance of Food to Medieval Women.* Berkeley etc., 1987 en R.M. Bell, *Holy Anorexia.* Chicago, 1985.

Ileen Montijn

Een schip van nougat en kreeften uit blik: adellijk tafelen in Nederland

> Dikke klompen honing plempte hij ijverig met zijn vork in zijn mond vast, zodat hij ten slotte geen boe of ba meer kon zeggen, en, toen de gastvrouw opeens het woord tot hem richtte, slechts zwijgend nee knikte. ‘Affreus,’ mompelde meneer P., ‘werkelijk affreus.’ Hij prikte een miniem kruimeltje honing aan zijn vork, en sneed dit nog eens zorgvuldig in tweeën als om Erik een lesje te geven.
> Godfried Bomans, *Erik, of het klein insectenboek* (1941)

Arme Erik, die bij zijn aankomst in het land Wollewei meteen terechtkomt in de hoogste kringen van de insectenwereld, bij de zeer oude familie Van Vliesvleugel - *men is het, of men is het niet* - en daar ook nog zijn eerste diner meemaakt. Tot overmaat van ramp komt hij tegenover de eregast te zitten, meneer P., een rijke, zwijgzame wesp, enigszins jichtig in een achterpoot en met een hekel aan nieuwigheden. Erik begaat de ene bêtise na de andere, en moet vertrekken in een nogal koele sfeer.

Het diner is vanouds de toetssteen voor welgemanierdheid, niet alleen in Wollewei. Wie aan etiquette denkt, denkt aan tafelmanieren: niet toevallig, want alle hoogtijdagen van het leven worden bekrachtigd door samen te eten, terwijl sociale verschillen bij uitstek worden weerspiegeld in wat men eet, en hoe, en met wie. In het ritueel van de maaltijd zit de *distinctie* ingebakken.

De Nederlandse adel is altijd ‘eenvoudiger’ geweest dan die in omringende landen zoals Engeland, Frankrijk en Duitsland; dat is een gemeenplaats, en het is tot op grote hoogte waar. Maar het neemt niet weg dat het contrast tussen de levenswijze van rijke, adellijke kringen en die van gewone mensen tot ver in de twintigste eeuw zeer groot was. Zelfs het verschil binnen de bovenlaag, tussen de gegoede burgerij en de adel, was nog aanzienlijk: de adel was gemiddeld rijker, en was ook onder de allerrijksten bovengemiddeld vertegenwoordigd. Het verschil uitte zich in kleine dingen, die niettemin de kleur van het leven bepalen. Zo werd bij de adel veel vaker aan tafel gediend, in

plaats van dat de dienstbode de schalen binnenbracht. Men verkleedde zich vaker voor het diner, ook door de week. Ook werd vaker tweemaal daags warm gegeten; de lunch, hoewel informeler, was méér dan de spreekwoordelijke Hollandse boterham.

Veel adellijke families beschikten vanouds over één belangrijk voordeel op voedselgebied: grond. De moestuin bij het huis, de hoenderhof, de stallen, en niet te vergeten de jacht. Meloenen en druiven uit eigen kassen verrijkten het menu. De bewoner van de buitenplaats Amstelrust vertelde in 1790 aan de jonge dagboekschrijfster Nina d'Aubigny d'Engelbronner dat hij elf maanden per jaar rijpe druiven had.

Op kastelen en buitenplaatsen in de landprovincies, in Gelderland bijvoorbeeld, was er niet alleen een moestuin voor het grote huis; zelfs het personeel in de dienstwoningen eromheen had eigen moestuintjes. Hendrik Dijkerman (1888-1977), jarenlang stalmeester bij de familie Van Aldenburg Bentinck op kasteel Middachten (bij Arnhem), vertelt in zijn fascinerende herinneringen hoe ieder voorjaar, als emolument, zijn eigen moestuin voor hem werd gespit en bemest. Vervolgens wedijverde hij met de eerste huisknecht om wie het eerst spinazie, raapstelen, rabarber, radijs uit eigen tuin kon eten. Beiden, stalmeester en huisknecht, kweekten overigens ook bloemen, en hielden bijen.

De vreugde van dauwverse groenten uit de tuin wordt in adellijke herinneringen soms beschreven. Voor familieleden in de stad werden mandjes met erwten of bessen, afgedekt met bladeren, maar ook eieren of andere producten per post het halve land door gestuurd. Dominee J.A. Hovy (1875-1956) bracht als jongetje vele zomers door bij familie op kasteel Renswoude, baron en barones Taets van Amerongen-Huydekoper. Hij herinnerde zich later de ‘heerlijke wereld’ daar buiten met de kippen, de vijver, de roeiboot, de ezels - en het eten. Bijvoorbeeld ‘... de sla, die elken dag door een van de nichten, met de grootste zorg werd toebereid en eindeloos gefatigeerd totdat 't een ongelooflijk lekkere poespas was geworden waarin dragon, kleine uitjes, kruidenazijn, oost-indischekers, ei, olie, mosterd, komkommer en ik weet niet wat al meer was verwerkt...’ De lezer wordt dromerig van die sla, die poespas, en van het ouderwetse woord ‘fatigeeren’, de slablaadjes moe maken. (Aan menige adellijke tafel in Nederland werd tot de Tweede Wereldoorlog Frans gesproken - of half-Frans.)

Aan de andere kant hadden de winkels in de stad ook weer lekkernijen te bieden die op het land ontbraken, en die dan per post daarheen gingen: bonbons, champignons... Op 1 april 1959 schrijft de schilderes jonkvrouw Agnes van den Brandeler vanuit Den Haag aan haar moeder (*née* barones van Randwijck) in Gelderland, om te bedanken voor de kievietseitjes. Ze heeft ze allemaal opgegeten. ‘Het is

het verrukkelijkste eetbaarsch dat ik ken, niets is zoo savoureus en zacht. Hier kosten ze 55 ct, gisteren nog 70 bij Meershoek. U moet me nu heusch even laten weten wat u graag wilt hebben om in het trommeltje terug te zenden. [...] Wilt u wat lekkers van Streng hebben? Of versche champignons?' Streng was de banketbakker in de Javastraat, die vroeger de taartjes had geleverd voor de *jours* van mevrouw Van den Brandeler.

Of het door de beschikbaarheid van al die heerlijkheden komt of door iets anders, soms krijg je werkelijk de indruk dat er op de adellijke buitenplaatsen goed en met overgave geproefd werd. Eén verhaal is in dat verband illustratief, al is het moeilijk in te schatten hoeveel romantische vertekening het bevat. In 1826 verschenen in Nijmegen de herinneringen van een zekere jonkheer V.B.G. van Belgeur (waarschijnlijk het pseudoniem van een lid van de in 1815 geadelde familie Van Breugel).

De schrijver vertelt over zijn jeugd met elf broertjes en zusjes op een buitenplaats in Brabant. De kinderen kregen een nogal excentrieke opvoeding, waarin 'natuurlijkheid' centraal stond (ze werden dan ook niet gekleed als kleine dametjes en heertjes, zoals in hun kringen gebruikelijk). Hun ouders hechtten veel waarde aan leren door ondervinding, en zo deed Vader ook smaakoefeningen met zijn kinderen: hij liet ze alle mogelijke dingen proeven, puur en onvermengd.

'Zo leerde ik de eenvoudigste kost waarderen; anders dan de velen die dan eerst de spijs keurig vinden wanneer ze gezouten, goed gekruid, vermengd, gestoofd, en door menigerlei geuren aangemaakt is, toebereid in sauzen, die verhevene, dure, uitheemsche namen dragen.' Nu (in 1826 dus) betreurde de schrijver, net als destijds zijn vader, de gewoonte om dure, gecompliceerde gerechten te eten uit overwegingen van prestige, en trachtte hij daarvan ook de lezer te overtuigen. 'Maakt dit geld-eten u wijzer, deugdelijker, zaliger? Juist het tegendeel, beklagenswaardige eter!'

Van Belgeur gaat nog bladzijden lang door over voedsel en de gewenste eenvoud en natuurlijkheid daarvan, alvorens over te gaan op de reuk- en gehooroefeningen die hij als kind moest doen (eerder heeft hij het al gehad over kijkoefeningen; zijn vader wilde alle zintuigen van zijn kinderen scherpen).

Het *geld-eten*, het opzichtige consumeren van dure spijzen kwam natuurlijk ook bij de Nederlandse adel voor. Tot op zekere hoogte was het onontkoombaar, omdat 'stand ophouden' nu eenmaal een sociale verplichting was, onlosmakelijk verbonden met de cultuur van het dineren. Anderzijds zijn er binnen en buiten de adel altijd critici geweest die zulk weeldevertoon afkeurden. Al was het maar omdat in

het oog lopende dikdoenerij riskant is - voor je het weet lijk je op een parvenu.

Aan een pretentieus diner waarbij alles zo chic moet zijn als het maar kan - en de verkrampte sfeer waartoe dat leidt - wijdde Juliana Cornelia barones de Lannoy (1738-1782) een satirisch gedicht: ‘Het gastmaal’. De ik-figuur heeft de uitnodiging aangenomen van mevrouw Van Langenstijl - geen adel, denkelijk - en wordt door een meid van de gastvrouw van huis gehaald. Dat gebeurt al terwijl zij zich nog aan het verkleden is: de maaltijd begint merkwaardig vroeg (iets waarmee men zich laat kennen als provinciaal). De gastvrouw excuseert zich: ‘Wij eten hier wat vroeg, verschoon mijn oude trant./ 'k ben van die mode niet die voet wint in ons land.’ Aan tafel treft de dichteres een idioot gezelschap, dat uitvoerig wordt beschreven. En dan die gerechten: ajuinsoep! Een schaal vol spiering!

Het is een verrassend leesbare satire, die doet denken aan Jane Austen of, moderner, Henriëtte van Eyk, die met haar verhaal ‘De betoverde sardientjes’ (uit *De kleine parade*, 1932) ook een steentje bijdraagt aan het beeld van de adellijke tafel.

In dat verhaal is een verjaardagspicknick gepland voor freule Betty, die met haar Papa en Mama het voorjaar doorbrengt in een villa in de dennenbossen. Er wordt een ‘erg beroemde indische hindou-prins in nationaal costuum voor de gezelligheid’ verwacht, en een nieuwe jazzband voor de muziek. De picknick wordt niet in eigen huis bereid maar geleverd door een cateraar. Een tegenslag is dat de ‘restaurantman uit Den Haag’ heeft verzuimd de sardientjes mee te sturen, waarvan Gérard nu juist zo hield. En omdat ‘in 't zielige dorp zelf een stumperig kruidenierswinkeltje [was] waar we vies van waren en waar ze niets verkochten, en omdat de chauffeur met al de meiden en een rotting naar de zonsondergang op de hei was gewandeld [...] klommen ik en Betty zomaar in een gewone Gooise stoomtram en reden naar een groter dorp, dat een stad was, om de sardientjes te kopen.’ De twee freules beleven velerlei avonturen na hun aankoop van tien blikjes sardines in olijfolie, waarvan een aantal merkwaardig beweeglijk blijkt te zijn. Dat het satire is, betekent niet dat het verhaal niet op z'n minst een béétje tekenend is voor de sfeer in de beau monde van het interbellum.

Niet satirisch, maar juist vol jeugdsentiment vertelt jhr. mr. W.A. Baud (1909-1986) over zijn Haagse jeugd in ruwweg diezelfde tijd. Zijn ouders deden volgens hem niet aan weeldevertoon (ze hielden er bijvoorbeeld geen rijtuig of auto op na), maar ze wisten wel wat lekker was. Zo kwam er jaarlijks uit Frankrijk een okshoofd cantenac, een *grand cru* uit de Bordeaux die door een ‘mannetje’ in de kelder gebot-

teld werd in 270 flessen; dit naast de witte wijn - rijnwijn en moezel - die vader Baud uit Duitsland betrok.

Met onverholen plezier vertelt Baud ruim zestig jaar na dato over een sprookjesachtig toetje bij een huwelijksdéjeuner (met de handschoen: de bruidegom verbleef in Indië) van oom Ed, een jonkheer van Riemsdijk, met een niet meer piepjonge douairière Quarles van Ufford in september 1920. Hij schrijft: 'De "clou" van dat déjeuner was althans voor ons kinderen het dessert: een schip van nougat, geladen met vanille-ijs, en ik heb mij daaraan bijna ongans gegeten.'

Een serieus, uitvoerig beeld van de adellijke tafel van een eerdere generatie geeft een kookboek dat verscheen in 1892: *Een lekkere schotel.* Het is geschreven door C.L.J.M. Thorbecke *née* Cats, barones de Raet (1846-1937). Zij was de laatste telg van haar familie, getrouwd met een niet-adellijke belastingontvanger; haar kookboek is weliswaar praktisch, maar weerspiegelt tevens een wereld van luxe en comfort.

In het licht van Henriëtte van Eyks bliksardientjes valt op dat mevrouw Thorbecke uitvoerig vermeldt welke levensmiddelen en gerechten 'verduurzaamd' te koop zijn: in potten of conservenblikken dus. Het begint al met de soepen, waarvan veel fijne soorten in blik beschikbaar zijn. Hetzelfde geldt voor zuren, sauzen, vleeswaren, schaaldieren, compotes enzovoort; zelfs Helgolander kreeften zijn er in blik, en garnalen in stopflessen, in drie varianten: in 't zuur, in gelei en in mayonaise. In het hoofdstuk 'wild' worden pâté de foie gras (in terrine te koop) en pâté de lièvre (in blik) genoemd. Conserven waren in die tijd voor een ander publiek bestemd dan in de onze.

Mevrouw Thorbecke noemt regelmatig wijnen die geschikt zijn om bij de schotels te worden gegeten. Ook geeft zij de namen van de beste groenterassen - haar lezeres, zo begrijpen wij, kon die dan haar tuinbaas aan de hand doen.

Ten slotte vinden we in het boek van mevrouw Thorbecke hier en daar aanwijzingen voor het opdienen van de gerechten bij diners. Het hoofdstuk 'Vleesch' begint aldus: 'Kristal-ijs en wijn bij den maaltijd. Als bij den maaltijd het voordienen van soep of visch is afgeloopen, wordt ervoor gezorgd, dat er kristal-ijs op tafel is, en wordt bij de vleeschgerechten een aanvang gemaakt met Bordeaux-wijn, die halverwege den maaltijd met Bourgogne-wijn wordt verwisseld.' Kristalijs (ijsblokjes, zeg maar) werd waarschijnlijk door de gasten gebruikt om naar eigen behoefte water en/of wijn te koelen.

Zo'n passage geeft een uniek inzicht in de tafelgebruiken van de kringen die aan het eind van de negentiende eeuw aan *wining and dining* deden. Geen sprookjesachtige weelde misschien - maar dat het leven goed was aan het bovenste eind van de sociale ladder, is onmiskenbaar.

Maria Barnas

Dilemma

Consumptieaardappelen staat er op een zak
aardappels die ik kocht (bij de supermarkt)
Bewaren: op een donkere, droge plaats
(mag ook in de koelkast)

L'arena

Ik mag niet koken in het huis van mijn geliefde.
Ik woonde er.

Hij is bang voor de ramp die het bereiden van een maaltijd
veroorzaakt afhankelijk van zijn gemoed

de keuken bleek van meel of aszwart van vergeten pannen
op het vuur. Deze negatieven bewaar ik goed.

We aten elke avond op de hoek. We aten
waar we elkaar voor behoedden. De pilaren

zijn er van karton waarop iemand
brandend marmer verzon.

Pistolet

Ze vertelde mij toen wij nog vrienden waren
dat ze moeite had met lange broodjes.
Als je er een grote hap uit neemt
is het alsof het brood de bek openspert.

Ze moest precies om zeven uur eten
anders raakte haar lichaam in de war.
Ze legde me uit wat bioritme is.
Ik zag een zee in haar deinen die haar op een dag

verzwelgen zou. Reve vond ze een slechte
schrijver. Mensen die niet van eten houden
zijn slechte mensen en slechte mensen

kunnen geen goede schrijver zijn oefende ik.
Ik durfde niet meer bij haar langs te gaan
bang dat ik alles moest eten.

Breekbaar

Als ik een snijboon doormidden breek
en een tuin ruik het hoge gras narcissen
rond de bomen rotzoete appels
onder mijn voeten en de notenboom als vergissing

of herinnering aan het feit dat het goed is
om uitzonderingen te maken
en een krakend tapijt onder de donkere
beuken de poort naar de binnenplaats

waar de duiven hun klank vinden
een huis met familieleden en de dag
de dag dat hier een einde aan komt

met een opgerold tapijt en kisten met stickers
waarop ons leven staat geschreven weet ik
dat men geen snijbonen doormidden moet breken.

Bas van Putten
Eten in Las Vegas

Bij mijn eerste bezoek aan de stad die net als New York *never sleeps* vertelden echte wereldburgers me dat het in Vegas om drie dingen draait: gokken, neuken en eten. Dat mag zo zijn, de volgorde klopt niet, en de verhouding tussen een en ander ligt gecompliceerder dan je dacht.

Het heeft enige tijd geduurd voor ik begreep waarom ik er in 1992 een week bleef rondhangen en zo gefascineerd raakte dat ik drie keer terugkwam. Het was niet vanwege de gokmachines, die ik met geen vinger heb beroerd, uit gêne of omdat ik te bedonderd was om uit te vinden hoe ze werken. Niet om de seks, die ik als huiselijk geschutter prefereer boven de Playboy-vunzigheid waarmee de nachtclubindustrie de middelbare smeerpijp in de val lokt. Evenmin werd ik bezocht door academisch leedvermaak over de Efteling-stompzinnigheid van de beroemdste gokpaleizen, die naar een ongeschreven regel zijn geschapen naar hun namen: het Luxor een piramide, New York New York een skyline, The Venetian een klein Venetië met gondels en kanalen, het Excalibur een sprookjesburcht.

Smakeloos? Ik raakte er niet op uitgekeken. Het kind in de mens tapt in Las Vegas hel en hemel uit hetzelfde vat met een vuur waarvan de gaargenuanceerde intellectueel iets kan leren. Men mag de gokstadarchitecten van humorloosheid of gebrek aan fantasie betichten, ze laten zich niet door valse schaamte aan de leiband leggen. Hun Vegas is prachtig en afschuwelijk, glamoureuzer en valser dan Hollywood, een Disneyland met lijken in de kast. Rem Koolhaas kan hun domheid vast voortreffelijk kleineren, maar wie niet? Jan met de pet ziet net zo scherp dat het maar spel is. Het enige verschil is dat hij groot of klein genoeg is om het mee te spelen. Daarbij: grootburgerlijke analyse van smakeloosheid is, vooral met Kousbroek-geestigheid als boter bij de vis, zo onbeschaafd hautain dat ik niet weet wat erger is, het vergrijp of het oordeel. Wat aan het platte volk niet deugt, en dat is veel, deugt ook niet aan zijn rechters. Wie bewijst mij hoe het zich betaamt als mens te leven? Wie durft het te weten? Dat is wat deze stad je spelend

vraagt met een pandoer waarin bourgeoise megalomanie en puberale anarchie om voorrang strijden.

Het was, die vragen indachtig, met gespannen objectieve blik dat ik ten slotte zag wat me in Vegas intrigeerde: de grote, zwakke, al te begrijpelijke honger van de mensen naar een lichte geest en volle maag. Niet gokken, schranzen is de clou van dit misschien ten onrechte als poel van zonde opgevatte paradijs, waarin het leven reeds op aarde is wat de profeten na de dood beloven. Las Vegas moet de hemel zijn zoals gewone mensen zich hem voorstellen, met de ongelimiteerde behoeftebevrediging die het ondermaanse verbood en die, al naar gelang de geloofsrichting, de sterveling tussen peepshow en vijfsterrenkroonluchters vervroegd wordt uitbetaald in de vorm van een eeuwigdurend all you can eat of de mooiste tieten van de wereld. Food for thought: in de restaurants van Las Vegas wordt geconsumeerd met de volharding die zich ook, maar niet alleen, uit alledaagse vraatzucht laat verklaren. Het is veel meer en tegelijk veel minder dan genot, bijna iets cultisch, wellicht ontsproten aan de aardse overtuiging dat geluk nooit lang kan duren, en dat men toe moet slaan voor het te laat is.

Om over dit verschijnsel iets te kunnen zeggen moet ik uitleggen hoe de vermaaksmachine Vegas in elkaar steekt.

Simpel gesteld is hardcore Las Vegas, gesitueerd langs de Las Vegas Boulevard die in de volksmond The Strip heet, een vlootschouw van reusachtige casino's die tevens een hotel en een reeks restaurants herbergen. De gedachte achter de formule is dat de gokker niet de deur uit hoeft als hij onder één dak zijn behoeften kan bevredigen, zodat hij zich kan concentreren op zijn kernopgaaf van hoopvol winnen en gedurfd verliezen, immer held. Om zijn kansspelportefeuille zo min mogelijk te belasten zijn de hotelkamers en restaurants te geef. Voor vanaf 50 dollar heb je in de stad een kingsize room met twee tweepersoonsbedden, ligbad en airconditioning; een ontbijtbuffet kost al naar gelang de status van het huis 5 tot 20 dollar, het dinerbuffet tussen de 10 en 30. De drank, die grote weekmaker, is vrijwel gratis. In de gokhallen lopen geil bedoelde, kortgerokte dienbladmeisjes af en aan om de verslaafde bij te tanken. Tunnel- en luchtbrugverbindingen tussen gokhuizen beperken de voor dis en speeltafel verloren tijd tot een minimum.

Las Vegas lijkt een duivelse verzoeking voor lichaam en geest, maar de Mefisto van Nevada is geen dwingeland. Gokken is niet verplicht. Het is daarom, dat Vegas naast de verdoemde gelukzoekers ook de pret-

parkgasten aantrekt, die van de dobbelende zonde even weinig moeten hebben als hun dominees, of zich geen enkel risico kunnen veroorloven. Het verschil tussen die categorieën is deels theoretisch. Zowel gokkers als niet-gokkers merken snel genoeg dat ze in hun woestijn-Sodom gebroederlijk als ratten in de val zitten. De piramide kenden ze al van de plaatjes, The Strip met alle grote huizen links en rechts is in een uur belopen, hun kinderlijke Dubai-kitsch spreekt overal hetzelfde Liberace-dialect van Griekse zuilen, mega-aquaria, watervallen en fonteinen, marmer en bladgoud. Alleen de achterlijkste provinciaal kijkt nog om naar de vulkaan van The Mirage, die na zonsondergang sinds mensenheugenis elk uur ejaculeert met puberaal vertoon van vuur en lava. Op het andere vermaak in de stad ben je snel uitgekeken. Je gaat niet vijf keer achtereen naar uitgewoonde sterren als Garth Brooks of Céline Dion, het pin-upmeisje Holly Madison dat me zo redeloos vertedert, het Cirque du Soleil, de cabaretstoethaspels en de illusionisten. Vluchten is geen optie. Buiten de stad is niks. Alleen woestijn, met hier en daar een stuwmeer. Daar zitten we dan. Terrassen zijn er nauwelijks, want die houden je buiten. Blijft naast de gokkast de menukaart over. Die kost het minst en schenkt met volle teugen. Vreten doe je in Las Vegas net als gokken tegen de verveling, en met hetzelfde fanatisme, bijbels uitgelokt door de klassieke tandem van verboden vrucht en gouden kalf.

Naast de stomme welvaartstoeristen uit Europa heb je de lokale eters, gewone mensen die ongeacht hun positie en bestedingsruimte hun dollars niet cadeau hebben gekregen. In Luxor of de echte Eiffeltoren tref je dit genre niet snel aan, wat trouwens niet meer hoeft sinds Vegas beide wereldwonderen met stijlloze maar grootscheepse kopieën tot vervangbare historie degradeerde. Aan cultuurgeschiedenis hebben ze maling; ze leven dankbaar in een voor even pijnloos hier en nu, cultuur is voor anderen. De gastpopulatie van Vegas is geen geboren middenklasse, geen oude geldadel, geen haute bourgeoisie, maar afgebeulde working class die het er onbehouwen onbeteugeld van komt nemen. Voor die mensen is maatschappelijk succes een groter kunstwerk dan de Negende van Mahler, die alleen maar uitgilt hoe de mannen vielen. Waarom zou je? Genoeg is genoeg.

Over gewone mensen is het moeilijk schrijven zonder te vervallen in een verleidelijk dédain dat ik sterk voel maar niet als maatstaf wil aanvaarden, omdat het onrecht doet aan hun moraal van loon en werken. Al kan het zijn dat ik een uitvreter door de vingers romantiseer, de genotstoerist is iemand voor wie werk buffelen en Vegas bonte avond is, iemand die aan geestelijke behoeften nooit is toegekomen en er de noodzaak niet van in zou zien omdat hij in het volle leven echte

zorgen aan zijn kop heeft. De Italiaanse immigrant die met vijftig dollar in zijn achterzak in Amerika aanspoelt mag om Verdi en Puccini hete tranen wenen, voor Flaubert en Henry James koopt hij niets. Die zouden hem maar van zijn werk houden en hem met verdrietige gedachten van zijn moed beroven. Hij moet niet weten maar geloven, hij moet zegevieren. Als hem dat in Oklahoma, New York of Boston is gelukt, dan viert hij het met de verkwisting die de nieuwe wereld hem als hoogste levensdoel inprentte. Hij gaat naar Las Vegas.

Die mensen zijn er. Ik heb ze ontmoet. Ze leven in een wereld waar wij, die als hogere organismen worden geacht de stad te mijden, weinig tot niets van weten, en die ons meer zou moeten interesseren dan debatten met verveelde soortgenoten in De Balie, waar schrijvers niets te doen en niets te zeggen hebben, waar ze als jongeling voor Werther spelen en op een kwade middelbare dag als krantencommentator neerzijgen, omgeven door een stankwalm van gevorderde nuance.

In 1992 sprak ik in Circus Circus, een van de evergreens onder de gokhuizen, een Italiaanse immigrant die me te hulp schoot toen ik aan de bar verdwaalde in een elektronisch kaartspel. Hij was zestig, had zijn textielhandel in San Francisco net verkocht. ‘Goed verkocht,’ zei hij, om duidelijk te maken dat ik niet mocht twijfelen. Hij had niets te zeggen; hij had iets te vieren. Zijn ouders, Milanezen, waren met niks zijn zaak begonnen. Nu had zijn glansrijk afgestoten toko veertig man in dienst, een tweede nederzetting in Los Angeles. Ik geloofde hem. Hij was een schriele, onbeduidende verschijning, maar in zijn ogen was het menens. Ik zag een handelaartje dat had moeten vechten en het had gekund.

Nu was het feest; hij sliep in het Hilton. Als mensengokker had ik toen al kunnen raden wat hij reed. Een Cadillac. Hij zei niet welke. Het had een oud barrel kunnen zijn, maar uit zijn stelligheid leidde ik af dat het een echte was, een nieuwe. Een domme vraag is: wat voor Cadillac? Gewoon, een Cadillac. Van andere merken moest je destijds het type noemen om je eer te redden; een Mercedes of BMW kon ook een kleintje zijn. Dat hoefde met een Cadillac toen niet, of mijn bargenoot was blijven steken in de tijd toen Cadillac nog echt het summum was, de tijd waarin hij, kind van kleine luiden, van zo'n auto had gedroomd. Daarom wist ik dat het een Cadillac moest zijn. De volksjongen koopt geen Mercedes. In Nederland reed Lee Towers, zelfde laken, Cadillac. Een Cadillac is een dikke Amerikaan, en niet zo duur als een Mercedes. De droomauto van je jeugd: het volle pond voor minder dan zo'n rotmof met zijn door de groot geworden kleine man nog steeds gehate aureool van ruling class. Ik hief het glas op man en ros; zijn schaamteloze trots beviel me. Hij had het zelf gemaakt met han-

del die het lot hem voor de voeten had geworpen. Zo'n man zie je in Vegas graag, en niet omdat hij je vooringenomenheid bevestigt. Hij hoort er. Enjoy, zei hij ten afscheid. All of it! Ik kreeg tips mee. Ontbijt in Ceasar's Palace; Great portions, small price.

Dat is de les. Voor hem, die voor een dubbeltje zijn eerste rang wil, is Las Vegas uitgevonden. Hier kan hij het krijgen. Hij vreet niet voor de smaak, hij vreet voor het spekkopergevoel dat geen financiële nederlaag hem kan ontnemen. Mocht hij toch bezwijken voor de fruitautomaat, dan verlaat hij zijn Waterloo met een lege beurs maar met een volle maag, geadeld door de zekerheid dat hij geen kans heeft laten liggen. Misschien overschatten wij het raffinement van de casinobazen. Zoveel vernuft is niet vereist om het bezoek te laten bijten. Hun handelsgeest leunt vorstelijk op een blijmoedig fatalisme dat Amerikanen in de genen is gebakken. Sometimes you win, sometimes you lose.

Voor dit publiek zijn in de grote gokhuizen de buffetten uitgevonden.

Net als overal kan in Vegas van hamburgertent tot sterrenrestaurant à la carte worden gegeten, maar daar komt de heffe des volks niet voor. Onweerstaanbaar aan de buffetrestaurants is dat er voor een vast bedrag kan worden toegetast tot de kruik barst. De eetfabrieken van de grootste gokhuizen zijn gelegenheden met het vloeroppervlak van een grote supermarkt en een capaciteit van honderden plaatsen. Ook wie niet onder hetzelfde dak logeert is welkom. Je eet er dag en nacht volwaardig met het laagdrempelige gemak van de bedrijfskantine. Je betaalt vooraf, sluit aan in de rij, and wait to be seated. De speurtocht naar de best denkbare prijs-kwantiteitsverhouding is in casinoland een nationale sport. Mijn Cadillac-Italiaan kon me precies vertellen waar het bunkeren de beurs deed schateren. Het kon niet op. Een wonder.

Vooruit, aan tafel! La grande bouffe, de troggen wachten. All you can eat, zonder een gezondheidsinspecteur die op je vingers kijkt. Een burgerwoord: luilekkerland.

Om acht uur 's ochtends word ik in de restauratie van het MGM-hotel, een griezelige blauwzwarte kolos waarvan de architectonische intenties me een raadsel blijven, door een Latijns-Amerikaanse dikzak van de wachtsluis naar mijn plaats geleid met de eerbiedigheid waarvoor je al die kinkels op hun smoel zou willen slaan zodra de beleefdheidstermijn is verstreken. Je weet zeker dat hij in de keuken op de sla pist om zijn slavenhart te luchten. Geen zorg: een scheut azijn erover en geen hond die het proeft. De koffie is niet te drinken, het wa-

ter een soort chloor. Snel fourageren, voor het kokhalzen de eetlust ruïneert.

Het is dat ik het gewend ben; een debutant weet niet wat hem overkomt. De vitrines bestrijken honderden vierkante meters. Tien meter salades, plus garnituur. De onwaarschijnlijkste dressings, van garlic, French en Italian tot thousand islands. Vijf meter fruit, van meloen tot ananas dagvers. Naast de gemarineerde zalm, in onuitputtelijke hoeveelheden, de sushi-schalen en de Italiaanse schotels; lasagna, risotto, pizzapunten, gnocchi, spaghetti bolognese, tortellini, tagliatelle. Haaks daarop het onafzienbare buffet voor wat wij continental breakfast zouden noemen: brood, croissants, wafels en zoetje broodjes, worstjes en bacon, scrambled eggs, hard- en zachtgekookte eieren. Misgrijpen is uitgesloten. De voorraden worden continu bijgevuld. Het uitgekookte instroombeleid voorkomt filevorming bij de voederbakken. En dat voor 16 dollar, 12 euro. Alles voor haast niets.

Wij kennen het principe van de Van der Valk-hotelketen. Ik bezocht ooit een schlagerfestival in het Van der Valk-hotel in het Groningse Zuidbroek. Het buffet was inbegrepen bij de prijs. De familie Van der Valk begrijpt het volk. Dat kreeg garnalensalades, met hun air van luxe. Het ging door het lint van begeerte. Rond de buffettafels vormde zich op het hoogpolige Van der Valk-tapijt een deklaag van vertrapte garnalen, gesneuveld op de overvolle borden. Dol werd men van zoveel deftigheid. Het leek wel kerst.

In Las Vegas lijkt alles anders. Vertrapte garnalen zijn in het MGM ondenkbaar: de hygiëne in de restaurants is voorbeeldig. Tot opstootjes en gedrang komt het door de uitgekiende bezoekersdistributie evenmin. Het kan zijn dat het Amerikaanse voedselproletariaat beter is opgevoed dan onze onderklasse; waarschijnlijker is, dat het systeem disciplineert. Er is altijd genoeg, dat zorgt voor zelfbeheersing bij de klanten. Ten tweede veroorzaakt het overweldigende aanbod culinaire dilemma's die het winkelen bemoeilijken. Het is als in een grote boekhandel of platenzaak. Er is te veel; men aarzelt, men treuzelt, men matigt, men stagneert.

Uiteraard is dat schijn. Hoe lang een roofvogel ook boven zijn prooi cirkelt, uiteindelijk duikt hij. Inhaligheid is universeel. De gasten hier weten het alleen beter te verbergen dan de boeren in Zuidbroek. Hun dekmantel is de techniek van ontbijten in fasen. Eén ronde continental. Een ronde Italiaans. Een ronde groente, al is die aanzienlijk minder populair dan de vis en de pasta's. Na elke bijtankbeurt zie je ze met bedrieglijk bescheiden porties en een zo neutraal mogelijke uitdrukking op de welgedane koppen naar hun tafels terugkeren, de keurige toeristen van het MGM. Zo houden ze hun stand op. Maar

het blijven Amerikanen; hoe meer hoe beter. Delicious, hoor je ze zeggen als de wildplasser komt vragen hoe ze varen. Ze bedoelen niet dat het lekker is. Ze bedoelen dat het veel is.

Er zit systeem in de overvloed, een overkoepelend idee. Net als bij Van der Valk is de core business het lokmiddel dat de mensen deftig eten noemen; zalm, kreeft en rosbief, vers van het mes. Merk hoe het wordt opgedist. Vlees en vis, te goed voor zelfbediening, worden bereid in open keukens, waar nederige koks met carnavaleske koksmutsen persoonlijk de porties voor je snijden. Dat het vooral gebeurt om de vraatzucht in de hand te houden speelt voor de consument geen rol. Al ziet hij wat erachter steekt, hij weet zich toch verwend en dankbaar. Hij weet zich opgestoten in de vaart der volkeren. Wij, zalm. En zoveel als je lustte.

Bijna alle gasten zijn vet. Als ze zijn uitgegeten waggelen ze als grote eenden terug het casino in, even ontroerend en afstotelijk als hun zelfverkozen paradijs.

Ik prik drie dagen mee. Dan kan ik niet meer eten. Ik rijd naar Death Valley en vast twee volle dagen. Dit zijn de mensen, denk ik. Dit hebben ze ervan gemaakt. Ze vreten.

Denk niet dat het eten in Las Vegas slecht is. In de betere gelegenheden is het goed, en vers, en veel - La Place in de overdrive. Zonder schaamte geef ik toe dat ik voor de rosbief in het MGM op herhaling ben gegaan. Het was mals, degelijk vlees, dat ik met bloeddoorlopen wellust heb verorberd. Probeer maar eens een restaurant in Amsterdam te vinden dat zo braadt. Ik compenseerde het verlies van decorum met porties groente en fruit die onvergelijkbaar beter smaakten dan de waterige kasteelt van een doorsnee Europees hotelontbijt. De sushi overtrof die van de Albert Heijn ruimschoots.

Niet het voedsel is ongezond; ziek is hoe de mensen zich tot hun gerief verhouden. Ze vullen een leegte. Daarom is de Amerikaan zo vet. Maar hij is het in soorten. In Las Vegas leer ik het verschil te zien tussen welvaartsvet en armoedevet.

Ook Las Vegas, working class of niet, is een klassenmaatschappij. Mijn Cadillac-Italiaan gaat naar het Hilton omdat hij niet onder zijn stand gezien wil worden. Je stand is je banksaldo. De keukens van Las Vegas gehoorzamen die wet. De rosbief in het MGM is zo goed omdat hij meer wil kunnen pretenderen dan de lamme lappen van een minder huis. Het is jullie keuken, heeft de baas de kookbrigade op het hart gedrukt, maar de rosbief wordt ons vlaggenschip, ons unique selling point. Die mare trekt als een lopend vuur door de stad. De rosbief dient geen culinair doel maar een pikorde met MGM in top. De klant

verslindt zijn vlees zoals Las Vegas hem, met huid en haar, maar het verzoent hem met alles. Daarom smaakt het maar even. Zodra je weet waar het voor staat krijg je geen hap meer door de strot, zo droevig.

Terug uit de woestijn besluit ik af te dalen in de voedselpiramide en te verkassen naar de randen van de stad, waar het voetvolk neerstrijkt dat The Strip te duur en thuisblijven te min vindt. Ik meld me in South Point, een aan de Interstate gelegen goudgerande hoogbouwbunker die er de vorige keer nog niet was. Een kamer is er voor vanaf 42 dollar, een kleinigheid in vergelijking met de 100 van het MGM, de 300 die je in het Bellaggio of de 600 die je in The Venetian neertelt. South Point is een vluchtheuvel, een armoereservaat. Je ziet het direct aan het publiek. Op The Strip heerst een solvente burgerij, hier de onderklasse met iets meer dan niks, een aan het Hollandse verwant proletariaat dat zich door geen woekerhypotheek of creditcardlimiet het recht op potverteren laat ontnemen. Hun auto's weerspiegelen hun overspannen ambities. In zomers Zeeman-goed gestoken families, de Verelendung gegroefd in de kansloze koppen, stappen uit kolossale SUV's om voor toekijkende medepaupers de sleutels aan de knipmessende clown van de parkeerservice te overhandigen. In de lobby zie je ze met een mengeling van angst en spot hun hotelrekeningen controleren, niets te verliezen en toch bang. Er hangt de sfeer van dapper duur doen die in Vegas burgerhorror maakt van elke B-tent.

Gek, zo keek ik vijftien jaar geleden in de ontbijtzaal van The Horseshoe, zo'n old school-casino dat al niet meer meetelt, naar de besnorde Vietnam-veteranen die ik 's ochtends met hun ziekelijke vrouwen tegenover zich zag aanvallen op mashed potatoes, sausages en scrambled eggs. Ze vraten, ongelukkig zwijgend, als bezetenen. Wat had hen daar gebracht? Ik vroeg het maar gewoon. Een weekendtrip van 120 dollar, vervoer en ontbijt inbegrepen. Ze kwamen uit San Diego. En ik? Uit Nederland. How nice. Hun koppen fleurden op toen ik ze aansprak. Ze hoopten dat ik tevreden toeristen zag, mensen die op reis hadden gekund en in den vreemde echte vreemdelingen tegenkwamen - net wat ze wilden.

Waarom kon ik er niet genoeg van krijgen? Waarom zou ik nu in South Point weer getuige willen zijn van een verval dat niet het mijne is, en dat me tegenstaat als alle menselijke nederlagen? Ik zie wat iedereen ziet, ook de zondaars zelf - dat ze niet in het Hilton zijn, maar in een opgetuigde gokherberg die er met goudbeslag en valet parking op probeert te lijken. Daarom kijken ze ook zo bedrukt, om te verbergen dat ze evengoed hun ogen uitkijken en dat van elkaar niet willen weten; de kunst is om te doen alsof de schijnweelde van South Point net zo vanzelfsprekend is als het Hilton voor textielboeren uit San

Francisco. Juist daarom komen ze hier terecht, waar ze niet aan vreemde ogen worden blootgesteld wanneer ze samen met het South Point Hiltonnetje spelen. Mijn Hilton-handelaar zou ze uitlachen met de verworven rechten van de top-aap. Ik zie het als de buitenstaander die weer weg kan. Ik voel geen leedvermaak omdat ik weet heb van dat privilege en vaag mededogen voel. Ik ben geen ramptoerist, die over de ruggen van paupers een misplaatst gelijk komt halen, en zijn geluk haalt uit het ongeluk van anderen die niet erkennen dat ze weten wat ze missen. Het bewijs is dat ik hier nooit ben gekomen om te schrijven, altijd om te kijken. Ik kijk naar deze mensen als een zoöloog naar een kudde opgedreven olifanten, pogend te begrijpen hoe ze denken. Daarom ben ik hier, en soms denk ik te begrijpen wat ik zie. Geluk is nooit maakbaar. Ik zie de mensen op hun menselijkst, die proberen meer te lijken dan ze zijn op een locatie die ze het gevoel moet geven dat ze echt boven zichzelf zijn uitgestegen. Hoe ze zich vergissen leert de keuken.

Die wil niet onderdoen voor wat de Cadillac-bestuurder van de stad gewend is. De complicatie is dat het inkoopbudget het niet toestaat. De binnenhuisarchitectuur is een voorteken. De MGM-ontbijtzaal lijkt met zijn gedekte kleuren en beschaafde tafels op een echt restaurant; de fourageerhoek van het South Point is een vreetbordeel met meubilair in felrood leer en een tapijt dat felroze, rood en geel verenigt in het gruwelijkste dessin dat ooit een hel op aarde sierde. Boven de buffetten hangen ademloos barbaars geschilderde impressies van het aanbod: seafood, Italian, salads, desserts. De baas van South Point moet zwakzinnig zijn. Maar ik verga na twee dagen onthouding van de honger. Ik schep op goed geluk wat op.

De zalm wordt aangereikt door weer zo'n kok die met lachwekkende, maar voor het misleidingsritueel vereiste driesterrenernst zelf het mes zet in de vis. Die valt mee. Hij is stevig en bekwaam bereid, zonder de boterige lafheid van een kweekproduct; Sylvia Witteman zou uit protest tegen de nieuwe tijd demonstratief tevreden zijn. De sla kan ermee door. Weerzinwekkend is de macaroni met kaas en garnalen, een onwaarschijnlijk vet kliekjesmengsel, door een gefrustreerde gifmenger tot haute cuisine gebluft. De bleke gamba's vegeteren dodelijk onkies op de verzachtende omstandigheid dat ze uitsluitend zijn bedoeld om uit te dragen dat het South Point gamba's heeft. De krabbenpoten sla ik over. Gelukkig zijn de koffie en het water beter dan bij MGM.

Dat moet ik allemaal niet zeggen. Het doet niet ter zake. Smaakcriteria kan en wil de South Point-gast zich niet veroorloven. Of hij kan het niet omdat hij geen maatstaven heeft, of hij wil het niet omdat hij de teleurstelling niet zou verdragen. Meer dan voor de middenklasse van het MGM, die het nog elders kan proberen, is zijn betaalbare geluk een dure plicht. Hij moet en zal tevreden zijn. Veertien dollar.

Die uitdaging vergt grovere methoden dan de subtiele beschavingsfraude van de middenstanders in het MGM. Er zal gevochten moeten worden. De mens in South Point houdt zijn stand niet op. Hij slaat zijn slag. De South Point-eter plundert. Alles moet op, zolang de voorraad strekt.

Ik volg een grote neger die het op de krabbenpoten heeft voorzien. Hij laadt zijn bord met de efficiency van een verhuizer. Met een grijns keert hij naar zijn tafel terug, waar zijn kauwende familie met instemmend mompelen zijn oogst looft. Ik zie hem daar te midden van zijn naasten werken als een paard om de buit weg te krijgen. Hij wil geloven dat hij een delicatesse eet, al kwam de smeerboel uit de rotste vriezer van Nevada; die drang is sterker dan zijn smaakpapillen. Misschien is dit het mooiste moment van zijn leven. Hij is de man voor wie dit allemaal bereid is.

Er zit patroon in het klantenbestand. De zwarten en latino's zijn een meerderheid; de paar gepensioneerde blanke echtparen hebben het geldige excuus van een beroerd pensioen. Normale, gezonde gezinnen zie je in South Point vrijwel niet. De evolutie heeft met deze mensen nog veel goed te maken. Zwakzinnigheid, boulimia, lichamelijke handicaps: er is in elk gezelschap wel iets loos.

Twee tafels verder zit een ouder echtpaar dat rosé drinkt. Zijn buik, bijeengehouden door een vormloze katoenen oudemannenbroek, rust als een bal tussen zijn benen. Dit is armoedevet, het vet dat alle hoop heeft laten varen, vet dat op The Strip nog kleur en kracht heeft. Hij schenkt haar bij. Hun conversatie is een heen-en-weer van losse woorden: more, OK, fine, yeah, water? Een gesprek komt niet tot stand; eten is werken. De vrouw heeft een gezicht dat ik niet zal onthouden. Ze drinkt harder dan hij. Hij kan niet meer. Waarschijnlijk zijn ze uitgepraat. Ik zie *Happy Days* van Beckett.

Rechts van mij zitten een redelijk geconserveerde pensionado en zijn vrouw. Hij draagt een bermuda en een polo. Hij stemt niet Obama. Ik heb ze zien aankomen op het parkeerterrein. Op de bumper van zijn oude Lincoln Town Car staat dat hij de trotse ouder is van een mari-

nier, en dat er met zijn natie niet te spotten valt: ‘don't mess with America.’ Zijn vrouw is veel geslagen door het leven en vast wel eens door hem, maar doet alsof ze van hem houdt. Ze houdt zich staande door zijn slaaf te zijn. Men moet het leven draaglijk houden.

Niets weet je. Alles zie je. Ik ken deze mensen. Ze zijn overal.

Enjoy your dessert, hoor ik een dienstmeid zeggen.

Dat moet ze. Regels van het huis. Beleefdheid is aangeleerd. De bediening is een mêlee van vage nationaliteiten die net genoeg zijn ingeburgerd om how are you te vragen in een soort van Engels. Ze verafschuwen de vraag, die hun status bevestigt. En ze verafschuwen elkaar om wat hen bindt, juist dat. Soms veinzen ze vriendschappelijkheid, maar tussen de regels door zie je ze elkaar haten met een bitterheid die nergens heen kan. Ik wil me inspannen om deze mensen te verstaan. Hier zie je ongeluk dat het geluk zoekt en het niet kan vinden.

In de lobby informeer ik naar de beschikbaarheid van kamers. Het meisje van de incheckbalie heeft er nog een voor honderd dollar. Ik weet dat ze liegt. Ze ziet een man die niet in South Point hoort, en die waarschijnlijk kwam omdat het MGM was volgeboekt, zodat ik honderd dollar kan en moet betalen voor mijn nederlaag. Ik word te zwaar bevonden voor het huis; ze laat mij boeten. Nee, ik ga hier niet slapen. Ik gun niet iedere bedrieger zijn bedrog.

Goddank hebben we nog te eten.

Ik ben op de goede weg, de weg naar de hel. Maar ik ben er nog niet. Ik moet nog dertig kilometer verder naar de bodem van de put, het Gold Strike.

Het Gold Strike Casino, een witte kolos in de woestijn langs de 15 Interstate naar Los Angeles, is de afvalbak voor de verliezers. Het leeft van truckers en Tokkies, mensen uit trailerparken. Kamers kosten er in het weekeinde 49 dollar, door de week 29. Daar je waardigheid hoog houden is onmogelijk.

De kamer op de negende verdieping is groot en lelijk. De douche is lauw, het tapijt flets, de hygiëne op het randje; net geen kakkerlakken. Het gokhuis is in geen dertig jaar op de schop geweest. Roken is toegestaan. Het ruikt er schraal naar as, bier en mensenvlees als in de disco's van mijn jeugd. Ik voel een grote, diepe opluchting. De bodem is bereikt. Eindelijk eerlijkheid. Liegen kan niet meer. Niet hier. Alleen maar hopen. Hoop is prachtig. Hier verwekken dronken echtparen de Eminem en 50 Cent van morgen.

Ik blijf er drie dagen.

Het ontbijt in The Bonanza Buffet kost vijf dollar. Wat er niet is - sushi, zalm, dampende rosbief - gaat in het Gold Strike ordinair goudeerlijk van de prijs af. Van mijn plan aan te schuiven komt niets te-

recht. Ik kan niet meer eten. Wie de desserts van het Gold Strike heeft gezien hongert zich dood. Chocolademousse, chocoladetaart, cheesecake, slagroomgebak, soesjes; allemaal goedmakers, allemaal rotzooi. Ik kijk om. Een gekreukte, broodmagere negerin met benen als verkoold kreupelhout eet taartjes, een bord vol. Je weet: haar laatste kans.

Zie deze mensen, blank en zwart: het vuil van Amerika. Het is waardeloos, ontwaardigd volk. Maar het is waardeloos volk dat van de baas naar je moet lachen bij de kassa van de WalMart, dat voor de KLM in uniform je koffer op de band schuift, dat door Bush naar de verdommenis is geholpen en dat zich in de grote wereld nog steeds voelt als Rosa Sparks in haar bus, behalve in het Gold Strike. Allemaal zijn het mensen die geloven dat ze hun geluk verdiend hebben, en terecht.

Net als ik de rekening van 130 dollar voor mijn drie nachten heb betaald, wordt bij de uitgang een bus nieuwkomers uitgeladen. Geen van de inzittenden lijkt zich normaal te kunnen voortbewegen. Als schommelstoelen wankelen ze naar de ingang; een stoet aftandse latino's, in een achterbuurt geronseld door een touroperator met wankele morele beginselen. Human trash. De bus had op Cuba kunnen rondrijden: een geblutst antiek verzilverd Greyhound-model dat eerdaags crasht met niets dan doden. Het bedrijf heet Paradise Tours. Moge de Heer de passagiers beschermen. Ik weet dat ze gaan vreten wat de pot schaft, chocolademousse en taartjes. 's Avonds bier voor één dollar, of het niet op kan, met blank en zwart eendrachtig aan de toog. Dat hun koninkrijk kome.

Abram de Swaan

Vies eten

Vaak eten de Chinezen in China vies. Dat valt vooral de vreemdeling op, hun niet. Tijdens de Culturele Revolutie zijn de tafelmanieren afgeschaft als verwerpelijke restanten van de kleinburgerlijke levenswijze. Wie netjes at betoonde zich alleen al daardoor een 'kwalijk element' dat zich verzette tegen het Maoïstisch verruwingsoffensief.

Hoe er in China werd gegeten, een eeuw geleden, een halve eeuw terug, of voor dertig jaar, hoe de boeren, soldaten, fabrieksarbeiders, kantoorklerken, hoge officieren en bureaucraten, edellieden en hovelingen aten is mij niet bekend en weinigen zullen het precies weten. Sinologen hebben wel belangrijker zaken aan hun hoofd, denken ze.

Smaken verschillen, en tafelmanieren ook. 'Het is alles een kwestie van mode en gril,' zal de scepticus zeggen als hij zijn vermoeide blik laat dwalen over het mensengedoe doorheen de historie. Maar hij verkijkt zich.

Op grond van historisch sociologisch inzicht is heel wat te zeggen over de wijzigingen in de eetgewoonten toen en ginds, bij dezen en genen, en zelfs hoe die etenswijzen nog zullen veranderen. Vies eten is geen kwestie van smaak. Integendeel, er bestaat een soort oerpatroon, tijdloos, objectief en universeel.

Het menselijk lichaam dient in beginsel dicht en droog te zijn. Het mag niet lekken, geen kleine klodders verliezen, er mogen geen slierten, pegels of draden aan hangen, en geen frutsels achteraan slepen. Wat eruit komt moet snel op afgesproken plaatsen worden gedeponeerd, zo mogelijk uit het zicht, uit het gehoor, en uit de reuk. Wat erin gaat moet er in één keer in, zonder fluimen, rare restjes of gedruppel, en het mag al helemaal niet weer worden uitgespogen of gekotst. Erin is erin en eruit is eruit. Het lichaam neemt voedingsstoffen uit de buitenwereld op en geeft afvalstoffen eraan af, in de kortste keren en met het minst mogelijke opzien.

Het kan zijn dat dit oerpatroon in de evolutie van voordeel is geweest. Verwante diersoorten houden zich in allerlei opzicht aan de-

zelfde grondregels. Maar met dit oerpatroon als uitgangspunt gaat de geschiedenis van de tafelmanieren over de steeds toenemende stilering van die eerste etenswijze. Hoe meer de mensen het zich konden veroorloven om niet alles wat ze te eten hadden meteen op te slokken en hoe meer ze zich ertoe moesten dwingen om zich van minderen en vreemden te onderscheiden, hoe verder ze hun etensgebruiken hebben gestileerd.

Norbert Elias heeft voor West-Europa over een periode van zo'n acht eeuwen één zo'n ontwikkelingslijn getraceerd. Die verliep helemaal niet grillig, er zat een heel duidelijke tendens in: eters namen meer en meer afstand van eigen aandriften, van het eten en van elkaar. Konden ze aanvankelijk gulzig en naar hartelust met hun handen graaien uit een en dezelfde schotel, gaandeweg ging men zich houden aan een tafelorde; het bestek kwam tussen hen en het voedsel; iedereen kreeg een eigen bordje waar ieder ander van af moest blijven. Het gretig schrokken ging langzamerhand over in mondjesmaat eten; een vorkje vol, dat tussen de even geopende lippen en kaken werd geschoven. Het oerpatroon dat het eten niet halverwege mag blijven steken, maar eruit blijft of erin moet, werd steeds strenger en bekwamer toegepast. Alle etenswaar moest met het mes op hapmaat gesneden worden en dan in één keer weggevorkt. Uit de kom werd minder vaak gedronken en vaker gelepeld, alweer met een enkele mondvol tegelijk.

Alle eten en drinken moet in één keer de mond in. Dan dienen de lippen zich te sluiten en mag er niets meer uit. De mond dient dicht te blijven, kauwen met open mond geldt als ongemanierd, en helemaal als daarbij ook nog geluid gemaakt wordt; smakken geldt als onbeschaafd. Universeel is het smakverbod niet, het is meer een kwestie van westerse goede smaak. Het kan, net als boeren laten, worden opgevat als een blijk van tevredenheid en een compliment aan gastvrouw en gastheer.

Chinezen slurpen hun bami uit de etenskom. Dat ligt niet aan de stokjes waarmee ze eten, want behalve snijden kunnen zij daar alles mee wat de westerling met vork en mes bereikt. Maar ook de westerse mens heeft moeite om een hap spaghetti in één keer naar binnen te krijgen. Italianen zitten er niet mee, maar blijkbaar moet je het van kindsbeen af geleerd hebben. Als die deegslierten al deels binnensmonds zijn maar voor de rest nog halverwege het bord hangen ervaart de eter een bepaald soort schaamte, de schaamte die mensen ondergaan als ze zichtbaar voor anderen hun bewegingen niet volledig beheersen: als het lichaam ‘uit zichzelf’ nat wordt, geurt, lekt, bloedt, kwijlt, spuugt, snottert, kotst, wankelt, misstapt, valt. Elke kleine vergissing en elke kleine mislukking wekt schaamte; het vermijden van

die schaamte is het voornaamste motief om de geldende tafelmanieren na te volgen.

Elias constateerde dat een verfijning van de eetgewoonten en trouwens ook van allerlei andere omgangsvormen zich eerder dan in andere milieus voordeed in hofkringen, met name aan het Franse hof. Het had voor de hand gelegen om die verbreiding van de hoofse manieren ook te bestuderen in andere samenlevingen met een lange hoftraditie, zoals Japan, China of India. Dat onderzoek is in dit land uit jalousie de métier actief verhinderd door collega-sociologen. Enkel maar omdat men in die kringen de sociale dynamiek bestudeert, zal die daar heus niet anders zijn dan ergens anders.

In de Chinese, klassieke, hoofse traditie was de stilering tot het uiterste doorgevoerd. In een scène van een Beijing-opera drinkt de veldheer een kopje thee met zijn concubine. Zij is zo preuts van eten en drinken dat ze telkens als ze een slokje neemt haar gezicht verbergt achter de slip van haar wijde mouw. Het oerpatroon is hier tot het uiterste gestileerd, maar de richting waarin die verfijning gaat is ook de westerling vertrouwd, denk aan het kuchje achter de hand of het uitspuwen in een servet. Er was, concludeer ik uit deze enkele observatie, dus ook in China een hoofse standaard van verfijning en distantiëring, net als in het Westen, maar iets anders uitgewerkt.

Hoewel de Chinezen de toegang tot het keizerlijk hof (de 'Verboden Stad') ontzegd was en zij van het hofleven vrijwel niets te zien kregen, moeten dignitarissen en edellieden toch weet gehad hebben van die gebruiken, die vervolgens ook buiten hun kringen verbreid raakten. Met andere woorden, heel veel Chinezen moeten geweten hebben hoe het hoorde aan de tafels van de meest aanzienlijken. Maar, zoals gezegd, wie zich in welke mate aan die stilering hielden, dat weet ik niet.

In de Verschrikkelijke Tijd, het Mao-tijdperk, moet zich een verruwing van de zeden hebben voltrokken, een afbraak van alle burgerlijke beschavingsnormen. Het kan best zijn dat in plaats daarvan een revolutionaire etiquette is opgekomen waarvan de finesse ons ontgaat bij gebrek aan kennis en inlevingsvermogen. De Chinezen zijn zich toen in veel opzichten grover gaan gedragen. Dat is daar nog steeds te zien aan het gedrang voor loketten, bij de bus, en bij de kassa, of aan de razernij in het verkeer.

In de jaren sinds Mao's dood zijn de revolutionaire omgangsvormen rap verdwenen, maar een terugkeer naar de manieren van vóór de revolutie zal in de meeste opzichten onmogelijk geweest zijn. Ik vermoed dat veel Chinezen zich nu oriënteren op de westerse manieren (die in de grote steden al meer dan een eeuw geleden zichtbaar waren). De Chinezen die ik ontmoet komen mij vaak terughoudend

en schuchter voor. Dat kan aan hun moeizame Engels liggen, maar ook aan het gedeeld en stil besef dat bijna alles waar zij en hun buitenlandse gasten het over zouden willen hebben te gevaarlijk en vaak ook te pijnlijk is om over te praten.

De ontwikkeling verliep in West-Europa en in Oost-Azië langs parallelle sporen: vork, mes en lepel in het Westen, stokjes (en lepels) in het Oosten. In India is het anders gegaan en bleven mensen, zelfs heel aanzienlijke mensen, met hun vingers eten. Maar ook daar zette de stilering door: graaien en grijpen is er daar ook niet bij; het eten wordt met drie toegespitste vingers van de rechterhand naar de mond gebracht. Die vingers mogen de mond niet in en worden niet afgelikt. Waar, zoals ook in Afrika in traditionele milieus, nog uit een gemeenschappelijke schaal gegeten wordt maken mensen elk een eigen tuintje, met walletjes van voedsel gescheiden van dat van de buurman. De stilering gaat overal in ongeveer dezelfde richting. Maar tegen het westers geweld van vork en mes lijken nu alleen de eetstokjes nog stand te houden.

Niets hiervan is de mens aangeboren, alles moet met veel moeite en tegenzin bijgebracht worden. Kinderen leren onder gedurig vermaan en verwijt om niet te graaien, niet te proppen, hun eten niet weer uit te spugen of uit te smeren over handen en gezicht, er geen balletjes van te kneden, er niet mee te gooien of te strooien, met eten te wachten tot iedereen is opgeschept, en van andermans bord en beker af te blijven. Dat is de eetdressuur. Die grijpt veel dieper in dan de zindelijkheidstraining en gaat met veel meer strijd gepaard. De psychoanalyse heeft daar een gouden kans laten liggen. Over de langdurige en verstrekkende gevolgen van het spenen, de onherroepelijke verbanning van de moederborst, of over de wrede inperking van de vrijheid van poepen tot de dwang rondom een klein, kil potje, zijn talloze studies verschenen. Maar de eetdressuur is aan de psychoanalytische aandacht ontsnapt.

Elke eter is een met veel moeite en verdriet gedresseerde vreter. ‘Niet met je handen eten.’ Het particulier beschavingsoffensief wordt in gang gezet. ‘Doe je mond dicht als je kauwt; niet smakken.’ De alledaagse eetdressuur die zich dagelijks in miljoenen huiskamers voltrekt. ‘Wacht met eten tot iedereen heeft.’ De westerse civilisatie in de kinderstoel.

Het bord moet leeg, en geen gerecht mag afgewezen worden. Ook hierover wordt veel gestreden, minder dan vroeger, want over alles valt in het moderne huisgezin te onderhandelen. Maar niet ver achter ons ligt de tijd dat de kinderneus werd toegeknepen, de moederhand ferm het kinderkaakje beetgreep en met een stevige kneep in beide

wangen het mondje open dwong, de lepel in een orale verkrachting naar binnen schoof, omdraaide en leegde in de weerloze mondholte. Het kind kokhalst, probeert nog te slikken en spuugt dan de hele mondvol uit. Oorlog aan tafel. Vandaag de dag wordt dwangvoeding in de gezinskring denk ik niet vaak meer toegepast, maar het beschavingswerk gaat, met andere, mildere middelen, onverminderd voort.

Vies eten slaat op *hoe* men eet, maar ook op *wat* men eet, of *niet* eet. Wat is vies eten? Ook dat is het resultaat van een lange dressuur. Kleine kinderen stoppen alles in hun mond. Kennelijk moeten ze het onderscheid tussen lekker en vies (smakelijk en onsmakelijk) nog leren. Uitwerpselen zijn van alles het vieste, mensenstront nog weer viezer dan dierenstront. Dat hoort al tot het oerpatroon, universeel, tijdloos, en misschien zelfs aangeboren. Mensenvlees is haast overal taboe, heel vaak beschuldigde het ene volk het gehate en geminachte andere volk van menseneterij. Maar kannibalisme is in feite hoge uitzondering.

In beginsel is alles wat onbekend is vies. Alleen dat wat andere mensen ook eten is eetbaar. De meeste planten zijn, voor zover ze verteerbaar zijn en niet giftig, toegelaten. Het zijn vooral de vlezen die walging oproepen. En onmiskenbaar breidt de weerzin zich uit. Steeds meer mensen vinden steeds meer onderdelen van dode dieren vies. Kloten, pens en darmen, kop en poten, maar ook hart, tong, niertjes, zwezerik, hersens en zelfs de lever zijn uit de slagerij en het restaurant aan het verdwijnen. Ze zijn misschien te identificeerbaar, te herkenbaar als onderdeel van een tot voor kort nog levend wezen.

Vooral het spiervlees vindt nog probleemloos aftrek. Biefstuk in al zijn varianten is homogeen en vormloos, gaat per plak en per ons. Ook bij gehakt is het moeilijk je nog een gemalen dode koe in te denken. Van de vis zie je zelden nog de ingewanden, de kop, de staart, de hom en kuit; zelfs de moot (een herkenbare plak van wat eens een zwemmend dier was) is nauwelijks nog te koop. De filet, alweer een geabstraheerde en vormloze kwantiteit vis, vinden de eters het lekkerst. De kip wordt nog wel in zijn geheel getoond, maar zonder kop, zonder voetjes en zonder veren, netjes opgevouwen, als geabstraheerd gevogelte.

Het opeten van een doodgemaakt dier wordt steeds meer als pijnlijk beleefd. De slacht verdwijnt zoals Norbert Elias het uitdrukte ‘achter de coulissen’. Geen onbevoegde krijgt ooit een slachthuis van binnen te zien of heeft weet van wat zich afspeelt in de netten en de ruimen van onze vissersvloot. Wat mensen nu nog lekker vinden lijkt haast in niets meer op het levend wezen dat het toch nog kort geleden was.

Deze ontwikkelingslijn kan naar de toekomst worden doorgetrok-

ken: nu al is de meeste vis kweekvis en heeft nog nooit de zee gezien, de vleeskoe en het slachtvarken zijn inmiddels alleen nog kweekrund en kweekzwijn. Niets in het korte bestaan van de consumptiekip is nu nog wild of vrij, ze komt ook al van de kweek. Er is hoogstens nog kitschkip met ‘vrije uitloop’ en ‘scharrel’.

Tot nog toe worden dieren nog steeds in hun geheel gekweekt. Dat zal weldra veranderen: het vee en ook de vis en het gevogelte zullen uit ongedifferentieerde cellen worden opgekweekt tot non-descripte viskweek, bovine celmasssa, varkensweefsel. Dat stamcelvlees zal malser, smakelijker, verser, vetarmer, gezonder zijn, veel goedkoper en efficiënter in de maak dan alles wat de natuur tot nog toe kon verschaffen. De productie en consumptie van dit cultuurweefsel voorkomen alle dierenleed, want de stamcel kent geen angst of verlangen, geen honger of verzadiging. Geen mens die nog tegenzin hoeft te overwinnen of wroeging ter zijde moet schuiven.

De distantie tussen de eter en het eten, tussen de eter en de medeeters neemt toe, maar ook de afstand tussen het eten op tafel en de dieren die nu nog tot voedsel dienen.

Marieke Barnas

Eten - ensceneren
Ter introductie van het werk van Lev Ilizirov

Niemand mocht me storen wanneer ik speelde dat ik vrienden had.

Ik was twaalf en liever zestien. Ik woonde in een gehucht - een enkel huis omringd door weilanden - en fantaseerde dat ik auto's hoorde langsrijden.

In die tijd begon ik met het bijhouden van een dagboek. De eerste weken beschrijf ik nog wat er gebeurt. Er komt een vogel langs. Een wolk. Een schaap. De verveling gaapt tussen de spaarzame gebeurtenissen als een woedende, aanspannende lucht. Niet veel later barst een volkomen verzonnen, bruisend leven los. Vrienden komen langs, feesten en diners worden bezocht. Soms heb ik het zelfs te druk om in mijn dagboek te schrijven.

Je zou achteraf kunnen vaststellen dat ik op dat moment fictie ontdekte. Ik herinner me vooral de teleurstelling die me bij herlezing overviel. Ik bleek liever iemand anders te zijn. Ik voelde me in de steek gelaten door mezelf en nam me voor voortaan alleen nog maar de werkelijkheid op te schrijven in mijn dagboek.

Dan werd het maar saai. Desnoods bleef het leeg.

Inmiddels houd ik al tientallen jaren een dagboek bij. Vaak is het saai. En soms schrijf ik wekenlang niets omdat ik het te druk heb of omdat er geen reden lijkt iets op te schrijven.

Volkomen vanzelfsprekend en eindeloos lijkt de hoeveelheid afbeeldingen in het atelier van Lev Ilizorov (1979) te zijn neergedaald. En neer te dalen. Verschillende tafels, vensterbanken, een sokkel: alles is met foto's bedekt.

Ilizirov loopt langs de tafels in zijn atelier en schuift met foto's. Hij zoekt steeds nieuwe combinaties.

Ik kijk naar een foto van een roodharige jongeman - net als Ilizirov deelnemer aan de Rijksakademie - die zich liet fotograferen voor een donker portret in het Louvre.[*] Zijn rode haar zindert in deze voorstelling.

De blik van de jongen is ernstig, zoals ook de geportretteerde op het doek serieus voor zich uit kijkt. Hij zou met zijn kapsel, zijn houding, zijn blik op een zeventiende-eeuws schilderij niet misstaan. Hij lijkt zich moeiteloos tot het verleden te verhouden.

Ik kan mijn ogen niet afhouden van zijn T-shirt. Het kledingstuk is - net als de titelbordjes - het meest eigentijdse in de voorstelling terwijl de overeenkomstige vale kleur van shirt en bordjes bijna overvloeien in de achtergrond. Het meest actuele is paradoxaal genoeg het meest flets van uitstraling.

Deze foto lijkt me een vervolg waard. Ik stel me een serie voor waarin kunststudenten geportretteerd worden bij oude meesters, een mooie manier om fotografie tegenover schilderkunst te plaatsen.

Ik stel Ilizirov voor een aantal studenten mee te nemen naar het Rijksmuseum. We kunnen ter plekke een groep verzamelen. Ik ben klaar om te vertrekken. Maar Ilizorov is niet in een dergelijke onderneming geïnteresseerd.

Hij zegt dat hij het niet interessant vindt om te ensceneren. Hij fotografeert zoals een ander een dagboek bijhoudt. Zijn alledaagse omgeving is zijn onderwerp.

Opvallend is het aantal foto's van etende mensen in zijn fotografisch dagboek. Voorbereidingen die getroffen moeten worden voor het eten, en de veldslag die het oplevert. Het hakken, het snijden, en het uiteindelijke kluiven en vermalen.

Ilizirov zegt niet geïnteresseerd te zijn in ensceneren, maar zijn werk laat zien dat elke gedekte tafel een stilleven biedt. Het is bij sommige beelden moeilijk te geloven dat hier niet iemand een decor heeft gebouwd. Zelfs bij de meest rommelige tafels is het alsof ze voor de fotograaf zijn neergezet. Alsof ze voor Ilizirov zijn gedekt.

‘Is het kiezen van een kader om een onderwerp, de keuze waar je als fotograaf je lens op werpt, niet per definitie een enscenering?’ vraag ik Ilizirov.

Maar hij zwicht niet.

‘Dat is iets wat jij achteraf vaststelt. Zo ga ik niet door het leven.

Ik begon met deze serie foto's toen ik had besloten vegetariër te zijn. Ik begon op een andere manier naar eten te kijken. Ik kijk ook opnieuw naar mezelf en moest mezelf opnieuw leren eten.’

De foto's die hij maakte van de nieuwe boodschappen die hij als vegetariër moest doen, de struiken en stronken die in zijn keuken verschenen, de nieuwe gerechten op tafel leverden een rijke serie op. Niet alleen het eten, ook het leven eromheen wordt vastgelegd. Verschillende mensen keren terug rond de tafel. Alhoewel zij niet het belangrijk-

ste onderwerp zijn, krijgen ze een grote rol. Vrienden, een vriendin. De mensen om het eten heen. Een leven.

‘Ik verzamel deze afbeeldingen, bewaar ze in mijn archief. Later kijk ik in mijn atelier terug op de man die in deze beelden woont. Ik bestudeer hem. Ik kijk naar wat hij eet - een stilleven. Ik kijk naar zijn stad - een landschap. Wie is hij? Wat is zijn wereld?’

Ik kijk naar de jongeman tussen zijn foto's. Hij is hier. Maar hij is mogelijk nog nadrukkelijker aanwezig in de beelden om ons heen. Hoewel hij als fotograaf als personage aan de voorstellingen ontbreekt, vouwt hij zijn waarnemen, zijn bewegen, zijn leven hier open.

Net als ik wil zeggen dat hij in alle beelden aanwezig is, zegt hij: ‘Deze beelden gaan niet over mij maar over mijn verleden. Over de man die ik was.’

Ilizirov heeft, net als ik, een hekel aan fictie in zijn dagboek. Het moet echt zijn, het moet gebeuren. Maar zodra je iets opschrijft, of vastlegt, leest het als een verhaal. Waar zit dat verhaal, vraag ik me af. Zit het in mij, in hoe ik lees, of in wat ik opschrijf?

De kunstenaar staat stil. Neemt een foto en toont een wereld die voortdurend in beweging is.

Eindnoten:

* Deze foto is te bekijken op de website van *De Gids:* www.literairtijdschrift-degids.nl

Mischa Andriessen

Bederf is de weg

‘Man, altijd als zij
de hammen in de nok
te drogen hing, zag ik
het dik van het been!’
Een blik op de kring,
geen herkenning; het vet
rond zijn mond wordt
met hun klamme hand gewist.
Hij gaat zitten, komt overeind,
gaat zitten, Anke staat op.
‘Een ander nog? Niemand?’
Hij wordt teruggekeken, likt
in het zinderende tl-licht
het litteken onder haar top; wit
als een leeggebloede varkenspoot.

Peer Wittenbols
Tafel en bed

Hij

Zij is jonger dan hij. Scheelt zeker twaalf jaar.

Zij

Hij: de eeuwige vader en zij: de eeuwige dochter.

Hij

Je ziet hoe het gaat tussen die twee: zij vertedert hem.
En hij hinnikt om haar onbevangenheid.
Zij prijst zich gelukkig dat ze nog zoveel van hem kan leren.
Hij: trots op dat hij haar zo jong al voor zichzelf heeft.
Trots op de vrouwen die hij gehad heeft voor zij in beeld kwam.
Zij: dolgelukkig dat ze niet jaloers hoeft te zijn op zijn vorige vriendinnen (inmiddels zware, middelbare vrouwen).
Je ziet het gebeuren.
Je hebt er nauwelijks fantasie voor nodig.

Zij

Moet je die holle rug van haar zien.
Om er meisjesachtiger uit te zien.
Hoe ze dat buikje naar voren steekt.
Daar hoort een heel dun stemmetje bij.
Let op wat ik zeg: als zij praat dan komt er een hamsterstemmetje uit.

Hij

Zo heeft die smeerlap haar natuurlijk het liefst: een kindvrouwtje in een wereld van spinnen, muggen, oorwormen, torren.

Zij

We zouden ze voor de grap eens moeten uitnodigen.

Hij
Zouden we eigenlijk eens moeten doen.

Zij
Hij is te dik om werkelijk van haar te kunnen houden.
Hij heeft te veel tijd nodig voor zijn eigen lichaam.
Volstoppen met vlees. Aftoppen met zoetigheid.

Hij
En zware lichamen gaan zo ruiken met dit weer.

Zij
Wie zegt het!

Hij
Alles goed en wel, maar toen ik zo oud was als hij, was ik een stuk slanker.

Zij
Ik zeg niks.

Hij
Zij accepteert zijn pens misschien, maar die lucht van hem zal ze uiteindelijk niet blijven accepteren.
Er zijn grenzen aan haar passie. Zelfs bij een blond diertje als zij.

Zij
Ik ben blij dat jij nu niet zo zweet als hij.

Hij
Inderdaad. Moet je die natte rug zien. Terwijl hij al de hele middag niets uitvoert!

Zij
Híj dept niet.
Híj is trots op zijn zweet.
Moet je die oksels zien.
Moet je dat voorhoofd zien.
Zoutkristallen in de bakkebaarden.
Hij is zo'n man van: ‘Kijk eens liefje, hoe ik zweet voor jou.’
Hij is zo'n man van: ‘Moet je eens voelen liefje, hoe ik zweet voor jou.’
En zij maar knikken. En voelen.

Zij maar ‘Oh’ en ‘Aah’ roepen.
Maar ze houdt niet van hem.

Hij

Zij héét wel iets.
Dat lichamelijke van haar.
Dat knuffelige.
Dat zie je niet vaak meer, tegenwoordig.

Zij

Dan nodigen we ze toch eens uit.
Dan kun je haar eens van dichtbij bekijken.

Hij

Ja, wie weet.
Als je als vrouw iemand toch zo dik laat worden!
(Hoeveel honger zo'n man ook heeft.
Hoeveel problemen hij ook heeft.)

Zij

‘Mijn man is een gezellige eter,’ zegt ze. Wedden?

Hij

‘Mijn man is een bourgondiër,’ zegt ze. Wedden?

Zij

En als dat na verloop van tijd door niemand meer geloofd wordt zegt ze: ‘Mijn man houdt spanningen vast.’

Hij

En thuis maakt ze natuurlijk lieve grapjes tegen hem.
En knijpt ze hem in zijn zij.
En in zijn buik.
En onder zijn wangen.
En in zijn kinnen.

Zij

‘Spekkie’ zegt ze dan en geeft hem een kus.
Maar over eventjes weet ze dat ze zich al jaren voor hem schaamt.

Hij

Maar dan zegt hij: ‘En jij dan?’

En dan prikt hij in haar buik.
En dan slaat hij tegen haar achterste.
Hij pakt haar handen, schudt haar zachtjes heen en weer en zwabbert met haar bovenarmen. ‘En jij dan?’

Zij
En dan kijkt zij hem serieus aan.
Dan kijkt zij hem voor het eerst in al die jaren heel ernstig aan.
En dan zegt ze: ‘Maar ík heb een kind gebaard.’

Hij
En dan kan hij moeilijk zeggen dat ze dat kind níet gebaard heeft.
Hij kan niets zeggen want íets zeggen wordt uitgelegd als dat hij haar ondankbaar zou zijn voor het kind.
Voor dat dikke kind.

Zij
Nog geen zeven en al borsten.
Net als zijn papa.

Hij
Ik weet één ding: toen ik zo oud was als hij had ik geen borsten.

Zij
Kijk dan: zij vraagt hem iets doms en hij kust haar.

Hij
Misschien vroeg ze niets doms.
Misschien bedelde ze alleen maar om die kus.

Zij
Misschien.
Waarschijnlijk kuste ze hem niet, maar controleerde ze of hij wel gepoetst heeft.

Hij
Misschien.
Hoe dan ook: zij héέft wel iets.
Dat aanrakerige van haar.

Zij
Waarom nodigen we ze dan niet eens uit?

Maak ik kreeft.
Wil ik dat gehannes van haar weleens zien.
Zal best ontroerend zijn.
En dan mag jij gratis naar haar kijken.
Omdat je bijna jarig bent.
En omdat je je zo verveelt, de laatste jaren.

Hij

Beter dat ik me bij jou verveel dan dat ik me aan je erger.

Zij

Ik zeg toch ook niet dat ik ontevreden ben!

...

Einde

H.M. van den Brink
Receptuur

Als hij het zich goed herinnerde ging het verschil van mening over het dichtschroeien van vlees. Geen idee waar dat vandaan kwam. Misschien had het met de maaltijd van de vorige avond van doen gehad. Die was niet bepaald bijzonder geweest. Maar de aanleiding voor hun ruzies deed er allang niet meer toe. Hoewel ze steeds volgens een vaste route verliepen, werd er nooit een doel bereikt. Wat zou dat doel ook moeten zijn geweest? Als je het hem toen had gevraagd: de volledige ontkenning van ieder redelijk argument voor zijn existentie als zelfstandig levend wezen. Maar ook dat zou zij natuurlijk meteen ontkennen. Er pleitte ook wel iets tegen zoveel openhartigheid. Iemand moest de rekening toch betalen voor haar comfortabele bestaan. Die iemand was hij. Al meer dan twintig jaar.

‘Rood vlees moet eerst aan beide kanten worden dichtgeschroeid, zodat het bloed en het vet er niet meer uit kan. Dat moet. Voor de smaak. Waarom weet de hele wereld dat en doet iedereen het dus, behalve jij?’

‘Omdat het onzin is,’ had hij gezegd. ‘Bewezen nonsens. Zoals de meeste van de zogenaamde keukengeheimen. Niet alleen laten de geschroeide plekken evenveel vocht door als vlees dat alleen maar licht is aangebakken, door het samentrekken van de eiwitten wordt er zelfs sap naar buiten geperst.’

‘Dat zeg jij.’

‘Nee, dat is zo. Dat is onderzocht.’

De auto maakte een scherpe bocht en op de achterbank schoven ze even tegen elkaar aan. Toen hij zijn evenwicht hervonden had, bleek het gespreksthema gewisseld te zijn. Zonder dat ze haar ongelijk erkend had, uiteraard. Hij had nog willen uitleggen dat de beste manier om een biefstuk te bereiden een waterbad van drie dagen zou zijn, na 'm eerst gevacumeerd te hebben bij een temperatuur van vijftig graden. Of marineren in vruchtensap, dat kon ook, maar dan niet langer dan een half uur. Het ging erom de langere eiwitketens te splitsen, waardoor het vlees malser werd. Hij had zich gedocumenteerd. Hij

had argumenten. Maar het onderwerp was onder zijn handen verdwenen. Alsof de ober een pas half verorberd gerecht voor je weghaalde terwijl je even niet keek. Protesteren had geen zin, omdat het volgende bord al met veel aplomb was neergezet.

'Wat een godverlaten plek voor een restaurant.'

Hij had nu kunnen tegenwerpen dat alles waar je moeite voor doet vanzelf meer de moeite waard wordt. Maar ook dat had hij al zo vaak gezegd dat hij er liever het zwijgen toe deed. Net als over de moleculaire keuken. De natuur sprak verder voor zichzelf. Een azuurblauwe zee. IJle witte lucht die nauwelijks nog liet merken dat het avond werd. Langs de kustweg struiken met grote roze bloemen en om de paar honderd meter borden die waarschuwden voor kuilen en bochten, steenslag en lawines op de nauwelijks verharde weg. De chauffeur stuurde zo strak langs de randen dat het soms leek of hij in een S-bocht rechtdoor zou rijden. Geen berm. Geen vangrail. Naast de weg liep een rotswand loodrecht naar beneden. Hij probeerde zich moed in te spreken met de gedachte dat de man deze route al honderd keer had afgelegd. Maar er waren ook generaties koks die iedere dag bezig waren geweest met het dichtschroeien van vlees. Dus wat bewees dat?

'Vind je niet?' drong zij aan.

'Nee,' zei hij. Beslist.

Hij draaide het raam open en er was even de schok van herkenning bij het ruiken van iets wat moeilijk viel te omschrijven. Zilte lucht, bloesem, zon die een lange dag de stenen had verwarmd (- maar kon je warmte ruiken?). Het was de geur van andere, eerdere reizen, in hetzelfde land en ook met haar, jaren geleden, minder goed voorbereid maar met een nogal grenzeloos en ongefundeerd vertrouwen in de goede afloop, toen. Nergens naartoe dus, eigenlijk.

De weg voerde plotseling omhoog en toen steil naar beneden, zijn maag trok samen en draaide daarna mee met de bocht die uitkwam bij een kleine baai. Er stonden een paar huizen. Een gehucht waarvan het bestaan gelegitimeerd werd door het restaurant. Het was zoel lenteweer en hij rook nu alleen nog maar de branding, die nerveus tegen de kade sloeg. In de hal van het lage gebouw stond de beroemde kok zijn gasten op te wachten met de vraag of ze de keuken wilden zien. Het was eigenlijk geen vraag, het hoorde bij het ritueel, de bezichtiging van de brigade, vijftig jonge en oude mannen in witte uniformen, ongeveer evenveel als er gasten waren. Ze betaalden om hier te mogen werken, niet ongekeerd. Alleen de chef had zich een halsdoek in een andere kleur veroorloofd. De keuken was een smetteloze ruimte met een grijze stenen vloer, de glans van stalen tafels en stalen messen. Een mortuarium. Maar de eetzaal zag eruit als iedere andere eetzaal in een prijzig, burgerlijk restaurant.

Er werd een blok ijs voor hen neergezet dat een zure cocktail bevatte waarover zout gestrooid werd uit de Himalaya. Daarnaast olijven gevuld met olijvensap, dat tussen je tanden uit elkaar spatte. Achter glas het uitzicht op zee.

Toen twee zwarte juwelendoosjes met daarin zilveren draden, eveneens gemaakt van olijfolie.

Gevlochten wortelchips verbonden door citroen, gember en drop.

Kersen met yoghurtpoeder.

Gekruide meloen.

Marshmellows van Parmezaanse kaas.

Chocoladekoekjes met zoute vulling op een metalen doek.

Een wolk van popcorn die implodeerde bij het eerste contact met de mond en niets achterliet behalve, als een geest, die smaak van verlaten bioscopen.

Ergens tussen de plank met saffraanzeewier en oestersaus, de kaviaar van meloen in blik en het plastic zakje met miniatuurkomkommers, amandelen en bloemblaadjes was hij opgehouden met schrijven. Het aantekenboekje dat speciaal was meegebracht voor het vastleggen van de onvergetelijke ervaring had hij al na twee of drie gerechten van zijn knie naar het tafellaken verlegd. Het scheen niemand te verbazen dat er notities werden gemaakt. Aan de tafels om hen heen werd zelfs druk gefotografeerd. Maar al snel constateerde hij dat met het noemen van de ingrediënten ook alles gezegd leek. Smaak, gevoel en aanzicht waren vakkundig losgemaakt van elkaar - en hij wist geen termen te bedenken die ze weer konden verbinden. Het kwam ook door het hoge tempo waarin de borden, dozen, reageerbuizen, kommen en pakketjes elkaar opvolgden, steeds vergezeld van een vriendelijke doch dwingende instructie over de manier en de volgorde waarin de verschillende onderdelen naar de mond moesten worden gebracht.

Zonder bestek doorgaans. Pinda-ijs met sneeuw. Schuim van slakken en krabben. Kip met makreel. Mastiek van honing. Hij kon net zo goed een menukaart overschrijven met daarachter ‘raar’ of ‘interessant’. Onmacht. Dat was wat hij voelde. Alsof het eten geen ervaring maar een voorstelling was, iets waar hij feitelijk buiten stond.

Hij probeerde haar commentaar te ontlokken. Zij was opmerkelijk stil. Niet alleen voor haar doen. Een glazige blik was zijn deel toen hij vroeg of ze genoot. Ja. Nee. Het was haar idee geweest. En nu? Nu alles in stukken uit elkaar lag? Nu wilde zij naar huis. De chocolade in de vorm van een koraal, geserveerd op een ruwe steen en bedekt met zuur frambozenpoeder was nog niet weggehaald of ze wilde weg. Geen digestief meer op het terras en geen vriendelijk nagesprek meer met de kookkunstenaar. Weg. Terug. Hij betaalde.

De taxi stond al klaar. De chauffeur was dezelfde als die van de heenweg. Leek dezelfde. Wat deed het er ook toe. Als ze zelfs het einde van een maaltijd niet meer haalden, dacht hij ineens, dan konden ze ook de rest van hun leven wel in constituerende elementen ontleden. Wat hoorde er nou eigenlijk echt bij elkaar? Huisraad, huisdieren, vrienden, familie. Zelfs de kinderen. Het was allemaal in verrassende nieuwe combinaties op nieuwe schalen te serveren. Wat overbleef schroeide je dicht.

Terwijl de auto met het gierende geluid van de laagste versnelling aan de klim begon, dacht hij aan iets wat hij ooit ergens gelezen had: dat smaak en geur de laatste dolende zielen zijn, niet vast te leggen op een fysieke drager zoals vorm, beeld en geluid, en dat het geheugen een onmisbaar instrument is om ze tot leven te wekken. Van wat hij die avond had gegeten zou hij later foto's kunnen bekijken. Maar nu al was iedere herinnering aan wat hij geproefd had verdwenen. De kilometers over de rotsen langs de zee waren geen weg terug, maar de laatste etappe van een veel te lange reis.

Al na een paar minuten vroeg ze de auto om te stoppen. Het portier zwaaide open. De avondlucht was van aroma veranderd en koel geworden. Ze deed een paar passen naar buiten, tot waar de chauffeur en hij haar niet meer konden zien. Hoe het klonk wist hij jaren later nog heel precies. Een geluid als een grom die diep uit haar binnenste kwam en overging in iets wat vloeibaar werd en keihard ketste op de nog altijd lauwwarme steen.

Diny Schouten
Niet voor angsthazen en vegetariërs

Mijn snuit - niet die van mezelf, wel (zelf) gemaakt van de kop van een Dalfsener buitenvarken - loopt niet. Dat ligt niet aan de restaurantkoks en delicatessenwinkeliers die al jaren trouwe afnemers zijn van mijn terrines, wilde ganzerillettes, *pâté en croûte*, varkenssaucijsjes, Parijse gekookte knoflookworst, gevulde kwartels in gelei en *jambon persillé de Bourgogne.* Als ik ze die snuit laat proeven, vertonen ze allemaal de reactie waarvan ik me al bij voorbaat (zelf)verzekerd voel: 'Goh, wat is dát lekker, zeg.'

Maar némen, nee. Het is hun publiek, verontschuldigen ze zich, dat terugdeinst bij de uitleg dat die aantrekkelijke vleespastei in gouden gelei toch heus van de kop van een varken werd gemaakt.

Die uitleg aan den volke maar weglaten, dan? 'Eigenlijk heet mijn snuit "preskop", *tête pressée*, maar als dat jullie gasten afschrikt noem hem dan op z'n Belgisch "galantine", en laat de bediening uitleggen dat het een lichte, zomerse terrine van het varken is, hetzelfde als mijn boerenterrine maar dan met minder vet,' adviseer ik soms als deze of gene brasserie animo vertoont om mijn snuit op de kaart te zetten.

Ik meen het halfhartig, want laat ons toch een kop een kop noemen! Als we zo van eten zijn gaan houden, en vinden dat we vandaag de dag toch heus een 'eetcultuur' hebben, dan zouden we toch net als de Fransen moeten weten dat alle goedkoop stoof- alias 'werkvlees' - dat zijn de delen aan een dier die hebben bewogen - een veel diepere smaak verwerft dan de dure om-en-om te bakken haasbiefstukjes? Mijn Dalfsener varkens gebruikten hun kop om aardperen uit de grond te wroeten, door die kracht zijn ze zo prachtig bespierd geraakt! Wat verdrietig is het dan toch, dat de varkenshouder die ze in zijn stuk bos houdt, alleen de zelfgepekelde en gedroogde hammen van zijn prachtige beesten kan verkopen, evenals de langgerijpte droge worsten die hij maakt. Maar het is al moeilijker om afzet te vinden voor het - verrukkelijke! - buikspek. Voor koppen is die er al helemaal niet, en er valt ook geen langdurig houdbare vleesconserve van te maken. Anders dan ham, worst of spek kun je kop geen twee jaar laten rijpen,

kop moet vers zijn. Als ik die koppen niet uit Dalfsen zou laten komen, dan gingen ze de Rendac-ton in. Niet om niets, want slachters moeten voor het vernietigen van slachtafval betalen.

De nationale afkeer van zo ongeveer alles wat herkenbaar van dierlijke afkomst is, geeft me bij zulke acquisitiegesprekken met restaurateurs munitie om te mokken dat Nederland *bang* is voor zijn eten. Intussen slaan we onszelf op de borst dat we héél erg kosmopolitisch zijn gaan koken. Het zijn niet alleen de supermarkten waar geen botten meer zitten aan de op menstruatiedoekjes gevlijde lapjes vlees, geen kop meer aan een kip te bekennen valt (ook het hartje en het levertje ontbreken), en er geen spoor meer is terug te vinden van het vel dat toch heus om die kippeborst heeft gezeten - het vel dat toch precies is wat een kippeborst of -dij de moeite van het opeten maakt. Ook de slagers (geen levers of kalfstong in hun vitrines te bekennen, die zijn gevuld met in fantasiekleuren gemarineerde of gepaneerde 'vlugklaar'-lapjes), de traiteurszaken (die pretenderen 'Italiaans' te koken, maar je ziet er géén geroosterd speenvarken of gebraden varkensnek, alleen tandeloze pastasalades), én de koks (op wier borden niets meer ligt dat te kluiven of zelfs maar te kauwen valt, en bij wie je nimmer een lamstongetje of een ossestaart op de kaart zult zien staan), hebben zich in dienst van die teerhartigheid gesteld.

Het kan toch niet anders: dat alles wat je hier *niet* meer ziet van beesten (ontdaan van de malse stukjes) moet ergens blijven? Dus ergens naartoe gaan? Waar blijven bijvoorbeeld die varkenskoppen waar iedereen kennelijk zo als de dood voor is? Worden ze allemaal tot Pritt-lijm en carbonpapier verwerkt, of leveren ze de extra kalk die in yoghurt wordt gestopt?*

Van het antwoord op dat raadsel vang je bij tijd en wijle een glimp op. Een bevriende antropologe kreeg de opdracht om een artikel te schrijven over een Rotterdamse containerterminal. Ze had natuurlijk wat te vragen: 'Wat zit er toch in al die containerschepen?' 'Die komen hier vol elektronica uit China, mevrouw, en ze gaan vol varkenskoppen terug.' Mijn eigen spoor leidde naar een varkenssnuitjes-fabriek, in Marum, Groningen, waar de snuiten voor de Chinese export werden ontbeend: 'De Chinezen zijn speciaal verzot op het stopcontact, mevrouw. Het is wel zonde dat de worstfabrieken hier alleen nog met separatoreiwitten [geperst uit de botten] werken, en er geen bouillon meer van de koppen wordt getrokken. Daar zijn ze bouillonpoeder voor gaan gebruiken.' Vroeger, ja vróeger, toen slagers nog hun eigen worsten maakten, tóen verwerkten ze die koppen allemaal wel, maar door de intensieve arbeid en de hoge personeelskosten komt dat bijna niet meer voor, stak ik op in de Marumse snuitjesfabriek. 'Dus wij verzamelen ze allemaal, uit heel Nederland.'

Die weg naar China (en Afrika, want veel andere goedkope delen van het varken die wij niet meer eten worden daarheen verscheept) is dus de weg waarop slachtdieren al hun waarde verliezen. Bij mij beklijft evenzeer de nachtmerrie die mijn geitekaas makende vriendin Hanneke elk voorjaar doorstaat. Het is te duur om de nieuwgeboren bokjes te voeden tot slachtrijpe leeftijd. Het zou ook te duur zijn om zo'n bokje te slachten, want de slachtkosten staan niet in verhouding tot hun kleine gewicht, dat zou dan wel heel kostbaar zuiglamsvlees worden - en lam eten vindt Nederland toch al 'zielig'. De consequentie is dat Hannekes geitebokjes voor zestig cent - per stuk - levend op transport naar Frankrijk en Spanje worden gezet. Daar is zulk lamsvlees wél gewild - en kostbaar. Nu worden er op Hannekes bedrijf slechts zo'n veertig bokjes geboren. Het leed wordt onvoorstelbaarder met de plotseling bekendgemaakte omvang van de Nederlandse geitenhouderij (die cijfers kwamen met schrik uit een hoge hoed tevoorschijn toen die geiten de bron bleken van voor mensen dodelijke Qkoorts). Dat fenomeen dat ontstond sinds 'wij' nog maar kort geleden - twintig jaar? - onze afkeer van geitekaas overwonnen, en boeren ter ontsnapping aan de melkquota (voor koeien) massaal geiten gingen houden. Daarvan gaan dus ook de jonggeboren bokjes en de overtollige geiten - elk jaar tussen de honderdduizend en de driehonderdduizend - op transport. Net als, valt te vermoeden, heel veel van de hier gehouden schapenlammeren. Jong Hollands lamsvlees is slechts hier en daar, bij de sporadische goede slagers (onder wie allochtoonse) te vinden. Voor de horecaklandizie is het aandeel Hollands lamsvlees klein bier, want bij de horecagrossiers zijn de lamsruggen uit Nieuw-Zeeland een derde goedkoper. Alle andere delen zijn niet in trek; met de nek en schouder kunnen de koks tóch niet overweg, want als ze een ragoût van het stoofvlees op de kaart zouden zetten, wordt die niet besteld.

En zo dus ook mijn eigen, niet-gewenste, 'snuit', of 'kop'. Er waren wel degelijk chef-koks die ik zover kreeg, en bij wie ik zelfs aan hun 'zwarte brigade' mocht komen laten proeven en uitleggen dat het zo leuk is dat je van álle delen van het varken iets moois kunt maken. Je hebt als restaurant ook hún enthousiasme nodig om een item op de kaart te zetten - en te houden. (In de lunchcafés waar veel vegetariërs in de bediening werkten, hield mijn terrine van varkensvlees het dan ook niet lang uit.) De koks of eigenaars keerden allemaal snel op hun dappere schreden terug. 'Sorry, maar ons publiek is niet zo avontuurlijk ingesteld, je gewone pâté vinden ze heerlijk, maar de preskop nemen ze niet.'

Is het wachten op een tijd die nog moet komen? En die ook wel zal

komen, nu iedereen de mond vol heeft van ‘duurzaamheid’? Mijn pâté, die een grove *terrine de campagne* is, en die ik ben gaan maken omdat ik hem nergens meer vinden kon, is een toonbeeld van die ineens in zwang geraakte ‘duurzaamheid’. Hij is bij uitstek geschikt om iets verfijnds te maken van de ‘mindere delen’ van het varken, waardoor een gezondere prijs, zowel voor het varken als voor de houder, mogelijk wordt gemaakt. Na moeizame beginjaren is het met de verkoop toch goedgekomen. ‘Jouw pâté loopt niet bij ons, want veel jonge mensen weten niet wat dat is, “pâté”, of ze kennen het alleen in smeerversie, uit de supermarkt,’ waren de eerste reacties die ik kreeg. ‘O, ach, zo,’ reageerde ik dan wat lacherig, ‘wat nemen ze dan wel?’ ‘O, nou, salade caprese met tomaat en mozzarella, en Caesar salad, en carpaccio van tonijn en zo.’

En dus is, qua kop, Hanneke (niet dezelfde als de geitekaasmaakster) mijn heldin. Dat is ze toch al, omdat je in haar restaurant terecht kunt voor wat voor haar (en mij) écht eten is: snoekballetjes met rivierkreeftsaus, geconfijte varkensnek met bonen, of ‘chou farci’ - met mijn saucijzenvlees gevulde groene kool. Ze is ook de enige die emplooi heeft voor mijn ‘snuit’. Die staat sinds een jaar of twee bij Hanneke op de kaart als ‘Terrine de tête’, of hij maakt deel uit van het bordje klassieke charcuterie dat standaard als voor- of lunchgerecht fungeert.

De traditionele Franse burgerkeuken - zonder fratsen, en niks daarvan in een regeneratie-oven opgepiept - die Hanneke in haar éénvrouwskeuken voert, is volgens haar website uitdrukkelijk ‘niet voor angsthazen en vegetariërs’, ‘want ik heb leren koken om te maken wat ik zelf lekker vind’. Haar publiek is niet zozeer ‘avontuurlijk’ ingesteld als wel conservatief. Dat wil zeggen: het herkent (zijnde veelal bestaand uit Franse, Belgische, Duitse of Zwitserse in Amsterdam neergestreken expats) de charcuterie waarvoor ze tot hun verwondering (en verdriet) hier bij slagers niet terecht kunnen. Hanneke heeft er wél een weten te vinden, die de *morteau* of *saucisse de Lyon* die ze wil hebben uit Straatsburg of Lyon laat komen, of ze rijdt er zelf naartoe. Haar *terrine du chef* maakt ze vaak zelf, daarvoor is ze zelf de ‘chef’, maar bij tijdgebrek is het ook wel die van mij. De kop laat ze wegens de intensieve arbeid aan mij over, evenals de *boudin noir*, want die is door de room en de eieren kort houdbaar en versgemaakt het lekkerste.

Hannekes inspiratiebronnen zijn de beroemde Franse ‘mères’, fenomenale kokkinnen die na de Franse Revolutie geen werk meer hadden in de keukens van de adel, en die in hun huiskamers gingen koken voor de burgerij. Was het hun zuinigheid, of is het eerbied, waarmee

die fameuze mères van elk dier dat ze bereidden geen vezel verloren lieten gaan? Die fierheid, om principieel het héle beest te verwerken, want een kokkin hóórt niets weg te gooien, drijft ook Hanneke. Ze is daar onverschrokkener in dan ik wist dat kon. Ze durft mijn snuit - die in zijn glanzende rozerode jasje van gelei er op zijn zondags uitziet - ook in minder geaffecteerde gedaante te serveren. In dat geval maakt ze de gekookte (en ostentatief als dierlijk herkenbare) pluksels neus, wang, tong en reepjes oor met mosterd en crème fraîche simpel aan als salade ('Museau en vinaigrette'). 'De mensen die zo'n salade van kopvlees griezelig vinden, bluf ik af door er als alternatief voorgerecht iets even engs tegenover te zetten, kikkerbilletjes, of eendemaagjes of jouw bloedworst of zo.'

Er zat gêne bij - de vraag die je alleen aan jezelf kunt stellen is: 'Waarom doe ik dit?' - om al jaren geleden telkens een aantal van mijn vakantiedagen in Friesland te besteden aan het maken van wat ik inmiddels dankzij Hanneke 'Terrine de tête' ben gaan noemen. De verliefdheid op alles wat bij Italiaanse kruideniers of bij Franse charcutiers aan *cotechino* (worst van zwoerd), opgerolde varkenskop (de huid vormt het omhulsel), *crépinettes* (in varkensdarmvet verpakt gehakt van 'slachtafval'), of *andouiliette* (worsten van varkensmaag) lag uitgestald, was een factor, evenals kookboeken, allengs in mijn bezit, die gezellig *Du cochon tout est bon*, of *Mon cochon de la tête aux pieds* heetten, en waarin verrukkelijk boerse maar toch elegante zaken als gegrilde varkenspootjes en gestoofde varkensoren mij toelachten. Vooral de 'kop' of 'snuit' sprak tot mijn verbeelding: zo mooi glinsterend, een mozaïek van verschillende kleuren vlees - van bleekroze tot oranje en dieprood, gemarmerd met aderen van gelei daartussen.

In de tijd dat ik op dat gerecht nog puur voor de aardigheid oefende, leverde uitleggen aan kennissen en collega's dat 'kop' het lekkerste was wat ik kon maken, scheve grimassen op. Het commentaar was steevast zoiets als 'O, je bedoelt, eh, hoe heet dat, zure zult? Balkenbrij? Hoofdkaas? Is dat van varkenskop? Hè get.'

Maar ik bedoelde geen 'zult' of 'hoofdkaas', want in de Hollandse versie is daarvan het vlees samen met het zwoerd gemalen, wat nogal een grauwe en lijmige massa geeft die ik niet vreselijk appetijtelijk vind, en verafschuw als de vergissing is begaan om er sinterklaaskruiden (waaronder kruidnagel) in te doen.

Ons woord voor wat ik bedoelde is niet 'zult', maar 'preskop', waarbij de mooiste stukken wang (en tong, en stopcontact, en soms tref ik het zwezerikje ertussen aan) in herkenbare stukken zijn gelaten, en onder druk in een metalen klemvorm zijn geperst. In die vorm wordt

de vleesmassa ten tweeden male gekookt, en na afkoeling gestort tot een briljante vleespudding, die zo stevig is dat je hem in dunne plakjes snijden kan. Daar kan een vinaigrette bij, of een augurkje. ‘In de zure eiersaus erbij verwerken Antwerpse slagers de hersentjes,’ vertelt een Belgische vriendin. Dat zou ik ook wel willen, maar dan zou ik er in de slachterij bij moeten staan om ze weg te grissen. Hier spoelen slachterijen bij het wassen van de koppen de hersens weg. Milt en long zou ik ook wel willen hebben, want ik droom nog van een eens tot in de finesses te veroveren meesterwerk: een ‘Hausmacher’.

Zeker, het moet een beetje griezelig geweest zijn, de eerste halve varkenskop waarvan ik de tanden schoonborstelde, de kin en de wangen nog wat extra netjes schoor, de oorpitten uitsneed, waarna ik hem een nacht liet ‘uitwateren’. Dan ververs je de volgende ochtend het water, vlij je hem in een pan, je overstrooit hem met bouillonkruiderij, ui en wortel, en laat hem een paar uur zachtjes koken. Het stopcontact bleef altijd nuffig boven de waterlinie uit piepen, want voor een varkenskop was de grootste pan in het huis waar ik logeerde niet groot genoeg. Die neus ging naarmate het kookproces vorderde geweldig blozen, wat het effect was van de vijfdaagse ‘pekeling’ (met ‘kleurzout’) waartoe ik de slager opdracht had gegeven. Vier uur laten koken, zeiden mijn boeken, dan na afkoeling alle magere stukjes vlees van de botten plukken. Een gedeelte van het kookvocht laten inkoken om het meer bindkracht te geven, zonodig wat versterken met extra gelatine, maar in principe geleert de bouillon vanzelf. De stukjes vlees in een vorm rangschikken, overgieten met gelei, laten opstijven en dan storten.

Dat is de ruwste versie. Geleidelijk veranderde ik van methode: behalve opnieuw koken in een klemterrine kun je de vleesstukjes ook tot een soort worst rollen in een doek. Dat projectiel kook je dan evenzeer in een waterbad. Die professionelere aanpak zorgt voor grotere zuiverheid, dus langere houdbaarheid.

De slager op mijn vakantieadres kon me er niet bij adviseren, want ‘alleen m'n vader hield ervan’, zei Blom, wat ook al bleek te gelden voor de pootjes die ik (in rode wijn) had gebraiseerd. De uitnodiging tot proeven sloeg hij verlegen af. Ik leerde later pas het suprême moment te ervaren waarop zo'n kop gaar is. Ik beroem me erop dat ik het nu kan ruiken: ‘pas dan komt de geur los’ - volgens latere slagers die ik leerde kennen is dat een slagerswet.

Want die vond ik: slagers die mijn bondgenoten-geestverwanten bleken te zijn. Ze deelden mijn verrukking over de gekookte kop, al konden zij er - wegens de afkeer bij hun klanten - geen afzonderlijk pronkstuk van maken. Die van mij prees Jordaan-slager Frans Lou-

man als ‘Ohne Schweinerei und Schwindel’, waarmee hij me toegaf dat het inderdaad ongekend is om vleeswaar te proeven waarin geen ‘smaakversterker’ zit, dat lapt hij hem zelf ook met al zijn worsten. ‘Ik verwerkte de koppen altijd in mijn leverworst, die hebben zo'n machtig aroma als ze uit de kookketel komen,’ vertelde laatst Jan Zeilemaker, oud-slager in Neck. ‘Het was het enige waar ik nooit van af kon blijven, zo lekker als ik dat vond, dat had ik als kleine jongen al ontdekt.’

Ik hou er zeer van om zulke nostalgische gesprekken met slagers als Louman - die altijd nog een verrukkelijke gerookte knieschijf (‘poothammetje’) weet te verkopen - en Zeilemaker te voeren. Dan betreuren we hoe kinderen in een boterhamworst al nooit een spekje hebben kunnen zien zitten, want die zijn er vanwege de gevoelige harten van hun lieve ouders tegenwoordig uitgecensureerd. Het gesprek gaat toch al steeds de tranenrijke kant op. Jan Zeilemaker kent net als ik veel slagers die tot hun verdriet hun winkel (en hun slachthuis) hebben moeten sluiten. Zonder zelf te slachten kan een slager niet meer doen waar hij plezier in heeft: het héle beest tot iets moois verwerken. Dat is met afname van klandizie te kostbaar geworden: die komt 's zaterdags alleen nog een zondags biefstukje halen, maar door de week niet meer voor een nekkarbonade, voor niertjes of voor tongeworst. Met zo weinig afzet lukt het niet meer om een heel varken te ‘verwaarden’. Het lukt niet in het klein, maar ook niet meer in het groot. Alweer: waar blijft dan het vlees van al die varkens - twintig miljoen - die hier gehouden worden? Het LEI (Landbouw-Economisch Instituut) publiceert er cijfers over: ‘In 2005 werd 70% van het hier geslachte varkensvlees verkocht aan het buitenland. Circa 30% van de twintig miljoen varkens wordt levend geëxporteerd.’ Helaas heeft het LEI géén cijfers over het percentage varkensvlees dat hier vervolgens weer terugkomt: als Serrano- en Parma-ham, en dáárvoor blijkt het Hollandse publiek, dat bijna spreekwoordelijk geen geld voor eten over heeft, dan wel een behoorlijk bedrag te willen betalen...

Zeker, het is ook ‘de schuld van “Brussel”’, dat in naam van ‘voedselveiligheid’ torenhoge investeringseisen stelt die alleen door de vleesverwerkende industrie kunnen worden opgebracht. De prijs ervoor is dat ze geen boodschap hebben aan nichemarkten, hun productie is gericht op de smaak van het gemiddelde publiek, en de strategie op ‘zo veel en zo goedkoop mogelijk’. Zou zo'n vleesfabriek niet eens kunnen worden ingericht om worsten of hammen te maken die zich meten kunnen met geïmporteerde dure salami of prosciutto? Of toon ik hiermee gebrek aan kennis van economie, en een naïef idee over de markt?

De zelfslachtende slagers en de kleinere slachthuizen zijn vrijwel allemaal bezweken onder de Europese regelgeving. Slager Neidhöfer in Den Oever, die wil weten wat hij eet en zelf wil maken wat hij verkoopt, moet om zijn eigen, uitmuntend verzorgde Wieringse buitenvarkens te laten slachten, wekelijks twee keer driehonderd kilometer rijden. In West-Nederland zijn alle varkensslachterijen ermee opgehouden; de dichtsbijzijnde slachterij ligt tegenwoordig niet dichterbij dan de Veluwe. Bij de grote slachthuizen - daaronder gelden die waar zeshonderdvijftig varkens per uur worden geslacht als 'kleintjes', want er zijn er ook waar vierduizend de norm is - ziet een éénmansslagerij die hardnekkig zijn eigen worsten wil blijven maken, de 'slachtafvallen' van zijn eigen varken niet meer terug. Of hij zal ongelukkig zijn met de grofheid waarmee het uitbenen - door goedkoop, onkundig en onverschillig personeel - heeft plaatsgevonden, gefrustreerd omdat hij het niet meer zelf mag doen. Welk bestaansrecht heeft een slager nog, die dezelfde uit zeen en fosfaat gefabriceerde vleeswaren inkoopt als de supermarkt-om-de-hoek?

'Ach, is Jan de Lange van de Rode Os in Midden-Beemster er nu ook mee opgehouden?' zeggen Jan Zeilemaker en ik meewarig tegen elkaar. Ik ken De Langes verhaal, zoals ik de gelijkluidende verhalen van vele anderen ken. Zonder een overdekte, vorstvrije wasgarage voor de transportauto - dat kost een ton of twee, die onmogelijk terugverdiend kan worden - mag een slager niet meer slachten, ook al is zo'n wasplaats onzinnig omdat zijn slachtvee op eigen gelegenheid kan komen aandrentelen vanuit de wei achter de slagerij. Zonder die overdekte wasplaats krijg je geen 'EU'-vergunning, en die heb je nodig om je gehakt te mogen leveren aan het plaatselijke verpleegtehuis. Als, als daar nog een eigen keuken is, want ook daar is het financieel moeilijk om aan verplicht-Europese inrichtingseisen te voldoen, en zijn abonnementen op magnetron-opwarmbare diepvriesmaaltijden usance geworden.

Toch was dat nooit wat ik wilde beweren, dat 'Brussel' de schuld draagt van alle uitroeiing van ambachtelijke voedselproductie opmenselijke-maat, en dat we nu allemaal, door rigide hygiëneregelgeving (die grootschalige en dus goedkope fabricage bevordert), gedwongen zijn om worst van zwoerd en separatoreiwit te eten, of pâté die de substantie van blikjes kattevoer heeft, en die, om de bittere smaak van conserveermiddelen te onderdrukken, ruim wordt voorzien van vanillesuiker. (Merkwaardig: nu met de ambachtelijke producenten ook hun toewijding is uitgeroeid, pochen Unilever en Albert Heijn ineens dat ze hun waar met 'passie en liefde' of 'puur en eerlijk' zijn gaan maken.) Dit alles, zoals de anti-bio-industrie-activisten

betogen, gezien als één grote bio-industriële samenzwering waarvoor niet wij, maar de dieren de prijs betalen, en die niet ónze schuld is, maar die van 'hullie'.

'Het vlees moet duurder worden betaald, dan kan de wereld beschaafder, de natuur mooier, het milieu minder vervuild en de veeteelt weer diervriendelijker worden,' was kort geleden - samengevat - de boodschap in een bezorgd manifest van de oud-voorzitster van Wakker Dier, dat medeondertekend werd door honderd hoogleraren *NRC Handelsblad*, 28 april 2010, 'De vee-industrie is een beschamende bedrijfstak en moet stoppen'). In het rijtje bijeengeveegde ergheden, waaronder 'ééndagskuikens die in een versnipperaar gaan', figureerden als 'nationale schande' ook 'kalveren die meteen na de geboorte bij hun moeder worden weggehaald'. Dat wees erop dat de herkomst van eieren, melk of kaas nooit tot het hooggeleerde gezelschap was doorgedrongen, en dat het nuttig zou zijn als niet alleen kinderen maar ook hun (hooggeleerde) ouders wat kennis werd bijgebracht over wat het verschil tussen haantjes en hennetjes, stiertjes en kalfjes, bokjes en geitjes of ooitjes en ramlammeren uitmaakt voor de voedselproductie.

Hoe verbeter je de wereld en maak je een einde aan de harteloze bio-industrie? Jengelen bij de minister dat *zij* daarvoor moet zorgen, maakte het zwakke punt uit van dat Wakker Dier-manifest. Moeten we niet eerst ons eigen tuintje wieden? Mijn eigen propaganda-activiteiten zijn even futiel als dat ingezonden opiniestuk, vrees ik. Ik mag dan weleens voor 'smaakpolitie' worden uitgekreten, maar dan is het toch *iets*, om met jaarlijks zo'n dertig koppen, waar ik inmiddels een paar liefhebbers gelukkig mee maak, financieel te kunnen bijdragen aan het woeste buitenleven van een paar koppels zeugen-met-biggen te Dalfsen. Verbeeld ik me te veel, of is beginnen met de kop van het varken te eten niet meteen een begin van een (hervonden!) beschaafde omgang, op humane schaal, met de dieren die we slachten?

* Voor de tentoonstelling 'PIG 05049' in de Rotterdamse Kunsthal (2007) verzamelde Christien Meindertsma enige honderden producten waarin varken is verwerkt, van drop tot wijn, pudding, brood, halvarine, medicijncapsules en sigaretten. (Catalogus uitgegeven door Flocks, ISBN 978-90-812413-1-1.)

Joost de Vries

Johannes van Dam in zestien amuses

I

Wanneer culinair journalist Johannes van Dam zich over straat beweegt, roepen mensen hem regelmatig na: ‘Héé Johannes! Wat eten we vanavond?’

II

Op Wikipedia staat over Johannes van Dam: ‘Zijn favoriete gerecht is aardappelpuree met rauwe andijvie (stamppot) en een gehaktbal. Hij geldt als autoriteit op het gebied van kroketten en is liefhebber van de boerenkeuken en van de authentieke joodse keuken.’

III

Ook op Wikipedia: ‘Johannes van Dam (Amsterdam, 9 oktober 1946) is een Nederlands culinair journalist.’

Op de achterflap van *De Dikke Van Dam*: ‘Al dertig jaar geldt Johannes van Dam als de ultieme vraagbaak voor alles wat op tafel komt en wat je moet doen om het daar te krijgen.’

In de lead van een interview (2004) door Gert Jonkers in *Volkskrant Magazine*: ‘Een slechte kritiek van JOHANNES VAN DAM (58) is genoeg om Amsterdamse restaurants tot faillissement te drijven. Het liefst eet de culinair schrijver thuis tussen zijn kookboeken en encyclopedieën, eindeloos vorsend naar feiten en weetjes.’

Uit een profiel door Sander Groene (2004) in *De Journalist*: ‘Nadat topkok Jon Sistermans met Joop Braakhekke in restaurant De Kersentuin een Michelin-ster bij elkaar had gekookt, begon hij voor zichzelf. In De Mariënhof scoorde hij opnieuw een ster, maar toch ging het restaurant failliet. Datzelfde lot leek Sistermans' nieuwe restaurant Wilhelminapark beschoren. Totdat Johannes van Dam op bezoek kwam. Onder de kop “Hemels eten zonder muzak” strooide Van Dam met

superlatieven. “In feite is dit in Nederland de eerste keer dat ik van begin tot einde blijf zweven.” Het cijfer zette de opmaakredactie voor de gelegenheid over de hele breedte van de rechterpagina: een 10-. De deur werd platgelopen, Wilhelminapark was gered. Sistermans: “Die 10- van Johannes heeft mij uit de rode cijfers gehaald.”’

Van de weblog van Max Pam, de *Max Pam Globe* (gedateerd 23 februari 2001): ‘Ik heb wel eens met Johannes van Dam gegeten in zo'n te keuren restaurant. Er gaat even een koude wind van angst door de zaak als hij binnenkomt. Goedenavond, zal ik uw jas aannemen, gaat u zitten, fijne dag gehad, zal ik uw stoel aanschuiven, wilt u een aperitiefje en mag ik u misschien mijn dochter van zestien aanbieden? Van Dam had toen ook zijn eigen mes bij zich, altijd handig, want de meeste restaurants leveren niet eens een goed bestek. Het viel niet mee die avond, hoewel het een gerenommeerde keuken was. Tegenover me hoorde ik uit dat ronde lichaam een voortdurend oplaaiend geknor van ontevredenheid. Men zegt wel eens dat Hamlet een tragische figuur was, maar dan kent men Johannes van Dam nog niet.’

IV

Johannes van Dam is een van de grootmeesters van de Nederlandse opinie, in de categorie van mensen als Johan Cruyff, Joost Zwagerman, Henk Hofland, Arnold Heertje, Maarten van Rossem - mensen die niet per definitie het meeste verstand hebben van hun onderwerp, maar door de Beau's, de Matthijssen en de Barends en Van Dorpen nooit zullen worden tegengesproken. Het verschil is dat Johannes wel het meeste verstand heeft van zijn onderwerp, de beste bibliotheek heeft, de meeste unieke titels, de grootste staat van dienst. Hij is een malcontente man, met een hoogontwikkeld gevoel voor ironie.

V

‘En Johannes van Dam behoeft natuurlijk geen introductie. Hij is de meest gevreesde man van Amsterdam.’

‘Helemaal niet,’ zegt Johannes. ‘Ze zijn dol op me.’

Johannes van Dam zit achter in de eetzaal van de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, waar een alumniavond wordt georganiseerd rond de nieuwste aanwinst van de gastronomiecollectie: *Het Koockboeck van Magirus*, uit 1655. Een kleine vijftig mensen hebben zich verzameld. Het zijn veertigers, vijftigers, vooral keurige echtparen die alleen met grote moeite anders te beschrijven zijn dan in marxistische terminologie. Onder hen hangt een

nauwelijks gecamoufleerd gevoel van opwinding dat ze in dezelfde ruimte als Johannes zijn. Je merkt het, al bij de binnenkomst van het publiek. Johannes zit naast de ingang en terwijl hij zich verdiept in het programma van de avond, kijken veel van de echtparen op als ze hem zien, fluisteren iets naar elkaar en kijken vervolgens gespannen de andere kant op. Een enkeling die hem persoonlijk groet. Naarmate de zaal zich vult en iedereen een plaatsje vindt wordt Johannes de blinde vlek van de zaal, geen gezicht zijn kant op. Af en toe kijkt er iemand, en kijkt dan vlug weer weg. Pas als iemand van de alumnikring dan eindelijk het woord neemt, iedereen welkom heet, en op de aanwezigheid van Johannes wijst (‘Dames en heren, hij zit, mocht u hem niet kunnen zien, achter die pilaar’) volgt de ontlading, als een meneer, bijna opgelucht, buldert: ‘Nou, we hebben u echt wel gezien, hoor, meneer Van Dam!’

De groep wordt in tweeën gedeeld. De ene helft gaat met Johannes naar boven om de topstukken van de collectie bekijken en er met de conservator en de drie verzamelaars over te praten, de andere helft krijgt in de aula een korte lezing van hoofdconservator Garrelt Verhoeven over de nieuwste aanwinst, het *Koockboeck van Magirus* uit 1655. Antonius Magirus, Grieks voor ‘kok’, was waarschijnlijk iemand uit het academische milieu van Leuven. Het merendeel van de gerechten was overgenomen uit *Opera* van Bartelomeo Scappi, het beroemde kookboek van de persoonlijke kok van paus Pius V, uit 1570. Magirus maakte zijn eigen selectie. Hij was een zoetekauw, legt Verhoeven uit, die gek was op ‘taarten en toerten’ en de Hollandse kok uitdaagde zo veel mogelijk te variëren. Met groenten had hij niets.

Dat het boek inmiddels zo zeldzaam is, zegt volgens Verhoeven iets over de populariteit. Hoe meer er was, hoe minder er is, is de vuistregel. Er verschenen drie drukken en die werden ook daadwerkelijk gebruikt; ze verschenen in een klein formaat, dat handzaam naast het fornuis te gebruiken was. Het exemplaar dat de universiteit heeft weten te bemachtigen vertoont dan ook de nodige brandschade.

Tot slot laat Verhoeven zich ontvallen dat één particuliere collectie in Nederland alle drie de drukken heeft, waarop minstens drie mensen vragen wie dat dan is. Ik weet het, zegt Verhoeven. Maar ik mag het niet zeggen.

‘Brenninkmeijer in Hilversum,’ zegt Johannes na afloop, zonder een seconde te wachten.

Is hij er jaloers op?

‘Nee.’

Het lijkt een ongemakkelijk punt. Ook op de vraag of Johannes de verzameling van Brenninkmeijer kent geeft hij een resoluut ‘Nee’ als

antwoord. Op de vraag waarom niet, zegt hij net zo resoluut dat hij de verzameling niet kent, want het is een privéverzameling. Het zou toch kunnen dat, mocht meneer Brenninkmeijer net zo'n verzamelaar zijn als hijzelf, de twee elkaar kennen, of elkaar bij veilingen en in antiquariaten weleens treffen? Dat is niet het geval, zegt Johannes.

Pas nu, na afloop van het alumniprogramma, durven mensen hem te benaderen. En mij. De bekendheid van Johannes straalt af, als iets radioactiefs. Als we bij de borrel na afloop historische gerechtjes krijgen van restaurant Fifteen krijg ik van verschillende mensen die op hun opgeschepte bordje wijzen een knipoog: Nou maar hopen dat Johannes het lekker vindt.

Een echtpaar benadert ons en vraagt of ze erbij mogen zitten. Hij draagt een onwaarschijnlijk glad gestreken overhemd en zij heeft een haarschuifje in, dat haarplukken uit haar gezicht weghoudt. Het is waarschijnlijk voor het eerst sinds de basisschool dat ik iemand met zo'n schuifje zie en het neemt me meteen voor haar in, waardoor ik de rol van gastheer speel als na een paar gemeenplaatsen Johannes stilvalt en niet de indruk wekt met het echtpaar te willen praten. Ik babbel wat en uiteindelijk begint Johannes ook weer te spreken. Een van de historische hapjes is wijnkoek en Johannes vertelt dat de Utrechtse hoogleraar Marietje van Winter graag voor haar studenten middeleeuws kookte. Een heel lieve vrouw, maar koken was niet haar sterkste kant. Zo maakte ze een keer wijnkoeken, waar ze volgens het recept vier lepels wijn in had gedaan. Maar, zegt Johannes, in middeleeuwse recepten bedoelden ze niet vier *ee*tlepels, maar vier *opschep*lepels wijn. De koeken van Marietje de Winter waren kurkdroog.

Door zijn verhaal aangemoedigd komt de mevrouw met haar vraag, de reden dat ze Johannes opzoekt: het is binnenkort honderd jaar geleden dat haar grootouders trouwden. Met de hele familie willen ze dat vieren, door het menu - dat bewaard is gebleven - exact na te maken. Zou dat kunnen? Johannes vertelt dat er vast traiteurs zijn die zich in dit soort dingen specialiseren, maar dat er ongetwijfeld moeilijkheden zullen voorkomen. Schildpadsoep, bijvoorbeeld. Toen populair, maar nu, omdat de schildpad een bedreigde diersoort is, is dat verboden. De mevrouw met het haarschuifje kijkt erbij alsof ze dat de schildpadden kwalijk neemt.

VI

Ondanks het feit dat hij een van de meest geïnterviewde journalisten van Nederland moet zijn, of misschien *omdat* hij een van de meest geïnterviewde journalisten is, is Johannes van Dam moeilijk om te in-

terviewen. Zelf zegt hij dat hij een heel dankbaar interviewobject is: hij weet veel, spreekt in volledige zinnen, is nooit bang om zijn mening te geven, hij heeft altijd een anekdote paraat. Maar als je een paar dozijn van de interviews terugleest, zie je dat het vaak dezelfde anekdotes zijn. En zodra Johannes in het gesprek doorheeft dat je een bepaalde richting op wilt, een te nadrukkelijk narratief creëert, vertelt hij je vlug iets dat je de andere kant op duwt. Hij dwingt je op een bepaalde manier om te fragmenteren, om elk idee van rubricering los te laten. Voor iemand die zoveel in de media is, weet hij zijn eigen imago goed te controleren.

VII

Hoe aten jullie vroeger thuis? Eten lijkt vaak aan familienostalgie onderhevig. Veel mensen noemen op de vraag naar hun lievelingseten iets op dat hun moeder maakte.

‘Mijn moeder kookte niet en mijn vader probeerde een of twee keer per jaar, in een weekend, iets buitenissigs te maken, dat dan steevast mislukte. Zwezerik op gevulde kalfsborst. Zulke dingen. Mijn moeder kon maar twee dingen maken: *Käsetorte* en *Rote Grütze.*’

Wie kookte er dan?

‘Mijn ouders werkten allebei, en als mijn moeder thuis zou moeten blijven om te koken, dan zou mijn vader iemand moeten aannemen om het werk te doen dat zij in mijn vaders fabriekje deed. Dus uit armoede hadden wij een huishoudster. Eerst, toen mijn zusje en ik klein waren, een inwonende, later een buiten de deur wonende.’

En wat kookte die?

‘Heel simpel. Hollandse pot. Niks bijzonders hoor.’

Zat de hele familie Van Dam in de houding als het eten geserveerd werd?

‘Er werd niet gebeden, maar het was wel een sacrale bijeenkomst. Een zeker decorum werd gehanteerd. Er kwam geen pan op tafel. Ons werd geleerd netjes te eten, netjes te zitten. We kregen op een gegeven moment encyclopediedelen op de armsteunen, zodat we onze armen netjes tegen ons aan hielden. Mijn vader leerde ons, hij dacht dat dat hoorde, dat je niet alles moet opeten in een restaurant. Dat vond hij niet chic.

Mijn vader had ook geen idee wat deglaceren is - het blussen van de jus heet dat huiselijk. De glacé moet je loskoken door er wat vocht in te doen, dan komt de smaak vrij. Maar mijn vader dacht dat water in de braadpan doen hetzelfde was als het verdunnen van de jus, een teken van armoede, dus dat mocht niet - wat extra schrobben beteken-

de, maar ook dat de smaak minder werd. Bij mijn vriendjes thuis smaakte jus heerlijk, bij ons was het vet. Dat vond ik altijd zo raar.'

U ging op jonge leeftijd al koken. Wanneer begon eten u te interesseren?

'Altijd al. Ik ben al heel jong dingen gaan maken, taarten en cakes vooral - toen was ik zes.'

Lukte dat?

'Natúúrlijk.'

Stomme vraag natuurlijk.

'Héél stom.'

Hij lacht.

Wat is uw beste gerecht?

'Ik maak een *mean* griesmeelpudding. Mooi luchtig en romig. Ik heb er weleens eentje voor een avondje met koks en journalisten gemaakt, waar ik zelf niet bij kon zijn. Mijn pudding was zo verfijnd dat ze dachten dat het een bavarois was. Paul Fagel zei toen: "Hmm, hij heeft er wat te veel gelatine in gedaan." Was natuurlijk geen gelatine, maar pure griesmeel. Zo onnozel.'

Wat maakt uw griesmeelpudding zo goed?

'De basis is heel simpel: eiwitten, eigeel, klontje boter en melk en suiker - helemaal klassiek. Ik kook 'm heel fijn au bain-marie, en breng 'm op smaak met rozemarijn, en maak een sausje van bloedsinaasappel. Dat is een gerecht dat ik zelf bedacht heb. Bloedsinaasappel en rozemarijn is een goeie combinatie.'

VIII

De eerste keer dat ik Johannes van Dam ontmoet is in café Hoppe, aan het Spui, waar hij dagelijks zijn 'ochtendkoffie' nuttigt, en de kranten doorneemt. Hij zit in de hoek, en luistert muziek op zijn iPhone. Het Spui is zijn habitat. Als ik hem later bezoek doet iemand uit het magazijn van boekhandel Athenaeum zijn voordeur voor me open, zodat Johannes niet de trap af hoeft. Hij gaat zelden nog naar antiquaars, antiquaars komen naar hem.

Zijn trappenhuis hangt vol met cartoons, die vaak speciaal voor hem gemaakt zijn, cartoons waarop hij zelf de hoofdrol speelt, altijd even vrolijk afgebeeld - kaal, rondbuikig, glimlachend.

IX

Een van de leidmotieven in de gesprekken met Johannes van Dam is onrecht, of zijn frustratie over mensen die hem onrecht zouden aan-

doen. Mensen die zeggen dat wat hij opschrijft maar een mening is, terwijl hij juist geobsedeerd is door het weergeven van de feiten, of door mensen die de feiten verdraaien. Johannes vertelt over een bezoek aan De Librije in Zwolle, het sterrenrestaurant van Jonnie Boer, waar hij een gerecht kreeg van een makreeltje op een bedje van ui, met een wortelsausje eroverheen. Het wortelsausje was mierzoet, en na afloop zei hij dat tegen Jonnie Boer. Boer vertelde dat hij het gerecht aan het begin van het jaar had bedacht, en toen winterwortelen gebruikte. Nu was het zomer en gebruikte hij gewone peentjes.

'Die smaken heel anders! Hij had zijn eigen gerecht gewoon niet geproefd!' zegt Johannes. 'En toen ik dat vervolgens opschreef klaagde hij erover. Hij zei dat het niet aan hem lag, maar aan mij. Ik heb namelijk diabetes en daarom zou ik niet goed met zoetigheid om kunnen gaan. Een pervers idee! Alsof mensen met diabetes ineens geen smaakpapillen meer hebben. Heel ernstig, heel onaardig.'

Een van de mensen die hem het meest lijken te irriteren is Wina Born, de journaliste die de tweede helft van de twintigste eeuw voor talloze tijdschriften en kranten over culinaire zaken schreef en de naam heeft 'de moeder van de Nederlandse gastronomie' te zijn. Ze overleed in 2001, maar nog steeds tergt ze Johannes. Ze schreef niet de waarheid, zegt hij. Ze schreef voor de restaurateurs, niet voor haar lezers. Als ik zeg dat ik niet weet wie Wina Born is, moet hij lachen. 'Zo vergaat het je dus.'

Later hoor ik Johannes op een culinaire bijeenkomst tegen een bekende een opmerking maken over een vertaling van een Frans kookboek door Born. Daarin stond een metafoor dat een goede keuken loopt als een schip, waar de 'mousse' af en toe geslagen moet worden. 'Mousse' is een bijnaam voor de koksjongen, maar Born vertaalde het letterlijk als de 'mousse' die opgeklopt moet worden.

'Schandelijk,' zegt Johannes.

X

Als ik begin over zijn thesis dat huishoudscholen de Nederlandse burgerkeuken hebben verpest, zegt hij: 'Dat is helemaal geen "thesis"! Dat is gewoon zo!'

XI

Zijn thesis over de huishoudscholen staat in *De Dikke Van Dam* en gaat ongeveer als volgt: aan het einde van de negentiende eeuw werd bedacht dat de jonge dames op de huishoudscholen moesten leren

om gezonde, goedkope gerechten op tafel te zetten, die de fabrieksarbeider sterk en inzetbaar hielden. ‘Arbeiderspot’. Geen kruiden meer en geen volle, ontwikkelde smaak, want voedingstechnisch speelde dat geen rol. Het moest eenvoudig en gezond zijn. Het probleem was echter dat meisjes uit de lagere klassen, de beoogde doelgroep, niet naar de huishoudscholen kwamen - die moesten geld verdienen. In plaats daarvan stroomden de huishoudscholen vol met de dochters van de sterke middenstand, die naar de scholen werden gestuurd om tot huisvrouw te worden opgeleid. Het gevolg was dat niet alleen de arbeidersklasse simpel ging eten, maar de middenstand ook. De verfijnde, professionele keuken los kwam te staan van de huiselijke burgerkeuken. De Nederlandse eetcultuur verpauperde.

Zo ziet Johannes de geschiedenis van eten: kleine gebeurtenissen die door de decennia, door de eeuwen heen golven, en uitmonden in onomkeerbare stromingen.

XII

Het leven van Johannes van Dam zou zich goed lenen voor een roman, maar kan samengevat worden tot een kort verhaal over een jongen die opgroeide in het gezin van een joodse fabrikant van luierbroekjes, ontdekte dat hij van koken hield, bij zijn vader in de auto zat toen deze van de weg slipte en in het Pekeldiep onder het ijs gleed en verdronk, een aantal studies begon en niet afmaakte, een handjevol weinig betekenende baantjes had, een tijdje in een gehucht in de Pyreneeën woonde, terugkeerde en uitgroeide tot de grootste eetexpert van Nederland.

Hij ontvangt zijn gasten hartelijk en praat graag, terwijl een kat met eng gifgroene ogen zich boven op zijn ronde buik installeert.

Een essayvraag: wat zegt eten over wie wij zijn?

Alles, zegt Johannes.

‘Mijn belangstelling gaat verder dan alleen plat eten en drinken. Ik lees heel veel over middeleeuwse geschiedenis, over de dynastieën en de godsdienstoorlogen. Eetgewoontes zijn vaak historisch en geologisch bepaald. Er loopt een grens door Europa waarboven het te koud is om olijven te verbouwen. Boven de grens gebruikte men boter en spekvet, onder die grens olijfolie. Het probleem was dat in de Middeleeuwen vanuit Rome werd bepaald dat je op vasten- en onthoudingsdagen geen dieren mocht eten, en ook geen dierlijke vetten mocht gebruiken. In Rome hadden ze daar geen last van, daar hadden ze olijfolie. Maar in het Noorden was dat een acuut probleem, want er waren 150 vasten- en onthoudingsdagen per jaar. Natuurlijk werd er veel

olijfolie geëxporteerd, maar die was tegen de tijd dat hij aankwam in slechte staat. Luther klaagde hier ook over, je kunt het terugvinden in zijn "tafelgesprekken": hij zei dat de olijfolie van zo'n kwaliteit was dat de Romeinen daar hun laarzen nog niet eens mee zouden invetten.

Een kardinaal vertrok eens uit Rome naar het Noorden, om zijn blik op de wereld te verwijden, en nam zijn eigen vaatjes olijfolie mee. Hij dacht dat je van varkensvet melaats zou worden.

Dat was niet vol te houden. Mensen kregen een pesthekel aan zulke kerkelijke beslissingen. Of er nu Latijn of de volkstaal gesproken werd, dat interesseerde ze niet. Eten, dat is belangrijk.

Ik heb een keer in een essay beweerd dat de Reformatie een gevolg was van olijfolie. Dat is door historici opgenomen, want daar was nog niemand opgekomen. Je kunt ook zien dat de Reformatie daar plaatsvond waar geen olijfolie was. In Normandië bijvoorbeeld was er geen olijfolie maar daar brak de Reformatie niet door; maar dat was een rijke provincie met veel boterboeren. Die kochten aflaten van de kerk om toch dierlijk vet te gebruiken om op vastendagen te koken - van het geld dat dat opbracht werd de kathedraal van Rouen gebouwd, die ze ook wel de "botertoren" noemen. Typisch, hè?'

XIII

Tijdens een van de interviews is het heet, dertig graden. De airco in het krappe huis van Johannes maakt overuren, en Johannes maakt ter verkoeling pêche melba, het beroemde toetje van de nog wel beroemdere Auguste Escoffier, 'Koning der koks, kok van koningen'. Het gerecht is wonderlijk simpel, Johannes slaat een van de vele uitgaven van Escoffiers bekende kookboek *Le guide culinaire* voor me open: 'Perziken in vanillesiroop pocheren. In een timbaal op een laag vanille-ijs dresseren en bedekken met frambozenpuree.'

Johannes zegt dat hij er speciaal een extra perzik in heeft gedaan. Eigenlijk lust ik geen perzik, maar met een voor mijn gevoel perfect gecamoufleerde walging eet ik mijn kommetje leeg.

'Vergeet niet het gesmolten ijs op de drinken,' zegt Johannes. 'Dat is juist het lekkerst.'

XIV

Wat is het meest overgewaardeerde in koken?

'Wat bedoel je dan? In Amsterdam? In Nederland? De hele wereld?'

Laten we het bij Nederland houden.

'Dat dure ingrediënten belangrijk zijn. Goed eten associëren wij

met truffel en foie gras. Ik zeg weleens: in Nederland zijn ze allang blij met een drol op het bord, als er maar een strik omheen zit.

We gaan niet meer af op wat we proeven, maar op de status van het gerecht. Het gevolg is ook dat veel kleine winkels, waar hoogwaardige producten verkocht worden, verdwijnen omdat gelijknamige producten in de schappen van de supermarkt liggen voor de helft van de prijs. Die producten zijn zelden van dezelfde kwaliteit, maar dat hebben mensen niet meer door.

Een anekdote. Ik moest een keer voor een tv-programma ergens eten, in restaurant De Bokkedoorns in Overveen. Ik was de enige in het restaurant, met de camera erbij, en bestelde een gerecht van de kaart - iets met verschillende soorten simpele vis, ansjovis en tonijn. Nu was de chef-kok er niet, maar de eigenaar wist wie ik was en zei tegen de sous-chef: "Dit is voor meneer Van Dam, dus vervang de ansjovis en tonijn!" Zo kreeg ik een gerecht waar alle simpele, goedsmakende vissoorten vervangen waren door kreeft en coquille, heel chic, maar daardoor was de hele balans van het gerecht zoek. Heel suf. En dan te bedenken dat de eigenaar jaren voorzitter was van de Alliance Gastronomique Néerlandaise, en later twee sterren kreeg.'

XV

Iedereen heeft het over zijn tienduizenden titels tellende bibliotheek, die zijn huis lijkt te hebben overwoekerd, maar door zijn huis heen slingeren tientallen dvd's. *Harry Potter* ligt er. *James Bond. Star Trek.* We hebben het over *Blade Runner*, de sciencefictionfilm van Ridley Scott uit 1982, waarvan Johannes vijf verschillende versies heeft. Je kunt niet verstand hebben van films en *Blade Runer* geen meesterwerk vinden, al is het alleen al om Rutger Hauer, die een van de beste sterfmonologen uit de filmgeschiedenis heeft: 'I've seen things you people wouldn't believe: attack ships on fire off the shoulder of Orion; I've watched c-beams glitter in the dark near the Tannhauser Gate. All those moments will be lost in time; like tears in rain.' Het lukt me nooit de monoloog helemaal uit mijn hoofd te leren.

Maar de werkelijke waarde van *Blade Runner* is dat de film vragen stelt over menselijke waarneming, dat we alles wat we zien op onze eigen manier interpreteren, dat mijn waarneming de jouwe niet is. Johannes heeft er veel mee te maken: 'Ik word er nog altijd wanhopig van als mensen zeggen dat wat ik schrijf "ook maar een mening" is. Ik ben zorgvuldig, als ik ergens eet bestel ik niet, zoals elke andere gast zou doen, een menu, maar ik bestel zes, of zeven gerechten, zodat ik de toevallige missers of toppers eruit filter. En dan resteert smaak: "Ja,

smaak, iedereen heeft zijn smaak," zeggen ze weleens. Maar smaak ontwikkel je. Je wordt er niet mee geboren.'

XVI

Tijdens een van onze gesprekken gaat de telefoon (noot: tijdens al onze gesprekken gaat de telefoon, het zijn nooit persoonlijke gesprekken, met vrienden of familie, maar steeds verschillende kranten, journalisten die iets willen weten, op een citaatje uit zijn) en al snel begint Johannes te glimlachen.

'En wanneer moet zich dat afspelen?' vraagt Johannes.

Het gesprek gaat verder. Johannes blijft onverminderd glunderen. Uiteindelijk hangt hij vrolijk op. Het was iemand van Kemna Casting, of hij zichzelf wilde spelen in de verfilming van *Dick Trom.*

'Even dacht ik dat ze me gingen vragen om Dick Trom zelf te spelen,' zegt hij.

Hij blijft lachen: 'Had ik zo gedaan, hoor.'

Jan-Willem Anker
Het universum

Wanneer hij als kind aan zijn moeder vroeg wat ze gingen eten, huilde hij bij het antwoord.

Groente werd voor hem gekookt in een zwarte pan.

Aardappels prakte en boetseerde hij tot vulkaantje waar hij de jus in goot. Als hij het eten in zijn mond opspaarde, knipte zijn moeder haar vingers tegen zijn hamsterwangen, zodat hij de lauwe voedselbal wel moest doorslikken.

Kokhalzend at hij zijn avondeten. Soms zat hij aan tafel tot hij naar bed toe moest.

De hel was een dampend stilleven. Een week gekookte kopie van een van Arcimboldo's portretten.

Waarom groente? Omdat zij gezond was. Omdat hij moest groeien, ten koste van alles.

Maar hij walgde van groenten.

Sperzieboon.

Snijboon.

Hij huiverde als zijn tong in aanraking kwam met de melige structuur van een tuinboon.

Hij walgde van witlof. Ook uit de oven met ham en kaas. Als hij de geur opving van kaas die door witlof was aangetast, brak het koude zweet hem uit. Het een had vergeefs geprobeerd te versmelten met het ander.

Wat hij rook, was de bittere geur van het echec.

Groenten waren ingewanden met een hete tang uit het lichaam van de herfstgod gerukt.

Als hij zijn adem inhield, proefde hij niets tijdens het slikken. Als hij uitademde, walmden de papillen op zijn tong open.

Hij proefde nu het echec.

Tussen zijn tranen door keek hij zijn ouders wanhopig aan. Zij begrepen niet dat een kind tot walging in staat was.

Zijn neus werd losgelaten.

De dagen vormden een eindeloze reeks afleveringen, die keer op

keer bitter eindigden. Als hij zijn ogen sloot, kromp hij tot hij tegen groenten opkeek als tegen huizenhoge monumenten. Hij bewoog traag alsof de zwaartekracht zich verhevigd had. Als achtergrondgeluid klonk het gezaag van krekels.

Of de echo daarvan.

Met kerst weigerde hij op school de poffertjes op te eten, want die leken op gekookte aardappels. Geen groente, maar evengoed smerig.

Hij walgde van bloemkool.

Spinazie.

Spruit.

Doperwt.

De meeste groenten waar hij van walgde waren groen. De chemisch oranje wortelen vormden een uitzondering, net als de purperrode bietjes. Hij verafschuwde de kleur groen.

De drab die van de spinazie kwam.

Wondvocht.

Het woord groente. Een mutatie van het woord groen. Een vergroeiing, die ook hij zich op de hals zou halen door groente te eten.

Hij wantrouwde de natuur die hem liet groeien, want de natuur was groen. Hij wantrouwde het universum omdat het groente had mogelijk gemaakt. Op intuïtief niveau vermoedde hij dat als je het universum zou pellen er een groene kern overbleef. Het kloppend hart van een artisjok. Toen hij leerde van de oerknal, stelde hij zich een gewelddadig rondvliegen van stukken groente voor.

Groente: fout in het ontwerp.

Hij walgde van broccoli.

Alle soorten kool.

Zelfs sla.

Asperges waren klef en glibberig. Hij dacht aan duizendpoten en hazelwormen.

Omdat zijn moeder ten einde raad was, begon ze potten appelmoes te kopen. Appelmoes was ook groen, maar zoet, en werd niet gekookt.

Het tweederangs Romeins godinnetje Pomona bracht redding: hij lustte appelmoes.

Dus drenkte hij zijn avondmaal in appelmoes. Voortaan hoefde hij het universum niet meer walgend te consumeren, al verdween de smaak ervan nooit helemaal.

Voorzichtig begonnen zijn ouders weer met elkaar te praten. Zijn moeder drentelde opgelucht door het huis. Zijn vader ging de tuin in om een blauwe regen te planten en het gras te verticuteren. Achter de sluierbewolking hielden zich naamloze sterrennevels op.

Maarten Asscher
Over de onmogelijkheid van lekker eten

Alsof er een groot beest over mijn boterham was klaargekomen. Zo zag mijn bord eruit, toen ik voor de allereerste keer eigenhandig een ei voor mijzelf had gekookt. Mijn eerste ontbijt op mijn eerste studentenkamer. Het leek zo eenvoudig: water aan de kook brengen, rauw ei erin, even wachten en vervolgens afgieten en het eitje onder koud kraanwater 'laten schrikken'. Hoe vaak had ik het thuis niet zien doen? Kennelijk had ik toch onvoldoende opgelet, want de schrik was 'all mine'. Toen ik het ei met een routineus gebaar boven mijn bord onthoofdde, gulpte er een slijmerige kwak over de zorgvuldig klaargelegde, met boter besmeerde boterham. Ik zat er vertwijfeld naar te kijken. Was het ei soms niet goed meer? Ingewonnen inlichtingen leverden op dat een ei minstens vijf minuten moet koken om prettig eetbaar te worden; ik had het na ruim een minuut al welletjes gevonden. Deze kleine belevenis is de rest van mijn leven symptomatisch gebleken voor mijn kijk op koken: ik kan het niet en ik vind het veel te lang duren.

De paar jaren die ik etenderwijs heb moeten overbruggen tussen mijn vertrek uit het ouderlijk huis en het huwelijkse leven, werden aanvankelijk gevuld met blikken soep en stamppotachtige maaltijden die je, na inworp van drie guldens in een eetpenningenautomaat, uit de keuken van de studentensociëteit kon krijgen, afgewisseld met de goedkoopste nummers op het menu van Chinese restaurants. Natuurlijk maakte ik weleens iets zelf, maar dat viel meestal in de categorie 'Chili con carne', een bruine concoctie van bonen, uien, knoflook, gehakt, ananas, paprikapoeder, tomatenpuree en veel peper, die tijdens de borrel gedurende een half uur in een pan te sudderen werd gezet, waarna de onooglijke brei als evenzovele koeienvlaaien over de borden der deelnemers werd verdeeld. En je kon altijd terugvallen op spaghetti met tomatensaus, waarvan de bereiding tussen start en finish minder dan tien minuten tijd vergde. Het record stond op naam van een huisgenoot die een tijd van 8:20' wist neer te zetten. Als dieptepunt van mijn culinaire barbarendom moet de voedselvergiftiging

worden genoemd die ik opliep na het eten van bedorven vlees uit blik.

Zodra ik een baan had, vanaf mijn drieëntwintigste, at ik de eerste jaren onveranderlijk in Amsterdamse eetcafés, waar ik nog altijd - voor zover ze nog bestaan - met een mengeling van huiver en dankbaarheid naar binnen kijk. De donkerhouten duisternis die er onveranderlijk heerste verhinderde dat je tijdens het eten de krant kon lezen, maar zorgde er gelukkig ook voor dat je niet precies zag wat je voorgeschoteld kreeg. Zodra dat laatste wel het geval was, kwam er vanonder de slablaadjes af en toe een lelijke verrassing over je bord kruipen, bijvoorbeeld een stevige kakkerlak, die dan weer goed was voor een gratis cognacje bij de koffie.

Zoals een ander het misschien idioot vindt dat ik in mijn leven bij elkaar genomen ontelbare uren besteed heb aan het vertalen van gedichten, die je elk in minder dan een minuut kunt lezen - of nog erger, die slechts door een handjevol mensen gelezen zijn - zo kan ik mij van mijn kant niet voorstellen dat ik ooit werkelijk tijd aan koken zou besteden. Ik kan niet overweg met recepten - de maten en gewichten lijken steeds weer uit een ander stelsel te komen -, het doorkruisen van de stad om juist dat ene verse ingrediënt te bemachtigen vind ik een straf. En dan het schoonmaken, snijden en eindeloze koken zelf (altijd staand, nooit zittend!), uitmondend in een maaltijd waarbij je zelf met een roodverhit hoofd zit te proeven hoe het vlees toch iets te gaar is geworden, de groente iets te knapperig is gebleven en de aardappels iets te waterig zijn uitgevallen. Het is een voorspel van vele uren, gevolgd door een al te snelle consumptie. Zelfs afwassen, als een ordenende bezigheid die een duidelijk, controleerbaar en bevredigend resultaat te zien geeft, vind ik een prettiger bezigheid dan koken.

Maar ook wanneer je niet zelf voor de toebereiding verantwoordelijk bent, is het zeer moeilijk om je een warme maaltijd volstrekt onbevangen te laten smaken. Dat begint er al mee dat alles aan eten relatief is. Iets dat 's avonds om 20.00 uur een smakelijke traktatie is, kan op de ontbijttafel een afschuwelijke indruk maken, niet omdat het tegen die tijd bedorven is - het kan zo-even vers gehaald zijn - maar omdat de maag zo zijn eigen klok heeft. Ik heb bijvoorbeeld nooit kunnen wennen aan die ontbijtbuffetten in Israëlische hotels, met schotels vol rauwe vis en schalen met grote stukken ijskoude komkommer, iets dat ik bij een zuidelijke lunch in de openlucht best zou waarderen. Of neem het typisch Engelse driegangenontbijt, waarvan alleen al de witte bonen in tomatensaus met worstjes genoeg zijn om terug in bed te kruipen. Waar het ene volk zich in verlustigt, leidt bij bewoners van andere streken louter tot afgrijzen: zeehondenvlees, gegrilde beer, gebraden hond. En dan zwijg ik nog over het goed be-

schouwd merkwaardige gegeven dat gerechten of ingrediënten die elk voor zich smakelijk zijn (zoals chocolade en nieuwe haring) in combinatie met elkaar tot een walgelijke eetervaring leiden. Kortom, buiten zoiets elementairs als water en brood zijn er maar weinig dingen die je onder alle omstandigheden - ongeacht het tijdstip van de dag, het klimaat of de combinatie waarin ze worden geserveerd - met smaak kunt eten.

Dit is wat je de ‘grote relativiteit’ van eten zou kunnen noemen, die in zoverre toch nog iets absoluuts heeft, dat dit door alle mensen ongeveer zo ervaren zal worden. Maar er is ook een ‘kleine relativiteit’, een aantal meer particuliere gevoeligheden die maken dat ik eigenlijk niet dan onder vrijwel onmogelijke, ideale omstandigheden en dan nog slechts met een zekere inspanning volop van een maaltijd kan genieten. Zijn er mensen die zorgeloos kunnen eten, die zonder bijgedachten, zonder ergernissen, zonder welk negatief gevoel dan ook, als het ware in hun eten kunnen opgaan, zoals het eten op zijn beurt in hen opgaat? Een volmaakt wederkerig, natuurlijk proces dat louter voldoening en - even later - voldaanheid oplevert. Er is altijd wel iets dat mij daarvan afhoudt, en meestal zijn het meerdere dingen tegelijk.

Mijn culinaire onvermogen, waar ik een grote bewondering aan ontleen voor mensen die de kookkunst van nature of door oefening en volharding wél in de vingers hebben, alsook een grote dankbaarheid grenzend aan schuldgevoel jegens de mannen en vooral de vrouwen die in de afgelopen decennia eten voor mij hebben klaargemaakt, is des te schrijnender omdat ik tamelijk kieskeurig ben en bovendien een overgevoeligheid bezit voor omstandigheden die mijn eetplezier vergallen. Etensgeuren zijn bijvoorbeeld wat mij betreft uit den boze. Zeker, het werkt eetlustverhogend wanneer je vlak voor het eten de geur van een stukje gebraden vlees opsnuift of van verse peultjes, maar te zware of te langdurige etensgeuren hebben algauw de neiging om mijn eetlust zo goed als geheel te bevredigen, dat wil zeggen te bederven. Een eetkeuken of open keuken zou aan mij dan ook niet besteed zijn; de afzuigkap is mijn favoriete keukenapparaat. Eenzelfde bederfelijk effect treedt op bij het veel te laat eten. Acht uur is goed, negen uur is ook nog mooi, maar hoe Spanjaarden 's avonds om tien uur of half elf nog een hele maaltijd kunnen verorberen is mij een raadsel. Ik zou er een operatie voor moeten ondergaan om daaraan te wennen. Het is een gruwelijke ervaring om met een bord eten voor je neus te zitten, waarvoor iemand alle moeite van de wereld heeft gedaan, en intussen over je trek heen te zijn.

Een andere bron van irritatie die het plezier in je eigen eten grondig kan verpesten, zijn de gebrekkige tafelmanieren van disgenoten of -

als je in een restaurant zit - van gasten aan naburige tafels. Voortdurend bulderend gelach, platte grappen, ordinaire conversatie, ellebogen op tafel, glazen of flessen die worden omgestoten, geruzie onder elkaar of met het bedienend personeel, het kan zelfs door de smakelijkste maaltijd niet worden gecompenseerd, laat staan door te harde achtergrondmuziek. Fout gezelschap of een funeste entourage is weliswaar tot op zekere hoogte je eigen schuld, het probleem is alleen dat je, eenmaal gezeten, in de meeste gevallen onmogelijk meer weg kunt. En dan zwijg ik nog over de armetierige, slecht zittende, onbekwaam ontworpen stoeltjes waartoe je in sommige eetgelegenheden gedurende de schijnbare eeuwigheid van een maaltijd wordt veroordeeld.

Maar zelfs als een maaltijd heel smakelijk is, de entourage en het meubilair deugt, er geen persistente etensgeuren zijn, dan nog vind ik het gezelschap en de conversatie honderdmaal belangrijker dan datgene wat ik precies eet. Is dat onnatuurlijk? In de meest letterlijke zin van het woord vermoedelijk wel, maar dat zij dan zo. Niets is zo irritant als een perfect samenzijn en een bevlogen gesprek voortdurend te moeten onderbreken, omdat er voor de zoveelste keer een witkiel aan tafel verschijnt om ditmaal uit te leggen dat de zojuist geserveerde ‘tussen-amuse’ een bavarois van dit is, op een bedje van dat, besprenkeld met zus en het geheel afgemaakt met een vleugje van zo. Met één hap is het ding verdwenen. Heel lekker hoor, maar waar hadden we het ook alweer over?

Moet ik mij hier schuldig over voelen? Waarschijnlijk wel, maar de waarheid is dat, waar het om voedsel gaat, je je altijd wel in mindere of meerdere mate schuldig kunt voelen. Schuldig tegenover de dieren die er het leven voor gelaten hebben, tegenover de groenten en kruiden die er voor uit de grond getrokken zijn, tegenover de krankzinnige milieuschade die het transport van al dit lekkers vanuit alle hoeken van het land en zelfs van de wereld heeft veroorzaakt, tegenover degene(n) die het urenlang hebben staan voorbereiden en klaarmaken. En schuldig ook voor hetgeen er na afloop overblijft, dat in veel gevallen zonder erbarmen moet worden weggegooid. Zijn er mensen die vrij van dergelijke schuldgevoelens hun dagelijkse bordje leegeten? Of zijn dit krokodillentranen, en gaat het om een even goedkoop als vals engagement met honger, armoede en andere noden van de wereld, waar ik in al mijn weldoorvoedheid nu even eer aan bewijs?

Het feit dat ik mij zo slecht kan concentreren op het eten zelf, op de precieze ingrediënten en de wijze waarop die bereid zijn, betekent ook dat ik er een zeer slecht geheugen voor heb. Als mij de volgende dag wordt gevraagd wat er bij een bijzonder diner op het menu stond, dan lukt het me zelden daar nog iets zinnigs over te vertellen. Maar waar ik

het met deze en gene over heb gehad, wat voor plafondschilderingen er in de eetzaal waren en wat de portee was van de belangrijkste tafelspeeches, dat is meestal wel blijven hangen. Zou er zoiets bestaan als een gebrekkig ‘eetgeheugen’? Zo ja, dan lijd ik daaraan.

Een van mijn favoriete eetpassages uit de literatuur is te vinden in de bundel *A Fly in the Soup* (2000) van de Amerikaanse, van oorsprong Joegoslavische dichter en essayist Charles Simic. Na de Tweede Wereldoorlog is hij met zijn moeder uit het - eerst door de Duitsers en vervolgens door de Geallieerden - stukgebombardeerde Belgrado via Parijs naar de Verenigde Staten geëmigreerd. Daar zal hij, als bijna volwassen jongen, voor het eerst na jaren zijn vader weer zien. In jongensogen is die vader een held, zo'n man van de wereld die in restaurants de ober bij binnenkomst al een fooi van tien dollar geeft en eerst maar eens om een heel goede fles wijn vraagt.

Vader en zoon Simic zitten in een duur Frans restaurant in New York, eind jaren vijftig. Na al die jaren hebben ze elkaar ongelooflijk veel te vertellen. Ze verorberen een voorgerecht, er is witte wijn, vervolgens bij het hoofdgerecht rode wijn. Als de ober even later met de rekening aan hun tafeltje staat, realiseren ze zich drie dingen: 1) de bediening was waardeloos, 2) ze hebben helemaal niet opgelet wat ze gegeten en gedronken hebben, en 3) ze hebben toch niks anders te doen. Dus zegt vader Simic dat ze in plaats van een toetje het hele diner nog een keer willen. De ober is verbijsterd, even later komt zelfs het keukenpersoneel het restaurant binnen om te kijken hoe vader en zoon in geanimeerd gesprek het hele menu nog een keer verorberen, compleet met witte wijn, voorgerecht, rode wijn en hoofdgerecht. Tegen de tijd dat ze klaar zijn, is het hele restaurant verlaten. De eigenaar komt ze hoogstpersoonlijk een cognacje van het huis inschenken en vraagt: ‘Dineert u altijd zo?’, waarop Simic sr. zegt: ‘Alleen als we honger hebben.’

Dat is eten, ideaal eten. In ideaal gezelschap, liefst zo memorabel dat je het een halve eeuw later nog kunt oproepen. Zo draag ik ook vele diners in mijn geheugen: kerstdiners vroeger in mijn ouderlijk huis, mijn eerste bord spaghetti op de Oranje Nassaulaan in Alkmaar, de lunch voor mijn vaders vijftigste verjaardag, de warme desserts van mijn moeder, mijn eerste couscous in Parijs, de viering van het gouden huwelijksjubileum van mijn grootouders in Londen, later etentjes in mijn eigen opeenvolgende huizen met vrienden en vriendinnen, restaurants in Frankfurt, Parijs, Stockholm, Jeruzalem en Praag, de eerste keren echt ‘uit eten’ met de kinderen, lunches en diners met schrijvers en ander boekenvolk, een lunch op de Quinta do Noval in Porto, de zaterdagavondmaaltijden thuis met mijn drie dochters, zo-

genaamde Haagse ‘werklunches’, een maaltijd in een Italiaans vakantiehuis of aan een Grieks strand op vakantie, Boekenbaldiners, ontbijtrestaurants in Berlijn en New York, het jaarlijkse trouwdagdiner met mijn vrouw in een chateautje. Zelden waren deze maaltijden door mij bereid, gelukkig, en wat er exact op het menu stond, ik zou het niet meer weten. Maar wat deze maaltijden in elk geval waren, om de meest uiteenlopende redenen, is onvergetelijk. Achteraf blijken ze te hebben gediend als een culinaire partituur voor de herinnering, als recepten voor vriendschap en liefde. Dat is wat koken tot een levenskunst kan maken en het is - laat dat gezegd zijn - geen geringe prestatie.

Als ik nog eens zou kunnen lunchen met mijn vader, die in 2008 overleed, zou mij dat een lief ding waard zijn, maar het zou me werkelijk geen bal kunnen schelen wat er dan op het menu verschijnt. Een tosti of uitsmijter is prima. Zelfs zou ik met alle liefde van de wereld voor elk van ons beiden eigenhandig een ei koken.

Rob Schouten

Here zegen deze spijze amen

Confiteor, ik eet sinds Reinaert Coppe
uit het kiphiernamaals slechts die niet leefden,
met aardappels van de Noordpool, smak me
een pad door plastic pakkenpastaprak
en ga er even uit voor de reclame.

Vroeger was verser maar alles wel snel voorbij,
nu blijven kilojoules en raakt mens overjarig,
zijn geest al in de magnetron verdampt
maar traag uitbuikend in de scootmobiel.

Wat zullen wij dan van deze dingen zeggen?
Ik bid voor pilletjes in het ruimtestation
of weer eens iets met kannibalisme.

Rodaan Al Galidi
Lekkere date

Ik herinner me mijn eerste date. Ik volgde de vrouw drie maanden lang. Ik stond bij elke bushalte waar zij een bus kon nemen, wist welke trein ze nam naar Groningen en welke naar Leeuwarden en ook wanneer ze haar maandelijkse reis naar Amsterdam ondernam. Mijn hart werd een spion. Geen raam om naar haar agenda te kijken, maar naar haar voetstappen. Ik wist wanneer zij fietste, wanneer ze liep, wanneer ze opgehaald werd. Ach, ze was drie maanden lang mijn werk, tot het moment kwam dat ik haar groette en zij glimlachte. ‘Je komt me bekend voor. Ken ik jou ergens van?’ zei ze. ‘Niet echt,’ zei ik en zo nodigde ik haar uit. ‘Is goed,’ zei ze. ‘Ik kom bij jou eten.’ Meteen vergat ik de vrouw, ik vergat wat ik van haar wilde. Ik vergat de drie maanden dat ik haar volgde en dacht aan welke salade bij haar lippen en haar karakter paste. Na drie uur had ik de salade ontworpen. Daarna dacht ik met een kop thee en rustige muziek aan wat voor soort warm eten paste bij haar zachte lichaam en haar zachte persoonlijkheid en na lang zoeken ontdekte ik dat het lamsvlees moest zijn. Klaar met mijn onderzoek, maakte ik van een A4'tje een boodschappenlijst. Die zaterdag begon ik om half vier te koken. De afzuigkap blies de lekkerste rook ooit uitgeblazen in de Molenweg naar buiten. Om zes uur klopte de vrouw op de deur, niet zenuwachtig en niet chagrijnig, juist trots leidde ik haar met mijn kleren vol kruiden, tomatenpuree en olie, met een mes in de ene en een pollepel in de andere hand naar de keuken en liet haar zien wat ik had gedaan. Daarna zat zij als een koningin in mijn kamer met een glas zoete witte wijn, omdat ik had gehoord dat vrouwen bij een eerste afspraakje zoete witte wijn lekkerder vinden. Twee uur na het eten ging ze weg. Ik heb haar nooit meer gezien.

Het was mijn fout. Ik dacht aan de maaltijd en niet aan de vrouw zelf. Ik dacht dat de vrouw bij mij kwam om te eten en wist niet dat zij de maaltijd moest zijn, dat zij opgegeten moest worden. Ik dacht niet aan de muziek die gedraaid moest worden. In plaats van zacht kaarslicht

had ik een lamp van honderd watt gekocht, zodat ze alle kleuren van het eten zou zien en ik had niet gedacht aan waar ik met haar over kon praten. Na een jaar hoorde ik van iemand anders wat de vrouw over mij had gezegd. ‘Hij is een saaie minnaar, maar als chefkok is hij heerlijk.’

Barber van de Pol
Schattebout
Over eten & liefde

Er is de schijnbaar eindeloze kindertijd. De vader haalde de groente van het land en rooide de aardappelen, en op zaterdag bracht hij gebakken vis of haring of vette makreel in huis. Daar kun je spoortjes liefde in ontdekken. Hij liet de tomaten rijpen achter het vensterglas en diende ze op met suiker en blakende trots. Hij zette ons aan tot het eten van zo veel mogelijk boterhammen, een wedstrijd die door mij nooit is gewonnen. Verder telt hij op eet-liefde-gebied niet mee.

Aan de basis ligt de moeder die 'geeft niet' zei toen haar de diefstal van een koekje uit de trommel werd opgebiecht. Niets gratuiter dan de vergiffenis van wie in een trommel zo vol met koekjes dat ene niet mist en zich verbaast over überhaupt een koekjesgeweten bij haar dochter, maar vlak dat niet uit. Van vaders kant werden sociaal-democratisch verantwoordelijkheden ingepompt. Daar krijg je moeilijke kinderen van.

'Lekker dier,' zei ze.

Ze was blij dat ik krullen had, net als haar man, mijn vader. Ik was een beetje aanhalig toen, ook net als hij. Zij was minder uitbundig van aard. Ze zou het eten dat ze zelf maakte nooit prijzen.

Was het zo? Je kiest een paar dingen uit die voor jou een sprekend geheel opleveren en dan is dat het dus? Nee. Ik weet niet hoe het precies zat, maar de vader is veel eerder doodgegaan en dan krijgt de hagiografie de kans de kop op te steken. Hij was hoe dan ook altijd blij als zijn warme eten werd opgeschept en dat hij later aan dichtgeslibde aders zou bezwijken kon niemand weten. Het eten werd in die tijd nog nauwelijks bevraagd.

Dwingen om te eten is een van de harteloze methodes waarop naar je gevoel je ouders hun gezag doen gelden, al zijn ze niet eens zo streng. Het is een stelselmatige kwelling.

Het meest om van te kokhalzen, dat weet ieder kind van toen, was de maïzenasaus waar klontjes in zaten. Die saus ging over de andijvie

en de prei en de bloemkool en wat niet al. Alles moest gebonden worden; zo heette dat. Mijn favoriet spinazie kwam zonder saus op tafel en dat stukgekookt ook erg is wisten we nog niet.

Het een na ergst waren de bietjes (‘kroten’) met hun onoverkomelijke grondsmaak. Ik mocht ze laten staan, maar ze kwamen wel op tafel en ik zag hoe bij de anderen het bietenbloed zich mengde met de vla of yoghurt want schone borden voor het toetje was er niet bij. Dat laatste is het derde erge, de smerigheid van de anderen aan tafel. Ik ken iemand wiens kindertijd iedere zondag werd vergald door een mee-etende, smakkende grootvader.

In een van de twee receptenboeken die ik samen met Elly Kamp heb gemaakt staan ook de twee beste gerechten van mijn matig kokende maar o zo lieve moeder: de groentesoep, die alleen maar beter wordt van lang trekken, en de hete bliksem, die ik nooit bij iemand anders ben tegengekomen.

Neem 1 kilo zoete appeltjes + 1 kilo aardappelen + 250 gram witte bonen, liefst grote + 4 verse worstjes + 200 gram kaantjes. Schil de appels en aardappelen en snijd in partjes. Kook de appels in weinig water. Kook de gezouten aardappelen en de gezouten, gewelde bonen in veel water. Giet alles af. Stamp appels en aardappelen door elkaar en roer de witte bonen er losjes doorheen. Bak de worstjes en kaantjes uit. Leg ze bij het opdienen op de stamppot.

Ik heb er een toetje bij verzonnen want dat hoort zo, maar ik herinner me niet dat zij toetjes maakte.

Ze heeft mij, enig meisje, nooit geprobeerd te leren hoe je dat nu doet, koken. In principe zong ze terwijl ze het deed. Het waren waarschijnlijk niet haar slechtste momenten.

Toen ze met een schedelbasisfractuur in het ziekenhuis lag omdat de brommer waarop zij en ik zaten was gaan slingeren toen we de slappe lach kregen en we uiteindelijk tegen het asfalt sloegen, zei de vader dat nu wij moesten koken, en ik zie voor me hoe hij het aardappelschilmesje en de eerste rauwe aardappel van zijn leven als stimulerend voorbeeld ter hand nam. Hij had een schort voorgedaan.

In die tijd werkte zij bij haar broer in de snackbar om wat bij te verdienen. 's Avonds laat verschenen er nu patatten en kroketten in huis, al stond er voor eventueel altijd een pan met vlees onder de gestolde jus op het fornuis en een andere met groente en nog een met aardappelen. Vader en moeder waren de hort op en de hint was duidelijk: kwestie van afkoken en smakelijk eten, maar dat heb ik niet gedaan. Ik heb haar in een driftbui, alsof de pre-moeder in mij opstond, voorgehouden dat ze dat niet kon maken. Een moeder (een vader) hoort aan

tafel bij haar kinderen, hoe moeilijk het ook is.

Ai, puberteit, verwarring achter zwarte kleren en een mistige blik. Alles wat ik nog wilde eten was appel en gekookte lever, plus soms een handje noten, een visje van de kraam en scheutjes koffiemelk in het café waar mijn hartsvriendin en ik in de pauze van school groot zaten te doen. We zagen tot de tanden gewapend hoe de mannen ons anders dan daarvoor tegemoet traden.

Zij, de bezige moeder, kookte de lever totdat hij zo droog was, dat je er de hik van kreeg. Nog lang gaf ze, als ik na het weekend terugging naar de grote stad die in de plaats was gekomen van ons eeuwige mooie stadje aan de Rijn, in een Tupperware-doosje (nieuw!) zo'n caloriearme leerachtige plak mee, die in de kortste keren groen uitsloeg. Ik was en bleef tot op haar sterfbed haar lekkere dier.

In Amsterdam at ze vanaf het begin alle nieuwigheden (spaghetti!) met smaak mee. Ze dronk nu ook graag een wijntje en bracht een keer inlevend een fles Pleegzuster Bloedwijn mee omdat ze zich herinnerde hoe ik daar als kind met bloedarmoede van had gehouden. Het misverstand had zo uit *De avonden* kunnen komen.

Het gelukkigst maakte ik haar met zwoerdjes (= kaantjes) waar ze alle sappen met wellust uit opzoog. Ik deed mee. We zogen alsof de troost uit een stukje spek moest komen. Zij was toen al weduwe; ik was al gescheiden. Uit een van onze nieuwe intieme gesprekken bleek dat ze als kind een keer bijna was gestikt in een graat. Ze weigerde nog altijd vis te eten.

Het eerste vriendje dat me iets te eten gaf kwam uit een beter milieu. Die wisten hoe het hoorde, dat merkte je aan alles, al was je pas tien. Hij bewoog zich vriendelijk over het schoolplein en deed voor zover ik me herinner nog minder dan ik mee aan enige vorm van populariteitsslag. We waren allebei een beetje sloom, maar we lagen er niet uit. Dat niemand dat denkt.

Ik was ziek geweest en hij had thuis geleerd dat je je vrienden iets geeft als er iets te vieren valt, dus had hij een puntzakje met gesuikerde pinda's voor me gekocht. Ik nam het rood van hebzucht aan, totdat ik ontdekte dat er niet van die kralen in zaten waarmee toen werd geknikkerd. Knikkeren met bepaalde plastic kralen was korte tijd hevig in de mode; ze zaten geloof ik in de Abro, licht bruisend, helder spul voor de afwas. In dat zakje zaten die gesuikerde pinda's.

Voor een knikkerkampioen zijn gesuikerde pinda's helemaal niet interessant. Knikkers of kralen waarmee je kunt knikkeren wel. Daar had je er nooit genoeg van. Ik hield toen veel meer van knikkers dan van vriendjes of gesuikerde pinda's.

Hij schrijft in zijn volwassen leven op allerlei manieren over eten en hij maakt er ook televisieprogramma's over, wat hij doet zoals hij is of zoals hij het wil: zonder fratsen, kritisch, met goeie zin. Hij herinnerde zich die gesuikerde pinda's vaag toen ik hem er onlangs naar vroeg.

'Ja, jij kon goed knikkeren,' zei hij die zondag in een plaatsje in de buurt waar we ooit allebei waren opgegroeid. De ontmoeting was toevallig, maar toeval bestaat niet. Ik wist toen al dat ik de anekdote over de gesuikerde pinda's binnenkort zou gaan opschrijven. Hij vond het goed.

Hij heeft eens in de krant geschreven dat hij het liefst lopend op straat een tompoes van de HEMA eet. Ik ben het met mijn vriendinnen eens dat eten op straat niet zou moeten mogen, maar voor deze getuigenis van geluk maak ik een uitzondering. Want dat is bij hem duidelijk en dat weet ik intussen ook allang: sommig eten maakt gelukkig.

'Je bent om op te vreten,' zei de eerste verloofde, zo een met weke ogen, die popelt om te zeggen dat hij met je wil trouwen. Ook hij kwam uit een beter milieu, net als de suikerpinda-vriend, wat niet zo moeilijk was als je weet hoe weinig goed het mijne was. Ik was alweer zeventien, hij iets ouder.

Zijn ouders waren notabelen en dat wilden ze weten. Ze dronken bij hem thuis droge wijn en cognac en aten voor die tijd exotische dingen als fondue en Indonesisch. Jammer dat ik volop in mijn anorexiaperiode zat, al was die aandoening toen nog niet als zodanig benoemd. Ook niet als iets anders, voor zover ik me herinner. Ik droeg mijn kruis in onwetendheid.

Het meeste wat ik boven het normale minimum at kwam er weer uit zoals het erin was gegaan, geholpen door een wijsvinger in de keel, maar niemand die het mocht merken. Het afstoten gebeurde in de afzondering van het sanitair dat daarvoor is bedoeld. Ik was een frequente, gelaten toiletganger. Ik was broodmager en dat was maar goed ook, want ik vond mezelf veel te dik.

Op een dag hielp ik de veronderstelde aanstaande schoonmoeder koffie malen met behulp van een elektrisch machientje, een onbekende luxe voor mij en het gezin waar ik uit kwam. Alles heeft een eerste keer. Je moet maar weten dat de deksel op een elektrische koffiemolen voor gebruik dichtgedaan dient te worden. Toen de bonen in het rond vlogen en de vrouw in een vrolijk geschater losbarstte, begreep ik voorgoed wat chic was. Bij ons thuis was iets dat erg was erg. Bij de deftige mensen staan ze daarboven.

Als ik besef hoe ik weer eens in de supermarkt verliefd kijk naar mijn eigen boodschappen en hoe mooi ik die vind vergeleken met het zootje ongeregeld dat de meeste kopers bijeengraaien, is me duidelijk wat een trut ik ben geworden. Misschien vinden de anderen voorgezoete yoghurt of voorgekookte aardappelschijfjes wel je van het en kijken zij meewarig naar mijn primitieve oogst. Misschien verheugen zij zich meer op hun kant-en-klare maaltijd dan ik op het snijden en bereiden van die fraaie paprika's of venkelknollen.

Ik weet het, ieder zijn meug, maar ik heb een stevige verhouding met mooie boodschappen. Ze zijn ook blij met mij, dat zie je. Ze liggen te tintelen en blaken. Kijk ons! Het enige echte nadeel van de markt is dat je daar nooit dat zinnelijke stilleven op een band ziet langstrekken voor je ervoor betaalt en het je toe-eigent.

Er bestaan een heleboel producten die de sluimerende lustgevoelens alleen al met hun uiterlijk of met het vermoeden van de te verwachten smaak de grond in boren. Nemen we de drank. Wanneer gaat de notoire bocht er eens uit of ben ik gewoon rijker dan de gemiddelde wijnverslaafde die we tegenwoordig in Nederland bijna allemaal zijn?

Beperk het aanbod, haal de troep van de schappen en breng kinderen thuis of op school de basiskeuken bij, aangevuld met een smeedijzeren cursus voedingsleer. Dan gaan we voortaan allemaal voor het beste, in elke sector. Maar zo werkt een consumptiemaatschappij niet, mevrouw Van de Pol. En hang nu niet de madam uit. Je bent een dubbeltje en dat zal zo blijven, al trek je je mooiste kwartjesjurk aan.

Maar toch. Lelijk eten belooft niets. Ik kan niet tegen een plastic pakje met plakjes kaas op tafel. Ik ben een walgelijk verschillige eter geworden. Afgemeten porties zijn ook al niet goed, wat mij betreft. Laat het gul zijn; we hebben geld zat.

Daarover verder niets. Ik heb mijn lessen aan de kinderen gegeven en die neem je ze niet meer af. Zij zullen hun eigen strijd moeten leveren te midden van het aanbod en het gejengel van hun eigen verleide kleintjes. Samen eten, daar gaat het om, hoe je het ook doet, al ben je de enige die gemotiveerd is.

Lekker eten kan heel goedkoop zijn. Een blikje kattenvoer (experiment samen met een hartsvriendin uitgevoerd in de studententijd) of, even reëel blijven, een wegens de houdbaarheidsdatum afgeprijsde kant-en-klaar-maaltijd is nooit goedkoper dan wat spek en ui en aardappel en wat boter en zout. Wel viezer.

Sommigen zijn kookhalve aartslui en zweren om die reden bij rauwkost, soms opgediend met doorzichtige theorieën over gezondheid en al, maar ik ben geen konijn. Ik ben een mens. Jij ook.

Zeker: rauwkost is gezond. Zeker: je mag konijnen niet discrimineren; hun ogen zijn geweldig van alle carotine. Er is nog nooit een konijn bij een oogarts of tandarts verschenen. Het eerste konijn dat op fitness moet vanwege obesitas (welke tas?) moet nog geboren worden. Maar ik zal altijd met mijn eigen soort solidair zijn, ook in zijn zonden. De primaat is rechtop gaan staan om de wereld naar zijn poot te zetten. Aan de vuurpot dan! En graag bij verorbering een servet, liefst van katoen met bonte opdruk of anders hagelwit, dat moet toch kunnen? Wie eet wil een servet. Dep je lippen; kus ze af en toe!

Misschien heb ik nooit een volbloed romantische man gehad, behalve die ene Amerikaan. Die was zelfs sentimenteel; Hij Hield Van Me. Van mijn mannen is niemand anders ooit op het idee gekomen om iets aan versiering te doen. Je hoort weleens over ‘paars eten’ of ‘zwart eten’, dat je dan bijvoorbeeld alleen paarse of zwarte gerechten krijgt. Mijn Yank had het in zich gehad, maar hij kookte nooit; daar heb je in Amerika de magnetron voor.

Hij had wel een aardige tic wat liefde en eten betreft: hij hield van een vrouw met een glazuurtje of op z'n minst een slagroomtoef, zodat hij die kon weglikken.

Zijn *sweetened tits* zijn niet aan te bevelen. Het glazuur wordt hard en verbrokkelt dan, want borsten zijn levende dingen die door de ademhaling worden gedragen en bij de geringste beweging breekt het vlies, alsof de ruit van je huid wordt ingegooid. Het effect was niet erotisch maar het had iets joligs; lachen gegarandeerd. Smeerboel ook; zonder wasmachine kun je er beter niet aan beginnen.

Er is een heel arsenaal kant-en-klare smaakmiddeltjes voor de zaak van de liefde te koop. Het is zuurstokachtige narigheid; tot zover mijn rapportage. Een beetje cognac is veel stoerder, of vieux, dat is goedkoper en milder voor de gevoelige tong. Raad voor de vrouw: parfumeer je niet tevoren, dat slaat nergens op. Doe eventueel wat van de drank achter je oorlel om de homogeniteit van je lichaamsgeur te bevorderen.

In het land der blinden was ik koningin. Ik heb mijn 's nachts zo speelse Amerikaan 's ochtends tot de grootste complimenten gekregen met gepocheerde eitjes. Ruim water aan de kook brengen met een scheutje azijn. Kakelvers ei erin breken en beetje bij elkaar houden met een lepel. Het stolt onder je ogen. Met schuimspaan opvissen als je ziet dat het klaar is. Eten op toast.

Alledaagse romantiek waar ik van hou is die met de één (ik of hij) die de laatste hand aan het eten legt, het eerste glas al in de hand, en een

ander (hij of ik) die er met een eigen glas bij komt zitten of staan, en maar praten. Wanneer er dan iets aanbrandt is er gezellig aangebrand en ga je samen in de fout.

Ruzie in de keuken ken ik niet.

Denk na, zegt mijn geheugen. Doe op z'n minst een poging om eerlijk te zijn! Ruzie is alomtegenwoordig, zeker waar er twee met verschillende belangen bij elkaar zijn.

Ja. O ja. Terecht dat dat verdrongen was. Hij is nu alweer heel lang de vader van mijn kinderen en wist toen ik hem leerde kennen van alles waar ik nog nooit van had gehoord, ook over koken. Bijvoorbeeld hoe je spaghetti moet klaarmaken.

Breng water met zout en een scheut olie aan de kook en zet de staafjes rondom tegen de rand in de pan. Laat ze bezwijkend in de diepte glijden. Af en toe met een houten lepel roeren om plakken of aanbranden te voorkomen, en bepaalde tijd (zie verpakking) laten koken. Klaar.

Dat wou hij me vertellen. Maar dan wist hij nog niet dat ik alles, helemaal alles, zelf of eventueel samen met hem wou uitvinden en niet van plan was om, na de gewoontes van mijn eigen ouderlijk huis te hebben afgeworpen, de regels van het zijne te verwelkomen. Ik geloof dat het woord 'burgerlijk' viel. Dat was heel populair in die tijd. Ik was degeen die het in de mond nam.

Ooit kom ik in de hel vanwege de ondankbare stennis die avond die hij gedwee, niet opgewassen tegen een kijvend wijf, over zich heen liet komen. Hij heeft later, ook na onze scheiding nog, heel vaak spaghetti voor ons gemaakt, altijd dezelfde, en dan juichten we, ook ik, en zeiden: kijk, pappa-spaghetti, lekker, en voor toe maakte hij bijvoorbeeld griesmeelpudding of als er een feestelijke aanleiding was appeltaart à la hem.

Toetjes heb ik zelf zelden gemaakt. Ik aard daarin naar mijn moeder: geen gen voor toetjes. Daar heb je trouwens een keur aan gekwalificeerde neringdoenden voor.

De kinderen hebben zijn appeltaart-gen geërfd en ook wel mijn improviseer-gen. Ik kan nog steeds niet zo goed tegen veel regels. Ben lui beest; ook waar. Ze zijn mij hoe dan ook allang in kookkunst voorbijgestreefd, misschien omdat ik de schijn ophield dat het leuk was. Je moet jezelf altijd je kinderen ten voorbeeld stellen. Als jij de moed er niet in houdt, wie dan wel? Ooit zag ik hoe Oprah Winfrey de Amerikanen probeerde aan te zetten om met elkaar te eten. Ze had een spelletjesdeskundige ingehuurd om te vertellen hoe je het meer dan vijf minuten aan tafel volhield. Maf? Net zo goed heroïsch.

Ik heb ze als baby zo lang mogelijk aan de borst gehouden en al-

maar in het draagbandje meegenomen, dicht tegen me aan, alsof je steeds een slokje van elkaar nam. Symbiotische liefde; zo heb je het met de mannen niet, ik niet tenminste.

Er was eens een hartsvriendin met wie ik een liftreis maakte. Wie lift is arm en bietst het grootste deel van zijn eten bij elkaar. Als we hier niet meer liften is het omdat we bijvoorbeeld Interrail en de OV-kaart voor studenten hebben gekregen en ook omdat klaplopen in een kwade geur is komen te staan, maar het was noodgedwongen klaplopen. Je hebt geen geld en wilt wat.

Wij kwamen terug uit het dure, hoge Noorden en gaven op de boot van Noorwegen naar Denemarken onze laatste guldens uit aan één broodje met een dikke plak ham, zo'n plak die als je het broodje breekt onvermijdelijk voor het grootste deel aan de ene kant terechtkomt. Ik liet haar kiezen. Ze nam de kant met verreweg de meeste ham. Dat is niet meer goed gekomen.

Ook de vriend van wie ik nooit van zijn bord mocht proeven omdat hij alles zelf lustte heeft geen stand gehouden. Tranen met tuiten heb ik erom gehuild. Ik zeg: als je van iemand houdt deel je je eten en doet het je deugd als je de geestdrift bij de ander ziet terwijl hij jouw eten naar binnen werkt, vooropgesteld dat dat met mate gebeurt.

Begrijpelijk dat die ene laatste bonbon altijd blijft liggen. We willen allemaal het genoegen smaken de ander namens onszelf te zien genieten. Als je ziet hoe bijna iedereen onbekommerd naar dat ene laatste lekkere toastje op de receptieschaal reikt, is de stelling omgekeerd bewezen. Dat is het verschil tussen liefde en ieder voor zich. Al ken ik er die wel erg weinig aansporing nodig hebben om de laatste bonbon toch naar zich toe te halen. Ik zou haast van grissen spreken. Misschien zijn het hongerwinterkinderen; zoiets moet je niet uitvlakken.

Het mannenkoor doet van zich horen:

‘We laten het niet verschimmelen,’ zegt de één.

‘Laten we de tosti doen,’ zegt een ander, wat betekent dat je heel stil ligt maar wel op elkaar.

‘Laten we de hotdog doen,’ zegt weer een ander, recht op zijn doel af.

‘Kokanje komt van cocaïne’ (dit is een brutaaltje) ‘en van een stickie kom je in de hemel.’

Enzovoort.

‘Je bent om op te vreten,’ zegt deze, want originaliteit is niet beter dan het mooiste cliché. ‘Schattebout.’

Liefde gaat door de maag en dat is aan de eetachtige beeldspraak er-

omheen goed te merken. Deze vriend, misschien de laatste, heeft vaak honger of een beetje trek. Over koken heeft hij me niet veel te vertellen. Ik hem ook niet, geloof ik. Hij kijkt wel inspecteur Maigret op de momenten dat diens vrouw meende hem culinair te moeten opvoeden of verrassen.

‘Spaghetti maak je zo,’ zeg ik, maar dat maak je hem niet wijs.

Ruzie heeft geen zin zegt hij.

En je groeit een beetje naar elkaar toe. We vinden sommige wijnen al allebei de lekkerste en hij is niet meer bang dat hij omdat ik een visjunk ben altijd vis bij me krijgt. Ik ben niet op de wereld om mijn geliefden te plagen, moet hij langzamerhand geconcludeerd hebben. Hij vindt rolmops de lekkerste vis. Nu ja. Samen vinden we bitterballen het lekkerst. We hebben het borreluur vis-à-vis ontdekt. In een café zijn we een publiek paar; dat doen we goed.

's Morgens is de keuken van hem. Terwijl ik mezelf zuchtend bijwerk staat hij fluitend zijn topcreatie te bereiden: gebakken eieren met spek of kaas. Gebruik een goede pan; dat is de helft van het werk. De eitjes moeten vers zijn, maar dat zijn ze vanzelf als je ze steeds opeet.

Ik schuif pas aan als de koffie voor mij (uit het espressoapparaat, van hem gehad), de thee voor hem, de jus voor allebei en bedenk het verder maar al staan uitgestald. Hij is er lang niet iedere dag, dus is hij dankbaar voor ieder potje jam dat hij in de koelkast aantreft en hij zingt er de lof van. Achter de ramen wacht een nieuwe mooie dag.

Zonder hem ontbijt ik niet. Ik hol liever tegen twaalven naar de visboer, maar voor zijn welkom in het land der wakkeren zit ik gewassen en gestreken klaar. De boter is weer te hard. Geeft niet, zegt hij. De korstjes die steevast op mijn bord blijven liggen, brengen hem tot vaderlijke vermaningen, over goed moeten eten, dat dat belangrijk is hoor, en je moet zorgen dat je een flinke meid blijft.

Het lijkt wel vadertje en moedertje.

‘Lekker, hè?’ zegt hij ook minstens één keer. ‘Het is het snufje oregano dat het 'm doet.’

Volgens mij is het het snufje liefde. Dat heb ik zo in m'n hoofd geprent en dat krijg je er niet uit.

We zitten aan tafel, we dat is nu eens geen paar of gezin, maar dat zijn vrienden, liefst vier of zes. Het eten is goed, daarvoor is gezorgd, de stemming ook. Er heerst vriendenliefde.

We praten. Praten is heerlijk, maar af en toe wil je weleens drastisch uit het geredeneer breken. Dan begin ik te zingen. Ik maak me tenminste sterk dat ik altijd degene ben die begint, maar dat hoeven de anderen niet te merken. Ze doen mee, daar gaat het om. Iemand be-

gint en de anderen doen mee, alsof ze erop zaten te wachten. Zingen is geestelijke chocola.

Bij de eerste hapering - en die komt, want zelden kent iemand meer dan twee regels van een liedje achter mekaar en wat geeft het ook - valt een ander in met een ander liedje en zo gaat dat door. De laatste keer dat het gebeurde bestond de aftrap van het gelegenheidsrepertoire uit een zondagsschoolliedje: ‘Gij in uw klein hoekske en ik in 't mijn’. Het had ook ‘Waar in het brons groen eikenhout’ kunnen zijn of ‘Sarie Marais’. Schubert mag ook. En Franse chansons. En volksliederen. En ‘Yesterday’ natuurlijk. In de keuze zit de artistieke daad.

Het record moet die Oud & Nieuw vier, vijf jaar geleden zijn geweest. We hadden al spelletjes gedaan want ik wil dan nooit tv-kijken.

Ineens begon het en het ging door tot we alle liedjes van vroeger en nu erdoorheen hadden gejast en we als uitgezongen dweilen op onze stoel achteruit zakten. We hadden de beker tot de bodem leeggedronken en namen nog een oliebol.

Zingen is geluk. Eten is (soms) geluk. Zingen en eten en liefde is driedubbel geluk.

Volgens Ludwig Feuerbach, negentiende eeuw, kun je karakterzwakte krijgen van verkeerd eten. ‘Een mens is wat hij eet.’ Zei de man van de vrolijke wetenschap dat niet ook? Ik ben allang geneigd hen te geloven. Wij zijn de uitkomst van scheikundige processen die dagelijks onze min of meer wisselende hoedanigheid bepalen. En als dat zo is, is ook de niet-fysieke gesteldheid van ons wezen, samen te vatten als geluk en ongeluk, daarop terug te voeren. Je hebt vaste gen-matige componenten, dat wordt ons de laatste tijd wel ingewreven, maar de rest is het resultaat van chemie en niets anders dan chemie, dag aan dag.

Ik dank mijn scheikundeleraar B. Hendriks die ons, hopeloze alfa's, zinnelijk zijn vak bijbracht door naast al het andere te vertellen hoe ons eten in elkaar zit: vitaminen & mineralen, vetten, eiwitten en koolhydraten en je hebt het allemaal nodig en zo is dat. Je wilt toch weten wat je bent, in je voortdurende verandering.

Hij was vast een smulpaap. Dan had hij me toen ook wel kunnen vertellen waar ik een paar jaar later op eigen poten alsnog achter kwam: een stukje gekookte lever, dat is niks. Bak het, met die appel. Of met spek. Of met veel ui en citroensap. Mmm.

Pieter Boskma

Het moet goed met je gaan, want ik voel mij kalmeren.
Misschien is het je gelukt door een zwart gat te glippen.
Misschien wist je daarmee de tijdsrichting te keren.
Misschien kus je me dus nu, ja nu, weer op de lippen.

Het voelt steeds meer alsof je er gewoon nog bent,
het zoveelste bewijs, dat mijn lange lied wel klaar is.
Maar sinds je dood werd ik jouw loyale secretaris
en blijf optekenen wat niet langer hoeft gezegd.

Toch, nu jij zo ver bent, dat je bent teruggekeerd,
wordt het voor mij ook tijd mijn boeltje op te breken
en nieuwe paden in te slaan, voor ik dat ben verleerd.

Een roofdier moet zich concentreren, de prooi is snel
en goed gecamoufleerd, er is geen tijd te blijven steken
in het donker leeg en koud gemis van wie werden geveld -

Er moet gevreten worden, er dient een kop gesneld.

Uit: *Doodsbloei* (i.s.n.)

Roel Bentz van den Berg
Man Hungry. What's cooking? Soul Food!

Het is goed om te weten dat borden
er zijn om van te eten
Het is niet goed om te zijn vergeten
Waar de honger voor is
(vrij naar Antonio Machado)

Ook dit jaar verkaste ik weer wekenlang elke avond van de eettafel direct naar de zitbank om naar *Masterchef* te kijken, het BBC-programma waarin jaarlijks via een lange afvalrace wordt uitgemaakt wie de 'best amateur cook in England' is. Naar het einde toe worden de opdrachten steeds buitenissiger en spectaculairder: koken op een meisjesinternaat, voor soldaten te velde of de maharadja in India, in een driesterrenrestaurant de pièce de résistance van de chef namaken. Spannend genoeg allemaal, maar ook weer niet zo spannend als de reguliere 'cook-offs' in de *Masterchef*-studio in Londen die de eigenlijke ruggengraat van de competitie vormen. Eerst zes, daarna drie kandidaten die zich ieder aan hun eigen kookeiland in het zweet werken om de zegen te krijgen van de strenge maar rechtvaardige jury, bestaande uit topkok John Torode en supergroentenier Greg Wallace. Al tijdens de eerste voorbereidingen begin ik dingen te mompelen als: 'Ai. Soep vooraf. Te simpel,' of 'Nee toch, niet alweer coquilles Saint-Jacques met bloedworst en doperwtenmousse', of 'Heel goed, gewoon frites erbij'. Bij het serveren en de beoordeling leef ik mee als betrof het een voetbalwedstrijd: 'Te druk, dat bord, zonde!', 'Te doorbakken, dat lamsvlees! Stom!' of 'Yes! Mooi zacht gebleven, die chocoladevulling!' En ondertussen heb ik alles wat er voorbijkomt zonder handen mee helpen klaarmaken, zonder tong geproefd, zonder tanden gekauwd en doorgeslikt zonder strot. En dat allemaal vlak na het eten, ik zou geen pap meer moeten kunnen zeggen, maar wanneer ik vervolgens de slaapkamer opzoek neem ik vaak nog een goed kookboek mee naar bed. Alsof er naast de gewone hon-

ger, de honger van de lege maag, nog een andere honger is, die veel moeilijker te stillen is.

In de Oudheid wisten ze al donders goed hoe de vork in de steel zit: de *ziel* moet gevoed. Om dat punt te benadrukken begroeven ze hun doden niet alleen met voldoende etenswaar aan boord, maar vaak ook met het kookgerei om het klaar te maken en het bestek om het mee op te eten. Een symbolisch gebaar natuurlijk, want het lichaam had er weinig meer aan, maar de ziel, van huis uit verzot op symbolen, des te meer. Volgens de Egyptenaren was het desalniettemin zaak het lichaam na de dood zo goed mogelijk te conserveren om de schaduw ervan, gevriesdroogd en vacuüm verpakt, zo heelhuids mogelijk in het hiernamaals te krijgen - waar de ziel al met een uitgebreid buffet klaarstond om de nieuw aangekomene met veel eten en drinken te reanimeren. Lijkt de omgekeerde wereld, maar komt, gezien vanuit de andere wereld, op hetzelfde neer: *soul food, food for the soul!* De ziel als begin- en eindpunt van de voedselketen.

Die gedachte - en het is de gedachte die telt - is ook terug te vinden in een jaarlijkse ceremonie die de Grieken erop nahielden, *Anthesteria*, waarbij er voedsel werd verstrekt aan alle zielen die even over waren uit de Onderwereld om te komen spoken op de plek waar ze vroeger gewoond hadden. Een ritueel dat tot op de dag van vandaag een echo vindt op Allerzielen, of Halloween, wanneer we de verklede en gemaskerde figuren die bij ons aan de deur komen proberen te paaien met snoep.

Ook de Chinezen kennen nog steeds het verschijnsel van de ‘hungry ghosts’: mensenzielen die aan gene zijde door hun proviand heen zijn geraakt en hier verhaal komen halen om zich te goed te kunnen doen aan de energie die wordt gegenereerd door de angst en schrik die ze de levenden aanjagen.

Overigens lopen er op aarde genoeg *energy takers* rond die al bij leven voortdurend hun tanden in onze nek zetten.

Het brengen van offerandes aan de goden is ook zoiets. Of het nu gaat om een paar rijstkorrels en wat water op een boeddhistisch altaar of het kelen van een os elders, niemand gelooft dat ze daarboven ook echt met hun servet al omgeknoopt zitten te wachten tot er eindelijk wat doorkomt van beneden. Hun honger is van een andere orde. Waar het de goden om begonnen is, is dat wij er blijk van geven bereid te zijn iets uit onze mond te sparen - dat is één ding - maar vooral dat we contact houden, dat we de gedachte aan hen en hun hogere macht levend houden door ze te behandelen als deel van de familie: ‘Kom jongens, aan tafel!’

Aan tafel gaan heeft overigens op zich al een sterk ritueel aspect,

waardoor de maaltijd van puur voederen en innemen verandert in iets ceremonieels, iets spiritueels - een van de redenen waarom kleine kinderen vaak met geen stok aan tafel zijn te krijgen: te veel protocol, te veel een plek waar je je dient te gedragen.

Oké, haal dan nu met één snelle beweging (*roetsj!*: tafelkleed weg, wat erop stond blijft staan) dat hele gedoe van die goden en die doden weer naar binnen toe, terug naar waar het vandaan komt - het zijn immers twee categorieën inwoners van de ziel, die goden en die doden (met dien verstande dat het grootste deel van de ziel zich buiten het lichaam bevindt) - en pas die gedachte toe op het lezen van kookboeken en het kijken naar kookprogramma's op televisie. Ook daarbij is het in eerste en laatste instantie niet de maag die gevuld moet worden, maar de *mind* die zich te goed doet aan wat er in de hofkeuken van de verbeelding op het vuur staat.

De werking van de verbeelding, het creatieve proces, dáár is, wisten ook de alchemisten - met hun borrelende retorten en diverse pannetjes op het vuur eeuwig op zoek naar het ultieme recept voor een Filosofisch Ei - alles wat met koken en eten te maken heeft de perfecte metafoor voor. De werkelijkheid, rauw binnenkomend in de vorm van zintuiglijke indrukken, emoties, gebeurtenissen, wordt net zo lang in onze ziel gemarineerd, gekookt, gebraden, gekauwd en herkauwd tot alles wat er ‘natuurlijk’ (lees: letterlijk) aan was is omgezet in het metaforische goud van inzicht, levenservaring en betekenis. Voilà, het alledaagse wonder van de transsubstantiatie.

Het is, nog weer anders gezegd, net als met het lezen van een roman, het kijken naar een film of schilderij of het luisteren naar muziek - en trouwens ook met het lezen óver het maken van een boek, schilderij, song. Als lezer, toeschouwer, luisteraar trek je in je verbeelding het hele creatieve proces na dat gemoeid is geweest met het tot stand komen van wat (en waarover) je leest, ziet, hoort - *all the way back to the beginning*, de conceptie, de inspiratie, het eerste licht in de duisternis. En dat doe je zowel langzaam, bewust, laag voor laag en laverend van ingrediënt naar ingrediënt (denk maar aan het zich geleidelijk vormen van een beeld van een personage), als ook, en dat vooral (*roetsj!,* weg tafelkleed!), in één keer, onmiddellijk, intuïtief.

Clou: het tafelkleed = de tijd.

Ik schrijf dit op en moet bekennen dat ik daarbij sterk moet denken aan de Maharisji Mahesh Yogi (inderdaad, ‘Sexy Sadie’ van The Beatles), die tijdens zijn eerste bezoek aan Nederland in 1967, op het podium van de Kleine Zaal van het Concertgebouw, waar hij werd omringd door kleurige tulpenbossen en witgejurkte volgelingen, een sinaasappel omhoog hield naar het publiek en vroeg: ‘Hoe kunnen wij

leren van het heerlijke sap en het gezonde vlees binnen in deze vrucht te genieten zonder dat we tegelijk haar prachtige ronde vorm vernietigen?'

Tweede clou: de tafel = de plek waar, om met de middeleeuwse Duitse mysticus Meister Eckhart te spreken, 'God zichzelf proeft'.

En over vruchten gesproken, en over ronde vormen: vanaf het moment dat Eva haar perfecte tanden in een appel zette, is eten ook altijd nauw verbonden geweest met zonde, lees plezier. Misschien dat het doorbladeren van kookboeken en het kijken naar kookprogramma's op de televisie daarom wel iets weg heeft van het lezen van en/of kijken naar porno. Nog geheel afgezien van het feit dat je het waarschijnlijk nooit zo (goed, vaak, lekker) zult kunnen doen als daarin wordt geschreven en getoond (en dat dat er ook eigenlijk helemaal niet toe doet): of je lichaam nu (net) bevredigd is of niet, je fantasie, je ziel, is dat nooit. Kennelijk betreft onze eerste levensbehoefte, onze primaire honger, *images*, creatieve beelden. Beelden en nog eens beelden als de koninklijke weg van de beleving.

Ik denk dat precies daarin ook de ware betekenis is gelegen van het feit dat we dromen: om, op de momenten dat ons lichaam even is uitgeschakeld, onze ziel de gelegenheid te geven zich vrijuit te kunnen laven aan voedzame beelden. En het feit dat we, als we dat niet zouden kunnen, als we niet zouden kunnen dromen, ziek zouden worden of gek, bewijst eens te meer het gelijk van de Egyptenaren en hun onderwereldse visie op het leven: het is niet zozeer de ziel die teert op het lichaam, als wel, omgekeerd, het lichaam dat teert op de ziel. Sterker nog, volgens eerder geciteerde Eckhart gaat de ziel zelfs ook letterlijk over onze spijsvertering. In een van de *Preken* van deze Masterchef van de speculatieve mystiek heet het: 'Zij, de ziel, heeft krachten die in het lichaam werken. Met behulp van een daarvan verteert de mens zijn voedsel; die kracht werkt 's nachts harder dan overdag en daardoor groeit de mens en neemt hij in omvang toe.'

Ik wil maar zeggen: voed je honger, stil hem niet.

Leo Vroman
De spijsvertedering

I. Inleiding

Is die titel werkelijk een grap?
Al mijn grappen zijn ernstig bedoeld.
Ditmaal hoort bij elke hap
een soort lijfelijke liefde gevoeld,

want liefde is niet alleen
paren of zelfs neuken,
maar begint al meteen
of minstens in de keuken.

Als ik bok choy aan repen snijd
en dwars daarop weer
dan overkomt mij altijd
het moment: nu kan het niet meer,

nu kan de plant even
voelen: dit is het ogenblik
om alles op te geven,
dit is het eind van mijn leven
en van mijn levend ik.

Of toch nog levend in een sla
dan is daar het vinnig tand op tand
doodbijten van de stukjes plant
en het wrede inslikken daarna.

Ik ben verliefd op levende dieren
en kan van vliegen en mieren genieten
zoveel als van geiten, ganzen en gieren
en garnalen met al die pootjes en sprieten,

zo schattig, en in kokend water gesmeten
en dan gepeld, zo heerlijk om op te eten,

zoals een grootmoeder, een klein mollig wicht
knuffelende, fluistert:
‘Ik eet jou op,’ en het kind luistert
en grinnikt, met de oogjes dicht.
Dit, mevrouw? En zeg het maar,
gaar of half gaar?

Daar draait het zoenen ook op uit:
het samen lekker verzadigen met
kleine warme hapjes huid
en daaronder een teugje vet?

Argeloos eten wij zo voort,
heerlijk wankelende, want
altijd en eeuwig op de rand
tussen lustliefde en lustmoord.

II. Eten

Waar begint eten mee?
Als onder- en bovenlip
elkaar ontmoeten en sluiten
rondom zeg maar een stukje kip
en het komt niet meer naar buiten.

Meteen beginnen
in die hete weke mondgrot
de speekselklieren
wat een kabaal daarbinnen!
Hier snijdt het kwijl
lange suikers kapot,
daar thiolbanden terwijl
nog tien andere enzymen
alles in het intieme
van alles doen en
moleculen immunoglobuline A
zich bepaalde bacteriën ja
zeg maar herinneren, en doodzoenen.

En dan, na drie of vier ogenblikken
van razende bezigheden,
begint het onomkeerbaar slikken.
Het vrij grondig uitgeklede
hapje verlaat zijn verleden
en vanuit het bekwijlde begin
glipt het de toekomst in.

III. De maag

De maag kneedt niets:
er valt niets te kneden
want solide voedsel is iets
van minuten geleden.

Hij klutst gewoon en verteert.
Maar hoe verteer je proteïnen
in je eten zonder
jezelf te verteren?
Onze magen verdienen
zich om dit wonder
met meer soep te eren.

Dat zit zo: bepaalde cellen
in de maagwand gieten
een slapend enzym: pepsinogeen,
de maagruimte in.

Daar ontmoet het HCl
(door heel andere cellen geproduceerd)
en dat maakt pepsinogeen tot actief
pepsine.
Is dat niet lief?
Zo kan er niets verkeerd.

IV. De dunne darm en zo

Die maag doet nog veel meer,
en de dunne darm wat toch
ook allemaal weer,
en god, daar is die pancreas nog.

Maar wat ben ik hier aan het schrijven,
een berijmde fysiologie?
Als je belieft, laat die
ongeschreven blijven.

Dus voort, voort,
naar de endelpoort!
Maar eerst...

V. De dikke darm

De dikke darm vormt een lijst
rondom de stapel dunne,
hetgeen vermoedelijk bewijst
dat het moet kunnen.

Hoe lief de dikke zacht schommelt,
het water uit de eetpap zuigt
en dat doorgeeft aan het bloed,
dan blijkbaar overtuigd
dat het goed is, indommelt.

Maar intussen leven en werken
in die darm vele tientallen
soorten bacterie
waar wij in de meeste gevallen
niets van merken.
En zo wordt de voedselsoep
langzaamaan poep.

VI. De endeldarm en haar einde

Waarom wordt er zo veel gedicht
over het hart, de penis, de vagina,
en desnoods over het hierna-
maals en het eeuwige licht,
maar niet over het schattige gat
diep tussen die prachtige
billen verborgen, die krachtige
sluitspier - waarom is dat?

Als mijn eigen rectum is gevuld
en ik dat nogal lekker merk
hoewel met enig ongeduld
dan gluur ik naar ieders achterwerk
en vraag mij af of dat ook al
zo nodig als het mijne moet
of juist zopas
eventjes was,
ook goed.

Je vindt dit misschien vervelend, maar
ach dat grote
haast haarloze blote
zitvlak... hoe kwetsbaar,
en als dan die dikke...
ach lieverds, daar
zijn van die ogenblikken
dat ik het dreig te haten
deze wereld te moeten verlaten.

En dit is toch iets om te weten:
dat van de massa die je ontgaat
maar zo'n veertig percent bestaat
uit overschot van je eten
en bacteriën vormen de rest,
dat is ruim twee maal tien tot de elfde
diertjes per gram gedroogd product.
Deed je die wezentjes achter elkaar

als dat ooit zou zijn gelukt
dan vormden ze een zo lange draad
dat die rond de hele
omtrek van de aarde gaat.
Het is dus maar goed
dat je bips dat niet doet.

En nu: het einde laat zich voelen.
Je mag je met dit vers terdege
(als ik er niet bij ben) afvegen
en doorspoelen.

VII. Het einde

Sla nu een kruis of brand een kaars
voor die kleine zieke horde
van door religie gek geworden
massamoordenaars.

Er wacht ons allemaal
een groter en mooier slot
dan het eind van ons darmkanaal.
En dat is het noodlot.

Want als ik denk aan de som
der menselijke ingewanden
denk ik dan aan mijn buik, neen,
ik denk aan de stervende slierten van de
elfde september, tweeduizendeen.

Wat baten gesnotter en tranen?
Er zijn geen tranen genoeg
voor de darmen, de organen
in de stewardess die nog versloeg:
'I see water...
I see buildings...
oh my God oh my God...'

en in 1 klap werd versmolten met
bagage, piloten, toilet,
glas en aluminium van de
smeltende vliegtuigwanden.

En toen

Bij het platpersen
van zoogdieren,
tenminste kersverse,
spuiten
vreselijk lange slieren
als tongen naar buiten.
Dat zijn de darmen.

Neem eens een keer
een boek van ongeveer
tweehonderdtwintig pagina's
en blader erdoorheen
en zeg zo vlug mogelijk:
een verdieping
een vloer vol lijken
een verdieping
een vloer vol lijken
en probeer intussen
naar de tekst te kijken,
zo snel als de torens zijn ingezakt,
honderdtien scènes van elk 1 seconde
allemaal opeengeplakt
en nooit meer teruggevonden.

En toen
verscheen
om een hoek die reusachtige
bloemkoolprachtige
wolk die niet alleen
bestond
uit verpoederd steen
maar uit mensen waar
de verse stront
uit was geknepen

en de wolk kwam tot rust
op de grond
en daar
werd elk aards ding
lief muisgrijs
met een verfijnde
vacht van as

en dat is pas
het einde
van de spijs
vertering.

Medewerkers aan dit nummer

RODAAN AL GALIDI is afkomstig uit Irak en woont sinds 1988 in Nederland. Hij publiceerde hier tot nu toe twee romans, drie dichtbundels en drie essaybundels.

MISCHA ANDRIESSEN (1970) debuteerde in 2008 met de dichtbundel *Uitzien met D* die een jaar later werd bekroond met de C. Buddingh'-prijs. In voorbereiding zijn een roman met de werktitel *Het Rasphuis* en een dichtbundel die vooralsnog de titel *Huisverraad* draagt.

JAN-WILLEM ANKER (1978) is dichter en *Gids*-redacteur. Hij publiceerde de dichtbundels *Inzinkingen* (2005), *Donkere arena* (2006) en *Wij zijn de laatste geliefden in de wereld* (2009). Momenteel werkt hij aan zijn eerste roman.

MAARTEN ASSCHER (1957) is directeur van de Athenaeum Boekhandel in Amsterdam. Daarnaast is hij actief als schrijver en poëzievertaler. Van 1999 tot 2005 was hij redacteur van *De Gids.* In 2009 verscheen van zijn hand *H_2Olland. Op zoek naar de bronnen van Nederland.*

MARIA BARNAS (1973) is beeldend kunstenaar, schrijver, dichter, columnist voor *NRC Handelsblad* en redacteur van *De Gids.* Zij publiceerde de romans *Engelen van ijs* (1997) en *De Baadster* (2000). Voor haar poëziedebuut *Twee Zonnen* (2003) ontving zij de C. Buddingh'-prijs, in 2007 verscheen de bundel *Er staat een stad op.*

ROEL BENTZ VAN DEN BERG (1949) is schrijver, medewerker van *NRC Handelsblad* en redacteur van *De Gids.* Hij studeerde filosofie en maakte gedurende vijfentwintig jaar programma's voor de VPRO. In 2009 verscheen zijn vijfde boek, *Engelen in regenjas*, een bundel met essays en verhalen.

CATHARINA BLAAUWENDRAAD (1965) debuteerde in 2004 met de dichtbundel *Niet ik beheers de taal.* In 2009 verscheen een tweede bundel, *Beroepsgeheim.* Zij is ook vertaler uit het Spaans, o.a. van *Honderd liefdessonnetten* van Pablo Neruda (2003).

PIETER BOSKMA (1956) debuteerde in 1987 met de dichtbundel *Quest.* Naast vele dichtbundels, waarvan *Het violette uur* (2008) de meest recente is, publiceerde hij de novelle *Een foto van God* (1993), het omvangrijke 'roman-gedicht' *De aardse komedie* (2002), en de verhalenbundel *Westerlingen* (2006). Zijn werk is vertaald in het Fries, Engels, Frans, Duits, Italiaans en Chinees. In 2006 verscheen *Altijd weer dit leven*, een keuze uit zijn gedichten, samengesteld en van een uitgebreid nawoord voorzien door Joost Zwagerman.

H.M. VAN DEN BRINK (1956), voormalig medewerker van *NRC Handelsblad*, voormalig *Gids*-redacteur, schrijver van o.a. de novelle *Over het water* (1998), is directeur van het Mediafonds en publiceerde onlangs *Eeuwig leven. Een briefwisseling over geloven*, zijn correspondentie met Michaël Zeeman.

LOUISE O. FRESCO (1952) is Universiteitshoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam, met als aandachtsgebied de grondslagen van duurzame ontwikkeling in internationaal perspectief, en houdt zich al haar hele leven bezig met landbouw, voedsel en milieu. Naast haar wetenschappelijke werk publiceert ze romans en essays, waaronder het boek *De nieuwe spijswetten* (2006). Ook is zij columnist bij *NRC Handelsblad.*

GEERT JAN VAN GELDER (1947) studeerde Semitische talen in Amsterdam en Leiden; was docent Arabisch, Rijksuniversiteit Groningen 1975-98; sinds 1998 Laudian Professor of Arabic, University of Oxford; Fellow, St John's College, lid KNAW, Fellow, British Academy; publiceerde artikelen en boeken over klassieke Arabische literatuur.

LEV ILIZIROV (1979) werd geboren in Rusland en opgeleid aan de Bezalel Academy of Art and Design in Jeruzalem, Israël. Hij werkt momenteel aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam.

ILEEN MONTIJN is historica. In 1991 verscheen van haar *Aan tafel! 50 jaar eten in Nederland.* In 2009 publiceerde zij (samen met Alied Ottevanger) *Altijd heimwee. Agnes van den Brandeler (1918-2002), een aristocrate in de kunst.* Zij bereidt een boek voor over de adel in Nederland.

PABLO NERUDA (1904-1973) was een Chileense dichter, diplomaat en communistisch politicus, wereldberoemd geworden met zijn gedichten en in 1971 bekroond met de Nobelprijs voor literatuur.

FRITS VAN OOSTROM (1953) is Universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht, heeft zitting in talrijke raden en adviescommissies en is meermalen bekroond voor zijn werk over de Nederlandse letterkunde van de Middeleeuwen. Hij werkt aan een tweeluik over zijn vakgebied, van Hebban olla vogala (1100) tot het Egidiuslied (1400). Het eerste deel verscheen in 2006: *Stemmen op schrift. De Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (met omvangrijke website www.stemmenopschrift.nl). De werktitel voor het tweede deel is Eeuw van expansie. De Nederlandse literatuur van 1300 tot 1400. Zie ook www.fritsvanoostrom.nl.

BARBER VAN DE POL (1944) is schrijver, essayist en vertaler - zij vertaalde onder anderen Julio Cortázar en Miguel de Cervantes. Voorjaar 2008 verscheen haar vertaling van Herman Melvilles *Moby-Dick*, momenteel werkt zij aan een vertaling van de complete gedichten van Jorge Luis Borges en aan een essaybundel over zang.

BAS VAN PUTTEN (1965) is schrijver, musicoloog en medewerker van *De Groene Amsterdammer.* In 1996 won hij de Pierre Bayle-prijs voor kunstkritiek en in 2001 de Debutantenprijs voor zijn romandebuut *Doorn.* In 2009 verscheen zijn roman *Nachtlied.* Momenteel werkt hij aan een biografie van Peter Schat.

DINY SCHOUTEN (1947) werkte als boekenredacteur bij *Vrij Nederland* en schreef tien jaar lang een rubriek over eten. Die reportages werden gebundeld door uitgeverij Pereboom (*Het spek van slager Blom*, 2004). Samen met haar compagnon Floris Brester heeft zij zich inmiddels gevestigd als maakster van pâtés en worsten (‘De Pasteibakkerij’, Amsterdam).

ROB SCHOUTEN (1954) debuteerde in 1978 met *Gedichten i*, waarna een tiental bundels volgden (de meest recente is *Spijsamen* uit 2007), een verhalenbundel, een roman en enige essaybundels. Hij is columnist en criticus bij *Trouw* en bespreekt poëzie voor *Vrij Nederland.* Voor zijn bundel *Infauste dienstprognose* ontving hij de Herman Gorterprijs.

INEKE SLUITER (1959) is hoogleraar Griekse taal- en letterkunde aan de Universiteit Leiden en werd onlangs bekroond met de Spinozaprijs.

MUSTAFA STITOU (1974) studeerde geschiedenis en filosofie aan de Universiteit van Amsterdam en debuteerde in 1994 met de dichtbundel *Mijn vormen.* Zijn derde bundel *Varkensroze ansichten* (2004) werd bekroond met de VSB-poëzieprijs en de Jan Campertprijs. Van begin 2009 tot mei 2010 was hij stadsdichter van Amsterdam.

ABRAM DE SWAAN (1942) is essayist, emeritus Universiteitshoogleraar sociale wetenschap aan de Universiteit van Amsterdam, voormalig redactielid van *De Gids* en momenteel lid van de *Gids*-redactieraad, en kreeg in 2008 de P.C. Hooftprijs voor essayistiek toegekend. Zie ook www.deswaan.com.

JOOST DE VRIES (1983) studeerde journalistiek en geschiedenis in Utrecht. Sinds 2007 is hij kunstredacteur bij *De Groene Amsterdammer.* In september verschijnt zijn debuutroman, *Clausewitz.*

LEO VROMAN (1915) is bioloog, dichter en schrijver. Hij debuteerde in 1946 met *Gedichten*, ontving in 1964 de P.C. Hooftprijs en publiceerde meer dan zestig boeken, waaronder recentelijk o.a. *De mooiste gedichten uit Hollands Maandblad* (2006), het dagboek 2003-2006 *Misschien tot morgen* (2006) en de dichtbundels *Nee, nog niet dood* (2008) en *Soms is alles eeuwig* (2009).

[Nummer 7]

Bij dit nummer

Varia gerangschikt rond drie minithema's - dat is kort gezegd de opbouw van dit nummer van *De Gids.* In het midden een klein eerbetoon aan de Oostenrijkse schrijver en essayist Robert Menasse, apart ingeleid door vertaler Paul Beers. Naar de beste tradities van dit tijdschrift staan Menasses beide bijdragen, verhalend en beschouwend proza, hier broederlijk naast elkaar. Opening en sluitstuk van dit nummer zijn gewijd aan minithema's die elk gekoppeld zijn aan een première. Daar vestigen we graag even de aandacht op.

De dichter, schrijver, taalvirtuoos en schilder Edgar Cairo vormt het sluitstuk. Lange tijd viel er nauwelijks nog iets van hem te vernemen, maar dit jaar, tien jaar na zijn dood, staat hij opnieuw in de belangstelling. Op initiatief van Cindy Kerseborn vond dit voorjaar een manifestatie plaats rond Cairo's veelzijdige nalatenschap, met workshops, een literaire debatavond en een expositie van zijn schilderijen. De bijdragen van Michiel van Kempen en Dirk van Weelden in dit nummer maken deel uit van deze recente Cairo-revival. Zo ook de door Kerseborn zelf gemaakte documentaire over Cairo's leven, werk en betekenis, *Edgar Cairo: Ik ga dood om jullie hoofd.* De première hiervan vindt plaats op Cairo's tiende sterfdag, 16 november aanstaande, in Studio K in Amsterdam.

Maar we openen met schaamte. Het is niet voor het eerst dat dit onderwerp zijn weg vindt naar de kolommen van *De Gids.* In mei 1995 verscheen al een *Gids*-nummer met het thema Schuld en Schaamte. ‘Schaamte is sociale pijn,’ schreef Johan Goudsblom destijds in zijn openingsessay over de functies van schaamte. En dat is sindsdien niet veranderd. Wie in het nummer eveneens aanwezig was, was de psychiater Louis Tas, die zich langdurig en intensief met het onderwerp heeft beziggehouden, zowel binnen de spreekkamer als daarbuiten. Zeventien jaar lang vormde Tas de spil van het door hem opgerichte ‘schaamteclubje’, waarin met enige regelmaat vanuit verschillende disciplines werd gediscussieerd over de stille emotie schaamte. Ook

Tijs Goldschmidt maakte enkele jaren deel uit van dit clubje, totdat het afgelopen voorjaar werd opgeheven.

In 2004 vatte Karel Schampers, directeur van het Frans Halsmuseum, het plan op om Goldschmidt uit te nodigen als gastcurator. De bedoeling was dat hij een selectie zou maken van foto's uit het Spaarnestad Fotoarchief voor een tentoonstelling in De Hallen in Haarlem. Het archief bevat vele miljoenen foto's zodat het wenselijk leek vooraf een thema te kiezen. Toen Schampers aan beeldend kunstenaar Roy Villevoye vroeg welk thema voor diens vriend Tijs geschikt zou zijn, noemde hij spontaan schaamte. Goldschmidt was daar aanvankelijk niet echt blij mee, maar begon er na verloop van tijd steeds meer in te zien. Kon je een stille emotie als schaamte in beeld brengen? Of was het spannender met behulp van foto's plaatsvervangende schaamte bij de kijker op te roepen? Het stellen van die vragen resulteerde - mede dankzij de steun van Spaarnestad-medewerker Rob Mast (1960-2007) - in een tentoonstelling met begeleidend boek *Wegkijken.*

Op zijn beurt werd de componist Maarten Altena door dit boek geïnspireerd. Hij vroeg aan Goldschmidt om enkele fictieve jeugdherinneringen te schrijven die met schaamte zijn geladen. Altena putte voor een libretto uit de aangeleverde tekst, die *De Gids* in het voorliggende nummer in zijn geheel publiceert. Delen van Goldschmidts tekst zullen (in Engelse vertaling) door de tenor Marcel Beekman, in samenwerking met het Asko/Schönberg Ensemble, ten gehore worden gebracht. Wie wil weten hoe schaamte klinkt, krijgt nu de kans: *Up and Up | Down and Out* zal op 16 december 2010 in première gaan in het Muziekgebouw in Amsterdam.

Goldschmidts tekst stimuleerde de redactie van *De Gids* ook een aantal andere auteurs te vragen zich over dit thema te buigen. Bas van Putten, Maria Barnas en H.M. van den Brink hebben aan die uitnodiging gehoor gegeven.

Namens de Gids-redactie,
ANNET MOOIJ

Tijs Goldschmidt
Up and Up | Down and Out

Plek 1 / Stenen gooien

Ik was een jaar of elf. Kreeg als een van de eerste meisjes borstjes. Ik toonde trots de toefjes haar onder mijn oksels, het bewijs dat er ook op die geheimer plek al haar, meer haar, te bewonderen viel. Ik was slim, vrolijk, voorlijk en werd gewaardeerd door mijn vriendinnen. Verzon spannende bezigheden, zwerftochten naar de opgespoten zandvlakte achter de school waar ik een ongebruikte schuur had ontdekt. Er was ooit een complex van volkstuintjes geweest.

In die vervallen schuur wisten we ons onbespied door allen van wie we meenden dat ze ons voortdurend in de gaten hielden. Daar was vanzelfsprekend alle reden toe. Wat wij dachten en deden was van het grootste belang. Ik vertelde verhalen, die ik verzonnen had, ter plekke uitbreidde, en dat niet alleen, ik schreef ze thuisgekomen ook op in een groen schoolschrift met gelinieerde bladzijden. Verhalen over andere meisjes die niet langer welkom waren in ons clubje. Opsommingen van hun misstappen. Ik voorspelde, zonder te weten dat ik Christus plagieerde, wie van ons mij binnenkort verraden zou.

Bij voorkeur hielden we onze bijeenkomsten in de schuur, maar tijdens de middagpauze was daar geen tijd voor en bleven we hangen op het schoolplein. Half verscholen achter een dikke kastanjeboom, dicht bij een iglovormig klimrek, roddelden we over afwezigen, werd er gegiecheld of las ik mijn verhalen voor. Werden er meisjes afgeleid door de voetballende jongens, dan weigerde ik verder te lezen.

‘Peultjes’ was ons wachtwoord. Niemand wist nog waarom en wanneer het wachtwoord in gebruik was genomen, maar iedereen deed alsof het volkomen duidelijk was en het zo moest zijn. Wie zijn pink, bijna onzichtbaar, even oplichtte en op hetzelfde moment ‘peultjes’ zei, hoorde bij de groep en hoefde zich voorlopig geen zorgen te maken. Als ík ‘peultjes’ zei, wisten mijn vriendinnen dat ik iets had meegebracht. Ik stal met enige regelmaat geld uit de portemonnee van mijn moeder en kocht daar sleuteldroppen, zwart-op-wit en stroop-

soldaatjes van die ik vervolgens uitdeelde. Mijn status vloog omhoog. Up and up.

Op een stralende dag kwamen er stratenmakers voor een ‘herinrichting’, zoals het op school was aangekondigd, van stoep en schoolplein. De loodgrijze kasseien werden een voor een losgewurmd, er zouden nette grijze stoeptegels komen. De jongens waren uitgeweken naar een grasveldje in de buurt om hun partijtjes te trappen, want er mocht niet gevoetbald worden tijdens de werkzaamheden, maar wij bleven hangen op het schoolplein. Toen we op een ochtend uitgelaten uit school kwamen, waren de stratenmakers vertrokken om te gaan schaften. Ze hadden een groot zeil over het klimrek gehangen en het aan de punten vastgebonden, zodat er en prachtige tent was ontstaan. Daarin hadden zij mokers, schoppen, touwen, leren handschoenen en kniebeschermers achtergelaten. ‘Afblijven aub!’ stond er met grote letters op een kartonnen bordje geschreven. Wij speelden enige tijd in en rondom onze iglo. Zodra de dooi zou inzetten, waren we gedwongen verder te trekken op zoek naar lepeltjesblad. Scheurbuik voorkomen was onze eerste zorg. Op zeker moment waren er in de iglo twee meisjes achtergebleven onder wie mijn beste vriendin. Ik raapte een van de losliggende stenen op, waarmee het zand bezaaid lag, en gooide hem tegen het zeil. Uit de iglo klonk gelach. Up and up. Ik voelde me aangemoedigd om door te gaan, koos steeds zwaardere stenen uit en gooide ze harder en harder tegen het zeil aan. Telkens met uitbundig gelach uit de tent tot gevolg. Totdat het plotseling stil werd en mijn vriendin tevoorschijn kwam. Ze hield haar handen tegen haar voorhoofd, keek herhaaldelijk naar haar rood geworden vingers, en bloedde hevig. Toen ze, terug in het felle zonlicht, zag hoe het bloed over haar handen stroomde, barstte ze in snikken uit en liep, in paniek rakend, ondersteund door enkele vriendinnen de school in. Ik mocht niet helpen, werd me snibbig toegebeten. Werd weggeduwd, down and out. Ik vervloekte mezelf, ik was weer eens te wild geweest.

De wond werd schoongewassen door de conciërge, er werd jodium op gedaan. ‘Valt mee,’ zei hij bemoedigend, maar onze onderwijzeres, die er inmiddels bij was komen staan, viel woedend uit: ‘Hoe vaak heb ik niet gewaarschuwd? Jij gaat na de pauze, samen met haar, alle klassen langs om te laten zien wat je gedaan hebt.’ Ze wrong mijn wang tussen duim en wijsvinger en vervolgde: ‘Dus zo ga jij om met je beste vriendin.’ Ik voel vaag dat het onrechtvaardig is. Klas in klas uit gaan we. Bij elke verplichte biecht wordt mijn kop roder en bedeesder, een martelgang. Mijn vriendin zegt al die tijd niets meer tegen me, en trekt telkens fel haar arm weg als ik die wil vasthouden: ‘Raak me niet aan.’

Wekenlang heeft ze dat volgehouden, terwijl de andere meisjes me uit de weg gingen en negeerden. Down and out. Ik hield me in, gedroeg me betamelijk en beheerst. De schaamte scheert ons geschikt voor het groepsleven.

Plek 2 / Mijn verwekker indachtig

Hij heeft het ook bij mijn broers geprobeerd.

Nee, dat heb ik je nooit verteld.

Hij heeft het ook bij mijn broers geprobeerd, bij mijn oudere broer, maar ook bij mijn jongere. Allemaal in dezelfde periode.

Ik heb het hier liever niet over. Het schrijnt meteen weer. Dacht ervanaf te zijn, na jaren, maar zo ken ik hem, dat is typisch schaamte. Hij achtervolgt je niet, maar ligt op de loer in je eigen kop. Is daar eerst ongevraagd binnengekomen, en wacht geduldig zijn kans af. En dan plotseling slaat hij toe, ontvlamt en verlamt. Schaamte maakt benepen en conformistisch. Voor je het weet huil je mee met de wolven, nee, met de schoothonden en schijterige keffertjes. De schaamte scheert ons geschikt voor het groepsleven. Laten we er alsjeblieft over ophouden.

*

Nou goed. Dat is waar. Hij heeft het bij mijn twee broers ook geprobeerd, maar die stonden het niet toe. Ook mijn jongere broer niet. Zij gaven de regie nooit uit handen. Zij zeiden, stop, tot hier. Up and up. Nee, dan ik. Dat durfde ik niet. Jawel, daar was wel reden toe. Jij kunt wel zeggen dat die er niet was, maar zo ervoer ik het. Ik wilde verdwijnen, eclipseren, nooit meer terugkomen. Down and out.

Hij heeft het bij mijn broers geprobeerd. Zelfs bij mijn jongere broer, maar ook die stond het niet toe. Ik wel. Het gebeurde in de badkamer, steeds weer in de badkamer. Weet je wel zeker dat je dit horen wilt? Ik praat hier liever niet over.

*

Ik zie mijzelf nog staan, een jaar of dertien. Naakt, onder de douche. Mijn vader kwam de badkamer binnen, kleedde zich uit en kwam erbij staan. Hij zeepte me in. Kneedde mijn schouders, maakte lange lussen met de schuimende zeep over mijn borst, buik, langs mijn rug, aan de bovenkant van mijn billen. Steeds verder omlaag maakte hij

zijn zeeptekening, alsof hij me vastbond. Niet eens onplezierig. Ondertussen kwam hij steeds dichter bij me staan. Ik zag zijn geslacht stijf worden. Deed een stap achteruit. Hij liet de zeep vallen en betastte mijn pik, terwijl hij doceerde dat ik die goed schoon moest houden. Demonstreerde vervolgens bij zichzelf hoe je dat deed en werd nog harder.

Niks, ik deed niks, verstijfde, was sprakeloos. Ik meende tegen hem te spreken, te zeggen dat ik dit niet wilde. Mijn mond ging open en dicht, naar lucht happende lipvis, maar wat ik wilde zeggen kwam niet. Ik kon het niet. Waar waren mijn broers. Waar was mijn moeder? Down and out.

*

Ik gaf me over, liet met me doen wat hij wilde, in de hoop dat het dan sneller voorbij zou zijn. ‘Ons geheim,’ noemde hij het en hij besloot met de woorden: ‘Ik vertrouw je.’

Het is een half jaar doorgegaan, enkele keren per week. Ik durfde er met niemand over te spreken, hield mijn mond. Zodra mijn moeder de stad in ging, en mijn broers het huis verlieten om te gaan tennissen, wist ik dat het weer zover was. Soms lukte het niet bijtijds weg te komen. Ik walg van tennis, nog altijd. Kan geen tennisbal zien of horen. Eén klap met een racket tegen een bal horen en het is terug. Nee, verontschuldigd heeft hij zich nooit, ook op zijn sterfbed niet. Op een dag had hij me gebeten, daar, tot bloedens toe. Dat is de laatste keer geweest. Laten we erover ophouden.

*

Ik trek me in mezelf terug. Ik ga iedereen uit de weg. Minder en minder word ik gezien, aangesproken, gegroet. Zelf groeten doe ik nog nauwelijks, dus zo vreemd is dat niet. Ik ben persona non grata geworden in eigen hoofd. Ik kom er niet meer in bij mij. Niet langer welkom. Wil niets met mij te maken hebben. Down and out. Ik begrijp de anderen heel goed. Laten we hierover ophouden.

Een week lang heb ik rondgelopen met een stukgebeten... Het ging ontsteken. Aarzelde te lang met naar de huisarts gaan, een vriend van mijn vader nota bene. Ik was als de dood voor ontmaskering. Toen ik ten slotte toch ging, zei hij: ‘Hoe kom je daar nou aan? Je zit toch niet

op een seminarie?' 'Mijn vader, mijn vader,' maar ik zei niets, uit angst en schaamte. Ik dacht aan 'ons geheim' en aan zijn uitspraak 'Ik vertrouw je'. Hoe paradoxaal het ook klinkt, ik was daar trots op. Wilde zijn vertrouwen niet beschamen en beschermde hem door te zwijgen. Het was geen opzet geweest. Geschrokken van een geluid op de trap vreesde hij dat mijn moeder de badkamer zou binnenkomen. Stootte met zijn hoektand in mijn... Aiii. Zat nog dagen daarna op school met een kloppend geslacht. Mijn hartslag voelbaar, daar. Een ritmische reminiscentie aan het pijnlijkste voorval uit een lange reeks, terwijl de leraar klassieke talen uitlegde wat de conjunctivus inhield: 'Was ik maar onverzettelijker geweest.' Al is mijn vader lang dood, dagelijks is hij in mijn gedachten. Hij oefende op mij voor zijn coming-out, zijn enige zoon die niet tegenstribbelde.

Plek 3 / Rode vingers[*]

Het is een stijlvolle zaal met een achttiende-eeuws plafond vol guirlandes met druiventrossen, en spelende engelen die van bovenaf op ons neerkijken. De kapitale villa is het tijdelijk onderkomen van het conservatorium, totdat het nieuwe gebouw aan de rand van Lille gereed zal zijn.

Een van de leden van de toelatingscommissie verzoekt me plaats te nemen achter de vleugel en te beginnen. De eerste keer dat ik mag spelen op een vleugel, iets waarnaar ik jaren heb uitgezien. Maar ervan genieten kan ik niet, want de ontmaskering is nabij. Ik zal afgaan, geen twijfel mogelijk. Om kans te maken als een van de weinigen te worden toegelaten moet ik, net als tientallen andere kandidaten, drie stukken spelen. Ik ben een van de laatsten, die broeierige dag. Heb urenlang in een wachtkamer met gesloten ramen gezeten totdat ik aan de beurt zou zijn.

De commissieleden, twee vrouwen en drie mannen van middelbare leeftijd, zitten aan een lange houten tafel die op enige afstand van de vleugel staat. Ik ga rechtop zitten, haal tweemaal diep adem, en begin te spelen. Direct schiet het door me heen dat ik ze natuurlijk eerst even had moeten toeknikken alvorens te beginnen. Stom.

Ik ben net goed op dreef als een van de commissieleden opstaat. Zijn stoel schuift naar achteren over het parket, dat kraakt. Ik speel verder, maar heb grote moeite mijn concentratie vast te houden en kijk opzij. Voorzichtig loopt hij vreemd voorovergebogen richting vleugel, terwijl hij telkens één knie hoger dan nodig optrekt voordat zijn tenen op het parket landen. Hij maakt op een overdreven manier kenbaar me niet te willen storen, alsof hij te laat is binnengekomen in

een concertzaal. Ik speel verder, kijk weer opzij, en merk dat hij grimassen trekt die voor de andere commissieleden bedoeld zijn. Word ik bespot?

Vrijwel onmiddellijk volgt grijnzend een tweede commissielid dat het gekke loopje imiteert, terwijl zij haar gestrekte wijsvinger recht omhoog voor haar gesloten mond houdt. Ze wekt de indruk elk moment in een proestende lach te kunnen uitbarsten. Snel, minder voorzichtig, staan nu ook de andere commissieleden op en lopen naar de vleugel toe. Ze zijn deelgenoot van iets dat mij ontgaat, maar dat vrijwel zeker mijn erbarmelijke présence of spel betreft. Ik bloos. Ineens zie ik mijzelf zitten op de pianokruk. Wat een krankzinnig idee ook hier voor te willen spelen. Hoe heb ik het zo hoog in mijn bol gekregen? Een jochie met te hoog gespannen ambities die hij nooit zal kunnen waarmaken. Het ziet wat ze van hem denken. Up and up, down and out.

Een toeterende auto op straat riep me tot de orde. Rustig blijven, ze hadden nog niets gezegd. Up and up. Twee commissieleden stonden nu achter me, twee rechts van me en een van hen leunde met haar rechterelleboog op de piano en keek toe hoe mijn vingers over de toetsen gleden. Keken de anderen net zo indringend naar mijn vingers als zij? Al die gezamenlijke aandacht voor mijn vingers. Zelfs de priemende blikken van de gestuukte engelen leverden hun bijdrage.

Ik keek nu zelf naar mijn vingers en zag dat ook zij bloosden. Down and out. Had ik maar nooit die muziekwedstrijd gewonnen, ging het door me heen, dan was dit niet gebeurd. Ik dacht aan mevrouw Dupré die me de eerste keer dat ik weer op les kwam na het jeugdconcours verzocht om mee te komen naar het privévertrek waar de vleugel stond. ‘Dat is wel iets anders dan de lespiano,’ had ze regelmatig benadrukt. Haar vleugel, die niemand mocht aanraken, behalve haar zuster, bekend pianiste. ‘Luister,’ zei ze, terwijl ze een grammofoonplaat opzette. ‘Luister naar de manier waarop mijn zuster deze sonate van Haydn speelt.’ We luisterden enige minuten, waarna ze de arm van de plaat nam en achteruit trok om het apparaat af te zetten. Klik. Ze keek me aan, en zei: ‘Hoor je wat ik bedoel?’ Ik zweeg. ‘Hoor je het verschil met jouw spel?’ Ik knikte, keek naar de grond. ‘Dat is al heel wat,’ ging ze verder: ‘Je hebt een bonkige aanslag.’ Down and out.

Ik wilde verdwijnen, net als nu. Mijn vingers tintelden, terwijl ik nog altijd verder speelde. De dollende engelen, de grijnzende commissieleden, allen keken naar mijn vingers die intussen vuurrood waren geworden. De schaamte scheert ons voor het groepsleven. Ik maakte fouten, stopte met spelen, en liet mijn handen moedeloos in

mijn schoot vallen. ‘Zoals mijn zuster, zo zul jij nooit spelen,’ dat had Dupré destijds willen zeggen. Leven is voorspelen. Schaamte kleurt vingers rood. Kladdert het rood op je wangen tot ver achter je oren en diep in je nek. Waar blikken zich richten, daar volgt het rood onherroepelijk.

Eindnoten:

* Het idee voor deze jeugdherinnering kwam van een voetnoot in het boek van Charles Darwin, *The Expression of the Emotions in Man and Animal* (1872).

Bas van Putten
Ons

Contact was er nooit, maar elke keer dat we elkaar zagen, begreep ik hoe gecompliceerd we voor elkaar moesten zijn. Beiden waren jonger dan ik, maar behept met een andere moraal uit een andere tijd en een andere wereld waar geloof hun eenheid brak en smeedde met verbod en dwang, voor god gelijk maar nimmer gelijkwaardig.

Hij: eigentijds in een strak sportschoolshirt en een gelikt gebleekte spijkerbroek, een waas van baard, donkere ogen, het postuur van een kooivechter, een vroege dertiger van moedeloze knapte, zonder het zelfvertrouwen van de man die hij had willen zijn. Een harde met een zwakke plek, de blik bewolkt door een geschiedenis van nederlagen, in zijn onbedoelde weerloosheid misschien aantrekkelijk voor een soort vrouw dat ik alleen van horen zeggen kende, een nederige bijna mooie die hem nemen wou zoals hij was.

Maar hij had haar: middeleeuws gestoffeerd van top tot teen, de hoofddoek omstandig geschikt in de vorm van een kap die als een huif haar droevige gezicht bedekte, de lange zwarte rokken opgedirkt met zware bloemen, als een oud behang. Onder die rouwgordijnen staken de punten uit van haar absurde oosterse pantoffels of, wanneer het regende, de paarsgerande gympen van een proletarischer kaliber dan zijn frisse Nikes. Op haar gezicht, nog jong, waren schetsgewijs de rimpels voorgetekend die het zouden overwoekeren. Het viel me zwaar mijn mededogen vast te houden. Een mager, bitter meisje was het, met een lijf hard krom als een verbogen plank en lichtvretende Alzheimer-ogen die als zwarte gaten iemands lot voorspellen, de huid ziek wit alsof ze twintig jaar opgesloten had gezeten in een Turkse folterkelder. Hoe kon daar nu zo'n prachtig kindje van gekomen zijn? Men denkt als een mens, men voelt als een beest, men vraagt als beul de botte boerse vragen.

Zou hij zich voor haar schamen? Dat hoeft hij niet, van zijn cultuur. In theorie kan hij zich troosten met de overmacht van de gebruiken: zo is het nu eenmaal, ik heb de regels niet bedacht, ze is mij toegeko-

men. De vrouw is een lot. Zijn pijn zou kunnen zijn dat dit gelag in een vreemd land werd blootgesteld aan vreemde ogen. Als iets hem parten speelt, zou het de schaamte moeten zijn die ik Hollands kijkend op hem overdroeg, de hedonistenschaamte van het Westen, waar een man niet meetelt met een gruwelijk meisje aan zijn zijde. Zijn spijkerbroek duidde op inzicht in zijn situatie. Binnen de kaders van de wet zag je hem redden wat hij kon. Aan hem, dat moest je zien, had het dus niet gelegen. Hij, man van deze tijd.

Dat meisje; schaamt het zich? Waarvoor? Voor zijn leed? Voor mijn blikken? Voor haar vodden? Voor zichzelf? Is er niet diep in haar een drang het harnas van zich af te werpen en de Hunkemöller leeg te kopen? Heeft ze obscene fantasieën? Kijkt ze thuis niet stiekem naar *Extreme Makeover*? Je zou het al die uitgebluste ingepakte vrouwen willen vragen: hoe voel je je, weet je wat liefde is, draag je die lap uit vrije wil? En je zou eerlijk antwoord moeten krijgen, ook van de jonge moslima's die met verbonden hoofd, maar hooggehakt en dartel opgemaakt als meisjesvlinders uit de islampop lijken te willen barsten, naar vrije ruimte tastend met de vrouwelijke mix van overgave en verzet waar Allahs uitleggers nog iets op moeten vinden. Maar wij vragen elkaar niets echt, de onzen en de anderen. Verlegenheid verstrikt ons in een web van schaamte.

Ik heb ze nooit zien praten met elkaar, en niemand kon me over ze vertellen. Mijn nieuwsgierigheid naar hun geschiedenis bleef ongestild, nadat mijn poging om contact te leggen was mislukt. Tevergeefs had ik ze mijn paraplu aangeboden toen ze tijdens een regenbui halsstarrig buiten op hun dochter bleven wachten, terwijl de autochtone moeders naar de aula vluchtten. Ga toch naar binnen, zei ik, maar ze schudden nee zonder een woord van uitleg of van dank, mij achterlatend met mijn ongebluste speculaties. Het was hun huis niet. Toen al was ik er zeker van dat ze elkaar niet hadden gekozen. Ik zag wie hij was, een man van voorschriften, en dat zij niets te kiezen had gehad: een muurbloem, door een vader, na bemiddeling door een woestijnbureau, van een ongeletterde woestijnberg afgeschraapt en op het vliegtuig naar drie hoog met satellietschotel gezet, recht in de eigentijds gespierde armen van de klant die van zijn heer maar had te vreten wat de pot schaft. Die dingen gebeuren.

Wat zij zagen: een Nederlandse vader die net als zij haast dagelijks een kind kwam ophalen, die ook niet werkte of niet zoals in hun visie een man betaamt, die dus een lotgenoot zou kunnen zijn maar wiens trots er blijkbaar niet onder gebukt ging, omdat hij op dat autochtone schoolplein ondanks alles breed zijn man stond. Ik kon me indenken dat ze daarom mijn paraplu niet hadden aangenomen. Ze moesten

het aanbod hebben opgevat als gunst van bovenaf, een aalmoes die een wederdienst verlangde, open kaart. Had ik hun zelfrespect gekwetst? Natuurlijk had ik dat. Ze hadden me zien kijken. Als ze zagen zoals ik, zagen ze achterdocht en meer, en terecht. Ze irriteerden me. Hun godvergeten ongelijkheid wekte woede. Ik beklaagde haar, vervloekte hem, suspect van man tot man, als dader van een roof die haar tot handel had gemaakt. Ik dacht: je had met je woestijngebruiken kunnen breken. Wij kunnen en wij mogen dat, wij zijn beschaafd. Wij laten geen vrouwen overvliegen en in lompen hullen. Je hoeft alleen maar te besluiten. Ik zie je toch, ik ben niet gek, je had een slettevos gewild, je droomt van haar, dat afgetrainde lijf is niet voor de moskee en het verpieterde woestijnmeisje gefokt, je droomt van wilde nachten met de blonde stoot die in een wolk Bacardi haar obsceen gelakte nagels in je vlees zet, gillend van begeerte - en dat je haar voordat de huwelijkskist op Schiphol landde minstens eenmaal hebt gehad, dat zie ik aan de restschuld in je ogen, waar ik het naschrift lees dat het, met dank aan de profeet, godlof op niets was uitgelopen, oost west thuis best. Ik zag twee ongelukkigen, gevangen in de fictie van een sluitend wereldbeeld. Ik dacht: jij rund, arm kind, wat nou cultuur? Wat zou ik in dit barbarisme moeten respecteren?

Nu zijn we waar we moesten komen, bij de schaamte voor rancunes die een onbewezen kwaad meedogenloos met kwaad vergelden. De pot verweet de ketel. Niets wist ik van deze mensen af. Wat als de uiterlijke schijn bedroog? Wat als deze twee elkaar als kinderen hadden gevonden op hun berg en elkaar tegen de stroom in trouw waren gebleven? Wat als er echte liefde in het spel was, een innigheid die door de dorre oppervlakte heen over en weer de innerlijke schoonheid had gezien? Wat als die liefde werd geheiligd door een echt geloof? Wat als zij zich uit vrije wil zo kleedde, met een zelfverkozen vroomheid die hij, schaap in wolfskleren, trouw verdraagzaam duldde? Wat gaf mij het recht een geloof te verketteren waarvan ik, ongelovige, de motieven niet eens wilde kennen?

Alleen gevoel, alleen maar onderbuik. Die vrouw nam moederziel alleen het hele multiculturele drama op de schouders, dat mocht niet zijn. Mijn drift trok het niet, niet meer. Ik wraakte mijn duldzaamheid, zag mijn gebrokenheid en onderdrukte obstipaties met berouw, zonder ze weg te krijgen; in mijn gedachten bleef ik fulmineren. Ik schaamde me, maar niet genoeg. Ik, die de tolerantie hoog had. Die er niet over peinsde PVV te stemmen. Waarom?

Ik merkte hoe de gêne me verlamde. Ik dacht: wie is hier echt meedogenloos? De kans is groot dat ik goed gok, en dat het erger wordt als ik de intuïtie onderdruk. Mijn zelfcensuur verhevigde de woede over

een religie die vrouwen oplegt er zo bij te lopen. Geen vrije wil legitimeert de onesthetische terreur van dit geloofstheater, dat in z'n onverkwikkelijkste varianten alle impertinenties koestert waar het Westen zich met pijn en moeite van verloste: de ongelijke behandeling van man en vrouw, het exhibitionisme van religieuze symbolen, de vijandigheid jegens aanpalende minderheden, de verachting voor een vrijheid van meningsuiting waarop het zich overigens graag mag beroepen, als het uitkomt. De goeden niet te na gesproken, hoor ik dan te zeggen. Dat mag zo zijn, daar op mijn schoolplein stond de oertijd nog in volle bloei: een zich cultuur noemende onderdrukkingsstrategie die mannen straffe spijkerbroeken toestaat en de bruid in vodden wikkelt.

Ik zie niet in waarom ik daar genuanceerd over zou moeten zijn, en wil niet eerst het aantal fundamentalisten hoeven tellen om me erover uit te mogen spreken. Of het er tien of honderdduizend zijn is om het even, nu de islam het als nieuwrechtse zondebok en ijdel christentroetelthema in een tijd van diepe crisis tot struikelblok in kabinetsformaties heeft gebracht, een omineuze evolutionaire terugslag in een land waar ooit met reden werd besloten kerk en staat met kracht te scheiden. Ik denk als een dokter: iedere patiënt is er één te veel. Ik zie niet in waarom ik erover in debat zou moeten. Ik wil me niet meer hoeven schamen en al doe ik het, toch wil ik dat de hoofddoek wordt verboden, nu meteen. En de keppeltjes dan?, hoor ik de dominees al smalend vragen. En ik hoor wat ik antwoord: die staan nog altijd dichter bij Beethoven en Goethe dan de lamme lappen. Het kruis? Van ons, met pieken en met dalen. Missa Solemnis, Reve, Messiaen; in de verlichte eindfase de weg voor uitontwikkeld geestelijk verkeer dat niet alleen meer op verstand kan navigeren. Och, dat ik ons zeg, waar ik toch alleen namens mijn allerindividueelste zelf had willen spreken. Hoe pijnlijk. Maar het werd weer eens tijd.

De schaamte voor de aanval op de achterlijkheid heeft, denk ik, twee oorzaken: de angst bij het verkeerde politieke kamp te worden ingedeeld en, twee, de gegroeide verlegenheid over het door diepe overtuigingen gedragen, maar lastig verdedigbare superioriteitsgevoel dat aan tolerantie ten grondslag ligt. De klassieke opvatting van de Verlichting als universele heilsboodschap wordt door buitenstaanders met verontrustend gemak op de proef gesteld. Het is geen kunst te laten zien dat de westerse uitwassen van het geloof in individuele vrijheid en maximale zelfontplooiing - de brutaliteit, het exhibitionisme, de anarchistische erosie van gezagsverhoudingen - het even kwetsbaar en discutabel maken als de religieuze mantra's ten faveure van de hoofddoek. Evenmin is grote creativiteit vereist om aan te tonen dat

ook ongeloof maar een geloof is. En bewijs eens dat vrijheid en gelijkheid voor de mens het hoogste goed zijn - dat zijn maar aannamen, zij het de onze. Kijk eens aan: ‘wij’ zijn dus inderdaad net mensen; zelfs in de verlichte rede schuilt een kern van redeloze eigenrichting. Die ingedaalde wetenschap herrees als zelfcensuur. Wij willen niet, wat we te onbestuurbaar diep verlangen; het ontregelt het flatteuze zelfbeeld. Het moderne westerse cultuurrelativisme brengt behalve onverschilligheid en veel valse bescheidenheid een authentiek verlies van zelfvertrouwen aan het licht; een trots, paradoxaal door hoogmoed ondergraven. In het debat over geloofsvraagstukken komt daar nog bij dat het onmogelijk een rationeel discours kan zijn, terwijl de aard en inzet van de dialoog dat wel vereisen. Meer dan veredeld welles-nietes heeft het dan ook nooit opgeleverd.

Zo bleef de wereld dus wel degelijk wij-zij. Wat hebben we elkaar niet voorgelogen in de taboebeladen koehandel met onwrikbare beginselen die uit beleefdheid of behoedzaamheid niet hardop werden uitgesproken, en waarin de open zenuwen uit arren moede werden afgedekt met woorden die aan beide zijden van de streep verpletterend diffuus hun schizofrene levens gingen leiden. Ons respect, ons binden: uitgestoken hand, met enig voorbehoud. Ter overzijde: een verkapte eis. Dat komt ervan, van dialoog die stiekem toch bekeringsmissie was maar niet meer durfde. Het zou ons moeten leren dat de beschaving tot de overlegplatforms is veroordeeld zolang zij niet even ferm op de strepen durft te staan als de tegenpartij met aangeleerde polderlist het recht op geloofsfolklore opeist. Cultuur is soms ook keihard nee zeggen. Waarom? Daarom. Polarisatie is de springstof van de evolutie. Maar we verleerden het flink zijn. We zijn gaan polderen met de nederigheid die zo komisch afsteekt bij de terechte hoon waarmee dertig jaar geleden van links tot rechts de zwartekousenkerk werd overladen, toen op de Veluwe uit religieuze overwegingen de kinderen niet werden ingeënt. We haalden bakzeil namens de beschavingsregels waaraan we zo graag wilden vasthouden dat we ze anderen niet durfden op te leggen. We wilden geen dwang, met dwang waren we als westerlingen klaar, na een millennium godsdienstige moraal en despotisme. Met zachte hand leidden we de nieuwkomers naar het beloofde land. Tolerantie werd schuldgevoel; een schaamte, mijn schaamte, onze schaamte - die zich na te veel bommenleggers in de afgelopen jaren rap vermengde met gewone, doodnuchtere angst. Zodra we fuck you zeggen, dachten de bruggenbouwers, is het oorlog. En dat is het nu ook, sinds Geert zijn eigen bom liet ploffen, de schaamte driest voorbij, met anderhalf miljoen Nederlanders in zijn kielzog. Dat heeft de dialoog dan maar mooi opgeleverd.

Wat Wilders' dijkdoorbraak aan zedenverruwing heeft losgemaakt hoeft geen betoog. Toch is er iets goed aan geweest. Hij heeft onzerzijds - zeg ik alweer ons! - de valse schaamte weggenomen. Er is een einde gekomen aan een paaicultuur waarin toch niemand meer geloofde, aan de verlichte zachtzinnigheid waarvan de islamitische gemeenschap met de scherpte van de onderliggende partij de ironie doorzag en effectief verongelijkt de vruchten plukte; hij kwam niet van begrip maar van verbeterzucht, met dien verstande dat geen mens het uitsprak. Men zag ons knipmessen en duldzaam zijn; men voelde zich niet serieus genomen. En terecht: wat werd getolereerd was niet zozeer een geloof als wel het principiële liberale recht erop. Intussen drongen via de gaten in het defensieapparaat de woestijnwetten bijna onmerkbaar de maatschappelijke werkelijkheid binnen. Prominente allochtone PvdA'ers toonden begrip voor het censureren van toneelstukken en de principiële bezwaren van achterlijke gemeenteambtenaren tegen het sluiten van homohuwelijken; in Utrecht en Nijmegen werden met toestemming van lokale wethouders gescheiden loketten voor mannen en vrouwen geopend. Steeds vaker ging uit naam van de beschaving de beschaving voor de leeuwen. Dat is de achilleshiel waarop Wilders het politieke establishment heeft betrapt, en waarop het electoraat het zo ongezellig hard heeft afgerekend. Zijn schaamteloosheid is de prijs die we betalen voor de schaamte. De Verlichting had een keel moeten opzetten. Nu loopt met Graus, Brinkman en Wilders voor de troepen uit de ene onderbouw te hoop tegen de andere, en is het probleem oneindig groter dan het was geweest als we bijtijds een streep hadden getrokken. Dat geloof; niets had me onverschilliger kunnen zijn. Ik wou alleen maar van die hoofddoek af. Ik dacht alleen maar aan het trieste meisje op het schoolplein. Ik was alleen maar kwaad. En zie nu eens: een onaanvaardbare maar simpel weg te werken emancipatoire achterstand is door het zwijgen en het buigen lijdend voorwerp geworden van een heksenjacht.

Maria Barnas
De architect

‘Waarom staat hier dat je architect bent?’ vroeg de architect aan zijn dochter.

Ze zei niets.

Het werd stil in haar hoofd terwijl ze voelde dat haar wangen rood opgloeiden.

Bianca forceerde een hoge ruimte op de plek waar haar vader stond.

Het was een binnenplaats tussen een voor- en achterhuis, overdekt met een glazen koepel. Er moesten voortdurend nieuwe planten in, zelfs de varens die van schaduw houden, overleefden het er niet. Ze zou mossen kunnen kweken op de schemerige binnenplaats. Lichtgroene, glooiende mossen zouden als kussens houten meubels bedekken.

Het gezicht van haar vader was soms niet het gezicht van haar vader. Donkergroen mos kroop van zijn wang richting oor. Het mos bedekte zijn ogen. Ze zei er niets van. Ze zei zo veel niet.

Ze spreidde haar armen tegen het glas van de lichtkoepel, hoog boven de mossen die nu over de vloer kropen. Haar warme wang tegen het koele venster geplet, met armen als lamme vleugels.

Ze had zelf ook wel een beetje getwijfeld of ze dat zomaar op haar kaartje kon zetten: Bianca Sluijmer, architect. Ze vond het al een hele stap om als kunstenaar een *business card* te laten maken.

De drukker kon er niet minder dan driehonderd afleveren. Dan werd het pas rendabel. Driehonderd mensen aan wie ze het kaartje moest geven. Zou ze in haar leven driehonderd mensen ontmoeten die iets van haar wilden aannemen?

Aangespoord door een vriendin die zei dat anderen pas in je geloven wanneer je dat zelf doet, had Bianca zich voorgenomen die driehonderd kaarten kwijt te raken. Ze zou ze hoogst persoonlijk in driehonderd verschillende handen drukken, en de ontvanger erbij in de ogen kijken. Serieus, maar ook een beetje onverschillig.

‘Mensen moeten niet denken dat je te graag wilt, dat je iets van ze moet, dat schrikt af. Ze moeten weten dat je er bent, je moet ze aan je laten ruiken. En dan wegwezen,’ had Tine gezegd. Tine had er een cursus voor gevolgd, ‘Kunst met een C’, om kunstenaars commercieel te leren denken.

Het kaartje kon je langs een voorgedrukte stippellijn doormidden vouwen. Bij elkaar vormden de driehonderd kaartjes een huis. Een kaartenhuis waarvan iedereen die ze zou ontmoeten een deel zou bezitten.

Bianca dacht dat het iets betekende.

*

‘Wacht maar even,’ zei haar vader, die ze Clemens moest noemen sinds hij een vriendin had.

Bianca had hem vroeger nooit Clemens genoemd.

‘Clee-mens,’ probeerde ze. Het klonk als de naam van iemand die ze niet kende.

Dat was vermoedelijk ook de bedoeling.

De gymschoenen die hij droeg waren belachelijk. Hoge basketbalschoenen met reflectors op de neus. Zou hij die hebben gekregen van zijn vriendin? Of zelf hebben gekocht, voor een jeugdige uitstraling?

‘Vroeger vond je het vreselijk als mensen hun ouders bij de voornaam noemden.’

Haar vader staarde naar een uitgebarsten vulkaan van proppen papier onder de tafel. Er stond een grote kartonnen doos naast hem.

‘Weet je nog, dat je vond dat we u moesten zeggen tegen mensen die we niet kenden? Nu ben je beledigd als iemand u tegen je zegt.’

Ze had het gezegd. Ze had iéts gezegd.

‘Hadden we het daarover?’

‘Ik moest er opeens aan denken.’

‘Ik heb een fatsoenlijk koffiezetapparaat voor je meegenomen,’ zei Clemens terwijl hij met een enorme klap een espressotoren op Bianca's bureau deed landen. Hier kun je tenminste koffie mee zetten, zei hij terwijl hij het apparaat uit zijn verpakking haalde.

Bianca zag hoe de helft van haar bureau, dat ook dienstdeed als eettafel, in beslag werd genomen door het geschenk. Het leek op een moderne Italiaanse villa in een nieuwbouwwijk. Te groot voor zijn omgeving. Met pilaren waar er geen ondersteuning nodig was en een overkapping boven een poreuze veranda waar een vijver aan gelekte koffie in kon worden opgevangen.

Terwijl Clemens het apparaat in de keuken installeerde, vroeg Bianca zich af hoe ze ooit nog zou kunnen koken met dit enorme object op haar aanrecht.

Clemens kwam met twee espresso's uit de keuken. Ze nam er een uit zijn handen.

Bianca dronk liever thee. Als ze al koffie dronk was hij slap, met melk.

Ze oefende in haar hoofd: Neem maar weer mee, ik heb er niets aan. Het staat me hier in de weg. Ik hoef het niet. Dank je. Het is heel lief van je maar het is niet aan mij besteed. Zonde van je geld. Neem maar weer mee.

Zo moeilijk was dat toch niet? Ze hoefde alleen maar de woorden achter elkaar uit te spreken.

Haar vader keek alsof er iets scheef stond in haar gezicht.

Ze nam een slok.

‘Wat doe je zo de laatste tijd?’ vroeg Clemens. ‘Heb je het druk?’

Bianca wachtte even met antwoord geven. Meestal vroeg haar vader alleen hoe het met haar ging om iets over zichzelf te kunnen vertellen. Een nieuwe stadswijk, een prijs, een stuk dat over hem was verschenen in de krant.

‘Qua wat?’ vroeg ze.

‘Quá zei je?’

‘Wat bedoel je?’

‘Wat je doet. Met jou. Je leven weet je wel.’

Clemens ging staan in de kleine woonkamer, die ook Bianca's slaapkamer en atelier was. Zijn hoofd raakte bijna het plafond. Hij spreidde zijn armen en keek om zich heen.

‘Word je hier niet stapelgek?’ vroeg hij. ‘Je kunt hier je kont niet keren.’

‘Ik vind het hier fijn,’ klonk het dunnetjes uit Bianca's mond.

Als haar vader er niet was, leek het huis veel ruimer.

‘Fijn,’ zei Clemens. Het was alsof hij het woord voor het eerst proefde.

Hij keek de tuin in, die verschrompelde onder zijn blik.

H.M. van den Brink
Uitje

In de eerste week van de nieuwe regering haalde De Wit zijn ouders op. Het was oktober en het regende. Het groen langs de singels en de lanen hing achter een grijze vitrage en het geluid van de motor vermengde zich met het gestage geruis van vallend water zodat nauwelijks viel te onderscheiden wat voorgrond en wat achtergrond was, mechanisch of natuurlijk, tijdelijk of voorgoed. Het klonk alsof het nooit meer op zou houden. In elk geval niet deze week. Dat zeiden ook de weerberichten en de buienradars. Er was meer waar dit vandaan kwam, nog veel meer.

Toen hij voor het huis de motor afzette en het portier opende ging het geruis over in klateren en spetteren, een helder geluid. Hij sommeerde de kinderen om uit te stappen en zich aan zijn ouders te presenteren. Het nieuwe kabinet had met zwarte paraplu's op de trappen van het paleis gestaan.

‘Fantástisch!’ zei zijn moeder toen ze in de deuropening verscheen.

En: ‘Gewéldig!’ toen ze de kinderen zag.

Het drietal had zich verdekt achter hem opgesteld in hun gevlekte trainingsbroeken en verwassen truien, met plastic jacks om de schouders en petten op het hoofd. Hun gymschoenen hadden lange veters in lichtgevende kleuren. In het algemeen had hij wel degelijk oog voor detail, maar de logistiek van kinderkleding, de manier waarop na wassen en drogen de juiste combinaties van kleur en materiaal, praktisch nut en toonbaarheid op één punt in ruimte en tijd samen moesten komen vergde een organisatiegraad die hij als gevolg van urgentere bezigheden nog steeds niet had bereikt. Hij werkte eraan. Maar het maakte hem onzeker, want hij wist niet of zijn inspanningen resultaat zouden hebben voor het al niet meer nodig was.

Nu stapten de kinderen een voor een naar voren en lieten zich gedwee tegen de benige gestalte van hun grootmoeder drukken. ‘Fantastisch’ en ‘geweldig’ sloeg niet zozeer op hun persoon, maar eigenlijk louter op hun aanwezigheid. Zoals ieder jaar waren ze beschikbaar: een week in oktober. Achter de voordeur stonden de tassen gepakt. En

ook het eten voor vanavond, wist hij. Een gietijzeren pan die ze gedurende de reis tussen haar voeten zou zetten.

Uit het schemerduister maakte zich de gestalte van zijn vader los. Trui. Pijp in de mond. ‘Alles goed.’ Zonder vraagteken, zodat het klonk als een bevel. Nee, dat was niet waar. Zo had het vroeger geklonken. In de loop van de jaren was de toon geleidelijk veranderd, waardoor het bevel was overgegaan in een bezwering. Het effect was hetzelfde. Je bracht er niets tegen in. Net zomin trouwens als tegen het ‘fantastisch’ en ‘geweldig’ van zijn moeder, waarvan de klinkers steeds langer werden gerekt, alsof het haar steeds meer moeite kostte zichzelf te overtuigen.

Even later, naast hem in de auto, probeerde de oude man drie keer zijn pijp aan te steken, ondanks het verzoek en zijn vanzelfsprekende toezegging om niet te roken.

De Wit kuchte, keek opzij.

Terwijl hij iets mompelde dat nauwelijks leek op een verontschuldiging, stak zijn vader het ding weer bij zich en staarde daarna recht voor zich uit naar de weg en de regen. Net als zijn echtgenote op de achterbank.

De kinderen lagen dicht tegen elkaar aan over een klein scherm gebogen. Af en toe ontsnapte van tussen hun handen een korte bliep. Het enige andere geluid kwam van de motor en de regen.

Zijn ouders hielden niet van hotels. Te onpersoonlijk. Maar in hun filosofie was het bezit van een tweede huis een last die beslist vermeden diende te worden. Te veel onderhoud, steeds iets te doen. Zonde van de tijd. Daarom verbleven ze altijd in de vakantiehuizen van anderen. De Wit herinnerde zich met afgrijzen de keer dat zijn destijds nog joviale vader de sleutel had bemachtigd van een fraaie woning ergens in Frankrijk door tegenover een vriend te beweren dat hij óók zeer bevriend was met de eigenaar. Het huis was met veel liefde opgeknapt en ingericht, waarbij vooral op de brocante niet was bespaard. Nog geen dag nadat de familie zich geïnstalleerd had en onder veel hilariteit over zo veel precieuze aandacht voor detail een deel van het meubilair en het keukengerei naar het grasveld onder de bomen had gesleept, ja zelfs precies op het moment dat zijn vader de tweede fles ontkurkte en zijn moeder de lamskoteletten op gebloemde borden schepte, stopte op de zandweg een auto met daarin de rechtmatige eigenaar. Zijn broer en hij waren in paniek het bos in gevlucht. Toen ze terugkwamen zagen ze twee jongens van hun leeftijd, in identieke overhemden en korte broeken, die verweesd tussen het bric-à-brac van het interieur zaten, dat nog steeds her en der over het gras lag verspreid. Maar ook zagen ze hoe hun moeder licht gebogen uit het huis

kwam, tassen en zakken met kleren onder de arm en in haar handen, op de voet gevolgd door een vrouw in een korte beige jas. De vrouw leek nerveuzer dan hun moeder. Zoals ook de bleke man die, zagen ze nu, op een krukje had plaatsgenomen, veel minder op zijn gemak leek dan hun vader. Die reikte hem vanuit een antieke rookfauteuil een glas aan en vroeg daarbij vriendelijk naar zijn naam.

Hij had zijn vader benijd om die ongedwongenheid. Benijd en bewonderd. De man moest wel reuzesterk zijn om steeds weer alle ballast van zich af te kunnen werpen en te doen wat hem het beste uitkwam. De vanzelfsprekendheid, bijvoorbeeld, waarmee hij geen en- kele zaterdagochtend op het voetbalveld was verschenen om zijn zoon als linksback te zien acteren... het maakte hem verdrietig en jaloers tegelijkertijd.

De Wit had niet geweten wat hij met dat gevoel moest doen, het was iets wat hij wel dacht te begrijpen maar hem tegelijkertijd ontsnapte. De vergelijking met het voetbalspel lag voor de hand. Ook daarin was hij geen natuurtalent. Waarom was de zelfverzekerdheid van zijn vader niet op hem overgegaan, of was hem zelfs maar het begin ervan aangeleerd?

Pas sinds hij zelf kinderen had, vroeg De Wit zich soms af of er wel ooit iets geweest was wat zijn vader had moeten overwinnen. Bezit was een last. Maar bezit bracht ook verantwoordelijkheid met zich mee. Geen wonder dat de politiek het beschouwde als een waarborg voor veel burgerlijke deugden. Zijn vader had een wijnkelder. Dat wel. In de kofferbak stond een grote kartonnen doos met een selectie uit zijn kostbaarste bezit.

In dit huis waren ze niet voor de eerste keer. De portretten van de onbekende familie deden al bekend aan, net als de tastbare herinneringen - bijzondere stenen, brochures, kindertekeningen - aan vakanties die niet hun vakanties waren geweest. Zijn vader legde de kranten op tafel terwijl De Wit de bedden opmaakte en vaststelde welke kledingstukken en andere attributen hij dit keer was vergeten.

Hij maande de kinderen om te gaan spelen. Maar ze dromden om hem heen, klemden zich aan hem vast. De Wit voelde hun lichamen tegen het zijne. De aanraking ontroerde hem. Hij voelde zich betrapt.

‘Komt goed, pap,’ zei zijn jongste zoon.

‘Mijn tekst,’ antwoordde hij meteen, maar zijn stem trilde daarbij even.

Uit de woonkamer klonk de plop van de eerste kurk.

Tafelmanieren had hij ze ook nog niet bijgebracht. En het leek wel erger te worden in plaats van fraaier. Eten, dacht De Wit, is een intie-

me handeling en kan in gezelschap dus niet zonder empathie. Hij kon redeloos kwaad worden op volstrekte vreemden die op straat een vochtig en gecompliceerd broodje hun gezicht binnenwurmden terwijl hij hun tegemoet liep, of op de medegast in een restaurant die, tegenover hem gezeten, met één hand de bladzijden van zijn boek omsloeg terwijl de andere het voedsel naar binnen schepte, daarbij uitzicht biedend op het maalproces in de gemakshalve permanent opengesperde mond.

Maar hij was nooit kwaad op zijn kinderen, alleen maar bang dat anderen het zouden zijn. Dat moest wel betekenen dat er tegenover zijn potentiële ergernis een enorme hoeveelheid van iets anders stond. Hij keek naar ze en dacht dan altijd ook hoe ze naar hem keken, al had hij er geen idee van wat ze zouden zien. Gerust was hij er niet op. Misschien was het dat wel - het besef dat hij ook bekeken werd en dat hun blik ertoe deed, er alles toe deed - wat hem belette om kwaad of geërgerd te zijn. Op de dagen dat ze niet bij hem waren voelde hij zich peilloos alleen, en ook dat rekende hij zichzelf aan als een karakterfout.

De Wit richtte zijn aandacht weer op zijn ouders. Het leek of ze meer aan zijn gezelschap waren gaan hechten naarmate hij ouder werd, terwijl ze zich toch niet merkbaar meer voor hem waren gaan interesseren. Het jaarlijkse uitje had een status gekregen waarvoor alles moest wijken: ondenkbaar dat hij of een van de kinderen verstek zou laten gaan. Net als de verjaardagen trouwens, die met steeds meer nadruk werden gevierd. Tegelijkertijd wist hij dat zij in zo'n hele week nooit zouden vragen hoe het hem verging, anders dan met de twee woorden ‘Alles goed?’ Waarop het antwoord dus altijd ja moest zijn.

Zij aten lelijk. Zijn vader spoelde het vlees en de aardappelen weg met de meegebrachte rode wijn. En vervolgde onderwijl zijn verhaal over de nieuwe regering. Een slechte samenvatting van wat al dagen in de krant had gestaan, maar gebracht zonder een spoor van twijfel. Inclusief het begrip ‘eigen verantwoordelijkheid’. Wilde hij zijn zoon een les leren, nu het pijnlijk duidelijk was dat hij in ongeveer alles was mislukt waarin de oude De Wit zo glansrijk was geslaagd?

Eigen verantwoordelijkheid. Dat was het geheim geweest, en was het nog, van hun langdurige samenleven. Hij keek zijn vrouw met een trotse maar ook milde glimlach even aan. Alles hadden ze altijd tegen elkaar gezegd. Nooit had de een iets van de ander gevraagd. Eigenlijk bemoeiden ze zich helemaal niet met elkaar. En zo waren ze ook geen slaven geweest van hun ouderschap. De eigen verantwoordelijkheid had alle stormen van het leven doorstaan, de verantwoordelijkheid voor jezelf en voor geen ander.

De Wit had zijn ogen neergeslagen. Er zat een grijzige barst in het

bord dat van een andere familie was. Op het bord lag een rest appelmoes en een rand van het vlees. De barst verdween daaronder.

Wie over het bospad langs het huis liep en naar binnen keek, had drie generaties onder het lamplicht aan tafel gezien en net buiten die kring de contouren van eenvoudige maar fraaie meubels waargenomen, omlijst door een pas geschilderd wit raam met daarboven de veilige dekking van een laag rieten dak. De Wit hoorde hoe zijn vader een glas volschonk, maar het leek alsof het geluid van de regen buiten alles overstemde.

Die avond in Frankrijk, nadat ze plotseling vertrokken waren uit het geleende huis, hadden zijn ouders besloten zichzelf te compenseren voor de geleden ontberingen en het gemiste maal. Even buiten het dorp was een gerenommeerd restaurant, van het soort waarvoor je volgens de reisgidsen een omweg moest maken. De blikken auto met het canvas dak werd buiten het zicht van de entree geplaatst. De jongens kregen chocolade en een deken.

Het duurde toch nog uren, althans naar hun gevoel, voor ze in hun flanellen hemden en op blote voeten over de kiezels van het parkeerterrein liepen, het vochtige gras voelden en daarna de vette aarde van de border.

Ze liepen tot vlak bij het helverlichte grote raam. Al die tijd hadden ze niets tegen elkaar gezegd. Daarbinnen glansden goud en zilver, kaarslicht viel over damast en porselein, alles was er even schitterend en geborgen. Ze pakten elkaars hand vast en deden nog een stap naar voren. Het geheugen zou hem ongetwijfeld bedriegen, maar in zijn herinnering stond de tijd toen even stil, terwijl alle gasten in de eetzaal gelijktijdig hun maaltijd onderbraken en hun gezicht naar het donkere raam wendden waartegen klein en bleek twee kindergezichten aan stonden gedrukt, de neuzen plat tegen het glas, hun monden week en rond.

Alle gasten, op twee na. Die twee hieven het glas naar elkaar en keken tevreden naar zichzelf en hun eten.

Het was stil aan tafel en veertig jaar later. Hij had nog steeds niet opgekeken van het bord. Hij herinnerde zich vreemd genoeg niets meer van de overhaaste aftocht, de tweede, destijds, van die dag.

‘Smaakt het?’ vroeg zijn moeder.

‘Geweldig,’ zei De Wit. ‘Fantástisch.’

Eugenijus Ališanka

Godsbeen

een vader stierf liet geen testament na zijn zoon droeg het lichaam de berg op naar de ruïne van een molen bleef daar wachten op een teken drie dagen drie nachten de hemel beloofde storm toen werd het stil en goud scheidde zich af van zilver zilver van koper wouwen honden en ratten verdeelden koperen munten het zilver werd verteerd door het zuur van de zon het goud stak de zoon in een door zijn moeder geweven lijnwaden zak en zo ging hij naar vilnius een middelbare man die de deuren langsging op zoek naar geluk maar zonder het te vinden hij toonde zijn vaders goud aan juweliers en stielmannen rijke joden en souteneurs een van hen kocht een scheenbeen voor een fluit een andere vingerkoten voor een armband een derde tikte een heupbeen op de kop voor het huwelijk van zijn dochter een vierde kocht alles zonder te zeggen waarvoor alleen de schedel bleef over in de koude nacht rolde hij zich op vulde de oogkassen met kranten en als een kind in de schoot sliep hij droomloos en ik kocht een bot maar ik weet niet hoe het heet ik niet en ook mijn zoon niet hij zegt een godsbeen

De herfst van Epicuros

ik mag niet klagen, het ontbrak me niet aan plezier, misschien wat te weinig vrouwen, wat te veel filosofie, maar betreuren mag ik dat niet, filosofie heeft mij meer kinderen geschonken, ik herken ze zo, al zie ik ze zelden, maar zo is de natuur, nu ben ik meestal alleen, vraag me niet wat er nog van mijn lijf overblijft, hoeveel per dag ik rook of wat voor straf spul ik achteroversla, verder nog steeds boeken, steeds monotoner, bij voorkeur met velijnen omslagen, net als de vrouwen, ik herinner mij toen ik nog jong was hoe elk van hen de enige was in mijn leven en ik ze helemaal verslond, nu zijn ze allemaal zoals die herderinnetjes in het olympisch stadion, graatmager, inhoud zonder vorm, niets om het lijf, zuivere fysica, de scherpe geur van de aristoteliaanse school, geen plezier, ooit hield ik een dagboek bij van mijn dagelijkse avonturen, nu slechts herinneringen, ach, dat is ook fijn, verhalen vertellen, vooral verzonnen, heel mijn leven heb ik tegen mijzelf gelogen, nu ik alleen ben mag ik ook tegen de anderen liegen

Curriculum vitae

ik werd hongerig geboren
las het hinkelspel uit
ben een gediplomeerd melancholicus
heb heel mijn leven als dagloner gewerkt
met vooral veel ervaring als zakkenroller
even werkte ik als misdienaar bij een god
en als doodgraver bij een andere
momenteel ben ik seizoenschrijver
leef alleen met vrouw en zoon
heb meer boeken uitgegeven dan geschreven
diende tientallen aanvragen
verzoeken en kandidaturen in
legde dit jaar meerdere verklaringen af
aan de verkeerspolitie werd onderscheiden met
de prijs van het ministerie van cultuur
winnaar van de spoorwegmarathon
zoek werk in overeenstemming met mijn specialisatie
ergens op aarde
al was het als herder
voor een salaris van een fluitje

Reis langs Michaël

de onrust die opkomt voor een reis, het gevoel van de laatste dag dat je iets doet dat je niet zou moeten doen, dat je iets bent vergeten, geen tandenborstel, geen pas, maar iets veel belangrijkers dat je niet in je bagage kan stoppen, misschien wel je hele voorbije leven, want wat is een reis anders dan de belofte van een nieuw leven, la vita nuova, de eschatologische koers naar het paradijs, waar je nog helemaal niet heen wil, zelfs niet met een retourticket, aangezien je maar al te goed weet dat je er niet altijd van terugkomt, en soms is de terugkeer weer een andere reis, helemaal niet naar dezelfde plaats, een eindeloze aaneenschakeling van incarnaties, maar wat je uit vrije wil doet ligt niet in jouw macht, verdorie, hier toch geen theologische specula, je speculeert al genoeg in je leven, verkoopt een beetje duurder dan je koopt, verzuipt je hele voorschot vlak voor je reis om die onrust kwijt te raken die plots uit zichzelf verdwijnt zodra je in het vliegtuig je plaats inneemt of het stuur vastpakt

in dit geval het stuur, de weg ken je alleen tot in suwalki, daarna langs met vrachtwagens bezaaide wegen tot aan de grens van duitsland, stortregen, dooiwater, begin februari, de ruitenwissers hypnotiseren je en brengen je in een reistrance, op jouw plaats zou iemand anders kunnen zitten, en je bent ook iemand anders, je herinnert je niets meer, in de spiegel zie je niet jezelf, maar iemand anders, waarmee het aangenaam samenzijn is, een gevoel dat nog toeneemt met het indrukken van de gaspedaal, het tweelitervagevuur van de eenzaat zonder belofte van een orgasme

en zij die de smaak van aanrakingen kenden, voelen tot dan pijn in hun botten, zij die ze niet meer voelen, zijn al in een andere richting gaan bewegen, omlaag of omhoog reizen is gemakkelijker, de helft van het lichaam lost en stijgt samen met de rook van kleine dorpjes op, de ziel wacht alleen maar volgens de theologische specula, terwijl de andere helft nog over de aarde zwerft, hop daar is weer een hobbel, weinig bloemen langs de weg in dit land, maar wel een verkeersbord, *czarny punkt*, waar er nog meer de smaak van aanrakingen hebben ervaren, maar hier wordt maar zelden op verkeersborden gelet, en ook jij vliegt met honderd per uur door het dorp, dit is polen, zeg je, een katholiek land, iedereen heeft er een aflaat voor burgerlijke aansprakelijkheid

de remmen piepen, tijd voor een overnachting, ergens voorbij poznan, net voorbij het kruispunt met de verkeerslichten ben je een herberg voorbijgereden, je rijdt achteruit, een man van middelbare leeftijd opent voorzichtig de deur, op het eerste gezicht zou hij een pastoor kunnen zijn, zoals hij wacht, vraagt om binnen te komen, een stenen huis langs de weg, in de tuin een mariabeeldje onder een appel- of perenboom, in februari is dat verschil niet zo duidelijk, het is nog donker, het lijkt alsof hij echt wacht, hij gaat aan tafel zitten, hij zegt ik heb zo'n honderd hectaren grond, zegt de landbouw zal erop achteruitgaan in europa, maar nu is plattelandstoerisme in, dus heb ik mijn huis aangepast, alleen komen er hier helemaal geen toeristen, alleen zo iemand als jij, die hebben geen attracties nodig, ze overnachten en reizen weer verder, dus ben ik met nog een zaak begonnen, als er een ongeval is kom ik eraan gesneld met mijn materiaal, een goede zaak, maar vorig jaar waren er op het dichtstbijzijnde kruispunt in een half jaar tijd wel zes dodelijke ongevallen, die zaak liep goed, maar toen hebben ze een verkeerslicht geplaatst, en toen was het gedaan, hij zinkt weg in gedachten, spijtig voor die mensen, maar die zaak liep goed, je zit en wacht

Scenario

tijd: begin van de eeuw
plaats: een metropool met toekomst
eerste scène: een café in de vroege ochtend
personages: een cafébaas die zich heeft verslapen
en de eerste klant
eerste handeling: een jongeman drinkt koffie
en leest *de ondergang van het avondland* in het origineel
hij betaalt gaat weg laat het boek op de tafel liggen
tweede scène: hetzelfde café in de loop van de dag
personages: een levendige cafébaas
en bedienden aan hun lunch
tweede handeling: de bedienden bespreken druk
de koers van de euro en doorbladeren kranten
derde scène: het café's avonds
personages: een vermoeide cafébaas
en de na hun werkdag binnenstromende buurtbewoners
derde handeling: de buurtbewoners drinken bier
een lawaaierige televisie
toont het ek voetbal
vierde scène: het café bij sluitingstijd
personages: de cafébaas
vierde handeling: de cafébaas leest
de ondergang van het avondland
doek

Braingame

Vroeger was de toekomst beter
Karl Valentin
(stand boekenbeurs Hannover 2000)

winnen wordt alsmaar moeilijker ik moet me ontspannen
zitten als li po met opgetrokken knieën
niets denken niets doden niets begeren
de zege komt vanzelf de bal rolt langzaam
de hemelgoal in rustig open ik mijn ogen mijn toekomst
is al daar ik benijd je botticelli voor je venera
ze won de griekse missverkiezingen en werd monroe's
overgrootmoeder en jou benijd ik immanuel kant
je vormen van de zuivere rede even perfect
als de borst van een madonna en ook jou benijd ik einstein
zoals je vreugde groeit terwijl je verliest bemint terwijl je haat
en jou adorno omdat je een toekomst vond na de holocaust
en jou vader zo zoet slapend na een jeugd in de
sneeuwstormen van kola met aan je hoofd gevroren haren
mijn toekomst is al hier het hologram van een gedicht
bij valavond in een junilandschap
het lichaam beweegt ritmisch als minnaars
als een trein die eerst traag dan steeds sneller rijdt
niets denken de zege is daar

Paul Beers

Robert Menasse - een dubbeltalent

Toen Robert Menasse (Wenen, 1954) zijn vuistdikke verzamelbundel *Das war Österreich* publiceerde (Suhrkamp, 2005), waarin hij de belangrijkste essays en artikelen van de laatste vijftien jaar bundelde, betekende die titel mede dat hij het nu wel had gehad met Oostenrijk ('das war einmal') en zich nu aan wijdere horizonten wilde wagen. Daarom ook verbleef hij een groot deel van 2010 in Brussel, waar hij, gezien zijn hierna opgenomen essay, een studie maakte van het functioneren van de instellingen der Europese Unie, en waar hij ook zijn aanstaande roman wil situeren.

Het dubbeltalent van Menasse als literair schrijver en publicist manifesteert zich van het begin af aan op beide fronten. In 1988 verschijnt zijn eerste roman *Sinnliche Gewissheit* en in 1990 zijn eerste essaybundel. In 1991 breekt hij door met de roman *Selige Zeiten, brüchige Welt*, in 1992 prompt gevolgd door de briljante essaybundel *Das Land ohne Eigenschaften* over Oostenrijks 'geestesmerk'. Dat Menasse van taalspelen houdt, blijkt alleen al uit de laatste drie titels, die verwijzen naar respectievelijk Hegel en zijn geschiedfilosofie, Lukács' *Theorie van de roman* en Musils hoofdwerk. Dat zal zo blijven, tot en met zijn Frankfurter Vorlesungen van 2005, gebundeld onder de aan Schopenhauer refererende titel *Die Zerstörung der Welt als Wille und Vorstellung.* Daar ook buigt hij zich in zijn derde college over de EU met prikkelende zinnen als: 'Spijt me, mensen, de EU heeft het zo besloten, niks aan te doen!' Aldus de voormalig directeur van het Fonds voor de Letteren citerend, die ons indertijd aanraadde een werkbeurs aan te vragen bij het *Vlaams* Letterenfonds, omdat de stormloop van Vlaamse schrijvers en vertalers op het *Nederlandse* Fonds niet gestuit mocht worden vanwege Europese regels. 'Niks aan te doen!'

'Mijn stelling is,' aldus Menasse, 'dat dit "opzet" was. Ik bedoel daarmee niet de opzet van kwaadaardige politici of zelfs mondiale samenzweerders die nu tevreden in hun handen wrijven, maar systeem-opzet. Elk systeem ontwikkelt op grond van zijn innerlijke logica en dynamiek een eigen wil. / Ons systeem beloofde toenemende vrijheid,

zekerheid en participatie - het heeft deze belofte vervuld. Helaas niet tegenover ons. Maar ten aanzien van het kapitaal - dat zich na 1945 opnieuw geheel onschuldig had aangediend als louter economische grondslag van onze vrijheid. Ooit zal men terugblikkend waarschijnlijk vaststellen dat de EU door de democratische kapitalistische staten werd opgericht om de democratie te overwinnen. Een zachte, onmerkbare revolutie. Nog. Nog zacht.'

Men hoeft het hier niet mee eens te zijn om naar zo'n stem te willen luisteren. Menasse is zelfverzekerd, radicaal soms, maar formuleert altijd zo oorspronkelijk dat het een genoegen is hem te lezen. Laat me de *Neue Zürcher Zeitung* citeren, die al in 1992 over *Das Land ohne Eigenschaften* schreef: 'Zeker, hier en daar drijft Menasse zijn boosaardigironische beschrijving van de Oostenrijkse mentaliteit op de spits. Maar hij is een auteur die zo gedifferentieerd argumenteert dat men zijn stellingen niet zomaar kan negeren. Oostenrijk-haters zijn er genoeg, maar aan intellectuelen die als Menasse verborgen samenhangen blootleggen en ter discussie stellen, is - niet alleen in Oostenrijk - gebrek. [...] Een vergeeld gordijn wordt opzij geschoven, een venster geopend: lucht en licht komen naar binnen.'

De vijf Frankfurter colleges beginnen allemaal als volgt: 'Geachte dames en heren! Ik moet u iets bekennen', waarna boven hoofdstuk

I - Ik ben een oplichter.
II - Ik ben Spinoza!
III - Ik ben een van de weinige levenden die Kassandra persoonlijk hebben leren kennen.
IV - Ik heb een mens gedood.
V - IK BEN GOD.

Menasses mengsel van grote thema's, hyperintelligentie en humor maakt dat je (ik) me bij geen van zijn artikelen, essays, verhalen en romans kan vervelen.

Robert Menasse

Het democratisch gehalte van de Europese Unie

Ik vertel in de eerste persoon. Ik ben geen journalist. Het is niet mijn taak de objectiviteit te pretenderen van een realiteit die ik na een maand in Brussel pas begin door te krijgen en die me voorlopig weinig meer bood dan verbluffende en intensieve indrukken, maar ook niet meer dan indrukken. Die staan vaak haaks op wat ik wist. Dat hoeft nog niets te betekenen: we zien de zon op- en ondergaan en kunnen dat voor empirisch vaststaande kennis houden, vervolgens zien we het model van het planetair systeem - en krijgen een indruk. Natuurlijk is het omgekeerd, in het model toont zich de kennis, en wat wij dagelijks zintuiglijk beleven is alleen de indruk. Maar kunnen we er daarom altijd van uitgaan dat kennis het tegendeel is van voor-kennis? Ik weet het niet. Maar daarover wil mijn artikel gaan, over de vraag of de waarheid van wat wij zo vlot 'de EU' noemen, misschien in een simpele omkering ligt van wat wij op goede gronden meenden te weten.

Ik ben met vooroordelen naar Brussel gekomen. Vooroordelen die ik niet wil veroordelen, het waren gewoon vooroordelen in de letterlijke zin van het woord: oordelen die ik had voor ik hierheen kwam. En ze wortelden allemaal in feiten en empirie. Niemand zal de zinnigheid van de idee van het Europese project ter discussie stellen: namelijk de historische vijandschap tussen de Europese staten, die tot moorddadige oorlogen en ten slotte tot Auschwitz geleid heeft, te overwinnen en duurzame vrede in vrijheid op dit continent tot stand te brengen. Een idee, nog zo mooi en verstandig, zegt overigens niets over de methoden hoe ze gerealiseerd moet worden - ze zegt in dit geval noch iets over de vorm van de economie noch over de kwaliteit van de democratische organisatie van het snel eenwordende continent. Feit is dat de vrije markt een zaak is waar men mee wil instemmen - iets anders is het neoliberalisme, dat niet het noodzakelijke gevolg van deze instemming hoeft te zijn, maar dat in de EU (te) vergaand wordt omhelsd. Feit is ook dat het weliswaar allemaal democratische staten zijn die zich in de EU aaneengesloten hebben, maar dat ze daarbij demo-

cratische standaards die in de staten zelf bereikt waren, op supranationaal niveau verloren, zo niet bewust prijsgegeven hebben. Niemand, ook geen voorvechter van de 'Europese idee' kan deze feiten loochenen. Diegenen echter die elke kritiek afwijzen en bij elke voorkomende gelegenheid stereotiep de onzinnige frase 'Ik ben een vurige Europeaan' herhalen, zijn geen Europeanen, omdat ze een principe van het verlichte Europese denken, namelijk het fundamenteel bevragen van de realiteit op schijn en werkelijkheid, hebben prijsgegeven, en vurig zijn ze daarom alleen in de zin dat ze koortsig zijn - van wellustige bereidheid zich kritiekloos te onderwerpen en aan te passen. Wie op deze wijze carrière wil maken, zou die in elk systeem maken dat hij toevallig aantreft - en dat is nu juist in tegenspraak met de Europese idee na de ervaringen met het fascisme.

Dit was dus mijn voor-oordeel: dat de Europese Unie een mooi idee probeert te realiseren in een systeem dat deze idee ondermijnt omdat de democratie daarin verkwijnt - en dat dit moet worden onderzocht. Daarover heerst overigens verregaand consensus zelfs bij degenen die achter het Europese systeem staan: het verdrag van Lissabon heeft weliswaar enkele verbeteringen gebracht in vergelijking met het verdrag van Maastricht, maar in democratisch opzicht heeft het de politieke tekorten niet alleen niet uit de weg geruimd, maar enkele ervan welhaast in steen gebeiteld. Een voorbeeld: je kunt alleen van echte democratie spreken als er sprake is van scheiding der machten. Dat is fundamenteel bestanddeel van het democratie-begrip zoals het sinds de Verlichting is ontwikkeld, onontbeerlijk element van de democratie in de praktijk zoals die bevochten werd. Maar in de EU is de scheiding der machten opgeheven. Het parlement is weliswaar gekozen, maar heeft niet het recht wettelijke initiatieven te nemen (of nu, na Lissabon, alleen via de achterdeur). Het initiatiefrecht heeft de Europese Commissie, ofwel de Europese regering. Bij de Commissie vallen daardoor wetgevende en uitvoerende macht samen. De commissarissen echter, de 'ministers', zijn niet door democratische verkiezingen in Europa gelegitimeerd, maar alleen indirect, doordat ze door de Raad worden voorgedragen, dus door de democratisch gekozen regeringsleiders. Nu zijn de regeringsleiders als lijstaanvoerders van *nationale* partijen bij *nationale* verkiezingen gekozen, en geen kiezer heeft zijn of haar stem afhankelijk gemaakt van de overweging welke van de nationale kandidaten het best supranationale beslissingen kan nemen. Integendeel, er werden nationale belangen gedelegeerd aan mensen van wie verwacht wordt dat ze deze en alleen deze belangen behartigen. Te zeggen dat de gekozen vertegenwoordigers van nationale belangen automatisch mede gelegitimeerd zijn om, wanneer ze

naar Brussel vliegen, als door tovenarij meteen ook als vertegenwoordigers van supranationaal gezond verstand op te treden, is - voorzichtig uitgedrukt - al te goedmoedig theoretisch.

Nu is het één ding een bepaalde stand van zaken vast te stellen, iets anders is het hierover te oordelen. De stand van zaken is dus het democratisch tekort (vergeleken met de bereikte democratische standaards vooral van de oude nationale democratieën), en ik dacht dat - bij alle vooruitgang van het project Europa, zoals het wegvallen van de grenzen, vrijheid van vestiging, gemeenschappelijke munt - de trendmatige afschaffing van de democratie een schandaal is, en dat inzet voor de Europese idee tot uiting moet komen in kritiek op dit schandaal. Maar wat nu (en ik durf deze vraag nauwelijks neer te schrijven), als wij het klassieke democratie-begrip, in plaats van het te verdedigen en tot maatstaf van onze beoordeling en daarmee van onze kritiek op het EU-systeem te maken, bewust opgeven, en precies daarin, in het prijsgeven ervan, een althans voorlopige historische rede zien?

Ik moet, voor ik deze vraag preciseer, verslag doen van mijn ervaringen van de laatste weken: ik heb elke dag in de lange gangen van het EU-bestuur, in de werkvertrekken en vergaderzalen van de veelgesmade EU-bureaucratie rondgelopen, met talloze ambtenaren in het Berlaymont-gebouw van de Europese Commissie en in het Justus Lipsius-gebouw van de Raad van Europa gesprekken gevoerd, me laten vertellen hoe en waaraan ze werken, hun dagelijkse werkdag kunnen volgen, hun inzet, hun geduldige strijd - en ik heb uitstekend gekwalificeerde, Europees denkende mensen leren kennen die met verbazende efficiëntie een uiterst complexe machinerie voor de productie van rationaliteit bedienen. Waren deze mensen afhankelijk van de stemmingen in hun thuisland, of er zelfs aan gebonden, zouden zij zich laten voortdrijven door de zweepslagen van de nationale media die gebiedend de verlangens van hun economische en politieke elites als de mening van het volk voorformuleren, dan zouden ze binnen de kortste keren alleen nog onproductieve, zo geen gevaarlijke tegenspraken leveren. In feite echter vormen de kabinetten der commissarissen, de hoofddirecties, de vaste commissies en de werkgroepen een verlicht ambtenarenapparaat dat - zonder zich van de wijs te laten brengen door grote achtergebleven delen van de populaties der EU-lidstaten, door hun ressentiment en onderdanig verlangen naar autoritaire leidersfiguren - rationele verordeningen en richtlijnen uitwerkt. (Ik wil deze waarneming en wat ik ervan afleid enkel ter discussie stellen. Ik houd er niet aan vast, ik ken de bezwaren, ik heb ze zelf!)

De mensen die in deze bureaucratie werken, dus daar waar een tekort aan democratische legitimatie kan worden vastgesteld, zijn een

toonbeeld van gelukkige elitevorming, vrouwen en mannen die in de regel zeer ontwikkeld en hoog opgeleid zijn, met een open oog, mobiel en veeltalig. Ze hebben zich met een energie waarvoor ik, apathische dromer, oprechte bewondering moet opbrengen, onderworpen aan een moeilijk drietrapsconcours waarbij gemiddeld zo'n honderd van de twintigduizend sollicitanten de kans hebben een baan in dit apparaat te krijgen, waar geen nepotisme en geen politieke protectie helpt. Hier rijst dan plotseling, en naar ik meen met reden, de vraag wat er eigenlijk gewonnen zou zijn als dit verlichte apparaat sterker afhankelijk zou worden van klassieke, democratisch gelegitimeerde instanties. Of is het niet eerder zo dat men op dit punt eindelijk bereid zou moeten zijn toe te geven dat het momenteel een stap vooruit, een stap van bevrijding zou zijn als over de randvoorwaarden van ons leven juist niet meer door directe verkiezingen gestemd werd. Ik hoef toch niet aan de banaliteiten in Oostenrijk te herinneren die met de strijd om democratische legitimatie gepaard gaan, bijvoorbeeld als volkspartijen, vechtend om de stemmen van xenofobe, racistische, autoritaire figuren, coalities met fascisten aangaan, met de motivering dat ook dit democratisch gelegitimeerd is omdat zij immers ‘gekozen’ zijn. Moet ik herinneren aan democratische afgevaardigden die een man met heimwee naar de nazitijd tot voorzitter van het parlement kiezen; aan een democratisch gekozen hoofd van een deelstaat die asielzoekers gelijkstelt aan criminelen en die het leger laat patrouilleren langs een grens die niet eens meer bestaat, om de kiezers een gevoel van veiligheid te geven dat hij hun door zijn gelijkstelling van asielzoekers en criminelen zelf ontnomen heeft? Moet ik herinneren aan de democratisch gekozen burgemeester die een openbaar park tot bouwgrond verklaart en aan die partij schenkt die hem na de volgende verkiezing, mocht hij de absolute meerderheid verliezen, opnieuw tot burgemeester zal benoemen? Moet ik herinneren aan de democratisch gekozen president die een vrouwelijke afgevaardigde die de holocaust alleen officieel niet ontkent een hoge orde omhangt, om er dan in de campagne voor zijn herverkiezing tegen deze zelfde gelauwerde prat op te gaan dat hij voor ‘waarden’ pleit? En ga zo maar door?

Democratie in de klassieke zin vooronderstelt de ontwikkelde burger, zoals ze tevens de pretentie heeft hem te scheppen - door tal van vormingsinstituten, van de basisschool, via middelbare school, universiteiten, volwasseneneducatie tot volkshogescholen toe. Nu is het evident dat noch de vooronderstelling noch de pretentie meer bestaat. Dit werd niet in de laatste plaats duidelijk bij de reacties op de Oostenrijkse studentenrevolte van herfst en winter 2009: studenten eisten niet alleen voor zichzelf maar voor iedereen, als een maatschappelijk

desideratum, de kans op vorming (‘Bildung’), de vrije toegang tot goed geoutilleerde opleidingen, ze eisten vorming als voorwaarde voor gezonde maatschappelijke participatie, dus voor democratie - en regering, media en ingezonden stukken begrepen het niet: de studenten willen vorming? Volkomen onbegrijpelijk! Kunnen ze hun eis niet wat begrijpelijker formuleren? Vorming willen ze? Nee, dat is volkomen onduidelijk.

Mogelijk dat de ‘brave’ studenten ooit Oostenrijkse politici worden, en dat de bezetters van de collegezalen internationale carrières zullen maken. Zeker is in elk geval dat de democratie reeds daar teloorging waar ze ogenschijnlijk in de vorm van verkiezingen, mandaten, klassieke democratische legitimering nog bestaat.

Als we nu nog één keer het systeem van EU-bestuur en -regering bekijken, dan zien we dat dit reële democratische tekort enkel op het hogere niveau geïnstitutionaliseerd is. Het supranationale niveau heeft het democratisch tekort niet veroorzaakt, maar het reeds op nationaal niveau bestaande tekort ‘opgetild’ - en van de schijn der legitimatie bevrijd. En inderdaad blijkt dat altijd als het in de EU wringt, als het tot stapjes achteruit komt, tot onbevredigende oplossingen ondanks goed uitgewerkte voorstellen, tot onproductieve verwikkelingen en tegenspraken, het aan die delen van het systeem ligt waar de afgeleiden van de nationale democratieën nog hun plaats hebben.

En daarmee zijn we weer bij de Raad. De top die gehouden werd op 25 en 26 maart [2010] leverde een schoolvoorbeeld van het onmogelijke van een nationale democratische legitimatie in supranationaal verband. Het was iedereen duidelijk dat het er bij deze top om zou gaan een oplossing voor de financiële crisis van EU - en EURO-lid Griekenland te vinden. Maar Griekenland stond niet op de agenda. Waarom niet? Vóór de top en tijdens de top ging het nergens anders over. Op de officiële agenda stond van alles, maar niet waar het eigenlijk om ging. Nationale politici zijn blijkbaar gewend politiek te bedrijven als een spel van versluiering en afleiding, van geheime onderhandelingen en trucs. De EU-experts hadden voor de oplossing van het probleem-Griekenland een goed beargumenteerd plan uitgewerkt dat door de voorzitter van de Commissie Barroso open op tafel werd gelegd. De EU-bureaucratie werkt transparant. De informatiestroom functioneerde. Er werd over gediscussieerd. Maar de regeringshoofden werken niet transparant. Op de agenda stond Chili. Chili! Op een bepaald moment verdwenen Angela Merkel en Nicolas Sarkozy in een kamer en bereikten een compromis dat men slechts een naargeestige overwinning van nationale belangen op EU-niveau kan noemen, namelijk

een door de Duitse industrie en de merkwaardige coalitie van *Frankfurter Allgemeine* en *Bild-Zeitung* gedicteerd papier, dat vervolgens de zegen kreeg van de overige regeringshoofden, die zich een pijnlijk veto van Merkel tegen een andere, een Europese oplossing wilden besparen. De economische macht van Duitsland heeft 26 lidstaten van de EU gechanteerd.

Ik ben geen journalist. Ik hoef geen objectiviteit en een afgewogen oordeel te simuleren. Ik beschrijf mijn indrukken en ervaringen in de vele uren en dagen en weken in het centrum van het Europese bestuur. Hier in Brussel is de Raad van Europa in het mooie kader van de postnationale ontwikkeling opnieuw een instrument van de renationalisering gebleken. En in de cafés van de ‘rue Josef 11’ achter het het Berlaymont-gebouw van de Europese Commissie stonden 's avonds de ambtenaren bij een biertje geëngageerd te discussiëren over de nu noodzakelijke twee stappen vooruit...

VERTALING: PAUL BEERS

Robert Menasse
Inzicht komt voor de val

Toen ik op die 11e september straatstenen naar de politie gooide, had ik het nooit voor mogelijk gehouden dat ik ooit zelf politieman zou worden.

Het was 11 september 1973. Ik weet niet meer hoe ik van de putsch in Chili en de moord op president Allende had gehoord. Is dat niet vreemd? Ik kan me nu niet meer herinneren hoe het in een tijd zonder internet en mobieltjes ook maar mogelijk was dat bepaalde informatie zich als een lopend vuurtje verspreidde. Maar ik had er op een of andere manier van gehoord, ook van de verklaring van Henry Kissinger die al enkele uren na Allendes dood goedgehumeurd liet weten dat de VS altijd klaarstonden om bevriende volkeren te helpen.

Ik nam meteen een taxi. Er waren geen afspraken. Ik kan me niet herinneren dat we met elkaar getelefoneerd hadden om een spontane betoging te organiseren. Het was een duidelijke zaak: ik moest meteen naar de Amerikaanse ambassade. Ik was toen begin twintig, een dromerige, naar zwaarmoedigheid neigende filosofiestudent. Ik had weinig geld. Ik geloof dat ik de enige Weense student was die toen met een taxi naar een demonstratie ging. Maar met de tram had het me die dag te lang geduurd.

Het was de woede.

Misschien hadden we toen geen mobieltjes nodig, omdat we ook zonder technische apparaten te weten kwamen wat er in de lucht hing. Woede.

Toen ik in de Boltzmanngasse aankwam, hadden zich al enkele honderden mensen voor de ambassade verzameld. Het werden er elke minuut meer. Ik zag me daar plotseling staan, mijn gebalde vuist ritmisch omhoogsteken en met de anderen schreeuwen: ‘Allende, Allende, jouw dood is niet het einde!’

In werkelijkheid was het niet mijn gebalde vuist. Ik had een boek bij me, een exemplaar van de *Dialektik der Aufklärung* van Horkheimer/Adorno dat ik al de hele dag bij me droeg. Dus stak ik dit boek in de lucht toen we ‘Allende, Allende...’ begonnen te roepen. De volgende

dag stond er een foto in de Weense *Kurier* waarop te zien was hoe ik het boek omhoogstak en schreeuwde. Eronder stond: ‘Studenten demonstreerden met Mao-bijbel voor de VS-ambassade.’

Op de hoek Boltzmanngasse/Strudlhofgasse bevond zich een bouwterrein. Ik geloof dat we de stenen daarvandaan haalden. Tegelijk verschenen er steeds meer politieauto's. Toen zag ik Werner, een vriend uit het filosofieseminarium. Dat ik niet gearresteerd of gewond werd, heb ik aan hem te danken. Hij was bang. Ik had de indruk dat hij hyperventileerde. Hij pufte, of liever, hij hijgde. Hij trok aan mijn jasje, rukte me weg. Ik dacht dat ik me over hem moest ontfermen.

Werner leed, naar ik wist, aan een hartkwaal. Hij was ervan overtuigd dat 't het kapitalisme was dat hem ziek maakte, reden waarom hij elke behandeling door de reguliere geneeskunde weigerde. Een marxistische hartspecialist, met wie hij over een therapie had kunnen praten die uitging van het kapitalisme als oorzaak van zijn ziekte, was er in Wenen niet. Geen twee weken na de betoging voor de Amerikaanse ambassade was Werner, overigens tijdens een Wilhelm-Reichwerkgroep over ‘De functie van het orgasme’, bijna aan zijn ziekte gestorven.

Ik zelf genoot toen een uitstekende gezondheid. Slechts één keer - ik had bij het voetballen met de Trotskisten tegen de Sponti's mijn been gebroken - had ik me genoodzaakt gezien geneeskundige hulp in te roepen. Ik vermeld dit omdat Werners standpunt me niet alleen idioot, maar heimelijk ook plausibel was voorgekomen. Had ik Werners ziekte gehad - goed mogelijk dat ik toen gestorven was en een onbekend slachtoffer van de botsing der wereldsystemen was geworden.

Zo heerszuchtig als de westerse wereld zich in Chili had getoond, zo hulpeloos was ze toen tegenover de Arabische landen. In 1973 was er niet alleen de nu vergeten 11e september, het was ook het jaar van de zogenaamde ‘energiecrisis’. De sjeiks, zo stond in de kranten, ‘draaiden de oliekraan dicht’. Dat was het waarover men zich kwaad maakte: primitieve woestijnhoofden, die toevallig op de grootste oliereserves van de wereld zaten, dwongen de hoogontwikkelde democratische culturen een stap terug te doen. De Oostenrijkse kanselier verzocht alle mannen zich niet meer elektrisch maar nat te scheren om energie te besparen. Er werden ‘autovrije dagen’ ingevoerd om het benzineverbruik te verminderen, en ‘energievakanties’ op de scholen om de verwarmingskosten te drukken.

Toen er in de kranten voortdurend sprake was van de ‘energiecrisis’, had ik een onverwarmde woning en leed krachteloos aan een zincri-

sis. Beide hadden overigens niets met de energiecrisis te maken. Mijn vader had zijn maandelijkse betalingen stopgezet. Hij beschouwde mijn filosofiestudie als louter nietsdoen - op de grens van de criminaliteit.

Hij legde de *Kurier* op tafel.

Mijn zoon, een herrieschoppende maoïst!

Ik ben geen maoïst.

Ben jij dat? Op deze foto?

Ja.

Hij knikte.

Ik kreeg een koortsaanval van haat en verachting. Dat knikken van mijn vader leek me het toppunt van idiotie, eigendunk en emotionele armoede. Hij wist niet wat maoïsme was. Hij kon niet weten of ik inderdaad het maoïsme aanhing. Hij kon dus ook niet weten dat ik deze stroming afwees en er niets mee van doen had. Maar de manier waarop hij door dat knikken duidelijk maakte dat hij het niet eens wilde weten, dat hij niet bereid en niet in het minst geïnteresseerd was erover te praten en iets van mij te weten te komen, de hardheid waarmee hij zijn oordeel uitsprak zonder zich op de hoogte te hebben gesteld, maakte me sprakeloos. Hoe hij liever zijn zoon veroordeelde dan naar het waarom te vragen van een zin uit een boulevardblad! Die karikatuur van een archaïsche noodlotstragedie - hoe hij met een stalen gezicht zijn zoon verstootte! Ik wilde hem zo veel zeggen dat ik geen woord uitbracht. De door de CIA georganiseerde putsch tegen de democratisch gekozen president van een soevereine staat aanvaardde hij als 'wereldpolitiek', maar dat zijn zoon aan een betoging tegen deze putsch had deelgenomen, ter verdediging van de democratie, in een land met vrijheid van demonstratie, ontstelde deze brave staatsburger, die nu meende gezaghebbend te moeten optreden.

Ik zei geen woord. Hij zei nog een paar zinnen, maar in wezen alleen dit: geen geld meer tot ik 'verstandig' was geworden.

Ik stond op en ging. Ik wenste hem dood. Nu ben ik heel blij dat ik ook deze zin niet heb uitgesproken. Hij had toen al kanker, maar dat wist ik nog niet.

Ik zat dus in een onverwarmde woning en had mijn zincrisis. Ik vroeg me af of mijn studie zo veel betekende dat ik ook bereid was hem met baantjes zelf te financieren. Filosofie! En wat dan? Ik was door de bedenkingen van mijn vader nu zelf al aangestoken.

Ik ging naar colleges en vroeg me daarna bij het doorkijken van mijn dictaten af of ik zelf bij het neerschrijven dan wel de professor bij het voordragen gedelireerd had. Ik deed nog twee of drie tentamens, die louter een triomf van de professoren waren die, nog maar enkele

jaren tevoren door tomaten bekogeld, zich nu bij de volgende studentengeneratie ongestraft daarvoor konden wreken: ‘Keurig gestudeerd, vriend, maar ik kan er alleen een “voldoende” voor geven, want: zeer goed is Onze Lieve Heer, goed ben ik, en dan komt er lange tijd niets.’

In maart 1974 stierf Werner. Nee, niet het hart. Hij kreeg een autoongeluk. Ik ging naar de begrafenis en trof daar een kleine staalkaart van voormalige studentenleiders, voormalige communestichters, voormalige revolutiedichters en partijenoprichters - bijna allemaal, met een half voltooid filosofisch proefschrift tussen het vijftiende en twintigste semester, een veteraan van de overgang van theorie naar praktijk. In de hal waar Werner stond opgebaard hield zijn promotor, professor Benedikt, een rede die mijn leven - niet veranderde, maar hoe dan ook mijn stomme levensfilm op dat moment zinnig ondertitelde. ‘Men kan,’ zei hij, ‘een leven, vooral zo'n kort leven, niet fenomenologisch analyseren. Het is een verschijnsel, zonder dat een zin vastgesteld zou kunnen worden in samenhang met andere verschijnselen en aan het einde de dood.’

Het werd onrustig. Sommigen riepen: ‘Harder!’ De akoestiek in de hal was bar slecht. Professor Benedikt hield zijn hoofd vlak bij de microfoon en zei, nu zeer luid, als sprak een god met donderend geweld: ‘In het klein heerst het toeval, in het groot alleen de zin...’ - hij pauzeerde even en voegde eraan toe: ‘... of, zoals in bepaalde historische perioden, ook hier de zinloosheid!’

Ik ging. Het grindpad van het Zentralfriedhof. De lanen met de grafstenen. Ik wist dat een periode ten einde was: die van de psychosomatici die de wereldgeschiedenis zat waren. Daarmee was ook mijn filosofiestudie beëindigd.

Wat nu? In Duitsland hadden sommige 68'ers warenhuizen in brand gestoken - en ik begon in Wenen in een warenhuis te werken! Ook dat was een gevolg van 1968: de stijging van het aantal winkeldiefstallen in zulke mate dat warenhuisdetectives moesten worden aangesteld. Ik had geen kwalificaties behalve een afgebroken filosofiestudie met een onvoltooid werkstuk over de *Dialektik der Aufklärung*, en warenhuisdetective was onder de banen die men mij aanbood de enige waartoe ik me lichamelijk in staat achtte. Ik weet niet wat ik algauw als troostelozer ervoer: de discussies met de kleine winkeldieven die ik moest betrappen en overdragen om mijn baan te behouden, of de gesprekken met de verkoopsters als ik uit medelijden weer wilde wegkijken. Ellende en kleingeestigheid hielden elkaar daarbij op zo perfecte wijze in evenwicht dat ik de indruk had dat er toch een geheime wereldorde moest zijn.

Toen ik ontslag nam had ik voor het eerst een kwalificatie: een jaar

beroepservaring als detective. Dat was toen voldoende om een aanstelling bij de politie te krijgen, op het bureau, vals-geld-afdeling, waar ik met een automatisme dat ik me lethargisch liet welgevallen, door regelmatige promoties een verbazingwekkende carrière maakte - die me overigens in mijn sociale leven verrassend genoeg niet zou schaden: toen ik politieman werd, rekende ik erop nu door mijn oude vrienden veracht en gemeden te worden. In feite echter werd ik door de helden van de studentenopstanden van 1968 al bij het tienjarig jubileum gehuldigd als voorbeeld dat de mars door de instituties in Oostenrijk bijzonder geslaagd was. Dat ging bij het vijftien- en twintigjarig jubileum zo door, de geschiedenis werd bijna een heldenepos.

Wat ze allemaal niet konden weten was dat ik bewust naar een betrekking op de vals-geld-afdeling had gesolliciteerd omdat ik een baan wilde die me zo veel mogelijk met rust liet. Zoals bekend bestond er in Oostenrijk geen vals geld. Wie de middelen en mogelijkheden had goed gemaakte bankbiljetten te vervaardigen, verdeed zijn tijd niet met schillingen, maar maakte meteen D-marken.

Doorslaggevend voor het feit dat ik het ene bureau voor een bureau in staatsdienst verruilde, was dus geenszins de illusie dat ik van daaruit iets kon veranderen: de wereld, de maatschappij of wie weet mijzelf - het was gewoon een betaalde terugtocht.

Inzicht was de grote uitdaging van de tijd waarin ik volwassen werd. Toen ik studeerde, ging het om niets anders: je moest de man zijn die in alle gevallen aan het eind het fijne ervan wist. Ik verzamelde en ordende feiten, onderzocht verbanden, vroeg naar motieven, ging alle informatie na, ontwikkelde theorieën, zocht naar schuldigen, dacht dat ik iets begon te begrijpen, en kwam tot een oplossing. Dat noemde men toen ontwikkeling. De vorming van een wereldbeeld. Wie de wereld van links bekeek, zag algauw alleen nog maar daders en slachtoffers, getuigen en wetteloze rebellen. Maar nooit had ik gedacht dat ik eens politieman zou worden. Had ik ervaren dat je bepaalde zaken werkelijk kunt oplossen - ik zou met hartstocht detective zijn geworden, of tenminste filosofieprofessor.

Ik wilde niet gevoelloos worden, maar werd het. Soms, hoogst zelden, beleefde ik nog momenten van hartstocht, in bepaalde situaties nipte ik eraan als aan een glas champagne, wetend dat het niet alledaags was.

Ik werd op voorspraak van mijn meerdere lid van zijn tennisclub, leerde braaf het spel en was ook hier zonder enige eerzucht aardig succesvol: ik kreeg de bijnaam ‘de muur’. Ik maakte geen punten, ik moest het hebben van de fouten van de tegenstander. Ik won steeds weer een wedstrijd, tot een ander sterker was dan ik, iemand die echt punten

kon maken. Ik leerde op de club een vrouw kennen die mij ertoe verleidde opnieuw de hartstocht te leren. Ik leerde het spel. Ik was ‘de muur’. Maar toen kon een ander werkelijk bij haar scoren. Wat van deze affaire bleef was een kind. Een zoon.

Ik kon hem niet tegenspreken toen hij op zijn achttiende tegen me zei dat hij smerissen *shit* vond. Het was mijn schuld. Toen ik na zijn geboorte met zijn moeder overlegde hoe hij moest heten, wilde ik beslist dat hij de naam van een revolutionair en vrijheidsstrijder kreeg. Toen viel het me pas op dat alle revolutionairen hoogst onaantrekkelijke namen hadden: Karl, Friedrich, Ferdinand, Leo - niemand zou daarbij aan een vrijheidsstrijder denken. Of Vladimir, Fidel, Che - met deze namen zou het kind slechts bespot worden. Bij een dochter hadden we het gemakkelijker gehad: Rosa of Olga. Of Alice. Maar het was helaas een zoon.

Ten slotte deed ik met wanhopige ironie een allerlaatste voorstel: Zorro.

Hoe kom je op Zorro?

De laatste vrijheidsstrijder die nog bij me opkomt.

Vrijheidsstrijder? zei ze. In wezen was Zorro een Robin Hood.

Robin dan?

Robin.

Het zou overdreven zijn te beweren dat ik mijn baan bij de politie opgaf om Robins liefde terug te winnen.

Het was december 2001, vlak voor de invoering van de euro. Ik trof Robin in een restaurant.

Hoe gaat het met je?

Gaat wel.

En met je moeder?

Gaat wel.

Ik heb er een hekel aan als iemand stelselmatig zo zwijgzaam is dat ik me gedwongen voel aan één stuk door te praten alleen maar om het niet pijnlijk te laten worden - wat dan door mijn praten pas echt gebeurt. En zoals hij eruitzag! Eigenlijk had ik hem wegens overtreding van het vermommingsverbod moeten arresteren.

Kun je tenminste in een restaurant die capuchon afdoen?

Wie heeft daar last van?

Ik.

Hij knikte.

Je bent geen kantoor, zei ik. Ik heb geen verzoekschrift ingediend dat je nu lang moet bestuderen.

Goed dan, zei hij en hij sloeg de capuchon naar achteren. Hij zat daar met gebogen hoofd en keek me aan alsof hij nog steeds vanonder

zijn capuchon keek. Zo koppig van onderaf had ook ik mijn vader aangekeken, indertijd, toen hij me bij een etentje meedeelde dat hij mijn studie niet langer zou financieren. Ik was toen ouder geweest dan Robin nu, maar ik had ook niets weten te zeggen.

Ik keek Robin aan, probeerde begripvol, medeplichtig te glimlachen. Zoals hij keek! Het maakte me agressief. Ik verdroeg het niet. Zijn norse blik. Hij was geen rebel. Hij was een stomme puber, maar eigenlijk had hij daar de leeftijd niet meer voor.

Mijn zoon was de muur die mijn misnoegen naar mij terugkaatste.

Weet je, zei ik, alleen om iets te zeggen: Er zijn dingen die je niet kunt doen als je weet wat ze betekenen. Een vrij man mag bijvoorbeeld geen vlecht dragen. Er zijn jonge mensen, die dragen een vlechtje en beschouwen zichzelf als rebellen. Maar de vlecht was het symbool voor de adel. Het was een van de grote verworvenheden van de burgerlijke maatschappij dat ze de oude vlechten heeft afgesneden, letterlijk en figuurlijk, en wie nu dus een vlecht -

Ik heb geen vlecht, zei hij.

Ja, ik bedoel maar. Of neusringen. Dat kan gewoon niet. Jonge mensen zien dat als een symbool van opstandigheid, maar het is een symbool van onderwerping, het laat zien: ik ben bereid me bij de neus te laten nemen.

Zie je bij mij een piercing? zei Robin. Niet in mijn neus, en ook niet -

Hij stak zijn tong naar buiten.

Ja, ja, zei ik. Je begrijpt wat ik bedoel. Wie geen beer is, moet dus geen neusring dragen. Wat ik wilde zeggen -

De ober bracht de menukaarten.

Wat ik wilde zeggen is: Wie niet bij de Ku-Klux-Klan is, draagt geen capuchon.

We sloegen de menukaarten open. Ik had na een halve minuut mijn keuze gemaakt, maar Robin wekte de indruk alsof hij de menukaart uit zijn hoofd wilde leren, inclusief de jaargang van de wijnen.

Na tien minuten vroeg ik hem: Weet je 't al?

Wat?

Wat je wilt.

Weet jij wat je wilt?

Ja, zei ik.

En krijg je wat je wilt?

Ik keek hem aan. Toen kwam de ober. Ik bestelde. Robin zei dat hij hetzelfde nam.

En te drinken, vroeg ik. Appelsap?

Je hebt toch een fles wijn besteld.

Ja.

Is goed.

En nog een grote fles water, zei ik tegen de ober.

Ik nam me altijd voor in restaurants vóór het eten geen brood te eten, en kon het toch niet laten. Robin probeerde, of deed alsof hij het probeerde, met zijn vork in een olijf te prikken, maar die sprong steeds weg en rolde over zijn bord, hij stak toe, en de olijf sprong weg, ik smikkelde wat brood dat ik in olijfolie doopte, en zag met groeiende irritatie hoe Robin steeds weer met zijn vork op de olijf instak, die telkens onder de vork wegrolde.

Wat doe je toch? vroeg ik.

Ik maak 'm moe.

Hou op met die onzin, zei ik. We moeten praten.

Waarover? Over mijn zakgeld?

Hij opende de menukaart en bestudeerde hem weer.

Ik heb wat voor je meegenomen, zei ik. Hier! Het startpakket.

Ik legde het voor hem neer. Een in folie verpakte verzameling van alle euro- en cent-munten, met een tegenwaarde van 100 schilling, in totaal dus zeven euro. Deze ‘startpakketten’ werden toen door de banken uitgegeven om de mensen al voor 1 januari met die munten vertrouwd te maken.

Dank je, zei Robin. Weet je wat oma gezegd heeft?

Nee. Wat zei ze dan?

Dat je nu je baan gaat verliezen.

Waarom?

Het staat elke dag in de krant. Nog nooit in de geschiedenis was er zulk fraudebestendig geld als de euro. Er zal nu lang geen vals geld meer zijn.

Waarom? Het is voor valsemunters gewoon een nieuwe uitdaging.

Maar waarom zouden ze moeite doen geld te vervalsen als het voldoende is geld vals om te rekenen.

Er is een wet die dat verbiedt.

En ben jij daarvoor bevoegd? Men zal mensen als jij niet meer nodig hebben. Oma zei dat ze ons heel officieel gaan bedriegen, we zullen niet door vals geld maar door het nieuwe geld worden gepakt. Net als bij de geldzuivering van 1947.

Wat weet jij van de geldzuivering van 1947?

Wat oma verteld heeft.

Nu wist ik het helemaal niet meer. Robin rebelleerde tegen me - maar met verhalen van mijn moeder!

De ober bracht het voorgerecht en wilde de menukaarten meenemen.

Robin hield de zijne vast en zei: Die heb ik nog nodig!

Hoe gaat het met de studie? vroeg ik.

Gaat wel.

Dat wil zeggen?

Het was vreemd. Mijn zoon studeerde filosofie. Ik had dat moeten begrijpen. Of het had me zelfs goed moeten doen. Maar ik begreep het niet. We aten de salade.

De ober haalde de borden weer weg. Weer wilde hij de menukaart meenemen, maar Robin legde zijn hand erop: Nee, die heb ik nog nodig.

Dus, zei ik. Je studie! Welke colleges volg je?

Inleiding in de filosofie 1. Inleiding godsdienstfilosofie.

Godsdienstfilosofie? Is dat verplicht?

Ja. En inleiding in de logica. Dan nog politieke utopieën, maar -

Politieke utopieën?

Ja. Maar gaat niet door.

Hoezo, gaat niet door?

Wat ik zeg: was aangekondigd, ik heb me opgegeven, maar het gaat niet door. En dan nog klimaatverandering.

Pardon?

Klimaatverandering. Uit ethisch en wetenschapsfilosofisch gezichtspunt.

Wat is dat?

Verplicht college. In het eerste of tweede semester.

Ik schudde mijn hoofd. Robin pakte de menukaart en stopte hem in zijn rugzak. De ober bracht de pasta.

Ik bestelde altijd iets vegetarisch als ik met Robin ging eten. Hij at geen vlees. En ik stelde aan tafel prijs op symmetrie. Met iemand eten moest in elk opzicht iets gemeenschappelijks zijn. Ik lette op hoe hij wijn dronk. Hij had niet veel ervaring met alcohol. Hij dronk wijn als een sapje, stopte dan geschrokken en dronk vervolgens heel veel water. De pasta was afschuwelijk. De groentesaus was veel te vet. Ik nipte aan mijn wijn en keek Robin aan. Hij at met smaak. Op zijn leeftijd had je nog een goede maag. Ik schoof mijn bord weg, wilde niet verder eten.

Heeft het gesmaakt? vroeg de ober toen hij afruimde.

Ja, zei ik. Uitstekend.

Robin keek me aan en lachte.

Ik weet precies wat je denkt, zei ik.

Is okay, zei hij.

Als dessert hadden we citroensorbet. Met een scheut champagne? Ik had verwacht dat Robin nee zou zeggen, maar hij zei: Ja, graag.

Eindelijk keek hij me aan. Dat hij me nu zo recht aankeek vond ik

even onaangenaam als zijn neergeslagen blik in het begin.

Weet je waar ik nu zin in zou hebben? vroeg hij.

Ik keek hem aan.

In lekker doorzakken.

Lekker doorzakken?

Ja. Heb je daar zin in? We gaan een paar kroegen langs en -

Hij dronk de gesmolten rest van zijn sorbet op.

En nemen overal de kaarten mee.

De kaarten?

Ja. De menukaarten, de drankkaarten. En over een jaar maken we dezelfde ronde en vergelijken de prijzen.

Ik moest lachen. Hij verneukte me. Maar ik vond het grappig. En het werd grappig. We waren als twee detectives die bewijsmateriaal verzamelden. Fatsoenlijke kroegen kregen een verdachte aura. Hoe later het werd, des te onguurder werd het terrein dat we doorkamden. We spraken niet veel. We begrepen elkaar.

Driekwart jaar later nam ik het aanbod van de directie aan om met een royale afvloeiingsregeling en sociaal plan de politiedienst te verlaten. Kort daarop, in het voorjaar van 2003, vond ik een baan bij een particulier detectivebureau. Bij het vijfendertigjarig jubileum van '68, een enorme party in het Weense raadhuis met de burgemeester, de wethouder van Cultuur en de minister van Wetenschap, werd ik als held gevierd. Ik voldeed perfect aan de romantische gevoelens van de 68'ers die in mij nu een soort Philip Marlowe zagen, een verlichter in de dubbele zin van het woord.

Bij dit feest trof ik de vroegere vriendin van Werner. Ze droeg een grote rode bril waar ogen vol melancholie doorheen keken.

Ik denk dat de huidige wereld Werner niet was bevallen, zei ze.

Ik weet niet, zei ik. Ik denk dat ieder die leeft de wereld beter bevalt dan een dode.

Robin richtte een Facebook-groep op tegen het bedrog van de euro-omrekening, brak kort daarop zijn studie af en vond een aanstelling bij de Consumentenbond.

Eigenlijk is hij een soort politieman geworden. Consumentenbeschermer. Ik zal dat nooit begrijpen. Ik heb zijn filosofiestudie mogelijk gemaakt. Maar hij is een soort politieman geworden.

Ik zit aan een bureau in het geprivatiseerde detectivebureau Fränzl. Het is een grijze dag, volgens de kalender een voorjaarsdag, een dag in mei, maar van het soort zoals die er in Wenen ook in de herfst en winter zijn. Zo'n dag die niet eens minnaars euforisch maakt, waarop geen dichter indrukken uitdrukt, waarop degenen die gauw even sigaretten gaan halen weer traag naar huis terugkeren, een dag waarop de

grijze pakken van de gewone man in de grijze atmosfeer aandoen als camouflagepakken. Ik typ het eindverslag van een al afgesloten zaak, vervelend papierwerk dat zo grijs is als het licht achter het raam.

Nog zes jaar tot mijn pensioen.

Oorspronkelijke titel: ‘Aufklärung kommt vor dem Fall’ (uit: *Ich kann jeder sagen*, Suhrkamp 2009).

VERTALING: PAUL BEERS

Ad Maas

Von Humboldts onzichtbare hand

Het is precies tweehonderd jaar geleden dat de Universiteit van Berlijn haar deuren opende. Hiermee brak volgens de overlevering het tijdperk van de moderne universiteit aan, waarin het onderzoek naast het onderwijs een volwaardige plaats kreeg; volgens de gevleugelde klaroenstoten van stichter Wilhelm von Humboldt moesten academici in *Einsamkeit und Freiheit* hun onderzoek verrichten. Daarnaast kregen de voorheen ondergeschikte natuur- en geesteswetenschappen een volwaardige plaats naast de 'hogere' faculteiten (rechten, theologie en geneeskunde), die als leveranciers van advocaten, bureaucraten, dominees en medici een evident maatschappelijk nut bezaten. De minder op de beroepspraktijk gerichte geestes- en natuurwetenschappen zouden zelfs uitgroeien tot het boegbeeld van universitaire wetenschap.

Op een hoogst opmerkelijk moment - Pruisen was door Napoleon tot aan de rand van de afgrond gebracht - werd zo een instelling in het leven geroepen voor dagdromende mineralenverzamelaars en studeerkamerfilologen. De Duitse onderzoeksuniversiteit, waarin de Berlijnse stichting uitmondde, werd desondanks een enorm succes. Ze werd een van Duitslands beroemdste intellectuele exportproducten en verspreidde zich zegevierend over de aardbol, tot in Nederland aan toe.

Dat deze onderzoeksuniversiteit nog altijd tot de verbeelding spreekt, blijkt wel uit de geschriften van critici van de hedendaagse Nederlandse universiteit. Frits van Oostrom - in een rede -, René Boomkens - in een kort boekwerk - en Chris Lorenz - als redacteur van een bundel essays - blijken recentelijk in verschillende publicatievormen en in verschillende bewoordingen de Duitse onderzoeksuniversiteit onverminderd als hun ideaal, als hun Academisch Arcadië te beschouwen. Waar Van Oostrom spreekt over 'de ziel' van de universiteit, Lorenz minder romantisch over de 'relatieve autonomie' van wetenschap, en Boomkens in hedendaags taalgebruik over *slow science,* refereren ze allen impliciet aan de 'Duitse' onderzoeksuniversiteit,

waarin academici hun eigen koers kunnen varen, los van de waan van de dag en zonder door bestuurders op de vingers te worden gekeken.[1.]

De drie critici staan model voor de klachten die vanaf de academische werkvloer de opiniepagina's binnenstromen. In grote lijnen komen ze op hetzelfde neer, namelijk dat het Academisch Arcadië wordt bedreigd door een bemoeizuchtige overheid die in de ban van een neoliberale tijdgeest de universiteiten in toenemende mate als commerciële ondernemingen benadert. De universiteit valt, met andere woorden, ten prooi aan markten en bestuurders, terwijl de zoektocht naar zuivere kennis zich slechts onafhankelijk van dergelijke externe invloeden kan voltrekken. Markten en bestuurders vernietigen wat tweehonderd jaar geleden in Berlijn werd ingezet. Jammer genoeg lijdt deze analyse op een nogal desastreuze wijze aan een gebrek aan historisch inzicht.[2.]

Twee eeuwen Berlijnse universiteit is een mooie aanleiding om de twee soorten universiteiten van de critici, het Academisch Arcadië en de neoliberaal gemangelde versie, eens met elkaar confronteren. Ik wil hier in een historische exercitie de verhouding tussen markten en bestuurders enerzijds, en de onderzoeksuniversiteit anderzijds onder de loep nemen. Ik krijg in mijn zoektocht hulp van een vreemd boek.

De traditionele universiteit

Zoals het wel vaker gaat bij blikvangende instellingen, gebeurtenissen en figuren, wordt er meer aan de Berlijnse universiteit toegeschreven dan ze toekomt. Zonder haar de grote betekenis te ontzeggen die ze wel degelijk heeft gehad, kunnen we de stichting van de Berlijnse universiteit beter zien als een markeringspunt in een ontwikkeling die zich uitstrekt over een langere periode. De nadruk op de artesfaculteit, waarin de geestes- en de natuurwetenschappen waren ondergebracht, was bijvoorbeeld ook al zichtbaar bij de vijftig jaar eerder geopende Universiteit van Göttingen. En met die *Freiheit und Einsamkeit* viel het in de praktijk trouwens nogal tegen.

In zijn magnum opus uit 2006, *Academic Charisma and the Origins of the Research University*, plaatst de Amerikaanse universiteitshistoricus William Clark het ontstaan van de Duitse onderzoeksuniversiteit in een breder perspectief. Het boek behoeft een nadere kennismaking en kan als gids dienen bij deze historische zoektocht naar markten, bestuurders en het Academisch Arcadië.

‘[T]his is an odd book,’ valt meteen al in de eerste regel te lezen. Opdat we maar gewaarschuwd zijn. En inderdaad, de auteur hanteert een kenmerkend soort ironie (in eigen woorden als tegenwicht voor

zijn nostalgische hang naar de traditionele universiteit) en - belangrijker - bouwt zijn betoog op rond niet alledaags bronnenmateriaal als lesroosters, bibliotheekcatalogi, tabellen, ambtelijke vragenlijsten en rapporten, en andere dorre, bureaucratische pennenvruchten die universiteitshistorici veelal minachtend ter zijde plegen te leggen. De 'little tools of knowledge', zoals Clark dergelijke bronnen noemt, zijn gespeend van de retoriek die veel traditionele historische bronnen als publieke redevoeringen en gedenkboeken aankleeft; ze geven in al hun onopgesmuktheid zicht op de kale realiteit.

Maar Clark kan nog zo *odd* willen zijn, zijn boek bouwt op essentiële onderdelen feitelijk juist voort op wat er de laatste halve eeuw aan inzichten is ontwikkeld omtrent de Duitse universiteitsgeschiedenis en het ontstaan van de onderzoeksuniversiteit (Clark is onder anderen schatplichtig aan Joseph Ben David, R. Steven Turner en Charles McClelland). *Academic Charisma* neemt daar geen afstand van. Sterker nog, het is er de grootse synthese van.

De cruciale periode bij het ontstaan van de onderzoeksuniversiteit ligt volgens Clark tussen 1770 en 1830, toen de universiteit, met name in Pruisen, steeds meer bij de lurven werd gepakt door de staat, of liever de staatsbureaucratie, die Clark beschouwt als de drijvende kracht achter de fundamentele transformaties die de universiteit heeft doorgemaakt. De staatsbureaucratie vormde de universiteiten om tot competitieve instituten die zich in een keiharde markt voor intellectuele genieën staande moesten houden en waar die genieën slag leverden voor de beste universitaire posities. De onderzoeksuniversiteit ontstond uit een samenspel van markten en ministeries: paradoxaal juist de factoren die haar volgens de bezorgde Nederlandse critici nu het meest bedreigen.

Voor de oorspronkelijke, middeleeuwse universiteit lagen markten en ministeries nog ver buiten het blikveld. Ze kwam voort uit een door kerk en staat gedomineerde wereld. Niet toevallig ontstonden de eerste universiteiten vanuit kathedraalscholen of juridische opleidingen. Religieuze contemplatie en juridische woordenstrijd drukten een zwaar stempel op de twee hoofdvormen van onderwijs van de traditionele universiteit: de *lectio* en de *disputatie.* De eerste had sterk het karakter van een preek, waarbij canonieke teksten werden voorgedragen en becommentarieerd. De tweede verliep volgens de reglementen van een middeleeuws steekspel waarbij combattanten verbaal op elkaar in galoppeerden en leerden de canonieke waarheid te verdedigen. De *lectio* kennen we nu als hoorcollege. De *disputatie* bestaat als onderwijsvorm niet meer, maar haar strijdvaardigheid en competitie zouden volgens Clark reïncarneren in het onderzoeksethos.

Organisatie en uitstraling van de universiteit waren van religieuze instellingen afgekeken. De professor stamt af van de kanunnik, de decaan van de deken. De veelal uit het religieuze leven gekopieerde academische riten, kledij en titulatuur, en de privileges die academici ten deel vielen, droegen de waardigheid van het ambt uit en verleenden de academicus zijn bijzondere charisma. Het was - om Clarks woordkeus aan te houden - meer het 'charisma' van de instelling dat op hem afstraalde dan zijn persoonlijke uitstraling en intellectuele prestaties. Het was het type charisma van de profeet, die een bijna 'magische' controle over de wereld uitoefent, gecombineerd met dat van de archetypische strijder, die het martiale en strijdlustige representeerde uit de politiek-juridische achtergrond van de universiteit.

Nieuwe aanstellingen werden beklonken door een stemming onder de zittende hoogleraren. Voorkeuren van persoonlijke aard, handjeklap, schenkingen, vriendjespolitiek en aanspraken op basis van senioriteit waren doorslaggevende factoren. Een van de gevolgen was dat professoren opmerkelijk vaak verwanten waren. In het Baselse professoraat wemelde het van de Burckhardts, Faeschen en Bernouillisen. De plechtige entourage van collegezaal, toga, boeken, titulatuur en het in bezwerend Latijn voorgedragen curriculum veranderde de slinkse opportunist in een hoeder van de waarheid. En van de traditie: radicaal innovatieve wetenschap werd er niet van de academicus verwacht. Hij moest 'origineel' zijn, maar wel in de letterlijke betekenis van het woord: op zoek naar de oorsprong, naar de origine van canonieke teksten. Hij moest een traditie in stand houden en de academici cultiveren als aparte groep in de samenleving.

De professoren waren de koekoeksjongen waarmee deze geborgen, rituele universiteit de kilte van ratio, zakelijkheid en calculatie binnenhaalde. Oorspronkelijk was het professoraat helemaal niet de spil waarom de universiteit draaide. Lessen werden gegeven door meesters en doctors die met het behalen van hun graad het recht kregen om universitair onderwijs te geven aan studenten die bereid waren om voor hun wijsheden te betalen. Vooral na de Reformatie begonnen de professoren de centrale rol op te eisen aan de (protestantse) universiteiten. Professoren hadden een vaste aanstelling en kregen een vast salaris. Ze werden betaald door de staat, en die wilde er wat voor terug: invloed.

De ondernemer

En zo begon de onttovering. Juist toen de staat meer zeggenschap kreeg over de protestantse Duitse universiteiten, verwierven ambte-

naren steeds meer zeggenschap over de staat. Zij begonnen een rationaliseringsactie die haar weerga niet kende. De universiteiten werden ontdaan van hun ceremoniële franje en het corporatieve - deels gildeachtige, deels ecclesiastieke - bestuur. Universiteiten moesten op een optimale wijze hun taak uitvoeren, ofwel studenten volgens Verlichtingsidealen tot nuttige dienaren van de staat en plichtsgetrouwe burgers kneden. De beste hoogleraren moesten voor een toevloed van studenten zorgen. En de beste hoogleraar was niet per se degene die er al het langst zat, of de gelukkige die erin was geslaagd om de decaan zijn dochter te ontfutselen, maar hij die door middel van uitstekende colleges of een stroom van modieuze publicaties populariteit had verworven. Patronage maakte plaats voor prestaties. En voor het charisma dat van de institutie afstraalde kwam het charisma van het individu in de plaats - helemaal zelf verworven. Van de traditionele universiteit zijn vandaag de dag nog slechts rudimenten zichtbaar, bijvoorbeeld in titulatuur en de toga die bij plechtigheden nog wel eens uit de mottenballen komt. Ook het collegiale, coöperatieve bestuur is nooit helemaal verdwenen.

De bureaucraten waren zo gewiekst om te beseffen dat de professoren vrijheid gegund moest worden om hun taak in te vullen. En zo voer de onzichtbare hand van het kapitalisme de academies binnen, want deze vrijheid betekende dat hoogleraren (in spe) als een soort ondernemers in intellectuele goederen de concurrentie met elkaar moesten aangaan, om de meeste studenten, de grootste faam, de hoogste budgetten en de beste positie. Waar aan de traditionele universiteit vaak ten behoeve van de lieve vrede een verbod was uitgevaardigd om onderwerpen te doceren die al door een ander werden voorgedragen, stond er nu geen enkele rem meer op. Gewone en buitengewone hoogleraren, en zelfs privaatdocenten konden elkaar bekampen om de gunst van de studenten. Beroemd is de anekdote van privaatdocent Arthur Schopenhauer die uit verachting voor deze ratrace, of uit zelfkastijding, zijn lessen welbewust tegelijk met die van de halfgod Hegel inroosterde (er kwam niemand opdagen). Tegelijkertijd begonnen de universiteiten in verhevigde mate elkaars beste hoogleraren af te vangen.[3.] Zo werden ze speelbal van markten en ministeries. Ze zouden het blijven.

De artiest

Emeritus hoogleraar C.B. aan de nieuwbenoemde universiteitscurator C.V.:

> U, mijnheer Curator, bent de fabrieksdirecteur. De docenten van de academie [universiteit] zijn de ‘werkers’. De jonge mensen die daar studeren, en hun ouders [...] zijn de klanten. De wetenschappen die er worden gedoceerd zijn de goederen.[4.]

Dit lijkt een fragment uit een moderne satirische aanklacht tegen de vercommercialiseerde universiteit. Satirisch is het zeker, maar modern allerminst. Het citaat dateert uit 1782 en is gericht tegen de meest vooruitstrevende Duitse universiteit van die tijd, die van Göttingen. Blijkbaar vertoonden universiteiten eind achttiende eeuw dezelfde kapitalistische wantoestanden als critici in de huidige universiteiten aantreffen. Toch evolueerde juist uit deze liberale instellingen het Academisch Arcadië. Welke waren de factoren die ze beschutting gingen bieden tegen de gure wind van markten en ministeries?

Uit de bovenstaande paragraaf volgt dat volgens de Verlichtingsidealen professoren goed moesten doceren en publiceren om studenten te trekken, met als doel zo veel mogelijk nuttige predikanten, juristen, bureaucraten en artsen af te leveren. Extreem Verlichtingsdenken kon leiden tot het vergeven van hoogleraarposities door examens en *concours*, en tot het afschaffen van alle titulatuur. En kon dus leiden tot een extreem marktdenken. Toen al.

De decennia rond 1800 vielen echter niet alleen in het tijdperk van de Verlichting, het was ook de tijd van de Romantiek. En die Romantiek baarde de cultus van het genie. Onder invloed hiervan werden oorspronkelijkheid en creativiteit, het vinden van (radicaal) nieuwe inzichten en het uiten van onnavolgbare gedachten belangrijke bestanddelen van het professorale charisma. Origineel zijn kreeg een heel andere betekenis: niet meer de weg terug naar de bron volgen, maar het afstruinen van nieuwe, onbetreden paden.

De Romantiek voorkwam, aldus Clark, de algehele onttovering van de universiteit, en misschien ook wel haar algehele verdwijning, zoals doorgeschoten Verlichters wensten (en in Frankrijk enige tijd het geval was). De romantische hoogleraar als geniaal kunstenaar met hogere roeping was inderdaad wel wat meeslepender en mystieker dan de nijvere veelschrijver waarin het charisma van de Verlichtingsprof een beetje bleef hangen. Hem werd ruimte geboden om zijn onnavolgbare gedachten te orakelen en zich te wijden aan zijn rusteloze zoektocht naar de waarheid.

Vooral de Franse tikken op de Duitse vingers deden het romantische vuur oplaaien. Een universiteit moest meer zijn dan een verzameling gespecialiseerde beroepsopleidingen naar Franse snit. Een student moest niet tot een kille technocraat worden gesmeed, maar

moest ook creatieve gaven bezitten en een spirituele en culturele vorming doorlopen. Daarvoor was in het bijzonder de artesfaculteit belangrijk. En dan vooral de klassieken, die volgens het bij onderwijshervormers populaire neohumanisme niet alleen hoogstaande kennis leverden, maar ook levenslessen. Het onderzoek, de weerbarstige zoektocht naar ware kennis, scherpt de geest en vormt het karakter van de toekomstige bureaucraat of dominee.

Het is goed te benadrukken dat de oprichters van de Berlijnse universiteit - die onder dit gesternte tot stand kwam - allesbehalve romantische ballonvaarders waren. In wezen hadden ze geen ander doel voor ogen dan de Verlichtingsdenkers: het opleiden van goede staatsburgers en bekwame professionals. Alleen dachten ze dat toekomstige bureaucraten en dominees beter beslagen ten ijs zouden komen als ze deelgenoot zouden zijn geweest - al was het maar eens in hun leven - aan de louterende zoektocht naar de waarheid.

Verder sloot de universiteit dankzij de romantische verschuiving van beroepskennis naar vorming beter aan op de wensen van de welgestelde studenten die de universiteit bezochten om zich de levenswijze van een man van stand eigen te maken. Het succes van de Universiteit van Göttingen was vooral geworteld geweest in het aantrekken van aristocratische studenten door een curriculum te bieden dat inspeelde op hun savoir-vivre. Dankzij het aanbieden van voor de beroepspraktijk ‘nutteloze’ kennis werd de onderzoeksuniversiteit als cultureel elitair vormingsinstituut aantrekkelijk voor rijkeluiszoontjes. Aan de universiteit deden ze kennis op waarmee ze zich konden onderscheiden van de rest van de samenleving. Zonder de snob in de mens was de onderzoeksuniversiteit nooit tot stand gekomen.

Het monsterverbond van Verlichting en Romantiek zorgde voor een totale transformatie van de universiteit. Het schiep een academicus die zowel ondernemer als artiest was. De artesfaculteit, die voorheen het minste aanzien had genoten, werd plots haar ruggengraat en haar disciplines werden het boegbeeld van wetenschap. Het hoogleraarschap was voorbehouden aan hen die (idealiter) veelschrijverij koppelden aan een charismatisch optreden en een oorspronkelijke geest. Studenten kregen hun doctoraat op basis van een eigen onderzoek dat een zweem van originaliteit moest bevatten.

Hoogleraren aan zet

Met de stichting van de Berlijnse universiteit was de Duitse onderzoeksuniversiteit in haar canonieke vorm nog niet gerealiseerd. Voor het eindspel moeten we over de schaduw van Clarks bureaucraten

heen stappen.[5.] De laatste zet was voor de hoogleraren. Zij benutten hun herwonnen charisma en de marktmechanismen binnen het universitaire systeem om de Duitse onderzoeksuniversiteit in een tijdspanne van een halve eeuw haar definitieve vorm te geven - met een uitkomst die nogal afWeek van wat de ideologen van de Berlijnse universiteit voor ogen had gestaan: niet eenheid van kennis op holistischfilosofische grondslagen, maar een versplinterde wetenschap door verregaande specialisatie was het resultaat, met de analytische natuurwetenschappelijke methode als aanjager.

Een klassiek voorbeeld van de pioniersgeest en het ondernemerschap die een opmerkelijke generatie Duitse academici tentoonspreidde in de eerste helft van de negentiende eeuw is dat van Justus Liebig, de scheikundige die op eigen houtje aan de onbeduidende Universiteit van Gießen een scheikundig onderzoekslaboratorium van de grond tilde. Met de wereldfaam die hij met zijn onderzoeksschool verwierf en een goed gevoel voor pr overtuigde hij de autoriteiten van het (praktisch) nut van scheikundig onderzoek aan de universiteit. Belangrijker nog was dat succesvolle professoren als Liebig (en met hem bijvoorbeeld ook de wiskundige Gauß en de historicus Ranke) enorm aan maatschappelijk gezag wonnen door het prestige dat ze in de wetenschappelijke wereld genoten. Niet alleen het onderzoek, de laboratoria en de seminaria raakten dankzij hen geïnstitutionaliseerd, maar ook het vertrouwen in de onderzoekers en hun bezigheden. Voor de bestuurders werden ze belangrijke raadgevers bij nieuwe benoemingen. Ze werden haast mythische figuren, wier daadkracht en genialiteit afstraalden op de gehele academische gemeenschap. Generaties professoren zouden er profijt van hebben, en tot ver over de landgrenzen.

De Nederlandse universiteiten - die vanouds op de internationale markt opereerden en waar de professoren al in de zeventiende en achttiende eeuw relatief veel vrijheid genoten - hadden qua liberalisering een minder lange weg te gaan dan de Duitse.[6.] Maar ze hadden geen krachtige bureaucratie als aanjager en het duurde tot in de eerste decennia van de twintigste eeuw voordat het onderzoek er geïnstitutionaliseerd raakte (in elk geval wat betreft de natuurwetenschappen)[7.]. Het was typisch genoeg net als in Duitsland een generatie van ondernemende en zeer succesvolle onderzoekers - het was de tijd van de 'Tweede Gouden Eeuw' - die de beslissende zet gaf. De bijzondere ontdekkingen van de onderzoekers, de (Nobel)prijzen en de aanbiedingen van prestigieuze buitenlandse universiteiten die ze ontvingen, gecombineerd met de status die een professor toch al bezat, oefenden een bijna betoverende werking uit op bestuurders, studenten en sa-

menleving. Dit schreef Pieter Zeemans studente E.B. Venema over (en aan!) de fysicus:

> Wat ik bedoelde kan ik eigenlijk maar op één manier zeggen: Wij hebben het voorrecht gehad een groot man van dichtbij te zien. Niet te zien zooals men de koningin gaat zien: in een oogwenk is het voorbij en in de herinnering blijft slechts een vage kleurenindruk. Maar echt zien, leeren kennen, zóó goed leeren kennen dat we over vele dingen Uw oordeel weten, Uw critiek en Uwe bewondering [etc].[8.]

De succesvolle Nederlandse professoren lagen goed in de internationale academische markt en de Nederlandse bestuurders deden er alles aan om ze voor hun universiteiten te behouden. Zeeman, die na zijn Nobelprijs van 1902 de ene na de andere aanbieding kreeg, kon in 1923 een peperduur optisch laboratorium betrekken dat speciaal ten behoeve van zijn onderzoek was gebouwd. In het Nederlandse academische landschap van 1900 was een dergelijke uitgave puur voor natuurkundig onderzoek - alleen onderzoekers en gevorderde studenten waren welkom in Zeemans lab - volstrekt ondenkbaar geweest.

In een ander voorbeeld van extatische aanbidding weet journaliste Van Itallie-Van Embden amper de woorden te vinden om haar onderdanigheid tot uitdrukking te brengen jegens een andere fysicus, Heike Kamerlingh Onnes:

> Hij zit hier tegenover mij in zijn huiskamer [...] de oogen tintelen jong, sterk; om zijn trekken speelt die zachte goedigheid, bekend van groote geleerden [...] Moge zijn dag nog lang in vol licht staan, en zijn werk gedijen ten dienste van wetenschap, vaderland en menschheid.[9.]

In het papieren medialandschap van de vroege twintigste eeuw versloegen de kranten en gezaghebbende periodieken als *De Gids* voor de leidende intellectuele klasse de triomfen van geleerden als Johannes Diderik van der Waals, al zullen slechts weinigen zijn theorie van thermodynamische evenwichten hebben begrepen. Kamerlingh Onnes, de man die de spannende internationale strijd om vloeibaar helium in zijn voordeel beslechtte, maar ook een teruggetrokken experimentator als Zeeman, die ooit in 1896 een verbluffende ontdekking had gedaan (het Zeemaneffect), werden publieke figuren. Bij de begrafenisstoet van hun collega Hendrik Antoon Lorentz stonden tienduizenden mensen langs de kant van de weg.[10.]

Zo wandelde Humboldt aan de hand van onze Nobelprijswinnaars Nederland binnen en braken de hoogtijdagen aan van de wetenschapper aan wie een bijna religieus charisma van geroepene kleefde en die (in de beeldvorming althans) wars van uiterlijkheden en met verzaking van aards gewin voorging in de zoektocht naar hogere waarheden. Er ontstond een geprivilegieerde kaste van intellectuele voorgangers - een 'spirituele aristocratie' in de woorden van Max Weber - aan wie buitengewone capaciteiten en karaktereigenschappen werden toegedicht. En naar hun hogere wijsheden werd geluisterd - ook waar ze hun eigen positie van onafhankelijk onderzoeker bepleitten en trachtten het geloof in 'de wetenschap' in de samenleving te bestendigen. Dat de geprivilegieerde positie van de academicus uiteindelijk voortkwam uit de hoge 'marktwaarde' van de professor en het succes van zijn retoriek bij samenleving en bestuurders verdween gaandeweg uit beeld. De situatie waarin geleerden alle tijd en middelen hadden voor zuiver onderzoek en wetenschappelijk vormend onderwijs, zonder daarvoor in detail verantwoording verschuldigd te zijn, werd een vanzelfsprekendheid, schijnbaar een grondrecht.

Maar in de tweede helft van de eeuw zou de spirituele aristocraat zijn toverstokje weer kwijtraken.

De verbleekte glans van de intellectuele aristocratie

Het is inmiddels duidelijk dat een terugblik op twee eeuwen Humboldt-universiteit de geluiden van de critici in een andere toonsoort zet. Nog even afgezien van de vraag of het Academisch Arcadië ooit in zuivere vorm heeft bestaan, stelt dit essay vooral de aanname ter discussie dat deze de 'normale' toestand van de universiteit behelst - dat daarin haar 'ziel' huist. Daarentegen is duidelijk geworden dat markten en bestuurders juist inherent deel uitmaken van de onderzoeksuniversiteit. Deze moeten bespeeld worden, en niet bestreden.

Op de keper beschouwd is het enige 'normale' aan de moderne universiteit dat ze onderhevig is aan het nutsdenken van haar bestuurders (die uiteraard waar voor hun geld willen). Deze situatie dateert van toen de traditionele, rituele universiteit veranderde in de door de overheid bestierde, rationele universiteit, en is feitelijk zelfs terug te voeren tot het moment dat de door de overheden betaalde professoren de universiteit begonnen te domineren.

Het ligt in de lijn van dit betoog om de erosie van het Academisch Arcadië gedurende de afgelopen decennia in verband te brengen met een verminderend academisch charisma. De glans van de spirituele

aristocratie is in de naoorlogse periode inderdaad verbleekt. De bezuinigingen op de (favoriete) activiteiten van de professoren, de eisen aan snelle toepasbaarheid en aantoonbaar maatschappelijk belang van hun onderzoek en de verschoolsing van het onderwijs zijn het zichtbare gevolg hiervan. Alle visitaties, valorisaties, evaluaties en prestatiemetingen weerspiegelen bovenal een afnemend vertrouwen in de academicus en het 'nut' van zijn activiteiten.

Hier liggen diepere maatschappelijke factoren aan ten grondslag dan een hardnekkige neoliberale modegril. Zo is in een egalitaire samenleving met een universiteit die (zeker vanaf de Mammoetwet) voor alle sociale lagen toegankelijk moet zijn, het belang van wetenschappelijke vorming als sociaal onderscheidingsmiddel verdwenen. Volgens de heersende linkse ideologie van de jaren zestig en zeventig diende de universiteit niet om het klassenonderscheid in stand te houden, maar juist om het te doorbreken.

Fnuikend voor het professorale charisma is voorts (het is al vaker gememoreerd) de verminderde zichtbaarheid van de academici. In de doorgespecialiseerde wereld van de hedendaagse wetenschap, waarin onderzoek slechts voor een mondiale handvol mede-experts toegankelijk is, zijn de disciplines al anoniem, laat staan de beoefenaars. Het is vrijwel onmogelijk om nog tot boegbeeld van een complete wetenschap uit te groeien. Het is niet vreemd dat de hoogleraar moleculaire aspecten van cel- en weefseltechnologie voor de bestuurder een anonymus is, en niet een gezaghebbende persoonlijkheid zoals Johan Huizinga en Willem Einthoven dat ooit waren. En als ze dan wellicht ook nog door de bank genomen van een minder kaliber zijn, dan wordt duidelijk dat dit wetenschappelijke voetvolk niet voldoende gezag opbouwt om net als zijn voorgangers zijn onafhankelijkheid en materiële voorzieningen met succes te bepleiten.

Wetenschappelijke onderzoekers slagen er in het televisietijdperk niet goed in het belang van hun activiteiten, die meestal lastig in beelden en pakkende oneliners te vangen zijn, voor het voetlicht te brengen (uitzonderingen als Robbert Dijkgraaf daargelaten). Ze leggen het publicitair af tegen amechtig vastgeketende Greenpeace-activisten, antiprikmoeders en topsporters, die de taak van hoeders van de nationale trots hebben overgenomen. Wie ziet Nobelprijswinnaars als Paul Crutzen en Simon van der Meer nog als strijders voor het oranjeblanje-bleu? In de multinationale *big science*-organisaties doet het er ook amper meer toe in welk land iemand geboren is.

Ook cultiveren de hoogleraren zelf de verhevenheid van de spirituele aristocratie niet meer. Dit schrijven professor René Boomkens en dr. René Gabriëls over het verdwenen charisma: 'Wetenschap is busi-

ness as usual: het is een doodgewone professie geworden. Wie nu zou beweren dat het zijn of haar roeping was om wetenschapper te worden, zou ietwat meewarig worden aangekeken.' Probeer als onttoverde business-as-usual-wetenschapper tegenover gelikte lobby's van automobilisten of milieubeschermers maar eens staande te houden dat uitstervende Siberische talen uitgerekend van Nederlands belastinggeld op een Groningse universiteit moeten worden gered. Waarom zou een land als Nederland eigenlijk überhaupt aan fundamentele wetenschap doen? Het kost een hoop geld, en de hele wereld profiteert ervan mee. Waar ligt het nut voor bestuurder en belastingbetaler?

De critici moeten zich realiseren dat het Academisch Arcadië niet de ziel van de universiteiten herbergt, maar een historisch contingente situatie belichaamt uit een verdwenen tijdperk. Ze moeten op zoek naar een nieuwe legitimatie voor hun activiteiten in de hedendaagse samenleving, nieuwe retorische registers opentrekken, en een nieuwe zichtbaarheid voor zichzelf creëren. Ze moeten op zoek naar vertrouwen.

Lukt dit niet - wat me het meest waarschijnlijk lijkt - dan moeten we eenvoudigweg vaststellen dat de zuivere wetenschapsbeoefening boven haar stand heeft geleefd. Zijn er ook niet te veel zegeningen aan toegeschreven, misschien een beetje zoals sport tegenwoordig als een panacee voor sociale problemen, fysiek en psychisch welbevinden en als hoeder van nationale trots wordt gezien? Is het niet toevallig dat de topsporters onze charismatische strijders voor de nationale eer zijn geworden? Misschien tendeert de universiteit naar een nieuwe 'grondtoestand', als instituut dat naast fundamenteel onderzoek toch vooral direct toepasbare kennis oplevert, waarvan tenminste zeker is dat het wat oplevert, en dat hoogopgeleide specialisten aflevert die en passant een portie algemene ontwikkeling hebben opgedaan.

De vraag is of dit allemaal zo erg is. Van een beetje minder wetenschap gaat de beschaving niet ten onder; we zijn er in elk geval prima de Verlichting mee doorgekomen. Of is er nog een Humboldt om ons van het tegendeel te overtuigen?

Ik wil graag, kort voor zijn pensionering, Ton Wiechmann bedanken, die trouwhartig mijn schrijfsels leest en becommentarieert. Proost!

Eindnoten:

1. Ch. Lorenz (red.), *If you're so smart, why aren't you rich? Universiteit, markt & management* (Amsterdam 2008); R. Boomkens, *Topkitsch en slow science: kritiek van de academische rede* (Amsterdam 2008); F. van Oostrom, *Markt en ziel* (Amsterdam 2007).
2. Dit verwijt geldt het minst voor Van Oostrom. Voor een bespreking van de genoemde werken, zie: H. Radder, 'Hoe herwin je de "ziel van de wetenschap". Academisch onderzoek en universitaire kenniseconomie,' *Academische boekengids* nr. 75 (2009), 8-13.
3. Dit verwijt geldt het minst voor Van Oostrom. Voor een bespreking van de genoemde werken, zie: H. Radder, 'Hoe herwin je de "ziel van de wetenschap". Academisch onderzoek en universitaire kenniseconomie', *Academische boekengids*nr. 75 (2009), 8-13.

4. Geciteerd in W. Clark, *Academic Charisma and the Origins of the Research University* (Chicago 2006), 379.
5. Deze paragraaf leunt op: Ch.E. McClelland, *State, Society and University in Germany 1700-1814* (Cambridge, 1980), 151-232; A. Maas, 'Tachtigers in de wetenschap: een nieuwe kijk op het ontstaan van de "Tweede Gouden Eeuw" in de Nederlandse natuurwetenschap', *Tijdschrijt voor geschiedenis* 114 (2001), 354-376; A. Maas, *Atomisme en individualisme: de Amsterdamse natuurkunde tussen 1877 en 1940* (Hilversum 2001); A. Maas, 'Civil Scientists: Dutch Scientists between 1750 and 1875', *History of Science*48 (2010), 75-103.
6. Recente Nederlandse universiteitsgeschiedenissen zijn: P.J. Knegtmans, *Professoren van de stad: het Athenaeum Illustre en de Universiteit van Amsterdam, 1632-1960* (Amsterdam 2007) en W. Otterspeer, *Groepsportret met dame* (Amsterdam 2000-2005) 3 dln. (over de Universiteit Leiden).
7. De opvatting in de oudere geschiedschrijving dat met de Wet op hoger onderwijs van 1876 onderzoek werd toegevoegd aan de taken van universiteit en hoogleraar, is onhoudbaar gebleken, zie met name: Maas, 'Tweede Gouden Eeuw', passim; Maas, *Atomisme en individualisme*, passim.
8. Geciteerd in: Maas, *Atomisme en individualisme*, 206.
9. W. van Itallie-Van Embden, 'Prof. dr. H. Kamerlingh Onnes (1882 - 11 november - 1922)', *Sprekende portretten* (Leiden, z.j.), 34-59.
10. De beelden zijn te vinden op YouTube: tik 'begrafenis, Lorentz' in.

Dick van Halsema
Vincent van Gogh, Nederlandse topauteur tussen Emants en Kloos

Sinds 4 maart van dit jaar is Vincent van Gogh officieel een grote Nederlandse schrijver. Op die dag werd het Letterkundig Museum in Den Haag na een verbouwing op alle niveaus, van missie tot muurtjes, heropend met een nieuwe vaste opstelling, het 'Pantheon'. En in dat Pantheon - ik citeer uit een oud persbericht van het museum - 'onze grootste honderd dode schrijvers'. P.C. Boutens, de verfijnde dichter van ijle, moeilijke en vast en zeker ook elitaire poëzie eruit, Vincent van Gogh, de heel directe en elementaire schrijver van gedreven brieven aan zijn broer Theo en een handvol anderen, erin. Mijn gevoel voor wat waardevol, dood en grootst is in onze literatuur, zou zich nog wel beter herkend hebben in een schikking waarin voor allebei plaats zou zijn geweest in dat Pantheon. Maar dat kan Van Gogh ook niet helpen.

En natuurlijk is er alle reden om Van Goghs brieven te zien als een fenomeen van de eerste orde in de Nederlandse literatuur. Formeel gezien: voor zover ze niet in het Frans zijn dan. Maar juist de rammelende tweetaligheid van dit oeuvre-in-brieven geeft ook weer haar eigen kleur aan de pogingen van Van Gogh om iets voor het voetlicht te krijgen wat bijna ongrijpbaar is. Dat die brieven zoals we ze nu bij elkaar kennen aangrijpende lectuur zijn, heeft veel te maken met de manier waarop de schrijver ervan zijn taal gebruikt en zijn brieven ritmeert in emotionele sequenties. Dat verbindt ze met wat we literatuur noemen. Niet alleen als schilder en tekenaar, ook als briefschrijver heeft Van Gogh ons iets van grote waarde gegeven dat nog niet blijkt uitgewerkt.

Voordat de nieuwe, zesdelige editie van Van Goghs *De brieven* uitkwam, oktober 2009, heb ik in een soort adventsstemming de brieven nog eens gelezen in de vier gele delen uit 1990. Nu voor het eerst alles achter elkaar, alsof het een heel dikke Dostojevski was, ruim eenentwintighonderd dicht bedrukte bladzijden lang. Wie de brieven leest in de prachtige editie-2009 krijgt een heleboel extra, inclusief nog een

paar brieven meer dan in de editie-1990. Maar door de talloze verwijzingen naar en afbeeldingen van het werk van de schilder en tekenaar Van Gogh - onder veel meer ontleent de editie-2009 daaraan juist ook haar kwaliteit - is het voor de lezer van de brieven in die latere editie moeilijker om te ontsnappen aan de dwingende aanwezigheid van de schilder en de *Grande Parade* van iconen die daarbij hoort. In de editie-1990 loopt de voltooide beroemdheid van Van Goghs schilderijen zijn brieven nog niet voor de voeten. Het werk voor zover het daar een rol speelt - en dat is vanaf dat Van Gogh gaat tekenen en schilderen bijna doorlopend het geval - blijft een inhoudelijk gegeven van die brieven zelf. Ook als het om een ingevoegde tekening of krabbel gaat - die dan later misschien wel weer uitloopt op een Zonnebloemen of een Sterrennacht.

De lectuur van die brieven als één megatekst was een obsederende ervaring, die ook als ik er niet in las bleef doordeunen in mijn hoofd. Dat is het effect van literatuur als die wat voorstelt. Of andersom: zoiets kan je ertoe brengen iets als literatuur te gaan zien wat je niet met dat idee was gaan lezen. Dan houdt ‘literatuur’ vooral een kwaliteitsoordeel in en verwijst niet in de eerste plaats naar iets institutioneels dat ‘literatuur’ heet. Er deed zich bij mij nog iets geheimzinnigs voor dat meebepaalde hoe ik las. Juist bij mijn poging om de brieven zo te lezen dat er zoiets als een samenhangend geheel zichtbaar zou worden, gingen die brieven in mijn hoofd een krachtige verbinding aan met het boek dat ik direct daarvoor had gelezen, Peter Sloterdijks *Du mußt dein Leben ändern.* Vanaf het moment dat ik dacht mijn draad te pakken te hebben van *De brieven van Vincent van Gogh*, was die draad mee gesponnen door Sloterdijk. De Van Gogh die zichzelf in zijn brieven bij elkaar schrijft, laat zich in veel opzichten lezen als een uniek voorbeeld van Sloterdijks strevende, ‘oefenende’ mens. Dat gaf voor mij aan het geheel van Van Goghs brieven een extra dimensie van samenhang. En daarmee raken die brieven ook weer nauwer verbonden met de mogelijkheden waar de literatuur in voorziet. Op Sloterdijk kom ik nog terug.

Goede literatuur - en dat is dan een tautologie - kan dus kennelijk ook literatuur zijn die niet als literatuur bedoeld was, geen lezerspubliek op het oog had buiten die éne lezer aan wie de brief gericht was, geen contact lijkt te zoeken met een specifieke literaire stijl en specifieke literaire opvattingen en die ook verder tamelijk los staat van wat er officieel zoal nog meer bij ‘literatuur’ hoort. De brieven van Vincent kunnen, als je literatuur vooral ziet als een speelveld dat door afspraken en instituties wordt afgebakend, op grond van de kwaliteiten

ervan worden aangemerkt als literatuur honoris causa, buiten het systeem om. Van Gogh wist dat hij heel goed en gedreven kon schrijven. Als hij zijn brieven aan Theo en de anderen schreef, zette hij dat schrijfvermogen trefzeker aan het werk, ook als het over schilderen ging. Maar wat hij schreef aan Theo was voor Theo en niemand anders. Niet voor ons - toen niet. Of misschien schreef hij zijn brieven - afgezien dan van de zorgelijke financiële rekensommen die de basso continuo vormen van de brieven aan Theo - toch vooral wel aan zichzelf, met die ander als sparringpartner. In die brieven, die zo het karakter krijgen van een dagboek, probeert Vincent zichzelf en zijn wereld scherp te krijgen, te ordenen, vorm te geven, intellectueel en emotioneel te verkennen, te bezweren en uit te dagen. Literatuur dus, volgens het kwaliteitscriterium. Hij doet dat met simpel maar doeltreffend taalgebruik, soms briljant, soms bonkend, soms harkerig, steeds weer hernemend wat er kennelijk nog niet goed uit was gekomen; wat die brieven op spanning brengt zit meestal niet in de finesses van de afzonderlijke volzinnen of alinea's, maar in het grotere geheel van zo'n brief. De literatuur speelt er in zoverre een rol in dat de gretige lezer Van Gogh (hij las na zijn eerste jeugd voornamelijk Engels en Frans) in zijn brieven zijn leven om zo te zeggen perspectiveert vanuit de literaire werken die zijn hoofd en ziel vulden. In dat leven zoals dat vorm zoekt in zijn brieven, in zijn zelfdiagnoses en in de voorschriften die hij zichzelf daar geeft, heeft de literatuur dus een werkzaam aandeel. Dat is een van de conclusies die Wouter van der Veen trekt in zijn in 2009 verschenen studie *Van Gogh: a Literary Mind.* Zo gezien raken de brieven van Van Gogh wel degelijk aan de literatuur als institutie: het eigen leven dat hij in die brieven probeert vorm te geven, put kracht uit de verbinding met wat de literaire canon te vertellen heeft. Van Gogh kent aan de literatuur waarop hij steunt een onmiskenbaar moreel gezag toe.

Van Gogh dus sinds dit jaar in het Pantheon van de honderd grootste dode Nederlandse schrijvers. Die honderd staan daar achter hun schermpjes op rij naar geboortejaar opgesteld en zo vinden we Van Gogh daar tussen vóór hem Marcellus Emants en ná hem Willem Kloos en dus de Beweging van Tachtig.

Nu zitten in Van Goghs brieven geregeld prachtige beschrijvingen van landschappen, van stadslandschappen, van de rafelranden waar de stad overgaat in land, en die worden vaak geciteerd (onder andere door W.F. Hermans in zijn boekje *Vincent Literator)* als het erom gaat te laten zien dat je Van Goghs brieven echt tot de literatuur kunt rekenen. Ze zijn het pendant in woorden van wat Van Gogh geschilderd

heeft of had willen kunnen schilderen. Maar we hebben tussen 1880 en 1920 een heleboel tegen Tachtig aanleunende schrijvers gehad bij wie je ook wel dat soort beschrijvingen van vergelijkbare kwaliteit kunt vinden. Dat hoorde toen tot de corebusiness van onze literatuur. En díé schrijvers zitten niet alleen niet bij onze honderd grootste doden, ze zijn helemaal nergens meer. De grootste waarde van Van Goghs brieven - los van de documentaire waarde ervan; die is allereerst van kunsthistorische aard - is er toch in gelegen dat ze allemaal bij elkaar het hartstochtelijk verslag vormen van een gedreven existentiële onderneming die zichzelf en dat wat er allemaal in de weg staat steeds weer de maat neemt, die af en toe van middel, van doel en van object verandert, maar het streven naar iets absoluters dan wat de wereld in haar trivialer gedaante te bieden heeft vasthoudt zonder die wereld ondertussen uit het oog te verliezen. Integendeel, die wereld wil nog wel eens terugdeinzen voor Van Goghs omhelzingen.

In 1893 maakten de eerste brieven van Van Gogh de sprong van de intimiteit tussen briefschrijver en aangeschrevene naar de grote wereld en gingen zo op weg naar hun metamorfose tot literatuur. Dat gebeurde in een onmiskenbaar literaire context, het tijdschrift van de Franse symbolisten *Le Mercure de France.* Dat was het tijdschrift dat al in 1890 met het eerste essay over de schilder Van Gogh gekomen was. In 1893 publiceerde Emile Bernard, schilder, dichter en vriend van Van Gogh, in die *Mercure* een selectie uit de brieven die Van Gogh aan hem geschreven had. Tot in 1895 volgde daarop in de *Mercure* een bloemlezing in negen afleveringen uit Vincents brieven aan Theo. Dat deze brieffragmenten in een vooraanstaand literair tijdschrift terechtkwamen, betekent op zichzelf nog niet dat ze daarmee ook tot ‘literatuur’ werden verklaard. De Franse tijdschriften uit deze tijd, de *Mercure* incluis, kwamen graag met specimina van woeste of sophisticated theorievorming over kunst en kunstenaarschap. Daarin zullen de brieven van Van Gogh, om wie zich al een zekere legendevorming aan het ontwikkelen was, prima hebben gepast. Dit soort teksten kreeg zo een para-literair karakter. De soms bijna ruwe eenvoud van Vincents stijl en ook nog eens zijn heel eigen Frans zullen daarbij zeker opvallend hebben afgestoken tegen de delicate taalgewrochten van andere, Franse auteurs over kunst uit deze tijd. Het gegeven van Van Goghs elementaire, bonkige noordelijkheid zal zijn brieven juist extra reliëf hebben gegeven in de Parijse literaire salons.

Daar sluit mooi bij aan dat vanuit Frankrijk al heel vroeg aan de Haagse uitgever P.A.M. Boele van Hensbroek - hij gaf onder meer *De Nederlandsche Spectator* uit - de vraag is voorgelegd of hij eens wilde

nadenken over een Nederlandse uitgave van Van Goghs brieven. Boele van Hensbroek legde de vraag weer voor aan zijn vriend de schilder Mesdag - die van het Panorama - en de uitkomst was dat dit excentrieke spul toch meer iets voor Parijs was dan voor Nederland. Dat was op dat moment realistisch gedacht, denk ik, hoezeer een gemiste kans ook als je terugkijkt vanuit het perspectief van de triomfaal geglobaliseerde Vincent van nu. Wat Boele van Hensbroek intussen wel heel goed zag was dat, als je dan toch iets met deze brieven zou willen, je ze integraal zou moeten uitgeven.

Het zou de eerste decennia niet vlotten tussen de brieven van Van Gogh en literair Nederland, zelfs niet toen de jongeren van Tachtig zich over de brieven gingen buigen. In Vlaanderen was dat anders: het avant-gardistische Vlaamse tijdschrift voor kunst en letteren *Van Nu en Straks* publiceerde in 1893 fragmenten uit de brieven. Maar toen Jo van Gogh-Bonger, de weduwe van de begin 1891 gestorven Theo, in 1893 een paar brieven op zicht stuurde naar een van onze jonge literaire helden van toen, Lodewijk van Deyssel, met de vraag of die er wat in zag, liep dat op niets uit. Een jaar later had Van Deyssel zijn eigen tijdschrift, het *Tweemaandelijksch tijdschrift*, 'voor letteren, kunst, wetenschap en politiek' zoals de ondertitel aangaf. Dat 'kunst' had de brieven toch een entree kunnen geven. In 1895 lijkt de inmiddels met Jo van Gogh bevriend geraakte Van Deyssel van plan te zijn geweest om het daar nog maar eens met zijn mederedacteur Albert Verwey over te gaan hebben. Maar het enige dat zeker is, is dat er nooit een brief van Vincent in hun tijdschrift heeft gestaan. De eerste Nederlandse publicatie van Van Gogh-brieven zou pas in 1914 komen, een complete editie met veel gaten, als ik me deze paradox mag permitteren, geredigeerd door Jo van Gogh-Bonger. Duitsland was Nederland toen al voorgegaan met een Duitse verzameleditie. De weglatingen in de editie van Jo van Gogh-Bonger betreffen niet alleen zaken die te privé geacht werden - daarbij moet gezegd worden dat haar beleid op dit punt voor die tijd heel liberaal was. Maar Jo van Gogh liet ook als Vincent weer eens erg de puntjes op de i had willen zetten en dus nog maar even was blijven doorschrijven, vaak grote lappen tekst weg. Ze vond dan kennelijk dat het zo al wel duidelijk genoeg was. Voor mij ligt de waarde van die brieven, bezien als literatuur, juist ook in al die herhalingen en hernemingen. Die geven vorm aan de gedreven en stabiele monomanie die een hoofdgegeven is in deze brieven en in dit leven.

Twee schrijvers van Tachtig hielden zich al vroeg in de jaren negentig bezig met Van Gogh. Niet met zijn brieven, maar met zijn schilder-

kunst. De ene is Jan Veth - schilder én schrijver -, die het werk van Vincent kende van bezoeken aan het huis van Theo in Parijs. De ander is Frederik van Eeden. Vincent had wat van hem gelezen, hij is de enige Tachtiger van het eerste plan die in Van Goghs brieven voorkomt. Ze hebben elkaar niet gekend, maar Van Eeden heeft, onder tragische omstandigheden, wel vroeg kennis kunnen maken met Van Goghs schilderwerk. Een paar maanden na de dood van Vincent, oktober 1890, was Theo zo in de war dat zijn vrouw besloot dat er een psychiater bij moest komen. Via Anna Veth-Dirks - de vrouw van Jan Veth en een schoolvriendin van Jo van Gogh - kwam ze uit bij Van Eeden, die toen al naam had als psychiater en die een deel van zijn opleiding in Parijs had gevolgd. Van Eeden nam de trein naar Parijs, gaf een consult en zag en passant de schilderijen waarmee het huis van Theo en Jo van onder tot boven volhing. Terug in Nederland schreef hij een laaiend enthousiast stuk over de schilder Van Gogh in de rubriek 'Kunst' van *De nieuwe gids*, het tijdschrift van de Tachtigers. Het is het eerste dat in Nederland over Van Gogh geschreven is. Kunsthistorici plegen hun neus op te halen voor dit stuk en het bestaat inderdaad voornamelijk uit gevoelsexclamaties zonder het soort analyse waar de kunstcriticus het van moet hebben. Maar het is in Nederland wel de lancering van Van Gogh in een ruimere kring van belangstellenden geweest. Ik maak een paar kanttekeningen bij Van Eedens stuk en laat de vraag naar het literaire gehalte van Van Goghs brieven even voor wat ze is. Daar kom ik later op terug en stel dan de vraag, in hoeverre de denk- en voorstellingswereld van Van Gogh zoals die zichtbaar wordt in zijn *brieven* verwant is aan die van de net iets jongere vernieuwers van de Nederlandse literatuur uit die tijd.

Mijn kanttekeningen bij het stuk van Van Eeden zijn hypothesen. De eerste betreft de *Zes Christus-Verzen* waarmee de dichter J.H. Leopold, een paar jaargangen verderop ook een van de honderd grootste doden in ons Pantheon, in 1893 debuteerde in *De nieuwe gids.* Ik denk dat de schilder Van Gogh via Van Eedens beschrijving van zijn 'Olijfgaarden' heeft bijgedragen aan de verbeelding van de lijdende Christus in de Hof van Olijven in het eerste gedicht van Leopolds reeks. Een analyse van beide tekstfragmenten laat zien dat ze een paar frappante voorstellingskernen gemeen hebben. (Leopold, in die tijd goed thuis in de Rotterdamse artistieke avant-garde, had toen ongetwijfeld ook al wel échte Van Goghs gezien.) Mijn tweede hypothese is eerder een vraag. In september 1890 was de bundel *Verzen* van Herman Gorter uitgekomen, een *landmark* in onze moderne poëzie. In oktober publiceerde Kloos een beroemd geworden stuk over die bundel in *De nieuwe gids*;

het is het stuk waarin Kloos onder veel meer de formule munt die Tachtig nog steeds achtervolgt: ‘kunst [moet zijn] de aller-individueelste expressie van de aller-individueelste emotie’. Kloos probeert in deze kritiek een achtergrond te geven aan wat verreweg de meeste lezers van toen zagen als de gewilde onbegrijpelijkheid van Gorter. Hij eindigt met een klaroenstoot: Gorter is ‘onze grootste Nederlandse poëet’ en zij die het zich nu permitteren afwijzend over deze poëzie te schrijven zouden juist ‘van den hoogste tot den laagste, den hoed [...] moeten afnemen, als maar even zijn onsterfelijke naam wordt genoemd’. Het stuk van Van Eeden over Van Gogh staat in de aflevering van *De nieuwe gids* die volgde op die met het stuk van Kloos over Gorter. Ik vraag me af of de altijd van wedijver vervulde Frederik van Eeden in dat volgende nummer van *De nieuwe gids* niet met zijn lancering van het onbegrijpelijke genie-Van Gogh zijn schilderkunstige pendant heeft willen geven van het al even onbegrijpelijke dichtergenie-Gorter zoals Kloos dat in het vorige nummer had neergezet. De slotzin van Van Eeden over Van Gogh weegt qua onsterfelijkheidspathos op tegen die van Kloos over Gorter: ‘En was deze niet een van het edel en onsterfelijk ras, dat het lage volk gekken, maar de mensch van ons slag heiligen noemt?’

Als ik over Van Eeden heen deze verbinding van Van Gogh met dichters als Leopold en Gorter terecht leg, dan laat dat zien dat Van Gogh, althans wat ik nu maar het idee-Van Gogh noem, gemakkelijk contact maakte met die Nederlandse literatuur rond 1890 die we ‘sensitivisme’ noemen. De vroege Leopold van de Christusverzen is ondenkbaar zonder het sensitivisme van Gorter. Zijn grote voorbeeld was Gorter, die van die *Verzen* uit 1890, en Gorter had het weer van Lodewijk van Deyssel die het sensitivisme in 1886 bedacht had als een soort verzenuwde variant op het naturalisme van Emile Zola. Het gaat daarbij om een vorm van onbevooroordeeld en intensief gewaarworden, zintuigen en zenuwen op het allerscherpst afgesteld, tot op het randje van het gek worden toe, onder uitschakeling van de gangbare denkpatronen. De gewone verbanden van de werkelijkheid lossen op in één maalstroom van details. Het idee was dat er zich zo een nog onbekende, maar stralende, geëlektriseerde werkelijkheid zou openbaren waarop het zicht tot nu verduisterd was door het tweedimensionale verstand en de heersende conventies en vooroordelen. Aan de kunstenaar de taak om zichzelf en zijn manier van kijken en voelen zo te manipuleren dat hij binnen zou kunnen dringen in die andere, échte werkelijkheid. Hij is een soort medium, in een experiment dat hem, met gevaar voor zijn leven, steeds weer op de rand van de afgrond laat balanceren.

Nu terug naar Van Gogh. Ik heb vaak college gegeven over dat sensitivisme en over de *Verzen* van Gorter. Bij sommige van die gedichten verwees ik om mijn studenten wat te hulp te komen eerst altijd maar naar Van Goghs late werk. Ik geef een voorbeeld van zo'n Van Goghachtig gedichtje, uit 1889 of 1890:

> In den heeten nacht een heet zwart grijs korenveld
> heeft mij heetvoetig heetoogig heethandig ontsteld,
> van achter drong me de windige nachtige hitte
> in 't dikkige looderig rooierig stof te zitten,
> mijn oogen bloedzwaar hingen voor het geschaarde
> starre nachtbeddend groenhittend aarzwaarde.

De verwijzing naar Van Gogh bleek in een geval als dit verhelderend. Op de verwantschap van de late schilderijen van Van Gogh met de sensitivistische teksten van Van Deyssel en Gorter tussen 1887 en 1891 is in de laatste decennia ook gewezen door onderzoekers als Harry Prick, F. Jansonius en Judit Gera. Maar we vinden die verbinding terloops al in de tijd zelf, vlak na 1890. In mei 1892, heel vroeg, is er een Van Gogh-expositie in Den Haag en een zekere Ferdinand Keizer schrijft daarover in *De Nederlandsche Spectator.* Hij signaleert de onbegrijpelijkheid van het daar getoonde werk van Van Gogh en koppelt die aan de onbegrijpelijkheid van Gorter en *De nieuwe gids*, ‘wier taal met de onze niets als de letters gemeen heeft’.

Er is dus veel dat op verwantschap wijst tussen het latere, Franse schilderwerk van Van Gogh en de sensitivistische teksten, in proza en poëzie, van Van Deyssel en Gorter. Ik beperk me tot het noemen van één impuls die ze met elkaar gemeen hadden. Zowel Van Gogh als Van Deyssel en in diens voetspoor Gorter hadden een grote bewondering voor Emile Zola, de schepper van de naturalistische roman. Ze hadden ook met elkaar gemeen dat ze Zola weinig orthodox interpreteerden. Zola had allerlei precieze ideeën over zijn kunst als een vorm van wetenschappelijke sociologie die de wetten van het leven zou blootleggen. Zowel Van Gogh als Van Deyssel lapte dat aan zijn laars en hield het bij de Zola wiens liefde voor het onbevooroordeeld beschrijven van de werkelijkheid boeken opleverde waar de hartstocht vanaf spatte.

Maar mijn volgende vraag moet nu zijn: vertoont de voorstellingswereld van de *schrijver* Van Gogh zoals zijn brieven ons die leren kennen, een vergelijkbare verwantschap met die van de schrijvers Van Deyssel

en Gorter die in ons letterkundig Pantheon Van Gogh sinds kort bijna als buurman hebben? De robuuste eenvoud van Van Goghs brieven wordt nog wel eens afgezet tegen wat dan de aanstelleritis zou zijn van de taal van Van Deyssel en de andere Tachtigers. Ik denk dat de *schilder* Van Gogh in elk geval in zijn Zuid-Franse periode met zijn verf niet wezenlijk iets anders zocht en deed dan wat Van Deyssel en Gorter uitprobeerden met hun taal. Zeker Gorter streefde naar een nieuwe eenvoud in de waarneming, die alleen bereikt zou kunnen worden door de taal te breken en te experimenteren met nieuwe verbindingen en vormen. Gewoon en dus al gek genoeg, daar deden ze geen van beiden aan, dus moesten ze zich wel aanstellen. Dat zag Ferdinand Keizer goed: Van Gogh en Gorter, dat komt overeen.

Maar als je een aantal weken leeft met de Van Gogh die geleidelijk zichtbaar wordt in dat beklemmende en tragische boek *De brieven*, dan zie je iemand wiens denkvormen en levensgevoel tot op het eind fundamenteel *verschillen* van wat Van Deyssel en Gorter in die late jaren tachtig van de negentiende eeuw aandreef. Dit ondanks de kennelijke vergelijkbaarheid van wat hun kernproductie van toen te zien gaf.

In mijn visie is de moderniteit van Van Deyssel en Gorter in hun sensitivistische fase voortgekomen uit een bewuste poging om te breken met alle traditie, alle gangbare maatschappelijke, religieuze en zelfs morele opvattingen, alle concepten van samenhang ook. Ze probeerden een creatief nulpunt te bereiken om van daaruit vervolgens met de tasters van hun nieuwe-type-kunstenaarschap door te dringen in die andere werkelijkheid. ‘Décadence’, een van de trefwoorden van die tijd, is voor hen een tijd lang iets positiefs: een verzwakking die nodig is om tot de verfijning - ook de taalverfijning - te komen waar- over die nieuwe kunstenaar moet beschikken. Soms kan voor de kunstenaar die zich hierop instelt de gangbare werkelijkheid even exploderen. Dat is dan een moment waarop de échte werkelijkheid zich manifesteert. Uit zulke momentservaringen zou de kennis van die nieuwe, echtere werkelijkheid moeten worden opgebouwd. (Wie dat wil kan dat een ‘epifanie’ noemen, op de manier waarop James Joyce dat bedoelde.) De vorige generaties kunstenaars deden er voor Van Deyssel en Gorter in deze fase van hun ontwikkeling in feite niet toe, Multatuli niet uitgezonderd. Ze lieten wat er al was bewust los en probeerden te beginnen bij een nulpunt. Dat was althans het idee.

Het denken en voelen van het personage Vincent, de ‘ik’ uit het boek dat *De brieven* heet, staat daar diametraal tegenover. Zijn signalement is dat van iemand van voordat na 1860, 1870 de verscherpte

westerse crisis van waarden en zekerheden Nederland begon te bereiken. In het hoofd van de Tachtigers zat zo tegen 1890 al wat Nietzsche (hoe verward ook), Verlaine, decadenten, symbolisten, Baudelaire. ‘De mannen van '48’ was voor hen bijna een scheldwoord: dat waren pompeuze heren die het allemaal erg goed wisten. Om een schrijfster als George Eliot, die haar werk opbouwde rond morele vraagstukken, moesten ze gniffelen.

De wereld van de *schrijver* Van Gogh zat anders in elkaar. Décadence, verval, is voor hem iets negatiefs, dat ons als we niet uitkijken de mogelijkheid ontneemt tot contact met wat goed was en is. Wat Van Gogh gemeen had met de Tachtigers was kennis van en bewondering voor de naturalistische prozaschrijvers. Maar bij hem verdreven die niet die ouderen als Dickens, Carlyle, Eliot, Michelet, Hugo: de naturalisten kwamen erbij, drukten die ouderen tijdelijk naar de achtergrond, maar die kwamen van daaruit ook altijd weer terug. De moderne epifanie van Van Deyssel en Gorter is een kortstondige en raadselachtige melding uit een nog onbekende werkelijkheid; die onbekende werkelijkheid is van een radicaal andere soortelijkheid dan de gewone werkelijkheid. Bij Van Gogh is het in zekere zin andersom: de goede echte werkelijkheid, waarin om zo te zeggen alles altíjd epifanisch is en daarom dus geen epifanie meer, ligt nog vlakbij, als het ware voor het grijpen, loopt daardoorheen. Je moet het contact ermee blijven onderhouden en daarom daar de eigen tijd bestrijden waar die dreigt af te glijden naar valse levensvormen die ons het contact met die echte, goede, intieme, eenvoudige werkelijkheid onmogelijk maken. Dat gebeurt in de kunst bijvoorbeeld als de kunsthandel te veel te zeggen krijgt en de schilders heren worden met villa's. Van Goghs ‘mannen van '48’ (en die van '30), schilders als Millet en Delacroix, waren voor hem niet alleen als schilder helden, ze waren voor hem ook voorbeelden van menselijke goedheid en onzelfzuchtigheid. Hij oriënteerde zich niet alleen op hen voor zijn kunst - al vroeg zijn eigen tijd dan om andere technieken en opvattingen -, maar ook voor zijn leven. In zijn ogen bracht en brengt hun kunst ons in contact met een werkelijkheid met een hogere concentratie van authenticiteit. Hun kunst heeft daarmee een morele component. Die dieper gelegen werkelijkheid is in principe altijd beschikbaar en niet alleen in een onberekenbare flits. Het is je taak als mens en kunstenaar om daarmee contact te houden. Dat kun je door je zozeer te richten op het eenvoudige, elementaire leven van mensen en dingen dat je als kunstenaar daarin opgaat. Spitters en hoeren staan daar in deze visie dichterbij dan dominees en kunsthandelaars. Van Goghs verzet tegen wat het kapitalisme in zijn tijd aanrichtte staat daarmee in verband: dat kapi-

talisme vernietigt de structuren waarin dat oorspronkelijke, échte leven te vinden is. Maar in principe is het échte leven, het Koninkrijk Gods om het maar zo te noemen, onder ons en ligt het niet in een andere wereld waarnaar je eerst de ‘doors of perception’ moet zien te openen. Leef zo dat je aan die wereld deel hebt - dat lijkt een grondgedachte van het personage Van Gogh uit *De brieven.* Ook als hij de georganiseerde godsdienst en het christelijke godsbeeld vaarwel heeft gezegd en de dominees de huid vol scheldt.

Vanaf het moment dat hij besloot schilder te worden heeft Van Gogh gedacht dat je die authentieke werkelijkheid het best zou kunnen bereiken en doorgeven als tekenaar en schilder. In dienst van een gemeenschap, een continuüm, en niet op de scherpe randen van een breuk. Die gemeenschap was ook een gemeenschap met wat en wie hij schilderde. Dat hij vaak geen modellen kon vinden lijkt hij soms niet alleen te zien als een kwestie van te weinig geld, maar bijna ook als een moreel tekortschieten van hemzelf. ‘Begrijpt gij dat, ik ben niet boos op de menschenwereld omdat zij vinden dat ik dit of dat ben - daar geef ik ze vooruit gaarne ten volle gelijk in, maar het verdriet me dat ik geen magt genoeg heb om te laten poseeren wat ik wil, waar ik wil en zoo lang of zoo kort als ik wil. Daar en niet in de technische moeielijkheid zit het bezwaar dat ik dien te eindigen, te overwinnen’ - aldus Van Gogh in juni 1888 aan zijn zuster Willemien in een passage waarin hij zegt de modellen uit Nuenen te missen ‘die voor mij gegroeid waren en waar ik nog mee dweep’. Het verband waarin Van Gogh zijn plaats wist, omvat een in het hier en nu steeds weer bedreigde maar desondanks wél aanwezige en bereikbare werkelijkheid. Maar het is ook een verticaal continuüm. Daarin heeft dat wat aan hem voorafging ook deel aan zijn leven en, op het laatst, als hij weet dat hij niet meer gaat maken wat hij had willen maken, draagt hij dat over aan het verband met wie na hem komen. Die zullen verwerkelijken waar hij al aan bijdroeg. Dat is de troost voor de eigen mislukking, geput uit het besef te leven in een moeilijk maar zinvol bovenindividueel verband. Rond 1890 zochten Van Deyssel en Gorter, in een in fragmenten uiteengevallen wereld waarin elke samenhang gezien werd als een fictie, het nulpunt van waaruit ze tot een verhelderende waanzin konden komen. Dat speelt bij Van Gogh geen enkele rol. Zíjn bij vlagen optredende waanzin was geen artistiek devies, maar een ongeluk, en echt.

Nog één opmerking. Ik zei al dat de literaire waarde van het boek *De brieven* door Vincent van Gogh voor mij niet ligt in de briljante onderdelen ervan, maar in de bewegingen van het grote geheel. En hoe in mijn geval Peter Sloterdijks *Du mußt dein Leben ändern*, toevallig

toch net in de buurt, nader vorm gaf aan mijn begrip van dat grote geheel. In dat boek distilleert Sloterdijk, over de geschiedenis van een paar duizend jaar heen, uit onder veel meer boeddhisme, Socrates, christendom, pilaarheiligen, Nietzsche, Wittgenstein, Foucault, de geschiedenis van de sport, de gestalte van een strevende mens. Dat is de gedrevene die, dwars tegen de conventie in, tegen de mening van de markt, de *doxa*, zich vanuit een persoonlijke gedrevenheid opwerkt tot beheersing van wat onbeheersbaar lijkt maar toch op de een of andere manier beheerst móét worden. Een verticaal streven noemt Sloterdijk dat en de verbinding met denkvormen van de religie is daarmee gelegd. Wie eindeloos 'oefent' - zo noemt Sloterdijk dat -, de daartoe nodige ascese betracht, sterk blijft en het niet op een akkoordje gooit met de wereld, zal op een gegeven moment merken dat hij, al stelt het ook weinig voor, toch op zijn minst iets dichter gekomen is bij wat hij voor onbereikbaar hield. Dat is de matrix waaruit de seculiere heilige van nu voortkomt. Ook naar iemand als Lance Armstrong mogen we van hem op deze manier kijken, misschien wel met doping en al.

Het aangrijpende van de brieven van Van Gogh is voor mij vooral dit element: ze zijn het doorlopend verslag van iemand die vanuit een verticaal besef, gericht op dat wat levend en goed is in 'de werkelijkheid' of 'de natuur', eindeloos 'oefent', soms iets dichter bij het gezochte komt, weet dat de limiet aan de andere kant misschien ook weer evenveel meeschuift zodat het allemaal nog niets uitmaakt en die tegelijkertijd wéét dat hij alleen maar zo kan leven en niet anders. Dat levert bij Van Gogh onder meer een even beklemmende als uiteindelijk zelfgewilde eenzaamheid op, een heleboel schilderijen en een heleboel brieven, genoeg om ons al meer dan een eeuw bezig te houden. Dat Van Eeden in de finale van zijn *Nieuwe gids*-stuk uit 1890, nog zonder de brieven, maar wel met een summiere kennis van Van Goghs levensgeschiedenis, Van Gogh thuisbrengt bij de 'heiligen', past, hoe negentiende-eeuws pathetisch Van Eeden ook uitpakt, in een Sloterdijkse lezing van Van Goghs *Brieven.* Heilige, of dat misschien toch maar liever niet, het is vooral deze hoofdlijn in dat onontwarbare geheel van leven en brieven die voor mij *De brieven* verdicht tot *great book.* Met *Du mußt dein Leben ändern* ergens in de buurt licht het geheel van *De brieven* op in een verscherpte samenhang. En de kern daarvan zit dan toch in wat Van Eeden al in 1890 poneerde. Nog zonder de brieven.

Edzard Mik
Het gat van de schaduw

Schaduwen houden ons van kinds af aan bezig. We groeien ermee op, worden er oud mee. Borelingen keren zich van schaduwen af en draaien naar het licht, peuters staan afgrondelijke angsten uit bij het zien van schaduwfiguren op gordijnen, kinderen vertrappen elkaars schaduw en duizelen van de schaduw- en lichtvlekken in het bos, geliefden trekken de schaduwomtrek van hun beminde met een vinger in het zand, pas getrouwden koesteren zich in elkaars schaduw, lang getrouwden proberen zich aan elkaars schaduw te onttrekken, vanaf een bank in het park bezien ouden van dagen hoe hun schaduw als een wijzer draait, ineenkrimpt en weer langer wordt, tot over de volle breedte van het gazon, reikend naar de donkerte van de bosjes.

Schaduwen spreken tot ons. Ze prikkelen onze fantasie, spelen in op onze angsten en verlangens. Ze lopen achter ons aan, met ons mee en voor ons uit. Ze imiteren, persifleren en misvormen. Ze beangstigen, verduisteren, laten ons zo goed als verdwijnen, de ene keer gewild, de andere keer ongewild, en hinten in lichtzinniger ogenblikken op een ander, uiterst vluchtig bestaan, waarin niets nog van enig belang lijkt te zijn dan de gestalte die ze toevallig hebben gekregen. Weinig is ook makkelijker tot leven te wekken en weer te laten verdwijnen dan een schaduw: licht aan, licht uit - meer is er niet nodig.

Die suggestieve presentie zet zich door in de kunsten. Geen kunst zonder schaduw. In alle kunsten, behalve misschien in muziek, wordt de schaduw ingezet: in de literatuur, poëzie, film, architectuur, fotografie, beeldende kunst en het theater. Dat spreekt voor zich bij de schaduw die een voorwerp, gezicht of lichaam zich als het ware zélf aandoet - de schaduw die veroorzaakt wordt door belichting van iets wat niet vlak is en dus schaduwtekening heeft. Als het licht is de schaduw grondmateriaal voor elke beeldend kunstenaar. Zij brengt het licht tot leven, leidt het oog en verschaft diepte aan wat zich op wat voor wijze dan ook in drie dimensies uitstrekt. Zonder schaduwtekening laat een vorm zich niet als vorm waarnemen en bestaat er ook niet zoiets als ruimtewerking.

Ongerijmder lijkt het gebruik van schaduwprojecties: de schaduw die het ene voorwerp op het andere werpt. Ongerijmder omdat een schaduw zowat niets is. Er is welbeschouwd weinig dat het niets zó dicht benadert als een schaduw. Anders dan een silhouet moet een schaduw het stellen zonder substantie, geur en gerucht, en laat zij zich definiëren als het ontbreken van licht waar dat licht elders wel kan doordringen. Geen verschijnsel is daarom tragischer dan een schaduw. Radicaler dan de oude Grieken onderworpen waren aan de grillen van hun goden, is een schaduw onderworpen aan grillen waar zij geen énkele vat op heeft. Een schaduw ontbeert elke zelfstandigheid. Ze bestaat, ze beweegt ook vaak, maar ze leidt een afgeleid bestaan, slaafs onderworpen aan het origineel, de invalshoek van het licht en de vorm en textuur van het voorwerp waarop zij wordt neergeworpen. Ze is niet het origineel zelf, maar verwijst ernaar, toont de afwezigheid ervan, niet zelden vlak naast dat origineel, er zelfs innig mee verbonden, als een dramatisch hand in hand gaan van aanwezigheid en afwezigheid.

Daarmee neigt een schaduw ertoe haar origineel te ondergraven. We zijn gewend een schaduw als een soort fall-out van het origineel te zien, een betekenisloos bijproduct, maar in de suggestieve presentie van de schaduw ligt een drastische omkering besloten: dat de schaduw preferent is en het origineel een ondergeschikt bijproduct, een afgeworpen huid. De schaduw verzelfstandigt zich en is betekenisvol; het origineel is ervan afgeleid en ontbeert elke betekenis. De omkering ligt in de onlosmakelijke verbinding van het origineel met zijn schaduw besloten. Het is een dreiging die altijd op de loer ligt, een potentiële ondermijning van het origineel, een onwillekeurige revolte, zoals een zoon zijn vader nabootst en aldus zijn vader van betekenis ontdoet en hem uiteindelijk in een fatale rolomdraaiing tot een lege imitatie zal reduceren. De schaduw suggereert een ondermijning van de orde waarin we leven, een die ons het meest raakt als het onze éígen schaduw betreft. Om diezelfde reden kunnen we het moeilijk verdragen als iemand ons nadoet. We voelen ons door de na-aper van onszelf vervreemd en van inhoud ontdaan. Door de nabootsing ervaren we onszelf als leeg - we raken doordesemd met onze eigen afwezigheid en devalueren zelf tot een nabootsing.

Tegelijk worden we ook door die afwezigheid aangetrokken. Dat blijkt uit onze verknochtheid aan onze eigen schaduw. We zouden er niet zonder willen leven, we zouden ons erzonder nog leger voelen, nog meer niet bestaand. Je zou je jezelf eens moeten voorstellen, lopend in de zon, zonder dat je een schaduw aan je voeten met je meesleurt, je zou je jezelf moeten voorstellen grijpend naar een glas, zon-

der dat een lege schaduwhand over het tafelblad mee grijpt en zich het al even lege schaduwglas toe-eigent, je zou het er eens mee moeten stellen dat je je profiel niet smal toelopend of breed uitlopend op de tafel werpt. De nachtmerrie is dan ook dat onze schaduw ons verlaat en zijn eigen gang gaat, zoals de neus van majoor Kovalev in het verhaal ‘De neus’ van de Russische schrijver Gogol zich heeft losgemaakt en zich in een mantel hult, in een rijtuig reist en ook nog eens een hoge ambtelijke rang blijkt te bekleden - de majoor is ten einde raad en zet alles op alles om zijn neus weer terug op zijn plek te krijgen. Onze verzelfstandigde schaduw zouden we met evenveel wanhoop achternajagen; als majoor Kovalev zouden we de politie willen inschakelen en een advertentie in de krant willen zetten in de rubriek ‘vermist’. Zonder schaduw zouden we ons verloren voelen, zwevend in het luchtledige.

Onze schaduw zet onze aanwezigheid op scherp door ons te confronteren met onze afwezigheid. Je zou dus kunnen zeggen dat we in onze schaduw de mogelijkheid van ons niet-zijn koesteren om onszelf des te meer als zijnde te ervaren. Daarom genereert de schaduw, hoe achteloos en ogenschijnlijk triviaal ook, altijd een grenservaring op het verblindend grijs van de zonbeschenen stoeptegels, op het gladde hout van het tafelblad of op de gestuukte muur van onze woonkamer - onze schaduw geeft ons de gelegenheid over de grens van ons einde heen te kijken.

Het is maar de vraag of onze schaduw het ook zonder ons zou kunnen stellen. Een losgemaakte schaduw is als een dolende geest, zo'n geest zal het uiterste doen om weer contact te maken met de echte wereld en de verloren verbinding te herstellen, tevergeefs overigens, want op geen enkele wijze is de schaduw in staat zich met wat dan ook bestendig te verbinden, elke poging daartoe is tot mislukken gedoemd en maakt die stomme schreeuw van haar lillende onmacht des te schrijnender. Wat zit er anders voor een schaduw op dan de mensen schrik aan te jagen, hun sprookjes voor te toveren, hen met potsierlijkheid te vermaken of voor de gek te houden?

Omdat een schaduw niet kan bestaan zonder projectievlak, is zij het teken van afwezigheid van het ene voorwerp, geprojecteerd op een ander voorwerp. De schaduw heeft zich losgemaakt van het origineel en parasiteert op dat andere voorwerp. Dat gebeurt op de meest onbetrouwbare wijze: even makkelijk als ze zich neervlijt op het ene vlak, zo makkelijk strijkt ze langs een ander vlak, werpt ze zich ertegen of drapeert ze zich om om het even welke vorm dan ook. Het maakt haar niet uit, het laat haar onverschillig, onder alle omstandigheden toont ze zich volstrekt plooibaar. Ook hier weet ze zich afhankelijk: zonder

dat vlak of die vorm kan ze niet bestaan, het is de materie die haar zichtbaar maakt.

In zijn bekende mythe van de grot plaatst Plato de mens met zijn rug naar een vuur. Op de grotwand ziet hij alleen de flakkerende schaduwprojecties van de voorwerpen die achter hem langs gedragen worden - wat die voorwerpen werkelijk zijn, blijft voor hem verborgen. Zoals bekend was die mythe het begin van het idealisme in het westers denken: de waarheid kreeg je niet te zien, alleen een afgeleid beeld ervan, een onvolkomen problematische representatie. Maar waarom zegt Plato niets over de ondergrond van de schaduw, dat koude, hardstenen projectievlak waar elke grotbewoner zijn hoofd op stuk kan slaan als hij aan de echtheid van zijn afgesloten universum zou twijfelen?

Bij de schaduw van een voorwerp op een glad vlak, zoals een strakke muur, springt de impact van die projectie niet gelijk in het oog. Er is een schaduw, en er is een schijnbaar neutraal oppervlak dat voor het ontvangen van schaduwen lijkt voorbestemd. Dat dat vlak materieel is en ook een eigen bestaansrecht, een eigen gestalte heeft, laat zich makkelijk over het hoofd zien. Maar bij bijvoorbeeld de schaduw van een zwaaiende populier op de gevel van een huis treedt er een besmetting van het een met het ander op: die schaduwboom dringt zich op aan het huis, haar ostentatief uitgedragen afwezigheid slaat als het ware een gat in die onaantastbaar gewaande vorm. Als door een inslag wordt het huis aangetast door een gemis of een verlies van iets waar het eigenlijk helemaal niets mee te maken heeft; het huis is het doelwit van een herinnering aan een populier die er niet meer is.

Hoe dieper de schaduw, hoe meer die aantasting ontaardt in een uitholling. De schaduw wint het van de ondergrond. Waar zij valt, verdwijnt het huis ten gunste van een pluimachtige, vagelijk getakte opening. Wat eerst met onbekommerd aplomb de kwaliteit ‘reëel’ uitdroeg, verliest daarmee aan overtuigingskracht en lijkt het illusoire gehalte van de schaduw nog te overtreffen. Zolang de schaduw het huis niet geheel en al doet verdwijnen, zoals zij van de aarde op gezette tijden de maan van de hemel veegt, ligt in haar de suggestie vervat van een breuk in onze schijnbaar reële wereld en een doorgang naar een ándere wereld, oorspronkelijker, dieper dan de onze.

Waartoe dat kan leiden, blijkt bijvoorbeeld uit die schilderijen van De Chirico waaruit de mens is vertrokken en de schaduwen van huizen en poorten het rijk voor zich alleen hebben. Daar maken ze dan ook gretig gebruik van, ze hebben erop gewacht, zien hun kans schoon. Ruimte voor dubbelzinnigheid laten ze niet, ze zijn volstrekt gelijkwaardig aan de gebouwen, misschien al belangrijker dan de ge-

bouwen, en ze trekken het plaveisel open, vreten zich in de gevels en vullen poorten en raamopeningen met een donkerte, dieper dan het nachtzwart. Nog even, zo ben je geneigd te denken, en ze nemen het helemaal over en trekken onze wereld terug in de schoot van de duisternis waaruit zij geboren werd.

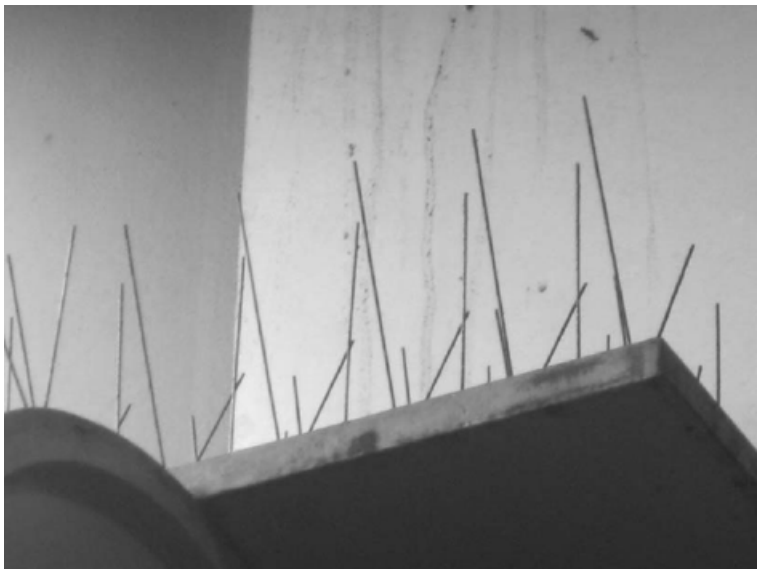

Paul Bogaert

Net niet monotone ventilatiegeluiden
nemen de voorgrond in.
Daarbovenop getik.
Onder meer.

Iets verplaatsen wordt een aanval,
een gebaar een inbreuk,
een suggestie een mes.
Dan is een uithaal normaal.

Met de ogen gesloten, de dikke vingers
halfslachtig naar binnen
gekromd voor een schedelmassage.
Tot niet meer dan een lichaam, onuitstaanbaar:

‘Aandacht,
of een antwoord,
een gedeelde belevenis,
een herstelling, dat kan allemaal, maar niet nu.’

Wil Boesten

De gedroomde stad

I

Ik ben geen kind van de stad.

Hoewel ik inmiddels met een knipoog naar Couperus kan zeggen: ‘Zo ik íéts ben, dan ben ik een stadsmens,’ bracht ik mijn jeugd door op het platteland. Dat in Limburg zo plat niet was: je had er heuvels en bossen, huizen werden er niet gebouwd op lange palen die in moerassige polderweiden werden gedrild, maar op de ferme ondergrond. Op het platteland - de eerste zeven jaar te midden van een ouderwetse grootfamilie in een gehucht met veertig huizen, een brouwerij en *geen* kerk.

Mijn eerste stad was er dan ook een die niet bestond: *de* stad, het idee stad als een plaats waar je kon willen zijn, kon willen leven, waar je naartoe wou om er je vleugels uit te slaan, waar je kon denken, waar je leven kleur kreeg en je ontwikkeling vaart: een gedroomde stad. Veertien was ik inmiddels, sinds mijn zevende woonden we in een nieuwbouwblok een dorp verderop: duizend inwoners, een eigen parochiekerk. De stad was nog amper een begrip: een plaats waar je zaken kocht die er in het dorp niet waren, spijkerbroeken bijvoorbeeld. Zo'n stad heette Geleen, of Heerlen, elk gelegen aan een eindpunt van streekbuslijn zeven van de LTM die ons dorp doorkruiste. Het bestaan in die plaatsen kwam me onherbergzaam voor, droevig als hun namen klonken: een klank van kolengruis tussen je tanden.

Veertien, de leeftijd waarop je beseft dat alles wel eens heel anders zou kunnen zijn. Dat god een theatermaker blijkt en de pastoor zijn marionet; dat het dorp minder idylle dan gevangenis wordt, en een boek de vlucht daaruit. De leeftijd waarop het besef zich niet langer laat tegenhouden dat *het* leven elders moet zijn, dat *ergens* andere mogelijkheden schuilen. In *de* stad, de gedroomde stad.

Mijn eerste gedroomde stad werd Nijmegen, waar mijn vijf jaar oudere zus studeerde, voor de jongen van veertien een bruisende metropool. Daar leerde ik een leven kennen dat me aanlokkelijker toe-

scheen. Ik praatte er over politiek, boeken en muziek, werd meegenomen naar rokerige cafés, naar films die ik amper begreep. Ik mocht me er groot en volwassen voelen en ging soms pas om drie uur slapen. Het was de plaats waar ik mijn vleugels kon uitslaan, waar mijn ontwikkeling vaart kreeg.

II

In mijn dromen komen nooit echte steden voor. Natuurlijk: ik droom over jagen en gejaagd worden, over achtervolgingen en niet vooruitkomen. Maar zulke dromen spelen in *Metropolis*- en *Bladerunner*- achtige stadsdecors, in Piranesi's kerkergewelven.

Gedroomde steden ontstaan overdag. Ik zie een stad, herinner me iets, hoor, voel, ruik, een nietig detail waaraan mijn geest blijft haken. En in mijn hoofd ontstaat een beeld, een voorstelling, in een flits omvat ik een volledig leven dat ik zou kunnen, willen leiden in die stad.

Zo'n gedroomde stad is geen ideale stad. Geen virtuele *città ideale* die ik als een soort Alberti van de geest uitdenk en bijeenpuzzel uit de steden die ik ken. Met stedenschoon, romantische steegjes of imponerende boulevards heeft dat niets te maken, met architectonische huzarenstukjes, harmonieus stadsontwerp of esthetische praal evenmin. Ook is mijn gedroomde stad niet als bij Italo Calvino de stad die alle steden wordt.

Nee, mijn gedroomde stad is een werkelijke plaats - al ken ik die vaak alleen van papier of beeldscherm, heb ik haar slechts gelezen, in geluiden gehoord of in geuren geroken. Het kan een metropool zijn, of een provinciestadje van dertigduizend zielen waarop ik een compleet bestaan projecteer. Een écht leven, met hoogten en diepten, kieren en scheuren, een balanceeract tussen en droom en daad, avontuur en gedachte.

Een gedroomde stad is een stad waar ik minstens één keer in mijn leven voor altijd heb willen blijven.

Twee voorbeelden, uitersten, in elk opzicht.

Mijn gedroomde stad New York ontstond toen ik het plan opvatte een verhaal te schrijven over een man in Manhattan die in een loft woont waar alleen op 21 juni heel even direct zonlicht binnenvalt. Dat verhaal ging over het verlangen naar die dag, zijn angst of de zon zou schijnen.

Rond dat beeld is een leven, een klos van ideeën en concrete voorstellingen ontstaan - van metroritten en jazzclubs, van taxi's en hoogoplopende gesprekken; koesterende omhelzingen, wandelingen en boottochten, natregenen en verdwalen, van feesten en uitgeverijen,

jachtig hollen en rustig werken, van ruzie, angst, uitgelatenheid en eenzaamheid. Als een suikerspin: een op het oog onontwarbare droedel rond een stokje, die in wezen bestaat uit slechts één plakkerige draad, en probeer die maar eens af te wikkelen.

Het beeld vormde een fundament voor een gedroomde stad waaraan sindsdien onafgebroken wordt gesleuteld en gebouwd door de onderaannemers van de ziel, aalgladde types als gevoelens, angsten, dromen, verlangens en meer van het obscure volk dat de duistere stegen van je bewustzijn onveilig maakt. New York is een stad waar ik al tientallen jaren voor altijd wil blijven.

Maar een bekentenis is op zijn plaats: ik was nog nooit in New York. En ik durf er eigenlijk niet naartoe. Niet uit angst voor droombedrog, voor teleurstellende werkelijkheid, nee ik kán niet naar New York omdat ik vrees dat wat daar ook gebeurt, niets ooit op zal wegen tegen de lange schaduw die het verlies van het gedroomde verlangen ernaar werpt.

Om geen ongeneeslijke romanticus te zijn, een contrast.

Op Sicilië raak ik verzeild in een onbetekenend, armoedig provinciestadje - ik weet niet eens zeker of het daadwerkelijk Vittoria heette. Ik drink er iets op een onooglijk pleintje in de schaduw van een afbladderende kerk in futloze provinciebarok. Rondom walmen en loeien auto's, ze stoken de benauwdheid nog op. Ik kijk uit op een hoekpand in brokkelig blauwgrijs stucwerk. Draden en leidingen schots en scheef over de hele gevel. Op de eerste verdieping staan twee oude mannen. Ze staren roerloos uit een raam, ieder uit zijn eigen kamerraam, naar dezelfde leegte. Het is een schilderij van Hopper, de desolaatheid, een existentiële angstdroom. Kijken dat geen zien meer is, dat die eeuwig gelijke uitsnede aan de andere kant van het glas niet eens meer waarneemt, kijken als een ogenschijnlijke bezigheid, een hulpmotor van de tijd die anders misschien niet verstrijken zou.

Tenminste? Want dan zie ik rust, mannen die niets hoeven, niets willen. Hun stilstand is evenwicht, alles is één, het verlangen gedood. Ik zie niets minder dan Zen op een hete verdieping boven een sjofele Siciliaanse kapper. Daar te staan en nog slechts te kijken, ik word licht van het idee. Op dat moment verandert het onooglijke en afgetobde Vittoria even in mijn gedroomde stad.

III

Sinds de verdrijving uit de Hof van Eden heeft het verlangen terug naar het paradijs steeds weer de vorm van een stad aangenomen. In elke stad bouwt de mens aan de droom van die terugkeer. Na de

moord op zijn broer stichtte Kaïn een stad. Na de zondvloed moest Babel tot de hemel reiken.

De stad behoort tot de symbolische wereld, een mythologische figuur tussen goden, helden, fabeldieren, profeten, wijzen en heiligen. Haar ontstaan werd met sagen omweven, de plek waar zij werd gesticht, geheiligd en gezegend met een arsenaal aan rituelen: Henoch, Ur, Kalach, Troje, Ujjain, Alexandrië, Rome, Carthago, en talloze andere ondergegane, verwoeste, verzonken steden, zelfs gedachte steden als Augustinus' *Stad van God*, Plato's stadstaat en het Hemelse Jeruzalem, maken als archetype deel uit van onze geesteswereld.

Ommuurd, sterk, veilig, het hervonden - heroverde - Paradijs, een droom van toekomst, geborgenheid en geluk. In de gedroomde stad sloeg de mens zijn vleugels uit, kreeg zijn ontwikkeling vaart. Want van oudsher zijn steden ook de hersencellen van de wereld, de plaatsen waar de nieuwe ideeën en levenswijzen werden geboren, ontwikkeld en toegepast: Bagdad, Peking, Athene, Cordoba, Florence, Parijs, Washington, Dessau, Hollywood.

En onverwoestbaar is die droom. Nog altijd vestigen zich steeds meer mensen in steden. Ruim de helft van de wereldbevolking woont er inmiddels, al te vaak in onvoorstelbare ellende. Maar geldt wat ik aanvangs zei over hoop, vleugels uitslaan en ontwikkeling niet juist voor het miljardenpauperdom in de sloppenwijken? Elke stad herbergt talloze gedroomde steden.

Sinds de mens steden bouwt, denkt hij ook na over hoe ze vorm te geven en in te richten. Hoe beheerster de stad, hoe groter de grip op het leven, hoe groter de kans dat paradijs te heroveren.

Vanaf de Middeleeuwen is de greep op de wereld onvoorstelbaar verstevigd. De beheersbaarheid schreed voort in een steeds razender tempo, tot het punt waar homo sapiens in de eenentwintigste eeuw zijn oorsprongen tegen het licht houdt. Het oude verlangen het paradijs te hervinden door het zelf te bouwen, leek binnen handbereik te komen. Bouwmeesters tekenden met visionair elan volmaakte werelden. Technische ontwikkelingen maakten de droom tastbaar: het geluk stond in de steigers.

Geluk. Voor een middeleeuwer nog een bespottelijke notie. Geluk wachtte je hooguit na het leven, tot dat moment ploeterde je door de dagen tot je het aardse tranendal kon inruilen voor het Hemelse Jeruzalem - in jubelende kerken haalde je een voorschot daarop.

Die maakbaarheidsgedachte werd een almachtsfantasie: God is dood, zijn stad bouwen we wel zelf. Geluk moest worden afgedwongen, noodlot en toeval gevangengezet. Vanuit die overtuiging werden de ontwerpers in de jacht op geluk stoutmoediger: Alberti, Ledoux,

Berlage, Gropius, Le Corbusier, Marco Fiorentini. Steden als Sabionetta, Brasilia, Lelystad, wijken als Corviale in Rome, de Amsterdamse Bijlmermeer, de Ville Radieuse of het Berlijnse Hansaviertel waren ontworpen paradijzen. Bouwen tegen het menselijke tekort, een algemeen geldig ideaal: volmaakt én eindeloos.

Was dat naïef? Megalomaan? Totalitair? Wij kijken er nu met een mengeling van fascinatie, afgrijzen of bewondering naar. Gekoesterd is een ideaal vaak een warm bad, in uitvoering nogal eens een hardvochtige heerser.

Moderniteit kun je beschrijven in termen van toenemende afhankelijkheid van kunstmatigheid. Steeds vernuftiger hulpmiddelen maken de macht om de werkelijkheid te beheersen ongebreideld. Als de macht toeneemt wordt de angst voor verlies ervan echter groter. De boeven noodlot en toeval zitten achter slot en grendel, stel dat ze ontsnappen? We ontdekken langzaam dat we de kwetsbaarheid niet uit de weg ruimen, maar voor ons uit bulldozeren. Technologie brengt de wereld in onze greep, maar maakt haar ook complexer, dreigender. Daardoor neemt het verlangen naar beheersing weer toe: een doodlopende straat zonder eind.

En juist in die steden van het ontworpen geluk, die maakbaarheids- paradijzen, lijkt de controle te ontglippen. Waar in utopische stads- ontwerpen de mens werd ingebed in symmetrische vormen die orde en balans verbeeldden, is het beeld van de eenentwintigste-eeuwse megastad dat van een ontspoord monster, een onbestuurbare, structuurloze, alles opslokkende en platwalsende moloch van asfalt, beton en golfplaat, een woekerende schimmel die over de aardbol kruipt. Chaotische megapolen doen beheersbaarheid klinken als iets uit vroeger eeuwen. Dit onberekenbare beest kun je niet meer met alomvattende utopieën te lijf, die immers worden juist verantwoordelijk gehouden voor de nachtmerrie. Het einde van de gedroomde stad?

Tijdens de Architectuurbiënnale Rotterdam was er een interessante expositie: ‘The Open City, Designing Coexistence’. Deze *open city* is geen klassieke stad van steen. Een netwerkstad is ze, een urbaan kluwen van ideeën, plannen, botsingen, oplossingen, mogelijkheden, problemen, kansen, uitdagingen, dromen; clusters van relaties, activiteiten, mentale of elektronisch gestuurde en geordende processen, een abstract, verfijnd en complex web. Binnen de fysieke stad is een onstoffelijke stad ontstaan, een creatieve stad, een gedachte stad, een stad als manier van leven, een stad in het hoofd: een gedroomde stad.

Alomvattende plannen en dito slogans zijn uit de gratie. Niet lan-

ger één utopisch ideaal voor allen in één eeuwige toekomst. Maakbaarheid werd met het zinnetje *Die eeuwige cyclus van droom en deceptie* naar de ideologische rekwisietenkamer verbannen, de rol van de bouwmeester als toekomstvisionair geschrapt.

Deze *open city* is een speelterrein voor de *brave new man* van het post-neoliberale duurzame consumptiekapitalisme. Een stad van netwerkers en cultuurhoppers; de biotoop van de individualistische metromens, een leeftijdloos wezen tussen de twintig en zestig, dat zich draadloos verbonden weet, *on the move* is en toch overal thuis, altijd in verandering; voor wie het eigen bestaan tevens het dak boven zijn hoofd lijkt. Elektronische wegen en virtuele ruimtes worden werkelijke leefomgevingen: de afhankelijkheid van kunstmatigheid neemt een nog hogere vlucht. Waarlijk, een gedroomde stad.

Designing coexistence. De tastbare werkelijkheid van straat en steen staat in dit dromerig realisme op losse schroeven. Maar saillant is dat met het werkwoord *designing* de maakbaarheid, die met veel bombarie werd afgeserveerd, via de achterdeur weer binnenhuppelt. Ook uit dit immateriële, pragmatische visioen rijst toch weer het eeuwige vierspan ideaal, bouwen, stad en droom op, het vehikel op weg naar het paradijs.

IV

Stel u uw gedroomde stad voor. Velen zullen een oude binnenstad zien. Kronkelige straatjes, oude panden, terrasjes en boetieks, arcaden, een fijn restaurant, wijnlokalen onder veertiende-eeuwse balken. Een stad die bestaat, maar nooit het verleden is geweest dat je er nu ziet.

Stel u zo'n middeleeuwse stad eens voor met het bijbehorende kabaal, de drukte en de infernale stank van rotting en vuil; het geweld op straat en de nooit aflatende dreiging van rampspoed, pest, beleg, bulderende branden, luizen, ziektes, pijn, zweren en etterende wonden; de klievende kou in een huis vol rook, de verzengende zomerhitte. Het smakeloze eten zonder specerijen. De lucht van stront die door de straten drijft, de ontbindende lijken en stervende kinderen.

Zou de lakenhal geen Hennes & Mauritz herbergen, maar pokdalige stoffenhandelaren, zou in het grand café het leprozenhuis nog gevestigd zijn, hingen in de raadskelder nog gewoon misdadigers in de ijzers, kapot gegeseld en krijsend van pijn... zou, kortom, het bewustzijn van die alomvattende smerigheid en ellende nog in onze oude steden hangen, hoe toefden we dan in Siena, Brugge of Dordrecht? Hoe staat het met de authenticiteit van de binnenstad waar je een terrasje pikt?

Een paar winters geleden was ik in Dresden. Gedroomde stad van August der Starke, stad van kunst, wetenschap en goed bestuur. Een barokke overwinning op het bleke licht en de zware hemel van het noorden. Een stad waarvan ik dacht dat ik er vast voor altijd wilde blijven. Dat viel tegen.

Zeker, in de gulden glans van een zonnige decembermiddag bezit het 'Florence aan de Elbe' de feeërieke kwaliteit om de ziel te laten zingen. Maar juist door die sprookjesglans, dat epaterend mooi zijn, kon ik het gevoel niet van me afschudden dat ik rondliep in een decor. Voor mijn innerlijk oog veranderden de praalgebouwen in een fraaie hoop stenen, in *Kriegsruinen* die, na de waanzinsnacht van *bomber* Harris in 1945, terug opeen waren gestapeld uit de blokkendoos van de geschiedvervalsing. Gewezen puinhopen die het verleden meer leken te verbloemen dan te gedenken. Ik werd bedot. Hier moest een droom de nachtmerrie doen vergeten, de oude praal smoorde de jongere geschiedenis teneinde het mythische *Elbflorenz* weer tot gelding te brengen.

Echt lachwekkend was de gloednieuwe, steen voor steen *her*bouwde Marienkirche op haar veel te nauwe plein. Als een cocotte die uit haar baljurk knapt, te groot, te veel, levenloos, een kerk die hooguit schreeuwt dat haar god een theatermaker is. Ik hunkerde naar walmende Trabantjes die haar zouden hullen in blauwe smook, zouden sluieren met het patina van de tijd, vuil en verval.

Dresden wil een gedroomde stad van het verleden zijn: ze bestaat niet meer en is er toch, een wederopbouw die juist dat *weder* wilde doen vergeten, een Potemkinfaçade van het grote vergeten, levenloos, zonder stadsmensen, vol toeristen, hotels en namaak-flair. Hier regeert de nostalgische terreur van de gefotoshopte glossy-authenticiteit, de levenloze treurnis van plastische-chirurgie-volmaaktheid.

Deze cosmetische utopie van een gedroomd verleden wordt voortgestuwd door eenzelfde honger naar geluk. We keren de modernistische betonutopieën van een toekomst die nooit *kan* bestaan de rug toe en zoeken houvast in een verkitscht *vroeger* dat nooit *heeft* bestaan.

Maar niet alleen in Dresden, overal zie je opgekalefaterde binnensteden verworden tot een nostalgisch cosmeticum. Een reclameverleden uit de hoge hoed van de citymarketing: opgepoetst, vervalst en geïdealiseerd.

Een gedroomde stad, toeristische trekpleister én historisch ankerpunt voor de ontwortelde menigte in de drassige buitenwijken, waar mensen op palen wonen in kraakverse wijken vol retro-huizen. In de bodemloze *newspeak* van projectontwikkelaars wordt het voorgesteld als verlengstuk van de historische stad en - overgoten met een leugen

van dorpsheid - voorgespiegeld als een gedroomd urbaan bestaan, ontdaan van stadse kwalen: *Wonen in het groen! Wordt dit uw uitzicht?* Maar intussen wonen de gelukkigen boven óp dat groen, het uitzicht is verdwenen in de stenen van het huis van de overburen.

Waar blijft de werkelijkheid op deze kunstmatig gewonnen grond, zonder enige referentie? Wat betekent het als mensen in hun eenvormige auto, vanuit een straat met eenvormige huizen, naar eenvormige kantoorgebouwen rijden - en 's zaterdags winkelen in...? Dit bizarre kunststukje in een drooggelegd moeras drijft op de kurk van de beheersbaarheid. En de werkelijkheid? Is dat wat onze beeldschermen uitbraken: complex, ongrijpbaar, dreigend? En wat heeft deze *Verfremdung* te maken met de op archetypische angsten en nostalgie gebaseerde populistische politiek?

Er was nog iets anders in Dresden. Opvallend was dat geen mens daar vanzelfsprekend rondliep, met de onverschilligheid van wie er thuis is; niemand voor wie die stad gewoon *zijn* stad was, met al haar nukken, niemand voor wie ze vanzelfsprekend was als een ruzie na dertig jaar huwelijk, vanzelfsprekend als een wat sleetse jas die soms te warm is, soms te koud, maar die over het algemeen lekker zit.

Ach, de nostalgie. Ik herinner me een eerste wandeling op een gouddooraderde nazomerdag door het havengebied van Dordrecht. Licht, ruimte, geluid, en niet te vergeten geur, voerden mij bliksemsnel een fictionele bovenwereld binnen en bereidden mij een gevoel van gelukzaligheid dat me verder alleen ten deel valt in: precies, dromen. De elementen van de stad en mijn zintuigen spanden briljant samen om mij terug te katapulteren naar vroeger eeuwen. Mystiek op zijn best: een theaterstukje waar ik maar al te graag intrapte.

Daar wilde ik blijven. De tunnel in de A16 moest het geboortekanaal zijn waarlangs mijn eeuwige geluk ter wereld kwam. Ha! Dat kon natuurlijk niet lang duren, te weinig optimist ben ik om in zo'n boodschap lang te geloven. Ook de gedroomde stad heeft twee oevers, en daar sta je, in spagaat tussen illusie en realiteit, idylle en rafelranden, een wankelhouding die ik probeerde te vangen in een gedicht:

> Deze stad, die stad meer speelt dan is, die,
> tragisch verkeerd gelegen voor de moderne
> tijd, dan maar zwijgend water gadeslaat dat langs
> haar grote hoofd naar zee wordt gedragen.
> Waar tanend licht je meesleurt naar
> een andere eeuw, tot een sportuitlaat
> die illusie even makkelijk weer verscheurt.

Deze dame die zich opmaakt voor dagen
van levendig krakeel, dat nog laat de
tijd doet vergeten - waarvan zij zoveel al had.
Deze stad, cosmetisch tot ouderdom
herboren, die haar beroemde wolken
op schildersdoek geborgen in musea van
haar eeuwige oudheid laat getuigen.
Die soms zo gruwelijk idyllisch oogt dat
je een gat zou willen krassen, zwart,
waarin de tijd verdwijnt - van deze stad
die stad meer speelt dan leeft.

Gedroomde stad? Voor mij is de opgekalefaterde dame Dordrecht allang die sleetse jas geworden, een liefde die ik haten kan, een droom waar de nachtmerrie doorheen kiert. En dat is goed. Want wie wil er nu wonen in een cosmetische droom, in eeuwige voorspoed zonder pijn? Zoals Roel Bentz van den Berg schrijft in een lofzang op Los Angeles: een stad is een verhaal in je kop.

Mij past de jas, de naden zijn nog dicht, en ach, die sleetse plekken: als je doorloopt ziet niemand ze.

V

De toren van Babel is mislukt, dat had ons moeten leren. God zelf stak daar - jaloers - een stokje voor. Sindsdien heerst spraakverwarring. Het bouwen ging echter onverdroten door, bouwen om de hemel te bereiken, het paradijs. Aan die onverwoestbare droom lijkt de bouwkunst geketend als Prometheus aan zijn rots.

Er is cynische muziek die prachtig klinkt, geniale misantropische schilderkunst; een roman kan nihilistisch zijn én vervoeren, films kunnen ontroerend mooi een inktzwart mensbeeld huldigen. Maar heeft u ooit een pessimistisch gebouw gezien? Een gebouw dat zegt: de wereld is niets? Getuigt het neerzetten van een bouwwerk niet altijd van vertrouwen? In een toekomst, in vooruitgang, verbetering, in een droom? Ging een architect die in Stalins Sovjet-Unie de zogenoemde *microrayons* ontwierp er soms van uit dat zijn ontwerp tot een inferno van wodka en geweld zou vervallen?

Tal van verpauperde utopieën wrijven als pijnlijke kinderen van hun tijd het zout van de mislukking in de wond van de maakbaarheid. Immense projecten zijn vastgelopen op de zandbank van de werkelijkheid, als een mammoettanker, niet bij machte tijdig een koerscorrectie door te voeren.

Waar de schrijver een wereld bouwt die alleen bestaat in de lezer, iets maakt dat lucht is, minder nog, gedachte, daar schrijft de bouwmeester een sténen werkelijkheid - in principe voor eeuwig. En die wereld kun je niet dichtslaan. Een bouwwerk ís er, onwrikbaar, autoritair zelfs, het kan er niet *niet* zijn; je kunt het niet afzetten, wegdenken of in de kast schuiven, je kunt er niet omheen kijken.

Klinkt daarom - of er nu een miljoenenstad op de tekentafel ligt of een bushokje - in elk ontwerp nog steeds die echo van de utopie van eeuwig geluk? Was ik bouwer, ik zou dromen dat ik niet meer *hoefde* te dromen.

Want geen utopie kan ooit slagen. Of het nu gaat om de stad van een gedroomde toekomst die nooit *zal* bestaan, of de stad van een gedroomd verleden dat nooit *heeft* bestaan - ze zijn van hetzelfde laken een onmogelijk pak. Al wilden Hegel, Marx en Fukuyama anders doen geloven: de geschiedenis heeft niet plaatsgevonden om hier uit te komen, ze kent doel noch einde.

Volgens de filosoof Theodor Lessing is geschiedenis slechts zingeving van het zinloze, verklaring na het feit, wat platvloerser: achterafgeklets. Betekent dat dan dat je de visionaire bedenkers van gisteren niet zomaar de schuld voor de mislukking in de schoenen kunt schuiven? Zij droomden de geschiedenis ten einde, maar die vertikte dat simpelweg. Hun visionaire steden waren naïef, grotesk, megalomaan, autoritair, maar dat vonden we pas later.

In de vroege jaren negentig bezocht ik in Marseille de Ville Radieuse van Le Corbusier. Dáár zie je hoe gebouwd geluk eruitziet. Waar zo veel utopische projecten tot onafzienbare ellende hebben geleid, is de Radieuse succesvol. Ik wist me er niet goed raad: het idee van het samen móéten benauwde me, ik voelde de goedbedoelde terreur van een overdimensionale studentenflat. Mij is het een nachtmerrie tussen gelijkgestemden te moeten leven, laat staan in andermans paradijs.

Míjn gedroomde stad, ik zei het aan het begin, is geen *ideale* stad, geen doel, maar de plaats waar je je vleugels uitslaat, een projectie van een mogelijk leven. En er wordt aan die stad onophoudelijk gebouwd, maar niets komt ooit af.

Ik pretendeer niet dat ik dat in Marseille destijds al besefte, maar het succes van de Radieuse plantte een kiem van twijfel in me die uitgroeide tot het besef: mijn gedroomde stad is geen paradijs en wil dat niet zijn, ik hoef niet te leven in eeuwig geluk.

De gedroomde stad? Al blijf ik hartstochtelijk zoeken, ik hoop haar nooit te vinden. Omdat verwezenlijking stilstand betekent, omdat de

essentie van het zijn-in-de-stad juist een voortdurend schipperen is, voorlopigheid; een afbakening van territoria en denkwerelden; je weg vinden, improviseren; omdat frictie en kierende naden spannender zijn; omdat ordeloosheid meer scheppende kracht bezit dan harmonie; omdat schoonheid niet schuilt in volmaaktheid, en geluk niet in een rimpelloos bestaan. Omdat, kortom, die sleetse jas niet voor niets lekker zit.

De stad, aldus Dirk van Weelden, *is de lof van de zelfverzekerde onzekerheid, onzuiverheid en onbeheersbaarheid.* Precies. Het is dié onzekerheid die spanning brengt, beweging, de brandstof die de hersencellen van de stad voedt. Ziehier: mijn gedroomde stad, gedroomde steden.

En het paradijs? Op het beroemde schilderij van Alberti's ideale stad oogt die stad maar doods. Het literaire genie van Dante was niet toereikend om van het *Paradiso* meer te maken dan mooie, lege lieflijkheid, een langgerekte geeuw die flets afsteekt bij het *Inferno.* Het paradijs was een tuin, geen stad.

Een stad ís geen natuur, geen bestendige cyclus waar alles terugkeert naar de oorsprong, maar een hotseknotsend rad op een hobbelige ondergrond. Ze zal altijd in beweging blijven en nooit aankomen waarnaar ze op weg denkt te zijn. Zelfverzekerde onzekerheid, onbeheersbaarheid, weten dat je er nooit komt, maar toch zoeken. Ik fladder verder op de vleugels die ik in mijn eerste gedroomde stad uitsloeg, begerig zoekend.

Ik bén een kind van de stad, van de gedroomde stad.

Deze tekst is een bewerking van de jaarlijkse STAD-lezing, een initiatief van Stichting DE STAD, Dordrecht, die schrijvers uitnodigt te spreken over het ‘urbane zijn’ en dit jaar plaatsvond op 5 maart.

Daniël Rovers
Niet bang zijn: de beul is bij je
Hans Faverey (1933-1990)

Zijn vader nam hem mee het oerwoud in, op zoek naar wilde orchideeën en bromelia's. Hoorden ze hoog in de bomen gekwetter en gefluit, dan zei vader welke vogel het was.

Dieren en planten verdwijnen in het bewegende groen tot ze opeens in hun pracht aan je oog verschijnen.

De vader was een van de eersten die in Suriname de klassieke gitaar bespeelden; een zachtaardige man, nooit kreeg iemand hem kwaad te zien.

Zijn betovergrootmoeder was een jonge Ashanti, op een slavenschip naar Suriname gevoerd. Ze werd gekocht door de Fransman Faverey.

Zijn vrouw was kinderloos en hechtte zich aan het meisje, dat zorg voor haar droeg nadat haar man overleden was. Bij de dood van mevrouw Faverey kreeg het meisje een enveloppe mee die ze op haar lichaam moest dragen tot ze het testament aan de gouverneur had laten zien.

Het eerste vliegtuig dat hij zag, landde op draagvleugels op de Surinamerivier.

Hij besefte dat taal abstract is. Gitaar, gouverneur, vliegtuig, chrysanten: concepten die nooit aan de werkelijkheid voldoen.

Dichters worden nooit volwassen, ze stellen steeds dezelfde kinderlijke vragen, halen steeds dezelfde verdwijntruc uit.

Hij dichtte om de tijd stil te zetten, het verval tegen te houden, de onmogelijkheid uit te spreken.

Met zijn moeder en jongere broer kwam hij als vijfjarige uit Suriname in Nederland aan. Vader zou spoedig volgen, maar de Tweede Wereldoorlog brak uit. De overtocht werd eerst uit-, later afgesteld. Na 1945 bleek dat de vader bij een andere vrouw kinderen had verwekt.

In de oorlog fietste zijn moeder met haar zoons uit Amsterdam naar het gereformeerde Gramsbergen in Overijssel, naar haar ouderlijk huis. Pijnlijk was het weerzien. De jongens hadden een katholieke opvoeding genoten, de moeder was met een Surinamer getrouwd.

Van meneer Lipinski kreeg hij in die jaren, wellicht dat het 1942 was, een zinken kwartje. Niet veel later werd Lipinski naar de kampen weggevoerd.

Bij een straatrazzia werd hijzelf door Nederlandse agenten opgepakt, en hij zou zijn gedeporteerd als niet een omstander had gezegd dat die jongen geen Jood maar een Neger was.

Een vrouw uit de Jordaan zei: ‘Idioot, zie je dan niet dat dat geen Jood is.’

Het laatste oorlogsjaar werden de scholen gesloten. 's Middags dwaalde hij rond door de stad. De bomen, het hekwerk, de geteerde blokjes uit de tramrails - ze waren er niet meer.

Na de bevrijding verveelde hij zich op de buurtschool die hij bezocht. Pas op het Amsterdams Lyceum, waar P. van Delft hem kennis liet maken met de *Odyssee* en Sappho, leerde hij weer luisteren.

Nederlandse poëzie interesseerde hem niet. Marsman, Slauerhoff, Roland Holst, hij vond ze erg vervelend. Tot hij in de vijfde klas, tijdens de les van F. Lulofs, kennismaakte met de verzen van Paul van Ostaijen. ‘Onder de maan op de lange rivier schuift de kano naar zee’. De jongeman neuriede het ritme van de zinnen mee.

Zijn eerste ijsvogel zag hij in 1950. De vogel vloog via de doorgang onder het lyceum in de richting van wat toen nog het Van Heutsz-monument werd genoemd. Koningsvissers hebben een oranje-blauw, metalig glanzend vederdek en een rechte, dolkachtige snavel.

In elke dichter schuilt een naïef filosoofje, dat nooit verder komt dan de voor-socratici, verwonderd over de tijd die maar blijft verstrijken, de rivier die nooit dezelfde is.

Van Herakleitos leerde hij: onsterfelijken zijn sterfelijk, sterfelijken zijn onsterfelijk, vuur eet alles.

Hij schreef in een minuscuul klein lettertype, dat op school zijn spijkerschrift werd genoemd.

Als jongen wilde hij archeologie gaan studeren, maar het werd psychologie.

In de vakanties reisde hij Europa door, in de weekenden bezocht hij de jazzkroegen van de Nieuwmarktbuurt.

In 1953 ontmoette hij op het Joegoslavische eiland Krk een jonge dichteres, ze heette Lela Zečković. Zes jaar lang schreven ze elkaar brieven, wisselden hun mooiste foto's uit: ‘Do you think you like this young man who is looking down to God knows what?’ In 1959 kwam Lela naar Amsterdam. Ze werden man en vrouw.

Vier jaar lang stopte hij met het schrijven van gedichten, omdat hij muziek zo veel mooier vond. Tot hij in 1957 zijn eigen stem ontdekte, en leerde hoe goede poëzie moest klinken, besefte dat hij er een gave voor had.

Hij vond dat een schrijver niet moest vrezen of de lezer het wel mooi zou vinden, tenzij de schrijver een copywriter was.

De eerste jaren las hij zijn gedichten met rare stemmetjes aan zichzelf voor; de stem was een toets voor de tekst.

Hij debuteerde in 1962 in het tijdschrift *Podium* met een reeks die hij pas achttien jaar later in de gezamenlijke herdruk van zijn eerste twee bundels op zou nemen.

Alsof ik je een vlinder tussen je oogharen speld.

Op 20 maart 1964 ontving hij post van uitgeverij Querido. Met interesse had men het manuscript gelezen, maar er kon helaas ‘geen uitgave van worden gemaakt’.

Er verstreken jaren. Soms ging hij een boekhandel binnen, bladerde in de nieuwe bundels, constateerde dat hij de betere was.

In 1968 debuteerde hij met de bundel *Gedichten* bij uitgeverij De Bezige Bij. De bundel kreeg een paarse kaft, de teksten werden in een schreefloos lettertype gezet, elke pagina bevatte twee gedichten. Over deze vorm had hij niets te zeggen gehad.

De onvlinder - de grijze, gespikkelde - was hier.

Als er geen mensen meer zijn die de taal op een afwijkende manier gebruiken, dan wordt het denken, of het uitvinden van nieuwe dingen, of het afschudden van vooroordelen die in de taal verankerd liggen steeds moeilijker, zo niet onmogelijk.

Hij hield ervan achter zijn typemachine te zitten, de toetsen aan te slaan, te zien hoe de letters door de metalen armen in het papier werden gedrukt.

Hij monteerde zinnen achter elkaar.

Hij schreef zijn gedichten meestal vrijdag- en zaterdagavond en ging door tot diep in de nacht. De herfst en de winter vormden zijn dichtseizoen.

Met pen bracht hij verbeteringen op het kladpapier aan, draaide dat dan achterstevoren weer in de machine en ging op de nog blanco zijde door.

Zijn zomers bracht hij samen met Lela op het eiland Šipan door, aan de Kroatische kust. Hij had uitzicht op vier kleine rotseilandjes die telkens weer net niet verschoven leken.

Er was voor hem niets geruststellender dan een landschap dat er al eeuwen hetzelfde bij lag, zoals de rotsachtige mediterrane kust of de Nederrijn bij Rhenen.

In een volmaakt landschap leek het hem volstrekt overbodig poëzie te schrijven.

De gedichten ‘Zelden deugt een uitspraak echt’ en ‘Maar waarom zich te koesteren’ uit *Tegen het vergeten* componeerde hij tijdens een uurtje zwemmen (borstcrawl) in de Adriatische Zee.

Hij keek graag voetbal - televisie maakte dat in de huiskamer mogelijk. Het waren de gouden jaren van Cruijff, van het Nederlandse elftal dat tot twee keer toe geen wereldkampioen werd.

In 1976 zag hij hoe Panenka in de EK-finale van Tsjecho-Slowakije tegen Duitsland een strafschop nam.

Poëzie is: nooit weten wat het volgende moment je brengt.

Hij luisterde graag naar muziek voordat hij aanving te dichten, vooral stukken met veel variatietechnieken. Bach, Haydn, Couperin.

Hij speelde piano en kocht zijn eigen klavecimbel. Hij had een voorkeur voor retorische barokmuziek.

Het akkoord is de basis in de barok, het kan niet bestaan zonder het akkoord dat eraan voorafgaat en het akkoord dat erop volgt.

Hij was ervan overtuigd dat musici zijn gedichten slecht begrepen.

Elke drie tot vier jaar leverde hij een nieuw manuscript in bij de uitgeverij. Haast was een van de dingen die hij als dichter af moest leren.

Werkzaam was hij in de Jelgersma-kliniek van de Universiteit Leiden te Oegstgeest, door hem ‘Het gesticht’ genoemd. Jaloers was hij op dichters die de verplichtingen van een dagbaan niet kenden, wat niet wil zeggen dat hij had willen ruilen.

Vijf interviews gaf hij tijdens zijn leven, waarin hij steeds weigerde in te gaan op biografische vragen, want die deden er niet toe.

Zijn gedichten werden steevast in Times New Roman gezet, een echte typemachineletter.

Alleen zijn allerlaatste bundel laat een auteursfoto op de achterflap zien.

Hij sprak over zijn gedichten als ‘versjes’.

Hij vond dat critici meestal dingen over hem schreven die hij zelf ook wel wist, vaak ook al zelf verteld had.

Hij herinnerde zich het antwoord van Pablo Picasso op de vraag waarom hij zo veel in blauw geschilderd had: ‘Omdat mijn rood op was.’

In 1983 ging hij voor het eerst op reis naar Suriname. Hij ontmoette zijn vader, trok het oerwoud in, maakte een boottocht over de Surinamerivier. Kolibries kunnen achteruit vliegen. Ze zijn als grote hommels zo klein.

Hij was bang om dood te gaan, had hij tegen zijn vader gezegd. Amper een week terug in Nederland bleek dat de vader gestorven was. ‘Wát zeg je?’ waren zijn laatste woorden.

Gemeenplaatsen verkondigde hij tijdens interviews met een uitgestreken gezicht: ‘Bovendien is het ook zo, hoe treurig 't is om dat nog te moeten zeggen, dat er veel dingen ontstaan, maar er gaat ook enorm veel stuk.’

Hij had een sterke wil. Hij stopte met roken omdat hij zich dat voorgenomen had.

Het wit tussen de dichtregels doet altijd mee. Het vertraagt, ontspoort, vernieuwt en verbindt.

Hij vond weinig dieren lelijk, op sommige schapen na.

Mensen die geconcentreerd hun ingeoefende werkzaamheden verrichten - de pizzabakker die het elastische deeg de lucht in gooit, de polsstokhoogspringer die voor een sprong zijn aanloop neemt - daar kon hij naar blijven kijken.

Hij wilde in zijn teksten geen verslag uitbrengen van de werkelijkheid; het gedicht moest tot die werkelijkheid behoren.

De stad bezag hij tijdens lange nachtelijke wandelingen. Uren waarin de trambanen en fietspaden leeg blijven, straatlantaarns branden, vogels voorspellers van het daglicht zijn.

Op het strand bij Schoorl zag hij eens een oude man vanaf het duin grijze tennisballen de branding in slaan. Hij moest aan zijn voorganger Herman Gorter denken.

Zijn lievelingsboek was *Don Quichot*, dat hij zevenmaal las.

Hij vroeg zich af of Flaubert, die toch zo op zijn zinnen had zitten zweten, niet beter dichter had kunnen worden, dan had Emma Bovary tenminste nog een kans gehad.

Bij goede poëzie werd hij getroffen door het verbijsterende gemak waarmee vorm en inhoud elkaar behelzen.

Hij vond dat gedichten zonder de naam van de maker gepubliceerd zouden moeten worden, eigenlijk.

Hij kleedde zich elegant, als een sportieve Engelse gentleman. Zijn manier van bewegen was soepel, op het parmantige af.

Het gebeurde op een literaire avond dat een onbekende tot zijn kring probeerde door te dringen. Hij vroeg de man wie hém had gevraagd erbij te komen staan. Hij kon een ongelooflijke hufter wezen.

Door tegemoet te komen aan het aannemelijke wordt zonder geweld niets naders ontlokt aan het gesloten front der dingen.

De zin vormt de basis van zijn poëzie, geschreven in een weinig afwijkende syntaxis; de verrassing verschijnt met de herhaling.

Hij had een zachte, melodieuze stem, waarvan hij niet wilde dat die Surinaams zou klinken.

Bij voordrachten sprak hij elk woord met een zekere aarzeling, een zekere bedoeling uit. Er kon dan een frons op zijn voorhoofd verschijnen, alsof hij zich zelf verbaasde over wat hij met zijn woorden teweeg had gebracht.

Met geloken ogen formuleerde hij de zinnen die de zijne waren, tot hij die ogen opsloeg en je schrok van de felheid waarmee hij tot je sprak.

Als hij een gedicht schreef, kroop hij in zijn eigen hoofd, wachtte af wat het brein te bieden had.

De ijzigste leegte ontregelt.

Een paar keer per jaar las hij zijn gehele oeuvre nog eens door, in bad, bed, of gewoon rondlopend in zijn kamer.

Hij las liever zijn eigen werk dan dat van anderen, vals bescheiden was hij niet.

Eind 1989 werd kanker bij hem vastgesteld. Op Poetry International droeg hij een laatste keer zijn gedichten voor. Hij kon zelf niet meer komen, men zag hem in beeld verschijnen. Stilte nam bezit van de zaal nadat de band was stilgezet.

Hij maakte een laatste tocht door het Hollandse rivierengebied, zag nog eenmaal het uitzicht dat Rembrandt en Van Ruysdael voor hem hadden ontdekt. De rivier die door zijn werk stroomde was de Lethe, of nee, de Surinamerivier.

Hij vroeg zich af of het bloed dat hij via de transfusiezak kreeg toegediend van een knappe roodharige studente uit Leiden was, of van een pooier, zo eentje die altijd een agressieve vechthond bij zich heeft.

Hij noemde zichzelf een doodsdichtertje.

Iets maken wat overeind blijft en minder aan slijtage onderhevig is dan de maker zelf, dat is poëzie.

Het utopische moment in een gedicht, als de tijd stilvalt, geen begin, geen einde, dood noch leven, en al wat vergaat weer opnieuw kan ontstaan.

Hij noemde zijn gedichten ademhalings- en onthechtingsoefeningen.

Gedichten maken die eeuwen mee kunnen gaan.

In zijn debuutbundel *Gedichten* schreef hij: ‘Niet bang zijn// de beul is bij je.’

De slotregels van *Het ontbrokene* luiden: ‘Laat de god die zich in mij verborgen houdt/ mij willen aanhoren, mij laten uitspreken,/ voor hij mij met stomheid slaat en mij/ doodt waar ik bij sta, waar jij bij staat.’

Waar jij bij staat.

Een portret in overgeleverde (interview)fragmenten. Bijzondere dank aan R. Faverey, K. Hin, G. Kouwenaar, M. Mathijsen, W. van Toorn.

Ineke Riem

Penelope wacht

Ze zal hem terugzien (we weten het zeker)

Ze zal hem terugzien aan de achterkant van de zee
Hij zal zich losmaken uit de armen van de horizon,
de wind uit zijn haar jagen,
de eeuwen van zijn schouder vegen,
zijn licht in haar ogen schijnen tot het pijn doet

We twijfelen er niet aan dat ze hem terug zal zien

Ze zal hem terugzien in het Museum voor Goochelkunst
waar hij (verduiveld, hij is het echt)
uit een doosje springt,
opdoemt in een golvende spiegel,
verschijnt op een affiche,
verdwijnt
achter een fluwelen gordijn,
uit een authentieke goochelhoed rolt,
vanaf een speelkaart wenkt,
zich opvouwt tussen de rimpels van een suppoost

Het staat vast dat ze hem terug zal zien

Ze zal hem terugzien op historische filmbeelden: felucca's op de Nijl
Zij, als enige, merkt de hand van de filmer op,
herkent de schaduw die van zijn galabiya op het dek druppelt

Ze zal hem terugzien op de dag dat de wereld vergaat
Haar einde zal nabij zijn
maar een helikopter nadert
en er bungelt iemand onder

Ze zal hem terugzien op de bodem van een droom op een feestje waarvoor ze niet was uitgenodigd bij de cursus 'Alleen verder: de draad weer oppakken' op de dag die een Chinees koekje haar lucky day noemt in de bouwmarkt (met zijn nieuwe vrouw, zwanger) in een opsporingsbericht van de politie in de eeuwige schemer van de onderwereld op de bewolkte werkdag waarop ze eindelijk ontslag neemt en hij zichzelf voorstelt als haar nieuwe collega in een ander leven (hij: haar buurmeisje, zij: zijn buurjongen) op een eiland in de Stille Zuidzee met een cameraploeg in zijn nek op een plein met schele duiven onder de brug waar de naalden zingen als sirenen

Er is geen reden tot paniek: iedereen weet dat ze hem terugziet

Ze zal hem terugzien wanneer ze haar hoop laat vallen
op afgesleten kasseien
In de schaduw van een kerktoren bloeden haar handen en haar knieën
Langzaam worden de scherven nat,
kruipen haar gebeden weg
Een onbekende god struikelt over een gebroken naam
'Kan ik u helpen?' vraagt een stem die ze kent van lang geleden

We biechten het op: we weten niet of ze hem terug zal zien
We hebben onze twijfels

Ze zal hem terugzien
Ze zal een flessenscheepje vinden
op een levendige rommelmarkt
Hij staat aan dek,
jaagt de wind uit zijn haar,
veegt de eeuwen van zijn schouder

Als niemand kijkt, propt ze zichzelf erbij

Michiel van Kempen

Het talige draaihoofd van Cairo

Of Edgar Cairo de grootste schrijver van Suriname is? De vraag is me nogal eens gesteld. Door Afro-Surinamers die driftig op zoek zijn naar een literaire icoon. Door bewonderaars van zijn grote en diverse oeuvre. Door mensen die zich geen raad wisten met zijn merkwaardige variant van het Surinaams-Nederlands. Door mensen die hem bewonderden om zijn provocerende 'negerachtigheid' - bij hemzelf overigens een woord zonder aanhalingstekens. Of juist door mensen die een hekel hadden aan zijn provocerende negerachtigheid. En mijn antwoord luidt: ik weet het niet. En ik vind de vraag of hij de grootste schrijver van Suriname is of was eigenlijk ook niet zo interessant. De Caraïbische literatuur is juist zo fascinerend vanwege de buitengewone diversiteit ervan. Ik zeg dit niet vanuit een slap laat-duizend-bloemen-bloeien-principe. Niks duizend bloemen, snoeien in die troep, weg met al het onkruid. Maar wie is er groter: Shakespeare of Dante? - wie zal het zeggen?

Edgar Cairo wist het zelf wel: hij was én Dante én Shakespeare. En dan was hij ook nog Vergilius en Milton, en daarbovenop was hij ook nog Cairo zelve als persoon. Dat meende hij niet alleen, toen ik hem eind jaren tachtig ontmoette, dat schreef hij ook op. En hij liet het drukken in de vijf boeken in oblongformaat in zwart-rode banden die hij voor eigen rekening liet drukken onder het imprint Uitgeverij Apuku. Nu is Apuku in het winti-pantheon een machtige godheid, de slimste van alle winti's, groot imitator, en als hij eenmaal boos is niet gemakkelijk tot rust te brengen. En Edgar Cairo wás boos. Hij was zo boos dat hij slechts gekleed in een sjaal rond zijn hoofd zijn appartement aan de Nova Zemblastraat in de Amsterdamse Spaarndammerbuurt uit rende, en woest zwaaiend met een houwer de bakken met geraniums van de buren te lijf ging. De Spaarndammerbuurt kende in die tijd nogal wat bakken met geraniums, maar niet veel naakte negers, en de buren waren dan ook not amused.

Ik heb hem enkele keren opgezocht aan de Nova Zemblastraat en ik herinner me hoe hij me eens - dat was een tijd voor zijn dans met de

machete - wees op een prachtig bewerkte scheepskist uit de VOC-tijd. Zijn toe-eigening van een meubelstuk uit de vermaledijde slaventijd deed hem zichtbaar plezier. De kist had een fortuin gekost, en de rode sportwagen die voor de deur stond, had hij ook niet cadeau gekregen (en hij zou er ook weinig plezier aan beleven: enkele dagen later zou hij worden gestolen). Het was Cairo in de jaren tachtig naar den vleze gegaan. Hij was zonder enige twijfel de meest geprofileerde migrantschrijver van Nederland. Boek na boek verscheen, zijn theaterstukken werden opgevoerd, hij schreef columns voor *de Volkskrant* en zijn agenda liep vol met boekingen voor zijn optredens. Zijn uitgeverij, In de Knipscheer, ging bijna aan zijn buitengewone productiviteit ten onder. Alleen al in 1980 verschenen de romans *Mi boto doro/Droomboot havenloos* en *Jeje Disi/Karakter's Krachten* (560 pagina's), de bundel columns *Ik ga dood om jullie hoofd* en de poëziebundel *A nowtoe foe mi ai/In de nood van het aangezicht.* Zijn verzamelde dichtwerk *Lelu! Lelu! Het lied der vervreemding* uit 1984 leverde een vuistdik boek op. Of die buitengewone productiviteit en verzengende creativiteit jarenlang een reddingsboei voor hem was (hij was in zijn jonge jaren al eens door een psychiater onderzocht) of uiteindelijk juist zijn mooie hoofd op hol bracht en tot een *drai-ede* maakte, een duizelend hoofd: ik weet het niet. Ik weet wel dat hij volslagen mesjogge was toen ik hem in 1989 opzocht, om zijn medewerking te vragen aan de bundel *Verhalen van Surinaamse schrijvers* die bij De Arbeiderspers zou uitkomen.

Volslagen mesjogge? Toch niet zo mesjogge, of hij wist direct als een volleerde Alberich het aambeeld te vinden waarop hij met reuzenslagen een bekende Cairo-toon begon te hameren: geld!, geld!, geld!, *und zwar sofort*! De nood was dan ook hoog. Ik belde aan en volgde hem naar de zitkamer, waar een schildersezel stond. Hij streek liefkozend langs een schilderij dat hij net had voltooid, ging me voor naar zijn werkkamer, wees me een stoel en nam tegenover me plaats. Hij begon te neuriën, zwevende melodieën met soms bizar hoge uithalen, mij glimlachend observerend. Ik was toen nog jong en had veel geduld met de Surinamers. Na een uur zei ik tegen Edgar: ‘Het spijt me, maar ik geloof toch werkelijk niet dat ik je versta.’ Edgar barstte in een klaterlach uit en riep: ‘Maar dat kan jij als *bakra* ook helemaal niet verstaan. Dit is *angel's talk*!’

Het jaar daarop stond ik - nog altijd geen cursus *angel's talk* doorlopen - weer bij hem op de stoep om te vragen of hij mee wilde werken aan het dubbelnummer dat *De Gids* aan Suriname wilde wijden. Nu moest ik mij tussen tot aan het plafond opgestapelde kartonnen doorwurmen naar zijn werkkamer. In die kartonnen zaten de honder-

den schilderijen die hij inmiddels had gemaakt. Ik moest weer veel geduld oefenen, maar alles voor de kunst. Edgar had het druk. Hij was bezig zijn hele boekencollectie door te nemen. Hij trok een deeltje uit de kast, bladerde het even door, liet een meer of minder luid gebrom horen en mikte het dan door het openstaande venster het grasveld op. Slechts een gering aantal boekjes kon zijn goedkeuring wegdragen, die schoof hij naar de andere zijde van de boekenplank. Ik herinner me dat bundels van Trefossa en Johanna Schouten-Elsenhout goedkeurend zoemen ontlokten. Maar dat goedgekeurde rijtje bleef angstwekkend klein en ik begreep toen ik goed luisterde dat hier sprake was van cultuurvernietiging: de weggeworpen boeken kwamen niet, zoals ik aanvankelijk meende, op een grasveld terecht, maar belandden met een plons in een gracht. Hier moest worden ingegrepen. Ik vroeg Edgar of hij een kop thee voor mij wilde zetten. Instemmend geneurie, Edgar verdween naar de keuken. Snel schatte ik in welke boeken ook van mij de gracht in mochten, en welke per se aan de boze selectie moesten ontsnappen: die stopte ik gauw-gauw in mijn tas. En zo komt het dat ik een exemplaar van Dobru's *Boodschappen uit de zon* in de kast heb staan met een ingeplakte foto en een mooi gekalligrafeerde opdracht ‘Voor mijn liefste vriendje Edgar - Hans’.

Ik ging behalve met een tas vol boeken, de deur uit met een verhaal en een schilderij dat hij *Heart of France* getiteld had. Hij had het prachtig laten inlijsten. Hij vroeg er me breed lachend 75.000 gulden voor - bij florijnen vond hij altijd zijn spraak terug -, maar ik kreeg het uiteindelijk voor iets minder mee. Ik hoor nog het aambeeld dreunen toen ik de Nova Zemblastraat uitliep: *‘Rheingold! Rheingold! Mächtiges Gold!’* Toen ik een hele tijd later eens binnenliep bij zijn lijstenmaker begreep ik dat alleen al de lijst anderhalve keer zoveel had gekost als wat ik voor het doek had betaald.

Toch: dit hele verhaal was niet de moeite waard, als niet in het Suriname-nummer van *De Gids* dat in oktober-november 1990 uitkwam, Edgar Cairo's verhaal ‘Over de geheimen van de liefde’ gestaan had, misschien wel Cairo's allermooiste verhaal. De eerste zin opent de vertelling zoals wanneer zware toneelgordijnen opzijschuiven aan het begin van een voorstelling: ‘Als kind ontdekte ik heel vroeg wat de liefde voor een ander kon betekenen, al was ik er op dat moment zelf nog lang niet aan toe, er ook maar iets van te begrijpen: aaj, liefde, de liefde in de grotemensen-wereld.’ Dan volgt het verhaal van een jongetje dat met een grote pan soep door zijn moeder erop uit wordt gestuurd om de oude Mis'Koosje met verse bouillon te gaan verblijden. Het hongerige armemensenjongetje loopt zelf het water in de mond en hij weet zich maar met moeite te beheersen, tot hij beseft hoe blij hij het ouwe

mensje maakt. Maar als hij de doek die om de soeppan zit wil losmaken, wordt hij weggestuurd, omdat hij geen meisje is dat de oude vrouw zal verzorgen:

> Van de daad der ‘soepliefde’ had ik nog altijd geen verstand. O grotemensen-wereld, daar ging je, wervelend voorbij, als storm in de middag van een zomaar-dag.
> Soep in de ondersteuning van de levensslag!
> Kind in de wereld der veredelde verbeelding. Er was geen zon waarmee je dingen zag, behalve de gedrochtelijke wezens, aj, opdoemend uit de duisternis rondom het aangestoken licht der lamp aan huis: kind was ik, met de waarheid van de duistere lach. Kind zou ik zijn geweest, waarin de onschuld prijkte. Waar bleef de liefde, waar men 't zo gedurig over had?

Vanuit het perspectief van een opgroeiend jongetje geeft Edgar Cairo een prachtig beeld van de verlangens, tegenstrijdige loyaliteiten en verwarring in het milieu van het armoedige leven op de achtererven van Paramaribo. Het verhaal kreeg een aangrijpende voordracht van acteur Felix Burleson op de Tweede Caraïbische Letterendag in de Openbare Bibliotheek van Amsterdam op 5 september 2009.

Wat een verhaal als ‘Over de geheimen van de liefde’ bijzonder maakt, is dat het een publiek kan aanspreken, ongeacht de achtergrond van de lezers. En in dat opzicht had Cairo wel heel lang een probleem.

Edgar Cairo, geboren in 1948 in Paramaribo, stamde uit een geslacht van negers uit de Para, het Surinaamse district waar de bevolking nog veel van de oude Afro-Surinaamse cultuur bewaard heeft en een diep, weinig door andere talen beïnvloed Sranantongo spreekt. Maar Suriname was wel een voormalige Nederlandse kolonie waar de Nederlandse taal juist door het voorkomen van zo veel verschillende bevolkingsgroepen een sterke positie had kunnen behouden. Sinds 1876 was het Nederlands in het onderwijs met harde hand doorgevoerd: Suriname had veel vroeger een algemene leerplicht dan Nederland! Die situatie had uiteraard een desastreus effect op het zelfvertrouwen van de mensen in het hanteren van hun eigen volkstalen.

Ook Edgar Cairo heeft het Nederlands in het onderwijs opgezogen en heeft beseft - zoals uit tal van opmerkingen in zijn werk blijkt - dat alleen een zo Surinaams mogelijke variant van het Nederlands, de kloof tussen de vreemde taal en de eigen psyche van de Surinamers kon verkleinen. Werkend vanuit het ABN holde hij de taal van de kolonisator uit om die te vullen met de Surinaamse taaleigenheid en

de Surinaamse klaterlach. Bovendien verbeeldde hij met die taal de historische en eigentijdse wereld van de Surinamers, in eigen land en overzee. Die verbeelding bood hij aan op de Nederlandse literaire markt, en eerst toen hij merkte dat daar communicatieproblemen ontstonden begon hij water bij de wijn te doen, en boog hij zijn taalinstrument om in de richting van een meer toegankelijk Nederlands.

Het Surinaams-Nederlands heeft tot aan de Surinaamse onafhankelijkheid bijna altijd een sterke tegenkanting gevonden in Suriname, ook omdat die taalvariant niet gestandaardiseerd was en de brave leerkrachten dus geen houvast hadden over wat ze nou wel en niet goed moesten keuren in het koeternederlands van hun leerlingen. Eigenlijk werd het Surinaams-Nederlands beschouwd als een *brokobroko* (gebroken) Nederlands en als zodanig gezien als een obstakel om op te klimmen op de maatschappelijke ladder. Zelfs de romans van Bea Vianen, die verschenen bij gerenommeerde Nederlandse uitgeverijen als Querido en De Bezige Bij, waren lange tijd op de middelbare school verboden voor het mondeling examen Nederlands ‘vanwege het ontoereikende niveau van haar werken’. Edgar Cairo ging veel verder in de ontwikkeling van zijn variant van het Surinaams-Nederlands dan Bea Vianen, die door Nederlandse lezers moeiteloos verstaan kan worden. Hij nam het meest eigene van het Surinaams-Nederlands, verdichtte dat en verrijkte het met tal van eigen vondsten, vaak letterlijk vertaald uit het Sranantongo. Zo werd hij een van de grote taalcreoliseerders en kan hij in één adem genoemd worden met Patrick Chamoiseau, Raphaël Confiant en Alice Walker. Zeker behoort hij tot de belangrijkste schrijvers in het Sranantongo, maar hij heeft ook het Nederlands een onderdompeling in een Surinaams bad gegeven, met een resultaat dat uiteindelijk veel verder ging dan het Surinaams-Nederlands dat in Suriname gesproken wordt. Zelf omschreef hij zijn variant van het Nederlands als ‘gecreoliseerd Nederlands, inheems Nederlands’. Een fragment uit de roman: *Koewatra djojo/In de geest van mijn kuituur* (1979):

> Mocht nieteens z'n voetzool op Schiphol daar gebruiken, om die temperatuur van Holland z'n vriesbodem te testen. Laat staan om een paar windmolenvoetstappen te doen! Zonder één klomp!, hóuten! Want met goudklomp, al was 't ware goud uit Sipaliwini, óf 't goud van een doctorstitel, kwam je wèl in Holland, zonder veel probleem. Ze hadden brains nodig, geld en brains.
> Ma' geen kaalhoofdige petdragers, zoals dat tiep van Moroman. En géén fo kou op hol slaande hersentomtom zoals die van hem. Butje, daar in z'n lakenpakket gekropen. Misschien nieteens alleen

> gevecht, vocht hij, tegen die kou, ma' meer 'n soort persoonlijke terugtrekking.

Naarmate Cairo zijn oeuvre uitbouwde, begonnen steeds meer lezers de vraag te stellen of de helderheid van expressie er bij al die taalbarok niet bij inschoot. In 1978 begon Cairo columns te schrijven voor *de Volkskrant*, maar de lezers maakten duidelijk dat ze zijn taal als een barrière ervoeren, en de redactie van het dagblad verzocht hem in een wat beter toegankelijk Nederlands te gaan schrijven - wat hij vanaf juni 1980 ook deed. Communicatie bleef ook voor Cairo essentieel en daar kwam voor hem nog een belangrijke vaststelling bij: hij groeide langzaam van de Surinaamse situatie weg, al bleef hij wel geloven in een Surinaamse inbreng in de taal en cultuur van Nederland (en die zou er ook komen, maar dan veel later en via de taal van straatjongeren en rappers, niet via de literatuur van Surinaamse schrijvers).

Ook uit Surinaamse hoek kreeg hij veel tegenwind. Zekere O. Korsten zag niets in Cairo's opvatting dat de Nederlanders het taalgebruik van de Surinaamse minderheid maar eens moesten gaan accepteren. Korsten en andere Surinamers meenden dat alle Surinamers zich met groot gemak in het ABN zouden kunnen uitdrukken. Hij beriep zich bovendien op de zwarte leider Roy Wilkins die zich tegen het idee had verzet dat zwarte kinderen ‘speciale regels voor grammatica, syntaxis, spelling of uitspraak zouden hebben’. Een andere Surinaamse Nederlander schreef in een ingezonden brief aan *de Volkskrant* dat hij zinnen van Cairo vaak moest herlezen en terugvertalen aleer hij begreep wat er stond ‘terwijl ik toch een doodsimpele Surinaamse jongen ben, die ook gewoond heeft in achterbuurten, en zowel Sranantongo als Surinaams-Nederlands goed spreek’. Maar hij had er wel begrip voor dat Cairo met zijn taal het Surinaams-Nederlands wilde doen accepteren en recht doen aan de eigen taal- en belevingswereld van de Surinamers. Niet iedereen kon dat begrip opbrengen, getuige een andere ingezonden brief: ‘Die stukken hebben een kinderachtig beeld van de Surinamer gekweekt en daar lijden mensen onder. Die stukken hebben niet het effect wat u dacht. Men lacht om die stukken en de kinderlijkheid die Cairo naar voren brengt in zijn stukken. U weet net als ik dat Hollanders gedegenereerde lieden zijn zonder emoties.’

Hoewel Cairo zijn poëtica herhaaldelijk duidelijk genoeg heeft uiteengezet, lag juist op het punt van taalcreatie de grootste frictie met het Surinaamse publiek, in Nederland evengoed als in Suriname. Het publiek herkende en erkende Cairo's taal niet als een afspiegeling van de eigen Surinaams-Nederlandse volkstaal. In Suriname bleef Cairo een vaak gelezen auteur - overigens vooral met zijn eerste roman *Kol-*

lektieve schuld, over een gruwelijk uit de hand lopend winti-ritueel -, maar de waardering was bepaald niet unaniem positief. Cairo werd eerst en vooral als migrant gezien, die schreef voor een situatie die achtduizend kilometer van Suriname af lag. Anderzijds had het Nederlandse lezerspubliek na zo veel Cairo-boeken beseft dat de portee van zijn werk in wezen alleen door Surinamers te doorgronden was. Daarmee geraakte Cairo, die de bron van zijn schrijverschap te danken had aan de cultuur en talen van Suriname maar die te hermetisch schreef voor een nieuw publiek, tussen wal en schip. Een tragische positie voor misschien wel de creatiefste schrijver die Suriname ooit voortbracht. En wie weet lag die positie ook wel aan de basis van de psychose die zich aan het eind van de jaren tachtig openbaarde.

Bizar genoeg is die psychose het ‘logische’ culminatiepunt geweest van een problematiek die hij telkens opnieuw tot inzet van zijn literaire werk maakte. In alle genres heeft hij vorm gegeven aan wat hij noemde het ‘negerverdriet’ of het ‘bestaansverdriet’. Dit begrip valt het beste te omschrijven als een doem over het negerschap: een gebrek aan zelfrespect en zelfvertrouwen en een levensfatalisme dat mensen doet terugvallen in een afgeslotenheid tegenover alles en iedereen, in een pantser dat elke normale communicatie verhindert. De mens is gebonden aan zijn verleden, en het dagelijks bestaan - thuis of ver weg - wordt altijd beheerst door de wisselwerking van heden en verleden. Cairo verbeeldde eerst en vooral het leven van de negers, in wie hij heel het verdriet van de gekoloniseerde mens besloten zag. Hij schetst de trauma's in al hun gedaanten, schildert met het zwartste van zijn pen de knechting van de geest die het gevolg was van het cultuurimperialisme van de kolonisator, maar zoekt ook altijd naar de nuance, steekt de hand in eigen boezem en ontsnapt zo aan racistisch zwart-witdenken.

Voor de schrijver die uit een koloniale of postkoloniale situatie komt, liggen de zaken heel anders, maar verbeeldingsvrijheid, taalhantering en lezerspubliek zijn voor die auteur evenmin vanzelfsprekendheden. De verbeeldingswereld van iemand als Edgar Cairo is geklonken aan een diep-creoolse beleving. Juist het bij elkaar komen van twee culturele werelden - versimpeld aangeduid met winti versus christendom of traditie versus moderniteit - behoort tot de wezenskern van de creoolse identiteit. Maar hoe dat vorm te geven, wanneer de Afro-Surinaamse levensfilosofie op geen enkele wijze appelleert aan de belevingswereld van het lezende publiek in Nederland. Het ABN had voor Cairo geen geheimen. Maar altijd bleef die taal voor de man uit de kolonie een koloniale taal, die een andere gedaante moest

krijgen om uitdrukking te geven aan de diepste emoties van de Surinamers. Dit dilemma doemde levensgroot voor hem op: de taal waarin hij zich als schrijver een zelfstandig, vrij bestaan kon scheppen, was voor hem juist de taal van de onvrijheid. Hij was Caliban die de taal van de overheerser kwam bezetten en trachtte er een eigen gedaante aan te geven. En het lezerspubliek was evenmin een vaste gegevenheid: niet in het eigen land, waar een leescultuur nog in statu nascendi was, maar ook niet in Nederland, waar zich wel een bereidwillig publiek bevond, maar een publiek dat de taalvirtuositeit van Cairo niet op zijn merites kon beoordelen.

Het was Cairo niet begonnen om het overdragen van culturele informatie, of een historische preek om de Nederlandse lezers ervan te doordringen wat het kolonialisme allemaal had aangericht. Cairo wilde allereerst vertellen, verhalen vertellen die nog niet verteld waren, een geschiedenis hervertellen vanuit een andere optiek, uit en voor de mensen die lijdend voorwerp van die geschiedenis waren geweest, van binnenuit en met zo min mogelijk talige aanpassing aan lezers van buiten die ook graag die herschreven geschiedenis wilden aanhoren. Uit zijn boeken uit de tweede helft van de jaren tachtig spreekt een diepgevoeld verlangen om ook de hand te reiken aan deze laatste categorie van lezers: zijn Nederlands werd steeds toegankelijker voor mensen die zich niet verdiept hadden in de Surinaamse cultuur. Daarmee ging tragisch genoeg toch ook wel de kruidige Cairo-*flavour* deels verloren. En misschien is het zelfs de vraag of hij het gevecht om de communicatie met zijn lezers al niet verloor toen hij in 1968 slaagde voor de Algemene Middelbare School en naar Amsterdam vertrok om er Nederlands en Algemene Literatuurwetenschap te studeren. Op dat moment had hij al enkele werken in het Sranantongo geschreven, die later zouden verschijnen. Zijn prozadebuut kwam nog in Suriname uit, terwijl hij zelf al naar Nederland was gevlogen: de geheel in het Sranan geschreven novelle *Temekoe* (*Kopzorg*). Het verhaal ervan draait om de liefde van een vader voor zijn zoon, liefde die van de ene op de andere dag omslaat in wanbegrip, zonder dat de oorzaak helder wordt, moeilijke scheiding, doem... En de geschiedenis herhaalt zich: het wanbegrip dat de vader in zijn jeugd ondervond, ziet hij later terugkomen in zijn relatie tot zíjn zoon. De mens is bepaald door zijn geschiedenis en de voortdurende wisselwerking tussen heden en verleden, een thematiek die later in tal van varianten bij Cairo zal blijven terugkeren. Cairo herschreef zijn debuutnovelle geheel in het 'Cairo-jaans' tot *Temekoe/Kopzorg*in 1979 en nogmaals in het ABN tot *Kopzorg* in 1988. Het verhaal had inmiddels bijna vijf keer zijn oorspronkelijke omvang bereikt. Maar de fijnzinnigheid van de allereerste Sra-

nan-versie, waar elk woord op zijn plaats is, wist hij niet meer te vangen - al schreef hij nog altijd een beter verhaal dan menig Hollands schrijver. In een grootse poging méér te zijn dan een schrijver in een lokale taal, kon hij geen andere keuze maken dan zich te verwijderen van zijn moedertaal.

Of hij daaraan zelf vaak heeft gedacht, toen het aan het eind van zijn leven weer wat beter met hem ging, en hij weer dezelfde lieve, zachtmoedige man was van voorheen - zij het zonder het oude vlammende vuur van de smidse - weet ik niet. Hij gleed weg, zoals hij in het literaire leven al weggegleden was: op 16 november 2000 werd hij dood aangetroffen in de rijtjeswoning die hij had betrokken aan de Vrolikstraat in Amsterdam-Oost. Zijn exacte tijdstip van overlijden kon niet worden vastgesteld. Huil Suriname, want zo'n zoon wordt op jouw achtererven maar eens in een eeuw geboren.

Dirk van Weelden
Voor Edgar Cairo[*]

Toen ik in het begin van de jaren tachtig voor het eerst iets van Edgar Cairo las, werd ik terugverwezen naar de vijfde klas van de middelbare school. Dat was in het schooljaar 1974/5, inderdaad het jaar dat Suriname onafhankelijk zou worden, en in een parallelklas zat Ricardo, die wel het jongere en zorgeloze broertje van Cairo kon zijn geweest. Een lange dunne jongen met een afro.

Hij sloot zich meteen bij ons aan. Met ons bedoel ik de dichters van de school, want Ricardo was ook een dichter. Natuurlijk hoorden wij ook bij de groep mensen die schoolavonden organiseerde en zo kon het gebeuren dat er avonden waren dat er gedichten van Paul van Ostaijen in een theatrale opzet werden opgevoerd, en op een volgende avond bracht Ricardo samen met een neef dacht ik, uitbundige gedichten op het podium, waarin hij de nieuwe Republiek Suriname bezong. De neef speelde op een conga uit het schoolorkest bij gebrek aan jembé. Ricardo deed luid en met brede gebaren zijn poëzievoordracht waarin hij de adembenemende schoonheid van Suriname schilderde en de stralende toekomst die de jonge natie wachtte.

Ik herinner me fonkelende watervallen, mooie meiden (- of hoe zei hij dat?) langs de rijstvelden en vrolijke feesten op pleintjes in Paramaribo als er laat op de avond een koel windje van zee waait. Verder deed hij een satirische sketch, waarbij hij het Surinaamse gezag belachelijk maakte. Hij zat aan een tafeltje met een telefoon en een arsenaal aan hoofddeksels, waaronder een politiepet.

Wij waren overdonderd. Allereerst door de onbekendheid met zijn onderwerp, de natuur en cultuur van Suriname (tenslotte was hij de enige Surinamer op onze school), maar ook door zijn feestelijke vaderlandsliefde, zijn manier om geëngageerd te zijn. Zijn onbekrompen en inventieve gebruik van het Nederlands. Het jaar erop was Ricardo verdwenen. Dat heb ik altijd jammer gevonden. En nu ik Cairo herlees en terugdenk aan Ricardo vraag ik me af wat er van hem geworden is. Woont hij nog in Suriname? Is hij leraar in Zwijndrecht? Is hij journalist of werkt hij bij de radio? Heeft hij gedichten gepubliceerd?

Wat gebeurde er toen ik, dobberend op herinneringen aan Ricardo, Cairo herlas en las? Er kwam een avond waarop ik bleef zitten toen iedereen naar bed ging. Ik schonk nog wat in en draaide de dop van mijn pen. Dit schreef ik op, als eerste, ongerichte reactie op mijn lectuur.

De geschiedenis is als een land, als het bos. We komen eruit voort. De taal is als het leven van licht, lucht en geluid; eten en drinken, het ritme van dag en nacht. De taal is een stroom die ons draagt, die we mondje voor mondje afzonderen, ons toe-eigenen om uitdrukking te geven aan onze ervaringen in dat bos. Want we moeten een familie, een clan, een stam, een natie vormen. En dus plooien we onze taal naar onze ambities, onze overlevingsstrijd.

En soms, zomaar ergens daartussen, in het kreupelhout van de geschiedenis, is er dan iemand die aan den lijve ervaart hoe dat alles in zijn werk gaat. Hij voelt het gebeuren, in zijn leven, in zijn hoofd, in zijn zintuigen. Zo wordt hij dichter, iemand die het onbegrijpelijk zwarte marmer van zijn ziel zo lang polijsten kan tot het een spiegel is. Totdat hij niet alleen zichzelf kan zien, maar ook zichzelf kan zien ontstaan en over zijn schouder het leven en veranderen van zijn familie, zijn volk kan waarnemen. Zo iemand wil weten hoe de taal, het licht en het leven van het bos waarin hij leeft, werkt. Waar komen de woorden vandaan? Maar hij wil ze ook leren sturen en beheersen. Niet alleen voor zichzelf, juist ook voor de anderen met wie hij daar is in dat bos, in die dagen en nachten in de gedeelde taal. Wat wil het zeggen dichter te zijn? Misschien dit: dat de waarheid alleen een kans maakt in de waarste taal en dat niemand die kan vinden, maar dat dichters beter kunnen zoeken dan de anderen.

Niet dat het dan feest en triomf en mooi en gezellig is. Dan komt nog alle pijn, die van nu en die van moeders en grootvaders en overgrootvaders. Dan doen de misverstanden en de moeite zich gelden tussen de enkeling en de veelheid van de taal; tussen de eenzaat en de groep; tussen zijn schepping en de norm. En tussen de dichter en zichzelf.

In de natuurkunde omschrijven ze het toenemen van druk zo: als een stof (vast, gas of vloeibaar) met eenzelfde massa in een kleinere ruimte wordt gedrukt. De druk kan zo groot worden dat je naar het front gaat en op het slagveld uit je linie breekt, het niemandsland in, door de mijnenvelden, in het zicht van de scherpschutters. Het is de vlucht vooruit. Wie dan gevolgd wordt is een held, een leider. Wie alleen blijft wordt betreurd als dwarse eenling en vindt meestal een eenzaam einde.

De vlucht vooruit is geen zwaktebod of domme zelfdestructie. Het is een waagstuk, zeker, maar het is eerst en vooral een scheppende daad. Een quantumsprong van de ziel die grote gevolgen kan hebben als hij maar wordt herkend, begrepen en gevolgd. De vlucht vooruit kan iemand veranderen in een uitvinding. Edgar Cairo moest zo'n uitvinding worden van zichzelf.

Een Franse filosoof schreef dat de echte literatuur altijd een minderheid een stem geeft; een stem die iedereen kan lezen en kan verrijken. Dat geldt voor Cervantes, Kafka, Joyce, Mahfouz, Pirandello, Tipp Marugg, Wallcott, Hermans, Reve en Edgar Cairo.

Soms is die minderheid, dat volkje dat stem krijgt door de gedichten en verhalen van de schrijver, onzichtbaar en ondenkbaar, tot het moment waarop de schrijver gaat publiceren. En vaak genoeg duurt het nog veel langer. De schrijver sticht dus een volkje met zijn werk. Ook al is dat bij elkaar geraapt uit de meest diverse groepen mensen, verspreid door ruimte en tijd. Vaak duurt het decennia voordat die stichting een beetje op gang komt. Maar als het zover is kun je zien dat het werkt. Het werk van Edgar Cairo heeft met zijn soms verwarrende vlucht vooruit een ruimte geschapen waarin lezers, dichters, schrijvers, kunstenaars, muzikanten uit verschillende werelden graag even samen een volkje zijn.

Hoe doet een werk dat? Volgens mij zijn er drie elementen nodig om zoiets op gang te brengen. Ten eerste dat het werk in zijn diepste pit voortkomt uit een dichterlijke blik. Uit het oog en oor en hart van een on-gevangene, een onbevangene, een kind, een halve buitenstaander. Een soms minuscule, maar beslissende oer-afstand tot de wereld waarin hij leeft. Vaak helpt de geschiedenis daarbij een handje door schrijvers geboren te laten zijn in een etnische minderheid, of tussen twee volkeren of godsdiensten, ze in ballingschap te sturen, plotseling van rijk straatarm te maken of op te zadelen met extreme ouders. Maar het gevolg voor het werk is: een eigen taal, een eigen blik.

Ten tweede, dat het voortkomt uit een oprechte en onvermoeibare zucht naar kennis, naar kritisch onderzoek, naar vergelijk, naar vroeger, naar anderen. Bij Cairo zien we dat terug in zijn aandacht voor de geschiedenis van het Sranan en het ontstaan van Surinaams Nederlands, zijn speurwerk naar orale poëzie, zijn ideeën over de relatie tussen wetenschappelijk denken en de cultuur van winti en natuurlijk in zijn ambitie een opiniemaker te zijn. Hij wilde een intellectueel zijn, iemand die nadenkt, onafhankelijk en betrokken, geleerd en kritisch, iemand die verbanden legt, de waarheid betrapt en provoceert. En die intellectuele kracht is volop aanwezig als je zijn verhalen en gedichten leest, zijn romans en toneelstukken.

Ten derde, dat er in het werk een stem meeklinkt die van iedereen kan zijn. De stem van Jan Lul, of Jan Alleman, een doorsnee mens, die de hele geschiedenis, het hele leven maar zo'n beetje overkomt. Want achter en onder alle kunst en wetenschap, alle poëzie en politiek is het gewone menselijke leven. Levendig, banaal, oersaai en absurd. Om zich daar doorheen te slaan nemen Elkerlyc en zijn kameraden een illusieloze en laconiek-vrolijke houding aan. Het leven wordt er een warmbloedige, bitterzoete komedie door, waarin humor en gelijkmoedigheid, vriendschap en uithoudingsvermogen het belangrijkst zijn. Om compleet te zijn, om een volkje te stichten, moet er in het werk van een schrijver de stem van zo'n verteller meedoen.

Hij is tien jaar geleden overleden. En misschien is het eindelijk zover dat de minderheid, het bont geschakeerde volkje gesticht gaat worden door het werk van de dichter, performer, schrijver, schilder Edgar Cairo. De toekomst zal het leren. Wie vandaag de dag met een open blik naar de documentatie van zijn leven en optredens kijkt en zijn werk herleest wordt één ding duidelijk. Dat is mogelijk, zijn werk is open, rijk, geleerd, poëtisch, vindingrijk, mysterieus en grappig genoeg. Aan Cairo's werk zal het niet liggen.

Eindnoten:

* Deze tekst werd uitgesproken bij de Cairo-herdenking op 28 mei 2010 te Amsterdam.

Medewerkers aan dit nummer

EUGENIJUS ALIŠANKA werd in 1960 geboren te Barnaul, in de toenmalige USSR, als zoon van Litouwse ballingen. In 1962 keerde de familie terug naar Litouwen, waar hij in 1983 afstudeerde aan de wiskundefaculteit van de Universiteit van Vilnius. Sindsdien heeft hij geen dag gewerkt als wiskundige, maar verschillende literair-culturele functies uitgeoefend. Momenteel is hij hoofdredacteur van het tijdschrift *Vilnius.* Daarnaast is hij bestuurslid van de Litouwse schrijversbond en van de Litouwse PEN-Club. Hij is betrokken bij talrijke literaire manifestaties. Tot nu toe publiceerde Ališanka vijf poëziebundels en twee essaybundels. In 1992 kreeg hij de Zigmas-Gėlėprijs voor zijn poëziebundel *Lygiadienis* (Dagevening) (1991). Zijn essaybundel *Dioniso sugrižimas* (*De terugkeer van Dionysos*) (2001) werd onderscheiden met de prijs van het Litouwse ministerie van cultuur. Ališanka werd ook onderscheiden als vertaler van poëzie van onder meer Wisława Szymborska, Carolyn Forshé, Dannie Abse, Bernardine Evaristo, Jerome Rothenberg, Desmond Egan, Jacek Podsiadło. Zijn werk is vertaald in verschillende talen, waaronder Engels, Pools, Zweeds, Russisch, Duits en Nederlands.

MARIA BARNAS (1973) is beeldend kunstenaar, schrijver, dichter, columnist voor *NRC Handelsblad* en redacteur van *De Gids.* Zij publiceerde de romans *Engelen van ijs* (1997) en *De Baadster* (2000). Voor haar poëziedebuut *Twee Zonnen* (2003) ontving zij de C. Buddingh' Prijs, in 2007 verscheen de bundel *Er staat een stad op.*

PAUL BEERS vertaalde in de jaren 1966-1983 het werk van de dertig jaar oudere Witold Gombrowicz, van 1984 tot 1991 proza en poëzie van generatiegenoot Ingeborg Bachmann, en sinds 1995 tot heden het literaire werk van de twintig jaar jongere Robert Menasse. Hij was nauw verbonden aan *De Revisor* (1974-1983), recenseerde voor *de Volkskrant* en *Vrij Nederland* en deed de redactie voor het werk van met name Nietzsche, Freud, Safranski en tal van vriend(inn)en.

WIL BOESTEN (1962) is schrijver en vertaler. In 2007 verscheen zijn roman *Spiltijd.* Hij publiceerde verhalend en essayistisch werk voor onder meer *De Revisor* en *De Tweede Ronde.* Onlangs ging de korte theatermonoloog *Hubertus* in première. Momenteel rondt hij zijn nieuwe roman *Tot de regen komt* af.

PAUL BOGAERT (1957) studeerde Germaanse filologie aan de universiteiten van Brussel en Leuven. Hij publiceerde tot nu toe vier gedichtenbundels waarvan d*e Slalom soft* (2009), bekroond met de Herman de Coninckprijs 2010, de recentste is. Hij schreef ook het gedichtendagessay 2008, *Verwondingen,* en geeft regelmatig lezingen.

H.M. VAN DEN BRINK (1956), voormalig medewerker van *NRC Handelsblad*, voormalig *Gids*-redacteur, schrijver van o.a. de novelle *Over het water* (1998), is directeur van het Mediafonds en publiceerde onlangs *Eeuwig leven; Een briefwisseling over geloven*, zijn correspondentie met Michaël Zeeman.

TIJS GOLDSCHMIDT (1953), bioloog en schrijver, publiceerde onder andere *Darwins hofvijver; Een drama in het Victoriameer* (1994), de bundel *Oversprongen; Beschouwingen over natuur en cultuur* (2000) en het fotoboek *Wegkijken* (2004). In 2007 verschenen *Kloten van de engel; Beschouwingen over de natuurlijkheid van cultuur* en de Huizingalezing *Doen alsof je doet alsof.*

JO GOVAERTS (1972) is dichteres en vertaalster. Ze studeerde o.a. Slavische talen aan de universiteiten van Leuven, Krakau en Warschau. Naast haar eigen werk (poëzie, reisverhalen en journalistiek) publiceerde ze vertalingen van Szymborska en wirszczyńska. In 2009 publiceerde ze een interview en acht gedichten van Eugenijus Ališanka in de *Poëziekrant.* In 2010 volgde een uitgebreide bloemlezing, *Uit het archief van ongeschreven brieven.*

DICK VAN HALSEMA (1943) is emeritus-hoogleraar Nieuwe Nederlandse Letterkunde (Vrije Universiteit, Amsterdam). Hij publiceerde onder meer over de poëzie van J.H. Leopold, de Beweging van Tachtig, sensitivisme, decadentisme en modernisme. Laatste boekpublicaties: *Epifanie. Ogenblikken van verlichting en verschrikking in de Nederlandse letterkunde rond 1900* (2006) en *Vrienden & Visioenen. Een biografie van Tachtig* (2010). In voorbereiding is een biografie van J.H. Leopold, *Het verre tussen u en mij*.

MICHIEL VAN KEMPEN (1957) is hoogleraar West-Indische Letteren aan de Universiteit van Amsterdam en schrijver van romans, novellen, essays, reisliteratuur en scenario's. Hij is samensteller van de bloemlezingen *Spiegel van de Surinaamse poëzie* (1985), *Mama Sranan; 200 jaar Surinaamse verhaalkunst* (1999) en *Noordoostpassanten; 400 jaar Nederlandse verhaalkunst over Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba* (2005). In 2002 promoveerde hij op een vijfdelige literatuurgeschiedenis van Suriname, later verschenen in een tweedelige handelseditie *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*(2003).

AD MAAS is conservator in Museum Boerhaave (admaas@museumboerhaave.nl).

ROBERT MENASSE (Wenen, 1954) is romanschrijver en essayist. Hij brak door met de roman *Selige Zeiten, brüchige Welt* (1991) en de essaybundel *Das Land ohne Eigenschaften* (1992). Zijn magnum opus tot dusver is *Die Vertreibung aus der Hölle* (2001) dat een jaar later in Nederlandse vertaling verscheen. In 2005 verzamelde hij al zijn essayistisch en publicistisch werk tot dan toe onder de titel *Das war Österreich.* Zijn laatste roman is het tragikomische *Don Juan de la Mancha* (2007, vert. 2008), waarna in 2009 zijn verhalenbundel *Ich kann jeder sagen* verscheen.

EDZARD MIK (1960) schreef romans, korte verhalen, scenario's en libretto's, en is redacteur van *De Gids*. Zijn laatst verschenen roman is *Goede tijden* (2009), en onlangs verscheen het pamflet *Koolhaas in Beijing.*

BAS VAN PUTTEN (1965) is schrijver, musicoloog en medewerker van *De Groene Amsterdammer*. In 1996 won Van Putten de Pierre Bayle-prijs voor kunstkritiek en in 2001 de Debutantenprijs voor zijn romandebuut *Doorn.* In 2009 verscheen zijn roman *Nachtlied.* Momenteel werkt hij aan een biografie van Peter Schat.

INEKE RIEM (1980) studeerde Nederlands in Groningen en een jaar Beeld en Taal aan de Rietveld Academie. Ze werkt voor stichting School der Poëzie uit Amsterdam en geeft poëzieworkshops op scholen. Ze schrijft gedichten die vaak geïnspireerd zijn op verhalen uit de oudheid en werkt aan een roman over een eigengereid dorp op een Zuid-Hollands eiland. Zie ook inekeriem.wordpress.com

DANIËL ROVERS (1975) studeerde filosofie en Nederlandse letterkunde in Nijmegen, en schreef aan de Vrije Universiteit Brussel het proefschrift *De figuur in het tapijt: op zoek naar zes auteurs.* Hij publiceerde de essaybundel *Bunzing* (2005) en de roman *Elf*(2010). Zie ook www.danielrovers.nl

DIRK VAN WEELDEN (1957) studeerde filosofie in Groningen, is schrijver en redacteur van *De Gids*. Hij debuteerde in 1987 samen met Martin Bril. In 1992 ontving hij de Multatuliprijs voor zijn roman *Mobilhome*. Zijn meest recente roman is *Het middel* (2007), zijn meest recente publicatie het reisverslag *Een maand in Manhattan* (2009), geschreven naar aanleiding van de televisieserie die hij presenteerde. Zie ook www.dirkvanweelden.net.

[Nummer 8]

Maria Barnas & Jeroen van Dongen

Het zwarte gat en de falende mens

Bij wijze van inleiding

> *Hij was niet zozeer wetenschappelijk als wel menselijk verliefd op de wetenschap. [...] De man moet nog geboren worden die tot zijn aanhangers zou kunnen zeggen: steel, moord, bedrijf ontucht - onze leer is zo sterk dat ze van de gier uwer zonden bruisend, helder bergwater maakt; in de wetenschap daarentegen komt het om de paar jaar voor dat iets dat tot dan toe als een misvatting gold opeens alle opvattingen in hun tegendeel doet verkeren of dat een onbetekenend en geminacht idee de heerseres wordt van een nieuw ideeënrijk, en zulke voorvallen zijn daar niet alleen omwentelingen maar leiden als een jakobsladder omhoog. In de wetenschap gaat het net zo kras en onbekommerd toe als in een sprookje. En Ulrich voelde: de mensen weten het alleen niet; zij hebben er geen idee van hoe er al kan worden gedacht; als je ze opnieuw zou kunnen leren denken, zouden zij ook anders leven.*
> - Robert Musil, *De man zonder eigenschappen*

Het is mogelijk dat er in iedereen een Ulrich schuilt, die - tegen het weten aan - voelt dat de wetenschap boven de wereld, boven de moraal verheven is. De wetenschapper kan het gedrag van het universum niet alleen beschrijven, maar mogelijk ook beïnvloeden. De dichter kijkt ondertussen uit zijn raam. Beschrijft een boom, een wolk, een vogel.

Dit nummer van *De Gids* is gewijd aan de wetenschap van het zwarte gat. Maar, zoals de eerste essayist ook reeds opmerkt: er is niet een enkel zwart gat. In het heelal zijn er enorm veel; alleen al in ons Melkwegstelsel zijn er miljoenen zwarte gaten. Het zwarte gat is natuurlijk niet alleen een fysisch object: het is ook de donkerte die ieders verbeelding aanspreekt.

Maar wat zijn het eigenlijk voor natuurkundige objecten, zwarte gaten? Waar vinden we ze? Waar komen ze vandaan en hoe komen ze aan hun naam? En hoe ziet de wereld in en om een zwart gat eruit? Wetenschap en literatuur gaan dit aan u en aan elkaar vertellen, hier in *De Gids*: dichters en onderzoekers zullen u hun zwarte gaten beschrijven, en proberen antwoorden te geven op de gestelde vragen, of reflecteren op de gegeven vergezichten.

Het mag niet verbazen dat sommige antwoorden gecompliceerd zijn en dus enige intellectuele inspanning vergen om ze te begrijpen, of zelfs andersoortige arbeid vereisen. Vincent Icke, bijvoorbeeld, vraagt u in zijn essay om uw eigen relativistische 'ruimte-tijd' in elkaar te knutselen; u zult dan de relativiteitstheorie uit uw eigen vingers tevoorschijn zien komen. Dat zal behulpzaam zijn, want een zwart gat is een object uit de relativiteitstheorie. Uiteindelijk laat Icke u een zwart gat in elkaar knippen en plakken, met uw handen en uw hoofd.

Zwarte gaten bestaan echt, als een van de mogelijke eindpunten van de levensloop van sterren. Ed van den Heuvel vertelt u waarom een zware ster een zwart gat wordt aan het einde van zijn leven. Michiel van der Klis en Simon Portegies Zwart laten zien hoe en waar we zwarte gaten kunnen waarnemen, en ook waarom we ze kunnen waarnemen. Dat is niet triviaal: volgens de relativiteitstheorie kunnen ze niet stralen en zijn ze daarom inderdaad helemaal zwart.

Het idee van het zwarte gat is er niet altijd geweest; het werd geboren. Pas in de jaren dertig, ruim twintig jaar na de formulering van de relativiteitstheorie voor de zwaartekracht, waren er theoretische argumenten voorhanden die aangaven dat er wel eens zoiets als een zwart gat zou kunnen bestaan. De meest expliciete berekening was van de hand van Robert Oppenheimer, terwijl Albert Einstein, de vader van de relativiteitstheorie, juist niet geloofde in de mogelijkheid van zwarte gaten. Oppenheimer is echter niet bekend geworden als de vader van het zwarte gat, maar als die van de atoombom. Einstein had ook een ambivalente houding tegenover de atoombom, hoewel wederom zijn eigen inspanningen en, in mindere mate, gedachten een inleiding hadden gevormd voor de constructie van het massavernietigingswapen. Het essay van Jeroen van Dongen volgt de spiegelbeelden en vervlechtingen in het verhaal van Oppenheimer, Einstein, zwart gat en atoombom.

Ed van den Heuvel stelt dat in 1967 voor het eerst een object werd waargenomen dat het geloof in het fysieke bestaan van zwarte gaten kon legitimeren. In hetzelfde jaar kregen zwarte gaten ook hun naam: John Archibald Wheeler, theoretisch fysicus en hoogleraar te Princeton, gebruikte de term in een lezing en liet deze vervolgens afdrukken in *American Scientist.* Een deel van deze lezing is in vertaling opgenomen in dit nummer.

Inderdaad zou Wheeler, en niet Oppenheimer, met het meeste succes aanspraak kunnen maken op de titel 'vader van het zwarte gat'. Hij was niet de eerste die de juiste vergelijkingen opschreef, maar wel degene die het idee van zwarte gaten breed geaccepteerd deed raken door een niet-aflatende stroom studies in de jaren vijftig en zestig - in

de tussenliggende periode was het werk van Oppenheimer eigenlijk grotendeels genegeerd, voor een belangrijk deel omdat de aandacht van specialisten gericht was op de ontwikkeling van de atoombom en, even later, de waterstofbom. Dat gold ook voor Wheeler, tot hij het onderwerp nieuw leven inblies, culminerend in de hier weergegeven lezing en, enige tijd daarna, het standaardwerk *Gravitation*, geschreven met zijn studenten.

Wheeler was het dus die de term zwart gat breed in circulatie bracht. De tekst van zijn lezing markeert ook de herontdekking van de relativiteitstheorie en kosmologie als vernieuwende wetenschappelijke vakgebieden; het is derhalve een wetenschapshistorisch document van eminente waarde, en op zijn plaats in dit nummer van *De Gids.* Wheelers lezing kan natuurlijk geen volledig accurate weergave van de tegenwoordige stand van zaken in de astrofysica geven. Zo noemde hij een opeenvolging van ontploffende supernova's als energiebron van ‘quasars’ - maar inmiddels verwacht men in het centrum van een quasar (een zeer lichtsterk, maar ver weg gelegen hemellichaam) een superzwaar zwart gat, dat de materie in zijn omgeving zozeer samendrukt dat deze enorm gaat stralen. Ook maakte Wheeler melding van de resultaten van Joe Weber, die meende gravitatiestraling waargenomen te hebben. Webers waarnemingen worden echter niet meer serieus genomen, en gravitatiestraling is nog steeds niet op een directe manier gedetecteerd (indirect, dat wil zeggen, om het energiehuishoudboekje van bepaalde snel om elkaar heen draaiende sterren sluitend te krijgen, is er wel bewijs voor het bestaan van gravitatiestraling). Momenteel is het duurste experiment van de Amerikaanse National Science Foundation, ‘LIGO’, erop gericht zulke gravitatiestraling wel direct waar te nemen; de detectoren van LIGO zouden dan wellicht botsingen tussen zwarte gaten zichtbaar kunnen maken.

Hoe dan ook, uiteindelijk is Wheelers lezing alleen in beperkte mate gedateerd, en ze toont het ten tonele verschijnen van allerlei nieuwe kosmologische objecten, zoals de reeds genoemde quasar. Wheeler bracht niet alleen de term ‘zwart gat’ in omloop, hij wist ook allerlei pakkende uitdrukkingen te introduceren die de fysica van zwarte gaten goed samenvatten. Een van de bekendste is: ‘Black holes have no hair.’ Het brengt tot uitdrukking dat zwarte gaten alleen maar te onderscheiden zijn door hun massa, elektrische lading en rotatiemoment; ze lijken dus heel erg op elkaar, net als kale mannen, aldus Wheeler. Voebe de Gruyter liet zich voor haar verluchtigende bijdrage inspireren door de overeenkomsten tussen zwarte gaten en kale mannen.

Wheeler meende in 1967 dat er werkelijk geen enkele straling uit een zwart gat kon komen. Enige tijd later, in 1974, ging Stephen Haw-

king het tegendeel beweren: wanneer men de onzekerheden van de quantummechanica zou beschouwen, en zwarte gaten niet enkel meer vanuit het perspectief van de relativiteitstheorie bekeek, dan zouden er toch wat deeltjes uit een zwart gat kunnen lekken. Sterker nog: als het zwarte gat maar klein genoeg was, zou het zelfs flink gaan stralen (waargenomen is dit soort straling echter nog niet). Wheeler zou later beweren dezelfde soort ideeën reeds eerder gehad te hebben, maar van de publicatie ervan weerhouden te zijn door zijn studenten. Hoe dat ook zij, het einde van zijn lezing maakt duidelijk dat het hem in 1967 voorkwam dat 'het quantum' - het feit dat er op de kleine schaal van atomen onvervreemdbare onzekerheden kunnen optreden in het gedrag van elementaire deeltjes - tot nieuwe theoretische inzichten over zwarte gaten zou moeten gaan leiden; wellicht zelfs wel tot geheel nieuwe theorieën, 'nieuwe fysica'.

Gerard 't Hooft, Sebastian de Haro en Herman Verlinde denken na over die nieuwe fysica. 't Hooft vertelt u eerst tegen welke problemen men aanloopt als men dat quantum probeert te verenigen met het zwarte gat, en de opvattingen van Hawking serieus zou nemen. De Haro legt u vervolgens uit dat dat laatste - doordenken over de implicaties van het bestaan van 'Hawking-deeltjes' die uit een zwart gat weglekken - wel eens zou kunnen impliceren dat er in de ruimte van een zwart gat sprake is van een gek soort dubbelheid, een 'complementariteit': twee waarnemers zouden dan geheel verschillende en elkaar uitsluitende werkelijkheden hebben, afhankelijk van hoe ze door die ruimte bewegen. Verlindes artikel, ten slotte, neemt u mee naar de minstens even tegenintuïtieve wereld van de snaartheorie, vol met hologrammen en multidimensionale ruimtes, waarin uiteindelijk een heelal mét zwaartekracht mogelijk ook te zien zou moeten zijn als een heelal zónder zwaartekracht, en een dimensie minder. U moet Verlinde dan wel helemaal volgen, naar de horizon van het zwarte gat, net als Maria Barnas heeft gedaan in haar gedicht.

Rogi Wieg richt zich direct tot Gerard 't Hooft en vraagt hem, alsof de wetenschapper god is, vergiffenis voor zijn ontoereikendheid. Hij voelt zich als dichter gemankeerd in het licht van de wetenschap. 'Ik lees nog wat weinigs en zie een beetje/ wiskunde. Dat is alles. Vergeef me'. De pijn van de dichter is dat hij niet exact is. De dichters in deze *Gids* laten zien wat er gebeurt wanneer een mens een liniaal tegen de hemel houdt. Het is vooral de onmacht van de eenling ten opzichte van het onoverzichtelijke en onmetelijke die de dichter inspireert. Annemieke Gerrist: 'Hij houdt een sinaasappel tussen de zon en de maan/ Een vlek trekt over de maan, dat is de aarde'. De metende, falende mens. De beschrijvende, machteloze dichter.

Wat die onmacht oplevert op huiselijke schaal wordt duidelijk bij Anne Vegter, die u de metende, beredenerende, maar vooral machteloze mens toont. Dan blijkt dat het onvoorspelbare, verraderlijke heelal zich ook binnen de wanden van een huiskamer kan ophouden: ‘Je kunt een plan tekenen, een nieuw huis/ inrichten maar in halflicht schiet je voet weg/ onder de vloer en je noemt gang deur, deur gang’.

Het individu, het ik, is verwaarloosbaar tegen de achtergrond van een oneindig, zelfs uitdijend heelal. Tegenstribbelen is zinloos, maar menselijk, zoals Fred Portegies Zwart laat zien: ‘Dat laatste helder ogenblik/ waarin wij weten: dit was ik’. Jan Baeke deelt met u een intense eenzaamheid van het ik in een geluidloos heelal. Het eindeloze wordt tegenover het kleine individu, het ik, geplaatst, en de krachten tussen hemellichamen worden vergeleken met menselijke verhoudingen: ‘een heelal/ vol zwarte gaten en verblindende sterren/ maar nooit dichtbij genoeg om ons/ van elkaar te verlossen.// Dus zweven wij om elkaar heen/ als een commentaar op de menselijke mislukking.’

De moeite om jezelf te positioneren in het oneindige keert bij bijna alle dichters terug. Hoe kies je een nulpunt als je jezelf ziet vallen, ziet oplossen in het heelal? Bij Nachoem M. Wijnberg wordt de waarneming als methode ingezet om controle te krijgen. Het heelal wordt daarbij gereduceerd tot het midden van de nacht, en een veld waarop een vader en zoon gaan liggen. Het oneindige wordt een verrekijker om in een kamer te zetten. Mustafa Stitou propt een samengebalde massa, een zwart gat, in zijn mond. Hij neemt het onvoorstelbare als verstikkend begrip op de tong. We moeten zeggen: hij stelt het zich voor. Het verschil tussen voorstellen en waarnemen, verlangen en registreren is wat de dichter tot wanhoop drijft.

In ‘Een Kepler’ laat Jan Willem Anker de wetenschapper in een avondhemel ‘een lichtpluisje op zijn verstuivende reis’ zien. Daarbij zet de dichter zijn verwondering om in vervreemding voor de lezer: ‘Hij loopt terug naar binnen en omhelst met zes armen zijn vrouw. Hij plukt een kever uit haar vacht en eet hem op. “Lieverd,” zegt ze, “blijf van de kiwi's af.”’

Wat uit deze gedichten blijkt, is dat als de dichter scherp waarneemt, en het ook nog eens kan opschrijven, hij net als de wetenschapper uit *De man zonder eigenschappen* mensen opnieuw kan leren denken, en een ander leven voorspiegelen. Laten we ons voorstellen dat de wetenschapper en de dichter elkaar daarin ontmoeten. Wanneer een wetenschapper een gedicht leest, bestaat de kans dat het heelal kantelt. Wanneer een dichter een wetenschappelijke verhandeling leest, bestaat de kans dat ruimtekrommingen en samengebalde sterren zijn taal een diepte geven als van een uitdijend heelal.

Nachoem M. Wijnberg

In het midden van de nacht

Iemand in de kleren van
zijn vader wekt hem
en zij lopen naar
het midden van een veld
waar zij naast elkaar op hun rug gaan liggen.

Een beloning, omdat hij
de dag daarvoor geleerd had
wat hij op papier las in zijn hoofd te horen

Als hij twee of drie keer
zo oud is als in die nacht maakt hij
een verrekijker
van hout en glas,
zo licht en zwaar tegelijk
dat iemand die wil hebben,
om ergens neer te zetten,
waar er iets als een kamer
of nog meer omheen kan.

Vincent Icke

Creatief met ruimte en tijd

> *'Sybren hield bij hoog en bij laag vol dat hij "de hele natuurkunde" kon uitleggen in een half uur - een dreigement dat hij voor zover ik weet nooit heeft uitgevoerd.'*
> - Karel van het Reve over de natuurkundige De Groot

'Het' zwarte gat?

Toen de fysicus John Archibald Wheeler de term *black hole* bedacht, kon hij nauwelijks vermoeden dat deze uitdrukking in alle talen ter wereld een eigen leven zou gaan leiden. Tot dat moment verwees die uitdrukking naar de bijnaam van de centrale gevangenis in Calcutta, een instelling over het verblijf waarin maar weinig gasten iets konden navertellen. In Nederland weet vrijwel niemand bij benadering waar Calcutta ligt, maar meer dan de helft van de bevolking weet wel ongeveer dat 'zwarte gaten' vreemde structuren zijn waarmee ons Heelal is bezaaid. Gewoonlijk gaat de kennis niet verder dan dat, en velen spreken zelfs van 'het' zwarte gat, alsof er maar één is in plaats van de talloos vele miljarden die door de wereldruimte zwerven. Vrijwel niemand weet dat een zwart gat een bijzondere structuur van tijd en ruimte is, enigszins vergelijkbaar met gewone compacte objecten zoals planeten en sterren, maar dan veel extremer.

Onbegrepen verschijnselen worden door de mens steevast van mythen en legenden voorzien, en met zwarte gaten is het al niet anders. Zo zou ons zonnestelsel en daarna de rest van het Heelal door 'het' zwarte gat worden opgeslokt, het zou de poort naar eeuwig leven zijn of ten minste naar een ander heelal, de deeltjesversneller LHC van CERN bij Genève zou levensgevaarlijke mini-zwarte gaten maken, enzovoorts. Niets van dit alles is waar. Wat wel waar is, ga ik in het navolgende vertellen.

Ruimte is echt

Reeds vroeg in de zeventiende eeuw kwam de natuurkundige Descartes tot het inzicht dat ruimte niet 'niets' is, maar een wezenlijk onderdeel is van de structuur van ons Heelal. Dus kunnen wij over ruimte dezelfde soort vragen stellen als over materie, zoals: Wat is de structuur van de ruimte? Hoe nemen wij de ruimte waar? Hoeveel ruimte is er?

Het duurde nog drie eeuwen voordat de gedachte dat ruimte echt fysisch iets is, door Einstein werd gevormd tot een bruikbaar natuurkundig instrument: de Algemene Relativiteitstheorie. In wezen is deze theorie een voorschrift voor het meten van afstanden in ruimte en in tijd, en voor de manier waarop de aldus beschreven structuur van de ruimte dynamisch verandert. Daarmee kwam ook vast te staan dat ruimte geen onzichtbaar soort grafiekenpapier is waarop het Heelal is getekend, iets dat alleen maar in wiskundige abstractie bestaat. Ruimte (of, scherper gezegd, ruimte-tijd) is tastbaar bouwmateriaal, en uit Einsteins beschrijving van de structuur en de dynamica van dat spul volgen verbluffende resultaten. De verbazingwekkende objecten die men 'zwarte gaten' noemt zijn daarvan het beroemdste voorbeeld. Er zijn er reusachtig veel meer, zoals bijvoorbeeld de structuur en evolutie van ons Heelal als geheel - het zogenaamde 'oerknal-model' - maar ik zal mij hier beperken tot het beschrijven van de theorie, en de toepassing daarvan op zwarte gaten.

Niet moeilijk, wel vreemd

Sommige dingen in de natuur zijn zo eenvoudig dat je een theoreticus moet zijn om erachter te komen. De meest briljante ontdekkingen zijn soms gebaseerd op dingen die zo simpel zijn dat bijna niemand ze direct kan bevatten. Het goede nieuws is dat de Algemene Relativiteitstheorie helemaal niet zo moeilijk is: mensen als ik kunnen die uitleggen. Het slechte nieuws is dat je voor het verzinnen van zo'n theorie Einstein moet zijn. In tegenstelling tot wat sommige journalisten en de ouders van de meeste wetenschappers denken, is de moderne natuurkunde niet zo verschrikkelijk moeilijk. Nee: natuurkunde is gewoon heel vreemd - en dat is misschien wel lastiger. Aan moeilijke zaken zijn we nog niet eens toegekomen. Wij mensen zijn een semi-intelligente semi-apensoort, en waarschijnlijk kunnen wij echt moeilijke dingen in het Heelal niet eens bevatten. Wel komen er ingewikkelde dingen te pas bij het opstellen van theorieën en het doen van goede berekeningen, technische zaken die extreem lastig kunnen zijn. Maar

het gekke is dat het gek is: de natuurwetenschappen zijn zo vreemd dat onze intuïtie zich ertegen verzet.

Cartesiaanse ruimte

Ruimte is geen soort onzichtbaar doek waarop ons Heelal is geschilderd. Ruimte is echt spul, een bestanddeel van onze natuur, evenals materie. Dat idee was in aanleg al aanwezig in het werk van René Descartes, die probeerde uit te vinden wat de essentie is van de manier waarop dingen bewegen. De kernvraag van de klassieke mechanica is: *waar is wat wanneer?* Waar: positie in de ruimte; wanneer: positie in de tijd; en wat: een voorwerp, een ding. Wanneer is een ding een ding? Beweegt een rode biljartbal anders dan een witte? Over het algemeen niet; dus kleur is niet belangrijk, temperatuur is meestal niet belangrijk en vele andere dingen zijn eveneens bijkomstigheden.

Nu vroeg Descartes zich af: Tot hoever kan ik het wezen van een object reduceren? Zijn antwoord vinden we terug in artikel zestien uit deel twee van *Principes de la Philosophie:*

> *... de cela seul qu'un corps est étendu en longueur, largeur et profondeur, nous avons raison de conclure qu'il est une substance...*

Kortom: ‘Uit het feit alleen al dat iets afmetingen heeft kunnen wij besluiten dat het een voorwerp betreft.’ Tussen haakjes: met *philosophie* is hier niet bedoeld de ‘gewone’ filosofie zoals wij die nu kennen, maar dat wat destijds ‘experimentele filosofie’ werd genoemd en tegenwoordig *natuurkunde* heet. Descartes' opmerking over afmetingen van voorwerpen lijkt afdoende maar is niet erg bijzonder. De verrassing komt pas een zin later:

> *... nous devons conclure de même de l'espace qu'on suppose vide:...*

Vertaald: ‘Wij moeten dezelfde slotsom trekken over de ruimte waarvan men wel zegt dat zij ledig is.’ Als iets een voorwerp is omdat het afmetingen heeft, zoals lengte, breedte en hoogte, dan moeten we dezelfde conclusie trekken over de ruimte. Immers, de ruimte heeft ook fysische eigenschappen en wel - wat afmetingen betreft - dezelfde als materie. Ruimte is onder andere het spul waaruit onze natuur is gemaakt.

Dit staat in krasse tegenstelling tot wat Newton een tijdje later beweerde. Hij dacht dat de ruimte een soort onzichtbare wiskundig-ab-

stracte niet-stof is waarin de gebeurtenissen van het Heelal zich afspelen. Maar Descartes vatte de ruimte op als een niet los te maken onderdeel van al wat er is. Om dat er nog eens in te hameren besluit hij met

> *... à savoir, que, puisqu'il y a en lui de l'extension, il y a nécessairement aussi de la substance.*

Er is helemaal geen leegte: er is wel ruimte, maar dat is iets anders. Maar dan kun je meteen het volgende zeggen. Als ruimte inderdaad echt spul is, dan moet ik over de ruimte dezelfde vragen kunnen stellen die ik over de materie stel, zoals: Wat is de structuur van de ruimte? Hoeveel ruimte is er? Hoe beweegt de ruimte?

Afstanden in ruimte en tijd

Om de structuur van de ruimte in kaart te brengen is het voldoende om een afstandsrecept te geven en daarmee landmeetkunde in de ruimte te doen. Einstein heeft dat bedacht en voor het eerst gepubliceerd in 1916. Zijn theorie die dat allemaal beschrijft noemt men de Algemene Relativiteitstheorie. Zoals de naam aangeeft, is deze theorie een voortzetting van Einsteins ‘speciale’ relativiteitstheorie. Die was gebaseerd op een zeer bijzondere eigenschap van ons Heelal: *de lichtsnelheid is altijd en overal dezelfde*, hoe je ook beweegt en waar je ook bent; ze is *invariant.* Dat was in 1887 gebleken uit de proeven van Michelson en Morley.

Dat gaat lijnrecht in tegen onze dagelijkse ervaring, want niets in de gewone wereld wijst erop dat er een snelheid bestaat die onder alle omstandigheden dezelfde is. Stel dat een politieauto de voortrazende brommer van een pizzakoerier achtervolgt. De agenten meten op hun radar dat de brommer 40 kilometer per uur rijdt ten opzichte van hun auto. De snelheidsmeter van de politiewagen staat op 30, dus de bekeuring zal vermelden dat de koerier 70 km/u reed. Laat van de andere kant ook een patrouillewagen komen, die 50 km/u rijdt en op hetzelfde moment de pizzakoerier op de korrel neemt. Stel dat die surveillant *ook 40 km/u* meet in plaats van de verwachte 120! Dan zou de rechter de koerier moeten vrijspreken, want wie gelooft er nu dat een brommer altijd 40 kilometer per uur rijdt ten opzichte van degene die de snelheid meet, hoe die ook moge bewegen?

Maar licht gedraagt zich wel degelijk zo. Dat blijft voor onze zintuigen verborgen, omdat de lichtsnelheid zo veel groter is dan de snelheden waarmee wij gewoonlijk te maken hebben. Tien meter per secon-

de is voor een hardloper al een pittige snelheid, maar het licht legt in diezelfde seconde 299.792.458 meter af.

Die schijnbaar absurde eigenschap van het licht - die overigens tot nu toe niet echt verklaard is - heeft tot gevolg dat het meten van afstanden in ruimte en tijd vreemder is dan je zo zou denken. Dat zien we aan een *Lorentz-klok*: een lichtstraal die op en neer beweegt, gevangen tussen twee perfect vlakke, evenwijdige spiegels. Elke keer dat de lichtstraal op een spiegel aantikt, markeert een punt in ruimte en tijd. Zo'n punt heet een *gebeurtenis*, ook wel *punttijdstip*. De weerkaatsingen van de lichtstraal in de Lorentz-klok vormen een reeks opeenvolgende gebeurtenissen waarmee we de tijd kunnen meten. Iemand die naast een Lorentz-klok stilstaat, ziet het licht regelmatig heen en weer gaan: het 'tikken' van de klok.

Stel, die tikken worden afgelezen door iemand die met zekere snelheid beweegt ten opzichte van de klok. Waar het licht recht heen en weer gaat voor een waarnemer die ten opzichte van de klok stilstaat, *volgt het licht een zigzagpad* zoals gezien door een bewegende waarnemer. Dus moet het licht in een Lorentz-klok een langere weg afleggen door de ruimte ten opzichte van een bewegende waarnemer dan wanneer het pad van datzelfde licht wordt gezien door een waarnemer die stilstaat bij de klok.

Nu komt de kneep: *bij constante snelheid betekent een langere weg een langere reistijd*. De lichtsnelheid is invariant, dus het licht doet er langer over om de afstand tussen de bewegende spiegels te overbruggen. Een waarnemer ziet daarom dat *een bewegende Lorentz-klok langzamer tikt dan een stilstaande.* Voor de klok zelf maakt het geen verschil, die is altijd in rust ten opzichte van zichzelf. Ik schrijf opzettelijk niet: 'de klok *schijnt* langzamer te lopen' omdat daardoor de indruk gewekt kan worden dat het een soort gezichtsbedrog betreft, en de tijd toch stilletjes voortkabbelt. Integendeel: een klok die ten opzichte van een waarnemer beweegt, loopt echt langzamer dan dezelfde klok die naast de waarnemer stilstaat.

De oversteektijd is gelijk aan de afstand gedeeld door de snelheid van het licht. We moeten altijd dezelfde lichtsnelheid gebruiken, omdat de lichtsnelheid invariant is. Omdat de schuine zijde van de driehoek langer is dan elke rechte zijde, is het tijdsinterval in een bewegende klok altijd groter dan in dezelfde klok die stilstaat ten opzichte van de waarnemer. Met de stelling van Pythagoras kun je meteen uitrekenen wat de exacte formule voor dat effect is. Dat is de relativiteit van de tijd, waaraan de relativiteitstheorie haar naam te danken heeft. Het verschil tussen de twee tijden heet tijdvertraging of, iets deftiger, *tijddilatatie.* Blijkbaar wijst een klok, eenmaal gelijkgezet met een an-

dere, niet altijd dezelfde tijd aan: de tijd hangt af van de bewegingstoestand. *Tijd is relatief.* Dat komt doordat het licht wel altijd hetzelfde doet: *de lichtsnelheid is absoluut.*

Bij het meten van afstanden in de ruimte krijgen wij te maken met dezelfde relativiteit als met de tijd. Een waarnemer die een voorwerp ziet bewegen, meet andere afmetingen dan een waarnemer die naast dat voorwerp stilstaat. Dat heet de *Lorentz-FitzGerald-contractie.*

Kortom: het Heelal staat ons niet toe een kaart van de ruimte of van de tijd te maken, omdat voor elke ruimtereiziger een andere kaart gemaakt moet worden (tenzij allen ten opzichte van elkaar stilstaan, maar dan komt er van reizen weinig terecht). Einstein bedacht een manier om toch goede kaarten te maken. Het blijkt namelijk dat als je *afstanden in ruimte en in tijd* gebruikt - in een vierdimensionale wereld, dus - het wel mogelijk is een goede atlas te maken.

Wie niet tegen algebra kan, mag nu door naar de volgende paragraaf. Voor de anderen laat ik zien hoe Einstein dat deed. Zijn afstandsrecept is een vorm van het Pythagoras-recept dat wij in de nietrelativistische driedimensionale wereld gebruiken. Pythagoras zegt: het kwadraat van een afstand is gelijk aan de som van de kwadraten van de afstanden in de drie ruimterichtingen. Laten we zeggen dat de afstand oost-west gegeven wordt door x, noord-zuid door y, en omhoog-omlaag door z, dan is de afstand A in de vrije ruimte bepaald door $A^2=x^2+y^2+z^2$. Einstein zegt: da's best, maar we doen de tijd erbij. Als S de afstand is in de vierdimensionale tijd-ruimte, t is de tijd, c de lichtsnelheid, en A is de Pythagoras-afstand in de ruimte, dan is $S^2=c^2t^2-A^2$.

Je kunt de ruimte dus niet afzonderlijk in kaart brengen vanwege de invariantie van de lichtsnelheid, maar *ruimte en tijd wel*. Als ik vanaf nu het woord ‘ruimte’ gebruik moet u daar in gedachten het woord ‘tijd’ achter plakken: ‘ruimtetijd’ is het vierdimensionale spul waaruit ons Heelal is gebouwd.

De lichtkegel

De grafische weergave van de formule voor het afstandrecept dat Einstein bedacht kan gemakkelijk worden getekend, vooral in het geval dat S=o. De formule luidt dan $c^2t^2-A^2$=o, ofwel $A=ct$. Die formule beschrijft de manier waarop het licht beweegt: de afstand A die wordt afgelegd is gelijk aan de tijd t vermenigvuldigd met de lichtsnelheid c. De formule $A=ct$ is een algebraïsche uitdrukking voor een meetkundige figuur: een kegel. Niet erg verrassend heet die: de *lichtkegel*, waarvan een zij-aanzicht is afgebeeld in figuur 1.

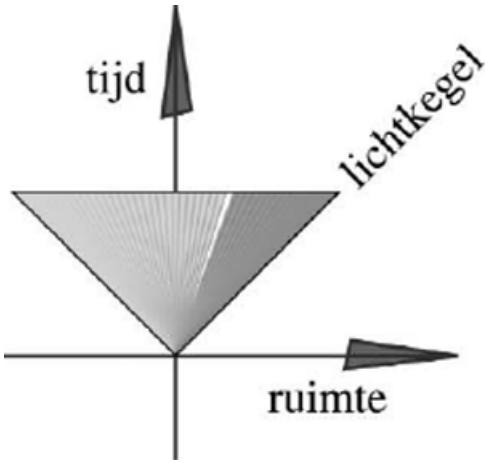

Figuur 1. Zij-aanzicht van de lichtkegel. De horizontale richting vertegenwoordigt de drie ruimtedimensies, de verticale richting de dimensie van de tijd. Omdat alle ruimterichtingen equivalent zijn, is de tijdrichting een symmetrie-as.

Om het meetkundige gedrag van de ruimtetijd goed te leren kennen is het nuttig om de lichtkegel 'in de diepte' te kunnen zien. Daarom geef ik in figuur 2 een bouwplaat van zo'n lichtkegel, die u kunt maken door eenvoudig knippen en plakken. De dimensie van de tijd loopt langs de as van de kegel, en de drie ruimtelijke dimensies heb ik voor het gemak samengeklapt tot twee die loodrecht staan op de as van de kegel. Maak er een heleboel, dan kunt u het onderstaande des te makkelijker praktisch volgen.

Figuur 2. Bouwplaat van de lichtkegel in 2+1 dimensies, twee voor ruimte en een voor tijd. Kopieer de figuur, knip hem uit (denk aan de plakrand) en plak hem rond tot een kegel. De tijdrichting is de as van de kegel, de richting loodrecht daarop is de ruimte.

Het enige dat nodig is om de structuur van tijd en ruimte op te bouwen is het volgende: neem een lichtkegel en zet die ergens neer. Zet de volgende daarnaast en ga zo door totdat de lichtkegels de ruimtetijd geheel vullen. De enige beperking is dat de richtingen van de assen niet abrupt mogen veranderen van punt tot punt. Dat is alles.

Aan dit bouwvoorschrift is direct af te lezen dat er geen grens is aan het aantal bouwsels dat met lichtkegels kan worden gemaakt. Maar er zijn er slechts enkele die zo veel strakke structuur hebben dat ze niet veranderen in de loop van de tijd. De meest voor de hand liggende is de vorm van ruimtetijd die ontstaat door alle lichtkegels keurig in het gelid te zetten, zodat tijd en ruimte zich met elkaar verhouden als in figuur 3. Er zit in deze constructie geen enkele variatie, waar je ook bent in tijd en ruimte, het ziet er overal hetzelfde uit. Deze vorm heet dan ook niet erg verrassend een *platte ruimtetijd.*

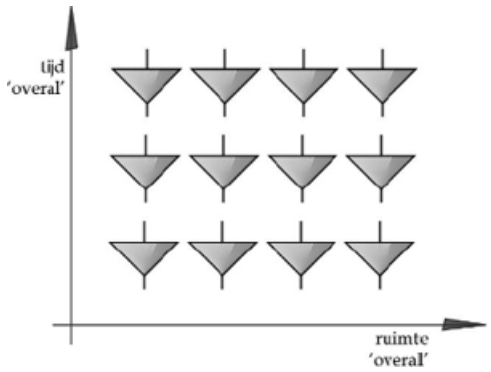

Figuur 3. Een mogelijke schikking van lichtkegels zoals gezien door een waarnemer op zeer grote afstand. Door knippen en plakken is de tijdruimte geheel gevuld met lichtkegels en worden tijd en ruimte in kaart gebracht. In dit geval staan de lichtkegels netjes in het gelid. Dit noemen we een 'platte ruimte'.

Het volledige beeld in twee-plus-een dimensies bestaat uit een oneindig veld van lichtkegeltjes die allemaal met hun symmetrie-as (dat is de richting van de plaatselijke tijd) in dezelfde richting staan. Omwille van de eenvoud teken ik hier alleen een zij-aanzicht daarvan. Lichtstralen bewegen overal langs de oppervlakten van de lichtkegel. De 'vrije beweging' van een waarnemer wordt gegeven door een lijn die langs de assen van de opeenvolgende lichtkegels loopt.

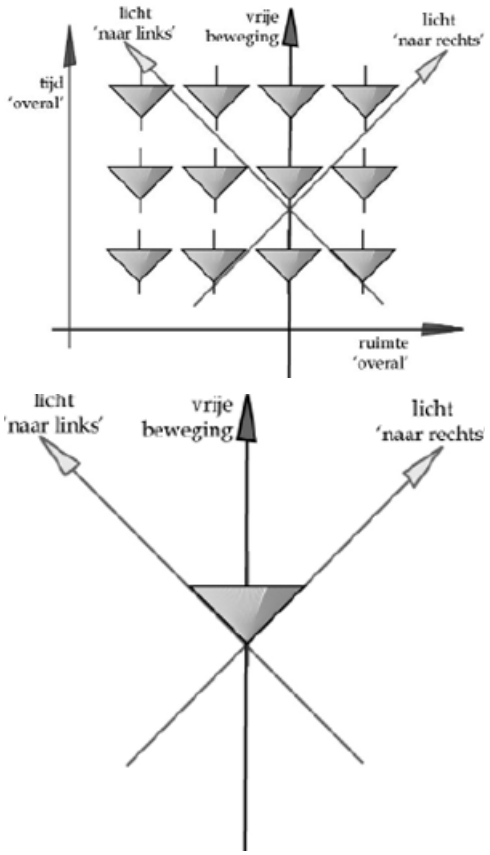

Figuur 4. In een ‘platte ruimte’ zijn de assen van de lichtkegels overal evenwijdig aan elkaar. Een lichtspoor wordt gevormd door lijnen langs de oppervlakten van de lichtkegels te trekken: de rode lijnen ‘naar links’ en ‘naar rechts’, bij wijze van spreken. De richtingen ‘naar voren’ en ‘naar achteren’ zijn in deze projectie niet goed weer te geven.

Van kromming naar zwaartekracht

Tijd en ruimte vormen in een platte ruimtetijd een onderling rechthoekig netwerk. Daar is letterlijk niets bijzonders mee, daarom heet de structuur ook ‘plat’. Maar juist om die reden is dit niet de enige manier waarop tijd en ruimte kunnen worden ingedeeld. Sterker nog, er is maar één platte ruimtetijd, alle andere hebben structuur en zijn dus gekromd. Immers, de *vorm* van die lichtkegel is wel overal dezelfde, maar aan de *oriëntatie* is geen enkele beperking opgelegd, behalve dan dat die niet plotseling van punttijdstip tot punttijdstip mag veranderen. De *vorm* van de lichtkegel wordt bepaald door de invariantie van de lichtsnelheid. De *oriëntatie* kan van alles zijn.

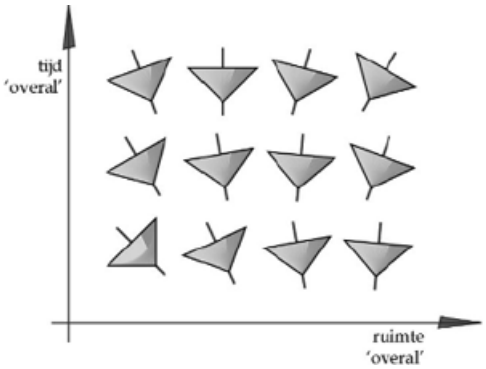

Figuur 5. De oriëntatie van de lichtkegels verschilt van punttijdstip tot punttijdstip. De lijnen van tijd en ruimte moeten overal plaatselijk steeds loodrecht op elkaar staan. Maar als ze over grotere afstanden met elkaar verbonden worden krijgen we een gebogen netwerk: deze tijdruimte is gekromd.

Maar er is meer. Niet alleen geeft dat afstandsrecept de structuur - de kromming - van tijd en ruimte aan, maar je hebt ook de volgende situatie. Stel voor dat ik eens naar mijn eigen pad in tijd en ruimte zou gaan kijken en naar het overeenkomstige pad van de buren, zodanig dat hun lichtkegel lokaal altijd langs hun tijdas gericht staat (zie figuur 5). Die buren merken dus aan niets dat er iets bijzonders aan de hand is. Als ze een lichtflits loslaten, dan breidt die zich bolvormig ten opzichte van hen uit. Zij merken helemaal niets, maar ik zie wel dat die buren ten opzichte van mij versneld worden. Omgekeerd zien zij dat ook ik, op enige afstand van hen, ten opzichte van hen word versneld.

Daardoor merkt een waarnemer aan de versnelling van de buren, waarvan zijzelf niets ondervinden, dat de tijdruimte niet plat is. Deze opmerkelijke versnelling kennen we uit het dagelijks leven als de versnelling van de *zwaartekracht.* In het geschetste voorbeeld zijn zowel de waarnemer als de buren in ‘vrije val’: er is - in hun eigen onmiddellijke omgeving - niets dat wijst op een kracht. Maar als zij hun posities vergelijken dan zien zij dat ze, ten opzichte van elkaar, wél versneld worden, zodat zij concluderen dat er blijkbaar toch een kracht in het spel is.

We kunnen dus de structuur van tijd en ruimte op twee equivalente manieren beschrijven. Ten eerste: het pad van een deeltje tussen twee punten is de kortste weg van het ene punt naar het andere, door een gekromde tijd-ruimte. Ten tweede: deeltjes worden in de ruimte versneld door iets dat sinds Newton en Hooke ‘zwaartekracht’ wordt genoemd.

Dit tweede beeld is minder exact dan het eerste, om een heel simpele reden. Als we het als fundamenteel zouden accepteren, dan is niet te begrijpen waarom de versnelling van de zwaartekracht voor iedereen en onder alle omstandigheden dezelfde is. Immers, als u een lucifersdoosje ter plaatse van de Aarde in een baan om de Zon zou brengen met dezelfde beginsnelheid en dezelfde positie als de Aarde, dan zou dat doosje gegarandeerd in 365,25 dagen om de Zon reizen evenals de Aarde. De massa doet er niet toe, maar waarom zou dat zo moeten zijn? Die opmerkelijke eigenschap van de zwaartekracht moet je er dan apart nog bijvoegen. Reeds in 1584 bewees Simon Stevin in aanwezigheid van Johan Cornets de Groot (burgemeester van Delft) dat een zware en een lichte loden bal tegelijkertijd de grond raken wanneer ze tegelijk van een grote hoogte worden losgelaten (het experiment wordt bijna altijd aan Galilei toegeschreven, geheel ten onrechte). Wij weten nu hoe dat komt: de zwaartekracht is een historische naam voor de gevolgen van de kromming van tijd en ruimte. Die

kromming is voor alle voorwerpen dezelfde, dus ‘vallen’ zij allemaal op dezelfde manier. Vergelijk het met de kromming van het aardoppervlak: de kortste weg tussen twee punten op Aarde is voor alles en iedereen gelijk, zowel voor de haas als voor de schildpad.

Zwarte gaten

Deze manier van tijd en ruimte in kaart brengen opent een ongelooflijk scala van mogelijkheden. Wie eenmaal een velletje lichtkegels heeft, kan ze stuk voor stuk uitknippen en ergens neerzetten en aldus een willekeurige tijdruimte construeren. Er zijn er talloze: in iedere coördinaatrichting in tijd en ruimte heb je een oneindige familie van voorschriften die de relatieve plaatsing van die lichtkegels beschrijven.

Ik zal er maar een enkele van laten zien, maar die ene heeft wel heel bijzondere eigenschappen. Om die te begrijpen gaan we weer eens kijken naar de schikking die we hebben in het geval van een platte ruimte. Alle lichtkegels staan dan keurig in het gelid. Stel nu dat ik een punt in de ruimte uitkies (dat is dus een lijn in de tijdruimte), en de lichtkegels zodanig naast elkaar zet dat ze ten opzichte van dat ene punt steeds meer omklappen naarmate ik dat punt dichter benader. Men noemt dat punt een *singulariteit.* Zorg er daarbij voor dat de mate waarin de lichtkegels omklappen altijd dezelfde is, onafhankelijk van de tijd (dat blijkt maar op precies één manier te kunnen, maar het bewijs daarvan is lastig). Dan krijgen we de situatie van figuur 6. Op grote afstand van het centrale punt staan de lichtkegels ten naaste bij evenwijdig. Maar naarmate men dichter bij de singulariteit komt blijkt dat de lichtkegels steeds verder omkiepen, op een gegeven ogenblik zelfs op één oor liggen en omduikelen; ook vanuit alle andere richtingen is dat zo.

Kijken we naar de lichtkegels in de buurt van de oorsprong (het centrale punt van het zwarte gat) dan blijkt dat daar iets heel bijzonders aan de hand moet zijn. Immers, er is een afstand tot het middelpunt waarop de lichtkegels (gezien vanaf oneindig grote afstand) precies ‘op een kant’ of ‘op een oor’ liggen. Die afstand noemt men de *Schwarzschild-straal.* Daar ter plaatse merk je helemaal niets vreemds. Immers, met de lichtkegel is lokaal niets aan de hand, een lichtgolf breidt zich bolvormig rond je uit: je bent in ‘vrije val’. Maar gezien vanaf grote afstand ziet een waarnemer het licht dat op dit punttijdstip is losgelaten nooit aankomen. Dat komt doordat het lichtkegeltje van de waarnemer weggekiept staat. Dat betekent dus dat licht dat wordt uitgezonden op of binnen de Schwarzschild-straal nooit naar

buiten kan geraken. Het oppervlak van de bol met een straal gelijk aan de Schwarzschild-straal heet een ‘gesloten gevangen oppervlak’ of *horizon.* Omdat er helemaal niets uit kan, zelfs geen licht, noemen wij deze tijd-ruimtestructuur een *zwart gat.*

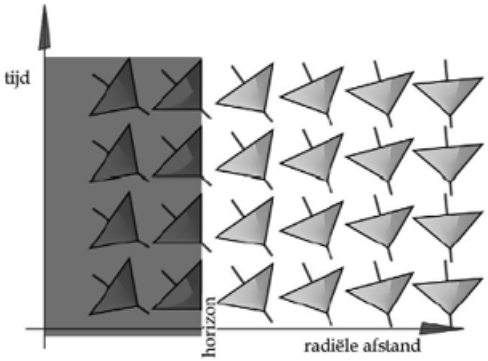

Figuur 6. Lichtkegels van een zwart gat ‘kiepen om’ in de richting van een enkel centraal punt, de *singulariteit.* Gezien vanaf grote afstand is er een bol waarop alle lichtkegels precies op hun kant liggen. Die bol noemen we *horizon.* Uit de verte gezien zal het licht dat vanaf de horizon of daarbinnen is losgelaten nooit bij de waarnemer aankomen omdat alle lichtkegels te sterk weggekiept staan. De straal van de horizon-bol heet de *Schwarzschild-straal.*

Licht beweegt plaatselijk met de lichtsnelheid. Maar wat je daar op grote afstand van ziet is een heel andere kwestie: zie figuur 7. De verbindingslijn langs de assen van al die lichtkegels - wat dus de richting van ‘vrije val’ is waar men plaatselijk geen versnelling bemerkt - is een gekromde baan in de ruimtetijd, die ten slotte binnen de horizon eindigt. Dat wil zeggen: wie in de buurt van zo'n zwart gat is en helemaal niets onderneemt... merkt binnen zijn ruimtevoertuig helemaal geen versnelling op! Maar naar buiten kijkend ziet de wereld er steeds vreemder uit, totdat de waarnemer uiteindelijk binnen de horizon belandt en dan beseft dat alle communicatie met het hele Heelal verloren is gegaan.

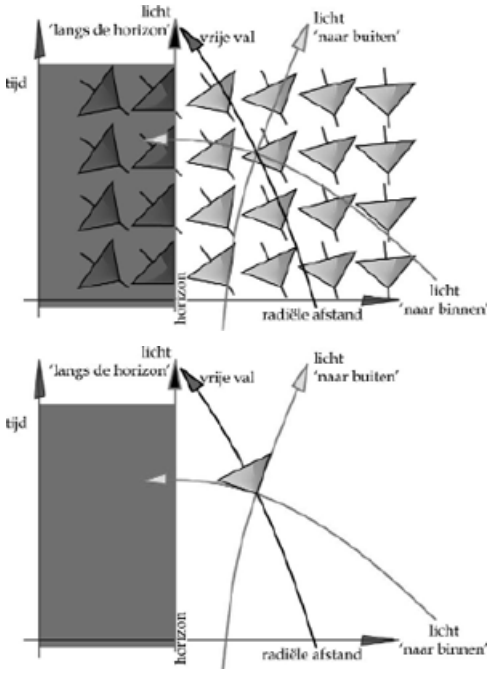

Figuur 7. Drie mogelijke wegen die het licht kan volgen in de buurt van een zwart gat: radieel naar binnen, of naar buiten, of precies langs de horizon. Het is te zien dat het lichtspoor langs de horizon daar altijd blijft 'kleven'. Buiten de horizon 'kleeft' het licht minder, en kan uiteindelijk naar oneindig ontsnappen (lijn naar rechtsboven). Vanuit punten binnen de horizon lopen geen lichtlijnen naar buiten: niets kan van binnen de horizon ontsnappen, ook het licht niet, want de kromming van de ruimte is daarvoor te sterk.

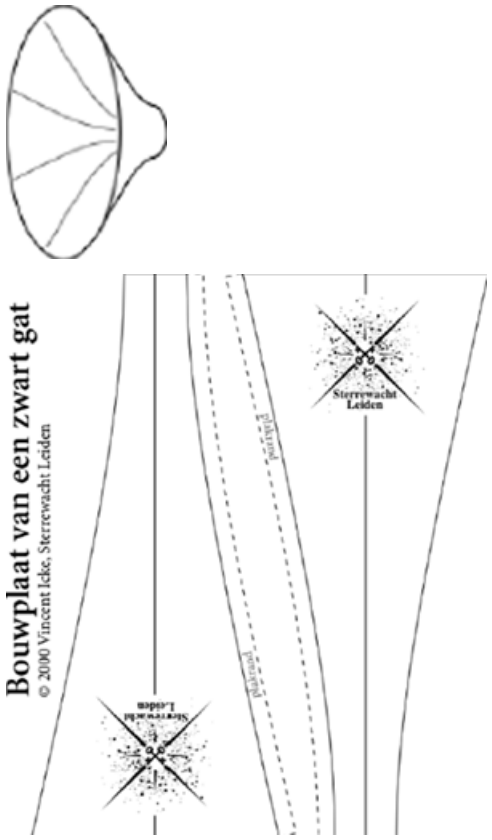

Figuur 8. Bouwplaat van een zwart gat. Maak zes kopieën van deze tekening, desnoods vergroot, liefst op dik papier. Knip de twaalf segmenten uit en plak ze rondsluitend aan elkaar. Licht volgt de kortste weg op dit oppervlak. Dit kan zichtbaar worden gemaakt door er een elastiekje overheen te spannen, of een zeer dunne strook papier zonder kreuken langs het oppervlak te plakken.

Bouwplaat van een zwart gat

Moderne natuurkunde is technisch erg moeilijk. Het is niet voor niets dat een natuurkundestudent er vijf jaar over doet om zich naar de tegenwoordige tijd te verplaatsen vanuit de oertoestand bij zijn of haar geboorte. Dat is echter een hindernis die met wat talent, vlijt en plichtsbetrachting wel overwonnen kan worden. Maar met de concepten van de natuurkunde is het anders gesteld. Die zijn niet zozeer extreem moeilijk als wel buitengewoon vreemd. Een van de vreemdste dingen die fysici ontdekt hebben is het feit dat ruimtetijd echt iets is: tijd en ruimte zijn bouwmateriaal van ons Heelal. De structuur van dat materiaal brengen wij in kaart door na te gaan hoe lichtsignalen zich van punttijdstip naar punttijdstip voortplanten. Die manier van opbouwen wordt ons opgedrongen door het gemeten feit dat de lichtsnelheid invariant is. Die snelheid is altijd dezelfde, ongeacht de bewegingstoestand van de bron of de ontvanger. De ‘elementaire baksteen’ van de ruimtetijdstructuur is de lichtkegel. Waarom ons Heelal de eigenschap heeft (of zelfs moet hebben) dat de vorm van de lichtkegel onveranderlijk is, weten wij nog niet.

Door knippen en plakken met lichtkegels kan iedere willekeurige ruimtetijdstructuur gebouwd worden. Zolang de vorm van de lichtkegel onveranderd blijft, mag de oriëntatie ervan vrij gekozen worden (mits die van punttijdstip tot punttijdstip niet sprongsgewijs verandert). Zo ontstaan oneindig veel mogelijkheden om de ruimtetijd vorm te geven. De meeste daarvan zijn dynamisch, dat wil zeggen dat elke snede door de ruimtetijd een stelsel van lichtkegels te zien geeft dat op een aangrenzende snede anders is. Slechts enkele zijn statisch, en de eenvoudigste daarvan is de ruimtetijd van een zwart gat.

Over zwarte gaten zijn tonnen papier met onzin gevuld. Gezien de eenvoud van de constructie verbaast mij dat zeer. Komt dit doordat zwarte gaten zo'n extreem voorbeeld zijn van het feit dat natuurkunde niet moeilijk is, maar wel heel vreemd? Misschien komt het wel door de naam, plus de onuitroeibare neiging van veel mensen om dat wat er is, en dat wat wij weten, als onvoldoende te beschouwen. ‘Er moet toch iets zijn...’ en dergelijke. Allen die een dergelijke neiging hebben, moge ik herinneren aan de lijfspreuk van de grote Simon Stevin: *Wonder en is gheen wonder.*

Jan Baeke

Wat is het dat dit denken zo aantrekkelijk maakt?

1.

Hoe krampachtig
klampen dagjesmensen en forensen zich niet
aan het landschap vast, net als de bezoekers
die gillen om niet alleen te moeten zijn
niet dat geluidloze van het heelal.

Hoe onverbiddelijk moet het daarboven
dan niet zijn, in het zwart
van de ijskoude vertelling
dat alsmaar uitdijende niets
waaraan geen einde komt.

Een nachtmerrie leek het voorafgaande
toen je zwetend wakker werd, dat zei je tenminste
en ik zag dat het je menens was
die gedachte dat we naar onszelf stonden te kijken
een fractie later.

Niet in de spiegel maar tastbaar, vlak bij ons
een aan te raken, levende kopie van onze lichamen
en van de stemmen die bij die schrik horen.
Wat wij zien zien zij ook
en het is even verschrikkelijk.

Mooi zou het zijn als we die oneffenheden
het gekift en de kilte erbuiten hadden kunnen houden
nu we allebei ook daar waren
vlak naast en in hetzelfde zwart
naar boven en beneden vallend

maar daar gaat die kwelling natuurlijk om
de ontdekking van een heelal
vol zwarte gaten en verblindende sterren
maar nooit dichtbij genoeg om ons
van elkaar te verlossen.

Dus zweven wij om elkaar heen
als een commentaar op de menselijke mislukking.
Ik zal een volgende keer graag vertellen over
de wereld van Winnie de Poeh
of het kleine huis op de prairie

die van hetzelfde licht gebruik maken
dat van enige tijd geleden.

2.

De verte ligt daar en de wereld is hier.
In de verte ligt hetzelfde nog een keer.
Ik stond ergens naar te kijken.
Ik wilde zeker weten dat het onvoldoende was.

Een stad die voller oogt
en in meer hoofden van meer mensen
claxonneert en het licht opzettelijk laat branden
omdat het allemaal niet op kan

een zomernacht die ook niet op kan
en een volmaakte vorm van denken wilde worden
dat alleen al was genoeg en dat liet ik merken
maar in mij knaagde iets dat stil bleef.

Na afloop kon ik niet op zijn naam komen
en meer bleef zwart
maar ik wist dat het over de verte ging
het woord vooral

maar ook in het echt
en wat we kunnen weten door te denken.
Echte onderwerpen zoals
heeft somberte ons abstract gemaakt?

Na afloop gaat mijn lichaam naar huis op de fiets.
Het durft mij niet mee te nemen
hoopt dat er afvalt wat praat over alles
liever gezegd, hoeft die praatjes niet.

Zo kan je vertellen wat je wilt zeggen en verzwijgen
wat je over de nacht te bazelen hebt, alsof het
wetenschap is, wetenschap
en dat het iets uithaalt.

3.

We kunnen uitrekenen hoe een stapel
schoenen, kunstgebitten, werkkleding
ruimte inneemt hoe stapelbaar

de herinneringen de landschappen
zodra de stapel op ons gaat lijken
die silhouetten de gebleekte botten

en wij kunnen verklaren dat we
niets met de stapel van doen hebben
dat de stapel niet meer te zien is

het licht is buigzaam immers
en wordt verbogen. Het liefst
zoek ik een onderwerp dat geruststelt

maar dat ligt moeilijk
bij de beelden die me uit mijn slaap houden
waar ik in val ten slotte

en wakker schrik omdat iedereen erin
gevallen is en niet alleen het huis
maar heel de straat verlaten in de regen staat.

4.

Mij trof de naam van de wetenschapper
en ik zag te laat dat de helderheid

van onderzoek zoals we dat fotograferen
zich zou mengen met een dodelijke ziekte.

Eigenlijk was het geen ziekte
maar een planetaire drift.

In de metingen waaraan wij richting gaven
hadden we het meeste op met

uiteenvallende constructies. Kleinere
deeltjes die zich gedragen als pluisjes en roddels.

We plukten de plooien schoon, raakten nek
en liezen aan, riepen iets tegen de laborantes.

Er kwam lucht de avond binnen
die onze huid verschrompelde.

Zo had de professor het bedoeld zeiden wij
als zijn sympathie de dermatologie was toegedaan.

We warmden onze handen in de gedachte dat we
het liefst onze fouten zouden inzien, het liefst

zouden weigeren de vader en moeder te zijn
van de ziektes die uit onze affaires voortkwamen

en het medicijn daartegen.
Onze enige troost:

dat halfslachtigheid het winnen zal
van onze goede voornemens.

Ed P.J. van den Heuvel

Sterevolutie en de vorming van zwarte gaten

Inleiding

De gedachte dat zwarte gaten echt in de natuur kunnen bestaan kreeg in 1967 voor het eerst sterke steun vanuit de waarnemingen. In dat jaar werden door de Engelse studente Jocelyn Bell met een radiotelescoop *neutronensterren* ontdekt, sterren waarin de materie zo dicht opeengepakt zit en waarvan de zwaartekrachtsaantrekking zo enorm sterk is, dat ze de grens van instorting tot een zwart gat al zeer dicht zijn genaderd. Legt men twee neutronensterren, die anderhalf maal zo zwaar zijn als de Zon, tegen elkaar, dan ontstaat er vanzelf een zwart gat: een ster met een zwaartekrachtsveld zo sterk dat er zelfs geen licht meer uit kan ontsnappen.

Neutronensterren en zwarte gaten die enkele malen zwaarder zijn dan de Zon ontstaan in de natuur als de eindproducten van het leven van ‘zware’ sterren, dat wil zeggen: sterren die geboren werden met een massa van tussen ongeveer 8 en 120 maal die van de Zon. Deze laatste waarde is de grootste massa die bekend is voor ‘gewone’ sterren, gloeiende gasbollen die net als onze Zon heel veel licht en warmte uitstralen.

Wegens de grote verwantschap tussen neutronensterren en zwarte gaten gaat dit artikel niet alleen over de vorming van zwarte gaten, maar ook over neutronensterren, als eindpunten van het leven van sterren, omdat deze sterren ons zeer veel geleerd hebben over hoe zware sterren hun leven beëindigen.

Een neutronenster heeft een massa van ongeveer anderhalf maal de Zon, ongeveer 450.000 maal de massa van de Aarde. Deze massa wordt bijeengehouden binnen een bolletje met een middellijn van 20 kilometer, niet groter dan Amsterdam. In het volume van een regendruppel zit in een neutronenster evenveel materie als die van alle zes miljard mensen op Aarde bij elkaar. Neutronensterren werden ontdekt als *radiopulsars*, bronnen van regelmatige pulsen radiogolven aan de hemel. Er zijn thans al meer dan tweeduizend van deze radio-

pulsars gevonden in ons Melkwegstelsel en nabije sterrenstelsels. We weten tegenwoordig dat ze de ingestorte overblijfsels zijn van de uitgebrande binnendelen van sterren die hun korte levens begonnen zijn met een massa van tussen ongeveer 8 en 20 maal die van onze Zon. Bij de instorting van de uitgebrande kern tot een neutronenster komt in korte tijd zeer veel energie vrij. Hierdoor wordt de rest van de materie uit de ster geworpen in een zogenaamde *supernova-explosie* (figuur 1), die men van zeer grote afstanden waarneemt als een extreem heldere ster.

De zwaartekrachtsaantrekking op het oppervlak van een neutronenster is 100 miljard maal zo sterk als op Aarde. Ieder van ons zou op zo'n ster staande 100 miljard maal zo veel wegen als hier. Om aan deze zwaartekracht te ontsnappen moet men een raket hebben met een snelheid van 150.000 kilometer per seconde, de helft van de lichtsnelheid! Wanneer de massa van de neutronenster groter wordt dan driemaal die van de Zon, wordt zijn zwaartekracht zo sterk dat er geen licht meer uit kan ontsnappen. Zo'n ster stort in tot een *singulariteit*, waarvan alleen de massa, zwaartekrachtswerking en rotatie nog blijven bestaan: de neutronenster is dan een zwart gat geworden. Dit is volgens huidige berekeningen het lot van sterren die hun leven begonnen zijn met een massa groter dan ongeveer 20 maal die van de Zon.

Gezien vanuit het standpunt van de sterevolutie zijn deze *stellaire* zwarte gaten - dat wil zeggen: zwarte gaten die ontstaan als eindproduct van het leven van een ster - niet anders dan de zwaardere ‘broertjes of zusjes’ van de neutronensterren. Neutronensterren hebben ondanks hun enorm sterke zwaartekracht het lot van een volledige instorting nog net weten te vermijden. We weten thans, uit de waarnemingen van *gammaflitsen*, dat deze de geboorte van een stellair zwart gat begeleiden. Deze waarnemingen tonen ons voorts dat ook deze flitsen dikwijls gepaard gaan met een supernova-explosie waarin, net als bij de geboorte van een neutronenster, het grootste deel van de materie van de oorspronkelijke ster de ruimte in wordt geblazen. Neutronensterren en zwarte gaten spelen daarom een essentiële rol in de materiecyclus in het heelal. De Oerknal, die 13,7 miljard jaar geleden plaatsvond, produceerde alleen de twee lichtste elementen, waterstof en helium, in een verhouding van ongeveer 70 tot 30 procent. De elementen zwaarder dan helium werden gevormd door kernfusie in het binnenste van kortlevende zware sterren. Door de supernova-explosies waarmee deze sterren hun leven beëindigen, wordt een deel van de gevormde elementen uitgestoten in het interstellaire gas in de sterrenstelsels, waardoor dit gas, dat oorspronkelijk alleen uit water-

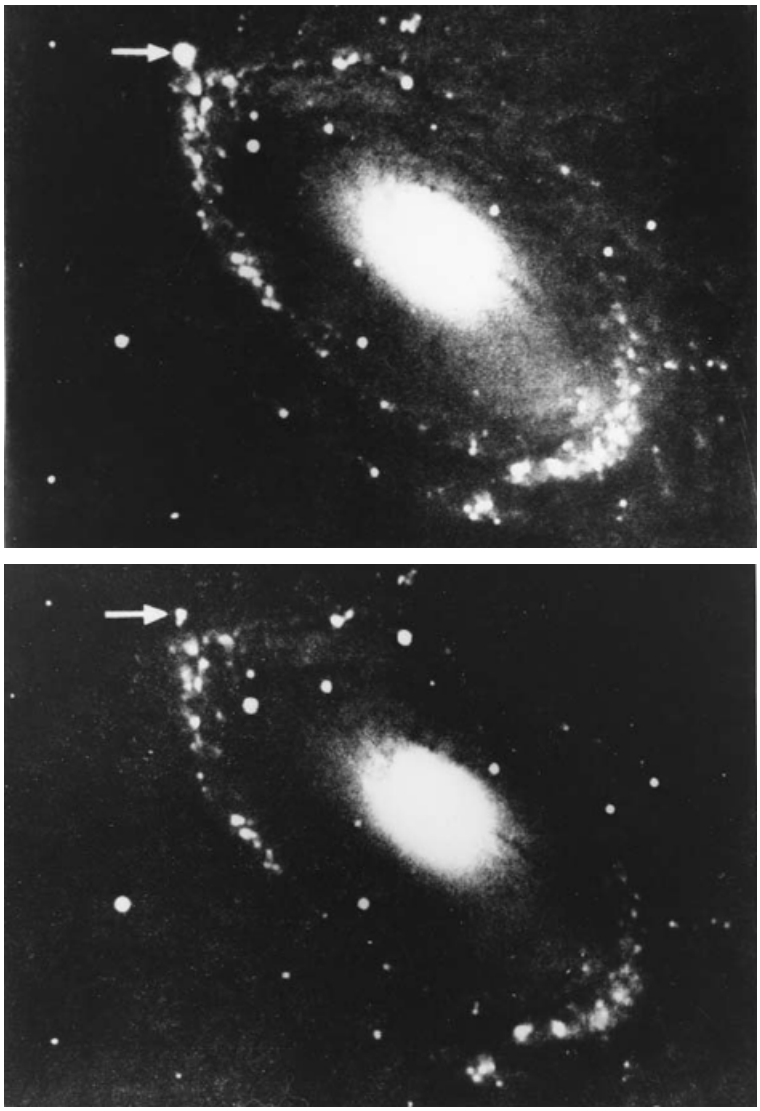

Figuur 1. Supernova-explosie die in 1940 werd waargenomen in het sterrenstelsel NGC 4725 in het sterrenbeeld Coma. De bovenste opname werd gemaakt op 10 mei 1940, kort na de explosie, de onderste op 2 januari 1941. In die tijd straalde de supernova evenveel licht uit als de Zon in 200 miljoen jaar.

stof en helium bestond, geleidelijk aan verrijkt wordt met zwaardere elementen. Hierdoor bevat het interstellaire gas in ons Melkwegstelsel thans ongeveer 2 procent aan elementen zwaarder dan helium. Uit het verrijkte gas, dat tegenwoordig nog zo'n 20 procent uitmaakt van de materie in het Melkwegstelsel, vormen zich steeds weer nieuwe sterren. De elementen zwaarder dan helium waaruit de Aarde grotendeels bestaat, zijn aldus ooit gevormd in het binnenste van zware sterren, lang voordat de Zon en zijn planetenstelsel ontstonden, ongeveer 4,6 miljard jaar geleden. Het Melkwegstelsel en het heelal bestonden toen al ruim 9 miljard jaar en in dat enorme tijdvak zijn er al zeer vele supernova-explosies geweest die het gas in de Melkweg met zwaardere elementen hebben verrijkt. Neutronensterren en stellaire zwarte gaten hebben dus een zeer grote rol gespeeld in de vorming en verspreiding van de stoffen waaruit onze Aarde en haar bewoners bestaan.

Bouw en evolutie van Zon en sterren

De drijvende kracht achter de evolutie van sterren is de zwaartekracht. Deze maakt dat ten slotte, aan het einde van hun leven, de binnendelen van sterren worden samengeperst tot zeer kleine afmetingen en er een neutronenster of zwart gat kan ontstaan. Om te begrijpen hoe dit in zijn werk gaat, gaan we hier in op hoe het leven van een ster verloopt.

Sterren zijn grote gloeiende gasbollen gelijkend op onze Zon: ze stralen zeer veel licht en warmte uit. De Zon bijvoorbeeld straalt 4×10^{26} joules per seconde aan energie uit. Wat de zon in één seconde uitzendt is voldoende om gedurende een miljoen jaar in het huidige energieverbruik van de wereldbevolking te voorzien. We zien de sterren veel zwakker dan de Zon omdat ze zeer ver weg staan: de met het blote oog zichtbare sterren staan vele tot honderden lichtjaren bij ons vandaan, terwijl de Zon, ‘onze ster’, slechts 8 lichtminuten (150 miljoen kilometer) bij ons vandaan staat.

Sterren zijn enorm veel groter en zwaarder dan de Aarde en de andere planeten: figuur 2 toont de Zon en vijf planeten op schaal afgebeeld: de middellijn van de Zon is 108 maal die van de Aarde, en zijn massa (hoeveelheid materie) is 330.000 maal die van de Aarde. Alle acht planeten tezamen met de andere objecten in ons zonnestelsel (dwergplaneten, asteroïden, kometen, satellieten) hebben een massa van slechts één zevenhonderdste (0,14 procent) van die van de Zon. In feite zijn de planeten slechts wat gruis dat bij de vorming van de Zon is achtergebleven. De samenstelling van de Zon en van de sterren is geheel anders dan die van een planeet als de Aarde: de Zon en de ster-

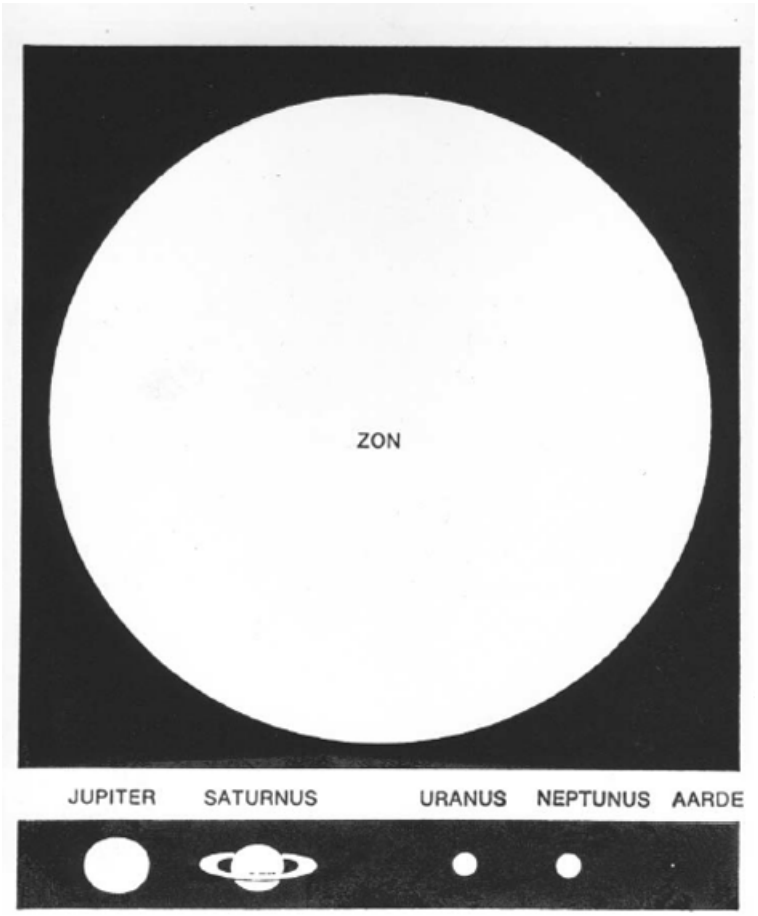

Figuur 2. De Zon en de vijf grootste planeten afgebeeld op dezelfde schaal. Alle planeten samen hebben een massa 700 maal kleiner dan die van de Zon. De massa (‘het gewicht’) van de Zon is 330.000 maal die van de Aarde.

ren in de Melkwegschijf bestaan voor 98 procent uit de twee lichtste gassen: ongeveer 70 procent waterstof en 28 procent helium. Slechts iets minder dan 2 procent van hun materie bestaat uit de ons veel bekendere zwaardere elementen: koolstof, stikstof, zuurstof, magnesium, aluminium, silicium, calcium, ijzer, et cetera. Hetzelfde geldt voor de interstellaire gaswolken waaruit eens de sterren en planeten zijn gecondenseerd.

Het materiaal waaruit de Aarde en de drie andere binnenplaneten (Mercurius, Venus en Mars) zijn gevormd moet ooit tijdens hun vor-

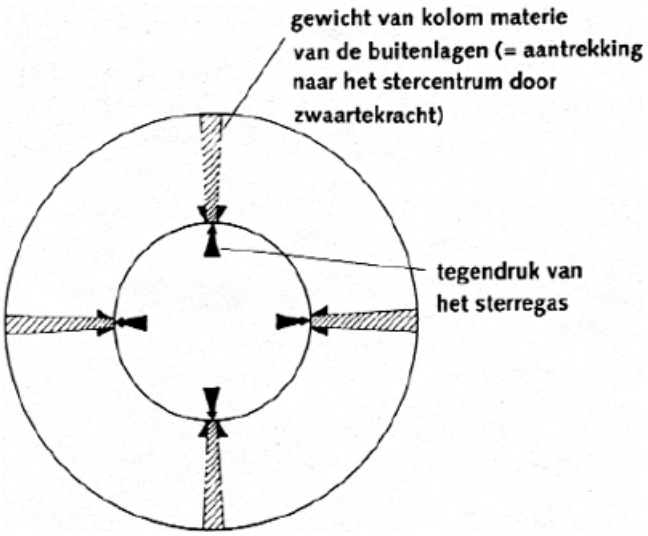

Figuur 3. In een stabiele ster of planeet levert de druk van het gas of de vaste stof juist op elke diepte zo veel tegendruk tegen het gewicht - de zwaartekrachtsaantrekking aangegeven door de dubbele pijlen - dat de ster voor instorten wordt behoed.

mingsproces ook grotendeels uit waterstof en helium hebben bestaan, maar door hun geringe zwaartekracht en de nabijheid van de hete Zon hebben ze die lichte gassen niet kunnen vasthouden en zijn deze al in een vroeg stadium ontsnapt, zodat op Aarde voornamelijk gesteenten en metalen zijn overgebleven.

De zwaartekrachtsaantrekking die de verschillende delen van de Zon op elkaar uitoefenen maakt dat het gas in het centrum van de Zon is samengeperst tot een druk van een aantal miljarden atmosfeer (bar), waarbij de temperatuur is opgelopen tot ongeveer 14,5 miljoen graden Kelvin (de temperatuur in Kelvin is gelijk aan die in Celsius plus 273 graden) (zie figuur 3). Bij deze temperatuur en druk komt een klein deel van de waterstofatomen ertoe te fuseren tot helium, hetzelfde proces dat in de waterstofbom explosief plaatsvindt. In het binnenste van de Zon voltrekt dit proces zich in evenwicht en in alle rust. Bij dit fusieproces gaat een klein deel (0,7 procent) van de massa (‘gewicht’) van de waterstofatomen verloren en wordt omgezet in een grote hoeveelheid energie volgens Einsteins formule

$E = mc^2$
(E = energie, m = massa = hoeveelheid materie, c = lichtsnelheid = 300.000 km/s).

Aldus levert de hoeveelheid waterstof in een vingerhoed water genoeg energie om een middenklasse auto viermaal rond de wereld te doen rijden.

De Zon zet in zijn binnenste elke seconde 600 miljoen ton waterstof om in helium. De hierbij vrijgemaakte energie stroomt geleidelijk aan door het zonnelichaam naar buiten (zij heeft tienduizenden jaren nodig om het oppervlak te bereiken) waar zij als licht en warmte wordt uitgestraald. Een minuscule fractie hiervan (equivalent met de omzetting van 0,3 ton waterstof per seconde) wordt door de Aarde opgevangen en maakt hier alle plantengroei en leven mogelijk. De rest van de opgewekte energie verdwijnt in het heelal.

We zien uit het bovenstaande dat de Zon zichzelf geleidelijk opbrandt. Na ongeveer 10 miljard jaar zal hij zijn waterstofvoorraad hebben opgebruikt. Uit metingen aan radioactieve elementen en hun vervalproducten in de aardkorst en meteorieten weten we dat het zonnestelsel thans ongeveer 4,6 miljard jaar oud is. De Zon heeft dus nog meer dan de helft van zijn leven voor zich.

De levensduur van sterren van verschillende massa's

Sommige sterren zijn zwaarder (hebben meer massa) dan de Zon, andere zijn lichter. Zwaardere sterren dan de Zon blijken per seconde veel meer licht uit te stralen dan de Zon. Een ster met een massa van 30 maal die van de Zon straalt per seconde bijvoorbeeld 100.000 maal meer energie uit dan de Zon, en een ster met 6 maal de massa van de Zon zo'n 1000 maal zo veel. Daar de energieopwekking gebeurt door waterstoffusie in het binnenste van de ster, zien we dat een ster van 30 zonsmassa's per seconde 100.000 maal zo veel waterstof verstookt als de Zon. En omdat zijn waterstofvoorraad maar 30 keer groter is dan die van de Zon, zal hij dus 100.000/30 = 3300 maal korter leven dan de Zon. Daar de Zon 10 miljard jaar nodig heeft om zijn waterstofvoorraad te verstoken, zal de ster van 30 zonsmassa's volgens deze berekening al na slechts 3 miljoen jaar zijn waterstofvoorraad hebben opgebruikt. Een precieze berekening, er rekening mee houdend dat de fractie van de ster die deelneemt aan de fusie in een ster van 30 zonsmassa's bijna twee keer zo groot is als in de Zon, levert een maximale levensduur van 5 miljoen jaar op voor deze sterren. Evenzo vindt men dat een ster van 6 zonsmassa's na 60 miljoen jaar is opgebrand. Het bovenstaande betekent dat als we een ster van 6 zonsmassa's zien, zoals de sterren van het Zevengesternte (de Plejaden) in het sterrenbeeld Stier, deze ster jonger moet zijn dan 60 miljoen jaar. Het Zevenge-

Figuur 4. Orion is een van de meest schitterende sterrenbeelden aan de winterhemel. Het rijtje van drie sterren midden tussen de heldere sterren Rigel en Betelgeuze wordt de gordel van Orion genoemd. De middelste ster hiervan heeft een massa van 30 maal die van de Zon en geeft ongeveer 100.000 maal zo veel licht. Hij verstookt per seconde dus zo'n 100.000 maal meer waterstof dan de Zon en zal al binnen 5 miljoen jaar zijn opgebrand. De massa van de centrale delen van die ster waarin kernfusie plaatsvindt is groter dan 7 maal de massa van de Zon, en hoogstwaarschijnlijk zal aan het einde van zijn leven de uitgebrande kern instorten tot een zwart gat.

sternte is dus ontstaan na het uitsterven van de dinosauriërs, 65 miljoen jaar geleden. En sterren van 30 zonsmassa's zoals we bijvoorbeeld zien in het prachtige wintersterrenbeeld Orion (figuur 4) zijn jonger dan 5 miljoen jaar: zo'n 1000 maal jonger dan onze eigen Zon. Astronomisch gezien zijn ze dus buitengewoon jeugdig: 5 miljoen jaar geleden leefden er al rechtoplopende voorouders van de mens in Afrika. Zware sterren treft men altijd aan in of vlak bij nevelgebieden in de Melkweg, zoals de Orion-nevel, de Serpens-nevel of de Rosette-nevel.

Ze zijn nog maar kort geleden uit deze nevels ontstaan en hebben nog geen tijd gehad zich van hun geboorteplaats te verwijderen.

Ontdekking van de eindproducten van zware sterren

Daar de zware sterren slechts zo kort leven, vraagt men zich af: wat gebeurt er met zo'n ster aan het einde van zijn leven? Het antwoord op die vraag werd gevonden dankzij de reeds genoemde toevallige ontdekking in 1967 door Jocelyn Bell van de universiteit van Cambridge,

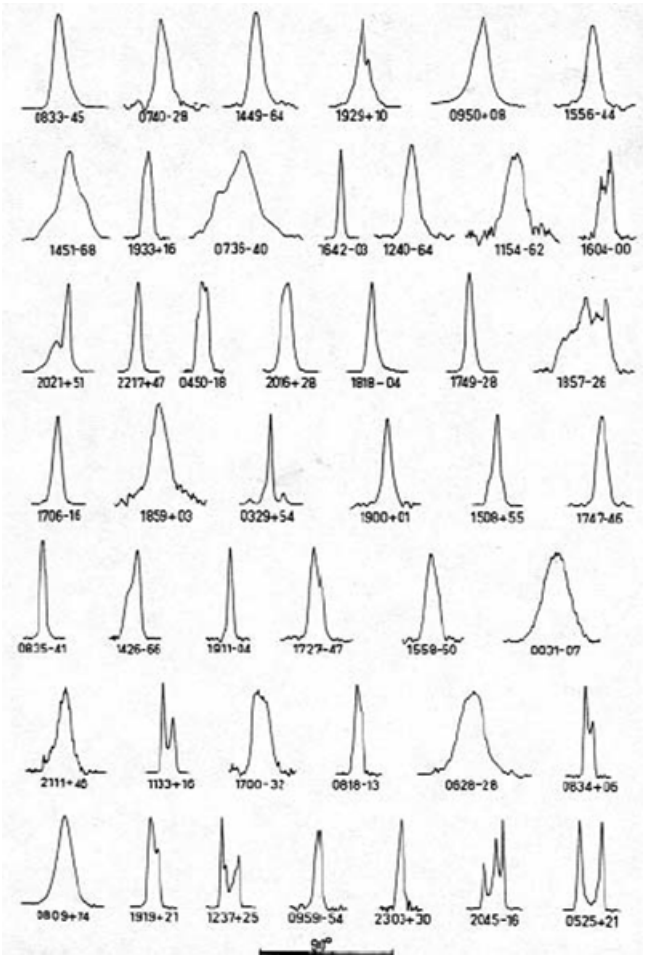

Figuur 5. Pulsprofielen van 45 pulsars. Een pulsprofiel geeft weer hoe de intensiteit van de radiostraling die we van de pulsar ontvangen, varieert gedurende één pulsperiode - de tijd tussen twee opeenvolgende pulsen. Sommige pulsars hebben een puls met één piek, andere met twee of zelfs drie pieken. De periodes van de hier getoonde pulsars liggen tussen 0,1 seconde en enkele seconden.

gedaan met een nieuwe radiotelescoop, ontworpen door haar professor, Anthony Hewish. Zij ontdekte de *pulsars*, waarvan we thans weten dat het neutronensterren zijn met een zeer sterk magnetisch veld - een biljoen keer sterker dan dat van de Aarde - die in zeer korte tijd, in de orde van 1 seconde (en dikwijls nog veel korter) om hun as wentelen. Zij zenden zeer regelmatige pulsen radiogolven uit met tussentijden gelijk aan de tijd waarin ze om hun as wentelen. Deze tussentijd noemt men de *pulsperiode.* Figuur 5 toont de pulsprofielen van 45 pulsars. Het pulsprofiel geeft het verloop in de tijd weer van de sterkte van de uitgezonden radiostraling gedurende één puls van de betreffende pulsar; dit profiel, tezamen met de pulsperiode van de pulsar, verschilt van pulsar tot pulsar en vormt als het ware de karakteristieke ‘vingerafdruk’ van de pulsar.

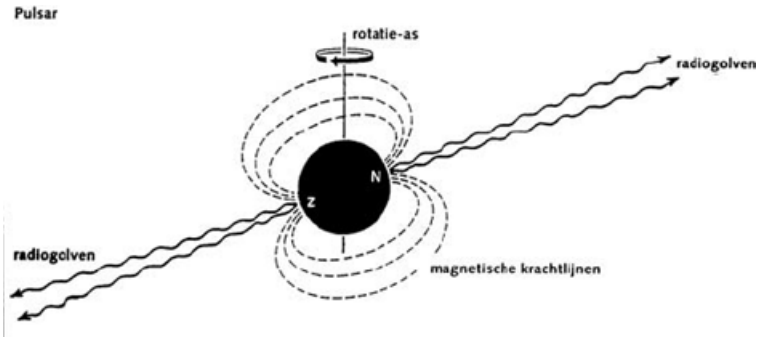

Figuur 6. Het neutronenstermodel voor pulsars. De neutronenster heeft een magnetisch veld dat in de meeste gevallen ongeveer een biljoen maal sterker is dan dat van de Aarde. De magnetische as maakt - net als bij de Aarde - een hoek met de draaiingsas. Boven de magnetische polen worden bundels radiogolven uitgezonden. Telkens als zo'n bundel de Aarde passeert, nemen we een puls radiostraling waar.

We weten tegenwoordig dat de radiogolven worden uitgezonden in de vorm van nauwe bundels boven de magnetische polen van de neutronenster, welke niet samenvallen met de polen van de draaiingsas van de ster, zoals weergegeven in figuur 6. Juist zoals de lichtbundel van een vuurtoren scheert deze bundel bij elke omwenteling van de neutronenster éénmaal over de Aarde, zodat we een puls radiogolven waarnemen. De uitgezonden radiogolven worden opgewekt door het ronddraaien van het enorm sterke magneetveld van de neutronenster. Net als in een fietsdynamo wekt het ronddraaien van een magneet een wisselend elektrisch veld op, dat tezamen met het magneetveld de oorzaak is van de radiogolven en andere stralingen die de pulsar uitzendt. Omdat dit energieverlies ten koste gaat van de draaiingsenergie van de neutronenster, wordt de draaing van deze ster geleidelijk afgeremd en gaat de pulsar in de loop van de tijd geleidelijk aan langzamer pulsen. Dit betekent dat men verwacht dat de snelste pulsars ook de jongste zijn, en inderdaad vindt men een aantal van de snelste pulsars nog in het centrum van een *supernova-nevel*, de snel uitdijende restanten van een geëxplodeerde ster. De bekendste twee hiervan zijn de Krabnevel in het sterrenbeeld Stier - die ontstond in een supernovaexplosie die in het jaar 1054 door Chinese, Japanse, Koreaanse en Perzische sterrenkundigen werd waargenomen en uitgebreid beschreven [zie ook het artikel van John Wheeler - red.] - en de Vela-supernovaschil aan de Zuidelijke hemel. In de Krabnevel bevindt zich een pulsar die 30 sterke en 30 zwakkere pulsen per seconde geeft (figuur 7); deze neutronenster draait 30 maal per seconde om zijn as. In de Vela-nevel bevindt zich een pulsar die 11 maal per seconde pulst.

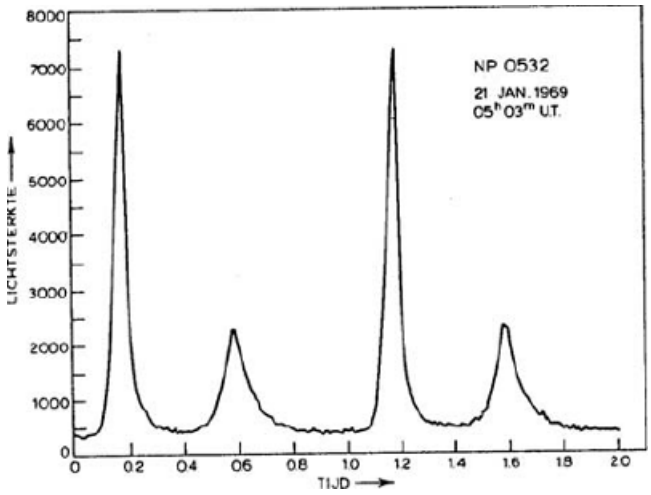

Figuur 7. De pulsar in de Krabnevel in het sterrenbeeld Stier is zeer bijzonder: hij pulst niet alleen in radiostraling maar ook in zichtbaar licht, röntgen- en gammastraling. Hij was lange tijd de snelst bekende pulsar, met een periode van slechts 0,033 seconde. Deze grafiek toont de lichtcurve van de pulsar over twee opeenvolgende perioden. Per periode treedt één grote en één kleine puls op. De Krabnevel en zijn pulsar ontstonden tijdens een supernova-explosie die in het jaar 1054 werd waargenomen door Chinese, Japanse, Koreaanse en Perzische sterrenkundigen.

Waarom storten de binnendelen van een uitgebrande zware ster in tot een zwart gat of een neutronenster?

Als we de aard van ‘het grote’ - een ster of een zwart gat - willen begrijpen, dan moeten we kijken naar de bouw van de materie op de allerkleinste schaal: naar de atomen. Dit is precies zoals we, om de bouw van ons lichaam te kunnen begrijpen, moeten kijken naar de bouw van onze microscopisch kleine lichaamscellen met hun DNA en eiwitten.

Figuur 8 geeft schematisch de bouw van atomen weer. Een atoom bestaat uit een positief elektrisch geladen kern, bestaand uit protonen en neutronen, waaromheen negatief geladen elektronen hun banen beschrijven, evenveel als het aantal protonen in de kern, zodat het atoom als geheel elektrisch neutraal is. Een neutron is in feite niet anders dan de combinatie van een proton en een elektron (figuur 8). Vrijwel de gehele massa (‘het gewicht’) van het atoom zit in de kern: het proton en het neutron zijn meer dan 1800 maal zwaarder dan het elektron.

Maar de *afmeting* van het atoom wordt bepaald door de grootte van de elektronenbanen, en deze banen zijn enorm veel groter dan de

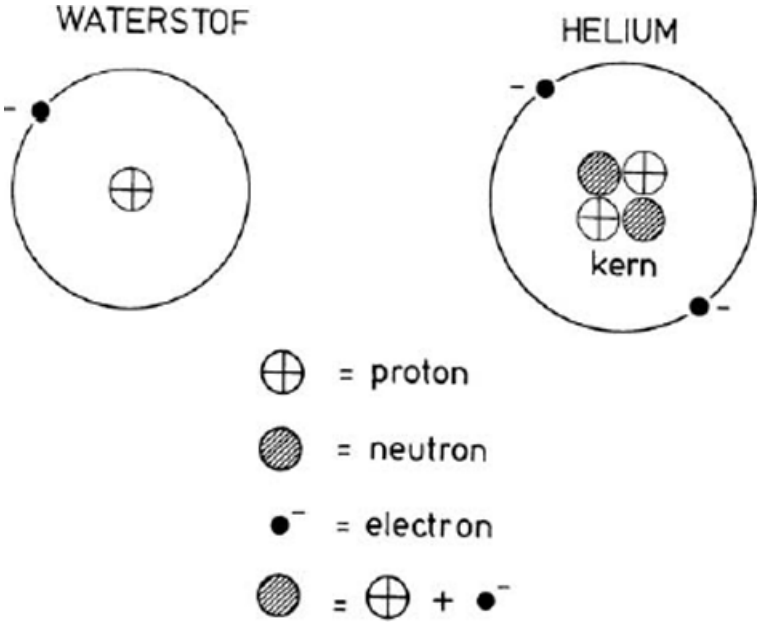

Figuur 8. Schematische opbouw van het waterstof- en heliumatoom. De afmeting van een atoom wordt bepaald door de middellijn van de elektronenschillen. Deze zijn ruwweg 50.000 maal groter dan de middellijn van de kern. De massa (‘het gewicht’) van de atomen zit daarentegen vrijwel volledig in de kernen geconcentreerd: een proton is 1830 maal zo zwaar als een elektron, en een neutron is nog iets zwaarder.

atoomkern. In een waterstofatoom bijvoorbeeld, dat bestaat uit één proton (de kern) en één elektron, is de middellijn van de kleinste toegestane elektronenbaan 50.000 maal zo groot als de middellijn van de atoomkern. Het atoom bestaat dus in feite vrijwel geheel uit lege ruimte. Stelt men zich de atoomkern voor ter grootte van een speldenknop die men in het centrum van een voetbalstadium plaatst, dan loopt op deze schaal gezien het elektron in een waterstofatoom langs de buitenrand van de tribune. Alle materie waaruit wij bestaan en die ons omringt bestaat dus vrijwel geheel uit lege ruimte! In feite is ieder van ons dus voor het overgrote deel leeg, en dit in letterlijke zin.

Dit betekent in theorie dat als we de materie zover willen samendrukken dat alle lege ruimte eruit is en alle elektronen tegen de atoomkernen aan liggen, we de materie, omdat de ruimte driedimensionaal is, nog een factor $50.000 \times 50.000 \times 50.000 = 1{,}25 \times 10^{14}$ kunnen samendrukken. Pas dan is alle lege ruimte uit de atomen verdwenen. Als het negatief geladen elektron tegen het positief geladen proton van de atoomkernen gedrukt wordt, verbinden deze twee deeltjes zich tot een elektrisch neutraal neutron. Wanneer alle lege ruimte uit de materie geperst is, zal er dus alleen een bal neutronen overblijven.

Dit alles is theorie die al in 1932 bekend was, maar in werkelijkheid

is het ‘in elkaar drukken van atomen’ niet zo eenvoudig. De elektronenschillen van atomen zijn keihard. Ze geven de hardheid aan de materialen die ons omringen: van baksteen, staal en diamant. Gaat men eraan rekenen, dan blijkt dat de elektronenschillen van de atomen een gigantische druk kunnen weerstaan. Pas als men een druk van 10^{30} bar (atmosfeer) uitoefent kan men de elektronen in de atoomkernen drukken.

Op Aarde is het onmogelijk om ooit zo'n druk te produceren: de hoogste drukken bereikbaar in aardse laboratoria zijn een miljoen atmosfeer - we komen dus nog 24 machten van 10 tekort!

De zwaartekracht als pers, supernova-explosies en de vorming van neutronensterren en zwarte gaten

In een ster werkt de zwaartekracht als een enorme pers die het sterrengas samenperst, omdat de verschillende delen van de ster elkaar aantrekken door de zwaartekracht.

Als de ster de waterstof in zijn centrum heeft opgebruikt volgen er voortgezette stadia van kernfusie: de gevormde helium fuseert tot atoomkernen van koolstof en zuurstof. Als de helium op is, fuseert de koolstof tot magnesium en neon, en daarna de zuurstof tot zwavel en silicium. Ten slotte fuseert het silicium tot nikkel en ijzer. Tegen het einde van het leven van een zware ster, als zich door de opeenvolgende reeks van fusiereacties in het centrum van de ster een ijzerkern begint te vormen - zoals schematisch weergegeven in figuur 9 - kan de zwaartekrachtsdruk in het centrum van de ster de waarde bereiken nodig om de elektronen in de atoomkernen te persen. Als dit gebeurt kunnen de elektronen de zwaartekrachtsdruk niet langer weerstaan en geven het op, zodat de kern van de ster instort tot een bal neutronen. Dit gebeurt als de massa van de ijzerkern in de ster een waarde van ongeveer 1,4 zonsmassa's overschrijdt (de zogenaamde limiet van Chandrasekhar, in 1930 afgeleid door de Indiase sterrenkundige met deze naam).

De middellijn van de ijzerkern van de ster stort dan in een fractie van een seconde in van enkele duizenden kilometers tot slechts 20 kilometer. Als de neutronenster zich vormt is dit een keiharde bal, zodat de inval die plaatsvindt met een snelheid van 150.000 kilometer per seconde, abrupt wordt gestopt. Omdat energie niet verloren kan gaan, wordt de enorme hoeveelheid bewegingsenergie van de invallende materie dan in één klap omgezet in een andere vorm van energie, namelijk: warmte. Dit is net zoiets als wanneer een auto met grote snel-

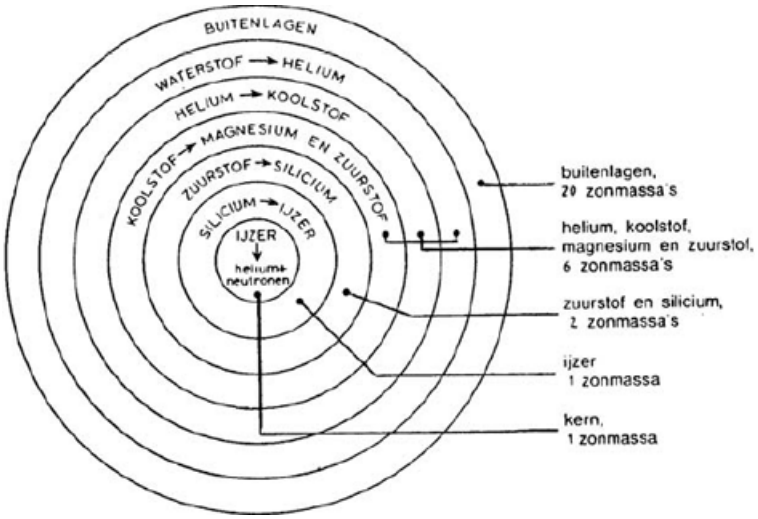

Figuur 9. Inwendige bouw van een ster die 30 maal zo zwaar is als de Zon, vlak voor het einde van zijn leven, wanneer zijn ijzerkern een massa van 1 zonsmassa heeft bereikt. Als de ijzerkern van de ster de 1,4 zonsmassa overschrijdt stort deze in tot een neutronenster, die in dit geval, omdat er nog een aantal zonsmassa's van de omringende schillen mee naar binnen vallen, zwaarder wordt dan 3 zonsmassa's zodat deze ster een zwart gat zal achterlaten. Verdere verklaring in de tekst.

heid tegen een betonnen muur botst: de bewegingsenergie van de auto wordt dan in één klap gebruikt om het metaal van de auto te verkreukelen, en hoe hoger de snelheid, hoe erger de auto in de kreukels zal zitten.

De hoeveelheid warmte die aldus bij de vorming van een neutronenster vrijkomt is gigantisch: het is evenveel als de Zon in 1000 miljard jaar zou uitzenden (100 maal de maximale leeftijd die de Zon kan bereiken). Als gevolg van deze gigantische hoeveelheid vrijkomende warmte wordt de rest van de ster - buiten de instortende kern - in een enorme explosie de ruimte in geslingerd, met een snelheid van tussen de 10.000 en 30.000 kilometer per seconde. Deze explosie neemt men waar als een *supernova*, een ‘ster’ die tijdelijk tussen de 1 en 10 miljard maal zo helder wordt als onze Zon. Zo'n supernova is gedurende een aantal maanden vrijwel even helder als een heel sterrenstelsel zoals ons Melkwegstelsel, dat uit 100 miljard sterren bestaat.

Men neemt in sterrenstelsels die op ons Melkwegstelsel lijken gemiddeld twee supernova-explosies per eeuw waar. Figuur 1 toont een voorbeeld van zo'n supernova in een ander sterrenstelsel. In ons Melkwegstelsel worden de meeste supernova's door de interstellaire stofwolken aan ons oog onttrokken als ze zich op een afstand groter

dan zo'n 20.000 lichtjaren bevinden. Hierdoor nemen we slechts 1 op de 6 supernova's die in ons Melkwegstelsel exploderen ook werkelijk waar: gemiddeld 1 per 300 jaar. Met behulp van radiotelescopen, die door de donkere stofwolken heen kunnen kijken, zijn er inmiddels vele honderden door supernova's uitgestoten nevels in ons Melkwegstelsel gevonden. Deze zijn afkomstig van supernova's die in de afgelopen 30.000 jaar zijn geëxplodeerd. Na die tijd lossen de nevels geleidelijk aan op in het interstellaire gas en stof. Uit historische bronnen kennen we een klein aantal met het blote oog waargenomen supernova-explosies uit ons eigen Melkwegstelsel. Hiervan zijn de supernova van 1054 (figuur 7), de ster van Tycho uit 1572 en de ster van Kepler uit 1608 de bekendste.

Hoe ontdek je stellaire zwarte gaten en hoeveel zijn er in ons Melkwegstelsel?

Het probleem met zwarte gaten is dat ze, nadat ze in een supernova zijn ontstaan, niet zoals een neutronenster nog miljoenen jaren waarneembaar blijven als pulsars.

Als het aldus ontstane zwarte gat alleen is, dat wil zeggen: zich niet bevindt in een dubbelster tezamen met een andere, gewone ster, is het vrijwel onmogelijk om ooit nog een spoor van dit gat terug te vinden.

Alleen als het zwarte gat toevallig ontstaan is in een dubbelster, naast een gewone ster die zijn evolutie nog niet heeft volbracht, kunnen we het waarnemen wanneer het materie gaat aanzuigen uit de buitenlagen van zijn gewone begeleider. Het gas dat naar het zwarte gat toe stroomt, wordt zeer sterk versneld en daardoor zeer heet en gaat, voordat het in het zwarte gat verdwijnt, zeer veel röntgenstraling uitzenden.

Deze röntgenstraling wordt door de Aardse dampkring tegengehouden, maar kan gemeten worden met behulp van satellieten. Op deze wijze zijn thans met zekerheid een twintigtal *röntgendubbelsterren* ontdekt in ons Melkwegstelsel en enkele nabije sterrenstelsels, waarin de compacte ster die de bron van röntgenstraling is, een massa heeft van tussen de 3 en de 20 zonsmassa's. Dit is te zwaar voor een neutronenster, en de compacte sterren in deze dubbelsterren kunnen daarom alleen maar zwarte gaten zijn, zoals in het artikel van Michiel van der Klis nader wordt toegelicht. We kennen daarnaast honderden röntgendubbelsterren waarin de compacte ster een neutronenster is - dit zien we omdat in veel van deze stelsels de röntgenstraling regelmatige pulsen vertoont, die net als bij de radiopulsars het gevolg zijn van de aswenteling van de neutronenster met zijn sterke magneetveld.

Weer zien we hier hoezeer neutronensterren en zwarte gaten op elkaar lijken: het enige verschil is dat de zwarte gaten, omdat ze afkomstig zijn uit grotere uitgebrande kernen van zware sterren, geboren werden als neutronensterren met een massa groter dan driemaal die van de Zon, en daarom volledig in elkaar zijn gestort.

Daar een supernova gemiddeld ongeveer 1 à 2 zonsmassa's aan zwaardere elementen uitstoot en er thans in de 100 miljard zonsmassa's materie van ons Melkwegstelsel ongeveer 2 procent elementen zwaarder dan helium aanwezig zijn, moeten er in de geschiedenis van het Melkwegstelsel ongeveer een miljard supernova-explosies hebben plaatsgevonden en moeten er dus ongeveer een miljard neutronensterren en stellaire zwarte gaten in ons Melkwegstelsel aanwezig zijn. Er worden ongeveer viermaal zo veel sterren geboren met een massa van tussen de 8 en de 20 zonmassa's als sterren met een massa groter dan 20 zonmassa's. Er zullen dus globaal zo'n 800 miljoen neutronensterren in het Melkwegstelsel zijn en zo'n 200 miljoen stellaire zwarte gaten. De twintig zwarte gaten in röntgendubbelsterren die tot op heden ontdekt zijn, vormen dus maar een minuscuul topje van een enorme ijsberg van honderden miljoenen stellaire zwarte gaten in ons Melkwegstelsel!

Jan-Willem Anker

Een Kepler

Ooit, in een verbijsterend verre toekomst, zal de zon opzwellen, enkele planeten verslinden en dan zo veel gas afscheiden dat er een planetaire nevel ontstaat. Van de aarde blijft weinig over. Welk hiernamaals kan zich daaraan onttrekken? Waar moet je dan nog naartoe reïncarneren?

De zon is niet zwaar genoeg om een zwart gat te worden, zijn kern blijft zwakjes schijnen, als witte dwerg. Mogelijk verandert hij daarna in een zwarte dwerg. Geen Costa del Sol meer, gast.

Zal er een Kepler zijn die aantekeningen maakt wanneer ons zonnestelsel verloren gaat? Hij kijkt naar de avondhemel, verwonderd over wat hij ziet: een lichtpluisje op zijn verstuivende reis. Hij loopt terug naar binnen en omhelst met zes armen zijn vrouw. Hij plukt een kever uit haar vacht en eet hem op. ‘Lieverd,’ zegt ze, ‘blijf van de kiwi's af.’

Michiel van der Klis

Waarnemen van zwarte gaten

Zwarte gaten staan bekend als vreemd, onbegrijpelijk en mysterieus. Niettemin kun je met astronomische instrumenten zwarte gaten rechtstreeks waarnemen. Het zijn dus concrete objecten in het heelal. Fysisch gezien zijn zwarte gaten ‘simpel’, wat nog niet betekent dat we er alles van begrijpen, maar wel dat je er met berekeningen veel over kunt zeggen. Dan blijkt dat een zwart gat theoretisch voorspelde eigenschappen heeft die rechtstreeks ingaan tegen diepgewortelde intuïties over ruimte en tijd. Dat is waarom we zwarte gaten vreemd vinden. Maar dat is dus omdat we uitgaan van een beeld van de werkelijkheid dat niet klopt! Die combinatie van eenvoud en vreemdheid zorgt ervoor dat zwarte gaten je iets kunnen leren over de werkelijkheid dat je nog niet wist. Als astronoom kun je zwarte gaten observeren, en zien dat ruimte en tijd werkelijk anders zijn dan je dacht.

Mijn fascinatie met het waarnemen van zwarte gaten komt daaruit voort. De werkelijkheid is niet hoe we denken dat ze is, ik wil graag begrijpen hoe dan wél, en een zwart gat is een theoretisch buitengewoon simpel voorbeeld van iets waar je dat heel rechtstreeks aan kunt zien. Het gaat om een macroscopisch voorwerp, waar je in principe met een raket omheen kunt vliegen of in kunt duiken. Tijd en ruimte zijn er totaal verwrongen; vanuit je raket zie je de hemel als in een lachspiegel vervormd, en afhankelijk van je traject kun je als Wells' tijdreiziger de toekomst van het heelal in hoog tempo aan je voorbij zien trekken. Het is mogelijk het zwarte gat in te gaan (je komt er nooit meer uit), en als de sterke zwaartekrachtverschillen je niet vóór die tijd tot een spaghettisliert uiteen hebben getrokken, zijn zelfs overstapjes naar andere heelallen en tijdreizen niet principieel onmogelijk - waarschijnlijk in de praktijk wel, maar dat de theorie het niet bij voorbaat uitsluit is al fascinerend genoeg. Al lukt het voorlopig nog niet er met een raket te komen, de afstanden zijn eenvoudig te groot, met een telescoop kun je zwarte gaten wel, nu, waarnemen en zien dat ze echt bestaan.

Dat de werkelijkheid anders in elkaar zit dan we dachten is een conclusie die in de wetenschap voortdurend terugkeert. Door de millennia heen heeft dit onze intuïties veranderd en dichter bij de werkelijkheid gebracht. Dat de wereld niet plat is en de Australiërs er niet van afvallen is voor weinig mensen nog een probleem. Wat betreft ruimte en tijd zijn onze oude intuïties echter nog volop aanwezig. Op de savanne heb je geen zwarte gaten, dus het is niet verwonderlijk dat de evolutie ons niet heeft voorbereid op de verknoping van ruimte en tijd die een zwart gat kenmerkt. We klampen ons daarom vast aan de wetenschappelijke methode om erachter te komen hoe het met deze zaken werkelijk zit. Verzamel systematisch empirische kennis over de eigenschappen van ruimte en tijd, en stel er een theorie voor op in de strikt formele taal van de wiskunde - alleen dat laatste houdt ons denken op het rechte spoor.

Het is natuurlijk de relativiteitstheorie, van Einstein, die, alweer een eeuw geleden, onze bestaande huiselijke opvattingen over ruimte en tijd definitief overboord heeft gezet. Kort gezegd is de conclusie (zie verder het verhaal van Vincent Icke): ruimte en tijd zijn niet gescheiden maar vormen één vierdimensionaal geheel; zwaartekracht is een kromming van dit vierdimensionale ruimtetijdcontinuüm. Een van de consequenties hiervan is dat de tijd niet overal even snel gaat, maar afhangt van de omstandigheden. De theorie werd aanvankelijk alleen ondersteund door zeer precieze metingen aan subtiele effecten in ons eigen zonnestelsel en in aardse laboratoria. Bij een zwart gat zijn de effecten van de relativiteitstheorie echter het tegendeel van subtiel. Een zwart gat is, in een heel reële betekenis van het woord, een ‘gat’ in het vierdimensionale weefsel van ruimte en tijd. Relativistische effecten domineren totaal.

Wat betekent dit alles nu voor de concrete ervaringen die je zou kunnen verwachten bij een zwart gat? Een zwart gat is de door de relativiteitstheorie voorspelde configuratie van ruimtetijd rondom een sterk geconcentreerde hoeveelheid massa. Beschouw het simpelste geval, een massapunt: een theoretisch object met afmeting nul, oneindig klein dus, maar wel met massa. Geef het bijvoorbeeld net zo veel massa als de zon, dat is 330.000 maal de massa van de aarde. Net als bij elke massa voel je van zo'n massapunt zwaartekracht. Dichterbij wordt die kracht steeds sterker. In de oude theorie, die van Newton, loopt de zwaartekracht op tot oneindig groot op afstand nul van het massapunt. In Einsteins theorie wordt in zekere zin al op 3 kilometer afstand de kracht oneindig groot. Er is niets dat daar nog stil kan staan, alles valt onstuitbaar naar binnen. Het boloppervlak met een doorsnede van 6 kilometer rondom het massapunt staat bekend als de ‘waarne-

mingshorizon'. Deze horizon vormt een absolute grens aan onze waarnemingen. Het gebied 'achter' de horizon, dus binnen de bol, ligt feitelijk buiten ons heelal. Theoretisch bevindt zich in dat gebied voornamelijk lege ruimte, met daarin eventueel, tijdelijk, voorwerpen zoals astronauten die naar het centrum aan het vallen zijn, plus natuurlijk, in het centrum, het massapunt. Er is geen enkele manier waarop er informatie van binnen de bol naar buiten kan komen. Niets, zelfs licht niet, komt eruit, en de bol ziet er dus geheel zwart uit. De quantummechanica stelt ons in staat aan deze harde conclusies van de relativiteitstheorie te morrelen, zie het verhaal van Gerard 't Hooft, maar voor astrofysische zwarte gaten heeft dit voor zover bekend geen enkele praktische consequentie.

Het is met deze horizon, dus met een immaterieel zwart boloppervlak, en met de sterke zwaartekracht net daarbuiten dat het zwarte gat zich aan ons manifesteert. In de buurt van de horizon verloopt de tijd zeer langzaam. Een astronaut die met zijn capsule in een zwart gat duikt, verdwijnt voor ons nooit werkelijk achter de horizon. Zijn tijd en daarmee zijn beweging verlopen steeds langzamer naarmate hij de zwarte bol nadert, en op de horizon gaat zijn snelheid naar nul (we kunnen hem dan niet meer zien omdat het licht dat daarvoor nodig is, door het langzaam verlopen van de tijd, ook alle fut verliest). De astronaut zélf heeft een heel andere ervaring. Hij valt met grote snelheid door de horizon en bereikt, tot zijn verdriet, in een eindige tijd het centrale punt. Daar wordt hij tot oneindige dichtheid samengeperst en zijn massa wordt toegevoegd aan het punt. Tijd is niet wat wij denken dat het is: zelfs de biografie van de astronaut hangt af van het gezichtspunt.

Astrofysisch gezien zijn de voorspellingen van Einsteins algemene relativiteitstheorie over zwarte gaten zeer praktisch en concreet. Zo is er de voorspelling van gravitationele collaps: bevindt een hoeveelheid massa zich eenmaal binnen zijn horizon, ook al is dat geen puntmassa maar voor mijn part een gaswolk, dan zal de zwaartekracht met zekerheid binnen een eindige tijd die massa samenballen tot een puntmassa. Er is geen bekende fysica die de collaps tot een massapunt, een object dus van afmeting nul en oneindig hoge dichtheid, kan verhinderen. Waarschijnlijk betekent dit dat we *on*bekende fysica nodig hebben om te beschrijven wat er met die massa gebeurt, zie daarvoor bijvoorbeeld het verhaal van Herman Verlinde, maar het is wel duidelijk dat de puntvormigheid zéér dicht zal worden benaderd, wellicht tot op een Planck-lengte (ruwweg 0,000 000 000 000 000 000 000 000 000 000 001 cm). Hoe het precies zit met de fysica van deze centrale 'singulariteit', en van het mogelijke informatielek bij de horizon, zijn

vragen die behoren tot het domein van de quantumgravitatie. Ze vormen een onopgelost theoretisch vraagstuk. De vorming van het macroscopische zwarte gat echter, met een waarnemingshorizon en alle andere vervormingen van ruimte en tijd die erbij horen, lijkt onvermijdelijk. Ook alternatieve zwaartekrachttheorieën, andere dan die van Einstein dus, voorspellen het bestaan van zwarte gaten.

De zon is ruwweg 1,5 miljoen kilometer groot, veel groter dan de 6 kilometer waarop hij instort tot een puntmassa. Toch kan een dergelijke collaps zich bij sommige sterren voordoen. Een ster ontstaat doordat een aanvankelijk ijle gaswolk zich samentrekt onder invloed van zijn eigen zwaartekracht. De contractie stopt als er kernfusie gaat optreden. Dan is er pas sprake van een ster: een enorme bol heet gas die op temperatuur wordt gehouden door inwendige kernreacties. De hitte van het gas zorgt voor de druk die de ster in staat stelt weerstand te bieden aan zijn eigen zwaartekracht. Echter, voor elke ster komt er een moment dat de atoomkernen op raken die nodig zijn voor de kernreacties. Op dat moment is er niet meer voldoende tegendruk en gaat de contractie weer verder. Zo gezien is een ster dus een tussenfase in het proces van gravitationele contractie van gaswolk tot massapunt - een ster is een spons waar de zwaartekracht de energie uit knijpt. Die ‘tussenfase’ kan wel lang duren, bij onze zon bijvoorbeeld 10 miljard jaar (waarvan we er nog 5,5 miljard voor de boeg hebben), maar uiteindelijk komt er aan het leven van een ster altijd een einde.

Hoe de instorting van een uitgebrande ster eindigt hangt af van zijn massa. Voor de zon is het eindproduct geen massapunt, maar een witte dwerg, dat is een sterretje zo klein als de aarde. De deeltjes waaruit de zon bestond zijn in de witte dwerg door de zwaartekracht zeer dicht opeengeperst en het is de onderlinge afstoting tussen de elektronen die de tegendruk biedt waardoor een verdere ineenstorting wordt verhinderd. Zwaardere sterren dan de zon eindigen als een nog veel kleiner object, een neutronenster. Een neutronenster is maar 20 kilometer groot, en een theelepel ervan weegt een miljard ton. De zwaarste sterren, meer dan 10 of 20 maal de zon, hebben nog sterkere zwaartekracht, en geen enkel deeltje dat erin voorkomt is ‘hard’ genoeg om de ineenstorting tot een object kleiner dan de horizon te kunnen verhinderen. Het zijn dus deze zware sterren die eindigen als een zwart gat. Bij de collaps tot neutronenster of zwart gat stort het centrale deel van de ster onstuitbaar ineen. De energie die hierbij wordt uitgestraald zorgt ervoor dat de buitendelen van de ster juist in een enorme explosie terug het heelal in worden geslingerd. Het begeleidende lichtverschijnsel is op zijn maximum 100 miljard keer zo helder als een ster

en kan maandenlang tot op grote afstanden in het heelal worden gedetecteerd. Dit heet een supernova.

Sommige supernova's concentreren een groot deel van hun energie in een nauwe, zoeklichtachtige bundel van hoogenergetische straling: gammastraling. Bevindt de aarde zich in het pad van de bundel dan is er een zogenaamde gammaflits te zien, die slechts een paar minuten duurt. Volgens sommige theorieën markeert iedere gammaflits de geboorte van een zwart gat. Gammaflitsen zijn alleen vanuit de ruimte waar te nemen. Er zijn er iedere dag wel een paar, maar waar aan de hemel is onvoorspelbaar. Ze zijn tot op vele miljarden lichtjaren afstand te detecteren, verder dan de verst waarneembare melkwegstelsels. De oudste bekende gammaflits, GRB 090423, gebeurde kort (0,6 miljard jaar) na het ontstaan van het heelal en werd pas op 23 april 2009 waargenomen - het licht en de straling van deze flits hebben er meer dan 13 miljard jaar over gedaan om ons te bereiken. Omdat je zo dus iets te weten kunt komen over het vroege heelal en over hoe reuzensterren exploderen, staan gammaflitsen en andere supernova's sterk in de belangstelling. In deze zeer heftige processen aan het einde van het leven van de zwaarste sterren worden zwarte gaten dus geboren.

De astrofysica voorspelt dat zwarte gaten kunnen worden gevormd. Waarnemingen aan exploderende sterren lijken deze voorspellingen te bevestigen. Maar wat zijn nu de bewijzen dat de voorspelde zwarte gaten ook werkelijk bestaan? Waar zijn ze vinden? Zijn ze echt zoals de theorie voorspelt? In ons melkwegstelsel moeten zich in de afgelopen 13 miljard jaar vele miljoenen zwarte gaten hebben gevormd (en ook honderden miljoenen neutronensterren, waarvan er een paar duizend inderdaad al gevonden zijn). Het probleem is natuurlijk dat een zwart gat een zwarte bol is die niet straalt. Het kan alleen gevonden worden via de effecten van zijn zwaartekracht op de omgeving.

Anders dan vaak gedacht zuigt een zwart gat niet per definitie alles naar zich toe en slokt het op. Verander de zon in een zwart gat van gelijke massa en het zal donker worden, maar aarde en planeten blijven netjes in hun baan. Ook zit een zwart gat niet ‘vast’ in de ruimte. Het beschrijft een baan als elk ander hemellichaam. Als een zwart gat met een ster een dubbelsysteem vormt, dan kan het gat zich in principe verraden. Gat en ster draaien in banen rond elkaar, het gat is niet te zien, maar de ster draait om iets ‘onzichtbaars’ heen. Dit wordt inderdaad soms waargenomen, maar op grote afstand is het een subtiel effect en in de praktijk is er eerst iets anders nodig om de aandacht op de betreffende ster te vestigen.

In de zeldzame gevallen dat gat en ster zeer dicht om elkaar heen draaien kan er iets bijzonders gebeuren: het dubbelsysteem licht dan op als een helder baken van röntgenstraling, honderdduizend maal zo sterk als de zon in alle vormen van straling bij elkaar: een zogenaamde ‘röntgendubbelster’. In een dergelijke nauwe dubbelster ligt de baan van het zwarte gat zo dicht bij het steroppervlak dat het gat met zijn zwaartekracht gas van de ster af kan sleuren. Dat gas spiraliseert naar het gat toe en verdwijnt uiteindelijk, als in een afvoerputje, voor altijd achter de horizon. Vóór dat gebeurt is het gas al, door wrijving, miljoenen graden heet geworden, en bij zulke temperaturen is materiaal niet slechts roodgloeiend, zelfs niet witheet meer, maar ‘röntgen’. De röntgenstraling ontsnapt dus vanuit een gebied vlak bij het gat, waar de zwaartekracht al vreselijk sterk is maar nog net voordat alles achter de horizon verdwijnt. Röntgenstraling dringt niet door onze atmosfeer heen - gelukkig maar, want dit soort straling is niet gezond; de tandarts stapt dan ook altijd even de andere kamer in als uw gebitsfoto wordt gemaakt. De straling moet dus met satellieten vanuit de ruimte worden waargenomen. Op deze manier zijn er tot dusver een twintigtal röntgendubbelsterren gevonden met zwarte gaten erin. Er zijn ook vele röntgendubbelsterren met een neutronenster in plaats van een zwart gat.

In de praktijk blijken veel röntgendubbelsterren hun straling niet continu uit te zenden, maar in zogenaamde ‘uitbarstingen’ die een paar weken tot maanden duren. Zulke uitbarstingen gebeuren altijd onverwacht - het naar binnen stromen van het gas kan plotseling beginnen. Een vloot van wetenschappelijke satellieten, van pietepeuterig klein tot zo groot als een stadsbus, heeft gedurende de laatste decennia vrijwel onafgebroken over de hele hemel zowel de röntgen- als de gammastraling in de gaten gehouden. Als er een nieuwe gammaflits of röntgenuitbarsting wordt gedetecteerd, gaan er onmiddellijk berichten uit. Andere satellietobservatoria worden gealarmeerd, maar ook aardse sterrenwachten. Zeker een grote uitbarsting van een zwart gat in ons eigen melkwegstelsel (dus binnen een afstand van enige tienduizenden lichtjaren), of een sterke flits uit de verste delen van het heelal (vele miljarden lichtjaren), levert in observatoria over de hele wereld meteen de nodige commotie op. De lopende programma's van diverse soorten telescopen worden onderbroken om het nieuwe object waar te nemen, bijvoorbeeld met een van de vier grote 8-meterkijkers van de Europese Zuidelijke Sterrenwacht in de Andes in Chili. Ook grote radiotelescopen zoals de Nederlandse in Westerbork worden ingezet, want als bijverschijnsel worden vaak grote hoeveelheden radiogolven producerend gas uitgestoten. De enorme nieuwe radiote-

lescoop LOFAR die momenteel wordt gebouwd in het noorden van Nederland met buitenposten overal in Europa kan in detail de hele radiohemel in de gaten houden. Met LOFAR gaan we proberen nieuwe flitsen en uitbarstingen voortaan ook vanaf de grond te ontdekken, en niet meer alleen met satellieten.

Het bewijs dat het bij een röntgendubbelster om een zwart gat gaat en niet om een neutronenster komt uiteindelijk altijd uit het opmeten van de baan van de ster rond het gat. Met astronomische technieken kun je uit de baan van de ster opmaken hoe zwaar het onzichtbare object is, en soms is dat zwaarder dan het maximum voor een neutronenster, zodat het wel een zwart gat móét zijn. Vervolgens wordt het zo ontdekte zwarte gat dan het object van intense studie. Voor één keer zit het eens mee: precies in het gebied waar je de gekste relativistische effecten verwacht, vlak bij de horizon, cirkelt onder invloed van de enorm sterke zwaartekracht een goed waarneembaar, want zeer heet en dus sterk stralend gas. Volgens de theorie loopt dat gas met snelheden in de buurt van de lichtsnelheid (300.000 km/s) rond het gat, wat betekent dat het honderden rondjes per seconde maakt. Dit is het gebied waar de tijd (van ons uit gezien) langzamer verloopt, zodat uitgezonden straling een lagere frequentie krijgt. Van al deze verschijnselen bestaan inderdaad directe waarnemingen: door spectroscopisch naar de röntgenstraling te kijken, en door met milliseconde-precisie de veranderingen in de sterkte van de röntgenstraling te volgen zie je de hoge snelheden, korte periodes en vertraagde tijd rechtstreeks terug. Ik vind het buitengewoon fascinerend dat ik een röntgensatelliet op een zwart gat kan richten, en dan signalen te zien te krijg van vlak boven de waarnemingshorizon, dus van een paar kilometer van een buitengrens van het heelal.

Einsteins relativiteitstheorie is de afgelopen honderd jaar met astronomische waarnemingen getest in situaties waar de afwijkingen van Newtons theorie klein zijn, maximaal een fractie van een procent. De meest stringente tests tot nu toe maken gebruik van ‘pulsar’-dubbelsystemen, dat zijn neutronensterren die in nauwe banen om andere neutronensterren of witte dwergen heen draaien. De onderlinge afstanden zijn gering, maar altijd nog vele duizenden kilometers - voor die situaties werkt de theorie opmerkelijk goed. Voor gas op een paar kilometer van de horizon van een zwart gat, of het oppervlak van een neutronenster, zijn de voorspelde afwijkingen ten opzichte van Newton echter enorm veel groter, en krijg je kwalitatief andere verschijnselen dan in diens theorie. Als je dat afwijkende gedrag kunt waarnemen dan test je Einstein veel kritischer, en op een fundamenteel andere wijze. Zo bestaat er, anders dan in Newtons theorie, in de relativi-

teitstheorie dicht bij het gat überhaupt geen baanbeweging. Nauwe banen (tot driemaal zo groot als het gat) zijn instabiel; het materiaal valt steil naar beneden en duikt door de horizon. Zelfs de ‘stabiele’ banen verder naar buiten staan meestal niet stil, zoals bij Newton, maar bewegen zowel op en neer als rondom het centrum. Dit wordt relativistische precessie genoemd. Het waarnemen van zulke effecten kan Einsteins voorspellingen bevestigen, maar zou ook een gebrek in zijn theorie aan het licht kunnen brengen. De spectroscopische en milliseconde-waarnemingen met röntgensatellieten richten zich onder meer op het in kaart brengen van deze baaninstabiliteiten.

Al dit soort studie aan zwarte gaten levert geen enkele ‘foto van een zwart gat’ op, en om voor de hand liggende redenen zou er op zo'n foto van het gat zélf ook niets te zien zijn. Toch is de vraag terecht: als we ernaartoe zouden kunnen, wat zouden we dan zien van de effecten van het zwarte gat op zijn omgeving? Het is weer de theorie die voorspelt wat we zouden moeten zien. Behoorlijke ‘lachspiegeleffecten’ veroorzaakt door de kromming van de ruimte zorgen ervoor dat alles wat je ziet in de buurt van de horizon sterk vervormd is, en hoe het vervormde beeld van het naar binnen spiraliserende hete gas eruit zou moeten zien is aan de hand van de theorie te schetsen. De zwarte gaten in röntgendubbelsterren zijn maar klein, hoogstens enige tientallen kilometers, en hoewel ze in ons melkwegstelsel, dus relatief dichtbij staan, zijn ze véél te klein om in de afzienbare toekomst met welke telescoop dan ook af te beelden. Er zijn echter ook nog de superzware zwarte gaten... Deze bevinden zich in het centrum van zo ongeveer elk groot melkwegstelsel, er zijn er dus honderden miljarden in het zichtbare heelal. Hoe ze precies zijn ontstaan wordt in recente jaren wel steeds duidelijker, maar het laatste woord is er nog niet over gezegd. Vermoedelijk zijn ze ooit, lang geleden, begonnen als kleine zwarte gaten in de supernova-explosies van de eerste sterren in het heelal, zoals wellicht GRB 090423. Daarna zijn ze in nauwe samenhang met de groei van het omringende melkwegstelsel sterk in massa en omvang toegenomen via het opnemen van gas, en later hele sterren en andere zwarte gaten die te dichtbij kwamen. Hoe het ook precies gegaan is, we zien nu in de kern van de meeste melkwegstelsels een enorm zwart gat, van miljoenen tot meer dan een miljard maal zo zwaar als de zon. Zulke zwarte gaten hebben ook grote afmetingen: van zo groot als de zon tot zo groot als ons hele zonnestelsel tot ver voorbij Pluto.

Sommige van deze superzware zwarte gaten produceren grote hoeveelheden straling met naar binnen spiraliserend materiaal net als in een röntgendubbelster, maar de meeste houden zich koest. Dat geldt ook voor het gat in het centrum van ons eigen melkwegstelsel, dat Sa-

gittarius A* wordt genoemd. Dit grote zwarte gat staat relatief dichtbij: 25.000 lichtjaar. Dat het bestaat weten we uit de baantjes van een hele zwerm van sterren die er in allerlei richtingen omheen draaien met snelheden tot 5000 kilometer per seconde: de snelste sterren in ons melkwegstelsel. Met die baantjes is de massa van het gat te bepalen op ongeveer 4 miljoen maal de massa van de zon, wat betekent dat het tussen de 12 en 24 miljoen kilometer groot is. Van ons uit gezien is een dergelijk zwart gat nog steeds erg klein, maar wel een stuk groter dan een in een röntgendubbelster, en de komende jaren zal het mogelijk worden Sagittarius A* af te beelden met straling van verschillende golflengtes. Omdat zwarte gaten in het centrum van sommige andere melkwegstelsels nog eens duizend keer zo zwaar en zo groot kunnen zijn met bovendien veel sterk stralend gas eromheen, zal ook het afbeelden van die objecten uiteindelijk binnen bereik komen. Dus de 'foto van een zwart gat' is iets waar we wel degelijk naar uit kunnen zien. Daarnaast zullen de grotere röntgen- en gammatelescopen die voor de toekomst op stapel staan steeds dieper kunnen doordringen in de bizarre fysica van het gebied vlak bij de horizon.

Geheel nieuwe vensters op het heelal staan op het punt geopend te worden. Een voorspelling van Einsteins theorie die indirect, met neutronensterren, wél, maar rechtstreeks nog níét is geverifieerd, is die van de gravitatiegolven: rimpels in de ruimtetijd zelf die zich volgens de theorie met de lichtsnelheid uitbreiden vanuit elke baanbeweging. Nauwe banen van neutronensterren en zwarte gaten produceren volgens de theorie de sterkste gravitatiegolven, en het effect van het uitzenden van die golven op de banen is met astronomische waarnemingen aangetoond; niettemin zijn de voorspelde signalen als ze eenmaal bij de aarde arriveren enorm zwak, op de grens van de huidige technische mogelijkheden, en nog niet gemeten. Kilometers lange gravitatiegolfdetectors zijn al op meerdere plaatsen ter wereld (waaronder de VS en de EU) gebouwd en worden voortdurend verbeterd in pogingen de vereiste gevoeligheid te halen. Een nog veel groter instrument, dat niet op de aarde past en daarom in een baan om de zon door ESA en NASA samen zal worden geconstrueerd (LISA) staat al op stapel. LISA zal bestaan uit drie afzonderlijke satellieten die in formatie, een gelijkzijdige driehoek met zijden van 5 miljoen kilometer, rond de zon cirkelen. Uiteindelijk zal dit alles leiden tot de directe detectie van gravitatiegolven en daarmee het rechtstreeks 'voelen' aan zwarte gaten via wat in feite hun enige eigenschap is: zwaartekracht - ruimtetijdkromming.

Kiekjes van zwarte gaten, het voelen van hun trillingen, het zal allemaal helpen af te komen van onze wat bekrompen opvattingen over

ruimte en tijd, op de savanne opgedaan. Niettemin zal het nog wel even duren voordat iedereen gekromde vierdimensionale ruimtetijdcontinua even gewoon vindt als de bolvormige aarde waar we op lopen. Dan zal onze intuïtie voor hoe de wereld werkelijk is weer wat verbeterd zijn.

Annemieke Gerrist

Een man wijst secuur afstanden aan
Op de mouw van zijn trui zit boter van vanmiddag

Hij houdt een sinaasappel tussen de zon en de maan
Een vlek trekt over de maan, dat is de aarde

Een horizon
in een cirkel om de voeten dragen

Je afvragen waar de aarde draait, hoe groot deze dan is

De ruimte binnen het sterrenstelsel is alles wat gevuld kan worden

Wie goed kijkt kan zien wat er gebeurt, omdat men kan berekenen wat er in de loop van de tijd gebeurt als de aarde draait

Denken is tekenen in de lucht
Tekenen is denken met je hand, kijken of daar donkere lucht is

We hebben een sterrenhemel als een doek met gaten
Daarin worden dingen voorspeld

De kijker vult met zijn omvang de aarde, men kan de glijdende schaal daarvan berekenen

Simon Portegies Zwart
De kinderen van de Boogschutter

Amsterdam Reuzenstad

In 1978 probeerde de stad Amsterdam zich met het motto ‘Amsterdam Reuzenstad’ te profileren door een 15 meter hoge sculptuur van een reus op de Dam te plaatsen (zie figuur 1). Gelukkig was deze monstruositeit snel weer weg, maar stelt u zich eens voor dat die reus nog eens honderd keer zo groot zou zijn geweest, en dat een kleuterklas kinderen er rondjes omheen zou rennen. Dát zou nog eens een mooi spektakel hebben opgeleverd. Twintig jaar later tonen Reinhard Genzel (Ludwig-Maximilians-Universität in München) en Andrea Ghez (University of California te Los Angeles) onafhankelijk van elkaar aan dat het centrum van de Melkweg wordt gedomineerd door een reus van een zwart gat. Voor wetenschapshistorici, filosofen en astronomen breken hierdoor gouden tijd aan. Er ontstaat een fantastische tweestrijd die wordt uitgevochten in de wetenschappelijke literatuur, die vandaag de dag nog met dezelfde vurigheid wordt gevoerd. In tegenstelling tot de reus van Amsterdam is de reus in de Melkweg nog steeds springlevend.

Figuur 1. De reus op de Dam die onder het motto ‘Amsterdam Reuzenstad’ meer allure moest geven aan de stad.

De Melkweg bestaat uit meer dan 200 miljard sterren en een beetje gas. Op het eerste gezicht lijken alle sterren op elkaar, sommige zijn ietsje zwaarder dan de Zon, die zijn dan ook vaak wat heter, en andere zijn lichter dan de Zon, die zijn weer wat koeler. Toch, als je ze nauwkeurig bestudeert zie je zelfs verschillen tussen de meest identiek lijkende sterren. Zo is het mogelijk om verschillende families aan te wijzen, sterren waarvan het waarschijnlijk is dat ze min of meer gelijktijdig zijn geboren, of misschien zelfs samen in een groep. In dat opzicht zou je de Melkweg goed kunnen vergelijken met de 7 miljard Homo sapiens op de planeet Aarde; op het eerste gezicht lijken alle mensen op elkaar, maar als je ze beter leert kennen ontdek je grote verschillen. Er is echter in de Melkweg één ster die overduidelijk anders is dan alle andere; je zou er een hele kermis omheen kunnen bouwen. En eigenlijk is die kermis er ook. Naar aardse maatstaven zou deze dikke bewoner zo zwaar zijn als álle bewoners van Amsterdam samen, en midden op de Dam zitten, omringd door een paar dozijn rondrennende kinderen. In de kern van de Melkweg, nagenoeg precies in het midden in het sterrenbeeld Boogschutter, huist namelijk een superzwaar zwart gat dat meer dan 3 miljoen keer zwaarder is dan de Zon. Deze ster met de illustere naam Sgr A* (uitgesproken als Sagittarius A-ster) is afgezien van de Aarde zo ongeveer het meest bizarre object in de Melkweg.

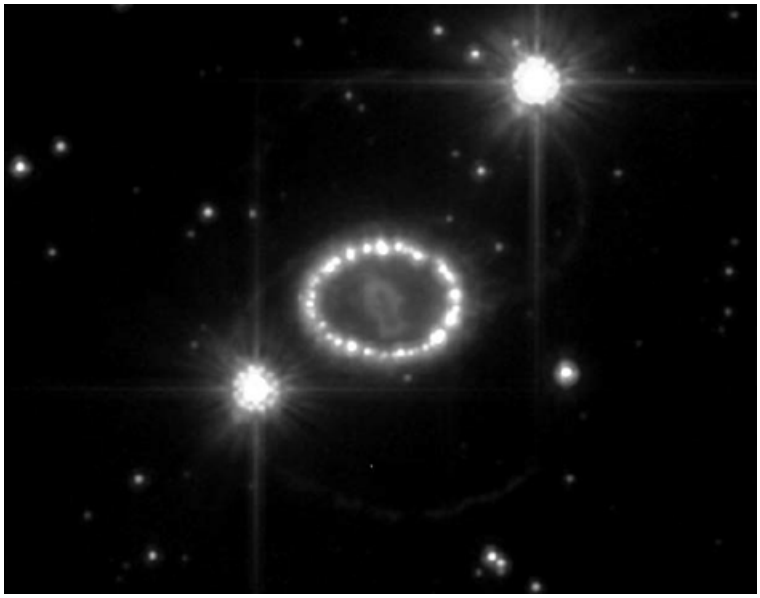

Figuur 2. Een in 2007 met de Hubble-ruimtetelescoop gemaakte opname van het restant van supernova SN1987A, die op 24 februari 1987 werd ontdekt door Ian Shelton (Athabasca University Geophysical Observatory, Canada) en Oscar Duhalde (Las Campanas Observatory, Chili).

Huis-, tuin- & keuken-zwarte gaten

Indien voldoende materie dicht genoeg op elkaar wordt gepakt, kan dat resulteren in een zwart gat. Zwarte gaten kunnen ontstaan in supernovae, wanneer de kern van een zware ster in elkaar stort terwijl de buitenlagen explosief worden weggeblazen. Een dergelijke explosie levert een geweldig spektakel op dat wel 10.000 jaar zichtbaar blijft, als een lichtflits die blijft nagloeien op je netvlies. In figuur 2 is een dergelijke nagloeiende rest van supernova SN1987A te zien. De verantwoordelijke ster, die het nagloeiende restant op de afbeelding heeft opgeleverd, is slechts 22 jaar geleden ontploft. Astronomisch gezien is dat kort geleden.

Vóór de supernova-explosie was er een ster die ongeveer 20 keer zwaarder was dan de Zon. Aan het einde van zijn leven ontplofte de ster in een supernova-explosie. Maar tegelijk met de explosie stortte de kern van de ster in elkaar tot een zwart gat. Dit weten we omdat tijdens de supernova-explosie 17 neutrino's zijn opgevangen door twee onafhankelijke detectoren in Japan en de VS. Met een dergelijk armzalig aantal metingen kun je natuurlijk geen mooie plaatjes maken, zoals figuur 2, maar voor sterrenkundigen waren die neutrino's heel interessant. Ze leveren namelijk het onomstotelijke bewijs dat tijdens supernova SN1987A een zwart gat is geboren, waarschijnlijk ongeveer zo zwaar als de Zon. Het is een heel gewoon huis-, tuin- en keukenzwart gat, waarvan er in de Melkweg tientallen miljoenen zijn. Het is geweldig om getuige te zijn geweest van deze geboorte.

Als de sterkern eenmaal een zwart gat is, kan niets meer ontsnappen van het steroppervlak, zelfs licht niet, vandaar de naam. Maar dat is een natuurlijke consequentie van zwaartekracht en de eindigheid van de lichtsnelheid. Pierre-Simon Laplace speelde aan het begin van de achttiende eeuw al met het idee van een eindige lichtsnelheid, en hij realiseerde zich de consequentie ervan, namelijk de mogelijkheid van het bestaan van een object waarvan de ontsnappingssnelheid groter is dan de lichtsnelheid. Bij een dergelijk object valt alles wat probeert te ontsnappen uiteindelijk weer terug op het zwarte gat. Tegenwoordig weten we zeker dat licht de hoogst haalbare snelheid heeft, namelijk ongeveer 300.000 kilometer per seconde; pas als iets een snelheid heeft die nog groter is, zou het eventueel kunnen ontsnappen aan een zwart gat, maar zulke snelheden bestaan niet. En dus valt bij iedere ontsnappingspoging alle materie uiteindelijk weer terug op het zwarte gat. Zwarte gaten, ten slotte, komen voor in vier soorten: microscopisch, gewoon, middel- en superzwaar. We hebben het hier verder over de laatste soort, en met name Sgr A*.

Superzwaar en superzeldzaam

Superzware zwarte gaten lijken in veel opzichten op gewone zwarte gaten zoals SN1987A. Ook uit Sgr A* kan niets ontsnappen. Maar er zijn een paar aspecten die Sgr A* bijzonder maken. In de hele Melkweg is maar één superzwaar zwart gat, Sgr A*, en daarmee is het meteen het meest zeldzame object in de Melkweg. Daar komt nog bij dat het zich precies in het midden bevindt; de hele Melkweg lijkt om het zwarte gat heen te draaien. Ten slotte is het zwarte gat 3 miljoen keer zwaarder dan de Zon, en daarmee meer dan 10.000 keer zwaarder dan ieder ander object in de Melkweg. Het is dus niet mogelijk dat het is ontstaan in een supernova-explosie, want er bestaan helemaal geen sterren die zwaar genoeg zijn om een dergelijk zwart gat te produceren.

Figuur 3. Infraroodopname van het centrum van de Melkweg, gemaakt met de 8,2m VLT-telescoop van de Europese zuidelijke sterrenwacht (ESO) in La Silla (Chili). De afmeting van deze foto is ongeveer 1 bij 1 lichtjaar. Het superzware zwarte gat in het midden is niet zichtbaar.

Als wetenschappers roepen dat het centrum van de Melkweg gedomineerd wordt door een superzwaar zwart gat zijn daar goede aanwij-

zingen voor. Helaas komen bewijzen slechts voor in de wiskunde, maar het spreekwoordelijke scheermes van de veertiende-eeuwse Engelse filosoof Willem van Ockham lijkt in dit geval prima te werken. Ockham filosofeerde dat de eenvoudigste verklaring doorgaans de beste is. Voor Sgr A* is dat een superzwaar zwart gat, omdat de alternatieven veel moeilijker zijn te begrijpen. Voor zover ik weet zijn er op dit moment geen sterrenkundigen die eraan twijfelen dat Sgr A* een superzwaar zwart gat is. Een van de belangrijkste aanwijzingen komt van een dozijn bijzonder jonge sterren, heel dicht in de buurt van dit zwarte gat.

Een bijzondere baan

De meeste sterren, waaronder alle met het blote oog waarneembare, lijken vastgeprikt aan de hemel. Die sterren bewegen natuurlijk wel - alles in het universum is altijd in beweging - maar ze staan zo verschrikkelijk ver weg dat hun beweging niet opvalt ten opzichte van de achtergrond, zelfs niet gedurende een mensenleven. In het centrum van de Melkweg kun je de sterren echter wel zien bewegen.

Figuur 3 is een foto van het centrale deel van de Melkweg, dat de afgelopen twintig jaar nauwkeurig in kaart is gebracht. Bij deze waarnemingen viel een dozijn sterren op (zichtbaar in het kader en tevens afgebeeld in figuur 4). Deze sterren zijn ongeveer 20 keer zwaarder dan de Zon, en geven hierdoor veel licht waardoor ze goed zijn waar te nemen.

Nadat deze sterren gedurende enkele jaren waren gevolgd, bleek de ster S2 met een duizelingwekkende snelheid van 18 miljoen kilometer per uur in een baan rondom een onzichtbaar middelpunt te bewegen. De omlooptijd van S2 is 15,2 jaar. Dat is niet uitzonderlijk. Zelfs in het zonnestelsel komen dergelijke banen voor; de planeet Jupiter bijvoorbeeld heeft een omlooptijd van ongeveer twaalf jaar. We begrijpen zulke banen al sinds Johannes Kepler in 1609 de *Astronomia Nova seu Physica coelestis* publiceerde. De baan van de ster S2 was op zich geen directe verrassing. Maar de snelheid van de ster was dat wél, en er was niets te zien van het object waar S2 omheen zou moeten draaien. De snelheid van Jupiter is bijna 400 keer kleiner dan die van S2, en daar kunnen we de ster waar de planeet omheen draait wél waarnemen. In figuur 4 is de baan van S2 te zien.

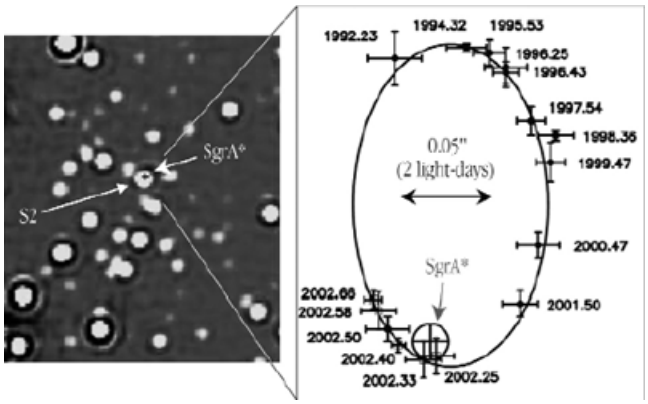

Figuur 4. Links: detailopname van de omlijnde rechthoek in figuur 3 met daarin de positie van S2 aangegeven. De baan van S2 is rechts getekend met daarbij de positie van Sgr A*.

Met behulp van het eerder genoemde werk van Kepler is het niet moeilijk om de massa van het object waar S2 omheen draait uit te rekenen; je moet hiervoor de snelheid van de ster en de afmeting van de baan kennen. De snelheid van de ster is direct gemeten, maar wat is de afmeting van de baan van S2 om Sgr A*? De afstand tussen twee objecten aan de hemel wordt doorgaans gemeten in een hoek, die weer wordt uitgedrukt in graden. De gemeten hoek tussen Sgr A* en S2 is ongeveer 0,00003 graden. Maar om de massa van het object waar S2 omheen draait uit te kunnen rekenen, heb je deze afstand nodig in meters. Om de gemeten hoek tussen S2 en Sgr A* om te kunnen rekenen naar meters, heb je de afstand van de Aarde tot Sgr A* nodig. Maar het bepalen van afstanden in ruimte is lastig.

Gelukkig weten we dat Sgr A* zich in het midden van de Melkweg bevindt, en de afstand tot dat middelpunt bepalen is aanzienlijk eenvoudiger dan tot een zwart gat. Per slot van rekening draait de hele Melkweg om dat middelpunt, en je kan die symmetrie gebruiken om het middelpunt te bepalen. Harlow Shapley was in 1918 de eerste die dit argument gebruikte en de afstand bepaalde met een voor die tijd verrassende nauwkeurigheid. Tegenwoordig gebruiken we 27.000 lichtjaar als de afstand tot het midden van de Melkweg (een lichtjaar is de afstand die het licht in één jaar aflegt, en dat is ongeveer 10.000 miljard kilometer). Met deze afstand en met de gemeten hoek tussen Sgr A* en S2 kunnen we hun onderlinge afstand uitrekenen; die is ongeveer 5 lichtdagen.

Vervolgens kunnen we de omlooptijd van 15,2 dagen en de afstand van 5 lichtdagen tussen S2 en het zwarte gat gebruiken om de massa van het zwarte gat te berekenen. Deze berekening komt op ongeveer 3

miljoen keer de massa van de Zon. We hebben het tot dusverre steeds over een superzwaar zwart gat gehad, maar dat hadden we helemaal nog niet aangetoond. Met een massa van 3 miljoen keer de massa van de Zon binnen een afstand van minder dan 5 lichtdagen blijft echter alleen die éne mogelijkheid over.

De ster S2 trekt baantjes rond het zwarte gat, en zo zijn er nog miljoenen andere sterren die precies hetzelfde doen. Toch vallen ze er niet in, terwijl het zwarte gat ze reuzesterk aantrekt. Het komt door de hoge snelheid van S2 dat deze niet in het zwarte gat valt. Zolang de sterren en planeten rondom hun centrale ster blijven bewegen is er geen reden om erin te vallen; Jupiter en de Aarde worden ook niet door de Zon verzwolgen. Zelfs als de Zon in een zwart gat zou veranderen, zouden wij daar niets van merken, behalve dat het licht uit zou gaan.

*De crèche van Sgr A**

De ster S2 wordt in zijn omloop om het zwarte gat vergezeld door een tiental andere sterren, die S1 tot en met S11 worden genoemd. S2 is zodoende een familielid van sterren die allemaal een baan rond het zwarte gat hebben. Voor iedere ster is een onafhankelijke meting van de massa van het zwarte gat mogelijk.

De S-sterren, zoals ze doorgaans worden genoemd, zijn jonger dan 10 miljoen jaar. Voor een ster is dat piepjong. De Zon is ongeveer 4,6 miljard jaar oud; dat is bijna duizend keer ouder dan de S-sterren. Dat

Figuur 5. Mozaïek van het nabije sterrenstelsel in Andromeda (M31). Genomen door Robert Gendler vanuit zijn garage nabij Hartford, Massachusetts (VS).

is al een heel groot verschil in leeftijd, maar Sgr A* is nog eens twee keer zo oud als de Zon, en verschrikkelijk veel ouder dan de S-sterren. Dit verschil in leeftijd is enorm, en het is moeilijk te begrijpen hoe een stokoud superzwaar zwart gat in het midden van een groepje piepjonge sterren komt. Je zou het kunnen vergelijken met een 85-jarige crècheleidster die op stap gaat met een dozijn baby's van één maand. Zelfs voor sterrenkundigen is dat een nogal bizarre situatie. Hoe deze crèche in het midden van de Melkweg is ontstaan, is niet bekend.

Hoe uniek is Sgr A?*

Er blijven nog vele vragen onbeantwoord: hoe is het zwarte gat ontstaan, waarom midden in de Melkweg, waarom zo verschrikkelijk veel zwaarder dan alle andere zwarte gaten, hoe komen de S-sterren in een baan rond het zwarte gat? Allemaal vragen waar sterrenkundigen mee worstelen. Langzaam maar zeker komt er gelukkig meer duidelijkheid over het hoe en waarom, en op een gegeven moment zullen we al deze vragen misschien net zo goed begrijpen als wat er tijdens een maansverduistering gebeurt.

Indien je alleen de Melkweg beschouwt lijkt de situatie zoals die zich in zijn centrum voordoet uniek. De Melkweg is echter niet alleen in het heelal. Er zijn meer dan 100 miljard sterrenstelsels zoals de Melkweg. Ieder van die sterrenstelsels heeft een superzwaar zwart gat in het midden, vergelijkbaar met dat in de Melkweg. Goed beschouwd is het zwarte gat in de Melkweg zelfs een van de kleinste. Het superzware zwarte gat in het midden van de Andromeda-nevel, zie figuur 5, is tien keer zo zwaar als Sgr A*. Ieder van die reuzen heeft een compleet sterrenstelsel om zich heen. En mogelijk is er in ieder van die sterrenstelsels een kleine gele Zon die de studeerkamer van een sterrenkundige verlicht die een artikel schrijft over het zwarte gat in het midden van zijn Melkweg.

Fred Portegies Zwart

Zwart gat

Als stof voldoende stof vergaart
komt massa tot ontsteking
Kinderen, sterren
ontstaan op eendere wijze
Nevels die verdichten tot spiralen
de vonk afwachten van het ademhalen
de in- en uitstoot van een kort bestaan
dat jaren of eonen kan bestaan
Tot door de ster, tot sintel ingestort,
de ingenomen ruimte prijsgegeven wordt
De massa zich alleen nog kenbaar maakt
in hoe het licht door tijd en ruimte gaat
En hoe het valt op ons gezicht
als het naar de sterren is gericht
Dat laatste helder ogenblik
waarin wij weten: dit was ik

Jeroen van Dongen

Zwarte gaten werden geboren

Zwarte gaten werden geboren in 1939. In dat jaar publiceerde J. Robert Oppenheimer, samen met zijn student Hartland Snyder, een artikel ‘Over voortgezette gravitationele contractie’. Na het opbranden van de nucleaire energie van een ster wordt de zwaartekracht niet meer tegengewerkt door de uitgezonden straling; Oppenheimer en Snyder toonden aan dat een zware ster dan nog maar één ding kan doen: zich samentrekken. En dat samentrekken zal niet meer ophouden totdat de ster gereduceerd is tot slechts een nietig kleine punt. De relativiteitstheorie, stelden ze, zorgt er uiteindelijk voor dat de ster ‘ertoe neigt zich af te sluiten voor iedere communicatie met een waarnemer op grote afstand; alleen zijn zwaartekrachtveld blijft over’.

Reeds voor 1939 waren er ideeën in omloop die op de inzichten van Oppenheimer anticipeerden. De belangrijkste vergelijking waar Oppenheimer en Snyder zich op baseerden stamt uit 1916 en was opgeschreven door Karl Schwarzschild, een Duitse astronoom die de ontwikkeling van Albert Einsteins relativiteitstheorie op de voet volgde. Schwarzschild rekende voor hoe het zwaartekrachtsveld rondom een ster - weliswaar een denkbeeldige ster die zo groot of beter gezegd zo klein was als een punt - eruit moest zien, en stuitte daarbij op een vreemde omstandigheid: op een klein afstandje buiten het centrum van de ster leek het veld oneindig groot te worden. Maar voor een ster met de massa van de zon was dit afstandje nagenoeg nul, en in het centrum van een naïef puntmodelletje was een oneindig groot veld, als wiskundig artefact, wel te verwachten; Schwarzschild maakte er zich hoe dan ook weinig zorgen over. Niettemin, het bewuste afstandje wordt nu ook vaak aangeduid als de ‘Schwarzschild-straal’.

Vele auteurs bogen zich over het stermodel van Schwarzschild. Het bood de mogelijkheid om heel precies de banen van planeten of kometen te beschrijven, of bijvoorbeeld om te bepalen hoeveel het licht van een ver weg gelegen hemellichaam af zou moeten buigen als dat licht langs het oppervlak van de zon scheert. Deze laatste berekening

vormde de opmaat voor de Britse eclipsexpedities van 1919, waarvan de resultaten Einsteins theorie leken te bevestigen; het krantenrumoer dat daarop volgde maakte van Einstein een wereldster. Maar om Oppenheimers latere werk te begrijpen is het eigenlijk belangrijker om naar de planeetbanen te kijken: wat gebeurt er bijvoorbeeld als een planeet, of een of ander deeltje, recht op zo'n puntster van Schwarzschild af vliegt?

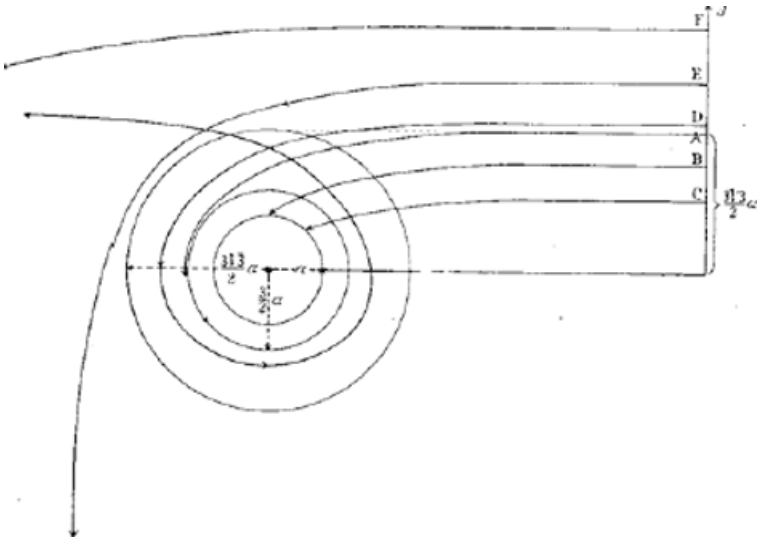

Figuur 1. Banen van deeltjes die bewegen in de ruimte van Schwarzschild voordat de zwart-gatinterpretatie geïntroduceerd was. Volgens de oude opvatting komen deeltjes die naar het zwarte gat vallen nooit voorbij de 'Schwarzschild-straal'; deze is aangegeven met de afstand α. Uit: Max von Laue, *Die Relativitätstheorie, Bd. 2, Die allgemeine Relativitätstheorie* (Brunswijk: Vieweg, 1921).

De algemeen aanvaarde conclusie was dat zo'n deeltje dan almaar dichter in de buurt van de ster komt, maar dat hij nooit voorbij de Schwarzschild-straal zal geraken; het zou zelfs oneindig lang duren vooraleer de massa die straal ooit zou kunnen bereiken (zie figuur 1). Dat betekende ook dat, mocht een ster imploderen, het oneindig lang zou duren voordat de ster zich samen had getrokken tot de Schwarzschild-straal; de Britse astronoom Arthur Eddington sprak van een 'magische cirkel', waarop licht en materie zich opstapelen, zonder ooit voorbij deze horizon te geraken.

Gaandeweg, echter, begon dit beeld te kantelen. In 1932 deed een Belgische kosmoloog en priester, Georges Lemaître, berekeningen aan relativistische modellen voor het heelal. Hij constateerde terloops dat

het oneindig groot worden van het gravitatieveld op de Schwarzschild-straal geen wiskundige noodzakelijkheid was, maar slechts een kwestie van perspectief. Volgens de algemene relativiteitstheorie kan men voor de beschrijving van een fysisch probleem een willekeurige klok of meetlat gebruiken - ofwel willekeurige wiskundige coördinaten. Natuurlijk zijn voor bepaalde waarnemers bepaalde meetlatten en klokken meer voor de hand liggend, net zoals iemand die een voetbalveld op wil meten liever een landmeter gebruikt dan een geodriehoek, terwijl die laatste formeel gesproken even bruikbaar is. Hoe dan ook, de algemene relativiteitstheorie stelt dat ieder stelsel van coördinaten, iedere verzameling van meetlatten en klokken, in principe volledig equivalent is aan ieder ander. Lemaître constateerde echter dat voor de beschrijving van sterren eigenlijk altijd het klokje (of de tijdcoördinaat) gebruikt werd dat voor de hand ligt voor een waarnemer die op een grote afstand van de ster staat. Zou men de natuurlijke klok gebruiken van een waarnemer die vrij valt in de kromme ruimte van de ster, dan zou men moeten concluderen dat het gravitatieveld helemaal niet oneindig werd op de Schwarzschild-straal.

Lemaître publiceerde zijn bevindingen in de enigszins obscure *Publications du Laboratoire d'Astronomie et de Géodésie de l'Université de Louvain*, en ze vonden weinig weerklank. Hij maakte echter ook uitgebreide reizen door Noord-Amerika, en heeft daarbij alsnog de kosmologen Howard Robertson en Richard Tolman, respectievelijk werkzaam te Princeton en op het California Institute of Technology in Pasadena (een kleine onderzoeksuniversiteit met ook toen al een uitstekende reputatie), op de hoogte gebracht van zijn ideeën; een aantal jaren vormden ze verborgen kennis die alleen circuleerde in het kleine kringetje van toptheoreten. Niettemin bleven de implicaties van deze gedachten onduidelijk, en een goed zichtbare publicatie waarin onomwonden gesteld werd dat er vanuit het perspectief van een invallende waarnemer niets oneigenlijks aan de hand was met de ruimte om een Schwarzschild-ster bleef uit.

J. Robert Oppenheimer werd geboren in 1904, in een welgesteld joods gezin in New York. Hij groeide op aan de Upper West Side, tussen schilderijen van Van Gogh en Picasso, en doorliep de scholen van de ‘Ethical Culture Society’, een joods-seculiere groep die zijn leden op het hart drukte verantwoordelijkheid te dragen voor persoonlijke ontwikkeling en de bestemming van de maatschappij. Na een vormende reis door New Mexico - Oppenheimer zou altijd een liefde blijven koesteren voor de natuurlijke woestenij aldaar - werd zijn studie voortgezet aan Harvard, aangevuld met lange en korte onder-

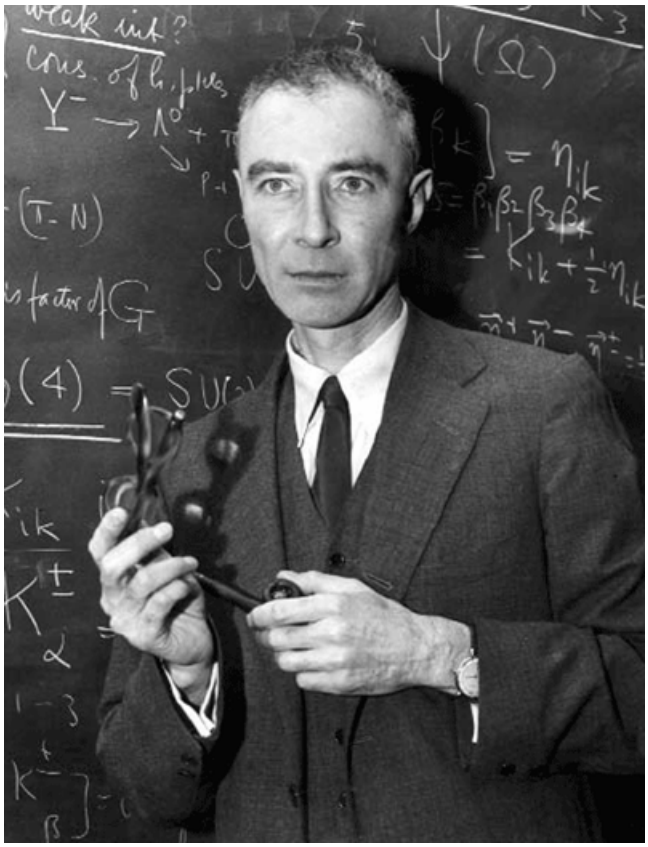

J. Robert Oppenheimer in 1954. Collectie Spaarnestad foto.

zoeksstages op de beste Europese universiteiten; in Leiden werd hem de koosnaam ‘Opje’ gegeven, wat later in de VS verbasterde tot ‘Oppie’.

Robert Oppenheimer had een teer gestel en leed aan zware depressies; tijdens een getroebleerd verblijf in Cambridge werd hij zo angstig dat hij een vergiftigde appel op het bureau van zijn docent legde. De universiteit liet zich ervan overtuigen de zaak niet over te dragen aan de politie, op voorwaarde dat Oppenheimer zich onder behandeling van een psychiater zou stellen. Gaandeweg, en vooral op het Europese vasteland, in Göttingen, Leiden en Zürich, hervond Oppenheimer zijn intellectuele zelfvertrouwen; zozeer zelfs, dat men hem nogal eens arrogant achtte.

Het was duidelijk dat Oppenheimer uitzonderlijk getalenteerd was. Toch speelde hij slechts een bescheiden rol in de quantumrevolutie die de natuurkunde in de jaren twintig omwoelde; hij verscheen daarvoor net te laat op het toneel. Hij zou uiteindelijk neerstrijken in Californië, waar hij een positie aan het California Institute of Technology

combineerde met een docentschap in Berkeley. Op die laatste plek verzamelde hij een groep enthousiaste studenten om zich heen, en tezamen vormden zij de eerste school in de theoretische fysica op het Amerikaanse continent; Oppenheimer deed zijn ideeën veelal op in Pasadena, om ze vervolgens onder zijn vele studenten in Berkeley uit te zetten. Zo ook in het geval van het zwarte gat: Tolman heeft Oppenheimer Lemaîtres ideeën over de Schwarzschild-ruimte bijgebracht, en met de hulp van Snyder, in Berkeley, integreerde Oppenheimer die met de nieuwste opvattingen over sterevolutie.

Californië verlinkste in de jaren dertig, en in Berkeley breidde Oppenheimer zijn vriendenkring uit met progressieve intellectuelen; in linkse kringen voelde hij zich omgeven door een zekere kameraadschap, en verbonden met het 'leven van mijn tijd en mijn land'. Hij raakte bevriend met de charismatische Haakon Chevalier, docent Frans, en naar alle waarschijnlijkheid lid van de Amerikaanse Communistische Partij. De natuurkunde richtte zich inmiddels op de kernfysica. Hans Bethe, een Duitse emigrant, kon hiermee de energievoorziening van sterren verklaren: fusie van waterstof- en heliumkernen, en zo verder, tot aan de zware ijzerkernen, geeft de energie die ervoor zorgt dat een ster straalt en zo vermijdt te bezwijken onder zijn eigen gewicht. Oppenheimer begon inmiddels de reputatie te krijgen van het wonderkind dat zijn belofte niet zou inlossen, maar nu had hij zijn onderwerp gevonden: de evolutie van sterren, bestudeerd met de algemene relativiteitstheorie.

In 1939 publiceerde ook Albert Einstein een artikel over het bestaan van zwarte gaten. Einsteins biografie is genoegzaam bekend: na een enigszins onopvallende jeugd, met een onderbroken middelbareschoolcarrière en een naar eigen inzicht ingevulde studie in Zürich, publiceerde hij, als patentbeambte 2e klas, in 1905 vijf artikelen die de omwentelingen van de natuurkunde van de twintigste eeuw inluidden: licht gedraagt zich soms net als een deeltje, en klokken en meetlatten kunnen achterlopen c.q. krimpen, al naar gelang hun relatieve bewegingstoestand. Einstein klom vervolgens snel op in de academische hiërarchie, en accepteerde in 1914 een unieke positie in Berlijn, met veel tijd en geld voor onderzoek. Aldaar werkte hij de relativiteitstheorie zo uit dat deze ook de gravitatiekracht omvatte. Ook groeide hij uit tot een publiek persoon. Niet alleen zijn wetenschap, maar evenzeer zijn democratische, zionistische, en, vooral, pacifistische opvattingen, en de door hem gevoelde noodzaak deze uit te dragen, zorgden voor een haast permanente aanwezigheid in krantenkolommen over de hele wereld.

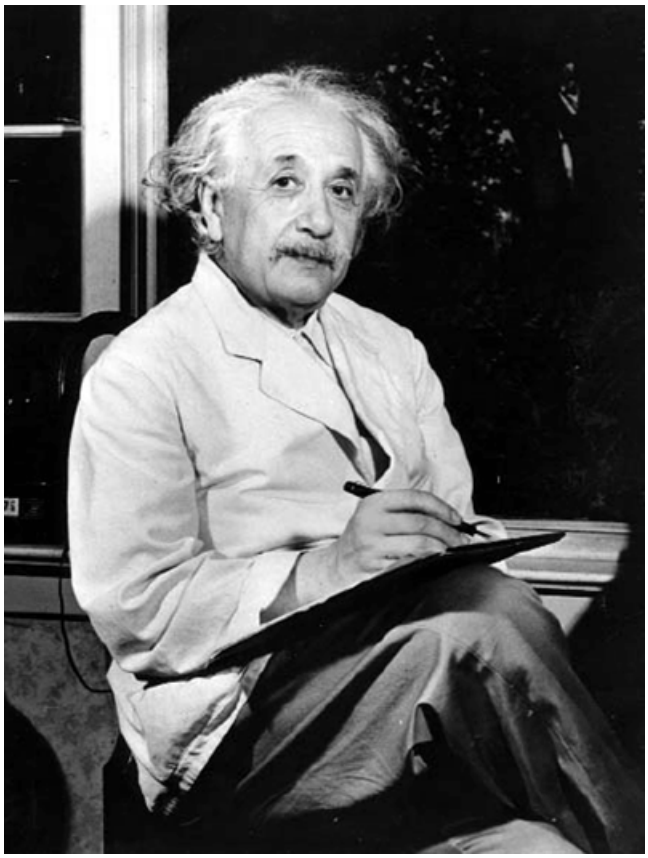

Albert Einstein in 1943. Collectie Spaarnestad foto.

In 1939 werkte Einstein niet meer in Berlijn, maar in de Verenigde Staten. Na de machtsovername van de nationaal-socialisten in 1933 was het Einstein onmiddellijk duidelijk geweest - hij verbleef op dat moment in de VS - dat een terugkeer naar Duitsland onmogelijk was geworden. Reeds lang daarvoor ingezette besprekingen mondden erin uit dat hij zich voltijds verbond aan het Institute for Advanced Study te Princeton.

De quantummechanica kwam voor Einstein eigenlijk te laat. Als de theorie in 1925 in haar eerste vorm het licht ziet, is Einstein al een aantal jaren bezig met een alternatieve manier om de natuurkunde van het allerkleinste te begrijpen. Hij verwachtte door gravitatie en elektromagnetisme op de ‘wiskundig meest natuurlijke wijze’ met elkaar te verbinden, door ze te ‘unificeren’, een nieuwe grondslag voor de natuurkunde te zullen kunnen geven. Ongetwijfeld was hij hiertoe geïnspireerd door zijn eigen ervaringen met de successen van de relativiteitstheorie, waar de wiskunde hem uiteindelijk de juiste theorie leek te hebben gegeven. Een deeltjesoplossing in zo'n veralgemeniseerde,

geünificeerde theorie - een oplossing waarin oneindigheden, zoals die van het stermodel van Schwarzschild, afwezig waren - zou wellicht een goede kans bieden om de tegenintuïtieve gedragingen van quantumdeeltjes vollediger, en dus beter te beschrijven.

Aanvankelijk heerste er groot ontzag voor dit ambitieuze project. Algauw sloeg dit om in onbegrip, en rond 1939 werden deze onderzoekingen zelfs met enige gêne gadegeslagen door de nieuwe generatie. Einsteins werk leek volledig te zijn losgeslagen van experimentele waarnemingen; de kernfysica en de nieuwe natuurkunde van de kosmische straling leken geheel aan hem voorbij te gaan. Einsteins reputatie als onderzoeker van de zwaartekracht, het eigenlijke domein van zijn relativiteitstheorie, stond echter nog als een huis. Niettemin, de fysici die aan het front stonden van de laatste ontwikkelingen vonden dat inmiddels een stoffig onderwerp.

Hoogstwaarschijnlijk attendeerde Robertson Einstein op de problemen met het gravitatieveld van Schwarzschild. Het is onduidelijk in hoeverre Einstein op de hoogte was van de ideeën van Lemaître, of daar de consequenties van overzag - net zomin als het duidelijk is waarom hij onmiddellijk zijn eigen visie op schrift stelde. Misschien zag Einstein in dat wanneer de oneindigheid op de Schwarzschildstraal slechts een artefact was, de oneindigheid in het centrum van de ster des te onvermijdelijker werd? En dat daardoor zijn eigen idealistische programma, om nette deeltjesoplossingen te vinden in theorieën met gravitatie en elektromagnetisme, weer een beetje minder geloofwaardig werd? Hoe dan ook, Einstein publiceerde een lange berekening waarin hij het gravitatieveld bestudeerde van een bol met deeltjes die in een cirkel om een middelpunt draaide. Zijn conclusie: die ronddraaiende deeltjes bereiken de lichtsnelheid als de straal van de bol te dicht in de buurt van de Schwarzschild-afstand komt. En aangezien deeltjes nooit sneller dan licht kunnen bewegen, kan de bol niet te dicht worden samengetrokken. Dus: de Schwarzschild-straal ‘bestaat niet in de fysische werkelijkheid... omdat materie niet willekeurig dicht geconcentreerd kan worden’. De deeltjes blijven voor altijd op een veilige afstand ronddraaien in hun ideale cirkelbanen - maar recht naar beneden vallen, daar had Einstein niet aan gedacht?

In de zomer van 1939 ontving Einstein in zijn zomerhuisje aan de kust van Long Island, even buiten New York, een groepje geëmigreerde Hongaarse wetenschappers. Het was net bekend geworden dat uraniumatomen splijten wanneer ze een langzaam neutron invangen, en dat daarbij meerdere neutronen vrijkomen. Een van de Hongaren, Leo Szilárd, had zich gerealiseerd dat het mogelijk was een kettingre-

actie in gang te zetten - een vrijgekomen neutron stoot een nieuwe uraniumkern aan, en zo verder - en dat zo'n kettingreactie wel eens enorm explosief zou kunnen verlopen: Szilárd realiseerde zich dat er een atoombom gemaakt kon worden. Aangezien het meeste uranium te vinden was in Belgisch Congo, hadden Szilárd en zijn medebezoekers zich voorgenomen om de Belgische regering te informeren; Einstein was een goede vriend van de Belgische koningin.

Al snel werd het de Hongaren echter duidelijk dat ze als eerste de Amerikaanse overheid op de hoogte zouden moeten stellen, en eigenlijk meteen president Roosevelt zelf. Einstein dicteerde twee versies van een brief, en zou beide ondertekenen. Roosevelt werd aldus geïnformeerd dat het mogelijk zou kunnen zijn om ‘extreem krachtige bommen van een nieuwe soort te construeren’, en kreeg het advies om contact te leggen en te onderhouden met de fysici die het best op de hoogte waren van kettingreacties met uranium; Duitsland was tenslotte misschien al wel zo'n bom aan het bouwen.

Roosevelt was genoeg onder de indruk om meteen een comité samen te stellen, waar de Hongaren deel van uitmaakten. Einstein koos ervoor om afstand te bewaren. Overigens zou hij toch geen toestemming hebben gekregen om betrokken te raken bij geheim kernonderzoek vanwege zijn linkse en eigenzinnige reputatie. Aanvankelijk gebeurde er echter weinig, en het duurde totdat de Britten de Amerikanen wakker schudden - Rudolph Peierls en Otto Frisch, joodse vluchtelingen in Oxford, hadden uitgerekend dat er slechts een kilo uranium (van de juiste soort) nodig was voor een bom, veel minder dan doorgaans werd geloofd - eer deze hun ‘Manhattan-project’ op zouden starten.

Oppenheimer werd aangezocht om als wetenschappelijk directeur het Manhattan-project te dienen. Als een van de weinige geboren Amerikanen die de fysica voldoende zouden beheersen (wellicht de enige), als evident genie, maar ook wegens zijn grote charisma en vooral zijn tomeloze ambitie, was het duidelijk dat hij de ideale kandidaat was. Oppenheimer begreep dat zijn politieke activiteiten de toegang tot het project wel eens zouden kunnen verhinderen, en hij ontdeed zich in rap tempo van ‘iedere communistische connectie’.

In oktober van 1942 werd hij benoemd, en een paar maanden later zou hij naar New Mexico vertrekken, alwaar op een tafelberg midden in de woestijn een stadje (‘Los Alamos’) opgetrokken werd waar in het diepste geheim gewerkt zou gaan worden aan het nieuwe wapen.

Voordat Oppenheimer en zijn vrouw uit Berkeley vertrokken, nodigden ze de Chevaliers uit voor een klein diner bij hen thuis; Haakon en Barbara Chevalier waren inmiddels intieme vrienden geworden,

en ze wilden in alle rust afscheid kunnen nemen. Aan het begin van de avond trok Oppenheimer zich kort terug in de keuken om een aperitief te maken, en Chevalier volgde hem. Deze had recent gesproken met een wederzijdse kennis, de Britse natuurkundige George Eltenton, die in Californië voor Shell werkte. Eltenton had Chevalier gevraagd Oppenheimer een verzoek voor te leggen. Zou Oppenheimer bereid zijn om informatie over zijn nieuwe werk door te spelen aan een Russische diplomaat in San Francisco?

J. Robert Oppenheimer publiceerde slechts drie artikelen over stellaire evolutie. Hij dacht al langer na over de energiehuishouding van sterren, maar Bethes resultaat lijkt de onmiddellijke aanleiding te zijn geweest voor Oppenheimers bijdragen. Waarschijnlijk had hij eigenlijk zelf Bethes werk willen doen, en de eerste van de drie publicaties (geschreven samen met Robert Serber) bevatte niet veel meer dan een aanbeveling van diens theorie. Daarnaast gaf het artikel een schatting voor de ondergrens van de massa van een bepaald soort sterkernen. Oppenheimer en Serber wilden aftasten voor welke waardes van de massa zulke kernen nog stabiel zouden zijn. Ze gebruikten daarvoor echter nog steeds de oude gravitatietheorie van Isaac Newton.

George Volkoff, een van Oppenheimers studenten in Berkeley, was toen al een jaar aan het nadenken over de energiebronnen van sterren. Oppenheimer wilde nu weten wat er zou gebeuren met een zware ster die niet meer genoeg brandstof zou hebben voor het voortzetten van kernfusie. Om een precies resultaat te behalen moest men eigenlijk de algemene relativiteitstheorie gebruiken, en samen met Tolman stelden Oppenheimer en Volkoff de vergelijkingen op die opgelost moesten worden. Ze kwamen toen weer het model van Schwarzschild tegen.

Eerder had een Russische onderzoeker, Lev Landau, uitgerekend dat sterren met een massa groter dan anderhalf keer die van de zon zouden imploderen tot een neutronenster, een ster van alleen maar dicht op elkaar gepakte neutronen. De relativistische berekeningen van Oppenheimer en Volkoff lieten zien dat alleen sterren met een massa die kleiner was dan drie kwart van de zonsmassa een stabiele neutronenster op zouden leveren. Als anderhalf keer de zonsmassa nodig was om een neutronenster te vormen, en een massa van meer dan drie kwart van de zonsmassa te veel was om een neutronenster stabiel te laten zijn, dan zouden zulke neutronensterren waarschijnlijk zeer zeldzaam zijn. Het leeuwendeel van de opgebrande zware sterren zou hun implosie ongeremd voortzetten, dwars door een neutronenster-fase heen. Maar wat zou er uiteindelijk met deze sterren gebeuren?

Oppenheimer koos Snyder voor zijn volgende project, waarschijnlijk omdat het een wiskundig begenadigde student was. Het viel tegen om de berekeningen tot een goed einde te brengen, en de resultaten waren ‘erg vreemd’, zoals Oppenheimer aan een collega schreef. Volgens een denkbeeldige waarnemer die ver van de ster weg bleef, zorgde de ‘gravitationele deflectie van het licht ervoor dat er geen straling meer kan ontsnappen, behalve dan door een recht naar buiten gerichte lichtkegel, die alsmaar kleiner wordt terwijl de ster zich samentrekt’. Alleen het gravitationele veld van de ster bleef over, als een donker graf van de vroegere lichtbal. Enig signaal van achter de horizon zou de buitenwereld nooit meer bereiken; de hemel was zwart geworden.

Vroegere onderzoekers meenden zoals gezegd dat ieder samentrekken van een ster uiteindelijk oneindig lang zou duren. Oppenheimer wist door Tolman niettemin dat er een tweede perspectief van belang was: dat van een waarnemer die samen met de contraherende materie op de Schwarzschild-straal af vliegt. Volgens die waarnemer, aldus Oppenheimer, is de benodigde tijd voordat volledige ‘isolatie’ optreedt ‘eindig, en wellicht tamelijk kort’. Een essentieel verschil met de berekening van Einstein was dat Oppenheimer uit was gegaan van een imploderende ster, waardoor hij gedwongen werd recht naar beneden vallende materie te beschouwen. Hij had die aanloop genomen omdat hij begonnen was met een probleem uit de actuele studie van sterevolutie; Einstein daarentegen was naar alle waarschijnlijkheid überhaupt nauwelijks op de hoogte van dit onderwerp. Hoe dan ook, het resultaat was dat de deeltjes van Einstein eindeloos rondjes bleven draaien, terwijl de deeltjes van Oppenheimer recht naar beneden vielen, het oneindig diepe zwarte gat in.

Oppenheimer sloeg het voorstel van Chevalier meteen af. Ontstemd stelde hij niets met het voorgelegde ‘verraad’ te maken te willen hebben; het argument dat een stel reactionairen in Washington de geallieerde Russen, die ook nog eens voor hun lijfsbehoud aan het vechten waren, onterecht vitale kennis onthield kon hem allerminst overtuigen. Al snel voegden Oppenheimer en Chevalier zich weer bij hun echtgenotes. Oppenheimer deed in eerste instantie geen melding van het voorval bij zijn militaire superieuren, ondanks het feit dat hij als aanstaande voorman van het atoombomonderzoek inmiddels streng in de gaten werd gehouden. Misschien wilde hij zijn vriend beschermen, of achtte hij het voorval gewoon niet belangrijk genoeg.

In maart 1943 begon het werk op de tafelberg in de woestijn pas echt. Hans Bethe gaf leiding aan de theoretische afdeling, en Robert Bacher aan de experimentele groep. Oppenheimer zou snel groeien in

zijn rol en zich manifesteren als een doortastend bestuurder die het geheel goed overzag. Hijzelf was verantwoording schuldig aan generaal Leslie Groves, een wat lompe man, rechtdoorzee en autoritair, maar een aanpakker die uiteindelijk goed met Oppenheimer overweg kon. Isidor Rabi, een van Oppenheimers beste vrienden, wilde niet naar Los Alamos komen; Rabi vond dat ‘het hoogtepunt van drie eeuwen fysica’ geen massavernietigingswapen mocht zijn. Oppenheimer was echter van mening dat men hoe dan ook de atoombom moest ontwerpen, voordat de Duitsers dat zouden doen.

Er waren twee mogelijkheden om een kernsplijtingsbom te maken: men zou een uranium-‘kogel’ af kunnen vuren op een andere uraniummassa, of een hoeveelheid plutonium kunnen laten imploderen. In beide gevallen zou dan precies de juiste hoeveelheid van een bepaalde isotoop (een atoom van dezelfde chemische soort, maar met een afwijkend aantal neutronen) resulteren, zodat een kettingreactie in gang werd gezet. Het opwerken van de zware metalen om de goede mix van isotopen te bereiken was een bijzonder tijdrovend en kostbaar proces, en de onderzoekers in New Mexico voelden onophoudelijk de druk van de gevreesde Duitse bom. Er was ook nog een derde mogelijkheid: een waterstofbom. Deze zou nog veel destructiever zijn. De explosie zou in dat geval het gevolg zijn van fusiereacties van waterstofkernen, net als in het binnenste van een ster.

Edward Teller, een theoreet en een van de Hongaren die bij Einstein op bezoek waren geweest, raakte maar niet uitgepraat over deze ‘superbom’. Het bouwen van een waterstofbom was echter een te grote uitdaging, en had geen hoge prioriteit. Toen Teller zijn werk aan splijtingsbommen begon te negeren verving Oppenheimer hem door Peierls; Teller mocht vanaf dat moment zo veel en zo lang als hij maar wilde nadenken over ‘de super’, maar het werk aan de uranium- en plutoniumbom zou hij niet langer meer op kunnen houden. Teller voelde zich beledigd, net als eerder, toen Bethe en niet hij tot de leider van de theoretische afdeling was benoemd.

Op het moment dat de atoombommen gereed waren om getest te worden, was Duitsland al verslagen. Al snel bleek dat het Duitse kernprogramma nooit een serieuze concurrent was geweest. Oppenheimer zocht samen met de militairen een stuk woestijn uit voor een proefexplosie: de keuze viel op een gebied dat door Spaanse kolonisten de Jornada del Muerto genoemd was, maar Oppenheimer gaf het een nieuwe naam: Trinity. Niet lang daarna, op 16 juli 1945, om half zes 's ochtends, vulde de hemel zich met wit licht: ‘Nu ben ik geworden dood, de vernietiger van werelden,’ dacht Oppenheimer.

Drie weken later, op 6 augustus 1945, voegde Einstein zich bij zijn secretaresse en huisgenote, Helen Dukas, voor de middagthee. Ze verbleven in een vakantiewoning in het Adirondack-gebergte in het noorden van de staat New York, en Einstein had net een middagdutje gedaan. Dukas vertelde hem dat de atoombom op Hiroshima gevallen was. 'O mijn god,' zei Einstein.

Na zijn brieven aan Roosevelt was Einstein verder niet meer betrokken geweest bij het Amerikaanse atoomprogramma; die brieven zouden hem echter nog geregeld voorgevoerd worden als het eigenlijke begin daarvan. Einstein verdedigde zich door de proporties van zijn eigen rol terug te brengen, maar meende tevens dat, ondanks zijn eerdere pacifisme, een krachtige zelfverdediging tegen de virulente nationaal-socialisten een absolute noodzaak was geweest - ook Einstein betoogde dat de mogelijkheid van een Duits atoomwapen hem met de rug tegen de muur had gezet. Maar hij vond tevens dat de bom niet tegen Japan gebruikt had mogen worden.

Aan een tijdschrift uit dat land schreef hij later dat verzet tegen oorlogsmiddelen geen werkelijk doel dient; men moest zich in de eerste plaats inspannen om oorlogen en de redenen tot oorlogen weg te nemen. Einstein was ervan overtuigd dat er een 'wereldregering' gevormd moest worden. Deze zou individuele legers overbodig maken. De Verenigde Naties schoten tekort, omdat dat slechts een vereniging van natiestaten was; deze moesten op korte termijn ondergeschikt worden gemaakt aan een hogere autoriteit, en die autoriteit zou als enige het geheim van het atoomwapen mogen beheren.

In 1946 werd Einstein voorzitter van het 'Emergency Committee of Atomic Scientists'. De doelstelling van dit comité was het Amerikaanse publiek te informeren over de gevaren van kernwapens: er bestond geen enkele twijfel over dat andere landen ook atoombommen zouden kunnen bouwen, en verdediging tegen deze wapens was onmogelijk. Bij een volgende oorlog zouden ze zeker ingezet worden, en de beschaving vernietigen. De enige oplossing was internationaal toezicht, en, uiteindelijk, het uitbannen van oorlogen. Zonder wereldregering, luidde Einsteins overtuiging, zou de wereld te gronde gaan.

In april 1955, vlak voor zijn overlijden, sprak Einstein de wereld nog een laatste maal toe in een manifest dat hij samen met Bertrand Russell ondertekende. Ze waarschuwden voor de gevaren van de waterstofbom, duizenden malen sterker dan de bom van Hiroshima, en inmiddels al succesvol getest. Einstein en Russell riepen nog eens op tot het afschaffen van oorlog; als eerste stap werd het afschaffen van de fusiebom voorgelegd. Toegang en invloed bij Amerikaanse machthebbers had Einstein echter al lang niet meer (als hij dit in de VS ooit

al echt gehad zou hebben). Sommige politici en bureaucraten vonden hem subversief, een cryptocommunist. Anderen, de ogen gericht op de Koude Oorlog, zagen in Einstein vooral een onpragmatische idealist; iemand die, op veilige afstand, in zijn eigen platonische universum eindeloos zelfgekozen rondjes draaide.

In 1947 werd Oppenheimer directeur van het Institute for Advanced Study, waardoor hij formeel Einsteins baas werd. Na Los Alamos kon Oppenheimer maar moeilijk zijn draai hervinden als docent in Californië, en in Princeton, aan de Amerikaanse oostkust, zou hij dichter in de buurt van Washington zijn, waar zijn advies veelgevraagd was; hij genoot er enorm aanzien als 'vader van de atoombom'. In hetzelfde jaar werd hij gekozen tot voorzitter van de wetenschappelijke General Advisory Committee, die de Atomic Energy Commission (AEC) bijstond. De laatste droeg als hoogste overheidsorgaan verantwoordelijkheid voor al het kernfysisch onderzoek en de mogelijke toepassingen daarvan; ze viel rechtstreeks onder de president en het Amerikaanse Congres.

Einstein en Oppenheimer onderhielden geen bijzonder warme relatie. Einstein kon slechts beperkte achting opbrengen voor Oppenheimers bijdragen aan de fysica, terwijl Oppenheimer, die volledig overtuigd was van de juistheid van de quantummechanica, Einstein al in de jaren dertig als 'volledig kierewiet' beschouwde. Niettemin respecteerde Einstein Oppenheimer als bestuurder, en Oppenheimer sloeg het vroegere werk van Einstein uiteraard zeer hoog aan. Ze waren hartelijk in elkaars omgeving, maar Einstein had weinig begrip voor Oppenheimer: ook deze vreesde een wapenwedloop, maar deinsde ervoor terug om zich er stevig tegen uit te spreken.

Oppenheimer wilde vooral zijn invloed behouden. Toch opereerde hij niet altijd even evenwichtig. In het najaar van 1945 mocht hij op audiëntie bij president Truman. Die meende dat de Russen er nooit in zouden slagen om een atoomwapen te maken. Uit het lood geslagen door Trumans onbegrip - een nerveuze Oppenheimer had hem juist op het hart willen drukken een internationale controle van atoomtechniek in het leven te roepen - zei hij zachtjes dat hij bloed aan zijn handen had. Truman reageerde gepikeerd en liet later weten dat hij deze 'huilbaby' nooit meer wilde zien.

Edward Teller had de hoop nooit opgegeven eens de 'super' te bouwen, en toen in 1949 bleek dat de Sovjets ook een plutoniumbom hadden ontwikkeld, rook hij zijn kans: ontwikkeling van de fusiebom werd aangeprezen als het beste middel om Rusland voor te blijven. Oppenheimer twijfelde lang over de technische haalbaarheid van de

waterstofbom, en was verontrust dat een dusdanig destructief wapen door velen beschouwd werd als de beste oplossing om de vrede te bewaren. Zijn comité adviseerde tegen een versnelde ontwikkeling van de neutronenbom; deze kon op geen enkele manier ingezet worden zonder genocide te plegen. Niet alleen waren er technische en morele bezwaren, ook achtte men de veiligheid van de VS niet gediend met dit nieuwe wapen. Truman stelde echter dat als de Russen een waterstofbom zouden kunnen ontwikkelen, de Amerikanen dat zeker ook moesten doen.

In 1953 gaf Oppenheimer een lezing voor een select gezelschap van juristen en bankiers waarin hij de wijsheid van het Amerikaanse beleid - alsmaar meer en alsmaar grotere wapens, om nog verwoestender uit te kunnen halen naar de zich haast even snel bewapenende Sovjet-Unie - in twijfel trok. Ook bekritiseerde hij de geheimhouding waarmee vrijwel alles wat met atoomwapens te maken had omgeven was. Een prominent lid van de AEC, Lewis Strauss, was laaiend, en begon aan Oppenheimers stoelpoten te zagen: Strauss liet in veelgelezen tijdschriften een verhaal plaatsen waaruit zou blijken dat Oppenheimer de ontwikkeling van de waterstofbom had vertraagd. Ook zorgde hij ervoor dat de FBI een memorandum rondstuurde waarin Oppenheimers loyaliteit sterk in twijfel werd getrokken. President Eisenhower schorste meteen Oppenheimers toegang tot gevoelige informatie: een ‘kale muur’ moest rondom hem neerdalen.

Strauss hield Oppenheimer twee mogelijkheden voor: ofwel hij zou stilletjes zijn ontslag als adviseur indienen, ofwel hij zou een formele ondervraging moeten ondergaan, waaruit zou moeten blijken of zijn toegang tot atoomgeheimen hersteld kon worden. Oppenheimer koos ervoor om de aanklachten aan te vechten. (Einstein had hem het tegendeel geadviseerd, en noemde Oppenheimer vervolgens een ‘nar’.) Tijdens de dagenlange verhoren werd Edward Teller opgeroepen, om te getuigen over Oppenheimers verzet tegen de neutronenbom. Teller sprak tegen dat Oppenheimer niet loyaal zou zijn aan de Verenigde Staten. Maar hij begreep Oppenheimers daden vaak niet, noemde ze verward en gecompliceerd, en zag de ‘vitale belangen van dit land’ liever in handen waar hij meer vertrouwen in had.

Natuurlijk zou ook Oppenheimers keukengesprek met Chevalier ter sprake komen. Oppenheimer had dit uiteindelijk zelf opgebiecht, eerst in augustus van 1943 aan kolonel Boris Pash, en later nog eens, aan de FBI. Chevaliers naam had hij aanvankelijk achtergehouden, maar later toch prijsgegeven. Zijn ondervragers beschikten over een transcriptie van een opname van het eerste gesprek, en naar nu bleek had Oppenheimer destijds - zonder dat daarvoor een aanleiding aan

te wijzen was - allerlei onware details toegevoegd: er zouden meerdere wetenschappers zijn benaderd, er zou gesproken zijn over microfilm als een manier om informatie over te brengen. Oppenheimer had geen verklaring voor de onwaarheden. Hij kon niet anders dan toegeven dat hij destijds had gelogen; hij gaf zelfs toe dat hij een hele keten van leugens aaneengeregen had. Robert Oppenheimer viel, recht naar beneden.

Literatuur:

Bird, Kai, en Martin J. Sherwin, *American Prometheus. The Triumph and Tragedy of J. Robert Oppenheimer*, New York: Vintage, 2006.

Einstein, Albert, 'On a Stationary System with Spherical Symmetry Consisting on Many Gravitating Masses', *Annals of Mathematics* 40 (1939), 922-936.

Eisenstaedt, Jean, 'Trajectoires et impasses de la solution de Schwarzschild', *Archive for History of Exact Sciences*, 37 (1987), 275-357.

Eisenstaedt, Jean, 'Lemaître and the Schwarzschild Solution', pp. 353-389 in John Earman, Michel Janssen en John Norton (red.), *The Attraction of Gravitation. New Studies in the History of General Relativity.* Boston: Birkhäuser, 1993.

Feld, Bernard, 'Einstein and the Politics of Nuclear Weapons', pp. 369-393 in Gerald Holton en Yehuda Elkana (red.), *Albert Einstein. Historical and Cultural Perspectives*, New York, Dover, 1997.

Hufbauer, Karl, 'J. Robert Oppenheimer's Path to Black Holes', pp. 31-47 in Cathryn Carson en David A. Hollinger (red.), *Reappraising Oppenheimer. Centennial Studies and Reflections,* University of California, Berkeley: *Berkeley Papers in History of Science*, Volume 21, 2005.

Oppenheimer, J. Robert, en Hartland Snyder, 'On Continued Gravitational Contraction', *Physical Review*, 56 (1939), 455-459.

Van Dongen, Jeroen, *Einstein's Unification*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Anne Vegter

Late dienst

Je kunt een plan tekenen, een nieuw huis
inrichten maar in halflicht schiet je voet weg
onder de vloer en je noemt gang deur, deur gang

Je kunt zoeken naar een lichtknop staken:
weerstaat je huid de nacht slaap je wakker
op de veren rug van een nieuwsgierig dier

Je kunt zeggen dit is de *try-out* maar
je meet minuten licht als werkelijk te traag toe
rek je lippen, liefste, tot een waanzinnige fermate:

bereik het galactisch perron waarachter
een nachtnet spant, na de laatste trein
de knallende echo's van sterren

(of zeg je liever allerlaatste ster)
(of verminderingen)
(of explosies)

Je zegt fabelachtig liefste hoe jij je oren
als sleutels in de gaten hoort vallen
van je geschrokken huis

John Archibald Wheeler
Het bekende en onbekende in ons heelal

In wat voor soort heelal leven we? Inderdaad, in een vreemd heelal. Maar waar zit'm dat vreemde aspect nu bij uitstek in? In hetgeen we zien? Of in wat we niet zien? Moeten we onze aandacht vestigen op de biljartballen zoals ze nu over het biljartlaken rondgaan? Of zullen we ons afvragen hoe het spel begon, en hoe het zal aflopen? Wie zou er niet voor kiezen om eerst even naar het spel te kijken? Mochten er dan diepere vragen opkomen, waarom zouden we die ons dan niet stellen? Het heelal is oneindig maal interessanter dan ieder biljartspel. De meest fantastische vuurwerkexplosies die men zich in zijn wildste dromen zou kunnen voorstellen worden er overtroffen door de vorming van nieuwe sterren, het ontploffen van oude sterren en een baaierd aan andere fenomenen, die gigantisch zijn in schaal en energie.

Een beroemde supernova

Pak eens een telescoop en richt hem op de Krabnevel (zie figuur 1). Duizend jaar geleden was er helemaal geen Krabnevel. Destijds stond de astronomie in Europa op een laag niveau, maar die in China niet. Daar speurden astronomen regelmatig de hemel af, en tekenden zorgvuldig hun waarnemingen op. In de maand juli van 1054 namen zij volgens hun rapporten een nieuwe ster waar. Zijn helderheid nam iedere dag toe, en na een paar dagen was hij helderder dan alle andere sterren aan de hemel. Maar toen, ineens, nam zijn felheid af, en vervolgens werd zijn intensiteit met de week zwakker. Iedere dag vergeleek men de helderheid van de nova, of supernova, zoals hij genoemd wordt, met die van naburige sterren. Van de waarnemingen van onze Chinese collega's van lang geleden is onlangs een lichtkromme gemaakt, en deze lichtkromme lijkt op de lichtkrommen van supernova's die, met een krachtige telescoop, vandaag de dag van tijd tot tijd in ver weg gelegen sterrenstelsels te zien zijn. Het is alleen mogelijk om dit verschijnsel tegenwoordig zo regelmatig waar te nemen omdat

John Wheeler in 1967. © AIP Emilio Segre Visual Archives, George Tressel Collection

er met onze telescopen zo veel sterrenstelsels te zien zijn; in een individueel sterrenstelsel zoals onze Melkweg kan er gemiddeld wel zo'n driehonderd jaar tussen twee supernova's zitten.

Wat in ons heelal kan er nu nog spectaculairder zijn dan een supernova? De zogenaamde quasistellaire bronnen, oftewel quasars, ontdekt in 1963, schijnen sterker, maar ze liggen ook veel verder weg en zijn veel moeilijker te bestuderen. Daar komt nog bij dat veel onderzoekers menen dat een quasar in wezen niet te onderscheiden is van een supernova; zij menen althans dat deze bestaat uit vele supernova's, waarvan de ene na de andere ontploft, en dat zo vaak dat ze een min of meer constante lichtbron geven. Er is dus geen reden om aan te nemen er nog een ander proces in het heelal zou zijn dat nog dramatischer en indrukwekkender is dan de explosie van een supernova. Dan rijst de vraag: wat kunnen we van een supernova leren over de vreemde dingen die er in het heelal plaatshebben?

Figuur 1. De Krabnevel

Van geen enkele supernova zijn de brokstukken zo gedetailleerd bestudeerd als van die van de explosie uit juli 1054. Ze vormen een uitdijende, oplichtende wolk, de Krabnevel. De rand van deze wolk heeft zich inmiddels, negenhonderd jaar later, verspreid over drie lichtjaren vanaf het punt waar de ontploffing plaatshad. Het patroon van zijn stralingsintensiteit is niet uniform, en dat heeft een goede reden. Er woont namelijk een octopus in de nevel, een octopus met draaiende en zwaaiende armen die bestaan uit bundels van magnetische krachtlijnen. Om het middelpunt van deze magnetische krachtlijnen bewegen elektronen in spiraalbanen en cirkels. De energieën van deze elektronen overtreffen, met vele machten van tien, de hoogste energie van alle versnellers die ooit zijn gebouwd of waarvan de bouw ooit is voorgenomen. Zo'n ingevangen elektron doet, als het zijn cirkelbaan doorloopt - eerst langs de ene kant van de magnetische krachtlijn, en dan langs de andere kant, steeds maar weer - wat ieder elektron doet als het steeds maar weer met een hoge frequentie langs een radioantenne op en neer gestuurd wordt: het straalt elektromagnetische energie uit. De elektronen van de Krabnevel zenden zichtbaar licht, radiogolven en röntgenstraling uit. Onderzoekers, verspreid over verschillende landen, zijn erin geslaagd de anatomie van de armen van de octopus te ontleden door het helderheidspatroon van deze straling in kaart te brengen, en door haar absolute intensiteit, haar spectrale samenstelling, en de richting van haar polarisatie te bestuderen. Ze hebben de algemene eigenschappen van de magnetische krachtlijnen en elektronbanen vast weten te stellen, naast nog vele andere zaken, zoals

de ontzagwekkende totale hoeveelheid energie - zo'n 10^{42} joule - die er is vrijgekomen.

Het is duidelijk dat een supernova op een explosieve manier verloopt: een ster explodeert en stuurt materie de ruimte in. Maar hoe zit het met het waargenomen magnetische veld? De bron daarvan hoeft niet ver gezocht te worden: die zit in de oorspronkelijke ster zelf. Iedere ster die ooit in enig detail is bestudeerd blijkt een magneetveld met zich geassocieerd te hebben. Daar komt nog bij dat de magnetische krachtlijnen die in de geïoniseerde materie ingebed zijn niet anders kunnen dan die materie volgen in zijn beweging door de ruimte, net als een keten van politiemannen die door een ronddraaiende menigte meegesleurd wordt zonder te breken - een aanvankelijk rechte lijn raakt zo alsmaar meer verwrongen. Materie beïnvloedt dus het veld; maar het veld beïnvloedt ook de materie. Deze dynamische wisselwerking wordt op het moment in ten minste twee centra bestudeerd. Toch heeft tot op heden niemand alle hydrodynamische beroering die zich in negenhonderd jaar kan voltrekken in voldoende detail kunnen analyseren om de structuur van de octopus, of zijn huidige toerental van kronkelen, te verklaren. Het is moeilijk om je rekenschap te geven van deze structuur omdat turbulentie een moeilijke wetenschap is, en hydrodynamische turbulentie ook nog eens een uitzonderlijk moeilijke tak van die wetenschap is. De nasleep van de explosie stelt ons dus voor problemen - voor zover we het kunnen overzien zijn het onbelangrijke problemen, maar er zijn problemen. Hoe zit het met de explosie zelf?

Gravitationele ineenstorting

Algemeen wordt ervan uitgegaan dat een supernova veroorzaakt wordt door de gewone astrofysische evolutie van een ster die een aantal keer de massa van de zon heeft, en die al gecomprimeerd is tot een dichtheid van zo'n miljoen keer die van de zon. Door verdere evolutie wordt de ster nog compacter. Een afname van 1 procent in al zijn dimensies leidt tot een toename van 2 procent van alle gravitatiekrachten. Newtons gravitatiewet stelt namelijk dat de zwaartekracht omgekeerd evenredig toeneemt met het kwadraat van de afstand. Verder comprimeren betekent dus een verdere toename van de rol van de Newtonse krachten. Uiteindelijk overweldigen de gravitatiekrachten de krachten die de compressie tegenwerken. De ster begint in te storten; eerst langzaam, dan steeds sneller. In minder dan een tiende van een seconde voltrekt zich de ineenstorting van de kern, en wordt de energie doorgegeven aan de buitenste regionen van de ster. Deze ener-

gie voedt negenhonderd jaar later nog steeds de beweging van de octopusachtige wolk.

Waarom durft men ervan uit te gaan dat het verhaal van de ineenstorting op een betrouwbare manier uitgewerkt kan worden? Een nagenoeg statische ster als de zon analyseren is nog tot daaraan toe, maar is het voorspellen van de fantastische dynamica van een supernova geen probleem van geheel andere orde? We weten tot in groot detail hoe de kernreacties in de zon en in andere sterren zich afspelen. Ook weten we hoe we de productie van stralingsenergie aan het steroppervlak moeten uitrekenen. Kunnen we met hetzelfde vertrouwen uitspraken doen over een ster die geweldige interne bewegingen ondergaat?

Om half zes 's ochtends op 16 juli 1945 was er voor het eerst een stukje ster op aarde gebracht, in Alamogordo, New Mexico, toen de eerste test met de atoombom werd gedaan. Er is in de hele geschiedenis geen dramatischer voorbeeld te bedenken om het begrip van de mens van hoe de natuur werkt te illustreren. Met een ontwerp dat in één keer goed was, zonder vallen en opstaan, bereikte men temperaturen die vele machten van tien hoger waren dan ooit op de aarde was waargenomen; er werden temperaturen bereikt die kunnen wedijveren met die in het centrum van de zon. Een door de mens ontworpen toestel genereerde een vooraf berekende druk-puls die heel veel krachtiger was dan welke stoot dan ook die er ooit op of in de aarde geweest kan zijn. Er werden fenomenen voorspeld die volkomen anders waren dan wat dan ook in de hele menselijke geschiedenis, en die voorspellingen waren juist.

Er staat tegenwoordig een indrukwekkende elektronische computer op het Lawrence Radiation Laboratory van de University of California in Livermore, Californië. Deze voorspelt het gedrag van splijtings- en fusiebommen die nog veel complexer zijn dan het eenvoudige explosief van Alamogordo. Stirling Colgate, Michael May en Richard White hebben de computer gebruikt om de hydrodynamica van een supernova mee te voorspellen, in 1964 en recentelijk weer. Andere onderzoekers hebben sindsdien berekeningen gedaan die het beeld van de groep uit Livermore bevestigen en uitbreiden. De computer produceert een soort bewegende beeldgeschiedenis van de gebeurtenissen in de ster die, net als in het geval van de bom, buiten de mogelijkheid van de directe waarneming liggen.

De ster leent zich voor een eenvoudige en betrouwbare analyse omdat ze een bolsymmetrische vorm heeft - een eigenschap die ze deelt met de eenvoudigste bom. In het ene geval wordt de materie bij elkaar gedrukt door explosieven aan de buitenkant, in het andere geval door

de aantrekking van de zwaartekracht van binnenuit. Dit verschil maakt echter weinig uit voor de computers, of voor degenen die ze programmeren. Het maakt ook niets uit dat het in het ene geval het aftellen van een mens is dat het moment bepaalt wanneer er druk wordt gezet op het nucleaire apparaat, terwijl het in het andere geval de langzame astrofysische evolutie en stellaire contractie zijn die bepalen wanneer de gravitationele aantrekking de overhand krijgen in de ster. De wetten voor de omzetting van kracht in beweging zijn in beide gevallen dezelfde. De formules voor het vloeien van de straling lijken op elkaar, en er gelden dezelfde kernfysische principes. Het hoeft dus niet te verbazen dat onderzoekers in dit veld de eigenschappen van supernova's met behoorlijk veel vertrouwen hebben voorspeld.

In het begin beweegt de materie van de ster in alsmaar toenemend tempo in zijn geheel naar binnen toe. Al snel trekt de sterkern veel sneller naar binnen toe dan de buitenste lagen. Deze krimpende kern wordt door de toenemende zwaartekracht alsmaar krachtiger samengeperst. De materie van de kern wordt, omdat ze plots dicht op elkaar wordt gepakt, ook verwarmd tot een enorme temperatuur.

Voortgezette ineenstorting versus ineenstorting tot een neutronenster

De superdichte kern wachten twee mogelijke lotsbestemmingen, die bepaald worden door zijn massa, die meer of minder is dan een bepaalde kritische massa; deze laatste is ongeveer vergelijkbaar met de massa van de zon. Een kern met minder massa dan de kritische limiet wordt tegengehouden in zijn ineenstorting door het aanslaan van nucleaire krachten. Zij slagen erin het trekken van de zwaartekracht tegen te werken, maar pas op het moment dat de kern is samengedrukt tot een dichtheid die vergelijkbaar is met die in een atoomkern. Deze dichtheid is zo'n miljoen keer zo groot als de dichtheid van de oorspronkelijke ster, terwijl die al een miljoen keer hoger was dan de dichtheid van de zon, of de dichtheid van water. Deze hete kern van 10 of 100 kilometer doorsnede, deze bol nucleair materiaal, deze reusachtige atoomkern, werkt als een dynamietlading in het midden van het veel meer uitgebreide restant van de ster. Dat komt door de buitengewone temperatuur en de hoeveelheid uitgezonden straling van de ingekapselde sterkern van neutronen. De plotse klap van dit dynamiet stopt het invallen van het omhulsel. Maar de klap doet meer: hij stuurt het omhulsel weg met een alsmaar groeiende snelheid. Samenvattend kunnen we zeggen dat de ster ons een treffend beeld laat zien:

eerst rustig, dan overal langzame ineenstorting, dan een snelle implosie van de kern die eindigt met een knal, en ten slotte de explosie van het omhulsel.

Iedere laag van dat omhulsel botst tegen hoger gelegen lagen aan wanneer ze naar buiten wil vliegen. Hoe minder hinder zo'n laag ondervindt, hoe groter de snelheid die ze zal bereiken. Het meest naar buiten gelegen deel van het omhulsel, het meest blootgestelde, honderdduizendste stuk van de massa wordt weggeslingerd met een snelheid die maar een heel klein beetje minder is dan de lichtsnelheid. Deze laag bereikt zo'n hoge energie dat de individuele atoomkernen losbreken; ze beginnen ieder aan een lange reis door de ruimte. Volgens de voorstellen van Colgate en Johnson, en Ono, Sakashita en Ohyama, worden op deze manier de kosmische stralen geproduceerd die door ons heelal rondsnellen. Colgate, White en anderen hebben verder gevonden dat zo'n versnelling door een supernova niet alleen een goede verklaring geeft voor de waargenomen spectrale verdeling van de energie van de kosmische stralingsdeeltjes, maar ook voor de grootte van de intensiteit van die straling. Wat een boeiend verband tussen de wereld van sterren en de wereld van elementaire deeltjes!

In een ster waarvan de kern een massa heeft die de kritische massa overschrijdt, wordt de ineenstorting van die kern, onder de alsmaar toenemende zwaartekracht, niet tegengehouden op het moment dat er nucleaire dichtheden worden bereikt. Vanuit alle richtingen stort de materie van de kern onstuimig naar binnen, met duizenden Niagara-watervallen tegelijk. De afmeting van de naar binnen vallende materie neemt alsmaar af. De materie vertraagt een beetje als het de nucleaire dichtheid bereikt, zoals een sneltrein een beetje vertraagt als ze door een plaatsje scheurt - maar dan wordt de snelheid weer groter en groter. In minder dan een tiende van een seconde is de ineenstorting compleet. In het midden van de ster is er geen kern overgebleven die als dynamietlading kan fungeren. Er komt geen stoot die de rest van de ster de ruimte in stuurt. In het omhulsel zal misschien even een thermonucleaire reactie opflikkeren en hooguit een klein beetje materie wegsturen. Volgens de berekeningen van twee groepen van onderzoekers zal er geen oplaaiende supernova zijn.

We verwachten dus twee soorten ineenstorting voor sterren die zich langzamerhand naar een overcompacte toestand toe hebben ontwikkeld. In het ene geval, waarin de massa van de kern een kritieke waarde overschrijdt, wordt de ineenstorting volledig afgerond, en is er weinig of niets te zien. In het andere geval eindigt de kern, die dus een massa heeft die kleiner is dan de kritische waarde, als een neutronenster, en zien we een supernova.

Met welk recht spreken we van een volledige ineenstorting? Wat weten we over het gedrag van materie bij dichtheden die hoger zijn dan die van atoomkernen? Kunnen we wel uitsluiten dat er onderweg naar zo'n complete ineenstorting niet nog een halte is? Over het gedrag van materie bij dat soort dichtheden weten we niet zo veel. Niettemin is wel bekend dat er een bovengrens is aan de mogelijke starheid van materie. Hoe starder materie is, des te hoger is de snelheid van het geluid in die materie. De hoogst mogelijke starheid wordt bereikt als de geluidssnelheid gelijk is aan de lichtsnelheid. Een grotere starheid is niet toegestaan. Anders zou namelijk de geluidssnelheid groter zijn dan de lichtsnelheid, en dan zou een grondig getoetst principe van de speciale relativiteitstheorie geschonden worden. De toegestane grenswaarde van de starheid is gewoonweg niet voldoende om de ineenstorting van de ster tegen te houden.

Ineenstorting is onvermijdelijk, zo luidt de voorspelling. Die voorspelling berust niet alleen op een principe voor de bovengrens van de starheid van materie. Ze berust ook op wat Einsteins gravitatietheorie zegt over het gedrag van de zwaartekracht onder extreme omstandigheden. Maar waarom zou Einsteins prachtige geometrische theorie voor gravitatie uit 1915, zijn ‘geometrodynamica’, nog opgeld doen in deze omstandigheden?

De relatie tussen de ineenstorting van een ster en de expansie en contractie van het heelal

Er is geen dramatischer bewijs van Einsteins theorie dan de expansie van het heelal zelf. Die expansie houdt ook nauw verband met de ineenstorting van een ster. Drie andere proeven van de relativiteitstheorie zijn echter bekender. Dit zijn: de precessie van het punt van dichtste nadering tot de zon van de planeet Mercurius, het afbuigen van lichtstralen door de zon, en de roodverschuiving van spectraallijnen door de gravitationele aantrekking van de zon. Het vierde effect werd in 1922 onderkend door Friedmann, en niet door Einstein zelf. Aanvankelijk twijfelde Einstein zelfs aan Friedmanns voorstellen. De laatste meende dat een gesloten heelal met een nagenoeg uniforme dichtheid onvermijdelijk uit zal dijen, vervolgens een hoogste omvang zal bereiken, en dan weer gaat samentrekken, tot er op het eind een definitieve, volledige gravitationele ineenstorting plaatsheeft. Die zal net zo snel en volledig zijn als het heelal aanvankelijk klein en zijn uitdijing snel was. Einstein had daarentegen lang geloofd dat het heelal zijn huidige omvang behouden zou, en met het heelal de gehele daarin be-

vatte wereld. Hij kon de voorspellingen van Friedmann niet geloven, ook al kwamen ze direct voort uit zijn eigen theorie. Omdat hij niet onder de berekeningen uit kon, en omdat hij niet bereid was een conclusie te accepteren die zozeer afweek van zijn eigen verwachtingen, zocht Einstein naar een manier om zijn - anderszins overtuigende - gravitatietheorie te veranderen. Met frisse tegenzin en een onzeker gevoel voegde hij er een zogenaamde kosmologische term aan toe. Hij dacht dat het alleen op deze manier mogelijk was om een statisch heelal te handhaven dat met waarnemingen in overeenstemming was. Vijf jaar later ontdekte Hubble echter dat het heelal expandeert. Hierna deed Einstein afstand van de kosmologische term en noemde het de 'grootste blunder van mijn leven'. Als Einstein zijn oorspronkelijke theorie ongewijzigd had gelaten, dan was Hubbles ontdekking ongetwijfeld beschouwd zijn als de meest dramatische bevestiging van geometrodynamica.

Het zwarte gat

Gravitationele ineenstorting in een ster is net zo onvermijdelijk als geometrodynamica dat is in het heelal. Hoe zou de instortende kern van een ster er van ver weg uitzien, wanneer we zouden doen alsof er geen resterend omhulsel omheen hangt? Het hete materiaal van de kern straalt fel, en aanvankelijk zou het sterk in de telescoop van een waarnemer schijnen. Niettemin, doordat de hete materie alsmaar sneller naar binnen valt, beweegt ze ook alsmaar sneller weg van de waarnemer. Het licht wordt hierdoor steeds roder. Het wordt met de milliseconde zwakker, en in minder dan een seconde is het uiteindelijk te donker om nog iets waar te nemen; wat eens de kern van een ster was, is niet langer te zien. De kern verdwijnt uit het zicht, net als de Cheshire Cat. Deze laatste laat alleen zijn grijns achter, de kern alleen zijn gravitatiekracht. Gravitatie ja; licht nee. Net zoals er geen licht meer uit de kern komt, zo komen er ook geen deeltjes meer uit. Licht en deeltjes die van buiten komen en in het zwarte gat afdalen zullen alleen maar bijdragen aan zijn massa en gravitatiekracht.

Heeft het zwarte gat een bepaalde afmeting? In zekere zin wel, maar op een andere manier beschouwd weer niet. Er is niets om naar te kijken. Men zou zich kunnen voorstellen dat er een meetlat naar het centrum van alle zwaartekracht gestoken wordt, net zo lang totdat deze 'de grond raakt'. Maar krachtige getijdekrachten zullen de meetlat, of ieder ander lichaam, uit elkaar trekken. Op de gebruikelijke manier de dimensies van het zwarte gat vaststellen is onmogelijk. Het is uitgesloten zelfs maar over de dimensies van het object te spreken op de ma-

nier zoals men gewend is. Niettemin zou er wel een lichtstraal naar het zwarte gat gestuurd kunnen worden die er niet recht op af gaat, maar precies genoeg aan de ene of de andere kant naast het centrum is gemikt, opdat ze net niet in het zwarte gat verdwijnt. Uiteindelijk zal zo'n lichtstraal tevoorschijn komen in een ver weg gelegen lichtdetector. De op deze manier gedefinieerde 'diameter' van het zwarte gat heeft een omvang van ongeveer 10 kilometer, waarbij de precieze waarde afhangt van de kern die een ineenstorting heeft doorgemaakt. Dit zijn voorspellingen die al lange tijd bekend zijn, gegrond op een bekende, reeds lang gevestigde theorie.

Zou het mogelijk zijn om een zwart gat waar te nemen? Of de neutronenster die resteert na de onvolledige collaps van een minder massieve kern? Het compleet zwarte karakter van het een en het zeer zwakke kaarsvlammetje dat verwacht wordt voor de ander maakt een zoektocht naar een van beide objecten, wanneer zij geïsoleerd waargenomen zouden moeten worden, nagenoeg hopeloos. Velen hebben het geprobeerd, maar niemand heeft ooit in de buurt van het centrum van de Krabnevel met een telescoop iets waargenomen dat geïdentificeerd zou kunnen worden als de overgebleven kern van de supernovaexplosie. Gelukkig leidt niet iedere ster een geïsoleerd bestaan. Veel sterren hebben begeleiders, en vaak is zo'n begeleider onzichtbaar. Zijn aanwezigheid wordt alleen getoond door het heen en weer bewegen van de zichtbare ster om de zoveel uur, of zoveel jaar. De amplitude van de beweging en de massa van de zichtbare ster maken het mogelijk om de massa van het onzichtbare object te schatten. Soms is deze massa slechts te vergelijken met die van een planeet. In andere gevallen blijkt de massa net zo groot als die van de zon, en dan zou het object dus een neutronenster of zwart gat kunnen zijn. Men verwacht in geen van beide gevallen een afname in de intensiteit van de heldere ster wanneer de ineengestorte kern over diens lichtende schijf beweegt. Mercurius, met een diameter van 5000 kilometer, veroorzaakt geen enkele waarneembare afname van de lichtkracht van de zon als hij er voorlangs kruist; de effectieve diameter van een zwart gat of neutronenster is nog eens honderd of duizend keer kleiner.

Schklovsky heeft erop gewezen dat veel zichtbare sterren materie ejecteren, en dat een deel van deze materie met een enorme klap op de neutronenster zal vallen en zo een aanzienlijke hoeveelheid röntgenstraling zal produceren. Goebel en anderen zoeken daarom nu naar verbanden tussen röntgenbronnen en dubbelsterren, waarin een van de sterren onzichtbaar is. Zo'n verband vinden zou al heel wat zijn; aantonen dat zo'n röntgenbron varieert met dezelfde periode als de periode van de dubbelster zal veel moeilijker blijken. Een röntgende-

tector die van de aarde afgeschoten wordt, kan namelijk maar vijf minuten boven de aardatmosfeer blijven.

Ontbrekende materie

Men kan op zoek proberen te gaan naar het effect van een enkel zwart gat. Men kan ook de gravitationele invloed van een heleboel zwarte gaten verspreid over de ruimte proberen te duiden.

Je zou kunnen zeggen dat de confrontatie van Einsteins geometrodynamica en kosmologische waarnemingen twee cycli van voorspelling, twijfel en bevestiging heeft gekend. Zouden we nu een derde cyclus ingaan? Als Einsteins theorie juist is, en verdere argumenten die stellen dat het heelal gesloten en min of meer bolvormig is ook zouden kloppen, dan moet het universum op een zeker moment een maximale afmeting bereiken, en weer gaan samentrekken. Er zou dan nu reeds voldoende materie aanwezig moeten zijn, zodat deze door de zwaartekracht de huidige expansie af kan remmen en tot stilstand brengen. De voorspelde materiedichtheid overschrijdt met een factor tussen de 10 en de 100 de dichtheid die men werkelijk in het stof en de sterren van melkwegstelsels weet aan te treffen. Een aantal onderzoekers zoekt intensief naar de ‘ontbrekende materie’. Er is al meer dan eens voorgesteld dat substantiële hoeveelheden geïoniseerde waterstof de ruimte tussen melkwegstelsels opvullen. Onlangs hebben Novikov en Zel'dovich een heel ander voorstel gedaan: dat een aanzienlijk aantal door de ruimte verspreide zwarte gaten in belangrijke mate aan de massa van het heelal zou bijdragen. Er is geen onderwerp in de astrofysica dat een grotere uitdaging vormt dan de zoektocht naar de ontbrekende materie!

Men wil ook signalen kunnen ontvangen van het ontstaan van zwarte gaten en neutronensterren. Daarvoor is het niet genoeg om alleen de bestaande waarnemingsmethoden te verbeteren. Gravitatiestraling is het meest karakteristiek van alle signalen die bij gravitationele ineenstorting worden uitgezonden. Iedere massa die een asymmetrische vorm heeft en van vorm verandert, zendt gravitatiestraling uit. Dit toonde Einstein al in 1918 aan. Maar alleen bij de gravitationele collaps van een door rotatie afgeplatte ster kan men voldoende massa en een voldoende grote snelheidsverandering aanwijzen om een voor de hand liggende bron van gravitatiestraling te mogen veronderstellen.

Sinds 1966 beschikt Weber in College Park in Maryland over een werkende detector voor gravitatiestraling. In ruim een jaar heeft hij al meer dan tien positieve signalen waargenomen. Worden die ook wer-

kelijk veroorzaakt door gravitatiestraling? Het is niet met zekerheid te zeggen. Als geen ander heeft Weber altijd benadrukt hoe moeilijk het is om uit positieve signalen af te leiden dat er daadwerkelijk pulsen van gravitatiestraling op de aarde vallen, en ook hoeveel moeilijker het dan nog is om de bron van zulke pulsen vast te stellen. De te overwinnen problemen zijn immens. Niettemin is er een veelbelovende aanvang genomen met deze nieuwe methode voor het detecteren van gravitationele ineenstorting.

De voorspelling van de klassieke theorie: oneindige dichtheid in eindige tijd

Een zwart gat en een normale ster die om elkaars zwaartepunt cirkelen, zwarte gaten die verantwoordelijk zijn voor een substantieel deel van de massadichtheid van het heelal, de vorming van een zwart gat die een puls van gravitatiestraling zou moeten veroorzaken: al deze zaken spelen een rol buiten de ineenstortende massa. Maar wat er binnen in een zwart gat gebeurt is nog veel fascinerender. De tijdschaal is daar geheel anders dan de tijdschaal aan de buitenkant. Volgens de algemene relativiteitstheorie zal een standaardklok ver weg van het zwarte gat de tijd met een heel andere snelheid bijhouden dan een standaardklok die op de vallende materie zelf zit. Van buiten bezien zal het zwarte gat een eeuwigheid leven. Maar volgens een waarnemer die samen met de imploderende bal materie naar binnen valt, wordt de dichtheid snel alsmaar groter, in minder dan een seconde oneindig groot. Een computer die de hydrodynamica van de ineenstorting stap voor stap vooruitrekent komt op zulke enorme getallen dat hij ermee ophoudt. Er komt gewoon rook uit de computer. De klassieke theorie heeft haar eindpunt bereikt met de voorspelling van een oneindige dichtheid. Een voorspelling van ‘oneindig’ is geen voorspelling. Er moet dus iets misgegaan zijn.

Van alle onderwerpen die aan de orde kwamen op de Internationale Conferentie over Gravitatiefysica in Londen in 1965 trok de gravitationele ineenstorting veruit de meeste aandacht. Geen enkel onderwerp werd belangrijker geacht, en over geen enkel onderwerp was er zo veel onenigheid. De zaak lag eenvoudig. Zouden kleine afwijkingen van bolsymmetrie een ineenstortend systeem kunnen redden van de oneindige dichtheden? Een eerste voorlopige berekening van Khalatnikov en Lifshitz suggereerde dat een oneindige dichtheid - en oneindige kromming van de ruimte - alleen bereikt zou worden met volledig perfecte bolsymmetrie. Maar Penrose, Hawking en Misner hebben overtuigend beargumenteerd waarom kleine afwijkingen van

volledige symmetrie niet zullen kunnen verhoeden dat het systeem tot een singuliere [oneindig dichte] toestand gedreven wordt. Na de conferentie hebben Hawking, Penrose en Geroch bewezen dat een singuliere toestand zelfs onvermijdelijk is, waarbij ze bolsymmetrie niet hebben aangenomen en ze verder zijn uitgegaan van een aantal eenvoudige voorwaarden voor hoe de beweging begint. Zel'dovich is op een andere manier tot dezelfde conclusie gekomen. Het was allicht een aantrekkelijk idee om over de materie in de kern van de ster, of in de laatste stadia van het imploderende heelal zelf, na te denken alsof ze kromp tot een verwrongen, draaiende en kronkelende bal die nog steeds een bepaalde omvang had - en die vervolgens weer opnieuw zou gaan expanderen. Maar dat beeld is onjuist. Niemand weet een makkelijke manier om te ontsnappen. Oneindig is oneindig, zolang men binnen de context van de klassieke theorie blijft. Oneindig is een sterk signaal dat er een belangrijk natuurkundig effect over het hoofd is gezien. De bron van de nieuwe fysica hoeft niet ver gezocht te worden. Dat is het quantum.

Eindnoten:

* Dit artikel is een gedeelte uit: J.A. Wheeler, ‘Our Universe: The Known and the Unknown’, *American Scientist*, 56, 1, 1968, pp. 1-20, i.h.b. pp. 1-6, 8-11. Het artikel betreft een weergave van de jaarlijkse ‘Sigma Xi-Phi Beta Kappa’-lezing van de American Association for the Advancement of Science, gehouden te New York op 29 december 1967. De vertaling is van Jeroen van Dongen.

Mustafa Stitou

'What kind of a universe do we live in? A strange one, yes' John Archibald Wheeler

*

Pers een planeet van pak 'm beet
tien triljard ton samen

in je mond, bijvoorbeeld,
en je hebt een zwart gat.

Zal niet iedereen voor mij op
de vlucht slaan dan? Iedereen

behalve de idioot die er een gewoonte van heeft gemaakt
zacht maar aanhoudend gillend

voor de rouwstoet uit te lopen
terwijl mist van de berg afrolt.

Voebe de Gruyter
Black holes have no hair

Tijdens de jaarlijkse inhuldigingsceremonie van het Broederschap der Kaalhoofdigen in Brussel zegt de president: ‘Willen jullie je handen boven op deze prachtige bol leggen en beloven om nooit je kapsel aan te passen dat moeder natuur voor jou voorzien heeft?’

Vervolgens wordt er een grote witte biljartbal, die op een rood kussen ligt, aangereikt waar de kaalkop zijn handen op legt, en hij zegt: ‘Ja, ik beloof het!’

‘Wilt U mij met luide en verstaanbare stem nazeggen: “Kaalkop JA, Chauvinist NEE” (chauve oui, chauvin non). Bij de bevoegdheden die mij zijn toevertrouwd, verklaar ik U ingewijd als lid van ons broederschap.’

Na deze plechtigheid kust het nieuwe lid de grote biljartbal en tegelijkertijd kust de president de nieuwe kletskop.

Dan neemt de president van de kaalkoppen een glaasje met myrtillelikeur (gemaakt van blauwe bosbessen) om deze over de kale kop van het nieuwe lid leeg te schenken.

Eens per jaar staan de Belgische kaalhoofdigen met hun kraam op een jaarmarkt om zich te presenteren. Voorbijgangers kunnen tegen betaling van vijftig cent een poging doen om met drie gekleurde ballen eieren stuk te gooien die in een uitgeholde boomstam zijn geplaatst.

Bewust of niet spelen ze met dit spel na wat hun voortdurend overkomt. Ze verbeelden de (pijnlijke) blik van glurende passanten.

Aan de rand van de kaalhoofdigenkraam hangen netten met speelgoedvoetballen te bungelen. Wanneer er even geen volk voorbijkomt, gaan ze uit verveling met hun kale kop tegen de ballen botsen.

Jaarlijks zijn de kaalhoofdigen te zien in optochten, gekleed in lange pijen in de kleuren van de Belgische vlag. Om hun nek hangt een houten kam als amulet. Hiermee willen ze uitlokken dat ze worden uitgelachen. Ze hebben hier een woord voor: ‘autodérision’ dat letterlijk betekent: ‘(her)lachen om zichzelf’.

De kaalhoofdigen zijn moeilijk uit elkaar te houden omdat ze er vanaf een zekere afstand allemaal hetzelfde uitzien. Het zijn sferen (bollen) die ongevraagd de aandacht op zich vestigen. Om die belangstelling af te weren hebben ze mechanismen bedacht als zelfspot. Ze lachen zichzelf uit, voordat iemand anders op het idee kan komen. Hun lach is een pantser.

Want zodra die aandacht bij hen in de buurt komt wordt die afgebogen en omgeleid. Vervolgens verplaatsen de mensen hun aandacht naar iets anders.

Als kunstenaar heb ik verschillende *files* waarin ik onafgewerkte kunstwerken zoals ideeën, zinnen, schetsen opsla. Als er zich een uitnodiging voordoet voor tentoonstelling of presentatie dan open ik een bepaalde file waarvan ik denk en voel dat dit werk erin past. Ik vind het een spannend gegeven dat mijn nog in ontwikkeling zijnde werk op dat moment in een andere context geplaatst wordt. Als de context blijkt te reageren dan begint het voor mij eigenlijk pas interessant te worden, omdat het werk dan interacties aangaat met zijn omgeving, zich op een bepaalde manier kenbaar maakt.

Zo heeft de context in dit geval ook gereageerd: toen ik mijn tekst/tekeningen en foto's over de Belgische kaalhoofdigen instuurde, maakte Jeroen van Dongen (een van de samenstellers van dit nummer van *De Gids*) mij attent op de legendarische spreuk van de wetenschapper John Wheeler uit de jaren zeventig: ‘Black holes have no hair.’ Hiermee bedoelde hij dat zwarte gaten onderling lastig uit elkaar te houden zijn. Ze hebben maar drie onderscheidbare eigenschappen: hun massa, rotatie en elektrische lading.

***Black holes have no hair*/**
Beeldbijdrage

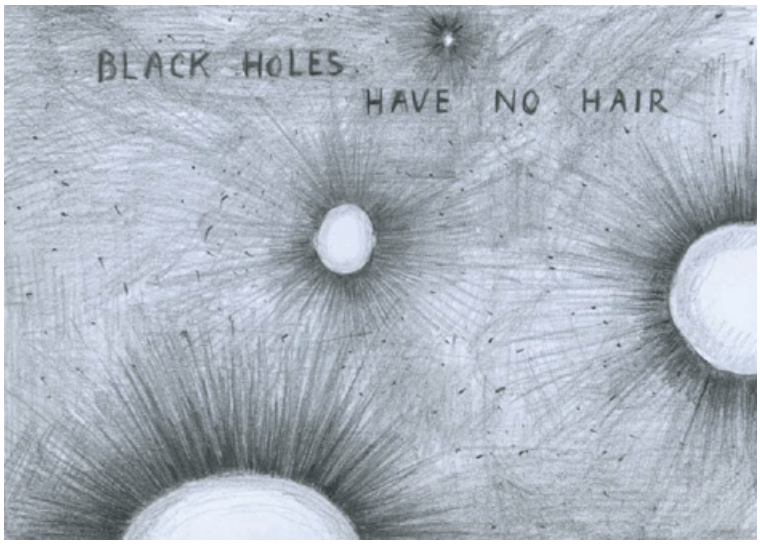
BLACK HOLES
HAVE NO HAIR

RIE NATIONALE des CHAUVES de Belgique
FONDEE EN 1966

la confrérie des chauves

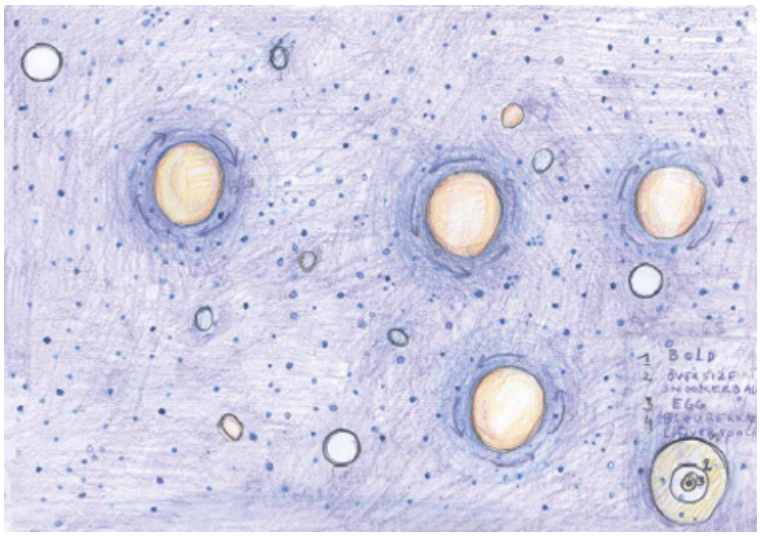
1 Bolp
3 Egg

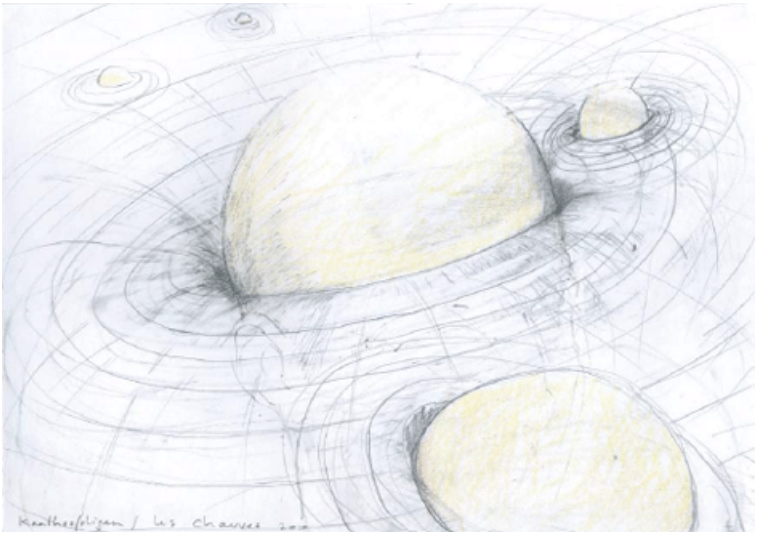

Rogi Wieg

Traag verdwenen zwarte bloemenvelden

Mijn vers is een zwaar gewicht met daaromheen een gat.
Wat ik erin bedicht voldoet
niet aan syntaxis of semantiek,
niet aan bekende Wetten. Niets.

Het is zo voor de binnenlezer dat er
hier wél níeuwe Wetten zijn,
hij of zij is ín
mijn vers, in dit gat, in Dit, zo zwartduister

van buiten. Maar in mijn zo gekrompen Dit
schijnt eindeloos gekromd licht,
dat nooit ontvluchten kan, want niets
en niemand kan meer weggaan,

als een oude man zonder schuld op een dodengalerij.
Dat de binnenlezer ziet wat ik hier schrijf,
komt door de níeuwe Wetten, geloof
mij maar. Het is anders hier, een ander

bloemenveld van onze kosmos. Nood
voor wie eenmaal binnen is? Geen seconde loopt,
of stroomt door de antieke poorten van
de tijd. Eeuwigheid? Eeuwig kwijt?

Zo veel chaos dat het op het
einde lijkt, als verscheurde bloemenvelden. En dan
zal traag dit vers voor hen
die buiten zijn, de buitenlezers die

niets zien, het zwarte gat vervluchtigen, verdampen,
zoals hun jong-zijn, hun hele zijn.
Damp gemaakt van niets?
Traag verdwenen zwarte bloemenvelden.

Beste fysicus, kosmoloog,
komt er ooit nog wat terug van Dit?
Want wat ik schreef is voor de mensheid weg. En toch niet wit.

Gerard 't Hooft

Zwarte gaten, de informatieparadox, en het holografische universum

Pakweg een half miljoen jaar geleden is er iets met de planeet Aarde gebeurd dat het aanzien ervan grondig zou veranderen, een gebeurtenis die misschien wel uniek is in dit gedeelte van het heelal. Een nogal bizarre levensvorm, een primatensoort, ontwikkelde door toevallige omstandigheden het vermogen kennis te vergaren en deze kennis als zodanig door te geven aan zijn nageslacht. Dat ging ongeveer als volgt. Hij had al geleerd hoe je voedsel moest verzamelen, maar hij ging over tot het verzamelen van meer: steentjes, schelpen, stokjes en pitten. Als je die laatste in de grond stopte dan gingen daar weer nieuwe planten groeien, en zo kwam die verzamelwoede deze soort ten goede. Daarom ging hij nog meer kennis verzamelen, weetdingetjes, en om die aan zijn nageslacht door te geven ontwikkelde hij iets dat we taal zijn gaan noemen.

Het verzamelen van kennis dat doen we nog steeds, en het heeft ons geen windeieren gelegd. Het is voor een enkele persoon al bijna niet meer te bevatten hoeveel bijzondere weetdingetjes er al zijn vergaard, en het proces gaat almaar door. Heel bijzonder is het feit dat we alle verbanden die er zijn tussen de vergaarde feiten ook hebben verzameld. Voor een enkele persoon is dit buitengewoon complexe feitenmateriaal, dat we ‘wetenschap’ noemen, helemaal niet meer te overzien, maar voor de gemeenschap in haar geheel nog wel. De tak ervan die we natuurkunde noemen is misschien wel een van de meest extreme voorbeelden hiervan. Met name gedurende de gehele twintigste eeuw heeft deze wetenschap een ongeëvenaarde vlucht genomen.

Wij hebben bijvoorbeeld geleerd hoe je over atomen en moleculen moet praten, en hoe je hun gedragingen kunt begrijpen. Het feit dat je daarvoor een soort logica moet hanteren die anders is dan wat we in het dagelijkse leven gewend zijn, heeft ons niet tegen kunnen houden. We noemden die logica ‘quantummechanica’, en we gingen gewoon door. Volgens de quantummechanica kan een enkel deeltje onnavolgbare capriolen uithalen, maar is het statistische gedrag van grote hoeveelheden van die deeltjes uiterst nauwkeurig te voorspellen, omdat

alles volgens heel precieze regels gebeurt, en die regels kunnen we helemaal beschrijven, gebruikmakend van een nieuwe taal, die we ‘wiskunde’ zijn gaan noemen. In hoeverre we die regels nu werkelijk begrepen hebben, daar zijn de meningen nog over verdeeld, maar dat maakt niet uit; we weten precies hoe we ermee om moeten gaan. De vroege holbewoner wist misschien ook niet precies hoe zo'n pitje nou kon weten tot welke plant het moest uitgroeien, maar dat deerde hem niet, hij had geleerd wat hij moest doen.

We hebben ook geleerd de sterren aan het firmament te verzamelen en te onderzoeken. We hebben ons een beeld gevormd van hoe dat immense heelal waarin we wonen in elkaar steekt. Tot onze immense voldoening hebben we vastgesteld dat ook die verre planeten, sterren en sterrenstelsels uit dezelfde atomen en moleculen zijn opgebouwd als wijzelf en onze aarde. De dwarsverbanden zijn talrijk en uiterst leerzaam gebleken. Regelmatig gebeurde het in onze verzamelwoede dat we ontdekten dat er iets niet klopte. Waar haalde de zon de ongelofelijke hoeveelheden energie vandaan om miljarden jaren lang te kunnen blijven schijnen? - die vraag werd pas beantwoord toen de kernreacties die in de zon plaatsvinden waren geïdentificeerd. Waar bleven de neutrino's dan die de zon daarbij had moeten uitzenden? Het zou blijken dat die neutrino's op hun weg naar de aarde transformaties ondergaan die ze deels ondetecteerbaar maken.

De afgelopen vier decennia vond er nogmaals een belangrijke doorbraak plaats. De feitenkennis die we hadden verzameld omtrent de subatomaire deeltjes bleek toen in een uiterst fraai schema ondergebracht te kunnen worden. Toen dit schema voor het eerst werd geopperd, omstreeks 1974, werd nog algemeen verwacht dat het slechts om een ruwe benadering zou gaan, en men toog aan het werk om er verbeteringen in aan te brengen. Het voorgestelde schema werd ‘Standaardmodel’ genoemd, en je moest dus onderzoeken tot waar dat model goed zou zijn en waar de ‘nieuwe fysica’ zou beginnen. Tot ieders verbazing echter bleek dit standaardmodel veel nauwkeuriger de feitelijke situatie weer te geven dan men voor mogelijk had gehouden. Weliswaar hebben we verfijningen kunnen aanbrengen, zoals die eigenschap van neutrino's om overgangen te maken naar andere neutrinosoorten, maar dat zijn slechts details. Het Standaardmodel staat nog fier overeind.

Niettemin kan het Standaardmodel niet exact goed zijn. Dat weten we omdat de zwaartekracht er nog niet goed in zit verwerkt. Subatomaire deeltjes wegen verschrikkelijk weinig, en daarom is niemand er ooit in geslaagd hun zwaartekrachtwerkingen nauwkeurig te meten, en daarom ook lijkt het alsof er niets aan de hand is met het Standaardmodel.

In de afzienbare toekomst zal het ook niemand lukken de zwaartekrachtsinvloeden die afzonderlijke deeltjes op elkaar hebben te meten, laat staan waar te nemen hoe het Standaardmodel voor dit soort krachten gecorrigeerd moet worden. Neen, het betreft hier uitsluitend een theoretische vraag.

De kans dat het antwoord op deze vraag ons van nut zou kunnen zijn, zoals het verzamelen van pitjes nuttig was, is uiterst miniem, maar dat doet er helemaal niet toe. Er ligt hier een feitendingetje dat we willen verzamelen, en dit keer kunnen we er niet bij. Wij zijn te dom. Tot nu toe hebben we bijna alles wat we over de natuur te weten zijn gekomen niet alleen in tabellen kunnen weergeven, maar, met onze wiskunde in de hand, hebben we ook altijd wel verklaringen kunnen vinden. De ene keer ging dat beter dan de andere, maar meestal begrepen we wel ongeveer hoe de vork in de steel zat, of althans we begrepen hoe dat begrepen kon worden, als je er maar even goed over nadacht, en alle andere feitendingetjes die je had verzameld naast elkaar legde.

Zo dus niet met de effecten van de zwaartekracht op de subatomaire deeltjes. Wat zijn de feiten? Welnu, zoals u wel had kunnen raden, zijn dat er heel wat. De subatomaire deeltjes zijn de allerkleinste fragmenten van het atoom en de atoomkern. Zij kunnen alleen goed beschreven worden als je de regels van de quantummechanica erbij haalt. Die zijn ingewikkeld en ik ga ze hier dus niet verder uiteenzetten, maar die quantummechanica dus, daar kun je niet omheen.

En dan heb je de relativiteitstheorie. Dat was die prachtige vondst waar Albert Einstein bij zijn verzameltochten op was gestuit. Alle objecten die zich bewegen met snelheden in de buurt van de lichtsnelheid, gedragen zich op een manier die afwijkt van wat je in het dagelijkse leven gewend bent. Merkwaardige krachten weerhouden ze ervan sneller te gaan dan het licht, of zelfs om die snelheid te evenaren. Hun interne klok en hun vorm verandert, en alles gebeurt volgens een strenge wiskundige logica. Een van de belangrijkste pijlers van het Standaardmodel is dat men geleerd heeft hoe we de quantummechanica met de relativiteitstheorie moeten verenigen, want subatomaire deeltjes bewegen meestal bijna net zo snel als het licht. De relativiteitstheorie daar kun je dus ook niet omheen, maar dat is niet erg. Tot zover ziet alles er nu piekfijn uit.

De zwaartekracht echter is iets heel merkwaardigs. Het was dezelfde Einstein die een belangrijk stukje inzicht hierover verzameld had: zwaartekracht is een eigenschap van ruimte en tijd zelf. Reeds in de Oudheid hadden de Grieken prachtige feiten verzameld over het begrip ruimte. We noemen dit feitenmateriaal nu ‘euclidische meetkun-

de', en die meetkunde bleek zeer nauwkeurig te werken. Feitelijk werkt die meetkunde even nauwkeurig voor het begrip tijd, maar daar hadden de Grieken veel minder goed over nagedacht, wellicht omdat tijd voor hen moeilijker nauwkeurig te meten was. Wat Einstein ontdekte was dat die euclidische meetkunde toch niet altijd exact geldt. Je moet haar vervangen door iets algemeners. Als je de 'vlakke meetkunde' probeert toe te passen op het oppervlak van een bol, dan merk je ook dat er iets niet helemaal goed gaat, en dat komt omdat het oppervlak van een bol gekromd is. Einstein ontdekte dat dat soort kromming overal in de ruimte en tijd ook optreedt, zij het op nauwelijks waarneembare wijze. Alleen op die manier kun je de zwaartekracht begrijpen. Onder normale omstandigheden brengen zwaartekrachtsvelden versnellingen teweeg die nooit in de buurt komen van de lichtsnelheid, en dat is de reden waarom deze kromming van ruimte en tijd meestal onopgemerkt blijft, maar hij is er wel.

Wel, zo zult u nu misschien zeggen, dan gaan we nu gewoon uitrekenen hoe die subatomaire deeltjes zich in een gekromde ruimte en tijd zich bewegen. Dat kan, maar er is nog een andere kant van de zaak: die kromming wordt ook door materie teweeggebracht. De aarde heeft zwaartekracht omdat de materie in de aarde ruimte en tijd kromt. En hier is nu de moeilijkheid. Hoe moet je je voorstellen dat subatomaire deeltjes kromming teweegbrengen? Einstein snapte hoe materie kromming teweeg kan brengen, maar alleen als dit klassieke materie is, dus hij wist niet hoe quantummechanische objecten ruimte en tijd kunnen krommen. In feite moet je dan de quantummechanica projecteren op ruimte en tijd zelf. Quantummechanische kromming. Hier begint het ijs glad te worden. Wij willen dit weetdingetje toevoegen aan onze verzameling maar wij stuiten op grote technische problemen. Wat nu?

Doorgaan met verzamelen. Met de gloednieuwe deeltjesversneller die 'Large Hadron Collider' (LHC) heet en die onlangs is gereedgekomen, hopen we weer heel wat nieuwigheden binnen te halen. De LHC zal ons weer verdere verfijningen leveren van het Standaardmodel. Helaas is de kans dat die ons iets zal zeggen over de zwaartekracht weliswaar niet helemaal ondenkbaar, maar wel heel erg klein.

Wat we in plaats daarvan binnenhalen is algemene ervaring en expertise. Deze nu stelt ons in staat te gaan fantaseren. Met onze honderdjarige ervaring in het hanteren van abstracte wiskundige modellen proberen we iets nieuws: we extrapoleren onze kennis nu in onze gedachten. De vraag is hoe we de zwaartekracht in overeenstemming kunnen brengen met zowel de relativiteitstheorie als de quantummechanica. Hoe zou een wiskundig logisch antwoord op deze vraag eruit kunnen zien?

Een opmerkelijk idee werd geopperd in de tijd dat het Standaardmodel er nog niet was: zijn alle subatomaire deeltjes puntvormig? Kunnen er geen lijntjes tussen zitten? Of vlakjes - trillende membranen? Men ontdekte dat het Standaardmodel zelf beter werkt zónder zulke exoten erin, maar als je zwaartekracht erbij wilt stoppen staan alle mogelijkheden weer open. De ‘snarentheorie’ hield in dat alles uiteindelijk uit snaren bestaat en niet uit punten. Snaren die gesloten lussen vormen bleken zich precies te gedragen als deeltjes die de zwaartekracht kunnen overbrengen, de gravitonen, en toen dit ontdekt was raakte de snarentheorie in een stroomversnelling. Ook al hebben we nog nooit echt snaren kunnen verzamelen, de theorie leek te mooi om niet waar te zijn, zo redeneerde men. Zwaartekracht lijkt door snaren te kunnen worden overgebracht. Nog even en we zijn er, zo werd gesteld.

Helaas is de snarenlogica nog weerbarstiger dan die van de quantummechanica. En dus gaan we noest door met verzamelen. Als je iets wilt vinden dat heel exotisch is, waar ga je dan naartoe? Wel, je zoekt de meest exotische plek die je kunt bedenken. Dat zijn de zwarte gaten.

Nauwelijks had Einstein zijn gravitatietheorie gelanceerd, of de astronoom Karl Schwarzschild merkte op dat wie A zegt ook B moet zeggen. Einstein had een vergelijking opgeschreven, en hij, Schwarzschild, kon die vergelijking exact oplossen. Wat gebeurt er als je zwaartekracht hebt, maar de bron ervan, een ster of planeet, is zo klein dat je hem niet meer kunt zien? In de natuurkunde kunnen we ons die situatie goed voorstellen. De zwaartekracht heeft dan zo sterk op dat object ingewerkt dat het is ineengeklapt, geïmplodeerd. We kunnen ons voorstellen onder welke omstandigheden dat kan gebeuren. Zware sterren, of botsende sterren, kunnen zulke implosies ondergaan. Waarom had Einstein zelf die exacte oplossing niet opgeschreven?

Er was iets heel vreemds aan de hand met Schwarzschilds vondst.

Er klopte iets niet. Schwarzschild zelf stelde een reparatie voor die helemaal niet werkte. Hij stierf korte tijd later, en kon dus de opschudding die zijn oplossing in de natuurkundige wereld teweeg zou brengen niet meebeleven. Einstein zelf had er ook moeite mee. Wat Schwarzschild beschreef was een zwart gat, een bal van pure zwaartekracht. Het object dat die zwaartekracht teweeg moet hebben gebracht zit in zijn binnenste opgesloten en is voor de buitenwereld niet meer waarneembaar. Dat komt omdat zelfs lichtstralen, de snelste boodschappers die er bestaan, niet uit een zwart gat kunnen komen.

Wij verzamelaars leggen nu de zwarte gaten bij onze doosjes vol

met elementaire subatomaire deeltjes, en merken op dat er nog een heleboel vakjes in ons rariteitenkabinet leeg zijn: wat moet er tussen de subatomaire deeltjes en de zwarte gaten zitten? Zijn dat quantummechanische zwarte gaten? Hoe werken die?

Het was de Britse natuurkundige die zo veel van zich doet spreken, Stephen Hawking, die een heel opvallende ontdekking deed: als je subatomaire deeltjes laat bewegen volgens de wetten van de relativistische quantummechanica, in de nabijheid van een zwart gat, dan kan dat zwarte gat die deeltjes niet alleen maar absorberen, het spuugt ze ook weer uit, en blijft dat doen zolang het er de massa en energie voor heeft - dus een zwart gat blijft deeltjes uitzenden tot het helemaal is opgebrand, verdwenen. Die laatste stuiptrekking zal niet mis zijn: een hoeveelheid massa ter grootte van een berg wordt dan in een fractie van een seconde in pure energie omgezet.

Maar weer klopte er iets niet. Je wilt namelijk een geheel sluitende wiskundige beschrijving van die situatie zien, en juist die wiskundige beschrijving, althans dat wat we nu concreet in handen hebben, rammelt aan alle kanten. Doordat ruimte en tijd gekromd zijn, zag Hawking zelf zijn zwarte gaten als tunneltjes naar andere delen van het universum, of zelfs naar andere universums, maar wat is dan een quantummechanische tunnel? Gedraagt een zwart gat zich nu wel of niet fundamenteel anders dan een subatomair deeltje? Of mogen we ze alleen maar statistisch beschrijven, zoals we met die deeltjes zelf ook doen?

In onze honderdjarige ervaring hebben wij kennisverzamelaars geleerd dat je zo'n duizelingwekkende vraag alleen maar kunt beantwoorden als je hem in vlijmscherpe wiskundige bewoordingen stelt. Volgens de quantummechanica moet je de overgangen die een dynamisch systeem kan ondergaan beschouwen als een matrix. Een matrix is een dubbele lijst van getallen die van iedere toestand waarin een systeem zich bevindt vertelt tot welke toestand hij kan overgaan. De complicatie die typisch is voor de quantummechanica is dat een systeem in verschillende toestanden tegelijk kan overgaan, en dat je uit deze gegevens de statistische eigenschappen van een systeem kunt herleiden. Dat werkt alleen maar als die matrix zich aan strikte regels houdt, en bij het zwarte gat klopte daar niets van. Volgens de eerste berekeningen zou ieder zwart gat, ongeacht hoe het is ontstaan, zich altijd naar dezelfde eindtoestand bewegen. Dus de sterren of planeten die bij de implosie waren betrokken, en in een zwart gat waren veranderd, zouden geen enkel spoor van informatie mogen achterlaten. Zelfs niet in de stroom van Hawking-deeltjes die uit het zwarte gat komen. Dit kon echter niet juist zijn, althans niet als je zou willen aanne-

men dat het zwarte gat zelf ook een quantummechanisch object is.

Ik kan mij voorstellen dat er lezers zijn van dit stuk die er nu niets meer van begrijpen, omdat zij liever andere zaken verzamelen, zoals olympische medailles, of postzegels, of briefjes waar grote getallen op staan die je voor zeer luxe goederen kunt inwisselen. U kunt nu weer inhaken, want de conclusie van bovenstaande alinea is best te begrijpen. Het zwarte gat bleek namelijk zelf ook een verzamelaar te zijn, en wel van informatie. De deeltjes die elkaar zo hard hadden aangetrokken dat ze een zwart gat zijn gaan vormen, droegen grote hoeveelheden informatie met zich mee. Wij waren in de natuurkunde gewend geraakt aan de gedachte dat zulke informatie nooit echt verloren kan gaan, al kan die wel gemakkelijk onherkenbaar worden, zoals wat er van een document overblijft dat door de papierversnipperaar is gegaan: de informatie is er nog, zij het niet meer praktisch te achterhalen. Zo zou het met alles in de natuur moeten zijn, dus ook bij zwarte gaten: wat erin gaat moet er ook uit kunnen komen, ook al is die informatie volledig versleuteld.

Alle kennis die we hadden verzameld liet ons op dit punt in de steek. Zelfs de snarentheorie leek in eerste instantie tot dezelfde tegenstrijdigheid te leiden. De berekeningen leken tot antwoorden te leiden die niet juist konden zijn. Hawking was er aanvankelijk van overtuigd dat daarom zwarte gaten onvergelijkbaar zijn met andere objecten. Overtreden ze zelf de regels van de quantummechanica? Nou, het zij zo.

De meeste onderzoekers van de subatomaire deeltjes geloofden hier echter niets van. Onze kennis was niet goed genoeg om te kunnen zeggen dat zwarte gaten de quantummechanische wetten overtreden. Bovendien zou dat iets heel ongerijmds inhouden: je gebruikt de quantummechanica om een resultaat af te leiden dat met de quantummechanica in strijd is. Kan dat niet anders?

Het kon anders. Er waren wel degelijk aannames gemaakt die niet juist hoefden te zijn. Als je nu eens aannam dat de quantummechanica exact juist is - want die natuurwet laat nauwelijks ruimte toe voor afwijkingen; quantummechanica is niets anders dan een reeks van logische regels waar je niet mee sollen kunt - welke conclusies zou je dan kunnen trekken?

De conclusie die je dan kunt trekken is dat de informatie als een laagje op een zwart gat aanwezig blijft, en met de Hawking-deeltjes in versleutelde vorm gewoon weer mee naar buiten komt. Het zwarte gat ging een beetje lijken op een hologram, een foto waaruit met behulp van een laserstraal driedimensionale plaatjes tevoorschijn kunnen worden getoverd. Informatie uit onze driedimensionale wereld lijkt

volledig te passen op het tweedimensionale oppervlak van een zwart gat. De ene redenering leidde tot de andere. Wat voor een zwart gat geldt moet voor het hele heelal ook gelden: alle informatie die zich in het heelal bevindt moet ook op een oppervlak kunnen passen. Als het heelal een grensvlak had, dan zou alles wat er in het heelal gebeurt op dat grensvlak af te lezen moeten zijn. Dit is wat wij het holografische principe zijn gaan noemen.

Oorspronkelijk zag ik dat holografische principe als een overduidelijk bewijs dat we op volledige absurditeiten waren uitgekomen. Dit kan niet waar zijn, en dus is er veel meer aan de hand. Intussen echter maakten ook de onderzoekers van de snarentheorie vooruitgang. Zij werken nu niet meer alleen met snaren maar ook met membranen en met hoger-dimensionale constructies die ze 'branen' zijn gaan noemen. Door branen op elkaar te stapelen konden ze nu ook tot expliciete constructies komen die op zwarte gaten lijken, en die precies de quantummechanische eigenschappen hebben die we steeds hadden verwacht. En dus moeten die stapels branen aan het holografische principe beantwoorden, en jawel, dat blijken ze ook te doen. Stephen Hawking bond in. Met veel tamtam liet hij weten dat hij het aan het verkeerde eind had gehad, en hij schaarde zich weer bij de meerderheid.

In hun abstracte theorieën zien de snarentheoretici nu overal waar ze kijken 'holografische verschijnselen': werelden in hogere dimensies die zich gedragen als werelden met lagere dimensie en andersom, al lijkt geen van deze werelden nog ook maar enigszins op de wereld waarin wij leven, die blijkt nog een beetje te moeilijk te zijn om te doorgronden.

We zijn nog helemaal niet klaar met die zwarte gaten. Ik ben ervan overtuigd dat het allemaal veel beter kan. Informatie is wel een sleutelwoord geworden. In zekere zin is alles wat een natuurkundige doet het vergaren van informatie. De natuurwetten leveren ons de voorschriften omtrent de wijze waarop de natuur informatie overbrengt van het ene systeem naar het andere. Wij, die vreemde wezens die zo graag informatie verzamelen, zijn eropuit te achterhalen hoe de natuur dit precies voor elkaar krijgt. Dat ruimte en tijd daarbij krom worden getrokken is tot nu toe de lastigste complicatie geweest, en nog steeds zoeken we naar een omschrijving die veel helderder is dan wat ik u nu heb kunnen vertellen. Er gaat een moment komen dat we de eindeloze verwarring waar we nu nog mee zitten te worstelen achter ons kunnen laten. Steeds weer is gebleken dat de natuur ordelijk en uiterst strak georganiseerd in elkaar zit. Maar aan het verzamelen zal wel nooit een eind komen

Rogi Wieg

Vergeef me

Voor Gerard 't Hooft

Ik ben een bont en blauwe druif,
een bloemplant - doodgaande aan mijzelf -
die niets weet, niets kan.
Ik lees nog wat weinigs en zie een beetje
wiskunde. Dat is alles. Vergeef me

Ik denk dat hij de golffuncties
alleen als handigheidje ziet, een hulpje
in ons huis. Maar het blijft behelpen
met zo'n hulpje in de diepte. Omdat
de kosmos deterministisch zal zijn,
vol omzettingen van duisterverwarrende wolken
van getalletjes. Ja.
Zo zou hij het doen op Gods plaats. Zei
hij dat niet eens?
Bont en blauwe druiven kunnen zo weinig
herinneren. Vergeef me.
Ik ben gehuil dat uit elkaar valt in meer
en meer chaotische stilte.

Alles blijkt al gek genoeg. Het hoeft niet
nóg gekker. Niet een pas geboren kindje
is klein, maar kromgetrokken ruimtetijd
op afstanden van 10^{-33} cm. Op deze
afstand ontstaat grote wiskundige ruzie. Toch?
Vergeef me: wat doet men dán met de zwaartekracht?

O, zo veel ruzie. Daar kan geen snarenmens
iets aan doen.
Ik ben doodgaande aan mijzelf. En
om het bovenstaande alleen al
ben ik geen snarenmens. Vergeef me.
Doe mij maar bloemen, lichamen, vlindertjes
en een andere theorie. Geen reuze(n)schildpadden
in vingerhoedjes.
Kon ik denken dan zou ik denken zoals hij.

Mijn liefde in een lichtgele lange jurk.
Het regent om haar heen.
Ze zal weggaan bij me. Vergeef me.
Dat hij ook doodgaat ooit is ánders verloven
dan een omlaaggeschoven ring van een
ringvinger in een zwarte vlek aan de kosmos.

Sebastian de Haro

De zwaartekracht van paradigma's

Paradigma's: de jonge en de oude vrouw

Toen ik voor het eerst naar de afbeelding op figuur 1 keek, zag ik een jonge, knappe dame: in een ietwat hautaine houding, van de toeschouwer wegkijkend, haar verzorgde wimpers dicht tegen haar sierlijke neus aan, het linkeroor deels door haar haar bedekt. Haar hoed is met een veer en haar hals met een zwarte halsband versierd. Het kostte me enige moeite om er ook een oude vrouw in te zien: met een grote neus, droevig voor zich uit starend. Een hoofddoek bedekt haar oren en haar lippen zijn op elkaar gedrukt. Nu nog, telkens als ik ernaar kijk, valt mijn oog eerst op het linkerdeel van de afbeelding waar ik de jonge vrouw in herken; om daarna naar beneden weg te zakken, waar ik de neus, de mond en het oog van de oude vrouw zie.

Figuur 1. Door een perspectiefwisseling ziet u een oude vrouw of een jonge dame.

Dit soort gestaltexperimenten hebben iets van een ontgoocheling. Je denkt de afbeelding begrepen te hebben wanneer je de jonge vrouw ziet. Maar opeens is er meer - een bedroefde oude vrouw! Als je haar eenmaal gezien hebt is er geen weg terug: je kunt, als je ernaar kijkt, haar gelaat niet van je wegzetten. Het is - voor mij althans - ook niet mogelijk om ze beiden tegelijk te zien; wel kun je met enige moeite tussen het ene en het andere plaatje schakelen.

Thomas Kuhn, de wetenschapsfilosoof die concepten als paradigma's en revoluties op zijn naam heeft staan, gebruikte zulke gestaltexperimenten als voorbeeld voor de uitzonderlijke werking van wetenschappelijke paradigma's. Iemand aan wie eerst een plaatje is getoond dat de contouren van de jonge vrouw benadrukt, zal bij het zien van figuur 1 alleen de jonge vrouw herkennen. Iemand aan wie een plaatje van de oude vrouw is getoond zal er een oude vrouw in zien. De twee gezichtspunten zijn complementair omdat ze niet tegelijk gehandhaafd kunnen worden. Ze sluiten elkaar uit maar tegelijk stemmen beide met de afbeelding overeen.

De gedachte die ik met u wil delen is niet dat er op de horizon van een zwart gat een jonge dan wel een oude dame op u wacht, maar dat de wereld binnen een zwart gat er onuitsprekelijk anders uitziet dan de wereld daarbuiten. Het is, inderdaad, alsof het zwarte gat twee gezichten heeft; hij toont het een of het ander naargelang de kijk van de waarnemer verandert; een ware paradigmawisseling. En het is onmogelijk om ze met elkaar te vergelijken: dat zou alleen iemand kunnen die in staat is buiten de grenzen van ruimte en tijd te treden.

Het zwarte gat en de vis: relativiteit van de horizon

Een zwart gat is niets meer dan heel veel materie op elkaar geperst. De aantrekking van de zwaartekracht is in een zwart gat zo sterk dat niets eruit kan ontsnappen, niet eens datgene wat als bijna oneindig licht en snel geldt: het licht. Voor u en voor mij betekent dit dat als we in een zwart gat zouden vallen, we er nooit uit zouden komen tenzij we sneller zouden kunnen reizen dan het licht. Denk aan een zeeforel: deze vis wordt geboren in zoet water, maar groeit vijf jaar lang in zee en daarna trekt hij weer het zoete water in. Daarvoor moet de vis tegen de stroom in zwemmen en dat kan hij maar met een bepaalde snelheid. Als de stroom zeer sterk wordt, zou het kunnen gebeuren dat de vis niet snel genoeg kan zwemmen om boven aan de beek te komen (zie figuur 2). Stelt u zich een steile beek voor met aan het eind daarvan een waterval. Het water dicht bij de waterval stroomt sneller dan

het water boven aan de beek. Als de vis van bovenaan richting waterval zwemt, kan hij terug omhoog zolang de snelheid van het water niet te hoog is. Maar hoe dichter bij de waterval hoe sterker de stroming is. Als het water sneller stroomt dan de vis zwemmen kan, is hij gedoemd om in de waterval verzwolgen te worden. Ergens vóór de waterval is er een ‘point of no return’, waar de snelheid van het water gelijk is aan die van de vis. Dat is zijn laatste kans om naar de bron terug te keren; zwemt hij verder naar beneden, dan is hij gedoemd om in de waterval te verdwijnen.

Figuur 2. De waterhorizon en de vis.

De vis zal ook geen geluidssignalen kunnen uitzenden om zijn collega's te waarschuwen voor de aanwezigheid van de waterval. Laten we voor de eenvoud aannemen dat de vis geluidssignalen kan zenden die zich even snel voortplanten als hij zelf kan zwemmen. Voorbij dat ‘point of no return’ kan de vis niet meer met zijn maatjes boven aan de beek communiceren omdat ook de geluidsgolven door het water naar beneden zullen worden gesleurd. Dat punt zal ik voortaan de *waterhorizon* noemen: het punt waar de vis niet meer naar boven kan zwemmen en ook niet meer met de andere vissen kan communiceren.

De horizon van een zwart gat is het punt voorbij welk men gedoemd is om in het zwarte gat te vallen en men geen signalen kan uitzenden die de buitenwereld zullen bereiken. Om dat wel te kunnen zou men sneller dan het licht moeten kunnen reizen of signalen moeten kunnen uitzenden die sneller dan het licht zijn. Maar aangezien

niets sneller dan het licht kan reizen, komt er uit een zwart gat ook niets. Daarom zou het in de buurt van een zwart gat pikdonker en helemaal stil moeten zijn.

Maar is de horizon nu werkelijk zo bijzonder? Hoe zal de vis weten dat hij te ver richting de waterval is gezwommen, als er geen bord met 'einde bewoonde wereld' erop te bekennen is? De enige manier is opwaarts proberen te zwemmen; hij zal merken dat hij door de snelle stroming niet tot de bron kan komen. Zolang de vis zich door de stroom mee laat voeren kan hij niet zien waar de waterhorizon ligt: de vis zwemt in stilstaand en bewegend water even ongedeerd. Het enige verschil is de omgeving: bij stilstaand water zal (voor de vis) de rivierbodem stilstaan; bij stromend water zal de bodem bewegen. Ook bij een zwart gat is de horizon geen bijzonder punt volgens de waarneming van iemand die erin valt. De aarde zou op dit moment best op de horizon van een gigantisch zwart gat kunnen zitten en we zouden daar weinig van merken. Daarin verschilt het ook van een rivier: er is geen vaste rivierbodem waar je aan kunt zien of je beweegt of stilstaat.

Zwaartekracht als schijnkracht: relativiteit van de zwaartekracht

De zwaartekracht is in zekere zin een schijnkracht zoals uit de analogie met het beekje blijkt: stromend en stilstaand water zijn door de relativiteit van de beweging equivalent met elkaar en de waterhorizon is voor een vis die met de stroom meegaat geen bijzondere plaats. Dit kan het beste gezien worden met een voorbeeld dat Einstein zelf geïnspireerd heeft.

Wat is het verschil tussen de ervaringen van een astronaut die in zijn ruimteschip buiten het zwaartekrachtsveld van de aarde een 'ruimtewandeling' maakt en die van de piloot van een vliegtuig dat in de atmosfeer vrij valt? Het verschil is klein. Beiden voelen zich gewichtloos, in een toestand waar de zwaartekracht verwaarloosd kan worden. Aan de andere kant zeggen we dat piloten in een versneld vliegtuig zwaartekracht ervaren. Die geven we aan met het aantal malen het zwaartekrachtsveld van de aarde: *'1g'*, *'2g'*, *'3g'* etc. De piloot voelt zich dan ook twee keer zo zwaar als hij met *2g* door de ruimte versnelt.

Figuur 3. Nul zwaartekracht aan boord van Discovery One.

U kent wellicht de film *2001: A Space Odyssey* van Stanley Kubrick met de prachtige opnames van zwaartekracht nul. Daarin ontsteekt een geheimzinnige monoliet een vonk van intelligentie in een groep mensapen. Ze leren gereedschap gebruiken en doden daar andere mensapen mee. Honderdduizenden jaren later zal het door de mens gemaakte gereedschap zich echter tegen hem keren: de kwaadwillige computer HAL 9000 aan boord van Discovery One lokt enkele bemanningsleden in een hinderlaag en doodt hen. Toch blijft de mens de meerdere van de computer; de prijs die hij daarvoor betaalt is echter dat hij alleen in de ruimte komt te staan, waar het donker is en waar hij moeizaam ademhaalt. In de lege ruimte is de mens als een vis buiten het water.

Stel nu dat in de zwaartekrachtvrije Discovery One een kabel geïnstalleerd is die een geblinduurde lift met *1g* omhoogtrekt. Terwijl de lift omhooggaat, is het onmogelijk om vanuit de lift te bepalen of die *1g* door de versnelling van de lift ten opzichte van het schip komt, of doordat het ruimtestation op de aarde stilstaat, en de lift in rust is. De ervaringen van zwaarte in de lift en op de oppervlakte van de aarde zijn identiek.

Als zwaartekracht en versnelling blijkbaar aan elkaar gelijk zijn, moet het ook in de buurt van een zwart gat het geval zijn dat een vrij vallende waarnemer de aantrekkingskracht van het zwarte gat niet voelt. Hij valt immers ‘vrij’. Ook degene die door de horizon heen gaat, merkt daar dus niets van. De twee perspectieven, van iemand die in de buurt van een zwart gat stilstaat en iemand die in het zwarte gat

valt, kunnen worden opgevat als twee paradigma's (de jonge en de oude vrouw) waar ik later nog op terug zal komen. Als je in het zwarte gat valt, voel je niets op het moment dat je door de horizon gaat. Blijf je daarbuiten, dan is het zwaartekrachtveld zeer sterk en zou alles stil en donker om je heen moeten zijn.

Maar is het werkelijk zo stil en donker in de buurt van een zwart gat? De naam Hawking wordt geassocieerd met het effect dat genoemde conclusie van de theorie van Einstein tegenspreekt. Zwarte gaten zijn niet zwart, aldus Hawking. Ze zenden deeltjes uit. Deze vormen een zwak licht dat de temperatuur van het zwarte gat boven het nulpunt doet stijgen. Dit effect heeft alles met het verband tussen zwaartekracht en versnelling te maken.

De waarnemer naar het middelpunt: relativiteit van de lege ruimte

In 1947, nog geen jaar na de bouw van de deeltjesversneller van GE, is er voor het eerst synchrotonstraling waargenomen: de straling die een versneld elektron in een magneetveld uitzendt. Deze straling is nauw verwant aan het zogenaamde ‘Unruh-effect’ en aan de Hawking-straling van zwarte gaten. Versnelde deeltjes zenden straling uit die ze zelf niet kunnen waarnemen. Anders gezegd: het vacuüm van een stilstaande waarnemer is niet gelijk aan het vacuüm van een versnelde waarnemer. Een stilstaande thermometer in vacuüm geeft temperatuur nul aan. Wanneer de thermometer versnelt gaat de gemeten temperatuur omhoog. Wat we vacuüm noemen (temperatuur nul) is dus afhankelijk van de waarnemer. Wat een stilstaande waarnemer voor een vacuüm aanziet (geen deeltjes of straling) is voor een versnelde waarnemer een warmtebad: de temperatuur op zijn thermometer is niet nul en hij concludeert dat er straling aanwezig is. Het vacuüm is dus volgens hem helemaal niet leeg. Dit verschijnsel heet het ‘Unruheffect’ en is een typisch quantummechanisch fenomeen: wat we als ‘vacuüm’ en ‘deeltje’ aanduiden is van de beweging van de waarnemer afhankelijk.

Galileo Galilei heeft de wereld op zijn kop gezet door haar voor te houden dat de aarde niet het middelpunt van het universum is. In het Griekse wereldbeeld stond de aarde in het middelpunt en draaiden de vaste sterren (‘het onveranderlijke’) en planeten (‘het veranderlijke’) in acht concentrische sferen om de aarde heen. De wiskunde was voor Plato de ziel die deze twee vanouds aan elkaar tegengestelde begrippen - het veranderlijke en het onveranderlijke - met elkaar verbond en aldus van de kosmos een levend wezen maakte.

In de twintigste eeuw is de waarnemer - geheel tegen de verwachtingen van veel natuurwetenschappers in - weer op de voorgrond komen te staan. Hij is niet meer in het onbeweeglijk middelpunt zoals bij de Grieken: maar toch kunnen we niet om de waarnemer heen. Ruimte en tijd bestaan niet als absolute, maar als slechts relatieve begrippen die verwijzen naar de klokken en meetlatten die een waarnemer gebruikt om afstanden en tijdsintervallen te meten. We hebben gezien dat de ervaring van zwaartekracht van de waarnemer afhankelijk is en dat in de quantummechanica de ruimte voor de ene waarnemer leeg is, maar voor de andere een warme soep van deeltjes en straling bevat.

De afbeeldingen van de jonge en de oude vrouw zijn complementair in zoverre ze niet tegelijk gezien kunnen worden op de figuur. De lijn die de vlakke wang van de jonge vrouw tekent, maakt tegelijk deel uit van de neus van de oude vrouw. In de natuurkunde komt het begrip *complementariteit* uit de quantummechanica. In 1927 ontdekte Werner Heisenberg dat we de plaats en de snelheid van een elektron of ander deeltje niet tegelijk met willekeurig grote precisie kunnen bepalen. Meten we de positie van het elektron met zeer grote nauwkeurigheid, bijvoorbeeld door er met een microscoop naar te kijken, dan doen we dat met licht van heel kleine golflengte. Als gevolg van de verstoring door het licht zal het elektron een des te grotere afwijking in zijn snelheid vertonen. Bovendien is het elektron zelf een golf; en wie enige ervaring met gitaar- of vioolsnaren heeft, weet dat bij een zuivere trillingsfrequentie (dat betekent: bij constante snelheid) de golf niet op één plaats is, maar volledig over de snaar is uitgesmeerd: de hele snaar trilt mee. Plaats en snelheid zijn complementaire begrippen, net als de twee gezichten van de vrouw van het plaatje op figuur 1.

Het Requiem *van Alice: complementariteit van waarnemers*

Alice en Bob zijn onderweg naar Jupiter, maar HAL, die hun respectievelijke ruimtestations bestuurt, leidt ze af richting het centrum van het Melkwegstelsel, waar een groot zwart gat huist. Het ruimteschip van Bob heeft voldoende kracht om op een vaste afstand van het zwarte gat te blijven zweven, maar HAL heeft alle resterende brandstof uit het ruimteschip van Alice laten lekken, waardoor ze in het zwarte gat wordt gezogen.

Eerder bleek de aanwezigheid van de horizon van het zwarte gat afhankelijk van de waarnemer. Bob ziet het zwarte gat alles om hem

Figuur 4. HAL 9000.

heen, inclusief Alice, naar binnen zuigen. Alice, aan de andere kant, ervaart een toestand van nul z.waartekracht omdat ze vrij valt. Net als de vis die voorbij de waterhorizon richting waterval drijft, voelt zij niets bijzonders op het moment dat zij door de horizon van het zwarte gat gaat. De ruimte in de buurt van de horizon neemt Alice als leeg waar, maar Bob ziet een warmtebad; volgens hem komen er Hawkingdeeltjes uit het zwarte gat, maar deze blijven voor Alice onzichtbaar. Als Bob niet voorzichtig is en te dicht bij de horizon komt, loopt hij direct gevaar, ook al staat hij stevig buiten het zwarte gat geankerd. Uit het zwarte gat komen namelijk ook elektrisch geladen deeltjes. Het vacuüm wordt daardoor geleidend en de apparatuur in zijn ruimteschip zal ontregeld raken.

Het is nu tijd geworden om de puzzelstukjes in elkaar te zetten. Alice en Bob hebben twee volstrekt verschillende ervaringen van de natuur in de buurt van het zwarte gat. De weegschalen, thermometers, zelfs de stroommeters die ze bij zich aan boord hebben, gedragen zich heel anders. De instrumenten van Alice slaan niet uit, terwijl Bob warmte, straling en kleine elektrische stroompjes waarneemt. Zijn meetapparatuur raakt totaal in de war.

We lijken hier in een ingewikkelde spraakverwarring of een perverse denkkronkel te zijn geraakt. Hoe kunnen twee waarnemers die allebei in de buurt van de horizon verkeren, twee totaal andere beschrijvingen van dezelfde fysische werkelijkheid om zich heen geven? Dit probleem kan niet afgedaan worden als theoretisch waanbeeld. Hoe kan zoiets als het bestaan van een deeltje van de waarnemer afhangen?

Het probleem wordt alleen maar erger wanneer je je realiseert dat volgens Bob het zwarte gat zijn massa verliest. Het zendt warme straling uit en krimpt daarom in door verdamping. Deze verdamping duurt lang (langer dan de leeftijd van het heelal) voor een zwart gat dat even zwaar is als de zon, maar voor een zwart gat met de massa van een, pak 'm beet, stevige berg is het een kwestie van seconden. Stel

dat Alice een *Requiem* speelt in haar ruimteschip nadat ze door de horizon heen is gegaan. Als we aan de geluidsgolven denken die niet boven aan de beek kwamen, concluderen we dat Bob nooit dit *Requiem* zal kunnen beluisteren. Maar blijft dat zo als het zwarte gat Hawkingstraling uitzendt? Zou in deze straling toch geen informatie kunnen zitten over de noten die Alice gespeeld heeft? Zou Bob toch niet het *Requiem* na kunnen spelen, als hij tenminste lang genoeg leeft om de verdamping van het hele zwarte gat af te kunnen wachten?

Dertig jaar lang hield Stephen Hawking vol dat het antwoord op deze vraag *nee* is. Na de verdamping hou je alleen maar Hawking-straling over. Maar Hawking-straling is een warmtebad: een mix van lichtstralen van allerlei golflengten waar alleen ruwe eigenschappen van het zwarte gat uit af te leiden zijn, maar niet de gedetailleerde informatie over elke afzonderlijke noot. Het *Requiem* van Alice blijft dus voor immer onbekend.

Dit is in strijd met de wetten van de quantummechanica, want die verbieden dat informatie vernietigd wordt. Ik had u niet verteld dat Alice een computer is en dat HAL dit *Requiem* in haar geheugen voorgeprogrammeerd heeft. Als Alice dus volgens de waarnemingen van Bob in het zwarte gat haar einde vindt, dan kan die informatie na de verdamping van het zwarte gat niet zomaar uit het heelal verdwenen zijn. Hetzelfde geldt in de klassieke mechanica. Als ik een balletje naar beneden gooi, kan ik uitrekenen waar en wanneer het balletje terechtkomt. Als ik licht via een Polaroid-film op een scherm laat vallen, kan ik uitrekenen hoeveel procent van dat licht ik daadwerkelijk op het scherm zal detecteren. Als ik vandaag in het geheugen van Alice kijk dan weet ik wat ze morgen gaat doen. Andersom geldt natuurlijk ook: als ik een tennisballetje vanuit een bepaalde richting met een bepaalde hoek en snelheid toegeworpen krijg, kan ik uitrekenen wie het gegooid moet hebben. Zo zou volgens de wetten van de natuurkunde moeten gelden: na het verdampen van het zwarte gat kan ik, als ik alle puzzelstukjes (alle deeltjes en straling die uit het zwarte gat komen) heel nauwkeurig analyseer, reconstrueren welk *Requiem* Alice in haar geheugen voorgeprogrammeerd kreeg. Maar dat kan niet, volgens Hawking, omdat zwarte gaten in hun verdamping die informatie vernietigen.

De tot nu toe succesvolste oplossing van dit probleem is het beginsel van *complementariteit*: ten eerste, accepteren dat twee waarnemers radicaal andere fysische verschijnselen kunnen ervaren. Ten tweede, aannemen dat Hawkings conclusie voorbarig is en dat de door hem gevonden straling toch alle informatie bevat die nodig is om het *Requiem* te reconstrueren.

De visies van de twee waarnemers serieus nemen betekent het volgende. Bob ziet Alice eigenlijk nooit achter de horizon verdwijnen. De reden hiervoor is dat het licht dat van haar ruimteschip komt, wegens de aantrekking van het zwarte gat vertraagd bij Bob aankomt. De lichtsignalen die Alice in de buurt van het zwarte gat stuurt, doen er immers steeds langer over naarmate ze de horizon nadert. De laatste lichtstraal die Alice uitzendt voordat ze de horizon is gepasseerd doet er oneindig lang over tot ze Bob bereikt. Dus Bob ziet Alice nooit in het zwarte gat verdwijnen; in zijn optiek remt zij af en blijft ze langzaam de horizon naderen, tot ze uiteindelijk op de horizon bevriest. Alle informatie blijft op de horizon behouden. In de 'wereld van Bob' bestaat de binnenkant van het zwarte gat helemaal niet: er is voor Bob geen manier om, terwijl hij op een vaste afstand van de horizon blijft zweven, een experiment uit te voeren dat het bestaan van het binnenste van het zwarte gat zou kunnen bevestigen. Bob moet al zijn experimenten en natuurkundewetten juist formuleren alsof het binnenste van het zwarte gat niet bestaat.

Complementaire paradigma's

Dit is het *complementariteitsbeginsel*: de werelden van Bob en Alice zien er anders uit en sluiten elkaar uit. Ze zullen nooit hun resultaten met elkaar kunnen vergelijken - het is zelfs principieel zo dat de vermeende tegenspraak van hun beschrijvingen nooit door eenzelfde waarnemer gecontroleerd kan worden. De hele fysica van het zwarte gat is dus alleen consistent zolang je je beperkt tot wat een van beide waarnemers kan observeren. Dit is precies zoals bij een meting van plaats en impuls in de quantummechanica: we meten de plaats óf we meten de snelheid, maar we kunnen niet op zinvolle wijze beide tegelijk exact bepalen. Hetzelfde is het geval voor Bob en Alice: we blijven buiten het zwarte gat of we vallen erin, maar we kunnen niet beide tegelijk doen. De paradigma's die zij hanteren, beschrijven dezelfde onderliggende fysische werkelijkheid, maar de verschijnselen waarin deze zich manifesteert zijn *complementair*.

Complementariteit gaat gepaard met een aantal andere belangrijke ideeën over zwarte gaten - snaartheorie, holografie en membranen. Zwarte gaten schenden geen fysische wetten maar houden zich vooralsnog netjes aan de wetten van de quantummechanica. Dat het nieuwe paradigma meer bewijskracht heeft dan het oude gaf Stephen Hawking toe in 2004, toen hij aan de wereld verkondigde dat hij deze discussie had verloren. Maar zoals dat zo vaak gaat in de wetenschap, het complementariteitsidee roept meer vragen op dan het oplost, al

zijn die van een andere orde: hoe zit het met de aanname van Bob dat alles wat achter de horizon ligt niet bestaat, omdat hij het niet experimenteel kan toetsen? Bob ziet Alice op de horizon bevriezen en na verloop van tijd verdampen, maar wat ervaart Alice zelf, voor wie de horizon geen speciale plaats is? Blijft haar elektronica werken, of vindt ze toch haar einde in het zwarte gat?

Leo Vroman

Beste Sebastian,

Ik denk hoop ik op de gewone
manier met een hoop elektronen
al weet ik niet waar
of onwaar ze wonen,
zo open dicht bij
in de synapsen van mijn brein.

Quantum mechanisch denken wij
en denken als alle dieren
geloof ik op twee manieren
die gelijktijdig kunnen zijn.

Zo zie ik dat prentje van twee vrouwen
als van een jonge en een ouwe
met ooroog, halskin en wangneus;
als ik ze als twee herken/zie
dan wisselen ze heus
met oneindig hoge frequentie.

Ik heb eenvoudig tegelijkertijd
geen moeite met tweevoudigheid,
woon buiten en binnen een zwart gat
en beschik over alle feiten,
de komende en de kwijte
die ik dacht dat ik had.

Herman Verlinde

Het geheimschrift op de horizon
Over zwarte gaten en snaren

Zwarte gaten bestaan. Een waterdicht bewijs is weliswaar nog niet geleverd, maar astrofysici hebben inmiddels sterke aanwijzingen dat deze wonderbaarlijke objecten op talrijke plaatsen in ons universum aanwezig zijn. De meeste zijn ontstaan doordat een uitgebrande ster onder zijn eigen gewicht bezwijkt en na een kortstondig apocalyptisch gevecht ineenstort en opgesloten raakt in de meest hermetische gevangeniscel die er bestaat: de waarnemingshorizon van een zwart gat. Daar kan zelfs geen lichtstraal uit ontsnappen.

Hoewel hun bestaan pas recent onderkend is, hebben zwarte gaten al een wezenlijke plaats ingenomen in ons collectief bewustzijn. Dit werd vooral duidelijk toen twee jaar geleden, tijdens de nieuwsgolf rond het opstarten van de 'Large Hadron Collider', de nieuwste peperdure deeltjesversneller nabij Genève, het tijdelijk gerucht dat dit apparaat mogelijk in staat zou zijn om minuscule zwarte gaten te produceren, onder het algemeen publiek bijna tot wereldwijde paniek leidde.

Deze beangstigende reputatie is grotendeels verdiend. Een zwart gat is de belichaming van het allesvernietigend donker, de leegte van waaruit informatie nooit meer terugkomt, en de horizon waar onze kennis ophoudt. Zelfs theoretische natuurkundigen, die de eigenschappen van zwarte gaten trachten te doorgronden vanuit het veilige perspectief van wiskundige vergelijkingen, hebben er nachtmerries over gehad. Lange tijd leek het simpele feit van hun bestaan voldoende om drie grondpijlers van de moderne natuurkunde - de relativiteitstheorie, de quantummechanica en de thermodynamica - serieus aan het wankelen te brengen. Stephen Hawking, die zijn faam vooral verwierf door zwarte gaten een aantal kostbare geheimen te ontfutselen, stelde zelfs voor dat de natuurwetten hun laatst overgebleven voorspellende kracht zouden moeten prijsgeven.

Wat was het probleem? Zoals de naam al aangeeft, heeft een zwart gat heel weinig uiterlijke kenmerken. Van buiten ziet het eruit als een perfect gladde bol, waarvan grootte en vorm uniek bepaald worden

door slechts drie getallen: massa, rotatiesnelheid en elektrische lading. Dat is alles. Maar je kunt er van alles en nog wat in gooien, en dus op bijna oneindig veel verschillende manieren zo'n gat maken. ‘Dus,’ zo vroeg de Amerikaanse fysicus John Wheeler - dezelfde aan wie zwarte gaten hun passende naam te danken hebben - begin jaren zeventig aan zijn student Jacob Bekenstein: ‘Stel, ik gooi al mijn favoriete leesboeken achter de horizon van een zwart gat. Wat gebeurt er dan met alle informatie die zich in die boeken bevindt? Wordt die vernietigd of op een of andere manier behouden? Zijn twee zwarte gaten met precies dezelfde massa, rotatiesnelheid en lading exact identiek, of kun je, door ze zeer zorgvuldig onder de loep te nemen, hun ontstaansgeschiedenis aflezen?’ Bekenstein kwam met een briljant antwoord, dat (ietwat vrij weergegeven) als volgt luidde: ‘De informatie die in een zwart gat verdwijnt mag niet vernietigd worden, maar moet worden ingeschreven, als via een microscopisch klein geheimschrift, op het oppervlak van de horizon. Om dat geheimschrift te kunnen ontcijferen, moeten echter eerst de wetten van de zwaartekracht en de quantummechanica met elkaar in overeenstemming gebracht worden.’

Dit was een opzienbarende conclusie. De verrassing werd een jaar later nog eens verdubbeld toen Hawking aantoonde dat een zwart gat niet volledig koud is, maar een eindige temperatuur heeft. Voor een gemiddeld zwart gat aan de sterrenhemel is deze temperatuur weliswaar zeer klein, maar omdat ieder warm lichaam straling en deeltjes uitzendt, zijn de gevolgen diepgaand. Het betekent dat het onmogelijke toch mogelijk is: deeltjes kunnen ontsnappen vanachter de horizon van een zwart gat. Na deze ware Houdini-act werd duidelijk dat we aan de rand staan van een nieuwe doorbraak in ons begrip van de fundamentele natuurwetten.

Drie grondpijlers van de fysica

Laten we de drie bovengenoemde pijlers van de fysica wat beter aan u voorstellen.

Einsteins speciale relativiteitstheorie vertelt hoe ruimte en tijd met elkaar samenhangen. Hoewel ze misschien wat uitheems overkomen, zijn de voornaamste slogans ervan welbekend: ‘Niets kan sneller reizen dan het licht.’ ‘Tijd is niet absoluut maar relatief: een ruimtereizende tweelingbroer blijft jonger dan zijn thuisgebleven evenbeeld.’ En: ‘Energie is gelijk aan massa.’ De theorie is met grote precisie getoetst. Nog onlangs bevestigde de ‘Fermi Telescope’, het nieuwe ruimte-instrument dat hoog-energetische lichtstralen afkomstig uit de verste uithoeken van het heelal kan detecteren, dat de speciale relativi-

teit geldig blijft tot op de kortst denkbare afstand: de zogenaamde Planck-lengte. Over die Planck-lengte zullen we het straks nog wel meer hebben.

De speciale relativiteit houdt geen rekening met de zwaartekracht. Om die in te passen, moest Einstein zijn theorie uitbreiden tot een meer omvattend raamwerk, de algemene relativiteit. In dit prachtige wiskundig bouwwerk vormen ruimte en tijd een buigzaam geheel, dat als een golvend tapijt ligt uitgespreid. Hierlangs beweegt alles voort volgens precies voorspelbare paden, bepaald vanuit het universele meetkundig en economisch principe: 'Volg de kortste weg naar je bestemming.' De kromming van ruimte en tijd mag dan wel wonderlijk klinken, maar het is een vaststaand feit waar zelfs bij het ontwerp van het Global Positioning System, het netwerk van satellieten dat uw TomTom aanstuurt, rekening mee moest worden gehouden.

De algemene relativiteit heerst op lange afstanden. Bijna alle bewegingen om ons heen, van vallende appels tot roterende melkwegstelsels, van de baan van Mercurius tot het uitdijende heelal zelf, worden door deze theorie beschreven. Het voorspelt ook twee opmerkelijke verschijnselen: de oerknal, het gewelddadige begin van de tijd, en het bestaan van zwarte gaten.

In de wereld van het allerkleinste regeert een heel andere theorie: de quantummechanica. Deze theorie werd, na belangrijk voorbereidend werk van grote namen als Planck, Einstein en Bohr, in de jaren twintig ontwikkeld door een frisse jonge garde van fysici, die zonder blikken of blozen alle normen en waarden op de kop zetten. En dat was ook nodig, want de quantumwereld is tegendraads, en vol met ongebruikelijke onzekerheden. Alles fluctueert, en niets is wat het lijkt. Golven zijn deeltjes, en deeltjes zijn golven, die zich tegelijkertijd op twee verschillende plaatsen kunnen bevinden. En nog erger: een centraal principe waarop de hele natuurwetenschap leek te berusten, dat identieke beginsituaties tot dezelfde uitkomst leiden, bleek gewoon onwaar. Ondanks Einsteins verontwaardigd protest ('God dobbelt niet') bestaat er inmiddels overtuigend experimenteel bewijs dat toeval en willekeur wel degelijk heersen op de kleinste schaal.

Hoewel het moeite heeft gekost, kan de quantumtheorie goed in overeenstemming gebracht worden met de speciale relativiteit. De eerste stap werd gezet door Dirac, die voorspelde dat het elektron een spiegelbeeld moest hebben, een deeltje met precies dezelfde eigenschappen maar met de tegenovergestelde lading. (Dit anti-deeltje, het positron, vormt inmiddels de 'P' in PET-scan, de beeldvormende techniek waarmee al vele levens zijn gered.) Diracs werk werd even briljant vervolgd door Feynman, Schwinger en anderen, en zo ont-

stond de quantumelektrodynamica, of QED, de theorie die de wisselwerking tussen elektronen en lichtdeeltjes beschrijft. Weer wat later, mede door bijdragen van onze eigen leermeesters Gerard 't Hooft en Martinus Veltman, kon deze theorie, opgevrolijkt met wat extra kleuren, met succes worden uitgebreid tot een precieze wiskundige beschrijving van de twee kernkrachten: de zwakke en de sterke wisselwerking.

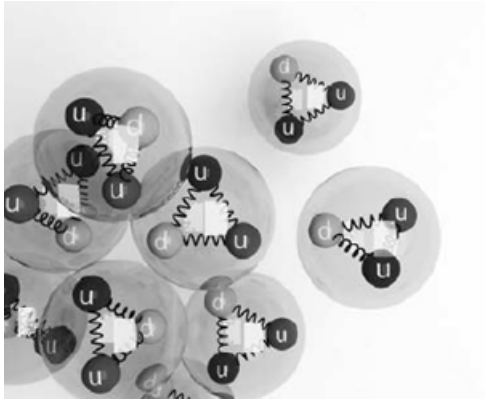

Figuur 1. De inwendige structuur van kerndeeltjes, zoals protonen en neutronen, wordt beschreven door de quantumchromodynamica. Volgens deze theorie is een proton opgebouwd uit drie quarks, ieder met een andere kleur. De quarks zijn aan elkaar gebonden door middel van de sterke kernkracht. Deze wordt overgedragen door gluonen.

De zwakke kernkracht veroorzaakt het splijten van atoomkernen, en is daarmee, ondanks zijn naam, verantwoordelijk voor het verwoestende geweld van atoomwapens. De sterke kernkracht houdt de kerndeeltjes juist bij elkaar, en wordt beschreven door de zogenaamde quantumchromodynamica, of QCD. Volgens deze theorie zijn kerndeeltjes, zoals neutronen en protonen, opgebouwd uit weer kleinere bouwstenen: de quarks en gluonen. Deze deeltjes kunnen zelf niet waargenomen worden, omdat ze altijd binnen een atoomkern gevangen blijven. Maar we kunnen ons er wel een voorstelling van maken hoe ze eruitzien. Ze vormen een bont geheel. Een quark draagt een kleur: rood, groen of blauw. De gluonen, de lijmdeeltjes, dragen twee kleuren, en zijn in staat om de kleur van een quark te veranderen. Op deze manier dragen zij de sterke kernkracht over, die de quarks samenbindt in witgekleurde combinaties. We zullen deze kleurrijke theorie straks op een verrassende plaats opnieuw tegenkomen.

De oudste van de drie genoemde pijlers is de thermodynamica, ontwikkeld in de negentiende eeuw door denkers als Clausius, Max-

well en Boltzmann. Dit is de theorie van de grote aantallen en, zoals de naam al aangeeft, van warmteverschijnselen. Het beschrijft hoe energie evenredig verdeeld wordt over de talloze atomen in een gas, vloeistof of vaste stof, en aldus als warmte aanvoelt. Het is ook de theorie van de onwetendheid, en daardoor, op paradoxale wijze, meer fundamenteel dan alle andere theorieën. Want hoewel we steeds meer te weten komen, is er veel meer dat we niet weten dan wel. We weten bijvoorbeeld niet precies waar alle moleculen in een gas zich bevinden en welke kant ze op bewegen. Deze onwetendheid neemt bovendien alsmaar toe: dit is de beroemde tweede hoofdwet van de thermodynamica.

Dit klinkt als een tamelijk onbruikbaar startpunt, maar gelukkig is het in veel situaties mogelijk om onze onwetendheid te kwantificeren en daarmee aan regels te binden. En zoals een beroemd epistemoloog, Donald Rumsfeld, ooit benadrukte: je kan beter te maken hebben met ‘known unknowns’ dan met ‘unknown unknowns’. De mate van onwetendheid gaat onder de naam ‘entropie’. Je kunt de entropie van een systeem beschouwen als de totale hoeveelheid informatie die erin ligt opgeslagen. De kleinste eenheid van informatie is de bekende bit: 0 of 1, ja of nee, kop of munt. Een wat grotere eenheid is zettabyte, oftewel 10^{21} bytes - dit is een goede schatting van het totaal aan digitale informatie opgeslagen op alle computers in de hele wereld. Dat klinkt als héél veel informatie, maar het komt overeen met de entropie van een zoutkorrel.

Wat maakt de thermodynamica zo fundamenteel? Toen Clausius en anderen hun baanbrekend werk verrichtten was nog niet duidelijk hoe moleculen en atomen in elkaar staken. De periodieke tabel, de lijst van alle bestaande chemische elementen, bestond nog niet. Toch zijn de hoofdwetten van de thermodynamica heden ten dage nog steeds volledig juist en bruikbaar: hun geldigheid is zo algemeen dat ze de gedetailleerde aard en eigenschappen van materie overstijgen, en zelfs in een (denkbeeldig?) ander universum, met een heel andere periodieke tabel, geldig zouden blijven.

Quantumzwaartekracht

Twee van de drie pijlers staan op nogal gespannen voet: de algemene relativiteit en quantummechanica kunnen elkaar niet zo goed uitstaan. Toch moeten ze uiteindelijk samengevoegd worden tot één geheel: de theorie van de quantumzwaartekracht.

Wat is dat, quantumzwaartekracht? De eerste hint voor de noodzaak van zo'n theorie werd al in 1899 gevonden door Max Planck, nog

voordat hij zijn beroemde quantumhypothese formuleerde. Hij beschouwde eerst de volgende twee vragen. ‘Hoe ontstaat een regenboog?’ En: ‘Waarom zijn sommige sterren blauw gekleurd en andere rood?’ De antwoorden hierop waren destijds al goed bekend. De regenboog ontstaat doordat de kleur van een lichtstraal afhangt van zijn golflengte: blauw heeft een kortere golflengte dan rood. Wit licht dat door een regenbui gaat wordt daardoor uiteengereten in licht met afzonderlijke kleuren. En het was ook al eerder vastgesteld dat de kleur van licht afhangt van de temperatuur van de lichtbron: blauwe sterren zijn heter dan rode sterren. Planck combineerde deze twee gegevens op slimme wijze, en leidde af dat de energie van een lichtdeeltje afhangt van zijn golflengte: hoe korter de golflengte, des te hoger de energie. Om deze relatie op te schrijven, voerde hij een nieuwe natuurconstante in: de Planck-constante.

Planck had direct door dat deze nieuwe constante net zo fundamenteel was als drie andere beroemde constanten: de Newton-constante, die de sterkte van de zwaartekracht bepaalt, de lichtsnelheid, en de Boltzmann-constante, die de relatie tussen energie en temperatuur vastlegt. De vier constanten samen stelden hem in staat om een natuurlijk stelsel van eenheden in te voeren, de zogenaamde Planck-eenheden van tijd, lengte, massa en temperatuur. Dit eenhedenstelsel, zo schreef hij, zou noodzakelijk gebruikt moeten worden als je aan een buitenaardse beschaving, ergens in een ander melkwegstelsel, zou moeten uitleggen hoe oud, groot, zwaar en warm je bent. Niemand in het Andromeda-melkwegstelsel weet immers wat centimeters, secondes, kilos en graden zijn.

We kunnen de Planckse eenheden toelichten door middel van een gedachte-experiment, een van Einsteins favoriete bezigheden. We gaan de golflengte van een lichtdeeltje zo kort mogelijk proberen te maken. Het deeltje krijgt dus steeds meer energie. Kunnen we die energie willekeurig groot maken of ontstaat er dan een probleem? Wel, we herinneren ons nog dat ‘energie is massa’. En wat gebeurt er als je steeds meer massa in een steeds kleiner hokje propt? Op een goed moment bezwijkt het lichtdeeltje onder zijn eigen gewicht: het wordt een zwart gat. Het is weliswaar een heel kleintje, zo licht als een zoutkorrel en met een straal gelijk aan de Planck-lengte, zo'n 10^{-32} cm, maar het is echt een zwart gat. Of misschien toch niet? Alles is immers toch zo vluchtig en onzeker op zo'n ongelofelijk kleine schaal? En, inderdaad, in de quantumwereld zal het zwarte gaatje geen lang leven beschoren zijn: volgens Hawkings formule zal het een temperatuur hebben van zo'n 10^{32} graden Celsius, en dientengevolge na minder dan 10^{-43} seconde verdampt zijn.

We heten u van harte welkom in de verwarrende wereld van de quantumzwaartekracht.

Het quantum-zwarte gat

Astronomische zwarte gaten zijn niet minuscuul klein en instabiel, maar enorm zwaar, groot en onverwoestbaar. Waarnemingen tonen aan dat in het dichtbevolkte midden van de meeste melkwegstelsels, inclusief het onze, zich monsterlijk grote zwarte gaten bevinden, die vele miljoenen keer zwaarder zijn dan de zon. Waarom zou zo'n enorm zwart gat zich ook maar iets aantrekken van die storende onzekerheden van de nietige quantumwereld?

Beschouw het als een vorm van gerechtigheid. Een zwart gat probeert de tijd als het ware uit elkaar te rukken: een goedwerkend horloge dat zich op de horizon bevindt, zal van buitenaf stil lijken te staan. Een nanoseconde op de horizon duurt een eeuwigheid voor een buitenstaander; een volledig millennium in onze vaderlandse geschiedenis verstrijkt, wanneer opgemeten door het horloge op de horizon, in minder dan een oogwenk. Deze absurde tijdsvervorming doet denken aan de al even absurde paradox van Zeno. En net als Achilles zich gewonnen moet geven aan de schildpad, moet het zwarte gat zich onderwerpen aan de regels van de wereld van het allersnelste en allerkleinste: de quantumzwaartekracht.

Maar hoe kunnen we erachter komen hoe een perfect gladde zwarte bol, een groot donker niets, er op de allerkleinste schaal uitziet? Daarover kunnen we toch niets te weten komen? Of wel? Hier komt die derde pijler, de thermodynamica, de theorie van de onwetendheid, juist net goed van pas. Het blijkt dat zwarte gaten zich inderdaad gedragen volgens regels die sterke overeenkomst vertonen met de hoofdwetten van de thermodynamica. Net als entropie alleen maar kan toenemen, kan een groot zwart gat alleen maar groter worden, door meer massa te verorberen. Uit deze ogenschijnlijk oppervlakkige overeenkomst kwam uiteindelijk een precieze voorspelling van Bekenstein en Hawking: de entropie van een zwart gat - de totale hoeveelheid aan opgeslokte informatie - moet gelijk zijn aan het oppervlak van de waarnemingshorizon, gemeten in Planckse eenheden. Je kunt je voorstellen dat de horizon is opgedeeld in kleine vierkantjes, ter grootte van de Planck-lengte in het kwadraat, waarbij ieder vierkantje één bit aan informatie draagt. Voor een zwart gat van enkele zonsmassa's komt dit overeen met meer dan 10^{75} bytes. Dat is heel veel verloren kennis.

Figuur 2. De hoeveelheid informatie die in een zwart gat verdwijnt blijkt evenredig met het oppervlak van de horizon, opgemeten in Planck-eenheden. We kunnen ons voorstellen dat de horizon is opgebouwd uit vele minuscule kleine vierkante cellen, ieder met een oppervlak ter grootte van een Planck-lengte in het kwadraat. Elk van deze microscopische cellen bevat één bit aan informatie.

We hebben het met name aan Gerard 't Hooft en Leonard Susskind te danken dat dit resultaat nu algemeen onderkend wordt als een belangrijke richtlijn. Met vooruitziende blik verhieven zij dit inzicht tot het centrale credo van een wetenschappelijke ommekeer: het holografisch principe. Dit beginsel schrijft voor dat alles wat binnen de horizon van een zwart gat plaatsvindt, en meer algemeen alles wat binnen een willekeurig gesloten oppervlak in onze ruimte plaatsvindt, volledig getrouw op het omliggende oppervlak weergegeven moet kunnen worden, als door middel van een hologram, opgebouwd uit een mysterieus spijkerschrift met minuscule letters ter grootte van de Planck-lengte.

De snaartheorie

Het is de hoogste tijd om de snaartheorie op het toneel toe te laten. Snaartheorie is gebaseerd op de (op het eerste gezicht gewaagde) hypothese dat alle elementaire deeltjes, zoals elektronen, quarks, lichtdeeltjes en gluonen, eruitzien als minuscule snaren, trillende draadjes ter grootte van de Planck-lengte. Uit deze aanname volgt een fascinerende wereld, de snarenwereld, die sterk lijkt op het heelal waarin we ons bevinden. Deze snarenwereld heeft bovendien de uitzonderlijke eigenschap dat de zwaartekracht en quantummechanica het daarin prima met elkaar kunnen vinden.

Snaartheorie werd meer dan veertig jaar geleden, deels bij toeval, ontdekt vanuit een poging om de sterke kernkracht te begrijpen. De aanpak werd tijdelijk gestaakt, omdat er een betere theorie gevonden werd: de quantumchromodynamica, de theorie van gluonen en quarks, die we al eerder besproken hebben. Gerard 't Hooft leidde echter af dat de quantumchromodynamica, op de juiste manier bekeken, er hetzelfde uitziet als een snaartheorie. Hij toonde aan dat gluonen, zoals echte lijmdeeltjes betaamt, de neiging hebben zich aan elkaar te rijgen tot lange snoeren, die de quarks aan elkaar verbinden. Zo ontstaat de sterke kernkracht, die de quarks in het binnenste van de atoomkernen gevangen houdt. Het blijkt bovendien dat zo'n snoer van gluonen zich exact zo gedraagt als de ‘snaar’ in snaartheorie. Het bestaan van snaren kan dus worden afgeleid als een logisch gevolg van de experimenteel bevestigde theorie van de sterke wisselwerking.

Maar de snaartheorie heeft meer ambitie: ze wil in één klap alle natuurkrachten beschrijven. Dit is mogelijk, omdat een snaar in twee gedaantes kan voorkomen: gesloten of open. Gesloten snaren hebben geen uiteinden. Ze hebben een duidelijke rol: zij dragen de zwaartekracht. Ieder object met massa of energie kan gesloten snaren uitzenden of opvangen, en voorwerpen voelen elkaars zwaartekrachtveld door gesloten snaren uit te wisselen. Een heel zwaar object zendt heel veel gesloten snaren uit, en veroorzaakt daarmee een kromming van de ruimte en tijd, net als in Einsteins algemene relativiteitstheorie. Open snaren, daarentegen, hebben twee uiteinden. Zij zijn verantwoordelijk voor alle andere krachten: het elektromagnetisme en de twee kernkrachten.

In 1995 deed de Amerikaanse fysicus Joseph Polchinski een opvallende ontdekking. Hij liet zien dat het mogelijk is om de bewegingsvrijheid van open snaren te beperken: er bestaan zogenaamde ‘D-membranen’, waaraan open snaren als het ware met hun uiteinden zitten vastgezogen. De open snaren kunnen zich dus alleen langs het tweedimensionale membraanoppervlak voortbewegen. Deze D-membranen lijken op het eerste gezicht een gekunsteld stukje speelgoed, maar ze blijken een belangrijke sleutel tot het raadsel van zwarte gaten.

Laten we een groot aantal D-membranen op een stapel leggen. Om ze goed van elkaar te kunnen onderscheiden, geven we iedere membraan een andere kleur. De open snaren moeten dan kleur bekennen: ze moeten ieder twee kleuren kiezen, die aangeven aan welk tweetal membranen ze met hun uiteinden vastgezogen zitten. Het membraanoppervlak ziet er dus uit als een veelkleurige spaghettisoep van open snaren. Het blijkt dat deze gekleurde open snaren zich precies zo

gedragen als gluonen, de lijmdeeltjes. In het bijzonder kunnen ze zich op dezelfde manier aan elkaar rijgen, door hun uiteinden aan elkaar te plakken, en zo een lange snaar vormen. De open snaren mogen zich echter alleen langs het membraanoppervlak verroeren, terwijl normale gluonen vrij in drie dimensies kunnen reizen. Met andere woorden: de open-snaartheorie op een grote stapel D-membranen beschrijft een tweedimensionale versie van de quantumchromodynamica.

Er is echter ook een andere kijk, een duaal perspectief, op dit kleurrijke geheel. Een open snaar kan zich met beide uiteinden aan een andere open snaar vastkoppelen, en zo een gesloten snaar vormen. Zo'n gesloten snaar heeft geen uiteinden, zit dus niet vastgeplakt aan het membraanoppervlak, en kan dus in de vrije ruimte afreizen. D-membranen kunnen op deze manier gesloten snaren uitzenden. Maar gesloten snaren veroorzaken zwaartekracht, en D-membranen hebben dus een massa. Deze massa blijkt bovendien aanzienlijk. Stel nu dat je een heel dikke stapel D-membranen neemt, en die een bolvormig geheel laat vormen, net als de horizon van een zwart gat. En inderdaad, als je de stapel maar dik genoeg maakt, dan zal de totale massadichtheid van deze bol zo enorm groot zijn dat er maar één ding kan gebeuren: het vormt een zwart gat.

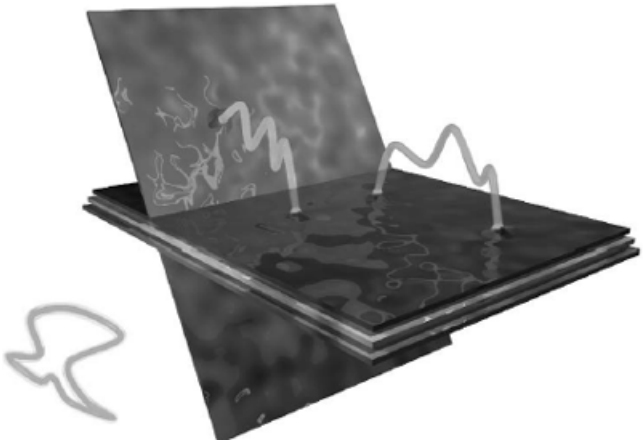

Figuur 3. Een stapel van drie gekleurde D-membranen, waarlangs de uiteinden van open snaren zich kunnen bewegen. (Een open snaar met twee uiteinden aan een gekleurde membraan gedraagt zich als een gluon; een snaar met één uiteinde op een gekleurde en de ander op een grijze membraan gedraagt zich als een quark.) Gesloten snaren zitten niet vast aan een D-membraan en kunnen vrij bewegen.

Hoe kan dit? Op de ene manier bekeken (het ‘open-snaar-perspectief’) ziet de dikke stapel D-membranen eruit als een tweedimensionale veelkleurige gluonensoep, en op de andere manier bekeken (het ‘gesloten-snaar-perspectief’) ziet het eruit als een zwart gat. Die twee fysische systemen zijn zo verschillend, die kunnen toch onmogelijk hetzelfde zijn? Of misschien toch? Het was de Argentijnse fysicus Juan Maldacena die de volgende gewaagde uitspraak als eerste durfde te doen: ‘De driedimensionale omgeving van een zwart gat kan precies beschreven worden door middel van de veelkleurige theorie van quarks en gluonen, levend op het tweedimensionale horizonoppervlak.’ Dit is de gevierde AdS/CFT-dualiteit, de snaartheoretische realisatie van het holografisch principe van 't Hooft en Susskind.

Wat is dat, een ‘dualiteit’? Strikt genomen is het niet meer dan de aanname dat twee op het eerste gezicht zeer verschillende natuurkundige systemen op een dieper niveau equivalent zijn. Het begint dus met een gok. Deze kan echter op veel manieren getoetst worden, en daarmee langzaam maar zeker tot een zeer nuttig en vertrouwd instrument uitgroeien. De AdS/CFT-dualiteit heeft al veel toetsen doorstaan. In het bijzonder bevestigt het de door Bekenstein en Hawking voorspelde waarde voor de entropie van een zwart gat, en geeft het een gedetailleerde invulling van het holografisch principe. Snaartheorie heeft daarmee een indrukwekkend succes geboekt.

Betekent dit nu dat snaartheorie het Planckse geheimschrift heeft gekraakt? Niet echt. Het mysterie is weliswaar verkleind, maar niet opgelost. Snaartheorie geeft ons als het ware het alfabet waarin het geheimschrift is geschreven. Dat is een grote stap vooruit. Maar we kennen de taal en de tekst nog niet. Snaartheorie heeft namelijk nog veel onbekende parameters. Van oorsprong leven de snaren in negen dimensies. Van die negen zien wij er om ons heen slechts drie, de andere zes zijn opgerold in een klein propje, ongeveer ter grootte van de Planck-lengte. Over de vorm van die opgerolde dimensies is niet veel bekend. Maar we weten wel dat er heel veel mogelijke vormen zijn. Bij de laatste telling zijn het er zo ongeveer $10^{1000000}$ - dat is een 1 met een miljoen nullen. Al deze mogelijkheden tezamen vormen het zogenoemde landschap der snaren. Slechts een heel klein verborgen eilandje in dit enorme landschap zal een heelal beschrijven dat eruitziet als het onze.

We kunnen de situatie vergelijken met ‘De Bibliotheek van Babel’, het bekende verhaal van Jorge Luis Borges. Deze bibliotheek is gevuld met alle mogelijke boeken, getypt in een alfabet van vierentwintig letters. In ieder boek lijken de letters en spaties in willekeurige volgorde te staan. Maar omdat alle mogelijke boeken aanwezig zijn, bevat de bi-

bliotheek ook ieder literair kunstwerk dat ooit geschreven is, of ooit geschreven zal worden. Een boek in de bibliotheek kan vergeleken worden met een bepaalde vorm van de opgekrulde dimensies. De snaartheorie geeft ons een Babelse bibliotheek vol aan mogelijke universa. De kunst die we nog niet verstaan is om dat boek te vinden waarin de letters een zinmakend spannend verhaal vormen, dat ons heelal beschrijft. Maar we zijn ervan overtuigd dat dit boek bestaat.

Verschijnende ruimte

Het is duidelijk dat er diepe geheimen achter de horizon van een zwart gat verborgen liggen. Maar door consequent te redeneren, en met hulp van de snaartheorie, is het theoretische fysici gelukt om een klein tipje van de sluier op te lichten. De belangrijkste les die we geleerd hebben is dat alles dat nabij een zwart gat plaatsvindt volledig getrouw weergegeven moet kunnen worden, als via een hologram, in termen van een tweedimensionaal systeem dat zich op de horizon bevindt. Dit is een nogal ingrijpende conclusie: het betekent dat we, vanuit het hologram, de derde dimensie van onze ruimte zomaar tevoorschijn moeten kunnen toveren. De derde ruimtedimensie is ‘verschijnend’.

Dit inzicht is ons opgedrongen doordat we de regels van de zwaartekracht en de quantummechanica met elkaar in overeenstemming willen brengen. Einstein, die de laatste twintig jaar van zijn leven met dezelfde vraag geworsteld heeft, zou deze conclusie zeer waarschijnlijk niet hebben kunnen accepteren. Hij geloofde heilig in de voorspelbare meetkundige wereld van de algemene relativiteit, en deed vele pogingen om de wispelturige quantumwereld tot een schim maken. Maar de quantumregels zijn juist onwrikbaar gebleken, terwijl de driedimensionale meetkundige ruimte steeds meer op een luchtspiegeling begint te lijken.

Dit verhaal heeft verrassende wendingen gemaakt. Waar eerst geen enkele structuur aanwezig leek, daar blijkt nu een belangrijke sleutel te liggen. In plaats van een bodemloze put, waarin al onze kennis verdwijnt, wordt het zwarte gat nu gezien als een steen van Rosetta, die ons zal helpen om het geheimschrift waarmee de diepste natuurwetten geschreven zijn te ontrafelen. Maar zover is het nog niet, en er zullen nog wel nieuwe wendingen in het verschiet liggen. Het raadsel van het zwarte gat zal de theoretische natuurkundigen nog lang slapeloze nachten blijven bezorgen.

Maria Barnas

Horizon

Wanneer ik langs de kade kijk
zie ik een nacht de stad in trekken
als de langgerekte sloep die dekking
zoekt in een ondiepe rivier. De Amstel

schittert en wordt dof in mijn geheugen
terwijl het water klotst tegen de kaderand.
Wat vervoert zij anders dan het diepste
gruis het meest verstikkende verleden

zo dicht opeengepakt dat er loepzuivere
momenten uit ontstaan. Geluk op zomaar
een dag. Wanneer het grijs wordt

en haast licht hapert aan de horizon
een naam een stad de oeverloze tijd.

Medewerkers aan dit nummer

JAN-WILLEM ANKER (1978) is *Gids*-redacteur, dichter, literatuurwetenschapper en slavist, en werkte enige jaren als programmamaker bij Poetry International. Zijn debuutbundel *Inzinkingen* (2005) werd bekroond met de Jo Peters Poëzieprijs. In 2006 verscheen zijn tweede bundel: *Donkere arena* en in 2009 *Wij zijn de laatste geliefden in de wereld.* Momenteel werkt hij aan een roman.

JAN BAEKE (1956) is dichter en vertaler, en verbonden aan Poetry International. Hij debuteerde in 1997 met de bundel *Nooit zonder de paarden.* Zijn vierde bundel, *Groter dan de feiten*, werd genomineerd voor de VSB Poëzieprijs 2008.

MARIA BARNAS (1973) is *Gids*-redacteur, beeldend kunstenaar, schrijver, dichter en columnist voor *NRC Handelsblad.* Zij publiceerde de romans *Engelen van ijs* (1997) en *De baadster* (2000). Voor haar poëziedebuut *Twee zonnen* (2003) ontving zij de C. Buddingh'-prijs. In 2007 verscheen de bundel *Er staat een stad op.*

JEROEN VAN DONGEN (1974) is *Gids*-redacteur en universitair docent wetenschapsgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde onlangs *Einstein's Unification.*

ANNEMIEKE GERRIST (1980) is afgestudeerd aan de Rietveld Academie als schrijver en beeldend kunstenaar. Gedichten van haar hand verschenen in verschillende literaire tijdschriften. In 2008 verscheen haar debuutbundel, *Waar is een huis.*

VOEBE DE GRUYTER (1960) is beeldend kunstenaar. Zij werd opgeleid aan de Rietveld Academie en de Rijksakademie te Amsterdam en is gevestigd in Brussel. Zie www.voebedegruyter.be.

SEBASTIAN DE HARO (1973) is theoretisch fysicus en als docent verbonden aan het Amsterdam University College. Hij promoveerde in 2001 met het proefschrift *Quantum Gravity and the Holographic Principle* bij Gerard 't Hooft. Van 2001-2008 was hij als onderzoeker verbonden aan de University of California (Los Angeles), het Max Planck Institute for Gravitational Physics (Potsdam) en King's College (Londen). Hij heeft een dertigtal publicaties op zijn naam over holografie en zwaartekracht. Hij schrijft regelmatig voor Nederlandstalige tijdschriften voor een breed publiek.

ED P.J. VAN DEN HEUVEL (1940) is emeritus hoogleraar sterrenkunde aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij sinds 1974 werkzaam is. Hij studeerde en promoveerde (1968) in Utrecht. Zijn onderzoeksterrein is de evolutie van sterren. Hij werd voor zijn werk o.m. onderscheiden met de Spinozaprijs (1995) en Honorary Fellowships van de Royal Astronomical Society de Indian Academy of Sciences.

GERARD 'T HOOFT (1946) is hoogleraar theoretische natuurkunde aan de Universiteit Utrecht. In 1999 is hem de Nobelprijs voor natuurkunde toegekend.

VINCENT ICKE (1946) is hoogleraar theoretische sterrenkunde aan de Universiteit Leiden en bijzonder hoogleraar kosmologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij schrijft regelmatig voor dag-, week- en maandbladen en is behalve wetenschapper ook ontwerper en beeldend kunstenaar.

MICHIEL VAN DER KLIS (1953) is hoogleraar sterrenkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is voornamelijk bekend om zijn onderzoek naar Röntgendubbelsterren, met name vanwege de door hem ontdekte quasi-periodieke oscillaties (QPO'S). Hij ontwikkelde ook een wiskundige analysemethode van waarnemingen aan röntgensterren die thans geldt als de gouden standaard in zijn vakgebied. Van der Klis won de Bruno Rossi prijs (1987) en de Spinozaprijs (2004). In 2010 is hij door de KNAW aangesteld als academiehoogleraar

FRED PORTEGIES ZWART (1933-2003) maakte carrière in de reclame als copywriter en was daarnaast dichter. Van zijn hand verschenen o.a. de bundels *Betrekkingen* (1998) en *Krullen van jezelf*(2001).

SIMON PORTEGIES ZWART (1965) is hoogleraar numerieke sterdynamica aan de Universiteit Leiden. Informaticus en sterrenkundige Portegies Zwart gebruikt grote computers om astronomische verschijnselen te begrijpen en te verklaren. In 2009 kreeg hij een Vici-beurs om te onderzoeken wat er gebeurt met zwarte gaten als sterrenstelsels botsen.

MUSTAFA STITOU (1974) is dichter. Hij studeerde geschiedenis en filosofie in Amsterdam, en werd in 1994 genomineerd voor de C. Buddigh'-prijs voor zijn debuutbundel *Mijn vormen.* In 2004 werd *Varkensroze ansichten* bekroond met de VSB poëzieprijs. In 2009/2010 is Stitou stadsdichter van Amsterdam.

ANNE VEGTER (1958) is dichter en proza-, toneel- en kinderboekenschrijver. Recente titels van haar hand zijn *Sprookjes van de planeet Aarde* (2006, illustraties Geerten en Judith ten Bosch) en *Spamfighter* (gedichten, 2007).

HERMAN VERLINDE (1962) is hoogleraar natuurkunde aan Princeton University. Hij is gespecialiseerd in de snaartheorie, zowel wat betreft de wiskundige structuur ervan als de natuurwetenschappelijke toepassingen van de theorie op het gebied van zwarte gaten, kosmologie en hoge-energiefysica.

LEO VROMAN (1915) is bioloog, dichter en schrijver. Hij debuteerde in 1946 met *Gedichten*, ontving in 1964 de P.C. Hooftprijs en publiceerde meer dan zestig boeken, waaronder recentelijk onder meer *De mooiste gedichten uit Hollands Maandblad* (2006), het dagboek 2003-2006 *Misschien tot morgen* (2006) en de dichtbundels *Nee, nog niet dood* (2008) en *Soms is alles eeuwig* (2009).

JOHN ARCHIBALD WHEELER (1911-2008) was hoogleraar natuurkunde in Princeton en in Austin, Texas.

ROGI WIEG (1962) is dichter, schrijver, musicus en beeldend kunstenaar, en heeft een groot oeuvre van romans, korte verhalen en gedichten op zijn naam staan. Hij studeerde enige tijd scheikunde en verdiept zich al jaren in wis- en natuurkunde.

NACHOEM M. WIJNBERG schrijft romans - laatstverschenen *De opvolging* (2005) - en gedichten - laatstverschenen *Divan van Ghalib* (2009). Hij ontving verschillende prijzen, waaronder de Jan Campertprijs en de VSB poëzieprijs. Hij is ook werkzaam als hoogleraar aan de Faculteit Economie en Bedrijfskunde van de Universiteit van Amsterdam.